

Barcode - 99999990320438

Title - Antah karan prabodh

Subject - Devotional

Author - Vallabhacharya

Language - sanskrit

Pages - 758

Publication Year - 1924

Creator - Fast DLI Downloader

<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>

Barcode EAN.UCC-13

9 999999 032043

श्रीकृणाय नमः

अन्तःकरणप्रबोधः।

(श्रीमदल्लभाचार्यचरणविरचितः ।)

पञ्चटीकाभिः समलङ्कृतः

श्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितविवरणानुवादेन विनदीकृतश्च

१ श्रीगोकुलनाथचरणानाम्	१	४ श्रीब्रजराजचरणानाम्	२०
२ श्रीगुनाथचरणानाम्	९	५ श्रीपुरुषोत्तमचरणानाम्	२५
३ श्रीहरिरायचरणानाम्	१३	६ तेषां स्वतन्त्रलेखश्च	३०

श्रीमद्गोस्वामिकुलभूषणश्रीजीवनेशात्मजश्रीरणछोड-
लालमहाराजचरणानां प्रबन्धबलेन

‘शास्त्री, चीमनलाल हरिशङ्कर’

‘साहित्यभूषण’ ‘शुद्धद्वैतरत्न’

इत्यनेन संशोभ्यान्वय

मुद्रयित्वा

प्रकाशितः

संवत्. १९८१

मूल्यम् ०-८-०

बलमान्दा ४४६

* आ अन्य भाटे भगवद्भक्तपरायण हरिगोविन्दान् भगवत्प्राप्तना
दृष्टीभ्यो, रा छोटोबास रज्जोडबास, रा गोवर्धनदास भगवानदास, रा
भक्तदेवदास हरिवर्धन, रा लोभाभाई कुर्वमदास ये भाये इच्छीक विसन्त रीना
श्रीगोस्वामिश्रीरामछोडबासछ मेहराणाया चरणभूषणमा अपी छ तेरी आया
अमूरय भन्यनु मुद्रय ययु ते भाटे तेयो धन्यवादाई छे

શ્રીકૃણાય નમઃ.

અન્તઃકરણપ્રવોધઃ ।

(શ્રીમદ્બ્રહ્માચાર્યચરણનિરચિતઃ ।)

પદ્યટીકાભિઃ સમલઙ્કૃતઃ

શ્રીપુરુષોત્તમચરણવિરચિતવિવરણાનુવાદેન વિશદીકૃતશ્ચ

૧ શ્રીમોકુલનાથચરણાનામ્	૧	૪ શ્રીવ્રજરાજચરણાનામ્	૨૦
૨ શ્રીરત્નનાથચરણાનામ્	૧	૫ શ્રીપુરુષોત્તમચરણાનામ્	૨૫
૩ શ્રીહરિરાયચરણાનામ્	૧૩	૬ તેષાં સ્વતન્ત્રલેખશ્ચ	૩૦

શ્રીમદ્દોસ્વામિકુલભૂષણશ્રીજીવનેશાત્મજશ્રીરણછોડ-
લાલમહારાજચરણાનાં પ્રવચ્ચવલેન

‘શાસ્ત્રી, ચીમનલાલ હરિશંકર’

‘સાહિત્યભૂષણ’ ‘શુદ્ધાદ્વૈતરત્ન’

હત્યનેન સશોધ્યાન્નય

સુ દ્ર યિ ત્વા

પ્રકાશિત

સન્વત્ ૧૯૮૨

મૂલ્યમ્ ૦-૮-૦

વલ્લભાન્દા ૪૪૬

* આ ગ્રન્થ માટે ભગવદ્દર્શનપરાયણ હરિગોવિન્દાચ્ચ છગનવાવન ।
દ્રુસ્તીઓ, રા છાયાલાલ રત્નછોડાસ રા ગોવર્ધનદાસ ભગવાનદાસ, રા
અવદેવદાસ હરિવલ્લભ, રા બાપાભાઈ દુર્લભદાસ એ મહેલે કેટલી-વિત્તજ સેવા
શ્રીગોસ્વામિશ્રીરણછોડવાચક મહારાજના ચરણભવમા આપી છે તેથી આવા
અમૂલ્ય ગ્રન્થનુ સુદ્રણ થયું તે માટે તેઓ ધન્યવાદોં છે

‘गुजराती’ पत्राधिपतीच्छारामात्मजमणिलालस्य

‘गुजराती न्यूस’ छद्मपत्रालये मुद्रयित्वा प्रकाश्यं नीतः।

(बेक-हारस टैन, फौविस स्ट्रीट पोर्ट-मुम्बई.)

श्रीकृष्णः

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

अन्तःकरणं मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।
कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥
चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेऽपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥
समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।
का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥
सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।
आह्वैव कार्या संततं स्वापिद्रोहोऽन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥
सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वाभी स्वस्य करिष्यति ।
आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥
याऽपि पश्चान्मधुवने न कृतं तदद्वयं मया ।
देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥
पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ।
लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥
सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।
प्रौढाऽपि दुहिता यद्वस्तेहान्न प्रेक्ष्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।
लोकवचेत्स्थितिर्ये स्यात्किं स्यादिति विचार्य ॥ ९ ॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ।
इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥
चित्तं प्रति यदारुण्यं भक्तो नियन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥
इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितोऽन्तःकरणप्रबोधः सम्पूर्णः ।

॥ श्रीवल्लभः ॥

॥ अन्तःकरणप्रबोधभावार्थ ॥

गअद

હૃદય તું વાક્ય જે મારાં, પરમ સાવધપણે મુણજે;
નથી શ્રીકૃષ્ણથી ધીજે, પૂર્ણ નિર્દોષ દૈવજ તે.
થતાં ઇચ્છા નૃપતિ કેરી, કરી ચાંકાલિને પત્ની;
કદા અપમાનમાં આવી, તથાપિ રાજની રત્નિ.
ખરે સર્વાર્પણ પહેલાં, હતો નહિ શ્રેષ્ઠ અધિકારી;
અધમતા પૂર્વની સ્મરતાં, વિમાસણ ક્યાં રહે મારી.
સત્ય સંકલ્પિ સ્વામી તે, નિજેનું હિત કરતા છે;
એકની આજ્ઞા પાળતાં, બધા અપરાધ હરતા છે.
ધર્મ છે એજ રોવકનો, સ્વામીઆજ્ઞા વિષે રેવું;
પ્રભુને લોક સમ લેખી, નહિ અપરાધ પણ સહવું.
દેહ ને દેશ તજવાની, પળી ના આજ્ઞા થઈ તે;
વિના ચિન્તા સ્વિકારી છે, ત્રીજી સંન્યાસની દઈ તે.
થઈ પ્રોહ જ છતાં પુત્રી, વળાવે ના પતિ પાસે;
રીઝે ના એહનો સ્વામી, રહેતો નિત્ય ઉદારો.
શરીરથી સેવજો પ્રભુને, ગતિ લૌકિક નવ થાએ;
હરિ હરતા અને કરતા, અશક્યે સર્વ ઉપાએ.
થવા નિશ્ચિત આ માર્ગ, વચન વલ્લભતણાં જાણો;
કરણમાં જે જને ધાર્યો, થયા કૃતાર્થ તે માનો.
કદા નવ ભિન્નતા લેખો, વલ્લભ કૃષ્ણ એક સ્વરૂપ;
હયોને કાજ દેખાડ્યા, દામના ધર્મ આ તદ્દરૂપ.
ગજલમાં શ્રંથ આ ગાતાં, મોજેનો હર્ષ આવે છે;
રનિક સ્મ પ્રેમમયપીતાં, અવર નહિ વ્યામ ભાવે છે.

૧

૨

૩

૪

૫

૬

૭

૮

૯

૧૦

૧૧

લેખક-ભાઈલાલ છગનલાલ સુખ્યાલ

ઉ દા હ ર.

અન્તઃકરણપ્રબોધ ગ્રન્થ પ્રકટ કરતાં અમોને સહજ આનંદ સ્પુરે છે. આ ગ્રન્થ શ્રીસુબોધિન્યાદિ આલેખાયા પછી પરિણિત અવસ્થામાં લખાયેલ હોવાથી માર્ગથી મૂર્ધન્ય સિદ્ધાન્તનું સિદ્ધાવલોકન કર્યું છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજીનું પ્રભુસહ સીનુભાવતાનું પ્રદર્શન અને ઐતિહાસિક પ્રકાશનો લાભ આ ગ્રન્થદ્વારા ઉપલબ્ધ થાય છે.

અન્તઃકરણના મન, ચિત્ત એમ સામાન્ય પ્રયોગો ટીકાકારોએ સીકાર્યા છે. મન વિગેરેનું સ્થાન હૃદય ગોલક હોવાથી હૃદયવાચક અન્તઃકરણ શબ્દનો અવ પ્રયોગ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે કે—મનને વશ કરે તે દેવનો દેવ બાણુવો. આ પ્રમાણાનુસાર મનને જ સાધવા માટે અન્તઃકરણપ્રબોધ છે. મનનું સ્વરૂપલક્ષણ—પરુષવિકલ્પાત્મક મન. । કાર્યલક્ષણ ઠામજનકર્ત્ર માઃ । આ બન્ને લક્ષણ આધ્યાત્મિક થયાં. ‘આધિદૈવિક લક્ષણ તો ‘અનિરુદ્ધાધિર્માવશ્યાનત્વન’ છે. આધિભૌતિક લક્ષણ યોગિમિઃ ક્ષનૈઃ સરાષ્ટ્થત્વમ્ । મનનું અણુ પરિમાણ છે. ચન્દ્ર દેવતા છે. કામઃ સદ્ગુણઃ વિવિદિષ્ણ શ્રદ્ધાઽપ્રદ્ધા વિગેરે મનના ગુણ છે. તેથી તે ચિન્તા કરે એ સ્વાભાવિક છે.

વસ્તુમરતુ સેવકને ચિન્તારહિત કરી સેવકની સેવા આધિદૈવિકી બને એજ સુખ્યાશય આ ગ્રન્થનો છે. આ આશયને સ્વઅન્તઃકરણના વ્યપદેશથી ભક્તાન્તઃકરણને જ શ્રીમહાપ્રભુજી ઉપદેશે છે. અન્તઃકરણે ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું, દેહ અને દેશત્યાગની આજ્ઞા ન પાળી તેથી અપરાધી થયું. તેને ઉપદેશ આપવો જ જોઈએ. શ્રીગોપીજનોએ ભગવદ્દાસાનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું. શ્રીમહાપ્રભુજીએ દેહદેશત્યાગ કરવાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું; તો સેવક પણ કરશે. આવી રીતે ભગવદ્દાસાને ઉલ્લંઘન કરવાની પ્રથા માર્ગમાં ચાલુ થવાના ભયથી અન્તઃકરણપ્રબોધ ગ્રન્થનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, એમ કહેવું જરાય અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી. આ વાત સેવકને સમજાવવા શ્રીકૃષ્ણની ઉત્કૃષ્ટતા સાધવા શ્રીકૃષ્ણથી પર કોઈ ઉત્તમ દેવ નથી, એમ સાબીત કર્યું છે. શ્રી પુરુષોત્તમજી કહે છે કે—શ્રીકૃષ્ણથી દેવ એટલે દેવીનો સમૂહ ગોપીજનો—પર—એટલે ઉત્કૃષ્ટ નથી ભિન્ન નથી, માટે તેમનો દાખલો લઈ આજ્ઞાલંગ ન કરવો. સામાન્ય રીતે ટીકાકારો આજ્ઞાના વિષયો આ પ્રમાણે આલેખે છે.

- ૧ નિત્યલીલામાં—ભાગવતાર્ય પ્રકટ કરવાને માટે ભૂતલપર પ્રકટ થવાની આજ્ઞા,
- ૨ પરદેશમાં—વિયોગ ન સહી શકવાથી ત્રણ રકન્ધ પછી દશમરકન્ધ વિવરણ કરવાની આજ્ઞા.
- ૩ ગંગાસાગરમાં—દેહત્યાગની આજ્ઞા.
- ૪ મથુરામાં—દેશત્યાગ કરવાની.
- ૫ લોકગોચર આજ્ઞાના બે અર્થ છે—સંન્યાસ કરવાની અથવા લેકિાદાર કરવાની.

(આ આજ્ઞા પાળી.)

આ આજ્ઞામાં દેહદેશપરિત્યાગની આજ્ઞા ન પાળી એ સામાન્ય મૂલ હેતુ છે. આજ પાલન નથી થયું. એવું કહેવું એના કરતાં આજ્ઞાનું પાલન થયું છે એવું મર્મ જો શ્રીમહાપ્રભુજીના—શબ્દમાં નિકળતું જ હોય તો સુરમ્ય ગણાય એવા આશયથી શ્રીપુરુષોત્તમજી દિદ ઉપસ્યાર્ય લઈ અને દિદ અનિસર્જન દાનાર્ય લઈ એવો અર્થ કરે છે કે, ગ્રન્થ બાદુત્થ અને ઉપદેશદાનાદિનો ભાગ કરો, એવી ભગવદ્દાસા યઈ, તે આજ્ઞાનું પાલન થઈ જાયું છે. કારણ કે સુદમરીકાતિરોધાન, રકન્ધક્રમ વ્યાખ્યાનો ત્યાગ, દશમરકન્ધવિવરણાનન્તર શ્રીમહાપ્રભુજીના લેખક માધવભટ્ટ કાશિમરીને બાણુ વાગ્યું અને ગ્રન્થબાદુત્થમાં ત્રિપ્ર આગ્યું, વિગેરે કાર્યોથી ગ્રન્થબાદુત્થ અને દાન ઉત્તય બંધ પડ્યાં અને આજ્ઞાનું પાલન થયું છે.

આધુનિક દેટલાક અને શ્રીકૃષ્ણદાસસ્ય વક્ત્રમસ્ય આ શબ્દમા શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીકૃષ્ણના દાસ હતા પરંતુ ૨૫૫ ૨-આચાર્યનો હાથો કરતા ન હતા એમ કહી દીનતાદ્યોતક દાસ શબ્દોનો ગેરઉપયોગ કરે છે શ્રીમહાપ્રભુજી પોતાને દાસ કહે છે, તેનો કહેવો સુંદર આશય છે તે એવા શ્રમ લેશે શ્રીમહાપ્રભુજી તો પોતાને દાસ કહે છે તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ કેમ કહેવાય ?

નતુ દાસત્વકૃષ્ણત્વે વિરુદ્ધે મવત કયમ્ ।

एव हि सशये कार्या सन्निरेव समाहिते ।

एव हि भगवान् वृणो रसात्मा यत्र यादव ।

रसात्मत्वात् तदास्य च मन्तव्य तादृश पुन ।

અતો દાસ્યસાધાર્ય પ્રાદુર્ભૂત તદાત્મતા । સ્વીયદેન્યમાવનિરૂપકમ્ । (શ્રીગોકુલનાથત્રી) પુષ્ટિમા-
યાગ્યવલ્ક્યપદાસ્ય પ્રાસસ્ય વિગેરે અનેક પચનોધી સિદ્ધ જ છે કે રસરૂપ લગવાને દાસ્ય સેવા
રસથી ભરેલા શ્રીમહાપ્રભુજીને પ્રકટ કર્યા તેથી આ દાસ્યનેનારસ શ્રીમહાપ્રભુજીમા હોવાથી જ
તે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ અથવા આચાર્યપદભૂષણ છે

સૂક્ષ્મ દીકાના તિરોધાન થનાની વાત શ્રીપુરોત્તમજી જ કહે છે શ્રીવજરાયજીની
દીકામા પણ આપ જ સ્વહસ્તાક્ષરથી શોધે છે. સૂક્ષ્મગીકાનું તિરોધાન શ્રીગુણાકૃષ્ણના વખ-
તમાં પરમ્પર વૈષ્ણવમ્પના કારણથી થયું છે પરંતુ આ પ્રભુની ઇચ્છાધીન માનનાર સેવકને તો
શ્રીપુરોત્તમજીએ કહ્યું તેજ માનવું મોગ્ય છે કે પ્રભુની અતિરહસ્યોદ્ઘાટન કરાવા ઇચ્છા ન
હતી, માટે તિરોધાન થયું પરંતુ શ્રીસુખોધિનીજી તો સમ્પૂર્ણ લખાયા નથી એ વાત નિર્વિ-
વાદ છે શ્રીગોકુલનાથજી શ્રીમહાપ્રભુજીના નિકટ પ્રવેશ છે આ રકન્ધક્રમભાગ કરવાનું
જ્ઞાન્ત તેમને મળ્યું છે અને તે પોતાની ગીકામા લખે છે

શ્રીપુરોત્તમચરણે 'આજ્ઞા પૂર્વંતુ યા જ્ઞાતા' એનાક ઉપર એક સ્તત્ર લેખ સ્વહસ્તાક્ષરથી જ
લખ્યો છે, અન્ય કોઈ પ્રતિમા નથી આ લેખ ચાતુ જ અન્યમા તેજ શ્લોક નીચે મુક્યો છે
આ સ્તત્ર લેખ શ્રીપુરોત્તમજીએ અન્ય ક્યાં પછી કેમ્વાક સમય વિલાખ્યાદ લખ્યો હોય તેમ
જણાય છે મૂન અન્યમા બે આજ્ઞા ન પાગનાનું કારણ 'તદકરણે વીજ તુ નામિમાનો ન વા
જાણવિરોધ કિંતુ પ્રીમામ્પનાર્થપ્રકરનાર્પણાદ્યર્થસ્યતિરેક લખે છે અને સ્તત્રમા તત્કાલે સર્વ
આજ્ઞા ન સ્વાત્, તેજ ચ જ્ઞાત્રીજ્ઞાનામનુદાર સ્વાત્, તેજ ચોમયત્વ (સ્વત્વ મગવત્ત્વ) કરણત્વ ન સ્વાત્
આત્રી રીતે અને આજ્ઞા ન પાગનાનું કારણ સરખું જ છે પરંતુ તૃતીયાકામા ભેદ પડે છે
મૂલ દીકામા શોભોચાર પદનો અર્થ સન્યાસ કરે છે અને સ્તત્ર લેખમાં શોભોચારનો અર્થ
લોકપ્રસિદ્ધ મરોદાર કરવાની આજ્ઞા, (જે નિલરીવામા શ્રીમહાપ્રભુજીને શ્રીહાકુરજીએ કહી
હતી તે મરોદાર) અર્થ કરે છે એમ અન્યમા ૨૫ આજ્ઞાનો પણ ભેદ પડ્યો તેથી અમુક
સમય પડી આપનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો તે સ્તત્રરૂપે લખાયો હોય એમ લાગે છે યદ્યપિ ગીકાના
અક્ષરો એક સમયે લખાયા હોય એમ જણાય છે સાની અક્ષરો અરેમ વિગેરે જેનાં એકજ
સમયે આ અન્ય સાથે આ અન્ય લખાયો હશે એમ અનુમાન થાય છે પરંતુ અન્યનું વિવરણ
પૂર્ણ થવા બાદ લખ્યો અને આજ્ઞાપૂર્વંતુ એનાનો ચિહ્નને દ્વિતીયાગય દર્શાવવાનો હેતુ
પ્રાપ્તરંગમચરણનો દોષો એકજ એમ ૨૫૮ છે

આજ્ઞા મ યનો માર શ્રીપુરોત્તમજીની દીકાના અનુવાદના અનિમ ભાગમાં છે,
મારે પુન લખના નથી

ગામ્રી ચીમનનાથ 'માદિત્યનાથ' 'નૃદાદિતરત્ન'

મુદ્રણપરિચાયક.

આ ગ્રંથમાં અનેક પ્રતિ સમ્પાદન કરી છે. મારા સહલાભે શુદ્ધ અને પ્રાચીન પ્રતિ પ્રત્યેક ટીકાની હસ્તગત થઈ ગઈ, તેમાં શ્રીમજ્જિમાલગી ટીકા તો શ્રીમજ્જિમાલગી મહારાજ તરફથી ઉપલબ્ધ થઈ તે શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સ્વહસ્તાક્ષરથી શોધિતવર્ધિત હોવાથી એક પ્રતિએજ મુદ્રણકાર્યસંપૂર્ણ કરી, શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકા તો નિજહસ્તાક્ષરથી જ આવે-જેલી છે. તેથી અન્ય પ્રતિના સહલાભે પણ તેનાથી જ કાર્યસંસિદ્ધ થયું. મને અન્ય પ્રતિ જોડે સંવાદિત કરતાં સમજાયું કે મૂલ લેખક પછી અત્યારે સો બગો વર્ષની અંદર અવતરણ કરનારા અતીવ અશુદ્ધ કરી દે છે. શ્રીહરિરાયજીની પ્રતિ માટે હું સંકાચાતો હતો પરંતુ મહાશય તેલીવાલા તરફથી પંડિતવર્યે ગદુલાલાજીની સંસ્થાની એક નાણુંક પ્રતિ ઉપરિચિત થઈ કે જે શુદ્ધ અને પ્રાચીન હતી. સંતોષકારક હતી,

હવે પ્રત્યેક ટીકાની ખડશ: ગણના કરીએ.

(૧) શ્રીગોકુલનાથચરણની ટીકા-

પોરબંદર-શ્રીજીવનેશચાર્યપુસ્તકાલયની	પ્રતિ. ૨
કાટા-શ્રીજોટામથુરેશજીની શ્રીરણુછોડલાલજીમહારાજદ્વારા	પ્રતિ. ૩
સુરત-શ્રીમજ્જિમાલગીમહારાજદ્વારા	પ્રતિ. ૧
મુખ્ય-શ્રીગોકુલનાથજીમહારાજદ્વારા	પ્રતિ. ૨
મુખ્ય-શ્રીગદુલાલાજીની સંસ્થા. શ્રીકૃત તેલીવાલાદ્વારા	પ્રતિ. ૧

(૨) શ્રીરધુનાથચરણની ટીકા-

જુનાગઢ-શ્રીગોકુલનાથજીમહારાજદ્વારા	પ્રતિ. ૧
સુરત-શ્રીમજ્જિમાલગીમહારાજદ્વારા	પ્રતિ. ૧
મુખ્ય-શ્રીમગ્નલાલજીમહારાજદ્વારા	પ્રતિ. ૧

(૩) શ્રીહરિરાયચરણની ટીકા-

પોરબંદર-શ્રીરણુછોડલાલજીમહારાજદ્વારા	પ્રતિ-૧
મુખ્ય-મહાશય મૂલચન્દ્ર તેલીવાલાદ્વારા	પ્રતિ-૧
પોરબંદર-સુરદાસજી દામોદાસ ભગવદીયદ્વારા	પ્રતિ-૧

(૪) શ્રીમજ્જિમાલગીચરણની ટીકા-

સુરત-શ્રીમજ્જિમાલગીમહારાજદ્વારા	પ્રતિ-૧
---------------------------------	-----	-----	-----	-----	-----	---------

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે સ્વહસ્તાક્ષરથી શોધિત વર્ધિત હોવાથી આ એક જ પ્રતિએ સમ્પૂર્ણ મુદ્રણ કાર્ય યથાભોગ્ય સિદ્ધ થયું. આ ટીકાની અન્યપ્રતિ અનેક સ્થલે શોધવા જતાં ઉપલબ્ધ થતી નથી, જે ભાગ શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે સ્વહસ્તાક્ષરથી સમ્પૂર્ણ કર્યો છે તે ભાગ અમે () કાઢીસમા મુક્યો છે. અને જે સ્થલે ત્રણ ચાર અક્ષર જેટલો ભાગ ખડિન થયેલ છે. વધારે ખંડિત થયો નથી તે ભાગ.....ચિન્હથી જણાવ્યો છે.

(૫) શ્રીપુરુષોત્તમચરણની ટીકા

સુરત-શ્રીમજ્જિમાલગી મહારાજદ્વારા	પ્રતિ-૧
----------------------------------	-----	-----	-----	-----	-----	---------

(આજ પ્રતિ નિજહસ્તાક્ષરની છે.)

કોટા-ઠોટામથુરેશજીની શ્રીરણુજોડલાલજીદ્વારા પ્રતિ-૧

ગોરખંદર-શ્રીરણુજોડલાલજીદ્વારા પ્રતિ-૧

(ક) સ્વતંત્ર લેખ-શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે સ્વહસ્તાક્ષરથી નિજ પ્રતિમાં આલેખ્યો છે.

ઉપર મુજબ અનેક શુદ્ધ પ્રતિધી આ ગ્રંથ સંશોધન આ દામે કર્યું છે, જીવની અણુતા અને જીવસામર્થ્યાનુસાર શક્ય આયાસ કર્યો છે, પરંતુ અત્રાશુદ્ધિ દ્રષ્ટર થાય તો શોધિત વાચન કરવા વિનંતિ કરું છું.

શ્રીમદ્ગોસ્વામિવર્ય શ્રીરણુજોડલાલજી મહારાજે દ્વિજ સાર્થ વર્ણમાં પાંચ સાત ગ્રંથો બહાર પાડ્યા, શ્રીરણુજોડલાલજીમહારાજ નિજ પિતૃચરણના સ્મારક ઉપરાંત પણ સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય માટે ઘણી જ ઉત્કંઠા રાખે છે. શ્રીમુખોધિનીજીનું પાંચ ટીકા સહિત સુદણ કરાવાને મહત્કાર્યાર્થ પણ આપે શ્રીગોકુલથી તાર કરી કરાવ્યો. આ સર્વ વિદ્યાનુરાગ જ મુચ્ચ છે. આથી આખા સમ્પ્રદાયમાં આપને માટે સમ્પ્રદાયના મુખ્ય હિતેચ્છુ તરીખે પ્રત્યેક અગ્રગણ્ય વ્યક્તિની દૃષ્ટિ આપની તરફ આકર્ષાઈ છે કે આપથી જીવનેશપ્રભુવત્ સમ્પ્રદાય-સંરક્ષણ અને સાહિત્યોદ્ધાર કરશેજ.

પૂર્વોક્ત સર્વ સાહિત્યસમર્પક શ્રીરણુજોડલાલજી મહારાજ, શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ શ્રીવગ્દેવનાથજી મહારાજ, અને શ્રીમત્કલાલજી મહારાજે ગ્રંથ સાહિત્યપ્રદાનદ્વારા અતીવ ઉપકાર કર્યો છે ભગચત્રાનિષ્ણાન મગ્નલાલ શાસ્ત્રીજીએ મને આ ગ્રંથાર્થ મૂચનાદિ દ્વારા સાહાય્ય વિતર્યું છે. તેમનો પ્રત્યેક શુભ પ્રવૃત્તિમાં આભારી સદા છું, શ્રીયુત સમ્પ્રદાયજી તેવીવાવા મૂલ્યન્દ્રલાલજી આ પોડશગ્રંથની સીરીઝ શ્રીજીવનેશપ્રભુના સાહાય્યથી આરંભી તેમાં હવે શ્રીયમુનાજીક બાલબોધ, શ્રીકૃષ્ણાશ્રય, અને વિવેકધૈર્યાશ્રય ચાર ગ્રંથ અવશિષ્ટ રહ્યા. મુક્તકંઠે કહેવું જોઈએ કે આ સીરીઝ પૈકી કેટલાક ગ્રંથો અમે મુદ્રિત કરીશું પરંતુ પોડશો-દ્ધારનું માન્ય તો શ્રીજીવનેશપ્રભુદ્વારા તેવીવાલાને જ ધટે છે. મુખ્યાઈમાં શ્રીઅનિરુદ્ધા-ચાર્યજી મહારાજે પોતાના પંડિતજી ભાઉશાસ્ત્રીજીને ગ્રંથસંવાદિત કરવા આજ્ઞા અર્પી તેથી આપ-શ્રીનો પણ ઋણી છું. દામોદરદાસ સુરદાસ ભગવદીયની એક ટીકા શ્રીહરિરાયજીની મળી હતી. આ રીતે સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં વિના વિલંબે સાહાય્ય ગ્રંથદાન ચાલુ રહે, એમ સર્વને પ્રમુ પ્રેરે, એ વિનંતિ કરી વિરમું છું.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર

‘સાહિત્યભૂષણ’ શુદ્ધાદ્વૈતરત્ન

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।

શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।

શ્રીમદ્દેશ્વનરાવતારશ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણવિરચિત

અન્તઃકરણપ્રવોધ

દશદિગન્તવિજયી, શ્રીગો.શ્રીપુરુષોત્તમચરણવિરચિતવિવરણાનુવાદ

જન્તુસ્વભાવદોષોત્પન્નુચિન્તાકુલાન્ ત્વકાન્ ।

સવન્તઃ શ્રીમદાચાર્યાઃ સન્તુ મત્સ્વાન્તગોચરાઃ ॥ ૧ ॥

પ્રાણી સ્વભાવ દોષોથી; અપરાધો કરે અતિ,
જે અપરાધી જીવેલી; ચિન્તાવ્યાકુલ છે મતિ. ૧
ચિન્તાથી સ્વીયની રક્ષા; કરે શ્રીવલ્લભપ્રભુ,
વસીને હૃદયે મહારા આપો દર્શન તે વિભુ. ૨

શ્રીમદાચાર્યચરણે ઉપદેશેલી સેવા નિર્દોષ છે. પ્રહસમ્બન્ધપૂર્વક સેવા કરનારને પ્રહસમ્બન્ધથી જ દેહજીવના સર્વ દોષો દૂર થવાથી બાધક થતા નથી, ઉપક્રમ ગ્રન્થહેતુ અને પ્રહસમ્બન્ધ કર્યા પછી પ્રભુને નિવેદન કરી સર્વ વસ્તુનો ઉપયોગ કરનાર વૈષ્ણવને દોષનો સંસર્ગ થતો નથી, આવી રીતે નિર્દોષ સેવાને આધિદૈવિકી એટલે ઉત્તમોત્તમ બનાવવા માટે ચિન્તા દૂર કરવી જોઈએ. આ ચિન્તા દૂર કરવાનો ઉપાય 'નવરત્ન' નામના ગ્રન્થમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે કહ્યો છે, તે મુજબ ચિન્તા દૂર કરી ઉદ્દેગ નામના પ્રતિબંધને નિવૃત્ત કરીને સેવા કરવાથી જરૂર ભગવત્પ્રાકટ થાય અને પ્રભુ પણ અનુભાવ દશવિજ. (આ વખતે ભક્તની મ્હોટાઈનો પાર રહેતો નથી.) પરંતુ આ ભક્તના હૃદયે પૂર્વજન્મના દોષો જોર કરી બેસે તો આ હલકા પાત્રમાં મહત્તી ભગવત્કૃપા ન માતાં મ્હોટાઈનું અભિમાન ઘઈ જાય, અને મ્હોટાઈના અભિમાનના આવેશમાં પ્રભુની આજ્ઞાનો પણ ભંગ કરે. અપરાધી બને, અને (પરિણામે) ભગવાનની અકૃપાને પાત્ર થાય અપરાધી જીવને પશ્ચાત્તાપ થાય. ચિન્તોદ્દેગ થતાં જે સેવા કરાતી હોય અને જે સેવા કરવાની છે, તે ઉત્તમોત્તમ (આધિદૈવિકી) ન જ થાય. જો કે *ભારી સેવાનો આરભ કર્યા પછી હે ઉદ્ભવ, જરા પણ નાશ થતો નથી.* એ ભગવદ્દાના મુજબ આ નિત્ય કરાતી સેવાનો નાશ તો ન થાય, પરંતુ અપરાધથી પશ્ચાત્તાપ થાય પશ્ચાત્તાપથી ચિન્તા થતાં કરાતી સેવા અને કરવાની સેવા આધિદૈવિકી (ઉત્તમોત્તમ) તો ન જ થાય, અને સેવાકૃત્ર ગ્રન્થમાં કહેલું કૃત્ર પણ ન મળે, જીવને આવે ઉદ્દેગપ્રતિબંધ ન આવે તે હેતુથી આ ગ્રન્થમાં વિચારાત્મક માધનનો ઉપદેશ

* ન જીવોરકમે જ્વસો મદ્દમન્વોદ્ભવજ્વપિ । મયા સ્વચિત સમ્યક્ નિર્ગુણતાદનાશિપઃ ॥ ૧૧-૨૬-૨૦ ॥

હે ઉદ્ભવ! મારા નિઃપાપ ધર્મનો આરંભ મારા પછી જરા પણ તેનો નાશ થતો નથી નિર્ગુણ-પણથી મેં જ આ ધર્મને નિશ્ચિત કર્યો છે.

આપવામાં આવે છે ઉપદેશમાં સ્વકીય ભક્તોના વિશ્વાસમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞાનય રૂપી સ્વવૃત્તાન્ત પણ કહે છે,

મનજ હુષ્ટવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તે મનને સાધવાની આવશ્યકતા છે કારણ કે મન માટે લિધુગીતામાં કહે છે કે—“ઈન્દ્રિયો દેવો અને મનની હુષ્ટતા તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા, સર્વ મનને જ વશ છે, મન કોઈને વશ નથી થોગીને પણ ભયકર લાગતો મનરૂપી દેવ બલવાનમાં પણ બલવન્તર છે, તેને જે વશ કરે તે દેવનો દેવ બાણવો *

માટે મનને સાવધાન કરવાનો નિશ્ચય કરી સ્વકીય ભક્તોના અન્ત કરણને જ ઉદ્દેશી આ ઉપદેશ આપે છે

અન્ત કરણ મદ્વાક્યં સાવધાનતયા શૃણુ ।

કૃષ્ણાત્ પરં નારિત દૈવ વસ્તુતો દોષવર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥

અન્યાર્થ—હે અન્ત કરણ મદ્વાક્યમ્, (આત્મ એવા) મારું વાક્ય, સાવધાનતયા, સાવધાનતા રાખીને યજ્ઞ સાલજી, વસ્તુત, ખરેખર દોષવર્જિતમ્, લોકવેદોક્ત દોષરહિત એવું, દૈવમ્ દેવીઓ-ગોપીજનો-નો સમૂહ કૃષ્ણાત્, કૃષ્ણથી પરમ્, સિદ્ધ અથવા ઉત્કૃષ્ટ નથી

† ભાનાર્થ—હે અન્ત કરણ ! આત્મતમ એવા મારું આચાર્યતુ વાક્ય સાવધાનતા રાખી સાલજી, વસ્તુતસ્તુ સર્વ લોકવેદોક્ત દોષ રહિત દેવીનો-ગોપીજનોનો-સમૂહ શ્રીકૃષ્ણથી જુદો નથી, તેમ ઉત્કૃષ્ટ નથી

* ઇન્દ્રિય, દેવો, અને તેના અધિષ્ઠાતા મનને જ વશ છે મન કોઈને વશ નથી થોગીને પણ ભયકર એવો મનરૂપી દેવ સદૃશ સહીયાન-બલવાનમાં પણ બલવન્તર—છે તેને જે વશ કરે તે દેવનો દેવ બાણવો † આ અર્થ શ્રીપુરુષોત્તમજીની શીકાને આધારે છે અન્ય યી । શૈવો અર્થ સામાન્યત આ છે ‘શ્રીકૃષ્ણથી પર બીજું દોષરહિત દૈવ—પરમ છત્ર દેવ—નથી

નાય જનો મે સુસદુ સદેવુને દેવતામા પ્રદર્શકાલા ।

મન ધર કારણમામનન્તિ સપાદચક પરિવર્તયેદન્ ॥ ૧૧-૨૩-૪૩ ॥

મનો ગુણાન્ વે સુજ્જતે બલીયસ્તતય કર્માણિ વિલક્ષણાનિ ।

ચક્ષુઃ કૃષ્ણાચય લોહિતાનિ તેમ્ ચ સર્વર્ણાં સુતયો ભવન્તિ ॥ ૧૧-૨૩-૪૪ ॥

બનીદ્ બાના મનસા સમીહતા દિરખ્મયો મત્સજ્ઞ હદિચે ।

મન સ્તલિદ્ પરિષ્પ્ર કામાન્ જુપન્ નિરદો ગુણસગતોસૌ ॥ ૧૧-૨૩-૪૫ ॥

જ્ઞાન સ્વયમો નિયમો ચમચ્ચ શ્રુત ચ કર્માણિ ચ સદૃશતાનિ ।

યથે મનોનિપ્રદલ્લગ્નાન્તા પરો દિ ચોમો મનસ સમાધિ ॥ ૧૧-૨૩-૪૬ ॥

ચમ દિત મત્સ મન પ્રજ્ઞાત જ્ઞાનાદિમિ કિં વદ તસ્ય કૃત્યમ્ ।

અવચત મત્સ મનો ડિનદ્યજ્ઞાનાદિમિરેદપર ક્વિમમિ ॥ ૧૧-૨૩-૪૭ ॥

* મનો વાત્ ૧ હામત્ ૨મ દેવા મનન્તુ નાચસ્ય વશ સમેતિ ।

મીમો દિ દેવ સદૃશ સીયાન્ પુજાદ્યો ત ચ દિ દેવદેવ ॥ ૧૧-૨૩-૪૮ ॥

ધુવિ —“ મનગે વશે કર્મિદ્ બપૂત નાચસ્ય મનો વશમવિવાય ।

મીમો દિ દેવ સદૃશ સીયાન્”

અન્તઃકરણ ભક્તોનું કે શ્રીમહાપ્રભુજીનું ?

વિવેચન-આ સ્થલે અન્તઃકરણ શબ્દથી શ્રીમહાપ્રભુજીનું અન્તઃકરણ સમજાય અને ભક્તોનું પણ સમજાય, પરંતુ અન્તમાં 'આ વાક્ય સાંભળી ભક્તો નિશ્ચિન્ત રહેવું' એ વાક્યથી ભક્તને ઉદ્દેશી હોવાથી આ અન્ત ભક્તાર્ય જ શ્રીમહાચાર્યચરણે રચેલો છે, એમ નિશ્ચય થતાં, અન્ત ભક્તના જ અન્તઃકરણને બોધ આપવાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે. માટે સ્વીય ભક્તોનું જ અન્તઃકરણ અન્તે સમજવું અને તે જ અન્તે સ્વીકારવું ઉચિત છે.

શ્રીગોકુલનાથજીનું તો મન્તવ્ય એ છે કે; "શ્રીમહાચાર્યચરણ પોતાનું સૌભાગ્ય દર્શાવવા માટે અને સ્વીયને ભક્તિમાર્ગ દર્શાવવા માટે શ્રીમહાચાર્યચરણ પોતાના જ અન્તઃકરણને બોધ આપે છે." અને આનું જ મન્તવ્ય અન્ય ટીકાકારોનું પણ છે.

શ્રીરઘુનાથજીનું મન્તવ્ય એ છે કે; શ્રીમહાચાર્યચરણ સ્વકીય અન્તઃકરણના વ્યપ-દેશથી (ખડાનાથી) અન્ય-ભક્તોના જ અન્તઃકરણને ઉપદેશો છે.

અમોને તો આ જ રાચે છે, કે, શ્રીમહાચાર્યચરણે પોતાનું સૌભાગ્ય મુખોધિનીજીના આરમ્ભમાં જ 'અર્ચ તત્ત્વ વિવેચિતુમ્' શ્લોકમાં પોતાનું વાક્યપતિત્વ-અલૌકિક આધિદેવિક અગ્નિપણું દર્શાવી, અને પ્રભુની આજ્ઞાથી જ અન્ત અવતર્યા, વિગેરે સૌભાગ્યવર્ણન કર્યું છે, તેથી અધિક અન્ત અન્તમાં સૌભાગ્યપ્રદર્શન કરવાની જરૂર નથી. તેમજ ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર કરવાને પ્રકટેલા આચાર્ય ભક્તના જ અન્તઃકરણને ઉપદેશ આપી માધે, એ જ ચોખ્ખો હોવાથી અન્ત ભક્તાન્તઃકરણ લેવું.

ઇન્દ્રિયોમાં દુર્જય ! અથવા અન્ય ઇન્દ્રિયોથી દુર્જય ! અન્ત કરણ ! તું મારું-આચાર્યનું વચન સાંભળ, કારણ કે 'જે પ્રભુ ખડાર આચાર્યરૂપે-ગુરુ અન્તઃકરણ રૂપે-અન્તરમાં અન્તર્યામિરૂપે બિરાજી ભક્તના અશુભને-વિષયવાસ-સાવધાન નાને-દૂર કરી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. (૧૧-૨૮-૬) આ વાક્ય મુજબ હુતાશન-વૈશ્વાનર-રૂપે સ્વગતિને પ્રકટ કરનાર અને વસ્તુતસ્તુ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રરૂપ હોવાથી હું તારો આસતમ છું, હિતાર્થને કહેનાર છું, માટે તારું હિતકર વક્ત્ર્યમાણ અન્તરૂપ વાક્ય સાવધાનતાથી સાંભળ.

આ પ્રમાણે ભક્તના અન્તઃકરણને સન્મુખ કરી, પ્રથમ મજલકતો કરતાં ભગવાનનો ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે. કારણ કે બ્રહ્મમયંધ પૂર્વક સેવા કરનારને પોતે શ્રીકૃષ્ણથી મજ-મજભક્તના માર્ગને અનુસરનાર હોવાથી મજભક્તોની સાફક આ સેવા ભક્ત પર નથી કરનાર ભક્તને ભગવાન સ્વાનુભાવ દર્શાવે. અને આ ભગવદનુભાવથી ભક્તના હૃદયમાં મ્હોટાઇનું અભિમાન સ્પુરતા મ્હોટાઇના આવેશમાં મજભક્તોના જ હૃદયને અનુસરી ભગવદાજ્ઞાનો પણ ભૂંડ કરી દે, તો મહત્તી હાનિ થાય, આવો હાનિકારક પ્રસંગ ન આવે, માટે મજભક્તો કરતાં ભગવાન ઉદ્દૃષ્ટ છે, એવું સમજાવે છે, વસ્તુતઃ મજભક્તો શ્રુતિ વિગેરે સ્વરૂપાત્મક છે, મજભક્તો નિર્જુલભક્તિમાર્ગીય

૧ ચોન્તઃકરણનુસારમશુમ વિધુન્ન આચાર્યવૈત્યવપુષા સ્વર્ગતિ મ્યનક્તિ ૧૧૧-૨૯-૬

૨ મજભક્તોને ભગવાને ચૃદગમનની આજ્ઞા આપી તે આજ્ઞાસંગ કર્યો. આજ્ઞાસા દ્વારા મજ-ભક્તને સમજાવ્યું કે મજ-મજ, તો હું પણ ભગવાનજાસાં કરીશ તો મને પણ હવે મજનો આડ અનુરણ જીવને હાનિકારક છે

વિવેચન-પ્રારંભવશાત્ અત્યન્તદુષ્ટ કુલમાં જન્મેલી સ્ત્રી કેાઈ સુખથી રાજા જેનો પતિ છે અથવા રાજાની રાણીની માફક પત્ની થઈ; રાજાને બ્રહ્મસંબંધથી જ લોગ્ય થઈ, રાજાને માનીતી પણ થઈ. આ સ્ત્રીનું કદાચિત્ અપ- ઉત્કૃષ્ટતા માન થાય, અર્થાત્ રાજા અપમાન કરે, તો આ સ્ત્રીને અપમાન હેતુભૂત ચાણકીયણાથી અને અનપમાન હેતુભૂત રાજપત્નીયણાથી શી હાનિ થવાની હતી? અર્થાત્ કેાઈ પણ જાતથી હાનિ થવાની નથી, એ પ્રમાણે વિચાર કર. કેટલાક આ ચાણકીની દૃષ્ટાન્ત શ્રીમદ્વાપ્તભુજ વિષયક સ્વીકારી લે છે. તે પક્ષમાં 'મૃગયુસ્ત્રિ કવીન્દ્રમ્' એ બ્રમરગીતના શ્લોકમાં જેમ કલેશથી ભડતોએ ભગવાનમાં દોષારોપ કર્યો હતો, તેવી રીતે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પોતાનામાં દોષપણાનો આરોપ માત્ર કર્યો છે. એમ બાણપું. વસ્તુતસ્તુ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ નિર્દોષપૂર્ણવિગ્રહ છે. તેથી ચાણકીનો દૃષ્ટાન્ત આપને લાગુ થાય નહિ.

સમર્પણ કર્યા પહેલાં એટલે ભજન સિદ્ધ થવાને જે પોતાનું સર્વ સહિત આત્મ- નિવેદન કરવારૂપી બ્રહ્મસંબંધ સરકારના પહેલાં, જેમ રાજાએ સ્વીકાર કર્યા પહેલાં ચાણકીવત્ સહજ અને આગન્તુક દોષથી દુષ્ટ થયેલો હું પ્રાકૃત જીવ શું સદા ઉત્તમ હતો? કદાપિ ઉત્તમ ન હતો. પરન્તુ ચાણકી જેમ રાજપત્ની થઈ તેમ હું સમર્પણ કરવાથી જ ઉત્તમ થયો છું, માટે હું બ્રહ્મસંબંધ લીધા પહેલાંની મારી સ્થિતિનો વિચાર કરું તો ચાણકીવત્ હતો, પછી રાજાએ કરેલા અપમાનથી જેમ ચાણકીની કંઈ પણ અધમતા થવાની નથી તેમ ભગવાનની અપ્રસન્નતા થતાં ચાણકી જેવા અતિ- દુષ્ટની શી અધમતા થવાની હતી? કેટલી અધમતા થવાની હતી? (અર્થાત્ કંઈ પણ અધમતા થવાની નથી.) કે જે અધમતાથી મને ખેદ થાય?

અધમતા એટલે પ્રાકૃત જીવ થઈ જશે તો?

તે તો સહજ છે. હું પ્રાકૃત જ છું.

અભગવદીય-એટલે ભગવાન સાથેનો સંબંધ છુટી જશે તો?

ભગવાન સાથેનો સંબંધ નહિ છુટે. ભગવાને મારો કદાપિ ત્યાગ કર્યો નથી, કારણ કે ભગવાનનો અંગીકારાત્મક ધર્મ જ નિત્ય છે. જો ભગવાને મારો ત્યાગ કર્યો હોય તો મારામાં સંસારાવેશ થવો જોઈએ, તે થયો નથી, તેથી ત્યાગ કર્યો નથી અને આગળ પણ ત્યાગ કરશે નહિ, એમ સિદ્ધ છે.

પ્રભુની અપ્રસન્નતા તો થઈ છે ને?

ભલે, પ્રભુની અપ્રસન્નતા થઈ, તો પણ બ્રહ્મસંબંધ પહેલાંની દશા કરતાં અત્યારે દશા ઉત્તમ છે. બ્રહ્મસંબંધ પહેલાંની જેવી અધમ દશા નથી. તો શા માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો જોઈએ, હે અન્તઃકરણ! વિચાર કર. આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી ભગવત્પ્રમાદ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉત્તમ સાધનરૂપ દૈન્ય પ્રકટ થશે અને દીનતાદ્વારા પ્રસન્નતા થશે અને અપ્રસન્નતા નિવૃત્ત થશે. ૩

એ પ્રમાણે જીવધર્માનુસાર વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપી હવે ભગવાન સ્વતંત્ર ઇચ્છાવાળા છે. ભગવાનની ઇચ્છા કદાપિ કુલિંગત થઈ નથી, એવું અમનપણા ભગવદ્- મોનુસાર ઉપદેશ આપે છે.

સત્યસદ્ગુણવતો વિષ્ણુર્નાન્યથા તુ કરિષ્યતિ ।

અર્જુન કાર્યા સતતં સ્વામિદ્રોહોન્યથા ભવેત્ ॥ ૪ ॥

અન્યથાર્થ-વિષ્ણુઃ-સર્વમાં રહેલા ભગવાન્, સત્યસદ્ગુણવતઃ-સત્યસદ્ગુણવાળા હોવાથી, અન્યથા-સંકલ્પથી બુદ્ધ, ન-નહિ કરિષ્યતિ-કરશે. તુ-નિશ્ચય ભગવાન્ સ્વવિચારિત જ કરશે, જીવવિચારિત નહિ કરે, (માટે)સતતમ્-પ્રમાદવગર નિરંતર, અજ્ઞા આજ્ઞા, એવ-જ કાર્યા-કરવી, અન્યથા-જો આજ્ઞા ન પાળે તો, સ્વામિદ્રોહઃ-સ્વામિદ્રોહ મહેત્-થાય. इति-વિચાર્ય-એમ વિચાર કર.

ભાવાર્થ-સર્વાન્તર્યામી પ્રભુ સત્ય સંકલ્પવાળા હોવાથી સંકલ્પથી બુદ્ધ નહિ કરે. પોતે વિચારેલું જ કરશે, જીવ વિચારેલું નહિ કરે, માટે પ્રમાદવગર સદા પ્રભુની આજ્ઞા જ કરવી. જો આજ્ઞા ન પાળવામાં ન આવે તો સ્વામીનો અપરાધ થાય. એમ વિચાર કર.

વિષેયન-સર્વમાં વ્યાપક, અન્તર્યામી પ્રભુ સર્વમાં બિરાજેલા છે. ભગવાન્ સત્ય સંકલ્પ છે. તે સત્ય-નિર્ધારિત વિષયમાં સ્થિર રહેનારા સાચા સંકલ્પવાળા છે. આ જીવને માટે આટલું સુખ આટલું દુઃખ, હું આ પ્રમાણે જ કરીશ, એવો સત્ય વિચાર પ્રભુએ કરી રાખ્યો છે, તેનાથી જરા પણ બુદ્ધી રીતે કરનાર નથી. જોકે-ભગવાન્ આત્મનિવેદી ભક્તોના આત્મા છે, તેથી અમારું જ મન ફાવતું ભગવાન્ કરશે, એમ કદાપિ ન માનવું. કારણ કે આત્મનિવેદી ભક્તોનો પણ નિયામક-નિયમમાં રાખનાર-ઈશ્વર તે છે. ભક્તની અયોગ્ય વિકારવાળી અહિત કરનારી ઇચ્છાઓને અનુસરી કદાપિ નહિ કરે. પરંતુ ભગવાન અયોગ્ય સંકલ્પવાળા હોવાથી સ્વવિચારિત જ કરશે, કારણ કે પ્રભુને તો જીવનનું હિત માધવું છે. સ્વવિચારિત જ પ્રભુ કરશે એવો નિશ્ચય હોવાથી જીવે પ્રમાદરહિત નિરંતર પ્રભુની આજ્ઞા જ કરવી, જો પ્રમાદથી આજ્ઞાભંગ કરશે તો જરૂર સ્વામિદ્રોહરૂપી મહાન અપરાધ થશે. એમ વિચાર કર. ૪

હવે સેવકધર્માનુસાર વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપે છે.

સેવકસ્ય તુ ધર્મોયં સ્વામી સ્વસ્ય કરિષ્યતિ ।

અન્યથાર્થ-સેવકસ્ય-સેવકનો, તુ-તો, અર્થ-આ, ધર્મઃ ધર્મ, (છે.) સ્વામી-પ્રભુ, સ્વસ્ય જીવનું (મારું) કરિષ્યતિ-જો પોતે વિચાર્યું હશે, તે જ કરશે. (इति विचार्य)-(એમ વિચાર કર.)

ભાવાર્થ-આ સેવકનો ધર્મ છે કે સ્વામી આત્મીય એવા મારું જો પોતે વિચાર્યું હશે તે જ કરશે, માટે વિચાર કર.

સેવકધર્માનુસાર ઉપદેશ આપી તેને દૃઢ કરવા શ્રીમદાચાર્યચરણે બે શ્લોકથી સ્પષ્ટતા કરે છે.

આજ્ઞા પૂર્વંતુ યા જાતા મહાસાગરસદ્ગમે ॥ ૫ ॥

યાપિ પથાન્મધુવને ન કૃતં તદ્વયં મયા ।

દેહદેશપરિત્યાગસ્તૃતીયો લોકગોચરઃ ॥ ૬ ॥

પથાત્પાપઃ કથં તત્ર સેવકોહં ન ચાન્યથા ।

અન્વયાર્થ-સુ-ખરેખર, પૂર્વમ્-પ્રથમ, ગંગાસાગરમ્-ગંગા અને સમુદ્રના સમાગમ આગળના પ્રદેશમાં ચા-ળે, આજ્ઞા-આજ્ઞા, જાતા-થઈ, પચાત્-ત્યાર પછી, મધુવને-મથુરામાં, અપિ પણ ચા-ળે આજ્ઞા, જાતા-થઈ, તદ્વચ્ચ-તે આજ્ઞાદ્વયને મયા-ભગવદ્રૂપ એવા મેં ન કૃતમ્-ન કર્યું. દેહદેશપરિત્યાગ-દેહત્યાગ અને દેશત્યાગ તૃતીય-ત્રીજો ત્યાગ વિષય, લોક-ગોચર-લોક પ્રસિદ્ધ સંન્યાસ, તત્ર-આ ત્યાગવિષયિણીઆજ્ઞા થવામાં, પચાત્તાપ-પશ્ચાત્તાપ થયો. ક્ષમ-કેમ પશ્ચાત્તાપ થયો? અહમ્-હું, સેવક-સેવક (છું) મન્યથા-ખીજ કેઈ કારણથી ન-(પશ્ચાત્તાપ થયો) નથી.

હાવાર્થ-ખરેખર પહેલાં ગંગા અને સાગરના સમાગમના પ્રદેશ સમીપ જે આજ્ઞા થઈ અને ત્યારપછી જે આજ્ઞા મથુરામાં થઈ તે બે આજ્ઞા મેં ન કરી. (બે આજ્ઞા) દેહ-ત્યાગ કરવાની અને દેશત્યાગ કરવાની હતી. તૃતીય આજ્ઞા વિષય લોક પ્રસિદ્ધ સંન્યાસ હતો. આ આજ્ઞા થવામાં (મને) પશ્ચાત્તાપ (થયો,) પશ્ચાત્તાપ થવાનું કારણ કે હું સેવક છું. અન્યથા કારણ નથી.

વિવેચન-ખરેખર પ્રથમ ગંગાસાગરના સમાગમના પ્રદેશ સમીપ જે આજ્ઞા થઈ; પછીથી મધુવનમાં જે આજ્ઞા થઈ તે બન્ને આજ્ઞા ભગવદ્રૂપ એવા આજ્ઞાદ્વયવિચાર મેં ન કરી. મારો પ્રભાવ દર્શાવવા માટે અને શ્રીમદ્ભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવાને મને પ્રથમ આજ્ઞા થયેલી હોવાથી તે બે આજ્ઞા ન કરી, તે બે આજ્ઞા પૈકી એક આજ્ઞા દેહત્યાગ વિષયની હતી, બીજી આજ્ઞા દેશત્યાગ વિષયની હતી, આ બે આજ્ઞા મેં કંઈ મારા અભિમાનથી ન કરી કે કોઈ શાસ્ત્રનો વિરોધ આવવાથી ન કરી એમ ન માનવું, પરંતુ મને શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ પ્રકટ કરવા પ્રથમ આજ્ઞા થઈ હતી, તે આજ્ઞાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું છે. એ હેતુથી દેહ અને દેશત્યાગ કરવાની આજ્ઞા ન કરી. જો દેહત્યાગ કરવામાં આવે તો વાણીનો વ્યાપાર દેહાધીન હોવાથી દેહ ત્યજતાં વાણીનો વ્યાપાર બંધ પડે, તો ભાગવતાર્થ કેમ કહી શકાય? ભાગવતાર્થ બીજા જ પ્રકારે કહેવામાં આવે તો આ કલિત્રસ્ત છવેને વિશ્વાસ ન બેસે. તેમ જો હું દેશત્યાગ કરું તો ભાગવદેશનો ત્યાગ કરતાં બીજા દેશો ભાગવદેશ જેવા ન હોવાથી ભાગવતાર્થ કરવા લાયક વિચારો પણ ન જ આવે. માટે દેહ અને દેશત્યાગ કરવાની બન્ને આજ્ઞા ન કરી.

ભાગવાનનો તો આ આશય હતો. દેહ-ઉપચય, વૃદ્ધિ, બાહુદય દેશઃ દાન-આ બે શબ્દો 'દિદ્ધ ઉપચયે' 'દિશ્વ ભક્તિર્જનૈ' આ બે ધાતુ ઉપરથી બન્યા ભાગવાનને રહ- છે. આજ્ઞામાં રુદાર્થ નથી કહ્યો, પરંતુ યૌગિકાર્થ કહ્યો છે. રુદાર્થમાં દેહનો સ્થ પ્રકટ થાય અર્થ શરીર, દેશનો અર્થ પ્રદેશ થાય, પરંતુ યૌગિકાર્થમાં દેહ એટલે બાહુ- તે કષ્ટ નથી ત્ય-બહુપાણ્ય-અને દેશ એટલે દાન એવો અર્થ થાય, તે બહુ વધારવાનું કાર્ય અને દાન કરવાનું કાર્ય લાજ દેવું, એવો ભાગવદ્દાનનો આશય હતો. અર્થાત્ મેં જે ભાગવતાર્થ પ્રકટ કરવાની જે આજ્ઞા આપી છે તે અપૂર્ણ રહેવાના દોષનો ભય ન લાવશો, પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય દશમ અને એકાદશના ચાર અધ્યાય જેટલો ભાગવતાર્થ કહ્યો છે, તેટલાથી જ આપે આજ્ઞા પૂર્ણ કરી છે એમ માનીશ. આથી અધિક ભાગ-વતાર્થ કથયો નહિ, રહસ્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે તે મને ઇષ્ટ નથી, જો શ્રીમદ્ભાગવત સમગ્ર ભાગવતનો અર્થ કહે તો રહસ્ય પ્રકટ થતાં અનાધિકારીને પણ ભાગવતાર્થનું જ્ઞાન થ

જતા કૃતાર્થ બની જાય, તો પછી અધિકારી અને અનધિકારીનો વિભાગ જ ભાગી પડે, તે યોગ્ય ન કહેવાય *

ભગવાને શ્રીમદ્વાચાર્યજીના કાર્યમાં નીચે મુજબ વિવ્ર નાખી બે આજ્ઞાનું પાલન કરાવ્યું (૧) મૂલમીકાના તિરોધાનથી, (૨) મુદ્ધનો ક્રમ પ્રથમ શ્રીમદ્વાચાર્યજીને દ્વિતીય તૃતીય મુખી ચાલ્યો પુનઃ ક્રમ સજી દશમની વ્યાખ્યા લખી, તો આજ્ઞાદ્વનું દશમ પૂર્ણ થવાના સમયમાં (૩) માધવલટ્ટ કારમીગિ (શ્રીમદ્વાચાર્યજી પાલન પ્રભુજીના લેખક)નું શરીર બાણ વાગવાથી પચ્યું વિગેરે કાર્યોથી ભાગવતાર્થની વૃદ્ધિ અને દાન ઉભય બધ પડ્યા અને ઉભય ભગ

વદાજ્ઞાનું પાલન વધુ આ ઉભય ભગવદાજ્ઞાનો આશય આવો હશે એવું શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ મમજી ગમ્યા નહિ ભગવદાજ્ઞાનો આશય શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ ન મમજે એ અયોગ્ય છે, એમ ન માનવું ગણપચાધ્યાયીમાં જ્યાં નજમકતને ખલા ઉપર બેનસાની ભગવાને આજ્ઞા આપી, તેનો આશય મજમનો સમજી શક્યા ન હતા

(તે જે ગોપિકાને ભગવાને અન્નધાન મમયે માથે ગાળી હતી તેને અભિમાન થયું કે અન્યને સજી મને જ ભજે છે, મારું મને - જે બેમાડી લઈ જાય તો સાજું હું ચાલી શકી નથી 'જ્યાં તમારું મન હોય ત્યાં મને જ વડ જાયો' ભગવાને 'મુઘ ઉપર બેસો' એમ જુગુ ગોપી । મમજીના કે ભગવાને પોતાના મુઘ ઉપર બેસવાનું કહ્યું, પણ વસ્તુતઃ તેમ ન હતું અત્યંત દોઝિયાર નજ પોતાના મુઘ ઉપર આગેહુણ-નૃત્ય જે છે ચાવક નજ શરીર વીંચામાં નજી હોય છે માટે તેવું અઘોરિક નૃત્ય બેવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાને ગોપિકાના પોતાના મુઘ ઉપર ચઢવાનું કહ્યું, તે મોહથી ન સમજ્યું, અને ભગ વન્ધ ઉપર આગેહુણ કરવા જતા ભગવાન અન્નધાન થયા) ૧૦-૨૭-૩૮

માની ઝીને આજ્ઞા ન મમજી શકે એમ મબને ત્યારપછી તૃતીય આજ્ઞા થઈ તેનો ત્યાં વિષય હતો તે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે લોક એને જન, આ પરિત્યાગ તો સન્યાસથી જ થાય છે ૧ નન્યામી એનો ફરે ન્ધાન રહિત થાય એવા સન્યાસીના ધર્મો શાસ્ત્રમાં જ્યાં છે મન્યાસની આજ્ઞા થવાથી મને પશ્ચાત્તાપ થયો પશ્ચાત્તાપ કેમ શા કારણથી થયો, તેનું એક જ ઉત્તર છે - 'હું એવું હું એવું આજ્ઞાભંગ ન કરવો બેઠ્યો, તે થઈ ગયો, માટે પશ્ચાત્તાપ થયો અન્ય કઈ પણ જાણુ નથી શ્રીભાગવતાર્થ સંપૂર્ણ ન લખાયો એનો પણ મને પશ્ચાત્તાપ નથી પરંતુ મારો એવનો ધર્મ છે કે, મારે ભગવદાજ્ઞાનો ભગ ન કનો, તે આજ્ઞાભંગ થયે, તેથી વિચાર કરતા પશ્ચાત્તાપ થયો, અને તે જ યોગ્ય છે (નજાત લેખનો આશય) શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના પ્રાકૃત્ય પહેલા નિલનીવામાં

ભગવાને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણને ભાગવતાર્થ કરવાની આજ્ઞા કરી એટલે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું પ્રાકૃત્ય થયું પુનઃ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણને કેવળક મમજાદ દેવગણ્યાગમ્યમધી બે આજ્ઞા ગગામાગરના મગમમાં અને મયુગમાં ધર્મ આ બે આજ્ઞા અને પ્રાકૃત્ય પહેલાની ભાગવતાર્થ પ્રજા કરવાની આજ્ઞા એમ નજ આજ્ઞા ધર્મ દેવગણ્યાગમ્યમધી બે આજ્ઞા ભગવાનનું અને શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું કરુણાપનું ભગવતીયો ઉત્તર કનું છે,

* ૧૬૪ દંડનજ ૧૧ દસમી દુદાગવ ।

અન્યમગ અર્થોર્થનિરદાશમાદગ ૧૧-૬-૧૪ ૧

તે પરીક્ષા કરવા બે આજ્ઞાઓ થઈ. પરીક્ષાથી ભગવદીયોની શંકા દૂર થશે. પોતે પુષ્ટિમાર્ગીય હોવાથી અને આપ પુષ્ટિમાર્ગને માટે જ પ્રકટ થએલા હોવાથી પ્રાકૃત્ય પછી આ આજ્ઞાદય શ્રીમહાપ્રભુજીની ભગવદીયો ઉપર રહેલી અતિકરુણાથી વિરુદ્ધ થયું. બે આજ્ઞાનું પાલન કરે તો શ્રીમહાચાર્યચરણ અને ભગવાનનું અંગીકૃત ભક્તોમાં કરુણાપણું દેખાય નહિ, બે આજ્ઞાદયનું પાલન કરવામાં આવે તો, બે મને પ્રકટ થઈ ભાગવતાર્થપ્રાકટ્યાદિ કરવાનું કહ્યું છે તે નહિ થાય. તેથી અક્ષીકૃત જીવનો ઉદ્ધાર નહિ થાય, તેથી મારું અને ભગવાન ઉભયનું કરુણાપણું નહિ સિદ્ધ થાય. બે કરુણા ન હોય તો મને શા માટે ભાગવતાર્થાદિ કરવાની, પુષ્ટિમાર્ગ પ્રકટ કરી દેવીનો ઉદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા આપે? ભગવાન પોતે શ્રીમહાચાર્યરૂપે પ્રકટ ન થાત, પરંતુ ભગવાનમાં કરુણા છે જ, માટે આ બન્ને આજ્ઞા મારી પરીક્ષા કરવાજ કરી છે. અન્તઃકરણપૂર્વક કરવામાં આવી નથી. માટે વિશેષગત્યાદિ-પૂર્વ આજ્ઞાથી વિશેષ આચરણ કરવાની-કંઈ પણ જરૂર નથી. નથી દેહત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા, નથી દેશત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા. (દેહત્યાગ કરવાથી દેશત્યાગ થયો જ કહેવાય, શા માટે પરીક્ષા કરવા બીજી આજ્ઞા દેશત્યાગની કરવી પડી?) એવી શંકા કરવી નહિ. ક્ષીડાના સ્થાનનો ત્યાગ કરે, એટલે શ્રીમહાચાર્યચરણ વિરહમાં પોતાની મેળેજ દેહ ત્યજશે, તેથી પણ અતિકરુણાપણુની પરીક્ષા થશે, આવો ભગવાનનો પ્રભિપ્રાય હતો. શ્રીમહાચાર્યચરણે તો તે પણ અતિકરુણાની વિરોધી બાણી દેશત્યાગની આજ્ઞા પણ ન કરી. ભગવાનનો આજ આશય હતો અને શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમજ યથાયોગ્ય આશય બાણી લીધો. એમાં શું પ્રમાણ? આ પ્રમાણની ખાતર ભગવદ્વાદિ સર્વને સમ્મત પ્રમાણ મૂલ શ્લોકમાં તૃતીયો લોકગોચર પદ્ધતી જણાવ્યું છે. અર્થાત્ બે દેહદેશત્યાગની આજ્ઞા કરી તે બે આજ્ઞા કરતાં પૂર્વ નિત્યલીલામાં સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાની બે આજ્ઞા આપી છે, એ સર્વનો ઉદ્ધાર લોકપ્રસિદ્ધ છે. લોકગોચર છે. માટે અલૌકિક પ્રમાણની અત્ર જરૂર જ નથી. પરંતુ સર્વ લોકપ્રસિદ્ધ જ પ્રમાણ સર્વોદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા થઈ છે, તે જ યોગ્ય છે. સેવકનો ધર્મ છે કે ભગવાને અન્તઃકરણપૂર્વક કરેલી આજ્ઞાને કરવી, તે વિરુદ્ધ કરવું નહિ. માટે જ શ્રીમહાચાર્યચરણે વિવેકધૈયાશ્રય ગ્રન્થમાં આજ્ઞા કરી છે કે-‘વિશેષતઃસજ્ઞા ભ્યાત્’ વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે પ્રમાણે વર્તવું. સારાંશ કે-સર્વોદ્ધાર કરી શ્રીમહાપ્રભુજીને પોતાના ભક્તો ઉપર શ્રીમહાપ્રભુજી અને ભગવાનની અતિકરુણા છે, એવું દર્શાવવા બે આજ્ઞા ન પાળી, અને લોકગોચર-સર્વોદ્ધાર-કરવાની બે નિત્યલીલામાં આજ્ઞા થઈ છે તે પાળી.

(સ્વતન્ત્ર લેખ પૂર્ણ)

આ વિચાર ઠીક છે, પરંતુ પૂર્વાપરાધથી ઉત્પન્ન થએલી ભગવાનની અપ્રસન્નતા ત્યાં સુધી દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ભયરૂપ આ ઉદ્વેગ શી રીતે દૂર થાય? આ શંકા દૂર કરવા અન્ય ઉપાય દર્શાવે છે.

લૌકિકપ્રમુવત્ કૃણો ન દ્રષ્ટવ્યઃ કદાચન ॥ ૭ ॥

સર્વે સમર્પિતં ભક્તયા કૃતાર્થોસિ સુખી ભવ ।

અન્યચાર્ય-લૌકિકપ્રમુવત્-લૌકિક રાત્રની માફક, કૃણ-પ્રભુ, કદાચન-કેહાં વખત અવતાર કાલમાં અને અનવતાર કાલમાં, ન નહિ, દ્રષ્ટવ્ય-જેવા. ભક્તયા ભક્તિથી, સર્વમ-સર્વ સમર્પિત-ભગવાનને નિવેદન કર્યું છે, (તેથી) કૃતાર્થ-કૃતાર્થ બસિ-છે. મુક્તિભવ-ચિન્તા દૂર કરી સુખી થા.

ભાવાર્થ-લૌકિક રાજની માફક શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર પ્રભુને કદાપિ ન જોવા. (હિ જીવ ?) તે સર્વ પ્રભુને લક્ષિતથી સમર્પણ કર્યું છે, માટે તે કૃતાર્થ છે. ચિન્તા દૂર કરી સુખી થા.

વિવેચન-લૌકિક રાજ અપરાધથી અપ્રસન્ન થાય છે. તે રાજાઓ કોઈને પ્રસન્ન થાય અને કોઈને પ્રસન્ન નથી પણ થતા. આવા લૌકિક રાજા જેવા લૌકિક રાજની શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને કોઈ વખત અવતારકાલમાં અનવતારકાલમાં ન જોવા. માફક ભગવાનને કારણ કે-અવતાર કાલમાં તે 'મહો વક્રીય' સ્ત્રોકમાં કહેવા મુજબ ન જાણવા. અને અનવતાર કાલમાં 'નાવનાત્મા' વરણ શ્રુતિમાં લખવા મુજબ, તેમજ

“પ્રહ્લાદઉપરન્યારેદ્રેષ કરશે ત્યારે વરદાન લીધેલાને પણ મારીશ” આ ભગવદ્વાક્યાનુસાર ભગવાનમાં અપરાધ દૂર કરવાનો અનુગ્રહ રહેલો છે. અપરાધ દૂર કરી સત્કલ આપણું અને ભક્તની રક્ષા કરવા સુધી કૃપા-અનુગ્રહ-ભગવાનમાં છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. (હિ જીવ !) તે ભક્તિથી સર્વ સમર્પણ ભગવાનને કર્યું છે. માટે ભક્ત હોવાથી કૃતાર્થ છે. ‘એવા ધર્મો પૂર્વક જે માણસો પ્રભુને આત્મનિવેદન કરે છે તેને કયો અર્થ બાકી રહે છે ? કોઈ પણ પુરુષાર્થ અવશિષ્ટ રહેતો નથી’, માટે તે સર્વ સાધનરૂપ ફક્ત સુપુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરેલો છે. માટે તે સુખી થા, દૌર્ભનસ્ય ત્યજ્ય દદ્ય નિવૃત્ત થા. આ વિચારાત્મક આજ્ઞા કરનાર શ્રીમહાપ્રભુજી આશીર્વાદ આપે છે.

હવે પછી જે માણસ દેહમાં સેવા કરવાનું સામર્થ્ય વિદ્યમાન છતાં પૂર્વોક્ત ખેદથી અથવા દેહાધ્યાસથી અથવા કોઈ કાર્યાન્તરમાં રોકાવાથી દૈહિક તનુજ સેવા કરવામાં પ્રમાદ કરતો હોય તેને વિચાર કરવાનો કથે છે.

પ્રૌઢાપિ દુહિતા યદ્વત્ સ્નેહાન્ન પ્રેષ્યતે વરે ॥ ૮ ॥

તથા દેહે ન કર્તવ્યં વસ્તુષ્યતિ નાન્યથા ।

અન્યથા-પ્રૌઢ-સ્વામીના સર્વ કાર્યમાં યોગ્ય, અપિ-પણ યદ્વત્-જેમ, દુહિતા-દિકરી, સ્નેહાન્-સ્નેહથી વરે-સ્વામી પાસે ન-ન, પ્રેષ્યતે-મોકલે, તથા-તે મુજબ, દેહે-દેહમાં નન્ત, કર્તવ્યમ્-કરવું. અન્યથા દુહિતા વરસમીપ ન મોકલે તો વરઃ દુહિતૃપતિ, વૃષ્યતિ-સંતોષ પામતો ન-નથી.

ભાવાર્થ-જેમ સ્વામીનાં સર્વ કાર્ય કરી શકે એવી દિકરીને સ્નેહથી સ્વામી પાસે ન મોકલવામાં આવે તો સ્વામી પ્રસન્ન થાય નહિ. તેમ દેહમાં ન કરવું. જે દેહથી સેવા બની શકે એમ હોય છતાં દેહસ્નેહથી સેવા ન કરે તો પ્રભુ પ્રસન્ન થતા નથી.

વિવેચન-સ્વામીનાં સર્વ કાર્ય કરી શકે એવી પ્રૌઢ દિકરી જેમ સ્નેહથી એટલે આ બાલા પતિગૃહ જશે, મહત્ કાર્ય કરવું પડશે, થાકી જશે, દુઃખી થશે, દેહને સેવામાં જ એમ બધી વસ્તુસમીપ ન મોકલે તો વર પ્રસન્ન ન થાય. આવી રીતે સ્નેહથી દેહને સેવા વગર રાખી મુકવો નહિ. જેમ દુહિતાને સાસરે મોકલ્યા વિના તેનો વર પ્રસન્ન થતો નથી. તેમ શરીરથી સેવા કરાવ્યા વિના પ્રભુ સંતોષ નથી પામતા. પ્રભુએ આ દેહ સ્વસેવા માટે આપ્યો છે. ‘મવાય નાશાય’*

* મવાય નાશાય ચ કર્મ કર્તુ મોહાય મોહાય સદા મવાય ।

દુઃખાય દુઃખાય ચ દેહયોગમમ્યનરિદં બનતાત્ થતે । સ્કં. ૫-૧-૪

અમ્યનરિદમ્=ભગવદ્વત્.

આ શ્લોકમાં આ વાત સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરેલી છે, માટે પૂર્વોક્ત દોષોને દૂર કરી તારે પ્રભુએ આજ્ઞાપેલી સેવા જ કરવી.

જો અપરાધથી અથવા પ્રતિગંધથી દેહની સેવામાં યોગના ન થાય તો વિચારાન્તરનો ઉપદેશ આપે છે.

લોકવચ્ચેત્ સ્થિતિર્મે સ્યાત્ કિં સ્યાદિતિ વિચારય ॥ ૯ ॥

અશક્યે હરિરેવાસ્તિ મોહં મા ગાઃ કથચ્ચન ।

અન્યથાર્થ-લોકવત્-લોકની માફક-ચેત્-જો, મે મારી, સ્થિતિ-સ્થિતિ, સ્યાત્-થાય તે, કિં-શું, સ્યાત્-થાય, દિતિ-એ પ્રમાણે, વિચારય-વિચારકર, અશક્યે-સેવાદિ કરવામાં અસમર્થ થતાં, હરિ-સર્વ દુઃખ હુર્તા ભગવાન્ એવ-જ, અસ્તિ-છે, કથચ્ચન-કોઈ પણ પ્રકારે, મોહમ્-ઉદ્દેગને, મા ગાઃ પામીશ નહિ.

ભાવાર્થ-લોકો જેમ સંસારાસક્ત છે તેમ હું પણ સંસારાસક્ત થાઉં તો લોકતુલ્યતા જ થાય, તો શું થાય? વિચાર કર, જો દેહથી સેવા વિગેરે ન થાય તો સર્વ દુઃખ હુર્તા હરિ ભગવાન્ રક્ષક છે. માટે જરાપણ ઉદ્દેગ કરીશ નહિ.

વિવેચન-લોકો જેમ સંસારાસક્ત થઈનાના પ્રકારના સ્વભાવવાળા ત્યાં ત્યાં તે તે શાસ્ત્રથી પ્રવર્તે છે, તે મુજબ જો મારી સ્થિતિ થાય, તો પૂર્વોક્ત સેવા કરતાં પણ રીતિએ મને યશ્ચાત્તાપ ન થાય તો શું થાય? લોકસમાન-સાધારણ પ્રાતઃક્રમ થાય તો લોકસમાન થઈ જવારૂપી લોકતુલ્યતા મારામાં નથી આવી, માટે પ્રભુશરણ ભગવાન્ મારા ઉપર દયા કરે છે, એમ વિચાર કર. એમ વિચાર વિચારવું. કરી દેહ સેવા માટે જ છે એમ નિશ્ચય કર. નિશ્ચય કરી પ્રભુએ જેમ આજ્ઞા આપી હોય તેમ કર, આવી રીતે ખાસ ઉદ્યુક્ત-ઉદ્યમપૂર્વક સેવા કરવામાં આવે, તોપણ પ્રતિગંધ આવે તો હરિ-સ્મરણ કરનારના સર્વ દુઃખહુર્તા-ભગવાન્ છે જ. “સર્વધર્મને ત્યજી મારે શરણે આવ” એ વાક્યથી પોતાને શરણે આવનારનાં સર્વપાપ દૂર કરવાનું કહેનાર ભગવાન જ રક્ષક છે. એમ વિચાર કર. પૂર્વે કહેલા અને નહિ કહેલા સાધી અથવા સંભાવિત એવા કોઈ પણ પ્રકારે મોહને-વિચિત્રતાને મારું હવે પછી શું થશે? એવા મૂર્ખતા ભરેલા ઉદ્દેગને પામીશ નહિ. આવી રીતે ભગવાનના શરણત્વનો વિચાર કરવાથી જ સર્વ ઉદ્દેગ દૂર થઈ જશે અને ભગવત્કૃપા મારા ઉપર પ્રકટ છે, એમ માણમ પડશે.

વિચારવાક્ય કળી, ઉપસંહાર કરે છે.

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ।

અન્યથાર્થ-ચિત્તમ્ ચિત્ત પ્રતિ પ્રત્યે, શ્રીકૃષ્ણદાસસ્ય-શ્રીકૃષ્ણના દાસ્યને પ્રાપ્ત કરેલા-વલ્લભસ્ય-ભગવાન્ અને ભક્તને વહાલા વડલભનું હિતમ્-હિતકારક, વચઃ-વચન ક્ષતિ શરણુ ગમન પર્યન્તનું ચર જે આકર્ષ્ય સાંભળીને ભક્તઃ ભક્ત, નિશ્ચિન્તતામ્ ચિન્તાનારહિત્યને વ્રજેત્ પામે.

ભાવાર્થ-ચિત્તપ્રતિ શ્રીકૃષ્ણના મુખ્યદાસ્યને પામેલા વલ્લભનું હિતકારિ શરણુ ગમન પર્યન્તનું વચન સાંભળીને ભક્ત ચિન્તારહિત થાય.

વિવેચન-અન્તઃકરણને ઉદ્દેશીને બોલાવ્યું શ્રીકૃષ્ણદાસનું ભક્ત અને ભગવાન ઉભયને વહાલા શ્રીવદ્વસનું સુખ સમ્પાદન કરનારું હિતકારી શરણ પર્યન્તનું વચન વિચારી-પદ્ધેશવાક્યને સાંભળીને ભક્તે અપરાધ કર્યો હોય તો પણ ઉદ્દેગ દૂર થઈ જઈ ચિન્તા વગરનો થઈ જાય. ૧૦૬

અતઃ આ સારાંશ સિદ્ધ થયો.

૧. ભગવાન સમતા અને અધિકતા રહિત સ્વતંત્ર છે.

૨. માર્ગપ્રવર્તક ભક્તો સ્વરૂપથી દોષરહિત છે અને ભગવાને ભક્તવશતા કહેલી છે, છતાં વજ્રભક્તો ભગવાનને અધીન જ છે. ભગવાનથી અભિન્ન છે-બુદ્ધા નથી. આપણે વજ્રભક્તોના માર્ગના છીએ, તો પણ માર્ગપ્રવર્તક ભક્તવત્-વજ્રભક્તોની માફક-ભગવાનની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો અથવા ભગવાનને ન કચે એવું કરવું યોગ્ય નથી.

૩. જીવ સ્વભાવથી જ દોષવાળો છે, છતાં બ્રહ્મસંબંધથી જીવનો ઉત્કર્ષ થાય છે. આ મહોટાઈ વખતે પ્રભુની કૃપા અધિકાધિક હોય છે, તે વખતે પણ પોતાની મહોટાઈનું અભિમાન ન જ કરવું.

૪. ભગવાન સત્યચંદ્રક હોવાથી શું કરશે. તે બધું મુશ્કેલ હોવાથી સર્વદા ભગવદાજ્ઞા જ કરવી, જે ભગવાનની આજ્ઞા ન પાળીએ તો “રાત્નની આજ્ઞાનો ભંગ ન કરવો.” આ નીતિ મુગળ સ્વામિદ્રોહ ક્યોનો મહાન અપરાધ લાગે.

૫. “હું સેવક છું” તેથી સ્વામી મારું જે યોગ્ય છે તે જ કરશે. એવો વિચાર સેવકને યોગ્ય છે. તે રીતે પણ આજ્ઞા પાલન જ કરવી એ જ દ્રશ્ય છે. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે જેમ આજ્ઞા-ભંગ કર્યો તેમનો દષ્ટાન્ત લઈ જીવે મહોટાઈમાં ભગવાનનો આજ્ઞાભંગ ન કરવો. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પણ સ્વપ્રૌઢિથી આજ્ઞાભંગ કર્યો, તેનો ઉપાય આપે પશ્ચાત્તાપ જ દર્શાવ્યો છે. પશ્ચાત્તાપ પણ ગેવકપણાથી જ થાય છે. સેવકભાવ હોવાથી આજ્ઞાભંગ કરનારને પશ્ચાત્તાપ જ યોગ્ય છે.

૬. ભગવાન લૌકિક રાત્નની માફક અપરાધથી કોપી ઉઠી ત્યાગ નહિ જ કરે. અંગીકારરૂપી પ્રભુનો ધર્મ નિત્ય છે. અનિત્ય નથી. પ્રભુએ અંગીકાર કર્યો છે, એમ સમર્પણ વિગેરેથી માની, ભગવદ્ધર્મનો આરંભ કર્યા પછી ફલથી અને સાધનથી જરાપણ નાશ ન થવાનું ભગવાને ઉદ્ભવ પ્રત્યે પોતે જ કહેવું હોવાથી, સેવાથી જ કૃતાર્થતા થશે. જરા પણ તેમાં મન્દેહ ન રાખવો, અજ્ઞ અને શ્રદ્ધારહિત માણુમની નિન્દા શાસ્ત્રમાં કરી છે. માટે શ્રદ્ધાચુક્ર થઈ મન્દેહ દૂર કરવો.

૭ દેહ પણ ભગવાને જેવા માટે આપ્યો છે. માટે પ્રૌઢીકરીને જેમ આસરે ન મોકલનારો પિતા મૂર્ખ ગણાય છે, તેમ દેહથી જેવા ન કરનારો મૂર્ખ કહેવાય છે. માટે દેહને દરકોઈ ઉપાયે ભગવાનમાં જ જોવો, જે જેવા ન કરવામાં આવે, તો લોકતુલ્યતા થઈ જાય, દેહ મવામાં જોડ્યા છતાં જે પ્રતિબંધ આવે તો ભગવાનના શરણની લાવના કરવી; તે જ પ્રતિબંધ દૂર કરશે; અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. પ્રતિબંધ ભગવન્માયાથી થાય છે. પ્રતિબંધ કરતા ભગવાન માયાને જ ચોત્તે છે. તેને તરવાનો ઉપાય ભગવાનને શરણે જવું એ જ છે. ભગવાને ઝીનાશમાં આજ્ઞા કરી છે ‘મામેષ વે વ્રણન્વે માયામેતાં તરન્તિ વે’ એ પ્રમાણે શ્રીઅન્તઃકરણપ્રબોધ ઉપર શ્રીદશગિન્તવિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજમહા-રાજના વિવરણનો અનુવાદ પૂર્ણ થયો.

ગામ્ત્રી, ચીમનજાલ,

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीगोकुलनाथचरणैर्विरचिता विवृतिः ।

दर्शयन् स्वस्य सौभाग्यं स्वीयानां भक्तिवर्त्म च ।

स्वमनोबोधवाक्यानि प्रकटीकृतवान् प्रभुः ॥ १ ॥

प्रगम्य पितृपादाब्जं चिन्तिताधिकदायकम् ।

स्वमनोबोधकाचार्यवचो व्याख्यातुमुद्यतः ॥ २ ॥

यद्यपीश्वरवाक्यानि दुर्वोधानि सदा स्वतः ।

तत्कृपैव तदीयस्य तदर्थविगमे गुरुः ॥ ३ ॥

भविष्यतीति निश्चित्य प्रवृत्तोऽहं न चान्यथा ।

अतः स्वाचार्यचरणौ शरणं मम सर्वदा ॥ ४ ॥

अथ भगवान् पूर्णपुरुषः पुरुषोत्तमः स्वस्वरूपं श्रीभागवतं द्वादशस्कन्धात्मकं प्रकटीकृत्य तदर्थप्राकट्ये स्वातिरिक्तस्यायोग्यतां ज्ञात्वा स्ववागधिपतिरूपश्रीवल्लभाचार्य-
प्राकट्यं विधाय तदर्थप्राकट्ये आज्ञां च दत्त्वा तदर्थप्रकाशिकां सुबोधिनीं कारितवान् ।
तत्र क्रमेण स्कन्धत्रयकरणे कालविलम्बादाचार्यविप्रयोगासहिष्णुः सन् श्रीभागवततत्त्वार्थ-
प्रतिपादकदशमस्कन्धविवरणार्थं विशेषज्ञां दत्तवान् । तदाचार्यैः स्कन्धक्रमं विहाय दशम-
स्कन्धविवृतिरेव कृता । तत्समाप्तौ स्वस्याचार्यमिलनविलम्बं ज्ञात्वा तद्विलम्बासहिष्णुः शीघ्रं
स्वनिकटागमनार्थमाज्ञां दत्तवान् । तदाचार्याः स्वसौभाग्यभौद्विप्रबलभ्यः स्वचिकीर्षित-
सम्पूर्णश्रीभागवतविवरणस्याज्ञातत्वात् स्वस्य धर्मिप्राणीयत्वात्तन्मार्गभावप्रौढ्या वास्त्वय-
माज्ञोल्लङ्घनं कृतवन्तस्तथापि भगवानाचार्यमिलनं स्वस्यात्पन्तावश्यकमिति श्रीभागवत-
विवरणार्थं दत्ताज्ञामप्यन्यथाकृत्वातिकृपारोपपूर्वकं पुनः स्वनिकटागमनार्थं तृतीयाभाज्ञां
दत्तवान् । तदाचार्या अत्यन्तं भगवदामहं दृष्ट्वा पूर्वमाज्ञाद्वयोल्लङ्घनभावप्रौढिस्यान्तं स्वकी-
यमन्तःकरणमेवेति ज्ञापनाय तदेव बोधयन्ति । अन्तःकरण मद्वाक्यमिति ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

यद्यपि, अत्रार्थे सर्वेन्द्रियोपयोगात्सर्वेन्द्रियप्रबोध उचितस्तथापि तेषामन्तःकर-

णारीनन्वायया राजनि निगृहीते सर्वमेव राज्यं निगृहीतं भवति । तथान्तःकरणे प्रबोधितं
 सर्वाण्येवेन्द्रियाणि प्रबोधितानि भवन्तीत्यन्तःकरणमेव प्रबोधयन्ति । मढाक्यं साव-
 धाननया शृण्वति । यद्यपि मढाक्यं शृण्वत्येतावत्तैव प्रबोधसिद्धेर्यत् सावधानतये-
 त्युक्तं, तस्यायमाशयः । यथा स्वस्य धर्मिणामभिमानमौढ्या व्रजसीमन्तिनीभिः फल-
 प्रकरणे भगवदाज्ञोद्बुद्धेन स्ववीर्यसम्पत्तिः साधिता, तथाहमपि सम्पूर्णश्रीभागवतविभूतिं
 साधयिष्यामीत्याग्रहोऽस्मिन्नर्थे वैपरीत्यादनुचितः । वैपरीत्यं तु व्रजसीमन्तिनीभिः प्रिय-
 वाक्यानि फले प्रतिबन्धकानीतिभावमौढ्या निराकृतानि, प्रकृते तु भगवदाज्ञा फलमा-
 धिकेति तत्राग्रहो विपरीतफलकः, अनिष्टपर्यवसानादितिवाक्यश्रवणे सावधानतयेत्यु-
 क्तम् । कदाचिदतिमौढ्या विस्मयकरणे वायकमाहुः । कृष्णात्परं नास्ति दैवमिति ।
 कृष्णात्फलरूपान्तरमतिरिक्तं दैवं परमैष्टरूपम् । दैवमितिपदादिबुधातूक्ताः* सर्वेण्यथा
 अत्र विवक्षिताः । तत्र धर्मिणाम्क्रीडास्थानमिदमेव । (क्रीडाया) विजिगीषाप्यत्रैव ।
 (भक्तेन सह) स्वपार्श्वव्यवहारोपि । (भक्ताय स्वमाहात्म्यश्रोतनेन) श्रुति-
 रप्यन एव, नो चेत्तत्रतिरेकेण शुष्यतैव । (भक्तानां) समयविशेषे स्तुतिरपि । (भक्ताय
 मोददानं यथा कालीयदमनेन) । मोदोऽपि तथा । भावविशेषजनितमदोपि । परम
 निर्वृतिजनितः स्वप्नोपि । स्वप्नानन्तरं भावविशेषमूचककटाक्षमूचितरसेच्छापि । तदन-
 न्तरं स्वाभिलषितस्थानगतिरपि, (भक्तसमीपगमनम्) इत्यादिकं सर्वमेव पूर्वभावमौढ्या
 शायत इत्यनिष्टहेतुत्वाद् मौढ्यस्याज्येत्यत उक्तं कृष्णात्परं नास्ति दैवमिति ।
 ननु श्रीभागवतविचारः पुरुषोत्तमपर्यवसाय्येति कदाचित्मौढ्यविचिता भवेदिति
 गृह्यनिराकरणार्थमुक्तम् । वस्तुनो दोषवर्जितमिति । अत्रायं भावः, यद्यपि श्रीभाग-
 वतविचारः पुरुषोत्तमपर्यवसायी तथापि विचारे क्रियमाणे स्वसिद्धान्तनिरूपणार्थं तद्वि-
 रुद्धग्रामान्तरीयसिद्धान्तनिराकरणमावश्यकमेव, भगवदाज्ञाहेतुकफलविचारे एतद्भावा-
 निरिक्तभावमग्रेण एव फलमार्गे दोष इति वस्तुविचारे क्रियमाणे फलस्यैव निर्दुष्टत्वं
 भावान्तरमग्रेण हेतुवस्तुनः सर्वान्यना न निर्दुष्टत्वमितिज्ञापनायोक्तं वस्तुतः स्वरूपतो न
 निर्दुष्टम् ॥ १ ॥

एवं प्रबोधनेपि पूर्वमौढ्यताज्ञोद्बुद्धजनितपराधेन यद्वि भगवानपमानेन फल-
 विवृत्त्यं कुर्यात्तदोषप्रसङ्गादेकमपि कार्यं न सिद्ध्यदिति श्रीभागवतार्थविभूतिसमाप्त्याग्रह
 एव मर्षार्थो न इति मनःकलितं लौकिकदृष्टान्तेन केशुतिकन्यायेन निरम्यन्ति, चाण्डाली
 चेदिति ।

* भागवतप्रकरणम् ।

* दिव्य कीर्ति-१ विजिगीषा-२ व्यवहार-३ दृष्टि-४ श्रुति-५ मोद-६ मर-७ मय-८ वाचि-९

मदिह १० ।

१ मर्षेति वाच ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

चाण्डाली चाण्डालजातीया राजपत्नी जाता राज्ञा पत्नीत्वेन परिगृहीता, इतर-
पत्न्यपेक्षयाधिकं मानिता कदाचित्प्रमादवस्तस्या अपराधाच्चेदपमानोपि कृतस्तदा मूलतः
राजपत्नीत्वतः का क्षतिर्भवेत् राजपत्नीत्वं न गच्छतीत्यर्थः । यद्यप्यस्यां यज्ञसंयोगा-
भावात्पत्नीत्वं न सम्भवति तथापि ऋभोग्या जातेतिपदं विहाय पत्नीपदोपादानाद्यथा
पत्नी त्यागयोग्या न भवति, तथैवास्यामप्यङ्गीकाराभिमानो ज्ञापितः । तेन स्वातिरिक्ता-
दृश्यत्वस्पर्शायोग्यत्वान्यविनियोगाभावादयो धर्मा ज्ञापिताः । यदि मूलपदेन चाण्डालीत्व-
मुच्यते तदा मानस्य चाण्डालीत्वमेव हेतुः स्यान्न तु राजपत्नीत्वम् । अत्र तु सम्मानने
राजपत्नीत्वमेव हेतुत्वेनोच्यते न तु चाण्डालीत्वम्, अन्यथा पत्नी जातेतिपदं व्यर्थं
स्यात् । तस्मात्तत्कृतापमानेपि तथा न खेदः कार्यः, राजपत्नीत्वरूपमूलस्य विद्यमानत्वात् ।
यथा फाल्गुने मासि प्राचीनपत्रापगमेऽपि समूलस्य वृक्षस्य नूतनपल्लवाद्युद्गमेन पुनर्यथा-
पूर्वत्वं तथा पत्नीत्वे सति पुनः पूर्ववदेव भविष्यतीति विचार्य खेदो न कार्यः । चेदिति
पदादयोग्यतायामपि दैवगत्याङ्गीकारेपि यत्रैवं व्यवस्था लौकिके, तत्र सर्वथाङ्गीकारयोग्ये,
अङ्गीकर्तुरलौकिकत्वे, अङ्गीकारस्य च नित्यत्वे, तथेयं फलविलम्बचिन्ता सर्वात्मना नोचि-
तेति नाग्रहः कर्तव्यः । यदि विलम्बः सोपि रसस्य संयोगविप्रयोगात्मकत्वाद्विलम्बस्य
विप्रयोगरसात्मकत्वात् फलमध्यपात्येवेति सर्वमवदातम् । एवमलौकिकप्रकारेण स्वमनः-
प्रबोधनेनानुपङ्गिकी स्वमार्गीयाणामपि शिक्षा ज्ञापिता ॥ २ ॥

यद्यपि फलविलम्बजनितः खेदो नास्ति तथापि भावमौढ्यभिमानहानिजनितः
पश्चात्तापो जात इति खिन्नमन्तःकरणं प्रबोधयितुमाहुः समर्पणादिति ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

मानहानिजनितः पश्चात्तापः स्वसमान एवोचितो न तु स्वीयत्वेन हितार्थं प्रभु-
कृतमानहानौ । भावजनितमानोत्पत्तियोग्यतापि तत्र प्रभवसाधारणसम्बन्धेनैव जाता न
तु ततः पूर्वमपीति विचारयेति ज्ञापनार्थमुक्तं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थित इति । सदा,
असमर्पणदशायामपि उत्तमः पूर्वोक्तभावयोग्यः किमहं स्थितः ? । तस्मान्मम पूर्वोक्तभाव-
जननयोग्यताऽभावरूपाऽधमता, का भाव्या, का कीदृशी भाव्या, विचारणीया । कीदृशी-
तिपदादधमताया निरवयित्वमुक्तम् । यस्मात्सर्वात्मना पश्चात्तापहेत्वभावस्तस्माच्चयास्मिन्नर्थे
पश्चात्तापो न कर्तव्यः ॥ ३ ॥

यद्यपि पश्चात्तापहेत्वभावात् पश्चात्तापत्याग उचितस्तथापि-फले बहुकालविलम्ब-
श्चेत्तदा किं कार्यमिति सन्दिहानमन्तःकरणं बोधयन्ति सत्यसङ्कल्प इति ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यः यथार्थः सङ्कल्पः मनोविचारो यस्य तादृशत्वाद्विष्णुः बाह्याभ्यन्तरभेदेन
रसव्याप्तः । अन्यथा फलदाने विलम्बं न करिष्यति । अस्मिन्नर्थेन्यथाभावशङ्कानि-
राकरणार्थं तुशब्दः । तस्माच्चया फलविलम्बसन्देहमपि त्यक्त्वा प्रभ्वाज्ञैव कार्या सततं,
न तु भावमौढ्या कदाचिदप्यन्यथाभावः कार्यः । अकरणे बाधरूपाहुः, स्वामिद्रो-
होन्यथा भवेदिति । अन्यथा आज्ञाया अकरणे स्वामिद्रोहो भवेत् । आज्ञैव कार्या
सनतमित्येतावतैव आज्ञाकरणसिद्धावपि बाधकोक्तेरयमाशयः । यथा फलप्रकरणे
व्रजसीमन्तिनीनां भावमौढ्या प्रभ्वाज्ञाया अकरणेपि कार्यं सिद्धं, तथा ममापि सेत्स्य-
तात्स्यज्ञाननिवृत्त्यर्थमुक्तं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेदिति । अस्यायमर्थः, व्रजसीमन्तिनीनां
यामौढ्या आज्ञोलङ्घनं प्रभोः स्वस्य च पुरुषार्थसाधकं जातम् । तद्वृष्टान्तेन तवैवङ्करणे
उभयोरपि विपरीतफलमत्वज्ञापनाय बाधकत्वमुक्तम् । बाधकत्वे हेतुः, तासां प्रभ्वाज्ञो-
लङ्घनं फलप्रतिबन्धनिराकरणे उपयुक्तं जातं, तेन प्रभोस्तासां च निरवध्यानन्दः
सिद्धः । तव स्वाज्ञोलङ्घनं प्रभुदिरसितफलप्रतिबन्धकत्वेन प्रभोः क्रोधजननेन, तेन
क्रोधेन तव फलविग्रहेन च, प्रभ्वपराधस्तव चानिष्टं भवेदिति तत्सर्वात्मना नैव कार्य-
मित्येतदर्थमुक्तं, स्वामिद्रोहोन्यथा भवेदिति ॥ ४ ॥

एवं सोपपत्तिरुपमाप्रहाभावमुपपाद्य कदाचित्पूर्वकृताग्रहेण प्रभुकोपे कथं स्वाभिल-
षितसिद्धिरिति सन्दिहानमन्तःकरणं प्रबोधयन्ति सेवकस्य त्विति ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तदयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

मया पूर्वं श्लोक उपादितं, तव सेवकस्यासाधारणस्वाभाविकधर्मत्वेन तच्चैत्वयि
करिष्यति तदाज्ञासाधारणधर्म इहा प्रभुरपि स्वस्वामिन्यासाधारणधर्मं सेवकज्ञानागोचरमपि
नेह करिष्यति । ननु इदं दानायामपि मयि सेवकत्वस्य विद्यमानत्वात् स्वामिन्यपि सहज-
स्वामिन्तामासाधारणधर्मस्य विद्यमानत्वात् कथं फलविग्रह इति सन्देहनिवृत्त्यर्थं फलविल-

स्वहेतुं सेवकधर्मं निरूपयन्ति, आज्ञेति । आज्ञा प्रभवाज्ञा पूर्वं प्रथमतो गङ्गासागरसङ्गमे
या जाता पश्चाद्वितीया या आज्ञा मधुवने मथुरायां जाता तदाज्ञाद्वयमपि मया न कृतम् ।
ननु तदाज्ञाद्वयं किं विषयकं यन्न कृतं तत्राहुः, देहदेशपरित्याग इति । पूर्वाज्ञाया
विषयो देहपरित्यागः । द्वितीयाज्ञाया विषयो देशपरित्यागः । ननु बलात्कारेण देहपरि-
त्यागस्य दोषरूपत्वात् कथं तदाज्ञासम्भवः । तदकरणे च कथं दोषसम्भव इति चेत्सत्यं,
कर्माधीनदेहे मारब्धभोगसमाप्तिव्यतिरेकेण बलात्कारेण देहत्याग एव दोषसम्भवः । यत्र
केवलं भगवदिच्छाधीनावेव देहग्रहणपरित्यागौ तदेहस्यालौकिकत्वात्तदाज्ञया परित्यागो
न दोषायेति ज्ञात्वापि यत्तदकरणं तस्याश्लोष्ठङ्घनहेतुत्वात् प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तम् । देशप-
रित्यागः स्पष्टः । एवमाज्ञाद्वयाकरणेऽनिष्टहेतुत्वं ज्ञात्वा तृतीयाज्ञा कृतेत्याहुः, तृतीयो लोक-
गोचर इति । तृतीयः परित्यागः लोकप्रसिद्धस्मृत्यादिशास्त्रेषु गोचरो विषयः संन्यास-
ग्रहणपूर्वकं गृहपरित्यागः स कृतः । यद्यप्यत्र कृत इति शब्दो नास्ति तथापि पूर्वाज्ञाद्वय-
करणनिषेधादत्र च कृत इति शब्दाभावेऽपि करणमायाति । यद्यपि पूर्वोक्ताज्ञाद्वयाकरणा-
पराधः सम्भवति, तथापि तृतीयाज्ञाकरणेन तयोरप्याज्ञयोः करणं जातमिति नापराधः ।

तथापि, आश्लोष्ठङ्घनजनितापराधेन यदि फलविलम्बं कुर्यात् प्रभुस्तदा तज्जनितः
पश्चात्तापो भवत्येवेति कथमपराधनिवृत्तिरितिसन्देहे समाधानमाहुः, पश्चात्ताप इति

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

फलविलम्बेऽपि विलम्बस्य दण्डस्थानीयत्वात्सेवकेन पश्चात्तापो न कर्तव्यः । तत्र
हेतुः, सेवकोहमिति । अहं सेवकः सेवाकरणयोग्यः । आज्ञाद्वयाकरणस्य सेवामति-
बन्धकत्वं ज्ञात्वा शीघ्रं सेवार्थं विलम्बजतापेन शिक्षामिव प्रतिबन्धनिवृत्तिं विधाय पुनः
सेवार्थमेव विलम्बं न कृतवान् इति न मम पश्चात्तापः । यतोहं सेवकः, न चान्यथा ।
यदि मयि सेवकत्वं न मन्येत तदापराधेनोपेक्षामेव कुर्यात्, न तु स्वीयत्वं ज्ञात्वा विलम्ब-
जतापरूपशिक्षां कुर्यादित्यत उक्तं, न चान्यथेति, अस्मिन्नर्थेऽन्यथाभावो नास्तीत्यर्थः ।

ननु यथा लोके 'राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं ये'ति लौकिकप्रभुन्यायेन तापानन्तर-
मप्युपेक्षामेव कुर्यादिति चेत्तत्र बाधकमाहुः, लौकिकप्रभुवदिति । लौकिकाः प्राकृता
जीवाः प्रभवो लोके प्रभुत्वेन व्यवहार्याः, तद्वद्भगवान्न द्रष्टव्यः न ज्ञातव्यः । तत्र हेतुः,
यतः कृष्णः फलात्मा प्रभुश्च । लौकिकप्रभूणां प्राकृतत्वाच्चेष्टामङ्गीकारस्यानित्यत्वादङ्गी-
कृतस्याप्युपेक्षा सम्भवति, प्रकृते प्रभोरलौकिकत्वेन तदङ्गीकारस्यापि नित्यत्वेन अङ्गी-
कृतोपेक्षैवासम्भावितेति ज्ञापनायोक्तं, न द्रष्टव्यः कदाचनेति । अत एव पितृचरणै-
युरक्तं 'अङ्गीकृतजनजनितापराधकूटसमाविनोदोऽस्य । अङ्गीकृतिषु नित्या वदन्तु

कोन्योस्य साम्यमियात्तेनाङ्गीकारस्य नित्यत्वे न सन्देहः । कदाचनेति भूतमविष्य-
द्वर्तमानकालेपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यद्यप्युपेक्षां न करिष्यति, तथापि, अपराधस्य जातत्वात्पुनः पूर्ववत्तादृशीं कृपां
न करिष्यतीति मनःसन्देहनिवृत्त्यर्थमाहुः, सर्वं समर्पितमिति ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

त्वयि पूर्वं कृपासीदेव, यतस्त्वया सर्वमेव समर्पितं, तत्रापि भक्त्या भक्तिमार्गानु-
सारं, न तु विहितत्वाद्युपाधिना, तस्मात्त्वं फलरूपभक्तिमार्गाङ्गीकारेण कृतार्थ एवासि ।
मध्ये प्रौढ्याद्गोष्ठद्वन्द्वजनितपराधेन अन्तराये सति क्लेशं प्राप्तवानसि । अतस्तप्राग्रं
परित्यज्य प्रभवाङ्गां कृत्वा पुनः पूर्ववदेव सुखीभव यथापूर्वं सुखं प्राप्नुहि । ननु, अङ्गी-
कारस्य नित्यत्वात्फलमार्गीयं सुखं यद्यपि दास्यति तथापि पूर्ववत्सर्वात्मना दास्यति
न वेति सन्देहजनितक्लेशमग्रिमदृष्टान्तेन दूरीकुर्वन्ति । प्रौढ्यापीति ।

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्त्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

फले प्रभुः तारतम्यं तदा कुर्याद्यदि त्वदपेक्षा न स्यात्, यस्यापेक्षावश्यकी तस्य
दोषमप्यनङ्गीकृत्य फलं ददात्येव । पूर्वोक्तं दृष्टान्तमेव विवृण्वन्ति । यथा प्रौढा रमणयोग्या
स्वकीया दुहिता तस्यां स्नेहाधियात् तस्या वरे भोक्तरि भोगावश्यकदशासमये यदि
न प्रेष्यते तदा वरः स्वाभिलाषाया अपूर्त्याऽसन्तुष्टो भवति । प्रेष्यते चेत्सन्तुष्ट एव
भवति । अपि शब्देन यद्यपि पाणिग्रहणमारब्धैव तस्य भोगेच्छास्त्येव, तथापि तस्यां
स्योपमदांसहिष्णुत्वेन विलम्बमपि सहते । सहिष्णुत्वदशायां विलम्बकर्त्तरि असन्तुष्ट एव
भवति । तथा प्रभोः सर्वात्मना स्वापेक्षासमये यदि अपेक्षां ज्ञात्वा कार्यसंपत्तिर्न क्रियते
तदा प्रभुरसन्तुष्ट एव भवति । तस्मादयं विलम्बः प्रभोः स्वाभिलषितसिद्धयभावहेतुक
श्च, विलम्बाभावे पूर्ववदेव सर्वात्मना स्वाभिलाषापूर्त्यर्थं फलं दास्यत्येवेत्यस्मिन्नर्थे
विलम्बस्याज्य एवेत्यत उक्तम् । तथा देहे न कर्त्तव्यमिति । देहे देहत्यागविषये
सर्वात्मना प्रभुमन्तोषाभाराद्विलम्बो न कार्यः । यथा दुहितृप्रेषणविलम्बे स्नेहो हेतुः ।
नमिराकरणपूर्वप्रेषणे वरमन्तोषेणोभयकार्यसिद्धिस्तथात्राप्याग्रहेतुत्यागपूर्वरूपाङ्गाकर-
णेनोभयकार्यसिद्धिरिति सर्वात्मना प्रभुमन्तोषार्थं देहत्यागविलम्बहेतुर्हेतुस्त्याज्य एव ।

ननु यद्यप्यस्मिन्नर्थे दृष्टोऽनुविस्तयापि भगवदभिप्रेतश्रीभागवतार्थमाकट्येन लोके
परमोत्कर्षः गिद्धयतीति कदाचिद्यदिकशिद्धिर्लम्बेच्छा सम्भवति । तस्या अपि फल-
विलम्बहेतुत्वेन नां निराहुरेन्नि, लोकयदिति ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

यद्यपि भगवदभिप्रेतश्रीभागवतार्थप्राकृत्येन जैमिनिव्यासादिवत् श्रुत्यविरुद्धालौकिकशास्त्रार्थप्राकृत्येन लोक एवोत्कर्षः सिद्धयेत् । नत्वलौकिकस्वसिद्धान्तफलानुभवहेतूत्कर्षः सिद्धयति । लोकोत्कर्षसिद्धौ जैमिनिव्यासाद्युत्कर्षवल्लौकिक एवोत्कर्षः सेत्स्यति, न तु स्वमार्गीयोत्कर्षोपि । तस्मात्तदुत्कर्षसिद्धौमे मम स्वमार्गीयफलभोक्तुः पूर्वोत्कर्षफलविचारस्य स्वमार्गीयफलविलम्बहेतुत्वार्त्तिक फलं स्यान्न किमपीत्यर्थः । स्वमार्गीयफलविचारे यत्र मुक्त्यादीनामपि निःफलत्वं तत्र पूर्वोक्तलौकिकस्यापि फलत्वगणना सर्वात्मना दूरापास्तेति ज्ञापनायोक्तम्, किं स्यादिति । अत एतत्फलतारतम्यविचारेण त्वयापि सर्वात्मना फलसिद्धिविलम्बाभाव एव विचारणीयो न त्वन्योपि विचारः कर्त्तव्य इति ज्ञापनायोक्तम् । विचारयेति ॥ ९ ॥

यद्यपि फलविलम्बाभाव एव विचारणीयस्तथापि बलात्कारेण शरीरत्यागस्य स्वतोऽशक्यत्वात् कथं सम्भवतीति सन्देहनिवारणप्रकारमाहुः । अशक्य इति ।

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

यद्यपि बलात्कारेण शरीरत्यागः स्वकर्तृकश्चेत्स्यात्तदाऽशक्यः स्यात् । प्रकृते शरीरत्यागस्तु भगवदिच्छाकर्तृक इति न स्वस्याशक्यत्वम् । यतोऽशक्यादिसर्वदुःखहर्त्ता यो हरिः स एव सर्वपुरुषार्थसाधकत्वेन स्थित एवास्ति । अत्र हरिपदोक्त्या देहत्यागोपि फलान्तरायदुःखदूरीकरणार्थमेव । अतो लोके अशक्यस्याप्यनायासेन साधकत्वमुक्तं भवति । तस्मात्फलविलम्बाभावाद्यर्थमेतावत्कर्त्तरि मोहं मा गाः, मोहं चित्तविक्षेपं मा गा, न प्राप्नुहि, कथञ्चन केनापि प्रकारेण आञ्जोलङ्घनजनितपराधफलविलम्बविषये आञ्जोलङ्घनात्पूर्वसामयिकफलानुभवे, आज्ञाकरणानन्तरं फलानुभवतारतम्यविषये च सर्वात्मना वैयर्थ्याभावबोधनायोक्तम्, कथञ्चनेति । अतः परमुक्तार्थमुपसंहरन्ति ॥ १० ॥

एवं प्रबोधनेन सर्वात्मना वैयर्थ्यनिवृत्तिर्जातेति ज्ञापनामाहुः । इतीति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यविरचितमन्तःकरणप्रबोधः समाप्तः ।

इतीति समाप्तौ । श्रीकृष्णदासस्य श्रीकृष्णपदेन भक्तसहितलीलारसाविष्टत्वं ज्ञापितं, तदासत्त्वेन शुद्धशुद्धिमार्गीयफलरूपदास्यं प्राप्तस्य तत्रापि बल्लभस्य प्रभोः शुद्ध-

पुष्टिमार्गीयफलरूपदास्यमाप्तानां च बलमस्यात्यन्तं प्रियस्य तादृशस्य स्वचित्तं प्रति हितं वचः, हितं हितकारि । वचसि हितमिति पदोपादानेन वचनस्य आप्तवाक्यत्वेन मामाप्यावधारणेन चित्तस्य सर्वात्मना वैयर्थ्याभावः सिद्ध इति ज्ञापनायोक्तम् । चित्तं प्रतीति । एवं प्रबोधनेन स्वचित्तस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयपरमफलानुभवयोग्यतां निःसन्दि-
ग्धामुपपाद्य एतच्छ्रवणेन स्वमार्गीयाणापि स्वाधिकारानुसारेणापि भक्तिमार्गीयफलं सिद्ध्यतीति ज्ञापनायाहुः, यदाकर्ण्येति । यद्वच आकर्ण्य आसमन्ताच्छ्रुत्वा । यद्यपि वचः श्रुत्येत्येतावतैव श्रवणसिद्धावपि आसमन्तात्कथनेन साभिप्रायश्रवणं ज्ञापितम् । साभिप्रायश्रवणस्य फलमाहुः, भक्त इत्यादि । भक्तो भगवति स्निग्धो भवति । तदन-
न्तरमाचार्याणां फलविलम्बहेतुदूरीकरणसामर्थ्यं ज्ञात्वा स्वस्यापि फलविलम्बहेतुचिन्तां दूरीकरिष्यन्तीति चिन्तापरित्यागेन निश्चिन्ततां ब्रजेत् प्रामोतीत्यर्थः ।

चित्तप्रबोधकाचार्यवचांसि विवृतानि वै ।

तेनाचार्याः प्रसीदन्तु स्वीये मयि सदा स्वतः ।

इति श्रीपितृपादाब्जपरागधनिना मया ।

श्रीवल्लभेन विरचिता विवृतिः पूर्णतामियात् ॥ २ ॥

अर्पिता श्रीमदाचार्यपदाब्जेषु मया स्वतः ।

तेनैव कृतकृत्योऽस्मि इति मे निश्चिता मतिः ॥ ३ ॥

इति श्रीवल्लभविरचितान्तःकरणप्रबोधटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीरघुनाथचरणनिर्मितं विवरणम् ।

ब्रजस्त्रीनेत्रनलिनवनालीषु परिभ्रमन् ।

लिप्सेस्तन्मधु योऽलित्वं प्राप तं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

अथ भगवदीयानामनवरतभगवद्भजनसिद्ध्यर्थं तत्प्रत्युद्दुरितजनितचिन्तासन्तान-
दवदहनदमनोपायमन्तःकरणप्रबोधमन्तःकरणं संमुखीकृत्य प्रतिजानते । अन्तःकरणम-
द्वाक्यं सावधानतया शृण्विति ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

अत्र स्वान्तःकरणव्यपदेशेनान्येषामन्तःकरणं प्रबोध्यत इति ज्ञेयम् । कृष्णात्परं
नास्ति दैवमित्यादिवक्ष्यमाणं मदीयं वाक्यं सावधानतया प्रमादराहित्येन शृणु आक-
र्णयेत्यर्थः । तदेवाहुः, कृष्णात्परमिति । वस्तुतः परमार्थतो विचार्यमाणे 'कृपिर्भूवाचक'
इत्यादिनिरुक्तिबलात्कृष्णात्परमन्यदोषवर्जितं दैवं देवः सर्वोपास्य ईश्वरो नास्तीत्यर्थः ।
अत एव गीतायां 'न त्वत्समोऽस्त्वभ्यधिकः कुतोऽन्य' इति । एवं बुध्यस्वेति वाक्यशेषः ।
ननु भगवदीयानामपि कदाचिल्लोकवस्तुतश्चिदभिभवो दृश्यतेऽतश्चाभिमानेन स्वावमान-
माशङ्क्य, अहं भगवति कृतात्मनिवेदीति सर्वं मयि भगवदेककर्तृकमिति विमृश्य गदप-
मानमपि भगवतैव कृतमिति भगवत्पि दोषस्कृत्तौ सदृष्टान्तं समाधानमाहुः ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

अत्र चाण्डालीतिपदं महादोषोपलक्षणपरं, तेन सदोषा या काचन राजपत्नीत्येन
परिगृहीता जाता राज्ञा च सत्कृता, कदाचित्तस्या अपमानेपि मूलतः स्वरूपात्क्षतिः
हानिः का भवेन्न कापीत्यर्थः । अयं भावः । भगवत्सम्बन्धं विना सर्वेषामन्तःकरणं
स्वभावतो दुष्टमेव । उत्कर्षस्तु भगवत्सम्बन्धकृत एव, तेन यत्सम्बन्धात्स्वयमुत्कृष्ट इत्य-

भिष्यते, तत्कृतापमानेपि स्वरूपं तु स्वस्य पूर्वं सदोषमेवेति कुतस्तरां दोषावकाश इति ।
चकारादन्यैरपि राज्ञीत्वेन मानिता पूजिता । दृष्टान्ते एवं ज्ञेयं, सदोषाया अपि चाण्डा-
ल्या राजपरिग्रहात् मानिताया अपि कदाचिद्राजकृततिरस्कारे स्वजातीयपतिकृतसंमान-
नतो वरं राजकृततिरस्कार इति, यथा सम्बन्धयुत्कर्षात्स्वोत्कर्षः । एवं भगवत्कृता-
पमानेपि स्वस्य लाभ एव न हानिरिति भावः ॥ २ ॥

स्वस्यान्तःकरणं स्वयमेव कथं बोधनीयमित्यपेक्षायामाहुः ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भान्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

योहमिदानीमुत्तमत्वाभिमानेनावमतोस्मीति मन्ये स एवाहमात्मसमर्पणात्पूर्वमपि
किं सर्वकालमुत्तम एव स्थित आसम्, प्रत्युत तद्विपरीत एवासमतो मम पूर्वापेक्षयाऽधमता
का भान्या भविष्यति । यतः पूर्वावस्थामनुस्मृत्य पश्चात्तापो भवेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

नन्वेवं बहुशः समाधानेपीदानीन्तनावमानवत्फलदशायामप्येवं कुर्याच्चित्तदानीं कथं
समादितिरित्यपेक्षायामाहुः ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञेव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यो ययार्यो यः सङ्कल्पो व्रतं तस्माद्विष्णुः सर्वत्र वर्त्तमानः फलदशायामप्य-
न्यथा न करिष्यत्येवेति ज्ञेयम् । तुशब्दो निर्द्धारणे च । स च सङ्कल्पो यथा । 'द्विशरं
नाभिसन्वत्ते द्विःस्यापयति नाश्रितान् । द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विनैव भाषते' ।
'सकृदेव प्रपन्नो यो यस्तदास्मीति याचने । अमयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्भूतं मम' ।
'कोन्तेय प्रतिनानीहि न मे भक्तः प्रणश्यतीत्येवमादिषु ज्ञेयः । येन भगवताहं सर्वतः
पूयान्य स्वमतने योजितः स कथमग्रे त्यक्ष्यतीति भावः । स्वस्यावश्यकर्तव्यमाहुः ।
आज्ञेयेति । सततं निरन्तरमाचार्यद्वारा या आज्ञा सैव कार्या न तु कदाचिदप्यनाज्ञा-
मन्यमततिर्दं वा । अन्यथा एवमकरणे स्वामिद्रोह एव भवेत् ॥ ४ ॥

नन्वाज्ञातिरिक्तकार्यमात्राकरणे माप्ते चिकीर्षितकार्यस्य फलं सम्यचिरित्याहुः ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

गर्भान्निर्देहिमक्तम्यायमेव धर्मो यद् स्वामी प्रभुरेव सर्वभेदिकाष्टुष्पिकं स्वस्य
शौचमक्रस्य करोष्यनीत्यर्थः । एतदनुमन्दधानेन स्वेयमिति भावः ॥ ५ ॥

अत्र विश्वासार्थमाचार्याः स्वानुभवमुद्भावयन्त्याज्ञा पूर्वमित्यारभ्य श्लोकद्वयेन ।

आज्ञा पूर्व तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ।

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ॥ ६ ॥

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ।

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

आज्ञापूर्वमिति । मां प्रति पूर्व प्रथममाज्ञा देशपरित्यागविषयिणी गङ्गासागर-
सङ्गमे जाता । यापि पुनरन्या देहपरित्यागविषयिणी मधुवने मथुरायां जाता तदाज्ञा-
द्वयं मया न कृतमेव । तृतीया या लोकगोचरा लोकविषयिणी लोकानुद्धरस्वेत्येवंरूपा सा
कृतेति शेषः ।

तत्राज्ञाद्वयमङ्गरूपेण सति कथं मम पश्चात्तापो, यन्मया न कृतमित्येवं रूपः, स न
कथमपि सङ्गच्छत इति । अकरणे हेतुः, सेवकोहमिति । सेवकस्य सर्वस्वनिवेदिनो या
काचन कृतिः सा भगवदिच्छयैवेति निश्चयात् । न चान्यथा अन्यसदृशो नास्तीत्यर्थः ।

ननु लौकिकप्रभूणामिवाज्ञाभङ्गस्यादोषत्वे भगवतोपि तथात्वापत्तिरित्यत आहुः ।
लौकिकप्रभुवदिति । कदाचिदासुरन्यासोद्धारं लोकवदाचरणेपि लोकवद्भगवान्न कदा-
चिदपि ज्ञेय इत्यर्थः । लोकवदाचरणं तु रामायणमौसलादिषु प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

कस्मिन्नप्यंशे चिन्ता न कार्येत्याहुः ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखीभव ।

मौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

सर्वं लौकिकालौकिकसाधारणं स्वीयं भक्त्या स्नेहपूर्वकं समर्पितमेवास्ति, अतः
कृतार्थोसि कृतकृत्योसि सुखी भव, सुखैर्नैवं वर्तस्य, न मिथ्या चिन्तयेत्यर्थः । आलस्या-
दिना भगवदर्थं मियास्पदं स्वशरीरमनुपयुञ्जानं प्रति सदृष्टान्तं दोषमाहुः । मौढापीति ।
मौढा वृद्धा, अपि शब्दादमौढापि दुहिता यदा स्नेहवशाद्वरे तद्दर्शयि न प्रेष्यते न याप्यते
तदा तत्त्वामी वरस्तां विना प्रकारान्तरेण न तुष्टो भवतीति, यद्वयमास्ति तथा
नियेदिते देहेऽप्यतिस्नेहवशादनुपयोगो भगवदसन्तोषकारक इत्यर्थः । लोकवदिति ।

साधारणलोकवन्मे यदि स्थितिः स्यात्तदेदानीं तनावस्थापेक्षया तदधिकं लोके वेदे च किं
स्यान्न किमपि, प्रत्युत सर्वनाश एव भवेदित्येवं त्वमेव विचारय, इदमुपपन्नं न वेति ।

ननु सर्वथा शरीराद्यशक्तौ भजनासम्भवे कथं निस्तार इत्यत आहुः ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

सर्वप्रकारेण कृत्यऽसाध्येयं हरिरेवास्ति मम शरणमिति बुद्धिमवलम्बस्व । अस्मि-
न्नर्थे कथमपि मोहं वैचित्यं मा गाः, मा प्रामुहि ॥ १० ॥
उपसंहरन्ति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्तता व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमदल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीकृष्णे दास्यं गतस्य वल्लभस्य, श्रीकृष्णदासस्येति जात्यभिप्रायेणैकवचनं वा ।
श्रीकृष्णदासस्य चित्तं प्रति हितमभीष्टसम्पादकं वल्लभस्येदमभिहितं वचो ज्ञेयम् । कथं
तदित्यत आहुः, यदाकर्ण्येति । यद्वचः श्रुत्वा भक्तो नैश्चिन्त्यं प्रामुयादिति ॥ ११ ॥

इति * श्रीविद्वत्पञ्चरात्मजश्रीरघुनाथविरचितमन्तःकरणप्रबोधविचरणं
संपूर्णम् ।

* केचनचित्तेष्वेकं श्रीमदुच्यमानां शरणमिति विधिः, परममग्नौ श्रीरघुनाथाभिधानमुपलब्धेन
श्रीमदुच्यमानमिति विधिः १ इति श्रीरघुनाथाभाषेन निधीयते ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीमन्महानुभावश्रीहरिरायचरणविरचितविवृतिसमेतः ।

अथ श्रीवल्लभाचार्याः कृष्णेनातिदयालुना । निःसाधनजनोद्धृत्यै पुष्टिप्रकटनेच्छुना ॥
स्वास्यरूपाः स्वतस्तेन प्रभुणा प्रकटीकृताः । जीवोद्धाराय विवृतिं चक्रुर्भागवते मुदा ॥
तथा स्वतन्त्रभजनप्रकारस्योपदेशनम् । ततश्च भगवान्मत्वा स्वमार्गोद्घाटनं हि तैः ॥
आचार्यविप्रयोगं चासहमानोखिलेश्वरः । आज्ञाद्वयमदादेहदेशत्यागैकबोधिकम् ॥
ततः स्वभौदिवशतः करुणावशतोपि च । तद्वयोलङ्घनं चक्रुः पश्चात्तापस्ततोऽभवत् ॥
दोषस्फूर्त्या हरौ सङ्गविलम्बात्यागजाद्भयात् । अङ्गीकृतिगतेश्चापि धर्मत्यागाच्च दुःसहः ॥
बालवत्पूर्वपात्रतः पश्चान्नेति यदब्रवीत् । मां तेनास्थिरवाक्त्वं हि हरौ दोषस्तदास्फुरत् ॥
ततः समादधुश्चित्तं वचनैः स्फूर्तिप्रागतैः ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात् परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

अन्तःकरणपदतो बहिरज्ञानबोधनम् ॥

दोषसम्बन्धतश्चित्ते* स्वभिन्नत्वं हि मन्वते । आज्ञोलङ्घनतो दोषो भगवद्दोषभावेनात् ॥
अत एव तदात्मीयं कर्तुमत्र समाहतिः । अन्यथा प्रौढिदाढ्ये तु सर्वभावाच्च्युतिर्भवेत् ॥
मद्वाक्यमिति वाक्येषु स्वसम्बन्धो निरूपितः । निर्दोषभगवद्भावबोधकत्वाच्च सर्वथा ॥
अत एव समासो हि पदयोरत्र बोधितः । वाक्यमित्येकवचनं सर्वैरेकार्थबोधनात् ॥
स्ववाक्यस्य दुरुहत्वाद्भावप्रौढस्य चेतसः । अर्थानिवगमस्तस्मात्सावधानत्वबोधनम् ॥
श्रवणोक्त्या सतात्पर्यमर्थावगमनं मतम् । श्रवणेनैव हि स्वीयविचारान्तरवारणम् ॥
एतदश्रवणे दोषोपीति विध्यवतारणम् । पश्चात्तापो द्विधा जातः प्रभुदोषसमागतेः ॥
आज्ञारूपस्वधर्मस्य परित्यागात्स्वदोषतः । तत्र तु मथ्यं दोषः प्रभौ नास्तीति कथ्यते ॥
तदारोपणतश्चित्ते भ्रान्तत्वमपि चोच्यते । न हि कृष्णे सदानन्दे दोषसम्भावनोद्भवः ॥
सच्छब्देन यतस्तत्र दोषाभावश्च रूप्यते । सर्वस्यैव तदात्मत्वाच्च परं विद्यते ततः ॥

* 'स्वस्मिन् तत्त्वम्' पाठः ।

अतो वैपम्यनैर्घृण्ये अपि दोषौ न कर्तरि । नास्तीत्युक्त्या तदन्यस्य सत्ताभावो विबोध्यते ॥
 दैवशब्देन पूज्यत्वं सर्वेषां ज्ञापितं हरौ । तस्यैव च परत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वबोधनम् ॥
 जगत्पूज्ये भगवति दोषसत्ता कथं भवेत् । अन्येषामपि पूज्यत्वं तद्विभूतित्वतोपि हि ॥
 भृगवे हरिणा स्वस्य दोषाभावो विबोधितः । निर्दोषपूर्णगुणता सर्वत्रैव निरूपिता ॥
 सर्वेषां भाग्यरूपत्वं दैवशब्देन चोदितम् । यथा भाग्यं विना सर्वसाधनं विफलं मतम् ॥
 तथा तत्प्रतिकूल्ये न देवानां फलदातृता । अत एवास्पदाचार्यैर्ग्रन्थे सेवाफलाभिधे ॥
 तद्वान्यदेवसेवापि व्यर्थेति विनिरूपितम् । प्रायश्चित्तानि चीर्णानीत्यादिवाक्यानि सन्ति हि ॥
 स्वसम्बन्धेन सर्वेषां फलदे दोषवारके । स्वरूपतोपि निर्दोषे कथं दोषनिरूपणम् ॥
 ननु भुव्यवतारे तु क्रोधादि दृश्यते हरौ । दैत्यमारणतो नन्तयुवतीनां परिग्रहात् ॥
 क्रोधोपि देवस्येत्यादिवाक्यं च खलु दृश्यते । इति चेन्न हरौ दोषः प्रतीत्या न हि वस्तुतः ॥
 निचार्यमाणे क्रोधादि हितं पर्यवसानतः । मुक्तिदानान्निजानन्ददानात्तदधिकारतः ॥
 दोषा एव न जीवैस्तु प्रयुक्तास्तं स्पृशन्त्यपि । अभिचारा वैष्णववदस्तद्विषयवर्जितम् ॥
 एवं सतीदृशे नाथे दोषारोपणतः स्वतः । पूर्वं जातोपि चोत्कर्षो नश्येत्तदपमानतः ॥
 स्वामिसम्बन्धराहित्याद्भवेत्तु महती क्षतिः । इति चेत्तत्समाधानमग्रिमश्लोकरूपितम् ॥

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

संभावितस्य चाकीर्तिरिति गीतोक्तवाक्यतः । उत्कृष्टस्य पुरा पश्चादपकर्षे क्षतिर्भवेत् ॥
 पूर्वं स्वरूपे दृष्टान्तस्तथा हीनो निरूपितः । तादृशस्य तथोत्कर्षे मूलं तु भगवान्मतः ॥
 पुष्टिमार्गवृत्तौ नैव जीवोत्कर्षो नियापकः । भक्तिहंसे तथा चोक्तं प्रभुभिर्विह्वलेश्वरैः ॥
 पूर्वं जीवगतोत्कर्षोऽप्यप्रयोजक इत्यपि । मूलतस्त्वपमाने तु न हीनस्य क्षतिर्भवेत् ॥
 अपमानमदुःखं तु क्रियते स्वविचारतः । दास्यं स्मर मनः स्वीयं दासानां नापमाननम् ॥
 चेदित्यनेन दौर्लभ्यमद्वीकारे निरूपितम् । जातं यद्राजपत्नीत्वं तन्न याति कथञ्चन ॥
 अन्येषां सा नदुर्गार्यैर्वक्तुं शक्या यन्मानितैः । न वा तदुपभोगोन्यैः पश्चात्कर्तुं हि शक्यते ॥
 अपमाने निम्नस्तु विरहानुभवार्थकः । बहिः संवेदने पश्चादैन्यमात्रप्रसाधकः ॥
 तदनन्ताप्यपि मातृत्वमनयो ध्रुवम् । मानयन्ति यतस्त्वां हि नापकर्षस्ततो मतः ॥
 कदाचिदिन्यनेनाय नित्यता नापमानने । मनःपूर्वकृतित्वेन नित्यताद्वीकृतौ हरेः ॥
 नापमाने यत्प्रत्यक्षं हरेरित्या न तादृशी । शिक्षार्थं दण्डनार्थं वा कुरुते न निजेच्छया ॥
 इच्छापूर्वकृतित्वे हि मनेदेव हि निन्यता । दण्डोऽप्यनुग्रहः प्रोक्तः सर्वत्रैवात एव हि ॥
 अपि शब्देन तस्यापि मानताम्यं निरूपितम् । एवं वास्यैर्गोपयित्वा दृष्टान्तेन च बोधनम् ॥
 क्रियो हृदया यत्मान्छत्रबोधस्य निश्चयि ।

समपर्णादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

अहं समपर्णात्पूर्वमुत्तमः किं स्थितो मनः॥

यतो दोषा निवृत्तास्तु सर्वेषां तत्समपर्णात् । सदेत्यनेन हृदये तदावेशात्कचित्कचित् ॥
जाताप्युत्तमता नैव निरन्तरमभून्मयि । यथा श्रावणशुक्लैकादश्यां कृष्णे पुरःस्थिते ॥
साक्षात्समर्पणे सर्वोत्तमत्वं न तथा पुरा । नन्वास्यरूपाचार्याणां कथनं नैव गुज्यते
ईदृशं कृष्णरूपत्वात्सर्वस्योत्तमता यतः । इति चेन्न रसात्मत्वात्तत्स्वरूपं च तत्तथा ॥
यथा भगवतो लीलारसानुभवसिद्धये । मानिनीषु तथारूपं महं तादृग्वचोपि हि ॥
तथावतारे भक्त्याख्यरसानुभवहेतुकम् । रूपं तथा वचश्चापि स्वाचार्यचरणोदितम् ॥
अतो रसात्मके रूपे न कार्यः संशयस्तथा । यतो रसस्वरूपं हि यत्र यादृक् तथैव तत् ॥
किञ्चायुना चाधमता का वा भाव्या मम त्वया । यतोऽधमत्वतश्चित्तपश्चात्तापो भवेच्च ॥
ननु सत्यं तथाप्येष कृष्णः सर्वोत्तमः स्वतः । कर्तुं चापि तथाऽकर्तुमन्यथा कर्तुमीश्वरः ॥
अतः कदाचिद्वरणं कुर्याच्चेदन्यथा तदा । का गतिः कुत्र गच्छामि गत्वा वान्यं कमाश्रये ॥
इयं चिन्ता न कर्तव्या—

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा लु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यसङ्कल्पतो हरिः । स्वाङ्गीकृतिं कृपापूर्णो न कुर्यादन्यथा कचित् ॥
केषां सत्या कृतिः केषां वाक् सत्या न विचारितम् । विचारितं हरेः सत्यमतस्तु कथनेन्यथा ॥
कदाचिद्वासदोषेण नान्यथा तद्विचारितम् । अतो वचःश्रुतौ नैवं विवेयं भयमन्यथा ॥
विष्णुः सर्वत्र सत्त्वेन रक्षकः कथमन्यथा । करिष्यति यतो रक्षा साधारण्या कृतिः प्रभोः ॥
तुशब्देन न भक्तेषु कचिदप्यन्यथा कृतिः । करणं वाध्यकरणं सुखार्थोस्तु विवृद्धये ॥
नन्वेवं चेत्स्वतन्त्रत्वं किं दासानां न बाधकम् । स्वतन्त्रा गतचिन्तास्तु कुर्युराज्ञाविलोपनम् ॥
तथासति महान् दोषस्तदर्थमिह चोच्यते । आज्ञैव कार्या दासेन न प्रश्नो न विचारणम् ॥
एवकारेण धर्माणामाज्ञात्वेनैव वै कृतिः । कार्यत्वावश्यकत्वार्थप्रत्ययान्तपदोक्तिः ॥
सेवकस्तापकुर्वन् वै प्रत्यवायी हि जायते । निरन्तरं तत्कृतिस्तु स्वधर्मत्वेन बोधिता ॥
स्वधर्मो यादृशस्तस्याऽकृतौ दोषोपि तादृशः । वाग्रूपवेदधर्मस्याऽकरणे वाङ्निरूपितः
नरकादिः, स्वरूपात्मधर्मस्याकरणे हरेः । स्वामिद्रोहो महान् दोषः स्वरूपेण विरोधतः ॥
आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणामिति लौकिकवाक्यतः ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

सेवकस्य हरेः सेवां कुर्वतो मार्गवर्तिनः ॥

धर्मोयमेव नान्योस्ति यदाज्ञाकरणं प्रभोः । तुशब्देनान्यथा धर्मः पुष्टिस्थेषु विलोदयते,
तदाज्ञालोपमानादि तद्वैयर्थ्यमेशननात् । तथैवात्रापि विज्ञेयं न, धर्मोयमितीरितम् ॥

अत एवार्जुनेनोक्तं करिष्ये वचनं तव । न चायमीदृशो धर्मः सन्दिग्धफलसाधकः ॥

यत आज्ञाभिधं धर्मं हरिः स्वीयं करिष्यति । 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यः' इत्युक्तं हरिणा यतः ॥

अन्ये सर्वेपि ये धर्मास्ते विभूतिपराः कृताः । फलदानं विभूतिभ्यस्तेषु सर्वत्र निश्चितम् ॥

इदं धर्मपरित्यागं स्वप्निनाहुर्मनः प्रति । पश्चात्तापोप्यतो योग्यः सर्वथेति निरूपितम् ॥

तदेवाहुर्निजाचार्या मद्यमाज्ञात्रयं हरिः * अदात्, तत्र स्थलं पूर्वाज्ञायां च तन्निरूपितम् ॥

यत्र देहपरित्यागः कर्तव्य इति सोऽब्रवीत् । तत्र धीजं तु सान्निध्याद्वहेर्भावात्मकस्य हि ॥

साक्षात्तद्भावसम्बन्धो विना मार्गोपदेशनम् । ततः स्वरूपमाकट्यं पुष्टिमार्गस्थितप्रभोः ॥

* ज्ञानं च नाभिलषितं गूढभावस्य वै हरेः । सर्वत्र सर्वजीवानां * तेनैव प्रभुस्तुतवान् ॥

ततः प्राकृतवल्कल्या गार्हस्थ्येदौ विमोहनम् । सम्पाद्य स्वीयसन्निध्यं भक्तानामेव कारितम् ॥

उपदेशनमारव्यमाचार्यः पुष्टिमार्गगम् । ततो मधुवने सर्वा गूढलीला प्रकाशिता ॥

उपदेशेन भक्तेभ्योऽनभीष्टं तदपि प्रभोः । लीलाधारास्त्वतः स्वस्य तद्वारैव प्रकाशनात् ॥

तद्वयं न कृतं कृष्णाऽऽज्ञाया रसविशेषतः । श्रीभागवतगूढार्थप्रकटीकरणात्तथा ॥

लीलास्यल्लगासक्तेर्न भयं प्रौढितो रतेः । तुशब्देनाधुना नैव तादृगाज्ञां ददाति हि ॥

स्वास्थ्यवाक्येन संन्यासेकुस्ते भावयानम् । 'स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं' इत्यतोऽप्रतप्रभोर्वचः ॥

स्यञ्च च मयमाज्ञायाः स्वसंयोगमवोचकम् । गङ्गायाः सागरेणात्र यथा योगस्तथा मया ॥

एकीभायेन सम्बन्ध इति स्वामिमल्लोमनम् । पथे द्वितीये यः प्रोक्तोऽपिशब्दस्तेन बोधितम् ॥

एतदाज्ञानमपि स्वमन्त्रमल्लोमकम् । पश्चात्तदेनैतदाज्ञा विलम्बेन समुद्रता ॥

स्यञ्च मधुवने प्रोक्तं दृष्टमन्त्रतस्तथा । तत्र नैवविधं कार्यं कार्यमित्याशयो हरेः ॥

तत्रापानाद्य विनाणामतः प्रोक्तं दृष्टम् । एतद्वयं तु न कृतं तृतीयोऽर्थ्यात्कृतो मतः ॥

* अशक्यं यच्च पूर्वाज्ञायां तत्र निरूपितम् । इति पाठः ।

● एतादृशं प्रभुनाऽऽज्ञायमानं ज्ञानं मार्गं सर्वजीवानां स्यादिति यदभावस्य दृष्टेर्निरूपितम् ।

● सर्वं देहपरित्यागम् ।

त्यागो लोकैकविषयो नामदानादिवर्जनात् । सेवापदशनाभावात् सहनादुःखदस्य च ॥
नन्वेवं धर्मगमने पश्चात्तापस्तु संभवेत् । इति चेन्न; यतः सेवाकरणात्सेवकोऽस्म्यहम् ॥

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

सेवा तु स्वाम्यभिहितकरणेन भवेत्पुनः । स्वामिनैव यदुक्तं मे श्रीभागवतवर्णनम् ॥
पुष्टिपार्श्वप्रकटनं तदेव क्रियते मया । तदुत्तरं चेत्स्थास्यामि तदा दोषो भविष्यति ॥
न चाज्ञापामसेवायाः करणे धर्मतश्च्युतिः । सेवाकृतेराज्ञयापि स्थितेरन्यविवर्जनात् ॥
तदा केन प्रकारेण पश्चात्तापो भवेन्मम । ननु प्रभूणां लोके तु दृष्टा सेवाकृतावपि }
परित्यागकृतिः स्वीयोत्तराज्ञापरिपालने । अत्रापि चेत्तथाभावे पश्चात्तापस्तु सर्वथा }
इति चेन्न हरिः कृष्णो द्रष्टव्यो लौकिकेशवत् । स भावाद्भो हरिर्भावयेत्ता स क्षणिको हरिः
न तथा, स तु दोषादयो हरिर्दोषविवर्जितः । सोऽनित्यस्वीकृतिः कृष्णो नित्याङ्गीकरणो मतः ॥
स दुःखरूपः कृष्णस्तु पूर्णानन्दो निरूपितः । सोऽल्पदः पूर्णपरमानन्दसन्दोदो हरिः ॥
कदाचनेतिशब्देन सोऽस्थिरः स्थिरता हरेः । अतस्त्यागभयाऽभावादनुतापो निवारितः ॥

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

किञ्च, सर्वं लौकिकं हि वैदिकं च समर्पितम् । अहन्तामपते चापि त्वया तत्र समर्पिते ॥
अतः कर्तव्यताऽभावात् कृतार्थत्वमभूत्तव । किमर्थं कुरुष्व दुःखं किं तवास्ति सुखी भव ॥
भ्रमादेवाभवदुःखं त्यजामिति ममाशयः । सेवावशादगमने नातोऽप्यलौकिकप्रभोः ॥

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वस्तुष्यति नान्यथा ।

सेवाप्रियस्य करुणाकरस्य मृदुचेतसः । देहाध्यासादगमने त्वसन्तोपो भवेत्प्रभोः ॥
अतो विदधते चित्तसमाधानं निदर्शनात् । देहे न सत्ता स्थाप्या हि यथा दुहितरि स्वतः ॥
जामात्रार्थे पोषणं तु हर्यर्थे तद्वदत्र हि । अयोग्यतायां तच्चिन्ता कर्तव्या रक्षणादिषु ॥
प्रौढा चेत्सकला चिन्ता तस्यैवेति विमुष्याताम् । अतो न देहाध्यासेन देहाद्यभरणं हरीं
उचितं तद्वत्स्नेहात् न तुष्येद्यतो वरः प्रत्यग्रभोक्ता, नाऽज्ञातरसस्यायोग्यवस्तुनः ॥
अतः स तु कथं तुष्येदपेक्षायामनर्पणात् । तदाशयपरिज्ञानमात्राच्चेदर्थ्यते स्वतः ॥
तदा विशेषसन्तोषस्त्वाज्ञायां मध्यमः स्मृतः । आज्ञायामपि चेद्भो देहादेस्तोषणं कथम् ॥
यदर्थं सकलापेक्षा तदभावेऽखिलं दृष्ट्वा ।

॥ लोकवचेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा माः कथञ्चन ॥ १० ॥

ननु देहादिलोभस्तु लोकोत्पन्नस्य जायते ॥
स्वानभिमतकथने मानोपि भवति मिथे । मदीयं प्रियसौभाग्यात्स्वासाधारण्यबोधकः ॥
जायते दोषमात्रं ममौ मौद्विगतापुनः । अतः किञ्चिदिति चेन्नैवं चित्तोचितं मयि ॥
अहं तदास्वरूपोस्मि भक्त्यात्मा वह्निरूपवृक् । निर्दुष्टः केवलानन्दकरपादादिसङ्गतः ॥
कृष्णाक्षरसुधासारः परमानन्दरूपवान् । भक्तिदाता समस्तानां स्वीयसान्निध्यमात्रतः ॥
श्रीकृष्णरसमावात्मा ब्रजस्त्रीहृदयस्थितः । लीलाशतसमाक्रान्तसर्वाङ्गो विस्मृताखिलः ॥
हृदयस्वामिसहितो ह्याविर्भूतस्तदाज्ञया । एतादृशो ममापि स्याद्लोकवचेत्स्थितिर्मेनः ॥
ब्रूहि किं स्यादिति पुनः स्वयं हृदये चिन्तय । तदास्वस्य स्थितौ चैवं प्रभोरपि तथा स्थितिः
इत्यज्ञानं न तद्युक्तं हरिरानन्दरूपिणः । अवाच्यत्वादेवमुक्तं स्वयमेव विचारय ॥
ननु जातेऽपराधे तु किं विवेकप्रशक्तितः । अज्ञात्वा वायवा ज्ञात्वा यत्कृतं नाकृतं हि तत् ॥
अतः कथं सोऽनुतापो हृदयात्तु निवर्तते । इति चेन्न हरिः सर्वदुःखहर्ता हृदयेक्षते ॥
अशक्ये निजपत्तानां स्वयं सर्वत्र साधकः । यतो गजेन्द्रस्याशक्ये स्वयमाविर्भव इ ॥
कार्यं च कृतवान् सर्वमतो हरिपदं यतः । एतेन साधनाभावे दैन्यमावोद्भवे पुनः ॥
निःसाधनफलात्मासौ प्रादुर्भवति निश्चितम् । एवकारेण नान्येषां निःसाधनफलात्मता ॥
न वा कृपालुना पूर्णानन्दभावाद्द्रष्टास्थितेः । अस्तीति पदतः स्वाग्रे प्रादुर्भूतो निरूपितः ॥
अनो मोहं स्वैरुल्लंघ्य मा प्राप्नुहि मनो मम । एवं स्वान्तःसमाधानं विधाय स्वसदुक्तिभिः ॥

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमदवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः समाप्तः ।

समाप्त्यस्यैव निश्चिन्त्यं स्वीयान् प्रति वदन्ति हि । एवं प्रकारकं वाक्यं हितं फलदशासु हि ॥
स्वनिर्वाणं यन्मोक्तं तदाकर्ण्य भजन् हरिम् । स्वदोषेष्वपरित्यागी प्रभुरित्यबोधतः ॥
परिणाममयमावाज्जनो निश्चिन्तनां व्रजेत् । नन्वेवं कथनादेव नैश्चिन्त्यं तु कथं भवेत् ॥
स्यानुभूतेरभायं तु बाध्यात्र हि सिध्यति । इति चेदुच्यते स्वीयान्तमावातुं स्वदासता ॥
आविर्भूतस्वरूपस्य मोक्तानुभवबोधने । अनुभूयैतदखिलं मयात्र विनिरूपितम् ॥
नात्र कार्पोऽपि निश्वासो मगद्विः सफलादिभिः । ननु दासत्वकृष्णत्वे विकल्पा भवतः कथम् ॥
किं वा विषय कार्थ्यं तथान्नं स्वस्य कथ्यते । मदापुन्यवत्तत्र कृष्णत्वं चोपचारिकम् ॥

अथवा भाववशतः स्वस्वरूपस्य विस्मृतिः । विरुद्धधर्मता वापि ब्रह्मवत्तत्र रूप्यते ॥
यद्वा व्यामोहसिध्यर्थमेवं रूपनिरूपणम् । एवं हि संशये कार्या सद्भिरेवं समाहितः ॥
यथा रसात्मनो रूपं हरेर्यत्र यथाविधम् । वचः क्रियापि सर्वैवानुरूपा यत्र यादृशी ॥
तत्र तादृग्विधं रूपमुच्यते न प्रदर्शनम् । अन्यथा न रसात्मत्वं स्याद्बोद्धव्यं रसज्ञवत् ॥
लोकेपि यत्र नाख्यादौ प्रादुर्भवतिचेदसः । स्त्रीवेशादिह तत्रैवमुच्यते सैव वर्तते ॥
एवं हि भगवान् कृष्णो रसात्मा यत्र यादृशः । तद्रसानुभवार्थं हि विशिष्टस्तत्र तादृशः ॥
रसात्मत्वात्तदास्यं च मन्तव्यं तादृशं पुनः । अतो दास्यरसार्थाय प्रादुर्भूतं तदात्मना ॥
भक्त्यात्मकं मुखं तत्र रूपमेव हि तादृशम् । वचोपि तादृशं तत्र सत्यमेव न चान्यथा ॥
यथा वचो हरेः स्वीयदैव्यभावनिरूपकम् । मानापनोदसमयेऽस्मत्प्रभोस्तद्रसात्मनः ॥
तथाचार्येण वाक्यानि नात्र कश्चन संशयः । बल्लभस्येति नामोक्त्या विश्वासस्थानमुच्यते ॥
हरेः स्वस्मिस्तथा नास्ति नित्याप्रीतिर्निरूपिता । ईदृक्स्वरूपविश्वासे नैश्चिन्त्यं निश्चितं मया ॥
भाग्यभाजां हि विश्वासो भवेच्छ्रीबल्लभप्रभौ । यथा निवेदने चिन्ता नवरत्ने निवारिता ॥
एवमत्र फले चिन्ता स्वकीयानां समुद्धृता । संयोगमानविरहाभिधभावत्रयं स्वतः ॥
अनुभूतं तु संयोगः सेवया त्यागतोऽपरः । आज्ञाकरणतो मानभावोत्र सफलीकृतः ॥
स्वरूपस्फूर्तितः पश्चात्पश्चात्तापो निवारितः । इति श्रीबल्लभाचार्यपदाम्बुहरेणु—
सत्ताचित्तस्य विट्टतिर्हरिदासस्य पूर्णताम् । अगमत्तेन ते स्वीयं दृष्टं कुर्वन्तु मां सदा ॥
अवद्यमनवद्यं वा विचारयतु मे प्रभुः । यत्प्रसादिदं सर्वं पूर्णतां याति सर्वथा ॥
सन्तोपि कृपया युक्तं मदीयं मूर्खजल्पितम् । श्रीपदाचार्यसम्बन्धात्प्रयन्तु परमादृताः १५१

इति श्रीहरिदासोक्तान्तःकरणप्रबोधविट्टतिः

समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवद्धभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीश्यामलात्मजश्रीव्रजराजकृतविवरणम् ।

नत्वा स्वाचार्यपादाब्जं सर्वाभीष्टप्रदायकम् ।

तदुक्तबोधवाक्यानि व्याख्यास्ये बोधसिद्धये ॥ १ ॥

* (अथ) श्रीमदाचार्यचरणाः (स्वीयान् प्रति नवरत्ने 'चिन्ता कापि न कार्या' इत्याज्ञाप्य तस्या अन्तःकरणधर्मत्वादन्तःकरणस्य च स्वभावचञ्चलत्वादृथाध्यानादिसंभवे पूर्वोक्ताभङ्गसम्भवान्निवेदनं कृतमप्यकृतं स्यादिति तदभावाय प्रमेयवत्त्वेन यथा भगवान् भक्तान्तःकरणसम्बन्धी सन् फलप्रकरणे मदमाननिवारणं कृतवान्स्तथात्र) स्वीयान्तःकरणबोधार्थं (तदभिमुखीकृत्य) समौढस्वस्वरूपज्ञापनपूर्वकमन्तःकरणप्रबोधं निरूपयन्त्येकादशश्लोकेकादशेन्द्रियबोधरत्नेन । अन्तःकरणेति ।

अन्तःकरणं महाकथं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

हे अन्तःकरण ? मदीयानामिति शेषः (समाप्तौ 'भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेदि' त्युपसंहारादोध्यः) महाकथं सावधानतया सावधानीभूय शृणु शृणुष्वेत्यर्थः । स्वभावरूपत्वेनाज्ञोक्ता । श्रवणे सावधानत्वोक्तिः श्रवणानन्तरं तथाकरणार्थम् । अन्तःकरणस्यैक्यचनं स्वर्गं सर्वेषामेकरूपत्वज्ञापनाय जात्यभिप्रायेण । (अत्र सर्वे प्राञ्जः स्वान्तःकरणमेव बोधनीयत्वेनाज्ञोचक्रुः । तदपि श्रीवल्लभाष्टके रूपद्वयेनावतारबोधनात्संयोज्ये 'स्वास्त्ये प्रादुर्भूते चकारे'त्युक्तेऽथ, मुखान्पवनाराभिप्रायेण सङ्गतमेव,) एवं स्वीयानामन्तःकरणं सम्मुखीकृत्य बोधवाक्यमेवाहुः । कृष्णात्परमिति । कृष्णात् 'कृषिर्भूवाचक' इत्यस्य भावानन्दात्मकतया विवरणेन व्रजवखल्लभानां भावात्मकात् (परब्रह्मण्ये दैवं देवानां क्रोडाहृतां समूहो वा, 'दैवं दिष्टं भाग्येयं भाग्यमि'तिकोशात्तामां भाग्यरूपं वा । नास्ति इतरं) नास्तीत्यर्थः । ननु किं स्तुतिरेवेयमित्याशङ्क्यामाहुः, यस्तु न इति । तत्रोन्मत्तताया वास्तव्येत्यायं विशेषणमाहुः-दोषवर्जितमिति । दोषवर्जितं रतिमित्यर्थः । (तथा चेदं तदाम्बुजं धीजम् । किञ्च ;) कृष्णपदात् सदानन्द

कस्तेन यथा गोपिकार्थं कोटिकन्दर्पलावण्यं प्रकटीकृत्य प्रकटस्तथा सर्वत्रापि तदर्थं कटो भविष्यतीति ज्ञापितम् । तेनान्यत्र क्रीडारूपत्वं नास्त्येवेति जीवानामन्यत्र नायकभावेन भजनं दोषरूपमेवेति भावो दोषवर्जितमित्यनेन ज्ञापितः । अत एव 'वीरयोपिता'मित्यत्र 'व्रजनिताम्विनी'वाक्यव्याख्यानं श्रीमदाचार्यैर्न हि कृष्णादन्य एवं संम्बोधनमर्हतीति निरूपितम् । आद्य श्रीमहिषीभिरपि 'त्वक्स्मश्रुरोमे'तिपद्येनान्यत्र कान्तभावस्य दोषरूपता निरूपिता । (तथा च स्वक्रीडानुरोधेन स्वीयभाग्यरूपतया च स्वयमेवास्माकं करिष्यतीति निश्चित्य चिन्ता न कार्येत्यर्थः ।)

(ननु सत्यमेवं तथापि भगवतो ब्रह्मश्रुत्यादिदुरापचरणरेणुत्वे स्वतुच्छत्वे च स्फुरिते सोत्पद्येतैवेति कथं तन्निवृत्तिरित्याकाङ्क्षाया तन्निवृत्त्यर्थमेवं) दोषरहितस्वरूपं विचार्य तत्र मानापेक्षादिदोषराहित्येनाज्ञैव कार्येति सादृश्विभिर्वदन्तः प्रथमं (तुच्छत्वस्फूर्तेरकिञ्चित्करत्वाय निदर्शनमाहुः) चाण्डाली चेदिति ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

चाण्डाली चेत्कदाचिद्राज्ञा मानिता सती राजपत्नी च जाता । चकारेण स्वस्यापि तथाभिमानोत्पत्तिर्जातेति ज्ञाप्यते । (तदा) तादृश्याः कदाचिदपमाने वा मूलतो राजपत्नीत्वतः का क्षतिर्भवेत् ? न कापीत्यर्थः । माने कारणं राजपत्नीत्वं न तु चाण्डालीत्वम् । राजपत्नीत्वेऽपि कारणं राजसम्माननं न तु स्वयम् : कोपि । तस्मात्तत्कृतापमानस्यापि न राजपत्नीत्वान्यथाकारित्वशङ्के । यथा राजपत्नीत्वसम्पत्त्यनन्तरमपमानेऽपि न तद्धानिस्तथात्र समर्पणानन्तरं (परीक्षाद्यर्थ) द्वितीयसंपूर्ण्यर्थं वा भगवतापमानेऽपि कृते स्वस्य पुनरन्यभावो न भविष्यति । समर्पणेन यो भावो जातः स तु जात एव, (पुनर्यदा परीक्षादिपूर्तिः) संयोगरसदानेच्छा (वा) भविष्यति तदा पुनस्तथैव मानप्राप्तिरपि भविष्यतीति विचार्यम् । (तथा द्वितीयव्याख्यानरीत्या राजपत्नीत्वमिव समर्पणानन्तरं स्वस्य सेवायोग्यत्वमेव विचार्य, न तु चाण्डालीत्वमिव स्वतुच्छत्वमपि विचार्यम् । भगवता पुष्टिमार्गस्य स्वार्थं प्रकटितत्वेन स्वोरीचिकीर्णितजीवदोषानादरणपुरःसरं तदङ्गीकरणे अन्तरा च जीवदोषादासक्तौ भगवानेवेति न्यायेन विलम्बेऽपि पूर्वात्स्वलीयस्त्वन्यायेन नाङ्गीकारतिस्कारो, नापि दोषप्राप्त्यमिति न तुच्छत्वाऽवसर इत्याशयेनाहुः । समर्पणादहमिति ।

१ (किञ्च यथा राजसम्पत्त्यनन्तरं पूर्वस्वरूपं न विचार्य, तद्विवारे सति स्वहीनत्वे स्फुरिते तस्य एतानिः स्यात्तथा समर्पणे कृतेऽपि स्वस्वरूपविधारणं प्रभुं कृपां कल्पयति न चेति हीनत्वं न विचार्यम् ।) इति श्रीपुण्डरीकमध्वर्यविराजिता पद्म्य स्वस्त्यकरवाधिनपण्ये सति ।

समर्पणादहं पूर्वसुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

समर्पणात् पूर्वं किमहं सदा उत्तमः स्थितः ? अपि तु न । तथा च समर्पणात् पूर्वं येन भगवदुत्तमानापेक्षा स्यात्तादृग्भावपुक्तस्तु न स्थितः । तदनन्तरमेव तथाजातस्तेनापमानेपि (मम) काधमता भाव्या (भाविनी, विभावनीया वा) । यतः समर्पणानन्तरं पश्चात्तापो भवेत् ? । कदाचित्कर इत्यनेनाभ्यासनार्थं स्वसहजधर्म आगन्तुकधर्मश्च स्मारितः । अतः परमर्द्धेन नित्याङ्गीकाररूपं भगवद्धर्मं तदर्थं स्मारयन्तस्तेन, प्रत्युत्तमानकरणात्मकस्वरूपसम्पत्तिर्भविष्यति, पुनरन्यथा सा न भविष्यत्येव, भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वादित्याहुः । सत्यसङ्कल्पत इति ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्व्यापकः, अन्यथा तु न करिष्यति । यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते,' 'द्विः स्थापयति नाश्रिता(नि)त्यादिः सङ्कल्पः सत्यो विषयाव्यभिचारी, तथा) 'मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न (भूयोर्हति शोचितु)मित्यादि(रपि)भगवतः सत्य एव सङ्कल्पस्तेन पुनस्तं (प्रपन्नमन्य)था न करिष्यति । (शोकयुक्तं न करिष्यतीत्यर्थः । किञ्च,) विष्णुर्व्यापकस्तेन विप्रयोगसमयेपि रसदानं करिष्यति, 'मया परोक्षं भजते'तिन्यायेनेति ज्ञाप्यते । एवं (स्वस्वरूपधर्मं भगवद्धर्मश्च स्मारयित्वा स्वीयसेवकस्य रक्षणाय यतः) प्रभुरन्यथा न करिष्यत्यतो भावात्मकं समर्पणमनुसन्ध्यापापमानं हेतुं परित्यज्य, भगवान् यथेयेच्छापूर्वरूपाज्ञापयति तथैव कार्यमित्याहुः । आज्ञैवेति । सननं निरन्तरमाज्ञैव कार्या । अन्यथा तदकरणे स्वामिनः प्रभोर्द्रोहो भवेत् । भगवता स्वकार्यकरणार्थं (स्वदासीय)देहकरणात्तदाज्ञाया अकरणे बाधकमेव स्यादिति भावः । ('भगवदत्तं देहं भगवत्कार्यार्थं जीवो धृत्वा तिष्ठती'ति पुरज्जनोपाख्यानाज्ज्ञेयम् ।) सिद्धमाहुः । सेवकस्येति ।

सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

सेवकस्यापमेव धर्मो यदाज्ञाकरणम् । तु यन्नेनान्यधर्मेनित्यतिः सृज्यते (एवं पादप्रयोगेन व्याख्यारिपात्रनरूपो दामधर्मो भगवदोपदेष्टुरिति, तुना पक्षान्तरनिरासपूर्वकं न सृज्यतपोरगज्ज्ञेयम् ।) एवं सेवकधर्मपुरुषता प्रमुखधर्मस्वरूपमाहुः । स्वामी प्रभुः स्वस्य इच्छानः करिष्यतीति स्वपरोपिप्रतिपत्तिकरणं प्रमुखधर्म एव । सेवकधर्मस्तु तदाज्ञाकरण-

मेवेति तुशब्देन ज्ञाप्यते । (संयोगपृथक्त्वेनात्रापि तु शब्दस्यानुपङ्गः । यद्वा, स्वामी भगवान् स्वस्यात्मीयस्य दासस्य करिष्यति, स्वाज्ञापालनाग्रहं विलोक्य दयया तं धर्मं निर्वाहयिष्यतीत्यर्थः । अतस्तदर्थमपि न चिन्तावसर इति भावः । एवं सार्धैस्त्रिभिराज्ञैव कार्येति सम्यगुपदिश्य,) एवं भगवदाज्ञाप्रकरणसंतुष्टप्रभुसम्पादितेन स्वस्योत्तमत्वेन कदाचिदाज्ञप्तान्यथाकरणेपि स्वस्य तादृक्सेवकत्वमेव भाव्यं, न त्वन्यथा विचारणीयं, पश्चात्तापो वा कर्तव्यो, यतः प्रभुरेव स्वेच्छातस्तथाकारयतीत्याशयेन स्वदृष्टान्त-माहुः । आज्ञेति ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

या आज्ञा पूर्वं गङ्गासागरसङ्गमे गङ्गासागरसमीपे जाता, पश्चाद्वा मधु-वनेपि जाता, तदाज्ञाद्वयं मया न कृतम् । तु शब्दस्त्वाज्ञाद्वयाकरणस्य भगवदिच्छा-विषयरूपत्वज्ञापनार्थः । ननु, आज्ञाद्वयं किं विषयकमित्यपेक्षायामाहुः । देहदेशपरि-त्याग इति । गङ्गासागरसङ्गमेऽन्यत्र गमनकृतस्वनिकटस्थित्यभावजकोपेन देहपरित्याग-विषयिणी । सापि पूर्वोक्तप्रकारेच्छाजनितक्षणवियोगासद्विष्णुतया जाता । (एवं मधुवने मधुरायां देशत्यागविषयिणी ।) स्वाचार्यैस्तु स्वीयशिक्षार्थकविप्रयोगतापानुभवार्थं दूर एव स्थितिः क्रियते । भगवता स्वार्थं तथाज्ञाप्तम् । श्रीमदाचार्यैः स्वसौभाग्यज्ञापनाय तदाज्ञाद्वयमपि न कृतम् । तृतीया लोकगोचरा लोकपरित्यागविषयिणी जाता, सा कृतेति भावः । (.....पाठे, तृतीय आज्ञाविषयः, स चोभयसमुदायरूपः सन्यास इति व्याख्येयम् । तथा च द्वयं न कृतमप्येवं कृतं, तदपि मया तदवतारेण । अतो मन्निदर्शनं पुरस्कृत्य अन्येन तथा न कार्यम्, किन्तु यथा प्रभवाज्ञा तथैव कार्यमिति-भावः । यद्वा, न कृतमित्यत्र काकुः । 'दिह' उपचये, 'दिश' अतिसर्जने, देह उपचयः, देशो दानम् । अयमर्थः, भगवता श्रीभागवतार्थप्रकटनाय पूर्वमाज्ञाप्तं, तत्सूक्ष्म-दीकाकरणेन कृतम् । ततः सुबोधिण्यामुपचयो ग्रन्थब्राह्मण्यात्मा आरब्धस्तदा देहपरि-त्याग आज्ञाप्तः । ततस्तद्विहाय निरोध एव विवृतः । ततो मुक्तौ विव्रीयमाणायां देशपरि-त्याग आज्ञाप्तः । तदा विमोचने स्वाश्रयप्रापणे च विवृते फलं दत्तमेव स्यादितितदभावाय तादृशमाज्ञाद्वयं मयापि स्वाग्रहत्यागेन कृतञ्चेदन्त्येन तु सर्वथा कर्तव्यमेवेति भावः ।)

(एवमाज्ञाया अकरणकरणे उक्त्वा) स्वस्याज्ञाद्वयाकरणजपश्चात्तापाभावायमाहुः ।

पश्चात्ताप इति ।

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

तत्राज्ञाद्वयाकरणे पश्चात्तापो मया कथं कर्तव्यः ? । यतोहं सेवकोस्मि । तदपि स्वस्य सेवकत्वप्रौढ्यैव कृतम् । न चान्यथा, न केवलं स्वप्रौढ्येति । तथा च ममेदं (शोभते नत्वन्यस्येतिभावः । यद्वा, आज्ञाद्वयाकरणान्ममापि पश्चात्तापश्चेदन्यस्य तत्पन्त एव स्यादतस्तथान्येन न कार्यमितिभावः) । ननु सेवकत्वे सति स्वप्रौढ्या आज्ञाया अकरणे भगवानप्रसन्नो भवेदिति कथं भवतां शोभाकरं, यदि शोभाकरं कथं पन्थेन न कार्यमिति तथा शङ्क्य भगवतोऽलौकिकत्वेन तदभावमाहुः । लौकिकप्रभुवदिति । लौकिकप्रभुवत् कृष्णः सदानन्दः फलरूपः कथञ्चन केनापि प्रकारेण न द्रष्टव्यः । तथा च, यथा लौकिकप्रभूणा स्वोक्ताकरणे क्रोधो भवति भगवतस्तथा न भवति । यतस्तदसाधुभवार्यं प्रभुरेव तथा प्रेरयति । अत एव भगवता पार्थ प्रत्युक्तं 'कर्तुं नेच्छसी' रयारभ्य 'मायये'त्यन्तम् । लौकिकानामतथाभावात् क्रोधो भवति । (अतो भगवदप्रसन्नताया अभावादस्माकं शोभाकरम् । अन्यस्य तु तादृग्योग्यताया अभावेन भगवदिच्छा-ज्ञानाभावादनुचितमेवेत्यर्थः) ।

(एवमाज्ञाकरणतदकरणव्यवस्थामुक्त्वा तेन यत् सिद्धं तद्वदिष्यन्तो,) भगवति सर्वसमर्पणं जीवमर्पः, पश्चात्तु प्रभुः स्नेहया यत्करिष्यति तत्करोतु, तस्यापि तथैव स्वमर्पः कृतोऽस्तीति नैश्चिन्त्येन स्वीयतामित्याहुः । सर्वमिति ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

प्रौढापि दुहिता यदस्त्वेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वस्तुष्यति नान्यथा ।

भक्त्या स्नेहेन सर्वं समर्पितमनः कृतार्थोऽसि सुखी भव सुखेनैव स्वीयताम् । परिणामे शुभमेवेति शुभा भवेत्युक्तम् । सर्वपदेन लौकिकं रसाधिकरणदेहसम्बन्धिभाव-रूपमलौकिकञ्चेति ज्ञापितम् । समर्पणे कृते देहेऽपि सम्बन्धस्य जातत्वादेहेनैव सेवा कर्तव्येति लौकिकरमान्मरनिर्द्वन्द्वपूर्ण (तस्मैव्यन्ताप्यमन्वमाहुः) । प्रौढापीति । प्रौढापि समर्पणायपि दुहिता स्वस्य स्नेहात्तस्य घरे यदन्नं प्रेष्यते तथा देहे न कर्तव्यम् । सम्यग् देहस्नेहेन भगवन्स्वभावां देहस्याग्निनियोगो न कर्तव्यः । किन्तु देहेन लौकिकेन पारामर्शेन न भगवत्संयोग्यमेव कर्तव्यम् । तदकरणे घरः प्रभुरन्यथा न तुष्यति । मया न घरः भग्नां विना न तुष्यति तथा प्रभुरपि न तुष्यति । अत्रापि

समर्पणाऽनन्तरं मुख्यो भावः स एवोच्यते । एतज् ज्ञापनार्थमेव पूर्वं निदर्शने राजपत्नी-
त्वमुक्तम् । द्वितीयेनापि तथैवोक्तम् ।

(एवं देहस्तेहत्यागपूर्वकं देहेन सेवैव कारणीयेति निर्द्धार्यं पूर्वं भगवता परीक्षार्थं
कृते विलम्बे मम कथं गतिर्भविष्यतीति या चिन्ता कृता, सा ते गुणायैव जाता, न तु
दोषाय । न ह्येवानङ्गीकृतौ चिन्ता भवति, किन्त्वङ्गीकृतावेवेत्याश्वासनाय दृष्टान्तमुखेन
परिचायकान्तरं वदन्त) एतत्सेवावभावे सर्वं व्यर्थमेवेत्याहुः । लोकवदिति ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्याकिं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

चेत्, समर्पणाभावे मे स्थितिलोकवत् सर्वसाधारण्येन स्यात्तदा किं स्यात्,
फलमिति शेषः । इति विचारय । किं स्यात् ? न किमपीत्यर्थः । (तथा च, तथा
स्थित्यभाव एव गुणपरिचायक इति भावः) । नन्वेतद्भावस्य सर्वफलरूपत्वमस्तीति
सत्यम्, तस्य परं भावस्याशक्यत्वात्तत्प्राप्तिः कथं स्यादिति चिन्ता तु भवतीति चेद्विमेपि
तदा तादृशभीते भगवानपि दयालुरेवेत्याहुः । अशक्य इति । अशक्ये सति हरि-
रकारणसर्वदुःखहर्त्ताऽस्त्येव, शरणमिति शेषः । अतस्तदभावे सर्वं व्यर्थमिति लौकिकेन
विचारेण कथञ्चन तत्प्राप्त्यर्थं मोहं मा गाः, मा प्राप्नुहि ।

एवं प्रबोधं निरूप्या(तः परं शङ्कापिशाच्यनुदयादु)पसंहरन्ति । इतीति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

इतीति समाप्तौ प्रकारे वा । श्रीकृष्णे दास्यं गतस्य बल्लभस्य रसरूपत्वेन
प्रियस्य चित्तं (स्मृतिजनकमन्तःकरणं) प्रति हितं हितकरं वचोस्तीत्यर्थः । यद्यचः
आकर्ण्य, आसमन्तात्तात्पर्यपूर्वकं श्रुत्वा भक्तो भूत्वा, निश्चिन्ततां निश्चिन्तस्य
भावमलौकिकत्वं व्रजेत् ।

चित्तप्रबोधवाक्यानि स्वाचार्योक्तानि सर्वदा ।

तिष्ठन्तु हृदये येन प्रसीदति हरिः स्वयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणरेणुधन(श्रीश्यामलात्मजश्रीवज्रराज)-

कृतम् अन्तःकरणप्रबोधविवरणम्

सम्पूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीदशदिगन्तजैत्रश्रीपुरुषोत्तमचरणकृतं विवरणम् ।

जन्तुस्वभावदोषोत्पत्त्यन्तुचिन्ताकुलान् स्वकान् ।

भवन्तः श्रीमदाचार्याः सन्तु मत्स्वान्तगोचराः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा उपदिष्टसेवाया निर्दोषत्वाय सिद्धान्तरहस्ये ब्रह्मसम्बन्धेन सेवाकर्तृणां २ पूर्वेषां देहजीवयोः दोषाणामकिञ्चित्करत्वपत्रे दोषासंसर्गोपायं च भगवदुक्तं निरूप्य, सेवाया आधिदैविकीत्वाय नवरत्ने चिन्तानिवृत्त्युपायकथनमुख्येनोद्वेगाख्यमति-
बन्धकनिवृत्तिप्रकारञ्च निरूप्य तथा सेवाकरणे भगवत्प्राकट्यस्यानुभावप्रदर्शनस्य चावश्यभावात्तस्मिन् सत्यपि यदा प्रारब्धादिवशात्पूर्वदोषोपोद्वलनं तदा पात्रस्य स्वल्प-
त्वान्मद्व्याः कृपायास्तस्मिन् माने तस्य स्वोत्कर्षस्फूर्तो भगवदाज्ञाभङ्गादावपराधे जाते भगवतोऽपसन्नता भवेत्तयापि भगवद्धर्मरूपायाः सेवाया नित्यं क्रियमाणत्वात् 'न ह्यहोपयमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाप्स्यपि,' इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् सेवाया नाशाभावेना-
पराधननिनपथात्तापोत्पत्तौ चिन्तासम्भवे क्रियमाणकरिष्यमाणसेवयोरनाधिदैविकीत्वं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमस्मिन् ग्रन्थे विचारात्मकं साधनमुपदेष्टुं तत्र विश्वासाय स्वाख्या-
यिकां मध्ये वदिष्यन्तो 'मनोवशेन्ये ह्यभवंस्म देवा मनस्तु नान्यस्य वशं समेति, भीष्मो हि देवः सदसः सदीयान् युञ्जादशे तं स हि देवदेव' इति भिक्षुगीतावाक्यान्मनस एव दुष्टदृष्ट्यादकनया तस्यैव साधनीयत्वं निश्चित्य स्ववाम्यश्रवणार्थं स्वीयानामन्तःकरण-
मेवाभिमुखीकुर्वन्ति । अन्तःकरणेत्यादि ।

अन्तःकरण मद्राक्यं सावधानतया शृणु ।

कृष्णात् परं नास्ति देवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

यद्यप्यन्तःकरणपदं स्वपरान्तःकरणसाधारणं तथाप्युपसंहारे 'भक्तो निश्चिन्ततां प्रजेदि'तिप्रत्ययनेन ग्रन्थकरणस्य तादर्थ्यं निश्चायिते परान्तःकरणबोधन एव तात्प-
र्यावगम्या स्वीयानां भक्तानामेव यदन्तःकरणं तद्वरणस्यैवोचितपात्तदेव ग्राह्यम् । श्रीगो-
पीजनम् ॥ १ ॥

१ (६५७-भगवत्प.) २ 'पूर्वेषां देहजीवयोः' इति स्वदत्ताधारणाः । पूर्वेषां देहजीवयो-
रोपपत्त्याम् ॥ १ ॥

कुलनाथास्तु स्वसौभाग्यप्रदर्शनार्थं स्वीयानां भक्तिमार्गप्रदर्शनार्थञ्च श्रीमदाचार्यचरणैः
स्वान्तःकरणमेव बोध्यत इत्याहुः । तथैवान्येपि सर्वे । श्रीरघुनाथास्तु स्वान्तःकरणव्य-
पदेशेनान्येषामेवान्तःकरणं बोध्यत इत्याहुः । ममत्विदमेव रोचते । सौभाग्यप्रदर्शनस्य
सुबोधिन्पारम्भस्थेन 'अर्थं तस्य विवेचितु'मिति श्लोकेनैव कृतत्वात्ततोधिकदर्शनस्य
प्रकृतानुपयोगात् । भक्तिमार्गप्रचारार्थमाविर्भूतत्वेन भक्तान्तःकरणस्यैव साधनीयत्वा-
दिति । तथाचायमर्थः । हे अन्तःकरण ? इन्द्रियान्तरदुर्जय ? त्वं मष्टाक्ष्यं 'योन्तर्ब-
हिस्तनुभृतामि'त्येकादशीपवाक्यादाचार्यचैत्यवपुषा' हुताशनरूपेण स्वर्गतिं व्यञ्जतो
वस्तुतः कृष्णत्वेन चाप्ततमस्य मम वाक्यं वक्ष्यमाणं त्वद्धितकरं ग्रन्थरूपं सावधानतया
शृण्वार्कण्येति । एवमभिमुखीकृत्य ब्रह्मसम्बन्धकरणपूर्वकसेवया स्वस्य व्रजभक्तमार्ग-
यत्वेन भगवदनुभावदर्शित्वादिना च स्वस्मिन्नुत्कर्षस्फूर्त्या भगवदाज्ञादौ व्रजस्थदृष्टान्तेन
प्रमाद्यन्तं प्रति तदभावाय तेभ्योपि भगवत उत्कर्षं पूर्वं भावयितुमाहुः । कृष्णादि-
त्यादि । वस्तुतः श्रुत्यादिरूपतया निर्गुणसेवया च लोकवेदोक्तदोषवर्जितं दैवं प्राप्त-
रासक्रीडानां देवीनां कदम्बकं कृष्णात्परं भिन्नं न । उत्कृष्टं वा न । 'तस्मान्न भिन्ना
एतास्तु' इति तापनीयश्रुतेः, उत्कर्षस्य निरवधिसदानन्दरूपे भगवत्येव विश्रान्तेश्च ।
अतस्तदीयतया तद्दृष्टान्तेन स्वोत्कर्ष विभाव्य प्रौढ्या भगवदनभिप्रेतं न कार्यम् । तासा-
मप्यागन्तुकदोषोत्पत्तौ ताः प्रत्यपि पञ्चाध्याग्यां 'प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयते'ति-
वाक्येन भगवत्तिरोधानस्योक्तत्वादिति । अत्र भावनार्थकक्रियापदाभावाद्यपि वाक्यस्य
साकाङ्क्षत्वं तथाप्यग्रे उपान्त्ये विचारयेति क्रियाया वक्ष्यमाणत्वादेतेष्वान्तरवास्येष्वपि
दूरतरापि सैव योज्या, न तु क्रियान्तरमध्याहार्यम् । 'दूरान्वयापेक्षयाऽध्याहारस्य
गुरुत्वात्' । तथा चेति विचारयेत्यर्थः । एवमग्रे यथायोग्यं बोध्यम् ॥ १ ॥

एवं प्रौढिहेतुं निवारयितस्य जीवस्य पुनस्तथात्वाभावाय दैन्यसिद्धयर्थं स्वभावतो
निरुपे बोधयितुं दृष्टान्तमाहुः । चाण्डालीत्यादि ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।

कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

भारव्यमशादतिदुष्टकुलोत्पन्नापि, केनचिद्दुणेन कथञ्चिद्राजपत्नी, राजा पतिर्यस्या-
स्तादृशी, राज्ञः पत्नीव पत्नी, पतनात् पत्नी, राज्ञो भोग्या सती राज्ञा मानिता च जाता ।
तस्याः कदाचित् कालविशेषे अपमाने; अर्थाद्राज्ञा कृते वाशब्दादनपमानेपि मूलतो
अपमानहेतुभूताचाण्डालीत्यादनपमानहेतुभूताद्राजपत्नीत्वाच्च का क्षतिः का हानिर्भवेत् ?
न कार्षीति विचारयेत्यर्थः । एतस्य वाक्यस्याऽऽचार्यविषयत्वं याद्वीकृतं; तत्पक्षे न

५६ मृगयुरिव कपीन्द्रमित्यादौ क्लेशवशाद्यथा भक्तैर्मगवति दोष आरोपितस्तथाऽऽर्चयैः स्वस्मिन्निति बोध्यम् ॥ २ ॥

एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके तत्साम्यं वदन्तस्तादृग्विचारफलमाहुः । समर्पणादित्यादि ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।

का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

समर्पणाद् भजनार्थकसंस्काररूपात् स्वसर्वसहितात्मनिवेदनाद्वाजपरिग्रहस्याती-
यात् पूर्वमहं प्राकृतः, चाण्डालीवत्सहजागन्तुमदोषदुष्टः, किं सदा सर्वकालगभिव्याप्य;
उत्तम उत्कृष्टः स्थितः ? किं शब्दः काकुं स्फोरयति । अपि तु न स्थितः । किन्तु;
समर्पणादेवोत्कृष्टो राजपत्नीत्याचाण्डालीवदुत्कर्षवान् जातः । अतः स्वपूर्वस्थितिविचारे
राजकृतापमानतुल्यभगवदपसन्नतायां जातायां मम चाण्डालीवदुष्टस्याधमता निकृष्टता
का भाव्या ! । कतमा भवत्री ! । यतो यया कृत्वा; पश्चात्तापस्तज्जनितत्वेदविशेषो
मे भवेत् ! । नहि प्राकृतरूपा; तस्याः सहजत्वात् । नाप्यभगवदीयरूपा; भगवता
अन्यक्तत्वात् । अङ्गीकारात्मकस्यापि भगवद्धर्मस्य नित्यत्वात्; संसारावेशरूपस्य भगव-
त्प्रागर्कार्यस्याभावेनात्यागनिश्चयाच्च; तेनैवाग्रिमात्यागानुमितेश्च । अतो जातायामप्यपस-
न्नतायां पूर्वदशात् उत्तमैव दशास्ति; नत्वधमेति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं विचारय । तथा
चेवं विचारे भगवत्प्रसादसाधनं दैन्यमप्युदयुद्धं भविष्यतीत्यपसन्नतापि निवर्त्येत
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं जीवन्मूर्खपुरस्कारेण विचारमुपदिश्य भगवतोऽप्रतिहतच्छेच्चानुसन्धानाय भग-
वद्धर्मपुरस्कारेण तमुपदिशन्ति । सत्येत्यादि ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।

अत्रैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

विष्णुर्व्यासः, अन्नर्षामिनया सर्वान्तः प्रविष्टश्च यो भगवान् सत्यसङ्कल्पतः
मन्यो विषयाज्यमिहारी यः सङ्कल्प आलोचनमिदमेवं करिष्यामीत्याकारकं तस्मादन्यथा
प्रकारान्तरं न करिष्यति । तुः शब्दानिरासे । भगवाग्रिमेदितात्मनाम् आत्मेत्यस्मदभि-
प्रेतमेव करिष्यतीति शब्दा न कर्तव्या । यतः स तेषामीश्वरो नियामकोपि; अतस्तेषां
विद्रोहोऽप्यायं नदनुरोपं न करिष्यति, विन्यमोऽयमद्रव्यन्यात्स्वालोचितमेव करिष्यति,
नद्विगर्हम् । अयं तुगन्धोक्तः शब्दानिरासो उत्तरराशये हेतुन्येन प्रविशति । अत एवं

शङ्कानिरासाद्धेतोः सततं प्रपादराहित्येन निरन्तरं; आजैव कार्या । अन्यथा ममा-
देनाकरणे स्वामिद्रोहो महानपराधो भवेत् । अत्रापि 'इति विचारये'ति पदं सम्बध्यते ॥४॥

सेवकत्वपुरस्कारेण पुनर्विचारान्तरमुपदिशन्ति । सेवकस्येत्यर्द्धेन ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

तु पुनरयं वक्ष्यमाणः सेवकस्य 'धर्मस्तं व्यक्तीकुर्वन्ति । स्वामी स्वस्य करि-
ष्यतीति । स्वामी भर्ता स्वस्यात्मीयस्य मम करिष्यति, मर्त्यं यद्यदालोचितं तत्
करिष्यति । अत्रापि तथा सम्बन्धः ।

सेवकत्वविचारस्यावश्यकत्वाय तेनोपदेशे विश्वासार्थं स्वाख्यायिकामुपदिशन्ति
द्वाभ्याम् ।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥

यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्वयं मया ।

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

आज्ञेत्यादि । तुरवधारणे । पूर्वमेव गङ्गासागरसङ्गमपदेशे समीपे वा या
आज्ञा जाता पश्चाच्चतुर्त्तरकाले मधुवने मथुरायामपि याज्ञा जाता, तद्वयं मया
भगवता स्वात्मानुभावप्रकटनार्थं श्रीभागवतगूढार्थप्रकटनार्थं चाज्ञप्तेन न कृतम् । तयोर्विषयः
क इत्याकाङ्क्षायां तयोर्विषयमाहुः । देहदेशपरित्यागः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य परित्या-
गशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । तथा च पूर्वा देहत्यागविषयिणी, द्वितीया देशत्याग-
विषयिणीति सिद्धयति । तदकरणे बीजन्तु नाभिमानो न वा शास्त्रविरोधः । किन्तु;
श्रीभागवतार्थप्रकटनार्थज्ञाकार्यसम्पत्तिरेव । नहि देहे त्यक्ते साक्षा सिद्धयति; वाङ्मया-
पारस्य तद्धेतुवत्येन तदभावे तस्याप्यभावात् । प्रकारान्तरेणोक्तौ च कल्पिग्रस्तानां
विश्वासाभावात् । नापि भगवदेशे त्यक्ते देशान्तरस्यानीदृशत्वेनैतद्विचारप्रतिबन्धनत्वात् ।
तदेतद्वचार्थं आचार्यराज्ञाद्वयं न कृतम् । भगवतस्त्वयमागयः । देह उपचयः ; देशो
दानम् ; 'दिह उपचये,' 'दिश अतिसर्जने' इति धातुनिष्पन्नत्वाद्यौगिकवैतौ शब्दा-
वाज्ञायामुक्तौ । तथा च, उपचयो बाहुल्यं दानञ्च परित्यक्तव्यम् । न न पूर्वाज्ञास-
म्पूर्तिदोषः । यावदुक्तमेतावत्कृत्यैव साक्षा कृतास्तु; अधिकं न कार्यम् । रहस्यमहाश-
स्यानभिप्रेतत्वात् । अधिककरणेनानधिरारिणामपि तज्ज्ञानमभ्यसेन हनार्थतामसत्ताव-
धिकार्यनधिकारिविभागमङ्गाधारणेः । इदञ्च सूक्ष्मदीपानिरोधानस्यन्धमव्याप्यात्पा-
जनदुग्धमस्यन्ध्याप्यानानन्तरसामयिकमाधवभट्टसार्थारिगरीरनारातिप्रभृतिभिः कार्य-

स्तुमीयते । सोयमाचार्यैर्नान्वधारितः । न वाचार्याणां भगवदाज्ञार्यानिवधारणकयनप्रयुक्त-
मिति शङ्क्यम् ; भक्तानां पञ्चाध्यायीस्यस्कन्धारोहणवाक्यार्थाज्ञानवत् सम्भवात् । तदा
तृतीयाज्ञा जाता । तद्विषयस्तृतीयपरित्यागः स लोकगोचरः । 'लोकस्तु भुवने
जन' इति कोशाज्जनविषयः । स च संन्यासेन भवत्येकचार्यनिकेतः स्यादित्यादिवाक्यैः
संन्यासे तथात्वात् । तत्र तादृश्यामाज्ञायां जातायां पश्चात्तापो मम जात इति शेषः । स
कथं केन प्रकारेणेति विचार्यमाणे, सेवकोहं ; अहं सेवक इति सेवकत्वप्रकारेणाज्ञाभ-
ङ्गकरणहेतुकः । च पुनरन्यथा न, स्वचिकीर्षितकार्यासम्पूर्व्यादिहेतुको न । अतो
मत्कृत्यादिविचारेपि मत्सेवकत्वपुरस्कारेण विचारात् पश्चात्ताप एव युक्त इत्यर्थः ।

* 'आज्ञा पूर्वन्तु या जाते'त्यत्र । अत्रेदं बोध्यम् । प्राकट्यात् पूर्वं हि 'अर्थ
तस्य विवेचितुम्' इत्यत्रोक्ताज्ञा जाता, तदनन्तरमाज्ञाद्वयं देहदेशपरित्यागविषयं गङ्गासा-
गरसङ्गमे मथुरायाञ्च जातमिति । एवमाज्ञात्रयं सिद्धम् । तत्र श्रीमदाचार्येष्वतिकरुणत्वमस्ति
न वेति लोकानां संशयनिवारणार्थं पुष्टिमार्गस्थत्वात् स्वस्य वा तदर्थं प्राकट्यानन्तरमाज्ञाद्व-
यमतिकरुणत्वविरोधिजातम्, तदाज्ञाद्वयं स्वस्य भगवतश्च स्वाङ्गीकृतेषु अतिकरुणत्वख्या-
पनार्थं न कृतम्, तत्कृतौ हि सर्वमाज्ञासं न स्यात्तेन च स्वाङ्गीकृतानामनुद्धारः स्यात्-
तेन चोभयस्य करुणत्वं न स्यात्, यदि तदेव न स्यात्तदा पूर्वं तदर्थं नाज्ञापयेत् ।
भगवान् स्वयं च नाविर्भूयात् । नत्वेवम् । अतः परीक्षार्थत्वाज्ज्ञानःकरणगोचरा । अतो न
विशेषणत्वादि कृतमित्यर्थः । न च पूर्वैव तत्सम्भवे किं देशत्यागविषयिण्या तयेति
वाच्यम्, क्रीडादेशे त्यक्ते विरहेण स्वयमेव देहं त्यक्ष्यन्तीति तेनातिकरुणत्वमेव परी-
क्षितं न भविष्यतीति भगवदभिप्रायः । श्रीमदाचार्यस्तु तदपि तथैव ज्ञातमिति सापि न
कृतेति भावः । नन्वयमेवाशयो भगवतः श्रीमदाचार्याणाञ्च तथैव ज्ञानं जातं, इत्यत्र किं
मानमिन्पेक्षायां भगवदादिसर्वसम्मतं हेतुमाहुः । तृतीयो लोकगोचर इति । तद्व्यापे-
क्षया पूर्वमाज्ञासं सर्वोद्धारः लोकगोचर इति न किञ्चिद् अलौकिकं मानं वाच्यम् ।
किन्तु सर्वत्रोरुपसिद्धमेव मानमित्यर्थः । एवं कृते पश्चात्तापः कथम् ? न कथमपि ।
यतः सौकर्यमोन्नःकरणनमात्मरक्षणम्, न चान्यथा तद्विरुद्धमित्यर्थः । अत एव
श्रीमदाचार्यैराज्ञं विवेकैर्यथाश्रये 'विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादित्यनेनेतिदिक् । (इति
स्तन्यन्येयः) ॥ ५-६ ॥

ननु युक्तोयं विचारस्तथापि पूर्वापराधननिभगवदमसन्नताया अनित्यतौ भय-
रूपोयमुदेगः, स कथं निरर्तनामिन्यासद्वायां तदर्थं विचारान्तरमुपदिशन्ति । लौकिक-
प्रभुषदिग्यादि ।

● श्रीमदाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः । तिस्रिधमन्तरागोचरः । अत एव विवेचिनः ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

लौकिका हि प्रभवोपराधेनापसन्नाः कस्यचित्प्रसीदन्ति, कस्यचिन्न प्रसीदन्ति, तद्वत् कृष्णो भगवान् कदाचन अवतारकालेऽनवतारकाले च न द्रष्टव्यः । अवतारकाले 'अहो बर्कीयमि'तिवाक्येन अनवतारकाले च वरणश्रुत्या 'मह्लादाय यदा द्रुष्टेद्धनिष्येपि वरोर्जितमि'ति देवान् प्रति भगवद्वाक्येन चापराधक्षन्तत्त्वपूर्वकसत्फलदातृत्वस्य भक्ते कृपाव-
वस्य च सिद्धत्वात् । त्वया च सर्वं भक्त्या भगवते समर्पितमतो भक्तत्वात् कृतार्थोऽसि ।
'एवं धर्ममनुष्ठान्याणामि'तिवाक्ये भगवता भक्तौ जातायां निर्वशेषार्थासिक्त्यनात् सर्वं साधनरूपं फलरूपं चार्थं प्राप्तवानसि । अतः सुखी भव, दोर्मनस्यनिवारणेन निवृत्तो भवेत्यर्थः । इयं चोक्तविचारात्मकाज्ञाकर्तुः प्रभुभिराशीरेव दीयते ।

अतः परं विद्यमानेषु दैहिके सेवासामर्थ्ये पूर्वोक्तखेदेन वा देहाध्यासेन वा कार्यान्तराभिनिवेशादिना वा दैहिकसेवायां प्रमादन्तं प्रति पुनर्विचारान्तरमुपदिशन्ति । प्रौढापीत्यादि ।

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥

तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

प्रौढा भर्तृसकलकार्ययोग्या तत्समर्थापि दुहिता यद्वत् यथा, स्नेहाद् इयं बाला पतिगृहे महत्कार्यं कर्तव्यं तत् कुर्वन्ती श्रान्ता हिष्टा च भविष्यतीति ज्ञात्वा वरे भर्तृ-
समीपे न प्रेष्यते, तथा तद्वद्देहे स्नेहात् सेवां विना स्थापनं न कर्तव्यम् । तत्र हंतुः ।
वरस्तुष्यति नान्यथेति । अन्यथा प्रेषणविरुद्धे प्रकारान्तरे वरो न तुष्यति; तथा शरीरेण सेवाया अरुणे भगवानपि न तुष्यति । एतस्य देहस्य भगवता स्वसेवार्थमेव दत्तत्वात्; 'भवाय नाशाय'ति पञ्चमस्कन्धीये वाक्ये तथैव प्रतिपादितत्वात् । अत एव विचारेण पूर्वोक्तदोषान्यत्कृत्याज्ञप्तसेवैव कार्येत्यर्थः ।

अथापराधेन प्रतिवन्नादिना वा देहस्य तदर्थतायां सन्देहे विचारान्तरमुपदि-
शन्ति । लोकवच्चेदित्यादि ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ।

लोका यथा संसारासक्ता नानास्वभावास्तत्र तेन तेन शास्त्रादिना भवन्ति, तद्वच्चेन्मे स्थितिः स्यात्; उक्तरीत्या पश्चात्तापो न स्यात् तदा किं स्यात्? लोक-
तुल्यतैव स्यात् । सा तु मे न जाता, अतो मदुपरि भगवान् दयां करोतीति विचारय ।

तथा चैवं विचार्य देहस्य सेवार्थत्वं निश्चिनुहि; निश्चित्य चाज्ञाप्तं कुर्वित्यर्थः । एवमुक्ततया सेवाकरणेऽपि पुनः प्रतिबन्धसम्भवश्चेत्तत्राप्युपायमाहुः । अशक्य इत्यादि । पूर्वोक्तं कर्तुमशक्यं चेद् भातं तदा हरिः स्मर्तुं सर्वाघहर्ता भगवानेवास्ति । 'सर्वधर्मापरित्यज्ये'ति वाक्ये स्वस्य मपन्नसर्वपापनिवारकत्वं वदन् रक्षकोस्तीति विचारय । कथञ्चन, केनापि पूर्वमुक्तेन कृतेनानुक्तेन भाविना सम्भावितेन वा प्रकारेण मोहं वैचित्त्यं ममातः परं किं भविष्यतीति मौढ्यात्मकमुद्देगं मा गाः । एवं भगवतः शरणत्वविचारेणैव सर्वोद्देगनिवृत्त्या भगवत्कृपाया अभिव्यक्तेरित्यर्थः ।

एवं सर्वं विचारवाक्यमुक्तवोपसंहरन्ति । इतीत्यादि ।

इति श्रीकृष्णदासस्य बलभस्य हितं वचः ॥ १० ॥

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥

चित्तं प्रति अन्तःकरणं लक्ष्यकृत्य उद्दिश्य श्रीकृष्णदास्य हितं सुखसम्पादकं बलभस्य भगवतो भक्तानां च प्रियस्य वचः विचारोपदेशवाक्यम् ; इति एतावत् शरणोपदेशान्तमेव नाधिकं; यदाकर्ण्य श्रुत्वा भक्तः पूर्वोक्तः कृतापराधोऽपि निश्चिन्ततामुद्देगनिवारणेन चिन्ताराहित्यं व्रजेत् प्राप्नुयादित्यर्थः ।

अत्रेनत् सिद्धम् ।

(१) भगवान् समाभ्यधिकराहित्यात् स्वतन्त्रः ।

(२) मार्गप्रवर्तका भक्ताः स्वरूपतो दोषरहिता भगवतोक्तभक्तवश्यतापामपि भगवदधीना एव भगवदभिन्नाश्वातः स्वस्य तन्मार्गायत्वेऽपि मार्गप्रवर्तकभक्तवत् स्वस्य भगवदाज्ञाभङ्गोऽनभिप्रेतकरणं च न युक्तम् ।

(३) स्वस्य स्वभावतो दोषसत्त्वेऽपि समर्पणादुत्कृष्यतीति कृपाबाहुल्येऽपि स्वोत्कर्षो न भावनीयः ।

(४) भगवतः सत्यसङ्कल्पत्वात् किं चिकीर्षतीति तद्विच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वात् सारदा तदाज्ञैव कर्तव्या । तदकरणे 'आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणामि'तिवत् स्वामिद्रोहात्मको महान् अपराधः स्यात् ।

(५) किञ्च, अहं सेवक इति मदनुरूपं यत् तव स्वामी एव करिष्यतीति विचारः सेवकप्योचिन इत्यनोप्याज्ञैव कार्या । नाप्याचार्यकृतिदृष्टान्तेन स्वयं प्रोद्धिः कर्तव्या । नरपि भगवदज्ञा नयाकृतौ पश्चात्तापस्यैवोक्तत्वात् पश्चात्तापस्यापि सेवकत्वप्रयुक्ताताया प्रसक्तत्वात् ।

(६) किञ्च; भगवान् न लोकिवत्प्रभुवद् अपराधेन कुपितः परित्यजति । भगवदपराधस्याङ्गीकारस्यापि निष्पन्नात् । स्वस्य आर्त्ताकृतौ समर्पणादिनानुपिताया

भगवदुक्ततद्धर्माचरणे उपक्रमदशायामपि फलतः साधनतश्च वैगुण्याभावस्योद्धवं प्रति स्वयमेवोक्तत्वात् कृतार्थतैव भवतीति भावनीयम् । न तु सन्देहव्यम्, 'अज्ञश्चाश्रदधानश्चे'ति वाक्येन भगवता दोषस्यैवोक्तत्वात् ।

(७) किञ्च; देहोपि प्रौढदुहित्रप्रेषणन्यायेन देहार्थं स्वार्थं न संरक्ष्यः । किन्तु, येन केनचिदुपायेन भगवति एव विनियोक्तव्यः । भगवतास्य देहस्य स्वसेवार्थमेव दत्तत्वात् । तदकरणे लोकतौल्यमेव स्यात् । यदि पुनस्तस्य तत्र विनियोजने प्रतिबन्धसम्भवस्तदा भगवानेव शरणत्वेन भावनीयः । एतदतिरिक्तस्योपायान्तरस्याभावात् । प्रतिबन्धो हि भगवन्मायया, तस्यास्तत्राधिकृतत्वात् । तत्तरणोपायश्च प्रपत्तिरेव नान्य इति भगवतैव गीतायामाज्ञापनादिति ।

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमकृतौ

अन्तःकरणप्रबोधविवरणं सम्पूर्णम् ।

શ્રીકૃષ્ણ:

આ પોઠરાઅન્યના અમૂલ્ય સર્વ ટીકાસાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં
આર્થિક સાહાય્ય આપનાર વિદ્યાનુરાગીઓનો સ્મરણુપદ

અન્યતું નામ

આર્થિક સાહાય્ય અર્પનાર

૧ સેવાફલ

શ્રી ગો. શ્રીજીવનેશચાર્યજી મહારાજ, પોરબદર

૨ નિરોધવક્ષણ

" " "

૩ જલભેદ

" " "

૪ પચપદ્ય

" " "

૫ ભક્તિવર્ધિની

" " "

૬ મન્યામનિર્ણય

" " "

૭ ચતુ શ્લોકી

" " "

શ્રી ગો. રણછોડલાલજી મહારાજદ્વારા સોની કાલિ
દાસ પોરબદરવાળા

૮ અન્ત કરણપ્રમોદ

શ્રીગો.રણછોડલાલજી મહારાજ દ્વારા હરિગોવિંદદાસ

૯ નવરત્ન

શેઠ જેઠાનન્દ ઘનમલના પુત્રી બાઈ પડલીબાઈ
નગરકઠ્ઠા

૧૦ ગિદ્ધાન્તરહસ્ય

ભાઈલાલ પુરોષોત્તમદાસ ખભાત

૧૧ પુષ્ટિવાહુમર્યાદા

ધૈર્યવાલ મજદામ સાકળીયા,

૧૨ ગિદ્ધાન્તમુખ્યાવલિ

રામદાસ રણછોડદાસ ઠાકરશી

૧૩ શ્રીકૃષ્ણાશ્રય

શ્રીગો.શ્રીરણછોડલાલજીમહારાજદ્વારા સુદ્રિત થાય છે

૧૪ બાલગોષ્ઠ

૧૫ શ્રીયસુનાદક

૧૬ ત્રિલોક્યયાંત્રય

{ અસુદ્રિત છે આગળ અન્ય માટે આર્થિક સાહાય્ય આપ
વાની ઇચ્છા થાય તો પોતાનું નામ સત્વર જણાવશે

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિગકર,

'સાહિત્ય' ૧૯૭૧ 'શુદ્ધાદૈતરત્ન'

બોરમદ

મન્ય માન્યાનું
સ્થાન {

ગો. શ્રીરણછોડલાલજી મહારાજ,

લાલમાયા મહિર-મૂરેશ્વર મુખર્ષી.

श्रीकृष्णाय नमः

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिरुणभक्तिमार्गप्रवर्तक-अखण्डभूमण्डलाचा-
र्यवर्य-श्रीश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणपादुर्भावितं

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

पङ्क्तिर्व्याख्याभिः समुल्लसितम् ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीकल्याणरायचरणविरचितप्रकाशानुसारि-
हिन्यनुवादयुतं च ।

१ श्रीखुनापायाम् ...	१	४ श्रीद्वारिवेशराणाम् ...	२६
२ श्रीकल्याणरायाणाम् ...	६	५ श्रीवज्रराजाणाम् ...	३७
३ त्रिमूर्तिश्रीगोविन्दराजमहायाम् ८	८	६ केशाग्रिन् ...	५१

तच्च

श्रीमद्गोस्वामिबुल्ललामविद्यानुरागि श्रीरणच्छोटला-
सजीमहाराजपादैः अखण्डसौभाग्यवतीनित्यश्री-

लास्यनिजात्मजाश्रीमतीप्रजप्रियाप्रेमीजीनां

स्मृत्यर्थं दत्तसम्युक्तसाहाय्येन

विरजितनुजनुदशुद्धाद्वैतविशारद-

शान्तिहरिकृष्णशर्मणा

संशोभ्यान्

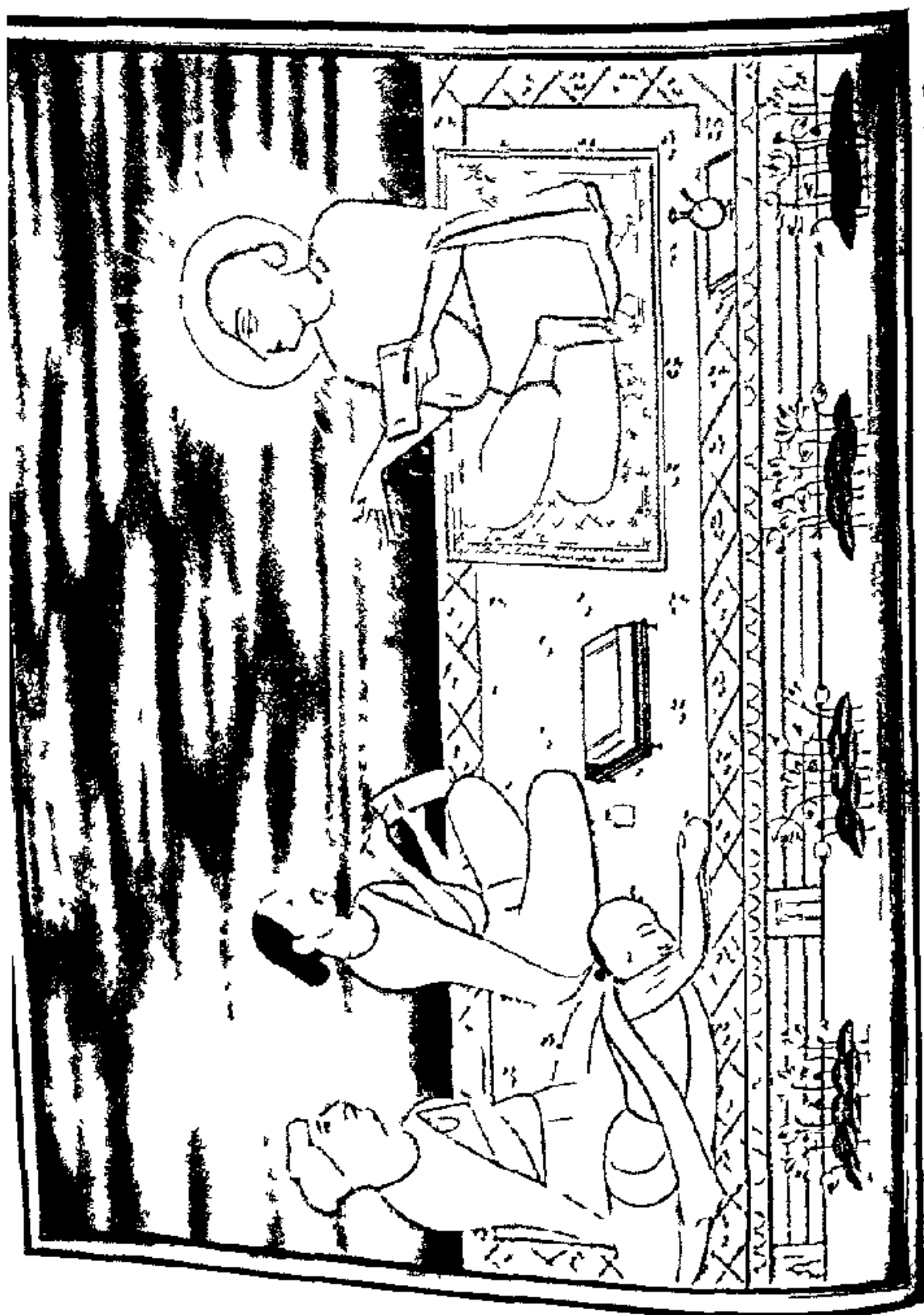
सम्पुदयन्

श्रीजीरनेशाचार्यपुष्टिमिद्वान्नरायांनयात् प्रकाशितम् ।

सन १९८२.

गूढं सततमुद्रिका

सन १९७७.

धर्मसंग्रहभाष्य
 महाभारत
 विष्णुसंहिता
 धर्मसंग्रहभाष्य
 विष्णुसंहिता
 धर्मसंग्रहभाष्य

श्रीकृष्णाय नमः

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तक-अखण्डभूमण्डलाचा-
र्यवर्थ-श्रीश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रादुर्भावितं

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

पङ्क्तिर्व्याख्याभिः समुल्लसितम् ।

श्रीमद्गोस्वामिधीकल्याणरायचरणविरचितप्रकाशानुसारि-
हिन्दुवादयुतं च ।

१ श्रीयुनायानाम् ...	१	४ श्रीद्वारिकेश्वरानाम् ...	२६
२ श्रीवल्लभरायानाम् ...	६	५ श्रीव्रजराजानाम् ...	३७
३ त्रिगृहश्रीगोविन्दराजभट्टानाम् ...	८	६ केषाञ्चित् ...	५१

तथैव

श्रीमद्गोस्वामिकुलललामविद्यानुरागिश्रीरणच्छोडला-
लजीमहाराजपादैः अखण्डसौभाग्यवतीनित्यली-

लास्यनिजात्मजाश्रीमतीव्रजप्रियापेदीजीनां

स्मृत्यर्थं दत्तसम्पूर्णसाहाय्येन

विशजित्तनुजनुद्गुद्धाद्वैतविशारद-

शास्त्रिहरिकृष्णशर्मणा

संशोध्यमान्

सम्पुद्रय च

श्रीजीवनेशानार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात् प्रकाशितम् ।

सन् १९८३.

मूल्यं सपादमुद्रिका

सन् १९२७.

मुख्ययां

मणिलाल इच्छाराम देसाई इत्यनेन स्वीये 'गुजराती' पत्रस्य

“न्यूस मुद्रणपत्रालये”

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् । फोर्ड काळाघोडा, बेक-हाउस लेन.

श्रीकृष्णाय नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलघर्मिणि ।
पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥
म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।
सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥
गङ्गादितीर्थवर्येषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।
तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥
अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।
लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥
अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।
तिरोहितार्थदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥
नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।
पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥
अजामिलादिदोषाणां नाशकोनुभवे स्थितः ।
ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥
प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।
पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥
विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।
पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥
सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।
शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥
कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।
तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीवल्लभोब्रवीत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमच्छङ्खमाचार्यचरणप्रादुर्भाषितं कृष्णाश्रयस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

अष्टमपत्रे चरमपङ्क्तितोऽवशिष्टम् ।

उच्यते । सा च स्नेहरूपा । तदुक्तं निबन्धे 'माहात्म्यज्ञाने' त्यस्य व्याख्यानं
'रतिः स्नेह' इति । स्नेहस्तु प्रेम्भैव । न च शाब्दिकोक्तभावार्थविरोधादसङ्गतमिव प्रति-
मातीति वाच्यं, निरुक्तेरपि प्रमाणत्वात् । इतरथा 'कृपेर्वर्ण' इत्यनुशासनसिद्धस्य कृष्ण-
शब्दस्यानन्दवाचकत्वं गगनकुसुमायमानं स्यादिति भक्तिसराणिकुशलतयाः परिशीलयन्तु ।
अधुना देशादिसाधनानामसाधकत्वमिति । अधुना कलावित्तर्यः । आदिपदात्
कालद्रव्यमन्त्रमर्चकर्मणां ग्रहणमितरत्स्पष्टम् । उक्तं च तत्त्वार्थदीपे 'पङ्क्तिः संपद्यते धर्मस्ते
दुर्लभतराः कलावि'ति । सर्वसाधनरूप इति, पङ्क्तिसाधनरूप इत्यर्थः । सङ्ख्यातात्पर्या-
नुरोधेन सर्वपदस्यात्र सङ्ख्यचित्तवृत्तित्वात् । दशलीलेति । 'अत्र सर्गो विसर्गश्च स्यान्
पोषणमृतयः । मन्वन्तरेणानुक्त्या निरोधो मुक्तिराश्रय' इत्येता दशलीला इत्यर्थः । सर्व-
मेतच्च द्वितीयस्वन्यमुद्योयिन्यामस्मदार्थविवेचितं विस्तरभयाल्लक्ष्यमात्रमेवोच्यते न कृत्स्नम् ।
तत्र ताम्रदशरीरस्य पिण्डोः पुरुषशरीरस्वीकारः

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमद्भगवद्भक्तवैश्वानरावतारश्रीवल्लभाचार्यमहाप्रभुपूज्यपादप्रणीत

कृष्णाश्रयस्तोत्र ।

यल्लीलालवसंस्पर्शान्न रोचन्तेन्यदाशिषः ।

तं राधाहृदयानन्ददायकं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

यत्कृपादृष्टितो जन्तुर्गोविन्दं विन्दते मुदा ।

भक्त्याहं तान्निजाचार्यान्भिवन्देऽर्थसिद्धये ॥ २ ॥

जिसकी लीलाका लवमात्र (थोडा) भी भलीभाँति सम्बन्ध हो जानेसे (जीवको) अन्यआशिर्वाद रुचिकर नहीं होते, उस, श्रीराधाके हृदयको आनन्ददानकरनेवाले आनन्दरूप श्रीकृष्णका मे आश्रय करता हूँ ॥ १ ॥

जिसके कृपाकटाक्षसे पामर जीव भी बिना किसी प्रकारके प्रयत्नसे ही श्रीगोविन्दको प्राप्त करता है, उन निज श्रीमदाचार्यचरणोंको मैं अर्थ (ग्रन्थसमाप्ति) सिद्धिकेलिये भक्तिपूर्वक अभिवादन करता हूँ ।

ग्रन्थावनरण ।

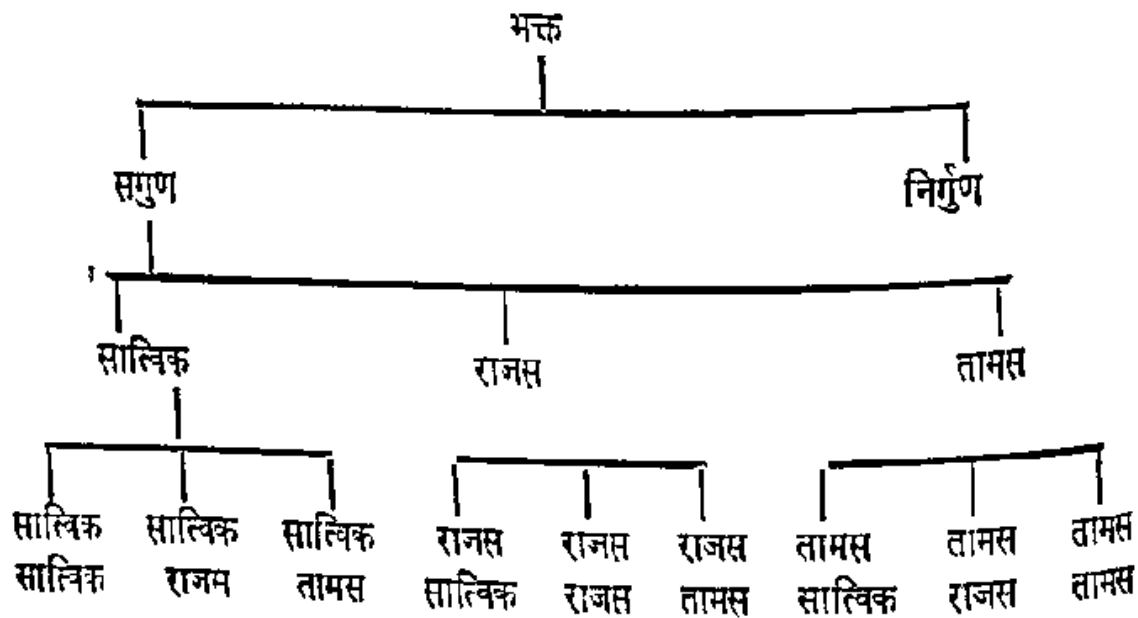
श्रीकृष्णका आश्रय प्राप्त होनेसे (ऐहिक पारलौकिक) सर्वकार्य सिद्ध होते हैं । निजजनोंके सर्व कार्य सिद्ध हों, इसलिये मानों वरदान करते हों, उस तरह श्रीमदाचार्यचरण कृष्णाश्रयस्तोत्रका निरूपण करते हैं ।

कृष्णाश्रय में दशश्लोक क्यों हैं ?

इस समय देश, काल, द्रव्य, कर्ता, मन्त्र, कर्म आदि साधनोंके दूषित होजानेके कारण कर्ममार्गादिमाधन सर्वसाधक नहीं हैं । भगवद्भक्तों के सर्वसाधनरूप एवं चतुर्विध पुरुषार्थरूप भगवान् ही हैं । अर्थात् देश, काल, द्रव्य, कर्ता, मन्त्र और कर्म ये छहों साधन एवं धर्म, अर्थ, काम और मोक्षरूप चारों पुरुषार्थोंको मिलानेसे दश महत्त्वा की पूर्ति होती है, और साथ ही इस ग्रन्थका आशय यह भी है कि साधन और साध्य सब भगवद्रूप हैं, इसलिये दशश्लोकोंसेही उनकी भगवद्रूपता सिद्ध कीगई है ।

दूसरा कारण यह है कि भगवान् की लीला सर्ग, निर्माण, स्थान, पोषण, उत्ति, मन्त्रन्तर, ईशानुस्था, निरोध, मुक्ति और आश्रयरूप दशप्रकार की है, अतः भगवदाश्रयका निरूपण भी दश श्लोकोंसेही करना उचित है ।

तीसरा हेतु यह बताया जाता है कि दशविध भक्तोंसे सेव्य श्रीकृष्ण हैं, यह दश श्लोकों से दर्शाया है । भक्तोंके भेद निम्नाङ्कित चक्र के अनुसार हैं:—

सगुण के नवप्रकार और एक निर्गुणको मिलाकर दशविधभक्तों से सेव्य श्रीकृष्ण है । चौथा प्रयोजन यह है कि— प्राण, अपान, व्यान, समान, उदान, नाग, कूर्म, क्रकल, देवदत्त और घनञ्जय इन दशविध प्राणों से ही सब कार्य सिद्ध होते हैं, अतः सर्वकार्यसाधक कृष्णाश्रयका भी निम्नपण दश श्लोकोंसे प्रार्थनाके निमित्तसे श्रीकृष्णकी स्तुति करते हुए किया है ।

उपर्युक्त देशादि साधनोंमें काल मुख्य होनेकेकारण सबसे पहिले काल पुरुषार्थको सिद्ध नहीं कर सक्ता यह बतानेकेलिये कालधर्मका निराकरण करते हुए श्रीकृष्णकी प्रार्थना करते हैं—

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

अन्वय—कलौ खलधर्मिणि सति, लोके पापण्डप्रचुरे सति, सर्वमार्गेषु नष्टेषु सत्सु, कृष्ण एव मम गतिरस्तु ।

कठिनाग्रं सत्र (दुष्ट) धर्मयुक्त होनेपर, लोकके विशेष कर पापण्डी होने पर तथा सर्वमार्गोंके नष्ट होनेपर भगवान् श्रीकृष्ण ही मेरी गति—आश्रय होवें ।

कठिनाग्रं सत्रमी है । सत्र पुरष अन्तर्दुष्ट होता है । जो व्यक्ति अन्तर्दुष्ट होता है, वह सम्पूर्ण में बुराकर रहता है । कहीं कहीं "नरधर्मिणी" ऐसा भी पाठ है वहा जिसकी चेष्टा दु सत्र हो जेसा कठिनाग्र मार्गमान होने पर—मदानन्द भगवान् ही मेरी गति—आश्रय—वैदिक पारमार्थिक भयं सापस—होवें । सारा संसार पापण्डप्रचुर बन गया है, अत एव

सब मार्ग—कर्म ज्ञान आदि पुरुषार्थ के साधन प्रायः नष्ट हो गये हैं । कर्मोदि मार्ग नष्ट प्राय हो गये उसका प्रकार निम्नलिखित है—

आध्यात्मिक यज्ञादि कर्म करनेवालेको चित्तशुद्धिद्वारा आत्मसुख-अन्तःकरणकी प्रसन्नता प्राप्त होना—ऐसा जिसका अर्थ है वैसा स्वर्ग प्राप्त होवे, ऐसा वैदिक सिद्धान्त है । उसमें पापपुण्य प्रवेश करके आत्मसुख वाचक 'स्वर्ग' शब्दका 'लोक'के रूपमें भ्रम उत्पन्न किया, उससे कर्ममार्गके द्वारा होने वाली चित्तशुद्धि अटक गई (अर्थात् कर्ममार्ग जो कि आत्मसुखका साधन था, उसको संसार ही जिसका फल है ऐसे प्रवाहमार्गका साधन बना- दिया) । इसीतरह मायावादका आग्रह करके ज्ञानमार्गका, निरीश्वरवादका अङ्गीकार करके योग(खाद्युष्य)मार्गका और विभूतिपरक होनेसे उपासनामार्गका मुख्यफलसाधकत्व नष्ट करने पर सर्वमार्ग नष्ट हो गये ।

शङ्का—भक्तिमार्गीय जीवोंको भी कलिकाल बाध करेगा ही, क्योंकि वे भी तो गृहा-दिमें आसक्त रहते हैं, लौकिक क्रिया करते हैं, अतः उनको भी पाप लगनेका सम्भव रहता है, तब फिर आप भक्तिमार्ग से उद्धार होना कहते हैं तथा मुख्यफल साधक कह कर सर्वोत्कृष्टताका समर्पण करते हैं वह असङ्गत प्रतीत होता है । भक्तिमार्ग भी कर्मोदि मार्गोंके समान ही है, तब भक्तिमार्गीय आश्रय करनेसे भी क्या होगा ?

समाधान—आप कहते हैं वैसा दोष भक्तिमार्गमें नहीं है । अतः कलिकाल भक्ति-मार्गीय जीवोंकेलिये बाधक नहीं है । प्रत्युत कलिकालमें षोड़े ही समय में फलसिद्धि होने से वह साधकही है । इसके प्रमाण में श्रीमद्भगवतादिके वाक्य विद्यमान हैं ।

“हे राजन् ! कलिकाल दोष का निधि है, तथापि उसमें एक महान् गुण विद्यमान है, वह यह कि श्रीकृष्णके कीर्तनसे ही मनुष्य कर्मबन्धनसे मुक्त होकर मोक्ष प्राप्त करता है,” “हे राजन् ! सत्ययुगमें निरन्तर विष्णुका ध्यान करनेसे, त्रेतायुगमें यज्ञोंसे विष्णुका यजन करने से, और द्वापर में उपासना करने से जो गति प्राप्त होती थी वह कलिकाल में भगवान् के नाम सङ्कीर्तनसे होती है ” “गुणज्ञ और साक्षात् आर्यजन कञ्चि प्रशंसा करते हैं, क्यों कि कलिकालमें केवल कृष्णमङ्गीर्तनसे ही सब काम सिद्ध होते हैं ।” इत्यादि ।

भक्तों को गृहादि बाधक नहीं है ।

श्रीमद्भगवतमें कहा है कि—“हे भगवन् ! जो मत्त आपके मङ्गलार्थ नाम तथा रूपका ध्यान करते हैं तथा दूसरोंको सुनाते हैं, स्वयं ध्यान करते हैं तथा समग्र क्रियाओं में भी आपके ही चरणकमलमें निरत लगाकर रहते हैं, उनको पुनः संसारमें आना नहीं पड़ता है । और भी भगवतमें राजा प्राचीनवर्तिके पुत्रोंको भगवान् उपदेश करते हैं कि “हे राजकुमारों ! जो मनुष्य गृहस्थाश्रममें रह कर सन्त्यज करते हैं और मेरी पर्याप्त ही

रात दिन बिताते हैं उनको यह संसार बन्धन कर्ता नहीं होता है ।” इसी प्रकार ब्रह्माजीने भी स्तुति करते हुये कहा है कि “हे कृष्ण ! जब तक मनुष्य पूर्णतया आपके हुए नहीं हैं तब तक ही उनको रागादि चोरोसे मय रहता है, घर कारागृहके समान प्रतीत होता है और मोह वेडियोंके समान ” इत्यादि वाक्योंसे सिद्ध होता है कि भगवद्भक्तोंके गृह आदि भगवान्‌केलिये ही होनेके कारण वे भक्तोंको बन्धनकारक नहीं होते हैं ।

भगवद्भक्तोंकी लौकिक क्रियाएं देखनेमें लौकिकवत् हैं, पर वे सब वास्तविक रूपसे अलौकिकके समान ही हैं । क्यों कि नारदजीने व्यासजीकेप्रति कहा है कि—“सब कर्म, जन्ममरणकी जालमें फँसा देनेवाले हैं, अर्थात् कर्म द्वारा कर्मबन्धनसे मुक्त होनेकी आशा व्यर्थ है, तथापि यदि वे कर्म श्रीकृष्णप्रीत्यर्थ किये जाय तो अवश्य मोक्षदायक सिद्ध हो सकते हैं” इस प्रमाणके अनुसार भक्तोंके कर्म श्रीकृष्णप्रीत्यर्थ ही होनेके कारण लौकिक प्रतीत होनेपर भी उनको अलौकिकके समान ही मानना उचित है ।

असमय में भी वैदिक क्रिया कर सकते हैं ।

यदि भगवत्सेवाके समयमें वैदिक क्रिया न हो सके तो समयका अतिक्रमण हो जानेसे प्रत्यवाय नहीं होगा । क्यों कि स्वयं भगवान् ही श्रीमुखसे आज्ञा करते हैं कि “मेरी सेवा करते करते यदि वैदिक क्रियाका काल लोप होजाय, तो उस भगवत्सेवापरायण भक्तका दुष्ट-काल कर्म तीन करोड़ महर्षि करलेते हैं” इस वाक्यसे ज्ञात होता है कि भगवत्सेवा करते हुए यदि वैदिक कर्म यथासमय न हो सके तो उससे प्रत्यवाय नहीं है । इसी प्रकार “भगवान् हृदयमें प्रविष्ट होकर सब पापोंको धोते हैं” “वे भगवदीय मेरे दण्डके पात्र नहीं बनते” इत्यादि वाक्योंसे भी यही सिद्ध होता है कि कदाचित् पाप लग भी जाय तो पातकका फल जो नरकादि होना चाहिये वह भक्तों को भोगना नहीं पड़ता (किन्तु स्मरण रहे कि यदि कोई दम्भसे वैदिक क्रियाओंका त्याग करता है तो वह अवश्य नरक गामी होता है) भगवद्भक्त कीर्तनादिमें ही पापोंको नष्ट करदेते हैं ।

आचार शौधिल्य ।

प्रसक्ति-शरण-मार्गनिष्ठ जीनों से कदाचित् आचारादिका यथोचित पालन न हो तो भी कष्टमिद्धि होती है । इसविषयमें अर्जुनके प्रति भगवान् आज्ञा करते हैं कि “हे अर्जुन तप-तरंगमें अन्य सब पापोंका त्याग करके मेरे शरण जा” “अत्यन्त दुराचारी भी यदि अनन्यरूपसे मेरा भजन करता है तो उसको साधुपुरुष समझना चाहिये । क्यों कि उसका निश्चय उत्तम है” इन भगवद्वाक्यों में, तथा श्लोकमें मिथ्याचारी, अनाश्रमी होनेपर भी यदि भगवद्भक्त है, तो वह जित्त प्रसार गुणोदय होनेसे सम्पूर्ण जगत्‌को प्रकाशित करता है उसी तरह सारे संसारको पवित्र करता है । इसी प्रकार “हे राजन् ! भगवद्धर्ममें आस्था-श्रद्धा-रखनेवाला कभी

प्रपादी होता नहीं है, इतनाही नहीं परन्तु यदि वह आँखें बन्दकर के दौड़े तो भी उसको न कहीं ठोकर लगनेका भय रहता है न किसलनेका । ” इत्यादि वाक्यों से ज्ञात होता है, कि प्रपत्ति मार्गमें आचारादि के अभावमें भी फल सिद्धि होती है ।

भक्ति समग्र सिद्धिओंका जीवन है ।

श्रीमद्भागवतमें कहा है कि “हे महर्षियो ! भलीभाँति किये हुए यज्ञादि कर्म भी यदि भगवान् में भक्ति उत्पन्न न कर सकें तो वह केवल श्रम ही है ऐसा समझना चाहिये ।” “सत्य और दया से युक्त धर्म तथा तप से प्राप्त की हुई विद्या भी मेरी भक्ति से बिहीन मनुष्यको भलीप्रकार पवित्र नहीं बना सकती” । “अच्युत-भगवान् के भाव विना जो निरञ्जन ज्ञान प्राप्त होता है वह भी भलीप्रकार शोभायमान नहीं होता है, तब जो कर्म श्रीकृष्ण को अर्पण नहीं किया जाता वह कैसे सुशोभित होसकता है ? फिर चाहे वह कैसा ही निष्काम क्यों न हो ?” “विदिव कामनाओंसे परास्त पुरुषकी आत्मा जिस तरह श्रीमुमुन्दकी सेवा करके शान्ति प्राप्त करती है उस प्रकार यमनियमादि सम्पन्न योगमार्गसे शान्ति-लभ नहीं कर सकती ।” ब्रह्मस्तुति में ब्रह्माजीने भी कहा है कि, “हे भगवन् सकल-कल्याणकारिणी आपकी भक्तिको छोड़कर जो लोग विना प्रेमके, केवल शुष्क ज्ञानकेलिये क्लेश सहन करते हैं उनको परिणाममें भी क्लेश ही सहन करना पड़ता है, जैसे घान्धके विना छीलकों को कूटनेवालेको परिणाम में छीलकोंके चूर्णके अतिरिक्त और कुछ भी नहीं मिलता” इन विविध प्रमाणों से सिद्ध होता है कि भक्तिके विना कर्म, ज्ञान, कुछ भी सिद्ध नहीं कर सकते । परन्तु यदि वे भक्तिका सहयोग करें तो सिद्धि प्राप्त कर सकते हैं । अत एव भक्तिही सकल सिद्धिओंका जीवन है ।

निःसाधन भक्ति भी सर्व साधिका है ।

श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध, अध्याय वीस श्लोक त्तीस और त्तीसमें कहा है कि “हे उद्धव ! कर्मकाण्ड, तपस्, ज्ञान, वैराग्य, योग, दान, और इसी प्रकार अन्य भी कल्याणके साधनों द्वारा जो जो कार्य सिद्ध किये जाते हैं, वह सब मेरा भक्त अनायास ही भक्तियोगसे प्राप्त करता है ।” इसी तरह गीतामें भी कहा है कि “हे अर्जुन ! आर्त, निज्ज्ञासु, अर्थार्थी और ज्ञानी यह चार प्रकारके पुरुष मेरा भजन करते हैं ।” श्रीमद्भागवतमें शुकाचार्य भी कहते हैं कि अकाम हो, सर्वकाम हों या मोक्षकी कामनावाला हो, चतुर पुरुष को तीव्र भक्तियोग से परपुरुष का भजन करना चाहिये ।” ब्रह्माजीने भी भक्तकी प्रशंसा करते हुए कहा है कि “जो लोग ज्ञान प्राप्त करने की इच्छासे परिश्रम न करके भक्तोंके भुक्तसे निराली हुई भगवान् की पवित्र कथाओंका कानसे श्रवण करते हैं तथा देह, मन, वाणीसे उनका आदर करते हुए जीवन व्यतीत करते हैं ऐसे भक्त, हे अम्नित ! यद्यपि आप तीनों लोक में अजेय हैं तथापि आपको महान ही में जीत लेते हैं ।” “धीपति भगवान् के भजन

होने पर क्या अप्राप्य रहता है ? तथापि हे राजन् ! भगवान् के भक्त भगवान् की सेवाके विना अन्य कुछभी चाहते नहीं हैं ।" "सर्वदुःखहर्ता प्रभु अपने भक्तको रूप, आरोग्य, और अर्थ भी प्रदान करते हैं ।" ये सब वाक्य निःसाधन भक्ति भी सर्व साधिका है ऐसा सिद्ध करते हैं, भक्ति सर्व साधिका है, इतनाही नहीं, किन्तु स्वयं ही फलरूपा है । इसका समर्थन निम्नाङ्कित वाक्य करते हैं । श्रीमद्भागवत द्वितीयस्कन्ध प्रथमाध्याय नवम श्लोक में कहा है कि—“निर्गुणतामें परिनिष्ठित रहने पर भी मुझे प्रभुकी लीलासे आकृष्ट होकर भागवतशास्त्रका अध्ययन करना पड़ा ।” और प्रथमस्कन्ध सप्तमाध्यायके दशम श्लोकमें वर्णन किया है कि “श्रीहरिके गुण ही ऐसे मनोमोहक हैं, कि आत्मामें रमण करने वाले जीवन्मुक्तों को भी प्रभुकी निष्काम भक्ति करने की इच्छा होती है ।” इसी तरह तृतीयस्कन्ध पंचविंशाध्यायके चौतीसवें श्लोकमें भगवान् कपिल ने मातृचरण देवदूतिको उत्तम भक्तिका लक्षण समझाते हुए कहा है, कि “मेरी चरण सेवामें तत्पर रहने वाले, मेरेलिये ही सब कर्म करनेवाले और सर्वदा एकचित्त होकर परस्पर प्रेमपूर्वक मेरी कथा कहने में आनन्द प्राप्त करनेवाले ऐसे विरल भक्त मेरे साथ एकात्मभावकी—मोक्षकी भी इच्छा करते नहीं हैं” इत्यादि वाक्य भक्ति स्वयं ही फलरूपा है, इस सिद्धान्त को दृढ़ करते हैं ।

आधुनिक समय में कर्मादि मार्गों के अधिकार नष्ट हो जाने के कारण अनधिकारी को कर्मफल प्राप्त नहीं होता है । अतः यदि कर्मादि मार्गोंके अनुसार भी भक्तिमार्ग में रहकर आचरण किया जाय तो अधिकार भेदसे उन मार्गोंमें कहा हुआ गौण अथवा मुख्य फल मिलनेका सम्भव रहता है । भक्तिमार्गमें भक्तको अनुग्रहसे ही अधिकार प्राप्त हो जाता है । यही उपदेश आचार्यचरणोंने निबन्धमें किया है । आपकी आज्ञा इस प्रकार है “इस कलिकाल में सब अधिकार निवृत्त हो गये हैं, पर यदि प्रेम पूर्वक सेवा की जाय तो वह कलियुग भी श्रीकृष्णके भक्तको फलसाधक हो जाता है” । इस वाक्यसे यह भी ज्ञान होता है कि कर्मादिसाध्यफल भक्तिमार्गमें अनिच्छा से भी भक्तको प्राप्त होजाता है, जब कि भक्तिसाध्यफल अन्य मार्गों से सम्पन्न नहीं होता है । इससे सिद्ध होता है कि अन्यमार्गोंकी तुल्यतामा गन्ध भी भक्तिमार्गमें नहीं है ।

अब यहाँ शङ्का होती है कि, कर्मादि मार्गोंकी अपेक्षा उत्कृष्टता भक्तिमार्गमें यदि है भी तो रहने दीजिये, परन्तु उसमें अर्धवृत्त से तो कर्मादि तुल्यता होनी चाहिये । इस शङ्काका समाधान करने हुए कहते हैं कि “विष्णु सनत स्मरणीय है, कभी विस्मरणीय नहीं है, इस प्रकार सदा विष्णुका स्मरण करनेवालेके सब विधि और निषेध किङ्कर हो जाते हैं ।” “निम मार्गमें मृत्ति मात्रमें सकल कल्याणके मानन प्रभु होजाते हैं उस अजन्मा पुरुष श्रीहरिको मैं शरण हूँ ।” “हे श्रीकृष्ण, कृष्ण, कृष्ण, इस प्रकार जो मेरा स्मरण करता है उस भक्तियोंमें, मन्त्रोंमेंद कर कमल निमगरह ऊपर निरुत्था है उसीतरह नरकमें उद्धार करता हूँ ।”

“है माधव, आपके जन अन्यकी तरह जन्म मरणके चक्रमें नहीं गिरते ।” “सब शास्त्रोंका मथन करके और चारोंवार उनका विचार भी करके एकदात निश्चित हुई है कि नारायण ही सदा ध्यान करने योग्य है ।” इत्यादि वाक्योंसे सिद्ध होता है कि यदि सर्वोशमें भक्ति न कीगई हो, थोड़ी भी कीगई हो, तोभी वह भक्ति फलसाधिका है, कर्मादिमार्गमें वैसा नहीं है । अतः प्रकृत विषयमें इतने ही प्रमाण पर्याप्त हैं ॥ १ ॥

पवित्र देश में निवास करनेसे भी धर्मादि पुरुषार्थकी सिद्धि हो सकती है, और आप कहते हैं कि अन्य सब साधनोंका त्याग करके श्रीकृष्णका ही आश्रय करना चाहिये इसमें प्रमाण क्या है ? इस शङ्काका समाधान करते हुए कहते हैं कि पुण्यस्थान भी इस समय पुरुषार्थसाधक नहीं हैं; यही बात श्रीमदाचार्यचरण आज्ञा करते हैं—

स्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

अन्वयः—देशेषु स्लेच्छाक्रान्तेषु सत्सु च पापैकनिलयेषु, सत्पीडाव्यग्रलोकेषु, कृष्ण एव मम गतिः अस्तु ।

देश स्लेच्छोंके अधीन हैं । माना कि स्लेच्छोंने देशपर आक्रमण किया है, पर यदि स्लेच्छ भी न्यायपरायण हों तो आपकी क्या हानी है ? इस आक्षेपका उत्तर देते हैं कि स्लेच्छ तो मूर्तिमान् पाप ही हैं, और पुण्यस्थान पापरूप स्लेच्छोंके मुख्यस्थान (राजधानी) बने हैं; दूसरा अर्थ किया जाय तो पापियोंका अथवा पापोंका घर हैं, तीसरा अर्थ यह है कि अङ्ग वङ्ग आदि देश स्लेच्छों के अधीन है और पाप के भी मुख्य स्थान बन गये हैं, कि जहां जानेसे ही पुनः संस्कार प्राप्त होता है । यहां यह भी शङ्का हो सकती है कि पुण्य स्थलोंमें भी वणिक् आदि जातिके भले आदमी रहते होंगे, तो फिर स्लेच्छोंसे क्या मतलब है ? इसका समाधान इस प्रकार करते हैं कि वणिक् आदि लोक भी स्वधर्माचरण करनेवालों पर जो आफतें आती हैं उनको देखकर किङ्कर्तव्यविमूढ बन गये हैं, अर्थात् स्वधर्मनिष्ठपर जो आफतें आती हैं उनको देख कर स्वधर्माचरण न करना चाहिये या लौकिक कार्य न करना चाहिये इसका निर्णय वे लोग नहीं कर सकते । अर्थात् सद्बर्णसे अच्छा ही होगा ऐसा निश्चय उन लोगोंमेंसे चड़े जानेके कारण धर्म विषयक श्रद्धादिके अभावमें धर्माचरण करनेवालोंको वे सहायक भी नहीं होते हैं । अतः श्रीकृष्णके आश्रयके बिना पवित्र देशोंपर अपने उद्धारका आधार रखना निरर्थक है । श्रीकृष्णका आश्रय करनेवालेको देश भी अनुकूल हो जाते हैं । अत एव श्रीमद्भगवत्में देवोंने “कृष्णसेवा करनेकेलिये भारतवर्षमें सुकुन्दसेवोपयोगी देह प्रदान कीजिये, हम भी भूमिपर जन्म लेना चाहते हैं” ऐसा कहा । इस प्रकार पुण्यभूमिमें स्थिति करनेसे भी पुरुषार्थकी सिद्धि नहीं होनी है, अतः

श्रीकृष्णका आश्रय ही करना उचित है, अतः मेरा आश्रय श्रीकृष्ण ही हो, ऐसी प्रार्थना श्रीमहाप्रभुनी करते हैं ॥ २ ॥

गङ्गादि तीर्थ भी सर्व पुरुषार्थ सिद्ध करनेवाले माने गये हैं, तो फिर आश्रयकी प्रार्थना किसलिये करते हैं ? इस प्रश्नके उत्तरमें पूर्वोक्त देशादि छः प्रकारके साधनोंमें से तृतीय साधन द्रव्य भी फलसिद्धि नहीं करता है यह दर्शानेकेलिये तीर्थ भी साधक नहीं हैं ऐसा निरूपण करते हैं:—

गङ्गादितीर्थवर्षेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

अन्वयः—इह गङ्गादितीर्थवर्षेषु दुष्टैरेवावृतेषु सत्सु तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव मम गतिरस्तु ।

गङ्गा आदि मुख्य तीर्थ दुर्जनोसे ही आवृत हैं । गङ्गादि तीर्थोंमें ब्राह्मणादि भी रहते हैं, तब आप यह कैसे कह सकते हैं कि सब तीर्थ दुष्टोंसे ही सेवित हैं ? ब्राह्मणादि की स्थिति वहां नित्य रहती है इस कारण अतिपरिचयसे उनकी तीर्थोंकेप्रति आदर-बुद्धि कम हो जाती है, तथा वे दान दक्षिणादिसे निर्माह करते हैं, इसलिये उनके पीछे भी उपाधियाँ लगी ही रहती हैं, अतएव उन में भी दुष्टता रहती ही है । सर्वविध दोषोंको दूर करनेवाले तीर्थ वहां विद्यमान हैं तो फिर उनमें दोष किस प्रकार रह सकता है, ऐसी शङ्का भी नहीं हो सकती । उसका कारण यह है कि उनमें स्थित भगवान्से बहिर्मुखता तथा नास्तिमत्ता आदि दोषोंका निवारण तीर्थ भी कर नहीं सकते । यह बात निम्नलिखित प्रमाणोंसे सिद्ध होनी है । “सौ बार अच्छी तरह मिट्टी लगाकर जन्मसे आज तक प्रतिदिन स्नान करने-वाला भावदुष्ट मनुष्य, गङ्गाके सम्पूर्ण जलसे भी शुद्ध नहीं हो सकता । ऐसा हम निश्चित रूप से कह सकते हैं; मत्स्यादि जलमें रहनेवाले प्राणी रातदिन (गङ्गाआदिके) जलमें ही रहते हैं, परन्तु वे कभी स्नानके फलको प्राप्त नहीं कर सकते ।” “मनुष्य जो कर्म श्रद्धा और विधिपूर्वक शुद्ध भावसे करते हैं, वही उसके अक्षय सुखकेलिये कल्पित होते हैं; अर्थात् उन्हींमें उनसे अक्षय सुखकी प्राप्ति होती है ।” “विधि और श्रद्धासे रहित और भावदुष्ट भिये हुए कर्मका फल मनुष्यको प्राप्त नहीं होता है, इसका कारण यह है कि कर्म कर्मका फल अपुर दरण कहेने हैं । अतः विधिहीन और भावदुष्ट कर्म करनेवाला अस्यन्न गुरु तथा अष्टार्थ ममप्रप्ता चाहिये । श्रद्धारहित, दुष्ट अन्तःकरणाला, नास्तिक, भोगप्रिय और कामगमादी ये पाँचों तीर्थके फलको प्राप्त नहीं करते हैं ।” “निम्न तरह गङ्गा आदि नदिगंगां मदिगंगां पूर्ण जलसे परित्र नहीं बनादेनी है, उसी तरह नारायणमे विमुख मनुष्यको कोष्ट भी प्रायश्चित्त पवित्र नहीं कर सकता ।” ये सब आदिन्य पुराण, योगिया-श्रमन्तर, वायुपुराण तथा श्रीमद्भागवतके वचनों से सिद्ध होता है, कि तीर्थों में भगवान्से बहिर्मुखता तथा नास्तिक मनुष्यको पवित्र बनानेकी सामर्थ्य नहीं होती है ।

यहां इस तरह शङ्का होती है कि—वस्तुमें शक्ति होनेपर कार्य अवश्य होता है, वह हुए बिना रहता ही नहीं, जैसे दाहकत्व शक्ति अग्नि में विद्यमान है, और, वह जलाती नहीं ऐसा कभी नहीं हो सकता। इस नियम के अनुसार तीर्थमें पवित्र करने की शक्तिके विद्यमान रहते वे पवित्र नहीं कर सकते, ऐसा कदापि न होगा।

इसका समाधान करते हुए आचार्यचरण आज्ञा करते हैं, कि तीर्थों में पवित्र करने-वाला जो आधिदैविक स्वरूप है वह तिरोहित हो गया है, अतः तीर्थ उनको पवित्र नहीं कर सकते। तीर्थोंका आधिदैविक स्वरूप सत्पुरुषोंके सम्पर्कसे ही प्रादुर्भूत होता है, अत एव निबन्ध में आपने कहा है कि “काशी आदि तीर्थोंमें किसी समय किसी एकाग्र की शक्ति होती है तब समझना चाहिये कि जीवके ऊपर प्रभुने अनुग्रह किया है।” प्रभुके अनुग्रहके बिना किसी की भी शक्ति नहीं होती है। प्रभु तीर्थोंका माहात्म्य बढ़ानेके लिये तीर्थोंके द्वारा भी किसीको मोक्ष प्रदान करदेते हैं। और श्रीमद्भगवत में भी कहा है कि भगवद्भक्त तीर्थोंमें स्नान करते समय अपने हृदयकमल में विराजमान प्रभुके साथ तीर्थोंका सङ्ग कर कर तीर्थों को पवित्र बनाते हैं। अर्थात् तिरोहित आधिदैविक स्वरूप उनमें प्रकट कर देते हैं, इसको तीर्थीकरण कहते हैं। अन्य प्रकारसे तीर्थों को और क्या तीर्थ बनाना है? जल में कुछ दोष तो दिखाई देते ही नहीं। इस प्रकार द्रव्यस्वरूप तीर्थों में भी स्वतन्त्ररूपसे पुण्यार्थ सिद्ध करने की सामर्थ्य विद्यमान नहीं है अतः श्रीकृष्णका आश्रय ही रक्षणीय है ॥ ३ ॥

यदि कर्म करनेवाला अच्छा हो तो सब फल प्राप्त हो सकता है। तो फिर अन्य का निषेध कर आश्रयही ही प्रार्थना क्यों? इस शङ्काका समाधान करके कर्मकरने वालोंका स्वरूप भी फल सिद्ध नहीं कर सकता, यही बात चतुर्थ श्लोक में निरूपण करते हैं:—

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अन्वयः—सत्सु अहङ्कारविमूढेषु पापानुवर्तिषु लभपूजार्थयत्नेषु कृष्णः एव मम गतिः अस्तु ।

अहङ्कारके बशीभूत पण्डितगण—हम ही शास्त्रज्ञ है अन्य कोई नहीं—इत्यादि प्रकार के मिथ्याभिमानसे विमूढ हो गये हैं। जिस तरह उनका ज्ञान अभिमानके हो जाने से दूषित हो गया है, वैसे ही उनकी कृति भी दूषित हो गई है। इसका कारण यह है कि वे लोग द्रव्यादि का लभ और पूजा के लिये ही यत्न करने वाले होते हैं। मिथुणादि पापमार्मिक कर्म भी वे लोग ऐसा समझकर ही करते हैं कि—इससे हमको द्रव्य प्राप्त होगा और लोकमें प्रश्रिता बरंगी। साथ ही दूष्ट पुरुषोंका सङ्ग करनेसे सद्गन्धर्व दुष्टता और पापका अनुसरण करनेसे अतन्त्र्य दुष्टता इसप्रकार दोनों प्रकारकी दुष्टता उनमें होनेसे वे पण्डित भी सत्यज्ञानमें पुण्यार्थ सिद्ध नहीं कर पाएंगे। परन्तु भगवदाश्रय करके भगवत्प्राप्ति के लिये और स्वदेश की स्तुति करने

पर फल सिद्धि कर सकते हैं, क्यों की वेदका तात्पर्य भगवान् या भगवद्भक्त जानते हैं, ऐसा होनेसे भगवदीय होनेसे ही वेदका तात्पर्य समझ सकते हैं । इस तरह भगवदाश्रयके बिना पण्डित भी कुछ सिद्ध नहीं कर सकते । अतः श्रीकृष्ण ही मेरा आश्रय होवे ॥ ४ ॥

सुनते हैं कि शास्त्रों में मन्त्रों से फल सिद्धि बताई है, तो फिर आश्रय ही करनेकी क्या आवश्यकता है ? मन्त्रों की शक्ति भी नष्ट होगई है, अतः मन्त्र भी कुछ नहीं कर सकते यह दर्शाते हैं:—

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अन्वयः—मन्त्रेषु अपरिज्ञाननष्टेषु अव्रतयोगिषु तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव मम गतिः अस्तु ।

वेदोक्त तथा नारदपंचरात्रादि आगमोक्त मन्त्र; तात्पर्य, फल तथा देवताके स्वरूपज्ञानके अभावसे नष्ट हो गये हैं । वैदिकमन्त्र नियमपूर्वक पढ़े नहीं जाते, अतः उनका सामर्थ्य नष्ट हो गया है । वेदाध्ययनके नियम गुरुकुलमें निवासकरना, ब्रह्मचर्यपालनकरना, शूद्रोंके सामने न पढ़ना, अनव्यायके दिनोंमें न पढ़ना इत्यादि है । तान्त्रिक मन्त्रोंका तात्पर्यही समझमें नहीं आता है, अतः उसका अर्थ और फल समर्पक देवता उन मन्त्रोंसे तिरोहित हो गई हैं । इस तरह तान्त्रिक मन्त्रोंका भी सामर्थ्य नष्ट हो गया है । तथापि भगवान्का ही आश्रय रखनेवालेको मन्त्रोंसे भी फल प्राप्त होता है । इसके विषयमें “जिसके स्मरणसे और नामका उच्चारण करनेसे कर्म की त्रुटि पूरी हो जाती है, उस अच्युत भगवान् को मैं प्रणाम करता हूँ ।” इत्यादि वाक्य प्रमाण हैं । इस तरह मन्त्र भी नष्ट सामर्थ्यवाले होनेसे मेरा आश्रय श्रीकृष्ण ही है ॥ ५ ॥

मीमांसा आदिमें मन्त्रोंके अर्थका निर्णय करके कर्मसे ही फल प्राप्त हो सकता है तो फिर आश्रय की क्या आवश्यकता है ? इस प्रकार शङ्का करके कर्म भी फल साधक नहीं है यह जतानेकेलिये नीचेके श्लोकमें आश्रयकी प्रार्थना करते हैं:—

नानायादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापघ्नेऽप्यल्पेऽप्यु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

अन्वयः—सर्वकर्मव्रतादिषु नानायादविनष्टेषु पापघ्नेऽप्यल्पेऽप्यु कृष्ण एव मम गतिरस्तु । सोमयाग आदि सब कर्म और एसादशी आदि सब व्रत विविध वादोंसे नष्ट हो चुके हैं । वे वाद इस प्रकार हैं:—

(१) सारा प्रायश्चित्त है, अर्थात् वेदभी प्रपञ्चमध्यपानी होनेके कारण मिथ्या हैं, अतः जैसे प्रायश्चित्तकारीत होनेके कारण व्यक्तदामें ही प्रमाण है वैसेही वेद और वेद-

विहित कर्मको भी व्यवहारमें ही प्रमाण मानना चाहिये । वास्तविकरीतिसे कुछभी करनेका या प्राप्तकरनेका नहीं है ।

(२) पूर्वमीमांसाकारका मत है कि “परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोग्रे” इत्यादि वाक्योंसे ब्रह्मा आदिका उत्कर्षभी यज्ञोंके द्वारा ही सुना जाता है । और उत्तरोत्तर कर्ममें प्रवृत्त होनेमें पूर्ववासना ही कारण होनेसे कर्म ही करना चाहिये । कर्मसे ही फलसिद्धि होगी । कर्मके अतिरिक्त अन्य कुछ भी उपास्य, फलदाता, किंवा प्रवर्तक नहीं है । इसी तरह मन्त्रकी देवता भी मन्त्रसे पृथक् चेतनरूपा कोई नहीं है, किन्तु मन्त्ररूपा ही है । अर्थात् किसी देवताकी कृपा सम्पादन करके किसी प्रकारके फल की प्राप्ति करनेके लिये भी कर्मके अतिरिक्त कुछ भी करनेकी आवश्यकता नहीं है । किन्तु उपर्युक्त प्रकारसे उपास्य, फलदाता या प्रवर्तक सब कुछ कर्म ही है ।

(३) नैयायिकों का मत है कि शास्त्रसे प्रमाण प्रमेय आदि सोलह पदार्थों का यथार्थ ज्ञान प्राप्त करके उसका श्रवण मनन और निदिध्यासन करनेसे आत्माका साक्षात्कार होता है, तब दुःख की आत्यन्तिकी निवृत्ति होकर जाती है, यही फल है । ईश्वरोपासना करनेकी अथवा ईश्वरको ही फलरूप माननेकी कोई आवश्यकता नहीं है ।

(४) निरीश्वर वादी साङ्ख्योंका मत है कि प्रकृति और उसके विकारों की उपाधिका विलय करके पुरुष जब अपनी स्थिति करता है वही फल है, भगवान् फल नहीं है ।

इस तरह भिन्न भिन्न प्रकारके वाद प्रचलित है । इनसे विशेषकर कर्मोंका नाश किया गया है । अतः उलटा ही अर्थ ग्रहण कर लेनेसे कर्म भी फलोत्पादक नहीं रहे । सच्चा वैदिक सिद्धान्त देखनेसे ये सब वाद एक प्रकारके प्रलाप की तरह प्रतीत होते हैं । क्योंकि “यह सब पुरुष ही है” “यह सब ब्रह्मात्मक है” वह भगवान् सगुण वशीभूत रहता है सबके ऊपर शासन करता है, इत्यादि वाक्य यह सब प्रपञ्च ब्रह्मरूप है, और अत एव सत्य हैं, इसलिये कर्म भी सफल है यह बताते हैं । अत एव साङ्ख्य सिद्धान्त उपपन्न नहीं होता है ।

“भगवान् उसी से अच्छे कर्म कराता है जिसको ऊंची गति से लेजाना है । और उसीसे निष्कर्म कराता है जिसको अधोगति से ले जाना है ।” “हे अर्जुन मैं ही समग्र जगत् की उत्पत्ति कारण हूँ” “मला ऐसा कौन देह घारी है जो मुकुन्द भगवान् का भजन न करेगा ।” “देव हो, असुर हो, मनुष्य हो यज्ञ या गन्धर्व हो, मुकुन्द भगवान् के चरणों की सेवा करके मोक्ष को प्राप्त करते हैं ।” “भगवान् ही सबके फल दाता हैं, क्योंकि जो सबका नियामक हो वही फलदाता सकता है । यज्ञ तृप्त हुए देवता यज्ञ करनेवाले को तृप्त करते हैं ।” “निधय ही देवोंने यज्ञ किया था ।” इत्यादि प्रमाणों से जैमिनी का मत भी धृति स्थिति और व्याम सूनो से किन्दमिद

होता है । क्योंकि इन वाक्यों में जीव को प्रवृत्त कराने वाला, सारे जगत् की उत्पत्ति का कारण, जीवमात्रके लिये सेव्य, सर्वविध कर्मोंका फलदाता एकमात्र भगवान् ही है ऐसा कहा है । सत्य जैमिनिके मतके अनुसार उपपन्न नहीं हो सकता इसी तरह यज्ञोंसे देवों की तृप्ति तथा देवोंने यज्ञ किया ऐसा प्रतिपादित भी किया गया है । अतः यह भी स्वीकार करना चाहिये कि मन्त्रकी देवता मन्त्रसे पृथक् हैं और वह चेतन रूपा है ।

“हे अर्जुन ! उसके पश्चात् मुझे तत्त्वतः जानकर मेरेमें प्रवेश करते हैं ।”
 “हे अर्जुन ! तू मुझे ही प्राप्त करेगा ।” “ब्रह्मका आकार आनन्द है” इन वाक्योंमें भगवत्सायुज्यको मोक्ष कहा है । तथा आनन्दाजार होनेके कारण भगवान्को ही फल कहा है । निमित्त आनन्दका अनुभव हो वही फल है अतः न्याय और साङ्ख्य मत भी श्रौतसिद्धान्तके अनुकूल नहीं है ऐसा सिद्ध होता है ।

इस तरह भिन्न भिन्न वादोंके द्वारा जो कर्म का विनाश हुआ है उसका दिग्दर्शन कराके अब उन वादोंके द्वारा जो व्रतादिका विनाश किया गया है वह भी बताते हैं स्वमत के आग्रह से वे लोग एकादश्यादि व्रत भी दशमीके वेध से युक्त ही करते हैं, जिसका कि शास्त्रों में पूर्ण निषेध है । इस प्रकार व्रतोंका भी विनाश हो चुका है । यद्यपि व्रत भी एक प्रकारका कर्म ही है तथापि वह ज्ञानादिका अङ्ग होने से यहां उसका कर्मसे पृथक् उपादान किया गया है ।

अब यहां शङ्का उपस्थित होती है कि एकादश्यादि व्रत करनेका वे लोग भी उपदेश करते हैं और स्वयं भी करते हैं, यदि वे लोग व्रतों को मिथ्या, फलरहित मानते होते तो वे क्यों आचरण करते हैं और उपदेश करते हैं ? साथ ही उन मतोंके प्रवर्तक शङ्कर जैमिनी गौतम आदि हैं । यह शङ्का भी अयुक्त है क्योंकि उनका प्रयास पाखण्डका प्रचारकरनेके लिये ही है । यह बात वाराह पुराण के “हे महाबाहु रुद्र ! तুম मोह शास्त्रों की रचना कराओ और सत्यको मिथ्या बताओ, अपने स्वरूप का प्रकाश करो और मुझे गुन रहने दो” इस सार्वश्लोकसे तथा पद्मपुराणके “त्वामाराध्य तथा शम्भो गृहीष्यामि वरं मदा । द्वापराद्यौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु ॥ स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखान् कुरु । मां च गोपय येन स्यात्पटिरोचरोत्तरा ॥” हे शम्भो ! द्वापरादियुगमें मैं कलात्मक अन्तार क्षेत्र मन्त्रादिकमें तुम्हारा आराधन करके वर ग्रहण करूंगा और आपको नवीन तांत्रिकी कल्पना करके लोगोंको मेरेसे विमुख करना चाहिये, और मेरे स्वरूपको छिपा-

१ एवं च रुद्र मदादाते मोदगात्राणि कारय ।

अन्येषां विनष्टानि दशमं च मदायुजम् ॥

प्रवृत्तं तु त्वं चान्नमदादास च माहुर ॥

कर अपना स्वरूप ही प्रगट करना चाहिये, ताकि यह सृष्टि उत्तरोत्तर चलती रहे। इस भगव-
दाशके अनुसार शाङ्करादिकी प्रवृत्ति है, वे लोग भी जो कर्म करते हैं वह भी अपनी महत्ता
दर्शनकेलिये ही करते हैं, साथ ही उनका यह भी उद्देश रहता है कि उनके अनुयायी भी वैसा ही
कर्म करें। यदि ये लोग स्वयं वैसा न करके अनुयायियोंको ही उपदेश करें तो उनका कोई
मानेगा भी नहीं। गीतामें भी कहा है कि “यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरे जनाः।” अर्थात् जिस
प्रकारका आचरण महत्पुरुषोंका रहता है, उसी प्रकारका आचरण अन्यलोग भी करते हैं।
इसी न्यायके अनुसार यदि वे स्वयं न करें तो उनके उपदेशके अनुसार अन्यलोग कैसे चल
सकते हैं ? शङ्करादि मतप्रवर्तकोंके द्वारा आधुनिक लीगोंमें मोह उत्पन्न हो गया है।

ये मतप्रवर्तक प्रायः सब देवता हैं—तो फिर आप देवताओंसे प्रवर्तित मतोंको पाखण्ड-
मत क्यों कहते हैं ? ऐसी शङ्का भी उपस्थित नहीं हो सकती। क्यों कि मतप्रवर्तक देवता है
इतना एकमात्र कारण रहने से ही वह मत सन्मत है ऐसा नहीं कह सकते। किन्तु जो मत
वेदसे विरुद्ध न हो और वेदमूलक हो उसीको सन्मत कह सकते हैं। अन्यथा बृहस्पति प्रव-
र्तित चार्वाक (‘नास्तिक’) मतको भी सन्मत कहनेकी आपत्ति उपस्थित होगी। इस तरह प्रस-
क्ताप्रसक्तसेही अटकना ठीक है। ये विविधवाद भी कर्मफलसाधक नहीं हैं; अतः मेरी गति—
आश्रय—श्रीकृष्ण ही है ॥ ६ ॥

धर्मसे पाप दूर होता है” “धर्ममें सब प्रतिष्ठित है” यह श्रुति पहिले जीवको दोष
निवृत्तिकेलिये धर्माचरण करनेकी अवश्यकता बताती है। यह ठीक भी है, कि धर्माचरणके
द्वारा चित्तशुद्धि होनेसे भगवन्माहात्म्य तथा भगवत्स्वरूपको समझकर ही भगवदाश्रयादि करने
चाहिये, नकि पूर्वकी दोषयुक्त अवस्थामें। कहां योगियों को भी अगम्य भगवत्स्वरूप और कहां
यह दोषयुक्त जीव, वह उसको कैसे प्राप्त कर सकता है ? इस तरह शङ्का करके “जिसको
यह भगवान् वरण करते हैं उसीको वह लभ्य है।” “हे रघूगण ! भगवान्के स्वरूपका ज्ञान,
तपसे वा वैदिक कर्मोंसे, अन्नादिके दानसे परोपकारसे, वेदाध्ययनसे, जल, अग्नि और सूर्यादिकी
उपासनासे प्राप्त नहीं होता है। परन्तु भगवद्भक्तोंके चरणकी रज शिरपर धारण करनेसे ही—
अर्थात् भक्तोंकी सेवा करनेसे ही—प्राप्त होता है।” “हे अर्जुन ! मेरी अनन्य भक्तिसे ही मेरे
स्वरूपका सम्पूर्ण ज्ञान, जैसा कि तुझे हुआ है, मनुष्य को हो सकता है। हे परन्तप ! भक्तिसे
ही मैं तत्त्वतः ज्ञात हो सकता हूं और वे जीव (जिन्होंने मेरा स्वरूप तत्त्वतः ज्ञानलिया है) मेरे
भीतर प्रवेश कर सकते हैं।” इत्यादि वाक्य स्पष्टतया यह सिद्धांत दर्शाते हैं कि भगव-
दीयके अनुग्रहसे सदोपजीवको भी भगवत्स्वरूप गम्य हो सकता है, इसलिये, और भगवान्का
माहात्म्य भी शास्त्रोंमें वैसा ही—अधमोद्धारक आदि—प्रसिद्ध है इसलिये भी सदोपजीवोंकेलिये
दोषनिवृत्तिके अर्थ प्रायश्चित्तादि नहीं, पर महापुरुष, श्रीमदाचार्यचरण एवं उनके वंशजके द्वारा शरण
ग्रहण करना ही है। उसीसे सब कुछ सिद्ध हो जायगा। अर्थात् भक्तोंके धर्मादि चतुर्विध पुरुषार्थरूप
भगवान् ही होने के कारण भक्तोंको भगवान्के आश्रयके अतिरिक्त कुछ कर्तव्य शेष नहीं रहनाता है।

कहना चाहिये । इसी तरह यह आनन्द रूपत्वका प्रतिपादन करते हैं यह भी किस तरह माना जाय ? और सुनिये, आनन्द अन्तःकरणका धर्म होनेको कारण भगवान्को आनन्दरूप एवं आनन्द जनक किस तरह कह सकते हैं ? इससे तात्पर्य यह निकलता है कि आपके कहनेके अनुरूप भगवान्का पूर्णत्व, आनन्दाकारत्व, आनन्दवत्त्व अथवा आनन्दजनकत्व ऊपर बताये हुये प्रमाणोंसे सिद्ध नहीं हो सकता ?

अब इस लम्बे चौड़े पूर्वपक्षोंका समाधान भी सुन लीजिये जो लोग उपर्युक्त प्रमाण उद्धृत करते हैं उनको उन प्रमाणोंका अर्थ ही ज्ञात नहीं है । भक्तोंकी आर्तिका नाश कर उनको आनन्दका दान करना यही भगवान्के अवतारका मुख्य प्रयोजन है । यही प्रयोजन यहां सिद्ध करना है इसीलिये भगवान् मूल स्वरूपसे अवतीर्ण हुए । पृथ्वीका मार भी दूर करना था इसलिये अपने अंशभूत नर और नारायणभी यदुकुलोत्पन्न नारायण और कुरुकुलोत्पन्न अर्जुनमें आविर्भूत है । अर्थात् यदुकुलश्रेष्ठ एवं कुरुकुलश्रेष्ठमें उन अंशोंने प्रवेश किया है, अत एव वे दोनों यदूद्ध और कुरुद्ध हुए हैं । जो मूलस्वरूप है उसमें अंशत्वकी सम्भावना न होनेके कारण यदूद्धत्व और कुरुद्धत्व न था । तात्पर्य यह कि तत्त्वकार्योंको सम्पादन करनेके हेतु भगवान्को व्यूहों में तत्त्वदंशों की अवश्यकता रहती है, अतः नर और नारायण भी सङ्कर्षणांश होनेके कारण भूमार हरणार्थ अपेक्षितथे । भगवान् भक्तोंकी आर्तिनिवृत्ति करते हुए आनन्द-दानार्थ पूर्णरूपसे तथा भूमारहरणार्थ सङ्कर्षणके अंशरूप नरनारायण को भी अपने में प्रविष्ट-कराकर प्रकट हुए । इससे सिद्ध होता है कि उपर्युक्त वाक्यों में उभय अंशों को ही अवतार माना जाय । अन्यथा पूर्णका अवतार न माननेसे “कृष्ण तो स्वयं भगवान् हैं” “वसुदेव के गृहमें परपुरुष भगवान् प्रकट होंगे” इत्यादि वाक्यस्तोम विरुद्ध हो जायगा । अतएव तत्त्वार्थदीपके भावतार्थ प्रकरणमें आप आज्ञा करते हैं कि “पुष्टिकार्य करनेकेलिये नारायणसे अतिरिक्त स्वरूपसे भगवान् आविर्भूत हुए हैं” नर तो स्वयं आवेशधारक है, भूमार हरण के अतिरिक्त कार्य, पूर्ण कृष्णसे ही किया जाता है, अन्यसे नहीं । “परित्राणाय साधूनां” यह वाक्य मर्यादा भक्तोंका रक्षण करनेकेलिये अंशावतारका द्योतक है, और भक्तोंकी आर्ति निवृत्तिपूर्वक आनन्ददानकरण यह पुष्टि है । इस उन प्रकारके मार्गोंका स्थापन करनेकेलिये अवतीर्ण भगवान् भी यदि अंशरूपसे ही अवतीर्ण हों और पूर्णरूपसे न हों तो पुष्टिकार्य सिद्ध न होता । अतएव अपने दोनों अंशोंसे पृथ्वीको सुशोभित की ।” इस प्रकार विचार करनेसे मानना पड़ेगा कि भगवान् का अवतार श्रीकृष्णरूपसे पूर्णावतार ही है । परन्तु तत्त्वकार्योंको सम्पादन करनेकेलिये उनके भीतर उभय अंश प्रविष्ट है । तथा देहके साथ रहनेवाला पांगभौनित्व वा जन्यत्व आदि नियम भी प्राकृत देहकेलिये ही समझना चाहिये । अप्राकृतके शिष्य में तो वेदके अनुसार ही अर्थसिद्ध करना पड़ेगा । अर्थात् भगवान् श्री कृष्णका श्रीअङ्ग अप्राकृत होनेसे “आनन्दमात्र-रूपादशुद्धोदरादिः” इत्यादि श्रुत्युक्त आनन्द मात्र ही

ज्ञानना उचित होगा। अन्यथा प्राकृत और अप्राकृत पदार्थोंका नियम समान होजानेसे अस्म-
दादिके ज्ञान इच्छा आदिके समान ही भगवान्‌के ज्ञान इच्छा आदिको भी—अनित्यत्व प्राप्त होगा।

“भगवान्‌ का कर्तृत्व तो ज्ञान इच्छा आदिसे भी उपपन्न हो सकता है, उसी तरह देहका आनन्दमयत्व तथा नित्यत्व प्रत्यक्षसे भी बाधित है, तो फिर आनन्दमय तथा नित्य देहका स्वीकार करने की क्या आवश्यकता है? यदि इस प्रकार शङ्का की जाय तो वह भी अनुपपन्न होगी। क्योंकि “जहा जहा कर्तृत्व रहता है वहा वहा देहवत्ता भी रहती है। जैसे गन्धे प्रति कुन्धारका कर्तृत्व कहने से वह कुम्भकारभी देहधारी है ऐसा ज्ञान अवश्य ही होता है। इसी तरह “जहा जहा देहवत्ता नहीं है वहा वहा कर्तृत्व भी नहीं है” ऐसा भी नियम ही है। जैसे मोक्षको प्राप्त किये हुए जीवात्मामें देहवत्ता न होनेमें उसमें कर्तृत्व भी नहीं है। इस अन्वय और व्यतिरेक व्याप्तिके बन्से कर्तृत्वका निर्वाह करनेके लिये ही जैसे नित्यज्ञानका स्वीकार करते हैं वैसे ही आनन्दमय एव नित्यदेहका भी स्वीकार करना पड़ेगा। साथ ही प्रभुका जन्म भी शास्त्रोंमें सुनाजाता है। अतः प्रभुके देहका जन्म न माननेका कोई कारण नहीं है, क्योंकि नित्य और सर्वत्र व्याप्त ऐसे अपरिच्छिन्नप्रभुका परिच्छिन्नरूपसे प्रगट करना यही जन्म कहा जाता है। “आनन्दसे ही यह सब भूतमात्र उत्पन्न होते हैं” “ब्रह्म नित्यस्वरूप, विज्ञानस्वरूप तथा आनन्दरूप है” “वह सैधवके तुकड़ेके समान भीतर बहार समग्र ही रसघन है, ऐसा निश्चय यह आत्मा भीतर और बहार समग्र ही प्रज्ञानमय है” “ब्रह्म का आकार आनन्द है” “वह आनन्दमय है, क्योंकि श्रुतिमें आनन्दमयस्वरूपकी बार बार उक्ति है” “श्रुति ब्रह्मको आनन्दमात्र कहती है” “आप कवल आनन्दानुभव स्वरूप हैं” “भगवान्‌ के श्रीहस्त, चरणारविन्द, श्रीमुख, आदि अवयव आनन्द मात्र हैं” “गुण और लीलाके अनुसार आपके पुत्रके अनेक नाम तथा रूप हैं” “तीनों वेद, सब उपनिषद्, साङ्ख्य, योग तथा इन्द्रादि भक्त ‘परब्रह्म’ ‘भगवान्‌’ कहकर जिसके माहात्म्यका गान कर रहे हैं, उसको श्री यशोदाजीन अपना आत्मज (पुत्र) माना है” “जिसका भीतर या बहार, पूर्व या पर नहीं है, और जो स्वयं जगत्‌का पूर्व तथा पर एव भीतर और बाहर है, वह जगद्रूप है” इत्यादि वेद, व्याससूत्र तथा पुराणोंमें अनेक वाक्य उपलब्ध होते हैं। इसी तरह प्रमाण प्रकरणीय गाललीलाओंसे ज्ञात होता है, कि भगवान्‌ श्रीकृष्ण अशापतार नहीं पर पूर्णवतार ही है। वैसे ही अस्मदादिक की तरह ‘आनन्द’ यह कुछ केवल आत्मा का गुण होकर ही भगवान्‌ में स्थित नहीं है, किन्तु प्रभुका श्रीअङ्ग, प्राण, इन्द्रिय, अन्तःकरण यह सब आनन्दरूप है। साथ ही ज्ञानस्वरूप है। और “ब्रह्म त्रिकालाबाधित तथा विज्ञान स्वरूप है” “ब्रह्माके आयुष्य की समाप्ति होनेपर महाप्रलय उपस्थित होता है जब चौदह-लोकके महाभूतों में लीन हो जानेपर, महाभूत अपने कारणभूत अहङ्कार में लीन हो जाता है, और अहङ्कार अपने कारणभूत महत्त्वमें लीन होता है, महत्त्व अपने कारण भूत प्रट-

तिमें लीन होता है, अन्तमें प्रभु ही एकाकी शेष संज्ञा से स्थित होते हैं, इत्यादि वाक्यों से आपका “नित्यत्व” “यह प्रभु ही सबको आनन्द प्राप्त कराता है,” इसश्रुति से “आनन्द जनकरता है” “इसतरह श्रीकृष्णचन्द्रने गोपालों के साथ आनन्द से आग्रावित होकर वृंदावनके समीप श्रीगोवर्धन एवं श्री यमुनाजी के तट पर पशुओंको चराते हुए रमण किया,” “हे राजन् ! श्री वृंदावन, श्रीगिरिराज और यमुनाजी के तटको देखकर श्रीकृष्ण और श्रीदाऊजी को अतीव आनन्द हुआ ।” हे गोपीजन ! पुष्पों की माला से विरचित कर्णभूषण से जिसके श्रीमुख की शोभा अपूर्व हो रही है ऐसा श्रीकृष्ण आनन्द में आकर जगत्को आनन्द मग्न बनाते हुए बृन्दाऊके साथ पर्वतके शिखरोंपर ठाढ़ रहकर बन्सी बनाते हैं तब नाद श्रवण करने वाले सारे संसारको तटाकार बनादेते हैं ।” “हे सखि ! गदुपति श्रीकृष्ण ब्रजकी गायोंके दुरन्त तापको दूर करते हुए, सायंकाल होनेके कारण प्रसन्न वदनसे गजराज की चाल चञ्चते हुए, दिवसके अन्तमें जगत्के ताप कोशांत करनेवाले चन्द्रके समान अपने पाप पधारते हैं” इत्यादि वाक्योंसे आनन्दत्व भी उपपन्न होता है, तथापि आनन्दत्वका और देहत्वका विरोध तो वैसाही रहा, अपने अपने अधिकरण—आनन्द या देह—इस दोनोंमेंसे किसी भी एकमें प्रमाणोंसे अगर आनन्दत्व या देहत्व की—सिद्धि हो सकती हो तो विरोध कहां रहा ? तथापि आनन्दको धर्मी रूप मानकर उसका धर्मत्व किस प्रकार रह सकेगा ऐसा भी नहीं कह सकते । कारण कि वह जैसे सैन्धवके लुकड़के समान भीतर और बहार समग्र रसवान है वैसे ही अंदर यह आरमा समग्र प्रज्ञानवान है । जो सर्वज्ञ है,” इन श्रुतियोंमें भगवान्को ज्ञानरूप और ज्ञानके आवाररूप भी कहे हैं । वैसे ही आनन्द को ही धर्म और धर्मोत्तरूप मानने में किसी प्रकारका विरोध नहीं है । यह सब विस्तार पूर्वक हमारे श्रीप्रभुचरणोंने विद्वन्मण्डनमें प्रतिपादन किया है, अतः यहां विस्तार करने की आवश्यकता नहीं है ॥ ८ ॥

विवेक और धैर्य की रक्षा करते रहने पर भी भगवान् भक्तके वशीभूत होते हैं, तो फिर दीनता पूर्वक आश्रय की क्या आवश्यकता है ? इस प्रकार शङ्का करके भगवान् सर्व मनोरथ पूरक हैं, अतः सर्वविषय फलकेलिये कामना की पूर्तिरूप प्रभुके आश्रय की प्रार्थना है—

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य चिदोपनः ।

पापामक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

अन्वयः—विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य, चिदोपनः पापामक्तस्य, दीनस्य मम गतिः कृष्ण एव अस्तु ।

परिच्छेद प्रभुके प्रत्यक्ष विचारकर आश्रयका उपदेश किया, अब जीवके स्वरूपका विचार कर आश्रय का उपदेश करते हैं । “भगवान् अपनी इच्छा से सब कार्य करते हैं, अब प्रार्थना न करनी चाहिये” ऐसा निश्चय होना “विवेक” है, संगमें प्रतिबन्ध करनेवाले

दुःखोंकी निवृत्तिका उपाय न करके आधिमौक्तिक, आध्यात्मिक और आधिदैविक तीनों प्रकारके दुःखोंको सहन करना “धैर्य है” है और फलरूपा एवं साधनरूपा भक्ति ‘आदि’ शब्दसे पुण्य इन सबसे रहित, किंहुना इनके साधनोंसे भी रहित—अथवा यदि साधन होंगे तो भी अल्प प्रमाणमें, फल उत्पन्न कर सकै जैसे नहीं, और मैं दीन हूँ अर्थात् किसी प्रकारके साधनोंके सिद्ध करने में भी असमर्थ हूँ । साथ ही पाप में आसक्त हूँ—भूलसे नहीं, पर जानकर पाप करने वाला होनेके कारण फल मिलता हो वह भी न मिले—ऐसी परिस्थिति में जीवका रक्षक कौन हो सकता है ? श्रीकृष्ण ही है । क्योंकि अन्य मार्गोंमें यदि थोड़ा भी उल्टा सीधा कर्म होजानेसे कर्मका फल नष्ट होजाता है और देवता भी नाराज होती है, तब साधकका अनिष्ट होता है, अथवा अल्पफल प्राप्त होता है, परन्तु यहां तो श्रीकृष्ण दयालु हैं, अतः वे मेरे समान अधमको भी सम्पूर्णफलदान करते हैं, अथवा विवेकादि सिखाकर योग्य बना कर फलदान करते हैं, अतः मुझे तो श्रीकृष्णका ही आश्रय करना चाहिये ।

यहां “श्रीकृष्ण मेरा आश्रय हो” ऐसा कहनेवाले श्रीमदाचार्यचरण हैं और वे अपने को विवेकादिसे रहित आदि विशेषण लगाते हैं, यह अयुक्त है, अतः उन विशेषणों की क्या संगति है, यह विचारना चाहिये । सुनिये, इस ग्रन्थको आचार्यचरणोंने जीवोंकेलिये रचा है, अतः जैसे वेदमें यजमान की ओरसे भगवान् आज्ञा करते हैं कि हाथ जोड़कर मैं शरण आया हूँ इत्यादि उसी तरह आचार्य चरण भी यहां जीवोंकेलिये जीवोंकी ओरसे इस प्रकार कहते हैं । अतः उपर्युक्त विशेषणों की सद्गति जीवके प्रति ही होनी चाहिये ॥ ९ ॥

सबप्रकारसे नि साधन जीवको शरण जानेके पश्चात् फलसिद्धि किस प्रकार होगी ? क्योंकि भगवान् तो जीवको उसकी कृतिके अनुसार फलप्रदान करते हैं । साथ ही यह भी सम्भव है कि जो लोग एकमात्र भगवान् ही का आश्रय करते हैं, उनसे प्रमादप्रश अन्यदेवोंका अपमान भी हो सकता है, और वैसा होनेसे अपमानित देवता फल सिद्धिमें बाधा भी उपस्थित कर सकते हैं । क्योंकि श्रेयके मार्गमें अनेक विघ्नोंका होना प्राकृतिक नियम ही है । इस प्रकार शङ्का कर मोक्षके मार्गमें भगवान्के निजस्वरूपका लाम होनेकेकारण निजस्वरूपका मोक्षरूपत आज्ञा करते हुए तथा जीवोंकी ओर से आश्रयकी प्रार्थना करते हुए उपर्युक्त शङ्काका समाधान करते हैं:—

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

अन्वयः—सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्र एव अखिलार्थकृत्, अहं शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयामि ।

सर्वसामर्थ्यशब्दका अर्थ सम्पूर्ण सामर्थ्य, सबका सामर्थ्य, सबके ऊपर जिसका सामर्थ्य है, इत्यादि है । अर्थात् भगवान् अपनी इच्छाके अनुसार सब कुछ करते हैं । यदि मर्यादा की रक्षाकामी हो तो आप स्वयं भगवान् होनेके कारण आपमें ज्ञान, ऐश्वर्य आदि धर्म तो मिट ही हैं, अतः उसका दान कर जीवों को फलप्रदान करते हैं । कभी कभी अक्षर ब्रह्ममें स्थित जीवों को भी अपनेमें ले लेते हैं । क्योंकि सर्वत्र उनका ही सामर्थ्य है । “हे अर्जुन जो वस्तुएं विमृतिप्राणी होती हैं, शोभायुक्त होती हैं, नलिष्ठ होती हैं, वह सब मेरे तेजके अंशसे उत्पन्न हुई हैं ऐसा ज्ञान ।” “मैं समग्र जगत्का उपादान कारण हूँ । मैं ही सबका प्रवर्तक हूँ ।” इत्यादि वाक्यानुसार जिसमें समग्र सामर्थ्य विद्यमान है, ऐसे सुदर्शनादि आयुध भी आपके पास विद्यमान हैं । उनसे भी आप भक्तोंके अनिष्ट का निवारण करत हैं । “जिसने विष्णुकी उपासना की है ऐसे भक्तों की, कदापि निष्फल न होनेवाले सुदर्शनादि आयुधोंसे सबल आपत्तियोंमें से, रक्षा करते हैं ।” इस वाक्यसे भी ज्ञात होता है कि भक्तोंकी रक्षा भगवान् अपने आयुधोंसे करत हैं ।

सामर्थ्य होने पर भी कदाचित् आश्रित की रक्षा न करें, अथवा मर्यादामार्गसे ही फलदान करें, ऐसी स्थितिमें आश्रयही क्या आवश्यकता है ?

सब देशोंमें, वर्णोंमें, आश्रमोंमें किंवा कर्मादिमार्गमें निखिल अर्थकी पूर्ति करना ऐसा आपका स्वभाव है । “एक बार भी शरण आकर ‘मैं आपका हूँ’ ऐसा कहनेवालेको अपना दान करना यह मेरा व्रत है । फिर शरणमें आनेवाला चाहे जो हो ।” “जो भक्त स्त्री, पुरुष, मित्र, प्राण, वन, इसलोक और परलोक की प्याहल न करके मेरे शरणमें आये हैं, उनका त्याग किस प्रकार कर सकता हूँ ?” इत्यादि वाक्योंसे एक बार भी यदि शरणमें आनेवाले की आप रक्षा करते हैं, तो फिर शरणमें आकर भक्ति करनेवाले भक्तकी आप रक्षा करें इसमें रुढ़ना ही क्या है ? मर्यादामार्गसे फलदान करनेमें भी अन्यही अपेक्षाके बिना ही—अनन्य होकर—भजन करनेवाले को भगवान् मर्यादाही अपेक्षाके बिना ही फलदान करते हैं । जब कि “जिसमें कहा है दमटिये भजन करना चाहिये” इसप्रकार वेद मर्यादाही रक्षा करनेकेलिये भजन करनेवाले को प्रभु मर्यादाके अनुसार फलदान करते हैं । जो मुझे निम्नप्रकार भजते हैं उनको मैं भी उन्हींप्रकार भजता हूँ । भगवद्गीताके इस वाक्यमें आपने अपनी मर्यादाका उपदेश दिया है । अनन्य किसी प्रकारही क्षति नहीं है । “लोकमें मैं भक्तोंके अधीन हूँ ऐसा कहनेकेलिये शार्ङ्गनाभोंक द्वारा जनेके आनन्दसे बड़ाया ।” “उसके पश्चात् श्रीकृष्णने पञ्चमूर्ति भक्ति भजन वक्त्रों व्रतारिणियोंके साथ व्रतारिणियोंसे आनन्द देनेवाली व्रीहार्णवी” “श्रीहृणो दर्शनसे उत्पन्न हुए परमानन्दमें निमग्न हृदयका ताप मिट गया है ऐसे पौराणिक मर्यादों, अन्यको प्राप्त कर गईं । अर्थात् उनको किसी प्रकारही कामना न रही ।” परन्तु मोक्षका दान देनेवाले शुद्ध भगवान् मुक्तिप्रदान करते हैं, पर भक्ति नहीं ।” इत्यादि

वाक्योंसे मृत्यु और यम भी भगवान्‌का आश्रय रखनेवालेके पास नहीं जा सकते तो अन्यकी क्या बात ? अर्थात् अनन्य आश्रय रखनेवालेके ऊपर सब प्रकारके सामर्थ्यसे युक्त भगवान् विराजमान होनेसे उसका कोई कुछ बिगाड नहीं सकता है । तथापि इतना तो विवेक अवश्य अनुसन्धेय है कि सर्वस्वनिवेदनपूर्वक शरण गमन करनेवालेका उद्धार आप अनायास ही करते हैं ॥ १० ॥

“जीवमात्रके दशप्राण और ग्यारहवां आत्मा रहता है,” इस श्रुतिवाक्यसे जिस तरह दश प्राणोंसे सब सिद्ध होता है, उसी तरह यह कृष्णाश्रय स्तोत्र ही भगवदीयोंका सब कार्य सिद्ध कर देता है । यह ज्ञान करानेके लिये श्रीमहाप्रभुजीने दशश्लोकोंसे कृष्णाश्रय स्तोत्रकी रचना की । जैसे जात्मा क्षयरहित है वैसे ही इस स्तोत्रके पाठ करनेसे अक्षय फल प्राप्त होता है, यह बतानेकेलिए आत्मारूप ग्यारहवें श्लोकमें कृष्णाश्रयस्तोत्रके पाठका फल निरूपण करते हैं:—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

अन्वयः—यः इदं कृष्णाश्रयं स्तोत्रं कृष्णसन्निधौ पठेत्, तस्य आश्रयः कृष्णः भवेत् इति श्रीवल्लभः अब्रवीत् ।

सब पदार्थोंमेंसे निष्ठाका त्याग करके जिससे कृष्णकी सेवा हो सके अथवा जिससे कृष्णका आश्रय सिद्ध हो, या जिससे कृष्ण आश्रय बने वह कृष्णाश्रय है । यही कृष्णाश्रय है । कारण कि कृष्णाश्रय शब्दका यथार्थ अर्थ इसीमें समाविष्ट है । अतः इस कृष्णाश्रयका पाठ श्रीकृष्णके समीप होनेसे ही कृष्णका आश्रय सिद्ध होता है अन्यथा नहीं । पाठमात्रसे कृष्णका आश्रय कैसे सिद्ध होगा ऐसी शङ्का भी न करनी चाहिये । कारण कि यह बात कहने वाला श्रीवल्लभ है । यहां आचार्यजी अपना नाम निर्देश करके बताते हैं, कि मैं भगवत्स्वरूपका ज्ञाता हूं, अतः मेरा वाक्य सत्य है इसमें अप्रामाण्यशङ्का न करनी चाहिये । आचार्यजीको सर्वोद्धारकेलिये भूतलपर अवतार लेना पडा है, जिसको सर्वोद्धारकेलिये अवतार लेनेकी भगवान्‌की आज्ञा है, वही भगवान्‌के यथार्थ स्वरूपको पहचान सकता है । अतः उनके वचनोंपर विश्वास रखना चाहिये । इसीसे भगवत्कृपा होकर सब सिद्ध होगा ॥ ११ ॥

श्रीमद्विठ्ठलनाथपादकमले संवन्ध भक्त्या मुदा

कृष्णैकाम्रधियोथ तातचरणान् तादृक् पितृव्यानपि ।

श्रीकृष्णाश्रयमंत्रके स्तुतिकरे कल्याणरायाभिः

श्रीगोविन्दसुतः प्रकाशमकरोद्भूयान्सुदे सद्वियाम् ।

इति श्रीविठ्ठलनाथ चरणैकतान श्रीकल्याणराय विरचित कृष्णाश्रयस्तोत्रप्रकाशः सम्पूर्णः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

मेरे चार शब्द

पुष्टिमार्गीय हिन्दी भाषाभाषी वैष्णवों की सदस्यता गुर्जरभाषाभाषियों की अपेक्षा कम नहीं है, तथापि हिन्दी भाषामें साम्प्रदायिक ग्रन्थोंको अभाव पूर्ववत् विद्यमान ही है। इस महती त्रुटिको दूर करनेके अभिप्राय से “वैष्णव वैभव” मासिक पत्रका आविर्भाव हुआ। दुर्भाग्यसे वह आज तिरोहित दशाका अनुभव कर रहा है। इसके अनन्तर साम्प्रदायिक मौलिक ग्रन्थोंका अनुवाद करना प्रारम्भ किया, आज इन पङ्क्तियोंका लेखक हिन्दी भाषामें साम्प्रदायिक ग्रन्थोंका अनुवाद कर रहा है, इस समय १०० फार्मसे अधिक होसके इतना साहित्य मौजूद है। षोडशग्रन्थों में “विवेक धैर्याश्रय” का अनुवाद गो० श्रीविजयलालजी महाराज की सहायता से छप चुका है। “बालबोध” का अनुवाद भी आपही छपायेंगे ऐसी आशा है। यह “कृष्णाश्रय स्तोत्र” का अनुवाद गो० श्रीरणजोडलालजी महाराजकी कृपासे छपा है। ब्रह्मवाद सङ्ग्रह चौखम्बासिरिज के अध्यक्ष सेठ जयकृष्णदासजीने छपाया है। यदि हिन्दी भाषाभाषी वैष्णव जनता इन ग्रन्थोंका उचित आदर करेगी तो शुद्धद्वैत मार्तण्ड, प्रमेयरत्नार्णव, प्रस्थानरत्नाकर, निघन्ध और काशीस्थ गो० श्रीगिरिधरजी महाराजद्वारा निररूपके अनुसार अणुभाष्यका अनुवाद आदि ग्रन्थ शीघ्रही छपसकेंगे।

यह कृष्णाश्रय ग्रन्थ श्रीमहाप्रभुजीके समयकी देशकालकी परिस्थितिका भलीप्रकार परिणय कराना है, जिन समय देश स्वेच्छाजान्त हो चुकाथा, उस समय पुष्टिमार्गका प्रचार हुआ है। ऐसे भयद्वर समयमें धर्मका प्रचार करना कितना कठिनथा यह विचारशील पाठकों से छिपी हुई बात नहीं है। आज पुष्टिमार्गीय जो लोग आक्षेप करते हैं, उनको इस पाम पुनीत सम्प्रादय का साहित्य देखना चाहिये। भाविक वैष्णवोंसे प्रार्थना है कि आप यदि अपने धर्मोंको अन्य धर्मोंसे पराभूत देखना नहीं चाहते हैं, तो आप साम्प्रदायिक ग्रन्थोंका सत्य हिन्दी भाषामें अनुवाद कराके छपाइये, और हिन्दी में छपने वाले ग्रन्थोंको सहायता प्रदान कीजिये।

२ ग मोदीवाला, मुन्नेभर,
बम्बई, रमयात्रा १९८१

}

मयदीय
हरिनन्दर शास्त्री
वेदाङ्ग विद्यालय

शीघ्र ही छपकर प्रकाशित होनेवाली पुस्तकें

नित्यलीलास्थ गोस्वामीजीवनेशाचार्यजी महाराज (पोरबन्दर) सङ्गृहीत

वैष्णव द्विजाह्निक

अर्थात् उपनीत ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्योंका नित्यकर्म

इस आह्निकमें सन्ध्यादि नित्यकर्म करनेका पूरा परिचय कराया गया है। साथ ही वर्णविभागके अनुसार पद्धति भी समझानेवाला यह एक मात्र ग्रन्थ वैष्णवोंके लिये उपयोगी है।

उपदेश मीमांसा

यदि आप शुद्धपुष्टि मार्गीय शरण मन्त्र और ब्रह्मसम्बन्धका रहस्य जानना चाहते हैं, विधर्मी वितण्डवादियोंका मुत्तमर्दन करना चाहते हैं। गायत्री मन्त्रका उपदेश होनेके पश्चात् अन्य मन्त्रों का उपदेश हो सकता है या नहीं? अन्य देवोंकी उपासना छोड़कर श्रीकृष्ण ही की उपासना क्यों करनी चाहिये इत्यादि प्रश्नोंका सरल हिन्दी भाषामें उत्तर जानना चाहते हैं तो इस ग्रन्थको अवश्य पढ़िये।

श्रीमद्गोपाल पूर्वतापिन्युपनिषद्

सम्प्रति विराजमान गोस्वामिबालकोमें सर्वप्रथमग्रन्थकार विद्वद्ब्रह्म गोस्वामी श्रीमदनिरुद्धाचार्यजी महाराजने इस ग्रन्थपर ब्रह्मामृत भाष्य और पीयूषलहरी टीकाकी रचना की है। इसका हिन्दीअनुवाद भी किया गया है। इस ग्रन्थमें श्रीकृष्ण ही परात्पर पुरुषोत्तम हैं, शिवब्रह्मादि देवता भी उनकी उपासना करते हैं, कर्म ज्ञानकी अपेक्षा भक्ति ही सर्वश्रेष्ठ है इत्यादि विषयोंपर पूर्ण प्रकाश डाला गया है। ग्रन्थ उच्चकोटिका है।

सब प्रकारकी पुस्तकें मिलनेका एकमात्र ठिकाना.

बुकसेलर गिरधरलाल, ज. शाह.

श्रीजीवनेशाचार्य पुष्टिसिद्धान्त पुस्तक भण्डार,

श्रीलालबाबाका मन्दिर, मुलेश्वर, बम्बई पो. नं. २.

થોડા વખતમાં છપાઈ બહાર પડનારાં પુસ્તકો.
નિત્યલીલાસ્થ શ્રીમદ્માપુરીયવાદી લખાનાન ગોસ્વામીશ્રીજીવનેશાચાર્ય સંકલ્પીત-
વૈષ્ણવદ્વિજાહ્નિક. (મોટું, ગુજરાતી.)

અર્થાત્ ઉપનયન સંસ્કાર પામેલા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોનું
નિત્ય કર્તવ્ય કર્મ.

દરેકને સહેલું પડે તે ખાતર આ આહિકર્મ સંધ્યાદિ નિત્ય કર્મ કરવાની સંપૂર્ણ સમજણ
ગુજરાતી ભાષામાં આપવાની સાથે મન્ત્રો પણ ગુજરાતી હરફમાં છાપવામાં આવ્યા છે.
વૈષ્ણવદ્વિજોને-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યોને-વૈષ્ણવી પદ્ધતિનુસાર સંધ્યાદિનિત્યકર્મોનુક્રમ સમજાવ-
નારું માત્ર આ એક જ આહિક છે. 'ગુજરાતી-ન્યુસ' પ્રેસની સંપાદકાર છપાઈ તે મુદ્દક મશીન
છે એટલે તે બાબત કશું વકતવ્ય હોય જ નહિ. પંખવાડીયામાં છપાઈને બહાર પડશે.
વૈષ્ણવ-દ્વિજાહ્નિક. (હિન્દી.)

હિન્દી ભાષામાં સઝનોંઝી જાસ સુવિધાકે લિખે ઉપર વતલાયે ગયે આહિકા હી યદ ઠીક-ઝીંકો
ત્યો હિન્દીમેં અનુવાદ હે. એક સપ્તાહમેં છપ્પર તૈયાર હો જાયગા.

વૈષ્ણવ સંક્ષિપ્તસાહિક.

આ આહિકર્મ દંતધાવન વિધિ, તિલકવિધિ, મુદ્રાવિધિ, ભગવત્સેવા, જપવિધિ, નિત્ય
પાઠ કરવાનો કર્મ, અન્યાત્રય વગેરે અનેક ખાસ બાબતો ઉપર સંક્ષેપમાં સારો પ્રકાશ પાડ-
વામાં આવ્યો છે. 'વૈષ્ણવોએ દુકામાં કુંકે કેટલું નિત્યકર્મ કરવું આવશ્યક છે' તે સમજવા
આ આહિક અવશ્ય ખરીદવું જોઈએ.

ઉપદેશમીમાંસા.

તમારે તમારાં શુદ્ધ સનાતન પુણ્યકર્મ ઉપર 'મુખમસ્તીતિ વક્યમ્'ના ન્યાયે શુદ્ધ
કરનારા આજ્ઞાલના વિતરણવાદીઓને શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો સાથે મુખતોડ જવાબ આપવો છે!
તો 'મીમાંસા'ના સત્વર આદક, બનો. તેમાં શું છે? 'ગાયત્રી મન્ત્રનો ઉપદેશ લીધા પછી બીજો
ઉપદેશ લેવાય કે નહિ?' 'અન્ય દેવના મન્ત્રો છોડીને શ્રીકૃષ્ણના મન્ત્રોનો ઉપદેશ લેવામાં
વિશેષતા શી?' 'મન્ત્રોપદેશ કોઈ પણ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ પામેથી ન લેતાં શુદ્ધદ્વૈત વૈષ્ણવ વેદસનાતીય
બ્રાહ્મણ શ્રીવલ્લભકુલના આચાર્યો પામેથી જ લેવાનું કારણ શું?' 'બ્રહ્મસમ્બન્ધ જ લેવાનું તાત્પર્ય
શું?' 'દેવોની નિરત્તિ તો પ્રાયશ્ચિતાદિકથી પણ શક્ય છે તો પછી બ્રહ્મસમ્બન્ધ જ લેવામાં
વિશેષતા શી?' 'બ્રહ્મસમ્બન્ધમન્ત્રોપદેશ લીધા પછી યતા દેવોની નિરત્તિ શી રીતે કરવી?'
ઓને તો ખનિ જ ગુર છે તો પછી મન્ત્રોપદેશ લઈ બીજો ગુર કરવાની આવશ્યકતા શી?'
'પતિ તથા સ્ત્રી એક ગુર પામેથી મન્ત્રોપદેશ લઈ શકે કે કેમ?' નાનાં બાળકોને મન્ત્રોપદેશ
આપવાથી શું ફળ?' 'ગોરાથી તથા જરમોબાવન વૈષ્ણવોની વાર્તામાં તમામને શ્રી કોટારજી-
સાનુભાવ હતા તે આજના સમયમાં કેમ નથી?' આવા અનેક જટિલ પ્રશ્નોના જવાબ સચોટ
રીતે તથા પુનિપૂર્વક આ મન્યમાં આપવામાં આવ્યા છે. દરેક વૈષ્ણવે આ પુસ્તક અવશ્ય
વાંચવું જોઈએ. પદર દિવસમાં બહાર પડશે.

મળવાનું ઠેકાણું:-

શુક્રસેવર, ગિરિધરલાલ, જ. શાહ,
C/o શ્રી જ્ઞાનેશ્વરપુણ્યસિદ્ધાન્ત પુસ્તક બંદાર, લાલબાવામંદિર, મુંબઈ નં. ૨.
ગોર-કપડા કોરેસને તમારી પુસ્તક નોંધો લેવા કારણ કે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં તમામ જીવતાં પુસ્તકો
તથા વિદેને જનતાં રીતે તથા રાજ્યસર સંસ્થાઈ કરનાર આ એક જ ઠેકાણું છે.

श्रीकृष्णाय नमः ।

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

कृष्णाष्टम्यां कृष्णाश्रयस्तोत्रं पङ्क्तिवर्णसमेतं प्रकाशयितुं तत्प्रणेतृनिःसीमानु-
ग्रहेण पारयामीति महत्सौभाग्यं मे । अतीयाय फिल सार्धोब्दो मृदगयन्त्रमारोपि-
तस्यास्य, किन्तु गोस्वामिश्रीरणछोडलालजीमहाराजैः साकं श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्र-काशी-
क्षेत्र-चरणाद्यडेलप्रभृतिष्वनेकस्थलेषु यात्रानिमित्तं गतं मयेति, तेषां कुमारश्रीचल्लभलाल-
जीमहोदयानां वाराणसीयप्रथमापरीक्षादित्सापि तदन्तर एव जातेति तत्राप्युक्तं, भूयोपि
वाराणसीं प्रति प्रस्थितं तैः सह परीक्षादापनार्यम्, अन्यैश्चाप्येवंविधैर्हेतुभिरेकत्र स्थिति-
मलभमानेन प्रकटयितुमेतत्स्तोत्रमतिक्रान्तावेला मया । ततश्च बहुभिर्वारं पर्यन्वयोजिपि
द्वितैपिभिः किमेतत् कुत एतत् कथमेतदित्यादि । किं पुनः प्रतिपद्यतां प्रतिवचनं, यत्रैकस्या
व्यक्तेरधीनं कार्यबाहुल्यमयं च स्थितेरनैयत्यं तत्र भवत्येवंविधो विळम्बः । अस्तु ।

ग्रन्थोयं श्रीमदाचार्यचरणप्रणीतषोडशप्रकरणग्रन्थेषु नवर्मी सङ्ख्यामावहति ।
विषयश्चास्य नान्नैव स्पष्टो यत् कृष्णाश्रयणमन्तरा स्वभावदुष्टजीवानां निस्तारो नास्त्येव
कलौ । 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' 'सर्वधर्मान्परित्यज्य' 'अपि चेत्सुदुराचारः' 'मुमुक्षुर्वै शर-
णमहं प्रपद्ये' इत्यादिवाक्यपरसहस्रैरिदमेव दृढीक्रियते । 'कलिदावानलेनाद्य साधनं
भस्मत्तां गत'मित्याद्युक्तिभिः प्रमाणबलं प्रमेयबलमन्तराऽकिञ्चित्करमेवेत्यपि निर्विवादम्,
अत एव 'कृष्णश्चेत्सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय ही'ति दैवोद्धारार्थं गृहीतावतारै-
र्निबन्ध आज्ञप्तम् । यद्यपि भक्त्यादिमार्गा जनोद्धारार्थं निबन्धादौ सपरिकरं निरु-
पितास्तथापि प्रत्यहं कलेराधिस्येन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय्य आश्रयस्यैव च सर्वहि-
तावहत्वं पर्यालोच्य स्तोत्रमिदं व्यरीरचनाचार्याः । आश्रयभवने तु महदनुग्रहस्यैव हेतुता
नान्यस्य । अनयैव दशा प्रणीतोयं ग्रन्थ इति प्रबन्धस्यास्यावलोकनेनावज्ञातं
भविष्यति श्रीमदाचार्यपादाम्भोरुहमकरन्दलिहो दैवसर्गस्येत्यलं पल्लवितेन ।

ग्रन्थस्यास्य परिष्करणे पुस्तकप्रदानेन प्रशंसनीयमुपकारमाचरितवतां मे दीक्षा-
गुरुणां गोस्वामिश्रीमदनिरुद्धलालजीमहाराजानां काम्यवतस्यगोस्वामिश्रीचल्लभलाल-
जीमहाराजानां सुगृहीतं नामधेयं प्रत्यहं स्मरामि । तृतीयपीठाधीश्वरश्रीत्रजभूषणजी-
नामध्यापकाः पं. कण्ठमणिशर्माणः, पुरुषोत्तमलालजिमन्दिरस्यदामोदरशास्त्रिणः,
सद्गतभगवदीयाः 'मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला' एतेषामपि सर्वेषां पुस्तकप्रदानतो
मदुपरि महत्युपकृतिः । गोस्वामिश्रीरणछोडलालजीमहाराजा अपि सांप्रदायिक-

साहित्योद्धृतिविषये स्वपितृपादाननुकुर्वन्तीति प्रत्यक्षमेव सर्वेषाम् । एतेषां समाश्रयेणा-
नेके साम्प्रदायिकाः प्रवन्धा बहिरवतेरुः । षोडशग्रन्थानां सेवाफलादि ग्रन्थाष्टकं नवमं
कृष्णाश्रयस्तोत्रं चैतेषामेव प्रवन्धवलेन लब्धावतारं श्रीमदाचार्यवाकसुधापिपासूतां
मनोरथपूरकं भवतीति महान् प्रमोदावसरः । अपि चैतादृक् सत्प्रवृत्तौ योग्यविधित्सया
परमकरुणया दशवर्षाणि मे सर्वविधसाहाय्यं दत्तवद्भ्यो गोस्वामिश्रीगोकुलनाथजि-
देशिकचरेभ्यः साञ्जलि कार्त्तद्वयमावेदयामि ।

अस्मिन् सशोधने दृष्टिदोषतो मुद्राक्षरयोजकप्रमादतो वा जातानि स्वलितानि
संशोध्य तास्ता अशुद्धीर्बोधयित्वानुगृह्णन्तु दयालवो विद्वांसो मामिति प्रार्थयति—

कृष्णाष्टमी
संक्र १९८३

}

विद्वज्जनकृपाभिलाषि—
हरिकृष्णः शास्त्री,
'शुद्धाद्वैतविशारदः' ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्रघुनाथचरणविरचितविचरणाविभूषितम् ।

य आविरासीद्धोरेस्मिन् कलौ श्रीवल्लभाभिधः ।

निजदास्यं स नो देयादव्यादपि दुराश्रयात् ॥ १ ॥

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

सर्वमार्गेष्विति । सर्वे कर्मज्ञानोपासनादयस्ते मृग्यन्ते तत्तत्फलार्थिभिरिति मार्गो इष्टप्राप्त्युपायास्तेषु सर्वेषु नष्टेषु तिरोहितेषु सन्तु । अनेन जीवानां सर्वथैवा-
गतिकत्वं सूचितम् । एवंविधेऽप्यशक्येयं मम सर्वस्वनिवेदिनो दासस्य कृष्ण एव
गतिः शरणं, प्राप्त्यर्थे औश्रयणं च । अत्रास्त्वितिपदं व्याख्यानेऽध्याहार्यम् ।
एवकारेणान्यनिषेधः सूचितः । किं च, कालकृतोपद्रवेणाप्यगतिकत्वं कलौ चेत्यने-
नाहुः कलाविति । बहिर्धर्मरूपाभासोन्तर्दोषग्रस्तो धर्मः खलो भवति, तादृशो धर्मो
यस्मिन्कलौ । खलानां दाम्भिकहेतुकपापण्डिनामेव धर्मो यस्मिन्निति वा, कचि'स्वर-
धर्मिणी'त्यपि पाठः श्रूयते, तत्रापि खरो रौद्रो धर्मो यस्येति, अत्रैवं व्युत्पत्तिः-
स्वरश्चासौ धर्मश्चेति कर्मधारये कृते पश्चान्मत्वर्थीय 'इनि'प्रत्ययः, नो चेद्बहुव्रीहौ 'क'-
प्रत्ययः प्रसज्येत । चकारात्कर्षज्ञानाद्यतिरोधानेषु कल्पतिरिक्तकालेष्वपि । किञ्च,
पापण्डो वेदबाह्यो धर्मः, स प्रचुरः अधिको यस्मिन्, एवंविधे लोके व्यवहार्यजनतायां
सत्यां, सर्वमकारेण कृष्णाश्रयणं विना निस्तारो नास्त्येवेति सर्वस्यापि फलितार्थो ज्ञेयः ।
अत एव 'बृहन्नारदीये'प्युक्तं, 'हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् । कलौ नास्त्येव
नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथे'ति । अत्र सर्वत्रापि कचिन्निमित्तसप्तमी, कचि 'दर्शनां
कर्तृत्व' इत्यनेन सप्तमी ज्ञेया ॥ १ ॥

धर्मोत्पत्तौ चाद्याभ्यन्तरमेदेन याद्यमुद्भावयन्तो निष्पत्सुहं श्रीकृष्णाश्रयणं विदधति ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

म्लेच्छाक्रान्तेष्विति । धर्माद्यभिर्वासयोग्येषु देशेषु कुहक्षेत्रगङ्गातटादिषु म्लेच्छैराक्रान्तेषु व्याप्तेषु सत्सु, अत्रोभयथा म्लेच्छा ज्ञेया जात्या कर्मणा च । नन्वेवं विधेष्वपि देशेषु पुण्यात्मानो भविष्यन्त्येव तैः सह धर्माद्याचरणं कुतो नेत्यत आहुः— पापैकेति । कलिना ग्रस्तत्वात्पापस्यैकस्य निलयाः स्थानभूता जाताः । चकारादनेवं विधेष्वपि । एतेन धर्मादिषु बाह्यसाधननिवृत्तिरुक्ता । तर्ह्यभ्यन्तरसाधनं स्मरणादि कुतो नेत्यत आहुः— सत्पीडेति । सत्तां सत्पुरुषाणां धार्मिकाणां भगवत्परायणानामपि यादृशी पीडा नोचिता तादृश्या अपि दर्शनादन्येषां विश्वासशैथिल्येन व्यग्रेषु विसिप्तचित्तेषु फलव्यतामूढेषु लोकेषु सत्सु । कृष्ण एव गतिर्ममेति पूर्ववद्वाख्येयम् ॥ २ ॥

ननु गङ्गादिपूर्वोक्तपुण्यदेशानां वस्तुसामर्थ्येन सौधनत्वं कुतो नेत्याशङ्क्य वस्तु-
सामर्थ्यतिरोधानाच्च तयात्वमिति समाहितपूर्वकं कृष्णाश्रयमाहुः—

गङ्गादितीर्थवर्येषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादीति । आधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकादिभेदेन त्रैविध्यं तीर्थादावप्यस्ति, तत्र 'पुरुषाधिदैवत'मितिवचनाद्भगवद्रूपमेव तीर्थादौ सामर्थ्यरूपेणास्तीति मन्तव्यं, तच्च भगवदिच्छयेदानां बहुधा तिरोहितं, न तु सर्वथा, अत एवविधेषु गङ्गादितीर्थवर्येषु तीर्थमुन्येषु म्लेच्छादिभिः केवलदुष्टैरावृतेषु सत्सु, इह अस्मिन् भूलोके काले वा कृष्ण एव गतिर्ममेति पूर्ववत् ॥ ३ ॥

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अहङ्कारेति । किञ्च, ययं सर्वज्ञाः के वास्मत्तोधिकवेत्तारो यान् वयं पृच्छाम इत्येवंविधाहङ्कारेण चित्तोपनो मूढेषु आत्मोद्धारोपायज्ञानशून्येषु, 'लोकेष्वितिपदं पूर्व-
स्मादप्यारार्यम् । किञ्च, सत्सु महापुरुषेषु पापं दुष्टानरण्यपकार इति यावत्, तमनुवर्त-
यमानुतिष्ठन्ति ये ते पापानुवर्तिनः, एवंविधेषु सत्सु, अथवा जीविकायर्थं सत्सु सत्पुरुषेषु
पापानुवर्तिषु निविदाचरणपरं । किञ्चिदेषु तेषु लाभपूजति । लाभो द्रव्यादेः पूजा

स्योन्नतिपूर्वकं लोककृतसन्माननं, अर्थः स्वप्रयोजनं, एतन्नित्यसिद्ध्यर्थमेव यत्न उद्यमो
येषां तेषु सत्सु, कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अपरिज्ञानेति । दृढजनगुर्वाद्युपसत्त्यभावेन विद्योपशमात्पाठार्थविनियोगादी-
नामपरिज्ञानेन मन्त्रेषु नष्टेषु तिराहितेषु सत्सु, पुनः किंविशिष्टेषु अव्रतयोगिषु
अव्रतेषु व्रतभ्रष्टेषु योगः स्थितिरस्ति एवमेतैर्नैवंविधेष्वतिरोहितानामप्यकिञ्चित्करत्वं
मेव । यद्वा, स्वस्वाश्रयस्था योगिन उच्यन्ते तेष्वप्यव्रतेषु सत्सु । पुनः किंविशिष्टेषु
तिरोहितार्थदेवेषु । तिराहितः गुप्तः अर्थो मन्त्रार्थः, देवोऽधिष्ठात्री देवता, एतद्वयं
येषां मन्त्राणां, न ज्ञायते तैः कियानर्थः सेत्स्यतीति भावः ॥ ५ ॥

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानावादेति । कुतार्किरुवौद्धाद्यागमोक्ता ये वादा वाग्जालरूपाः 'यावज्जीवे-
त्सुखं जीवेदि'त्येवंरूपाः, तैः कृत्वा वैदिकागमाद्युक्तसर्वकर्मव्रतादिषु विनष्टेषु विशेषतो
नष्टेषु नास्तिक्येन पराङ्मुखेषु सत्सु । किञ्च, पापण्डेषु वेदादिविरुद्धार्थेनैव एकः
असाधारणः प्रयत्नः पुनः पुनरुद्यमो येषां, एवंविधेषु लोकेषु सत्सु कृष्ण एवेति
पूर्ववत् ॥ ६ ॥

विश्वासार्थं सदृष्टान्तमाश्रयणमाहुः—

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादिदोषाणामिति । शूद्रीभर्तृव्रजमन्योरजामिलनाम्नो दोषाणां महा-
पातकानां नाममात्रेण नाशकोऽस्माकमनुभवे स्थितः, शब्दानुभवे अन्तःसाक्षिमन्यसे वा
स्थितो विपरीकृत इति यावत् । 'आदि'पदादजेन्द्रभृतयः, यमन्योकस्थिता नारकि-
णश्च । इदं नृसिंहपुराणादौ प्रसिद्धम् । ज्ञापितं देवजीवेद्वखिलं सप्रग्रं निजमाहात्म्यं
येन, एवंविधः कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात्कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्राकृता इति । सकला ब्रह्मादयो ये देवास्ते प्राकृताः, प्रकृतिर्माया तन्निवन्ध-
नोत्पत्तिस्थितिविज्ञया, अतस्तेषामाश्रयणं न कालादिभयनिवर्तकं प्रत्युत भयजनकमेव ।
अत एवोक्तं दशमे 'मृत्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्नि'त्यादौ । तर्हि बृहदक्षरं तथास्त्विति
चेत्तदपि नेत्याह—गणितानन्दकमिति । ब्रह्मापेक्षया शतगुणितानन्दत्वेनापरिमिता-
नन्दत्वाभावात्पुरुषोत्तमापेक्षया लवत्वाद्धरेः सकलदुःखहारकस्य श्रीकृष्णस्य पूर्णानन्दत्वा-
दखण्डितानन्दत्वात्सर्वैरुपायैः सर्वात्मना, कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ८ ॥

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

विवेकेति । 'विवेकस्तु हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यती'त्येवंरूपः, त्रिविध-
दुःखसहनं धैर्यपदार्यः । भक्तिपदेन क्रमायातमाश्रयणमुच्यते । आदिपदेन तत्साधनान्यु-
च्यन्ते । एतेषां त्रिविध्यं निरूपणं तु 'विवेकधैर्याश्रय'व्याख्याने कृतमस्ति तत एवाव-
गन्तव्यम् । विवेकादिभगवद्धर्मरहितस्य मम कृष्ण एव गतिः । किञ्च, न केवलमेत-
द्राहित्यमपि तु विशेषतोऽतिशयेन पापासक्तस्य महापातकाचरणरतस्यापि । पापवर्ज-
नेऽसमर्थत्वाद्भगवन्ना दीनस्य । भगवताप्येतादृशानां स्वाश्रयेणैव सिद्धिरुक्ता 'मां हि पार्थ
व्यपाश्रिन्य येपि स्युः पापयोनय'इति, 'अपि चेत्तदुराचार' इत्यादौ ॥ ९ ॥

सर्वस्वनिषेदिनां साधनं फलं च स्वप्रभुरेव संपादयिष्यतीति प्रार्थनामपि तथैवाहुः—

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्यसमुद्धारं कृष्ण विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

सर्वसामर्थ्येति । कर्तुमर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वात्सर्वसामर्थ्यसहितत्वं मम
प्रभुः । त्रिविधः सर्वत्रैव यत्र बाष्पखिलान्सर्वान्याञ्छितानर्यान्करोतीत्यखिलार्थकृत्
पतस्त्वमेवंविधः स्वामी अतः कारणान् कृष्ण हे परब्रह्म शरणस्यस्य शरणागतस्य
सम्यगुद्धारं विज्ञापयामि अहं त्वत्पुरः स्थितः शरणार्थी ॥ १० ॥

एतन्मात्रमात्रपरस्याप्येतदुक्तफलमाहुः—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्णाश्रयमिति । कृष्ण आश्रीयते येन स्तोत्रेण तत्कृष्णाश्रयं, कृष्ण आश्रयः प्रतिपाद्योऽर्थो यस्येति वा । इदं यः कृष्णसन्निधौ समीपे 'सन्निधि'पदात्तदनन्यभक्त-समीपेपि पठनीय सन्निधौस्तुल्यत्वात् पठेदधीयीत तस्याश्रयानभिज्ञस्यापि स्वयमेव कृष्ण आश्रयो भवेत् । कथमिदमिति दुर्लभमेतावन्मानेन भवेदिति नाशङ्कनीयं, यतः कारणात् इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् । इति इममर्थं श्रीवल्लभ आचार्यवर्योऽब्रवीदुक्तानतः किमाश्चर्यम् । अत्राचार्यवचनानां वस्तुशक्तिरेव प्रयोजिका, यतस्तद्वचनैः प्रेरितो भग-वास्तदाश्रयो भवति न तु तत्कृतमप्यपि साधनमपेक्षते ॥ ११ ॥

सुखेन श्रीयता कृष्णः किमावेतिन्तया मुखा ।

आचार्यवाकसुगसिक्ता प्राकृद्दं सशय जनाः ॥ २ ॥

आचार्यचरणाम्भोजे दृढं विश्वस्य विस्तरात् ।

रघुनाथश्चकारेदं कृष्णाश्रयविचारणम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथस्य कृतो

कृष्णाश्रयस्तोत्रविवरणं संपूर्णम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमत्कल्याणरायचरणविरचितप्रकाशप्रकाशितम् ।

यत्नीलालवसंस्पर्शान् रोचन्तेऽन्यदाशिषः ।

तं रागाहृदयानन्ददायकं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

यत्कृपादृष्टितो जन्तुर्गोविन्दं विन्दते मुदा ।

भक्त्याहं तान्निजाचार्यान्भिवन्देऽर्थसिद्धये ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाश्रयस्य सर्वसाधकत्वात्स्वीयानां तदर्थं वरप्रदानमिव कुर्वन्तः श्रीमदाचार्यचरणाः कृष्णाश्रयस्तोत्रं निरूपयन्ति । तत्राधुना देशादिपदसाधनानामसाधकत्वं वदन्तो भक्तानां भगवानेव सर्वसाधनरूपश्चतुर्विधपुरुषार्थरूप इति, दशलीलानिरूप्य इति, दशविभक्तसेव्य इति, प्राणानामिवास्य स्तोत्रस्य सर्वसाधकत्वमिति च दशभिः श्लोकैः प्रार्थनाव्याजेन तं स्तुवन्ति । तत्र प्रथमं मुख्याङ्गत्वात्कालस्य तत्रासाधकत्वं वदन्तः कालधर्मनिराकरणपूर्वकमाश्रयं प्रार्थयन्ते—

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

सर्वमार्गेष्विति । कलौ खलधर्मिणि खलोऽन्तर्दुष्टो धर्मस्तद्वति सति । 'खलधर्मिणी'तिपाठे दुःसहचेष्टिते कलौ सतीत्यर्थः । 'कृपिर्भूवाचके'तिवाक्यनिरूप्यः सदानन्दः पुरुषोत्तम एव मम गम्यत इति गतिराश्रय ऐहिकपारलौकिकार्थसाधकोस्त्विति शेषः । खलधर्ममादुः-लोके जने पापण्डः प्रचुरः सर्वापेक्षयाधिको यस्मिंस्तादृशे सति । अत एव सर्वं मृग्यन्त इति मार्गाः पुरुषार्थोपायाः कर्मज्ञानादयस्तेषु नष्टप्रायेषु सत्सु, पापण्डप्रवेशादात्ममुखराचरस्वर्गपदस्य लोकाभ्रमजननाच्चित्तशुद्धयजननात्कर्ममार्गस्य, मायावादाभिनिवेशाज्ज्ञानमार्गस्य, निरोधरत्नाङ्गीकाराद्योगस्य, विभूतिपरत्वादुपासनामार्गस्य च मुख्यफलसाधकत्वेन नष्टमायन्वम् । चकारान्महादेवादिषु कलिकालानुगुणेषु सत्सु, एवमा-

१ कालं-देश-रूप-वर्तु-मन्त्र-कृमणाम् । २ यै. कर्मादिभिः पुरुषार्था मृग्यन्ते ।

रस्य विशेष्यान्वितत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकत्वादंशः कलादिर्वा गतिर्मास्त्वित्यर्थः । अन्या-
र्थकत्वादस्य सिद्धत्वेऽपि प्रार्थनं न दोषाय । ननु भक्तिमार्गीयाणामपि कलिकालस्य
बाधकत्वादृहाद्यासक्तिमत्वाल्लौकिकक्रियापरत्वात्पापसंभवाच्च भक्तिमार्गस्य कथमुद्धारकत्वं
मुख्यफलसाधकत्वं चेति कर्मादितुल्यत्वात्किमाश्रयेणापीति चेत्, मैवं, भक्तिमार्गं त्वदुक्त-
दुष्णानामभावात् । तथाहि—‘कलेर्दोषनिधे’रिति ‘कलौ तद्धरिर्कीर्तनादि’ति ‘कलिं सभा-
जयन्ती’त्यादिवाक्यैर्बाधकत्वाभावादल्पकालेनैव फलसिद्धेः प्रत्युत साधकत्वात् । ‘शृण्वन्
गृणन्’ ‘महतां यातयामानां न बन्धाय गृहा मताः’ ‘तावद्गगादयः स्तेना’ इत्यादिवाक्यै-
र्भगवत्परत्वे गृहादेर्वैयर्थ्यहेतुत्वाभावात् । ‘एवं नृणां क्रियायोगा’ इत्यादिवाक्यैर्लौकिकक्रि-
याया अप्यलौकिकतुल्यत्वात् । ‘यत्कर्म कुर्वता’मित्यादिवाक्यैर्भगवत्सेवादिना विहिताकर-
णेऽपि प्रत्यवायाभावात्, ‘धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः’ ‘ते मे न दण्डमर्हन्ती’त्यादिवाक्यैः
कदाचित्पातकसंभवेऽपि नरकाद्यभावात्कीर्तनादिनैव पापनाशात् । ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य’
‘अपि चेत्सुदुराचारः’ ‘यः कश्चिद्वैष्णवो लोके,’ ‘यानास्थाये’त्यादिवाक्यैराचाराद्य-
भावेऽपि फलसिद्धेः । ‘धर्मः सत्यदयोपेतः’ ‘धर्मः स्वनुष्ठितः’ ‘नैष्कर्म्यमप्यच्युत-
भाववर्जितं’ ‘यमादिभिर्योगपथैः’ ‘श्रेयःस्रुति’मित्यादिवाक्यैर्यथा जलौकसां नित्यं
जीवनं सलिलं मतम् । तथा समस्तसिद्धीनां जीवनं, भक्तिरिष्यत’ इतिबृहन्नारदीय-
वाक्याच्च भक्तिरहितानां कर्मादीनामसाधकत्वात्, ‘भक्तिसहितानामेव साधकत्वात् ।
‘यत्कर्मभिर्यत्तपसा’ ‘चतुर्विधाः’ ‘अकामः’ ‘ज्ञाने प्रयासमुदपास्य’ ‘किमलभ्यं’
‘रूपमारोग्यमर्था’मित्यादिवाक्यैः केवलभक्तेरपि सर्वसाधकत्वात् । ‘परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये’
‘आत्मारामाश्च’ ‘नैकात्मतां’ ‘महतां मधुद्वि’दित्यादिवाक्यैः स्वतोऽपि फलरूपत्वात् । अधुना
कर्मादीनामधिकाराणां गतत्वाद्भक्तिमार्गे महदनुग्रहस्याधिकारत्वेनाधिकारिकृतस्यैव सफ-
लत्वादत्राधिकारभेदेन गौणमुख्यफलसंभवात् । एतदुक्तं ‘तत्त्वार्थदीपे’—‘अधुना ह्यधि-
कारास्तु सर्व एव गताः कलौ । कृष्णश्चेत्सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय ही’ति भक्ति-
साध्यफलस्यान्येनासंभवादन्यसाध्यस्य भक्तेरानुपङ्गिकत्वान्न कर्मादितुल्यत्वगन्धोऽपि ।
ननु पूर्णभक्तिमार्गस्याधिक्येऽपीह सामिकृतस्य तत्तुल्यत्वमिति चेत्, न ‘स्मर्तव्यः’ ‘स्मृतेः’
‘कृष्ण कृष्णे’ति ‘न वै जनो जातु’ ‘कृष्णेति’ ‘आलोच्ये’त्यादिवाक्यैः सामिकृतस्यापि
फलसाधकत्वादन्यस्य तदभावादलभुक्तिभिः ॥ १ ॥

१ एवकारो हि त्रिप्रकारः—अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽन्ययोगव्यवच्छेदकोऽन्ययोगव्यवच्छेदकश्चेति,
विशेष्यान्वितः प्रथमो यथा पार्थ एव धनुर्धरः, विशेषणान्वितो द्वितीयो यथा शङ्खः पाण्डुरेव, क्रियान्वित-
स्तृतीयो यथा नीलं सरोजं मयत्येवेति । २. कचिद्विद्वि ।

भट्टश्रीगोविन्दराजकृतटिप्पणम् ।

मिलिन्दवृन्दोपमचारुकेशं सुभक्तशेषं सुखकारिदेशम् ।

पयोदनीकाशमनोब्रव्येशं तं वेङ्कटेशं शरणं प्रपद्ये ॥

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यचरणे शरणे सताम् ।

कृष्णाश्रयप्रकाशस्य व्याख्यानं सुनिरूप्यते ॥

संस्पृशादिति । सम्यक् सम्बन्धादित्यर्थः । सम्बन्धे सम्यक्त्वं चात्रान्यापरि-
भूतत्वम् । अन्यदाशिष इति । न च अन्याथ ता आशिषश्चेति विग्रहे 'अन्याशिष इति
भान्यमिति वाच्यम्, 'अपठ्यतृतीयास्थस्ये'ति दुर्गागमात् । राधाहृदयानन्ददायक-
मिति । राधाहृदयायानन्दं ददातीति तथा । भगवत्सुखस्यानन्दरूपत्वान्नानुपपत्तिः
काचित्, इतरथाऽव्याप्यवृत्तित्वेन सुखकथनस्यैवोचितत्वात् । अत एवोक्तं 'प्रेमामृत'दी-
कायाम् 'आनन्दोन्तःकरणदेहादिसर्वव्यापकः सुखमव्याप्यवृत्ती'ति । ननु 'आनन्दा-
द्वयेव खल्विमानि भूतानि' 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिभिः श्रुतिभिरान-
न्दस्य भगवद्रूपत्वात्स्वदायक इत्यर्थः पर्यवसन्न इति चेत्, इष्टावृत्तेः, स्वरूपदानस्यो-
चितत्वात् । एतेनानयोरभेदः सङ्गच्छते । तदुक्तमाथर्वणीयकृष्णोपनिषदि 'पूर्णप्रेमा-
स्पदी राधा श्रीकृष्णमनसोद्भवा', तस्मान्न भिन्नेति । यत्कृपादृष्टित इति । स्वीप-
त्वेन परिग्रहादित्यर्थः । अभिधन्द इति । भक्त्यर्थसिद्धये निजाचार्यानभिधन्द इति
सम्बन्धः । तत्र सेवाविषयकमेणा निर्विघ्नग्रन्थपरिसमाप्तिसिद्धयर्थं निजाचार्यनमस्कार-
रूपं मङ्गलं करोमीत्येतद्व्याख्यानार्थः । सेवा त्वत्र नमनादिरूपा । न च प्रेमविशिष्टसेवयेति
वक्तुमुचितं, प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यात् । तथा चोक्तमस्मदाचार्यैर्निबन्धे 'धात्वर्थः सेवा
प्रत्ययार्थः प्रेमेति' । तत्त्वार्थदीपे तु 'प्रेमसेवा' इति फलितार्थकथनम्, अन्यथा
'प्रत्ययार्थः प्रधानं प्रकृत्यर्थे विशेषणमिति'न्यायविरोधः स्यात् । वस्तुतस्तु एतस्य
सामान्यन्यायत्वेन विशेषन्यायस्यैव वलीयस्त्वात् । एतदुक्तं विवरणे 'प्रकृतिप्रत्यययोः
प्रत्ययार्थस्य सामान्यमितिसामान्यन्यायादिच्छाविषयतया शब्दबोध्य एव शब्दसाधनता-
नय इति स्वर्गकामादिवाक्ये वल्लभविशेषन्यायस्य वलीयस्त्वादर्थेन जिगमिषति असिना
निर्गमनार्थादिशौचिकप्रयोगेभ्यारूपसाधनस्य 'तदन्वेष्टव्यं तद्विजिज्ञासितव्यं मन्त-
व्यमित्यादिश्रितिक्रमयोगे तन्पार्थभूतमित्येव 'सन'प्रत्ययाभिहितेच्छाविषय एव गमना-
दायन्यगम्य व्युत्पन्नत्वाच्च प्रकृत्यभिदितायां जिगायां यज्ञादीनां विनियोग इति । ननु
'माते'त्यधिकारान्न्ययार्थस्य भावसमुच्चिनं न तु प्रेम्त्यमिति चेत्, अप्रोच्यते, भावार्थ-
कत्वं तु प्रत्ययस्य तावदुभयवादिमिदमेव, तत्र भावशब्देन देवादिप्रियिणी रतिः प्रकृते

टिप्पणम् ।

सर्गः । पुरुषाद्ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः । उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया पालनं स्थानम् । स्थितानामभिवृद्धिः पोषणम् । पुष्टानामाचार ऊतिः । तत्रापि सदाचारो मन्वन्तरम् । तत्रापि विष्णुभक्तिरीशानुकथा । भक्तानां प्रपञ्चाभावो निरोधः । निष्पपञ्चानां स्वरूप-
लाभो मुक्तिः । मुक्तानां ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमाश्रय इति । दशविधभक्तसेव्य इति । सात्त्विकसात्त्विकाः, सात्त्विकराजसाः, सात्त्विकतामसाः । राजसराजसा, राजस-
सात्त्विका, राजसतामसाः । तामसतामसाः, तामसरजसाः, तामससात्त्विकाः । एके
निर्गुणा इत्येतैर्दशविधैर्भक्तैः सेव्य इत्यर्थः । प्रार्थनाव्याजेन स्तुवन्तीति । 'किमासनं
ते गरुडासनाये'त्यनेन प्रार्थनाव्याजेनैव स्तुतिनिरूपणस्यैवोचितत्वादिति भावः । गम्यते
प्राप्यते इत्यर्थः । ननु 'भावे' इत्यधिकारात्कथमत्र कर्मणि प्रत्यय इति चेत्, सत्यम्,
'कृत्यल्युटो बहुल'मित्यत्र 'बहुल'मितियोगविभागात्तथा । अत एव 'एवं च बहुलग्रहणं
योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थं पादाभ्यां द्वियते पादहारकः कर्मणि ण्वुल्'
इति वैयाकरणशिरोमणयः । पापण्ड इति । वेदविरुद्धत्वं पापण्डत्वम् । आत्मसुख-
वाचकेति । 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलापोपनीतं च तत्सुखं
स्वःपदास्पद'मित्यनेन स्वर्गपदस्यात्मसुखवाचकत्वादित्यर्थः । लोकभ्रमजननादिति ।
लोकत्वेन भ्रमजननादित्यर्थः । मायावादाभिनिवेशादिति । विवर्ताधिष्ठानत्वेन मायो-
पहितब्रह्मणः कर्तृत्वकथनादित्यर्थः । विवर्तस्तु अतात्त्विकोऽन्यथाभासः । यद्वा, वस्तु-
नस्तदसमसत्ताको विवर्तः । अथवा कारणविलक्षणोऽन्यथाभावो विवर्तः । कारणभेदं
विनैव तद्व्यतिरेकेण दुर्बलं कार्यं विवर्त इति वा । निरीश्वरत्वाङ्गीकाराद्योगस्येति ।
निर्वीजयोगाङ्गीकारादित्यर्थः । योगस्तु चित्तवृत्तिनिरोधः स तु भगवद्व्यानार्थमङ्गत्वे-
नोपयुक्त एकः । ध्यानाभावेऽप्यात्मबोधाङ्गभूतो द्वितीयः । उभावपि प्रामाणिकौ । यस्तु
स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन प्रोक्तस्तथासिद्धिहेतुर्ज्ञानात्मा वा तथान्ये देहेन्द्रियादि-
साधकास्तेऽप्रामाणिकाः । सर्वमेतच्च निबन्धे स्पष्टम् । कलिकालानुगुणेऽप्यिति । 'द्वाप-
रादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु । स्वागमैः कलिर्गतेस्त्वं च जनान्मद्विमुखान् कुरु'
'मां च गोपय येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तरोत्तरे'त्यादिपञ्चपुराणयुक्तवचनैर्षादेवादीनां कलि-
कालानुगुणत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । अन्यार्थकत्वादिति । अत्र प्रमाणभूताः 'शुभिके
शिर आरोह शोभयन्ती मुखं मम । ममाग्रे वचो विद्वेष्वस्त्वि'त्यादय आगमा अनुसन्वेया
इति भावः । 'कलेर्दोषनिवे'रित्यारभ्या 'भवोपि फलगु'रित्यन्तानां वचनानां सङ्ग्रहः—'कले-
र्दोषनिवे राजन्नस्ति हेको महान् गुणः । कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तवन्तः परं व्रजेत्' 'कृते
यद्वद्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः । द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्भरिकीर्तनात्' 'कलि

टिप्पणम् ।

समानयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः । यत्र संकीर्तनादेव सर्वः स्वार्थोऽपि लभ्यते ।
 'शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन् नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते । क्रियासु यस्त्व-
 चरणारविन्दयोराविष्टचित्तो न भवाय कल्पते' 'गृहेष्वाविशतां वापि पुंसां कुशलकर्मणाम् ।
 मद्गतापातयामानां न बन्धाय गृहा मताः' 'तावद्वागादयः स्तेनास्तावत्कारागृहं गृहम् ।
 तावन्मोहोद्धिनिगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः' 'एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ।
 त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे' 'मत्कर्म कुर्वतां पुंसां काललोपो भवेद्यदि ।
 तत्कर्म तस्य कुर्वन्ति तिस्रः कोट्यो महर्षयः' 'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य
 हरिः परेशः । विकर्म यद्योत्पतितं कथञ्चित् धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः' 'एवं विमृश्य
 सुधियो भगवत्यनन्ते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् । ते मे न दण्डमर्हन्त्यथ यद्यमीषां
 स्यात्पातकं तदपि हन्त्युरुगायवाद्' 'ते देव सिद्धपरिणीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो
 भगवत्पण्नाः । तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्डे' 'सर्व-
 धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः'
 'अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्पश्यन्वहितो हि सा'
 'यः कश्चिद्वैष्णवो लोके मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी । पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुरि-
 वोदितः' 'यानास्थाय नरो राजन् प्रमाद्येत कर्हिचित् । धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्तलेन
 पतेदिह' 'धर्मः सत्यदयोपेतः विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक्
 प्रपुनाति हि' 'धर्मः स्वतुष्टितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः । नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम
 एव हि वैवस्व' 'नैष्कर्म्यमप्युत्पुतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् । कुतः
 पुनः शब्दमश्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्' 'यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो
 मूढः । सुहृन्सेवया यद्वत्तथात्माद्धा न शाम्यति' 'श्रेयःसुति भक्तिगुदस्य ते विभो
 तिश्यन्ति ये केवलयोधलम्ब्ये । तेषामसौ लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषाव-
 पातिनाम्' 'यन्मर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरि-
 तैरपि' 'सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जना' 'चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः
 सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ' 'अकामः सर्वकामो वा
 मोक्षकाम उदारधीः । तत्रैव भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम्' 'ज्ञाने प्रयासमुदपास्य
 नयन् एव जीवन्ति सन्मुखरितां मश्नीयताम् । स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तनुवाक्य-
 नोभिर्यं प्रायशोभिन जितोप्यसि तैश्चिरोऽयाम्' 'निमग्नं भगवति प्रसन्ने श्रीनिक-
 र्त्तने । तयापि तनूरा राजन् नहि शान्दन्ति किञ्चन' 'रूपमारोग्यमर्थं च भोगांश्चैव
 सुप्रतिष्ठान् । ददाति ध्यायतो निःस्पृहमर्गमदो हरिः' 'परिनिष्ठितोऽपि निर्गुण्ये उत्तमश्लोक-

टिप्पणम् ।

लीलया । गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था
अप्सुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्यंभूतगुणो हरिः' 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति
केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः । येन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरु-
षाणि' 'महतां मधुद्विद्सेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्गु'रिति । भक्तिसाध्यफलस्येति
भगवत्स्वरूपभाषेस्त्वर्थः । तदुक्तमस्मत्प्रभुभिर्भक्तिहंसे 'भक्तौ च न स्वरूपातिरिक्त-
फलकत्व'मिति । 'स्मर्तव्य'इत्यारभ्य 'तद्भावा'दित्यन्ते वचनानि तु 'स्मर्तव्यः सततं
विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतस्यैव च किङ्कराः' 'स्मृतेः
सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषं तमजं नित्यं ब्रजामि शरणं हरिम्' 'कृष्ण
कृष्णेति कृष्णेति यो मां स्मरति नित्यजः । जलं भित्त्वा यथा पद्मं नरकादुद्धराम्यहम्'
'कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते । भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातककोटयः'
'न वै जनो जातु कथंचनात्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदङ्ग संसृतिम् । स्मरन्मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहन्
पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः' 'आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं
सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदे'ति । तत्र नवविधा भक्तिर्निदानं, ततः प्रेम, तेन च
विशिष्टरूपभगवत्प्राप्तिः, सैव फलमिति फलसहितपूर्णभक्तिमार्गस्वरूपम् । अत एव सर्व-
निर्णये 'स ज्ञानक्रियोभययुतः स एव फलं, तत्रापि साधनं प्रेमैव तत्साधनं नवविधा
भक्ति'रिति श्रीमदाचार्यवर्याः । तथाच सामिकूनस्यापि स्मरणपर्यन्तं विहितस्यापि
कायवाग्विनियोगस्नेहाभावेपि मनोमात्रस्थित्यैव तादृशपुरुषविहितस्य वा फलसाधिकत्व-
मिति स्पष्ट एवेतरेभ्य उत्कर्षः । तथाचोक्तं निबन्धे—'कायवाग्विनियोगाभावेपि स्नेहा-
भावेपि मनोमात्रस्थितौ फलमेतदि'ति । कर्ममार्गस्य तु न तथा, साङ्गाद्वैदिककर्मणः फला-
वश्यंभावनियमादिति तत्त्वम् ॥ १ ॥

प्रकाशः ।

ननु पुण्यदेशस्थितिमात्रेणापि पुरुषार्थसिद्धेः किमितीतरव्यवच्छेदपूर्वकमाश्रयप्रा-
र्थनमित्याशङ्क्य देशानामसाधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

म्लेच्छाक्रान्तेष्विति । देशेषु हीनैराक्रान्तेषु सत्सु । ननु म्लेच्छा अपि न्याय-
वर्तिनश्चेत्तदा को दोषस्तदाहुः—पापैकनिलयेष्विति । पापरूपा एव ते तदेकनिलयेषु,
पापा ये मुख्यास्तन्निलयेषु, पापस्य वा । अथवा पूर्वोक्तेषु पापैकनिलयेषु च अङ्गवद्भा-
दिषु, यत्र गमनमात्रेण पुनः संस्कारसंभवः । ननु लोका वणिजादयः समीचीनाद्येत्पार्थः

१. अङ्गवद्भक्तिज्ञेयुः सौभाग्यमपेक्षु च । तीर्थपार्था विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हतीति ...

प्रकाशः ।

किं कार्यमत आहुः—सदिति । साधूनां पीडया व्यग्राः स्वधर्माचरणमेवानिष्टहेतुः प्रत्यक्षत्वात् कार्यमुत प्राकृतं कर्म वेति व्याकुला लोका येषु । सद्धर्मस्य शुभहेतुत्वानिश्चयेन श्रद्धाद्यभावात्तेपि सहाया न भवन्तीत्यर्थः । 'अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः । यैर्जन्म लब्धं नृपु भारताजिरे मुकुन्दसेवोपयिकं स्पृहा हि न' इत्यादिवाक्यैर्देशानां कृष्णाश्रितानुकूलत्वात् । शेषं पूर्ववत् ॥ २ ॥

टिप्पणम् ।

पापा ये मुख्या इति । फलितार्थकथनमेतत्, इतरथा विशेषणसमाप्ते 'पूर्वकालैके'त्यनेनैकशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । विग्रहस्तु पापेषु ये मुख्या इति । यत्र गमनमात्रेण पुनः संस्कारसंभव इति । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनः संस्कारमर्हती'त्यनेन तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रकाशः ।

ननु गङ्गादितीर्थैरपि सर्वपुरुषार्थसिद्धेः किं केवलाश्रयेणेत्याशङ्क्य द्रव्याणामसायकत्वं वदन्तस्तीर्थानामाहुः—

गङ्गादितीर्थवृत्तेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादीति । गङ्गादीनि यानि तीर्थश्रेष्ठानि तेषु दुष्टैरेवावृतेषु सत्सु, अतो न तैः पुरुषार्थसिद्धिः । ननु कथं दुष्टैरेवावृतत्वं तत्र ब्राह्मणादीनामपि सत्त्वात्, न, अतिपरिचयादनादरेण तत्र भक्त्यभावेन प्रतिग्रहाद्युपाधिभिस्त्वस्यानाद्य तेषामपि दुष्टत्वमेव । ननु सर्वोपनिवारकेषु तेषु सत्सु दुष्टत्वमसंभवीति चेत्, न, 'सर्वेण गाङ्गेन जलेन सम्यक्षपृक्ताशतेनाप्यय भावदुष्टः । आजन्मतः स्नानपरोपि नित्यं न शुद्ध्यतीत्येव वयं वदाम' इत्यादित्यपुराणवचनात्, 'मत्स्यकच्छपमण्डकास्तोये मग्ना दिवानिशं । वसन्तोपि च ते स्नानात्कलं नार्हन्ति कर्हिचिन्' 'श्रद्धाविधिसमायुक्तं यत्कर्म क्रियते नृभिः । शुचि-
टिप्पणम् ।

द्रव्याणामसायकत्वं वदन्तस्तीर्थानामिति । तीर्थस्य तद्देशावच्छिन्नप्रवाहात्मकाध्यात्मिदेवतारूपत्वेन द्रव्यत्वमिति भावः । अनयोक्तमस्मन्भूमिर्'निवन्वे' 'द्वितीयस्य मराठ्मनया तीर्थत्वमिति । यादवसोमेपि—'तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वात्ममि पावन' इति । उक्तं च दशमस्कन्धीयगुरोधिण्यां देवतारूपत्वं 'कालिन्दीति समाख्याते'त्यस्य व्याख्याने 'आध्यात्मिकं देवतारूपमिति । 'मायश्चित्तानि चीर्णानी'तिवचनत्रयाणि—

प्रकाशः ।

शुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते 'विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्वर-
न्त्यसुरास्तस्य सुमूढस्याकृतात्मन' इति योगियाज्ञवल्क्यवचोभिः, 'अश्रद्धधानः पापात्मा
नास्तिकोच्छिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिन' इति वायुपुराणवचनाच्च,
'प्रायश्चित्तानि चीर्णानी'त्यादिभिश्च तेषां भगवद्वाहिर्मुख्यतास्तिक्यादिदोषानिवार-
कत्वात् । ननु वस्तुशक्त्यां सत्यां कथमेतत्, न ह्यग्निः कदाचिन्न दहतीत्याशङ्क्याधि-
दैविकदेवतारूपतिरोधानाद्वस्तुन एवाभावादित्याहुः—तिरोहिताधिदैवेष्विति । दुष्टा-
न्त्याधिदैवतिरोधानात्सतः प्रत्येव प्राकट्यात्, अत एव श्रीभागवतार्थतत्त्वदीपे 'तीर्था-
दावपी'ति । अत एव सतां 'तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानी'त्यनेन तीर्थीकरणमुच्यते । आधिदै-
विकाभावे जले दृश्यमानदोषाभावात्किं तीर्थीकरणं स्यात् । शेषं प्राग्भूत् ॥ ३ ॥

टिप्पणम् ।

'प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् । न निष्पुनन्ति राजेन्द्र सुराकुम्भमिवा-
पगाः' 'तीर्थादावपि या मुक्तिः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् । कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येति
विनिश्चयः' 'भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूताः स्वयं प्रभो । तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तः-
स्थेन गदामृते'ति ॥ ३ ॥

प्रकाशः ।

ननु कर्तृसमीचीनत्वे सर्वफलसिद्धेः किमाश्रयेऽन्यव्यवच्छेदेनेत्याशङ्क्य कर्तृणाम-
साधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अहङ्कारविमूढेष्विति । सत्सु पण्डितेषु अहङ्कारेण वयं शास्त्रज्ञा इतिगर्वेणान्यं
पृच्छन्त्यपि नेति मायावादाद्यभिनिवेशाद्विशेषेण मूढेषु सत्सु । ज्ञानवत्कृतिरपि तेषां दुष्टे-
त्याहुः लाभपूजार्थयत्नेष्विति । लाभपूजार्थमेव यत्नो येषां, ते पारमार्थिकमपि कर्म
लाभपूजाभ्यामेव कुर्वन्ति । पापान् पुंसः, पापं वानुवर्तन्तेऽतः सङ्गात्तदोपाभ्यां दुष्टत्वान्न तेषां
स्वतः फलसिद्धिराश्रये तु भगवत्कृपायां स्वत एव वेदार्थस्वदोषयोः स्फुरणात्फलसिद्धिः,
भगवान् भगवदीयो वा वेदार्थं जानातीति भक्तानामेव वेदतात्पर्यज्ञानात् । शेषं सुगमम् ॥ ४ ॥
पूर्ववदाशङ्क्य मन्त्राणामसाधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

प्रकाशः ।

अपरिज्ञाननष्टेऽपि । मन्त्रा वैदिका आगमोक्ताश्च, तेषु अपरिज्ञाननष्टेषु अपरिज्ञानेन तात्पर्यफलदेवतास्वरूपाज्ञानेन नष्टप्रायेषु सन्तु । वैदिकानां गुरुकुलवासग्रह-
चर्यशूद्रासन्निध्यनध्यापराहित्यपूर्वकं पठितानां साधकत्वेनाव्रतयोगिनामसाधकत्वात् ।
आगमोक्तानां तात्पर्याज्ञानेनार्थदेवयोस्तिरोभावादसाधकत्वात् । भगवदाश्रये तु 'यस्य
स्मृत्ये'त्यादिवाक्यैः 'सर्वं संपूर्णतां याती'ति मन्त्राणामपि साधकत्वात् ॥ ५ ॥

ननु मीमांसादिना मन्त्रतात्पर्यनिर्वाहार्थकर्मभिरेव फलसिद्धेः किमाश्रयेणेत्याशङ्क्य
कर्मणामसाधकत्वं वदन्त आश्रयं प्रार्थयन्ते—

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानावादविनष्टेऽपि । कर्माणि सोमयागादीनि, व्रतादीनि च, तेषु सर्वेषु
प्रपञ्चः सर्वोऽपि मिथ्येति वेदानामपि तथात्वात्प्रपञ्चवत्स्वाज्ञानकल्पितत्वेन वेदानां तद्वो-
धितानां च व्यवहारमात्रेण प्रामाण्यान्न किञ्चित्कर्तव्यं प्राप्तव्यं वास्तीति केपाश्चिद्वादः ।
'परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र' इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मादीनामपि यज्ञैरेवोत्कर्षात्पूर्ववासनात् एवोत्त-
रोत्तरमष्टौः कर्मैव कर्तव्यं तेनैव फलं न कोऽप्युपास्यः फलदाता प्रवर्तको वा, देवतापि
चेतना नास्ति किन्तु मन्त्रमद्येवेति न देवतामोतिव्यापारः फलं वेति केपाश्चिद्वादः, शास्त्रेण
पोदशपदार्थविप्रेक्षानन्तरं श्रवणमनननिदिध्यासनैः स्वात्मसाक्षात्कारे सति दुःखात्य-
न्ताभार एव फलं न भगवान्सेव्यः फलं वेति केपाश्चिद्वादः, प्रकृतितद्विकारोपधानविलये
पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं फलं, न भगवानिति केपाश्चिन्मतम्, एवंविधैर्नानावादैर्विशेषेण
नष्टेषु सन्तु । विपरीतार्थनिश्चयेन फलाजनकत्वादिनाशः । वस्तुतः 'पुरुष एवेदं सर्वं'
'एतदात्म्यमिदं सर्वं' 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' 'एष उ एव तं साधु कर्म कारयति'
'यदं सर्वस्य प्रभवः' 'को नु राजन्निन्द्रिववान्' 'देवोसुरो मनुष्यो वा' 'फलमत उपपत्तेः'
'त एव त्वास्तव्यन्त्येनमि'ति 'देवा ये सत्रमासत' 'विशते तदनन्तरम्' 'मामेवैष्यसि'
'आनन्दं ब्रह्मणो रूपं' मित्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणन्यायैः प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वात्सत्पत्तेन
कर्तव्यस्य सफलत्वाद्भगवतः सर्वेश्वरत्वेन सेव्यत्वात्प्रवर्तकत्वात्फलदातृत्वाच्चृत्तिसञ्चरणा-
द्यनुपपत्त्या देवानामपि चेतनत्वाद्भगवत्सायुज्यस्य मोक्षत्वादानन्दरूपत्वेन भगवत एव
फलदातृत्वपूर्वोक्तानां प्रवर्तकत्वम् । स्वमताग्रहेण निषिद्धदृष्ट्यादिविद्वैकाद-
ष्टिष्यणम् ।

प्रवर्तितकल्पन्यादिनि । यद्यु 'शास्त्रदीपिकायां नरमाध्याये' 'देवता वा प्रयोजयेत्'
अतिमिश्रोतनस्य तदर्थन्यादिस्यधिकरणे 'यद्यपि देवता विमह्यती प्रतिपृष्ट भुक्त्वा
व्रतति मर्षादिति च तथापि यागादेर फलं विप्रह्वनी चानित्या स्यात्, ततश्च नित्य-

टिप्पणम् ।

वेदविषयत्वं न स्यात्, सत्यपि विग्रहे प्रत्तस्य हविषो देवतया भोगः प्रत्यक्षविरुद्धो-
 शक्योभ्युपगन्तुम्, न चाभुञ्जाना प्रसीदतीति युक्तम्, अत एवाप्रतिपन्नापूर्वत्यागे
 देवताप्रसादे वा फलमित्येतदपि निरस्तं, न हि तस्याः प्रसादः संभवतीत्युक्त'मिति
 पार्थसारथिमिश्राः तत्प्रौढिवादमात्रमेव । तथाहि—'यदुक्तं विग्रहवती चानित्या स्यात्ततश्च
 नित्यवेदविषयत्वं न स्यादिति, तदपेशलं, अनित्यानामपि यागादीनां वेदविषय-
 त्वात्, विग्रहवत्त्वेनैव फलजनकत्वस्य 'तुत एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'त्यादि-
 श्रुत्युक्तत्वाच्च । मुख्यार्थावायेन न श्रुतेरुपचरितार्थत्वम् । अर्थवादानां स्वतः प्रामाण्यं
 न तु विध्येकवाक्यतया । एतेनास्मिन्नेवाधिकरणे यच्छावरभाष्ये सिद्धान्तितं तत्स्वमता-
 ग्रहमात्रमेव । प्रकृतमनुसरामः । यदपि 'सत्यपि विग्रहे प्रत्तस्य हविषो देवतया भोगः
 प्रत्यक्षविरुद्धोशक्योभ्युपगन्तुमिति, तदप्यविचाररमणीयम् । विश्वादीनामपि प्रत्यक्ष-
 भोगाभावत्वेन 'सर्वमनुष्या विष्णुनाऽशितमश्नन्ती'तिश्रुतौ 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे
 भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयत्नात्मन' इति स्मृतौ 'विष्णोर्निवेदिता-
 न्नं यष्टव्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यश्चापि तदेयं तदानन्त्याय कल्पते' 'पितृशेषं तु यो
 दद्यात् हरये परमात्मने । रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिन' इति स्कान्दे 'यः
 श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् । तेनैव पिण्डांस्तुलसीविमिश्रा-
 नाकल्पकोटिं पितरस्तु वृत्ता' इति ब्राह्मे च प्रतिपादितस्य भोगस्य विरोधापत्तेः । यत्तु
 निर्णयसिन्धुः—'एतत्सर्वं निबन्धविरोधान्निर्मूल'मिति, तन्न, श्रीधरस्वामिनृसिंहपरिचर्या-
 दिमूलं वदतः स्वस्यैव वदद्वाधात्वात् । एतेन 'न चाभुञ्जाने'त्यारभ्य 'प्रसादः संभवती-
 त्युक्त'मित्यन्तं यदुक्तं तदेतेनैव निरस्तम् । वस्तुतस्तु विशिष्ट एव देवतेति न काप्यनुप-
 पत्तिः । एतेन तदुक्तकर्ममार्गस्य प्रवृत्तिरुत्तरत्वं सिद्धमिति निर्गर्हः । यत्तु मुक्तावल्या-
 मात्मनिरूपणे 'सुतरामीश्वरभेद' इत्यारभ्य 'परमं साम्यमुपैतीति श्रूयते' इत्यन्तं पञ्चानन-
 भट्टाचार्या आहुस्तत्त्वामादिकमेव । तथाहि यदुक्तं 'सुतरामीश्वरभेदोऽन्यथा बन्धमोक्षा-
 नुपपत्तेरिति, तत्तुच्छं, बन्धस्य सांसारिकजीवविषयत्वेन सुतरां भेदाभावान् । यदपि
 'योपीश्वरभेद' इत्यारभ्य 'समर्पिता' इत्यन्तं वदन्ति तदपि तथा । तथाहि अमेद-
 बोधिका किल 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतिः । नहि तदीयत्वप्रतिपादन-
 द्वारा स्तुतिस्तस्याः श्रमयोथोपि त्वौपचारिकः, न च श्रुतेरुपचरितार्थत्वं संभवति
 मुख्यार्थावायात् । अत एवांशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे 'अद्वैतश्रुत्यस्तु जातिदेश-
 कालाभेदेन निमित्तोपचारादि'त्युक्त्वा 'न च यत्तदास्तौपचारिकं युक्त'मित्युक्तं वाचस-
 तिमिश्रैः । न च 'सर्व एवात्मानः समर्पिता इति श्रुतिविरोधः, सर्वात्मनां तत्त्वेनैव भवन-

मिति तदर्थत् । यदपि 'मोक्षदशायापज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वे नाशायोगात्' तदप्यसत्, भेदस्य भ्रममात्रविषयत्वेन वस्तुन एवाभावात् । यदपि 'भेदनाशेपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यत्येवे'ति तदपि न 'एष संप्रसादः अस्माच्छरीरा-
त्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । एतेन 'न च द्वित्वमसी'त्यारभ्य 'सर्वजनसिद्धत्वा'दित्यन्तं यदुक्तं तत्सर्वमनेनैव परास्तम् । यदपि 'योपि तदानीमभेदप्रतिपादक आगमः सोपि निर्दुःखत्यादिना साम्यं प्रतिपादयति संपदाधिवये पुरोहितोयं राजा संवृत्त इतिवदि'ति, तदपि न लब्धवर्णमतीक्ष्यं दत्तोत्तर-
त्वात् । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति श्रुतिस्तु जीवन्मुक्तपरा तस्मात्तार्किकमतस्यापि प्रलपितकल्पत्वं सिद्धमिति निष्कर्षः । वचनसङ्ग्रहस्तु—'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं
प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः' 'को नु राजन्निन्द्रियवान्
मृकुन्दचरणाम्बुजं । न भजेत्सर्वतोमृत्पुरुषास्यमपरोक्षमैः । देवोसुरो मनुष्यो वा यशो
गन्धर्व एव वा । भजन्मृकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयम्' 'भक्त्या मामभिजानाति
यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' 'मन्मना भव
मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे' इति ।

आचार्यचरणद्वन्द्वन्दनानन्दितात्मना ।

शिष्येण बालकृष्णानां किञ्चिदत्र विचारितम् ॥

प्रकाशः ।

श्यादिग्रन्तरूपाद्य । कर्मत्वेपि ग्रन्थादीनां पृथगुपादानं ज्ञानाद्यङ्गत्वबोधनाय । ननु तेषां
स्वयं कुर्वन्ति परानपि बोधयन्ति मिथ्यात्वनिःफलत्वाद्यफलत्वानन्दाभावज्ञाने कथं कुर्युः
कथं वा बोधयेयुस्तेषामपि मतानां शङ्करजैमिनीगौतपादिप्रवर्तितत्वाच्चेत्यत आहुः—पा-
पण्डितप्रत्यक्षेणैव । पापण्डितमित्रमेव मुख्यः प्रयत्नो येषु 'त्वं च रुद्रे'तिसाद्धेन
'त्वामाराध्य'ति श्लोकरूपेण च भगवता महादेवं प्रति तथैवाज्ञापनेन तथैव तेषां प्रवृत्तेः
स्वयं कर्मादिकरणेन स्वस्य महत्प्रख्यापनेन मतप्रवर्तनान्, 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इतिन्या-
यात् । आधुनिकानां तैरेव मोहितत्वात् । नहि देवादिप्रवर्तितशास्त्रत्वमात्रेण सम्मतत्वं
विस्तु पेदारितोचित्ये सति वेदानुसारित्वात् । अन्यथा बृहस्पतिप्रवर्तितवैद्विशास्त्रस्यापि
सम्मतन्यमसङ्ग इत्यन्तं प्रसक्तानुप्रमत्तया । शेषं प्राग्वत् ॥ ६ ॥

शिष्यणम् ।

'त्वं मे'त्यारभ्य 'भक्त्या त्वनन्यये'त्यन्तानां वचनानां सङ्ग्रहः—

'त्वं च रुद्र महाबाहो मोक्षदायाणि कारय । अन्ध्यानि धितन्ध्यानि दर्शयस्व
मराधुन । मर्यादां ह्यहं चाश्नानममदाशं च मां ह्यहं । त्वामाराध्य यथा शंभो प्रदी-

टिप्पणम् ।

प्यामि वरं सदा । द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु । स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान्मद्विमुखान् कुरु । मां च गोपय येन स्यात् सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा । 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते ॥ ६ ॥

प्रकाशः ।

ननु 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितमिति श्रुतेः पूर्वं दोषाभावाय धर्मः कार्यस्तेन चित्तशुद्धौ माहात्म्ये स्वरूपे च ज्ञाते तदाश्रयादिकं कार्यं न त्वाशु दोषव-
तैवान्यथा क योगिभ्यो भगवान् क दुष्टो जीव इत्याशङ्क्य 'यमेवैष वृणुते' 'रुहुगणैतत्'
'भक्त्या त्वनन्यये' त्यादीनाङ्गीकृत्या महदनुग्रहेण च भक्त्या दोषवतापि गम्यत इति
तन्माहात्म्यमपि तथेति महापुरुषद्वारा शरणागतौ सर्वं तत् एव भविष्यतीत्यभिप्रेत्य
भक्तानां भगवानेव चतुर्विधपुरुषार्थरूप इति प्रथमं धर्मरूपत्वं वदन्तस्तं मार्यन्ते—

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादीति । अनुभवविषयीभूतोऽजामिलादीनां ये दोषास्तेषां नाशकः ।
ज्ञापितं अखिलं माहात्म्यं येन तादृशः, तेन पापनिवर्तकत्वमिष्टप्रापकत्वं च धर्मकार्यमुक्त-
मतो दोषोपस्थितावपि तदाश्रयणमेव कार्यं भगवदीयानां न तु तं विहाय प्रायश्चित्ता-
दीति सूचितम् । यद्वा, परम्परासम्बन्धेनापि पूर्वोक्तः, स्वनामसाग्येनाप्यजामिलोद्धारात्
अनुभवे स्थितो महदनुग्रहेण । ज्ञापितमखिलं लीलादिरूपं त्वेन । शेषं प्राग्वत् ॥ ७ ॥

टिप्पणम् ।

'रुहुगणैस्तत्पसा न याति न चेज्यया निर्वपणादृहाद्वा । न वन्दनान्नैव जलाग्नि-
सूर्यैर्विना महत्पादरजोभिषेकम्' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं
च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे'ति । अनुभवविषयीभूत इति । अजामिलादीनामिति
शेषः । पक्षान्तरे त्वजामिलेतरभक्तविषयीभूतः सन्निति तदर्थः । अजामिलस्य तु पर-
म्परासम्बन्धेन स्वनामैवोद्धारात् । दोषोपस्थितावित्यारभ्य सूचिनमित्यन्ते—ननु
'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उलङ्घ्य वर्तते । आज्ञोच्छेदी मम द्रोही मद्रक्तोपि न मे
मियः' इत्यनेन भक्तिमार्गीयस्यापि वेदविहितकरणत्वेन दोषोपस्थितावपि प्रायश्चित्तादेः
माप्तत्वादित्यं कथमुच्यते इति चेत्, सत्यं, महादोषोपस्थितौ भगवदिच्छां ज्ञात्वा प्राय-
श्चित्तादिकरणम् । तदुक्तं सर्वनिर्णये 'प्रायश्चित्तं पातकादीनामिति । अल्पदोषोपस्थितौ
तु तदाश्रयणमेव कार्यं न प्रायश्चित्तादि । एतदुक्तं सर्वनिर्णये—'अनेनाल्पवद्भिर्मुखताया-
मपि भागवतमनुसन्धेयमित्युपायः कथित' इति सर्वं समञ्जसम् ॥ ७ ॥

प्रकाशः ।

ननु 'तस्मात्स्वार्थायोऽध्येतव्यः' 'यं थं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायो-
रादित्यस्य सांयुज्यं गच्छती'त्यादिश्रुतेः कर्ममार्गेऽपि ब्रह्मयज्ञाध्ययनादिनाग्न्यादिसाधु-
ज्यसिद्धेः 'ये त्वक्षर'मित्यादिना ज्ञानेनाप्यक्षरसायुज्यसिद्धेः को विशेषः कृष्णाश्रय
इति किमिति तस्यैव प्रार्थनमित्याशङ्क्य तारतम्यज्ञानार्थं सर्वस्वरूपनिरूपणपूर्वकमर्थरूपत्वं
वदन्तस्तं प्रार्थयन्ते—

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्राकृता इति । यस्मात्सकला देवाः प्राकृताः सत्त्वाहङ्कारप्रभवत्वात् । बृहदक्षरं
गणितानन्दकं 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवती' त्वारभ्य 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स
एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यन्तेन ब्रह्मानन्दस्य गणितत्वात् कृष्ण एव हरिः सर्वदुःखहर्ता
दिष्पणम् ।

ये त्वक्षरमित्यादिनेति । 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं
च दृष्टस्यमवलं ध्रुवम्' 'संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समयुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव
सर्वभूतहिते रताः' 'लेभ्योधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं
देहवद्विरवाप्नोते' इत्येतेन तथेत्यर्थः । सैषानन्दस्येति । 'सैषानन्दस्य मीमांसा
भवति । युवा स्यात्साधु युवाध्यापकः । आशिष्ठो द्रदिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा
चित्तस्य पूर्णा स्यात् स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको
मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणा-
मानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणा-
मानन्दाः स एको पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते
ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः स एको आजानजानां देवानामानन्दः
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजाना देवानामानन्दाः स एको
वर्षदेवानां देवानामानन्दः, ये कर्मणा देवानपियन्ति श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतं वर्षदेवानां देवानामानन्दाः स एको देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामह-
तस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः स एको इन्द्रस्यानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः स एको बृहस्पतेरानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये
शतं बृहस्पतेरानन्दाः स एको प्रजापतेरानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं
प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्यन्तेन प्रपाठ्येन

प्रकाशः ।

पूर्णानन्दश्च । पूर्णशासावानन्दश्च, पूर्ण आनन्दो येन यत्र यस्मादिति वा, तस्मात्कृष्ण एव गतिर्ममास्त्वित्यर्थः । देवादिसाधुज्येपि तेषां प्रकृत्युपधानेन तन्मुक्तेः सगुणत्वेन 'आवृद्ध-
भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुने'तिभगवद्वाक्यात्पुनः संसारसंभवेनाल्पानन्दत्वेन स्वर्गव-
दमुक्तित्वात् । ज्ञानमार्गेऽक्षरमुक्तेर्निर्गुणत्वेऽप्यक्षरस्य गणितानन्दत्वेनाल्पत्वात् क्षुधितस्यात्य-
ल्पभोजनमभोजनमेवेतिवदप्रयोजकत्वात् । अज्ञातार्थद्वयार्थ'क'प्रत्ययेनाव्यक्तत्वं पुरुषो-
त्तमापेक्षयात्यल्पं च सूचितम् । पूर्णानन्दत्वेन निर्गुणमुक्तिदायकत्वेन कृष्ण एव शरणं भाव-
नीय इति सिद्धम् । तदुक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः 'निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धि सगुणा सान्यसे-
वये'ति । ननु 'ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविद्भागतौ । भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकु-
द्धौ' 'कलाभ्यां नितरां हरेः' इत्यादिनां शत्वकथनाद्देहस्य च त्रिदिवेशादायपि पाञ्चभौ-
तिकत्वजन्यत्वनियमेन जन्मश्रयणात् सुखस्यात्मगुणत्वेन भेदाच्च कथं पूर्णत्वं, कथं चानन्द-
रूपत्वमानन्दवत्त्वं तज्जनकत्वं वा परं वक्तुं शक्यमिति चेत्, मैवम्, 'ताविमा'वित्यादीना-
मर्थानुगमात् । तथाहि-भगवान् भक्तानामार्तिनाशार्थं सुखदायार्थं च प्रकटः भुवो भार-
व्ययायेदानयोः कृष्णार्जुनयोस्ताविमौ भगवतो हरेरंशौ चागतौ कृष्णयोर्यदुकुद्धहयोः प्रवि-
ष्टत्वायदुकुद्धहौ कृष्णौ च जातौ, यत आगतौ तत्र यदुकुद्धहत्वाभावात् । तत्तत्कार्यकर-
णार्थं व्यूहेषु भगवनस्त्वत्तदंशापेक्षणादनयोरपि सङ्कर्षणाशत्वेन भूभारहरणार्थमपेक्षणात् ।
अंशयोरेवावतारत्वे पूर्णत्वाभावे 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' 'वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान् पुरुषः
परः' । 'विदितोसि भवान् साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः पर' इत्यादिकं विरुध्येतात्र चकारश्च व्यर्थः

टिप्पणम् ।

ब्रह्मानन्दस्य गणितत्वादित्यर्थः । पूर्ण आनन्दो येनेति । यदादापुष्टिस्थस्येति शेषः ।
येनेति करणे तृतीया । ननु करणस्य व्यापारवत्त्वनियमात्कथमस्य फलोपयानासाधारण-
कारणत्वमिति चेत्, अत्रोच्यते, यत्र भगवान् साधनं कारयित्वैव फलं प्रयच्छति तत्र
भगवतः करणत्वं, प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रयोक्तृत्वस्य साधनकारयित्वस्य तज्जन्यत्वेन
व्यापारत्वादिति । पूर्ण आनन्दो यस्मादिति । पुष्टिस्थस्येत्यर्थः । हेतोर्निर्व्यापार-
साधारणत्वात् । ननुभयोरपि मुख्यफलप्राप्तिवत्त्वेन को वा विशेषः पुष्टिस्थस्येति चेत्,
साधनानपेक्षत्वस्यैव विशेषादित्यलं बहुना । 'ताविमावित्यारभ्य 'प्रकृतेः परः' इत्य-
न्तानि वचनानि-'ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविद्भागतौ । भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ
यदुकुद्धहौ' 'वभौ भूः पक्षसस्याख्या कलाभ्यां नितरां हरेः' 'अन्ये चांशकलाः पुंसः
कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्' 'वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः परः । जनिष्यते तस्मिन्मार्थं
संभवन्तु सुरस्त्रियः' 'विदितोसि भवान् साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः । केवलानुभवानन्द-
स्वरूपः सर्वगुद्धिदगिति । चकारश्च व्यर्थः स्यादिति । 'भारव्ययाय च भुवः' इत्यत्र

प्रकाशः ।

स्यात् । तथाचोक्तं श्रीभागवत-तत्त्वार्थदीपे 'सर्वातिरिक्तरूपेण नरः स्वावेशधारकः । तपोऽतिरिक्तकार्यं तु पूर्णं कृष्णे न चान्यथे'ति । 'सर्वे'ति । व्याख्या तु 'सर्वकार्यकर्तृत्वात्त-
र्वरूपो नारायणः । पुष्टिकार्यकर्तृत्वादतिरिक्तोवतारः । तत्राधिकारमाशङ्क्य परि-
हरति 'स्वावेशे'ति । नरस्तु तादृशभंशं विभर्ति न त्ववतार इत्यर्थः । 'ताविमौ वै भगवत'
इति मूलवाक्यं 'कृष्णस्तु स्वयं भगवाने'तेन विरुध्यते इति समाधत्ते 'तपोतिरिक्ते'ति ।
मार्गद्वयस्यापनार्थपवतीर्णौपि पूर्णमाकट्याभावे कार्यं न सेत्स्यतीति पूर्णं कृष्ण एव
प्रविष्टावंशविति मूलार्थे' इति । 'वभावित्यत्र कलाभ्यामंशाभ्यां भूर्वभौ हरेः सम्ब-
न्धिनी भूः पदैरनुभावैर्लीलाभिश्च नितरां वभावित्यर्थे' इति । अन्यथोक्तवचनविरोधात् ।
देहस्य पाञ्चभौतिस्त्वजन्यत्वनियमस्य प्राकृतविषयत्वादप्राकृते यथावेदमेवार्थसिद्धेः,
अन्यथा ज्ञानेच्छादीनामनित्यत्वनियमान्नित्यं ज्ञानादिकमपि तत्र न सिद्धयेत् । ननु
ज्ञानादिभिरेव जगत्कर्तृत्वोपपत्तौ प्रत्यक्षबाधाच्च किमित्यानन्दमयो नित्यो देहोद्गीकार्य
इति चेत्, न, कर्तृत्वनिर्वाहार्थमेव व्याप्तिवलेन नित्यज्ञानवत्तथाविधदेहस्योकारात् ।
नित्यापरिच्छिन्नतनोः प्राकृत्यस्यैव जन्मत्वेन जन्यत्वाभावात् । 'आनन्दाद्धयेव' 'नित्यं
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'स यथा सैन्यवधनः' 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्' 'आनन्दमयोभ्या-
दिष्णम् ।

भक्तार्तिनाशसुखदानादिकं चकारेण गृह्यते । तच्च पुष्टिपुरुषोत्तमकार्यमेवेति तदतिरिक्त-
कल्याणायां चकारो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । व्याप्तिवलेनेति । अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिवलेने-
त्यर्थः । तथाहि यत्र यत्र कर्तृत्वं तत्र तत्र देहवत्त्वं यथा कुलालादावित्पन्त्रव्याप्तिः । यत्र
यत्र देहवत्त्वाभावस्तत्र तत्र कर्तृत्वाभावः, यथा मुक्तात्मनीति व्यतिरेकव्याप्तिरिति । न
चामयोजनत्वम्, देहवत् एव कर्तृत्वात्, न तदशरीरी कुलालः शक्नोति कार्यं कर्तुम् । वस्तुतस्तु
'आनन्दमात्रस्वरूपादमुग्रोदरादिः' 'सर्वतः पाणिपादान्त'मित्यादिविरोधः । 'अशरीरं
शरीरेष्वित्यादयस्तु पाञ्चभौतिशरीरनिषेधपराः । न च त्रीहियवत् विरुल्लसंमनः
प्रमेयापहारनिग्रन्थनाभावात् । ननु गीताया चतुर्दशाध्याये 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं
यदा द्रष्टानुपश्यति' इत्युपादाय 'गुणेभ्यो नान्यं कर्तारमनुपश्यत्यपि तु गुणा एव
कर्माणि कुर्वन्तीनि' श्रीधरस्वामिव्याख्यानाद्देतुनिरूपितव्याप्तावप्यतिव्याप्तिरिति चेत्,
अत्र उदाहृत्य-गुणानामपि देहवत्त्वेनैव तथाकथनं न तु केवलतया । अत एवाग्रे 'गुणा-
नान्ये'त्याभ्य व्याख्याने 'देहायाकारः समृद्धयः परिणामो येषां ते देहसमृद्धवास्ताने-
तांगीनपि गुणानतीत्यातिप्रसङ्गे'त्युक्तं श्रीधरस्वामिभिरिति विद्वांस एव विदाह्वयन्त ।
'आनन्दमात्रे'त्यारभ्य 'सुदितवत्तत्र' इत्यन्तानि वचनानि । 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्म-

प्रकाशः ।

सात् 'आह च तन्मात्रम्' 'केवलानुभवानन्दस्वरूपः' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः'
'बहूनि सन्ति नामानि' 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च' 'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'त्यादिश्रुति-
न्यायपुराणवाक्यसहस्रैः प्रमाणप्रकरणीयलीलाभिश्च पूर्ण एव देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणा-
त्मरूप एवानन्दरूपो ज्ञानरूपः पुरुषोत्तमो न त्वात्ममात्रमिति निर्वाधमबोधि । 'नित्यं
विज्ञान'मिति 'पूर्णमेवावशिष्यते' 'भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञ' इत्यादिना नित्यत्वं,
'एष ह्येवानन्दयाती'तिश्रुतेरानन्दजनकत्वम् । 'कृष्णः प्रीतमनाः' 'वीक्ष्यासीदु-
त्तमा प्रीतिः' 'जातहर्षः' 'मुदितवक्त्र उपयाती'त्यादिनानन्दवत्त्वं चेति नानुपपन्नं
किञ्चित् । तथाप्यानन्दत्वदेहत्वयोर्विरोध इति चेत्, न, स्वस्वाधिकरणे प्रमाणैरेकत्रो-
भयोः सिद्धयसिद्धिभ्यां च विरोधाभावात् । तथाप्यानन्दस्य धर्मिरूपत्वे कथं धर्मरूपत्व-
मिति चेत् 'स यथा सैन्यवधनः' 'यः सर्वज्ञः' इतिश्रुतिभ्यां ज्ञानरूपत्वज्ञानाधार-
त्ववदानन्दरूपत्वतदाधारत्वयोरविरोधात् । श्रीमदस्मत्प्रभुचरणैः सर्वमेतद्यथा तथा विद्व-
न्मण्डने प्रपञ्चितमिति नात्र प्रपञ्च्यते ॥ ८ ॥

टिप्पणम् ।

तन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च स्वग-
तभेदविर्वर्जितात्मा' 'बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते । गुणकर्मानुरूपाणि
तान्यहं वेद नो जनाः' 'त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः । उपगीयमा-
नमाहात्म्यं हरिं सामन्यतात्मजम्' 'न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् । पूर्वापरं
बहिश्चान्तर्जगतो यो जगच्च यः' 'नष्टे लोके द्विपरार्धावसाने महाभूतेष्वदिभूतं गतेषु ।
व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः' 'एवं वृन्दावनं श्रीमान् कृष्णः
प्रीतमनाः पश्यन् । रेमे संचारयन्नेद्रेः सरिद्रोधसु सानुगः' 'वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापु-
लिनानि च । वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप' 'सहवलः स्रगवतंसविलासः सानुपु-
सितिभृतो व्रजदेव्यः । हर्षयन् यर्हि वेषुरवेण जातहर्ष उपरम्भति विश्वम्' 'यदुपतिर्द्विरद-
राजविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते । मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन्
व्रजगवां दिनतापमिति ॥ ८ ॥

प्रकाशः ।

ननु विवेकधैर्याभ्यां स्थित्वा भक्तिकरणे भगवानपि वशे भवतीति किमिति
दैन्येनाश्रयः प्रार्थ्यते इत्याशङ्क्य सर्वमनोरथपूरकत्वात्सर्वकार्यं काम्यत्वात्कारूपत्वं
चदन्तस्तं प्रार्थयन्ते विवेकेति ।

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

पूर्वं प्रभुस्वरूपविचारेणाश्रयमुक्त्वा जीवस्वरूपविचारेणाधुनोच्यते । भगवान् स्वेच्छया सर्वं करिष्यति न प्रार्थनीय इति निश्चयो विवेकः । भक्तिविरोधिदुःखनिवृत्त्युपायारणेन त्रिदुःखसहन धैर्यम् । भक्तिः साधनरूपापि । आदिपदात्पुष्पम् । विशेषत इति । तत्साधनैरपि रहितस्य । यद्वा, यत्किञ्चित्सत्त्वेऽपि विशेषतो नास्तीति न फलसिद्धिः । किञ्च, दीनस्य दरिद्रस्यातः सर्वसाधनरहितस्य । पापे आसक्तस्येति विपरीतसाधनवतो न तु प्रामादिकपापस्य । कृष्ण एवेति पूर्ववत् । अन्यत्र यत्किञ्चिद्गुण्येऽपि वैकल्यादेवताकोपादनिवृत्त्यननादल्पदत्त्वाच्चेदृशस्य विवेकादिकं दत्त्वा स्वतो वा सर्वफलदायकः परमकृपालुः कृष्ण एवेति स एवाश्रयणीय इति हृदयम् । नन्वस्मच्छन्दस्योच्चारयितृवाचकत्वादनाचार्यचरणानां तथात्वाद्विशेषणान्यसङ्गतानीति चेत्, नै, अस्यान्यार्थत्वेनान्याधिकारेण यथानाद्भवता वेदेषु 'प्रयतपाणिः शरणं प्रपये' 'भूयिष्ठान्ते नम उक्ति विवेम' 'स्वस्ति मेस्तु वनस्पते' इत्यादौ यजमानाधिकारेण कथन इवादोषत्वादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ९ ॥

ननु सर्वथा निःसाधनस्य शरणागतावपि कथं समीहितसिद्धिः, भगवोस्तु तत्कृतिसापेक्षस्तस्मै तस्मै फलं ददाति, प्रत्युत भगवदेकशरणस्य तदेकमनसो देवान्तरानादरेण तैकृता अपि विप्राः स्युः 'श्रेयासि बहुविप्रानी'तिवाक्यादित्याशङ्क्य मोक्षप्राप्यत्वान्मोक्षस्त्वत्वं विज्ञापनं च वदन्तः समादधते सर्वान्नामर्थसहित इति ।

सर्वसामर्थ्यमहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृन् ।

शरणस्यसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

टिप्पणम् ।

मोक्षप्राप्यत्वादिति । स्वरूपगोपमाप्यत्वादित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'ब्रह्मविद्यामोनि परमि'ति । अस्या अर्थः—अक्षरमित् परं पुष्पोत्तमं प्राप्नोतीति । मोक्षस्वरूपत्वमिति । भक्तिमार्गस्यापि भगवद्भजनं कुर्वते स्वीयाय सर्वफलदातृत्वं भगवत एव तथाचागरफलदानृत्वमपि स्वस्यमेति तद्वत्त्वान्मोक्षस्त्वमित्यर्थः । तथाचोक्तं निबन्धे 'यथा सागरी स्या तदन्तःस्थितश्च तयान्तर्गम्यक्षरं कृष्णः । एवं सति पुष्पो-चमनेन सर्वं दर्शनं भवति परममैव त्रिमकारेण वर्तते इति त्रयो वेदा इति' ।

प्रकाशः ।

सर्वे पूर्णं सामर्थ्यं सर्वेषां सर्वेषु वा, तत्सहित इतीच्छया स्वतोपि सर्वं करोति । यदि मर्यादां रक्षेत्तदा भगवत्त्वेन ज्ञानैश्वर्यधर्मादीनां सिद्धत्वात्तत्तद्वत्त्वापि तत्तत्फलं दद्यात् । कदाचित्पूर्वस्थितमपि स्वस्मिन्नयेत्, सर्वत्र स्वस्यैव सामर्थ्यात् । 'यद्यद्विभूतिमत्' 'मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इत्यादिवाक्यैः सर्वं सामर्थ्यं येषां सुदर्शनादीनां तैः सहित इति वा, तैरपि भक्तानिष्टनिवारणात्, 'अव्याहतानि कृष्णस्ये'तिवाक्यात् । ननु सामर्थ्यं सत्यपि कदाचिदाश्रितं न रक्षेत्, मर्यादयैव वा यदि फलं दद्यात्तदा किमाश्रयेणेत्यत आहुः—सर्वत्रैव देशेषु वर्णेषु आश्रमेषु कर्मादिषु वास्विलार्थान्करोतीत्यस्विलार्थकृत् ताच्छील्यवादौ किप् 'सकृदेव' 'ये दारागारपुत्राप्ते'त्यादिवाक्यैः सकृदपि शरणागतं भगवान् रक्षति किं पुनर्भजनः । मर्यादयापि फलदानेन्यनैरपेक्ष्येण भजतो भगवान्मर्यादानपेक्षः फलं प्रयच्छति, विहितत्वादिना भजतो मर्यादासापेक्षो 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति तन्मर्यादाया एव तादृशीत्वान्न क्षतिः । अत एव 'ब्रजस्योवाह वै हर्षम्' 'चिक्रोटे जनयन्मुदम्' 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा वयुः' 'मुकुन्दो मुक्तिं ददातीत्यादि 'तथा न ते मावय' 'मत्स्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्' 'वसति मनसि यस्ये'त्यादिवाक्यैः काल्यमादयोपि चेद्भगवदीयान्निवर्तन्ते कुतस्तरां पुनरन्ये विघ्नकर्तार इति न किञ्चिद्वृणम् । पूर्वोक्तं शरणे स्थितं सम्यगनायासेनोद्धरति, सकृदागतं तु यथाकथञ्चित् । ईदृशं श्रीकृष्णमहमाश्रयं विज्ञापयामि । 'कृष्णे'तिसम्बोधनपाठे शरणस्थसमुद्धारं विज्ञापयामीत्यन्वयः । अनेनेश्वरे दीनभावः कर्तव्य इति सूचितम्, दीनभावेन कुतस्यैवेश्वरतोपहेतुत्वात् ॥ १० ॥

टिप्पणम् ।

'यद्यदा'रभ्य 'अव्याहतानी'त्यन्तानि वचनानि 'यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमद्भिज्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽसंभवम्' 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः' 'अव्याहतानि कृष्णस्य चक्रादीन्यायुधानि तम् । रक्षन्ति सकलापद्भ्यो येन विष्णुरुपासिन' इति । ताच्छील्यवादौ किंविति । 'आकेस्तच्छीकृतद्धर्मवत्साधुकारिष्वितिस्मरणात् । 'सकृदेवे'त्यारभ्य 'तत्तथा साधयिष्यामी'त्यन्तानां वचनानां सङ्ग्रहः—'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्भक्तं मम' 'ये दारागारपुत्राप्तप्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तास्त्यक्तुमुत्सहे' 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः' 'दर्शयंस्तद्विदा लोके आत्मनो भृत्यवश्यताम् । ब्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान् बालचेष्टितैः' 'ततस्तु भगवान् कृष्णो

टिप्पणम् ।

वयस्पैर्व्रजबालकैः । सहस्रामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदम् ' तदर्शनाह्लादविधूत-
हृद्भुजो मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः । स्वैस्तृतीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैरचीकलपत्रासनमात्म-
बन्धवे ' ' राजन् पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां देवप्रियः कुलपतिः क्वच किङ्करो वः ।
अस्त्वेवमङ्ग भजतां भगवान् मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम् '
' तथा न ते माधव तावकाः कचिद् भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः । त्वयाभिगुप्ता
विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु मभो ' ' मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्
सर्वान् लोकान् निर्भयाद्वाध्यगच्छत् । त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः
शेते मृत्युरस्मादपैति ' ' वसति मनसि यस्य सोव्ययात्मा पुरुषवरस्य न तस्य दृष्टिपातः ।
गतिरयं मम वा तवास्ति चक्रप्रतिहतवीर्यवलस्य सोन्यलोकः ' ॥ १० ॥

प्रकाशः ।

' दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादश ' इति श्रुतेः प्राणानामिव सर्वसाधकत्वं ज्ञाप-
यितुं दशभिः श्लोकैः स्तोत्रं निरूप्य फलस्यात्मवदक्षयत्वं ज्ञापयितुमेकादशेनात्मरूपेणै-
तत्स्तोत्रपाठफलपाहुः—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्ण आ समन्तात् श्रीयते सेव्यतेनेन, कृष्ण आश्रयो येन यस्मादिति वेति
कृष्णाश्रयम्, इदमेव कृष्णाश्रयं यथार्थनिरूपकत्वान्नान्यत् । कृष्णसन्निधौ तन्निमित्तं
वा, इदं यः पठेत् तस्य कृष्ण आश्रयो भवेत् । अत्र ' हेतुहेतुमतोर्किञ्च ' इद-
मिति नान्यपाठेनेदं फलं, स्वरूपाज्ञानात् । नन्वल्पायासादेतस्तोत्रपाठमात्रेण कथमेत-
त्फलं स्यादित्याशङ्क्याहुः—श्रीवल्लभ इति । इदमब्रवीत् अवदत् । स्वस्य भगवत्स्व-
रूपाभिन्नत्वाद्भगवता सर्वोद्धारार्थं प्रकटितत्वादुद्धारकस्वरूपत्वाच्च नात्रामामाण्यशङ्का,
नहि भगवान् सत्यगारु स्ववाचमन्यथारुरोति । यत्र प्रसङ्गानारदकृतं ' तत्तथा साधयि-
षिष्यामि यद्गीतं तन्महान्मने 'ति सदनुग्रहो भगवान् स्वकृतमिव मन्यमानः पुरुषोत्तमः स्वयं
तत्र गन्वा नन्दहरपणोर्मोबोद्धारं कृतवान्, तत्र स्वयं सर्वार्थं प्रकटितस्य स्वस्वरूपस्य
कृतो वचने वा किं किं न करिष्यतीति तत्कृपायां सर्वं भवतीति सर्वमनययम् ॥ ११ ॥

टिप्पणम् ।

' देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिर्मा धनदात्मजौ ।

तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महान्मनेति ' ॥ ११ ॥

१ भुजिर्दे वः प्रियतमः । २ स्वयमेव इति पाठः कश्चिद् ।

प्रकाशः ।

श्रीमद्विठ्ठलनाथपादकमले संवन्द्य भक्त्या मुदा
कृष्णैकाग्रधियोथ तातचरणान् तादृक्पितृव्यानपि ।
श्रीकृष्णाश्रयसंज्ञके स्तुतिवरे कल्याणरायाभिधः
श्रीगोविन्दसुतः प्रकाशमकरोद्भयान्मुदे सद्धियाम् ॥ १ ॥

इति श्रीविठ्ठलनाथचरणकमलैकतानश्रीकल्याणरायविरचितः
कृष्णाश्रयस्तोत्रप्रकाशः समाप्तः ।

टिप्पणम् ।

दूरीकरोति विकटं किल सङ्कटानां सङ्घं विशंकटतरं वरसेवकानाम् ।
यत्पद्मरागमणिर्व्यविराजमानं तद्वेङ्कटेशमुकुटं प्रकटं रटामः ॥ १ ॥
निखिलपण्डितमण्डलपण्डितं हस्तिमुखाब्जसरोरुहभास्करम् ।
अतुलमङ्गलनामविराजितं जनमनोहररूपमहं भजे ॥ २ ॥

श्रीमत्कल्याणरायाणां नमस्कृत्य पदद्वयम् ।
कृष्णाश्रयप्रकाशस्य तत्पणीतस्य टिप्पणम् ॥ ३ ॥
गुरुश्रीबालकृष्णानामात्मजेन सतां यतम् ।
कृतं गोविन्दराजेन नाम्ना तत्त्वनिरूपणम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्कल्याणरायचरणकोकनदमधुपायमानान्तःकरणतिगरो-
पनामकबालकृष्णभट्टात्मजगोविन्दराजकृतं तत्त्वनिरूपणाभिधं
कृष्णाश्रयप्रकाशटिप्पणं समाप्तिमगमत् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनचक्षुषाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्द्वारिकेश्वरचरणप्रणीतविवृतियुतम् ।

पशुपतिकृतिभिर्यं भ्रंशिता मुग्धचित्ता-

स्तदनुसृतकृतीन् स्वाज्ञानतः पातुमिच्छन् ।

अवददविकृतं यः स्वागमं सर्वभद्रम्

तमहमतिदयालुं बलुभाख्यं नतोस्मि ॥ १ ॥

विरञ्चिकृष्णनारदैर्निरूपितैर्भृशं सदा

चिरन्तनीयसाधनैर्विसम्मतं कलिं विभुः ।

विलोक्य सर्वतोधिकं निजागमं ततान यः

सदा सुसंमतं सतां विशेषतः कलौ युगे ॥ २ ॥

ननु साक्षात्परम्परया च भगवत्प्राप्तिसाधनानां बहूनां विद्यमानत्वात्तानि विहाय किमित्याश्रय एव बोध्यते, किञ्च, क्रमेण नवविधलीलाप्रवेशज्ञानानन्तरं ह्याश्रयस्तज्ज्ञानं वा स्वत एव भविष्यतीति किमिति तत्प्रतिपादकं स्तोत्रमुच्यते तत्राह—सर्वमार्गेष्विति ।

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

तथापि निरोधस्य सर्वापेक्षया वरीयस्त्वान्मुक्तेरपि लोके तथात्वात्किमिति तौ विहाया-
श्रय एव निरूप्यते अत्रोच्यते 'आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते । स आश्रयः परं
ग्रन्थं परमात्मेति श्रव्यते' 'या या साधनसंपत्तिः पुष्ट्यर्थचतुष्टये । तया विना तदामोति
नरो नारायणाश्रया' 'सर्वमाश्रयतो भवे'दित्यादिवाक्यैराश्रयस्यैव सर्वसाधकत्वेनोक्तत्वा-
त्सर्वसाधनफलरूपाभ्यां स एव परिणत इति तमेवाह—कृष्ण एव गतिर्ममेति ।

गतिशब्दः क्रियावाचकः, तेन गतिरित्युपलक्षणं किन्तु स एव भक्तिमार्गनिर्वाह-
प्रतिबन्धनिरर्तकतया परमभक्तिप्रतिपादकसाधनीभूततनुवित्तजादिप्रतिपादकशरीरतन्नि-
र्वाहकक्रियारूपो भवत्वित्यध्याहारः । कथञ्चित्पूर्वमाश्रयोन्मुखं ज्ञात्वा पश्चाज्जीवैस्तदा-

श्रयः कर्तव्य इति नार्थः, सर्वतः सर्वोशेन कार्यसिद्धयभावं निश्चित्य स्वस्मिन् तथात्व-
निधये सत्यस्माकं सर्वथा लौकिकालौकिकफलसाधकोऽस्मत्कृतिनिरपेक्षः स भवतु ।
तथाभवनं तु तदिच्छासाध्यम् । भगवानाश्रयो भवतु मा वा, अस्माभिस्तदाश्रयैः सर्वथा
भाव्यमेवेति निश्चित्याश्रयः सर्वथा कार्यः । एवंप्रपन्नानामाश्रयः सर्वथा भवत्येव, अन्यथा
'अनन्या' इति 'न मे भक्तः प्रणश्यति' इति भगवद्व्रतं भज्येत । एवं सति सर्वफलरूपस्त्व-
याऽऽश्रयणोक्त्या साधनीभूतः क्रियते ततोधिकस्य फलस्याभावात्, प्रत्युत 'वृश्चिकभिये'-
तिन्यायेन स्वरूपहानिप्रसङ्गः स्यादत्र द्रव्यः-कृष्ण एव गतिर्ममेति । एवंच परमभक्तिस्तु
कृष्णैकफलिका तदनुग्रहैकलभ्या च, तथासति तत्सिद्धिप्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं तत्सिद्धौ
तत्साधनादिनिर्वाहकसाधनतामापन्नो न हीनतामापद्यते । यथा-'योगमायामुपाश्रित' इत्यत्र
रसमार्गेऽन्तरङ्गाश्रयणं न दोषाधायकं तन्मार्गस्यैव तथात्वात् । एवं भक्तियार्गीयसर्वांशसाधने
भगवतो न साधनरूपत्वमापद्यत इति सिद्धान्तः । यथा 'भर्ता सन् भ्रियमाणो विभर्ती'
त्यत्र भगवतस्तत्सम्बन्धिनां च परस्परमाधाराधेयभावे पोष्यपोषकभावे च नोभयोर्मध्ये
कस्यापि हीनत्वं किन्तु तदेकपोषकत्वं तदेकपोष्यत्वं च भगवत उत्कर्षाधायकं, एवं
तन्मार्गपक्षपाताद्भक्तिमार्गे सर्वोशेन फलत्वमापन्नस्य स्वस्य साधनतास्वीकारो न हीन-
त्वसंपादक इत्येवमभिसंधायाचार्यैरुक्तमिति भावः । धर्मादीनां च स्वसाधनसहितानामेव
फलसाधकत्वं, तत्र देशकालादयो धर्मसाधनं तेषामिदानीमतयात्वं सर्वथा निरूपयन् पूर्वं
कालस्यातयात्वमाह-सर्वमार्गेषु नष्टेष्विति । कलौ सर्वेषु मार्गेषु नष्टेषु सत्सु दैवैः
कृष्ण एव गतिर्ममेत्येवंरूप आश्रयः कर्तव्य इति भावः । मार्गोक्त्या तेषां साङ्गानां स्वस्वा-
धिकारानुसारेण फलप्रापकत्वं निरूप्यते । नाशस्तु तेषां सर्वथा फलासाधकत्वरूपः । कलौ
तत्तन्मार्गे किञ्चिदुत्तमानां तद्विध्याचरणेपि तत्फलाभावं दृष्टान्येषामनुपलब्धिप्रमाणेन
ततो विश्वासापगमाद्वाह्यतोपि तदाचरणपरम्पराया नाशः स्यादिति भावः । ननु सत्य-
युगादीनां यथा धर्मसाधकत्वं तथैतस्यापि तथात्वे को दोषः कालत्वस्याविशेषादित्यत
आह खलधर्मिणीति । खलाः सर्वथा बाह्याभ्यन्तरभेदेन धर्मादिकृत्यनुसन्धानरहिताश्च,
अनुसंधानेपि द्वैपार्थमेव तदनुसन्धानं, न च स्वस्यान्येषां वा चिकीर्षाबुद्धिजनकत्वेन ।
अत एव 'घ्नन्तं गोमिथुनं पदे'ति तस्यासाधारणो धर्मो निरूपितः । ननु सर्वथा धर्मादि-
त्युक्तारः केचन भविष्यन्ति न तु सर्वे तेन तदुक्त्या सर्वे कथं तादृशा भविष्यन्तीत्यत
आह पापण्डप्रचुर इति । येषां लोके सन्मार्गाद्याचरणं कुर्वन्ति महान्तोपि तेषां प्रधान-
पनुसृत्यैव कुर्वन्ति, अन्यथा तदा लोके पूज्यत्वं न स्यात् । पूर्वमल्पमाचुर्ये तत्र श्रद्धा-
भावेप्यन्यानुरोधेनाप्यन्यथाचरणे स्वबुद्धिरपि तथैव जातेति तत्र स्वयं श्रद्धालवो भूत्वा-
न्येषामपि तथात्वं संपादयन्तः पश्चात्पुनर्द्विषो भूत्वा सुखेन तथाकुर्वन्तीति भावः ।

एतेनान्यानुरोधेनापि सन्मार्गत्यागः 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणे'तिन्यायेन सर्वथा स्वनाशक इति ज्ञापितं भवति । तेन प्रावाहिकभक्तिमार्गोपि नष्ट इति ज्ञापितम् । चकारः समुच्चयार्थः । तथाहि-मार्गाश्च सर्वे नष्टास्तादृग्धर्मा कलिश्चाविर्भूतः, लोके पापण्डश्च प्रचुरः । एवं सर्वथा सर्वनाशोपस्थितौ विविधशङ्कास्पदीभूतान्तःकरणान् स्वानुपदिशन्ति श्रीकृष्ण एव गतिर्ममेति । अवतारान्तरं तु मर्यादारूपमित्येवं निःसाधनानां धर्मादिप्रतिकूलसाधनवतां वा सर्वप्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं 'तवास्मी'त्युक्तिमात्रेण भक्त्यैकल्यः पुष्टिपुरुषोत्तम एवोद्धारं कर्तुं शक्त इत्येवकारेणांशकलावतारव्यवच्छेदपूर्वकं कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तमेवमग्रेपि ज्ञेयम् ।

एवं कालस्य धर्मादिविरोधित्वमुक्त्वा देशस्यापि तथात्वमाह—म्लेच्छाक्रान्तेष्विति ।

म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

यथा कालत्वस्याविशेषेपि सत्पादिरूप एव कालो धर्मसाधको भवति तथा देशत्वस्याविशेषेपि तीर्थादिरूप एव देशो धर्मादिकरणे साधनीभूतः । तीर्थमपि जलस्यलभेदेन द्विविधं, तत्र पूर्वं पुण्यक्षेत्रादिरूपस्य देशस्य पूर्ववदतथात्वमाह—म्लेच्छाक्रान्तेष्विति । साक्षात्परम्परया च देशाः सर्वे म्लेच्छैः आ-समन्तात्-क्रान्ताः । तत्पुण्यक्षेत्रादिधर्मस्थानेषु तद्धर्मापगमार्थं द्वेपेण विपरीतकृतिपूर्वकं स्थितिराक्रमणम् । कुत्रचित्पुण्यादिभूमौ साक्षात्तत्रोत्पन्नविषयभोक्तारो भूत्वा तत्रैव तिष्ठन्ति कुत्रचित्तत्सन्निहितेषु । एवं तेषां साक्षात्स्थित्या स्रोत्पन्नविषयाणां तदेकभोग्यत्वेन च सर्वदेशानामधर्मसाधनत्वं जातम् । सर्वथा म्लेच्छीयत्वात्तेषाम् । म्लेच्छा अनाविष्टाः सन्तः सर्वथा धर्मादिविरोधिनः कलहप्रियाश्च 'मनसा वचसा कृत्या सद्धर्मपरिपन्थिनः । म्लेच्छदेशेषु संजाता भक्ष्याभक्ष्यविचारकाः' । ननु तत्रोत्पन्नाः सर्वे न तथाभूतास्तद्विपरीतानां बहूनां दृश्यमानत्वात्, यथा म्लेच्छसंसर्गात्सर्वोपि देशोऽधर्मजनकतां यात एवं तद्विपरीतधर्मवतां तज्जातीयानामपि संसर्गात्संयोगपृथक्त्वन्यायेन देशव्यवच्छेदेन कियदेशेषु धर्मसाधनताप्यस्त्विति चेत्तत्राह—पापैकनिलयेष्विति । सर्व एव देशाः पापैकनिलया जाताः पापानामेको निलयः स्यात् तद्वशा जाताः । तेन कुत्रापि धर्मवार्ता न श्रूयते । यदा पापास्त एव धर्मोक्तारस्तदेकनिलयत्वात्तथा । येषु तद्विपरीतधर्मास्ते तु पूर्वजन्मनि वेष्ण्या भूत्वा येदनिन्दां कृतवन्त इति तादृशेषु जन्म प्राप्तवन्तोपि सत्स्येव प्रविष्टा ननु तेषु । तेन सतामिह तेषामपि धर्मादिनियन्तृत्वमात्रः सूचितः । ननु तदाक्रा-

नैवपि देशेषु चातुर्वर्ण्यस्यापि विग्रमानत्वाद्भोक्तृत्वप्रतियोगित्वेन त एव सतां धर्मादि-
प्रवर्तने सहायाः कथं न भवन्तीति चेत्तत्राह—सत्पीडेति । चित्तस्थैरे हि सर्वेषां स्वध-
र्मानुसन्धानं भवति । सतां चकारात्तदनुवर्तिनां च पीडया सर्व एव लोका व्यग्राः । सतां
प्रसङ्गे पीडासंभवात्तदभावे धर्मादिसिद्धयभावाद्व्यग्रता । तथासति किं कर्तव्यमित्या-
काङ्क्षायामाह—कृष्ण एवेति । सर्वथा साधनाभावाद्धर्माभावेपि भक्तिवत्कल्पतरुस्वभा-
वत्त्वेन सर्वधर्ममार्गीयफलतोष्यधिकफलप्रापकत्वेन श्रीकृष्ण एव गतिर्ममेत्येवंरूप
आश्रय एव सर्वथा कार्य इत्याचार्याणां परमोक्तिरिति भावः ॥ २ ॥

एवं स्थलादिरूपतीर्थानामतथात्वमुक्त्या जलादिरूपाणामपि तेषामतथात्वमाह—

गङ्गादितीर्थवर्षेषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादितीर्थवर्षेष्विति । ननु 'गङ्गागङ्गेती'त्यादिनोक्तपादात्म्यवतां गङ्गादीनां
विग्रमानत्वात् कथं संसर्गदोषा बाधन्ते तत्राह दुष्टैरिति । 'नहि गङ्गासमं तीर्थम्' 'या वै
त्सद्वि'त्यादिना च सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यो गङ्गाया एव बरीयस्वस्योक्तत्वादतीर्थानपि तीर्थी-
कुर्वन्ती गङ्गा गच्छति । एवविधान्यतयाजातानि । किञ्च, अस्ति गङ्गायां त्रिरूपत्वमा-
धिदैविकादिभेदेन । तत्र तीर्थरूपं तु दुष्टसम्बन्धादेव नष्टं, तथाहि—भगवता 'त्वं च रुद्रे'त्या-
दिवाक्यैर्जगन्मोहनार्थं पशुपतेः प्रवर्तितत्वात्तत्र यथा सर्वे जीवन्तो मुमूर्षवश्च मुग्धा
भवन्ति तदर्थं सर्वथा चित्तशुद्धयभावसाधनीभूततीर्थसम्बन्धाभावाच्च शिवेन स्वगणा
गङ्गादिषु स्थापितास्ते तु गणशस्तिष्ठन्ति तत्रत्याना प्राणापगमे यथा तीर्थसम्बन्धो न
भवति तथा ते यतन्ते । तत्सम्बन्धाचीर्यरूपमेव नष्टं, तथाचोक्तं तैत्तिरीयके 'ये' तीर्थानि
प्रचरन्ती'त्यादिना । अत एव तत्र मृतानामपि न तीर्थमरणफलमत एव तत्र मृताःसन्तो
रुद्रपिशाचं ते प्राप्नुवन्ति न दोषादिनिवृत्तिः कास्यादिषु मुमूर्षूणा मनुष्याणा
पारम्य तिरश्चामपि । ननु तत्र मृतानामपि तारकब्रह्मोपदेशं शिवः करोतीति श्रूयते
तथा सति कथं जलस्यलरूपाणा तेषां न शुद्धिसाधकत्वं, सत्त्वं, तत्तु पूर्वोक्तधर्म-
वत्कालाभावे न तु तद्वति । यदा 'त्वं चै'तिभगवदुक्तेः पूर्वं शिवस्तयाऽकरोच्चदनन्तरं
तथाकरणे आह्वयमाह एव स्यादिति न तथा कृतवान् । तथापि निदर्शनस्येदानीमपि
दृश्यमानत्वात्कथं न करोतीति तत्र शिवोपि वैष्णवत्वाद्भगवत्सम्मतमेव सर्वं करोति ।
किञ्च, तयोपदेशं दुर्बलपि पूर्वं वैष्णवत्वेऽप्यमत्सङ्गेनापराधाद्वा देव्यापदेशे जाने स्वस्यान-
मादात्म्यार्थमागन्तुद्दोषपरिहारपूर्वकं पूर्वरूपनासंपादकत्वेन भगवद्धर्माभिज्ञानान्निद्र

एव तारकब्रह्मोपदेशं करोतीत्यर्थः । अत एव 'प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपरा-
ङ्मुखम् । न निष्पुनन्ती'त्यादिना भगवद्बहिर्मुखस्य पवित्रीकरणसामर्थ्यं तीर्थादिष्वपि
नास्तीति जातेषु तत्सम्बन्धे न कृतार्या भवन्तीत्यर्थः । तथा चोक्तं निबन्धे 'तीर्थादावपि
या मुक्तिः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् । कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चयः' इत्यादि
सर्वमनवयम् । ननु गङ्गादेराधिदैविकरूपस्य विद्यमानत्वात् कथं तादृशैरावरणं तीर्थ-
रूपनाशो वा भवेत्तत्राहुः तिरोहितेति । जलस्यलरूपेभ्य आधिदैविकं तिरोहितं
तस्मादुपसंसर्गे अक्षरात्मकमपि तथैव जातम् । एवं सर्वेषां सर्वसाधनापगमे आश्रय एव
सार्धोयानिति तमेवाहुः—कृष्ण एवेति ॥ ३ ॥

तथाप्यन्तरङ्गवहिरङ्गभेदेन सर्वधर्ममवर्तकानां सतां विद्यमानत्वात्कथं धर्मादि-
नाशः स्यात्तत्राह—

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अहङ्कारविमूढेष्विति । यदि तेषु तथाभूता भवेयुस्तदा कार्यं सिद्धयेदेव
तेषां स्वरूपमाह—परीक्षिति यस्मिन् विद्यमाने तच्छरणागतौ कलेरध्यवसायो जातः स
एवाहङ्कार इदानीं सत्सु प्रविष्टः । यथैतत्सम्बन्धात्परमधार्मिकस्यापि विष्णुरातस्य कलेः
स्थानदानेन त्रिदोषोत्पत्तौ मौढ्याद्वात्मणातिक्रमे बुद्धिर्जातैवं सतामपि तत्सम्बन्धात्स्व-
धर्मपरित्यागे बुद्धिर्जातेत्यदङ्कारेण सर्व एव मुग्धा जाताः । एतेन कर्तृणामप्यसाधकत्वमुक्तं
भयति । यदि कर्तार एवाहङ्कारेण विमुग्धा जातास्तदा तत्कृतौ धर्माद्यसाधकत्वं किमाश्चर्य-
मिति कैमुतिकन्याय उक्तो भयति । अत्यमौढ्ये प्रकारान्तरेणापि तदपगमः स्यात्तद-
भारार्थं विशेषेण मूढत्वम् । तत्र निदर्शनं पापानुवर्तिष्विति । पापा निषिद्धकृतिभि-
स्त्वक्कलरूपतां प्राप्तास्तद्विषयभोक्तृत्वेनानुवर्तित्वम् । ननु तेषु स्वोपजीव्यान् परम-
धर्मादिकं बोधयन्त इव दृश्यन्ते कथं ते तादृशास्तत्राह लाभेति । लाभार्थं या पूजा
तस्यामेव कृतमयत्ना न तु भगवत्कीर्तनादौ सन्तुष्टाः सन्तः परस्परं पूजयन्ति, तादृशी
तु नापेक्षिता । यद्वा, स्वार्थार्थं स्वपूजार्थं च यत्नो येषामेतेनैतादृशकर्तृणां मन्त्रादीना-
मप्यसाधकत्वमुक्तम् । अत्र कर्तृणां तदनुवर्तिनामेव द्रव्यादीनामसाधक-
त्वान्पूर्वं कर्तृणामसाधकत्वमुक्तम् । पश्चाद्द्रव्याणामुक्तं, निमित्तोक्तौ नैमित्तिकोक्तिरपि सङ्ग-
च्छते । तेन 'स्वयं नष्टः परान्नाशयती'तिन्यायेन सतां परम्परान्धैवंरूपैव जाता । यदि तेन
राग्य परस्य वामुष्मिकं सिद्धयेचना ते सन्त एव भवेयुः । दृश्यते तेषां तत्कृत्वा
'भित्तान्वा च दृष्टान्ति मम नामानि चाशुन । अमुक्यास्ते जनाः पार्य दूरतः परिवर्तयेत्'

इत्यादिवाक्यैस्तेषामतथात्वप्रतिपादनाद्धर्मध्वजिवत्तत्त्वं सर्वमकृतप्रापं भवतीत्येवैरूप-
सर्वनाश उपस्थिते सर्वेषां सर्वकार्यसाधक आश्रय एवाचार्यैरुपदिष्ट इति तथाह
कृष्ण एवेति ॥ ४ ॥

ननु गोपालादितान्त्रिकवैदिकमन्त्रहरिदिनव्रतादीनां विद्यमानत्वात्तेषां च सर्वथा
शोधकत्वात्कथं न तैस्तेषां पूर्वरूपत्वं तत्राह—

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अपरिज्ञाननष्टेष्विति । तेषां परितो ज्ञानमङ्गान्पुररीकृत्य फलपर्यन्तं स्वरूपनि-
र्धारः । किञ्च, गोपालादिमन्त्राणामपि वाराङ्गनावशीकरणादिकं फलत्वेन श्रूयत इत्यन-
र्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे' इतिवचनाद्भगवन्मन्त्राणां विषयादिषूपयोगोऽपरि-
ज्ञानादेव भवति तेनानर्थोपशमस्य भक्तियोगस्य विषयाद्युपयोगे जाते नष्टत्वम् । गुरु-
कुलायासब्रह्मचर्यशूद्राश्रवणानध्यायराहित्यपूर्वकपठितानां वेदमन्त्राणां 'अनिच्छयापि
संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक' इतिन्यायेन सम्यक्तात्पर्याज्ञानेप्यध्ययनमात्रेणैव सर्व-
साधकत्वात्कथं नष्टत्वं तत्राह—अव्रतयोगिष्विति । व्रतेष्वयोगो येषां, व्रतानामयोगो
येष्विति वा । 'अधुना ह्यधिकारास्तु सर्व एव गताः कलौ' इतिवचनात्कृतानामपि
तेषामव्रतयोगित्वम् । ननु किमित्यायासपूर्वकं कर्मव्रतादीनामसाधकत्वं साध्यते, किञ्च,
'दानव्रततपोहोम' 'जन्मान्तरसहस्रेष्वित्यादिवाक्यैः कर्मव्रतादीनां भक्तावपि साध-
कत्वं मन्तव्यं, तेन 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति'न्यायेन पूर्वमेव तेषाम-
साधकत्वं न वक्तुं शक्यमिति चेच्चत्राह—सत्यं, तानि वाक्यानि प्रावाहिकभक्तिपराणि ।
नो चेन्न रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त
न दक्षिणाः । 'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा
शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिम्' 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेनेत्यादिश्रुतिस्मृतयश्च न सङ्गच्छेयुः । भक्तौ भगवदिच्छैरुसाध्यत्वं धर्माद्यसाध्यत्वं
श्रीमत्स्वामिचरणैर्भक्तिहेतुनिर्णये प्रपञ्चितमस्तीति नात्रोच्यते । तेन पुष्टिभक्तौ तु 'न
रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म एव च । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता'
'न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च' 'प्रीयतेमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्'
'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' 'नाहं वेदैर्न तपसे'त्यादिवाक्यसहस्रैर्भगवदङ्गी-
कृतानामेव तत्प्राप्तिः । तस्माद्भगवदाश्रये कर्मादीन्यप्रयोजकानि । ननु 'तावत्कर्माणि कुर्वीत
न निर्विद्येत यावत्'ेत्यादिवचनैर्भगवदीयानामपि नित्यनैमित्तिकव्रतादिकरणमावश्यकं

तत्र घेदसाधकत्वं वदति भगवान् तदा भगवदीयानामपि नित्यनैमित्तिककर्मादिकरण-
मेकादक्षीजन्माष्टमीव्रतादिकरणं च व्यर्थमिति चेत्, न । तत्र पूर्वं भगवदीयानां कर्मव्र-
तादीनां स्वरूपं वक्तव्यं तदेवाहुः—‘यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो’ ‘यत्करोषि
यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्’ इति । तेन भगवदीयकृतकर्मणां ‘यस्य स्मृत्ये’-
त्यादिवाक्यैः पूर्णत्वमन्येषामपूर्णत्वादसाधकत्वम् । तेन स्वमार्गीयाणां तेषां तेभ्यो भेदः
श्रूयितः । वस्तुतस्तु यत्र विवेकधैर्यमत्तयादिरहितानामपि तत्प्राप्तिस्तत्राकामतयापि
कृतानां कर्मव्रतादीनामसाधकत्वं किमाश्चर्यम् । एतेन सर्वसाधनरहितानामेव भगवदाश्रये
मुख्योधिकार इति ज्ञेयम् । तेन तेषां सपरिकराणां ज्ञानाभावे त एव नष्टा जाता इत्याह
नष्टेष्ट्विति । ननु तदधिष्ठातृदेवतानां तद्रूपसाधनैकलभ्यप्रसादानां विद्यमानत्वात्कथमप-
रिज्ञानं नाशो वा भवेत्तत्राह—तिरोहितेति । अर्थरूपा देवास्तेभ्यस्तिरोहिता जातास्तेन
गतसाराः सन्तस्तेपि तथैव जाता इति भावः ॥ ५ ॥

ननु तान्त्रिकमन्त्राद्यभावेऽप्यग्निहोत्रचान्द्रायणकृच्छ्रादीनां विद्यमानत्वात्कथं न
कार्यसिद्धिरतत्राह—

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानावादविनष्टेष्ट्विति । जैमिनिरुणादगौतमादयो हि कृष्ण्यस्तामसास्तैः
श्रुतिस्मृत्यर्थविचारे क्रियमाणे कालसम्बन्धादुद्विक्तस्वभावाः सन्तः कर्मव्रतादिप्रतिपादने
निरन्तरसन्तन्यमानपरस्परप्रतिद्वन्द्वसत्तर्करुज्जितव्यवसाया जाताः । एवं वस्तुनिर्धार-
माये तदन्तेवासिपरम्पराया अपि पूर्वापेक्षयाप्यधिकदोषयुक्तत्वेन विविधकुतर्कोपेतैः पर-
स्परविर्देनानावादरूपस्तद्वारयैः सर्वाण्येव कर्मव्रतादीनि विशेषेण नष्टानि । फलस्वरू-
पाभ्यां वस्तुनिर्धारणानि तद्रूपेण कृतमकृतमायं भवतीति तथा । अत एव भगवतापि
नयेत्युक्तं ‘ज्ञात्वा ज्ञान्वा च कर्माणि जनोयमधितिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्याद्यथा
नाविदुषो भवेत्’ इति । तन्मार्गस्यैव तथात्वात् । ननु साक्षाग्निहोत्रग्रन्थप्रतिपादकानां
श्रुतिस्मृत्यानां विद्यमानत्वेन तदनुसारेण तत्कर्तारोपि दृश्यन्ते कथं तत्राह इति
यैवप्राह—वायण्डैकेति । परमनारण्यार्थं धर्मवत्कृत्वा पददर्शनं पापण्डः, प्राकृतनित्यवैकृत-
वाग्यमन्त्रमाधनकत्रादिपरिज्ञानाभावे चित्तादिशुद्धयसाधकत्वात् ‘अग्निहोत्रं गयान्मन्त्रं
संन्यासं पश्यैतृकम् । देवराज मुनोऽगतिं कर्तुं पथं विवर्त्तये’दित्यादिवाक्यप्राप्तेषामिदानीं
निषिद्धत्वान्मुक्ता भव्यामामन्त्रमेव मामुक्तीनि तन्मन्त्रैरपि पापण्डार्थमेवको यः प्रकृतेन

यत्नस्तद्रूपत्वमेव स्यात् । एवमखिलकर्मव्रतानां पापण्डैकप्रयत्नरूपत्वे जाते ब्रह्मक्षत्राणा-
मप्याश्रय एव साधीयानित्याह—कृष्ण इति ॥ ६ ॥

नन्वेवं सर्वथा सदोषाणां तृतीयैरुपार्गप्रवेशयोग्यानां 'गतिर्ममे'त्येवंरूपोक्ति-
मात्रेण कथं भगवान् सर्वनिरपेक्ष आश्रयो भवेत्तत्राह—

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादिदोषाणां नाशक इति । ब्रह्मवादे भगवतः सर्वाश्रयत्वेऽपि सर्वार्थे
भक्तिमार्गीयाश्रयस्य जीवानां सर्वथा कर्तव्यत्वादाश्रयभवने महानुत्साहो भवति । यथा
स्वनाममाहात्म्यख्यापनार्थं नामोक्तिमात्रेणैवाजामिलादीनां सर्वदोषनाशको जातः स्वधर्म-
पक्षपातादेवं भक्तिमार्गे पक्षपातात्तन्मार्गीयाश्रयमाहात्म्यख्यापनार्थं तादृशुक्तिमात्रेणैव
भगवोस्तथाविधो भवतीति भावः । तथापि क जीवाः क्षुद्रतमाः क वा ब्रह्मादिदुर्लभकथो
भगवानित्याश्रयभवननिश्चयाभावे कथं वा तमुद्दिश्य तथोक्तौ प्रवृत्तिरपि भवेत्तत्राह—
अनुभवे इति । अत्रास्मच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । एवमाश्रयभवनोन्मुखो भगवान् मदनुभवे
स्थित इति निर्णीतार्थोऽहं वदामीत्यज्ञानान्यथाज्ञानप्रतिकूलतर्कैर्नान्यथा शङ्कनीयमिति
भावः । चित्तस्यातथात्वेऽपि निरन्तरं तदनुसन्धानपूर्वकमेतदुक्तौ सत्यां मदनुभूतो भग-
वानप्यनुभवारब्धो भवतीति मदीयैरेतदेव सर्वथा कार्यमित्यलं विस्तरेण । ननु यथा कलौ
श्रुत्यादिभिर्ज्ञातमाहात्म्या अपि धर्मादयो नष्टाः तथा 'कलौ दशसहस्राणि विष्णुम्यक्ष्यति
मेदिनीम् । तदर्द्धं जाह्नवीतोयं तदर्द्धं ग्राम्यदेवता' इत्यादिना बाह्यतो भगवत्सान्निध्या-
भावे तन्माहात्म्यमपि तिरोभूतं भविष्यतीति कथमज्ञातमाहात्म्यास्तदाश्रयोक्तौ प्रवृत्ता
भविष्यन्तीति चेत्तत्राह ज्ञापितेति । ज्ञापितमखिलमखिलेभ्यो भक्तेभ्यो वा श्रुतिपुराणश्री-
भागवतादिना साक्षात्परम्परया वा माहात्म्यं यस्य येनेति वा । तथाहि 'तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मनः' इत्यादिनाऽखिलेभ्यः सृष्टिकर्तृत्वप्रोधिकया श्रुत्या माहात्म्यख्यापनम् ।
प्रवृत्तिपराणां कर्ममाहात्म्यरूपमेव भगवन्माहात्म्यज्ञापनं तत्रैव पर्यवसितमतित्वात्तेषा-
मेवं ज्ञानिनामुपासकानां च । भक्तानां तु साक्षादेव यथा 'जृम्भतो दृष्टो इदम्' यथाच
'गरिमाणं शिशोर्वौढं न सेहे गिरिकूटवत्' एवमूढमुख्या सर्वत्र ॥ ७ ॥

ननु 'आकाशात्प्रतितं तोयं यथे'त्यादिनोक्तप्रकारेण देवतान्तरं भजतामपि सर्व-
मुक्तौ भगवत्सम्बन्धो भविष्यतीति किमित्येवं निरन्वेनाश्रय एवोन्यते तत्राह—

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हस्तिस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्राकृता इति । ब्रह्माणमारभ्य सर्व एव देवाः प्राकृता आधिभौतिकान्तःपा-
तिरात् । बृहदक्षरं गणितानन्दकं स्वार्थे 'कः' प्रत्ययः । तेन जीवेषु निरानन्दहेतूनाम-
गणितानां विद्यमानत्वाच्च गणितानन्देऽपि न तेषामानन्दपूर्णता तत्र प्राकृतैः कः पुरुषार्थः
सिद्ध्येत् । तथापि विराडक्षरयोरपि तदात्मकत्वाविशेषेण कार्यसिद्ध्यभावे, कथं मूलाश्रय-
णेन सर्वथा तद्वक्त्येवेत्येवं निश्चीयते तत्राहुः—पूर्णेति । नहि पूर्वोक्तैः कैरप्यानन्दः पूर्यते ।
तत्र दुःखापगमाभावे पूरितोप्यपूरित एव स्यात्तत्राह—हरिरिति । यद्यप्यस्यैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्यादिना देवेष्वपि नद्वन्द्वमस्ति तथापि न तथा तेषा-
मन्यपूरकत्वं तदल्पीयस्त्वात् । निरवधिदारिद्र्यस्य सावधिधनेनापगमस्याशक्यत्वादेवम-
पूर्णानपि प्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं कृष्ण एव पूर्णान् करोति । 'तं सत्यमानन्दनिधिं
भजेते'तिन्यायेन स एव तथार्कतव्य इति दिक् ॥ ८ ॥

ननु भवद्भिरेव भक्त्युत्पत्त्यर्थं तदाह्वयार्थं वा विवेकैर्यथाश्रयाणां निरूपितत्वात्कथमि-
तरनिरपेक्षः स एवोच्यते, किञ्च, आश्रयरक्षायाश्च तदुभयरक्षानन्तरं च भवद्भिरेवोक्त-
त्वात्कथं श्रीमतामेव वानर्यं विसंवादि भवतीति चेत्तत्राह—

विवेकैर्यथभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

विवेकैर्यथभक्त्यादिरहितेति । विवेकः सर्वपरार्थनेपि निजेच्छातः करिष्य-
तात्येवंनिश्चयरूपः । निवृत्त्युपायाकरणेन सर्वथा दुःखसहनं धैर्यम् । भक्तिः प्रेमल-
सणा तत्साधनरूपा वा । आदिशब्देन मर्यादाभक्तिसाधनानां ग्रहणम् । यत्र भक्तिसाध्यं
नान्येन सिद्ध्यत्यन्यसाध्यं तु भक्तेरानुपङ्गिकं फलमेवंरूपभक्तिव्यतिरेकेणापि यत्रा-
श्रयात्मसिद्धिस्तत्र विवेकादिनिरपेक्षः स तथामवतीति किं वाच्यम् ? अत एव तत्रा-
प्यन्ते 'कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या'इत्युक्तम् । किञ्च, विवेकादिस्थितौ तदव-
लम्बेनाश्रयाभावेऽपि स्थितिर्भवति तथासत्याश्रयस्वरूपं साङ्गं न सिद्ध्येत्, धर्मतद्विप-
रीतादिसाधनाभावे तु प्रययाप्पनुद्धार्य एव स्यात्तेन धर्मिपक्षमवलम्ब्य धर्मादिविपरीतसा-
धनतामेव गर्वनः कार्यसिद्ध्यभावनिश्चये दैन्याविर्भावतामेव शरणागताविवाश्रये
गुण्योपकार इति तथैवोक्तं पापामक्तस्य दीनस्येति । आसक्तिः कायेन मनसा
वाचा तटकरणे स्यात्तुभक्तिः । अयमेव विशेष आश्रयविधौ । एवं सति धर्मादिप्रतिपो-
षिताः कलौ गुण्यमिन्याश्रयाधिकारस्य बहुधा विद्यमानत्वान् सर्वरेव स एव सर्वथा कार्य-
इत्याह कृष्ण एवेति । नन्वेवं मति तु पापकरणस्यैवाश्रये कारणत्वमायातीति चेत्तत्राह
'कृष्ण एवेति । अथैवं प्रतिमानि-एवकारेण यत्र विवेकैर्यथभक्त्यादीनां भगवद्दर्पा-

णामप्यकारणं तत्र तत्करणे तदाश्रयस्य विद्यमानत्वादन्याश्रये जाते भगवदाश्रयानु-
त्पत्तिः स्यादतो यथा धर्मादित्यागस्तथाऽधर्मस्यापीति भावः । तर्हि पूर्ववाक्यमनुपपन्न-
मिति चेत्, न, अनवबोधात् । तथाहि 'एवं सति धर्मादिप्रतियोगित्वं कलौ सुलभ-
मित्याश्रयाधिकारस्य बहुधा विद्यमानत्वादेतस्यायमर्थः—विवेकधैर्यभक्त्यादिसहितास्तु
कलौ दुर्लभाः पापकर्तारस्तु सुलभा इति तदधिकारस्य बहुधा विद्यमानत्वम् । ननु
धर्मकर्तारस्तु सर्वथा तत्रानधिकारिणः परमधर्माकर्तार एवाधिकारिण इत्यायातमिति
चेत् ? तत्रोच्यते । धर्मादिमतां विवेकधैर्यभक्तिमतां चेतस्यागपूर्वकं केवलाश्रयकरणं
सहसा न भवति तेषु समीचीनत्वबुद्धेः । यथा प्रभुणा सर्वधर्मत्याग उपदिष्टे पार्थस्य
तत्करणे शोकोत्पत्तौ पुनः प्रभुणैव 'पापेभ्यो मोक्षयिष्यामीत्युक्तं, नोचेच्छरणधर्मे तद-
संभवात्तन्मोचनकथनमनुपपन्नं भवति तथैवैतेषामपि शोकसंभवः । परं तद्विपरीतवतां तु
तेष्वसद्बुद्ध्या निस्साधनेष्वेव श्रीगोकुलेशाङ्गीकारमात्र्यात्तद्वलाच्च तस्यागः सुलभ इति
सुष्ठुक्तं 'धर्मादिप्रतियोगित्वमित्यनेनेति सर्वमनवद्यम् ॥ ९ ॥

ननु 'श्रेयांसि बहुविज्ञानी'तिन्यायेन प्रतिबन्धकानां दृष्टादृष्टभेदाभ्यामुक्त्या
विद्यमानत्वात्कथमुक्तिमात्रेण चाक्लिष्टकर्मा भगवानाश्रयो भवेत्तत्राह—

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

सर्वसामर्थ्यसहित इति । कर्तुमर्तुमन्यथाकर्तुमामर्श्यादिरूपैः सहितः ।
ननु तत्र दृष्टान्तनिर्देशनस्यादृश्यमानत्वात्कथं ज्ञायते तत्राह सर्वत्रेति । सर्वत्र योग्या-
योग्यविचारेणाखिलानामखिलान् वार्थान् करोति करिष्यत्यकार्षीदित्यादिधर्मस्याविना-
शित्वेन भगवति सर्वदा विद्यमानत्वादाश्रयकरणे कोनध्यवसाय इत्यर्थः । तथापि भगवतः
सर्वसमत्वात्सर्वमुत्पन्नवसरेऽप्रार्थितः कथमुद्धरिष्यतीत्यत आह शरणस्थेति । ये च
शरणं गत्वा तस्मिन्नेव धर्मे स्थितास्तेषामुद्धारणे अप्रार्थितोपि भूकृतप्रयत्नः सर्वदैव वर्तते
किं पुनर्मत्प्रार्थितः । यथा भूम्युद्धारचिकीर्षायामपि ब्रह्मणा भूम्या दुःखनिवेदनरूप-
प्रार्थनानन्तरमेव समाधौ तद्गिरः श्रवणानन्तरमेव साक्षाद्भगवानवतीर्यास्मानुद्धरिष्यतीत्येवं-
निश्चयो जात एवं मत्प्रार्थितो मदीयानामाश्रयो भवत्येवेति निश्चित्य मदीयैः सर्वथा सर्व
परित्यज्याश्रय एव कर्तव्यः । एतदेवाभिसंधायाचार्यैरुक्तं कृष्णं विज्ञापयाम्यहमिति ।
यद्वा, मदीयैरेवं स्तुतिरेव कार्या, मत्प्रार्थितः स्वयमेवाश्रयो भविष्यति नात्र गुप्सत्कृतिमपेक्षते ।

नवमिथ स्तुतिः पूर्वं कर्तव्याश्रयणेषुभिः ।

दशमे स्वस्य धर्मस्य साधकं ज्ञापयेद्बुधः ॥ १० ॥

प्राकृता इति । ब्रह्माणमारभ्य सर्व एव देवाः प्राकृता आधिभौतिकान्तःपा-
तिरात् । बृहदक्षरं गणितानन्दकं स्वार्थे 'कः' प्रत्ययः । तेन जीवेषु निरानन्दहेतूनाम-
गणितानां विद्यमानत्वाच्च गणितानन्देऽपि न तेषामानन्दपूर्णता तत्र प्राकृतैः कः पुरुषार्थः
सिद्ध्येत् । तथापि विराडक्षरयोरपि तदात्मकत्वाविशेषेण कार्यसिद्ध्यभावे, कथं मूलाश्रय-
णेन सर्वथा तद्वस्त्येवेत्येवं निश्चीयते तत्राहुः—पूर्णेति । नहि पूर्वोक्तैः कैरप्यानन्दः पूर्यते ।
तत्र दुःखापगमाभावे पूरितोऽप्यपूरित एव स्यात्तत्राह—हरिरिति । यद्यप्यस्यैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्यादिना देवेष्वपि तद्वत्त्वमस्ति तथापि न तथा तेषा-
मन्यपूरकत्वं तदल्पीयस्त्वात् । निरवधिदारिद्र्यस्य सावधिधनेनापगमस्याशक्यत्वादेवम-
पूर्णानपि प्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं कृष्ण एव पूर्णान् करोति । 'तं सत्यमानन्दनिधिं
भजेते'तिन्यायेन स एव तथाकर्तव्य इति दिक् ॥ ८ ॥

ननु भवद्भिरेव भक्त्युत्पत्त्यर्थं तदाह्वयार्थं वा विवेकधैर्याश्रयाणां निरूपितत्वात्कथमि-
तरनिरपेक्षः स एवोच्यते, किञ्च, आश्रयरक्षायाश्च तदुभयरक्षानन्तरं च भवद्भिरेवोक्त-
त्वात्कार्यं श्रीमतामेव वाच्यं विसंवादि भवतीति चेत्तत्राह—

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितेति । विवेकः सर्वमपार्थनेपि निजेच्छातः करिष्य-
तीत्येवंनिश्चयरूपः । निवृत्त्युपायाकरणेन सर्वथा दुःखसहनं धैर्यम् । भक्तिः प्रेमल-
क्षणा तन्साधनरूपा वा । आदिशब्देन मर्यादाभक्तिसाधनानां ग्रहणम् । यत्र भक्तिसाध्यं
नान्येन सिद्ध्यत्यन्यसाध्यं तु भक्तेरानुपज्ञिकं फलमेवंरूपभक्तिव्यतिरेकेणापि यत्रा-
श्रयात्सर्वसिद्धिस्तत्र विवेकादिनिरपेक्षः स तथाभवतीति किं वाच्यम् ? अत एव तत्रा-
श्रयने 'कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या'इत्युक्तम् । किञ्च, विवेकादिस्त्यतौ तदव-
लम्बेनाश्रयाभावेऽपि स्थितिर्भवति तथासत्याश्रयस्वरूपं साङ्गं न सिद्ध्येत्, धर्मतद्विप-
रीतादिताधनाभावे तूभययाप्यनुद्धार्य एव स्यात्तेन धर्मपक्षमवलम्ब्य धर्मादिविपरीतसा-
धनरतामेव सर्वतः कार्यसिद्ध्यभावनिश्चये दैन्याविर्भाववतामेव शरणागताविश्रय-
मुपयोधिकार इति तथैवोक्तं पापाम्भक्तस्य दीनस्येति । आसक्तिः कायेन मनसा
पापा तदकरणे स्यात्तुमसक्तिः । अयमेव विशेष आश्रयविशेषः । एवं सति धर्मादिप्रतियो-
गिः कलौ मुक्तमपि न्याश्रयाधिकारस्य षडुपा विद्यमानत्वान् सर्वदेव स एव सर्वथा कार्य-
इत्याह कृष्ण एवेति । नन्येवं मतिस्तु पापकरणस्यैवाश्रये कारणत्वमायातीति चेत्तत्राह
'कृष्ण एवेति । अत्रैव मतिमानि-परकारणं यत्र विवेकधैर्यभक्त्यादीनां भगवद्धर्मा-

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवरणविभूषितम् ।

यद्वाक्यमात्रकथनात् स्वीयत्वं मनुते हरिः ।

ते कृष्णवल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मयि ॥ १ ॥

तदनुग्रहतः कृष्णाश्रयस्य चित्तिर्मया ।

विधीयते यतः कृष्णाश्रयः फलति सर्वथा ॥ २ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवदाज्ञानुसारेण जनानुद्धर्तुं निबन्धादौ सपरिकरं भक्त्यादिमार्गानुपदिश्य प्रत्यहं कलेराधिक्येन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय्य विवेकधैर्याश्रय-ग्रन्थे विवेकधैर्याभ्यां सहितमाश्रयमुपदिष्टवन्तः, तत्स्वरूपं च तत्र सर्वथा सर्वदा भगव-च्छरणगमनात्मकं सिद्धं, तथाच तत् कायिकादिभेदेन त्रिधा भवति, तत्र प्रथमं मानसं शरणं भावनात्मकं भवति, पश्चात् कायिकं तद्वैर्येण सिद्ध्यति, वाचनिकं तु 'प्रपन्नं पाहि मा प्रभो' इत्यादिप्रार्थनारूपम् । एतादृशस्य भवनेपि कारणं भगवदनुग्रह एवेति 'सोहं तवाङ्घ्री'त्यकूरस्तुतौ 'असतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रहमीश मन्य' इति स्वानुभवेन प्रतिपादितम् । शरणागतिलक्षणं च तत्रैवोक्त 'यदि सङ्घातमनुगुणं कुर्यात् त्याजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्य'मित्यारभ्य 'सत्सेवारुचिर्भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा भगव-च्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्मद्वापक'मित्यन्तेन । 'अनुगुणपक्षस्तु सुगम' इति च । एवं सत्ये-तादृशी शरणागतिविवेकधैर्याश्रयोक्तरीत्यापि साम्प्रतं कठिनेति भक्त्यादिमार्गाणां दुःसा-ध्यत्वे हेतुरपि तत्र नोक्त इति निबन्धादायुक्तोपि दुर्ज्ञेय इति तदुक्तिपूर्वकं साक्षां वाच-निकीं ता साम्प्रतं साधनत्वेन विवक्षन्तः कृष्णाश्रयस्तोत्ररूपेणाहुः—सर्वेत्यादि ।

अत्र टीकारम्भे श्रीरघुनाथचरणैर्ग्रन्थावतरणिका कापि नोक्ता परन्तु 'य आविरासीद्धोरेस्मिन् कलौ श्रीवल्लभाभिधः । निजदास्यं स नो देयादव्यादपि दुराश्रया-दि'तिमङ्गलवाक्ये कलिस्वरूपस्य श्रीमदाचार्येषु प्रार्थनस्य च कथनेन सूचितेति न विरोधः । एवं कल्याणरायैरपि कृष्णाश्रयस्य सर्वसाधकत्वं सर्वसाधनानामसाधकत्वं चोक्तमिति तेषामप्ययमेवाशयः । श्लोकसङ्ख्यातात्पर्यं तैरेवमुक्तं 'भक्तानां भगवानेव

पाठफलमाह—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रमिति । कृष्ण आश्रयो भवत्यस्मादिति कृष्णाश्रय इति स्तोत्रस्य नाम । फलाधिकारिणां पाठविधिं चाह—सन्निधौ सेव्यस्य गुरोर्वा । उभयोरभावे स्मरणीयस्य वा । धर्मादिषु सर्वेषु असाधनतानिश्चयः कृतार्थताविषयिण्युत्कटेच्छा च पूर्वा-
वधिः । अल्पे बहु च साध्ये भगवान् स्वतः सर्वसाधको भवतीत्येवंरूप आश्रयसिद्धिरुत्तरावधिः ।
तावदिदं पठनीयमिति सिद्धम् । यः पठेत् कृष्णसन्निधौ । य एव पठेत्तत्तद्धर्माविष्टान्तः-
करणः अतथाभूतो वा । ततः किं स्यादत आह तस्याश्रयो भवेत् । क इत्याकाङ्क्षायां
कृष्ण इति । कृष्णः सदानन्दः । तेन तदाश्रितानां व्रजस्थानामिव सर्वथा दुःखात्यन्ताभावः
परमानन्दसम्यन्धश्चोक्तो भवतः । नन्वत्र किं प्रमाणमेतत्स्तोत्रपाठमात्रेणैव स तथा भवेत्
श्रीवल्लभ इति । यथा श्रिया वल्लभो भगवोऽस्तथायमपीति भगवद्वाक्यमिवास्यापि वाक्यं
वेदात्मकमिति मूर्ध्नि धृत्वा तथैव कर्तव्यमित्यर्थः । किञ्च, भगवद्धर्माणां स्वरूपं तद्धर्मनिरता
एव जानन्तीति तदुक्तौ न विमतिपन्नैः कैरपि भाव्यमिति दिक् ॥ ११ ॥

व्रजपतिरतिमित्यं यः प्रदातुं कृपातः

सकृन्निगमसारं तत्त्वतः संजगाद ।

स्वजनपरिष्टदो ध्रुक् संततेः संशयानाम्

स भवतु मम सर्वं विद्वलेशः सुकेशः ॥ १ ॥

रुचिरचरणयुग्मं हृत्पद्मेशेति तित्तिगम्

निजमनसि विहारं ध्वस्तगाढान्धकारम् ।

व्रजिनवनकुटारं प्राप्त्योकोपहारम्

सकृन्निगमसारं भावयेद्विद्वलेशम् ॥ २ ॥

आश्रयस्तोत्रविष्टतिं द्वारिकेश्वरशुद्धधीः ।

आश्रितानां चकारेमापाश्रयप्रापनेच्छया ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्दोषीजनवल्लभचरणैकनानन्दारिकेश्वरेण विरचिता
कृष्णाश्रयविष्टतिः सम्पूर्णा ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवरणविभूषितम् ।

यद्वाक्यमात्रकथनात् स्वीयत्वं मनुते हरिः ।

ते कृष्णवल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मेयि ॥ १ ॥

तदनुग्रहतः कृष्णाश्रयस्य विवृतिर्मया ।

विधीयते यतः कृष्णाश्रयः फलति सर्वथा ॥ २ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवदाज्ञानुसारेण जनानुद्धर्तुं निबन्धादौ सपरिकरं भक्त्यादिमार्गानुपदिश्य मत्पहं कलेराधिक्येन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय्य विवेकधैर्याश्रय-ग्रन्थे विवेकधैर्याभ्यां सहितमाश्रयमुपदिष्टवन्तः, तत्स्वरूपं च तत्र सर्वथा सर्वदा भगव-च्छरणगमनात्मकं सिद्धं, तथाच तत् कायिकादिभेदेन त्रिधा भवति, तत्र प्रथमं मानसं शरणं भावनात्मकं भवति, पश्चात् कायिकं तद्वैयर्थ्येण सिद्ध्यति, वाचनिकं तु 'प्रपन्नं पाहि मां प्रभो' इत्यादिमार्थनारूपम् । एतादृशस्य भवनेपि कारणं भगवदनुग्रह एवेति 'सोहं तवाद्ग्री'त्यक्रूरस्तुतौ 'असतां दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रहमीश मन्य' इति स्वानुभवेन प्रतिपादितम् । शरणागतिलक्षणं च तत्रैवोक्तं 'यदि सङ्घातमनुगुणं कुर्यात् त्याजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्य'मित्यारभ्य 'सत्सेवासचिर्भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा भगव-च्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्मज्ञापक'मित्यन्तेन । 'अनुगुणपसस्तु सुगम' इति च । एवं सत्ये-तादृशी शरणागतिर्विवेकधैर्याश्रयोक्तरीत्यापि साम्प्रतं कठिनेति भक्त्यादिमार्गाणां दुःसा-ध्यत्वे हेतुरपि तत्र नोक्त इति निबन्धादाद्युक्तोपि दुर्ज्ञेय इति तदुक्तिपूर्वकं साक्षां वाच-निकीं तां साम्प्रतं साधनत्वेन विवक्षन्तः कृष्णाश्रयस्तोत्ररूपेणाहुः—सर्वेत्यादि ।

अत्र टीकारम्भे श्रीरघुनाथचरणैर्ग्रन्थावतरणिका कापि नोक्ता परन्तु 'य आविरासीद्धोरेस्मिन् फलौ श्रीवल्लभाभिधः । निजदास्यं स नो देयादव्यादपि दुराश्रया-दि'तिमङ्गलवाक्ये फलिस्वरूपस्य श्रीमदाचार्येषु भार्यनस्य च कथनेन सूचितेति न विरोधः । एवं कल्याणरायैरपि कृष्णाश्रयस्य सर्वसाधकत्वं सर्वसाधनानामसाधकत्वं चोक्तमिति तेषामप्ययमेवाशयः । श्लोकसङ्ख्यातात्पर्यं तत्रैवमुक्तं 'भक्तानां भगवानेव

पाठफलमाह—

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत्कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥ ११ ॥

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रमिति । कृष्ण आश्रयो भवत्यस्मादिति कृष्णाश्रय इति स्तोत्रस्य नाम । फलाधिकारिणां पाठविधिं चाह—सन्निधौ सेव्यस्य गुरोर्वा । उभयोरभावे स्मरणीयस्य वा । यर्मादिषु सर्वेषु असाधनतानिश्चयः कृतार्थताविषयिण्युत्कटेच्छा च पूर्वा-
वधिः । अल्पे बहु च साध्ये भगवान् स्वतः सर्वसाधको भवतीत्येवंरूप आश्रयसिद्धिरुत्तरावधिः ।
तावदिदं पठनीयमिति सिद्धम् । यः पठेत् कृष्णसन्निधौ । य एव पठेत्तत्तद्वर्माविष्टान्तः-
करणः अतयाभूतो वा । ततः किं स्यादत आह तस्याश्रयो भवेत् । क इत्याकाङ्क्षायां
कृष्ण इति । कृष्णः सदानन्दः । तेन तदाश्रितानां व्रजस्थानामिव सर्वथा दुःखात्यन्ताभावः
परमानन्दसम्बन्धोक्तौ भवतः । नन्वत्र किं प्रमाणमेतत्स्तोत्रपाठमात्रेणैव स तथा भवेत्
श्रीवल्लभ इति । यथा श्रिया वल्लभो भगवोस्तथायमपीति भगवद्वाक्यमिवास्यापि वाक्यं
वेदात्मकमिति मूर्ध्नि धृत्वा तथैव कर्तव्यमित्यर्थः । किञ्च, भगवद्दर्माणां स्वरूपं तद्धर्मनिरता
एव जानन्तीति तदुक्तौ न विमतिपन्नैः कैरपि भाव्यमिति दिक् ॥ ११ ॥

व्रजपतिरतिमित्यं यः प्रदातुं कृपातः

सकृन्निगमसारं तत्त्वतः संजगाद ।

स्वजनपरिष्टो ध्रुक् संततेः संशयानाम्

स भवतु मम सर्वे विट्श्लेशः सुकेशः ॥ १ ॥

रुचिरचरणयुग्मं हृत्पद्मेति तितिग्मम्

निजमनसि विहारं ध्वस्तगाढान्धकारम् ।

व्रजिनवनकुटारं प्राप्तलोकोपहारम्

सकृन्निगमसारं भावयेद्विट्श्लेशम् ॥ २ ॥

आश्रयस्तोत्रविट्ति द्वारिनेश्वरशुद्धीः ।

आश्रिताना चकारेमाषाश्रयप्रापनेच्छया ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्गोपीजनवल्लभचरणैकनान्द्वारिकेश्वरेण विरचिता
कृष्णाश्रयचिष्टतिः सम्पूर्णा ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवरणविभूषितम् ।

यद्वाक्यमात्रकथनात् स्वीयत्वं मनुते हरिः ।

ते कृष्णवल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मयि ॥ १ ॥

तदनुग्रहतः कृष्णाश्रयस्य विवृतिर्मया ।

विधीयते यतः कृष्णाश्रयः फलति सर्वथा ॥ २ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवदाज्ञानुसारेण जनानुद्धर्तुं निबन्धादौ सपरिकरं भक्त्यादिमार्गानुपदिश्य प्रत्यहं कलेराधिक्येन तेषां दुःसाध्यत्वमाकलय्य विवेकधैर्याश्रय-ग्रन्थे विवेकधैर्याभ्यां सहितमाश्रयगुणदिष्टवन्तः, तत्स्वरूपं च तत्र सर्वथा सर्वदा भगव-च्छरणगमनात्मकं सिद्धं, तथाच तत् कायिकादिभेदेन त्रिधा भवति, तत्र प्रथमं मानसं शरणं भावनात्मकं भवति, पश्चात् कायिकं तद्वैयर्थ्येण सिद्ध्यति, वाचनिकं तु 'प्रपन्नं पाहि मां प्रभो' इत्यादिप्रार्थनारूपम् । एतादृशस्य भवनेपि कारणं भगवदनुग्रह एवेति 'सोहं तवाङ्घ्रौ'त्यक्रूरस्तुतौ 'असतां दुराणं तचाप्यहं भवदनुग्रहमीश मन्य' इति स्वानुभवेन प्रतिपादितम् । शरणागतिलक्षणं च तत्रैवोक्तं 'यदि सङ्घातमनुगुणं कुर्यात् त्याजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्य'मित्यारभ्य 'सत्सेवारुचिर्भगवत्स्वरूपज्ञानेच्छा भगव-च्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्मज्ञापक'मित्यन्तेन । 'अनुगुणपसस्तु सुगम' इति च । एवं सत्ये-तादृशी शरणागतिविवेकधैर्याश्रयोक्तरीत्यापि साम्प्रतं कठिनेति भक्त्यादिमार्गाणां दुःसा-ध्यत्वे हेतुरपि तत्र नोक्त इति निबन्धादावुपतोपि दुर्ज्ञेय इति तदुक्तिपूर्वकं साक्षां वाच-निर्णीतां सांप्रतं साधनत्वेन विवक्षन्तः कृष्णाश्रयस्तोत्ररूपेणाहुः—सर्वेत्यादि ।

अत्र टीकारम्भे श्रीरघुनाथचरणैर्ग्रन्थावतरणिका कापि नोक्ता पान्तु 'य आविरासीद्वोरेस्मिन् कलौ श्रीवल्लभाभिधः । निजदास्यं स नो देयादव्यादपि दुराश्रया-दि'तिमद्गलवारये कलिस्वरूपस्य श्रीमदाचार्येषु प्रार्थनस्य च कथनेन श्रुतेति न विरोधः । एवं कल्याणरायैरपि कृष्णाश्रयस्य सर्वमायकत्वं सर्वसाधनानाम्मायकत्वं चोक्तमिति तेषामप्यपमेवाशयः । श्लोकसङ्ख्यातात्पर्यं तैरेवमुक्तं 'भक्तानां

देशादिपट्टसाधनरूपधनुर्विधपुमर्थरूपधनेति, दशलीलानिरूप्य इति, दशविधभक्तसैव्य इति, स्तोत्रार्थरूपे भगवति दशविधाः 'दश वै पशुषु प्राणा' इति श्रुतेः प्राणानां दशत्वं, ते यथा साधकास्तथा स्तोत्रमपीति शब्देऽपि दशविधाः । अतोऽर्थमनुकूलयन् शब्द एवायं साधक इति बोधनाय प्रार्थनाव्याजेन स्तुवन्तीति । द्वारिकेश्वरैस्तु 'आभासश्च निरोधश्चेति वाक्यलिखनेन 'न च लक्षणलक्षितया यजमानपञ्चमा इहां भक्षयन्ती'ति वदन् दशसङ्ख्या-पूरकसर्वफलरूपोत्र विवक्षित इत्याशय च द्वाटितः । तथा च 'या या साधनसंपत्तिः पुण्या-र्थचतुष्टये । तथा विना तदामोति नरो नारायणाश्रय' इति वाक्यलिखनेनाश्रयशब्दः कृष्णाश्रय इति स्तोत्रनामेति तेषामाशयः । मम त्वन्यदपि प्रतिभाति-यथाक्रूरेण प्रसन्न-प्रत्यक्षो भगवान् स्वाधिकारानुसारेण शरणतया प्रार्थितस्तथाऽऽचार्यैरपि स्वप्रकटितभक्ति-मार्गफलदानानुकूलः प्रसन्नः स्वोक्तिपठनमात्रेणाश्रयदानं कर्तुं समयविशेषे प्रार्थितस्तदौ कृतवानिति तज्ज्ञापकमिदं प्रार्थनाघटितं स्तोत्रमिति । अत्र च भगवान् गतित्वेन प्रार्थ्यते अस्त्विति क्रियाध्याहारेण । तत्र गतिशब्दः फले रूढः, 'सा काष्ठा सा परा गतिः' 'अन्ते या मतिः सा गतिः' 'नान्या भवेद्गतिररिन्दमे'ति श्रुतिपुराणादौ तथाप्रसिद्धेः । समाप्तौ तु 'तस्याश्रयो भवेत्कृष्ण' इत्याश्रयत्वं पाठफलत्वेनोक्तम् । आश्रयशब्दश्च सहाये रूढः, 'सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः' 'भवद्भिरमृतं प्राप्तं नारायणभुजाश्रयै' रित्यादौ तथाप्रसिद्धेः । कृष्णशब्दश्च परब्रह्मवाचकः 'कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्दृष्टिवाचकः । तयोरेकं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति तापनीयश्रुतेः, 'पापकर्षणो ह वै'ति च । ब्रह्मवै-वर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे श्रीरुक्मिण्युद्राहोचरं श्रीयशोदां प्रति भगवद्वाक्येऽपि 'कृपिरुक्तृष्टव-चनो णश्च सन्नक्तिवाचकः । अथापि दातृवचनस्तेन कृष्णं चिदुर्वधाः' 'कृपिश्च परमानन्दे णश्च तदास्य कर्मणि । तयोर्दाता च यो देवस्तेन कृष्णः प्रकीर्तितः' 'कोटिजन्मार्जिते पापे कृपिः क्लेशे च वर्तते । भक्तानां णश्च निर्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्तितः' इति त्रिधा निरुक्तः । तत्र तृतीयेन 'पापकर्षण' इति तापनीयश्रुतिरुपबृंहिता । गौतमीयतन्त्रे अष्टादशार्णव्या-ख्यायां च 'कृपिशब्दश्च सत्तार्यो णश्चानन्दस्वरूपकः । सुखरूपो भवेदात्मा भावानन्दमप-त्यत' इति । बृहद्गीतमीयेऽपि 'कृपशब्दो हि सत्तार्यो णश्चानन्दस्वरूपकः । सत्तास्वानन्द-योर्योगाच्चित्परं ब्रह्म चोच्यते' इत्येनाभ्यां पूर्वश्रुतिरुपबृंहिता । अत्र प्रथमे सर्वशब्दप्रवृत्ति-निमित्तभूता सत्ता भासपदेनात्मपदेन च व्याख्याता 'रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म ज्योति-निर्गुणं निर्विकारम् । सत्तामात्रमिति दशमस्कन्धवासनेन भगवत्स्वरूपं तेन सम्बन्धिदाना-त्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः, तां 'प्रातिप-दिकार्थं च घाल्यं च प्रचक्षते सा जातिः सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादय' इति वाक्य-पदीपोक्तरीत्या मूलसद्रूपाभिन्नानन्दरूपत्वेन कृष्णत्वं विवृतं, द्वितीये च प्रत्याहारन्यायेन

सदानन्दयोरन्तश्चित्तं निवेश्य सच्चिदानन्दतया परब्रह्मत्वेन कृष्णत्वं विवृतमितिभेदाः ।
अन्या अपि निरुक्तयो ब्रह्मवैवर्ते नामकरणमसङ्गे गर्गेणोक्ताः पञ्च सन्ति तास्ततो ज्ञातव्याः ।
आनन्दे च निरवधित्वमेव परमफलतावच्छेदकमित्यानन्दमयाधिकरणे स्थितम् । 'यो वै
भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य' इति छन्दोगश्रुते-
'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इतितैत्तिरीयश्रुतेश्च । फलं द्विविधं, साध्यमभिव्यङ्ग्यं च । तत्रायं
यथा परशोऽञ्छिदा । द्वितीयं यथा योगादात्मसुखम् । तत्र परे ब्रह्मण्याद्यरूपत्वस्याभावा-
द्वितीयरूपतैव वाच्या । तत्र हेत्वपेक्षायां 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इतिश्रुत्या स्वीयत्वेन
वरणे यत्साक्षाद्दर्शनं तदेव हेतुः । तथा सति 'नायमात्मा प्रवचनेने'त्यादिपूर्वाद्धिं उपलक्ष-
णविधया साधनान्तरनिषेधश्रावणेन वरणद्वारकं स्वस्यैव साधनत्वमुक्तं भवति । तदेव च
ब्रह्मवैवर्तोपबृंहणेऽपि सिद्धम् । तदेतत् सर्वं हृदि कृत्वा मूढानां सन्देहनिवारणायादृष्ट-
शास्त्रेऽनुसुद्धयमार्गाणां कालादीनां सन्निपत्याराधोपकारकाणामसाधकत्वं दोषांश्च वदन्त
उक्तरीत्या स्वस्मिन् फलरूपत्वमतिरोभावयित्वा तत्र साधनरूपोस्त्विति प्रार्थयन्ति—

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

सर्वे च ते मार्गाश्च । 'मृजूप शुद्धौ' मृज्यन्ते शोधयन्त इति । 'मृग अन्वेषणे'
मृगयन्ते तत्तत्फलार्थिमिरन्विष्यन्त इति मृगाः, स्मार्थेण त एव मार्गाः 'योगास्त्रयो मया
प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्तया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कथने'त्येकादशे
भगवतोक्ताः स्वप्नाप्सुपायाः तेषु नष्टेषु अनुशास्त्रदौर्लभ्यादिना तिरोहितेषु कृष्णो
व्याख्यातरीतिको भगवानेव मम गतिःसाधनफलरूपोस्त्विति सम्बन्धः । अत्र 'यस्य च
भावेन भावच्छरणमित्यनेन भावलक्षणा सप्तमी । अनुशाम्बदौर्लभ्यादौ हेतुः—खलध-
र्मणि कलौ लोके पापण्डप्रचुरे सतीति । चोदयारणे । खलान्तर्दुष्टो धर्मो यस्मिन्नसौ
खलधर्मा 'धर्मादिनिच् केवलादि'त्यनेनानिच् । खलधर्मत्वे हेतुलोकानां पापण्डप्रचुर्यम् ।
पापण्ड उपधर्मो जैनदयादिसदृशस्तस्य प्राचुर्यं बाहुल्यम् । कलाविन्यधिकरणे सप्तमी ।
आशयत्वं चात्राभिव्यापकतया कालिकसम्बन्धेन गौणीपक्षेऽपि कनया वा । तथार्चनादौ
कन्यावीदशे लोके सर्वमार्गेषु नष्टेषु सन्तु तथेत्यर्थः । 'पष्टी चानादरे' इत्यनेनानादरे वा
कन्याविति सप्तमी । हेतुहेतुपद्मावस्तु समभिव्याहागदेव लभ्यः । तथार्चनादौ लोके एव-
मार्गेषु सन्तु कलिमनादृत्य तद्वयं त्यक्त्वा तथेत्यर्थः । 'म्लेदोपनिधे राजन्' 'कलि
समानमन्त्यायां' इत्यादिवागेषु कलिस्तुतेस्तत्र सामान्यभ्रममारणाय कर्तव्यस्यापि
यथावयश्चिन्तितस्य न फलमाशङ्क्यमितिचोपनाय चान कलियोगोदोपकथनम् ।

‘कृष्ण’पदात्संपदाच्च नैतद्वाक्यविरोध इति बोध्यम् । तथाच, जलभेदोक्तरीत्या कीर्तयितृ-
निश्चित्य भगवानाश्रयणीय इति भावः । यद्वा, तादृशे लोके मार्गेषु नष्टेषु ‘वादवादांस्त्य-
जेत्तर्कान् पक्षं कंच न संश्रयेदि’तिसप्तमस्कन्धीयनारदवाक्यानुसन्धानेन विवक्षित-
मार्गस्यैव दृढग्रहणात् कलौ तत्तन्मार्गाणां साधकत्वतरतमभावादिकलहे नष्टे । चका-
रोत्र तन्नाशसमुच्चायकः । तथा सति तथेत्यर्थः । एवमपि बोध्यम्, प्रथमव्याख्यानरीतौ
कलौ सर्वमार्गेषु नष्टेष्वितिपदानां, कलावित्यस्यैव वाग्रिमश्लोकपञ्चकेतुपङ्क्तौ बोध्यः ।
एतद्रीत्या व्याकुर्वन्तः प्राञ्चः सर्वेऽपि विशेष्यान्वितस्यैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकतया-
शकलावतारव्यवच्छेदं तेनाहुः, तदस्माकमप्यभिप्रेतम् । श्रीरघुनाथास्तु ‘स्वरधर्मिणी’ति
पाठान्तरमप्युपन्यस्य स्वरश्चासौ धर्मश्चेति कर्मधारयान्मतत्त्वर्थीयेन्द्रत्ययं बहुव्रीहिप्रिग्रहे
‘क’प्रत्ययापत्तिभिर्नाहुः, चकारं च कलिव्यतिरिक्तकालसमुच्चायकमाहुः, मायातरणे
प्रपच्यतिरिक्तसाधनाभावस्य सर्वकालेषु तौल्यादिति तेषामाशयः । प्रार्थना तु सर्वमते-
ष्यन्यार्था ॥ १ ॥

एवं कालदोषेण सङ्गदोषं मार्गनाशं चोपपाद्य कालस्य साधारणत्वेन देशानाम-
साधारणत्वेन तदपेक्षयान्तरङ्गत्वात्तत्र च ‘काश्यादिपुर्यो यदि सन्ति लोके तासां तु मथ्ये
मयुरैव धन्या । या जन्ममौञ्जीव्रतमृत्युदाहैर्नृणां चतुर्धा विदधाति मुक्तिमि’त्यादिभिर्दे-
शस्तावकवाक्यैः साक्षात्साधकत्वस्य देशान् पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितानि-
त्यादिभिर्वाक्यैर्मार्गानुकूलतायाश्च प्रतीतेः प्राप्तं तथात्वभ्रमं वारयितुं कालेन देशदोषा-
दिकं वदन्त आहुः—स्लेच्छेत्यादि ।

स्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकनिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

अत्रापि भावलक्षणा सप्तमी । चोवधारणे । कलावित्यनुपज्यते । देशेषु स्लेच्छै-
येवर्तः उपलक्षणमेतत् अतिनामसैरिति यावत्, तैराक्रान्तेषु व्याप्तेषु । व्याप्तिरत्र तदा-
ग्रायनुरूपस्थितिरित्यम् । तदाज्ञानुरूपस्थितौ को दोष इत्यत आहुः पापेत्यादि । ‘एके
मुन्यान्पकेवलाः’ तत्पुरुषगर्भः कर्मधारयः । पापानां व्यभिचारचौर्यदौर्जन्यादीनामेक-
निलयेषु मुन्यस्यानेषु । ते हि लुब्धाः कामिनो हिंसाश्च, ततस्तत्र व्यभिचारादिकं
कुर्यन्ति चौर्यादिकं कारयन्ति च । तदवलोक्योक्ता अपि पैशुन्यशाम्भलपादिना तथा
विदधन्त्याप्येव दोष इत्यर्थः । ननु न सर्वे तादृगा इति नैव दोष इत्यतो दोषान्तरमाहुः—
सत्पीडेत्यादि । सतां स्वयमभिर्निर्माणां पीडया मिथ्याभिशापदण्डादिरूपलेशेन व्यग्रा
वदित्वा लोकाः सम्यक्ज्ञा जना येत्यिति । एवं च कलिकृतास्तेषु चत्वारो दोषा उक्ताः ।

तामसप्रभुत्वम्, पापबाहुल्यम्, सत्पीडा, सदुद्देश्येत्येतैरुपद्रवेण सम्यकर्तुमशक्त्या, सर्व-
मार्गेषु नष्टेषु सत्सु कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ २ ॥

एवं कालेन देशदोषादिकमुपपाद्य तेषां बाह्यत्वेन जलस्य चान्तःप्रवेशवहिः-
सम्बन्धाभ्यां शोधकतया देशापेक्षयाप्यन्तरङ्गत्वाच्चत्र च 'सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव
नार्मदम्' 'कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी । ये पिवन्ति जलं तासां मनुजा
मनुजेश्वर' 'प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेमलाशयाः' इत्यादिवाक्यैः साधकत्वमार्गा-
नुकूलत्वप्रतीतिस्तेषु तथात्वभ्रमं वारयितुं कालेन तत्रापि दोषं वदन्त आहुः गङ्गादि-
तीर्थवर्येष्विति ।

गङ्गादितीर्थवर्येषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

इह भारतवर्षे गङ्गादीनि यानि तीर्थश्रेष्ठानि तेषु दुष्टैः कर्मणा भावभेदेन च ये
दूषितास्तैरेव वेष्टितेषु । अत्रापि भावलक्षणैव सप्तमी । तथाच 'किंचाहं न भुवं यास्ये
नरा मय्यामृजन्त्यघम् । मृजामि तदघं कुत्र राजंस्तत्र विचिन्त्यतामि'तिनवमस्कन्धे भगी-
स्थं प्रति गङ्गायावयादुष्टावरणेन तेष्वपि शक्तिकौण्ड्यदोष इत्यर्थः । ननु 'साधवो
न्यासिनः शान्ता ब्रह्मिष्ठा लोकपावनाः । हरन्त्यघं तेङ्गसङ्गात्तेष्वस्ते ह्यघभिद्धरिरिति
तत्रैव गङ्गां प्रति भगीस्थवाक्यात्तादृशां सङ्गादिना तन्निवृत्तेस्तस्य प्रायिकत्वान्नायं दोष
इत्यत आहुः तिरोहिताधिदैवेष्विति । देवानां समूहोदैवम्, दैवे इत्यधिदैवं, देव-
समूहे विद्यमानं गङ्गादेर्देवतारूपम्, तिरोहितं अधिदैवं यस्मिंस्तत्तिरोहिताधिदैवम् ।
तथाच देवसंसदि विद्यमानं यद्गङ्गादेराधिदैविकं रूपं तत्तिरोधानाच्छक्तिकौण्ड्यता-
दवस्थ्यमित्यर्थः । यद्वा, तिरोहित आधिर्गस्य तत्तिरोहिताधि, तादृशं दैवं देवसमूहो
येष्विति । 'तत्तेषां न प्रियं यन्मनुष्या विदुरि'ति 'विमस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरू-
पिणः । विघ्नं कुर्वन्त्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समियात्परमि'ति श्रुतिस्मृत्युक्तदिशा मनुष्यमु-
क्तिस्तेषां न प्रियेति तन्निवृत्त्यर्थं वाराहपात्रादौ मुक्त्यभावाय भगवत्प्रार्थनावदत्र तीर्थादौ
दुष्टेष्वविष्य प्रतिवधन्तस्तिरोहिताधयो भवन्त्यतः शक्तिसद्भावेपि दोषतादवस्थ्यमतः
कृष्ण एवेति पूर्ववदित्यर्थः । एतेन 'तीर्थादावपि या मुक्तिः वदाचितकस्यचिद् भवेत् ।
कृष्णमसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चय' इतिनिबन्धोक्तौ युक्तिरपि प्रत्यक्षादि-
रूपा दर्शिता ॥ ३ ॥

अतः परं 'न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिन्नामयाः । ते पुनन्त्युहकालेन
दर्शनादेव साधव' इतिवाक्यात्तदपेक्षयान्तरङ्गत्वेन तेषां च सङ्गस्य 'प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः

कवयो विदुः । स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपाहतम् 'सतां प्रसङ्गात्' 'सन्त एतस्य छिन्दन्ति' 'सत्सङ्गेन हि दैतेया' इत्यादिवाक्यैः साधकत्वमार्गानुकूलत्वप्रतीतेस्तत्र तथा-
त्वभ्रमं वारयितुं कालकृतं सत्सु दोषं वदन्त आहुः अहङ्कारेत्यादि ।

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

अत्रा'र्हाणां कर्तृत्व'इत्यनेन तद्वैपरीत्ये सप्तमी । कलौ सत्सु मार्गमचारकेषु पुरु-
षेष्वहङ्कारेण स्वपाण्डित्याभिमानेन विशेषतो मूढेषु सत्सु । तथात्वे गमकद्वयपाहुः
पापेत्यादि । पापाः पापकर्तारो राजसास्तामसाश्च म्लेच्छादयस्तदनुवर्तिषु तदुपजीवि-
केषु । अक्रूरादेः कंसाद्यनुवृत्तिवदनुवर्तित्वेऽप्यदोष इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणान्तरं लाभे-
त्यादि । लाभो द्रव्यादेः, पूजा उन्नतिः, अर्थशब्दो द्वन्द्वान्ते श्रुतः प्रत्येकं सम्बध्यते,
तेन तदर्थं यत्नो बाह्याभ्यन्तर उद्यमो येषामिति । एतद्वयं विमूढत्वज्ञापकम् । तथाच
मार्गमचारकेष्वेतादृशेषु जातेषु सतामभावात्सङ्गो दुरायास्त इति सर्वमार्गेषु नष्टेषु कृष्ण
एवेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अतः परं सतां दुर्मिलतया तदपेक्षया मन्त्रसाधनजपादेः स्वमात्रसाध्यतयान्तर-
ङ्गत्वात्तत्र च 'परिहाय्यापि वेदांस्त्रीन् कर्माणि विहितानि च । गायत्रीमात्रमाश्रित्य द्विजो
भवति निर्भयः' 'गायत्रीहीनयेदास्तु साङ्गा अपि च निष्फलाः' 'सर्वेषु वर्णेषु तथाभ्रमेण
नारीषु नानाद्वयजन्ममेषु । दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गोपालकमन्त्र एष'
इत्यादिवाक्यैस्तत्तन्मन्त्राणां तथात्वप्रतीतेस्तेषु तथात्वभ्रमं वारयितुं तत्रापि कालेन दोषं
वदन्त आहुः-अपरीत्यादि ।

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

अपरिज्ञाननष्टेष्विति । अत्रापि पूर्ववदनुपङ्गो भावलक्षणा सप्तमी च । 'मन्त्रस्य च
परिज्ञानमित्येकादशे भगवद्वाक्यात्परिज्ञानेन मन्त्रशुद्धिः । परिज्ञानं नाम गुरुपसम्पादिना
शिवानन्यासपाठार्थनात्पर्यभिनियोगादीनां निर्धारस्तदभावोऽपरिज्ञानं, तेन नष्टेषु । स्वरू-
पस्य श्रावणान्येपि शुद्धयमात्रेण 'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमि'तिवददृश्यमानेषु । कचि-
न्मन्यन्तिपरिज्ञानदर्शनानुपान्तरमाहुः-अव्रतयोगिष्विति । 'अव्रता वद्वोऽशीचा'
इतिहादन्तरन्ये पञ्चमं पृक्तेर्मन्त्रोपाकरणदशायामेव गुरुकुलावासव्रतचर्याध्ययनधर्म-
परिपालनामासादव्रतेषु योगः सम्पन्नो येषां तादृशेषु । तेन दोषान्तरमप्याहुः तिरो-

हितार्थदेवेष्विति । तिरोहितावपतीयमानौ अर्थः प्रयोजनं तात्पर्यं च देवोधिष्ठायी देवता तौ येषाम् । 'य एनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेज्जायेरञ्ज्वाखाः प्ररोहेयुः पलाशानी'त्यादिश्रुतिप्रभृत्युक्तनिर्दर्शनव्यभिचारेण तदुभयतिरोभावस्य स्फुटत्वान्न तेषामिदानीं साधकत्वं न वा मार्गानुकूलत्वमतः कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

अतः परं मन्त्रापेक्षयापि स्वधर्माणां व्रतानामाचारस्य च पूर्वोक्तदोषाभावेन सुकरत्वेन चान्तरङ्गत्वात्तत्र च 'स्वधर्मस्थो यजन्यज्ञैरनाशीः काम उद्भव । न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत्' 'इह लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोनयः शुचिः । ज्ञान विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं च यदृच्छये'त्येकादशस्कन्धीयैः 'केदारे उदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते' तथा चैकादशी ह्येका गर्भवासक्षयङ्करी । एकादशीसमं पुण्यं न भूतं न भविष्यती'त्यादिभिः पुराणान्तरी-यैर्मगवद्वाक्यैः 'राचारममो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युत' इत्यादिभिर्भारतीयैश्च वाक्यैर्धर्मव्रतादीनां साधकत्वादिमतीतेस्तेषु तथात्वभ्रमं वारयितुं तेष्वपि कालेन दोषं वदन्त आहुः नानेत्यादि ।

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

नानाप्रकारका ये वादाः स्वरूपफलादिविषयकास्तैर्विश्लेषेण स्वरूपेण फलादिना च नष्टेषु तिरोहितेषु । तत्र स्वरूपतो नाशो वेदग्राह्यानां वादात् । 'यावज्जीवे-त्सुखं जीवेत्' 'अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् । प्रज्ञापौस्वनिःस्वाना जीवो जल्पति जीविका' इत्यादिरूपात् । फलतो नाशस्तु यथैकादशीव्रतादौ 'शुष्केण मोहिता विषा दैत्यानां कारणे भुवि । तुष्टयर्थं दशमोविद्धं कुर्वन्ति मम वासरमि'ति प्राये 'पुरा देवैर्ऋषिगणैः स्वपदच्युतिशङ्कया । सप्तमीवेधनालेन गोपितं चाष्टमीव्रत'मिति स्कान्देऽन्यत्र च निषेधनिन्दादेर्वैधस्वरूपनिर्णयस्य च विद्यमानत्वेपि तदनादृत्य स्वस्वाग्रहेण वाक्याभासाद्यायाभासाश्च समुदाहृत्य निर्णयन्ति, तादृशस्थले बोध्यः । एवं स्वधर्माचारयोरपि विमतिरस्या फलतो नाशो बोध्यः । वादे प्रयोजकमाहुः पापण्डेति । पापण्डेन दम्भेन एकोन्यः प्रयत्न उद्यमो येषामिति । स च 'वेश्यानेभ्यः सीधुगन्धिल-लनावक्त्रास्रवामोदितैर्नीत्वा निर्भरमन्मथोत्सवसैरुन्निद्रचन्द्रक्षपाः । सर्वज्ञा इति दीक्षिता इति चिरात्पाप्माग्निहोत्रा इति ब्रह्मज्ञा इति तापसा इति दिवा धूर्तजगद्रञ्ज्यते' इतिवद्बोध्यः । अत एव भूयोदर्शनात्स्वधर्मव्रतादीनामपि न स्वतः साधकत्वं न वा मार्गानुकूलत्वमतः कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ६ ॥

एवं पङ्क्तिर्भक्त्यादिमार्गाणां दुःसाध्यताज्ञापनाय कालकृतसर्वसन्मार्गनाशबोधन-
मुखेनाश्रयणस्योपायत्वं साधितम्, तदिदं तदा दृढीभवति यदा भगवानाश्रिते स्वमा-
हात्म्यमनुभावयति तदर्थमाहुः अजामिलादीति ।

अजामिलादिदोषाणां नाशकोऽनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

अजामिलादीति । अजामिलः पटुस्कन्धे प्रसिद्धो दासीपतिर्वल्लभधुः । आदि-
पदेन गजेन्द्राहल्याद्या, नृसिंहपुराणे नवमाध्याये मार्कण्डेयमृत्युप्रसङ्गे उक्ता नारकिणश्च,
तेषां ये दोषा इहजन्मनि पूर्वजन्मनि च कृतानि पापानि तेषां नाशकः । एतेन तादृश-
माहात्म्ये तदनुभावने च शब्दः प्रमाणमुक्तम् । प्रत्यक्षमाहुः अनुभव इत्यादि । अनु-
भवेऽस्माकं स्थितो विषयीभूतो ज्ञापितसमग्रमाहात्म्यः, एतेन प्रपन्नस्य मायातरणे सति
प्रतिबन्धकाभावात्स्वयमेवाग्रे माहात्म्यं गोचरीभवतीति ज्ञापितम् । ततश्च पूर्वपार्श्वे शब्दे
श्रीमदाचार्यचरणोक्तौ बोधयत्र वा विश्वस्य भगवदाश्रयणे भगवानेव साधनान्तरापेक्षां
विना सर्वं ज्ञापयस्तद्गोचरो भवतीति सूचितम् । कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ७ ॥

एवमत्र शब्दप्रत्यक्षाभ्यां पूर्वोक्तश्रुतिव्रजवैचर्यादिरीत्या भगवानेव पुष्टिपार्गी-
याणां साधनमिति साधितमतः परं पूर्वोक्तश्रुतिगौतमीयतन्त्रोक्तरीतिकं भगवतः फलत्वं
साधयन्ति प्राकृता इत्यादि ।

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात् कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

देवा-अष्टौ वसव, एकादश रुद्रा, द्वादशादित्या, इन्द्रः, प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंश-
वा, 'अग्निस्त्वमो देवानां विष्णुः परमस्तदन्तरेणान्या देवता' इत्यग्न्यादयो विष्ण्वन्ताः । अत्र
विष्णुः कालः, 'स विष्णोः ख्यो धियज्ञोऽसौ कालः कलयतां वर' इति वाक्यात्तदन्ता वा ।
अकारं घन्नाणं नाभातुकारं विष्णुं हृदये मकारं रुद्रं भ्रमध्व इति प्रणवमात्राधिष्ठाना-
विधादयो वा प्रजापत्यन्ताः, शतानन्दिनो वा । ते सकलाः कला अंशस्तत्सहिताः, सर्वे
प्राकृताः, प्रकृतिर्माया 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'ति श्रुतेस्तदधीनाः । कालस्य सौम-
न्यतया गुणानुरोधिनेन गुणाधिष्ठानगामभिमानित्येन च प्राकृतत्वम् । बृहदक्षरं गणिता-
नन्दकं, गणिनः 'स एको मानुष आनन्द' इत्यारभ्य शतानन्दिनां गणने 'स एको
प्रमत्त आनन्द' इत्युत्तरागमो प्रमत्त गणितम्, अत एवमहत्तयात् आनन्दो यत्र, स्वार्थे
व्यप्तादगम् । तेन तुरीयकोटिनिर्मिता ओंकारं सर्वेश्वरं द्वादशान्त इत्याद्युक्ता गुणावभासा
अपि तत्र । प्रविशन्तीनि यो धितम् । हरिः शुभोत्तमोऽसरात्परतः परः स उत्तमः पुरुषः ।

‘अतोऽस्मि लोके वेदे च मयितः पुरुषोत्तम’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्यः । पूर्णानन्दः शतानन्दसङ्ख्याने ब्रह्मानन्दस्य सर्वपरत्वेन गणनया मनोवागोचरतामेव प्रतिपाद्य तदुत्तरानुवाके ‘यतो वाचो निर्वर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चने’तीतिश्रुतावानन्दस्य मनोवागोचरत्वकथनेन तदपेक्षयाधिक्यस्यानवधित्वस्य च बोधनात्तथा । तस्मादानन्दे निरवधित्वस्यैव परमफलतावच्छेदकत्वेन तस्य चात्रैव विश्रान्तेः कृष्णः पूर्वोक्तरीतिकः मम परमफलरूपोस्त्विति पूर्ववत् ॥ ८ ॥

एवमष्टभिर्भगवत्स्वरूपविचारेणाश्रय एव सर्वथा साधको न त्वन्यः कोपि मार्गः साधक इति साधितम् । अतः परमाश्रयस्यापि साङ्गस्यैव साधकता विवेकधैर्याश्रये सिद्धेति तदङ्गाभावेऽपि यथा स फलं साधयति तमुपायं वदन्त आहुः विवेकेत्यादि ।

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

सर्वदुःखहर्ता भगवान् स्वेच्छातः सर्वं करिष्यतीत्येतद्विचारपूर्वकमनुसन्धानं विवेकः । सान्त्विकादीनां कायिकादीनां भौतिकादीनां त्रिविधदुःखानां प्रतीकारानाचरणेनोपेक्षणं धैर्यम् । माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढः स्नेहो भक्तिर्नवविधा च । आदिपदेन तदङ्गानि । साङ्गे ज्ञानकर्मणी च । तै रहितस्यैतेन यावत्साधनराहित्यं सूचितम् । बाधकसत्तामाहुः विशेषतः पापासक्तस्येति । आसक्तिः सङ्गातिशयोपरिहार्यः सङ्ग इति यावत् । एतावता ‘नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत’ इतिवाक्यस्मारणाद्भक्त्युत्पत्तौ प्रतिबन्धकमपि सूचितम् । एवं बाधकद्वयसद्भावेऽपि येनाङ्गेनाश्रयस्य सिद्धिस्तदाहुः दीनस्येति । एवं साधकाभावबाधकसद्भावाभ्यां जातया ग्लान्या दीनस्य । दौर्गत्यादेरनोजस्वं दैन्यम् । अनोजस एतादृशस्य कृष्ण एवेति पूर्ववत् । एवंप्रकारिकाया ग्लानेरसतां दुरापत्वात् सतां मार्यादिकानां ग्लानौ साधनान्तरेषु प्रवृत्तेरत्र तु तादृशग्लानिप्रपत्तिभ्यां तदुभयविलक्षणतया ‘सोहं तवाङ्गी’त्यत्रोक्तानुग्रहस्य स्वस्मिन्कारणत्वेन सत्ता ज्ञाप्यते । एतादृशस्यापि फलसिद्धिर्गीतायां ‘मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य’ ‘अपि चेत्सुदाराचार’इत्यत्र भगवताज्ञप्ता । नच पूर्ववाक्ये पापयोनीनां गतिरक्ता न तु पापकर्मणाम्, द्वितीये चानन्यभजनेन पापकर्मणां साधुत्वमुक्तं, न त्वाश्रयेणेति नैतद्व्यपमाश्रयेण सिद्धेर्गपकमिति शङ्क्यं, ‘सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च यो वदेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददात्येतद्व्रतं हरेरिति गारुडात्, ‘सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च यो वदेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं ममे’तिपुराणान्तरीयभगवद्वाक्याच्च भगवत्सनादृशे व्रते निश्चिते व्रतो भगवदनुग्रहेणैव तत्र प्रवृत्तावपि माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहस्यैव द्वारत्वनिश्चयादनन्य-

भाक्त्वसिद्ध्या, द्वितीयास्या 'नित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मामिति' भजनशेषतया
निरूपितत्वेन प्रथमस्य चाहुस्यात् । अतो नात्र कोऽपि चोद्यावसरः ॥ ९ ॥

एवं नवभिर्विवेकधैर्याश्रयग्रन्थोक्ताङ्गाभावेऽप्येतदुक्तरीतिकदैर्न्येनाप्याश्रयसिद्धिरिति
बोधितम् । अतः परमेतस्याप्यङ्गस्याभावे द्वाभ्यां साधनान्तरमाहुः सर्वसामर्थ्येत्यादि ।

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इत्यादिश्रुतिभिः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं च यावन्ति
सामर्थ्यानि तत्सहितस्तदुपपादित'भजामिलादी'तिपद्येन । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि
भूतानि मात्रासुपजीवन्ति' 'एष ह्येवानन्दयाती'त्यादिश्रुतिभिः सर्वत्र देशेषु जीवेषु
चाखिलार्थानां कृत् 'आकेस्तच्छीलतर्द्धमतत्साधुकारिण्य'त्यनेन ताच्छील्ये क्तिप् कर्ता ।
एतादृशं कृष्णमहं जगदुद्धारार्थमाज्ञप्तो वैश्वानर आचार्यवर्यः शरणस्थानां शरणमार्ग-
विनां समुद्धारं सम्यक् आज्ञप्तमार्गप्राप्यपरमफलपर्यंतमुद्धारं विज्ञापयामि । सामानाधि-
करण्यादध्याहारानाक्रमाच्च प्रथमान्तद्वयमहंपदस्यैव विशेषणं वा । तथाच तादृशदैर्न्या-
भावेऽपि मयि विश्वासेनैतच्छरणमार्गस्थितौ श्रीमदाचार्यचरणकृपयैवास्माकमुद्धार इति
निश्चयदाढ्येऽपि तत्कृतं साधनान्तरमनपेक्ष्य मद्विज्ञापनादेवोद्धरिष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अतः परमेतन्निश्चयदाढ्यगमकं वदन्तो विज्ञापनप्रकारं स्वरूपं चाहुः कृष्णा-
श्रयमित्यादि ।

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।

तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीवल्लभोन्नवीत् ॥ ११ ॥

कृष्ण आश्रीयतेनेनेति, कृष्ण आश्रयो विषयो यस्येति वा कृष्णाश्रयम् ।
आश्रयपदस्य विषयवाचकत्वं प्रल्हादचरित्रे 'यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं श्रुत्वेनुपपाठ च । न
सायु मनसा मेने स्वपरासदृहाश्रयमिति' सप्तमेऽन्यत्र च प्रसिद्धम् । एतदन्वर्थनापक-
मिदमुक्तं स्तोत्रं यः कृष्णसन्निधौ भगवन्निष्ठे पठेत् तस्य कृष्ण आश्रयः सहायो
भवेत् । इतीषमर्थः श्रीवल्लभोऽत्रवीदुक्तवानिति । तथाचैवमेतत्पाठ एव पूर्वोक्तनिश्चय-
दाढ्यगमक इत्यर्थः । एवं च विवेकधैर्याश्रयोक्तरीतिकविवेकादेरभावे दैन्यपूर्वकमेवैतत्स्तो-
त्रार्थानुसन्धानपूर्वकं भगवत्सन्निधौ पठेत्स्तोत्रपाठः । तत्राप्यनधिकारे श्रीमदाचार्यचरण-
विश्वासापूर्वकं भगवत्सन्निधौ पाठ इति साधनद्वयं मानसवाचनिक-केवलवाचनिक-शरणा-
गतिरूपं निर्दिष्टम् ॥ ११ ॥

इदं प्राचां रीतिमनुसृत्य व्याख्यातं, मम त्वन्योप्यर्थः स्तोत्रस्य प्रतिभाति ।
 तथाहि-अयं मार्गोऽविहितभक्तिरूपः, अत्र भगवान् रसात्मकः प्रतिपन्नः । एवं सति
 तदधिकारिष्वेव मन्दमध्यमविचारेणात्र साधनोपदेशो वक्तव्यः । अत एव विवेक-
 धैर्याश्रयसमाप्तौ 'भक्त्यादिमार्गा' इत्युक्तम् । अन्यथैकादशे 'योगास्त्रयो मये' त्यत्र 'ज्ञानं
 कर्म च भक्तिश्चे'ति त्रितयान्ते निवेशिताया भक्तेरादित्वकथनं विरुद्धं स्यात् । अतोऽत्र
 भक्तिपदेन तत्परामर्शः किं 'त्वथैतपरमं गुह्यमि' त्यत्रोक्तायाः । तथासति सा भक्तिरादिर्येषां
 तादृशा ये मार्गा अविहितभक्तेरेव प्रकारभेदा बालादिभावेन भजनरूपास्ते यतो
 दुःसाध्या इत्यर्थो भवति । एवं सति तत्र तत्रानधिकारे विवेकधैर्याश्रयोक्तरीतिक आश्रयः,
 अत एव 'स्वाम्यभिप्रायसंशयात्' 'गोपभार्यवत्' इति स्वामिपदं तदृष्टान्तश्च सङ्गतौ भवतः ।
 अतः परं तत्राप्यनधिकार इदं स्तोत्रपठनमपि तस्यैवानुकूलरूपम् । एतन्मार्गप्रविष्टाना-
 मतिजघन्यतमाधिकारिणामेतन्मार्गफलसम्बन्धो यथा प्रणाख्या भवति तामनुसन्धायास्यो-
 क्तत्वात् । तदर्थं स्वस्वरूपं भगवत्स्वरूपं च वक्तव्यम् । तत्र भगवत्स्वरूपं तूक्तमेव ।
 किञ्चाभेदवादानुरोधेन रसस्वरूपविचारे रसालम्बनद्वयाभिन्नरसात्मा स्वयं भवति ।
 उपबृंहितं चेदं ब्रह्मवैवर्तीयश्रीकृष्णजन्मखण्डे गर्गवाक्येषु- 'वर्धते सा व्रजे राधा शुक्ले
 चन्द्रकला यथा । श्रीकृष्णतेजसोर्धेन सा च मूर्तिमती सती' 'एका मूर्तिर्द्विधा भूता भेदो
 धेदे निरूपितः । इयं स्त्री स पुमान् किं वा सा वा कान्ता पुमानयमि'ति । 'पिताहमस्य
 जगतो माते'ति गीतायां च । तथासत्याचार्याणामपि 'वैश्वानराद्वाक्पतेः' 'वस्तुतः
 कृष्ण एवे'ति च वाक्यद्वयविचारे पूर्वोक्तरीत्योभयमुखारविन्दात्मकत्वमुभयात्मकत्वं च
 सिद्धयति । किञ्च, सप्तश्लोक्यां सर्वोत्तमे च 'श्रीभागवतप्रतिपदे'त्यादि 'तत्सारभूत-
 रासस्त्रीभावपूरितविग्रह' इति चोक्तम् । एवं स्वरूपे निश्चिते यदा यद्भावेन यान् प्रति यथा
 षदन्ति तदा तदधिकारिणः प्रति तानि साधनानीति पुंस्तोत्रमप्येवं व्याख्यायते तदापि
 न दोषः । तथासत्यस्यार्थस्य गुप्ततया भगवतः परोक्षप्रियत्वेन चात्र परोक्षवादाल्लक्षणा-
 प्यदुष्टैव । ततश्चायमर्थः । तथाहि सर्वमार्गेषु सख्यादिप्रोक्तेषु भगवत्पादेषुपायेषु नष्टेषु
 तदमापकतया स्वान्तःकरणेऽनुपायतया भातेषु । खलोन्तर्दुष्ट ईर्ष्यारूपो धर्मो यस्मिंस्तादृशे
 कलौ कलहे स्वसमानेषु स्वस्मिन् कृपातिशयख्यातिविषयके नष्टे हृदयादपयाते । चरु-
 रेण कलहादेरपि नष्टत्वं ज्ञाप्यते । पापण्डः कलहजननकारणरूपो धर्मः प्रचुरो यस्मिस्ता-
 दृशे लोके सख्यादौ चाहश्यमाने । विरहेण तेषु दोषारोपस्तस्याधमस्यान्तिकमि'त्यादि-
 वत्, अतो न दोषः । एवं सति दुःखितस्य मम कृष्णः सदानन्दस्तादृशतापे हृदि विभा-
 व्यमान एव गतिर्बहिःप्राप्तौ साधनरूपो भवत्यित्यध्याहृता मार्यना । अत्रैवं सर्वसाधन-

वैफल्यबोधनेन स्वस्यातिखेदः । एवकारेण तादृशसमये 'रुदुः सुस्वरं राजन्नि'त्यत्र फलप्रकरण इव भगवतः प्राकट्यावश्यकत्वं च द्योत्यते । एवमग्रेपि बोध्यम् ॥ १ ॥

अतः परं भगवन्मिलनस्थानभूतानां देशानामप्यनुपापत्वमाहुः—म्लेच्छाक्रान्ते-
त्यादि । म्लाना रसमार्गविरोधिनीच्छा येषां ते म्लेच्छा एतद्रसानभिज्ञास्तैर्देशेषु वृन्दाव-
नादिष्वाक्रान्तेषु । किञ्च, पापैकनिलयेषु । पातीति पः स्यायिभावः सः अपः अक्षरको
यत्रासौ पापो विरहः सन्तापातिशयजनकत्वात्, तदेकनिलयेषु 'सोयं वसन्तसमयो
विपिनं तदेतत् सोयं निकुञ्जविट्पी निखिलं तदास्ते । हा हन्त हन्त नवनीरदकोमलाङ्गो
नालोकि पुष्पश्रुपः प्रयमावतार' इतिवचदुद्रोधकत्वेन तदेकस्थानेषु । चोवधारणे । तेन
पूर्वमतयात्वमनभिज्ञसम्यग्बोधेन तथात्वमिति ज्ञाप्यते । किञ्च, सतः शरीरस्य या पीडा
तया व्यग्रा लोकाः स्वीयैकान्तमक्ता येषु । एतादृशेष्वसरे कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ २ ॥

अतः परं तादृशां तीर्थानामप्यसाधकत्वमाहुः—गङ्गेत्यादि । इह वृन्दावनादिदेशे
गङ्गा 'सितासिते सरिते यत्र सङ्गत' इति श्रुतौ तस्याः पूर्वं पठितत्वात्सादिर्यस्याः सा
गङ्गादिः, यमुनातत्प्रभृतीनि तीर्थवर्षाणि घट्टविशेषाश्चन्द्रसरोवरश्रीकुण्डाद्या, 'नद्यस्तदे'
त्यत्रोक्ता नद्यश्च, तेषु दुष्टैरेतद्भावाद्दित्येन दुष्टैरेवावृत्तेषु व्याप्तेषु । किञ्च, तिरोहि-
ताधिदैवेषु । तिरोहितमगोचरमधि उपरि दैवं 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यमिति
कोशादस्मद्भाग्यं, 'त्रैलोक्यलक्ष्म्यैरुपदं यदुर्द्वय'घ्न । यदुपरि भगवानिदानीं न दृश्यते
विद्वानि सन्तीति 'श्रीनिजैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुम' इतिवदधिकृतापजनक-
त्वमिति भावः । तथाचेतादृशावस्थायां कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ३ ॥

अतः परं सत्सङ्गस्याप्यसाधकत्वमाहुः—अहङ्कारेत्यादि । निन्दायां सर्वत्र
तार्थाश्रयमेव बीजं नतु तेषु दोषो बीजम् । अहङ्कारेणास्पदशो भगवानस्मत्पार्थित
एवान्यत्र फलिष्यतीत्येवंरूपेण चिन्मूढेषु स्तब्धेषु । किञ्च, पापानुवर्तिषु पापः पूर्वोक्त-
रतिमो विरहस्तमनु लक्ष्मीकृत्य वर्तन्त इति तथा । तथाच पूर्वं यदृश इदानीं तैरपि सह
न मिलतीति । तद्वचनं लाभपूजार्थयत्नेषु । लाभो भगवन्प्राप्तिस्तदर्थं पूजा लाभपूजा
तदर्थं यत्न उच्यते चेष्टाम् । पूर्वं भगवन्प्राप्तये कात्यायन्यर्चिता पुनरिदानीमपि यत्तु-
र्यन्ति तेन प्रापने न मिलतीति । लीलायां नित्यन्यात्तापेनासवितभ्रमयत्तदाविर्भावाचे-
ष्यमिष्यन्नित्ययः । सत्सु पतन्मार्गगुरुर्येतादृशेषु सत्सु किं नत्मङ्गेनेति कृष्ण
एवेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अतः परं तनोप्यतितापेन गुरुणां हार्द विचारयन्तो मन्त्राणामप्यसाधकत्वमाहुः—
अपर्याणि । अः भगवान् तस्य परिज्ञानं स्वभावात् 'न नन्दमनु'रितिप्रस्थानमाप-

यिकविलापस्यश्लोकोक्तं, तेन नष्टेष्वसाधकतया तैर्ज्ञतेषु । अत एव अत्रतयोगिषु ज्ञान-
गोचरत्वेपि जपादिनियमायोगिषु । तत्रापि हेतुः—तिरोहितार्थदेवेषु तिरोहितः
अविषयः अर्थोभिधेयो देवोधिष्ठाता च येषां तादृशेषु मन्त्रेषु व्रतचर्याभासङ्गिक-मुख्य-
महिषीभासङ्गिक-समर्पणादिभासङ्गिकेषु सत्सु । कृष्ण एवेति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

अतः परं ततोप्यतितापाधिवयेन स्वस्याशक्तिं द्योतयन्तः कर्मादिनाशमाहुः—
नानेत्यादि । नानाप्रकारका वादा नानावादाः । भगवान् मथुरायामेवं पुरवनितादीनां
कामं वर्धयति, जरासुतादिभिर्युध्यति, द्वारकायामुज्जयिन्यां प्राञ्ज्योतिषपुरे इन्द्रप्रस्था-
दावेवमेवं करोतीत्यादिलोकोक्तिरूपाः, श्रीमदुद्धवानीतसन्देशादितत्संवादादिरूपा वा,
तैर्विनष्टेषु अक्रियमाणेषु सर्वेषु गृहादिकर्मभगवद्भूतादिषु । किञ्च, पापण्डः कापट्यं,
तेनैको मुख्यः प्रयत्नो वहिर्मुख्यो येषां यत्सम्बन्धी । तथाच तादृशेष्वेतद्गोपनाय
लोकिकवैदिकविहितमार्गादिकर्मभगवद्भूतादीनामुद्यम एव न तु मनस्तस्तत्कृतिरपीति
तादृशेषु तेषु सत्सु, 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चने'त्येतादृशावस्थायां कृष्ण
एवेति पूर्ववत् ॥ ६ ॥

एवमतिशयिततापे भगवानन्तःप्रादुरभूततस्तयावस्थयाहुः—अजामिलादीति ।
जामि आलस्यं, 'जामि वैतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावि'त्यादिश्रुतौ तथा-
सिद्धत्वात् 'आत्मा यावत्पन्नोभूदि'त्यत्रेवात्र परोक्षवादे वैदिकप्रयोगस्यादोषाच्च । न
जामि अजामि अनालस्यं तेन लान्ति गृह्यत इत्यजामिलाः, आदिपदेन जामिलाश्च ।
तद्गुणसंविज्ञानः । शैष्ट्येण विलम्बेन च भगवद्विप्रयोजका इति यावत् । तथाच तादृशा ये
दोषा मानादय आज्ञाग्रकरणादयश्च तेषां नाशकः । अनुभवे मानसे साक्षिप्रत्यक्षे च
स्थितो गोचरीभवन् । ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः ज्ञापितमखिलं समीक्षाभावादि
मथुराद्वारकास्थित्यादि तत्तल्लीलादितात्पर्यविषयकं सर्व माहात्म्यमुत्कर्षः परोक्षभजना-
विस्मरणातिप्रियत्वरूपो येन तादृशः । कृष्ण एवेति पूर्ववत् । एतेन योग्यतमानामप्ये-
तादृशताप एव प्रादुर्भाव ईदृशो न त्वन्यथेति । अन्यथा त्वन्यथेत्यपि सूचितम् ॥ ७ ॥

माहात्म्यं यज्ज्ञापितं तन्मध्ये यदत्रोपयुज्यते तत्पकटीकुर्वन् आहुः—प्राकृता
इत्यादि । प्रकृते रसमार्गे भवा विद्यमानाः प्राकृताः । सकलाः, कला भगवदनुसृज-
चातुर्यं तथा सह वर्तमानाः । देवा भगवता सह क्रीडापराः । किञ्च, बृहदक्षरं गुहायां
परमे व्योमन्याविर्भूतं ब्रह्म गणितानन्दकं, गणितः श्रुतौ सहृयात आनन्दो येषां
मजापत्यन्तानां यतीनां वा, तेषामेव कं सुखं यस्मादिति तादृशं, न तु स्वस्मिन् स्थिति-
मात्रेण सकलदेवानां सुखदम् । तथा पूर्णानन्दः कर्मसारयेण बहुव्रीहिणा च हरिः

देवानन्दतिरोभावहर्ता कृष्ण एव तस्मान्मम तथेत्यर्थः । तथाचैतन्मार्गीयं फलं केवल-
परमानुग्रहैकलभ्यमेवेति सपरिकरभगवन्माहात्म्यं यद्भगवज्ज्ञापितं तत्सूचितम् ॥ ८ ॥

एवमनुग्रहस्य तत्फलस्य स्वकृतसाधनासाध्यत्वेनुसंहिते यावस्था तथाहुः-विवेके-
त्यादि । विवेकः साधनतारतम्यानुसन्धानं, धैर्यं दुःखसहनसामर्थ्यं, भक्तिः स्वशरीर-
सेवा । आदिपदेन तत्तत्साधनानि, तै रहितस्य । विशेषतोत्यन्तं पापेन पूर्वोक्तविरहा-
त्मकेन अस्मत्तस्य मुक्तसमस्तसङ्गस्य, अत एव दीनस्य तत एवानोजसः कृष्ण
एवेति पूर्ववत् ॥ ९ ॥

एवमतितापेन परमदैन्ये भगवान् बहिःप्रादुर्भूतस्तदातिसन्तुष्टा जीवेषु मन्दमध्य-
मेष्वेवं विलम्बाभावाय विज्ञापयन्ति सर्वेत्यादि । अयोग्येष्वपि योग्यतासम्पादनं
कर्तुमर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्यैव शक्यमिति तादृशः सन् । तादृशत्वस्य गमकमौदार्यमिति
सर्वत्रैवाद्भीकृतमात्रे अखिलार्थानां पुष्टिपुष्टिमोक्षरूपाणां कृत् ! करणशील ! कृष्ण !
पूर्वोक्तश्रुतिपुराणव्याख्यातरूप ! । श्रीरघुनाथचरणैः कृष्णपदं सम्बुद्धयन्तत्वेन व्याख्या-
तमित्यस्माभिरपि तथोक्तम् । द्वितीयान्तपक्षेऽपि क्विन्तमेव । शरणस्थानामेतन्मार्ग-
रीत्या शरणागतानां फलपर्यन्तमुद्धारं अहं भवदनुभासप्रकटनार्थाज्ञापयतीति विज्ञाप-
यामि । एतेन स्वस्य विज्ञापने भगवतश्च तथोद्धार आवश्यकता सूचिता ॥ १० ॥

विज्ञापना वदन्ति-कृष्णाश्रयमित्यादि । कृष्णाश्रयं स्तोत्रं श्रीरूपः स्वामि-
नीभावपूरितत्वात् चन्द्रभो भगवतः मिय आचार्यवर्षोत्रवीदिति, यः पठेत् एवमनुसन्द-
धानो योऽस्मद्विषयोऽवस्थां ज्ञापयन् कृष्णसन्निधौ व्यक्तं कथयेत्तस्य कृष्ण आश्रयो
भवेदिदं विज्ञापनमित्यर्थः । स्तोत्रस्य मन्त्रक्षत्वेनेदमा विनाप्यर्थसिद्धेरिति, शब्दान्तरान-
ध्यादाराद्य, अत्र दुरान्वयोऽप्यदुष्ट एव । 'विमुञ्चात्मतनुं घोरामित्युक्तो विससर्ज ह' ।
'विससर्ज तनुं तां वै ज्योत्स्ना कान्तिपतिं प्रिया'मित्यादौ भाव एव तनुत्येन व्यवहाराच्च
श्रीरूपत्वोक्तावपि न दोष इति न कोपि शङ्कालेश इति । यथाधिकारं सर्वा एव टीका
संपुज्यन्ते इति न कापि शङ्कालेश इति । दिक् ॥ ११ ॥

इति श्रीरघुनाथार्चप्रणीकृतमद्भुतम् ।

स्तोत्रं कृष्णाश्रयकरं सिद्धं तत्प्रसादतः ॥ १ ॥

इति धीमदरघुनाथार्चचरणममलचञ्चरीकश्रीदयामलात्मजश्रीवज-
राजप्रिरचिनं कृष्णाश्रयस्तोत्रचिचरणं समाप्तम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

कृष्णाश्रयस्तोत्रम् ।

विवरणसमेतम् । -

यत्कृपाद्विष्टिष्ट्येकविन्दुस्पर्शं रसार्द्रता ।
कृष्णलीलाब्धिजा जन्तोर्न कदापि निवर्तते ॥ १ ॥
तानेव श्रीमदाचार्यचरणानाश्रये मुदा ।
तेनैव मम तद्वाक्यबोधो बोध्यो हि जायते ॥ २ ॥
पुष्टिमार्गादिलीलाभिः स्वानन्दं पूरयन्निजम् ।
स्वाश्रयं कुरुते यश्च तमहं कृष्णमाश्रये ॥ ३ ॥

अथात्राश्रयो द्वेधा निरूप्यते मर्यादापुष्टिभेदेन । तत्र मर्यादया य आश्रयः स तु स्फुट एव सर्वत्र व्याख्यातः । पुष्टिमार्गीयस्तु गूढः, स च परोक्षवादेन साधनफलस्वरूप-निरूपणपूर्वकं निरूप्यते । तत्रापि कालादिपदसाधनानां फलासाधकत्वं वदन्त आश्रयं संभावयन्ति । एवं सति यादृशः पुष्टिमार्गीयाणामाश्रयस्तादृशोत्र निरूप्यते प्रकारसहित इत्यवगम्यते । तथाहि प्रथमं परमकृपालुः साक्षात् भगवान् स्वयं निरूपधिकरुणावत्त्वा-पुष्टिफलदानेच्छया यं वृणुते तस्य तदारभ्य स्वत एवोद्भूतसहजानुरागतो भगवत्सेवादौ प्रवृत्तिर्भवति न तु तद्व्यतिरिक्तधर्मेषु । ततस्तादृशानुरागपूर्वकसेवादिकरणोल्लसित-प्रेमासक्तिजनितपुष्टिमार्गीयभावाङ्कुराणां 'भगवता सह संलाप' इत्याद्युक्तप्रकारकभा-वनाया अवश्यसंभवात्तत्र तद्धर्मप्राप्तये विजातीयसहजानुरोधादन्तःस्वरूपानुभवप्रतिबन्धे सति तदपेक्षाजनितात्या भगवद्व्यतिरिक्तस्य तन्निवृत्तेरशक्यत्वाच्छरणगतितत्पद्यत इति श्रीमदाचार्यचरणास्तत्स्वरूपनिरूपणपूर्वकं श्रीकृष्णाश्रयस्तोत्रं निरूपयन्ति सर्वेति ।

सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ।

पापण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

तादृशपुष्टिमार्गीयस्य सर्वे मार्गाः प्रमाणरूपाः कर्मादयो नष्टाः, एक एव प्रमेयमार्ग-स्तिष्ठति, यतस्तेषु फलत्वासाधकत्वबुद्ध्याऽरुचिरेवेति तत्प्रागकरुणानष्टा एवेत्यर्थः । अथवा 'नष्टे अदर्शने' इति धात्वर्थविचारेण नष्टा भ्रष्टा वा । तेषां दर्शनज्ञानधोरप्तेनमार्गे

प्रतिबन्धकत्वादितिभावः । ननु भक्तानां कलिकाळः साधको भवतीति तन्निष्ठमार्गाणां
 कथं तथात्वमिति पुष्टिमार्गीयाणां तस्य बाधकत्वमाहुः खलधमिणीति । कालस्तु
 प्रमाणभूता, प्रमाणं साक्षात्स्वरूपं न कथयतीति तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य सदोपत्वमेवेति
 तन्नष्टत्वात् खलो दुष्टो धर्मो धर्मकर्तापि यत्रेति । यद्यपि 'कलेदोपनिधे राजन्' 'कलिं
 सभाजयन्ती'त्यादिवचनैः कलेर्भगवद्भजनानुकूलत्वमुक्तं, तथाप्यधुनानवतारसामयिकत्वे-
 नाधिदैविकरूपत्वाभावात् पुष्टिमार्गीयान् प्रत्यानुकूल्यस्य नष्टत्वमेवेति तथोक्तम् ।
 भौतिककालस्य प्रमाणरूपत्वेन पर्यादोक्तविधिना तेषां भजनं न पुष्टिरीत्या । फलमपि
 मुक्तिरेव न ततोऽग्रिमकक्षापन्ना । अत एव पापण्डप्रचुरे लोके इत्युक्तम् । धर्मव्यतिरेकेण
 केवलधर्मस्य सोपाधिकत्वात्तथोक्तमितिभावः । तानेव धर्ममार्गानुत्तरश्लोकेष्वसाधकत्वेन
 वक्ष्यन्ति । एवं सति तत्तत्काले तत्तद्धर्मानाचरणे तेषां दोषबुद्धिरेवोत्पद्यत इति तत्समसं
 तत्तत्काले प्रमाणातिरिक्तं न कर्तुं शक्यत इति कालस्य भावोद्बोधे प्रतिबन्धकत्वादसाध-
 कत्वं निरूपितम् । चकारादृहेपि तथा । 'शृहे स्थित्वा स्वधर्मत' इतिवचनात्तत्रापि सेवा-
 करणे क्रमेण स्नेहासक्तिजनितभावनाया जातत्वात्तत्रत्यानां तदभावात्तत्सङ्गोस्य बाधको
 विजातीयभाववत्त्वादित्यर्थः । अथवा, एवं पुष्टिमार्गीयस्य कालतदुक्तमार्गाणां प्रतिबन्धकत्वं
 निरूप्य तस्य स्वधर्माचरणप्रकारमाहुः—पापण्डेति । लोके पुष्टिमार्गीये पापण्डप्रचुरे
 सति तत्संसर्गेण भावापेक्षया दोषबाहुल्ये सतीत्यर्थः । यद्वा, पापण्डो नाम स्वान्तर्निष्ठधर्म-
 गोपनेन बहिरन्यधर्मकरणं तदेव प्रचुरो यस्मिन्नादृशे सति । यथा न कोपि जानाति
 तथा कर्तव्यमापन्नमितिभावः । एवं सत्येतावत्प्रतिबन्धके विद्यमाने तत्संसर्गेण पूर्वोक्त-
 भावानामुच्छलितत्वाभावात्फलाभाव इति तादृशस्य प्रतिबन्धनिवर्तकः साक्षाद्भगवानेव
 नान्य इति कृष्ण एव गतिर्ममेतिशरणमुपदिष्टम् । शरणं गते कृपया स एव सर्वं
 करिष्यतीतिभावः ॥ १ ॥

ननु तर्हि भगवद्दीलापदेशेषु गत्वा स्वधर्मनिर्वाहः कर्तव्य इति चेत्तत्रापि प्रतिबन्ध-
 कत्वाद्बुल्येन देशानामसाधकत्वेन शरणमेव निरूपयति स्लेच्छेति ।

स्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापेकनिलयेषु च ।

सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

मलिनपदार्थमेवेच्छन्तीति स्लेच्छा विपयिणी, मन्त्रानुपासकाः, कर्ममार्गीयाश्च ।
 यद्यपि तेऽनिपिदं विहितमेव कुर्वन्ति तथापि स्वार्थपराः 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती-'
 त्याद्युक्त्या कर्मफले मलिनमेवेति तत्पराणां तथात्वेन निर्देशः कृतः । तादृशैस्तै-
 रानानाः सर्वे मदेशा, अन एव तत्तदीलादीनां विरोधाच्च ते साधका इतिभावः ।
 स्वपदं तु भगवदीयत्वादनुकूल्येन किन्तु भावे वैमात्यपाधेन तस्य बाधकत्वम् । तावतापि

यत्र प्रतिबन्धकत्वं तत्र केवलविषयाविष्टसम्बन्धिदेशसंसर्गेण भावनाशो किमु वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायेनापि देशस्यासाधकत्वं निरूपितम् । किञ्च, न केवलमाक्रान्तिमात्रं किन्तु तद्भूय एव जाता इत्याहुः पापैकनिलयेष्विति । कर्मणां हि सामञ्जस्यत्वात्तयोक्तम् । एतेन तत्र गमनमात्रेण तत्सम्बन्धात्स्वधर्मनाशो भवतीति भावः । एवं सति भगवतो मन्त्रोपासनाद्यस्पृष्टत्वेनास्मिञ्छ्लोके मन्त्रोपासनवैदिकतान्त्रिकदीक्षार्चनानां सङ्ग्रहेणासाधकत्वं निरूपितम् । आदिपदेन विहितभक्त्यादीनामपि तथेत्यर्थः । ननु तत्रापि केचन निवृत्तिपरा भविष्यन्तीति चेत्तत्राहुः सत्पीडेति । निवृत्तिपरत्वेन सद्रूपाणि तत्रत्यानां देहेन्द्रियादीनि तेषां पीडा सत्पीडा, तद्देशसम्बन्धे तानि विषयाविष्टान्येव भवन्तीति तन्निग्रहाशक्यत्वान्निवृत्तिपराणां खेदो जायत इति तद्रूपैव स्वधर्मनाशजनिता पीडा, तथा व्यग्राः कथमस्माकं परलोकः सेत्स्यतीति व्यग्रा लोका धर्मशीला येषु । यत्र स्थूलदृष्टीनामपि न धर्मनिर्वाहस्तत्रातिसूक्ष्मेक्षिकाणां तादृशानां भावशैथिल्ये किमु वाच्यम् । तादृशानामपि स्यादुपशक्तेरिति भावः । तथाचोक्तं 'अस्माकम् तत्प्रभृति नान्यसमक्षमि'त्युत्र विवरणे 'यथा व्याघ्राद्ये देहाभिमानी'ति फलप्रकरणे । अतस्तद्भावपोषणे प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं शरणमेव भावनीयमिति कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तम् । अत एवालोकि-कमनासिद्धावि'ति विवेकयैर्याथयेष्युक्तम् ॥ २ ॥

एवं दुःसंसर्गेण देशानामसाधकत्वं निरूप्य तत्र भगवन्नक्ता अपि सन्ति ते समीचीनास्तै सह सङ्गो न बाधक इत्याशङ्क्य द्रव्याणामशुद्ध्या पुष्टस्य तेषामपि सङ्गो बाधक इतीतरमार्गीयाणामसाधकत्वमाहुः गङ्गादीति ।

गङ्गादितीर्थवर्येषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ।

तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

गङ्गादितीर्थवर्या भक्ताः । अयं भावः—'अस्ति गङ्गायां त्रिरूपमिति सिद्धान्तमुक्तावल्यां स्फुटीकृतं, तन्निविष्टत्वमत्रापि ज्ञेयम् । तेन जलरूपाधिभौतिकादिभेदेन प्रवाहभक्तिमार्गीयज्ञानमार्गीयमर्यादाभक्तिमार्गीया भक्ता निरूपितास्तत्र प्रथमं प्रवाहभक्तिमार्गीयाणामसाधकत्वं निरूपयन्ति । यद्यपि गङ्गापदस्यादौ निरूपणाद्रङ्गाया मर्यादाभक्तिमार्गीयभक्तत्वाच्चमार्गीयभक्तानामेवादौ निरूपणं संभवति तथाप्याधिभौतिकादि-क्रमेण परिदृश्यमानप्रवाहजलस्यैव प्रथमनिरूपणादत्राप्यादौ प्रवाहभक्तिमार्गीया एव ज्ञेयाः । अग्रिमाणामुत्तरश्लोकेषु निरूपणम् । तथाच पदसम्बन्धः, गङ्गा देवी आदिर्येषां तानि गङ्गादीनि, तस्या एवाधिदेविकादिरूपाणि, तद्रूपा एव 'तीर्थभूता' आदिसाधकवचनान्नक्ताः, परन्तु दृश्यमानजलादिरूपाक्रमेण प्रवाहमार्गीया एव । कर्ममार्गीयापेक्षयोत्तमत्व-

ज्ञापनाय 'वर्य'पदम् । तादृशेष्वपि दुष्टैरेव स्वरूपापेक्षया तदोपैरित्यर्थः । तादृशैर्मन्त्रै-
 प्याच्छादितेषु सत्सु, धर्मा एव तेषां धर्मिस्वरूपज्ञाने आवरका जाताः । ननु भगवद्-
 र्भनिष्ठेषु कथं तद्धर्माणामावरकत्वं तत्राहुः—तिरोहिताधिदैवेष्ट्विति । तिरोहितमधिदै-
 वस्वरूपं येषु । यथा जलप्रवाहे मूर्तिमत्या गङ्गायास्तिरोधानं तथा प्रवाहमार्गेऽपि साक्षा-
 त्पुरुषोत्तमस्वरूपतिरोधानम् । विभूतिरूपस्यैव तेषां भजनं तद्रूपमेव फलं, न तत्राधिदैवि-
 कभजनं फलं चेति द्रव्याशुद्ध्या पुष्टिमार्गीयाणां तत्सङ्गो न साधक इति शरणागतिमे-
 वोपदिशन्ति कृष्ण एवेति । अत एवा'द्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति सा
 सेवानाधिदैविकी'त्युक्तं सेवाफले । प्रकृते तु आधिदैविकस्वरूपस्यैव सर्वस्य साधक-
 त्वादाधिदैविकरसात्मकसदानन्दस्वरूपज्ञापककृष्णपदमेवोक्तं सर्वत्र शरणागतौ । एतेन
 तद्व्यतिरिक्तस्वरूपस्य शरणमपि न साधकमित्यपि सूच्यत इति सुप्रोक्तम् ॥ ३ ॥

ननु ज्ञानिनो निर्दोषाः समबुद्धय एकान्तस्थितयः तत्सङ्गः साधको भविष्य-
 तीति तेषामपि मायामोहितत्वात्साक्षात्पुरुषोत्तमसम्बन्धाभावेनासाधकत्वं निरूपयन्तः
 कर्तृणा तन्निरूपयन्ति—अहङ्कारविमूढेष्विति ।

अहङ्कारविमूढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु ।

लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

ते तु 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यहङ्कारेण विशेषेण मूढा, नहि तत्र साक्षात्पुरुषोत्तमस-
 म्बन्धः, किन्त्वक्षरमात्रसम्बन्धेन तन्मात्रस्यैव परमफलत्वं मन्यन्त इति सेव्यसेवकभाव-
 स्यापि गतत्वाद्विशेषेण मूढास्तादृशेषु सत्सु । ननु अविद्यानिवृत्तौ अनुभवरूपे विज्ञाने
 सम्पन्ने ब्रह्मणि लयो भवतीति कथं तेषां मोहः संभवतीति तत्राहुः पापानुवर्ति-
 ष्विति । 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः' इतिवाक्यात्पुष्टिमार्गीयाणां फले प्रति-
 षन्त्यत्वात्साक्षात्पुरुषोत्तमज्ञानाभावरूपस्य तादृशज्ञानस्य पापत्वात्तदनुवर्तिना पापा-
 नुवर्तित्वमेवेति तथोक्तम् । किञ्च, तादृशस्य पुनरक्षरलयानन्तरं पुष्टिफलसम्भावनैव
 नेन्यपिज्ञापनाय पापरूपत्वं विशेषेण मूढत्वं चोक्तम् । ननु तथाप्यानन्दानुभवो भविष्य-
 तीति तत्राहुः—लाभपूजार्थयत्नेष्विति । तन्मार्गे न साधनदशायां न च फलदशाया
 तदनुभवः, यतो लाभः आत्मलाभः पूजा तत्साधनार्थं मनस्येव कल्पितमूर्तेरुपासनाख्या,
 तदर्थमेव यतो येषां तादृशेषु । नद्यात्मन ऐक्ये सर्वेन्द्रियाणां सार्थकता, नाप्यानन्दानु-
 भवज्ञानं च, यथा जले निमग्नस्य जलपानम् । वदितेव पाने तदनुभव इति न तेषामानन्दा-
 नुभवोऽपि । प्रकृते तु शुष्टमात्रपन्नस्य 'भगवता सहे'त्यादिरूपभावनायामपि सर्वेन्द्रियाणां
 साक्षात्स्वरूपानुभवो, परिःप्राकृत्ये तदनुभवे किं शक्यमिति भावः । तदुक्तं 'निरोधवर्जने

‘सङ्कल्पादपि तत्र हि’ ‘दर्शनं स्पर्शनं स्पृष्टमि’त्यादिना । एवं सति पुष्टिमार्गीयस्य न तत्सङ्गः साधक इति शरणमेव निर्दिशन्ति कृष्ण एव गतिः ॥ ४ ॥

ननु ज्ञानिष्वपि केचन भक्ता भवन्ति, तत्रापि प्रेमयुक्ताः, ते पुनर्द्विविधाः केचन नामनिष्ठाः केचन सैवैकनिष्ठास्तेषां सङ्गः साधको भविष्यति, तथाचोक्तं ‘सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः’ ‘सतां प्रसङ्गा’दित्यादिनेत्याशङ्क्य तयोरपि साधकत्वाभावात्प्रथमं नामनिष्ठा-नामसाधकत्वं वदन्तो मन्त्राणां तन्निरूपयन्ति अपरिज्ञानेति ।

अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु ।

तिरोहितार्थदेवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

यद्यपि ‘एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीत’मित्यत्र ‘मन्त्रोप्येकस्तस्य नामानि यानी’-त्युक्त्या भक्तानां नामैव परो मन्त्रः तत्कीर्तनपराः समीचीना एव तेषां तत्कीर्तने तदा-नन्दानुभवजनिताश्रुपुलकादयोपि भवन्ति तथापि तेषां मर्यादामार्गीयत्वात्स्वरूपतोऽप-रिज्ञानमेवेति तेषु मन्त्रेषु नामरूपेष्वपरिज्ञानेन नष्टेषु अलक्षितेषु सत्सु । यादृशः कृष्णपदस्य रसात्मकभावरूपोर्थस्तदपरिज्ञानादलक्षितत्वमुक्तम् । ननु कथं सोर्थो न लक्षि-तस्तत्राहुः—अव्रतयोगिष्विति । व्रतं अनन्यत्वं पतिव्रतावत्यतिविषयकपरमानुरागज-नितरसात्मकभावेन तदेकनिष्ठारूपं, तदभावतोऽव्रताः पूर्वोक्ताः, तादृशेषु योगः संयोगो येषामिति तथात्वमुक्तम् । ननु तेष्वपि नामधर्माणां दृश्यमानत्वात्कथमेवमुच्यते तत्राहुः—तिरोहितेति । तिरोहितः अर्थो रसात्मकस्वरूपेण यः प्रकटः स यत्र तादृशेषु सत्सु । अत एव मुकुन्द ! नारायण ! यज्ञेश्वर ! ज्ञाननिये ! वासुदेवेत्यादीनि मोक्षेच्छुभिरुच्यन्ते, न हि पुष्टिमार्गीयैरिव ‘व्रजजनार्तिहन् वीरयोपिताम्’ ‘धुरतनाथे’त्यादीनि रसात्मकानि तानि । तेषां मर्यादामार्गानुसारेणैव तदनुभवो भवति न पुष्ट्यनुसारेणेति न तत्सङ्गस्तस्य साधक इति शरणमेवोपदिशन्ति कृष्ण एवेति ॥ ५ ॥

ननु ये सेवापरास्ते तत्सर्वविनियोगेनानन्यव्रतेन सेवां कुर्वन्तीति न तेषाम-व्रतत्वमिति साधका भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तेषामसाधकत्वं वदन्तः कर्मणां तदाहुः—नानावादेति ।

नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ।

पापण्डैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

यद्यपि ते पूर्वोक्तापेक्षया सर्वोत्तमास्तथापि तेषां मर्यादाभिन्नत्वात्सर्वकर्मव्रता-दिषु सर्वे पुष्टिमार्गीयं यावत्प्रमेयं कर्म तन्मार्गीया सेवा ‘भगवता सहे’त्यादिरूपा घनं

लोकवेदनैरपेक्ष्येण केवलस्वरूपमात्रैकनिष्ठत्वं, आदिपदेन तन्मार्गीयश्रवणकीर्तनादीनि ज्ञेयानि, तेषु नानावादविनष्टेषु सत्सु । नानावादां अनेकविधप्रमाणवचनानि मर्यादा-मार्गीयाणि आवरणरूपाणि, तैः कृत्वा विशेषेण नष्टा अलक्षितास्तादृशेषु सत्सु । तेषां मर्यादापिश्रत्वेन विहितैरुदष्टित्वात्, न तज्ज्ञानमितिभावः । अत एव 'मर्यादया गुणज्ञास्ते' इति निरूपितं पुष्टिवाहमर्यादायाम् । ननु तेषु भक्तिमार्गनिष्ठया सेवादिकं कुर्वन्तीति कथं तदज्ञानं तत्राहुः—पापण्डैकप्रयत्नेष्विति । पापण्डो नामोपाधिस्तद्रूप एवैकः प्रयत्न-स्तदनुकूलसाधनरूपो येषां तादृशेषु । तेषामपि मिश्रत्वेन पुरुषोत्तमसायुज्यैकफलत्वा-त्तत्प्रयत्नादीनां पुष्टापेक्षयोपाधिरूपत्वमेवेति तथा निरूपितम् । अत एव मध्यमफलत्वं सायुज्यस्य निरूपितं सेवाफले 'सेवायां फलत्रयमित्यनेन । किञ्च, सायुज्यस्य मर्यादाम-क्तिमार्गीयफलत्वं तत्त्वार्थदीपे निरूपितं 'सर्वत्यागेनन्यभावे' इत्यनेन । पुष्टिफलं तु केवलं तादृशानुग्रहभरेण सर्वात्मना निरूप्यमावैकसाध्यमिति तादृशस्यापि सङ्गो न साधक इति शरणमेव निरूपयन्ति कृष्ण एव गतिर्ममेति ॥ ६ ॥

नन्येवं सकलमार्गीयसाधनफलानां बाधकत्वेन पुरुषार्थरूपत्वाभावात्पुष्टिमार्गीयस्य 'के पुरुषार्थाः ? कीदृशया वा कथं वा सिद्धा भविष्यन्तीति प्रश्ने तादृशस्य भगवानेव चतुर्विधपुरुषार्थरूपः, तत्सिद्धौ शरणमेव साधनं नान्यदिति भगवतस्तद्रूपनिरूपणपूर्वकं चतुर्भिः श्लोकैः शरणं निरूपयन्ति । तत्र प्रथमं धर्मरूपत्वेन निरूपयन्ति—अजामिला-दिदोषाणामिति ।

अजामिलादिदोषाणां नाशकोनुभवे स्थितः ।

ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

'पुष्टिमार्गे हरेर्दास्यं धर्मोऽर्थो हर्षिरेव हि । कामो हरेर्दिदृक्षैव मोक्षः कृष्णस्य चेद्विबुधमित्यत्रोक्ताः पुरुषार्था मर्यादामार्गीयेभ्यो भिन्ना उपाधिरहिता इति । तत्र हरेर्दास्यं धर्म उक्तः । तत्र 'पुरुषभूषण वेदि दास्यमित्यत्र स्वरूपात्मकत्वेन निरूपितमिति भग-वतो धर्मरूपत्वं सिद्धम् । एवं सति धर्मेण यथा दोषनिवृत्तिर्निर्दोषतासिद्धिश्च भवति तथा भगवान् स्वरूपेणैव दोषनिवर्तक इष्टप्राप्तोपि भवतीति धर्मनिरूपणपूर्वकं शरणं निरूपयन्ति । तथाहि—अजामिलादयः प्रबलदोषदुष्टास्तद्रूपा भव सकलेन्द्रियसङ्घा-तास्तेषां दोषाणां नाशकः स्वरूपेणैव न साधनैः । अयं भावः, पुष्टिमार्गीयस्य स्नेहोत्पत्त्य-नन्तरं सत्यसननः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणायाम् 'भगवता सह संलाप' इत्याहुक्त-प्रकारकमारनायामन्तर्लगासहितसाक्षात्स्वरूपमास्तेषु सति या सेवोत्तमपुष्टिरूपा तत्रेन्द्रि-याणां प्राकृत्यदार्ढ्यसंसर्गदर्शनस्मरणादिना यः प्रतियन्तः सोऽत्र दोषस्तन्नाशकः । यथाज्ञापितस्य नाममात्रेण दोषा दूरीकृतास्त्रया मरुते तादृशस्य, विषो गुणगान-

लक्षणनामात्मकलीलया तत्तदिन्द्रियाणां दोषं नाशयतीति तथोक्तम् । अनेन दोषनिवृत्तिर्विर्भवायुक्तम् । इष्टप्राप्तिं निरूपयन्ति अनुभवे स्थिते इति । दोषं दूरीकृत्य तत्तदिन्द्रियादिषु स्वयं स्थितो भूत्वा स्वरूपानन्दमनुभावयतीतिभावः । अनेनेष्टप्राप्तिरूपं विर्भवायुक्तम् । एतत्सर्वं निरोधवर्णने 'संसारवेशदुष्टानामित्यारभ्य 'हरिवत्सुखमि'त्यन्तेन स्फुटीकृतम् । ततोपि विशेषमाहुः—ज्ञापिताखिलमाहात्म्य इति । ज्ञापितमखिलं पुष्टिलीलारूपं माहात्म्यं येन । अत एव ब्रजस्थितानामपि च लीलानुभवः । पुष्टिमवाहमर्पादायामपि 'पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञा' इत्युक्तम् । भगवति साक्षादन्तःप्रकटे तल्लीलाधर्माणामप्याविर्भावात्तज्ज्ञानमप्याविर्भवतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवं सति तादृशस्य तादृग्भावोपपत्तादौ ईदृग्वर्णरूपो भगवानेव शरणमिति कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तम् ॥७॥

ननु तेषामिन्द्रियादीनां प्राकृतत्वात्तदधिष्ठातृणां च तथात्वात्कथं दोषनिवृत्तिरित्याशङ्क्य तेषां सर्वसङ्घातरूपः कृष्ण एव भवतीति तस्यैवार्थरूपत्वं निरूपयन्तः शरणगतिमाहुः—प्राकृता इति ।

प्राकृताः सकला देवा गणितानन्दकं बृहत् ।

पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात्कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ८ ॥

प्रपञ्चनिरूपणप्रस्तावे 'जटे सदंशः प्रकट इतरावाच्छन्नौ, जीवे आद्यौ प्रकटौ आनन्दांशस्तिरोहित' इतिनिरूपितम् । पुष्टिमार्गीयस्य तु साधनदशायां सेवागुणगानादिपरस्य स्वत एवानन्दाशः प्रकटो भवति । तथाचोक्तं सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'ततः संसारदुःखस्ये'ति । तत्रैव पुनः विवरणे 'यद्यप्यनभिलषिते ते तथापि वस्तुस्वभावाद्भवत' इत्युक्तम् । सिद्धान्तरहस्येपि 'सर्वेषां ब्रह्मता तत' इत्युक्तम् । 'सच्चिदानन्दता स्वत' इति निरोधविवरणेष्युक्तम् । एवं सति ये पूर्वं प्राकृता देवा इन्द्रियाधिष्ठातरस्ते सच्चिदानन्दरूपाः आत्मकत्वे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावात्सकला जाताः । कला रसात्मकमलविद्यारूपा तत्सहिता जाताः । गणितानन्दरूपमक्षरं ब्रह्म, 'क'मत्ययेन ततोपि नृहस्योतितुच्छो जीवः स बृहज्जातस्तदपेक्षयापि महान् जातः । उभयत्र हेतुः पूर्णानन्दो हरिरिति । यतः सर्वेषां सच्चिदानन्दत्वे सम्पन्ने पुरुषोत्तमाविर्भावात्तन्सम्बन्धिरसात्मका भावा उत्पद्यन्त इति तज्जनितप्रचुरार्तिशान्त्यर्थमन्तस्तत्तदिन्द्रियादिषु तत्तत्स्वरूपः स्वयमेव भूत्वा सर्वेषु तेषु पूर्णस्वरूपानन्ददानेन दुःखं हरतीति तथोक्तम् । एवं सत्यभ्ररात्मत्वेनाप्राकृतत्वं किं वाच्यम् । किन्तु तस्य समस्तमहानः साक्षात्सात्मकजी-लारूपपूर्णानन्दभगवद्रूप एव भवतीति इतस्तत्र दोषारक्षाय इतिभावः । तदेव 'श्रीमद्गो-

कुलजीवात्मा श्रीमद्वेकुलमानसमित्याहुक्तम् । यत एवं भगवत एवाथेरूपत्वं तस्मात्तस्य
तथात्वसिद्धये शरणमेव साधनमिति तन्निरूपयन्ति कृष्ण एवेति ॥ ८ ॥

एवमर्थरूपं निरूप्यैतादृशस्य प्रचुरार्तिशान्त्यर्थं बहिःप्रकटस्य कोटिकन्दर्पलाव-
ण्यसाक्षाद्भगवतः संज्ञस्यैवापेक्षितत्वात्कामरूपत्वं निरूपयन्तः शरणं प्रार्थयन्ति विवेकेति ।

विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ।

पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ९ ॥

अत्रेदमाहूतम् । पुष्टिमार्गीयभावाविर्भावानन्तरं विरहानुभवार्थं त्यागस्यावश्यक-
त्वात्त्यागानन्तरं पुनः क्रमेण मिथो गुणानुवादजनितप्रचुरभावानामुच्छलितत्वात्तादृशस्य
देहमाणेन्द्रियान्तःकरणादीनि स्वरूपात्मकानि भवन्तीति पूर्वश्लोकद्वयेन निरूपितम् ।
एतावत्पर्यन्तं विरहानुभवे चक्षुरागादिप्रपानाशान्ताः सप्तावस्थाः संपन्नाः । अस्मि-
ञ्छ्लोके उन्मादाद्यवस्थात्रयं निरूप्यते । तथाहि—विवेकः, धैर्यं, भक्त्यादयस्तै रहितस्य ।
विवेकराहित्ये विकलत्वं भवति यतो वैकल्ये विवेको न तिष्ठति । तच्चोन्मादावस्थायां
भवतीति सा निरूपिता । धैर्यराहित्येनाहर्निशं साक्षात्सङ्गाभावजप्रचुरार्तिजनितम-
स्वास्थ्यं तिष्ठति । ननु पूर्वं गुणगानेऽन्तः साक्षादनुभवस्योक्तत्वात्कथं धैर्याभावेनास्वास्थ्यं
तत्राहुः—भक्त्यादिरहितस्येति । गुणगानदशायां पूर्वमन्तःप्राकट्ये साक्षाद्भक्ति-
रूपमुखारविन्दमुधात्वादात् । आदिपदेन साक्षाद्भोगः । साक्षाद्भोगस्याप्यनुभवात्स्वास्थ्यं
स्थितमिदानीं प्रलापावस्थायां फलप्रतिबन्धकत्वेन साक्षात्सुधादानतदुपयोगिवाक्याद्य-
करणादस्वास्थ्यमेव तिष्ठतीति तद्रहितस्येत्युक्तम् । तत्रापि यत्किञ्चित्स्वास्थ्येपि फलप्र-
तिबन्धकत्वेन विशेषतो रहितस्येत्युक्तम् । तथाचोक्तं संन्यासनिर्णये ‘ भगवान् फलरूप-
त्वात् ’ ‘स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्य’मित्यादि । एवमस्वास्थ्येपि स्वास्थ्यवाक्याद्यकरणे प्रबु-
धार्त्या मूर्च्छापापतति सा दशा निरूपिता । ततः पुनर्जाग्रदवस्थायां स्वरूपस्थितौ सङ्गा-
भावेन स्यात्तुमशक्तं गुणावलम्बितचित्तं पुनर्भवति तेन च यत्किञ्चित्स्वास्थ्ये तदेव फले
प्रतिबन्धकं भवतीति तस्य पापरूपत्वमिति तत्रासक्तस्येत्युक्तम् । अत एवोक्तं ‘ ज्ञानं
गुणाश्च तस्यैव वर्तमानस्य वायका ’ इति संन्यासनिर्णये । ततः पुनः क्षणानन्तरं स्थितिरेव न
भवतीति दशम्यवस्था निरूपिता । एतत्सर्वं फलप्रकरणीयवृत्तीयाध्यायान्ते स्फुटीकृतम् ।
तत्र गुणगानानन्तरमनाविर्भावे मूर्च्छान्तावस्थानिरूपणपूर्वकं लीलाप्रवेशप्रलापः स्वरूप-
स्थितौ गुणगानमिति निरूपितम् । अग्रे पुनरतिदैन्ये जाते ‘रुद्धुः सुस्वरं’ ‘तन्वः प्राण-
मिरागत’मित्यादिनामिमा सा सूचितेति सर्वमुपपन्नम् । एतादृशस्य पुनः शीघ्रमाविर्भावार्थं
शरणमेव मायनीयमिति कृष्ण एव गतिर्ममेत्युक्तम् । एतदनन्तरं सर्वथाऽऽविर्भूय परमा-

नन्दं ददातीति ज्ञापनाय कृष्णपदं, शरणं निरूपितम् । तथाचोक्तं 'ब्रह्मा विष्णु रुद्रश्च भूत्वा पुनः कृष्ण एव जात' इति 'तासांमाविरभूत्कृष्ण' इत्यस्याभासे ॥ ९ ॥

एवं दशावस्थाभिः पूर्णविप्रयोगानुभवे जाते प्रतिबन्धकदेहनिवृत्तौ तस्या-
लौकिकं रसात्मकं लीलोपयोगिदेहादिकं संपाद्य स्वयं साक्षात्प्रकटीभूय वहिः स्वरू-
पानन्दं ददातीति मोक्षरूपत्वं निरूपयन्ति सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवा-
खिलार्थकृदिति ।

सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ।

शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहम् ॥ १० ॥

कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ।

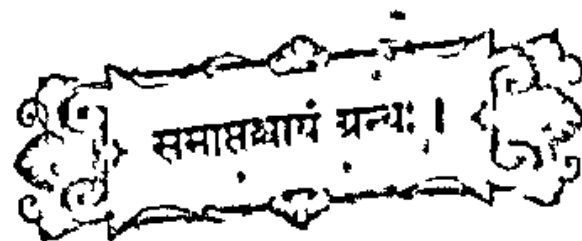
तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीवल्लभोब्रवीत् ॥ ११ ॥

सर्वे यावदलौकिकैश्वर्यवीर्यादिगुणानां कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं यत्सामर्थ्यं तत्स-
हितः सन् तं प्रति स्वरूपानन्दं दातुं स्थितो भवतीत्यर्थः । एतदेवोक्तं 'भगवानपि ता रात्री'-
रित्यत्र 'भगव'त्पदेन स्वतन्त्रलिखने । ननु प्रभोः सर्वे संभवति परं तादृशेन प्रभुणा सह
साम्येन स्वरूपानुभवः कथं भवचो जीवस्य तत्राहुः सर्वत्रैवाखिलार्थकृदिति । 'पुष्टि काये-
ने'तिवाक्याच्चादृशं तं भक्तं साक्षाद्रसात्मकस्वरूपारविन्दमकरन्दरजसाऽलौकिकदेहादि-
सम्पत्तिपूर्वकं लीलासमाजे प्रकटीकृत्य सर्वत्रैव देहप्राणेन्द्रियादिष्वखिलार्थान् रसात्म-
कालौकिकवयोगुणादिरूपानलौकिकैश्वर्यगुणादिसामर्थ्यरूपान् करोतीति तथोक्तमत्र
एवालौकिकसामर्थ्यं पुष्टिफलं निरूपितं सेवाफले । एतत्सर्व'ययार्थकः स्वप्रतिविम्बविभ्रम'
इत्यस्य विवरणे स्फुटीकृतं 'स्वसामर्थ्यादियोजने'त्यादि । एवं स्वरूपात्मकतां संपाद्य स्वरू-
पानन्दं ददातीति मोक्षरूपत्वं निरूपितम् । अत एव 'मोक्षः कृष्णस्य चेद्भुव'मित्युक्तम् ।
ननु मोक्षे आनन्दमगता तिष्ठति मरुतेपि तथैव चेत्स्यात्तदा कथं लीलानुभव इत्याहुः शर-
णस्थसमुद्धारमिति । अत्र शरणपदं सर्वात्मभावपरम् । अलौकिकसृष्टिः सर्वैतादृग्भाव-
वत्येवेति शरणस्यस्य-सर्वात्मभावस्यस्य-पूर्वोक्तभक्ततत्तलीलानन्दसमुद्रमग्नस्य-वत् उद्धारं
करोतीति शेषः । अन्यथैकस्यां लीलायां मग्नस्य द्वितीया साननुभूतैव तिष्ठेत् । एतत्सर्वं 'यत
एतद्विमुच्यत' इत्यत्र स्फुटीकृतम् । यदा, लीलानुभवदशायामपि तत्त्वभावादेव दैन्यभाव
उत्पद्यत इत्यपि ज्ञापनाय शरणस्येतिपदम् । अथवा, अतःपरं सर्वोपेन शरणस्या जाता
इति वा ज्ञापनार्थं शरणे स्थित्यर्थं उक्तः । तथासति शरणसमाप्तिर्ज्ञापिना । किञ्च, एवं पूर्ण-
स्वरूपानन्दानुभवानन्तरं श्रीमदुद्धवोपदिष्टज्ञानेन यादृशो निरोधः सिद्धस्तादृशो निरू-
पित इति ज्ञापनायोद्दारे सम्यक्त्वमुक्तम् । एवं सति सदा फलरूपपूर्णनिरोधस्थित्यनन्तरं

तस्य स्वस्मिन् साक्षात्पुनोत्तमाभिन्नत्वज्ञानं भवतीति मुक्तिलीला निरूपिता । तत आश्रयलीलां निरूपयन्ति कृष्णमिति । तं पुनः केवलशुद्धभावात्मकत्वेन सङ्घातस्य स्वरूपत्वापारत्नेन स्वस्वरूपात्मकं केवलानुभवान(?)वालकभावरूपं कृष्णं करोतीत्याश्रय-लीला निरूपिता । 'कृष्ण'मित्यत्रापि करोतीतिक्रिया योज्या । अत एव 'ततो विमोचनं स्वाश्रयप्रापणं प्रत्यापत्ति'रित्युक्तं 'वर्हापीडे'तिश्लोकविवरणे । एवं सति निरो-धलीलानन्तरं 'मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' । 'मुक्तानामाश्रयः कृष्णः' इति स्कन्धद्वयार्थरूपं मुक्त्याश्रयलीलाद्वयं निरूपितं पदद्वयेन । एतावदेवेप्सिततममितिपद-द्वयस्य कर्मत्वेन निरूपणम् । पूर्वं सर्वसमर्थत्वेन स्वतन्त्रकर्ता प्रभुरिति प्रथमान्तपदं दत्तम् । अग्रे स्वेप्सितत्वेन पदद्वयं द्वितीयान्तमुक्तं, तेन तादृशः प्रभुरेव स्वेप्सितं करोतीतिक्रिया-ध्यादारेण कर्तृकर्मक्रियान्वयसम्बन्धोऽत्र ज्ञेयः । एवं ग्रन्थार्थोऽपि सम्यग्योजितो भवतीति सर्वमवदातम् । अतः परं दशविधलीलानां पूर्णत्वादाश्रयाय सदा कृत इति कृष्ण एवे-त्यग्रेणोक्तम् । अत्र कृष्णावतारलीलानां नित्यफलावधित्वमुद्देशेन लक्षितमिति स्वरूपा-त्मकत्वेऽपि लीलानां नित्यत्वज्ञापनाय न कण्ठोक्त उपसंहारः कृत इति भावः । एवं साधनफलस्वरूपविवेकेनाश्रयं निरूप्य तस्य लोभनिष्ठसुखैकफलत्वेन तस्याथ भगवद्भोग्यैकभोग्यत्वाददेयतमत्वेन प्रभोर्निवेदनीयमिति तदग्रे कृत्वा निवेदयन्त आहुः विज्ञापयाम्यहमिति । किञ्चिदितिशेषः । किं तदित्याकाङ्क्षायामाहुः इदमिति । यदग्रे कृतं तद्विनये मे प्रत्यक्षतौहृल्या निर्दिष्टम् । किं ते तदपीति तत्राहुः स्तोत्र-मिति । तर्हि समीचीनं कृतं शीतोर्हं किमियद्विज्ञाप्यत इति चेत्तत्राह कृष्णाश्रयमिति । कृष्ण आश्रयो यस्मिन्निति तत्स्वरूपनिवेदनं कृतम् । एतेनाश्रये कृते आश्रितपक्षपातस्य त्यक्तुपशक्यत्वात्तन्निर्वन्वेनादेयतममपि पराकाष्ठापन्नं वस्तु तस्मै देयं भवतीति स्वकीया-नामार्तिघ्नं भवति अतिविनयेन विज्ञापनमेवोचितमिति श्रीमदाचार्याणां हृदयमिति स्थापितम् । अत एव एवं विज्ञाप्य तत्पाठफलं निरूपयन्ति य इति । कृष्णस्य भावात्म-कस्य सन्निधौ सति पुष्टिमागीयस्योद्भूतपावाङ्मुखस्य भावरूपत्वेनान्तस्तत्सान्निध्यं भव-तीति तथोक्तम् । तत्सान्निध्यार्थं वा पठेत्तस्यैवाश्रयो भवेदिति । य इति मदतिरिक्तोन्योपि स्वीकृत इत्यर्थः । इदं त्वतिशयैकमप्यौदार्यं चरित आचार्याणाम् । नन्वेवं विज्ञापनेऽपि भगवता तनोरीकृतं चेत्तदा कथं फलसिद्धिस्तत्राहुः श्रीवल्लभोऽब्रवीदिति । इतीति पूर्वोक्तं विज्ञापनं श्रीवल्लभः साक्षादोपीशोऽब्रवीत् अङ्गीकृत्याज्ञप्तवानित्यर्थः । अथवा श्रीवल्लभः स्वयमेव श्रीरूपाणां स्वामिनीनां वल्लभः परमवात्सल्यास्पदीभूतः । अत एव

ताः स्वरहस्यं सर्वं कथयन्तीति तासां गुरुत्वं निरूपितं संन्यासनिर्णये । अतिप्रियाय गुरुः स्वरहस्यं कथयतीत्युक्तत्वात् । एवं सति तद्वलभत्वेन प्रभोरपि परमप्रेमास्पदीभूत इति तदुक्तं सर्वमङ्गीकृतं भगवतेति ज्ञापितम् । अत एव यतोङ्गीकृतमिति हेतोरब्रवीदित्याह, फलमित्यर्थः । किञ्च तद्वलभत्वेन भगवदुक्ताङ्गीकारः स्वतः सिद्ध एवेति न पुनस्तदुक्तिः कण्ठोक्ता । अनेन फले सर्वथापि निःसन्दिग्धत्वं निरूपितमिति सर्वमवदातम् ॥ १०-११ ॥

अतिमलिनतराशये मदीये किमयमपूर्वतरोदयो विलासः ।
निरुपधिकरुणैकविभ्रमोपि वितरणशीलविभोरतोद्भुतं नः ॥ १ ॥
ग्रतवतो महती किल ते कृपा मर्दपराधगणा अपि तादृशाः ।
उभयतौल्यविचारणया विभो विजयते तव सैव गरीयसी ॥ २ ॥
अदेयदानैरुपरान् महौदार्यगुणैः स्वके ।
श्रीमदाचार्यचरणान् आश्रये करुणानिवीन् ॥ ३ ॥
प्रणतालोकसंजातकरुणादृष्टिभिः क्षणात् ।
संतापं हरति श्रीमद्विद्वलेशं तमाश्रये ॥ ४ ॥
इति श्रीकृष्णाश्रयस्तोत्रविवरणं समाप्तम् ।

॥ श्रीः ॥

लालबाबायामन्दिरश्रीश्वरगोस्वामिश्रीरगछांडलालजीमहाराजपादानां
सुभाश्रयेण परिष्कृत्य सन्मुद्रय च प्रकटीक्रियमाणप्रबन्धावलयां
कयाय सज्जीकृतानां प्रबन्धानां नामानि ।

१	वेनाफलं, द्वादशविवरणसमेतम्	१-०-०
२	निरोधलक्षणं, विवरणपट्टकसहितं गुर्जरानुवादयुतं च	१-०-०
३	संन्यासनिर्णयः अष्टविवरणसहितः	"	"	१-०-०
४	चतुःश्लोकी सप्तटीकोपेता	"	"	०-८-०
५	अन्तःकरणप्रबोधः पञ्चटीकोपेनः	"	"	०-८-०
६	{ जलमेदः चतुर्विवरणसमेतः पञ्चपद्यानि विवरणद्वयसमेतानि सैपाफलं विवरणत्रययुतम् }	१-०-०
७	भक्तिवर्धिनी चतुर्दशटीकोपेता	२-०-०
८	श्रीसुबोधिनी (जन्मप्रकरणिया, अ. १-२) टिप्पण्यादिसकलपरि- करणदिता	१-४-०
९	श्रीकृष्णसुचतुःश्लोकीविवृतिः श्रीमत्प्रभुचरणप्रणीता टिप्पणीभ्यां प्रकाशेन गुर्जरानुवादेन च युता	०-१०-०
१०	भक्तिहेतुनिर्णयः गुर्जरानुवादयुतः	०-८-०
११	प्रस्थानरक्षाकरं दशविगन्तधिजेतृश्रीपुरुषोत्तमजिविरचितः	०-८-०

केवलभाषाप्रबन्धाः—

१	धैर्यप्रतिज्ञान्दिक यज्ञा हिन्दीभाषा	१-०-०
२	मूर्तिपूजा	"	०-१०-०
३	अमृतार्त्तमांसा	"	०-१०-०
४	धैर्यप्रतिज्ञान्दिक गुजराती	०-४-०
५	उपदेशमीमांसा	छपाय छे.
६	आत्मोन्नतिर्णय हिन्दी, गुजराती साथे	०-८-०

पत्रप्रेषणसङ्केतः—

लालबाबायामन्दिरम्,

भूखेकरः—घोषे नं० २

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुःश्लोकी ।

सप्तभिष्टोकाभिः समलङ्कृता ।

कर्तृनाम ।	पृष्ठम् ।	कर्तृनाम ।	पृष्ठम्
१ श्रीमन्नराजानाम् । ...	१	५ श्रीकृष्णरायभट्टानाम् । ...	२९
२ श्रीवल्लभानाम् । ...	९	६ श्रीनाथभट्टानाम् । ...	३३
३ केयाध्विन् । ...	१२	७ श्रीन्नारवेशानाम् । ...	३६
४ श्रीमथुरानाथानाम् । ...	१४		

गुर्जरभाषानुवादसमेता च ।

संयं

विधानुरागिगोस्वामिश्रीरणछोडलालचरणानां सम्पूर्णसाहाय्येन

शास्त्री चिमनलाल हरिसङ्कर.

“साहित्यभूषण” “शुद्धाद्वैतारत्न”

शास्त्री हरिकृष्ण वीरजी.

“शुद्धाद्वैतविभारत्न”

इत्येताभ्यां संशोष्यान्वय

श्रीदामपुरीस्वयभगवदीय ‘सोनी कालिदास मूलजी’ इत्यनेन

निजनाटु‘रम्भादाई’ इत्यस्या भगवत्स्मरणार्थं दत्तद्रव्यतो

‘गुजराती’ मुद्रणालये सम्पुष्ट

श्रीजीवनानाचार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात्प्रकाशिता ।

वृत्तमादा ४४४,

संवत् १९०९

मूल्यम् ०-८-०

પોરબંદરના સૌની ઠાકિદાસ મુલજીભાઈએ પોતાનાં માતૃશ્રી રંભાબાઈના
ભગવત્સમરણાર્થે આપેલા દ્રવ્યથી આ ગ્રંથની મુદ્રણયોજના થઈ છે.

મોહમય્યાં

‘મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ’ इत्यनेन स्वीये

‘ગુજરાતી’ મુદ્રણયન્ત્રાલયે મુદ્રિતા ।

કોટ સામુનચિહ્નિગ ન ૮

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुःश्लोकी ।

सप्तभिष्टीकाभिः समलङ्कृता ।

कर्तृनाम ।	पृष्ठम् ।	कर्तृनाम ।	पृष्ठम्
१ श्रीवज्रराजानाम् । ...	१	५ श्रीकृष्णरायभट्टानाम् । ...	२९
२ श्रीवल्लभानाम् । ...	९	६ श्रीनाथभट्टानाम् । ...	३३
३ वेपाञ्चित् । ...	१२	७ श्रीद्वारकेशानाम् । ...	३६
४ श्रीमथुरानायानाम् । ...	१४		

गुर्जरभाषानुवादसमेता च ।

सेयं

विद्यानुरागिगोस्वामिश्रीरणछोडलालचरणानां सम्पूर्णसाहाय्येन

शास्त्री चिमनलाल हरिदासकर.

“साहित्यभूषण” “शुद्धाद्वैतस्तन”

शास्त्री हरिकृष्ण वीरजी.

“शुद्धाद्वैतविभारद”

इत्येताभ्यां संशोध्यान्त्य

श्रीशामपुरीस्यभगवदीय ‘सोनी फालिदास मूलजी’ इत्यनेन

निजमातृ‘रम्भायाई’ इत्यस्या भगवत्स्मरणार्थं दत्तद्रव्यतो

‘गुजराती’ मुद्रणालये सम्पुष्ट

श्रीजीवनाचार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात्प्रकाशिता ।

वदमाना २४४,

संख्या १९७२

मूल्यम् ०-८-०

ઉદાહર.

આપણે અનેક પુણ્યસંયમે મનુષ્યાવતારમાં આગ્યા, અત્યાર સુધી બાહ્યાવસ્થા હતી વિચાર કરવાની શક્તિ ન હતી. હવે વિચારશક્તિ આવી, વિચાર કરવો જોઈએ કે મારો ખરો પુરુષાર્થ કયો? જે આ વિચાર ન કરીએ તો જીવનનાં કંઈ દિશામાં પુરુષાર્થ વિચારની વહે છે તે માલુમ ન પડતાં તેને જીવવાનો જ સમય આવે. મનુષ્ય માત્ર પોતાના આવશ્યકતા જીવનના દૃષ્ટિબિન્દુ તરફ ખેંચાય છે. વસ્તુતઃ તેને જ પુરુષાર્થ માનીને તે સિદ્ધ કરવા મથે છે. અને તે મેળવી પોતાના પ્રયત્નને સફળ માને છે અને તોને કૃતાર્થ માને છે. આ પ્રાપ્ત થયેલું ફલ ચિરસ્થાયિ છે કે અસ્થિર છે? તે, અથવા જે માર્ગ ફલ મેળવવા ચાલું છું તે સરલ છે કે સંકટક છે તેનો વિચાર 'મનુષ્યાણાં સદ્ગુણેષુ કથિચતતિ સિદ્ધયે' ને ન્યાય પ્રમાણે કોઈ સુસંસ્કાર વાળાને જ આવી શકે છે. તેમાં પણ જ્યારે માણસ વિચાર કરવા બેસે કે મારો ખરો પુરુષાર્થ કયો? આ વખતે તેની જિજ્ઞાસા સંપૂર્ણ ઉછળી રહી હોય કે, ત્યારે પોતાના સનાતન શાસ્ત્રને શરણે જાય છે. ત્યાં આગળ તો અનેક ઋષિમુનિવિચારિત બેધવિચારિત પુરુષાર્થોના જુદા જુદા સ્વરૂપો જોઈ આ જીવ મુકાય જાય. સર્વ કોઈ ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થને માને છે પરંતુ દેશકાલાનુસાર કહો કે સ્વજીવનકાલનુસાર અનેક વ્યાખ્યાઓ એ ચારે પુરુષાર્થની કરી દીધી. જે આ જીવ ઉપર પ્રભુ કૃપા કરે અને વખતે પ્રીતમદાર્પણચરણના આશ્રય નીચે આવી જાય તો તેનો હાથ ઝાલી પરમપુરુષાર્થફલોન્મુખ કરી નહિ તો જીવ ખરેખર મુકાય. એવી પુરુષાર્થતત્ત્વની વિવાદાસ્પદ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે.

(૧) કેટલાક લોકાયનિક મતવાળા માને છે કે આપણે તો અનેક ભોગ વિલાસ કરવા, દાન આપવું અને ભોગ ભોજનવા એ બે જ પુરુષાર્થ છે. ખાવું પીવું ભોજન અનેક વિચારો. મમ્મ મારવી એ જ કર્તવ્ય છે, તેઓ દેહાત્મવાદી છે. (૨) વળી કેટલાક ઐશ્વર્યદિકને જ પુરુષાર્થ માને છે. દ્રવ્યસંયમ કરવો અને સ્વાર્થ સાધવા માટે જ મથે છે. 'નમોસ્તુ રાજ્યદુષ્ટાય પાદગુણ્યગુણાસિને । સામાદિવાણુગાય ત્રિવર્ગફલદાયિને ' તેઓ સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દેશ, આશ્રય, વગેરે વગેરે રાજ્ય પ્રપંચમાં મગ્યા રહે છે. (૩) કેટલાક કીર્તિને પુરુષાર્થ માને છે, અને કહે છે કે 'વાલ્મીકીર્તિર્મનુષ્યમ્ય પુણ્ય લોકેષુ ગીયતે । તાવદુર્લભદાયિનિ પુણ્યલોકે નદીયતે' (૪) કેટલાક કામને જ પુરુષાર્થ માને છે 'શરીરભિવિવેકુન્નસદ્ગતવર્માર્ગો દિ વામાઃ પટ્ટમૂળથ ધર્માર્થયોઃ સન્તિ' (૫) વળી કેટલાક રમણધર્મના આચારને જ પુરુષાર્થ માની લે છે. 'ધર્માદર્શન કમય સ કિમર્થ ન સેવ્યતે' જે ધર્મથી અર્થ સિદ્ધ થાય છે, કામ પણ સિદ્ધ થાય છે, તો ધર્મનું જ સેવન કેમ ન કરવું? ધર્મ સત્યાચારથી થાય છે, તો આપણે દંમેશ્વ સૌચાચારનું જ સેવન કરવું. આમ 'સૌચાચારવિહીનનાં ધર્મના નિષ્ફળા ક્રિયા.' પવિત્રાચાર રહિતની સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ માની તેઓ કેવલ સૌચાચારમાં જ કૃતાર્થતા માને છે. (૬) કેટલાક નિત્ય નૈમિત્તિક ધર્મને જ ધર્મ માનીને તેમાં જ પ્રવ્રત રહી કૃતાર્થતા માને છે. 'નિયતૈમિત્તિકે કૃયાંશુ પ્રયત્નાયજિજ્ઞાસા.' (૭) કેટલાક તપને જ પુરુષાર્થ માને છે 'તપા દેવા દેવતામય ધ્યાન' પ્રથમ દેવો પણ તપ કરીને દેવતાપણને પ્રાપ્ત થયા છે. (૮) કેટલાક સાંખ્યપોષેતા મત્ત કમ કામ ત્રિગેરે માટે પ્રયત્ન

કરી રહ્યા છે અને તેઓ 'સત્યેન વાયુવાતિ' 'શમેન શાન્તાઃ શિવમાવરન્તિ' શમેન શાન્તાઃ કિલિષમવપુન્નન્તિ' ઇત્યાદિ વાક્યો પ્રમાણમાં યોગ્ય છે.

આ શિવાય પૂર્વકાંડમાં પણ કેટલાક પુરુષાર્થવિચાર થએલા છે. 'જ્યોતિષ્ટોમેનં સ્વર્ગકામો યજેત' સ્વર્ગકામના વાળાએ જ્યોતિષ્ટોમ યજ કરવો, તેના સાધનમાં વેદોક્ત દષ્ટિએ 'અદળયા એકદાયન્યા ગવા પિદ્ધાજ્યા સોમં ક્રીણાતિ' લાલ રંગની પીળી આંખ-અતૌકિક પુરુષાર્થ વાળી એક વર્ષની વાછરડી આપી સોમવધ્વી લેવી, વિગેરે વાક્યોદ્વારા ધર્મનું વિચાર સસાધન નિરૂપણ કર્યું છે. ઉદ્વિદા યજતે પશુક્ષામઃ' શ્રુતિથી અર્થસિદ્ધિ વર્ણવી છે, તેમ જ હોદિગ્ય અને બૃહદ્દરશ્વકમાં પંચાગ્નિ ઉપાસનામાં અને રસ બ્રાહ્મણમાં કામ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ દર્શાવી છે. 'વ્રહ્મવિદ્ આપ્રોતિ પરમ્' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી મોક્ષ પણ સ્વાધિકારાનુસાર વર્ણવ્યો છે. આ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાને પ્રમેય કેવું હોવું જોઈએ તેના વિચાર શ્રીમદાચાર્યચરણે સંનિર્નિબંધના આરંભમાં સારી રીતે કર્યો છે. આખા પૂર્વકાંડના નિબંધ લખતાં જે સાર આવ્યો તેને શ્રીપુરુષોત્તમજીના શબ્દોમાં અત્ર રજુ કરીએ છીએ. યજ ભગવદાત્મક છે. ક્રિપાત્મક ભગવાન જ અત્ર પ્રમેય છે. વેદાન્તોક્તજ્ઞાનસહિત (ઇન્દ્રિય ભગ-વત્સ્વરૂપજ્ઞાનસહિત) કર્મસમુચ્ચય જ અત્ર સાધન છે. મુક્તરંગ અને અનંતવાદી સાત્વિક જ અત્ર કર્તા છે. આવો અધિકારી નિબંધક સાત્વિક યજ કરે તો સ્વાસ્થી સંતુષ્ટ ભગવાન આ જીવને યજરૂપાભિવ્યક્તિદ્વારા ક્રમમુક્તિ આપે. અતિકૃપા હોય તો ક્વચિત્ સઘો-મુક્તિ પણ આપે છે. અત્ર પણ પ્રભુકૃપા દારૂજૂત છે. આ ઉત્તમાધિકારીને જ (મધ્યમાધમને નહિ) સ્વર્ગ-આત્મસુખ-અને મોક્ષ પુરુષાર્થ થાય છે. આવી રીતે યજસ્વરૂપ ભગવાનથી જે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેને સ્વર્ગ-આત્મસુખ-અને દુઃખાભાવ એટલે મોક્ષ પદવડે કરીને કહ્યા. અને 'દુઃખાભાવઃ સુખં ચેતિ પુરુષાર્થદ્વયં મતમ્' એમ સાક્ષાત્ જે પુરુષાર્થ કહ્યા. આ બન્ને પુરુષાર્થનું અંગ ધર્મ છે. અને 'ધર્મો લયેન લાભિતઃ' ન્યાય પ્રમાણે અર્થ ધર્મનું સાધન છે, આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ પરંપરાથી ચાર પુરુષાર્થની ગણના કરી અને પશ્ચાદિ અર્થથી યાગ યાપ, યાગ એ ધર્મ છે, તેથી કામ સિદ્ધ થાય છે. જે જ્ઞાનસહિત હોય તો મોક્ષ સિદ્ધિ થાય છે. વેદમાં જે કાંડ છે. પૂર્વકાંડમાં યજાત્મક ધર્મ સાક્ષાદાત્મસુખના સાધનરૂપ હોવાથી પુરુષાર્થ કહેવાય છે. ઉત્તરકાંડમાં જ્ઞાનાત્મક ભગવાન મોક્ષ આપે છે. પરંતુ જ્ઞાનની પુરુષાર્થમાં ગણત્રી નથી.

પુરાણ એ વેદધર્મોત્તર છે. વેદોપબૃંહક છે. પુરાણમાં કલ્પાદિભેદવડે સાત્વિકરાજસતા-મસાદિ પુરાણભેદો છે. પુરાણોમાં પણ પુરુષાર્થનો વિચાર કરેલો છે. ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ અને ભક્તિ એમ પાંચ પુરુષાર્થને નિત્ય અને કામ્ય ઉભય પ્રકારે વર્ણવ્યા છે. અને તેનાં દેશ કાલ દ્રવ્ય કર્મ કર્તા મંત્ર આ ૭ સાધનો કહ્યાં છે. જેનું વિવેચન સંનિબંધકાંજીના આવરણભંગમાં છે.

આ સર્વ સંદર્ભ ઉપરથી જીવવિચારિત અને ધર્મવિચારિત એવા બે ભાગ પાડી શકાય. ધર્મવિચારિત એ વેદિક અને જીવવિચારિત પૌરાણિક છે. જીવવિચારિતમાં ધર્મશાસ્ત્ર એટલે મન્વાદિરમ્ભુતિ અને ગૃહ્યસૂત્રોનો તેમ જ નીતિશાસ્ત્ર એટલે બૃહદ્દરશ્વનિ આદિએ બતાવેલા રાજનીતિશાસ્ત્ર તેમ જ વાત્સ્યાયનસૂત્રાદિ કામશાસ્ત્ર વિગેરે અનુક્રમે ધર્મ અર્થ કામને દર્શાવે છે. અને તેના જેવા આશાસનાં પણ દોહાદિ અનેક શાસ્ત્રો ધર્મ તેમાં ધર્મ અર્થ અને કામને (ત્રિવર્તને) જુદે જુદે રંગે દર્શાવે છે.

મોક્ષની બાબતમાં આપણા આગળ શ્રવણિયારિત શાસ્ત્રો એ વાત રજૂ કરે છે. જે પોતાની મેળે મોક્ષ મેલવવો હોય તો સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્રાનુસાર અનુસરી મોક્ષ થયો. જે કોઈ પરતોમોક્ષ એટલે દેવતાના અનુસરણથી મોક્ષ મેલવો હોય તો વિષ્ણુથી અને શિવથી થશે. બ્રહ્માને શાપ હોવાથી તે મોક્ષ આપી શકતા નથી. આવી રીતે પુરુષાર્થ ઉપર પાછળ કહી ગયા એમ અનેકવિચારશ્રેણી રચાઈ છે. અનેક પ્રકારના પુરુષાર્થ વિકલ્પ થવાનો હેતુ ભગવાને જ કહ્યો છે. એક વખતે ઉદ્ધવજી જેવા પણ પોતાનું શ્રેય ખરું શું ? એ જાણવા શુંચાયા હતા.

ઉદ્ધવજીએ ભગવાનને પુછ્યું કે (મા. ૧૧-૧૪ વદન્તિ કૃણ શ્રેયાંસિ વદન્તિ તદ્વાચારિનઃ) પુરુષાર્થમાં સિદ્ધિ હો ભગવન! અનેક પ્રકારનાં શ્રેયસ્-પુરુષાર્થ-ને આ બ્રહ્માવાદિઓ વર્ણવે મતો થવાનું છે. મને તેમના વિકલ્પોમાં-અનેક ભેદોમાં-સમજણ પડતી નથી કે મારે કારણ? કયું શ્રેય સાધવું? આવા વિકલ્પ થવાનું શું કારણ?

ભગવાન-આ વેદવાણી પ્રકલ્પમાં નાથ પામી ત્યારે મેં બ્રહ્માને, બ્રહ્માએ મનુને, મનુએ, ભૂમિ વિગેરેને તેમજ તેના પુત્રોને, એમ પરંપરાથી દેવ દાનવ માનવો ગન્ધર્વો વિગેરેને કહી. અનેક સાત્ત્વિક રાજસ તામસોએ વેદવાણી લીધી; અને તેથી તેમના સ્વભાવ મુજબ તેઓ અર્થ કરવા લાગ્યા, તેમાં કેટલાક પાખંડીઓ થયા. મારી માયાથી મોહિત થએલા ગમે તેમ બોલવા લાગ્યા. યથા-કર્મ યથારુચિ પુરુષાર્થને માનવા લાગ્યા. 'ધર્મમેકે યથાચાન્યે કામં સત્યં દમં શમં, અન્યે વદન્તિ સ્વાર્થં વા એશ્વર્યં ત્યાગમોક્ષને' કોઈ ધર્મ, કોઈ યશ, કોઈ કામ, કોઈ સત્ય, દમ, શમ, કોઈ એશ્વર્ય, ત્યાગ, કોઈ યજ્ઞને, તપને, દાનને, વ્રતને, નિયમને, યમને, એમ અનેક પુરુષાર્થ માની તેને આચરે છે. પરંતુ એ સર્વ શુદ્ધાનન્દ છે. દુઃખ જ તેનું ફલ છે. કેટલાક તમોનિષ્ઠ છે.

ઉદ્ધવજી-ત્યારે મારે શું કરવું?

ભગવાન-તું મારામાં મન રાખ. મારામાં જેનું મન છે તેને (લૌકિક) ઇન્દ્રાસન સામ્રાજ્ય અને રસાતલનું એશ્વર્ય આપે તો પણ તેને નકામું છે, તેમ સિદ્ધાન્ત (વેદિક) મોક્ષ બ્રહ્માસન અને સિદ્ધિઓ આપે તો પણ ન સ્વીકારે. (ભા. ૧૧-૧૪-) મને જેટલો મારો ભક્ત પ્રિય છે તેટલા બ્રહ્મા શંકર સંકર્ષણ વિગેરે કોઈ પ્રિય નથી. યોગ સાંખ્ય વિગેરે કોઈ સાધનોથી હું મળતો નથી. હું 'મક્ષ્યાદમેષ્યા પ્રાપ્તઃ' હું ભક્તિથી જ મહત્ત્વ યાઉં છું. ભક્તિ તે પાપના ઢગને બાળે છે. મારી ભક્તિ શ્વપચૂને પણ પવિત્ર કરે છે; ધર્મ હો સત્ય હો કે ગમે તે હો; તે કોઈ પણ ભક્તિ વિના પવિત્ર કરવા સમર્થ નથી. 'મક્ષતિયુક્તો મુવનં પુનાતિ' મારી ભક્તિયુક્ત ભુવનને પવિત્ર કરે છે.

આ પ્રમાણે ભક્તિ જ પરમપુરુષાર્થરૂપ છે, એમ ભગવાને શુદ્ધકોટ કહ્યું. તેમ જ 'ભૂમાધિષ્ઠન'માં સર્વોત્તમબાવાદિ ભક્તિ જ પરમપુરુષાર્થ છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે.—

હવે આ સર્વ જુદા જુદા મતો વાંચી મનુષ્યની શુંચવણનો પાર ન રહે. જે વેદથી સિદ્ધ થયા ધર્મોદિ પુરુષાર્થ કરવા જાય તો તેવો અધિકાર નથી કર્મજ્ઞાનનું ફલ મહાપુરુષાર્થ ન હોવાય. વખતે જ્ઞાનવાન સાત્ત્વિક ભક્ત અધિકારી હોય તો કાકાદિ પદસાધનસંપત્તિ નથી હોતી. માનો કે વેદિક પુરુષાર્થ યત્નસાધનો સર્વ મળી આવે તો પણ તેના ફલને પરમ પુરુષાર્થ તો ન જ કહેવાય. આવા

યગે કરનારને સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખાભાવ એ બેની પ્રાપ્તિ થાય છે. દુઃખમાં કહીએ કે આત્મસુખ અને મોક્ષ એ બેની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ સુખનો વિચાર આપણે સં નિઃ નવમી અને દશમી કારિકાથી કરીએ. ‘આ ઉત્તમાધિકારીને કૃત્ય દાન તુરત જ કરતા નથી પરંતુ અગ્નિરાદિ લોક ભોગવ્યા પછી મુક્તિ થાય છે, કારણ કે મર્યાદામાં ક્રમે મુક્તિ છે. આ ઋષિઓ ભક્તિયુક્ત ન હોવાથી પ્રેમયુક્ત ન હોવાથી પ્રભુના વિશેષ અનુગ્રહને પાત્ર નથી. તેથી તેમની સઘોમુક્તિ નથી. સઘોમુક્તિ અતિકૃપાથી જ થાય છે. જીવનયુક્ત ઋષિઓ જેઓ જ્ઞાતજ્ઞાનયુક્ત હોઈ નિષ્કામ કર્મ કરનારા છે, તેમને જ વેદાર્થરૂપ ભગવાન જ પ્રકારે પ્રકટ થઈ મોક્ષ આપે છે. માટે આવા ઉત્તમાધિકારીને જ મોક્ષ પર્યન્ત કૃત્ય મળે; મોક્ષાધિક કૃત્ય તો ભગવાન જ્યારે તેનો અદ્વૈતજ્ઞતામાંથી ઉદ્ધાર કરી ભક્તિનું દાન કરે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્યથા આ કર્મકાણ્ડીને ઉત્તમ પરમપુરુષાર્થરૂપ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થતી નથી જ. એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ. મુક્તિ થયા પછી ભક્તિરસાનુભવ થાય કે નહિ? એના ઉત્તરમાં બાદરાયણે એવ મુક્તિફળનિયમ (૩-૪-૫૧) સૂત્રથી કહ્યું કે-મુક્તિનું ફલ જે ભક્તિરસાનુભવ છે; તે તો મુક્તને મળે કે નહિ? તેનો નિયમ નથી, એ નિયમ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે, મુક્તિનું દાન કરે પણ ભક્તિનું દાન ન કરે. (૫-૧-૧૯) જો તે મુક્ત જીવ ઉપર કૃપા કરે તો તેને આ ભક્તિનું દાન કરે, માટે એ સ્પષ્ટ નિર્ણય થયો કે સર્વ સાધનાની પરાકાષ્ઠા મુક્તિ પર્યન્ત છે. તેથી અધિક પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિમાં નહિ, પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિ તો વૈશ્વલોકવચ્ચ છે એ વાત જ્ઞાવડી ન જોઈએ.

હવે દુઃખાભાવ અને સુખપ્રાપ્તિ રૂપી કૃત્ય પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ કરતાં કનિષ્ઠ છે, એ દર્શાવવા એક સૂક્ષ્મેદિકા રજુ કરીએ. શ્રીપુરુષોત્તમજી (સંનિઃકાંર૮૮માં) કહે છે કે-સમ્યદાનન્દ જે પ્રકારના છે સ્વરૂપાત્મક અને ધર્માત્મક. આ બન્ને આધિદૈવિક આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક આમ ત્રણ પ્રકારના છે. તેના સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે.

- (૧) સ્વરૂપાત્મક આધિદૈવિક સમ્યદાનન્દરૂપ ભગવાન પુરુષોત્તમ છે.
- (૨) સ્વરૂપાત્મક આધ્યાત્મિક સમ્યદાનન્દરૂપ અક્ષર છે.
- (૩) સ્વરૂપાત્મક આધિભૌતિક સમ્યદાનન્દરૂપ ક્ષર છે.
- (૪) ધર્માત્મક આધિદૈવિક સમ્યદાનન્દરૂપ ક્ષીણપરિકર છે.
- (૫) ધર્માત્મક આધ્યાત્મિક સમ્યદાનન્દરૂપ વૈકુણ્ઠપરિકર છે.
- (૬) ધર્માત્મક આધિભૌતિક સંદેશાત્મક ૨૮ તત્ત્વ છે.
- (૭) ધર્માત્મક આધિભૌતિક વિદ્યશૂન્ય તત્ત્વનિષ્ઠાન છે.
- (૮) ધર્માત્મક આધિભૌતિક આનંદરૂપ તત્ત્વનિષ્ઠ સુખ છે.

ઉપર મુજબ પદ્યોએ આનંદનો તિરોભાવ માનવે; અર્થાત્ જ્યારે સ્વરૂપાત્મક આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક આનંદનો તિરોભાવ કાંઈક થાય ત્યારે તેને આપણે દુઃખાભાવ એવા શબ્દથી કહી શકીએ, અને તેને ભોક્ષા મોક્ષ કહે છે. વૈદિક યગેનું ફલ પણ આજ છે. સાર્થક કે પુરુષોત્તમના સ્વરૂપાત્મક આનંદનો તેમાં ઇષ્ટતિરોભાવ છે. કર્મ અને જ્ઞાનના કૃત્યમાં ઉપર મુજબ આનંદનો તિરોભાવ છે ભક્તિવશમાં આનંદનો તિરોભાવ નથી, માટે કર્મજ્ઞાનના કર્તા ભક્તિનું ફલ ઉત્તમ છે. ભક્તિ જ મહાપુરુષાર્થ રૂપ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે.

ત્યારે અનેક શાસ્ત્રનો પરસ્પર વિરોધ આવે ત્યારે આસ્તિક સામ્પ્રદાયિકો શ્રીવેદવ્યાસને શરણે જઈ સૂત્રવિચાર કરે છે. આપણે પણ બાદરાયણ પાસે જઈએ.

‘પુરુષાર્થોત્તરઃ શબ્દાદિતિ વાદરાયણ.’ (૩-૪-૧) કેવલ સર્વાત્મભાવથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે.

પુરુષાર્થને
મહાનિર્ણય

કારણ, ‘શબ્દાત્’ શ્રુતિ સર્વાત્મભાવથી જ પરમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થવાનું કહે છે. નાયમાત્મા પ્રવચ્નેન લભ્યઃ ત્યાંથી આરંભી યમેષ યુગ્મતે તેન લભ્ય, શ્રુતિ ‘બ્રહ્મ-વિદ્યાપ્રોતિ પરમ્ તમેવ વિદ્યાનમૃતં દદ્ધ મવતિ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી કેવલ ભગવદ્ભાવજ

દક્ષસાધક છે, એમ દર્શાવે છે. સર્વપ્રમાણુ આ જ પોકારે છે કે-પરમ પુરુષાર્થ રૂપ ભગવાન છે. ‘કેવલેન દિ ભાવેન ગોચ્યો ગાવઃ સ્વર્ગા મૃગાઃ, ચેન્મે મદયિયો નાગા સિદ્ધા મામીયુરજ્જતો’ ઇત્યાદિ અનેક પ્રમાણુથી સિદ્ધ હોવાથી ભગવાન બાદરાયણ પોતોતું જ નામ અત્ર સૂત્રસહ યોજે છે. ભગવાન મુકતોપશુષ્ય છે. તે પછી ભગવાનને છોડી મુક્તિને પરમપુરુષાર્થ કેમ કહી શકાય. મુક્તિ ભલે સૂત્ર પંચી જૈમિનિ સામા યથા, પરંતુ બાદરાયણે જ (૩-૪-૨૪) સૂત્ર સુધીમાં જ્ઞાનભક્તિમાં કર્મોપેક્ષા દૂર કરી દીધી. આ વાત સર્વોપેક્ષા અધિકરણમાં વધારે સ્પષ્ટ કરી, પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકૃતને વ કારાશયથી સૂચવ્યું કે, ભગવાન વિના સર્વની અનપેક્ષા છે.

આ ભગવદીયના સર્વ પુરુષાર્થ ભગવાન છે. આને તો ધર્મ પણ ભગવાન છે. આ ભગવદીયને અર્થ પણ ભગવાન છે, કામ તો પ્રભુ શ્રીમોકુલાધીશની દિદક્ષા, એ જ તેનો કામ છે. આ ભગવદીયના મોક્ષર્તુ વર્ણન શુ કરવું? તયેવ પરમા નિર્વૃત્તયા હ્યર્ગમાત્યન્તિક પરમપુરુષાર્થમપિ સ્વયમાસાદિત નો ઇવાદિવન્તે મગવદીયત્વેનૈવ પરિસમાપ્તસર્વાર્થા. (મા. ૫-૧-૧૭) ‘બ્રહ્માભાવાત્તુ મક્તાનાં ગૃહ એવ વિશિષ્યતે’ ‘મુક્તિ દદાતિ’ ઇત્યાદિ વાક્યો મુક્તિ કરતાં ભક્તિની ઉત્તમતા દર્શાવી આ ભગવદીયને મુક્તિની અનીહા દર્શાવે છે.

જે લોકો ભાગને પુરુષાર્થ માને છે. તે ત્યાગ તો આ ભગવદીયને પૃષ્ઠક્ષમે છે. (૩-૩-૪૩) (સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેરિત્યાનેય.) યર્થશ્રુજાક્ષ ત્વ પાદતલમસ્ત્રાક્ષમ તત્પ્રગતિ નાન્યસમક્ષ સ્થાદ્ પારયામઃ (મા. ૧૦-૨૧-૨૬) આવી રીતે આ ભગવદીયને ત્યાગ માટે ચત્ન કરવાની જરૂર નથી, એમ આત્રેય સાક્ષાદ્ નિષ્ણ્વેનો અવતાર છે; તેમનું આ વચન હોવાથી આપણે શતધા અભિવન્ધ છે. કારણ કે તેમને પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન છે. (ભાષ્ય.)

અત્ર શમ દમ સત્યાદિને પુરુષાર્થ માનનારનું મત વિચારીએ. પરમ કાષ્ટાપન્ન વસ્તુ વેદમાં નિરપણ કરવામાં આવે છે. અને તે પરમકાષ્ટાપન્ન વસ્તુ પુરુષોત્તમ જ છે. અને સર્વાત્મભાવથી જ પ્રાપ્ય છે. સર્વાત્મભાવ એ જ પુરુષાર્થ છે. સર્વાત્મભાવ પ્રદાનવત્ છે. (ભાષ્ય ૩ ૩ ૪૩) પ્રભુ તેનું દાન કરે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. દાન કરવું વરણાધીન, વરણ અનુપ્રદાધીન છે, અનુપ્રદ ભગવ-દિચ્છાધીન છે. એમ ભક્તિહેતુમાં છે, હવે જે ભક્તાના ઉપર અનુપ્રદ કરી ભગવાન પુષ્ટિમાર્ગ-માં વરણ કરે, એટલે તેને સ્નેહનું દાન પ્રભુ જ કરે છે તેના તે તે સાધનરૂપ ભગવાન જ ધર્મ જાય છે, એ વાત જુગાવવી ન જોઈએ, જેને પ્રભુએ સ્વીકાર્યો તેને શુ અલભ્ય હોય? ‘કિમલભ્ય મગવતિ પ્રવચ્ને શ્રીનિકેતને’ જ્ઞાનમાર્ગકર્મમાર્ગનું દક્ષ અને અન્ય શમદમાદિ સત્યાદિ અનેક ઐશ્વર્યાદિ સર્વ કર્મ પુરુષોત્તમરૂપી પુરુષાર્થ આગળ એક મિન્દુ સમાન પણ નથી. જેનું વરણ કૃપાસાગરે કર્યું તેને શમદમાદિ પણ આપોઆપ સન્મુખ હાજર થાય છે. સૈવ દિ સત્યાદયઃ (૨-૨-૨૮) ‘સૈવ મતિરેવ

સત્યાદિસર્વસાધનરૂપા' 'તસ્યા સત્યા સત્યાદયો ચે જ્ઞાનમોર્ગે વિદિતત્વાત્ કટ્ટને ક્રિયન્તે સુમુક્ષિભિઃ તે મત્તહદિ મગવત્પ્રાદુર્ભાવાત્ સ્વત એવ મવન્તીતિ ન વિધિમપેક્ષન્તે, (માધ્યમ્)

આ પ્રકારે મહાપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરનારને શમદ્વિ સહજ સિદ્ધ થાય છે. આ ભક્તને માટે તો શ્રૌતસ્માર્તધર્મોની ગૃહાગ્નિસન્ધિ સૂત્રકારને કહેવી પડી. શ્રૌતસ્વમગવત્સંબંધિત્વયોરવિશેષાત્ કતમો ગરિયાન્; આ સંકા દૂર કરવાને (ઉપવન) તેજ યોગ્ય છે (તદ્વક્ષણેયોપલબ્ધેઃ) ભગવત્સ્વરૂપાત્મક સ્વ-તંત્ર પુરુષાર્થને (ભગવાનને) સ્વાધીન કર્યા છે, માટે મુમુક્ષુ કરતાં તે ભક્ત ઉત્તમ છે. આ પરમ પુરુષાર્થને ગ્રહણ કર્યા પછી બીજા ન્યૂન પુરુષાર્થને ગ્રહણ કરવાની આ ભક્તની ઇચ્છા જ થતી નથી. દુનિયામાં પણ એ જ રીતિ છે કે 'ન્યૂનાર્થજિવૃક્ષોઃ સકાશાત્ પૂર્ણાર્થવાન્ મહાન્' માધ્યમ્ (૩-૩-૩૦) સૂત્રકાર દોઢનું દૃષ્ટાન્ત આપી સમજાવે છે 'જેમ સ્વાધીનભર્તૃકાનાયિકા પતિવતાભાવમાં રહેતી હોય તેને કોઈ ગૃહવિત્તાદિક અર્પે, તે તો પતિવતા સ્ત્રીને પાતિવ્રત્યમાં અવગણુ કરનાર હોવાથી જેમ કષ્ટપણુ નથી સ્વીકારતી, તેમ આ ભગવાન રૂપી પુરુષાર્થ મેળવનારને ઇતર ઐશ્વર્યા-દિક કે મુક્તિ ભાવમાં બાધક હોવાથી તે કેમ સ્વીકારે ? માટે જ ભાષ્યકાર આજ્ઞા કરે છે કે, 'સ મગવાનેઽ લક્ષણમસાધારણો ધર્મો યસ્ય સ તદ્વક્ષણ ઉદ્ગદમત્તિમાવઃ સ એવાર્થઃ સ્વતંત્રપુરુષાર્થરૂપઃ.' ઉદ્ભટ ભક્તિભાવ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપે મળ્યા પછી અન્ય કોઈની અપેક્ષા આ ભક્તને નથી.

સારાંશ કે-પુરુષાર્થ એનું નામ કે જે સર્વથી નિરપેક્ષ હોય; જેનાથી સર્વ કંઈ સહ-શમદ્વિ, લૌકિક વૈદિક, અને મોક્ષાન્ત સુખ આનુષંગિક પ્રાપ્ત થાય, જેની ઉપલબ્ધિ પછી જીવ કંઈ પણ સ્વીકારવાને ન ઇચ્છે, નિરવધિ આનન્દ હોય એવો તો, પરમપુરુષાર્થ ભગવાન જ છે. અન્ય નથી. ભગવાન ભક્તિનું દાન કરે છે. ભક્તિને જ વશ છે. ભક્તપ્રિય છે. તેથી સર્વાભિભાવપૂર્વક ભગવદ્ભક્તિ એ જ ધર્મ, મન પ્રાણનાથના ગુણોને સંભારે; વાણી તે ગુણોને ગ્રહણ કરે, કાયા તે પરમપુરુષાર્થની જ સેવા કરે એ જ ધર્મ, આ ભક્તને 'અતોર્થો મગવાનેવ' ભગવાન અર્થ રૂપ થઈ જાય, તે તો ઐશ્વર્યાદિ પદ્મગુણસંપન્ન ભગવાન પોતે અર્થ રૂપ થયા પછી તે અન્ય અર્થને કેમ ઇચ્છે ? આ ભક્તને મનોરથ પ્રભુના દર્શનની તીવ્ર લાલસામાં જ હોય છે. મગર પાંખનાં પક્ષી માતાને મળવા તરૂપે, શુધાર્ત વાછરડું માને ધાવવા તરૂપે, વિરહી પ્રિયા પ્રિયને મળવા તરૂપે, એમ જ આ ભક્ત પ્રભુ વિના તલસે એ જ તેનો કામ છે. પ્રભુના સ્મરણ ભજન કરવાને ભગવદ્દીયના ગૃહરથાગ્રમને આ ભક્ત મોક્ષથી અધિક માને છે, મોક્ષથી અધિક સુખ તેમાં મેળવે છે. અજ્ઞાનંદ તેના આગળ પુરૂષ છે. માટે શ્રીમદાચાર્યચરણે આજ્ઞા કરી કે—

પુષ્ટિમાર્ગે દોરદાસ્ય ધર્મોર્થો દરિરેવ દિ । તમો દરિદ્રેષ્યેવ મોક્ષઃ કૃણ્ણસ્ય ચેદ મુવમ્ ।

શ્રીમનશાસ્ત્રી

'શુદ્ધાદેતરત્ન સાદિસમૂપજ'.

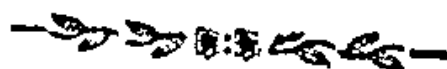
પવિત્રેકાદશી

સં. ૧૯૫૬.

મુંબઈ.

હરિકૃષ્ણશાસ્ત્રી.

'શુદ્ધાદેતવિશારદ'

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमदाचार्यप्रकटिता ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तैतो निश्चिन्तनां ब्रजेत् ॥ २ ॥

यदि श्रीगोकुलार्थांशं धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्बुद्धिकैरपि ॥ ३ ॥

अतः सर्वात्मना अश्वत्थानकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मवार्धपरिचिता चतुःश्लोकी सम्पूर्णा ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमद्भजराजचरणविरचितविवृतियुता ।

श्रीमद्रासरसामृताब्धिविलसद्गोपीशपादाम्बुज-
द्वन्द्वस्नेहविलासदानकरणे श्रीपारिजातोपमः ॥
स्फूर्जद्गोपकदम्बिनीविलसितप्रेमाख्यवर्त्मकिरो
भूयान्मे हृदि सन्ततं दुरितहृच्छ्रीविट्ठलो वाल्मिभिः ॥१॥

भगवदीयानां धर्मादिचतुष्टयं भगवानेवेति स्वीयेषु कृपया श्रीमदाचार्यचरणाश्र-
तुर्भिः श्लोकैस्तदेव तज्ज्ञापनार्थं विवृण्वन्ति सर्वदा सर्वभावेनेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वभावेन सर्वात्मभावेन सर्वदा ब्रजाधिपो भजनीय इति सम्बन्धः ।
सर्वैरिति शेषः । स्वस्यायमेव धर्मान्यो न । कापि कुत्रचित् । कदाचन कस्मिन्नपि
काले इत्यर्थः । हीति युक्तश्चायमर्थः । सहजदासत्वेन जीवस्य यतोयमेवार्थः श्रुत्या प्रतिपा-
द्यते । अत एवास्मत्प्रेमचरणैर्निजनिर्गमप्रभुश्रीगोकुलनाथचरणकमलदास्यमेव स्वधर्म इति
निरणायि । सर्वदेतिपदेन नात्र कालादिनियम इति ज्ञापितम् । धर्मशास्त्रादिषु धर्मकरणे
कालादिनियम उक्तस्तेन तत्र धर्मजनितफलस्यापि कालाधीनत्वेन क्षयिष्णुत्वमेव । अत्र
तद्भावाय सर्वदेत्युक्तं भवति । किञ्च, सर्वदेतिपदेन क्षणमात्रमप्यन्यधर्मकरणेऽनन्यत्व-
भङ्गमसङ्ग इति ज्ञापितं भवति, भगवतो जीवानां पतित्वनिरूपणात् । यथा पतिव्रतायाः
क्षणमप्यन्यत्र मनश्चालनेन व्रतभङ्गस्तथात्रापीति ज्ञापनाय सर्वदेत्युक्तमितिभावः । सर्व-

१ विद्वन्मण्डने—तथा चाणुपरिमाणस्यैव जीवस्य पूर्वोक्तन्यायेन व्रतणः सकाशात्त्रिगतस्य व्रतणा
स्वसेवार्थमेव निर्जन्मस्य निर्विषयत्वपरिहाराय च तथा प्रकटीकृतस्यात एव सहजहरिदासस्य तदंशत्वेन मय-
रूपस्य च निजनिर्गमप्रभुश्रीगोकुलनाथचरणकमलदास्यमेव स्वधर्मः । तेन चानिसंशुद्धः स्वयं प्रकटीभूय निज-
गुणांस्तस्मै दत्त्वा स्वस्मिन्प्रवेशयति स्वरूपानन्दादुमात्रार्थमित्यादि निरूपितम् ।

भावेनेति । सर्वो भगवति यो भावस्तेन तथा । पतिपुत्रादिभावेनापि तथेत्यर्थः । एतदे-
 वोक्तमाचार्यैरेव 'तादृशीं भावनां कुर्यादित्यादि । यद्वा, सर्वभावपदेन स्त्रीभाव उच्यते ।
 सर्वपदस्यैकस्मिन्वर्गे तत्रैव शक्तेः । अत एव ब्रजमण्डनाभिरुक्तं, 'सन्त्यज्य सर्वविषयां-
 स्तव पादमूल'मिति । तत्रैकस्मिन्सर्वपदाशक्तेरिति भावः । यद्वा, सर्वो भगवति यो भावः
 स्त्रीभाव इति यावत् । भगवति स एव भावः प्रयोजक इति श्रीमत्स्वामिनीकृतस्व-
 नृङ्गारादिप्रकारयुक्ते भगवति यो भावः स तथा । अत एवास्मत्प्रभुचरणैरुक्तं
 'येद्यपि युवतिवेष' इत्याख्य 'पुंसामपि युवतीभाव उद्वेल' इत्यन्तं पद्यद्वयेन । अत
 एवास्मत्प्रभुचरणैः श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'एतस्य दर्शने तु स्यात्प्रमदाभाव एव ही'ति,
 'स्त्रीभावो गृह' इत्यादि च । ननु सर्वेषां तद्भावायोग्यत्वादेतद्गोचनमनुपपन्नमाभा-
 तीति चेत्? सर्वेषां तद्योग्यत्वं ब्रह्मणा बृहद्भामने 'स्त्रियो वा पुरुषा वापि
 भर्तृभावेन केशव'मित्यादिनोक्तम् । यद्वा, सर्वशब्देन प्रभुरेवानुच्यते, यतः सर्वशब्दस्य
 तत्रैव शक्तिः तदात्मरूपा स्वामिनी, तत्र भावेन दासीभावेन प्रभुषु तत्सन्देशादिकथन-
 पूर्वकसर्वसामग्रीसम्पादनेनेतिभावहृदयम् । ब्रजाधिपपदेन पूर्णप्रभुोत्तमत्वं ज्ञाप्यते ।
 यथा कृपया तेषु स्वीयत्वं प्रकटीकृत्य स्वस्मिन् तदाधिपत्यं प्रकटीकृत्य रमते, तथैव
 सर्वात्मभावेन भजने सर्वेषामेव करिष्यतीति ब्रजाधिपनाम्ना द्योत्यते । तेषु स्वाधिपत्यं
 तु श्रीगोकुलजनरसदानेच्छाजनितवामकरशित्वरिवरवारणप्रोद्यदुत्साहोद्वेगसितहृदयेन श्री-
 गोकुलनायेनैवोक्तं 'मन्त्रार्थं मन्यसिग्रह'मित्यादिना । एवं भगवतः स्वस्याधिपत्यं हृदि
 कृत्वा भजनीय इति भावः । स्वस्य तदंशत्वेनायमेव धर्मो नान्य इत्यर्थः । अत एव
 स्मरते 'यो यदंशः स तं भजे'दित्यादि । अस्य स्वधर्मोक्त्यान्यधर्मकरणे वायकत्व-
 मेव स्यादित्यर्थः । अत एव श्रीदेवकीभाग्योदयाचलभूषणेन श्रीगीतास्वपि उक्तं 'स्वधर्मो
 नियमं धेयः परधर्मो भयावह' इति । अस्य स्वधर्मोक्त्याऽन्यत्र तदभावः स्वतः सिद्ध एव,
 तथापि नान्य इति यदुक्तं तद्धर्मशास्त्रादिष्वन्यत्र स्वधर्मपदकथनेन तदर्थनेनापि चित्ते-
 ऽन्यथा न विचारणीयमिति भावः । यतस्ते बहिर्मुखा देहधर्ममेव स्वधर्मत्वेन वदन्ति, न
 तु भगवद्धर्ममिति । धर्मशास्त्रस्य तदुद्देशेनैव प्रवृत्तेस्तद्विलक्षणं युक्तमेव । अत एव युधिष्ठि-
 रेण 'को धर्मः सर्वधर्माणां भवनः परमो मत' इति पृष्ठो भीष्मः प्रभुसहस्रनामस्तवनं भक्त्या
 तत्तेजनं च परमधर्मत्वेनोक्तवान् । नैवयं कर्तव्य एव तत्कथं सर्वथा निषिध्यते । उच्यते ।
 सत्यमस्य देहमन्वन्वित्येन करणीयत्वमायाति, परमन्यमृष्टिवद्यदि भक्तानां देहो भौतिको
 भवेत्, भगवद्भक्तानां तु भगवत्पादपदरेणुसम्पादितदेहत्वात्तद्भजनकरणमेव स्वधर्मो नान्य
 इति धर्ममदानम् । अत एव श्रीवराहैरुक्तं, 'अन्यैव काचिन्सा मृष्टिर्विधातुर्व्यतिरेकिणी'-

त्यादि । सा सृष्टिर्भगवता स्वसेवार्थमेवोत्पादितेति तत्सेवनमेव धर्म इति भावः । तत्र देशादिसाधनस्योक्तत्वाद्धर्माभास एव न तु धर्मोऽपि, स्वतो दुर्बलत्वादन्यसापेक्षणमप्येत एव । अत्र तदभावपाटुः कापीति । अस्य धर्मिमार्गत्वात्प्रबलत्वेन कुत्रापि करोतु न देशादिनियमो, यतो देशाद्याधिदैविकसम्पादनं भगवतैव । अत एवोक्तं श्रीभागवते 'तीर्थी-कुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृते'ति । तेन अन्यः कापि न । अयं तु धर्मिरूपत्वादतिप्रबलत्वादतिरोहितत्वात्कापि भवत्विति भावः । धर्मिधर्मयोरभेदाद्धर्मोक्तिरिति भावः । कदाचन कस्मिन्नपि कालेऽन्यधर्मः स्वधर्मो नैत्यर्थः । भक्तानां धर्मरूपोऽपि भगवानेव । तस्माद्धर्मादिषु मनोगमनेऽपि तत् आकृष्य भगवत एव धर्मरूपतां ज्ञात्वा सर्वात्मभावेन भगवानेव भजनीय इति भावः । किञ्च, धर्मेणैवेष्टसिद्धिः, यतो निगमे तथैव प्रतिपाद्यते । 'धर्मेण पापमपनुदती'त्यादिना पापस्यैवेष्टप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वेन श्रवणात् । तत्र साङ्गविधिना कृतेन धर्मेण पापनिवृत्तिस्ततः पुनस्तत्करणेन फलप्राप्तिः । सा चातिदूरतरा, यतः साङ्गकरणं न सम्भवति । अतः स्मर्यते, 'यस्य स्मृत्यैव'त्यारभ्य 'न्यूनं सम्पूर्णतां याती'-त्यन्तेन भगवत्स्मरणेनैव तत्र पूर्णता । अन्यथा विधिशेषत्वं भवत्येव । अत्र विधेरैवाभावेन भजनस्यैव भावात्मकत्वेन फलस्यैव धर्मोक्त्या भजनानन्द एव फलप्राप्तिरिति भावः । अत एव यदुकुलामृताब्धिसुधादीधितिनाज्जादि 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तौस्तथैव भजाम्यह'मित्यादिना । विधिहीनानां धर्मादीनामसाधकत्वं योगियाज्ञवल्क्येन स्मर्यते 'विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य समूहस्याकृतात्मनः' इति । किञ्च, भक्तानां भगवानेवेष्टस्तप्राप्तिश्च नान्यधर्मैर्भवति, विना तत्सेवनम् । तस्मात्तद्विप्रयोगतापे सति तत्प्राप्त्यर्थं च यद्भगवत्सेवनं तद्धर्मरूपमेवेति भावः । अत एव शुक्रवागमताम्बौ 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्या' 'भक्त्या तुतोऽपि भगवान् गजयूथपाय' 'प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विदम्बनम्' 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' 'श्रद्धयात्मा प्रियः सताम्' 'प्रतिष्ठया सार्वभौम'मित्यारभ्य, 'मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति' इत्यन्तेनैवं वाक्यसहस्रैर्भक्तीतरसाधनासाध्यत्वं निश्चीयते भगवतः । तत्रैव पुनर्भगवता सर्वधर्मान्निरूपयता श्रीमदुद्धवं प्रत्युक्तं 'सर्वेषां मनुपासन'मित्यारभ्य, 'इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक्' इत्यन्तेनानन्यभजनस्यैव स्वधर्मत्वम् । तस्माद्धर्माकाङ्क्षायां भगवदीयानां धर्मरूपो भगवानेव भजनीय इति भावः । किञ्च, अन्यधर्माणामधिकारिपरत्वमुक्तं, प्रभुचरणैः स्वभजनस्य च सर्वेषामधिकारित्वम् । तेन सर्वपापशोधकनिर्मलवस्तुनो नाधिकारादिकमपेक्षितम् । तस्माद्धर्मपदस्य भगवद्भजन एव शक्तिः । तथा च तेजवत्स्वन्यत्रापि दृश्यते । अतिरोहिताधिदैविकगङ्गास्नाने पापनिवर्तकत्वं, अग्रेष्व दाहकरणेऽविचारस्तथान्यधर्मादिषु धर्मत्वं चेत्स्यात्तदेष्टरूपभगवत्प्राप्तिरपि स्यादेव, सर्वेषां च

तत्करणेऽधिकारोऽपि स्यात्परं तदभावे तत्र धर्मपदप्रयोगो गौण एवेति भावः । हीति युक्तश्चायमर्थः, सर्वात्मकस्य भगवत एव सेवनमात्मधर्म इति । यद्वा, हीति युक्तश्चायमर्थः, यदन्यसम्बन्धरहितस्यैव भगवद्भजनस्यैव धर्मत्वम् । यतो भगवताप्युक्तं ' भक्त्या त्वनन्यया ग्राह्यः ' ' अनन्याश्चिन्तयन्तो मा'मित्यादिनेति भक्तानां भगवद्भजनमेव स्वधर्म इति स्वधर्मत्वेन भगवानेव सेव्यो न त्वन्यधर्मेषु मनो निवेशनीयमिति भावः ॥ १ ॥

एवं धर्मरूपमुक्त्वा अर्थस्वरूपमाहुः एवमिति ।

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

सदा एवं कर्तव्यं यथाग्रे निरूप्यते । तदेवाहुः प्रभुरिति । प्रभुः स्वामी भक्तानाम् । सर्वरूपश्चासौ सम्यगर्थरूपश्च यतः, तस्मात्स्वयमेव करिष्यति ततः कारणाच्चिन्ततां निश्चिन्तस्य भावं व्रजेदित्यर्थः । एवमेव कर्तव्यमिति । स्मेति प्रसिद्धिरुक्ता । अर्थः सर्वदा गोप्यो भवति, तद्रूपमेव गोपायति । प्रभुः सर्वसमर्थस्ततः स्वयं कर्तव्यं रक्षणादिकं प्रभुरेव करिष्यति । एवं सदा निश्चिन्ततां व्रजेदित्यर्थः । यथार्थस्य रक्षार्थं स्वयं यत्नः क्रियते तस्य जडत्वादत्र प्रभुरेव तदुक्त्या यो गोप्योऽस्तं प्रभुरेव भावादिरूपं गोप्यं करिष्यतीति स्वयं निश्चिन्तो भवेदिति भावः । अत एवाचार्यैर्नवरत्ने उक्तं, ' चिन्ता कापी'त्यादि । यथार्थस्य सम्यगोपने कृत एव निश्चिन्तता भवेत्तथात्र तं भावमर्थरूपं बहिर्मुखैश्चोरेभ्यो भगवान् स्वयमेव गोपायतीति सिद्धवत्कारेण निश्चिन्ततां व्रजेदित्युक्तम् । यथार्थस्य गोपनं सर्वेभ्यः क्रियते तथास्यापि भावस्यातिगोप्यत्वान्नोक्तं, परं निश्चिन्ततोक्त्या गुप्तत्वेनोक्तमिति भावः ।

यद्वा, प्रभुः सर्वसमर्थस्ततः स्वयमेव कर्तव्यं करिष्यति, सदैवं ज्ञात्वा निश्चिन्ततां व्रजेदित्यर्थः । यथार्थेनैव सर्वसामर्थ्यादिकं भवति तथात्र प्रभुः स्वभोगयोग्यदेहयौवनादिसामग्रीसम्पादनं कर्तव्यत्वेनोच्यते तत्स्वयमेव करिष्यति । यतः सर्वपदेन भक्तानां सर्वेषां सम्यगर्थः स एवेति सदैवं तथा भवेदिति भावः । अयमेवार्थो रसान्विसुधाकरश्रीमत्प्रभुचरणै रससर्वस्वे निर्णीतः । ' विनैव समयक्रमं सखि तदा यदासीदतिस्फुटं नवल्यौवनं त्रिदशमोहिनीमोहनम् । तदङ्गगुणो न तद्व्रतकृतोऽन्यदीपोपि वा विचित्ररसभावितप्रियकटाक्षगोचं परम् ' ' वय एव यदीदृशं तदीयं किमु वार्यं सखि विमदाश्लेषम् । रसरूपमितीन्द्रिरादुरापं रसमापुर्यद्दुदारतो रसान्वे'रित्यादिना । तेनार्थस्याधिद्वयस्यापास्तस्या यदुरापं तदर्यासाध्यं तु भवत्येव, भगवता च स्वीयेषु तत्संपादने । तस्माद्भगवानेवास्माकमर्थरूपोऽस्ति, स एव सर्वं करिष्यतीति ज्ञात्वा,

एवं पूर्वोक्तसर्वात्मभावेन सदा भजनं कर्तव्यम् । ततः प्रभुरपि सर्वसमर्थस्तथैव करिष्य-
तीति भावः । ननु तथाकरणं ब्रजवरकुमारिकास्वेव संभवति, तासां योग्यत्वादन्येपा-
मयोग्यत्वात्कथमेवं बोधनमिति चेत् ? सत्यं, तदयोग्यत्वं जीवानां, तथापि सर्वात्मभावेन
तथा चेद्भजेत्तदा भगवदनुग्रहेण तथा भवेत्तदा भगवानपि कुर्यादिवेति भावः । अत
एव पुष्टिसरसिजमार्तण्डायितचरणाचार्यैरेव भ्रमरगीतविवरणे प्रकटीकृतं 'तदुरापत्येपि
तदाशया तद्भजनमेव कार्य'मित्युक्तम् । तदप्राप्तिश्चेत्स्यात्तदा 'तदाशये'ति नोक्तं स्यात् ।
तथा च श्रीगोपीजनप्रेमकुमुदबन्धुश्रीविह्वलनाथैरपि विह्वन्मण्डने रससर्वस्वे चालेखि,
'सर्वात्मभावेन चेत्तथा भजनं करोति तदा भगवानप्यङ्गीकरोत्येवे'ति । 'यद्गानज्ञे'त्यस्मि-
न्यप्येपि 'यस्मिन्महानुग्रहस्तस्मिन्योपनितम्विनीत्वमचिरात्कर्त्ता प्रियः प्रायश' इति ।
तस्मात्तदनुग्रहेण तथाभवतीति भावः । अत एव यदुकुलरत्नाकरेन्दुना 'ये यथा मां प्रपद्य-
न्ते' इत्युक्तम् । यद्वा, स्वयं कर्तव्यं भजनादिकं ब्रजसुन्दरीषु समर्थो हि प्रभुः करिष्य-
त्येवास्मदर्शनार्थम् । सदा एवं निश्चिन्ततां ब्रजेत् तत्प्रकारकभगवल्लीलादर्शनार्थं चिन्ता न
कार्या । प्रभुः स्वत एव करिष्यतीति भावः । स्मेति प्रसिद्धिः । यतः प्रभुर्नैवोक्तं 'अहं
भक्तपराधीन' इति । तदधीनत्वेन तन्मनोभिलषितकरणं स्वत एव सिद्धम् । हीति निश्च-
येन युक्तश्चायमर्थः । यतो भगवदर्थं 'सन्त्यज्य सर्वविषया'नित्यादिवद्ये त्यजन्ति तेषां
मनोरथपूरणं च भगवता कर्तव्यमेव । अत एव भगवतैवोक्तं 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे
तान्विभर्ष्यहम्' इत्यनेन । भरणकरणोक्त्या यथा तेषां स्वलीलादर्शनं भवति तथैव कृत्वा
स्वलीलायामेव स्वरूपात्मिकायां स्वस्मिन्नेव स्थापयामीति भावः । अर्थेनैव स्वमनोरथाभि-
लाषो भवति, अन्यथा तु जलतरङ्गवदुद्भूतदीनमनोरथापूर्तिरेव सदा, तथात्र श्रीमत्प्रभुचर-
णसेवनेनैव भक्तमनोरथपूर्तिरिति भक्तानामर्थरूपोपि भगवानेव सेव्य इति भावः । यथार्थं
विना लौकिकरमणादिकं भोगश्च न सिध्यति तथात्रार्थाधिदैविकलक्ष्मीप्रवेशं विना भगवद्रम-
णभोगौ च न सम्भवतः । सा सम्पत्तिरपि स्वस्मिन् स्वत एव सेवनसन्तुष्टः करिष्यत्येव प्र-
भुस्तदा श्रीमदनुग्रहेण तत्प्राप्तिस्तेन च तौ संभवेताम् । भगवदाज्ञैव भगवदेकशरणायास्त-
स्याः प्राप्तिरिति भगवानेवार्थरूपः । अत एव श्रीगोकुलनाथवाग्धिपतिश्रीमत्प्राणेश्वरैः फल-
प्रकरणे 'सर्वत्र तासु सा भगवदाज्ञया निविष्टे'ति । अस्यार्थस्यात्पन्नं गोप्यत्वात्सर्वसमर्थ
इतिपदेन परोक्षेणैव गुप्ततया प्रभुचरणैः प्रकटीकृतमित्यलं लेखनेन । तच्चरणाब्जमकरन्दपा-
नमत्तानां हृदि प्रभुमुखेन्दूदयेन स्वत एव भावाब्धिवीचिप्रचारो भविष्यतीति भावः ॥२॥

एवमर्थस्वरूपमुक्त्वा कामस्वरूपं निरूपयन्ति यदि श्रीगोकुलाधीशेति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

श्रीगोकुलाधीशः सर्वात्मना यदि हृदि धृतस्ततो लौकिकैः लो-
 सम्बन्धिसुखैः वैदिकैरपि वेदोक्तकर्मजन्यैः स्वर्गादिसुखैरपि किमपरमस्ति ? न किम-
 पीत्यर्थः । त्वं ब्रूहि । स्वं मानसमेव साक्षीकृत्योच्यते । यदीतिपदेन कस्यचिदेव
 परमभाग्यवतः कृतपुण्यपुञ्जस्याशिकुमारीणामिव भावो भवतीति दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते ।
 गोकुलाधीशनाम्ना भगवतस्तदधीनत्वं ज्ञाप्यते । अत एव स्वःस्वामित्वाभिमानिभि-
 रपीन्द्रादिभिर्भगवान् तत्पतित्वेनाभिपिक्तो, भगवन्मनोनुवृत्तिज्ञानेन । एतदेवोक्तं 'इति
 गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिपिच्य स' इति । गोगोकुलोक्त्या गोप्यो, गोपा, गावश्चोच्यन्त इति
 भावः । तेन तासामधीशोतिरसिकः प्रेमरसज्ञश्च । अन्यथा पूर्णपुरुषोत्तमः कथं गोपीनां
 पशुतुल्यानां स्वयं प्रभुत्वमङ्गीकुर्यात् । तासां केवलं प्रेम्णैवाङ्गीकारात्स चेदृदि तद्योग्य-
 स्वरूपभावेन धृतस्तदा तथैवाङ्गीकुर्यादेवेति गोकुलाधीशनाम्ना द्योत्यते । सर्वात्मना
 सर्वथा सर्वभावेन कामभावेनेति यावत् । अत्र सर्वात्मपदं कामपरमेव । यथा ब्रजभाग्य-
 रूपाणां सर्वात्मभावः कामभावोऽत्मरूप एव, अत एवोक्तं 'गोप्यः कामा'दिति । तथा-
 स्मिन्नाचार्यप्रकृतितपुष्टिमार्गे तादृक्प्रामाण्येवोच्यते । स एव भाव उपदिश्यते । ता एव च
 गुरव इत्याचार्यैरेवोक्तं संन्यासप्रकरणे 'गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तदि'ति ।
 तेन सर्वात्मना कामभावेनेति भावः । अस्यात्यन्तं गोप्यत्वात्स्पष्टतया नोक्तम् । एवं
 प्रकारेण चेदृदि स्वयं धृतः । स्वधारणोक्त्या बलत्कारेणैव 'मैवं विभोऽर्हती'त्यादिरीत्येति
 भावः । तथा चेदृतस्तदा लौकिकैः पतिभिः वैदिकैः स्वर्गादिभिः, पुत्रादिभिर्वाऽपरं
 किं ? न किमपीत्यर्थः । अत एव लौकिकवैदिकत्यागपूर्वकं कामभावेन भजनं श्रीब्रज-
 नाथमाणवदुभाभिरेवोक्तं 'सन्त्यज्य सर्वविषयास्तने'ति, 'पतिसुतादिभिरातिदैः किम्'
 इत्यादिभिस्त्यागमुक्त्वा पश्चाद्भजनार्थमुक्तं 'तन्नो निवेही'त्यारभ्य 'तप्तस्तनेषु च शिरस्तु
 च किङ्करीणा'मित्यादिना । भगवतापि तथैवाङ्गीकाराज्ज्ञायते चास्यैव भावस्य प्राबल्यम् ।
 तस्मादपरं न किमपीति भावः । त्वया चेज्ज्ञायते वा किमप्यपरं तदा ब्रूहि । यद्वा,
 गोपदमिन्द्रियवाचकं, तेनेन्द्रियतुल्यस्य प्रभुः सर्वात्मना पूर्वोक्तकामभावेन हृदि मनसि
 संनिद्रियाधिष्ठातरि यदि धृतस्ततो लौकिकैः पतिभिः किं ? न किमपीत्यर्थः । अत्रायं
 भावः । यद्वि भगवान् धृतस्तदा सर्वाणोन्द्रियाणि भगवत्पराणि भवन्ति, तदैव च जन्मे-
 न्द्रियमाफन्यम् । तदेवोक्तं ब्रजवररणीयाभि'रक्षणतां फल'मितिपत्रे । श्रीमदुद्धवैश्च 'किं
 ब्रह्मजन्मभि'रिति तासां भावदर्शनेनान्यजन्मवैफल्यमुक्तम् । तस्मादेवं यदि प्रभुर्धृतस्त-
 दाप्यं लौकिकैः पतिभिः किं भविष्यति न किमपीति भावः । वैदिकैरिति पति-
 र्निषेधम् । वेदोक्तैरपि लौकिकैः किमिति । अयमर्थः । वेदे पतिभजनेन मोक्षः
 म्यादित्युक्तं, तत्र संभ्रातृदेहेन्द्रियाणामसम्पन्नतत्तम् । अत एवोक्तमाचार्यैः 'इदमेनेन्द्रिय-
 यतां फलं मोक्षोपि नान्यथा । ययान्यसारे निपता स्थितिर्नास्तीति फलं भवेत् । एवं

मोक्षोपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि । तस्मात्तैः किं ब्रूहि ? पूर्वपक्षिणं प्रत्युच्यते-
अपरमपि किं तैरिति जानासि चेत्तदा ब्रूहि । ननु भगवदप्राप्तिसमये लौकिकेष्वेव
संबन्धात्कामस्य च बलिष्ठत्वात्कदाचित्तेषु मनश्चलति तदा तत्कृतमप्यकृतं भवति
ततो वेदानुसारेणैव करणमुचिततरमिति चेत् । न । भगवन्निवेशितमनसां सर्वथान्यत्र
कामो न संभवत्येवेति श्रीव्रजकुमारिकाकामपूरणपारिजातचरणेन श्रीनन्दकुमारेणोक्तं
'न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते' इति । यद्वा, लौकिकैरपि दृश्यादिगुणैरपि,
सर्वात्मना कामभावेन वा वैदिकैर्व्रजेन्द्रदिङ्मुखालङ्कारणमुखचन्द्राभिरुक्तधर्मैः 'चूतप्र-
वालवर्हस्तवकोत्पलाब्जे'त्यादिभिर्यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतस्ततोऽपरं किं, न किम-
पीति भावः । एवं सर्वप्रकारैरपि कामभावेन प्रभुरेव सेव्य इति भावः ॥ ३ ॥

कामस्वरूपमुक्त्वा मोक्षस्वरूपमाहुः ततः सर्वात्मनेति ।

ततः सर्वात्मना शश्वद् गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

ततः कामभावात्मकभक्त्यनन्तरम्, पुनः सर्वात्मना सर्वात्मभावेन, शश्वत्
निरन्तरं, गोकुलेश्वरपादयोः स्मरणं तथैव भजनमपि न त्याज्यमिति मे मम
मदीया मतिरित्यर्थः । अत्रायमाशयः । कामभावेन भगवत्सम्बन्धानन्तरं तत्सम्बन्धस्व-
भावमर्यादाजनिततुल्यत्वप्रमदात्त्वमदेनान्यथाभावे सति मानादिना दोषभावेन तद्भावा-
ह्युतिः स्यात् । ततः सर्वात्मभावेन भजनमेव कार्यमिति भावः । शश्वदितिपदेन क्षण-
मप्यन्यथाकरणे सर्वथाऽसुरप्रवेशः स्यादिति ज्ञाप्यते । गोकुलेश्वरनाम्ना यथा तेषां सर्व-
भावप्रपन्त्या सन्तुष्ट्यातुर्यादिरहितेष्वपि स्वामित्वमङ्गीकृतवान्, तथात्रापि तवापि करिष्य-
तीति ध्वन्यते । पादेषु द्वन्द्वकथनेन श्रीस्वामिनीपादसाहित्यं ज्ञाप्यते । स्मरणपदेन स्मरणं
चेतसो धर्म इति चित्ते भगवद्विप्रयोगसमये स्मरणमिति भावः । अन्यथा तद्विप्रयोगस्या-
तितीक्ष्णत्वेन जीवनमेव न स्यादिति भावः । भजनं सेवा, सापि निरन्तरं तथैवेति
भावः । चकारेण भजनं चित्तपूर्वकमेव कर्तव्यमिति भावः । अपिशब्देन भगवान् भजतु
वा मा भजतु, स्वस्य भजनीय एवेति भावः । अत एव श्रीगोकुलाधीशरतिमार्गाञ्जमार्त-
ण्डायितपादपद्मैः श्रीविट्ठलनाथैरगादि, 'मारणे वरणे वापि दासीनां नामभृगतिरिति ।
अयमेवार्थः स्वयं न त्याज्यमिति स्मरणकात्यागोक्त्या ज्ञाप्यते इति भावः । मे मति-
रिति स्वमतिकथनेन स्वानुभवः प्रदर्शितः । भक्तिमार्गे भक्तिरेव परमपुरुषार्थः । मोक्षाद-
प्यधिकत्वं भक्तेः सिद्धमेव । तस्मात्पुष्टिमार्गे मोक्षरूपत्वं च भजनस्यैवेति भजनमेव निरु-
पितम् । भक्तेर्मोक्षाधिकत्वं तु श्रीभागवते बहुधैवोक्तम् । तथा हि 'सालोम्यसार्ष्टिसा-

मीप्यसारूप्ये'त्यारभ्य 'विना मत्सेवनं जना' इत्यन्तः, 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थ-
दर्शिन' इति च । 'वीक्ष्यालकावृते'त्यारभ्य 'भवाम दास्य' इत्यन्तेन पद्येन च । तेन
भजनं सेवा मोक्षाधिका सैव कर्तव्येति भावः । मोक्षनिरूपणे भजनस्य स्वकरणका-
त्यागोक्त्या पूर्वोक्तधर्मादित्रयकरणेन भगवान् स्ववशे भवतीति ज्ञाप्यत इति भावः । एवं
मोक्षस्वरूपनिरूपणे स्वमतित्वकथनेन स्वीयानामेव कर्तव्यमिति भावो ज्ञापितः ॥ ४ ॥

इति श्रीगोकुलाधीशवागधीशमुखच्युतम् ।

स्वमार्गधर्मार्थिकाममोक्षाणां रूपमद्भुतम् ॥ १ ॥

तत्पादपद्मकृपया विवृतं हि यथामति ।

तेनाचार्यः मयि ज्ञात्वा स्वीयतां कृपयन्तु वै ॥ २ ॥

यत्पदाब्जमरन्दालिभावस्तुच्छीकरोति वै ।

मुक्तिं तच्चरणाम्भोजेणुर्मह्यं प्रसीदतु ॥ ३ ॥

श्रीविट्पदाम्भोजरेणुसङ्काङ्क्षिणा मया ।

स्वाचार्योक्ता चतुःश्लोकी निर्णीतयं यथामति ॥ ४ ॥

इति श्रीब्रजवधूप्राणेशपादपद्मात्मकपुष्टिमार्गचकोरनेत्रानन्दश्रीवल्ल-

भाचार्योक्तचतुःश्लोकीविवृतिर्भावरसदीपिका

श्रीश्यामलतनुजब्रजराजकृता

सम्पूर्णतामगात् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीवल्लभप्रकटितप्रकाशसमेता ।

श्रीमद्वल्लभनाथचरणसरोरहरेणुभ्यो नमो नमः ।

श्रीकृष्णाऽऽस्याचार्यवर्याद्विपन्नरेणून्त्वा भक्तितो यद्वचोर्थाः ।

दुर्विज्ञेया यत्प्रसादं विनातस्तद्वाक्यार्थं तत्प्रसादाद्विवेके ॥ १ ॥

लोके पदार्थाश्चत्वारो धर्मार्थस्मरमुक्तयः ।

स्मृत्युक्तसाधनैर्लभ्याः पूजामार्गानुसारतः ॥ २ ॥

तत्र प्रतिज्ञा नो मुक्तिर्विना ब्राह्मणदेहतः ।

भूतशुद्ध्या विनिर्वाहः साङ्गोपाङ्गः स्वमन्त्रतः ॥ ३ ॥

चेत्तदाप्यक्षरमाप्तिरूपा मुक्तिर्भवेत् कचित् ।

अतो निःसाधनानां यद्व्या जन्म तदा भवेत् ॥ ४ ॥

तदर्थं श्रीहरिः साक्षात्स्वास्थ्यवर्हिं स्ववाक्पतिम् ।

चकार प्रकटं लोके श्रीवल्लभमिलातले ॥ ५ ॥

तैरेव श्रीमदाचार्यैः पुष्टिमार्गानुगामिनाम् ।

स्वसिद्धान्तावबोधार्था चतुःश्लोकी निरूपिता ॥ ६ ॥

यस्याः पूर्वपदार्थेभ्यः पृथग्धर्मादितुर्यक्तम् ।

सत्वरं बुध्यते तस्या विवृतिः क्रियते मया ॥ ७ ॥

श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयानां स्वमार्गीयपुरुषार्थचतुष्टयज्ञापनार्थं स्वसिद्धान्तचतुः-
श्लोकीं निरूपयितुमास्तात्र प्रथमं स्वधर्माचरणरूपं प्रथमं पुरुषार्थमनुपृच्छन्दसाहुः
सर्वदा सर्वभावेनेत्यादि ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ ९ ॥

ब्रजाधिपः पूर्णपुरुषोत्तमः सच्चिदानन्दो भजनीयः सेवनीय इत्यर्थः । पुष्टि-
मार्गीयैरित्यध्याहार्यम् । तदेवोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः श्रीभागवतदशमस्कन्धे जन्मप्रक-

रणविवरणे 'निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोस्ति गोकुले । अतो वयं सुनिश्चिन्ता जाताः सर्वत एव ही'त्युक्तेर्निःसाधनानां कृते भगवतः पुरुषोत्तमस्य प्रादुर्भावः सिद्धः । स एव निःसाधनैर्जीवैर्देवसृष्ट्युत्पन्नैः सेव्य इति भावः । अथ स तैः कथं सेवनीय इत्याहुः सर्वभावेनेति । सर्वदेहेन्द्रियप्राणान्तःकरणादिभिः कृतो यो भावः सर्वात्मभावस्तेन सेव्यः । एतदुक्तं भवति । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणस्त्रीपुत्रधनगृहादिकं सर्वं भगवत एव न ममेत्येवंभूतो यो भावः स संसारनिवर्तकः, तस्मिन् सति जीवे निश्चिन्तता भवति । एवं सति मुक्त एव भगवन्मयो भवति । तदुक्तं भक्तिवर्द्धिन्यां 'गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते । यदा स्याद्भ्यसनं कृष्णं कृतार्थः स्यात्तदैव हि' । तेन सर्वात्मभावोयमेव देवजीवस्य मुख्यो धर्मः कर्तव्य इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीभागवते एकादशस्कन्धे 'केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा' । नन्वयमपि सर्वथा धर्मान्तरवदेककालीनो वैकदेशीयो धर्मो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः नान्यः क्वापि कदाचनेति । अन्योऽस्मदुपदिष्टधर्मात्पुष्टिपार्गीयाद्विरुद्धः पूजामार्गीयो यो धर्मः स न वैष्णवानां कार्यसाधकः, किन्तु बाधकः विभूतिपर्यवसायित्वात् । कश्चिदेन देशकालयोरपि धर्मविपर्ययासौ दृष्टा तत्राप्ययमेव धर्म आत्मीय इति मन्तव्यम् । कदाचनेतिशब्देन कालान्तरेष्यस्य धर्मस्य त्यागो न विधेय इति भावः । सर्वदेति सर्वकालं निरन्तरं भजनीय इत्यर्थः ॥१॥

एवं प्रथमपुरुषार्थं पुरुषोत्तमसेवनरूपं पुष्टिपार्गानुसारिधर्मं निरूप्यातः परं द्वितीयपुरुषार्थमर्थरूपं निरूपयन्तीत्याहुरेवमिति ।

एवं सतां स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

एवममुना प्रकारेण स्वधर्माचरणरूपे प्रथमपुरुषार्थे सम्यक्तया निर्णीते तदनन्तरं विश्वासयुक्तहृदयेन स्वनुष्ठिते च सति, कालानवच्छेदेन स्मर्तव्यः । वैष्णवैरिति शेषः । हीति निश्चितम् । सतां वैष्णवानामहिंसा पारलौकिकं च सर्वकार्यं स्वयमेव विनैव प्रार्थनेन करिष्यति, सर्वथा सम्पादयिष्यति स्म । कुतः स प्रभुरिति । यतोसौ सर्वसमर्थः स्वतन्त्रश्च । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो हरिरेव । अतो वैष्णवानां चिन्ताकरणं व्यर्थमेवेति भावः । उक्तं च 'भोजने छादने चिन्तां दृष्ट्वा कुर्वन्ति वैष्णवाः । योसौ विश्वम्भरो देवः स किं भक्तानुपेक्ष्यत' इति । अतोऽत्र भगवद्भक्तस्तेन भगवदीयानामहिंसागुण्यैरुप-नोरथानां भगवतः स्वयमेव कर्तव्यरूपेण हेतुना निश्चिन्ततां व्रजेत् प्राप्नुयादित्यर्थः । यथोक्तं दशमस्कन्धे 'तथा न ते माधय तावकाः कचिद् भ्रश्यन्ति मार्गाच्चपि बद्धसौ-दृहाः । त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो' इति ॥ २ ॥

एवं भगवन्प्रमेयगुणं वैष्णवानां समस्तकार्यसाधकमर्थरूपं द्वितीयं पुरुषार्थं निरूप्यातः परं तामरूपं तृतीयं पुरुषार्थं निरूपयन्ति यदाति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

हे मनुज यदि स्वहृद्यन्तःकरणे सर्वात्मना सर्वात्मभावेन श्रीगोकुलाधीशः प्रभुः स्थापितस्तदा ततः श्रीगोकुलाधीशात्पूर्णपुरुषोत्तमादपरमन्यत्सर्वस्मादत्युत्कृष्टं भक्तानां सर्वकामपूरकं वस्तु किमप्यस्ति तर्हि ब्रूहि कथय । लौकिकैर्लौकिकसाधनसिद्धियुक्तैर्वचनैस्तथा वैदिकैर्वैदिकयागादिसाधकवचनैर्निर्द्धारितफलं मुक्तिसाधकं सुमुक्षूणां कामपूरकमपीदमेवेति भावः । उक्तं च श्रीमदाचार्यचरणैरन्तःकरणप्रबोधे 'अन्तःकरणं मद्राक्यं सावधानतया शृणु । कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम्' । किञ्च । 'एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव । मन्त्रोप्येकस्तस्य नामानि यानि कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवे'ति । अर्याद्भगवत्प्राप्त्यर्थं भगवदीयानां भगवत्स्वरूपसेवनमुपदिष्टं प्राचीनैर्भगवदीयैर्नारदाद्यैर्मुनिभिः । यदि स एव हृदये स्थापितो निविष्टस्तदा तस्य वैष्णवस्य सेवाफलं किमपरमन्यदृष्टिप्राप्तव्यं, न किमपरमन्यदपीति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥ एवं कामरूपं तृतीयं पुरुषार्थं निरूप्यातः परं चतुर्थं मुक्तिरूपं पुरुषार्थमुपदिशन्ति-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद् गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

अतः परं श्रीगोकुलेश्वरस्य स्वहृदि स्थापनानन्तरं मुक्तिसाधनं निर्दिशन्त आहुः श्रीगोकुलेश्वरपादयोः स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यम् । इतीति समाप्तौ । यथा औपधसेवनात्सुखीभूतस्यापि पुनरौपधसेवनं पुनर्व्याध्यनुत्पत्तिकरं भवति, तद्वदत्रापि भगवत्प्राप्तौ सत्यामपि पाञ्चभौतिकरुदेहमृतो जीवस्यासुरादिसङ्गादासुरावेशसम्भावनायां तदनुत्पादकं साधनं कर्तव्यमेव वैष्णवेनैत्यर्थः । अतोवैदमौपधवत्सर्वथा न त्याज्यं भगवतः स्मरणं तथा भजनं चेत्यर्थः । स्मरणं त्वन्तःकरणमलापहारकं जीवस्य । भजनं भगवत्सेवारूपं शरीराङ्गीकारज्ञापनार्थम् । यद्यपि शरीरत्यागानन्तरमन्यशरीरं प्राप्य भजनानन्दप्राप्तिरूपं मुक्तिफलं भविष्यति परन्तु तदपि फलमनेन देहेन भगवत्सेवाकरणादुत्पन्नमस्ति तेनास्यैव रक्षार्थं निरूपितम् । भगवता देवजीवोद्धारार्थं स्ववागीशरूपः प्रकटीकृतस्तेनोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैर्मम मतिरिति । भगवदीयेषु स्वकृपाख्यापनार्थमिति दिक् ॥ ४ ॥

इति श्रीकृष्णवागीशसिद्धान्तस्य प्रकाशिका ।

चतुःश्लोकी प्रसादेन तस्यैव विष्टता मया ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विष्णुचरणैकतानध्रीवत्तमविरचितः

चतुःश्लोकीप्रकाशः समाप्तः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुःश्लोकी ।

विवृतिसमेता ।

नमः श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जनखेन्दवे ।

धर्मार्थकाममोक्षार्थं सेव्याय स्वजनैः सदा ॥ १ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः कृष्णाश्रयग्रन्थे शरणागतिं निरूप्य शरणागतानां स्वपार्श्वीयप्रमाणादीन धर्मादींश्चोपदेष्टुं पूर्वं धर्मं निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदा सर्वस्मिन्काले । एतेन निरोधलक्षणोच्यमाना सर्वेन्द्रियैः सेवा सूचिता । फलरूपा मानसी वा, अन्यथा कालापरिच्छेदनासम्भवात् । सर्वभावेनेति । सर्वेषा-
मिन्द्रियाणामहमहमिकया प्रवृत्तिः सर्वभावः । 'तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिका'
इतिश्लोकोक्तवत् । 'तस्मात्सर्वात्मना नित्य'मिति नवरत्नवाक्याच्च । यद्वा, पतिपुत्रादिमा-
वेन । ब्रजस्थ निःसाधनस्यानन्यस्वामिनः अधिपः । अत एवावश्यं सेवनीयः । स्व-
स्यात्मनो जीवमात्रस्य अयं मुख्यो धर्मः । अन्ये त्वेतदङ्गभूता इत्येवकारः । धर्म इति
'पुष्टिपार्श्वे हरेर्दास्यं धर्म' इतिकारिकोक्तो विध्युक्तः । विधिस्तु नारदीये 'प्रातर्मध्यन्दिने
सायं विष्णुपूजां समाचरेत् । यथा सन्ध्या तथा नित्या विष्णुपूजा स्मृता बुधैः' । एतदे-
वोक्तं भक्तिहंसे 'स्त्रियाः स्वपतिभजनव'दित्यादि । हीति युक्तोपमर्थः । अन्यो देवतान्तर-
भजनरूपो धर्मः, कापि कस्मिन्नपि देशे, कदाचन कस्मिन्नपि काले न भवति ।
एवकारस्तु अयोगव्यवच्छेदकः । अग्रिमे 'ब्रूही'तिपदादत्र हे अन्तःकरण हे भक्त इति
वाङ्मयाहार्यम् ॥ १ ॥ एवं ब्रमाधिपतिभजनरूपं 'पुष्टिपार्श्वे हरेर्दास्यं धर्म' इतिवाक्योक्तं
धर्मं सममाणं निरूप्य प्रमेयपर्यस्त्वं भगवन्तं निरूपयन्ति एवमिति ।

एवं सतां स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

देवतान्तरभजननिवृत्तिपूर्वकं भगवद्भजनं कुर्वतां पुसां, स्मेति प्रसिद्धौ । यत्कर्तव्यमयादिसम्पादनं तत्सर्वं प्रभुः स्वयमेव करिष्यति । स्वकर्तव्यमिति पाठे सैः
पर्वज्यम् । शेषं पूर्ववत् । भगवतः स्वयमेव कर्तव्यत्वे प्रकाशबोधनायाहुः प्रसुरिति । प्रकृपेण

भवति, स्वयमेव भक्ताभिलषितवस्तरूपो भवति । यथा मैथिलश्रुतदेवयोर्गृहयोर्ऋष्यादिवा-
हनादिसर्वरूपो भूत्वा विवेश । अत एव 'यद्यद्विद्ये'तिवाक्यम् । ननु सर्ववेदप्रतिपाद्यो
भगवान्भक्ताभिलषितरूपमुच्चावचत्वं कथं भजत इत्यत आहुः सर्वसमर्थ इति । सर्वेषूच्चा-
वचभावेण समस्तुल्योऽर्थो भावो यस्य । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'तिश्रुत्या वस्तुतः सर्वस्य भगव-
त्त्वात् । हि युक्तोयमर्थः । तेन भगवतः सर्वसमर्थत्वेन निश्चिन्ततां व्रजेत्प्राप्नुयात् । विधौ
लिङ् ॥ २ ॥ एवमर्थो हरिरेव हि 'प्रमेयं हरिरेवैक'..... प्रमेयं हरिं निरूप्य सकामं
साधनदशां प्राप्तं हरिं निरूपयन्ति यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

एतेन दुर्लभत्वमुक्तम् । अत एव दिदृक्षा । श्रीयुक्तो गोकुलाधीशः । 'कामः स्त्रीषु प्रति-
ष्ठित' इतिवाक्यात्ताभिर्युक्तः कामरूपः हृदि धृतः, हृच्छयः कृतः । तत्रापि सर्वात्मना
सर्वेन्द्रियैः 'एकादशेन्द्रियैः काम' इतिनिबन्धवाक्यात् । यद्वा, श्रीभिर्गोपिकाभिर्युक्त इत्यु-
क्त्या साधनं निरूपितम् । 'कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च त'दितिवाक्यात् ।
ततः साधनसहितकामरूपहरेर्हृदि धारणादपरमुत्कृष्टं स्वस्तिपरं किं स्यात् । एतादृशं कि-
मपि न । अस्ति चेद्ब्रूहि । लौकिकैरित्युद्यमादिभिः । वैदिकैरिति यज्ञादिभिः साधनै-
रपि ॥ ३ ॥ एवं हरेर्दिदृक्षारूपं कामं साधनं निरूप्य फलं मोक्षं निरूपयन्त्यत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्रोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतो हृदये श्रीगोकुलाधीशधारणादन्यत्साधनं नास्ति, अतः सर्वात्मना देहे-
न्द्रियमाणान्तःकरणैः शश्वन्निरन्तरं, गोकुलेश्वरपादयोः गवां कुलस्य 'कुल संस्त्याने
वन्धुषु च' इति धात्वर्थात्समूहस्य, गोवन्धूनां गोपगोपीनां, गोकुलग्रामस्य वा ईश्वरस्य नि-
यामरूपस्य, पादयोः स्मरणमाध्यानं भजनं सेवनं तनुजवित्तजमानसमकारैः परिचरणं न
त्याज्यं, अन्यत्यागपूर्वकं सादरं सर्वथा विधेयम् । चकारः अयोग्यवच्छेदकः, अनुक्त-
श्रवणकीर्तनसमुच्चारकश्च । अपिः संभावनायाम् । त्यागसम्भावनेव नास्ति । इति एवंप्र-
कारिका मम मतिः । मन्मतेः पर्यवसानपर्यव । इदमेव फलम् । मोक्षश्चायम् । 'मोक्षः कृष्ण-
स्य चेद्भुवमि'तिवाक्यात् । 'ममोत्तमश्चोक्तनेषु सम्यगिति वृत्रामुरोक्तेत्येति दिक् ॥४॥

एवं श्रीवल्लभाचार्या धर्मार्येच्छाऽमृतानिजान् ।

लोके प्रदर्शयामासुः प्रमाणादींश्च येननः ॥ १ ॥

इति विवृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमथुरानाथकृतव्याख्यानान्विता ।

श्रीहरिवागीशो विजयतेतराम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाधीशपादाब्जयुगलं मया ।

क्रियते तच्चतुःश्लोकीव्याख्यानं विदुषां मुदे ॥ १ ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तममुखारविन्दाधिदैविकानन्दमयाग्निस्वरूपश्रीवल्लभाचार्यचरणाः परमकारुणिकाः स्वान्तःकरणोपदेशद्वारा स्वसमीपस्थान्तरङ्गभक्तोपदेशव्याजेन वाखिल-स्वक्रीयनिरूपधिदुःखप्रहरणेच्छया स्वप्रकटितभक्तिमार्गे श्रीकृष्ण एव धर्मादिचतुष्टयपुरु-पार्यरूप इति तानुपदेष्टुं शिक्षितुं च तावच्छ्रोत्रैरेवैतद्धर्मादीनुपदिशन्तस्तत्रापि 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वद-न्ती'त्यादिश्रुतिभिर्मर्यादायामपि तत्परमोत्कर्षत्वं यत्र, तत्र फलमार्गीयभक्तिमार्गतत्परमो-त्कर्षत्वे किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायमतमपि सूचयन्तो, भजनरूपे धर्मे क्रियमाण एव तद-र्थादित्रितयं सेत्स्यतीति न तदर्थं पृथगायासः कार्य इति मार्यादिकतच्चतुष्टयतो भक्ति-मार्गीयतच्चतुष्टये वैलक्षण्यमतिस्त्वैवमिति च ध्वनयन्तस्तच्चतुष्टयं च सर्वत्र प्रथमं धर्म एवो-दिष्ट इत्यत्रापि तावदादौ तमेव दृढयन्तो निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदान्वन ॥ १ ॥

सावधानतया श्रवणार्थमाभिमुखीकरणेन हे अन्तःकरण ! हे भक्त ! इति वा सम्योध्य सर्वदा सर्वस्मिन्काले सर्वभावेन ब्रजाधिपो भजनीय इत्यन्वयः । भग-वदीयेन त्वयेति शेषः । उपदेशयोद्देशाश्रयणतस्तथासम्योयनं वक्तव्यमन्यथोत्तरे 'ब्रूही'ति पदं न सङ्घटेत् । आसुरप्रवेशाभावाय सर्वदेति कालापरिच्छेद उक्तः । सर्वभावः सर्वेषां भावः पतिपुत्रधनादि सर्वं प्रसुरेयेति । अत एव पुष्टिश्रुतिरूपाभिस्तामसप्रकरणी-यफलप्रकरणे 'अस्त्येवमेतदि'त्यत्र तथैव गीतं 'मेष्टो भवांस्तनुभृतां किल वन्दुरात्मे'ति । एतदर्पस्तु 'तन्कस्यचित्तिमयो देह' इत्यारभ्य 'भगवत्सेवैवोचिते'त्यन्तं तदाक्याशयेन प्रभु-

चरणैस्तथैव निरणायीति तत एव विभावनीयः । यद्वा, सर्वेषु पदार्थेषु भावो भगवत्स-
 म्वन्धित्वभावनं, तेनेत्यर्थः । अत एव वृत्रासुरेणापि तथा प्रार्थितं 'त्वन्माययात्मात्मज-
 दारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयादिति । अथवा सर्वभावः सर्वात्मभावः, तेन
 तथेत्यर्थः । आत्मपदमन्तरेण कथनं तु 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' 'परोक्षं च मम प्रिय-
 मि'तिव्याहारतः परोक्षकथनाभिप्रायेण । स्वरूपं तु सर्वेषामिन्द्रियाणामहमहमिकया
 निरूपधिभगवत्प्रवृत्तिः । विशेषतो जिज्ञासायां तु विवेचितोऽस्मत्प्रभुचरणैरणुभाष्यतृती-
 याध्यायतृतीयचरण इति सुधीभिस्तत एव परिभावनीयः । तदधिकरणरूपास्तु ब्रजे
 रासमण्डलमण्डना एवेति न तद्भावाधिष्ठानान्वेषणप्रयासः । सर्वभावेनेत्यत्र हि करणे
 तृतीया, तद्धि व्यापारवत्कारणं, व्यापारस्तु 'तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्' । तथा
 च सर्वात्मभावजन्यफलं भजनानन्दानुभवस्वरूपं, तच्च रसात्मकमभुस्वरूपात्मकमेव ।
 'रसो वै स' इति श्रुतेः । मध्ये रमणमवान्तरव्यापारः । अत एवोक्तं फलप्रकरणारम्भे
 तथैव प्रभुचरणोक्तिरुभयत्र । 'पञ्चधा रमणं मतं' 'ततो रूपं प्रतिष्ठितम्' । 'हरिप्रियास्वि-
 ति शेष' इति । अत एतद्रमणस्य तज्जनकत्वम् । एवं चोक्तप्रकारेण भजने फलाभाव-
 शङ्का निराकृता । करणं तु फलवन्न तु फलात्मकं, तेनास्य साधनत्वं न तु फलरूपत्व-
 मिति पूर्वपक्षिमनःकलिलतां ब्रजाधिपपदेन निरस्यन्ति । ब्रजस्य 'अहथापृतं निशि
 शयानप्रतिश्रमेण'तिवाक्याग्निःसाधनस्याधिपः प्रभू राजवन्नियामकः, 'अनन्यगोकुलस्वा-
 मिफलदाता फलात्मक'श्चात एव 'निःसाधनफलात्मायं' प्रादुर्भूतोऽस्ति गोकुल' इति श्री-
 मदाचार्यचरणोक्तिरपि । स एव भजनीयः सेव्यो नान्यस्तदंशः कलादिवेत्यर्थः । एवञ्च
 सतीदं भजनं फलरूपं साधनरूपं च । यथा चारखण्डभूमण्डलाखण्डलस्य हि हेममणि-
 माणिक्यमयरुचिरपात्राणि, कोशविशेषे सङ्ग्राहाणि व्यवहार्याणि च तान्येव । यतस्तस्यैव
 सर्वाधिकैश्वर्यत्वात् । तेषामपि तत्तज्जातीयेभ्यस्तथात्वात्तथापि । न हि ततोपि जीवमात्र-
 नियामकोऽपरोऽस्ति येन सोपि नियम्यः स्यात् । अतो भक्तिमार्गे सकलसाधनमूर्धन्यमेव
 साधनं सकलफलमूर्धन्यमेव फलमिति नानुपपत्तिः काचित् । किञ्च, प्रामाण्यापेक्षाया-
 माप्तवाक्यं शब्द एव प्रमाणम् । आप्तत्वं तु यथाभूतायोपदेशकृत्वम् । प्रकृते तादृग्महा-
 नुभावाः श्रीमदाचार्यचरणा एवेति नेतरप्रमाणाकाङ्क्षा । युक्तं चैतत् । न हि साक्षात्पुरु-
 पोत्तममुखारविन्दाधिष्ठातृरूपानन्दमयादिस्वरूपादितरः कश्चन तथाभवितुमर्हतीत्यलं वि-
 शेषजल्पनेन । अत एवाचार्य मां विजानीयादिति भगवदुक्तिरपि । वस्तुतः पुरुषोत्त-
 मा एव श्रीमदाचार्याः, तत्त्वं च कस्यचिद्वक्तवितोपस्य तद्वक्तृश्रेयस्कदशायाभेवानुभूतं
 भवति, अनुभूतं चासकृत्तादृशैः । अत एव वल्लभाष्टके 'अनुभवनिगमाशुक्तमार्ग'स्त्यत्र
 श्रीगोकुलनाथचरणैर्विविच्य तेषु तथात्वं निरणायि । एवञ्च तादृगाचार्यवचनानि श्रुतिरू-
 पाप्येव । 'निःभसितमस्य वेदा' इति श्रुत्या भगवन्निभासरूपस्य तस्योक्तहेनोस्तत्रैव संभ-

वान्न तच्छङ्कागन्ध इति दिक् । प्रस्तुतं वदामः । व्रजपदं तन्निष्ठपदार्थमात्रोपलक्षकमिति तत्रत्याः सर्वे एव भूमियमुनापुलिनाद्रिनिकुञ्जगह्वरवृक्षलतापक्षिगोगोपालगोपीजनमृगादयो लक्षिताः । अत एव 'धन्येयमद्य धरणी'त्यादि भगवता गीतम् । किञ्चात्र भजनीय इतिविधिस्तत्राप्यपूर्वनियमविधी तु न सम्भवतस्तत्तल्लक्षणाभावात् । तथा हि नहीश्वरभजनममाप्तं, न वा तद्भजनं पाक्षिकमिति नोभयलक्षणावसरः । अतः 'स्तत्र चान्यत्र च प्राप्त' इतिलक्षणः परिसंख्याविधिरेवायं पारिशेष्यादिति सिद्धम् । एवं च तदकरणेऽपराध-रूपप्रत्यवायोपि सूचितः । यथा मर्यादायां तदकरणे प्रत्यवायस्तन्मार्गीयफलाभावश्च, तथात्रापि पुष्टिमार्गीयाचार्यनिदेशोल्लङ्घनेऽपराध एतन्मार्गीयफलाभावश्चेतिभावः । ननु यत्र रागतः प्रवृत्तिस्तत्रैव स, अत एव 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति तार्किका इति चेत्, न । तथालक्षणस्यानुपलब्धेर्विनिगमकाभावाच्च । यद्वा, मास्त्वयं प्रमाणवृत्तान्तः, प्रमेयप-द्धतौ विधेरनियामकत्वात् । वस्तुतस्तु आवश्यकार्थेऽनीय 'आवश्यकधर्मण्ययोः' 'कृत्या-थे'त्यनुशासनात् । तेन सदानन्दरूपत्वाच्छ्रीगोकुलाधिपतिरवश्यमेव भजनीय इति भावः । अपरञ्च, व्रजधातोर्गमनार्थकत्वेन व्रजतीति व्रज इतिव्युत्पत्त्या पचाद्यच् । भगव-तस्तस्याधिपत्येन सोपि व्यापिवैकुण्ठात्मक इत्यसूचि । तेन भक्तहृदयप्रदेशादौ भगवदावि-र्भावयोग्यतायां तदिच्छया ततः पूर्वमेव तदाविर्भाव इत्युक्तं भवति । अन्यथा तस्य तद-धिष्ठानता न स्यात् । न वा भगवतः साधारणवद्यत्र कुत्रचित्तमन्तरेणाविर्भावः । इतरथा निखिलजीवननियामकस्यानन्दरूपफलात्मकस्य त्रैलोक्यस्याधिपतेस्तदाधिपत्यमात्रकथनेन को वा तदुत्कर्षः स्यात्, प्रत्युतापकर्षाधायकश्च भवेत् । न चेन्द्रादिलोकवत्तस्योत्कर्षः कुत्रचि-त्पुराणादौ प्रख्यातो येन तदधिपतित्वेन तादृस्यापि तादृङ्माहात्म्यं, यतस्तथात्वं वदेयुः । कदाचित्तादृशश्रवणमपि भूलोक एव न स्वर्गादिषु, कचिच्छ्रूयतेऽपि न तादृशः, सोपि तत्तादृशलीलादर्शनानन्तरमेव, न तदर्वाह । तादृगपि न सर्वजनावच्छेदेन किन्तु केपा-ञ्चिदेव भूरिभाग्यभाजां तथात्वं भासते, सोपि भगवतः सकाशादेतस्यैव, नापि ततो भग-वतः । किं बहुना तादृशस्यापि प्रादुर्भावोपि माहात्म्याच्छादक एव । अत एव कचित्सु-राणामपि तन्नावयोधः । अत एव श्रीभागवते पुराणान्तरीयप्रक्षिप्ताध्यायत्रयकथा । तत्रैव श्रीगोमर्दनोद्धरणप्रस्तावे पुरन्दरगर्वश्च । सोपि तत्र तज्जन्मादिभ्रमहेतुक एव नान्यथा । नन्वेवं चेत्तर्हि तत्रैव स एव तेषामेव कथं स्तुत्यो जात इति चेत्, सत्यम् । परं सा स्तुतिः पूर्वं तन्माहात्म्यज्ञानत एव । यतस्तत्स्वरूपज्ञानं, तनापि गर्भे एव ज्ञानादेव तादृक्तन्माहा-त्म्यावबोधनं, व्रजगणो भगवद्व्यतरणसम्बन्धिनिखिलवृत्तान्तावबोधात् । अत एव जन्मप्र-करणीयप्रथमाध्याये राजप्रभ्राभिनन्दनानन्तरं 'भूमिर्दत्तपुण्याजे'त्यादिना श्रीशुकैस्तत्र तज्ज्ञानं निरूपितम् । न चैवं कस्यचरणचरित्रे तस्य तद्भरणमशक्यप्रचनं. स्यात्तन्मोहा-सम्भरादिहामम्भवादिति याच्यं, सर्वमेतदस्मत्प्रभुचरणैस्तामसप्रकरणीयप्रमाणप्रकरण-

चरमाध्यायसपात्यनन्तरमेव 'कथापत्रं हरेर्वाच्य'मित्यादिना संमाहितं । श्रीविट्ठलचर-
णैरपि तदर्थविवरणे विविच्य निरणायीति नात्रानुद्यते विस्तरभीतित इति नात्र पूर्वप-
क्षावसरः । अतो व्यापिवैकुण्ठात्मको ब्रज इति ब्रजाधिपतत्पदेन ध्वनितम् । अत एवाथ-
र्वणे कृष्णोपनिषदि 'वैकुण्ठं गोकुलवनं तापसास्तत्र ते द्रुमाः' । तैत्तिरीयश्रुतावपि 'ते ते
धामान्युष्मसि गमध्वै गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं
पदमवभाति भूरः' । 'विष्णोः कर्माणि पश्यत, यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ।
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरातत'मिति । एतदर्थः प्रपञ्चितः
श्रीविट्ठलवरैर्विद्वाभरण इति नास्माभिरत्र विस्तरणीयस्तथापि तदध्ययनपाधुनिकानां
सर्वेषां दुर्घटमिति तत एव तमेवार्थमल्पतोऽनुब्रूमः । तथा हि हे भगवन् ते तव ते तानि
'सुप्तिदुपग्रहलिङ्गनराणा'मित्यनुशासनालिङ्गव्यत्ययः । धामानि क्रीडास्थानानि ।
गमध्वै प्राप्तुं । उष्मसि कामयामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमुद्घाटयति
श्रुतिः । यत्र श्रीगोकुले भूरिशृङ्गा दीर्घशृङ्गा गावो वसन्तीति शेषः । अयवाऽऽरण्य-
ग्राम्यपशूपलक्षणार्थम् । भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरूपभृतयो मृगा गावश्च तथा । कीदृशाः ?
अयासः शुभाः शोभावहाः शोभाधायका इति यावत् । तस्येति शेषः । अत्र स्थाने
भूमौ । तथापि स्वस्य तादृग्भाष्याभावाद्गोचरो न भवतीति खेदेनाहेत्याह श्रुतिः ।
तल्लोकवेदमसिद्धम् । उरुगायस्योरुकीर्तेर्भगवतो, विष्णोर्व्यापकस्य । अत एव भूरैर्व-
हुरूपस्य, रासोत्सवादौ तथा प्राकट्यात् । तच्छ्रीगोकुलं परमं पदं, स्थानं वैकुण्ठं
पदं, तस्मादप्यधिकं परमं पदं, प्रकृतिभियत्येनापि परमं तादृशं पदमवभाति प्रकाशते' ।
अत्र स्वयं नित्या श्रुतिः 'अवभाती'ति वदन्ती स्वभानविषयस्य श्रीगोकुलस्यापि नित्य-
त्वमेव ब्रूते । अन्येषामनवभानपक्षेपि वर्तमानप्रयोगतो विषयस्यापि तत्त्वमेवायातीति
भावः । एतदनन्तरमेव च 'विष्णोः कर्माणि'ति पश्यते । तथा पूर्वस्मिन्मन्त्रे 'यत्र भूरिशृङ्गा
अयासस्तत्तस्य परमं पद'मित्युक्त्वा, तत्र तदनन्तरं कृतानि विष्णोः कर्माणि यशो-
दास्तनपानपूतनासुषयःपानरिङ्गणादीनि पश्यत, यूयमिति शेषः । यतः कर्मभ्यो हेतु-
भूतेभ्यो ब्रतानि कात्यायन्यर्चनादीनि, सांनिध्याद्विष्णुरेव पस्पशे स्पृष्टवान् । अयं भावः ।
तत्फलत्वेन तत्कर्त्राप्याविर्भूय तासु सर्वा लीलां कृतवानिति । 'स्पश वाधनस्पर्शयो'रिति
धातोल्लिङ्गि रूपम् । यद्वा, अयं धातुरुभयार्थकस्तेन ब्रतानि लोकमर्यादाब्रतानि पाति-
ब्रत्वादीनि ब्रवाये । अयमप्यर्थः । वेदमर्यादात्याजकानां कर्मणां सद्रोपत्वशङ्कापरि-
हाराय 'यत्' इत्यन्ययप्रयोगः । तथा चैतत्कर्मणामविकृतत्वमुक्तम् । किञ्च, स्वब्रतानि
आत्मारामत्वपूर्णकामत्वादिनिपमरूपाणि ब्रवाये । अस्मिन्नर्थे नञ्मन्त्रेणैव ब्रतानि स्पृष्टवा-
नित्यप्यर्थो युज्यते तदा, तानि कर्माणि गोर्षाभिः सह रमणरूपाणि पश्यतत्युपदेशः ।
अत्र कथनार्थविशेषस्तत्रैवोपपादित इति नन एव परिभाषनीयो, विस्तरभयतो नात्र

वितन्यते । इन्द्रस्य युज्यो योज्योनुकूलः सखा । अयमाशयः । प्रभुणा इन्द्रयागभङ्गे कृते बहुबलाहकासाधारणवर्षेणेन्द्रेण तद्गोहे कृतेपि सर्वसमर्थोपित छेतुकतन्मदमेव दूरीकृतवान्, न तु तं तदधिकारं वेति तथा । तदनन्तरमिन्द्राभिपेक्षगोविन्दनामधारणादिभिस्तत्समान-धर्मैस्तथा । एवं निरूप्य तत्पूर्वोक्तं विष्णोः लीलास्थानं परमं पदं सूरयो विद्वांसः, तत्त्वं च शब्दब्रह्मपरब्रह्मस्वरूपवित्तम् । तत्र परब्रह्मबोधस्तु भक्त्यैवेति सिद्धान्तः, 'भक्त्या मामभिजानाति' 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इत्यादिवाक्यैः सूरयो भक्ता एव । नन्वब्राह्म तदुरुगायस्येति 'सूरयः सदा पश्यन्ती'तिवाक्यैकवाक्यतायां भूमौ तत्परमं पदं भक्ता एव सदा पश्यन्तीत्यर्थोऽवसीयते, एवञ्च काननकालिन्दीतत्पुलिनगिरिवरगह्वराद्यात्मकत्वे-नोद्भूतरूपवन्महच्च । तदेव हि द्रव्यं यच्चाक्षुषं, यन्महत्त्वे सति उद्भूतरूपवदिति तर्कोक्तिः । तच्चाक्षुषं द्रव्यात्मकं च तत् परमं पदं कथं भक्तैकदृश्यमेव, न साधारणजनगोचरमित्या-शङ्कायां दृष्टान्तपाह-दिवीव चक्षुराततम् । दिवि स्वर्गे यथा आ समन्तात् तत् व्याप्तं 'यन्न दुःखेन संभिन्न'मितिवाक्यात्सुखैकसाधनतद्रूपं तत्पदार्थं तत्रस्थानामेव चक्षुः पश्यति नान्येषाम्, तथैतल्लीलामध्यवर्तिनामेव तद्दृश्यमित्यर्थः । शाखान्तरेपि, 'ता वां वास्तून्पुष्पसि गम्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि' । अर्थस्तु, ता तानि, वां युवयोः कृष्णरामयोः गोपीमाधवयोः, वास्तूनि अनेकविधकुञ्जाढीन्येव वस्तूनि, गम्यै प्राप्तुं 'तुमर्थं से स' इत्यनुशासना-देतत् साधु । वृष्णः कामान् वर्षतीति वृषा, तस्य । गोपिकासु कामवर्षकस्य । भूरि बहुरूपं, पदविशेषणम् । अग्रिपार्थस्तुक्त एव । परमपदादधिकं तत्रानुपविष्टमितिन्यायो ध्वनितः अन्यथा तदादमित्येव श्रुतिर्वेदेत् । एवञ्च, लक्ष्मीतुल्यतायामपि यथा भक्तेषु तत् उत्कृष्टत्वं 'गोप्योन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्री'रितिवाक्यात् । अत एव 'स्वानन्दानुभवार्थ'मि-त्यस्य विवरणे श्रीविट्ठलवर-स्तथा च स्वपदस्य स्वामिनीवाचकस्येत्यादि व्याख्यानं कृतम् । तथा च प्रसिद्धतदपेक्षया प्रभो रतिप्रीतिसाधकत्वेनानिर्वचनीयच्छविविधाय-कत्वेन च तस्य तथात्वमितिभावः । 'न स्त्रियो ब्रजसुन्दर्य' इत्यादि तत्रत्यबृहद्दामनपुरा-णीयकथाप्युक्तार्थेऽनुसन्धेयेत्यलं विस्तरेण । प्रस्तुतमनुसरामः । एतादृशस्याधिपो भज-नीधः सेव्य इत्यर्थः । सेवा हि सेवकस्यैव धर्मः । 'भज' धातोः स एवार्थो निरूढः । तथा चाशेषजीवानां सहजदासत्वममूचि । तदकरणे तद्गणयोग्याश्च त इत्यपि । उक्तमेवो-दाद्यन्ति स्वस्वेति । स्वस्य भगवदीयस्याद्यमेव भजनाख्य एव धर्मो न तु मार्या-दिकः स इतिभावः । एवकारस्तु पुरुषोत्तमभजनधर्मातिरिक्तधर्ममात्रव्यवच्छेदकः । अपरा स्वस्यैरायं धर्मो नेतरेषाम् । तेन भगवदीयव्यतिरिक्ता निवारिताः । ततो गोप-नमप्यमूचि । अत एव 'न बुद्धिमेदं जनयेत्', 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारये'त्यादि भगवद्भाषितम् । एतदर्थमेव शङ्करमभृतीनामुद्भवः । यद्वा, अयं धर्म एव

भगवदीयस्य सर्वपुरुषार्थसाधकस्तत एव सजातीयार्थादित्रितयसिद्धेः । अथवाऽयं धर्म एव स्वस्य तथा, न ज्ञानादयः । 'तस्मान्मदभक्तियुक्तस्ये'तिवाक्यतः । हिशब्दः कैमुतिकन्यायेन युक्तार्थं ध्वनयति । भगवता गीतायां 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इति स्वधर्मातिरिक्तसर्वधर्मपरित्यागपूर्वकं निजशरणमुपदिष्टं, तत्फलं च पापमोचनमुक्तं, न स्वरूपसम्बन्धादिकमतोऽप्यमुक्तमार्गो मार्यादिक एव स इत्येवं निश्चीयते । इतरथा स्वयमपि पापमोचनमेव फलत्वेन नोक्तं स्यात् । एवञ्च यत्र निखिलधर्मतो मर्यादामार्गीयोपि शरणमार्गः साधो-यौस्तत्र फलमार्गीयभक्तिमार्गीयप्रकारेण सेवाकरणं, तत्रापि श्रीपुरुषोत्तमसुखारविन्द-विरचितपद्धत्या, सुतरां तदात्मजनिर्मितरीत्या, सेव्योपि श्रीकृष्णः सदानन्दः फला-त्मकस्तत्राप्युक्तभावेन भजनं सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकं सर्वोत्कृष्टपरमफलं स्वरूपानन्दात्मक-मिति किं वाच्यमिति । अतः सर्वात्मनाऽन्यं निराकुर्वन्ति नान्यः कापि कदाचनेति । अन्यः प्रेरणादिलक्षणो धर्मो न भगवदीयो भवतीत्यर्थः । मार्यादिकत्वाद्भगवदीयैर्न कार्य इति भावः । कापीति देशाश्रमापरिच्छेद उक्तः । कदाचनेति कालापरिच्छेदश्च । उक्तप्रकारेण दासैस्तदास्यमेव विधेयमितिभावः । अत एव 'भक्तिमार्गे हरेर्दास्यं धर्मः' इति तन्मार्गमर्महरेर्दास्यमेव धर्मत्वेनोक्तम् । अत एव वृत्रासुरेणापि दृष्टपुष्टिफलेन 'अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूय' इति प्रभुं प्रति तदेव प्रार्थितं नेतरत् । प्रभुसाक्षात्कारे साक्षात्प्रार्थनमनुचितं भक्तस्येति परम्परया तत्प्रार्थनम् । एतेन स्वस्य दीनभावो दर्शितः । प्रभुसन्तोषाधायको यतस्तादृग्भाव एवात एव 'भक्तानां दैन्य-मेवैकं हरितोषणसाधनमिति भाषितं प्रभुचरणैः ॥ १ ॥

एवं श्रीपुरुषोत्तमस्य भक्तिमार्गीयमयमपुरुषार्थरूपत्वं सोपपत्तिकं निरूप्य तस्यै-वार्यरूपत्वं प्रतिपादयन्ति एवमिति ।

एवं सति स्वकर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां ब्रजेत् ॥ २ ॥

एवं सति उक्तप्रकारेण भजनरूपे धर्मे क्रियमाणे सति । स्वकर्तव्यं स्वाधिकार्यं यत्तत्त्वयमेव स्वाम्येव करिष्यति न तु तदंशावतारादि । अतः प्रभोः स्वातन्त्र्यमप्य-मूचि । न जीववत्केवलं पारतन्त्र्यमेव । 'अहं भक्तपराधीन' इत्यादिवाक्यैः कालादि-नियामकस्य प्रभोस्तत्केवलं स्वभक्तमाहात्म्यावबोधनायैव नान्यथा । अत एव 'अस्वतन्त्र इव द्विजे'ति तद्वाक्ये इवशब्दः । अस्वतन्त्र इव, नत्वस्वतन्त्र एवेति ध्वनयतेव भगवता तयो-क्तमित्यवसीयते । भक्तवात्सल्यतोपि कचित्तथा, अत एव दामोदरलीलापि । 'यस्य च भावेन भावलक्षण'मित्यनुशासनात्सतीति सप्तमी । ततः स्नेहेनावच्छेदतो दास्यकरणेऽप्यभिचा-

रि नित्यं स्वामिकर्तव्यमिति च ध्वनितम् । नपुंसकलिङ्गोक्त्या स्वयमित्यव्ययोक्तेष्वप्रभुकृते-
 र्वास्तवत्वमानन्ददायकत्वमविकारित्वं च । अन्यथैवं कृते कृत्येति वा ब्रूयुः । स्वकृतीरिति
 च । ननु श्रीमदस्मदाचार्यवर्यचरणसरसिजरजोभूषणभूषितैस्सेवकैर्वाङ्मधुद्रवास्वादित-
 स्वान्तैस्तद्विश्वासेन तत एव 'किमलभ्य'मित्यादिवाक्यार्थानुसन्धानतः प्रार्थनमन्तरेण
 भजनोपयोगिनिखिलपदार्थसम्पत्त्या तादृग्भावेन स्वभाग्यसौभाग्यसञ्चयमिव तद्भजनं
 कर्त्तव्यमेव, 'परन्त्वाधुनिकानां तत्स्वरूपानभिज्ञतया तदनुभवाभावाच्च जीवधर्मत्वेन कदा-
 चिदविश्वासेनोत्कृष्टसेवासाधनरूपतनुजवित्तजसेवासिद्धयर्थमर्थापेक्षायां तत्र प्रयत्ने कृते
 कदाचिद्वाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धौ च स्याताम्, 'त्रैवर्गिकायासे'तिवाक्यात्मभुक्तप्रति-
 बन्धोपि सम्भवेत् । न च सेवार्थं यत्ने क्रियमाणे न भगवत्कृतप्रतिबन्धः, अत एव
 'त्रैवर्गिके'तिपदम्; आयासमात्रविघातहेतुत्वे 'त्रैवर्गिके'तिपदं न वदेत्; अतो भज-
 नार्थं यत्ने कृतेपि न दोषः; मर्यादाप्रवाहसंवलितानामेव बाहिर्मुख्यादिभावो, न पुष्टाव-
 लीकृतानामिति वाच्यं, नवरत्ने 'कापी'तिपदव्याख्यानेऽस्मत्प्रभुचरणैरेवैतदुत्तरितत्वात् ।
 अपरञ्च, भगवान् पूर्णपुरुषोत्तमः सर्वकरणसमर्थोपि स्वसेवार्थमप्यर्थयत्नसापेक्षेत्तत्सेवा-
 यामेव को विशेषोऽन्यसेवैव कुतो न कार्या, यत्नायासस्य तुल्यत्वात् । तस्याह्निष्टकर्मत्वं
 च भज्येत । बाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धौ च कथञ्चिदपि दुर्निवारौ स्याताम् । स्वामिकृत-
 प्रतिबन्धस्याप्यतिवलिप्तत्वतः स्वकृतोपि प्रयत्नोपि व्यर्थः स्यात् । वस्तुतस्तु अस्मि-
 न्फलमार्गीयभक्तिमार्गे सेवैव धर्म इति साद्धान्तः । अत एवात्रैव ग्रन्थेऽस्मत्प्रभुभाषण-
 सुधाधारा, 'स्वस्यायमेव धर्मो ही'ति । इतोऽपि स न कार्य एवेत्युक्तं भवति । 'योगक्षेमं
 ब्रह्मभ्य'मितिवाक्यं च व्याकुप्येत । 'तुष्यतु दुर्जन' इतिन्यायेनास्तु वा मार्यादिक
 एव स तथा'प्यधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानि' । अत्रायमभिसन्धिः, परमकारुण्यैक-
 सिन्धुः श्रीगोकुलजनैकजीवनः स्वाश्रितस्य स्वल्पमप्यायासमसहमान एव सर्वकरण-
 समर्थस्तत्प्रयत्नपन्ययाकरोति स्वस्मिन्विश्वासदाह्याय नान्यथा । तथा च यत्र मर्यादा-
 प्रवाहसंवलितानामपि भक्तानां यत्नलेशासहिष्णुः करुणाकोमलो हरिस्तत्र पुष्टावे-
 वाङ्गीकृतस्य यत्किञ्चिदपि तदसहिष्णुः श्रीमद्गोकुलजनलोचनचकोरचन्द्र इति किं वाच्य-
 मत एव 'किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकतने' इति वचनामृतं च । 'भगवदर्थोपि
 सा न कार्य'त्युक्तं नवरत्नेऽस्मत्प्रभुचरणैस्त एव । किञ्च, व्रजरत्नानामपि निजनाथनिदे-
 शतोपि न निजव्रजगृहगमनमपि । यत्रैवं सूक्ष्मेशिका तत्रेतरेषां बाहिर्मुख्यादौ का वार्ता ।
 अत एव तापसमकरणीयफलप्रकरणे 'पर्यम्बुजाक्षे'तिश्लोके व्रजरत्नैर्निरुक्तं यत्प्र-
 भृति त्वन्पादतलमस्माक्ष्म तत्प्रभृति वयमञ्जसा अन्यसमक्षं स्यातुं न पारयामः । विवृतं
 चैतदस्मत्प्रभुचरणैर्यया देहाभिमानो व्याघ्रस्य देहविघातकत्वात्तत्सन्निधौ स्यातुं न शक्नो-
 ती'ति । एवं च सर्वयोक्तदोषसम्भवमपतो न प्रयत्नं कुर्यात् । अकृते तस्मिन्सेवासाधनानुपल-

विश्रुतदनुपलब्धौ भजनोच्छेदस्तदुच्छेदे स्वधर्मात्यन्ताभावादुक्तोपदेशे घट्टुटीप्रभात-
वृत्तान्तो वृत्त इति निजजनस्वान्तभ्रान्तिमपनयन्तः प्रवदन्ति-स्वयमेवेति । स्वयं प्रभु-
रेव सर्वं करिष्यति । स्वाश्रितजनयत्नमन्तरेणापि भजनापेक्षितसकलपदार्थान्संपाद-
यिष्यतीत्यर्थः । सेवकैः सेवोपयोगिसमस्तपदार्थार्थित्वेनैतदतोऽर्थार्थिनेन मनो व्याकुलं
न विधेयम् । अत्रायमाशयः, आश्रयान्तररहितः स्वाश्रितजनो यदि भजनानुक्र-
लनिखिलन्यासपुरस्सरं तदनुकूलसकलवस्तुविकारतो निजभजनमेव सर्वतोऽधिकं
फलरूपं स्वसर्वस्वं ज्ञात्वा विदधाति तदा सर्वात्मरूपः फलात्मा सर्वकरणसमर्थः
कालादिनियामको भगवान्पूर्णानन्दो हरिः परमकृपालुर्यतो यत्किञ्चिदपि स्वकी-
यपरिश्रमासहमान एव स्वसेवासाधकमेव तदपेक्षितसमस्तसामग्रीरूपं कुतो न विद-
ध्यात् । अन्यथा 'योगक्षेमं वहाम्यह'मितिदृढप्रतिज्ञां न वदेदेव प्रभुरकुतोभयः । अमा-
प्तस्य प्रापणं योगः । प्राप्तस्य परिपालनं क्षेम इति तयोरर्थः । यद्वा, स्वयमेव स्वतः
एव सर्वं करिष्यति प्रार्थनानपेक्षः । एतेन सेवकैर्न प्रभुः प्रार्थनीय इतिभावः ।
अत एव 'निजेच्छातः करिष्यती'ति नवरत्नेऽस्मत्प्रभुचरणैर्गीतं, 'प्रार्थिते वा ततः किं
स्या'दिति विवेकधैर्याश्रयग्रन्थे च । यद्वा, स्वयमेवेत्यादि पूर्ववत्, न कस्यचित्प्रेर-
णया देवतान्तरद्वारा वा । कालादिदेवतान्तरप्रेरकोऽपि हरिरेवेति भावः । अस्मिन्नर्थेऽत्रा-
योगव्यवच्छेदक एवकारः । अथवा सेवकप्रार्थनस्य दोषावहत्वात्तत्प्रार्थनमन्तरेणैव ततः
पूर्वमेव तदभिलषितं कुर्वन् तत्प्रार्थनावासनां समीक्षते । अन्यथा 'यस्त आशिष आशास्ते
न स भृत्यः स वै वणिक्', 'आशासानो न वै भृत्य' इत्यादिवाक्यैस्तत्सेवकत्वहानौ स्वस्वा-
मित्त्वभावस्तत्र दुर्लभ इतिभावः । एतेन प्रभोः परमभक्तपरमहितकारित्वं समसूचि ।
अत एव 'योगक्षेमं वहाम्यह'मितिवाक्यम् । यद्वा, स्वयं करिष्यत्येवेति क्रियया सहान्वये-
नात्यन्तायोगव्यवच्छेदक एवकारस्तेन प्रभुविश्वासेनैव सेवकैः स्येयमतोऽस्मिन्मार्गे तद-
भाव एव परमवाधकः । अत एव विश्वासतदभावयोर्व्रह्मास्त्रचातकौ भाव्या'विति तयोरनु-
सन्धानं तत्रैवोक्तम् । ननु सर्वसमर्थोपि प्रभुः सर्वथा साधनसम्पत्तिमन्तरेण तादृक्फलदाने
कथं समर्थो भवेत्, भवेद्वा यथाकथञ्चित्सम्पत्तावेव । अत एव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते'
इतिवाक्ये प्रपत्तिरेव तत्सम्पत्तिरिति चेत्, सत्यम् । परं तत्रेदमवधेयम्-यस्य येन प्रकारेण
प्रपत्तिस्तस्मै तत्प्रकारेण प्रयच्छतीति प्रभुः 'तांस्तथैव भजाम्यह'मितिवाक्यत एवमेव ।
एवञ्च, यत्र मर्यादामार्गोक्तरीत्या प्रपत्तिस्तत्र तद्रीत्यैव फलदानं प्रावाहिकेभ्यः प्रावाहिक-
रीत्या पुष्टौ तद्रीत्या तथेति विवेकः । इतरथा 'यथा तथे'तिपदे न वदेत् । ये 'जना मां
प्रपद्यन्ते तानेयाह भजामि' इत्युक्तेषु चारितार्थ्ये स्यात् । उक्तार्थे यथाशब्द इत्यत्र
'प्रकारवचने यालि'तिपाणिन्यनुशासनं जागरूकमेवेति नानुपपत्तिः काचित्, तथाश-
ब्दार्थोप्यनेनैव व्याख्यातः । तथा चात्र भजनोपदेशः पुष्टिपद्धत्यनुसारेणेति तथैव फल-

दानमिति दिक् । इत्थं च मर्यादायां साधनापेक्षो भगवान्यथासाधनं फलं ददातीति पुष्टौ तन्निरपेक्ष इति निर्गर्वः । अत एव श्रीमद्भागवते श्रीगोवर्द्धनोद्धरणप्रस्तावे 'गोपा-
येत्स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहित' इति श्रीमद्भोक्कुलनाथोक्तिः । अन्यथा ब्रजजन-
स्वरूपानन्ददानं च सुतरामशक्यवचनं स्यात् । न च तत्रैव पूर्वोक्त एव प्रस्तावे पूर्वाद्धेन
'तस्मान्मच्छरण'मित्यादिनोक्तमेव वक्ति चेच्छरणगमनादिकं तत्साधनमप्यस्तीति वाच्यं,
'निःसाधनफलात्माय'मिति प्रभुवाक्यविरोधापत्तेः । यदि ग्रहिलतया तद्वाच्यं तथापि
प्रभुणैव तत्सम्पादितं न तु तैरपि किञ्चित्कृतम् । किञ्च, कदाचित्केषाञ्चित्सम्भवेपि
तत्रत्योपरिभागस्थशुकमयूरमृगादीनां सुतरां तदसम्भवः । वस्तुतो नास्त्येव तेषामपि
तद्ग्रन्थसम्भवोपि, प्रत्युत विपरीतं च तत् । अत एव श्रीमद्भोक्कुलस्वामिना महता यत्ने-
नापीन्द्रबलिभागो निवारितः । अत एवा'न्धापृत'मितिवाक्यं च । न च जन्मान्तरीयं
तदस्तीति चेत्, न । तथाकल्पने मानाभावात् । न चैतत्फलान्यथानुपपत्तिरेव तदिति
चेन्न । उक्तोक्तयुच्छेदापत्तिः । ननु क्वचित्तादृशुक्तिरपि स्यादिति चेत्, न । 'अस्ति
चेदुपलभ्येते'तिन्यायो व्याकुप्येत्, प्रत्युत भगवतैव सर्वं सम्पादितमित्युक्तिर्लभ्यतेपि ।
अत एव 'प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरि'रितिवाक्यमिति चेत्, समः समाधिः, 'अहो
अमीषां किमकारि शोभन'मितिवाक्यात् । अत्र धूमः । यद्यप्येतद्वचनमपि कोटिद्वयावबो-
धमवगाहते तथाप्युत्तरदले यथोपोद्बलक'मन्धापृतं', 'निःसाधनफलात्माय'मितिवाक्यं न
तथा पूर्वदल इत्यनेनापि भगवत्कृतिरेव निरणायि, न ब्रजवासिनामतो मर्यादायां तत्सा-
धनैरेव फलं यतस्तद्रक्षकोपि प्रभुरेव । पुष्टौ तद्विनापि स्वबलेनैव सर्वं कर्तुं समर्थ इति
कृतं वाचां विलासैः । इदानीमुक्तार्थमेवोद्धात्यन्त्यस्मत्प्रभुचरणाः प्रभुरिति । प्रभुः
सर्वनियामकः । 'अन्ये चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वय'मितिवाक्यतः । अत एव
समर्थ इति हेतुगर्भं विशेषणम् । सर्वेभ्यः कालादिभ्योपि समर्थः । कालसाध्यपदार्थ-
स्यापि स्वयमेव साधकः । यद्वा, सर्वेष्व्वाथमेषु देशेषु बाहोस्विद्वर्णेषु तथा कालव्रितयेषु
वर्णाश्रमादिषु तथा । देशादिपदसाधनानपेक्षः । यद्वा, सर्वस्मिन्साधनविषये तथा । तत्तत्सा-
धननिरपेक्षः । यद्वा, सर्वैः कालादिभिः कृत्वा समर्थः सर्वकरणक्षमः । कालादयोपि
तदधीना एवेति तत्साध्यपदार्थस्यापि प्रभोरिच्छामात्रेण त एव साधका न तु विघ्नक-
र्तारः । अथवा सर्वेषु देवजीयेषु साधनसम्पत्तिं साधयितुं तथा । स्वस्मिन्नेव ज्ञानादेः
सिद्धत्वात् । यद्वा, असाधनमपि साधनं कर्तुं समर्थः, अद्भुतरूपत्वात् । अत एव तत्त्वा-
र्थदोषे 'असाधनमपि साधनं करोती'त्यस्मत्प्रभुचरणोक्तिः । हिशब्दोपि समर्थमनु-
मोदते । तथा हि यत्र मर्यादापार्गीयसाधनाभावस्यापात्यन्तासक्ताजामिलादिभ्यः स्वांश-
कलाद्यवनारः परम्परासम्बद्धेपि नापवर्णाज्ञानेन कथनेनापि परमस्नेहभरतः केवल-
स्वपुत्रनाममात्रजल्पनेन स्वमन्थगन्धसम्भावनाऽभावेपि तन्नामवर्णमाहात्म्यावबोधार्थं

तादृक्फलदानं तत्र साक्षात्फलात्मकश्रीपुरुषोत्तमस्यैव पुष्टिमार्गीयस्वमुखारविन्दरूपाचार्यो-
पदेशपूर्वकतदुक्तप्रकारेण भजने स्वयमेव किं किं न विधास्यतीति निखिलमनिर्वचनीयम् ।
य एतादृक् प्रभुः समर्थः, तेन प्रभुणा कृत्वा तेन कारणेन वा हेतुना वा भक्तो भगवति
स्निग्धः निश्चिन्ततां निराकुलतां ब्रजेत्माप्नुयात् । अत्रायं भावः । पूर्वं श्रीमदाचार्यो-
पदेशमात्रेण तद्विश्वासोद्रेकेण भजनपश्चात्तस्मिन्स्तदुद्रेकेण स्निग्धः सन् तथा स्यादित्यर्थः ।
इदं भजनमेव सर्वस्वमिति ज्ञात्वा यदि भजनमेव कुर्वन्मभुं क्षणमात्रमपि न त्यजेत्तदा स
तथात्वं प्राप्नुयादिति भावः । तथा चैतन्मार्गीयो द्वितीयपुरुषार्थोऽपि सोपपत्तिको निरूपितः ।
तथैवाभिहितं भक्तिरससारपरिशीलनशीलैरर्थो हरिरेव हीति ॥ २ ॥

एवं मार्यादिकौ तौ निराकृतौ तथा कृतेऽप्यर्थे सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमित्यतः
कायस्यापि तत्र तदुत्कर्षत्वमाशङ्क्य तदपि प्रभुस्वरूपापेक्षया सुतरामेवाप्रयोजकमिति
तृतीयमपि तं तमेव निरूपयन्तस्तत्परिद्वर्तुमुपक्रमन्ते यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः *किमपरैर्ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

यदि चेद्गोकुलाधीशो यशोदोत्सङ्गलालितोऽनन्यगोकुलस्वामी । श्रीपदोक्त्या
तादृगन्तरङ्गभक्तसहितः । यद्वा, 'श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र ही'तिवाक्यतः श्रीयुक्तं यद्गो-
कुलं, तस्य तथा । पूर्वोक्तवाक्यतः सर्वोत्कृष्टशोभायुक्तं यत्तत्तस्य तथा । तादृशोऽपि सर्वा-
त्मनोक्तभावेन धृतः भवता त्वया वेति शेषः । धृत इतिपदात्कायवाङ्मानसैस्तदेक-
परता ध्वनिता । विशेषतश्चेतस्तत्प्रवणता यतः स प्रभुस्तत्सम्बन्धेव । अतः फलप्रकरणे-
ऽस्पृश्यभुचरणैर्गीतं 'सोऽन्तःकरणसम्बन्धी तिरोधत्' इति । आश्रयान्तरं परित्यज्य केवल-
तदेकनिष्ठो जात इति यावत् । तदा ततः पूर्वोक्तफलात्मकमभोः सकाशादपरस्तुच्छ-
लौकिकैर्वैदिकैरपि किं ? न किमपीत्यर्थः । अयमर्थः । लौकिकैर्लोकैः परमोत्कर्षमापकै-
स्तामसराजससात्त्विकैः । बहुवचनं त्रिविधत्वमूचनाय । वैदिकैस्त्रिविधगुणरूपैर्वृत्तलोक-
योगसिद्धिमोक्षैः । बहुवचनं पूर्वोक्ताभिप्रायेण । चतुर्विधमोक्षज्ञानादिमूचनायापिशब्दः ।
उभयविधैस्तैर्ज्ञानादिभिश्च कृत्वा किं ? न किमपीत्यर्थः । अपरमिति पाठे उक्तंस्तैः कृत्वा-
ऽपरमुत्कृष्टं वस्तु किमप्यस्ति । न किमपीत्यर्थः । यद्वा, अपरैर्देवतान्तरैः किं ? सर्वेषां
तद्विभूतिरूपत्वात् । अत एवोक्तमस्पृश्यभुचरणस्तत्त्वदीपे 'कृष्णशब्देन परं वस्तुच्यते' ।
'कृष्णात्परं नास्ति देव'मित्यन्तःकरणप्रयोगे च । अत्रायमभिसन्धिः । रसातलादिपु-
ष्पपेक्षयाप्यानन्दाधिक्यं, तदपि वामनावतारैर्गोदृढतमतः प्रभोरनपायिन्याः श्रियः
सकाशादपि तदप्रयोजकम् । एवं सर्वभूमीश्वरत्वं लोके यशस्कृतं, तच्च यद्गदानादिसापे-

समत औपाधिकं सावधि च । न च राज्यमन्ते परलोकोपकारि, 'राज्यान्ते नरकं ध्रुव'-
मितिवाक्यात् । अतो भगवदनवद्ययशसस्सकाशात्तत्तथा । एवमेवेन्द्राधिपत्यमपि परि-
णामापायि । भगवदखण्डितैश्वर्यात्तत्तथा । एवं लौकिकत्रिविधमपि निराकृत्य वैदिक-
मपि निराकुर्वन्ति । अपरिपक्वयोगिनो हि स्वयोगवलेनाभिलपितपदार्थानाविर्भाव्य तद-
नुभवं कुर्वन्तस्तस्मादपि भ्रष्टाः सन्तो दुःखिता एव पुनर्जन्मार्हन्तीति भगवज्ज्ञानापेक्षया
तदज्ञानमपि तथा । भगवज्ज्ञानस्य नित्यत्वात् । ब्रह्मणो रजोवतारत्वात्तल्लोकोऽपि
राजसः, तत्र हि 'ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते' इतिवाक्यात्तत्साहित्येन पारतन्त्र्यतो भोगफलयोः
सिद्धिरिति स्वपराक्रमातिक्रमः । भगवद्दीर्घापेक्षातस्तौ तथा । 'तमेव विदित्वाति-
मृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'त्यादिश्रुत्या ज्ञानतो मोक्षस्तच्च 'सत्त्वात्सञ्जायते
ज्ञानमि'तिवाक्यतस्तज्जन्यं तदपि सात्त्विकमेव भवितुमर्हतीति तत्साध्यो मोक्षोपि तथा ।
सोऽपि गणितानन्दात्मकोऽतः पूर्णानन्दमभवपेक्षया सोऽत्यन्तं स्वल्पतर इति तथेति
वैदिकमपि तत्तथाकृतम् । किञ्च, मार्यादिकवैगम्यमपि प्रभोर्भक्तातिरिक्ते रागाभावा-
ल्लोकोत्तरवैराग्यतः पूर्ववदिति भगवद्धर्मरूपतत्पटुणत । पट्विधास्तेऽकिञ्चित्करा
यत्र तत्र किं वाच्यमन्तरङ्गधर्मिरूपतटुणतस्तथात्वमिति कैमुतिकन्यायोपि ध्वनितः ।
किञ्च, 'अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ती'तिश्रुत्युक्तेर्भगवदानन्द-
लेशस्तदतिरिक्तसरुन्धार्थेषु निर्णीतः । तर्हि विषयानन्दनिमित्तमात्रपुत्रार्थादिरूपं तदा-
नन्दाभासरूपं वस्तुतो दुःखात्मकमेव तत्तथे'त्यधिकं तत्रानुमविष्टं न तु तद्धानि'-
रितिन्यायमपि सूचयन्तः स्वान्तरङ्गस्वाश्रितमभिमुखं विधाय प्रावोचन्-ब्रूहि
त्वमेव वद । अत्र ऋत्विपदतोऽस्मदाचार्यवर्यकृपाप्राचुर्यतस्तत्कालावच्छेदेन तस्य स्वरू-
पानन्दानुभव इत्य-यप्रसीयते । इतरथा ब्रूहीतिप्रश्नः कथमपि न सङ्घट्टेत्येति पूर्वमेवावो-
चाम । न च तादृग्भाग्यशालिनस्तस्य तादृगाचार्यचरणकृपाकटाक्षपक्षपाततस्तादृक्तदनु-
भरो दुर्यदस्तस्य तादृङ्मुखारविन्दरूपत्वात्तद्रसपूर्णत्वाच्च । अत एवास्मत्प्रभुचरणै'स्तत्सा-
रभूतरासस्त्रीभावपूरितविग्रह' इति सर्वोत्तमे तादृगस्मत्स्वामिनाम गीतम् । एवञ्च भक्तो-
पदेशपक्ष एव साधीयान्नान्तःसरणोपदेशपक्षः । फलप्रकरणे 'ब्रूहि किं करवाणि व'
इतिप्रश्नः । अन्यथा स्वमनोयरोधे यथा 'किं स्यादिति विचारये'ति तत्प्रत्यवदंस्तयानापि
तत्पदमेव वदेषुः, यतो विचारो हन्तःकरणमर्मे एव, परं तादृग्वेपणीय एवेति यदी-
तिप्रश्नं मापितमस्मत्सौभाग्यमुभगभूषणः श्रीमद्गोस्वामिचरणैरिति दिक् । अत्रायं निगूढा-
शयः । पूर्वं देवभजनमेव दुर्लभं, तत्रापि देवाधिदेवस्यातिदुर्लभम् । क योगिध्येयो
भगवान्त्रयादिदुर्लभो निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः, क सकल-

दोषात्मको दुःखैकसदनरूप आनन्दशून्यो जीवः । अत एव सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यन्य-
थाकृतौ श्रीविठ्ठलवरोक्तिसुधासारो 'ब्रह्मस्तुत्यादिदुरापचरणरेणुरीश्वरः काहं तुच्छो
जीव' इति । ततोपि गोकुलेशस्य यशोदोत्सङ्गलालितस्य श्रीगोकुलैकस्वामिनः पुरु-
षोत्तमस्य श्रीनन्दात्मजस्यात एव 'पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एव'त्यस्मत्पञ्चवाक्पीपुषं, तत्रापि
श्रीगोकुलेशस्य परमसौन्दर्यसुन्दरस्य सुतरां ततोप्युक्तभावेन ततस्तरां तत्तया । अत
एव श्रीभागवततत्त्वार्थदीपे 'कृष्णशब्देन परं वस्तूच्यते तदेव कदाचित्परमसौन्दर्यं प्रकटं
करिष्यामीतीच्छया प्रादुर्भूतं सच्छ्रीकृष्ण' इति श्रीमदाचार्यमधुरं वचः । 'भक्तिपार्श्वे
फलं कृष्णस्तदास्वादस्सुदुर्लभ' इति च । इति च प्रस्तुतासंभावनायां, कदाचित्कस्य-
चिदैवजीवस्य देहस्य च प्रचुरतरभाग्योदयेन 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतितः
स्वमुखारविन्दनिष्ठसुधासाररूपाचार्यचरणापारकरुणया तदनुग्रहतस्तदुरीकारेण तादृग्भ-
जनतस्तदुद्वेकदशायां श्रीनन्दराजकुमारस्तुकुमारनिजचरणकुवलययुगलतरलतरलितपरा-
गसंवलितमनोमधुलिह एव तद्वेद्यमिति निर्गर्वः । एतेनैतादृग्भजनाधिकारी चैतत्कालाव-
च्छेदेन दुर्लभ इति सूचितम् । तथा चैतन्निरूपणेनैतन्मार्गीयदिदृशालक्षणतृती-
यपुरुषार्योपि निरूपितोप्यभूत् । न हि तादृक्स्वरूपानन्दानुभवोत्तरं कस्यचिदपि लोको-
त्तरपरमानन्दरूपस्य पुनर्दिदृक्षाऽसंभवः, प्रत्युत क्षणमपि तद्दर्शनमन्तरेण स्वरूपानन्द-
सुधापानपरैस्ततोऽन्यत्र स्यादुपशक्यं, किं पुनर्वाच्यं दिदृक्षामृते तथात्वं तथेति । अत्रोदा-
हरणानि ब्रजजनरत्नान्येवानुसन्वेयानि । अत एव फलप्रकरणे 'यथाम्बुजाक्षे'त्यादि
तैरेव गीतम् । 'क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभव'दितिवाक्यतस्तासां तद्वियोगका-
लीनं क्षणमपि सोढुं तावत्परिमाणकमिति पूर्वोक्तमखिलं कमनीयम् ॥ ३ ॥

एवं तृतीयं तं निरूप्य तुर्यं तथा निरूपयन्ति-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्भेकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

अत्रापमाश्रयः । ब्रजजनवृन्दवान्छाकल्पतरुशीलः श्रीगोकुलाधिपतिरदेयस्वस्व-
रूपानन्ददानक्षमोपि प्रभु'र्मेनोरपान्तं श्रुतयो यथा ययुरितिवापयतः पुष्टिश्रुतिरूपभक्त-
षादम्भोगोचरातीतपरमानन्ददायको यतः, अतः कारणाद्धेतोर्वा सर्वात्मनोक्त-
भावेन शश्वद्भेकान्तरेण गोकुलेश्वरपादयोरनन्यगोकुलस्वामिनः पुरुषोत्तमस्य भक्ति-
रूपचरणसरसिजयोः स्मरणं भजनं सेवनं, स्मरणं नामानुभवजनकमंस्कारावबोधव्य-
मिति तु तार्किकाः । भगवन्मते त्वनुभवजन्यमेव स्मरणमिति रादान्तः । एतन्स्फुटीकृतं-
'सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी'त्यत्र सुबोधिन्याशयविशदीकरणे भगवद्दाशयमरित्यन्वं बहुना ।
चकाराक्षद्रजोभिन्धपणमपि न त्याज्यम् । भर्तृरिति शेषः । यत्र यज्ञः स्यन्नस्वितया

अपि श्रियो यदभिलाषा, तत्रेतरेषां तथात्वे किं वाच्यम् । साक्षाच्छ्रीगोकुलाधिपतिभज-
नोपयोगिभगवदीयदेहसम्पादकत्वात्तस्येति भावः । अत एव तच्चरणकमलरजसो दुर्लभत्वं
सूचितं फलप्रकरणे तदभिहितैः 'श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे' इति । तयोस्तथात्वोक्त्या दीन-
भावत्वेनैव ते कार्ये इत्यसूचि । यथा भगवतो ब्रह्मत्वमानन्दरूपत्वं च तथा तयोरपीति च ।
अत एव समासोक्तिरपि । अन्यथा गोकुलेशस्येत्येवोक्तं स्यात् । अत एव 'नन्दं
ब्रह्मणो रूपम्' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' 'आनन्दमयोभ्यासा'दिति श्रुतिस्मृतिवा-
दरायणाधिकरणानुशासनैर्भगवतो देहेन्द्रियादि निखिलमानन्दमात्रं, न तु लौकिकश-
रीरवत्कश्चन भेदोऽपीत्येव निरणायि । द्विवचनोक्त्योभयत्र समदृष्ट्या तत्करणे
सूचिते न तु वामदक्षिणयोस्तारतम्यमपि लौकिकयोरिव तयोः परिभावनीयमिति
भावः । अनेनापि पर्यादातो भगवन्मार्गोत्कर्षो महानेव ध्वनितः । ननु स्मरणभजने
स्वरूपानन्दानुभवानन्तरमेव सम्भवेतां न तु तदवगति चेदत्रैतत्तात्पर्यमवधेयं प्रज्ञावि-
शेषभावनाचतुरैः । उपक्रमोपसंहारयोः केवलं प्रभुमात्रोद्देशतोन्तरङ्गभक्तसहितस्य तथा-
त्वेनोक्तप्रकारेण भजैस्तदुत्कर्षदशायां परमकरुणाकरः प्रभुः प्रसन्नः सन्मदीयं परमसौ-
न्दर्यं पश्यत्विति च्छया मध्ये भजनानन्दानुभवं तस्य कारयतीत्यध्यवसीयत इति तदनु-
भवस्यापि सिद्धत्वेनोक्तोभयमपि युक्तमेवेति न पूर्वपक्षिपक्षपातावसर इति । किञ्च,
स्मरणं मनोधर्मः, भजनं मानसं कायिकं च । अत एव 'चेतस्तत्प्रवणं सेवा मानसी सा
परा मते'ति मुक्तावलयात् । सैव प्रेमलक्षणा भक्तिः स्वतन्त्रैव, अत एव 'भक्त्या सञ्जातया
भक्त्ये'त्युक्तिः । शाण्डिल्यैरप्येतदेवासूचि 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इति । मानसं च तत्प्र-
भुनुग्रहैरुसाध्यं न तु ततोऽन्यसाधनसाध्यं, तत्त्वं तु स्वरूपानन्दानुभवभावात्मकमत
एव 'भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यत' इति श्रीवैश्वानरचरणैः । न च
'भावनये'ति तृतीयान्तेनैव साधनमतः 'साधनं नान्यदिष्यते' इति साधनान्तरनिषेधः,
इतरया साधनमितिपदं न वक्ष्युरेवेति चेत्, सत्यं, तथापि तस्यापि हेतोर्वश्यावाच्यत्वेन
तदनुग्रह एव तादृगवाच्यः । तथा तदनुग्रह एव तदास्तां, कृतं तयेति चेदिष्टापत्तिरत
एवास्मत्प्रभुचरणैर्गीतं 'अनुग्रहः पुष्टिमार्गं नियामक इति स्थितिः' । इतिस्थितिर्नाम
भक्तिमार्गीया पर्यादा । तेन भक्तिमार्गे साधनरूपः फलरूपश्च पुरुषोत्तम एव, न तु
मार्गान्तरवचयोर्भेद इति निरूपितम् । किञ्च, स्मरणं मनोधर्मस्तेन मनसा स्मरणपूर्वकं
भजनं कार्यं, न तु वायतः कायिकमात्रं तदित्यर्थः । एतेन वाचनिकमपि तन्नामसङ्की-
र्तनादिरूपमाहितं, यतो वाचः पूर्वरूपं हि मनः, 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'-
त्यादिश्रुतेः । अवशिष्टावसरे तत्कथाश्रवणादिकं च तथेत्यपि समुचितमत एव 'तत्कथा-
श्रवणादौ ये'त्यपि भाषितम् । 'सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा मये'दित्यस्मदा-

चार्यचरणवचनरचना भक्तिवर्धिन्याम् । ननु 'यमेवैष दृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतेस्तद्वरणेनै-
वोक्तभावेन तच्चरणस्मरणादिसम्भवेऽयमुपदेशप्रयासः प्रयास एवेति कस्यचिद्विद्विष-
मौख्यं परिहरन्तः स्वमतिं प्रमाणयन्ति इति मे मतिरिति । मे मत्सम्बन्धिनी मदीया,
मतिः बुद्धिरिति एवरूपा उक्तप्रकारे व्यवसायात्मिकेत्यर्थः । अत्रायमभिसन्धिः । यद्यपि
पूर्वोक्तमुक्तश्रुत्यादिना तदनुग्रहसाध्यं, तथापि स्वस्य तादृग्भगवन्मुखारविन्दरूपाधिष्ठा-
तृत्वात्तदभिज्ञतया मे मतिरित्युक्तिर्भगवदुक्तिरेव । तथा चोक्तप्रकारेण तत्करणेऽनुग्रहं
करिष्यत्येव परमदयालुः श्रीमन्नन्दराजकुमारः श्रीगोकुलजनलोचनचातकचैतोहरनवनीर-
दसुन्दरो, यतो यथा श्रीगोकुल उलूखलवन्धनप्रस्तावे प्रसङ्गतो नारदोक्तमपि निजोक्तमे-
वेति तदवस्थातोपि तत्साधनमन्तरेणापि स्वमयत्वेन तदुक्तमात्रेण महदायासेन स्वयमेव
तत्र गत्वा मलकूवरमणिग्रीवयोस्तरुरूपयोरन्तरगत्योलूखलतत्सङ्घट्टनेन तौ भूमौ पातयं-
स्ततो निःसृतलब्धस्मृतदिव्यशरीरयोस्तयोस्तादृक्स्तवननमनप्रदक्षिणादीनङ्गीकुर्वन्नुद्धत-
वानत एव 'तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मने'ति श्रीकृष्णचन्द्रोक्तिः । एवञ्च
स्वमुखारविन्दोक्तमखिलं स्वोक्तमेव कुतो न कुर्यादिति मद्विश्वासेन पूर्वोक्तमदुक्तकरणेन
भगवदीयैर्निश्चिन्ततया स्थेयमिति भावः । यद्वा, मे मतिरिति भेदबोधरूपप्रष्ट्या स्वमतेः
स्वातन्त्र्यमसूचि । अत एवासमासोक्तिरपि । अन्यथा मन्मतिरित्येव वदेयुः । तेनाय-
माशयः । भारते भीष्मयुद्धे पार्थस्यार्थं श्रीमद्यदुकुलजलधिसुधाकरः स्वमतिज्ञातामप्यन्ना-
यरूपां स्वोक्तिं वितथीकृत्य तत्प्रार्थनाभावेपि स्वत एव तत्स्यन्दनकगिरिशिखरतः
सत्वरमुत्तरंश्चपलजलद इव चक्रपाणिस्तेन सह युद्धार्थं प्रवृत्तस्तत्प्रतिज्ञामेवापालयत् । यत्र
मर्यादायामपि तद्भक्तकृतप्रतिज्ञानिर्वाहकरणं तत्र पुष्टौ निजाज्ञया प्रकटीभूतसाक्षात्स्व-
स्यैव मुखारविन्दाधिष्ठातृरूपस्य वस्तुतः स्वस्यैव तस्य तत्साधनसम्पत्तौ सत्यां स्वयमेव
स्वस्यैवाभिलषितसम्पादनेन स्वोक्तमेव तदुक्तं कथं न करिष्यतीति भावः । स्वानभिल-
षितमपि वा पूर्वोक्तहेतोर्मेदुक्तमिति करिष्यत्येव । एतेन स्वस्य धर्मिमार्गाभिमानप्रौढत्वम-
पि ध्वनितम् । अत एव सिद्धवत्कारेणास्मत्प्रभुचरणानां तादृग्व्याहार इत्यलं शङ्कान्वेषणा-
विलासैः । एतेन तदीयत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ पुष्टिमार्गीयचरमपुरुषार्थोपि सिद्ध इत्युक्तं
भवति । अत एव 'मोक्षः कृष्णस्य चेद्भुव'मित्युक्तलक्षणो मोक्षस्तदभिज्ञैरेव भाषित
इति संक्षेपः ॥ ४ ॥

यद्यप्यनुचितमेतन्मत्वोचितं रचितमेतदस्माभिः ।

सन्तु तमपि प्रभवो मन्तुं मे बहुप्रभवः ॥ १ ॥

मया नामानुसारेण महानेवानयः कृतः ।

यत्तत्कृतवतुः श्लोकीव्याख्याने विधृता मतिः ॥ २ ॥

श्रीमद्भोक्त्यामिश्रीमद्युगनाथकृतव्याख्यानान्विता ।

कृपालवस्त एवैतदागःक्षन्तुं ममेदृशः ।

मभवो विद्वलाधीशा मदीयोयमिति स्वतः ॥ ३ ॥

रमणी रुचिरा टीका भूयान्मधुरभाषिणी ।

करसम्यन्यमात्रेण विद्वदानन्ददायिनी ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणशरणैकधनिना श्रीविद्वलपदकमलप-

रागपरिमललुब्धमधुना निर्मिता

चतुःश्लोकीव्याख्या वृत्ता

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनघल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीकृष्णरायभट्टविरचितसर्वार्थबोधिकाव्याख्यासमेता ।

श्रीमद्वल्लभपादाब्जयुगलं विगलन्मधु ।

नमाम्यहं सदानन्दरूपं सर्वार्थसिद्धिदम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलपदद्वन्द्वं नत्वा मधुसुपूरितम् ।

कुर्वेहं श्रीमदाचार्यकृपापूरितवाङ्मनाः ॥ २ ॥

तत्कृतायाश्चतुःश्लोक्या व्याख्यां सर्वार्थबोधिकाम् ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयानां सकलनिरतिशयसाधनसाध्यफलप्राप्त्यर्थं शुद्ध-
पुष्टिमार्गीयातिरिक्तसाधनासाध्यफलं चात्र ज्ञापयितुं सकलवेदवेदान्तप्रतिपाद्यशुद्धपुष्टि-
मार्गीयभक्तिस्वरूपं तत्साधनं तत्तेव्यस्वरूपं च वक्तुं स्वसिद्धान्तोक्तसुबोधिन्पुण्यभाष्या-
दिरहस्यं सङ्क्षेपतश्चतुःश्लोक्या आहुः—सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदेति न कालनियमोत्र । सर्वकाले निरन्तरम् । नो चेद्भजनाभावे ह्यासुरावेशः
स्यादित्यर्थः । सर्वभावेन ब्रजाधिपो भजनीयः । यादृशो भावो भगवता सम्पा-
द्यते, कोपि भावः । भावो मनोवृत्तिः । यथा नन्दयशोदादीनां वात्सल्यभावः । तथा-
भावेन भजनीयः । अथवा, सख्यभावेन । यद्वा, मुख्यस्वामिनीनामिवासाधारणस्नेह-
भावेन । तत्र साधनदशायां यावद्भगवति कोपि भावो नोत्पद्यते तावद्भजने क्रियमाणे
राजसेवकवद्भयोपि रक्षणीयोपराधामावार्थम् । नियमस्तु पतिव्रताया इव सर्वथैव भग-
वद्भजने रक्षणीयः । यथा पतिव्रतायाः पतिभजनं विहायान्यद्धर्मादिकं गौणं, तथा भग-
वद्भजनं विहायान्यद्धर्मादिकं गौणमेवेति । यद्वा, सर्वभावेन सर्वात्मभावेन सर्वप्रकारेणा-
त्मनः स्वस्य जीवस्य भावो मनोवृत्तिर्भगवति । यद्वा, सर्वेषु स्यावरजङ्गमेषु आत्मनो

१ मयमपि रक्षणीयमिति वृत्तं, 'भावो, भितीपीः साधनं मय'निरत्यमरे तस्य ननुऽनङ्गिरसंभाव ।

भगवतो भावनाभावः । तेन तदुक्तं 'सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येव भागवतोत्तम' इतिवाक्यात् । भजनीयः सेवनीयः । सेवा कर्त्तव्या । सेवा च स्वामिनो मनोनुकूला स्ववृत्तिः, तस्या ज्ञानं तु शास्त्रद्वारेति विवेकधैर्यपूर्वकं काय-वाङ्मनोभिर्भगवदाश्रयपूर्वकं चित्तोद्वेगप्रतिबन्धभोगादिकं विहाय सेवनं कर्त्तव्यम् । यद्वा, 'श्रवणं कीर्त्तन'मितिवाक्याच्छ्रवणादिरूपा नवधा भक्तिः प्रेमरूपा कार्या । सेव्यस्वरूपमाहुः-ब्रजाधिप इति । ब्रजस्य निस्साधनस्याधिपः स्वामी नियामकः प्रभुः फलात्मा भक्तानां त्रिविधदुःखदूरीकरणार्थमाविर्भूतः साकारो व्यापक आनन्दमात्रकरपादमुखो-दरादिरूपः पूर्णः परब्रह्म 'रसो वै स' इतिश्रुत्या रसात्मा युगलस्वरूपः । सर्वात्मभावेन विरहाकुलितहृदयेन 'यच्च दुःखं यशोदाया' इत्यादिभावनया पूर्वोक्तवात्सल्यादिभावाविष्टेन सेव्यः । ननु 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मे सर्वे प्रतिष्ठित'मित्यादिश्रुतिभिर्न कर्मणा न प्रज-या धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशु'स्त्यादिना त्यागेनैवामृतत्वप्राप्तेरुक्तत्वात्कथं भजनमेवो-पदिश्यत इत्यपेक्षायामाहुः-स्वस्यायमेवेति । स्वस्य जीवस्यात्मनोयमेव भगवद्भजनमेव धर्मः । हीति निश्चये । जीवात्मनो भगवदंशत्वादंशिनः सेवा युक्तैव । तस्मादस्यैव मुख्यधर्मत्वम् । अन्ये धर्मास्तु दैहिकाः । तस्मादन्येषां गौणत्वम् । अत एव 'त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरे'रित्यस्य व्याख्याने 'अस्यधर्म'मिति पदच्छेदं कृत्वा भगवच्चरणारविन्द-भजनमभिहितम् । तदेव स्वधर्म इति द्योतितम् । अत एव धर्मादिभिर्यद्भवति तद्भजने-नैव भविष्यतीति दैहिकधर्माणां गौणत्वं द्योतितम् । अत एव भगवद्वाक्यं 'यत्कर्मभि-र्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि', 'सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽज्ञसे'ति । 'यन्न योगेन साङ्ख्येन दानव्रततपोध्वरैः । व्याख्यास्वाध्याय-संन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपी'तीतरसाधनामाप्यत्वं स्वस्योक्तम् । धर्मादिप्राप्यं तु भक्ते-रानुपद्गिरुफल्गुत्वमुक्तम् । नान्य इति । कापि कुत्रापि कदाचिदप्यन्यो धर्मो नास्ति । अन्यच्च, यं भगवान्स्वीयत्वेनानुगृह्णाति 'यमेवैष वृणुत' इतिश्रुते 'भक्त्या त्वनन्यये'त्यादिवा-क्यैश्च भजनमेव स्वधर्मः । किञ्च; 'त्रैवर्गिके'तिवाक्येन यस्मिन् महाननुग्रहस्तस्मिँल्लौकिकां-शत्प्राजनार्थं त्रिर्गविघातं स्वयमेव भगवान्करोति । मोक्षस्तु भक्तानामेव नापेक्षितो 'दीयमानमि'तिवाक्यात् । तथा च भक्तिमार्गे कः पुरुषार्थ इत्यपेक्षायां 'हरेर्दास्यं धर्मोऽर्थो हरिरेव हि । कामो हरेर्दिदृक्षेव मोक्षः कृष्णस्य चेद्भुव'मिति श्रीमद्भक्तप्रभुचरणैरहं हरे तत्र पार्दैकमूलदासानुदास' इत्यस्य व्याख्यायां निरूपितमिति जीवमात्रस्य भगवद्भ-जनमेव स्वधर्मः ॥ १ ॥

ननु सर्वेषां भगवद्भजनमेव स्वधर्मश्चेत्तर्हि सर्वे भगवद्भजनमेव किमिति न कुर्य-न्तीत्यपेक्षायामाहुः-एवमिति ।

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

एवमनेन प्रकारेण स्त्रियः स्वपतिभजनवत्सदा निरन्तरं दैवजीवैः सद्भिर्त्यक्तर्तव्यं तदस्माभिरुक्तम् । दैवजीवानां सतां सत्पुरुषाणां सम्बन्धी कर्तव्यो यो भगवद्भजनरूपो धर्मः सोऽस्माभिरुक्तः । स्म इति प्रसिद्धिः । दैवजीवानामेवायं धर्मो, नत्वासुरजीवानाम् । आसुरावेशिनां तु व्यभिचारिणीनामिवान्यधर्मेष्वपि प्रवृत्तिः । दैवजीवानां तु गृहाश्रमिणां श्रौतस्मार्त्तादिकर्मानुष्ठाने वेदरूपभगवदाज्ञया देवतान्तरयजने क्रियमाणे भगवदङ्गत्वेन तद्विभूतित्वेन यागकरणस्योक्तत्वाच्चानन्यत्वमङ्ग इति । तथा च 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मामितिवावषाद्योगक्षेमनिर्वाहकत्वं भगवत एवेति यद्धर्मादिभिरैहिकाभ्युपेक्षकफलादिकं तदनायासेन भगवान्स्वयमेव करिष्यति सम्पादयिष्यति । कुत इत्यपेक्षायामाहुः—प्रभुरिति । सर्वेषां ब्रह्मेन्द्ररुद्रादीनामपि प्रभुः स्वामी नियामकः सर्वसामर्थ्यविशिष्टः । सर्वैर्मिलित्वा यत्कर्तव्यं तत्स्वयमेव कर्तुं समर्थः । हीति प्रसिद्धिः, क्षीरोदमयने मन्दरानयने । तेन सर्वप्रकारेण देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्माद्याग्रहं परित्यज्य चतुर्विधपुरुषार्थरूपो भगवानेवेति भगवदाश्रयेण भगवद्भजनमेव कुर्वाणो निश्चिन्ततां व्रजेत् । तेन दैवजीवैर्भगवदाश्रितैः कदापि कापि चिन्ता न कार्या । चिन्ताया आसुरधर्मत्वात् । सर्वं भगवानेव करिष्यतीति भावः ॥ २ ॥

ननु लौकिकवैदिकधर्माद्याश्रयपरित्यागेन भगवद्भजने क्रियमाणे कदाचिद्भगवानप्येतन्मनोरथं न कुर्याच्चिदा किं भविष्यतीत्यपेक्षायामाहुः—यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

यदि कदाचिच्छ्रीगोकुलस्यानन्यशरणस्यानन्यगतिकस्य 'तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नायं मत्प्रसिद्धमिष्ये' भगवता श्रीनन्दनन्दनेनाङ्गीकृतस्य निस्साधनस्याधीशोधिपतिः स्वामी रक्षकः फलात्मा पालकश्च, सर्वात्मना कायवाङ्मनसा सर्वात्मभावेन वा हृदये धृतो धारितः । येषां भगवन्तं विहाय दारागारमुत्तथनादिकं किमपि मियं नास्त्येव सर्वस्वरूपेण भगवानेव येषामस्ति, भगवदर्थमेव यैः सर्वं त्यक्तं, येषां प्राणादयोपि भगवदर्थमेव मिया नात्मार्यम् । यदीतिपदादेतादृश्यवस्था दुर्लभेति सूचितम् । भगवद्भरणातिरिक्तसाधनासाध्यैति भावः । गोकुलाधीश इतिपदेन यथा श्रीगोकुले भक्तवन्द्यत्वेन भगवता स्वीयते तथैतस्यापि वशे भूत्वा भगवान् वरतेन इवि धीतिनम् । अत एव 'एवं सन्दर्शिता बद्ध हरिणा भक्तवन्द्यता । स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं संभरं वशे', 'नापं गुहापो भगवान्देहिनां गोपिकामुतः । शानिनां चात्मभूतानां रथा भक्तिमनामिहे-

ति । नन्येवं भगवति हृदि विद्यमाने गृहस्थानां धनाद्यभावाल्लौकिकवैदिककायदेः कथं निर्वाह इत्यपेक्षायामाहुः-तत इति । यदा श्रीभगवानेव सर्वसामर्थ्यविशिष्टो हृदये स्थितस्तदा लौकिकैर्व्यवहारादिकर्मभिर्वैदिकैराश्रमवर्णादिविहितैः कर्मभिर्यागदानादिभिश्चैतस्य किं फलमन्यत् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । सर्वस्यैव ब्रह्मलोकपर्यन्तस्यापि फलस्याब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोर्जनेति वाक्यान्नाश्वरत्वमेवेति न किञ्चिदित्यर्थः । ततस्तस्मादपरं किं फलमिति त्वमेव ब्रूह्यतो येषां सर्वभावेन भगवानेव हृदि स्थितस्तेषामैहिकं पारलौकिकं सर्वं भगवानेव करोति 'तेषामहं समुद्धर्ते'ति वाक्यात् । 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामी'ति वाक्याच्च ॥ ३ ॥

ननु तर्हि जीवैः सदा किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाहुः-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्रोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतः कर्मयोगज्ञानादिसाध्यं फलं तद्भक्तेरानुपङ्गिकमतः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण शश्वन्निरन्तरं गोकुलेश्वरस्य निस्साधनफलात्मनो भक्तवश्यस्य परब्रह्मणो रसात्मकस्य भगवतः पादयोश्चरणारविन्दयोः स्मरणं भजनं चकाराच्छ्रवणं कीर्त्तनं कदापि न त्याज्यम् । स्नेहाभावेऽपि मनोर्धर्मत्वात्स्मरणस्य मुख्यतया स्मरणमेवोक्तम् । अत एव 'तस्माद्भारत सर्वात्मै'त्यस्य व्याख्याने श्रवणकीर्त्तनस्मरणानामेवोक्तौ कथं नवधा भक्तिर्नोक्तेति स्वयमेवाशङ्क्य समाहितम् । पादसेवनादारभ्यात्मनिवेदनपर्यन्तानां षण्णां प्रेमोत्तरभावित्वान्मुख्यतया श्रवणकीर्त्तनस्मरणमेवाभिहितम् । तस्मादहर्निशं स्मरणं कर्त्तव्यं लीलाविशिष्टस्य । रासादिलीला अपि सर्वाश्विन्तनीया भावाविष्टतया । तथैव भजनं सेवनं कर्त्तव्यं, कदापि न त्याज्यम् । 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'ति वाक्ये मानस्या एव फलरूपत्वमुक्तम् । अत एव सेवालक्षणं चेतसो भगवत्प्रवणत्वम् । भगवत्प्रवणचित्तसिद्धयर्थं तनुवित्तजाकरणम् । तेन सेवाकरणेन संसारदुःखनिवृत्तिपूर्वकब्रह्मज्ञानावाप्तिरवान्तरफलम् । परमफलं तु यथाधिकारतो भगवदनुग्रहेण नित्यलीलाप्राप्तिरेवेति मे मम मतिरिति ।

श्रीमदाचार्यकृपया व्याख्या सर्वार्थबोधिका ।

मया कृता चतुःश्लोक्याः कृष्णरायाभिधेन हि ॥ १ ॥

तुभ्यतां तेन भगवाञ्छ्रीमदाचार्यवट्टमः ।

दासे निस्सायने दीने कृष्णराये दयानिधिः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वल्लभदेवविरचितायाश्चतुःश्लोक्याः कृष्णरायमठविरचिता

संघार्थबोधिका व्याख्या

सम्पूर्णा ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

मठेशश्रीनाथभट्टकृतटीकया संवलितः

श्रीवल्लभाभिधानौमि तान् स्वशास्त्रार्थतो मुदा ।

उपदिष्टा चतुःश्लोकी स्वीयेभ्यो यैः समासतः ॥ १ ॥

अथ श्रीवल्लभाचार्यचरणाः स्वीयजनानां सुप्रहर्षं समासतः स्वात्मधर्मपनु-
शिक्षयन्तश्चतुःश्लोक्या सर्वशास्त्रार्थं निरूपयन्ति सर्वदा सर्वभावेन भजनीय इति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

परमेश्वरो देवः सैव्य इति सर्वशास्त्रार्थः । स च केषाञ्चिन्मते निराकारः, केषा-
ञ्चिन्मते साकार उपास्यः । तत्र निराकारस्तु नोपपद्यत एव । तथा हि, किमाकारो देह
आत्मा वेति विचारणीयम् । तत्र देहस्तु पाञ्चभौतिकः प्राकृतः स नोपपद्यत एव, 'देहे-
न्द्रियासुहीनाना'मिति वाक्यात्तदीयानां पार्षदानां यत्र तथात्वं तत्र तन्मूलस्वामिनः
परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य तथात्वे किमु वाच्यमिति कैमुतिकन्यायः । अत एव आत्मेव
परः स तथाभूतो दिव्यः स्वीकार्यः । न च दिव्यपदवाच्यो देह एव तत्राकारः
स्वीकार्य इति वाच्यं, देहदेहिभिर्भागाभावात् । 'स यथा सन्वयघन आभ्यन्तरो वाद्यः
कुरुस्तो रसयन, एवं वाजरेऽयमात्मे' त्यादिश्रुतिभिरप्राकृतत्वाच्च । दिव्यपदेन द्विवि भवो
दिव्य इति व्युत्पत्त्याग्रहश्चेत्तदा देवानामिव तथादेहस्य प्राकृतत्वापत्तिः, देवेष्वप्यञ्जीकृत-
तत्त्वस्यैव दिव्यपदवाच्यत्वस्वीकारात् । यत्तु 'जन्म कर्म च मे दिव्यमि'त्युक्तं तदप्यप्राकृ-
तत्वाभिप्रायेण, दिव्यपदस्य रुढार्थरुन्वस्वीकारात् । अत एव 'देहेन्द्रियासुहीनानामि'त्यत्र
तन्निषेधः । न च तत्र सामान्योक्त्या निषेध एव देहादेरापद्यत इति वाच्यम्, पुनस्तत्क-
यनात्, 'वैकुण्ठपुरवासिनां पश्यतां कुर्वतां गानमि'त्यनुपदमेव तथाकारत्वेन निरूपणात्,
तेन प्राकृताकारस्य निर्गन्धस्पर्श पर्ययस्त्विति, न त्वप्राकृतान्तरस्य । प्राकृतभौतिकादिका-
काम्त्वं न तथा भगवतीति बोध्यम् । अत एवोक्तं 'सागराव्रज्यार्द्रस्थानो वेदपासो' इति

स्वाचार्यनाम सर्वोत्तमे । तत्रैकशब्दो मुख्यार्थवाची । साकारत्वमुक्त्वा यद्ब्रह्मत्वं निरूपितं, तद्यथा ब्रह्म केवलं सच्चिदानन्दमयं तथा तत्करचरणादीनामपि केवलसच्चिदानन्दमयत्वं ज्ञापितम् । साकारत्वकथनेन पुष्टिमार्गीयफलस्य तत्स्वरूपस्य सर्वेन्द्रियास्वाद्यत्वं, फलानुभवप्रकार उक्तः । नन्विदमवधि सर्वशास्त्रार्थविचारकैरपि परब्रह्मणः साकारत्वनिरूपणात् कथमाचार्याणामेव साकारत्वनिरूपकत्वमिति चेत्, उच्यते । ब्रह्मणोऽत्यलौकिकत्वाच्चक्षुरादीनां लौकिकप्रमाणत्वान्न चक्षुरादिगम्यत्वं ब्रह्मणि, किन्तु स्वेच्छया संभवतीति श्रुतीनामलौकिकमानत्वेन श्रुतय एव परब्रह्मणि प्रमाणमिति तत्प्रतिपाद्यमेव ब्रह्म । तास्तु 'स ईक्षाञ्चक्रे' 'तस्मादेकाकी न रमते' 'स द्वितीयमैच्छत्' 'स हैतावानासे'ति साकारमेव निरूपयन्ति । गीता च 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखमि'त्यादि साकारत्वमेव वदति । ननु निराकारवादिभिरपि निराकारप्रतिपादने 'अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमि'त्यादिश्रुतय एव प्रमाणत्वेनाङ्गीक्रियन्ते कथं न निराकारत्वमिति चेत्, उच्यते । निराकारत्वप्रतिपादका अपि श्रुतयो ब्रह्मणि देवाद्याकारवत् प्राकृताकारत्वमेव प्रतिषेधन्ति, नत्वानन्दमात्रकरपादमुखोदराद्याकारम् । यदि सर्वथा निराकारत्वमेव शुभं मतं स्यात्तदा निराकारत्वमुक्त्वापि अग्रे 'स ईक्षाञ्चक्रे' इत्यादिना साकारं न प्रतिपादयेयुः । अत एव व्याससूत्रमपि 'प्रकृतैतावर्यं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय' इति । अस्याप्यर्थः, प्रकृतमेतावर्यं प्राकृतं साकारत्वं, तन्निषेधति निराकारश्रुतिः, न त्वानन्दैकाकारत्वं, तत्र हेतुः 'ततो ब्रवीति च भूय' इति । अस्याप्यर्थः ततोऽग्रे । पुनरपि 'स ईक्षाञ्चक्रे' 'अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इत्यादि साकारत्वमेव वदतीति निराकारवादिनां यदिकश्चिच्छ्रुतिज्ञानवच्चैपि सर्वशास्त्रीयोपनिषज्ज्ञानाभावाच्चासु च प्रकारमेदतो ब्रह्मनिरूपणात्, तत्र परस्परविरोधपरिहारपूर्वकविषयव्यवस्थया यत्सिध्यति तादृशं ब्रह्म मन्तव्यम् । निराकारवादिनां सर्वशास्त्रीयोपनिषत्तात्पर्यज्ञानाभावात्स्वबुद्ध्यनुसारेण यदिकश्चिच्छ्रुतितात्पर्यं स्वसिद्धान्तानुसारं कल्पयित्वा निराकारत्वकथनमिति न तदुक्तं प्रमाणम् । स्वाचार्यैस्तु सर्वशास्त्रीयोपनिषत्तात्पर्यस्य विरोधपरिहारेणावगमात्तत्र च साकारस्यैव निरूपणात् सर्वमवगत्यैव साकारत्वमुक्तमिति सिद्धं साकारत्वम् ।

त च साकारः परमेश्वरः को वा भजनीयः, शिवो त्रिणुर्वा व्यूहात्मा वा नारायणो ब्रह्माण्डविग्रहो विश्वरूपादिर्देवताकाङ्क्षायामाहुः ब्रजाधिप इति । अनेन सर्वतो व्यावृत्त्यापनारदशापनेष्वपि भगवदंशेषु स्वरूपेषु भजनीयः श्रीकृष्णः पुरोत्तमो ब्रजाधिप एवोक्तः । 'क्वचित्पाण्डित्यमि'तिश्लोके निर्णीतत्वात् । सोऽपि नोपास्यः किन्तु भजनीयो, 'भज' सेवायामिति धातोः । उपासनायाः कर्मान्तर्गतत्वेन मन्त्रोपासनैर्दिग्गान्त्रिकदीक्षार्चनादिभिः परानन्दं भजनीयस्यापातीति विभूतिरूपं व्यावर्त्यते । भजनञ्च सेवा, रस भक्तिपदयोरर्थः । 'धात्वर्थः सेवा, प्रत्ययार्थः स्नेह'

इति निबन्धोक्तेः । 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इतिभक्तिसूत्रात् । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः
सर्वतोधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथे'ति नारदपञ्चरात्रोक्तेश्च ।
ज्ञानपूर्वकत्वे विहितस्नेहो भक्तिपदवाच्यः, अन्यथा त्वविहितः स्नेह इत्यन्यत्र विस्तरः ।
सा सेवा तनुवित्तजा कायिक्येव केवला संभूतेति मानसीत्वमपि लक्षणे निवेश्यते ।
'प्रत्ययार्थः स्नेह' इत्यान्तरो धर्म उक्तः । तथैतदुक्तं सिद्धान्तमुक्तावर्यां 'चेतस्तत्त्ववर्ण
सेवा तत्सिद्धयै तनुवित्तजा' इति । तथा च देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणैर्निवेदितात्मभिः
संसेव्य इत्यभिप्रायतः सर्वभावेनेत्युक्तम् । सर्वो यो भावो देहेन्द्रियादीनां ययार्ह
तत्तद्विनियोगात्मकस्तेन सेव्यः । सर्वात्मभावेनेति केचित् । सोप्यत्र पुष्टिमार्गीय एव ।
सर्वोपि आत्मनो भावो, न तु सर्वत्रात्मत्वभावनं, तस्य मर्यादामार्गीयत्वादिति विवेच-
नीयम् । किञ्च, स सर्वदा भजनीयः, न तु कदाचित् कर्ममार्ग इव, नैमित्तिकदेववद्वा ।
ननु वेदादिप्रमाणग्रन्थेषु तु तदुपासनं विहितमभिहितं न त्वेतदित्यप्यविहित-
मेव भजनमिति चेन्न, सर्वतः पृथक्त्वेनैतत्प्रमातो व्यवस्थापितत्वात् । 'अनित्यमसुखं
लोकमिमं प्राप्य भजस्व मामितिभगवद्वाक्ये भजनविध्युपपादितत्वाच्च । 'मन्मना भव
मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे' इत्यादि-
ना । अत एवात्राप्यावश्यकत्वार्थकतयानुशिष्टानां तैव्यत्तव्यानीयरप्रत्ययानां मध्ये अनी-
यरप्रत्यय उपात्तः । तथा विध्यर्थकश्च । न चैवं विध्यधीनत्वमसङ्गः । मर्यादातो व्यति-
रेकात् पुष्टिमार्गीयत्वाच्च । अत एवोक्तमेकादशस्कन्धे भागवते भगवद्धर्मनिरूपणप्रसङ्गे
'यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित् । धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्वलेन्न पतेदिहे'-
त्यादि । अयमेव धर्मः ॥ १ ॥

इति मटेदशधीनायमदृष्टता चतुःश्लोक्याः प्रथमश्लोकटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नम ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नम ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नम ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीदार्किकेशविरचितव्याख्यायुता ।

श्रीगोवर्धनधराय नमः ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान्निद्वलेशांश्च सदुरुन् ।

स्वसिद्धान्तचतुःश्लोकीं विवृणोमि यथामति ॥ १ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः कृष्णाश्रयग्रन्थे सपरिकरम्याश्रयस्य निरूपितत्वादा-
श्रितान् स्वमार्गीयममाणप्रमेयसाधनफलानि निर्देष्टुं तद्वोधकधर्मार्थकाममोक्षोपदेष्टुं
पूर्वश्लोके धर्म प्रमाणं च निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो ब्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः कापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदेति सर्वस्मिन्काले । सर्वभावेनेति पतिपुत्रादिभावेन । तदुक्तं 'प्रेम्णो भवां-
स्तनुभृतां फिल वन्युरात्मे'ति, 'सर्वेषामात्मजो ह्यात्मा पिता माता स ईश्वर' इति,
'येषां च त्वं मिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सहृदो दैवतञ्च' । ब्रजाधिपः । ब्रजस्य
निःसाधनस्यानन्यस्वामिनः अधिपः स्वामी । कर्तव्यं निर्दिशन्ति भजनीय इति । काय-
वाङ्मनोभिरवश्यं सेवनीयः । यद्वा, सर्वेषामिन्द्रियाणां भावेन 'तन्मनस्कास्तदाला-
पास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः' इतिरीतिकेन, निरोपलक्षणे वक्ष्यमाणरीतिकेन वा सेव्यः ।
स्वस्येति 'देवोऽमुरो मनुष्यो वे'तिवाक्यात्, 'को नु राजन्नि'तिवाक्याच्च स्वस्यात्मनो
जीवमात्रस्य । स्वस्य कृष्णाश्रितजीवस्यायमेव धर्मः । तदेव भक्तिहंसे 'स्त्रियाः स्वपति-
भजनव'दिति । अर्तव्यं निषेधयन्ति.....

ण काले श्रौतकर्तव्यस्य । 'वर्णाश्रमवृत्तां धर्मैः श्रुत्यादिषु यथोदितः । तथैव
विधिवन्कार्यः' बालगोत्रे 'स्वधर्ममनुतिष्ठन्वै भारद्वाजमुपमन्यया' । अत एव सर्वोत्तमेषुपि
'धर्ममार्गप्रदर्शकः' 'यागादौ भक्तिमार्गसंसाधनत्वोपदेशकः'; 'यज्ञभोक्ता यज्ञकर्ते'त्यादि-
नामानि । तथाकृतिश्च परम्परया दृश्यते । न चैवं 'सर्वदा'पदनाथः शङ्क्यः, भक्तिमार्गे
साधनफलयोरेक्येन तेषामपि सेवा मज्यपातिनीति न बाधः ॥ १ ॥

एवं 'सर्वदा सर्वभावेन भजनीय'इत्यनेन प्रमाणं निरूप्य 'धर्मो ही'त्यनेन
धर्म च निरूप्य प्रमेयमर्थं च निरूपयन्ति एवं सतामिति ।

एवं सतां रम कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

उक्तप्रकारेण भजताम् । इमेति प्रसिद्धिः । भगवद्गीतासु 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह'मिति भगवद्वाक्यात् । एकादशस्कन्धे च 'यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि, सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽज्ञसे'ति भगवद्वाक्यात् । कर्तव्यं सेवोपयुक्तपदार्थसम्पादनं स्वयमेव करिष्यति । स्वकर्तव्यमिति पाठे स्वस्य जीवस्य भगवतो वा यद्यत्कर्तव्यं तत्तद्भरिः स्वयमेव अविकृत एव अप्रार्थित एव करिष्यति, न त्वन्यद्वारा । नापि कल्पवृक्षादिवत् । स हि प्रार्थित एव करोति । अत एव दशमस्कन्धे 'व्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान्बालचेष्टितैः' । सर्वोत्तमेषु 'स्वदासार्यकृताशेषसाधन' इति । मार्यादिकभक्तेषु नृसिंहमहत्तरादिषु तथाकृतमपि श्रूयते । ननु भगवान् केन प्रकारेण करोतीत्याशङ्क्यामाह प्रभुरिति । प्रकर्षेण भवतीति । भगवद्गीताभिलषितशय्यासिंहासनादिरूपो भवति । यथा मैथिलश्रुतदेवयोर्गृहयोर्ऋष्यादिवाहनादिसर्वरूपो भूत्वा विवेश । तदुक्तं 'उभयोराविशद्देहमुभाभ्यां तदलक्षित' इति । यथा च षोडशसहस्रनायिकाविवाहे श्रीवसुदेवादिवीरपात्रिकसर्ववस्तुरूपो भूत्वा सर्वत्र विवाहं कृतवान् । तदुक्तं 'अथो मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः । अथोपयेमे भगवोस्तावद्रूपधरोऽव्यय' इति । ननु सर्ववेदप्रतिपाद्यो भगवानुच्चावचभावं कथं भजते इत्यत आहुः सर्वसमर्थ इति । सर्वं कर्तुं समर्थः । अथवा । सर्वेषुच्चावचभावेषु समस्तुल्योऽर्थो यस्य । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति' श्रुत्या वस्तुतः सर्वस्य भगवच्चात् । तथा चोक्तमष्टमस्कन्धे 'उच्चावचेषु भूतेषु चरन्वायुरिचेश्वरः । नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वाद्धियो गुणैः' । हि युक्तोऽयमर्थः । एतेन सिद्धमाहुः तेनेति । भगवतैव संपादितेनार्थेन निश्चिन्ततां भगवदेकतानतां व्रजेत् । निश्चिन्तो भूत्वा सेवां कुर्यात् । अत एव भक्तिवर्द्धिन्यां 'अध्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः' । नवरत्नमकराशेषि 'भगवदर्यापि सा न कार्या' । विनेकधैर्याश्रयेऽपि 'प्राप्तं सेवेत निर्ममः' । गदाधरदासीनां तथाकृतिश्च श्रूयते । एवं प्रभुपदेनार्थं सर्वसमर्थपदेन प्रमेयं च निरूप्य 'भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतयार्थक' इत्युपक्रम्य, 'यस्मिन् आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै बहिरू । आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः । न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्त्यो राति चाशिष इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥

एवं तु भगवन्तार्थसंपादने कृते भक्तिमार्गान्तरायः, स्वयं कृते सेवाऽनिर्वाह इति प्राप्ते; भक्तिमार्गीयं साधनं निरूपयन्तो हरेर्दिद्वारूपं कामं निरूपयन्ति यदि श्रीगो-कुलाधीश इति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।

ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

एतेन दुर्लभतोच्यते । अत एव दिदृक्षा । श्रिया युक्तो गोकुलाधीश, एतेन कामसम्पत्तिर्निरूपिता । 'कामः स्त्रीषु प्रतिष्ठित' इतिवाक्यात् । 'कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तदि'तिवाक्यात् साधनसंपत्तिर्निरूपिता । तयोः स्वस्मिन्समावेशमाहुः धृतः सर्वात्मना हृदि । 'एकादशेन्द्रियैः काम' इतिवाक्यात् । अत्राऽऽत्मपदं इन्द्रियपदम् । सर्वपदं एकादशपदम् । सर्वेन्द्रियैः कामसाधनसंयुक्तो गोकुलाधीशो हृदि धृतो हृदये कृतस्त्वदा लौकिकफलस्य स्वाधीनपतित्वस्य वैदिकफलस्य चित्तशुद्धेश्च 'हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूत' इतिवचनादाप्तत्वेन लौकिकैरुद्यमनादिभिः वैदिकैर्यज्ञादिभिरपि किं ? नास्ति परमुत्कृष्टं, यस्मादेतादृशमत्युत्कृष्टमस्ति चेद्ब्रूहि ॥ ३ ॥

एवं श्रीपदेन कामं साधनं च निरूप्य भगवदीयत्वरूपं मोक्षं स्मरणसेवारूपं फलं निरूपयन्ति-अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः ।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतो हृदये श्रीगोकुलाधीशवारणादन्यसाधनं नास्ति, अतः परं सर्वात्मना देहेन्द्रियमाणान्तःकरणैः शश्वद्विरन्तरं, गवां कुलस्य, गवां बन्धूनां गोपगोपीनां, गोकुलग्रामस्य वा ईश्वरस्य नियामकस्य पादयोर्भगवदीयदेहसंपादकयोः स्मरणमाध्यानं भजनं सेवनं, चकारेण श्रवणं कीर्तनं च, न त्याज्यम् । सादरं सर्वथा विधेयम् । अपिः संभावनायाम् । त्यागसंभावनैव नास्ति । एवं भगवदीयत्वरूपमोक्षं सेवारूपफलं चेति । स्वयं स्वाभिप्रामाण्येन ग्रन्थं समापयन्ति-इति मे मतिरिति । मे श्रीकृष्णवद्वभस्य इति एवं प्रकारिका मतिः ॥ ४ ॥

एवं भगवदीयानां धर्मायैच्छामृतमदा ।

व्याख्यातेयं चतुःश्लोकी ममाणादिप्रदर्शिका ॥ १ ॥

तेन श्रीवद्वमाचार्याः स्वदासे मयि वंगजे ।

मर्सादन्तु स्वकृपया सान्त्वयाः सहसेवकाः ॥ २ ॥

इति ध्यायद्वमाचार्यचरणकृतानश्रीमधुरानायात्मजवार्तिकेशविरचिता

चतुःश्लोकीव्याख्यान्ययवोधिनी

समाप्ता ।

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।
શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।
શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।

ચતુઃશ્લોકી ।

શ્રીમદ્રજરાજચરણવિરચિતટીકાનુવાદસહિત ।

શ્રીમદ્રાસરસામૃતાન્ધિવિલસદ્ગોપીશપાદામ્બુજ-
દ્વન્દ્વસ્નેહવિલાસદાનકરણે શ્રીપારિજાતોષમઃ ।
સ્ફૂર્જદ્રોપકદમ્વિનીવિલસિતપ્રેમાખ્યવર્ત્માકરો
ભૂયાન્મે હૃદિ સન્તતં દુરિતહૃચ્છીવિટ્લો વાલ્મીકિઃ ॥ ૧ ॥

(વસતતિલકા)

શ્રીરાસના રસમયામૃતના સમુદ્રે
શેભાયમાન પ્રભુના ચરણાબ્જ યુગ્મે;
સેવાવિલાસસુખના શુભ દાનકાળે
શ્રીપારિજાતસમ આપ સદા ગિરાજે; (૧)
શેભેજ પ્રેમ બહુ ગોપકદમ્વિનીમાં
તે પ્રેમમાર્ગકર વલ્લભપુત્રરૂપે,
જે વિકૃત્વેશ અતિપાપ હરે સદા જો
તે શ્રીશ આ મમ હૃદેજ સદા ગિરાજે. (૨) .

આપણા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ લગવાનું છે. આ સિદ્ધાન્ત આપણને યથાર્થ સમજાવવા શ્રીમદાચાર્યચરણે પરમકૃપાથી આર શ્લોક રચ્યા. તેમાં પ્રથમ શ્લોકથી ધર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે.

સર્વદા સર્વભાવેન ભજનીયો વ્રજાધિપઃ ।

સ્વસ્યાયમેવ ધર્મો હિ નાન્યઃ ક્વાપિ કદાચન ॥ ૧ ॥

અન્વયાર્થ--(સર્વભાવેન) સર્વાત્મભાવથી (સર્વદા) હંમેશાં (વ્રજાધિપઃ) મજના અધિ-
પતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર (ભજનીયઃ) મેવવા. (નાન્ય) કશીનો (અયમેવ) આજ (ધર્મ) ધર્મ

(હિ) નિશ્ચય છે. (કાપિ) કોઈ પણ સ્થલમાં (કદાચન) કોઈ પણ કાલમાં (અન્ય:) ઉપર કદ્યો તે શિવાય ખીજે (ન) નથી.

ભાવાર્થ—સર્વાત્મભાવથી હંમેશાં પ્રજના આધપતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને સેવવા. ભક્તાને આજ નિશ્ચિત ધર્મ છે. કોઈ પણ સ્થલમાં કોઈ પણ કાલમાં સેવા વિના અન્ય ધર્મ જ નથી.

ભગવદ્દાસ્ય એ જ ધર્મ છે.

વિવેચન—જીવ ભગવાનનો સહજ દાસ છે, આજ વાત શ્રુતિ કહી રહી છે. તેથી જ શ્રીપ્રભુચરણે પણ વિદ્વન્મંડનમાં જીવના સહજ સ્વામી શ્રીગોકુલપતિના ચરણકમલદાસ્યને જ જીવના સહજ ધર્મ તરીકેનો નિર્ણય કર્યો.

ભગવદ્દાસ્ય સદા કરવું.

ભગવાનની સેવામાં કાલનો નિયમ નથી. ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરેમાં ધર્મકાર્ય કરવાનો સમય દર્શાવ્યો, કારણ કે તે ધર્મથી થતું ફલ કાલને અધીન છે, નાશયુક્ત છે. ભગવદ્દાસ્ય તેવો ધર્મ નથી; એટલું જ નહિ પણ તે સેવાનું ફલ પણ કાલાધીન નથી. પણ અક્ષય્ય છે. જો દાણ વાર પણ ભગવત્સેવા ત્યજી ખીજે ધર્મ કરીએ તો આપણી અતન્યતાનો ભંગ જ થાય. આપણાથી આપણા પાતને છોડીને ખીજાની સેવા થાય જ કેમ! પતિવ્રતાનું ક્ષણ પણ મન અન્યત્ર ચલે તો પતિવ્રતાવ્રતનો ભંગ જ થાય. આ બન્ને તાત્પર્ય ‘સર્વદા’ પદથી નિકળે છે.

સર્વાત્મભાવથી ભગવત્સેવન કરવું.

સર્વાત્મભાવ એટલે શું?—(૧) સર્વ પતિપુત્રાદિભાવથી ભગવાનને સેવવા. શ્રી-આચાર્યચરણે પણ આજ્ઞા કરી કે ‘તેવી ભાવનાથી પ્રભુસેવા કરવી,’ (૨) સ્ત્રીભાવથી પણ ભગવાનને સેવવા. અહીં સર્વભાવનો સમાવેશ એકલા સ્ત્રીભાવમાં થાય છે. કારણ કે ‘સર્વ’ શબ્દ ક્વચિત્ એકત્વનો બોધક પણ બોવાય છે. તેથી જ શ્રીગોપીજનોએ ‘સર્વ વિષયોને ત્યજીને હે ભગવન્ અમે આપના ચરણમાં આવ્યા છીએ’ અહીં સર્વ શબ્દનો એક એવો અર્થ કર્યો અને સર્વ વિષયોના સ્થાન પ્રભુને ગણ્યા. ભગવાનમાં જે સ્ત્રીભાવ છે તે જ ચોજક છે. શ્રીસ્વામિનીજીએ કરેલા સ્વશૃંગારાદિપ્રકારયુક્ત ભગવાનમાં જે સ્ત્રીભાવ છે તે જ આપણને ચોજનાર છે; અર્થાત્ આપણામાં સ્ત્રીભાવનો ઉત્પાદક છે; (ભગવાનમાં ગૃહ રીતિથી સ્ત્રીભાવ રહેલો છે તે વાત સૌન્દર્યપદ્યની દીક્રમાં દર્શાવેલી છે) શ્રીશુભાંઈજીએ પણ શૃંગારરસમંડનમાં આ જ વાત દર્શાવી છે. ‘જો’ કે આપ યુવતીવેષમાં છો છતાં આપનો કટાક્ષ અમર્યાદ છે. કામગાણની લીલાને કરતો એ અમર્યાદ કટાક્ષ વિવેક લક્ષ્ય અને ધૈર્યને

૧ સ્પષ્ટીકરણ—આપણે ભગવાનને સ્ત્રીભાવથી બોલ્યા એ મસંગ આવે છે. દરે એ સ્ત્રીભાવ આપ-જુમાં રીતે દ્રશ્યવે? એના જવાબમાં પ્રભુમાં વિરાગ્યે સ્ત્રીભાવ એજ આપણામાં સ્ત્રીભાવનો ઉત્પાદક છે. આ વાનમાં ‘સ્ત્રીભાવયુક્ત પ્રભુના દર્શનથી આપણને સ્ત્રીભાવ થાય’ આ સ્ત્રીઆચાર્યચરણનું વચન મમ્માનુ આપણું. પ્રભુમાં સ્ત્રીભાવ છે. આ વાત સિદ્ધ કરવા શૃંગારરસમંડનાદિનાં વાક્યોને મમ્માનુ તરીકે આપ્યાં છે. (૨) વચનિ પ્રાચીનોત્તરવાચ્યવાદ્યતત્ત્વવર્ણન. વિવિતમ્મલ્લહીત્તે દર્શિત વિવેકવર્ણવર્ણમાજ, ૧૦-૧૦

હોય છે.’ ‘આ રીતે ત્રિલંગ સ્વરૂપે આપ જો વેળુનું મધુર ગાન કરો તો તે જ વખત પુરુષને પણ યુવતીભાવ ઉમટે,’ માટે જ અમારા પ્રભુચરણે અને શ્રીમદ્ધાર્મચરણે આજ્ઞા કરી છે કે:—‘એ સ્વરૂપના દર્શનથી તો જરૂર પ્રમદાભાવ થાય જ’ ‘કુણનું સ્વરૂપ જેમાં સ્ત્રીભાવ ગૂઢ છે એવું છે’ આમ બહાંપીક શ્લોકની સુખોદિનીજીમાં કહ્યું છે. જો કે સ્ત્રીભાવને સર્વ કોઈ યોગ્ય નથી તેથી આ ભાવ સર્વને ઉપદેશયો અશક્ય લાગે છે. પરંતુ આ ભાવમાટે સર્વની યોગ્યતા શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્માજીએ બૃહદ્વામન પુરાણમાં કહ્યું છે કે ‘સ્ત્રી કે પુરુષે પતિભાવથી ભગવાનને ભજવા’ (૪) સર્વભાવ પદમાં સર્વશબ્દનો અર્થ પ્રભુ પણ કરી શકાય. આ સર્વ પ્રભુ જ છે કારણ કે સર્વશબ્દની શક્તિ પ્રભુમાં જ છે અને પ્રભુના આત્મરૂપ શ્રીસ્વામિનીજી છે તેમાં દાસીભાવથી પ્રભુને સેવવા. એટલે કે શ્રીસ્વામિનીજીના સંદેશા શ્રીમણને પહોંચાડવા, લીલોપયુક્ત સર્વસામગ્રી સમ્પાદન કરી આપવી વિગેરે. આમ સર્વભાવ શબ્દનું બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે રહસ્ય સમજવાનું છે.

મલાધિપપદનું તાત્પર્ય—મલાધિપ પદ પૂર્ણપુરુષોત્તમનું યોગક છે. જેમ પ્રભુ મજજનોને પોતાના ગણી આપ જ તેઓના નાથ બની તેઓની સાથે રમણ કરે છે; તેમ આપણે પણ જો પ્રભુને સર્વાભિલાષે સજ્જનું તો અવશ્ય આપણી સાથે પણ મજજનોની પેઠે રમણ કરશે જ. ગોકુલવાસીઓને રસદાન કરવાની ઇચ્છાથી વામકરમાં ગિરિવરને ધારણ કરી અમન્દ ઉત્સાહથી; ઉદ્વલસિત હૃદયવાલા શ્રીગોકુલનાથે પણ કહ્યું કે મજનો નાથ હું છું અને મજ મારે જ શરણે છે' આપણે પણ સગવાને જ નાથ સ્વીકારી સેવા કરીએ.

સ્વધર્મ--જીવ લગવાનું. અંશ છે ' જે જેનો અંશ હોય તે તેને લજે' તેથી સેવા એ જ જીવનો ધર્મ. ત્રણે કાલમાં આ શિવાય અન્ય ધર્મ જ નથી. આ જ સ્વધર્મ. આ ધર્મથી અન્યધર્મ ભૂલે ચૂકે પણ ન જ થાય, થાય તો ખાધક જ થાય. શ્રીદેવકીભાગ્યોદયના સૂર્ય શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગીતાજીમાં પણ એ જ આજ્ઞા કરી કે 'સ્વધર્મમાં મરવું કલ્યાણકારી છે; પણ પરધર્મ તો ભયાવહ જ છે' સેવા એ જ સ્વધર્મ, યોગ અતિભારથી કહું તેથી અન્યધર્મોની સ્પષ્ટ મના થઈ ગઈ, તથાપિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં અને તેવે જ જીને સ્થલે તે તે શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોને સ્વધર્મ કહી વર્ણવ્યા છે તે અવલોકી ચિત્તમાં અન્યથા વિચાર પણ ન થવો. ભ્રષ્ટ્ર એ તેથી 'ખીજો નથી' આમ કહી અન્યધર્મોનો સ્વધર્મ તરીકેનો સદન્તર નિષેધ કર્યો છે. (આવી સુદૃઢ આજ્ઞા સાંભળી જીવથી અન્યધર્મ-અન્યાશ્રય-કેમ થાય ?)

ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ દેહધર્મ છે. જીવના ધર્મ નથી.

* તેથી ભગવદ્-ધર્મને સ્વધર્મ ન માનતાં દેહધર્મને સ્વધર્મ માની બેસનાર બહિર્મુખ જ થયેલાય. કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મો દેહને ઉદ્દેશી કહેવામાં આવ્યા છે, તેથી તેને સ્વધર્મ

(१) तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्त्रार्थं मत्परिमहम् ।

गोपायै स्वात्मयोगेन सायं मैत्रव आदिनः ॥ मं. १०१२०३८। -

તરીકે ન જ ઓળખાવી શકાય. સ્વધર્મ તો સેવા જ. યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મને પૂછ્યું ‘સર્વધર્મમાં તમોને કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ લાગે છે?’ ઉત્તરમાં એ જ મહ્યું કે ‘પ્રભુની સહસ્ર નામથી સ્તુતિ અને ભક્તિથી પ્રભુસેવા એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

આ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત ધર્મોનો સર્વથા કેમ નિષેધ કરે છે, તે અવશ્ય આચરવા જોઈએ. આવી રીતે આપણને કોઈ પુછી શકે; પરંતુ ઉત્તર સીધું ને સરલ છે. જો કે દેહના સંબંધિ હોવાથી તે ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ આચરવા જોઈએ, પરંતુ આ દૈવસૃષ્ટિનો દેહ અન્યસૃષ્ટિની માફક ભૌતિક નથી. (દૈવસૃષ્ટિ તો સેવાર્થ શ્રીઅંગમાંથી જ પ્રકટી છે.) ભગવાન્ના ચરણકમલના રેણુથી દૈવસૃષ્ટિના દેહો બન્યા છે. તેનો સેવા વિના અન્યધર્મ કેમ હોઈ શકે! શ્રીવસહભગવાન્ને પણ કહેલું પડ્યું કે; દૈવસૃષ્ટિ બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી કોઈ જુદી જ સૃષ્ટિ છે” આ સૃષ્ટિ ભગવાને સ્વસેવાર્થ જ પ્રકટ કરી છે, તેથી પુણિમાર્ગીય ભક્તનો સેવા એ જ સ્વધર્મ છે એમ નિશ્ચય થયો.

સેવા ગમે તે કાલ અને દેશમાં થાય છે—ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ દેશકાલનાં સાધન હોય તો જ ધર્મ શકે. જેને દેશ અને કાલનું નિયમન હોય તેને તો ધર્મ પણ ન કહી શકાય પણ ધર્મભાસ જ કહેવાય. જે ધર્મ સ્વતઃ દેશકાલને શુદ્ધ કરી દે તે જ ધર્મ કહેવાય, તે શક્તિ ધર્મ-શાસ્ત્રીય ધર્મમાં નથી જ, પણ ભગવત્સેવામાં જ છે. તે તો અમુક દેશ ને અમુક કાલ હોય તો જ એટલે કે તે કાલમાં ને તે દેશમાં જ ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મોનું વિધાન છે, માટે ધર્મભાસ કહેવામાં જરા પણ ઉણપ નથી. સેવાધર્મ કોઈ પણ દેશમાં કે કાલમાં કરી શકાય, સેવામાર્ગ ધર્મ—શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર—પરત્વે છે. શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર જ સ્વતઃ ભક્તને માટે દેશકાલાદિને આધિદૈવિક બનાવી દે છે તેથી ભક્તને સ્વધર્મ બળવતાં ન નડે દેશ કે ન નડે કાલ વિગેરે. ભગવાન્ના^૧ ભક્તો-માં જ એટલું સામર્થ્ય રહેલું છે કે ‘સ્વહૃદયસ્થ ભગવાન્દ્વારા તીર્થને પવિત્ર કરે છે, તીર્થમાં તીર્થત્વ ઉત્પન્ન કરે છે’ ધર્મ અને ધર્મી એક જ છે, સેવાધર્મ પણ ભગવદ્રૂપ છે. ભગવાન અનિપ્રબલ છે—દેશકાલાવપરિચેદ્ય છે—અતિરોહિત છે—તેમ સેવાધર્મ અતિપ્રબલ છે, ને ત્રણે કાલમાં નાશરહિત છે તેથી ગમે ત્યાં કરી શકીએ છીએ. (એ સેવાધર્મની અપૂર્વ શક્તિ છે.) ભગવદ્દીયોને કોઈ પણ કાલમાં કોઈ પણ દેશમાં સેવા વિના અન્યધર્મ થયો નથી, થવાનો નથી.

અન્યધર્મ જો સ્વધર્મ નથી.—તેથી અન્ય ધર્મમાં વળતે મન ચાલ્યું જાય તો પણ ત્યાંથી મનને વારી ભગવાનમાં જ યોજે, સર્વોત્તમાવથી ભગવાનને જ ભજે, ભગવાન જ ભક્તોના ધર્મરૂપ છે, ભગવાન જ મારા ધર્મરૂપ છે; એમ જાણી ભગવાનને જ સેવે.

અન્યધર્મની પણ ભગવત્સ્મરણથી જ પૂર્ણતા—શાસ્ત્રમાંથી આપણને એમ પણ મળી આવે છે કે—“ધર્મથી પાપને દૂર કરે છે. પાપ જ ઇષ્ટસિદ્ધિમાં આડે આવે છે તે ધર્મથી દૂર કરી ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી લેવું.” આમ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત ધર્મથી પણ ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી લેનારા છે. પણ તેઓ નથી સમજતા કે, યથાવિધિ સાધુ ધર્મ આચરે તો જ પાપ દૂર થાય, અને તે જ પુનઃ ફરીથી કરે ત્યારે ફલ મળે, આવી રીતે ઇષ્ટસિદ્ધિ કરવી એ તો એમનાથી

બહુજ દૂર છે. પ્રથમ યથાવિધ સાદુ ધર્મ આચરવો એજ અસંભવિત છે—અશક્ય છે. તેમ છતાં આચરવા બેસે તો પણ તેની પૂર્ણતા તો ભગવત્સ્મરણથી જ થાય. ભગવદ્ધર્મ—ભગવાનનો સ્મરણધર્મ—કરે તો જ અન્યધર્મોની પૂર્ણતા. ભૂલે ચુકે ભગવત્સ્મરણ ન કરે તો વિધિ અધૂરો રહે અને ફલ તો ન જ મળે. માટે ‘જેના સ્મરણથી જેના નામોચ્ચારથી સંધ્યા જપ ક્રિયા વિગેરેની ન્યૂનતા પૂરાય છે એવા ભગવાન અન્યુત્તમે નમવું જોઈએ.’

સેવાધર્મમાં તો વિધિ નથી, (વિધિ થયો કે ન્યૂનાતિરિક્ત હોય લાગે) સેવા—મજન—એ ભાવાત્મક છે, ભજન એજ ફલ છે, ફલ એજ સ્વધર્મ છે, માટેજ યદુકુલરૂપી અમૃત સમુદ્રના ચન્દ્રરૂપ ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘જે’ જે પ્રકારે મને ભજે છે તેને તે પ્રકારે હું ભજું છું’ તેથી ભગવાનને જ ધર્મરૂપ માનનારા ભક્તોના ધર્મરૂપ ભગવાન જ બને એમાં નવાઈ શી? વિધિહીન ધર્મોથી ફલસિદ્ધિ થતીજ નથી. ચેળી યાત્રાવડક્ય કહે છે કે, ‘વિધિહીન ભાવદુષ્ટ અને જે શ્રદ્ધારહિત આચરવામાં આવ્યું હોય તે મૂર્ખ અકૃતાર્થ જનનુ કર્મ તો અસુરોજ હરણ કરે છે.’

(હવે ભક્તોની વાત કરીએ) ભક્તોને તો ભગવાન જ ઇષ્ટ છે, અને ભગવાનની પ્રાપ્તિ તો ભગવત્સેવા વિના અન્ય ધર્મથી થાયજ નહિ. ભગવાનના વિરહતાપપૂર્વક ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે જે ભગવત્સેવા કરવામાં આવે તેજ પરમધર્મરૂપ છે. શુકદેવજીનાં વચનામૃતથી પણ આ જ સિદ્ધ થાય છે. ‘સાધનભક્તિથી’ ઉત્પન્ન થયેલ ફલરૂપ ભક્તિથી જ હું પ્રાપ્ત થાઉં છું’ ધનથી’ કુલથી’ રૂપથી’ તપથી’ શાસ્ત્રથી’ પ્રભાવથી’ તેજથી’ બલથી’ પરાક્રમથી’ કે બુદ્ધિયોગથી ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી. ભગવાન ભક્તિથીજ પ્રસન્ન થાય છે. જુઓ! ગજેન્દ્રને પણ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થયા’ ‘દાન.’ તપ, યજ્ઞ, પવિત્રતા કે ત્રત ભગવાનને પ્રસન્ન કરી શકતાં નથી, પરંતુ ભગવાન નિર્મલ—અનન્ય—ભક્તિથીજ પ્રસન્ન થાય છે. બાકીનાં કાશં છે.’ ‘ભક્તપ્રિય પ્રભુ શ્રદ્ધાથી મને’ ‘મારી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનારને ચક્રવર્તી રાજ્ય મને’ અહીંથી પ્રારભીને ‘નિરપેક્ષ ભક્તિયોગથી’ જ હું લભ્ય છું’ અહીં સુધીના સન્દર્ભોથી તેમજ એનાં બીજાં હજારો વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન ભક્તિ વિના ઈતર સાધનથી મલતા નથી. ત્યાં જ ફરી સર્વધર્મોનું નિરૂપણ કરતી વખતે પ્રભુએ શ્રીમાન ઉદ્ધવના

(૧) એ વયા મં પ્રવચન્તે તાત્તપૈવ મજામ્યહમ્ । ગીતા.

(૨) વિધિહીન ભાવદુષ્ટ વૃત્તમશ્વર્યા ચ યત્ । તદ્વચ્ચત્તત્તસ્ય સમુદયાદિનામન ।

(૩) સ્મરન્તઃ સ્મારયન્તથ વિધોર્ચીરહરં હરિમ્ । ભક્ત્યા સજ્જાતયા મશ્વર્યા વિવલ્લસુહર્ગ તથમ્ ॥ ૧૧-૩-૩૧ ॥

(૪) યન્મે યનામિજનસ્વતપ છુતૌજસ્તેજ પ્રભાવવર્ઘવીર્યહુદિયોગા ।

નારાયણાય હિ અવન્તિ પરસ્ય પુત્રો ભક્ત્યા તુતૌજ મગવાન્ ગજપપાય ॥ માં ૭-૬-૬

(૫) ન શન ન તપો નેશ્યા ન શીચ ન મતાનિ ચ । પ્રીયતેઽમલયા ભક્ત્યા હરિસ્વદિદમ્બચમ્ ॥

માં ૭-૭-૬૨

પ્રતિ કહેલા 'મારી ભક્તિ દરેકે કરવી જોઈએ' અહીંથી પ્રારંભીને 'જે' સ્વધર્મમાં રહી અન્યાશ્રય વગર મને ભજે અને પ્રાણીમાયમાં મારી બુદ્ધિ રાખે તે શીઘ્ર મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.' અહિં પર્યન્તના સંદર્ભે અનન્ય ભજનને જ સ્વધર્મ બતાવ્યો છે, માટે ધર્મ સમજવાની ઇચ્છાવાલા ભગવદીયોએ સમજવું જોઈએ કે આપણા ભગવાન જ ધર્મરૂપ છે, માટે ધર્મરૂપ ભગવાન જ સેવવા અન્યધર્મો અધિકારીને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યા છે, પરંતુ સ્વભજનરૂપ ધર્મના તો સર્વ કોઈ અધિકારી છે આમ પ્રભુએ બતાવ્યું તેથી સિદ્ધ થયું કે ધર્મપદનો શક્યાર્થ ભગવદ્ભજન જ છે. અને આ વાત પણ ચુક્ત જ છે કે સર્વપાપશોધક નિર્મલ વસ્તુને અધિકારાદિકની અપેક્ષા ન જ હોય. અગ્નિ, દાહ કરવામાં અધિકારી અનધિકારીનો વિચાર ન જ રાખે. આધિદેવિકસ્વરૂપચુક્ત ગંગાસ્નાન સર્વ કોઈને શુદ્ધ જ બનાવે. આ પ્રમાણે તેજોચુક્તપદાર્થ તેમજ ગંગા વિગેરેનો દાખલો પૂર્વવાતને સિદ્ધ કરે છે કે સર્વ પાપશોધક એવા ધર્મના સર્વ કોઈ અધિકારી હોય શકે.

અન્યધર્મોમાં ધર્મપણુ હોય તો તે સર્વપાપ બાળી ઇષ્ટરૂપ ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવે અને તે ધર્મ સાર્વજનિક હોવો જોઈએ. કોઈ પણ પ્રાણી તે પાળવામાં અધિકારી હોવો જોઈએ. જેનામાં આવા શુભો હોય તે મુખ્ય ધર્મ કહેવાય. સેવાધર્મમાં આવી શક્તિ છે, અન્યધર્મમાં નથી. માટે સેવા શિવાયના બીજા ધર્મો ગૌણ કહેવાય. હવે આપણે સ્પષ્ટ સમજ્યા કે સર્વાત્મક ભગવાનની સેવા એ જ આપણો ધર્મ.

ભગવત્સેવામાં અન્યધર્મનો સંબન્ધ પણ ન જ હોવો જોઈએ.—ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે 'હું તો અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાઉં છું 'જે' અન્યાશ્રયરહિત થઈ મારા ચિન્તન કરે છે તેના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ હું જ કરું છું'. માટે ભક્તોનો ભગવત્સેવા એ જ સ્વધર્મ છે, (ભક્તોના ધર્મરૂપ ભગવાન જ છે) માટે સ્વધર્મથી ભગવાનને જ સેવવા; અન્ય-ધર્મમાં મન પરોવવું નહિ. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે આપણે ભગવાનને જ ધર્મરૂપે સમજ્યા. હવે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ અર્થતું સ્વરૂપ દ્વિતીયશ્લોકમાં કહે છે તેનો વિચાર કરીએ

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।

प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

અવધાર્ય—(સદા) હંમેશાં (एवं) આ પ્રમાણે (कर्तव्यं) કરવું (प्रभुः) ભક્તોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્ર (सर्वसमर्थः) ભક્તોના સર્વરૂપ ભગવાન સુન્દર અર્થરૂપ પણ છે. (ते) (स्वयमेव) આપ જ (हि) જરૂર (करिष्यति) ભક્તોનું સર્વ કાર્ય કરશે. (स्म) આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. (तत्र) માટે (निश्चिन्ततां) ભક્તો નિશ્ચિન્તપણામાં વ્રજેન રહેવું.

(૧) इति मां य स्वयमेव भजन नियमनन्यभात् । सर्वभूतेषु मद्रावो मद्राणि विन्दतेऽचिरात् ॥
સ્મ ૧૧-૧૮-૧૫

(૨) अतस्याविनयनो मां ये जना परुषावते । तेषां निष्पानिपुणतां योगश्रेम वदाम्यहम् ॥ गीता

‘લાવાર્થ-હંમેશાં આ પ્રમાણે કરવું કે-લકતોના સ્વામી લગવાનું લકતના સુંદર અર્થરૂપ છે, માટે લકતનાં સર્વ કાર્ય લગવાનું જ જરૂર કરી લેશે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે માટે લકતે નિશ્ચિન્ત રહેવું.

વિવેચન-લકતનું સર્વ કાર્ય લગવાનું કરી લે છે. અર્થ-ધન-હંમેશાં સંતાડવું જોઈએ. તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પ્રભુ નિજસ્વરૂપ રૂપ અર્થને રક્ષે છે. લગવાનું સર્વસમર્થ છે, તેથી પોતે જ કર્તવ્ય-રક્ષણાદિક કરે છે. લકતોને કરવાનું રક્ષણાદિક કાર્ય આપજ કરી લે છે. માટે લકતે તો નિશ્ચિન્ત જ રહેવું. જેમ અર્થનું રક્ષણ કરવાને આપણે યતન કરીએ છીએ, તે જડ હોવાથી તેને રક્ષણની જરૂર છે, પરંતુ લગવંદીયોને તો લગવાનું જ અર્થરૂપ થયા. (પ્રભુ લાવાત્મક છે) લાવાત્મક ધનને શુભ રાખી રક્ષવું જોઈએ, તે શુભ રાખી રક્ષવાનું કાર્ય પણ લગવાનું જ કરી લે, લકતે તો નિશ્ચિન્ત જ રહેવું. (મારો લાવ વધશે કે નહિ! લાવ નષ્ટ તો નહિ થાય! ઇત્યાદિ ચિન્તા ન જ કરવી.) ‘નિવેદિત લકતે કોઈ પણ જાતની ચિન્તા ન જ કરવી.’ એવી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની નવરત્નીય આજ્ઞા છે. અર્થને આપણે સારી રીતે સંતાડીએ તો જ ચોરોથી નિશ્ચિન્ત થવાય. લાવરૂપ અર્થને પણ બહિર્મુખ ચોરોથી રક્ષવાની જરૂર છે, તે રક્ષણ પણ પ્રભુ જ કરી લેશે માટે લકતે તેની પ્રીતિ ન જ કરવી. અર્થ તો સર્વથી શુભ રાખવો જોઈએ, માટે લાવરૂપી અર્થ સર્વશુભ રાખવા માટે શ્રીમદ્વાચાર્ય-ચરણે શ્લોકમાં તેનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય ન કર્યો. પણ લકતને કહ્યું કે, ‘તમારે નિશ્ચિન્ત રહેવું, તમારું (લાવરક્ષણનું) કાર્ય હું કરી લઈશ.’ આવી રીતે લાવની વાત શુભ રીતે સમજાવી. અથવા પ્રભુ સર્વ કરવાને સમર્થ છે. માટે લકતનું સર્વ કાર્ય આપજ કરી લેશે. હંમેશાં લકતે એમ ધારી નિશ્ચિન્ત રહેવું. જેમ દ્રવ્યથી જ સર્વસામગ્રી મેળવી શકીએ છીએ; તેમ સર્વસમર્થ પ્રભુ જ લકતના સ્વલોગયોગ્ય અલૌકિક દેહ, યૌવન વિગેરે સામગ્રીસંપાદન કાર્ય કરી દેશે. કારણ કે લગવાનું સર્વલકતોના અર્થરૂપ છે. માટે આપજ લકતની અલૌકિક સામગ્રીરૂપ બની જાય. અમારા રસોદધિના ચન્દ્ર શ્રીપ્રભુચરણે રસસર્વસ્વ કાવ્યમાં આ વાતનો ચિતાર આપ્યો છે. ‘હે સખિ! અવરથા વિના જ તે સમયે દેવમોહનીને પણ મોહ પમાડે એવું નવયૌવન ત્યાં થયું. આ કુમારિકાને નવયૌવન સ્ફુટ થયું એ શુણ્ણ તેના અંગનો ન હતો કે તેના મતનો શુણ્ણ ન હતો, તેમ જ અન્યે કયો પણ ન હતો, એ તો વિચિત્ર રસ-લાવયુક્ત પ્રિયના કટાક્ષથી જ એ શુણ્ણ ઉદ્ભવ્યો હતો.’ હે સખિ! તેમનું નવયૌવન વય જ એવું છે કે જેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તો પછી એ અલૌકિક શ્રીઅંગનું તો કહેવું જ શું! એ. કુમારિકાઓએ ઉદાર રસોદધિ શ્રીકૃષ્ણચરણી એવા રસની પ્રાપ્તિ કરી છે કે-જે શ્રીલક્ષ્મીજીને પણ અતિદુર્લભ છે.’ જે રસરૂપ અર્થ આધિદેવિક લક્ષ્મીજીને પણ દુર્લભ છે;

(૧) ત્રિવેણી સમયક્રમં સતિ તદા યદાલીડતિસ્ફુટં નવયૌવનં ત્રિદશમોદિતીનોદયત્મ । તદગ્નપ્રણો ન સદ્ગતદ્ગતોન્યદીપોપિ વા વિચિત્રરત્નમાવિતપ્રિયકટાપ્રગોયં પરમ ॥

(૨) વય એવ યદીદગં તદીયં સિદ્ધ વાચ્યં સતિ વિપદાપ્રગેવમ । રસહામનોન્દિતદુરાયં રતમાવુર્વ-દુરાત્તો રમાવ્યેઃ ॥

તે અર્થ ધનથી શી રીતે મળી શકે પ્રભુ રસરૂપ અર્થને લક્ષ્યોમા સિદ્ધ કરે છે માટે ભગવાન જ અમારા-લક્ષ્યોના અર્થરૂપ છે તે જ અમારું સર્વકાર્ય સિદ્ધ કરશે એ વાત ધ્યાનમા રાખીને જ સર્વાત્મભાવપૂર્વક સદા ભગવદ્ભજન કરવું, તેથી પ્રભુ પણ લક્ષ્યોના અર્થ રૂપ હોવાથી અર્થ ભજનસામગ્રી સિદ્ધ કરશે જ

શુ નજરુમારિકાઓ જ આ ભાવને પાત્ર હોવાથી તેમનામા જ આ ભાવને સિદ્ધ કરશે, એમના જેવી યોગ્યતા અન્યમા નથી માટે અન્યમા તે ભાવને નહિ સિદ્ધ કરે? આવો પ્રશ્ન આપણને થાય, એક રીતે આવા રસની યોગ્યતા જીવની ન જ હોય, પણ જીવ સર્વાત્મભાવથી ભજે તો ભગવદનુગ્રહથી સર્વાત્મભાવ થતા ભગવાન પણ રસસામગ્રીની-અલૌકિકદેહ વિગેરેની-સિદ્ધિ કરશે જ પુષ્ટિમાર્ગરૂપી કમલના સૂર્ય રૂપ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે ભ્રમરગીતના વિવરણમા આ જ આજ્ઞા કરી કે 'યદ્યપિ આ રસ દુર્લભ છે, તથાપિ તેની આજ્ઞાએ ભજન જ કરવું' જે વસ્તુ દુર્લભ જ હોય તેવી વસ્તુની શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ તે મેળવવા ખોટી આજ્ઞા કેમ રખાવે? શ્રીગોપીજનના પ્રેમચદ્ર શ્રી શુક્લ ઇન્દ્રિયો વિદ્વન્મહત્તમા અને રસસર્વસ્વમા આ વૃતાન્ત આલેખ્યુ છે (વિદ્વન્મહત્ત) 'જો સર્વાત્મભાવથી ભજે તો જરૂર ભગવાન અગીકાર કરે છે' હિં! સખિ! જેના ઉપર પ્રભુનો મહા નુગ્રહ થાય તેનામા આ પ્રિય-નાથ-ગોપીજનોનો ભાવ પ્રાય ત્વરાથી સિદ્ધ કરે છે-જીવને સ્વોપલોગ્યાચ્ચ દેહનું દાન કરે છે આવું ઉત્તમ ફલ જીવને તે પ્રભુના અનુગ્રહથી જ મળી શકે યદુકુલોદ્ધીન્દુ શ્રીકૃષ્ણચદ્ર પણ આ જ આજ્ઞા કરે છે 'જે મને જેવી રીતે શરણે આવે છે-ભજે છે-તેને હું તેવી રીતે જ ભજુ છું' અથવા, સમર્થ પ્રભુ લીલાવિશેષમા સ્વકર્તવ્ય જે મજસુન્દરીવિષયક ભજનાદિક, તે પણ અસ્મદાદિકના દર્શનાર્થ કરશે જ માટે લક્ષ્યો સદૈવ નિશ્ચિન્ત રહેવું તેવા પ્રકારની લીલાના દર્શન માટે પણ ચિન્તા ન જ કરવી પ્રભુ પોતે જ આપણને તેવી લીલાના દર્શન થાય તે સારૂ લીલા કરશે, લીલાનો અનુભવ કરાવશે 'પ્રભુ ભક્તને અધીન છે' જે જેને અધીન હોય તે તેનો મનોરથ સિદ્ધ કરે જ

જરૂર ખાતરીથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ભક્તમનોરથ ભગવાન જરૂર પૂરશે, તેણે ચિન્તા ન જ કરવી 'સવવિષયોને ત્યજીને જેમ ગોપીજનો ભગવાનને ચરણચરણ થયા' તેમ જેમણે ભગવદર્થ સવવિષયોને ત્યજ્યા છે તેમનું મનોરથપૂરણ ભગવાને કરવું જ જોઈએ ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે કે 'જેમણે? મારે માટે લોક વેદના ધર્મો ત્યજ્યા છે તેમનું હું ભરણું કરુ છું-તેમના મનોરથ પૂર્ણ કરુ છું, તેમને જેમ મારી લીલાના દર્શન થાય તેમ મારી સ્વરૂપાત્મ લીલામા-મારામા-જ સ્થાપુ છું

(૧) ય ગાનજ્ઞશ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પ્રિયતમાન્ વૃત્તાન્ શ્રદ્ધાઙ્ગના ।

મદ્મ સ્થાપયન્તિ રવચન્દ્રમધુના ચાગ્યાચયત્વમદા ॥

તનાદ સત્ત્વિ જ્ઞાન વિમુક્તન યન્મિમદ્વાચાર્ય ।

તન્મિમ્લોચનિત્ત્વિનીત્ત્વમચિરાન્તતા પ્રિય પ્રાપ્ત ॥ ૬૯ ॥ રસતત્ત્વસ્યમ્ ।

(૨) ય ત્યજ્યલોચનમાથ મર્થે તાન્ વિષમ્યદમ્ ।

જેમ લોકમાં આપણા મનોરથો ધનથી સિદ્ધ કરીએ છીએ; તે ધન ન હોય તો ગરીબતા મનોરથ જલતરંગવત્ હંમેશાં નિષ્ફળ જાય છે, તેમ અત્ર શ્રીમત્પ્રભુચરણના સેવ નથી જ ભક્તતા મનોરથ પૂર્ણ થાય છે. માટે અર્થરૂપ ભગવાનને જ સેવવા. જેમ અર્થ વિના આપણે લોકમાં પણ રમણાદિ અને ભોગ ભોગવી શકતા નથી. તેમ અત્ર અર્થનાં આધિદેવિકરૂપ લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ વિના ભગવાનની સાથે રમણ અને ભોગ ન જ સિદ્ધ થાય. આ આધિદેવિક લક્ષ્મીસંપત્તિ પણ સેવાથી પ્રસન્ન થએલ પ્રભુ પોતામાં પ્રકટ કરી બ્યારે શ્રીયુક્ત બની છત્ર ઉપર અનુગ્રહ કરે ત્યારે રમણ અને ભોગ ભોગવાયે. ભગવાનની આજ્ઞાથી જ ભગવચ્છરણે રહેનારી લક્ષ્મીજી પ્રવેશ કરે છે. તેથી ભગવાન જ અર્થરૂપ છે, એ સિદ્ધાન્ત બૂલાવો ન જ ભોંઠો. કારણ કે સર્વત્ર ભગવદ્વાસાથી જ એ આધિદેવિક લક્ષ્મીએ શ્રીમદ્-જનોમાં પ્રવેશ કર્યો. એવું શ્રીગોપીકૃપાનાથના વાણ્યપિપતિ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે ફલપ્રકરણમાં વચનામૃત કર્યું છે.

ભાવની ગુપ્તતા-આ ભાવ બહુ ગુપ્ત હોવાથી ભગવાન સર્વસમર્થ છે એવું કહી પદોક્ત રીતે ગુપ્તતાથી શ્રીમદ્વાચાર્ય ભાવનું નિરૂપણ કર્યું. આથી વધારે લખવાની શી જરૂર છે? ભગવાનના ચરણકમલના પરાગપાનથી રસમત્તોના હૃદયમાં પ્રભુમુખચંદ્રના ઉદયથી જ આપોઆપ ભાવત્તમુદ્રના તરફ ઉછળગે. ૥૨૥

આ પ્રમાણે ભગવાન આપણા અર્થરૂપ છે એ વાત આપણે સમજ્યા, હવે આપણે શમનામના પુરુષાર્થનો વિચાર તૃતીયસ્તોત્રથી કરીએ.

પણ શ્રીગોકુલના નાથ તરીકે ભગવાનનો અભિષેક કર્યો, ભગવાનની ઈચ્છા પણ શ્રીગોકુલાધિ પતિ થવાની હતી જ. માટે જ ‘આ’ પ્રમાણે ગો અને ગોકુલના પતિ ગોવિન્દને ઈન્દ્રે અભિષેક કરીને’ આમ ભાગવતમાં કહ્યું. ગોગોકુલ પદ્ધતિ પ્રભુ ગોપીજન, ગોપ અને ગાયોના પતિ છે, એમ સૂચવાય છે; અને તેથી આપ શ્રીગોપીજનોના પ્રાણપતિ છે; એટલું જ નહિ પણ આપ અત્યંત રસિક તથા પ્રેમરસના જ્ઞાતા છે; એવો પણ અર્થલાભ થાય છે. નહિ તો પૂર્ણપુરુષોત્તમ, પશુપુત્ર્ય ગોપીજનના પતિ કેમ અને! તેમના કેવલ પ્રેમથી જ તેમના પતિ બન્યા. તેમનો અંગીકાર કર્યો. આપણે પણ પ્રેમથી જ શ્રીગોપીજનની સમાન ભાવપૂર્વક હૃદયમાં શ્રીગોકુલાધીશને ધારણ કરીએ તો જરૂર તેમની માફક આપણે પણ અંગીકાર કરશે જ. આ રહસ્ય પ્રભુના શ્રીગોકુલાધીશ નામથી પ્રકટે છે.

કામભાવથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કરવાં.—ગોપીજનોનો સર્વોત્તમ ભાવ એ કામભાવ જ હતો. ‘ગોપીઓ કામભાવથી પ્રભુને મળ્યાં.’ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પ્રકટિત પુષ્ટિ-માર્ગમાં પણ તેવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કહી. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે પણ આ હેતુથી જ સંન્યાસ’ નિર્ણયમાં શ્રીગોપીજનને પુષ્ટિમાર્ગનાં ગુરુ કહ્યાં. અને તેમના ભાવનો જ ઉપદેશ કર્યો. તે શ્રીગોપીજનના ભાવથી જ પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા કરવી. ગોપીજનનો ભાવ જ સાધનરૂપે ઉપ દેશ્યો; માટે કામભાવથી ભગવાનને ભજવા એ નિશ્ચય સમજ્યા. આ વાત ગૂઢ છે; માટે સ્પષ્ટતાથી શ્લોકમાં જણાવી નથી, પણ સર્વભાવથી શ્રીગોપીજનના કામભાવનું સૂચન કરી આપણને કામભાવથી ભજવાની આજ્ઞા કરી.

લૌકિક વૈદિકનું શું પ્રયોજન ?—શ્રીગોપીજનોને ભગવાને વેણુનાદથી બોલાવ્યાં; તેમને પાછાં જવા બહુ જ સમજાવ્યાં પણ ગોપીજનોએ બલાતકારે પણ પ્રભુને ન જ છોડ્યા; તેવી રીત આપણે પૂર્ણાંશુથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યા તો પછી લૌકિક—પાત પુત્રા દિથી, વૈદિક—સ્વર્ગોદિ સુખથી અધિક કયું સુખ મળવાનું છે? પ્રભુથી અધિક કંઈ પણ સુખ છે જ નહિ. માટે ગોપીજનોએ લૌકિક વૈદિકના ત્યાગપૂર્વક કામભાવથી જ પ્રભુભજવાની સરણી દર્શાવી; તેણીઓએ ભગવાનને કહી દીધું કે, ‘અમે સર્વ વિષય ત્યજીને તમારા ચરણમાં આવ્યા છીએ.’ ‘હુઃખ દેનારા પતિ પુત્રાદિથી અમારું શું કલ્યાણ થવાનું છે?’ આવી રીતે ત્યાગ દર્શાવી, હવે આપની સેવા રહ્યું કરે છે. ‘આ’ સેવિકાના—દાસીના—વિરહરતન ઉપર અને મસ્તક ઉપર આપના કરકમલને ધરો.’ ભગવાને પણ તેમની ભાવ-નાના બલથી તેમનો અંગીકાર કર્યો. આવી રીતે જ પ્રભુને ધારણ કર્યા તો પછી બીજું કયું ગુણ અધિક હોઈ શકે? તું બળતો હોય તો બોલ. સર્વ ઇન્દ્રિયના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને

(૧) इति गोमोहनादि गोविन्दमभिषिच्य च । भा०

(૨) गोविन्दो गोविन् प्रोक्त गुरव मायनं च तत् ।

(૩) तस्यैव सर्वश्रेष्ठान् तव पादमलम् ।

(૪) तपो विंशति वरदङ्गमार्गेणो तप्तमनेन । अतिरुણं च जिह्वरीणात् । भा० ૧૦।૧૮।૧૧

કામભાવથી જો હૃદયમાં ધર્યા-સર્વ ઇન્દ્રિયનિયામક પ્રભુ મનમાં વસ્યા-તો લૌકિક પતિ વિગેરેનું શું પ્રયોજન છે, કહે. અત્ર આ સ્વારસ્ય છે. ભગવાનને મનમાં ધારણ કર્યા એટલે સર્વ ઇન્દ્રિય ભગવાનમાં જ જોડાય. જ્યારે ઇન્દ્રિયો ભગવાનમાં યોજાય ત્યારે જ જન્મ અને ઇન્દ્રિય સફલ થયાં કહેવાય. વ્રજનાથે વરેલાં ગોપીજનોએ જ્યારે ભગવાનનું મુરલીધર સ્વરૂપ નિરખ્યું ત્યારે કહ્યું કે ‘ઇન્દ્રિયવાનને’ આ જ ઉત્તમોત્તમ કૃણ છે’. શ્રીઉદ્ધવજીને પણ કહેવું પડ્યું કે ‘શ્રીગોપીજનો જ’ ખરેખરાં દેહધારી કહેવાય કે જેઓના ભાવ સર્વના આત્મરૂપ પ્રભુમાં દૃઢ થયેલા છે અને જે ભાવને સંસારથી કરેલા મુનિઓ અને ભક્તો અને બીજા પણ ધર્મમાર્ગમાં તત્પર બધાએ આહવા કરી રહેલ છે, ભગવત્કથામાં જેને રસ નથી પડતો એવાને કદાચિત્ શુકલ, સાવિત્ર, ને યાજ્ઞિક જેવા કર્મોપયોગિ ઉત્તમ જન્મ મળેલા હોય તો પણ શું?’ ભગવદ્ભાવ વિનાના તે ત્રણે વ્યર્થ જ છે. માટે આવા ભાવપૂર્વક સર્વાંગ સુન્દર પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યા તો પછી વેદોક્ત રીતિએ પણ પ્રાપ્ત કરેલા પતિથી શું અધિક સુખ થવાનું છે. જો કે પતિભજનથી મોક્ષ થવાની વેદાક્ષા કબુલ કરીએ; પરંતુ (તેનો સમ્બન્ધ આ લૌકિક દેહ સાથે છે,) સેવાર્થ પ્રાપ્ત થયેલા અલૌકિક દેહેન્દ્રિય સાથે જરાએ સમ્બન્ધ નથી. ઇન્દ્રિયવાનને પ્રભુસહ સર્વાત્મલોગ એ જ ફલ છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ આથી કંઈ જુદું હોય તો તેવા મોક્ષને પણ અમો ઇન્દ્રિયવાનના ફલ તરીકે ન માનીએ. મોક્ષ કંઈ આથી જુદો નથી, આનું જ નામ મોક્ષ. અંધકારમાં નેત્રની સદા સ્થિતિ હોય તો તેની સફલતા ન જ થાય. જો કે અંધકારમાં પણ ત્વગિન્દ્રિયથી-હસ્તાદિકથી-વસ્તુનો સ્પર્શન-પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે, તો પણ ચક્ષુ તો વ્યર્થ જ રહી. તેવી રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પ્રભુના સ્વરૂપમાં વિનિયોગ કરી આનંદ લાભ કરવો, આથી અતિરિક્ત મોક્ષમાં પણ ઇન્દ્રિયોની વ્યર્થતા જ થાય છે. કારણ ઇતરમોક્ષમાં દેહેન્દ્રિયાદિનો લય કહ્યો છે. માટે આપ પૂર્વપક્ષીને પૂછે છે કે આથી વિશેષ સુખ તું જાણતો હોય તો કહે. (પણ સર્વાંગસુન્દર પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યા પછી બીજું કયું અધિક સુખ ભરેલું કહી શકે.)

પ્રભુમાં મન સ્થિર કરવાથી લૌકિકાસક્તિ નહિ થાય.-આપણને કોઈ કહે કે જે હરચ્યાન પ્રભુ ન મળ્યા હોય તે હરચ્યાન લોકમાં અમારો સમ્બન્ધ અને લોકમાં લૌકિક મનોરથોનું જોર વધારે હોવાથી મન સ્થિર ન રહેતાં કર્યું ન કર્યું થઈ જાય; તેથી વેદાનુમાનિ કર્મ કરવાનો જ પક્ષ ઠીક લાગે છે? આનું સરલ એક ઉત્તર છે. જો આપનું મન ભગવાનમાં સ્થિર હશે તો ભગવદ્વિષયક જ કામ થશે. અન્યકામ નહિ જ થાય. શ્રીવ્રજ-કુમારિકાના કામ પૂરક કટપત્ત ક્ષીનન્દકુમાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની રૂપર આજ્ઞા છે કે ‘મારામાં

(૧) અષ્ટાંગતો વજ્રમિદં ન પરં વિદાય માત્ર ૧૦૧૧૮

(૨) વ્રજા પરં તત્તુભૂતો મુનિ ગોવર્ધનો ગોવિન્દ એવ મિતિદાયમિતિ વ્રજમાતા ।

વાન્ગમ્નિ વદ્યવિષયો મુનયો વપચ જિ વ્રજમનમિતિવગ્નયપારમમ્ ॥ માત્ર ૧૦૧૪૦૧-૮

તેની બુદ્ધિ છે તેનો કામ લૌકિક કામવત્ બાધક નહિ નિવડે, પ્રભુ વિષયક કામ બાધક હોય જ નહિ, તે તો સાધક જ હોય, મોક્ષપદ જ કહેવાય.

માટે પ્રભુમાં સ્થિર મન કરો કે જેથી લૌકિકાસક્તિ નહિ થાય. લૌકિક દૃશ્યાદિ ગુણોથી પણ પ્રભુને હૃદયમાં ધરવા. અથવા જેઓનો મુખચંદ્ર મગની પૂર્વ દિશાને શોભાવે છે એવાં વેદરૂપા શ્રીગોપીજનોએ ‘ચૂતપ્રવાલવર્ણસ્તવકોત્પલાવજ્ર’ આ પદમાં વર્ણવેલા વિરહાત્મક પ્રભુનાં વૈદિક ધર્મો વડે જો શ્રીગોકુલાધીશ હૃદયમાં ધારણ કર્યા તો પછી બીજું શું બાકી રહે? કંઈ પણ નહિ. માટે સર્વ પ્રકારે કામભાવથી પ્રભુ જ સેવવા આ સ્વાસ્થ્ય ન જ વિસ્મરવું જોઈએ. ૩

કામનું સ્વરૂપ તૃતીય શ્લોકમાં વર્ણવ્યું. આ ચતુર્થ શ્લોકમાં મોક્ષનું વર્ણન કરે છે.

તતઃ સર્વાત્મના રાશ્વદ્ગોકુલેશ્વરપાદયોઃ ।

સ્મરણં ભજનં ચાપિ ન ત્યાજ્યમિતિ મે મતિઃ ॥ ૪ ॥

(ઈતિ શ્રીમદાચાર્યચરણવિરચિતા ચતુઃશ્લોકી સમાપ્તા)

અન્વયાર્થ—(તતઃ) કામભાવાત્મક ભક્તિ પછી (સર્વાત્મના) સર્વાત્મભાવથી (રાશ્વદ્) હંમેશાં (ગોકુલેશ્વરપાદયોઃ) શ્રીગોકુલેશના ચરણકમલનું (સ્મરણં) સ્મરણ (ચ) અને ભજનં ભજન (અપિ) પણ (ન) નહિ (ત્યાજ્યમ) તજવું. (ઈતિ)એ પ્રકારે (મે) મારી (મતિઃ) અનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચય છે.

ભાવાર્થ—કામભાવથી ભક્તિ કર્યા પછી સર્વાત્મભાવથી હંમેશાં શ્રીગોકુલેશના ચરણકમલનું સ્મરણ અને ભજન ન તજવું; એવો મારો અનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચય છે.

વિવેચન—સૌભાગ્યમદ ન થાય માટે શું કરવું? કામભાવથી ભગવાનનો સમ્બન્ધ થયા પછી ભગવાનના સમ્બન્ધમાં જ એવો ગુણ છે કે—સમ્બન્ધીને ભગવત્સમાનતાનો પ્રમદાત્વનો મદ આવે જ, મદ આવે એટલે અન્યથાભાવ થાય. ભગવાન કરતાં પણ પોતાનામાં મોટાપણાનો મદ થાય. આ મદ થયો એટલે પૂર્વોક્ત ભક્તિભાવ ભટ્ટ થાય. આવી દશા ન આવે માટે શ્રીમદાચાર્યચરણ આપણને એક દિશા દર્શાવે છે કે—તમે ભગવત્સ્મરણ અને ભજનને ન ત્યજો. જરા પણ ત્યજશો તો આસુરાવેશ થશે. એ શ્રીગોકુલાધીશને સર્વભાવથી શરણે જવાથી જરૂર પ્રસન્ન થશે. પ્રસન્ન શ્રીગોકુલાધીશ જેમ બીનચતુર ગોપીજનના પણ સ્વામી બન્યા તેમ આપણા પણ જરૂર નાય બનશે. માટે શ્રીસ્વામિનીસહિત બિરાજતા શ્રીગોકુલાધીશનું સ્મરણ ભજન કરો. સ્મરણ એ ચિત્તનો ધર્મ છે; તેથી સ્મરણ વિયોગમાં અવિચ્છિન્ન થશે જ. વિપ્રયોગ તીવ્ર હોવાથી સ્મરણ વિના દેહ ન રહી શકે. ભજન એટલે તો મેવા, તે પણ નિરન્તર જ કરવી. ભજનમાં ચિત્ત સ્થિર રાખવું. ભલે ભગવાન આપણને ભજે

૧ ‘ચૂતપ્રવાલવર્ણસ્તવકોત્પલાવજ્ર’ આ પદમાં વિરહાત્મક પ્રભુના ધર્મો વર્ણવા છે. તેના વર્ણન કરવાના ગોપીજન શ્રીગોકુલાધીશનાં માટે રીતપ્રકારે તે ધર્મોને વૈદિક કર્યા છે.

વા ન લાગે પણ આપણે તો લજીએ જ. (એ જ આપણો ધર્મ.) શ્રીગોકુલેશના રતિમાર્ગ-ક્રમલેખે ખીલાવનાર શ્રીપ્રભુચરણક્રમલે આ જ દૃઢતા દર્શાવી. ‘અમને મારવામાં કે વરવામાં પ્રભુ વિના અમારી ગતિ જ નથી.’ આ સ્વાસ્થ્ય રાખવું કે ભગવાન લાગે વા ન લાગે-ભગવાન આપણી દરકાર કરે વા ન કરે-પણ આપણે તો ભજનનો ત્યાગ ન જ કરી શકીએ. આ શ્રીમદાચાર્યચરણની સ્વાનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચયાત્મક આજ્ઞા છે.

મોક્ષ કરતાં પણ ભક્તિ ઉત્તમ છે-મક્ષિમાર્ગમાં ભક્તિ એ જ પરમ પુરુષાર્થ-રૂપ છે. મોક્ષથી પણ અધિક ભક્તિ છે, એવું ભાગવતાદિ શાસ્ત્રસિદ્ધ જ છે. પુષ્ટિ-માર્ગમાં ભજન એ જ મોક્ષરૂપ છે. માટે રમરણ અને ભજનનો આપણે ત્યાગ ન જ કરી શકીએ. ‘ભક્તિ મોક્ષથી ઉત્તમ છે’ એવું ભાગવતમાં સ્થલે સ્થલે છે. ભગવાન પણ એ જ આજ્ઞા કરે છે કે ‘મારા ભક્તોને સાલોક્ય,^૧ સાંઈ,^૨ સામીપ્ય,^૩ અને સારૂપ્ય આ ચાર મોક્ષ. આપવા માંડ્યા પણ લીધા જ નહિ, પણ કેવળ મારી સેવા જ ઇચ્છી. ભગવદ્ભક્તો તો સ્વર્ગ મોક્ષ અને નરકમાં સમાન દૃષ્ટિવાળા હોય છે. શ્રીગોપીજનોએ મોક્ષનું સ્વરૂપ પણ એ જ વર્ણવ્યું છે. ગોપીજનોએ^૪ પ્રભુ પાસે ચાર પ્રકારનો મોક્ષ ન માગતાં દાસ્ય જ માગ્યું; સાયુજ્ય; સામીપ્ય, સાલોક્ય, સારૂપ્ય આ ચારે પ્રકારનો મોક્ષ દાસ્ય આગળ વ્યર્થ છે. આપના મુખારવિન્દનું દર્શન કરવાથી જ અમારી સર્વ જાતની કામના દૂર થઈ જાય છે. આપનું અલકાર્વંત મુખ જોઈને સારૂપ્યની; કુણ્ડલની શોભાવાળું મુખ જોઈ સામીપ્યની; ગણ્ડ સ્થલરૂપે હોઈ અધરમુધાનું પાન કરાવનાર આપનું મુખારવિન્દ જોઈ સાલોક્યની; હાસ્યપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતું આપનું મુખારવિન્દ જોઈ સાયુજ્યની પણ અમારી કામના દૂર થઈ ગઈ. દાસ્યમાં આ ચારે જાતના મોક્ષનું ફલ આવી મળી ગયું છે, મુખારવિન્દ આગળ મોક્ષ વ્યર્થ છે, સ્વર્ગ પણ વ્યર્થ છે. સ્વર્ગમાં ઈન્દ્ર દેવથી લય પામે છે તેને અભય દાન આપનાર આપના જે હુસ્ત છે. લક્ષ્મીજી પણ આપના વક્ષસ્થલમાં રમણ કરે છે આ સર્વજોઈ આપની દાસ્ય-ભક્તિ-કરવાથી અમારું સર્વ કંઈ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે, માટે ભજન-સેવા-મોક્ષાધિક છે એ જ સદૈવ કરવી. મોક્ષ નિરૂપણ કરવા એકા તોગાં રમરણ અને ભજનનો જરા પણ ત્યાગ ન કરવાની દૃઢ આજ્ઞા કરી, એ જ આપણને સૂચવી આપે છે કે-આપણા ધર્મરૂપ ભગવાનને આપણે સેવીએ. ભગવાન આપણા અર્થ-રૂપ હોવાથી આપણે સર્વ આર્થિક પુરુષાર્થથી નિશ્ચિન્ત રહીએ. લોકિકે વૈદિકના સર્વ ત્યાગ પૂર્વક હૃદયમાં શ્રીગોકુલાધીશને ધારણ કરી કામ-મનોરથ-પૂર્ણ કરીએ. તો ભજનથી વશ થનારા ભગવાન આપણે વશ થાય જ. આ મોક્ષની વાતમાં આચાર્યશ્રીએ સ્વાનુભવ દર્શાવ્યો;

(૧) સાલોક્યસાંઈસામીપ્યસારૂપ્યકત્વમવ્યુત ।

દીપમાનં ન વૃદ્ધન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥ સ્કં૦-૩-૨૯-૧૨

વીશ્યાલકાદૃતમુલં તવ કુણ્ડલગ્રીવગ્દસ્યલપરસુચં હસિતાવલોકમ ।

દતામયં ચ મુજરણ્દયુગં વિલોક્ય વશમભિયંકરમણં ચ ભવામ હામ્યઃ ॥ સ્કં૦ ૧૦-૨૬-૩૯

અને સ્મરણુ લગત નહિ ત્યજવાને દઢાસા કરી. માટે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણુશરણુવાલા લગવહીયેનું
એજ કર્તવ્ય; એમ સ્વાસ્થ્ય સિદ્ધ થયું. ॥૪॥

આ પ્રમાણે શ્રીગોકુલાધીશના વાણીશ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે સ્વમુખથી કહેલું સ્વમાર્ગીય
ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષનું સર્વમાર્ગથી સિદ્ધ સ્વરૂપ મેં શ્રીવજરાળે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની કૃપાથી
સ્વબુદ્ધ્યનુસાર વિવર્ણ્ય. તેથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ મને પોતાનો ધારી મારા ઉપર કૃપા કરે.
(૧-૨) ભ્રમર જેમ કમલમાં મુગ્ધ બને છે તેમ આપણે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણમાંજ મુગ્ધ
બનીએ તો આ ચરણકમલમાં રહેલો ઉત્તમ ભાવ મોક્ષને પણ તુચ્છ કરી દે છે. એ ચરણ-
કમલનો રેણુ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. (૩) શ્રીપ્રભુચરણકમલનાં પરાગની ઇચ્છાચુક્રા થઈને
મેં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણોક્તા ચતુઃશ્લોકીને બુદ્ધ્યનુસાર નિર્ણય કર્યો. (૪).

શ્રીમદ્ગોપીશચરણકમલરૂપી-પુષ્ટિમાર્ગ ચક્રાર નેત્રને આનન્દદાતા-શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે કથેલી
ચતુઃશ્લોકી ઉપર શ્રીશ્યામભાતમજ વજરાજચરણ વિરચિત-ભાવરસદીપિકા ,
નામની ચતુઃશ્લોકીની દીકાનો અનુવાદ સંપૂર્ણ થયો.

છપાય છે.

અન્તઃકરણ પ્રવોધ

યાવત્પ્રાપ્ત ટીકા અને અનુવાદ સહિત.

પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા.

(ભાગ ૧)

જેમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં દાખલ થાય એવા પાઠો, પુષ્ટિમાર્ગ, બ્રહ્મસંબંધ, મેવા, જયશ્રીકૃષ્ણ, શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગુંસાહજી, શ્રીયમુનાજી, શ્રીગોકુલનાથજી આદિનાં ચરિત્ર ગુરુલક્ષણ, વૈષ્ણવ લક્ષણના અને ધાર્મિક રહસ્ય માટે રમુજી મંવાદો વિગેરે બાલશિક્ષણને લાયક ગ્રન્થ છપાય છે. હુંક સમયમાં છપાઇ અહાર પડશે.

આ ગ્રન્થ બાલકને અથવા પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લેવાની ઇચ્છાવાળાએ અવશ્ય સંગ્રહ કરવો.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર.

યાવત્પ્રાપ્ત મંદિર, ભૂવેશ્વર, ગૌશાલા ઉપર-મુંબઈ.

છપાય છે.

કૃષ્ણા શ્રય

યાવત્પ્રાપ્ય દીકાએ તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે

ભક્તિમાર્ગીય નિબન્ધ.

જેમાં ભક્તિમાર્ગને આરે વેદ, ગીતા, વ્યાસસૂત્ર તેમ જ શ્રીમદ્ભાગવત આ આરે પ્રસ્થાનોનાં વચનોથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, શ્રવણાદિ નવ સાધનરૂપા તથા દશમી પ્રેમલક્ષણા તથા પુષ્પિસંપ્રદાયમાં લેવાતો શરણમન્ત્ર તેમ જ બ્રહ્મસંબન્ધ દીક્ષા માટે વેદનાં વાક્યો ટાંકી તેમ જ ગીતા ભાગવતાદિનાં વાક્યોથી પુષ્ટ કરી સરલ રીતે સંપૂર્ણ ભક્તિમાર્ગીય પ્રણાલી વેદિકી છે-વેદના પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે-તેવું બતાવવામાં આવ્યું છે, આજ સુધી આ સંપ્રદાય અવૈદિક છે-પુષ્પિસંપ્રદાયને વેદમાં સ્થાન નથી-એવું બોલનારાઓને સચોટ જવાબ આ નિબન્ધદ્વારા આપી શકાય છે. ટુંકમાં ભક્તિમાર્ગ પ્રવિષ્ટ હોવાએ પોતે સ્વીકારેલો માર્ગ પ્રામાણિક છે, એટલું તો આ જમાનામાં જાણવું જ જોઈએ અને તેને માટે આ નિબન્ધ અતીવ ઉપયોગી છે. આ નિબન્ધ થોડા જ મમયમા છપાઈ બહાર પડનાર છે, ભક્તિમાર્ગનો દરેક હસાસુ આનો મંત્રક કરશે એવી આશા છે.

શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણ વીરજીભાઈ,

લાવળાવા મંદિર, બ્રૂવેશ્વર-મુંબઈ.

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतः

निरोधलक्षणम् ।

षड्विवरणसमेतम् ।

गुर्जरानुवादसहितं च ।

	पृष्ठ.		पृष्ठ
१ चाचाश्रीगोपेक्षानाम्	... ५	४ श्रीवल्लभानाम्...	... ३०
२ काकाश्रीवल्लभानाम्	... ८	५ श्रीपुष्टपोषमानाम्	... ४२
३ श्रीहरिधनचरणानाम्	... १४	६ श्रीवज्रराजानाम्	... ५२

श्रीदामपुरीस्वामीश्रीमद्रोस्वामिश्रीवल्लभात्मजश्रीजीवनलालचरणसम्पूर्णसाहाय्येन
भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला बी.ए., एल्.एल्.बी., वकील
हाइ कोर्ट, सुरतिस्व धैर्यलाल व्रजदास सांकलीया, बी.ए.,
एल्.एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट, इत्येताभ्यां संशोध्य
मुम्बापुर्या 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभाब्दा. ४४०. संवत् १९७३.

मूल्यमेकमुद्रिका.

श्रीजीवनेशाचार्यपुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालयमांथी मलर्ता

१५

श्रीवृत्रासुरचतुःश्लोकीविवृति	गुजराती	०-१०-०
श्रीभक्तिहेतुनिर्णय	"	०-८-०
शिक्षासार्वत्रयश्लोकी	"	०-२-६
उपदेशमीमांसा	"	०-१०-०
वैष्णवद्विजाह्निक मोट्टं	हीन्दी	१-०-०
वैष्णवसंक्षिप्ताह्निक	गुजराती	०-४-०
शङ्करजयन्तीव्याख्यानमालातुं अवलोकन	गुजराती	०-१२-०
शारदामठधर्मप्रकरणान्यायनीहारभास्कर	"	०-१०-०
गुरुविचारनिरीक्षा.	गुजराती	०-१-०
निरोधवृक्ष	"	१-०-०
संन्यासनिर्णय	"	१-०-०
श्रीमद्भगवद्गीता	"	१-०-०
सेवाफल	संस्कृत	१-०-०
भक्तिवर्धिनी	"	२-०-०
मूर्तिपूजा	हीन्दी	०-१२-०
अवतारमीमांसा	"	०-१२-०
अन्त करण प्रबोध	छपाय छे.
श्रीकृष्णाश्रय	"
पुष्टिमार्गोपदेशिका	"
सौंदर्यरय	०-२-०
श्रीनामरत्न स्तोत्र—(सटीक—गुजराती)	०-६-०

पुस्तक मलवानुं ठेकाणुं—

श्रीजीवनेशाचार्यपुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालय.

लालबाबामन्दिर—भूलेश्वर बंबई नं० २

पं. चूनीलाल कृष्णाशंकर बुकसेलर,

बडामन्दिर—भूलेश्वर बंबई. नं० २

२. चाचाश्रीगोपेशकृतविवरणस्य पुस्तकपञ्चकमुपलब्धम् । तत्र पुस्तकद्वयं पं० गङ्गलालहस्त-
लिखितसंग्रहस्थम्, एकं प्राचीनं किन्तु अशुद्धं, अन्यत् नूतनं, प्रायः शुद्धम् । तृतीयं शुद्धं नूतनं च
श्रीवल्लभलालानाम् । चतुर्थं प्रायः शुद्धं, प्राचीनं च रा० जनमुखरामसकाशादुपलब्धम् । पञ्चमं
श्रीजीवनलालानाम्, शुद्धं दिप्पणयुतं च ।

अन्यत् श्रीवज्ररत्नानाम् । प्रथम प्राचीन प्रायः शुद्धानि । एकं तु श्रीहरिरायहस्ताक्षरयुतमिति प्रतिभाति । श्रीहरिरायैर्निरोधलक्षणविवरणं वारद्वयं लिखितमिति प्रतिभाति । पश्चाच्छोधित्वा विस्तृत्य लिखितं विवरणमत्र मुद्रितम् । पूर्वं लिखितं तु जिज्ञासुवृत्त्यर्थं परिशिष्टे निवेशितम् । पूर्वलिखितविवरणस्य पुस्तकद्वयं मिलितम् । एकं श्रीवल्लभलालानाम्, अन्यत् रा० तनसुखरामसकाशादुपलब्धम् । उभय-
मपि प्राचीनं प्रायः शुद्धं, परन्तु मुद्रितम् । यथादृष्टमेव परिशिष्टे मुद्रितमस्माभिः । रा० तनसुखरामत उप-
लब्धे पुस्तके एवमपि भाषायां लिखितं 'निरोधलक्षणकी टीका प्रथम श्रीहरिरायजुने कीनीथी पत्र २२'
इति । एतेनास्सदुक्तं समर्थ्यते ।

६. पञ्चमं श्रीपुरपोत्तमानाम् । अस्यापि षट् पुस्तकानि मिलितानि । एकं योगिश्रीगोपेश्वराणां हस्ताक्षरैर्लिखितदिप्पणयुतं शुद्धं प्राचीनं च, पं० गङ्गालालसंप्रहस्यम् । द्वितीयं गोस्वामिश्रीनृसिंह-
लालतनयश्रीगोवर्धनलालानाम् । इदमपि प्राचीनं प्रायःशुद्धम् । तृतीयं गोस्वामिश्रीजीवनलालानाम्,
नूतनं, प्रायः शुद्धम् । चतुर्थं गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाभिः प्रदत्तम्, प्रायः शुद्धम् । पञ्चमं काशीस्थ-
श्रीगिरिधरजीमहाराजाभितरामकृष्णभट्टस्य, 'गुजराती'अभिपत्तिनटवरलालेन सहपं प्रदत्तम् । षष्ठं
सुम्नवीर्थस्यशास्त्रिभाईनारायणस्य ।

७. पष्ठं श्रीमन्नारायणनाम् । एतद्विवरणस्यैकमेव पुस्तकमस्माभिरपलब्धम् । कुत्रापि पुस्तके मिररति । अस्य एकं पुस्तकं यद्वच्छया सुरनिरुध्रीगिरिधराणां मन्दिरस्थसंग्रहे उपलब्धम् । तत् तत्रत्यगोस्वामिनी-
श्रीकृष्णप्रियाभिरतिकृपया बलदेवदासकीर्तनकृद्द्वारा अस्मत्सहासं प्रेषितम् । एतदुल्लेखपुनश्चदानेन
वयमत्यन्तमनुगृहीतास्माभिः । प्रार्थयामहे ध्यान्वा अपि गोस्वामिन्य पुना अनुकुप्यन्ति । अस्मिन्पुस्तक-
संग्रहे पं० गङ्गुलालसंस्थायाः 'कायांप्यश काशीदास नारायणदास दलाल, श्री. ए. ए. ए. ए. श्री.

वर्षे प्रादुर्भूताः । एषां ब्रह्मसम्बन्धसंस्कारस्तु श्रीविठ्ठलेश्वराणां चतुर्थलालैः श्रीवल्लभैः श्रीगोकुलनाथेति-
प्रसिद्धैः कृतः । श्रीहरिरायाणामसंख्याताः सूक्ष्मग्रन्था दृश्यन्ते । सम्प्रदाये प्रसिद्धानि शिक्षापत्रा-
ण्यपि तैः प्रादुर्भावितानि । श्रीमद्वरिधनचरणस्वरूपे तु शुद्धपुष्टिमागोयं फलात्मकं रसात्मकं विप्रयो-
गात्मकं साक्षादैन्यं मूर्तिमत् प्रादुर्भूतमनुभूयते । तेषां व्याख्यानानि सर्वाण्यपि भक्त्यनुगुणानि ।
नि साधनजीवानुग्रहार्थमेव तेषां प्राकट्यमिति प्रतिभाति । अत एवात्र मुद्रितं तेषां निरोधलक्षणव्या-
ख्यानं निगूढं भक्त्यनुगुणं सरसं भक्तिनिष्ठजनानुग्रहार्थं विराजते ।

५. चतुर्थं व्याख्यानं श्रीवल्लभानाम् । इदं व्याख्यानं श्रीमद्गोकुलनाथानामिति केचिद्वदन्ति । आदर्शपु-
स्तकद्वये श्रीवल्लभकृतमिति लिखितम् । अन्यसिद्धादर्शत्रये किमपि नाम नास्ति । श्रीगोकुलनाथाः
प्रसिद्धास्तु स्वकृतटीकासु श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरणान् स्वपितृचरणत्वेन आरंभे नमस्कृन्ति, अथवागते
तथैव स्मरन्ति । अस्मिन् निरोधलक्षणविवरणे यद्यपि श्रीमत्प्रभुचरणा नमस्कृताः, तथापि सामान्यतः,
न तु स्वपितृचरणत्वेन । अत एव कचित्सन्देहः । श्रीमद्गोकुलनाथास्तु श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरणानां
चतुर्थसूत्रवः मार्गशीर्षशुक्लसप्तम्यां १६०८ वर्षे प्रादुर्भूताः । पौषकृष्णनवम्यां १६९७ वर्षे सिद्धि-
गताः । श्रीमत्प्रभुचरणलालेषु इमे अतिप्रसिद्धाः । चिदूपादीनां संन्यासपापण्डिनां मुख्यमर्दनं कृत्वा
मोगलराजजहांगिरं च वशीकृत्य स्वमार्गारक्षा एतैरेव कृता । सतां कण्ठे माला च तैरेव सुरक्षिता
स्वस्वरूपबलेनैव । श्रीमदाचार्यप्रकटितश्रीमद्भागवतसुबोधिन्याः विशेषप्रचारस्तैरेव कृतः, अतस्तेषां
श्रीसुबोधिनीप्रवर्तका इति नामापि प्रसिद्धम् । साम्प्रदायिकवार्तादीनां प्रकटीकर्तारोपि ते एव । स्व-
सम्प्रदायस्य प्रचारार्थं प्रवृत्त्यर्थं च गुर्जरभूमिरनेकवारं स्वचरणनलिनरजोभिस्तैः पवित्रीकृता । दक्षिणे
पुण्यपत्तनपर्यन्तमेकवारं तदर्थमेव गताः । परन्तु तत्रत्यान् कृष्णभक्तिरसानधिकारिणः दृष्ट्वा तस्माच्च-
वर्तन्त । दाक्षिणात्याः 'भैरवा' इत्युपहासः तैरेव कृतः । तत्सतीर्तनादिषु च प्रसिद्धः । श्रीसर्वोत्तमस्तोत्रसि-
द्धान्तमुक्तावलिपुष्टिप्रवाहमर्यादासिद्धान्तरहस्यान्तःकरणप्रबोधचतुःश्लोकीभक्तिवर्धिनीत्यादीनां ग्रन्थानां
विवृतयः तेषां नयनगोचरीभवन्ति । श्रीकल्याणभट्टकृतकङ्गोले श्रीगोपालदासकृतमालाप्रसंगे च तेषां
चरित्रादिकं सुविस्तृतं, विशेषजिज्ञासुभिस्तत्रैवावलोकनीयम् ।

६. पञ्चमं व्याख्यानं श्रीपुरपोत्तमानाम् । श्रीमदाचार्यतः पुरपगणनया सप्तमौ संख्यां विभूष-
यन्तो भाद्रपदशुक्लदशम्यामेकादश्यां वा १७२४ वा १७१४ वा वर्षे प्रोद्भूताः । तेषां विवरणं शा-
स्त्रार्थरीत्या बुभुक्षुबोधकमिति प्रतिभाति । विशेषतः तेषां चरित्रजिज्ञासुभिः पुष्टिभक्तिमुधेति मासिक-
पत्रिकायाः पञ्चमवर्षस्य तृतीयांको द्रष्टव्यः । यावद्व्याप्यं बाह्यमान्तरं वा तेषां चरित्रादिकमस्माभिस्त-
त्रैव निवेशितमिति नात्र पुनरुच्यते । अत्र मुद्रितं तेषां निरोधलक्षणविवरणं शास्त्रार्थरीत्या बुभुक्षुबोध-
कमाचार्याशयं सप्रमाणं प्रकटीकुर्वन् विराजते ।

७. षष्ठं व्याख्यानं श्रीश्यामलसुतश्रीवज्रराजानाम् । इमे श्रीवज्रराजाः माघकृष्णद्वितीयायां
१६८२ वर्षे प्रादुर्भूताः । श्रीमत्प्रभुचरणश्रीविठ्ठलेश्वरतृतीयकुमारश्रीमद्वालकृष्णानां प्रपौत्राः दशादि-
गन्तविजयिगोस्वामिश्रीमत्पुरपोत्तमानां पितृव्यचरणाः । अधुना सुरतिपुरमल्लकुर्वन् श्रीवालकृष्णप्रभुः
गोकुले श्रीमद्भारकापीश्वरप्रभोरसंगे विराजितवान् । स्वाग्रहेण तत्स्वरूपं स्वशिरसि श्रीवज्रराजैः
सुरतिपुरे सेवितम् । अत्र निरोधलक्षणव्याख्याने मंगलाचरणे श्रीवज्रराजैस्तत्स्वरूपमेव निरोधार्थत्वेन
सूचितम् । तेषां रोचिषा श्रीमद्वालकृष्णप्रभुः सुरतिपुरे श्रीपुरपोत्तमानां मूर्तिं विराजितवान् । स
एव श्रीमद्वालकृष्णप्रभुस्तद्वंशस्योत्तमत्वात् श्रीवज्रराजानां शिरसि अधुना विराजते । श्रीपुरपोत्तमाः
स्वपितृव्यचरणं श्रीवज्रराजं स्ववंशमणिं गणयन्ति । श्रीवज्रराजानां ग्रन्थाः भावपूर्णः बहवः दृश्यन्ते ।
गीतामृततरंगिणी रत्नगोपालभट्टेन काश्यां श्रीपुरपोत्तमनाम्ना प्रकटीकृता । सप्तश्लोकीचतुःश्लोकी-
कृष्णाध्यादिषोडशग्रन्थेषु बहूनां व्याख्यानानि भावात्मकानि तैः प्रादुर्भावितानि दृग्गोचरीभवन्तीति ।

अत्र अस्माभिरुपलब्धानि पद्विवरणानि प्रकटीक्रियन्ते, एतान्येव प्रसिद्धानि, तथापि एतावन्त्येव
विवरणानि नैवाधिकानीति नैव शक्यते वक्तुमस्माभिः । अतो यदि अत्रामुद्रितं निरोधलक्षणव्याख्यानं

सुख्यदृष्टी श्रेष्ठी त्रिभुवनदास' इत्येतेषां महत्युपकृतिः । डॉ. एस्. के. बेलवलकर. एम्. ए. पी एच् डी इत्यस्य, गोस्वामि श्रीगोवर्धनलालानां, कल्याणशास्त्रिणश्च, गोस्वामिश्रीवल्लभलालानां माधवशास्त्रिणश्च, गोस्वामिश्रीजीवनलालानां, गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाणां, बलदेवदासस्यापि, गोस्वामिश्रीप्रवरत्नानां शास्त्रिमाईनारायणस्य च महत्युपकृतिः । तनसुखराम मन.सुखराम त्रिपाटी. वी. ए., सुन्दरदास माणि-
क्यचन्द्र वी. ए., नटवरलाल सूर्यराम देसाई. वी. ए. इत्येते सहर्षं प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकप्रदानेना-
त्यन्तमनुगृहीता वयम् । 'अस्मन्मित्रोऽसवलाल रामकृष्ण पंड्या' इत्यस्य प्रतिलिखने कचिदुपकारः । अस्य
पावट्याच्यविवरणममेतस्य निरोधलक्षणस्य सुदृणव्ययः गोस्वामिवर्यश्रीजीवनलालैः सहर्षं कृत इति तेषा-
मुपकृतिं वर्यं सविनयं स्मरामः । प्रार्थयामहे चान्येपि गोस्वामिनः श्रीमन्तो वैष्णवाश्चैताननुकुर्युरिति ।
एतेषां गोस्वामिवर्याणां कृपयैव निरोधलक्षणं पङ्क्तिवरणयुतं मुद्रित साम्प्रदायिकानां सुगमं भविष्यतीति ।

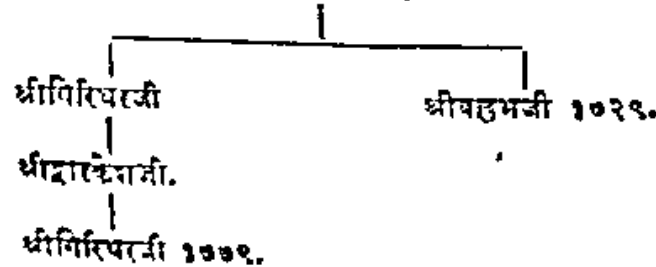
विवरणकृतां परिचयः ।

१. तत्रादौ श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटित निरोधलक्षण पङ्क्तिवरणयुतं संमुद्यते । स्वीयानुग्रहार्थं-
माचार्यैस्तत्रकटीकृतमिति । आचार्याणां प्रादुर्भावस्तु १५३५ वर्षे चैत्रकृष्ण एकादश्यां रविवारे ।
तेषां चरित्रादिकं तु साम्प्रदायिकवातांदिषु प्रमिद्धमिति नेह विस्तरः । षोडशग्रन्थेष्वयं निरोधलक्षण-
ग्रन्थः षड्दशसंख्यां भजते ।

२. प्रथमं मुद्रित विवरण चाचाश्रीगोपेशानाम् । इमे श्रीगोपेशाः श्रीमत्प्रमुचरणानां सप्तम-
पुत्रश्रीधनश्यामाना सुनव । षोडशग्रन्थोपरि बह्व्यस्तेषां टीका दृश्यन्ते । तत्कृतसेवाफलदिप्पणी त्वयु-
क्तेषाम्मासि प्रकटिता । सादृपदकृष्णपञ्चम्यां १६५२ वर्षे प्रादुर्भूताः ।

३. द्वितीय विवरण श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभानाम् । इमे श्रीवल्लभाः श्रीमत्प्रमुचरणपञ्चमपुत्र-
श्रीरघुनाथतश्चतुर्थी मंगया विभूषयन्त १७२९ वर्षे कार्तिककृष्णद्वादश्यां प्रादुर्भूताः । नवरत्नदि-
प्पणोपमश्यामनिर्णयटीकासेवाफलटीकादीनां प्रणेता एत एव । नवरत्नदिप्पण्याः एक प्राचीनं पुस्तकम-
स्मादिदमलब्धम् । तत्र 'श्रीविठ्ठलरायामनश्रीवल्लभश्च नवरत्नदिप्पणी'तिसमाप्ता वर्तते । एतत्पुस्तकं
श्रीमद्रोम्बामिश्रीद्वारकेश्वरामनश्रीगिरिधराणां भवत् १८३२ पौषशुद्धे लिखितम् । तत्पुस्तकोपरि
'अस्मिन्मृत्युवरणानां लेख' इति लिखितम् । संप्रदायवशात्तेषां सम्बन्ध एवं दर्शितः ।

श्रीविठ्ठलरायः—श्रीविठ्ठलेश

एतेन गोपायगणायानस्य प्रणेतास्तेषां श्रीरघुनाथश्याम इत्यनुमीयते । दशमस्कन्धश्रीसु-
बोधिनिराङ्गणाराणि प्रणेतास्य एषेति प्रतिमानि । विदोष शु पुष्टिमणिमुपाया सप्तमवर्षस्य नवमाके
प्रतिपत्तम्, त्रिमासुनिर्णय दृश्यम् ।

४. तृतीयं पञ्चमग्रन्थं श्रीद्वारकेश्वरश्यामनाम् । श्रीद्वारका इति प्रमिता हि ते । श्रीमत्प्रमु-
चरणश्रीवल्लभश्रीगोविन्दरायदेवपुत्रश्रीदशरथायानां ज्येष्ठपुत्रवः सादृपदकृष्णपञ्चम्यां १६७७

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।
गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥
गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।
यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥
उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा-
वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥
महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।
तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥
महतां कृपया यद्वत् कीर्तनं सुखदं सदा ।
न तथा लौकिकानां तु लिङ्गभोजनरुक्षवत् ॥ ५ ॥
गुणगाने सुखावासिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।
यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥
क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।
तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥
सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।
हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः प्लावयते जनान् ॥ ८ ॥
तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।
सदानन्दपरैर्गोपाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ ९ ॥

१ चेति पाठ । २ चेति पाठ । ३ सदानन्दमयस्यापीति पाठ ।
४ स्वत इति पाठ ।

केपाक्षित् महानुभावानां पुनकसंग्रहे विद्येत चेत्तदा ते कृपया यदि तदस्मात्सकांशं प्रेषयिष्यन्ति, तदा तदपि सोपकारं स्वीकृत्य मुद्रयिष्यामः । प्रार्थयामहे च विद्वांसः अस्मदेतां प्रार्थनां कृपया स्वीकृत्य सम्प्रदायोन्नतिं कर्तुमुद्यता भविष्यन्तीति । कोटाग्रामस्थबालशास्त्रितः श्रुतमेवास्माभिर्यत् श्रीमधुरापी-
शमन्दिरसंग्रहे निरोधलक्षणस्य अन्यत् टीकाद्वयं वर्तते, एका श्रीकल्याणरायाणाम्, द्वितीया श्रीदेवकी-
नन्दनानाम् । प्रयत्ने कृतेपि नास्माभिस्तद्विवरणद्वयमुपलब्धम् । अतस्तत्संग्रहमत्र कर्तुं वयमशक्ता इति ।

वामनजयन्ती १९७३.

मुम्यई.

मूलचन्द्र तेलीवाला.

भैर्यलाल सांकलीया.

लालूभट्टकृत 'निर्णयार्णवा'न्तर्गतैतद्ग्रन्थसंशयनिरासः ।

संसारवेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै । कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजये'दिति ।
कृष्णस्य सर्ववस्तूनि कृष्णसंबन्धिरूपरसादीनि विषयरूपाणि इन्द्रियाणां हिताय योजयेत् । भगव-
द्भाषादौ चक्षुरादीनां विनियोगः कार्यो, न त्वन्यत्रेति फलितोऽर्थः । ननु जीवानां नानादेशस्थानां
भगवद्भाषादिदलैर्म्यात्कथं विनियोगः स्यादित्याशङ्काहुः 'भूम्न' इति । व्यापकस्येत्यर्थः । ननु व्यापकत्वेपि
निरोहितत्वाद्दलैर्म्यं दुर्निवारमित्याशङ्काहुः 'ईशस्ये'ति । सर्वत्र सर्वरूपेण सर्वकरणसमर्थस्येत्यर्थः ।
एवं सति मूर्त्यादिरूपेण प्रकटस्य साक्षाद्भगवत्त्वात्तत्र चक्षुरादिविनियोगस्य सौकर्यमिति कृतार्थता
मिद्वेनेन सामर्थ्यसूचकमीशपदम् ।

अत्रैव—हरिमूर्तिं सदा ध्येयेत्यादि । ध्येयेति । अनेनाऽन्तःकरणस्य भगवत्पुपयोग उक्तः । दर्शनं
स्पर्शनमिति चक्षुस्त्वचोः । तथा कृतिगती इति करपादयोः । श्रवणं कीर्तनं स्पष्टमिति श्रोत्रवाचोः ।
पुत्रे कृष्णप्रिये रतिरिति । कृष्णः प्रियो यस्य कृष्णस्य प्रिय इति वा विग्रहेण भगवद्भक्त इत्यर्थः । कृष्ण-
प्रिये पुत्रे इत्यत्र 'निमित्ताकर्मयोग' इति सूत्रेण सप्तमी । रतिरिति कर्मपदम् । अध्याहृतेन कर्तव्येति
पदेन कर्मणोऽभिधानादभिहिते रतिरूपे कर्मणि प्रथमा । प्रथमान्तेन कर्मवाचकरतिपदेन योगात्पुत्रे
कृष्णप्रिये इत्यत्र निमित्तसप्तमी । तथाच कृष्णप्रियपुत्रार्थं रतिः कर्तव्येत्यर्थो भवति । अनेन व्यव-
न्वित्रस्य परम्परया भगवत्सेवोपयोगो निरूपितः । भगवद्भक्तः पुत्र उत्पत्स्यत इति बुद्ध्या भोगः कार्यो,
न त्वन्यथेति भावः । पुत्रपदेन स्वभार्यायामेव भूतावेव भोगः कार्यो, व स्वाच्छन्द्येनेत्यनुज्ञातम् ।
पायोरिति । तद्वारा मलांशत्यागो देहः शुद्धो भगवत्सेवायामुपयोक्ष्यत इति पायोः परम्परयोपयोगो
ज्ञेयः । यस्य चेति । अन्तःकरणभक्षिःकरणानां मध्ये यस्य चक्षुरादेर्यदा यस्मिन् समये भगवत्कार्यविनि-
योगो न दृश्यते, तदा, तस्मिन् समये तस्य विनिग्रहः कर्तव्यो, न तु भगवदितरपदार्थं विनियोग
इत्यर्थः । केचिदत्र 'यस्य वा भगवत्कार्य'मित्यनेन व्यवयेन्द्रियमात्रस्य निग्रह उक्त इत्याहुः । तत्र ।
यस्य यदा तस्य तदेत्युक्तयोर्व्यतिरेक्योर्वैयर्थ्यापत्तेः । अतः साक्षात्परम्परया वा यथावकथञ्चिदपि भग-
वन्निर्णयः स्यात्तदेन्द्रियाणि विनियोजयितव्यान्त्यया तु सर्वस्यैवेन्द्रियगणस्य निग्रहः कार्य इत्येवा-
चार्यवशोनामाशयो, न तु केवलं व्यवयेन्द्रियमात्रनिग्रहे तात्पर्यमिति ज्ञातव्यम् ।

ननु निरोधलक्षणग्रन्थे 'यद्य दुःखं यतोदाया' इत्यादिना श्रीमदाचार्यवर्यैर्भगवद्विरहादिसाम-
यिरुद्गृह्णादि स्वयं पापितमेतावता निरोधस्य किं लक्षणं मिदमिति चेत् । शृणुत । भगवद्विरहे दुःखं
दुःखं भगवत्संयोगे परमादहाद्रेत्यादि कार्यं निरोधजन्यमेव । यतो निरुद्धानामेव भगवद्विरहे दुःखं
भूयते । संयोगो महानामन्दश्च । 'गोपीनां परमानन्द आसीद्गोविन्ददर्शने । क्षणं युगजतमिव यासां येन
प्रिताःभव' इति पावयान् । एवं सति सादृशदुःखादेर्निरोधकार्येणाकार्यलक्षणस्य सुखसाध्यमित्या-
कार्य । भगवद्विरहादिसामयिकपरमदुःखकारणस्य निरोधस्य भगवत्संयोगसामयिकपरमानन्दसाध्यकार्यं
निरोधजन्यमित्यादिना निरोधस्य निरूपणं निरूप्यमुपोधिनीयोजनायां विवृत इति निरोध-
साधनानामपि साधनानामपि निरोधस्य निरूपणं निरूप्यमुपोधिनीयोजनायां विवृत इति निरोध-
विजातायां ततोपधेयम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

वाचाश्रीगोपेशविरचितविवृतिसमेतम् ।

श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यामन्येषु च स्वग्रन्थेषु निरोधस्य निगद्यमानत्वात् तमाचक्षाणाः
तदवश्यंभावसूचकं मनोरथस्वरूपमाहुः ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

गोपिकानां त्वित्यन्तेन सर्वोत्कृष्टता स्नेहतमता च सूचितेति ज्ञेयम् । स्यादिति
प्रार्थनायां लिङ् । क्वचिदिति दुर्लभत्वम् । तथा च बहिराविर्भूतो भगवान् मातृचरणादीनां
विरहानुभवजननार्थं यदा मथुरां गतस्तदा यद्विरहात्मकं दुःखं समजनि तद्वेदित्यर्थः ॥ १ ॥

विप्रयोगदशायां तादृशरसिकानुभवसाक्षिकान्तरसुखविषयकं मनोरथमाहुः ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

त्विति पूर्ववदेव । यद्यपि नास्त्यत्र सशयस्तथापीष्टमस्यार्थस्य सिद्धौ सन्देहा-
स्पदतायां लोकेऽपि दुर्निवारत्वात् किमुत सर्वसाधनाप्राप्यस्याखिलप्रमाणागोचरस्येति
विभावनीयम् । ननु विहाय सर्वप्रसिद्धं सयोगसुखं कथमान्तरामिलाप इति चेत् । न ।
आन्तरस्य महाफलत्वादस्यामवस्थायामसौचित्यादुत्कृष्टसयोगसुखस्य च विजातीयवपुः-
साध्यत्वादितिदिक् ॥ २ ॥

अथ 'सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यनास्तीत्यभिमन्यते । तत्प्राप्तीच्छां ससङ्कल्पामुत्कण्ठां
कवयो विदुः' रितिलक्षणलक्षितोत्कलिकाजनकोत्सवविषयकमाहुः ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

यदा भगवदुक्तं वाचिकमादायोद्धवः समागतस्तदा जातो यद्य वृन्दावने राम-
क्रीडायां भगवदन्तर्धानान्तरमाविर्भूते सति जातो यो वा गोकुले जात इत्यर्थः । सर्वेषामपि
प्रत्येकं विजातीयोत्कलिकाजनकत्वेन स्पृहणीयत्वात् सर्वविषयकं स इति ध्येयम् ॥ ३ ॥

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।
 निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते' ॥ १० ॥
 हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।
 ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥
 संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।
 कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥
 गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।
 संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १३ ॥
 तदा भवेदयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।
 बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥
 भगवद्धर्मसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।
 गुणैर्हरिसुखस्पर्शाच्च दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥
 एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षो हरिवर्णने ।
 अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥
 हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।
 दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृत्तिगती सदा ॥ १७ ॥
 श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।
 पायोर्मलांशत्यागेन शेषभावं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥
 यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।
 तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥
 नातः परतरो मग्नो नातः परतरः स्तवः ।
 नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यचरणप्रकटितं निरोधलक्षणम्
 समाप्तम् ।

१. तमिति पाठः । २. भूमिं द्वादश योजयेदिति पाठः । ३. हरेः गुणस्पर्शादिति
 पाठः । ४. दृश्यमिति पाठः । ५. गुणवर्णने इति पाठः । ६. स्पष्टमिति पाठः ।
 ७. पायोर्मिति पाठः । ८. शेषभागमिति पाठः ।

ननु 'शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ती'त्यादिमर्यादामार्गीय-
श्रवणादिभिरप्यानन्दो भगवदाधिर्भावश्च भवेतामेव तत्कोयमाग्रहो दुःखानुभव इत्याशंक्याहुः ।

सदानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः प्लावयते जनान् ॥ ८ ॥

क्लेशं विना कृपानन्दो नेत्याशयः । तर्हि गुणगानस्य किं फलमत आहुः हृद्गत
इति । स्वगुणश्रवणेन कृपया पूर्णः सन् स्वरूपानन्देनापुतान् करोतीत्यर्थः । यथा बाह्य-
रमणे रासक्रीडायां विरहानुभवानन्तरं 'जयति तेधिकं जन्मने'त्यादिना कृते गुणगाने
कृपया पूर्णः सन् स्वरूपानन्दं प्रायच्छत्, तथात्राप्यान्तररमणे संकल्पप्रतिभातो भगवान्
भजनानन्दस्य कश्चन लेशं ददातीत्याशयः । 'यद्यपि गतिस्मितप्रेक्षणे'त्यत्र गुणगानं नोक्त-
मान्तररमणे, तथापि बाह्यरमणानन्तरमन्तर्धाने विनापि गुणगानं आन्तरमास्ताम्, परन्तु
साधनदशायामेतच्छरीरावच्छिन्नात्मनीयमेव सरणिरिति ध्येयम् । ननु विकलत्वास्वास्थ्य-
नाशकान्तररमणसम्पादनं भगवतो नोचितमिति चेत्, न । विप्रयोगस्यैवोद्बोधकमिदमा-
न्तरमित्यधिकतरास्वास्थ्यविकलत्वयोजनकमेव । तथा चोक्तं श्रीमद्रजरत्नशृङ्गे श्रीगोपी-
जनवल्लभेन 'यथाधनो लब्धधने प्रणष्टे तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेदे'ति । तथा च
किञ्चित्कालिकोऽयमाविर्भावो निर्धनस्याल्पकालिकधनलाभ इव भक्तस्य सङ्कल्पप्रतिभाते
भगवत्स्वरूपे संयोगरसस्वादुलाभः । ततस्तदनवाप्तेरधिकतममस्वास्थ्यं विकलत्वं च
भवतीति ध्येयम् ॥ ८ ॥

एवं कृपोद्रेकजनकगुणगानमावश्यकमित्याहुः ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गोपाः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

निरुद्धैः पुष्टिमार्गीयैः सदानन्दपरैः श्रीकृष्णमात्रनिष्ठान्तःकरणैः एवंकृतौ
स्वतोऽनभिलषितापि सच्चिदानन्दता स्फुरतीत्यर्थः । तथा च गुणगानं तु कृपोद्रेक-
जननार्थमेवेयं तु स्वत एव भवतीति भावः ॥ ९ ॥

नन्वीदृशालौकिकप्रकारे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य खानुभवमेव प्रमाणमाहुः ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ १० ॥

निरुद्धः पुष्टिमार्गीयोऽहं रोधेन भजनानन्दातिरिक्तयावत्फलेभ्यो निवृत्त्या निरोध-
पदवीं निरोधाधिकरणतां प्राप्तः सन् निरुद्धानां पुष्टिमार्गीयाणां रोधाय रोधसिद्धौ
यदधिकरणतामहं प्राप्तस्तं निरोधं कथयामीत्यर्थः । ते इति पाठे कमपि वक्ष्यमाणशङ्का-
वन्तमभिमुखीकृत्य ते तुभ्यं कथयामीत्यन्वयः ।

अवान्तरभेदविशिष्टान्तरविषयकमाहुः ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

‘अस्मिन्मार्गे स्वामिन्य एव गुरव’ इति श्रीप्रभुचरणोक्तिरनुसन्धेया । तथा च महत्पदवाच्यास्ता एवेति तादृशगुरूणामनुकम्पयेत्याशयः । सुखायेति । सुखजनकः स्यादित्यर्थः । सुखसमूहरूपो भगवान् यद्यल्लीलाविशिष्टः कीर्त्यते तत्तल्लीलासहितो हृद्या-
विर्भूतः सन्नन्तरानन्दमनुभावयतीत्याशयः ॥ ४ ॥

इदानीं विजातीयकीर्तनविषयकं तमाहुः ।

महतां कृपया यद्वत् कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥

स्वामिनीनां कृपया हृदि स्फुरितस्य भगवतो यत्कीर्तनं तदेव सर्वदा मनसि सुखं स्यात्, न तु लौकिकानां विहितकीर्तनोपदेष्टृणां कृपयेत्यर्थः । एषां मर्यादास्थत्वेनोक्तुष्ट-
पुष्टावप्रवेशात् । तत्कृपास्फुरितकीर्तनस्य विहितकीर्तनस्य च तारतम्येन सुखजनकत्वे दृष्टान्त-
माहुः स्निग्धेति । रूक्षपदेन रूक्षभोजनम् । तथा च स्निग्धभोजनरूक्षभोजनयोस्तारतम्येन
सुखजनकत्वं यथा तथा तत्कीर्तनयोरपीतिभावः । एवञ्च महत्कृपया स्फुरितस्यैव कीर्तनं मे
हृदि सुखजनकं भवत्वित्थं मनोरथ इति ध्येयम् ॥ ५ ॥

ननु मर्यादामार्गीयविहितकीर्तनेपि अश्रुपुलकादीनां सत्त्वात् कथमत्रैवाग्रह इत्या-
शंकाभासस्य समाधानमाहुः ।

गुणगाने सुग्वावासिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गोगोकुलपतेरनन्यगोकुलस्वामिन इति यावत् । गुणगाने क्रियमाणे
यथा आनन्दो भवति तथा विरक्तानां ब्रह्मभावापन्नानां शुकादीनामपि आत्मनि
न भवति, किमुतान्यत्रेत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं निरोधमाधनीभूतभावविषयकं निरोधावश्यंभावसूचकं मनोरथमुक्त्वेदानीं
तादृशमनोरथविषयीभूते दुःखे जायमाने कदाचित् कृपया आन्तरं सुखमपि प्रयच्छति तदाहुः ।

हृदिदयमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा मयं मदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं वहिः ॥ ७ ॥

‘मयेदिति देहलीदीपन्यायेनोभयप्राप्यन्वेति । यदा कृपालुर्भवेत् तदा विरहदुःखा-
नुभविनृदयज्जिनं मदानन्दं भगवत्स्वरूपं मयं सर्वांशेन मायोदाग्नेन अयोगोलके
पठितान् मिनिरकलं ददय एव पहिराग्निर्भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वदुःखहर्त्रापि येऽन्यविषयेभ्यो विमोच्य स्वस्वरूपलिप्सवो न कृतास्तेषां मन्द-
भाग्यानामर्थे कथं निरूपणीयमिति भावः । यद्यपि तेषां मार्गान्तरेण यत्किञ्चिदपि
फलं जायताम्, तथाप्येतदतिरिक्तफलेषु सामान्यबुद्धिरेव श्रीमदाचार्यचरणानामत एव
भवसागरे मग्ना इत्युच्येतराम् । श्रीमद्भागवतेऽपि 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन'
इति ॥ ११ ॥

भावनासाधनीभूतां साधनतापन्ननिरोधपदवाच्यां भावनामाहुः ।

संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

रूपरसादितन्मात्रासु पर्यवसन्नत्वाद् दुष्टानां चक्षुरसनादिज्ञानेन्द्रियाणां नि-
षिद्धनानाक्रियाजनकानां कर्मेन्द्रियाणां तत्तदोपनिरसनपूर्वकं तत्तत्फलसिद्धयै सदानन्दस्य
सर्वान् रूपादीन् पदार्थान् तत्तदिन्द्रिययोग्यान् योजयेदित्यर्थः । नन्वनवरतमन्तरङ्ग-
भक्तैर्मज्जमानस्य भगवतस्तत्र तत्रोपयुक्ताः सर्वे पदार्थाः कथं योजयितुं शक्या इत्या-
शङ्कयामाहुः भूम्न इति । ईशस्य सर्वसमर्थस्य भूम्नः बहुत्वात् । तथा च युगपद-
नेकेषु स्थलेषु मायोद्घाटनेनाविर्भवति भगवति सर्वमुपपद्यत इति भावः । योजनप्रकारस्त्वग्रे
वक्ष्यते ॥ १२ ॥

ननु मनोमात्रयोजनेन निःप्रत्यूहं ब्रह्मरूपं रूपरसादिविषयवैराग्य-
जनकमविदितदुःखं विहाय कथमेवंविधप्रकारे प्रवृत्तिर्जायेतेति शङ्कानिरासाय ज्ञानमार्गे
यत्परमफलं तदत्र गुणवर्णकस्य निविडाच्छन्ननौकया गच्छतोऽनाशास्यमानशीतसदाग-
तिस्पर्श इव मध्येमार्गमिदमवान्तरं फलमित्याहुः ।

गुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरचैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १३ ॥

संसारस्य विरहो लौकिकविषयवियोगजन्यं दुःखं क्लेशो रोगादिजन्यो
द्वावपि न भवेतामित्यर्थः । न हि क्षारं कूपपानीयं पिबतः पामस्स्यापि पानकपानसम्पत्तौ
तादृशकूपपानीयविरहो दृष्टः श्रुतो वा । एवं प्रकृतेऽप्यवसानविरसान् नश्वररूपादीन् भुञ्जानस्य
स्वरूपानन्दानुभवसम्पत्तौ न संसारविरह इति भावः । हरिवदिति । स्वरूपानन्दो यो
भगवतानुमूयते स एवानेनेति भावः ॥ १३ ॥

ननु गुणमात्रनिष्ठया कुत एवं करोतीत्याशङ्कयामाहुः ।

तदा भवेद्यालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोऽपि सिध्यति ॥ १४ ॥

यदि गुणमात्रनिष्ठयैवं न कुर्यात्तदा क्रूरता मता । दयालुत्वं न स्यात् । तथा च

निसर्गदयालु भगवत्स्वरूपं कथमन्यथा भवेदित्यन्यथा क्रूरतेत्यस्यार्थः । इत्थं च सर्वतो
 धलवती ह्यन्यथानुपपत्तिरित्युक्तिरुक्तेति भावः । एवं ज्ञानमार्गोपास्येऽव्यक्ते मनो-
 योजनेन यत्फलं जायते तदत्र गुणमात्रे मनोयोजनेनेति ध्येयम् । निःप्रत्यूहमित्यब्राहुः
 बाधेति । देशकालादिसापेक्षसाधनसाध्यफले हि कालादिकृतप्रतिबन्धशङ्का स्यादयं तु
 भगवदनुग्रहातिरिक्तसर्वसाधनरहित इति न तच्छङ्केति भावः । ब्रह्मेत्यब्राहुः तदिति ।
 तदध्यासोऽक्षरात्मता । यद्यपि नेयमिष्टा तथापि गुणगानेन संसारावेशनाशे सति
 स्वस्वरूपस्फूर्तिरनाशास्यमानापि निसर्गादेव जायते, यतो जीवस्य मूलमक्षर ब्रह्मेति
 ध्येयम् । तथा चोक्त सिद्धान्तमुक्तावल्या विवृतौ ब्रह्मबोधनमित्यस्य व्याख्यायां तथापि
 वस्तुस्वभावाद्भवत इति ॥ १४ ॥

रूपेत्यब्राहुः ।

भगवद्धर्मसामर्थ्यादिरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

ज्ञानमार्गे 'मात्रास्पर्शास्त्वि'तिवाक्येन यत्पूर्वकमनित्यत्वादिभावेनेन चलान्निर्वेदः,
 अतोऽस्थिरश्च भवति, प्रकृते तु तन्मनस्कत्वादिसिद्धान्तानवरतमानन्दमात्रकरपादमुलो-
 दरत्वादिभगवद्धर्मस्फूर्त्या सर्वत्र मनश्चक्षुरादीनां रागात् प्रवृत्तेः कदर्थ्येषु विषयेषु
 जायमानो विरागः स्थिर एव भवतीत्यर्थः । अविदितेत्यब्राहुः गुणैरिति । सर्वदुःखहर्तु-
 र्यत्सुखं तस्य स्पर्शादीपत्सम्बन्धमात्रादित्यर्थः । तथा च सर्वांशेन तदनुभवस्य भगवतो
 त्रिजातीयवपुःसम्पादनेन करिष्यमाणत्वादत्र स्पर्शमात्रमेवोक्तमिति ध्येयम् ॥ १५ ॥

उपसहरन्ति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षो हरिवर्णने ।

अमत्सरैरल्लुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

उत्कर्षो गुणेति पाठे ज्ञानमार्गादुपवर्णने उत्कर्षोऽस्ति एव ज्ञात्वेत्यन्वयः ।
 अमत्सरैरिति । एतन्मार्गीयभगवद्धक्तेषु द्वेषरहितैस्तेषामनवरतमेतद्भावावेशेन भावात्मक-
 भगवदात्मकत्वात् स द्वेषो भगवत्पर्यवसायी भवतीत्याशयः । अल्लुब्धैरिति । स्वस्यैवं-
 प्रियभगवदीयत्वख्यापनेनोदरदरीमपूरयन्निरित्यर्थः ॥ १६ ॥

ग्रामद्विकमुक्त्वा प्रस्तुतमिन्द्रिययोजनप्रकारमाहुः ।

हरिस्मृतिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्नेहं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

श्रवणं कीर्तनं स्पर्ष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।

पायोर्मत्तान्शलागेन शेषभावं तनी नयेत् ॥ १८ ॥

१ भागवद्धर्मसामर्थ्यादिरिति पाठः । २ स्पर्ष्टमित्यपि पाठः । ३ शेषभागमित्यपि पाठः ।

मुख्यं तु विजातीयवपुःसाध्यमिति तदसम्भवात् सङ्कल्पादपि दर्शनादि सर्वं भावयेदित्यर्थः । अत्राक्षयवतां फलमित्येतद्व्याख्यायां 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च । आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः ॥ अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा । तत्कूजितानां श्रवणमाघ्राणं चापि सर्वतः ॥ तदन्तिकगतिर्नित्यमेवं तद्भावनं सदेत्येतत्सर्वमनुसन्धेयम् । स्पर्शनं स्पष्टमिति पाठे अत्रैव लोके प्रकटमाधि-
दैविकमुत्तमं 'कामाख्यं सुखमुत्कृष्टं कृष्णो भुङ्क्ते न चापर' इत्यनुसन्धेयम् । पुत्र इति । सङ्कल्पाज्जातत्वात् सङ्कल्पस्य पुत्रे कामे इत्यर्थः । अत एव 'भगवानपी'तिश्लोकविवरणे 'कामपितामहं मन उत्पादितवानित्यनेन कामपितामहत्वमुक्तं मनस इति ध्येयम् । नन्वत्र काम आपामरप्रसिद्धो ग्राह्योऽन्यो चेत्याशङ्क्यामाहुः कृष्ण इति । अलौकिक इत्यर्थः । उक्तं 'चात्मारामोऽप्यरीरम'दित्येतद्व्याख्यायां 'क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यत' इति श्रीमदाचार्यचरणैरिति ध्येयम् । रतिरिति । अलौकिकं तमुद्भाव्य स्पर्श-
विशेषो भावनीय इत्यर्थः । नन्विन्द्रियेषु पायोरपि सत्त्वात् तस्य का गतिरित्याशङ्क्या-
माहुः पायोरिति । मलांशत्यागमात्रैकप्रयोजनकस्योपरोधजदुःखनिवर्तकस्य सुप्ताजन-
कस्यास्य शोषभावं गौणत्वं प्रापयेदित्यर्थः । तथा चाकिञ्चित्करत्वाद्ध्यर्थमेवेति भावः ।
वायुमिति पाठे अजामरण्यं नयतीतिवत् स्पष्ट एवान्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तर्हि स्त्रीपुमवयवविशेषयोः का गतिरित्याशङ्क्यामाहुः ।

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

विनिग्रहस्तिरस्कारोऽवगणनेति यावत् । तथा च यथास्थ्यादीनि मलानि च
तथानुपयोगात् पुमवयवविशेष इति तस्य निग्रह इति भावः । चेति विकल्पादेकस्यास्तूप-
योग इति ध्येयम् ॥ १९ ॥

एवं निरोधमुक्त्वा स्वानुपदिशन्ति ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

मन्त्रो मननीयो नितरां गोपनीयश्च । स्तवो भगवत्प्रसादहेतुः । विद्या काम्य-
मानयावदर्थसाधनम् । तीर्थं प्रतिपन्नकीमृतदुस्तिनिचयनिरमनपूर्वकं तत्प्राप्तिसम्पादक-
भागधेयोद्बोधकमित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीविट्ठलेश्वरप्रभुचरणात्मजश्रीधनदयामतनयश्रीगोपेशगोप्यामि-

विरचिता निरोधलक्षणविवृतिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतनिरोधलक्षणविवृतिसमेतम् ।

देवासु प्रार्थितं महामनुरूपफलद्वयम् ।

व्यासेन च समासेन फलत्रययुता स्वयम् ॥ १ ॥

निरोधलक्षणमिति ग्रन्थनाम । निरोधस्य लक्षणं लक्ष्यत अनेन तादृशमिति करण-
व्युत्पत्तिरत्र । तथा च लक्षणनिरूपणेन निरोधज्ञापकमित्यर्थः । तत्र लक्षणं द्विविधम्,
स्वरूपलक्षणं कार्यलक्षणं चेति । तत्र स्वरूपलक्षणं यथा 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे'ति ।
कार्यलक्षणं यथा 'जन्माद्यस्य यत' इति । तत्र स्वरूपलक्षणं दशमस्कन्धे बहुधा निरू-
पितमिति कार्यलक्षणान्यत्रोच्यन्ते यच्चेत्यादिना ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

नन्दादीनां चेत्यत्रादिपदेन उपनन्दादयः । चकारेण अन्तरङ्गगोपाः । तथा च
यशोदाया नन्दस्य उपनन्दादीनामन्तरङ्गगोपानां च यद् दुःखं येन पूर्वोक्तत्रयाणां दिवा
वनगमने भगवच्चिन्तनमन्तरङ्गगोपानां च रात्रौ गुणगानं तद् दुःखम् । चकारात् पूर्वोक्तानां
चतुर्णां सुखं लीलानुभवरूपं निरोधलक्षणं भगवदासक्तिकार्यमित्यर्थः । गोपकृतगुण-
गानस्यासक्तिकार्यस्य दशाध्यायकारिकासु स्फुटम् । अन्येषु लक्षणेष्वन्यस्यानधिकारात्
स्वपरत्वेनैव तानि निरूपयन्ति गोपिकानां त्विति । 'निन्युर्दुःखेन वासरा'नित्यत्रोक्तं
दुःखं च निरोधकार्यम् । इदं तु क्वचिन्मम स्यात्, अन्यस्य तु सर्वथा दुर्लभमेवेत्यर्थः ।
अन्यत्रावृत्तये तु शब्दः । चकारपक्षे इदमपि दुःखं निरोधकार्यमिति समुच्चयः ॥ १ ॥

सुखरूपं निरोधलक्षणमाहुः गोकुले इति ।

गोकुले गोपिकानां च सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

गोपिकानां चकारेण अन्तरङ्गगतानां यत्सुखं पूर्वदलानुभवरूपम् । सर्वब्रज-
वासिपदेन अन्तरङ्गदाम्य उच्यन्ते । पुल्लिङ्गपदं परोक्षमादाय । तेषां च यत्सुखमत्यन्त-

रङ्गलीलादर्शनरूपं समभूत् तदपि निरोधलक्षणम् । अन्यस्यायोग्यमतो भगवान् मे किं विधास्यतीत्याशंसेत्यर्थः । अत एव अष्टकान्ते विष्टलपदाभिधेये मय्येवेत्येवकार उक्तः ॥२॥

आत्यन्तिकविरहानुभवरूपं मुख्यं लक्षणमाहुः उद्धवागमनेति ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

धृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

उत्सव आत्यन्तिकविरहानुभवरूपः । एतस्य मुख्यफलत्वसिद्धान्तात् सुमहानित्युक्तम् । अयमुत्सवो गोपिकानां नन्दादीनां च भ्रमरगीतप्रसङ्गे अध्यायद्वयेनोक्त इति धृन्दावने गोकुले वेत्युक्तम् । अत्र अन्यस्यानधिकार इति मे मनसि स्यादिति उक्तम् । दुर्लभत्वख्यापनाय क्वचिदिति । एतेषु स्वाशंसाकथनेन पूर्वं 'यच्च' इत्यर्थेनोक्ते दुःखसुखे अन्येनापि भक्तेन मयि स्यादिति आशास्य इति सूचितम् । तथा च यशोदाया नन्दस्योप-नन्दादीनामन्तरङ्गगोपानां च दुःखसुखानि निरोधलक्षणानि भक्तेन स्वपरत्वेनाशास्यानि । गोपिकानां दुःखसुखे, अन्तरङ्गगोपीनां अन्तर्गृहगतानामन्तरङ्गदासीनां सुखम्, सर्वेषामात्यन्तिकविरहानुभवश्च । इमानि निरोधलक्षणानि स्वरूपतो ज्ञेयानि, न तु स्वपरत्वेनाशास्यानि, तत्रानधिकारादित्युक्तम् । भगवान् कृपया सम्पादयेच्चेदस्तु, स्वयं नाशास्यानीत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वपरत्वेन आशास्यस्य पूर्वोक्तस्यापि फलस्य दुर्लभत्वेन चिरकालसाध्यत्वात् तत्सिद्धिपर्यन्तं क्लेशाभावायावान्तरं निरोधफलमाहुः महतामिति ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

महतामत्रत्यगुरूणां स्वामिनीनां कृपया भगवान् यावद्दययिष्यति पूर्वश्लोकार्थोक्तं फलं सम्पादयिष्यति तान्वात् कीर्त्यमान आनन्दसन्दोहो भगवान् सुखाय भवति । गुणगानजं सुखं निरोधस्यावान्तरफलमित्यर्थः ॥ ४ ॥

मुख्यफलस्य स्वामिनीकृपासाध्यत्वमुक्त्वा अवान्तरफलमप्यत्र तत्कृपासाध्यमेव ज्ञेयमित्याहुः महतामिति ।

महतां कृपया यद्वत्कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरुक्षवत् ॥ ५ ॥

लौकिकानां लोके प्रसिद्धानां नारदशुकादीनां कृपया जातं कीर्तनम्, तथा स्वामिनीकृपया सज्जातकीर्तनप्रकारकसुखदं नेत्यर्थः । तत्र हेतुं दृष्टान्तेन स्पष्टयन्ति स्निग्धेति । स्निग्धभोजनं रुक्षभोजनं च तद्वदित्यर्थः । स्वामिनीकृपया अन्तर्भगवत्प्राकट्यात्

कीर्तनस्य स्निग्धभोजनतुल्यत्वम् । अन्यत्र तु मानसा मूर्तेः कल्पितत्वेन वस्तुतः प्राकृत्या-
भावात् कीर्तनस्य रूक्षभोजनतुल्यत्वम् । महतामित्यस्य कीर्त्यमानेनाप्यन्वयः । तत्कृतं
कीर्तनं न त्वन्येनोपनिबद्धमित्यर्थः । मुख्यफलप्राप्तिपर्यन्तं गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ५ ॥

तत्र कर्मणापि तावत्पर्यन्तं कममुक्तिप्रकारेण स्वर्गादिसुखावाप्तिसिद्धौ किमर्थं
गुणगानाग्रह इत्याशङ्क्याहुः गुणगाने इति ।

गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गुणगाने यत्प्रकारिका सुखावाप्तिस्तत्प्रकारिका सुखावाप्तिः
शुकादीनां सिद्धज्ञानानां तत्रापि आत्मनि आत्मविचारदशायामपि न जायते,
तर्हि अन्यतः कर्मभ्यः कुतः स्यादित्यर्थः । अत एव 'परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य' इत्यादि
वाक्यानि ॥ ६ ॥

तत्कृतकीर्तने विशेषमाहुः क्लिश्यमानानितिद्वयेन ।

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

सदानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः स्थावयते जनान् ॥ ८ ॥

सदानन्दं सद्रूप आनन्दो यस्मिन् तादृश स्वरूपं क्लिश्यमानान् जनान्
दृष्ट्वा यदा कृपायुक्तो भवेत् तदा बहिर्निर्गतं भवति, स कृपानन्दस्तु सुदुर्लभः ।
कर्मणा ज्ञानेन वा न भवति, किन्तु क्लेशेनैव भवति, अतस्तथेत्यर्थः । सदानन्दस्य बहिर्नि-
र्गमनं निवृण्वन्ति हृद्गत इति । तत्तद्वृत्तिस्यो भगवान् स्वगुणान् अन्योऽन्य वर्णितान्
श्रुत्वा पूर्णो भवति । इदं द्वाविंशाध्यायकारिकाया स्फुटम् । स्वयं पूर्णः सन् जनान्
स्थावयते, स्वरूपानन्दे निमग्नान् करोति, तेषामन्तर्बहिः स्वरूपानन्दं प्रकटीकरोति । इदं
सदानन्दस्य बहिर्निर्गमनमित्यर्थः ॥ ७, ८ ॥

सष्टीमर्तुमुपसहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गंगाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ ९ ॥

मयं कर्मजानादिप्रयागं परित्यज्य निरुद्धैर्भक्तैः सह सदानन्दपरैः कर्तृभिः
गुणा गेयाः । एतस्य फलस्य अमान्तरत्वं साधयन्ति सच्चिदानन्दनेति । ततो गुणगानात्
सच्चिदानन्दता भवति, अलौकिकशरीरप्राप्त्या परमफले स्वरूपयोग्यता भवतीत्यर्थः ।
म्वन इति पाठे गुणगानस्वभावादेव भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु यैः सह गुणा गेयास्ते निरुद्धाः कथं ज्ञेया इत्याशङ्क्य तदभिज्ञापकं कथयामीत्याहुः अहमिति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥

रोधेन निरोधपूर्वावस्थापन्नेन भावविशेषेण अहं निरुद्धः निरोधस्य पदवीं मार्ग पूर्वोक्तमुख्यफलपर्यन्तं गतः प्राप्तः । अतो गोपिकानां स्त्रियादिनोक्तफले इव अभिज्ञापककथने मम न प्रयोजनम्, किन्तु अन्यार्थं कथयामीत्याशयेन कश्चित्सेवकमभिमुखीकृत्याहुः ते इति । तव निरुद्धानां सम्बन्धि यो रोधस्तदर्थं त्वयि तादृशभावसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । निरोधं वर्णयामि अभिज्ञापककथनेन कथयामीत्यर्थः ॥ १० ॥

विविच्य कथनाय व्यावर्त्यानामपि अभिज्ञापकमाहुः ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्वहर्निशम् ॥ ११ ॥

सर्वदुःखहर्त्रापि ये विनिर्मुक्तास्ते भवसागरे मग्ना इति व्यावर्त्यानामभिज्ञापकमुक्तम् । निरुद्धानामभिज्ञापकमाहुः ये इति । अत्र गुणगानादौ इत्यर्थः । यथा सर्वज्ञत्वमलौकिकं तेजश्च ज्ञाने निदर्शनम्, तथा गुणगानादौ मोदो निरोधे निदर्शनम् । एवं निदर्शनेन निरुद्धान् ज्ञात्वा तैः सह गुणगानं 'यच्च' इत्यर्थेनोक्तफलसिद्धिपर्यन्तं कर्तव्यम् । फलप्राप्त्यनन्तरं तु तत्संभावप्राप्तमेव सर्वं भविष्यतीति न तत्र कथनापेक्षेति भावः ॥ ११ ॥

ननु परमदयालुर्भगवान् कथं कांश्चिज्जीवान् मुञ्चति येन ते भवसागरे मग्ना भवन्तीत्याशङ्क्य धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धमेतदिति आहुः गुणेष्विवतिसार्धेन ।

गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १२ ॥

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

समाधानं तु निबन्धे 'आत्मसृष्टेर्न वैषम्य'मित्यनेनोक्तमत्र ज्ञेयम् । येन संसारक्लेशो भगवद्विरहक्लेशश्च निवर्तते, हरेरिव सुखं च भवति, तादृशगुणावेशो यदा भवति तदा भगवतो दयालुत्वं भवेत् । एतावत्फलपर्यन्तं प्राप्ता भक्तिमार्गीया एव भवन्तीति भक्तिमार्गीयेषु दयालुत्वं भवतीत्यर्थः । अन्यथा भक्तिमार्गीयत्वाभावे भगवतः क्रूरता तेषां मोचनम्, येन ते भवसागरे मग्ना भवन्तीत्यर्थः । कर्ममार्गे पुनरावृत्तिकथनात् संसारे मज्जनम् । ज्ञानमार्गेपि 'ज्ञानिनामपि चेतांसी'ति वाक्यात् तथा । इदं निबन्धे द्वितीयप्रकरणान्ते व्यवस्थापितम् । इदं सर्वं प्रमाणसिद्धमेवेति मतेत्युक्तम् ॥ १२ ॥

ननु ज्ञानमार्गे मायेव अत्रापि कश्चिद्वाधेतेत्याशङ्क्याहुः ।

वाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १३ ॥

अत्र वाधसम्भावनापि नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः तदध्यासोपीति । माया हि संसारे अध्याससम्पादनेन मज्जयति, अत्र तु भगवदीयत्वेनैव अध्यासो भवतीत्यर्थः । गृहं सर्वात्मना त्याज्यमिति त्यागपक्षसमुच्चयाय अपिशब्दः ॥ १३ ॥

गुणावेशेन उभयक्लेशाभावे हेतुमाहुः ।

भगवद्गुणसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १४ ॥

गीयमाना ये भगवद्गुणस्तत्सामर्थ्यात् विषयवैरान्यं भवति, तेन संसारक्लेशाभावः । गुणैः हरिसुखस्पर्शाद्विरहक्लेशाभाव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मार्गान्तरेभ्य उत्कर्षं स्फुटं कर्तुमुपसंहरन्ति एवमिति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षो गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १५ ॥

ननु 'पराञ्चि खा'नीतिवाक्यादिन्द्रियाणामन्यपरत्वस्य साहजिकत्वात् तैः सर्वदा विषयभोगे गुणगानं कथं मविष्यतीत्याशङ्क्य तदुपायमाहुः ।

संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥ १६ ॥

एतेषां हिताय भगवत्परतासिद्धये कृष्णलेशस्य वस्तूनि एतैः सह योजयेत् । प्रपञ्चे ब्रह्मभावनां कुर्यादितिसिद्धान्तमुक्तावल्युक्तोर्थोनुसन्धातव्यः । भूम्नेति चतुर्थी । भूमा सर्वात्मभावस्तदर्थमित्यर्थः । भगवदीयैरेव वस्तुभिः सर्वव्यवहारसिद्धौ सर्वोप्यात्मनो भावो भगवति सिद्धो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भगवदीयवस्तूनामिन्द्रियैः सह योजनेन सिद्धं भूमानं विवृण्वन्ति हरिमूर्तिरिति ।

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्नेष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

अवर्णं कीर्तनं स्पर्ष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।

पायोर्मलांशत्यागेन शेषभागं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पर्ष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिमृष्टस्य कर्तव्यं इति निश्चयः ॥ १९ ॥

नातः परतरो मथो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

आद्यचरणेन मनसो भाव उक्तः । इन्द्रियाणामाहुः सङ्कल्पादपीति । दर्शनस्पर्शन-
कृतिगतिश्रवणकीर्तनानि चक्षुस्त्वक्पाणिपादश्रोत्रवाक्कार्याणि सङ्कल्पादपि तत्र भगव-
त्येव सम्पादनीयानि । भगवद्विषयकाण्येव दर्शनादीनि सङ्कल्पनीयानि, न तु विषयविषय-
काणीत्यर्थः । मुख्यतस्तु भगवद्विषयकाणि तानि कर्तव्यानि । तदसम्भवे सङ्कल्पमात्रमपि
कर्तव्यमिति सङ्कल्पस्य ततो गौणत्वसूचनाय अपिशब्दः । भगवद्धर्मसामर्थ्यसिद्धवैराग्य-
स्वरूपं तेन साध्यं फलं च वदन्तः पायोर्विनियोगमाहुः पुत्रेति । कृष्णप्रिये पुत्रे रतिः
कर्त्री, पायोर्मलत्याजकेन्द्रियाद्धेतोर्मलशस्य प्राकृतभावस्य त्यागेन शेषभागं अलौकिकत्वं
तनौ नयेत् प्रापयेदित्यन्वयः । मलत्यागस्य पायुकार्यत्वात् पायुग्रहणम् । अत एव 'सिद्धोः
पुरः पुर्या नाभिद्वारमपानत' इति देहत्यागस्य अपानकार्यत्वमुक्तम् । अपानं इन्द्रियमिति
उक्तेरपानं पायुश्चेत्येकमेव । कृष्णप्रिय इति । भगवदीयेषु रागो अन्यत्र विराग इति
लक्षण वैराग्यस्वरूपमुक्तम् । कृष्णः प्रियो यस्य तादृशे भगवदीये । तथा च भगवदी-
यत्वेन राग इत्यर्थः । पुत्रपदमुपलक्षणम् । भार्यादिष्वप्येवम् । 'नापुत्रस्य लोकोस्ती'त्यादि-
वाक्यैः पुत्रे रागस्य प्रमाणसिद्धत्वेन कर्तव्यत्वशङ्कया पुत्रपदम् । अन्यत्र आत्मन एव
निरुपधिलेहविषयत्वात् पुत्रस्य च 'आत्मा वै पुत्रनामासी'त्यादिवाक्यैरात्मत्वकथनात्
तत्र राग उक्तः । अत्र तु भगवत एव निरुपधिलेहविषयत्वाद्भगवदीये एव रागोन्यत्र
विराग इति भावः । मलं द्विविधम्, प्रतिजन्मनि जायमानं देहरूपमेकम्, प्रत्यहं जायमा-
नमपरम्, उभयविधमलनिवृत्तेः पायुकार्यत्वादेककथने द्वितीयमप्युक्तं जातमिति ज्ञेयम् ।
प्राणरसनोपस्थानां विनियोगमाहुः यस्य वेति । अन्येषां भगवति विनियोगसङ्कल्पो विषय-
भोगसङ्कल्पनिग्रहश्चोक्तः । एतेषामधुना भगवति विनियोगसङ्कल्पासम्भवात् निग्रहमात्रं
कर्तव्यम् । एतैर्विषयभोगो न सङ्कल्पनीय इत्यर्थः । वाशब्दोऽनादरे । यस्य एव इन्द्रियस्य
कार्यं भगवत्सम्बन्धि यदा यस्मिन् काले स्पष्टं न दृश्यते तदा तस्मिन् काले तस्ये-
न्द्रियस्य विनिग्रहः कर्तव्यः । तदिन्द्रियं विषयान्तरे न प्रवर्तनीयम्, पतिव्रतावचूष्णीं
स्थेयमित्यर्थः ॥ १७, १८, १९, २० ॥

स्त्रीयेषु कृपयोक्तस्य ग्रन्थस्यास्य महात्मभिः ।

वदनानलदासोक्ता व्याकृतिः पूर्णतामगात् ॥ १ ॥

इति श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीबलभक्ता निरोधलक्षणविवृतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीहरिरायकृतनिरोधलक्षणविवृतिसमेतम् ।

नमामि श्रीमदाचार्याननल्पकसुणायुतान् । निरोधफलदानाय प्रभुणा प्रकटीकृतान् ॥ १ ॥
यदीयचरणाम्भोजं वरणं मूर्तिमत्प्रभोः । तत्कृपातः करिष्येहं निरोधनिवृत्तिं मुदा ॥ २ ॥
तदाविर्मानितश्रीमत्प्रभुसेवारसात्मकः । अस्मत्प्रभुः कृपयतु प्रियः श्रीमिठलेश्वरः ॥ ३ ॥
चन्दे पितृपदाम्भोज श्रीमदाचार्यसश्रितः । यतोऽहमभव सर्वसाधनाभाववानपि ॥ ४ ॥

अथोपोद्घाततया इदं विचार्यते, को निरोधः? किञ्च तस्य कारणम्? कथं वा तस्य फलत्वमिति । तत्रोच्यते । प्रपञ्चविस्मृतिसहिता आसक्तिनिरोध इति । न च आसक्तिमार्गं स इति वाच्यम् । विषयासक्तौ व्यभिचारात् । न च तत्र प्रपञ्चविस्मृतिः, किन्तु निशेषतः तदभिनिवेश एव । न चासक्तिविषयातिरिक्तप्रपञ्चविस्मृतेरुभयसाधारण्येन अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रपञ्चशब्दस्य तत्सामान्याभिप्रायत्वात् । न च लौकिकासक्तिनिषयो न प्रपञ्चः इति वाच्यम्, तद्रूपस्य तादृशशक्त्यैवोत्पादकत्वात् । न च प्रपञ्चमात्रास्मरण आसक्तेर्निर्विषयत्वापात इति वाच्यम् । प्रपञ्चातीतस्य तद्विषयत्वात् । न च तद्विषयस्य तदतीतत्वे प्रापञ्चिकजीवासक्तिनिषयत्व न स्यादिति वाच्यम् । योगजधर्मप्रत्यासत्त्या अतीन्द्रियार्थस्य इव भक्त्या प्रपञ्चातीतस्य विषयत्वोपपत्तेः । किञ्च, श्रुतानुरागसंखले लोकेऽपि अतीन्द्रियार्थस्य तद्विषयत्वमस्ति एव । अत एव कल्पतरुका-
धेन्वादिमाहात्म्यश्रवणेन दृश्यते अखिलानां लोकानामभिलाषः । वस्तुतस्तु प्रपञ्चातीतस्य अपि ऐन्द्रियकत्वमेव, चक्षुरवेद्यत्वेऽपि श्रवणवेद्यत्वात् । 'कश्चिद् धीर' इति श्रुते 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः' 'तस्मिन् दृष्टे परावरे' 'पश्यन्ति ते मे' 'त एव पश्यन्ति' इत्यादि-
स्मृतिम्यश्च विशिष्टचक्षुर्वेद्यत्वाच्च । ननु लक्षणे प्रपञ्चत्याग एव कुतो न निरोधनिशेषण-
तयोच्यत इति चेत् । न । तस्य ज्ञानमार्गीयमोक्षसाधनत्वेन अत्र अनुपयोगात् । अत्र तु भजनान्ययानुपपत्त्या ममतापरावर्तनस्यैव त्यागपदार्थत्वेन तस्य तद्विस्मृतिमात्रपर्यवसि-
तत्वात् । अत एव 'त्वन्मायया मामजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य' इति वृत्तपत्रः । उक्तं च प्रभुभिः श्रीभागवतार्थतत्त्वदीपे 'ममभावात् तु भक्तानां गृहमेव निशिष्यत' इति । तस्मात् तद्विस्मृतिमात्रमेवात्र मृग्यमिति । अत एव भरताचार्योप्याह तल्लक्षणं 'या तु व्यसन-
मग्न्याभिनिरोध स तु कथ्यत' इति । व्यसनं च प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका आमक्तिरेव । अतः

एव क्षणमपि तत्र तेन विना स्थातुमशक्तिः । अंशतोप्यन्यस्मरणे क्षणं तेन निर्वाहात् । अत एव प्रोचुः परमदुर्लभत्वमेव वदन्तः श्रीमदाचार्याः भक्तिवर्धिन्यां 'यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव हि' इति । विशेषेण असनं क्षेपणं सर्वस्य यस्मादितिव्युत्पत्त्यापि तस्य भावस्य प्रपञ्चविस्मृतिरूपत्वमेव सिध्यति ।

स च निरोधो द्विविधः । भागवतोऽन्यश्च । अत एवोक्तमाचार्यैः 'निरोधो यदि भक्तानां स्वस्मिन् स्वस्य च तेषु हि, तदोभयसुसम्बन्धात् दृढो भवति नान्यथे'ति । तत्र आद्यो भगवतः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभक्तविषयकासक्तिरिति । 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभि'रिति वचनात् । असेति पष्ठ्या भेदेन निर्देशात् । 'निरोधोऽस्यानुशयनं प्रपञ्चे क्रीडनं हरे'रित्याचार्यचरणैर्विवृतत्वाच्च । लीलारूपेषु सर्गादिषु परिगणितत्वाच्च । 'स च गोपीभिः स्तोभित' इत्यादिना निरूपितः ।

नन्वत्र लक्षणमिदमनुपपन्नम्, भक्तानां प्रापञ्चिकत्वेन भगवतस्तद्विषयकासक्तौ प्रपञ्चविस्मरणाभावादिति चेत्, उच्यते । अवधारितं च तेषु त्वया प्रापञ्चिकत्वं केन प्रमाणेन ? न तावत् प्रत्यक्षम्, तेषां लीलासृष्ट्यतिरिक्तजनप्रत्यक्षागोचरत्वात् । भक्तविशेषप्रत्यक्षस्याप्रापञ्चिकतानुकूलत्वात् । 'सदा पश्यन्ति सूरय' इति श्रुतेः, 'यद्धि पश्यन्ति मुनयः' 'ते एव पश्यन्ति' 'पश्यन्ति ते मे' इत्यादिवाक्यैः । एतत्प्रपञ्चान्तःपाते भक्तानां सगुणदृग्विषयताया अनिवार्यत्वात् । अत एवाप्रापञ्चिकत्वं बोधयन् निजैश्वर्यस्य 'दिव्यं ददामि ते चक्षु'रिति प्रभुरुक्तवान् । नाप्यनुमितिः, अनुकूलतर्कभावात् । न च दृश्यत्वादेरनुकूलतर्कत्वमिति वाच्यम्, दृश्यत्वस्य प्रागुक्तप्रकौर्यवस्थापितत्वात् । शब्दस्तु 'जयति जननिवासः', 'तद्विष्णोः परमं पदम्', 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम्', 'तं भजन् निर्गुणो भवेत्', 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्', 'मुक्ता अपि लीलाविग्रहं कृत्वा भजन्त' इत्यादिवाक्यैरनुकूल एव इति नानुपपन्नं किञ्चित् । ननु अस्तु भक्तानां तथात्वम्, तथापि भगवतोऽप्रतिहतज्ञानशक्तेः प्रपञ्चविस्मरणं कथमुपपाद्यत इति चेत्, इत्थम् । भगवान् हि पुष्टिमार्गे अङ्गीकुर्वन् स्वधर्मानपि त्यजति, विपरीतांश्च विदधाति । 'आत्मारामोऽप्यरीरमत्', 'आत्मारामोऽप्यखण्डितः', 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्', 'न पारयेह'मित्यादिवाक्यैः । एवं सति यत्र निरोधं चिकीर्षुर्भवति प्रभुः, तत्र तदनुकूलस्वस्वरूपमपि सम्पादयतीति तदर्थमज्ञत्वमपि युक्ततरम् । विविधानन्तशक्तिमत्त्वेन तत्र सर्वोपपत्तेः । न च विरोधादज्ञत्वे सर्वज्ञत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् । विरुद्धविविधधर्माधारत्वस्य भगवति 'तदेजति तत्रैजति' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । एतच्च यथा तथा अस्मत्स्यामिभिर्निरूपितं विद्वन्मण्डने । न च अज्ञत्वस्य अनिद्याजन्यत्वनियमेन भगवति तदभावात् तथात्वमसम्भवीति वाच्यम् । अविद्याया अपि 'श्रिया पुष्ट्ये'तिवाक्यात् तच्छक्तित्वेन तदधीनत्वात् । न च 'यन्धोस्याविद्यया अनादि'रिति वाक्यादविद्याश्रयत्वे तथा यन्धसम्भव इति वाच्यम् । तस्यासेति-

पदेन जीवविषयत्वस्य वाक्ये एवोक्तत्वात् । अत एव श्रीमदाचार्यैर्निरूपितं निबन्धे, 'विद्याविद्ये हरेः शक्ती माययैव विनिर्मिते, ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्व चाप्यनीशते'ति । तं च धर्मं प्रभुः पुष्टिमार्ग एव आविर्भावयतीति 'मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी'तिवचनादवसीयते । अत एव निरूपितं केनचित् भगवत्स्वरूपतत्त्वाभिज्ञेन 'समुष्णन्' इत्यादि । तदेतत् सर्वमाचार्यैर्यथार्थकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रम' इत्यत्र निरूपितमिति सहृदयैस्तत एव विभावनीयम् ।

अथ किं तस्य कारणमिति चिन्त्यते । न तावन्निरोधो लोक इव वासनया जन्यत इति वक्तुं शक्यम् । तस्या अनुभवजन्यत्वात् । भगवतश्च साक्षात्कारात् प्राक् लौकिक-विषयविषयीन्द्रियाविषयत्वेन अननुभवात् । साक्षात्कारे तु दिव्यदृष्टिदानेन तथात्वसम्भवात् । 'दिव्यं ददामि ते चक्षु'रिति वाक्यात्, 'कश्चित् धीर' इति श्रुतेश्च । नापि भक्तिः, सा हि द्विधा, मर्यादापुष्टिभेदेन, तत्र न तावदाद्या, तस्या 'भक्त्या त्वनन्यया,' 'विशते वदनन्तरम्,' 'ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः, द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्द-लक्षण' इत्यादिवाक्यैः सायुर्ज्यमुक्तिफलकत्वेन निरोधाजनकत्वात् । ननु 'भक्त्या सज्जातया भक्त्ये'त्यादिवाक्यैर्मर्यादाभक्तेः पुष्टिभक्तिफलकत्वेन तस्याश्च निरोधसाधकतया कथं न परम्परयैतस्या अपि तज्जनकत्वमिति चेत्, न, पुष्टिभक्तेरपि तज्जनकत्वस्य विचार्यत्वेन मर्यादायामप्रसक्तेः । न हि सापि साक्षान्निरोधं साधयति, किन्तु भगवतः साक्षात् तत्साधनत्वे निमित्तमात्रं सा । अन्यथा 'कृष्णेन चोद्धृता' इति वाक्यं निरुध्येत । न हि निरोधः कदाचिदपि स्वकृतसाधनैः सिध्यति । अत एवोक्तमाचार्यैः 'आसक्तिः प्रेमपूर्वैव प्रेमापि हरिणा कृत'मिति । अत एव व्रजसीमन्तिनीष्वेव निरोधः सिद्धः, नान्येषु, भगवता तत्रैव तथा सम्पादितत्वात् । अत एव श्रीमदाचार्यैर्भक्तिवर्धिन्यां 'यदा स्याद्वासनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव ही'ति दुर्लभत्वमेवोक्तम् । तर्हि किमाकस्मिकतैवेति चेत्, न, स्वरूपस्यैवानुग्रह-विशेषसहकृतस्य हेतुत्वात् । तद्विशेषश्च सर्वात्मभावसाध्यफलदानेच्छैवेति सङ्क्षेपः । यद्यपि भावनागुणगानादेः साधनता श्रूयते, तथापि फलस्य निःसाधनत्वमङ्गभिया योगक्षेम-साधारणं माध्यत्यमादाय सा वक्तव्येति भावः ।

अथ कथं तस्य फलत्वमिति चिन्त्यते । सुखदुःखाभावान्यतरत्वाभावात् । प्रत्युताभक्तेः स्वविषयाप्राप्त्या दुःखसहकृतत्वाच्चेति । अयमर्थः । निरोधो हि प्रपञ्च-निष्मृतिगदिता आसक्तिः, सा च स्वविषयविषयकविनिधिमनोरथजनको भावः, तस्य च स्वरूपत्वेन सुखरूपत्वात् । 'रमं हि एवायं लब्ध्वा आनन्दीभवती'ति श्रुतेः । प्रपञ्च-निष्मृतिरूपत्वेन प्रापश्चिदुःखाभावरूपत्वाच्च । किञ्च, फल पुरुषार्थः, तत्त्वं च तेन स्वश्रुतिनयेष्यमाणत्वम् । तथा च आमक्तिमप्यपतितदुःखस्यापि आकाङ्क्षणीयत्वेन तथा-

त्वम् । 'विपदः सन्तु ताः शश्वत्' इतिवाक्यात् । अन्यथा श्येनादावपि तज्जन्यनरकस्य तदुभयरूपत्वाभावेन फलत्वं न स्यात् । ननु शत्रुविपत्तिरेव तत्र फलम्, न नरक इति चेत्, न । 'भूयान् मे नरकोऽपि शत्रुर्विपद्यतामि'तिधिया श्येनकरणात् । सुखसाधनं तदिति चेत्, तदा प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिः । न च सुखभ्रमात् प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । नरके सुखभ्रमायोगात् । तस्मात् पुरुषार्थस्यैव फलत्वेन दुःखसम्भिन्नस्यापि निरोधस्य फलत्वमिति । वस्तुतस्तु दुःखमेव न, किन्तु रसान्तर्गतत्वेन प्रमुप्राकट्य-साक्षाद्देतुतया परमानन्द एव । अत एव श्रीशुकैर्दिवा वियोगदुःखानुभवसमयेपि 'रेमिरे ऽहःसु तच्चिता' इत्युक्तम् । श्रीमदाचार्यैरप्यभिहितं 'मतो निरोधो महाफल' इति । तस्मा-न्निरोधः सकलफलमूर्धन्यं फलमिति सिद्धम् ।

ननु कथमत्र निरोधस्य दशमार्थस्य परमफलत्वसिद्धिः । तदुत्तरवर्तिस्कन्धद्वयप्रति-पाद्यलीलाद्वयरूपमुत्तयाश्रययोरन्यतरस्याश्रयस्यैव वा तथात्वोत्तयौचित्यादिति चेत्, न । मुत्तयाश्रययोरेतदुपयोगित्वेन स्कन्धद्वयेन प्रतिपादनात् । तथाहि । निरोधे चास्ति प्रकार-द्वयम्, सगुणनिर्गुणभेदेन, निर्गुणे त्वन्यैव व्यवस्था । सगुणे तु निरुद्धभक्तदेहस्य भौतिक-तया निवर्तनीयत्वेन भक्तिमार्गप्रकारेण निवर्त्य देहमलौकिकं लीलोपयोगिनं सम्पाद्य स्वान्तः-स्थापयित्वा ततो लीलेच्छायां स्थायानाद्विमोचयति, पुनः तदुपरतौ स्वाश्रितानेव करोतीति लीलाद्वयं सगुणनिरोधोपयोगित्वेन निरूपितमिति न परमफलत्वसिद्धिविरोध इत्यर्थः ।

अतःपरं निरोधरूपपरमफलं निरूपयन्तः तत्साधनं साक्षात्परम्पराभेदेन गौणमुख्य-भेदेन वा निरूपयितुं तन्निमित्तकारणभूतयोर्भावभावनगुणगानयोर्मध्ये प्रथमं श्लोकत्रयेण मुख्यं भावभावनं दुर्लभत्वयोधाय स्वविषयकतयैव प्रार्थनारूपेण निरूपयन्ति यच्च दुःख-मिति । निरोधे हि साधनद्वयम्, तद्भावभावनं गुणगानं वा । तत्र भावनीयभावश्च सर्वोत्तम-भावेन निरुद्धानां सुखदुःखात्मको, 'विकलत्वं तथास्वास्थ्य'मिति वाक्यात् । तथा च तद्भावनं साधनं निरूपयितुं प्रपञ्चविस्तृतिसम्पादकतया अभ्यर्हितं प्रथमं भावप्रयमांशं दुःखं प्रार्थयन्ते यच्च दुःखमिति ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम कश्चित् ॥ १ ॥

यदिति प्रसिद्धं श्रीभागवतादौ परमातिरूपं प्रमुप्राकट्यकारणं युगपदनुभूताखिल-लीलानुभावकं लोकविलक्षणं प्रमुखरूपात्मकं वस्तुतः फलरूपं चकारात् तत्सम्बलित-सुखशवलितमपि दुःखं यशोदाया अशास्त्रीयभक्तायाः सर्वथा दयाधिकरणभूतायाः यावद्भाववद्दुःखदेशाधिष्ठितस्थायिभावोत्पत्तिनिमित्तभूतायाः, तथा नन्दादीनां श्रीनन्द-प्रभृतीनामखिलव्रजवासिनां चकारात् तत्सम्बन्धिनामन्येषामपि यद्दुःखं भगवता परमफल-दिप्सुना दत्तं येनैवं कथनं 'मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादाम्बुजाश्रया' इत्यादि; तदपि

गोकुले सर्वथा निरोधस्थाने स्थानस्थितानामेव सम्पादितं दुःखं मम कचिदपि स्यादित्य-
ग्रिमेण सम्बन्धः । एवं श्रीयशोदानन्दादिदुःखं भगवतो दानक्रमेण प्रार्थयित्वा अतिदुरापं
गोपिकादुःखं प्रार्थयन्ते गोपिकानां त्विति । तुशब्दः पूर्वस्मादौत्कट्यवैलक्षण्यादि-
बोधकः । गोपिकानां ब्रजसीमन्तिनीनामात्मत्वभक्तवश्यत्वादिभिर्धर्मैः सर्वथा निरुद्धानां
यत्स्वरूपात्मकं रसात्मकतया प्रसिद्धं श्रीभागवतादौ, वस्तुतो भावांशभूततयानन्दरूपं
तद्दुःखं मम कचिदपि देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणेषु स्यादिति अभिलाष इत्यर्थः । ननु
ब्रजवासिनो हि सर्वेऽपि सर्वथा सर्वात्मभावेन भगवन्तमानन्दनिधिं प्राप्ताः परमानन्दसमुद्र-
निमग्ना दुःखलेशसम्भावनारहिताः स्वाश्रितशोकनिरसनसमर्थाः आनन्दसृष्टिसमुत्पन्नाः,
तद्दुःखप्रार्थनमसम्भावितमिव भातीति चेदुच्यते । 'रसो वै स' इति श्रुत्या भगवान् रसात्मक
इत्यविवादम् । स च स्वशास्त्रसिद्धप्रकारक एव तथा भवतीति प्रभोरपि तथा मन्तव्यं
रूपमकामेनापि त्वया । तथा च पूर्वसरसीत्या स्वरूपानन्ददानं 'आत्मना प्रथमा लीले'
त्याद्युक्तप्रकारेण पञ्चधा देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणादिषु जायत इति तेषामतिव्यक्ततया
तन्निष्ठस्वरूपानन्दस्यापि व्यक्तत्वेन पश्यतां तत्र सुखत्वव्यवहारः, यत्रोत्तररीत्या रसदानं
तन्मनस्येवेति तस्याव्यक्ततया तन्निष्ठस्वरूपानन्दस्यापि तथात्वेन बहिःप्राकट्याभावात् तत्र
दुःखत्वव्यवहार इति तमादाय दुःखमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु स महानानन्द इति दशम-
स्कन्धविघृतावसकृदभिहितमिति सहृदयैः तत् एव विभावनीयमिति दिक् ॥ १ ॥

एवं भावनार्थं भावप्रथमांशं दुःखं प्रार्थयित्वा श्रीयशोदानन्दादिसुखप्रार्थनस्य रास-
स्त्रीभावपूरितविग्रहत्वेन स्वसायोग्यतया तदप्रार्थ्यं गोपिकानामेव सुखं भावोत्तरांशभूतं
प्रार्थयन्ते गोकुले गोपिकानामिति ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

भगवतो हि स्थानद्वये गोपिकासम्बन्धिनी लीला, सैव तामिर्विन्दे सर्वदा अनु-
भूयते सङ्गेनेव च तत्र सुखमिति । तत्र प्रथमं गोकुले भगवतो लीलामिर्वत्सपुच्छाव-
लम्बनद्वयवस्त्रोयनृत्यगीतपीठकानयनादिभिर्गोपिकानां सर्वथा परिगृहीतानां चकारात्
तद्वारकमन्येषां गोपादीनां शय्याम्रणस्थलसमीकरणादिभिरसङ्कोचेन सर्वेषां ब्रजवासिनां
तत्सम्बन्धिसम्बन्धिनां पक्ष्यादीनां च यत्सुखमनुभूयमानलीलालयसम्पादकमभूत् तत्
किं मे मम मत्सम्बन्धी वा हृदयस्यो भगवान् किं विधास्यति विशेषेण करिष्यति
गोपयिष्यतीति वार्धः । किमिति प्रश्नार्थकाव्ययप्रयोगेण एतत्सुरप्राप्तेर्लीलारूपप्रभुप्राकट्या-
पीनतया पयोक्तृदुःखाग्नौ दुर्लभत्वं सूचितम् । अन्यत्र तथा करणे सामर्थ्याभाव-
मागच्छाद्दुःखं भगवानिति । स हि सर्वत्र सर्वं कर्तुं समर्थः, अतः कृपायामन्यथापि तथा
करिष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं भावनार्थं भावांशद्वयं प्रार्थयित्वा कदाचिदतितीव्रविरहभावोत्पत्तौ नाशसम्भाव-
नायामुद्धवागमनजनितोत्सवोऽपि तथाभावनिवर्तकतया स्फूर्तिविषयो जात इतिभावान्तः-
पातेपि लीलाजनितसुखविलक्षणत्वादेकदेशभूतं तमप्यंशं प्रार्थयन्ते उद्धवागमन इति ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

उद्धवस्य उत्सवात्मकस्य आगमने जातः प्रकटीभूतो यः सर्वविलक्षणो भगव-
त्स्वरूपावयवदर्शनेन तदीयत्वनिर्धारणात् उत्पन्नः यः स्वार्थदूतप्रेषणाभिमत्यात्मको य
उत्सवो व्रजसीमन्तिनीनां यथा येन प्रकारेण तथा तेनैव प्रकारेण तद्भावभावनायां मे
मम मनसि क्वचित् कदाचिदपि स्यादित्यभिलाष इत्यर्थः । अयमुत्सवो नन्दादीनां
गोपिकानां च जात इति व्यवस्थया स्थानद्वयं निर्दिशन्ति वृन्दावने गोकुले चेति ।
वृन्दावने पुष्टिस्थाने रहसि व्रजस्त्रीणाम्, गोकुले गोष्ठे नन्दादीनामिति व्यवस्था ।
'गच्छोद्धव व्रजम्,' 'प्राप्तो नन्दव्रज'मिति सामान्योक्त्यावसीयते । नन्वागमनोत्सवप्रार्थने
प्रन्वागमनसमयोत्पन्न'स्तं विलोक्यागत'मित्यादिनोक्तः स कथं न प्रार्थित इति चेत्, तत्राहुः
सुमहानिति । प्रियागमनोत्सवापेक्षया विरहे तद्वागमनोत्सववैशिष्ट्यस्यानुभवसिद्धतया
विरहरसपोषकत्वेन चायमुत्सवः ततोपि सुतरां महानित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं अलौकिकसामर्थ्यरूपो मुख्यो निरोधः स्वस्यैवेति तत्साधननिर्देशः प्रार्थना-
व्याजेन स्वविषयतयैव कृतः, अन्येषां तु भगवान् महापुरुषकृपया तदधिकारात्सारेण
सायुज्यं सेवोपयोगिदेहं वा दास्यतीत्यभिप्रायेण तावत्पर्यन्तं स्थितिप्रकारमाहुः महतामिति ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

यावत् भगवान् दययिष्यति फलोन्मुखां दयां करिष्यति तावत् कीर्त्य-
मानः कीर्तनविषयीक्रियमाणः एव स सुखायेत्यर्थः । 'महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे,'
'विना महत्पादरजोभिपेकम्,' 'किरातहूणान्ध्र,' 'देवर्षिर्मे प्रियतमः' 'त्वत्पादपोतेन
महत्कृतेन' 'सदनुग्रहो भवा'नित्यादिवाक्यैर्भगवतो दयायां च नान्यत्कारणमिति वक्तुमाहुः
महतां कृपयेति । महतां भगवद्धर्मैः महत्वमापन्नानां कृपया करुणयेत्यर्थः । अन-
वतारदशायां विशेषतो महापुरुषद्वारैवोद्धारात् । एतेन इदानीं भक्तिमार्गस्य ते एव निर्वा-
हका इत्युक्तं भवति । ननु कीर्त्यमानेपि भगवति फलपर्यन्तं श्रमेण कर्मादिष्विव दुःख-
मेवेत्याशङ्क्याहुः आनन्दसन्दोह इति । भगवत आनन्दसमुदायरूपत्वेन तद्गुणानामपि
तदभिन्नतया स्वरूपसमानयोगक्षेमत्वात् साधनदशायामपि तत्कीर्तनेन आनन्द एव भवति,
न कर्मादिभिरिव दुःखमित्यर्थः । अत एव अवगतभगवत्कथारसः परीक्षित एतदर्थकमेव

‘श्रोत्रमनोभिरामा’दितिगुणानुवादविशेषणमुक्तवान् । हीति युक्तोयमर्थः । कीर्तन-
विषयस्नानन्दसन्दोहरूपत्वे सुखस्य युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

ननु कीर्तनं हि सुखसाधनम्, तत्र महतां कृपयेति को वाग्रहः यथाकथञ्चिदपि
कृतं तत्तथेति प्रश्नेनेत्याहुः महतां कृपयेति ।

महतां कृपया यद्वत्कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥

यद्वत् यथा महतां महापुरुषाणां कृपया करुणया लोकविलक्षणानां भगव-
त्सम्बन्धिनां कृपया निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छया सदा कालापरिच्छेदेन कीर्तनं सुखदं
तापत्रयनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्ददायकं निरोधजनकं वा तथा लौकिकानां लोकसम्ब-
न्धिनां महापुरुषद्वारा अभगवच्छरणागतानाम्, अत एव केवलसंसारसत्त्वानां कीर्तनं न
तथेत्यर्थः । वैलक्षण्यं वक्तुं लौकिकं दृष्टान्तमाहुः स्निग्धभोजनरूक्षवदिति । स्निग्धञ्च
तद्वोजनञ्च स्निग्धभोजनम्, तच्च रूक्षं च, अर्थात् रूक्षभोजनम्, तयोरिव तद्वदित्यर्थः ।
तथा च यथा स्निग्धभोजनरूक्षभोजनयोस्तारतम्यं तथा महापुरुषकृपाविशिष्टतदविशिष्ट-
कीर्तनयोरपीत्यर्थः । एतेन स्निग्धभोजनस्य पुष्टिसाधकत्ववत् महापुरुषकृपाविशिष्टकीर्तनस्य
पुष्टिफलसाधकत्वम्, रूक्षस्य तदसाधकत्ववत् लौकिककीर्तनस्य तत्फलासाधकत्वमुक्त-
मितिभावः । स्निग्धस्य घृतमुतसाद्यादेर्भोजने रूक्षः प्रीतिरहितस्तस्य भोजनमिवेत्यर्थः ।
यथा कस्मचित् ज्वराद्यभिभूतस्य स्निग्धं वस्तु न रोचते तस्य यथा तद्रसानभिज्ञरसज्ञस्य
प्रतिदिनं क्षीयमाणशरीरस्य न तद्वोजनं पुष्टिफलं, तथा महापुरुषकृपाऽभावरूपदोष-
युक्तानां तादृगकीर्तने रूक्षाणां लौकिकानां कीर्तनस्य न पुष्टिफलत्वमिति भावः । यद्वा,
स्निग्धं भोजनं ‘यस्य स चार्थात् तद्रूक्षश्च तयोरिव तद्वदित्यर्थः । तथा च यथा
स्निग्धभोजनरूक्षभोजनयोस्तारतम्यं तथा अलौकिकलौकिककीर्तनयोरपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सुगमिद्वै दयापर्यन्तं कीर्तनं कर्तव्यत्वेन निरूपितम्, तत्र ‘तरति
शोकमान्मयित्’ ‘प्रदमंभ्योऽमृतत्वमेती’त्यादिश्रुतिभिः जानेनैव दुःखनिवृत्त्या सुखप्राप्ते-
र्ज्ञानान्तर्येण न्येयम्, किं गुणगानेन इति चेत्, तत्राहुः गुणगान इति ।

गुणगाने गुप्तावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायने ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुनोन्यतः ॥ ६ ॥

यथा गोविन्दस्य गोगोकुलपतेर्निःमाधनाविषम्य गुणानां गाने स्तुतिबुद्ध्या
कथने शुकादीनां मिदज्ञानफलानामपि सुगमं, तथा तेषामेव आत्मनि न्यात्मनिषये
जायमानं प्रदाम्यैक्योपेन गुणं न नभेत्यर्थः । यद्वा यथा भक्तैः क्रियमाणे गुणगाने
तच्छ्रवणेन गोविन्दस्य प्रभोः सुगमामि ‘गद्वक्ता यत्र गायन्ती’निमात्र्यान् तथा तदकूर्त-
नामपि शुकादीनां आत्मनि अन्नःकरणे नेत्यर्थः । तथा च प्रभोरनिश्रयिततोप-

हेतुतया ज्ञानमार्गस्थित्यपेक्षया सुखाधिक्याच्च गुणगानेनैव स्थातव्यमिति भावः । अत एव 'लोकांश्च लोकानुगतान् पशूंश्च हित्वाश्रितास्ते चरणातपत्रम्,' 'परस्परं त्वद्गुणवादसीधु-
पीयूषनिर्यापितदेहधर्माः,' 'अथ ह वाव तव महिमासुत,' 'यदनुचरित,' 'तव कथामृतम्,'
'श्रवणादर्शनात्,' 'येऽन्योन्यतो भागवता' इत्यादिवाक्यैर्गुणगानपराणां इतरनैरपेक्ष्यो-
क्त्यापि स्वतःपुरुषार्थत्वं सर्वाधिकफलत्वं चावगम्यते गुणगानस्य । इतोऽपि तदेव कर्तव्य-
मिति भावः । तदेवाहुः कुतोऽन्यत इति । अन्यतः ज्ञानादिभ्यो विषयादिभ्यो वा
कुत एतत्सुखमित्यर्थः । 'ज्ञाने प्रयासमुदपास्य,' 'निवृत्ततपैः,' 'नैषातिदुःसहे'त्यादिवाक्यैः
श्रीभागवते तथैव निरूपणात् । ननु 'तरति शोकमात्मवित्,' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेती'-
त्यादिश्रुतेः का गतिरिति चेद्, अत्र वदामः । तस्माद्भक्तियुक्तस्येत्यादिवाक्यैर्भक्तिमतो
ज्ञानानपेक्षणात् ज्ञानिनस्तु 'नैष्कर्म्यमपी'त्यादिवाक्यैः सर्वथा भक्त्यपेक्षणात् तन्निरपेक्ष-
भक्तिमार्ग एव समीचीनः । तथा च मोक्षरूपाक्षयसुखसाधकत्वं ज्ञानस्यापि भक्तिसहकृतस्यै-
वेति केवलज्ञानस्थितिमपहाय केवलभक्तावेव स्थितिः कर्तव्येत्यर्थः । श्रुत्यादिषु ज्ञान-
फलोक्तिस्तु दुःखाभावपर्यवसन्नैव । परमानन्दावाप्तिस्तु भक्त्यैव । वस्तुतस्तु दुःखाभावोऽ-
प्येतदधीन एव । 'अनर्थोपशम'मितिवाक्यात् । अत एव आचार्यैरानन्दमयाधिकरणे
'एवं सती'त्यारम्य 'स्वीयत्वेन वरणे भक्तिभावात् सहकारियोग्यतासम्पत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्ति-
र्भवती'ति निर्णीयत इत्यभ्यधायि ॥ ६ ॥

ननु कृते गुणगाने किं भवतीत्याशङ्क्य तत्र प्रवृत्त्यर्थं परिचायकं फलमाहुः
क्लिश्यमानानिति ।

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं वह्निः ॥ ७ ॥

गुणगाने तत्स्वरूपस्मृत्या तत्प्राप्त्यर्थं क्लिश्यमानाननुपतपतो जनान् दृष्ट्वा अव-
लोक्य यदा परीक्षासाधनसम्पत्तौ कृपायुक्तो भवेत् तदा सर्वं सर्वांशपूर्णं सदानन्दं
परं ब्रह्म यशोदोत्सङ्गललितं हृदिस्थं परमव्योमि प्रादुर्भूतं वह्निः प्रकटं भवतीत्यर्थः । अतः

१ वमोदिभ्य इति पाठः । २ सर्वथा दुःखाभावस्त भक्त्यधीनत्वादित्येत्यर्थः । एवं सतीत्यादिप्रत्यय-
यमाशयः । ब्रह्मविदानोति परं नित्यं कुतो अक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिरित्युच्यते । 'नायमात्मा प्रवचनेन
सम्य' इतिशुल्लन्तरे च शानादीनां साधनतन्निर्देशपूर्वकं वरणमर्थं साधनत्वं प्रतिपाद्यते । एवं सति
शुद्धिद्वयनिरोधपरिहाराय अक्षरब्रह्महानेन अधिष्ठातिहरणा सुदन्तसेनादत्तेन पुरुषोत्तमप्राप्तौ रुक्मयोग्यता
सेनापत इति ब्रह्मविदानोतीतिपुलाहयः । एवं योग्यतासम्पत्तावपि पुरुषोत्तमप्राप्तिस्तु साधनगानपत्तौ
जीवन्म गीतत्वेन वरणे भक्ति भक्तिभावात्प्राप्तयेन भवतीति 'नायमात्मे'तिपुलाहय इति भाष्ये एवं
गतीत्यादिप्रत्येन निर्णयते । एवं च शानेनातिजातिहृत्पत्ति पुरुषोत्तमब्रह्मभावात्तद्विदुःसि तु नापीति ।
तस्मात् सर्वशक्त्या दु गानावस्तु भवतीत्येतावो भाष्यमप्यनुवृत्तमेवेति भावः ।

एव व्रजसीमन्तिनीनां गुणगानेन हृदि प्रादुर्भूय 'तन्मनस्का' इत्यादिना तथाभावसम्पत्तौ कृपया भगवान् प्रादुर्भूत इत्युच्यते । तदेवोक्तमाचार्यैः 'नहि साधनसम्पत्त्या हरिस्तु-
प्यति कस्यचित् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधन' मिति । सदानन्दहृदिस्थमितिपाठे
सदानन्दस्य भगवतो हृदिस्थं अभिप्रायादिकं वहिर्निर्गतं भवतीत्यर्थः । अयमाशयः ।
'रुरुदुः सुखर' मित्यादिना गुणगानसमय एवातिदैन्यभावे यदा कृपायुक्तो जातस्तदा तत्र
स्वाभिप्रायः प्रभुणैव 'मया परोक्षं भजता,' 'न पारयेह' मित्यादिना आविर्भावित इत्यन्यत्रापि
गुणगाने क्लेशेन प्रादुर्भूय स्वरूपां ज्ञापयिष्यतीति तदाशया गुणगानमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥७॥

ननु किमिति कृपापेक्षया गुणगानेन क्लेशः सम्पादनीयः, ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मनिष्ठैव
सम्पाद्यतामिति चेत्, तत्राहुः सर्वानन्दमयस्यापीति ।

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः स्थावयते जनान् ॥ ८ ॥

'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मानामुपजीवन्ती' ति श्रुतेः सर्वत्र स्थितो य आनन्दः
स भगवति प्राचुर्येण वर्तत इति तदाश्रितस्य मानुषानन्दमारभ्या ब्रह्मानन्दं न कस्यापि
दुर्लभत्वम्, 'सर्वं मद्भक्तियोगेन' इतिवाक्यादपि, तथापि कृपानन्दः कृपारूपो य
आनन्दः, भगवद्दर्शनां स्वरूपाभिन्नतया आनन्दरूपत्वात् । यद्वा, पुष्टिमार्गप्रवेशानु-
कूलानुग्रहरूपया कृपया य आनन्दो भजनानन्दाख्यः स सुतरां दुर्लभः । ब्रह्मानन्दस्यापि
दुर्लभत्वात् । 'सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिंश्चपि महामुन' इतिवाक्यात् । भजनानन्दस्तु
दुर्लभ एव । सम्प्रति साधनमिह किञ्चिदिति चेत्? गुणगानमेवेति गृहाण । अत
एव दुर्लभतैव तस्योक्तं श्रीमदाचार्यैः । 'लौकिकस्त्रीषु ससिद्धस्तद्वारा पुरुषे भवेत्,
स्वानन्दस्यापनार्थाय योग्यतापि निरूपिता, अतो हि भजनानन्दः स्त्रीषु सम्यग् विधार्यते'
इत्यादि । एतदर्थस्तु तत एव विमान्यताम्, विस्तरमियात्र न लिख्यते । तथा च
यत्रैतादृगनुग्रहस्तत्रैतदधिकारित्यात् तदानन्दप्राप्तिरित्येतदभिसन्धायोक्तं कृपानन्दः
सुदुर्लभ इति । श्रीभागवतेपि 'नेम विरिञ्च्यः,' 'नाय सुखापः,' 'केमाः स्त्रियः'
'आमामहो' इत्यादिवाक्यैर्दुर्लभत्वनिरूपणाय । कथं दुर्लभ इति आकाङ्क्षायां तन्निरूपकं
तत्तत्परायमाहुः, हृद्गत इति । हृद्गतः हृदयप्रविष्टः स कृपानन्दः स्वरूपात्मकः स्वगुणान्
गीयमानान् श्रुत्वा पूर्णः प्रविक्षणं प्रदर्शमानो रसपूररूपः सन् जनान् जननादिधर्म-
सुत्तानपि स्थावयते स्वामिर्मानितरसमिन्धो निमज्जयतीत्यर्थः । अत एव 'वर्हापीडे' तिपद्ये
स्वामिनीनां हृदि वेषुपरितमुधादारा मायात्मकः प्रभुरन्तःप्रविष्टो 'उक्षयता' मित्यादिभिस्त-
द्वर्णितगुणश्रवणेन देहेन्द्रियप्राणान्त ररणादिषु 'पूर्णः श्रीडामयतामेव मम्पादितया'-
नित्यभिहितम् । अत एवोक्तमाचार्यैर्गुणलगीने 'अन्तःप्रविष्टो भगवान् गुण्यादुद्धृत्य कर्णयोः,
पुनर्निवेद्यते मय्यहं तदा भवति सुखिर' इति ॥ ८ ॥

एवं सोपपत्तिकं गुणगानकर्तव्यतामभिधायोपसंहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गेयाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ ९ ॥

यस्माद्धेतोः कर्मज्ञानोपासनामार्गेभ्यो भक्तिमार्गो निरतिशयितनिजविषयो 'ये त्विहासक्तमनसः,' 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति,' 'विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः,' 'पूजा-दिना ब्रह्मलोक'मित्यादिवाक्यैः तस्माद्धेतोः सर्वं कर्मज्ञानोपासनादिकं परित्यज्य सवासनं त्यक्त्वा निरुद्धैर्मगवता स्वीयत्वेन वृत्तैः अत एव किञ्चिद्विस्मृतप्रपञ्चैः, तदर्थं साधनानि विदधद्भिः, सर्वदा निरन्तरं 'सर्वं मद्भक्तियोगेने'ति वाक्यात् सर्वं ददतीति सर्वदाः सर्वैष्टदातारो गुणा एव गेया इत्यर्थः । ननु 'वेदमार्गानुसारेणे'ति वाक्यात् तथा भजने क्रियमाणे तन्मार्गस्य व्याख्यातुमिरन्यथाकृतत्वात् कं पक्षं अवलम्ब्य गुणान् गायेदित्याशङ्क्यामाहुः सदानन्दपरैरिति । सदानन्दः साकारानन्दमयः परः पर-मात्मा परमकाष्ठापन्नो, न तु पुच्छादिभावापन्नो येषां तादृशैरित्यर्थः । अधिकारिविशे-षणमेतत् । अनेन मायावादादिमतमनाहत्य ब्रह्मवादे स्थित्वा गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तम् । ब्रह्मवादे एवानन्दमयस्यानन्दमयाधिकरणे परमकाष्ठापन्नत्वोक्तेः । ततः किं भवती-त्याकाङ्क्ष्यामाहुः सच्चिदानन्दता तत इति । ततस्तेभ्य एव गीयमानेभ्यो गुणेभ्यो जीवस्य सच्चिदानन्दता गुणत्रयाभिर्भाविनाक्षररूपतया पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता भवतीत्यर्थः । स्वत इति पाठे गुणगाने क्रियमाणे स्वत एव वस्तुस्वभावात्तथात्वम्, न तु तदर्थं प्रयत्नान्तरापेक्षेत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं निरोधार्थं गीयमाना गुणा निरोधलक्षणलीलासम्पन्निन एव भवितुं युक्ता इति तत्स्वरूपज्ञापनाय स्वस्य निरोधविवृतिकर्तृत्वमिति नदन्तः फलाव्यभिचारितासिद्धौ स्वेपामर्थे प्रभुं विज्ञापयन्त इव स्वानुभवनिरूपणेन स्वजनप्रवृत्तिं द्रव्यन्ति अहं निरुद्ध इति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥

अहं रोधेन सर्वं रोधयानि प्रतिपद्धानि भगवदनिरुक्तिमिति रोधो निरोधलीलानु-सन्धानजन्यः सर्वत्र बाधकत्वस्फूर्तिरूप आसक्तिधर्मभूतो भावनिरोधः, तेन निरुद्धः प्रपञ्चविस्मृत्या तदामक्तो, निरोधस्य पदवीं श्रुतिविस्मृत्या न्यतन्मक्तिरूपां गतः प्राप्त इत्यर्थः । ननु एतादृशस्य किं निरोधवर्णनप्रयामेनेत्यन आहुः निरुद्धानां स्थितिः । निरु-द्धत्वे प्रकारान्तरद्योतनाय तु शब्दः । भगवता शान्तानुभावेण मदापुन्यद्वारा प्रमेयपलेन वात्ममातृत्वानां रोधाय निरोधजनमानक्तिधर्मरूपभावनियेषमिद्वयं निरोधं लीलाम्पं

भक्तेषु भगवत्कृतं वर्णयामीत्यर्थः । वर्तमानक्रियापदात् स्वस्य सर्वदैतदभिनिवेशः सूचितः । अत एवातिकरुण इति प्रभुभिः श्रीवल्लभाष्टके विशेषणं निरूपितमाचार्याणाम् । स्वेषामर्थे भगवन्तं विज्ञापयन्तः इवाहुः त इति । त्वत्सम्बन्धिना तेषां त्वत्सम्बन्धिनं निरोधं वा । अत उभयथापि तथैवायं मार इति भावः ॥ १० ॥

नन्वेतादृशेषु गुणेषु विद्यमानेषु कथमत्र सर्वे न प्रवर्तन्त इत्याशङ्क्य तदभासमेव हेतुत्वेनाहुः हरिणेति ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

ये इति भाग्यरहिता यतस्ते हरिणा सर्वदुःखहर्त्रापि भगवता विशेषेण नितरां मुक्ताः सर्वथा त्यक्ताः । उपसर्गद्वयं कथमपि तेषां प्राप्त्यभावाय । 'निबन्धायासुरी मते'ति प्रयोजनाभिधानात् । 'मामप्राप्यैवे'ति शिरश्चालनेनार्थनिरूपणे यथाकथञ्चित् तत्सम्बन्धे सति प्राप्तिस्तु प्रमेययत्नेनेतिदिक् । अत एव व्यासोपि श्रीभागवते 'विना पशुघ्ना'दित्युक्तवान् । ननु तेषां किं फलमित्याकाङ्क्षायामाहुः ते मग्ना इति । ते आसुराः कर्मिणो देवा अपि भवः जन्ममरणप्रवाहः स एव सागरस्तत्र मग्नाः सर्वानुसन्धानरहिता इत्यर्थः । तस्य सागरत्वं नक्तादिगिलनसम्भावनाया, तत्र तथा पुनरुन्मज्जनासम्भवः, एवमत्रापि कामादिभिर्ग्रासेन पुनर्मोक्षमार्गप्रवेशासम्भव इत्येतद्धर्मसाम्येन निरूपितम् । निरुद्धानां व्यवस्थामाहुः ये निरुद्धा इति । भगवता ये निरुद्धा महापुरुषद्वारा स्वतो वा आत्मसात्कृतास्त एवात्र गुणगाने मोदमानन्दमासमन्ताद् यान्ति प्राप्नुवन्ति । एव-
कोरेणान्येषामनिरुद्धानां कथञ्चिदपि मोदासम्भव इति निरूपितम् । तेषां गुणेष्वरुचेः । तद्विचिस्तु भगवदनुग्रहेणैव । अत एव नलकूवरमणिग्रीवाभ्यामनुग्रहानन्तरमेव 'वाणी गुणानुकथन' इत्यादि निरूपितम् । उक्तं च तथैवास्मत्प्रभुचरणैर्भक्तिहंसे 'तदर्थित्वस्यैव वरणकार्यत्वा'दिति । अहर्निशमिति । न तेषां क्षणमपि सांसारिकदुःखसम्भव इत्युक्तम् । 'मद्वार्तायातयामाना'मितिवाक्यात् । यामनात्रमप्येतद्वार्तापरत्वे गृहादेरवन्धकत्वमित्यहर्निशं तथात्वे किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु गुणगानं निरोधसाधकतया कर्तव्यमित्युक्तम्, तदिन्द्रियाणां वैमुख्ये न सम्भवतीति तद्विवर्तकमुपायमाहुः संसारावेगदुष्टानामिति ।

संसारावेगदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य मर्चयस्तृनि भृश ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

संसारस्य अदन्ताममतात्मकस्य प्रपञ्चासक्तिमम्पादकस्य य आवेश आसमन्ता-
दिन्द्रियेषु प्रवेशनेन दुष्टानां भगवद्देवस्यरूपदोषयुक्तानामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां
हिताय भगवत्परतया हितं कर्तुं मर्चयस्तृनि दारागारपुत्रादीनि कृष्णस्य

सदानन्दस्य योजयेद् युक्तं कुर्यादित्यर्थः । कर्मादीनां सम्बन्धमात्रविवक्षायां पृथगेवेति सप्तम्यर्थे षष्ठी । ननु कृष्णे सर्ववस्तुसमर्पणेन कथं इन्द्रियाणां दोषनिवृत्तिरित्याशङ्क्य आहुः ईशस्येति । स हि समर्थ आधिदैविकतामपि सम्पादयितुं तस्येन्द्रियमात्रदोषनिवर्तकत्वे किमाश्चर्यमिति भावः । यद्वा, इन्द्रियाणि स्वतो विमुक्तान्येव, 'पराञ्चि खानि व्यतृण-
त्स्वयम्भूरिति श्रुतेः, तेषां हिताय कृष्णस्य भगवतः सम्बन्धीनि सर्ववस्तूनि लीलासृष्टिस्थानि भावनयेन्द्रियैः सह योजयेदित्यर्थः । एतदेवाक्षण्वता'मित्यस्य विवरणे 'भगवता सह संलाप' इत्यादिना निरूपितमिति तत एव विभावनीयम् । नन्वीशत्वेपि सर्वत्रेन्द्रियादिषु सम्बन्धाभावे कथं दोषनिवर्तकत्वमित्याशङ्क्याहुः भूम्न इति । भूमा सर्व-
व्यापकोऽतो ये यथा भावयिष्यन्ति तत्र तथा प्रकटीभूय सम्बद्धो भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा, भूम्न इति तादर्थ्यं चतुर्थी । तथा च 'भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयती'ति तार्तीयिकाधिकरणनिरूपितभूमशब्दवाच्यसर्वात्मभावरूपफलसिद्धये सर्ववस्तुसमर्पणं कर्त-
व्यमित्यर्थः । तत्राधिकरणे 'यो वै भूमा तत्सुख'मित्युक्त्वा भूमस्वरूपविज्ञासायां 'यत्र नान्यत्पश्यती'त्यादिना सर्वात्मभावस्वरूपमेव निरूपितम् ॥ १२ ॥

ननु भगवतो दयावधि महतां कृपया गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तम्, सा च पुनर्गुण-
गाने क्रियमाणे कदा भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः गुणेष्वाविष्टचित्तानामिति ।

गुणेष्वाविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिचत्सुखम् ॥ १३ ॥

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ॥ १३ ॥

यदा भगवतो गुणेषु ऐश्वर्यादिषु सौन्दर्यादिषु वा सर्वदा अव्यवधानेनाविष्ट-
चित्तानामन्यानुसन्धानरहितान्तःकरणानां 'तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति
ही'त्याचार्यवचनादासक्त्या वर्धमानया संसारो लौकिकेष्वहन्ताममतारूपः विरहक्लेशो
भगवद्विरहेण क्लेशश्च तावुभौ न स्यातामित्यर्थः । 'शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन्
नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते । क्रियासु यस्त्वचरणारविन्दयोराविष्टचित्तो न भव्याय
कल्पते,' 'परस्परं त्वद्गुणवादः,' 'येन्योन्यतो भागवताः,' 'तव कथामृत'मित्यादि-
वाक्यैर्गुणाविष्टचित्तानां संसारविरहक्लेशमावोक्तेः । अन्यथा सर्वपरित्यागो वियोगे जीवनं
च न सम्भवेत् । यद्वा, संसारस्तेन च यो विरहक्लेशो अभिलपितविनाशे तौ न स्याता-
मित्यर्थः । अत एवोक्तं श्रीभागवते 'तस्मिन्महन्मुखादिता' इत्यारभ्य 'तान्न स्पृशन्त्यशन-
तृद्मयशोक्रमोहा' इत्यन्तम् । अथवा संसारो भगवत्सहन्ताममतारूपस्तस्य विरहेणामावेन
यो क्लेशो अन्यसम्बन्धप्रम्वसम्बन्धजन्यौ तौ न स्यातामित्यर्थः । गुणाविष्टचित्तत्वे सर्वथा
भगवद्विषयकसंसारोत्पत्तेरन्यसम्बन्धाभावाच्च । ननु संसारः सर्वथा हेयः, कथं भगव-
द्विषयकः फलसाधक इति चेत्, न । भगवद्विषयकत्वमादेरिव तस्यापि फलसाधकत्वेन

सतामपेक्षणीयत्वात् । अत एव 'कुर्वन्ति गोवत्सपद'मित्यत्र वत्सपदमात्रकरणोक्त्या 'अहमेतद्वासो अयं मम स्वामी'त्येतावान् संसारः स्थापितो भवतीति निरूपितमाचार्यैः । गुणाविष्टचित्तत्वेऽनिष्टनिवृत्तिरेव न, किन्तु इष्टप्राप्तिरपीत्याहुः हरिचत्सुखमिति । यथा हरेः सर्वदुःखहर्तुः भगवतः सर्वदैवान्तर्धानदशायामपि भक्तसाहित्येन सुखं पूर्ण-
नन्दत्वाच्च, तथा गुणाविष्टचित्तानामपि अन्तस्तदाविर्भावान् सर्वदा प्रभुसाहित्येनान्तर-
रमणेनानन्दपूर्णत्वाच्च, तेषामपि सुखमित्यर्थः । 'सदा सत्सङ्गयुक्तानामवस्थैवं यदा भवेत्,
तदा दयालुता दैन्यदर्शनात् तु हरेर्भवे'दित्याशयेनाहुः तदा भवेद् दयालुत्वमिति ।
यदा पूर्वोक्तरीत्या गुणगानं सिध्यति तदा भगवतो दयालुत्वं प्रादुर्भावहेतुभूतं भवेदित्यर्थः ।
अन्यथेति । भक्तानामेवंभूतत्वाभावे भगवतोपि कूरता अनवेक्षकत्वेन मत्ता सर्वशास्त्र-
सम्मतः इत्यर्थः । अत एव 'नैवात्मन' इति श्लोके भगवत आत्मनः प्रभोर्निजलाभपूर्णस्य
विद्वज्जनोपहृतमानाग्रहीतुः करुणया किङ्करनिवेदितानुग्राहकत्वमुच्यते श्रीभागवते । सा
च पूर्वोक्तभावेनैव भवतीति सर्वमनवद्यम् ॥ १३, १३ ॥

ननु कालकर्मस्वभावादिभिर्बुद्धिनाशोद्वेगादिदोषैः प्रतिबन्धसम्भवे कथं गुणगान-
निर्वाह इति चेत्, तत्राहुः बाधशङ्कापि नास्त्यत्रेति ।

बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

भगवद्धर्मसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

अत्र गुणगाने कालादिबाधशङ्कैव न, यतो भगवतैवोक्तं श्रीभागवते, 'न कर्हि-
चिन्मत्पराः शान्तरूपे नश्यन्ति नो निमिषो लेढि हेति'रिति । अन्यत्रापि 'आयुर्हरति
वै पुंसां उद्यन्नस्तमयन्नसौ । तस्यर्ते यः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तये'ति । एवं गुणगाने
बाधामाद्यमुक्त्वा सर्वत्र तदवभासरूपं प्रत्युत साधकं धर्ममाहुः तदध्यासोपि सिध्य-
तीति । गुणगाने तस्य भगवतः अध्यासः सर्वत्रावभासः सौम्यवान्तरफलतया सम्यक्
मिद्विप्रियो भविष्यतीत्यर्थः । अध्यासपदं घटादिसर्वपदार्थेषु भगवदवभासस्य भाव-
प्रयुक्तत्वेन वस्तुत आसक्तिप्रमोदनाय । अन्यथा घटादेः पुरुषोत्तमाभिन्नत्वं स्यात् ।
न हि घटादिः साक्षात् तदभिन्नः, किन्तु परम्परया । तस्याक्षरत्वतया तद्वरा तथात्वात् ।
अन्यथा तामद्धर्मविशिष्टत्वं तेष्वप्यभिदध्यात् । ननूच्यन्त एव ब्रह्मधर्माः सच्चिदानन्दा-
दयमेष्विति चेत्, अक्षरगतानामेव तेषां तद्वृत्तितया व्यपदिश्यमानत्वात् । अन्यथा
यदापीडलादयोपि व्यपदिश्येरन् । न चेष्टापत्तिः, तदसाधारणधर्माणामन्यत्र कथनक्षानु-
चिनत्वात् । किञ्च, सर्वेषां धर्माणां साधारणत्वे तद्वतासाधारणधर्माणामेव लक्षणाभावाद-
निरूप्यत्वं सर्वसमत्वं सर्वविशिष्टत्वेनाभजनीयत्वं च स्यात् । तस्मादमेदसाक्षरसमानाधि-
करणत्वेन तद्धर्मव्यपदेश एव, न पुरुषोत्तमधर्मगन्धोपीनि बुध्यन्व । नन्वैश्वर्यादयो व्यपदिष्टा

एव, किं न ते पुरुषोत्तमधर्मा इति चेत्, सत्यम्, तद्धर्मा एव, परन्तु अक्षरस्य चरणरूपत्वेन तदभिन्नतया तेषां तत्र सद्भावात् । यतो व्यासादिष्वपि तदिच्छयैव तत्सद्भावः । 'युक्तं भगैः स्वै'रिति वाक्यात् । एवं सति 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः,' 'पुरुषः स परः पार्थ,' 'भेदव्यपदेशाच्चे'त्यादिश्रुतिसूत्रमीमांसया अक्षराभेदः पुरुषोत्तमभेद इति भेदाभेदवादोऽस्माकमिति दिक् । ननु 'निवृत्ततर्पैरुपगीयमाना'दिति वाक्यात् वैराग्यस्य गुणगानाङ्गत्वेन अतिदुर्लभस्याभावेद्गहीनत्वेन कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य तदप्यनेनैव भविष्यतीति साधनसाधकत्वरूपमुत्कर्षमाहुः भगवद्धर्मसामर्थ्यादिति । भगवद्धर्मोत्र गुणगान, गीयमाना ये भगवतो धर्मा ऐश्वर्यवीर्यादयः, तस्य तेषां वा सामर्थ्याद्वस्तुशक्तेरेव, विषये भगवदतिरिक्तविषये, विरागो रागाभावः, स्थिरः अन्यापरिभाव्यो भवतीत्यर्थः । 'सा श्रद्धाधानस्य निवृद्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंस' इति वाक्यात् । यद्वा, भगवद्धर्मा लीलादयः, तत्सामर्थ्यादासक्तिजननरूपादेव विषयविषयकविरागो भवतीत्यर्थः । अत एवोक्तं श्रीभागवते, 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेताः,' 'इत्थंभूतगुणो हरि'रित्यादि । ननु भगवद्धर्मसामर्थ्येन सुखसाधनेषु विषयेषु विरागे गुणगायकानां दुःखं स्यादित्याशङ्क्याहुः गुणैर्हरिसुखस्पर्शादिति । गुणानां स्वरूपाभिन्नत्वात् तैरेव हरिसुखस्य प्रभुसम्बन्धिसुखस्य हृदयदेशे स्पर्शात् सम्बन्धाद्विषयविरागेण शीतोष्णक्षुधादिसहनेपि कर्हिचिदपि दुःखं न भाति, भगवदानन्देन पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं सोपपत्तिकं गुणगानकर्तव्यतामभिधायोपसंहरन्ति एवं ज्ञात्वेति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षं गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण ज्ञानमार्गाद्गुणवर्णने उत्कर्षं ज्ञात्वा सर्वापेक्षां परित्यज्य सदा कालाव्यवधानेन गुणा एव वर्णनीयाः । अत्र बाधकद्वयं त्यागार्थमाहुः अमत्सरैरलुब्धैरिति । मात्सर्यलोभयोरत्यन्तबाधकत्वात् त्याज्यत्वम् । 'निर्मत्सराणां सता'मिति वाक्यात् । लोभश्च लौकिकक्षेत्रादितुल्यतापादकतया बाधकः । अत एवोक्तं भक्तिहंसे 'वृत्त्यर्थं चेत् कृषिवलौकिक एवे'त्यादि ॥ १६ ॥

ननु गुणगानं रागतानादिवशीकृतचित्ततया न कार्यं निरोधार्थत्वादिति तत्सिद्ध्यर्थं गीयमानलीलाविशिष्टस्वरूपध्यानं साधनमाहुः हरिस्मृतिः सदा ध्येयेति ।

हरिस्मृतिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।

पायोर्मलशांत्यागेन शेषभागं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

हरेः प्रभोः मूर्तिः स्वरूपं सदा ध्येया स्मरणीयेत्यर्थः । नन्वदृष्टरूपस्य कथं ध्यानमित्याशङ्क्य तस्यान्याशङ्क्यमनोरथपूर्तः सर्वथा निःसाधनस्य गजेन्द्रस्यैव रक्षार्थं भगवाना-
 विर्भवतीति न दर्शने दौर्लभ्यमिति ज्ञापयितुं हरीति । ननु योग इव कल्पितमूर्तेरुपास-
 नायामिव सम्पादिताध्यस्तक्रियाविशेषप्रयुक्तमूर्तीनां ज्ञान इव सोपधानमूर्तेर्ध्यानमिहापि
 भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः मूर्तिरिति । भक्त्याविर्भूतरूपस्यैव ध्यानम्, न त्वन्यथाभूतस्येत्यर्थः ।
 अन्यथा कल्पिताकारत्वे यथाकथञ्चिद्धरिष्येय इत्येव वदेयुः । ध्येयेति कृत्यप्रत्यये-
 नावश्यकत्वं द्योतितम् । ननु ध्यानसहितगुणगाने किं भवतीत्याशङ्क्य तदवान्तरफलमाहुः
 सङ्कल्पादपीति । ध्यानस्य का कथा, यतः सङ्कल्पाद्विचारमात्रादपि तत्र ध्यानविषय-
 प्रमुखरूपे प्रादुर्भावाद्भगवतो दर्शनं सर्वावयवावलोकनरूपम्, स्पर्शनं चरणादितद्रूपम्,
 तथा कृतिः शिरसि कराम्बुजधारणादिरूपा, गतिर्विलासरूपा, एतत्सर्वं ध्यानपूर्वक-
 गुणगानेन सङ्कल्पमात्रात् प्रादुर्भूतभगवत्स्वरूपे स्पष्टमवाधितम्, न तु भ्रमप्रतीत्या, प्रति-
 क्षणमनुभूतं भवतीत्यर्थः । ननु श्रुतानां पुनः कीर्तनेन स्थिरीकृतानां गुणानां गानं सम्भव-
 तीति तदर्थं श्रवणकीर्तने आहुः श्रवणं कीर्तनमिति । श्रवणं हि भगवद्वाचकानां
 पदवाक्यानां शक्तितात्पर्यनिर्धारः, तदनु कीर्तनं श्रुतस्य स्वैर्यसिद्धये पुनः पुनः स्वतः
 सर्वत्र कथनम्, एतद्वयमपि सङ्कोचादिकमकृत्वा कर्तव्यम् । अन्यथा श्रवणकीर्तनयोरसम्भा-
 वनाविपरीतभावेन स्याताम् । अत एवोक्तं श्रीमद्वाचार्थैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'सर्वथा तद्गुणा-
 लापं नामोच्चारणमेव वा, सभायामपि कुर्वीत निर्भयो निःस्पृहस्ततः' इति । श्रोतृसापेक्षं
 कीर्तनम्, तन्निरपेक्षं गानमिति तयोर्विवेकः । ननु 'काममयोयं पुरुष' इति श्रुतेः सर्वथा
 ध्याने सङ्कल्पानन्तरं यत्किञ्चित् कामसम्भवात् गुणगाने कीदृशः कामः कर्तव्य इति तगाहुः
 पुत्रे कृष्णप्रिय इति । पुत्रे सङ्कल्पपुत्रे सङ्कल्पोत्पन्ने कृष्णस्य सदानन्दपुरुषोत्तमस्य
 अलौकिके सर्वपरित्यागपूर्वकधर्मिस्वरूपमात्रामिलापरूपे कामे रतिः प्रीतिः कार्येत्यर्थः । एतेन
 सर्वात्मभावभावेन सर्वदा कर्तव्यमित्युक्तं भवति । तस्य भाव्यमानस्य कामस्य शरीरपरि-
 वर्तनलक्षणं फलमाहुः पायोरिति । पायोः सर्वशरीरगतमलाविष्टानस्य स्वमलांशमाने-
 षेयाग्निलशरीरलौकिकतापादकस्य सम्वन्धी यो मलांशो लौकिकविषयभोगजन्यस्तस्य
 सर्वान्मभावभावेन 'सन्त्यज्य सर्वविषया' नित्यादिवाक्यैः सकारणस्य त्यागेन तनौ शरीरे
 मा अलौकिककामरतिः शेषभागं मलरहितांशरूपं भगवत्सम्वन्धयोग्यतापादकं नयेत्
 प्रापयेदित्यर्थः । पुत्र इति सामान्यपदमस्यार्थस्यातिगोप्यत्वेन परोक्षवादसूचनाय । नन्वे-
 तादृशस्यापि 'तादृशम्यापि मतन'मिति वाक्याद् दुःमहादिना भावनाशमम्भवादुपायमाहुः
 यस्येति । यस्य पुत्रादेरिन्द्रियादेवां भगवत्कार्यं सेवागुणगानादि स्पष्टं प्रातिफल्येन न
 दृश्यते विधायामपि, तदा सति मामर्थं तस्य विशेषेण भ्रष्टादिकमकृत्वापि निग्रहः
 कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा यस्यां शक्ती तदनिग्रहे 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति न्यायेन

तद्रतौ पुत्रे कृष्णप्रिय इत्यनेन विरोधापत्तिरित्यत आहुः इति निश्चय इति ।
इदमुक्तं भवति । भगवत्कार्यानुकूल्ये रतिः, प्रातिकूल्ये निग्रहः, सर्वथा असम्भवे त्यागः,
शरणभावन वा कर्तव्यम्, 'प्रतिकूले गृहं त्यजेत्', 'अशक्ये हरिरेवास्ती'तिवाक्यादिति
भावः ॥ १७, १८, १९ ॥

एवं निरोधे साधनद्वयं निरूप्य सर्वेभ्यः साधनेभ्यः तयोरुत्कर्षं वदन्त उपसंहरन्ति
नातः परतरो मन्त्र इति ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

मन्त्रे हि कामितफलदत्तं देवतावशीकरणं च प्रसिद्धम्, तदत्र कामनाप्रसरमनो-
रथान्तफलसिद्ध्या अनिर्वन्धेन प्रभुवशीकरणादतः साधनयुग्माद् मन्त्रः परतरः । अवि-
लम्बेन साधकत्वात् कर्मादिभ्य उत्कृष्टत्वेऽपि एतस्मादतिशयेन नोत्कृष्ट इत्यर्थः । ननु
प्रभुप्रसादहेतुतया अनिर्वन्धेन स्वामिवशीकरणाच्च स्तवस्योत्कृष्टत्व भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः
नातः परतरः स्तव इति । स्तवस्य मन्त्रादिभ्यः प्रसादसाधकतयोत्कृष्टत्वेऽपि प्रभुवशी-
करणाभावादेतस्मादतिशयेन नोत्कर्ष इत्यर्थः । ननु ब्रह्मविद्यायाः 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं
स च मम प्रियः' 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत' इत्यादिवाक्यैः प्रभुप्रीतिसाधकतया साक्षात्कार-
हेतुत्वात् सकलपातकभस्मीकाराच्च उत्कृष्टत्वमित्याशङ्क्याहुः नातः परतरा विद्येति ।
विद्या हि पञ्चपर्वा, स्वसिद्धौ साक्षात्कारमात्रं सम्पाद्य तत्र लयं विधाय केवलमनसा ब्रह्मा-
नन्दमनुभावयति । तदुक्तं अस्मदाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'ब्रह्मानन्दे प्रणिष्ठानामात्म-
नैव सुखप्रमे'ति, भावभावनगुणगाने स्वस्मिन् प्रभुः प्रादुर्भावं सम्पाद्य देहेन्द्रियप्राणान्तः-
करणादिषु स्वरूपात्मकमानन्दं पूरयित्वा सर्वैरिन्द्रियैरन्तःकरणैरात्मनापि तदानन्दमनुभाव-
यत इत्यन्येभ्य उत्कृष्टापि विद्या नैतस्मात् साधनयुग्मादुत्कृष्टेत्यर्थः । अखिलपापभस्मी-
कारस्तु 'दुःसहप्रेषविरोहे'तिवाक्यादनाप्यवगन्तव्यः । नन्वेतत्सर्वं चित्तशुद्धौ सम्भवति,
अशुद्धचित्तस्य सर्वसाधनवैफल्यात् तच्छोधकतीर्थाश्रयस्याप्रत्ययकत्वात् तीर्थस्योत्कृष्टता-
माशङ्क्य आहुः तीर्थं नातः परात्परमिति । तीर्थस्य सकलसाधनमूलमूलमनोमार्जक-
तयोत्कृष्टत्वेऽपि गुणगानादेः 'सत्त्व च शुध्यत्यचिरेण पुनः' इतिवाक्यादविलम्बेन चित्त-
शोधकत्वात् सर्वतीर्थरूपत्वाच्च साम्प्रत तेषां दुष्टावृत्तत्वेन तिरोहिताधिदेवत्वेन चासाध-
कत्वादेतस्मात् परात् सर्वोत्कृष्टात् साधनयुग्मात् तीर्थं न पर उत्कृष्टमिति स्वसिद्धान्त-
निष्कर्षो निरूपित इति दिक् ॥ २० ॥

स्वाचार्यचरणद्वन्द्ववन्दनादरसाधनात् । निरोधलक्षणग्रन्थ विग्रहे हरिदासकः ॥ १ ॥
इति श्रीमन्निजाचार्यचरणाभिषेकलब्धमहाराज्यसुखानुभूतिश्रीहरिदास-
विरचिता निरोधलक्षणविवृतिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीवल्लभकृतनिरोधलक्षणविवरणसमेतम् ।

भक्तभावात्मरूपाय तन्मार्गव्यञ्जकाय च । तद्दानायात्तदीक्षाय स्वाचार्यप्रभवे नमः ॥ १ ॥
विरागादिन्द्रियाणां वै निग्रहे सति साधनैः । यमादिभिश्च विज्ञाने ज्ञाने भवति सत्फलम् ॥ २ ॥
तदभावेन सर्वेषु प्राकृतांशानिवृत्तितः । भक्तिमार्गे कथं साक्षात् फलं भवति तत्ततः ॥ ३ ॥
निःसाधनाङ्गीकृतस्य स्यात् फलं रोधतो यथा । तदर्थं साधनं रूपं तस्य स्वाध्वनि वर्ण्यते ॥ ४ ॥

प्रथमं दशमार्थनिरूपणे निरोधशब्देन 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः
प्रपञ्चे क्रीडनं हरे' इति वाक्यात् साक्षाद्भगवत्क्रीडनमुक्तम् । तत्क्रीडनं लीलासृष्ट्यन्तर्गत-
भक्तानां प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकं सकलेन्द्रियनिरोधे सति भवेदिति दशमस्कन्धे भक्तानां चित्त-
वृत्तिनिरोध उक्तो भक्तिमार्गे । तत्र पुनः प्राकट्यदशायां तु साक्षादङ्गीकृतानां पुष्टिमार्गीय-
शोद्धतभावाङ्कुराणां परमभाग्यवतां व्रजसम्बन्धिनां निरोधः स्वरूपेणैव कृतः, साम्प्रतं तत्प्रा-
कट्याभावादाधुनिकानां स्वाङ्गीकृतानां स्वमार्गीयतत्साधनाज्ञानात् कदाचिद् ज्ञानरीतिनिरो-
धसाधनेषु प्रवृत्तिर्भवेदिति तदभावार्थं श्रीमदाचार्यचरणाः कृपया ज्ञानमार्गीयसाधननिषेध-
पूर्वकं स्वमार्गीयनिरोधसम्भवे सर्वथा यदपेक्षितं मूलकारणं तन्निरूपयन्ति यच्चेति ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम कश्चित् ॥ १ ॥

अत्रेदमाकृतम् । गोकुलं तु विविधविहरणेच्छाजनितसहजरूपया साक्षाद्भगवता
पुष्टिमार्गेङ्गीकृतमतः स्थानन्ददानार्थं लोके प्रकटितमपि तादृशाङ्गीकाररूपबीजस्वभावजनित-
तदामनया तदनुरूपोद्धतभावाङ्कुरमेवामीदिति तद्भावस्वभावाद्दुःखमपि तत्र स्थितम्, येन
साक्षाद्भगवत्प्राकट्यमभूद्, अग्रे सुखादिकमपीत्यधुना स्वकीयानामपि तादृशनिरोध-
मार्गीयां तादृशमेव दुःखं तत्तन्निरोधेन तत्प्राकट्यमाधकम्, अतस्तदेवैवं स्वस्मिन्सम्मान-
नया सर्वदा भावनीयमिति स्वकीयान् प्रति लक्षयन्ति । तथा हि । अन्वयार्थस्तु स्पष्ट
एव । यदित्यनिर्वाचनीयत्वमुक्तम् । चकारोप्यर्थकः सम्भावनायाम् । तथा च सुखं तु
दुर्लभमेव । दुःखमपि चेत्स्यादिति । एतद्दुःखस्य प्रमानन्दस्यापि तुच्छकर्तृत्वात् सर्वो-
त्कृष्टत्वेनानिदुर्लभाधिकारज्ञापनाय सम्भावनेयोक्ता, न तु प्रार्थनम् । तत्रापि कश्चित्

कदापि भविष्यति, यदि भवेत्तदा किं वाच्यमिति सर्वदोत्कण्ठापेक्षितेति सूचितम् । एवं सति एतद्भावानुरूपं दुःखमेव निरोधसाधकमिति ज्ञेयम् । दुःखं तु भगवत्प्रादुर्भावात् प्रागपि श्रीमातृचरणानां श्रीनन्दादीनां च पुत्रोत्पत्तितल्लालनक्रीडावलोकनादिविविध-मनोरथात्मकमासीदेव, तथैव श्रीस्वामिनीनामपि प्रभुप्राकट्याशया तत्तन्मनोरथात्मकं तथा । ततः प्राकट्यानन्तरमपि चाल्ये पूतनादिदर्शनजनितभयेन क्रूरदृष्ट्यादिपतनरूपम् । ततः प्रभोरतिचञ्चलस्वभावेन शृङ्गाग्रिभयरूपं क्रीडासक्त्या भोजनादिविलम्बजनितार्ति-रूपं च । श्रीस्वामिनीनामपि प्राकट्यानन्तरं क्षणमात्रावलोकनाभावेन स्थातुमशक्त्या विविधकार्यव्याजेन मुहुर्मुहुः श्रीमातृचरणसमीपागमनं तद्धेतुकमेवेति तादृशं तथा । प्रातर्यावत्पर्यन्तमुन्निद्रायतविकसन्नवसरोजदलसदृशमीक्षणयुगलमुन्मीलयेत्प्रभुस्तावत्तत्प्रा-सहिष्णुतया 'चिरविरहे'त्युक्तप्रार्थनहेतुरूपं च । ततो गोचारणगमनादिषु प्रातरारभ्य सन्ध्यावधि तददर्शनजनिततत्तन्मनोरथात्मकं च । अग्रे नादनिष्ठासृतपानानन्तरं स्वामिनीनां तु स्पष्टमेव । अग्रेपि रासलीलायां साक्षात् पूर्णरसदानपर्यन्तं तिरोधानजनितविचित्र-भावात्मकं च । पुनरग्रे विप्रयोगस्फूर्ती स्पष्टमेव । ततस्तस्य 'संस्मृत्य संस्मृत्ये-'त्युक्तत्वात्तल्लीलानुस्मरणकीर्तनादिना सर्वदा तदात्मकत्वात्तदस्फूर्ती दुःखमानाभावाद्यथा पूर्वमेव प्रभुस्थितिं मन्यमानानां भक्तानां श्रीमदुद्धवोपदेशेन महद्दुःखार्णवनिमज्जनं चेत्सादि-रूपम्, तथा चेदग्र्ये दुःखे जाते पूर्णो निरोधः सिद्धो भवतीति श्रीमदाचार्यैरेतद्दुःखान्त-र्गतानिर्वचनीयसुखानुभवहेतुभावात्मकैः कृपया स्वकीयानामप्येवमेव तदपेक्षितमिति तदेव सम्भावनीयमिति तथोक्तम् ॥ १ ॥

एवं तेषां दुःखं सम्भाव्य तत्तदनन्तरजनितमनिर्वचनीयं तत्तत्सुखमपि तद्दुःखानु-भवे सम्भावयन्ति गोकुल इति ।

गोकुले गोपिकानां च सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

तद्दुःखहेतुकप्राकट्यानन्तरं महोत्सवादिवाल्गमारभ्य ब्रेह्मपर्यङ्कान्दोलनादिरिङ्गण-क्रीडादानदधिदुग्धादिचौर्यान्तर्गतयावत्केलिवत्सगोचारणान्तर्निलायनप्रभृतिवेषुगीतव्रत-गोवर्धनोत्सवरासान्तं स्वस्वमनोरथपूरकं तथा । तदनन्तरं विप्रयोगे जाते तल्लीलास्मरणेन तदात्मकतया दुःखमानाभावात् तदस्फूर्ती यथा पूर्वमुद्ध्या मिश्रितं सर्वविलक्षणं च श्री-स्वामिनीनां तथा सर्वेषां ब्रजवासिनां च श्रीगोकुले यत्सुखं सम्यगनिर्वचनीय-मभूत्तन्मे भगवान् किं विधास्यतीति पूर्वोक्तरीत्यैव तदभिलाषोपेक्षित इति भावः । यद्यप्यतिदुर्लभं तथापि सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन पूर्वं यथा स्वयमेव कृतवांस्तथाधुनापि करिष्यतीति ज्ञापनाय भगवत्पदम् ॥ २ ॥

गुणगाने सुखावासिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गोकुलेन्द्रस्य रसात्मकलीलाविशिष्टस्य गुणगाने सुखावासिर्गोविन्दस्य निरुद्धानां जायते प्रकर्षेण, तथा पूर्णज्ञानिनां तत्राप्येकान्तभक्तानां शुकादीनामात्मनि आत्मसुखानुभवदशायां नैव भवति, कुतोऽन्यतः भक्तिरहितेष्वित्यर्थः । एवेति निश्चयार्थः । गानद्वारा सुखप्राप्तौ प्रकर्षः साक्षात्स्वरूपप्राकट्यजनित एवेति ज्ञेयम् । यद्यपि श्रीशुकैरेवेयं लीला वर्णिता, भक्तिरसेनापि ते पूर्णाः, तथाप्येतदानन्दानुभवस्तेषामपि न जात इति मुख्यतया शुकपदमेवादौ दत्तम् । एव सति तत्कृपयैवायमानन्दः प्राप्य, नान्यथा । तत्रैतद्दुःखमेव साधकमिति तस्यैव परमपुरुषार्थत्वम्, नान्यस्येति । यत्रात्मसुखापेक्षया तद्दुःखस्यापि सर्वोत्कृष्टत्वम्, तत्र किमु वक्तव्यः सुखोत्कर्ष इति कैमुतिकन्यायेनापि ज्ञाप्यते ॥ ६ ॥

ननु परमपुरुषार्थत्वेन सर्वदा तेषु दुःखमेव स्थापयति भगवान्, किं वा कदापि बहिः सुखमपि प्रयच्छति, तत्राहुः क्लिश्यमानानिति ।

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

एव क्लिश्यमानान् साक्षात्स्वरूपसम्बन्धाभिलाषजनितप्रचुरार्त्या प्रतिक्षणमूर्च्छाजागरणाद्यवस्थाभेदेनानिशं क्लेशानुभव कुर्वतः स्वीयान् जनान् दृष्ट्वा प्रभुर्यदा कृपायुक्तो भवेत्तदा सर्वं सदानन्दं सर्वांशपूर्णं सदानन्दस्वरूपं तत्तदिन्द्रियेषु भावात्मकतया सर्वांशेनानन्दोपायं हृदिस्थमलौकिककामरूपं वा साक्षात्स्वरूपं बहिर्निर्गतं प्रकट करोति, बहिरानन्ददानार्थं हृदयात् प्रकटो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमयमानन्दः कृपैकमाध्य इत्यतिदुर्लभत्वमाहुः सर्वानन्दमयस्येति ।

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

दृढतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः स्थावयते जनान् ॥ ८ ॥

ब्रह्मानन्दपर्यन्तं यत्र यत्रानन्दो गणितस्तन्मयस्यापि कृपानन्दः सुतरां दुर्लभः । अयमा सर्वेषां तन्मयस्य स तथा । मुक्त्यादिषु य आनन्दो भवति, सोप्येतदत्र एव, परन्तु स साधनैर्भवति, अयं कृपैकसाध्यः, यतो दानं निना न भवति, अतः सुतरां दुर्लभः, न केनापि प्राप्तुं शक्यः । अयमा सुतरां दुःखेन शोभनेन वा लभो लाभो यस्येति । समस्तसाधनासाध्यत्वादन्येषां दुर्लभः, तदतामेव सुलभ इति सूचितम् । तत्रापिप्रकारमाहुः दृढत इति । तादृशदुःखजनिततापार्त्या मिथो गुणानुनादेन स्वगुणान् श्रुत्वा दृढत एव पूर्णः सरलेन्द्रियप्राप्तः, तत्रनितोच्छलितरसाब्धिप्रेरणान्तःपुष्टः सन् बहिः स्वस्वरूपं

प्रकटीकृत्य जनान् स्वीयान् प्लावयते, तत्तद्रसाब्धितरङ्गेषु तरणं कारयति । यथा यथा सकलेन्द्रियाणां दुःखं जातम्, तथा तथैव तेषु स्नानन्दं पूरयतीति भावः ॥ ८ ॥

अतः परमेतत्कथनप्रयोजनमाहुः अहमिति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ ९ ॥

अहं स्वयं साक्षात् प्रभुणा पूर्वं निरुद्धः, निरुद्धानां मार्गेऽङ्गीकृतः, पश्चाद्रोधेन गुणगानद्वारा सकलेन्द्रियाणां रोधेन निरोधस्य पदवीं गतः, फलदशं प्राप्तः । निरुद्धेति पाठे निरुद्धानां पदवीं गतः, तन्मध्यवर्ती सन् तदानन्दानुभवं प्राप्तः । अतस्तदाज्ञया निरुद्धानामाधुनिकानां रोधाय तमेव निरोधं वर्णयामि, कथयामि । एतेन बहुक्तरितिकरणेन सर्वथा निरोधसिद्धिर्भविष्यतीति ज्ञापितम् । त इति पाठे तुभ्यं त्वदर्थं वर्णयामीति कमपि भाग्यवन्तं प्रत्युक्तमित्यन्येषामानुषङ्गिकी शिक्षा सूचिता । किञ्च, यतोहं प्रभुणा साक्षात् स्वयं निरुद्धः, अतो मम वर्णनशक्तिः, नो चेत्, केन वक्तुं शक्य इत्यपि सूच्यते ॥ ९ ॥

एवं निरोधस्वरूपमुक्त्वा सर्वथा कर्तव्यत्वमाहुः तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गेयाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ १० ॥

यस्मादेवं सर्वोत्कृष्टत्वेन पराकाष्ठापन्नः सर्वदुर्लभः कृपानन्दः तस्मात् सर्वं परित्यज्यै-
तत्प्रापकत्वाभावात् सर्वं सवासनं त्यक्त्वा निरुद्धैः उद्धूतभावाङ्कुरैः सर्वदा गुणा एव
गेयाः, तेषामयमेव सहजो धर्म इति तदभिलाषिभिरपि तदेव कर्तव्यम्, नान्यदिति भावः ।
गुणास्तु तत्तल्लीलात्मका बहुविधा इति कीदृशानां गानं कर्तव्यमित्यपेक्षायां विशेषणमाहुः
सदानन्दपरैरिति । सदानन्दः साक्षाद्रसात्मकः पुरुषोत्तमः, तत्परैस्तन्निष्ठैः सद्भिः,
न त्वितरस्वरूपनिष्ठैः । रसस्वरूपनिष्ठत्वकथनेन गुणा अपि रसात्मका रसादिलीलारूपा
एव गेया इति सूचितम् । सदानन्दपरैस्तादृशैर्भगवदीयैः सहेति वा योज्यम् । तेन
तादृग्व्यतिरिक्तैः सह न गेया इत्युक्तं भवति । तत्र कथने सर्वथा हानिरेवेति भावः ।
सर्वदेति क्षणमात्रमप्यन्यथाभासमग्न्यग्न्याभावार्थम् । ततः सच्चिदानन्दता भवति,
सर्वत्र भगवदवेशात्तत्स्वरूपात्मकतैव भवेदिति भावः । अथवा सच्चिदानन्दता मल-
भावसम्पत्तिः, तेनान्तःसाक्षात्पुरुषोत्तमाविर्भावयोग्यता भवति, तस्य तदधिष्ठानत्वादिति
सूचितम् । कुत्रापि स्वत इति पाठः । तदा सच्चिदानन्दता भगवद्धर्मरूपता, सा
त्वस्मिन्मार्गे स्वत एवानायामेनैव भवतीत्यानुपपत्तिकृत्यमुक्तम् । यत्र ज्ञानमार्गोऽपि परमफल-
मपि गुणगानस्यानुपपत्तिकं फलम्, तत्र साक्षात्फलस्वरूपं किमु वाच्यम् ॥ १० ॥

ननु निरुद्धानामेव सर्वपरित्यागपूर्वकमेतदुच्यते, न अन्येषां साधननिष्ठानाम्, तत्किमिति तत्राहुः हरिणेति ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

हरिणा सर्वदुःखहर्त्रा ये विशेषेण त्यक्ताः, स्वानन्ददानेन दुःखदूरीकरणेच्छाऽभावात् त्यक्ताः, ते तु भवसागरे मग्नाः, साधनान्तरप्रवृत्ता अपि एतदानन्दाभावात् तन्मग्ना एवेति भावः । ये तद्दानेच्छया निरुद्धाः पुष्टिमार्गाङ्गीकृताः, केवलस्वरूपनिष्ठ-भायैकसाधनाः, त एव तत्कृपया तादृश मोदमायान्ति, बाह्याभ्यन्तररसपूर्णाः सन्तस्तदानन्दसमुद्रमग्ना एव तिष्ठन्ति, तदप्यहर्निशम्, क्षणमात्रमपि न तदानन्दविच्छेद इति भावः । अतो निरुद्धानामेवायमानन्दः, न साधननिष्ठानामपीति तदर्थमेवोच्यत इति सर्वं सुस्थम् ॥ ११ ॥

ननु निरुद्धानामपि पूर्वस्थितससारस्य विद्यमानत्वात् तत्तद्विषयासक्तेन्द्रियाणां तद्विस्मरणमशक्यमिव भाति, तदभावे गुणगानादिप्रवृत्तिरप्यशक्या, तत्राहुः संसारेति ।

संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्नि द्वादश योजयेत् ॥ १२ ॥

निरोधार्थं केवलपुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य साधनान्तरप्रवृत्तिनिवृत्त्योरप्रयोजकत्वादङ्गीकार-स्वभावेन यथा स्वरूपे स्नेहात्मिका प्रवृत्तिर्भवति, न तथा विषयेषु, किन्तु तत्सम्बन्धदोषो निवारणीय इति संसारावेशदुष्टानां तत्तद्विषयभोगादिषु अहन्ताममतात्मकावेशेन दुष्टानां तद्विनिर्मुक्तयेन दुःखज्ञानाभावेन तद्विनिर्मुक्तयेन विमुक्तानामिन्द्रियाणां हिताय प्रीतये पूर्वोक्तस्नेहेन हेतुना कृष्णस्य सदानन्दस्य सर्ववस्तूनि प्रकरणादेकादशेन्द्रियाणि सम्पूर्णस्वरूपं च, तानि प्रत्येकसमुदायाभ्यां तत्तन्मनोरथात्मकभावनायां भूमी, समस्तस्नेन्द्रिय-विषयाविष्टानानि कृत्वा स्वकीयान्यात्मसहितानि द्वादश तत्र योजयेत् । यद्यपि निरुद्धस्य स्नेहस्यभावेनैव भगवत्स्वरूपासक्तिः सकलेन्द्रियेषु भवतीति नियमविधिरयम्, तथापि ससारनेशिनामतिशेषं वीक्ष्य एतत्सम्बन्धेन ममापि हेतुदुःखमेव भविष्यति, न तु स्नेहासक्तिज-सुखमिति भयेन तत् सामारिकधर्मेभ्यः परावर्त्य समस्तेन्द्रियाणि तत्र योजयेत् । यत्किं-चित्सम्बन्धेनापि विमोहा भूदिति कर्तव्यमिधिरुक्तं । किञ्च, इन्द्रियाणां स्वस्वविषयप्रवृत्ति-सदृशा, तथा चानितुच्छविषयत्वाजयित्वा परमानन्दरूपविषयेषु तानि योजनीयानि । तथा चोक्तं 'महाप्रज्ञा'मित्यस्य निरुद्धे 'इन्द्रियवतामिदमेव फल'मिति, 'भगवता सह-सुखा' इत्यारम्भे 'एतत्तद्वाननं सदेत्यन्तम् । अत्र तु द्वादशेन तद्विषया उक्ता इत्यत्रापि तावत्समर्थोक्ता । एव सत्याधुनिकानामपि सामारिकधर्मेभ्यः परावर्त्य तानि भगवति

योजनीयानीति शिक्षा सूचिता । एवं योजनेन तदासक्तौ सत्यां साक्षात्स्वरूपसम्बन्धाभावात् तद्गुणेष्वेवासक्तिवशादावेशो भवेत्, न त्वन्यत्रेति भावः ॥ १२ ॥

ननु एवं योजनेपि तत्तदिन्द्रियाणां पूर्वसंसाराध्यासात् तत्तद्विषयेषु यत्किञ्चिदहन्ता-
ममतात्मकः संसारस्तिष्ठेदेवेति तत्त्यागजनितक्लेशोऽपि तत्प्राप्त्यभावाद् भवेदिति कथं
सुखम् ? तत्राहुः गुणेष्विति ।

गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १३ ॥

एवमासक्त्या गुणगाने क्रियमाणे तत्रैवाविष्टचित्ता भवन्तीति मुरवैरिणस्तत्र प्रति-
बन्धनिवर्तकस्य गुणेष्वविष्टचित्तानां तेषां संसारः पूर्वोक्तस्तत्यागजनितक्लेशश्च
तौ न स्याताम् । तेषां प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकं गुणगानाविष्टत्वेन पूर्वोक्ताध्यास एव नश्यति,
कुतस्तत्यागजक्लेशसम्भावनेति भावः । एतदेवोक्तं त्रेणुगीते 'क्रीडास्तन्मयतां ययु'रित्यस्य
विवरणे 'जाग्रत्स्वप्नेषु क्रीडामेव पश्यन्ती'ति । ननु तथापि पूर्ववद्विषयभोगेष्वेव तेषामा-
सक्त्या तत्सुखमपि पूर्वोक्तविषयजन्यसुखसदृशमेवेति चेत्, तत्राहुः हरिचदिति । पूर्वोक्त-
भोगासक्त्या संसार एव । अत्र तु हरिर्यथा सर्वदुःखहर्ता नित्यालौकिकरसात्मकानन्दरूपश्च,
तथा तस्य सुखमप्यग्रे दुःखसम्भावनारहितं संसारनिवर्तकं तादृशमेव, न तु पूर्वसदृशं
भवतीति महद्वैलक्षण्यमुक्तम् ॥ १३ ॥

एवं सर्वेषां विषयवासनारहितदृढासक्तौ यद्भवेत्तदाहुः तदेति ।

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

एवं प्रचुरतापात्मकभावासक्त्या सकलेन्द्रियाणां प्रपञ्चाध्यासरहितः पूर्णो निरोधः
स्वरूपात्मकतारूपो यदा सिध्येत्तदा दयालुत्वं प्रमोर्भवेत्, स्वात्म्यादिकरणेन
प्रतिबन्धको न भवेदित्यर्थः । अन्यथा तादृशमक्त्यभावे क्रूरता निश्चिता । साक्षात्सीय-
त्वेनाङ्गीकृतस्य स्वधर्मरूपभगवदभिप्रेताकरणे प्रमोराक्रोशो भवतीत्यपि क्रूरपदेन सूचितम् ।
ननु सर्वत्यागेन गुणगानमात्रप्रवृत्तौ कालकर्मादिककृतबाधः सम्भवेत्तत्राहुः बाधशङ्केति ।
बाधस्य शङ्कापि नास्ति । कुतो बाधः । अत्र गुणगान इत्यर्थः । सकलेन्द्रियेषु भगवत् एवा-
विष्टत्वेन स्थितत्वाद्बाधः केन कर्तुं शक्यः, स्वयमपि भगवान् न शक्नोति, तदा कोन्य इति
नैव शङ्कोदयः । एतदेवोक्तं सन्न्यासनिर्णये 'अत्रारम्भे न नाशः सा'दित्युपक्रम्य 'हरिर्मे'-
त्यन्तम् । अत्रेति कथनात् तत्तज्ज्ञानमार्गायमापनेषु बहवो विघ्नाः सन्तीत्यपि ज्ञाप्यते ।
ननु तथापि स्वरूपमितनामिटापस्य विषयमानत्वात् स्वस्य भगवता मह भेदज्ञानं निष्ठयेत्,
तत्र तदभिमानेन सम्भवति, न च बाधरूप एवेति चेत्तत्राहुः तदध्यास इति । यथा

ज्ञाने 'सोह' मिति स्फुरति, तथा स्वस्मिन् सर्वत्र देहादौ तस्य भगवत एवाध्यासः, तद्व्यत्येनैव भानं 'कृष्णोह' मित्यादिरूपः सिध्यति, न तु स्वस्मिन् भिन्नत्वं स्फुरति । सिध्यति सिद्धिं प्राप्नोतीत्युक्त्या यथा ससारावस्थायां तादृशाध्यासः स्थितः, तथेदानीन्तनावस्थायां सत्यां साक्षाद्भगवत्स्वरूपाध्यास एव भवतीति स्वभावपरावृत्तिर्जायत इति सूच्यते । एतदेव 'तन्मनस्का' इत्यस्य विवरणे द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

ननु तथापि वैराग्याभावे कथं पूर्वोक्तप्राकृतविषयाध्यासनिवृत्तिस्तत्राहुः भगवद्धर्ममिति ।

भगवद्धर्मसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थितः ।

गुणैर्हरेः सुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

भगवतः सकलैश्वर्यादिगुणयुक्तस्य धर्माः गुणगानद्वारान्तःप्रविष्टास्तेषां सामर्थ्याद्विषये प्राकृते तद्भावत्वेन भगवत्यपि वा तादृशस्य विरागः स्थितोऽस्ति । स्थिर इति वा पाठः । विषयत्वेन सर्वत्र वैराग्यमेव, किन्तु तेषां पराकाष्ठापन्नालौकिकानन्दरूपे साक्षाद्भगवति निरुपधिस्नेहेन केवलतदीयत्वबुद्ध्यैव तथा प्रपन्नतेति 'सन्त्यज्य सर्वविषया' निति निरूपणेन ज्ञायते । अत एव भगवानपि स्वयं कृपया तादृशानन्दमनुभावयतीति सर्वमवदातम् । तर्हि दुःखं कथं भवति ? तत्राहुः गुणैरिति । हरेः सर्वदुःखहर्तुर्गुणैः सुखस्पर्शान्न कर्हिचिदुःखमानम् । तेषामन्तस्तत्स्वरूपानन्दपूर्णानां सर्वदा तदात्मकतया दुःखस्य भानमेव नास्ति, कुतस्तत्सम्भावनेति भावः । तापात्मकं यद् दुःखं दृश्यते तस्य रसरूपत्वात् सुखरूपत्वमेव, न दुःखरूपत्वमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

अतः परमुपसहरन्ति एवं ज्ञात्वेति ।

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षो गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

साक्षाद्भगवदानन्दस्य सर्वेन्द्रियास्वाद्यत्वनिरूपणेन तत्साधनरूपगुणगानस्य सुखरूपत्वेन च ज्ञानफलम्याक्षरलयपर्यवसायित्वात् तत्साधनस्य च कष्टसाध्यत्वाच्च ज्ञानमार्गादुपवर्णने महोत्कर्ष इति ज्ञात्वा निरुद्धैः साक्षाद्भगवद्भावरूपाङ्गीकारादारम्य सर्वपरित्यागेन गुणा एव वर्णनीयाः, न त्वन्यत् । द्वास्तत्तयनन्तरं तत्त्वभावात् स्वयमेव गुणगानं भविष्यति, माम्प्रतं तदभावादन कर्तव्यमिधिरुक्त इति सर्वमनवद्यम् । तत्र प्रतिबन्धकरूपमान्तर दोषद्वयं सर्वथा त्याज्यमित्याहुः अमत्सरैरिति । मात्सर्यं परोत्कर्षासदनं लोभश्च तद्विना कर्तव्यम् । भगवदीयेषु मात्सर्येण सौहार्दाभावे गुणवर्णनं गद्यप्यम्, लोभे तु न्यार्यार्धमेवेति कुतस्तदामेयः, प्रत्युत सर्वयानुचितत्वाद्भगवद्भक्तानां सर्वम्वदानित्वेति सर्वथा दोषद्वयं त्यक्तव्यमिति भावः । सदेति कार्यान्तरव्यासङ्गे भावः शयित्याभावायोक्तम् ॥ १६ ॥

ननु श्रीमुखावलोकनादीनां भावजनकत्वेन सर्वदा भगवत्स्वरूपसर्वैव कर्तव्येति भक्तिसिद्धान्तः, प्रकृते मुख्यतया गुणगानमेवोच्यते तत्कथमित्याशङ्क्य तत्राहुः हरिमूर्तिरिति ।

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।
दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥
श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ।
वायुर्मलांशत्यागेन शेषभावं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

अत्रेदं प्रतिभाति । भगवानुद्धारार्थं मर्यादया सर्वानेवाङ्गीकरोति । तेषां स्नेहरूपा मानसी सेवा फलरूपेति तत्साधनत्वेन मार्गनिष्ठया सेवाकरणमावश्यकम् । येषां साक्षात्पुष्टिमार्गे निःसाधन एवाङ्गीकारस्तेषां तदात्र एवोद्भूतस्नेहभावाङ्कुराणां स्वरूपसम्बन्धाभिलाषेण 'भगवता सह संलाप' इत्यादिरूपा भावनैव जायते, भावना तु मनोधर्मः, तद्भावनायां मनसस्तत्परता भवतीति तद्रूपा मानसी सेवा जायते इति पूर्वोक्तसेवाया अधुना प्रयोजकत्वाभावात्तद्वाढ्यार्थं गुणगानमेव मुख्यमिति तदेवोक्तम् । अत एव भगवद्भरणानन्तरमेवोद्भूतभावाभिः कुमारिकाभिः पूजादि सर्वं विहाय गुणगानमेव कृतमिति 'भूयान्नन्दसुतः पति' इत्यत्र विवरणे विवृतम्, साधनमार्गीयशरणागतानामपि साधनरूपसेवाकरणेन स्नेहानन्तरभावोत्पत्तौ गुणगानद्वारा तद्वाढ्यार्थं त्याग एवोक्तो भक्तिवर्धिन्यां 'तादृशस्यापी'त्यारम्भ्य 'त्यागं कृत्वे'तीति सर्वमनवद्यम् । किञ्च, पूर्वोक्तसाधनरूपसेवाकरणेन स्नेहभावजनितं तापात्मकं दुःखं जायते, तद्दुःखनिवृत्तिस्तु निरहानुभवे गुणगानेनैव भवतीति तदेव मुख्यत्वेनोक्तम् । तथा च यतस्तादृशपुष्टिमार्गीकारस्वभावोद्भूतस्नेहभावाङ्कुरजनितमनोरथप्रकारेण हरिमूर्तिः सदा ध्येया भावयितुं योग्या भवति, अतस्तज्जनिततापनिवृत्त्यर्थं तद्वाढ्यार्थं च गुणगानमेवोक्तमित्यन्वयः । तर्हि ज्ञानमार्गेऽपि ध्यानमेव क्रियते, ततो गुणगाने को विशेषस्तत्राहुः सङ्कल्पादिति । सङ्कल्पात्पूर्वोक्तप्रकारकविविधमनोरथकदम्बादपि तत्र भावनायां भावात्मकतया साक्षात्प्रकटस्य भगवतो दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टमनुभूतं भवति, तथैव कृतिस्तदन्तिके गतिश्च, तथैव श्रवणं तत्कृतितानां, कीर्तनं भगवता सह संलापादिरूपं च तथा । पूर्वोक्तज्ञानसाधनध्याने तु न तथेति स्पष्टमित्युक्तम् । तत्र तु प्रत्यक्षेऽपि आत्मनि न तयानुभवः । गाने तु मदत्समात्रादपि स्पष्टमनुभूतं भवतीत्यपिशब्देन द्योत्यते । एवं भावनायां प्रकटीभूय तापात्मकं दुःखं हरतीति ज्ञापनाय हरिमूर्तिरित्युक्तम् । ननु भगवदङ्गीकारेण तत्कृपया एतत्सर्वं भवेदिति 'कृपायुक्तो यदा भो'दित्यनेनोक्तम्, परन्तु तत्र भगवत्कृपायां महत्कृपा पूर्णं हेतुत्वेनोक्ता 'महतां कृपये'त्यनेनेत्यस्य तदर्पणत्वेन तत्कृपामात्रे न कथं प्राप्येतेत्यत्र आहुः पुत्र इति । यतः पूर्वोक्तमकाम्नु पराकाष्ठापन्नरसमोक्तारो भाव्यार्थादिदोषरहिता भगवत्कृपाभिप्रेतेषु महजनन्यन्तर्गता इति तेषां

तादृशे कृष्णप्रिये कृष्णः प्रियो यस्य कृष्णस्य फलदानसंमुखस्य प्रिये वा पुत्रे पुत्ररूपे रतिः प्रीतिरेव भवति । स्वप्रियप्रीतिहेतुत्वेन कृपया भावदानात्तेषां गुरुत्वात्तस्मिन् पुत्रत्वं सिद्धमेवेति तद्रूपत्वमुक्तम् । तासां गुरुत्वं तु सन्यासनिर्णये 'कौण्डिन्यो गोपिका' इति स्फुट्यकृतम् । किञ्च, यथा पुत्रस्य कामप्यातिं दृष्ट्वा तस्मिन् वात्सल्येन तदुपचारः क्रियते, तथात्रापि तादृशीमार्तिं दृष्ट्वा वात्सल्येन तद्दानं तैरपि क्रियत इति ज्ञापनाय पुत्ररूप इत्युक्तम् । अन्यच्च, पुत्रे यथा तद्विहितविविधापराधादपि वत्सलतैव भवति, तथा तादृशे कृपापात्रे प्रीतिहेतोरपि तथोक्तम् । प्रीतिरपि तेषां भावात्मिकैव भवति, न तु तद्रहितेति ज्ञापनाय रतिपदमुक्तम् । रतिर्हासश्चेति तद्रूपत्वं तस्याः स्पष्टम् । एवं सति तेषामपि कृपा तादृशे जायते इति स रसोपि तेन प्राप्यत इति सुष्ठुक्तं तथा । किञ्च, यथा तादृशानां तादृशे भक्ते पुत्रभावस्तथा तस्यापि तादृशेषु भक्तेषु सर्वदा मातृभाव एव स्थापनीय इत्यपि सूचितम् । अथवाऽत्रायमपि गूढाभिसन्धिरनुमीयते । कृष्णप्रियास्तु बहुविधाः, परन्तु स्फुरत्कृष्णप्रेमेति श्लोकोक्तरूपं कृष्णस्यानन्दरसात्मकस्य प्रियत्वं श्रीमदाचार्येणैव विलसति नान्येषु, तद्धेतुकं साक्षात् श्रीस्वामिनीनामपि प्रियत्वं तादृगवात्सल्येनैतेष्वेव सम्भवति, नान्येषु । यतः श्रीमदाचार्याणामेव तद्भावात्मकत्वं तन्मध्यपातित्वं च विजयते । तथा च कृष्णस्य प्रिये बल्लभे मयि पुत्र इव रतिस्तेषां वर्तत इति मदङ्गीकृत्येन्यस्मिन्नपि तादृशे भविष्यतीति भावः । अथवा कृष्णप्रिये मयि रतिर्वर्तत इति कथनात् स्वस्य तद्भावात्मकत्वात्तदन्तर्गतत्वाच्चाधुनिकानां स्वकृपयैव भविष्यतीत्यपि सूचितम् । एवं तत्कृपया जनितो रतिरूपो भावो निखिलं प्राकृतांशं त्याजयित्वा क्रमेणालौकिकं साक्षाद्भगवदात्मकं तत्तद्विषयमिन्द्रियेषु योजयतीति स-
दृष्टान्तं निरूपयन्ति चायुरिति । वायुः सर्वदेहेन्द्रियव्यापी भुक्तमात्रनिखिलवस्तुनां यो मलांशस्तस्य त्यागेनाधोद्वारेण बहिरुत्सर्गेण शेषभावं सारांशं तनौ नाडीद्वारा तत्तदधिष्ठाने यथा प्रापयति तथायमपि प्राकृतांशं त्याजयित्वा शेषभावं सर्वं भगवति नयेदित्यन्वयः । तनावित्युपलक्षणम्, किन्तु देहप्राणेन्द्रियादिवित्यर्थः । अथवा ज्ञानमार्गीयस्य योगादिधा-
रणायां प्राणायामादिकरणेन सकलेन्द्रियाणां तत्तत्प्राकृतविषयग्रहणादिरूपं मलांशं त्याज-
यित्वा वायुः शेषभावमूतं प्राकृततद्विज्ञीमूतं आत्मानं तानि च परमात्मनि यथा योजयति
तथात्रापि स भाव इति ज्ञेयम् । भागमिति पाठे स्पष्टमेव । अथवा वायुर्यथा कलुषित-
जलानां यो मलांशस्तन्मध्यस्थः पङ्क्तस्तस्य त्यागेन शेषभागं मलांशवशिष्टं जलं तनौ
स्वस्मिन्नयनिशेषणद्वारा गृह्णाति, तथा स भावोपि प्राकृतांशत्यागेन शेषभागं सर्वं तनौ
स्वदेहादिरूपे प्रभौ प्रापयेत्, तदात्मको भवतीति भावः । अथवा तनौ स्वतनौ यत्सर्वं
शेषभागं तनुव्यतिरिक्तं मनःप्रभृति तत् सकलं नयेत्, हरिं प्रापयेत्, एतत्स्वरूपात्मको
भवतीति पूर्ववत् । एवं पूर्णो निरोधः सिद्धो भवति ॥ १७, १८ ॥

ननु तद्भावस्वभावात्स्वत एव भविष्यतीति कर्तव्यविधिः किमर्थमुच्यते ? तत्राहुः यस्य वेति ।

यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।

तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

वेत्यनादरे । यद्यपि तद्भावस्वभावादेव तादृशस्य सर्वं भवति, तथापि लौकिकजनानुरोधेन यस्येन्द्रियस्य भगवत्कार्यं भगवदावेशेन तत्कृतिरिव कृतिर्यदा स्पष्टं प्रकटं न दृश्यते तदा लौकिकसर्वपरित्यागेन पूर्वोक्तेः भगवदीयैः सह गुणगानेन तस्येन्द्रियस्य विनिग्रहोऽन्यतः प्रत्यावर्त्य स्वरूपग्रहणैकस्वभाव एव कर्तव्य इत्येतदर्थं कर्तव्यविधिरुक्त इति निश्चयो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं पूर्णं निरोधस्वरूपं निरूप्य तत्साधकत्वाद्गुणगानस्य सर्वोत्कृष्टत्वमाहुः नातः परतर इति ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

मन्त्रस्तवविद्यातीर्थादीनां लोकवेदोक्तफलप्रापकत्वाल्लोके वेदे च महत्त्वं भवतु, न तु तदतिरिक्ते । गुणगानस्य तदतीतफलप्रापकत्वात्तदतीतसर्वोत्कृष्टत्वमपीत्येतज्ज्ञापनार्थं फलस्तुतिरुक्ता । यद्यपि मन्त्रादिद्वारा चित्तशुद्ध्या निग्रहादिकं भवति, तथापि महता क्लेशेन, तत्राप्येतदपेक्षया फलं स्वल्पतरं, गानद्वारा निग्रहादिकमपि सुखेन भवति, फलमपि महत्, सर्वोत्कृष्टमिति गुणगानस्यैव सर्वातिशयवत्त्वं निरूपितम् ॥ २० ॥

श्रीमदाचार्यचरणसरोजमततस्मृतेः ।

ममार्थावगतिर्जाता दुर्वोधेऽप्यत्र निश्चितम् ॥ १ ॥

तेन सङ्गतमेवाहं मन्येऽत्र तदपि स्वतः ।

संशोधयन्तु सुधियः कृपया मयि वत्सलाः ॥ २ ॥

अहर्निशं विचारेऽस्मिन्नेवं तिष्ठति यन्मनः ।

अतो हि लिखने नूनं प्रवृत्तिर्मे न चान्यथा ॥ ३ ॥

श्रीविठ्ठलेश्वरपदाम्बुजरेणुरेव सर्वस्वमित्यनिशमस्तु ममाभिलाषः ॥

यत्स्पर्शतः सपदि दैवजने स्वतः श्रीवैश्वानरोक्तपदवीं फलिनाखिला स्यात् ॥ ४ ॥

इति श्रीनिरोधलक्षणविचरणं श्रीबलभक्तनं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतविवृतिसमेतम् ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यान् स्वीयेषु करुणावतः । निरोधलक्षणग्रन्थं तद्वासश्चिन्तयत्ययम् ॥१॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः सख्यासनिर्णये भक्तिमार्गीयत्यागस्य विरहानुभवार्थं कर्तव्यतां गुरुद्वयकथनभिन्नकालफलबोधनाभ्यामधिकारिभेदं च सूचयित्वा, तस्य त्यागस्य प्रेमैकसाध्यत्वं, तत्र साधनाकाङ्क्षायां भावनासिद्धस्य भावमात्रस्यैव साधनत्वं, ततो विलक्षणाधिकारे गुणानां जीवनहेतुत्वं चोक्तवन्तः । तत्र कीदृशस्याधिकारिणः कीदृश्या भावनया जातः कीदृशो भावः साधनतां प्राप्नोति, गुणाश्च तत्र बाधकत्वेनोक्ता अपि कीदृशाधिकारे केन प्रकारेण जीवनहेतुतया साधकत्वं प्राप्नुवन्तीत्याकाङ्क्षोत्पद्यते । किञ्च, भक्तिवर्धिन्यां जातभक्तिदृढबीजभावस्य भगवदुक्तस्वविचारितरीत्या भजमानस्य भक्ति-प्रवृद्ध्यर्थं गृहत्यागपूर्वकश्रवणकीर्तनरूपं साधनमुक्तवन्तः । अदृढबीजभावस्य तु गृहे स्थित्वा पूजाश्रवणादिभिः स्नेहासक्तिव्यसनपर्यन्तमुपायं तेन कृतार्थतां चोक्त्वा, अग्रे त्यागैकरणादे-रावश्यकत्वमुक्तवन्तः । तत्रापि भक्तिवृद्धेः किं स्वरूपमित्याकाङ्क्षोत्पद्यते । तथा सेवाफल-विवरणे चाद्यफलमावे सेवाया अनाधिदैविकीत्वं हेतुत्वेनोक्तवन्तः । तत्रापि सेवाया आधिदैविकीत्वं कथं स्यादित्याकाङ्क्षोत्पद्यते । एवं तत्र तत्राकाङ्क्षोत्पत्तौ तत्रत्यास्ता आकाङ्क्षाः पूरयितुं यथा भगवानवतारदशायां भक्तदम्गोचराभिर्गुणलीलाभिः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वक-स्वासक्तिरूपं निरोधं क्रमेण विदधानो जीवानुद्धरति, तथेदानीमनवतारदशायामपि श्रवणकीर्तनादिगोचराभिर्गुणलीलाभिरेव क्रमेण निरुन्धानो जीवानुद्धरतीति बोधनाय त्यागपूर्वकं श्रवणजन्यभावनया भजता, त्यागपूर्वकं कीर्तनेन भजता, गृहे स्थित्वा पूजादिना च भजता, यथाधिकारं भक्तिप्रवृद्ध्यैवैकपूर्वोक्तनिरोधार्थं यतमानेन भाव्यम् । तत्रापि त्यागपूर्वकं श्रवणजन्यभावनया भजता कृपा परीक्षणीया, गुणाश्च गातव्याः, स्वावस्था च परीक्षणीया, स्वाधिकारानुसारेण स्वस्मिन् निरोधोत्पत्तिराशंसाविशेषैः परीक्षणीया । कीर्तनेन भजता तु कीर्तनजन्यमुखनिशेषैर्भक्तिवृद्धिः परीक्षणीया, कृपा च परीक्षणीया । गृहे स्थित्वा

१. तदुपनिषदयोस्तु भावनाप्रधानत्वमिति भावः । आधिदैविकी सेवा प्रेमद्वारा त्यागसाधिवेति ।
२. गुरुमाणाश्रम उक्तया गृहत्यागप्रश्न आहुः । ३. त्यागतत्त्वागमोर्भेदो गीतायाम् । ४. तथा फलस्य प्रवर्तकत्वात् तथाहुः । ५. शान्तत्वेन दृष्टारत्वेन कार्यकारणभावः ।

भजता तु सेवाया आधिदैविकीत्वाय श्रवणकीर्तनध्यानान्यभीक्ष्णं विधेयानीत्युपदेष्टुं निरोधलक्षणग्रन्थमारभन्ते ।

नन्वस्य ग्रन्थस्य सन्न्यासनिर्णयादिशेषत्वेन विचारे किं बीजमिति चेत् ? उच्यते । अत्र ग्रन्थकरणप्रतिज्ञाऽभावेन यत्किञ्चित् साकाङ्क्षत्वे निश्चिते, सन्न्यास-निर्णयस्यभावनादेः स्वरूपाकाङ्क्षोत्थापकत्वात्, गुणानां जीवनहेतुत्वकथनस्य च प्रकाराकाङ्क्षोत्थापकत्वात्, भक्तिवर्धिनीस्थभक्तिवृद्धिपदस्य च स्वाभिधेयस्वरूपाकाङ्क्षो-त्थापकत्वात्, सेवाफलविवरणस्थानाधिदैविकीपदस्य चाधिदैविकीकथंभावाकाङ्क्षोत्थापक-त्वात्, अवस्थाशंसागुणकीर्तनादिकथनस्य चाकस्मिकतया कैमर्त्याकाङ्क्षोत्थापकत्वात्, परस्पराकाङ्क्षापूरकत्वं दयालुत्वादिशब्दानां तत्रत्यप्रमेयस्यापि प्रत्यभिज्ञानं चेति जानीहि । न च भक्तिवर्धिनीस्थपदप्रत्यभिज्ञाऽभावात् तच्छेषत्वाभावः शङ्क्यः । सन्न्यासनिर्णयप्रमेये-णैव तत्प्रमेयस्यापि कोडीकरणाददोषात् । परस्पराकाङ्क्षावशादेव श्रीहरिरायैरपि 'श्रीकृष्ण-रसविक्षिप्ते'त्यादिश्लोकपञ्चकस्य स्वतन्त्रत्वेन प्रतीयमानस्यापि जलमेदशेषत्वमङ्गीकृतम् । तस्मादेवं शेषत्वैकवाक्यत्वयोरङ्गीकारे न किञ्चिद्वाधकमिति तच्छेषत्वेन व्याख्यायते । तत्र सन्न्यासनिर्णये त्यागिनो भावनामात्रसिद्धभावस्यैव साधनत्वेन साधितत्वात्, त्यागिषु प्रथमाधिकारिकृतस्य त्यागस्य विरहविषयकानुभेवार्थत्वात्, विरहस्य च प्राकट्यतिरोभाव-जनितदुःखात्मकत्वात्, तादृशस्याधिकारिणः कृष्णे आसत्तया गृहस्थानां बाधकत्वा-नात्मत्वयोर्भासने कृते, ईषत्प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वतया भगवदासक्तौ जातत्वे, व्यसनेन च भगवद्गुणलीलाप्राधान्यं विहाय भगवत्स्वरूपपरतायां जातायां, दैन्ये सति जन्मप्रकर-णोक्तरीत्या भक्तदुःखस्यैव भगवत्प्रादुर्भावहेतुत्वज्ञानात्, तादृशदुःखाशंसैवोत्पद्यत इति । तत्र तादृशदुःखजनकातिशयस्यैव भक्तिवृद्धिरूपत्वं, प्रपञ्चविस्मृतिभगवदासत्तयोराधि-क्यात् । अतः तादृशनिरोधस्य प्रस्तूयमानदुःखाशंसारूपं तद्भावनारूपं च कार्यलक्षणमिति प्रथमं तदाहुः यच्चेत्यादि ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

अत्र दुःखाधारमूतानां त्रयाणां कथनेन तेषां भावत्रैविध्यं द्योतितम् । चकारत्रयेण तत्तत्सजातीयभाववन्तः कसादेः कालतोऽज्ञानाच्च दुःखभाजः संगृहीताः । तदानीं कंसादि-वदिदानीमप्यसुरान्तराणां संभवात् । कालज्ञानयोरपि संभवाच्च । क्वचिदिति अनिर्णीत-देशविशेषोक्त्या तत्र तत्र भगवद्देशेषु पर्यटितृत्वसूचनेनाधिकारिणस्त्यागित्वं बोधितम् । एवमग्रेपि ज्ञेयम् । तथा च ये बालादिभावे, ये च पौगण्डादिभावे, ये च प्रौढादिभावे आसक्ताः, तेषां दुःखं दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यर्थं तादृशतादृशरूपेणैव भगवान् तत्तद्भावानुसृतं सुख दातुं प्रकटीभवतीति भगवत्प्राकट्ये तादृशं दुःखमेव साधनमिति स्वस्मिन् तदाशसोत्पादको

यः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपो निरोधः स एव कृष्णे व्यसनस्य फलम् । तदाशंसैव प्रथमाधिकारिणो भक्तिवृद्धिलक्षणमित्यर्थः । अत्र स्यादित्याशंसासूचकम् । यद्यपि आशंसावचने लिङ्गिति सूत्रेण आशंसावाचिन्युपपद एव लिङ् विहितस्तथापि लोक उपपदाभावेऽपि देवदत्तश्चेदागच्छेद् मत्कार्यं भवेदित्यादिप्रयोगदर्शनान्न दोषः । यदि च लोकोक्तिर्न प्रमाणमिति प्रार्थनायां वा सम्भावनायां वा लिङ्गिष्यते, तदापि तयोराशंसासूचकत्वादाशंसा न व्यभिचरति, तस्माददोषः ॥ १ ॥

अथ मध्यमाधिकारिकृतस्य त्यागस्य विरहसामयिकासक्तिप्रमन्यायकभगवदनुभवार्थत्वात् तस्य भक्तिवृद्धिस्वरूपं तादृशनिरोधलक्षणकथनमुखेनाहुः गोकुल इत्यादि ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां ब्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

तुशब्दः पूर्वव्यावृत्त्यर्थः । एषोत्यन्त विप्रयोगेण दुःखित इति रसप्रधान इति प्राकट्यजनिका अत्यन्तासक्तिरेव तस्य भक्तिवृद्धिरिति यथाकथञ्चित् दर्शनजन्यसुखाकाङ्क्षारूपं कार्यं तद्वक्तिवृद्ध्यात्मकनिरोधलक्षणमिति ज्ञापनाय पूर्वं गोपिकापदोक्तिः । अन्येषां तद्वत् सर्वात्मभावाभावेन ततो न्यूनत्वात् पश्चादुक्तिः । किंशब्दो विकल्पं द्योतयति । 'विकल्पे किं किमूत चे'ति कोशात् । आशंसायां भविष्यत्काले लब्ध ॥ २ ॥

अथोत्तमाधिकारिकृतस्य त्यागस्य विरहानन्तरभाविसाक्षात्कारार्थत्वात् तस्य तत्साक्षात्कारोत्तरं यदा पुनर्ब्रजस्थानामिव विरहस्तदा तस्य पूर्वानुभूतस्य लीलासुखादिस्मरणसंगलितविरहसामयिकानुभववत्त्वात् तदा भगवतः स्वस्मरणोत्पादको निरोध एव तस्य भक्तिवृद्धिरूप इति तस्य स्वस्मिन्तदभिज्ञापक लक्षणमाहुः उद्धवेत्यादि ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

अत्रापि पूर्वश्लोकोक्ता स्यादिति क्रिया अनुपजते । तथा च तादृशस्मरणोत्सवादिप्रियिणी आशमैव स्वस्मिन्तादृशभक्तिवृद्धिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः ।

अथ त्रिष्वपि श्लोकेषु गोकुलपदोक्त्या पूर्वोक्तरीतिको भावः श्रीनृजनायस्वरूपासक्तानामेव विवक्षितः, नान्यस्वरूपामक्तानामिति ज्ञापितम् । ते एव परमानुग्रहविषया इति च । तृतीये वृन्दावनपदोक्तिस्तु तेष्वपि आधिन्यज्ञापनार्थेन बोध्यम् । तेनैतादृशपुष्टिमागीयप्रियकरप्राप्यं विचारः, न तु सर्वसाधारण इत्यपि बोधितम् । चाचामते एव श्लोकत्रयं सुयोधिन्यापुक्तस्य निरोधम्यामदयं भावसूचको मनोरथ एवोच्यते । श्रीहरिरायाणां मने तु निरोधनिमित्तस्मरणभूतयोर्भावनगुणगानयोर्मध्ये प्रथमं भावनमुच्यते, तत्र दुर्लभत्वबोधनाय स्वप्रियमनया प्रार्थनारूपेणोच्यते । मन्मते त्विदमाशंसात्रय भक्तिवृद्धिज्ञापकलक्षणमप्युच्यते इति तन्नो भेद इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

एवं त्यागिषु ये श्रवणजन्यभावनामात्रपरास्तेषां भक्तिवृद्धिरूपं भावनात्मकं निरोध-
माशंसारूपकार्यमुखेनाभिज्ञानार्थमुक्त्वा, ये त्यागिषु ततोऽधिका गुणगानासक्तास्तेषां
भक्तिवृद्ध्यात्मकनिरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणं त्रिभिर्वदन्त प्रथमं गुणगातृषु
प्रथमाधिकारिणः स्वस्मिन्तदभिज्ञापकं लक्षणमाहुः महतां कृपयेत्यादि ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

अत्र यावदिति पदमुत्तरावधिज्ञापकं तावत्पदं च पूर्वावधेः । महत्पदं च
पारोक्ष्येण व्रजभक्तज्ञापकम् । तथा च तासां कृपया भगवान् यावदययिष्यति
वक्ष्यमाणरीतिकसैकतानत्वसंपादिकां दयां करिष्यति तावत् ततः पूर्वं कीर्त्यमानः
'नामान्यनन्तस्ये'त्युक्तीत्या स्मरणपूर्वकं वर्ण्यमानः आनन्दसन्दोहः श्रीमद्भुन्दा-
वनेन्दुप्रकटितरसिकानन्दस्य यः समूहः लीलारूपः हि निश्चयेन सुखाय भवतीति शेषः ।
अतस्तस्य कीर्त्यमानलीलया सुखजननं व्यसनोत्कर्षरूपस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं
लक्षणम् । इतत्रपत्वेन प्रपञ्चविस्मृत्याधिक्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथैवकर्तुः पूर्वदशात् आधिक्यं कीर्तनपरता च पूर्वोक्तमहत्कृपयाधिका भवतीति
तादृशनिरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमाहुः महतां कृपया यद्वदित्यादि ।

महतां कृपया यद्वत् कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥

महतां पूर्वोक्तानां कृपया यद्वद् यथा कीर्तनं लौकिकस्याग्रे निषेध्यत्वात् भक्तकृतं
लीलाविषयकं कीर्तनं सदा सुखदं तथा लौकिकानां न, लौकिककर्तृकं लौकिक-
विषयकं च कीर्तनं न, सुखदं न । अप्रापि भवतीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । स्निग्धभोजन-
रूक्षवदिति । स्निग्ध भोजनं यस्यासौ स्निग्धभोजनः, स्निग्धभोजनस्य रूक्षेण तुल्यं
भवतीति स्निग्धभोजनरूक्षवत् । तथा च लौकिककर्तृके तद्विषयके च कीर्तने असुखदत्व-
मानपूर्वकमलौकिकविषयके भक्तकृते कीर्तने यत्सुखदत्वं 'कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा
विना, विनानन्दाश्रुकलया शुद्धे भक्त्या विनाशय' इत्युक्तधर्मैर्जायमानं यत्सुखदत्वं तदेव
पूर्वस्मादुत्कृष्टस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ ततोऽप्युत्कृष्टाधिकारं पूर्वस्मादधिकस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमाहुः
गुणमान इत्यादि ।

गुणगाने सुखावासिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कृतोन्यतः ॥ ६ ॥

'महतां कृपये'ति पदद्वयमत्राप्यनुपजते । अतो महतां कृपया गोविन्दस्य गुण-
माने रागानुसारेण भगवद्गुणोपबन्धयुक्तपदवाक्यानां कीर्तने सुखावासिर्यथा येन

प्रकारेण प्रजायते प्रकर्षाज्जायते, तथा तेन प्रकारेण शुकादीनां ज्ञानिसत्त्वानां आत्मनि हृदये न, अन्यतः कुतः । ज्ञानभक्तिभ्यामेव चेन्न भवति तदा तदतिरिक्ता-
द्धेतोः कुतः सादित्यर्थः कैमुतिकेनोक्तः । तथा च भगवद्गुणगाने तादृशसुखावाप्तिः
पूर्वस्मादुत्कृष्टस्य निरोधस्य स्वस्मिन्नभिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः । एव च त्यागकर्तृणां मध्ये
कीर्तयितृषु गुणगातृषु च महत्कृपा हेतुत्वेनापेक्षितेति बोधितम् ॥ ६ ॥

सा कृपा तत्कार्यभूतं गुणकीर्तनादिजन्यं सुखं च कथं सादित्यपेक्षायां तत्र भगव-
त्कृपारूपं हेतुं प्रकारभेदेनाहुः क्लिश्यमानानित्यादि ।

क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

जनान् जननधर्मवतः स्वकीयान् क्लिश्यमानान् स्वप्राप्त्यर्थं दुःखितान् दृष्ट्वा
यदा कृपायुक्तो भवेत् अत्यनुग्रहं कुर्यात् तदा हृदिस्थं सर्वं सदानन्दं बहि-
र्निर्गतं भवेत् । पूर्वार्धोक्ता भवनक्रियाऽप्राप्यनुपपद्यते । तथा च कीर्तयितृणां भगवद्वयया
भावनाप्राप्त्येव दहरविद्योक्तस्यैव सर्वस्यान्तरस्य बहिःप्राकट्येन महतामपि प्राकट्यात्
तत्कृपया स निरोधः फलमुपदधातीत्यर्थः । तेनेदमपि फलोपधायकस्य निरोधस्यैव
लक्षणम् ॥ ७ ॥

अतः परं कीर्तयितृषु ततो विशेषं वक्तुं तथा तमाहुः सर्वेत्यादि ।

सर्वानन्दमपस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

दृढतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः स्थावयते जनान् ॥ ८ ॥

उत्तरीत्या सर्वस्य सदानन्दरूपस्य बहिः प्राकट्ये जाता या सदानन्दता, तेन
सर्वानन्दप्रचुरस्यापि कृपाजनितो य आनन्दः सः सुतरां दुर्लभः । कुत इत्याकाङ्क्षायां तस्य
भगवदानहेतुकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति दृढत इत्यादि । हृदि स्थितो भगवान् कीर्त्यमानान् स्वगु-
णान् श्रुत्वा पूर्णः बहुधा निमिष्टः, कृपापदस्य पूर्वमुक्तत्वात् कृपया वा पूर्णः सन् जनान्
स्वकीयान् स्थावयते, अन्तर्नदी रमय्यामान् करोति । अत्र श्रुत्वेति पदाहुणानां कीर्त्य-
मानत्वमार्थिकम् । तथा च तेषु कृपया जनितो यो भगवदानन्दः तेन तद्भवति, नान्यत
इत्यतो दुर्लभ इत्यर्थः । अत इदं फलात्मकस्य निरोधस्य लक्षणम् । एवं च भक्तिवृद्धेः
स्वरूपमत्र पर्याप्नोति । तेन पूर्वोक्तेषु त्यागकर्तृषु साधनांशतोल्येपि 'उन्दत उभयाभिरोधा'-
दिनि न्यायेन यत्र भगवत्तत्त्ववर्तकस्य गुणगानकीर्तनयोः श्रवणेच्छा तेषां गुणगानादौ
प्रवृत्तिः, यत्र च सा न तेषां भावनामात्र एव प्रवृत्तिरिति मुख्यधिकारिषु व्यवस्था
बोध्या । एतेन कृपापरीक्षणप्रकार उक्तः ॥ ८ ॥

एवं नानाविधस्य निरोधस्य लक्षणान्युक्त्वा तत्र साधनमुपदिशन्ति तस्मादित्यादि ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरैर्गेयाः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

यस्माद्भावनापेक्षयापि भगवान् गुणगानेन अधिकं प्रसीदति तस्मात् सर्वं परि-
त्यज्य भक्तिमार्गरीत्या प्रेम्णा सर्वं गृहादिकं सवासनं त्यक्त्वा निरुद्धैः प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वक-
भगवदासक्तियुक्तैः सदानन्दपरैः हृदयस्थलीलासृष्ट्यैकतानैः सर्वदा अभीक्ष्णं काला-
विच्छेदेन वा गुणाः गेयाः गानविषयीकार्याः । तत्रावान्तरफलमाहुः सच्चिदानन्दता
स्वतः इति । स्वतो यदृच्छातः गुणगानातिरिक्तसाधनं विनैव सच्चिदानन्दता अक्षरब्रह्मता
भवति । ततः इति पाठे गुणगानादेवेत्यर्थो बोध्यः । एतेन गुणगातुः स्वावस्थापरीक्षण-
प्रकारश्चोक्तः । एवं च सिद्धान्तमुक्त्वाख्यां 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधन'मित्यनेन
यदवान्तरफलमुक्तं तदीदृशानामेव भवतीति बोधितम् ॥ ९ ॥

एवं त्यागिषु मुख्याधिकारिणां यादृगिरोधस्य सिद्धिः तत्स्वरूपमुक्त्वा तत्र
स्नानुभवमग्रिमसिद्ध्यर्थं प्रमाणयन्तस्तद्वर्णनप्रयोजनमाहुः अहमित्यादि ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि तम् ॥ १० ॥

अहं निरुद्धः पूर्वोक्तरीत्या भगवदासक्तः रोधेन संसारावेशराहित्यादिन्द्रियनि-
ग्रहेण निरोधपदवीं गतः निरोधमार्गं प्राप्तः सन् निरुद्धानां रोधाय संसारावेशरा-
हित्याद्यर्थं तं पूर्वोक्तनिरोधं वर्णयामि । तुः प्रयोजनान्तरशङ्कानिरासे । त इति पाठे तु
चतुर्थी । तथा च यः कथं भक्तिवृद्धिरित्यादिकं पूर्वं पृष्ठवान् तस्मै तुभ्यं तदर्थमग्रे
वर्णयामीत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं मध्यमाद्यर्थं निरोधवर्णनं प्रतिज्ञायोपपादनपूर्वकं तदुपयोगिनिरोधस्वरूपमाहुः
हरिणेत्यादि ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

विनिर्मुक्ताः विशेषेण त्यक्ताः, स्वीयत्वेन नाङ्गीकृता इति यावत् । अत्रेति
गुणगाने भावनायां च । तथा च संसारावेशस्य भगवदनङ्गीकृतलक्षणत्वात्तद्विरुद्धा या गुण-
गाने भावनायां चाहर्निशं मोदप्राप्तिः, सा निरुद्धानां सामान्यलक्षणमित्यर्थः सिध्यति ॥ ११ ॥

एवं लक्षणं निरूप्य भावनापेक्षया गुणगातृषु विशेषमाहुः गुणेऽप्यित्यादि ।

गुणेऽप्यविष्टचित्तानां सर्वदा मुरचैरिणः ।

संसारचिरहृत्केशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १२ ॥

मुरवैरिणः जडदोषनिवर्तकस्य गुणेषु गोवर्धनोद्धरणादिषु सर्वदासक्तचित्तानां संसारश्च विरहकेशश्च न स्यातां किन्तु हरिचत् सुखम् । तथा च भावकानां दुःखा-
शंसया सुखाकाङ्क्षया भगवत्कृतस्मरणाकाङ्क्षया च विरहकृतं दुःखमेव बहुलम्, तत एव च
शीघ्रं लयः । गावृणां तु संसारावेशाभावाच्च लौकिकं दुःखम्, विरहस्फूर्तावन्तर्निष्ठा,
बहिरनुभवे च गुणगानम् । अतो भगवत इव सुखमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एव भावयितृगात्रोर्विशेषमुक्त्वा तस्य कृपाहेतुकत्वं निगमयन्ति, मध्यमाधिकारे हेतुं
तद्व्यवस्थां च वदन्ति तदेत्यादि ।

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथाऽकूरता मता ।

बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १३ ॥

यदा पूर्वोक्ता रीतिः तदा भगवतो दयालुत्वं भवेदिति पूर्वोक्तस्य निगमनम् ।
अथ मध्यमस्य व्यवस्थोच्यते अन्यथेत्यादि । अन्यथा यदि न गुणाविष्टचित्तता तदा
अकूरता भगवतः, अघातकता तस्मिन् भक्तिमार्गच्युत्यभावहेतुतेति यावत् । सा मता
संसारावेशाभावगुणाविष्टचित्तत्वाभावाभ्यां युक्तिभ्यामतुचिन्तिता । तथा च तेन मध्यमाधि-
कार इत्यर्थः । एतद्व्यवस्थामाहुः बाधेत्यादि । अत्र अकूरतायां बाधशङ्का भगवद्विषयका-
ज्ञानकृता निरोधच्युतिशङ्का, अपिशब्दात् भावनाप्राचल्यकृतो लयश्च नास्ति, तदध्यास
आसक्तिप्रमन्यायको भगवदध्यासश्च सिध्यति । तेनेयं सर्वात्मभावप्राकट्यवती मध्यमा-
धिकारिव्यवस्थेत्यर्थः । एतदेव कार्यं तज्जनकस्य तादृशनिरोधस्य लक्षणं ज्ञेयम् । एतावता
भक्तियर्धिण्यां 'बीजभावे दृढे तु स्यात् त्यागाच्छ्रवणकीर्तना'दित्यनेन यद्भक्तिवृद्धिसाधन-
मुक्तं तस्य फलमुपपादितं ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

अथादृढबीजभावस्य पूजादिभिर्यतमानस्य संसारा वेशसत्त्वात् तस्य व्यवस्थां त्रिभि-
र्वदन्तः तत्कृतसेवाया आधिदैविकीत्वाय पूर्वमुद्देशनिवर्तकं सर्ववस्तुसमर्पणरूप साधनमाहुः
संसारावेशेत्यादि ।

संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥ १४ ॥

भगवद्दर्मसामर्थ्याद्विरागो विषये स्थिरः ।

गुणैर्हरिसुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षं गुणवर्णने ।

अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥ १६ ॥

सादृश्येन हि संसारावेशदुष्टानीन्द्रियाणि निग्राह्याणि । तानि च निगृह्यमाणानि क्षोभं

१ नृस्याधोऽजरवादः गुणेषु । २ श्रुता दुष्टानीन्द्रियाणि क्षण्वपरप्रापकाणि न भवन्ति, सदिन्द्रियाणि
३ प्रापकाणि ।

जनयन्ति, अतस्तदभावार्थं तेषां हिताय चै निश्चयेन सर्वाणि वस्तूनि स्वीयानि कृष्णस्य भूम्न ईशस्य योजयेत् । समर्थं भगवत्सम्बन्धमिश्रितान्यनुसन्दध्यात् । फलात्मकत्वबोधनाय कृष्णस्येति । अवतारादिवारणाय भूम्न इति । एतावन्मात्रसाधनकरणेपि विषयव्यासंगनिवारणसामर्थ्यबोधनाय ईशस्येति । 'तं यथा यथोपासत' इति श्रुत्या तत्कतुन्यायेन चोक्तधर्मपुरस्कारेण चिन्तनसावश्यकत्वात् पदत्रयकथनम् । तेन फलमुपपादयन्ति भगवदित्यादि । एकादशस्कन्धे 'दारान् सुता'निति प्रबुद्धवाक्ये सर्ववस्तुसमर्पणस्य भगवद्धर्मत्वकथनात्, कविवाक्ये च 'भक्तिः परेशानुभवो विरक्ति'-रित्यादिश्लोकद्वये विषयवैराग्यस्य फलत्वेन कथनात्, सर्ववस्तुसमर्पणस्य भगवद्धर्मस्य सामर्थ्याद्विषये विरागः स्थिरो भवति । तथा च भक्तिवर्धिन्यां 'स्नेहाद्रागविनाशः स्यादित्यनेन यत्फलमदृढबीजभावस्य स्नेहादुक्तम्, तत्स्थैर्यकथनेन तज्जनकस्य स्नेहस्य दार्ढ्यभवनमत्र फलत्वेन बोधितम् । एव सर्वसमर्पणात्मकं योजनमेतादृशस्य निरोध-लक्षणमिति च । आसक्तिदाढ्याय साधनान्तरमाहुः गुणैरिति । द्वितीयस्कन्धे 'विचक्षणा यच्चरणोपसादना'दिति शुकवाक्ये कीर्तनप्रणालिकया भगवद्भक्तिं प्राप्नुवतां गतकृमत्वकथनेन कीर्त्यमानैर्गुणैः हरिसुखस्पर्शात् लौकिकं दुःखं कर्हिचिदपि न भाति, न ज्ञानविषयीभवतीत्यर्थः । अत्र सर्ववस्तुयोजनस्य पूर्वं कथनेन तस्याधिकाररूपता बोधिता । तेन 'श्रद्धामृते'त्यारभ्य आत्मनिवेदिनां भक्तिफलबोधकमेकादशस्कन्धीयं भगवद्वाक्यजातं सारितम् । तेनात्मनिवेदनपूर्वकं क्रियमाणेन गुणगानेन दुःखानुसन्धानाभावरूपं फलं सिध्यतीति बोधितम् । एवं फलमुपपाद्य दार्ढ्याय तत्कृतिमुपदिशन्ति एवमित्यादि । एवं पूर्वोक्तरीत्या गुणवर्णने ज्ञानमार्गादुत्कर्ष-मवधार्य, अमत्सरैरलुब्धैश्च परोत्कर्षासहनं मत्सरः, लोभो गर्धः, अत्यन्ताभिलाषः, ताम्यां दोषाभ्यां रहितैः, सर्वदा गुणां वर्णनीयाः । उत्कर्ष इति प्रथमान्तपाठे तु गुणैः हरिसुखस्पर्शात् दुःखामानं ज्ञात्वा गुणवर्णने ज्ञानमार्गादुत्कर्षः सिध्यतीति शेषेण वाक्यं पूरणीयम् । तथा चैतदज्ञात्वा गुणवर्णने दुःखामानमात्रम् । ज्ञात्वा वर्णने त्वेव उत्कर्ष इत्युक्तं भवति । तथा चैव गुणवर्णने तेष्व्वासक्तौ 'तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति दर्शनं भवति । तथा चैव गुणवर्णने तेष्व्वासक्तौ 'तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति ही'ति न्यायेन भगवदासक्तिदाढ्ये भक्तिवर्धिन्युक्ता गृहारुचिर्गृहस्थानां बाधकत्वानात्मत्व-मानं च दृढीभवतीत्यर्थवलेन बोधितम् । एवं गुणगानं चासक्तिमतो निरोधलक्षणमित्यपि ।

अथ व्यसनदाढ्याय भगवति माक्षात् परम्परया च स्वीयेन्द्रियप्रिनियोगादिरूपं साधनान्तरमाहुस्त्रिभिः हरिमूर्तिरित्यादि ।

हरिमूर्तिः सदा ध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।

दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥

श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः । पायोर्मलांशत्यागेन
शेषभावं तनौ नयेत् ॥१८॥ यस्य वा भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न दृश्यते ।
तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

योऽदृष्टवीजः व्यसनार्थं यतते, तेन हरेर्भगवतो मूर्तिः स्वयं सेव्यमाना सदाभीक्ष्णं
निरन्तरं वा ध्येया, भगवदभिन्नत्वेन ध्यातव्या । हि यतो हेतोः । तत्र मूर्तौ संकल्पा-
दभिन्नताविचारादर्शनं स्पर्शनं चक्षुषस्त्वचश्च कार्यं स्पष्टं स्वरूपदर्शनेन तत्स्पर्शनेन
च भगवत्सम्बन्धितया स्फुटम् । पूजाप्रवाहेण तत्र सन्निधाने लब्धे अन्तर्यामिब्राह्मणो-
क्तन्यायेन, गुणोपसंहारे कार्याख्यानाधिकरणे 'सम्यन्धादेवमन्यत्रापी'ति सूत्रेङ्गीकृते,
निबन्धे च 'तद्रूपं तत्र च स्थित'मित्येतद्वोधिते भगवदावेशे, बह्वचयोगोलकन्यायेन
च भगवत्सद्वाप्य बहिर्भावात् स्फुटमित्यर्थः । एतदेव हस्तपादयोः कार्येऽतिदिशन्ति
तथा कृतिगती सदेति । उक्तन्यायेन यथा पूर्वोक्तं द्वयं भगवत्सम्बन्धि स्फुटम्,
तथा कृतिगती हस्तपादयोः कार्ये भगवत्सेवायां तदर्थं चलने च सदा भगवत्सम्बन्धिनी
स्पष्टे । पूर्वोक्तं स्पष्टपदमत्र विभक्तिलिङ्गविपरिणामेन सम्बध्यते सन्दंशात् । श्रोत्रवाक्-
कार्ययोस्त्वथात्वमाहुः श्रवणं कीर्तनं स्पष्टमिति । एतयोः प्रकारान्तरेणापि भगव-
त्सम्बन्धित्वस्य सर्वसम्मतत्वं बोधयितुं स्पष्टपदस्य पुनरुक्तिः । उपस्थे भगवदुपयोगित्वस्या-
स्फुटत्वात् तस्य भगवत्सम्बन्धित्वाय प्रकारमाहुः पुत्रे कृष्णप्रिये रतिरिति । 'कामः
सङ्कल्पजः स्मृतः,' 'सङ्कल्पप्रभवान् कामा'नित्यादिवाक्यैः सङ्कल्पस्य पुत्रे कामे कृष्णस्य
प्रिये सति रतिरुपस्थकार्यं भगवत्सम्बन्धि भवतीति शेषः । गोपालतापनीये 'यं मां स्मृत्वा
निष्कामः सकामो भवती'ति गान्धर्वी प्रति भगवद्वाक्यस्य श्रावणाद्भगवद्वाक्यानात् तादृश-
सङ्कल्पेन भगवद्विषयककामोत्पत्तौ सापि भवतीत्यर्थः । भगवद्विषयककामाभावे तु यथो-
पस्थहितं भवति तथा प्रकारस्त्वग्रे वाच्यः । पायोर्विन्नियोगमाहुः पायोरित्यादि । पायोः
कार्यं हि विसर्गः, स चात्र मलांशत्यागरूपः, तेन कार्येण तज्जनकस्येन्द्रियस्य तनौ
शेषभावं नयेत् । भगवति विनियोज्यमाने स्वशरीरे तच्छोधनद्वारा गुणभावं प्रापयेत् ।
अत्रायमर्थः । वेणुगीते 'अक्षण्वता'मित्यत्र सुचोधिनीस्यास्त्रिन्द्रियफलबोधिकासु कारिकासु
यद्रोमोद्गमरूपं पायुकार्यमुक्तम्, तथा 'एषां तु भाग्यमहिमे'ति प्रक्षिप्ताध्यायश्लोक-
विवरणे 'रोमाग्रस्त्रेदो दशमकार्य' मित्युक्तम् । यच्च तृतीयस्कन्धे 'मुञ्चन्मीलदुशाऽशु च'
इत्यत्रानन्दाश्रुमोचनरूपं तत्कार्यमुक्तं, तत् प्रथमाधिकारे न सम्भवति, द्वितीयस्कन्धे
'तदशमसारं हृदय'मित्यत्र तथा निर्णयात् । अतोत्र 'अन्नमशितं त्रेधा भवती'त्यादि-
छन्दोगश्रुत्युक्तोऽयमर्थः स्यूतधातुः मूत्रपूरीपात्मको यश्च 'कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो
नखलोम च । कर्णविद्रुपिका चेति धातूनां क्रमशो मला' इति वैद्यकोक्तो मलांशः,
स हि पासुर्नवेन्द्रियेण तत्तदेहछिद्रद्वारा निर्गच्छति । तावतैव तस्येन्द्रियस्य विनियोग
इति गौणत्वेन शेषता । क्रिय, एवं 'संसारावेशदुष्टाना'मितीन्द्रियविशेषणेन मध्ये चामत्सरैर-

लुब्धैश्चेति कथनाद्गुणवर्णनकर्तृषु तत्सत्ताबोधनेनान्ते चोक्तपायुकार्यकथनेन चैतेषां जघन्या-
धिकारित्वं बोधितम् । तेन ये भक्तिवर्धिन्यामद्वयीजभावा उक्तास्तदर्थोयमुपदेश इति
सूचितम् । किञ्च, अत्र मनःप्रभृतीनां नवानां विनियोजनप्रकार उक्तः, घ्राणरसन-
योस्तुविनियोगः कोपि नोक्तः । किञ्च, भगवत्प्रिये कामे उपस्थविनियोगकथनात्
तदभावे तदभावः सूचितः । तथा सति तेषां भगवदुपयोगाभावे किं कार्यमित्याकांक्षाया-
माहुः यस्य चेत्यादि । चेत्यनादरे । यस्येन्द्रियस्य भगवत्कार्यं यदा स्पष्टं न
दृश्यते तदा तस्येन्द्रियस्य विशेषेण निग्रहः संयमः कर्तुमावश्यक इति निश्चयः ।
तथा च यदि तत्र तेषां निग्रहं न कुर्यात् तदा, नो चेत् 'प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूता'
इत्युक्तन्यायेन विषयदस्युषु पाते संसारावेशरूपं महदेवानिष्टं स्यात्, अतस्तदावश्यकमि-
त्यर्थः । एवञ्च जघन्याधिकारिणां यदुक्तोपदेशरीत्या करणं तदपि तदुचितनिरोधस्यैव लक्ष-
णम् । तत्रापि मुत्प्राप्तिश्चेत्, तदा सुतरां तथेति बोध्यम् । एवं करणे उद्वेगनिवृत्त्या क्रमेण
सेवाया आधिदैविकीत्वं सम्पद्यत इत्येतदेव जघन्याधिकारिणां मुख्यं साधनमिति सिध्यति ।
एवं सर्वगुणदिश्य जघन्याधिकारिणामेतत्प्रवृत्तिमुत्पादयितुं ग्रन्थान्तर उपदिष्टेभ्यः
साधनान्तरेभ्य एतस्य साधनस्योत्कर्षं वदन्ति नात इत्यादि ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

जघन्याधिकारिणामतः उक्तात् साधनजातात् परतर उत्कृष्टतरः मन्त्रोप-
रादिर्न । तदावर्तनं हि सेवाकरणाङ्गत्वेनोक्तम्, अनुकल्पत्वेन च, अतस्तथेत्यर्थः । एवमग्रेपि
बोध्यम् । स्तवः कृष्णाश्रयादिस्तोत्रपाठः, सोपि तथा, अनुकल्पत्वादङ्गत्वाच्च, विवेक-
धैर्याश्रये तथैवाङ्गीकारादिति । विद्या उपासना, तीर्थं गङ्गादि, तयोरपि भगवत्कृपाभावे
विलम्बेन फलसाधकत्वात्, श्रुतौ तत्कनुन्यायादरणात्, भारते च यज्ञतीर्थयोः समान-
फलत्वेन कथनात् तयोरत्र पृथगुक्तिः । तेन जघन्यानामधिकारिणामत्रोक्तं योजनेनादि
साधनत्रयमेवात्यावश्यकम् । तेनैव स्नेहासक्तिव्यसनानां क्रमेण गृहत्यागोत्तरं पूर्वोक्तनिरोधा-
त्मकमक्तिवृद्धिसिद्धिरिति निष्कर्षः । चाचा गोपीशः श्रीहरिरयाश्च 'हरिणा ये विनिर्मुक्ता'
इति श्लोकोत्तरं 'संसारावेशश्लोकं' पठन्ति, तदग्रे च 'गुणेष्वविष्टचित्ताना'मित्यादीन्
क्रमेण श्लोकान् पठन्ति । ब्रजराजास्तु येन क्रमेण पठुः, तेन क्रमेण मया व्याख्यातम् ।
व्याख्यानप्रकारस्तु सर्वेषां नैकैविध इति मया स नानूदित इति दिक् ॥ २० ॥

आचार्यवर्यकृपया हृदयस्थितेन यत् प्रेरितं भगवता ब्रजनायकेन ॥

तद्वान्यजातमलिखत् पुरुषोत्तमारव्यः श्रीमिठ्ठलेशचरणाम्बुजदासदासः ॥ १ ॥

इति श्रीपीताम्बररात्मजेन श्रीपुरुषोत्तमेन विरचिता निरोधलक्षणवर्णनविनृतिः ।

१ इत्यादिरूपाधिर्भाति । घनया सर्वारम्भात् । उदान्तमुक्तावत्युक्तः ता नाविदमिति वाक्येन
विनृतः, विच्छिद्यते चेदाप्यामिष्यति । २ सर्वतमर्पणात्तदं योजनं तदार्द्र । ३ व्याख्याने प्रकारद्वयम् ।
भगवन्गुणः, शान्तार्थरीत्या पुनस्तुबोधकम् । तत्रार्थं द्वितीयः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

श्रीश्यामलात्मजश्रीवजराजकृतविवरणसमेतम् ।

व्रजस्त्रीहृद्यगिरिषु रोमालियमुनातटे । तद्वाहुलतिकावृन्दे क्रीडन्कृष्णो विराजते ॥ १ ॥
गोपीशरतिमार्गाब्जमार्तण्डाचार्यसंस्कृतः । मयि श्रीगोपिकाधीशनिरोधोऽस्तु महाफलः ॥ २ ॥
स्वाचार्यचरणाम्भोजकृपया तन्निरूपितः । स्वीयसौकर्यबोधाय निरोधः क्रियते स्फुटः ॥ ३ ॥
श्रीविठ्ठलेशपादाब्जकृपारससुवृष्टिभिः । निरोधकल्पवृक्षो मे सिञ्चितः फलितोभवत् ॥ ४ ॥

श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयेषु कृपया निरोधफलदित्सया निरोधस्वरूपं विवृण्वन्ति ।
तस्य फलात्मकानुशयनरूपत्वात्तत्र च प्रथमं प्राकट्यमपेक्ष्यत इति यथा प्राकट्यपूर्वकः
सिद्धो भवेत्तथा निरूपयन्ति । यच्चेति पूर्वं येन प्रकारेण व्रजे निरोधार्थं प्रभुराविर्भूतः
स मयि नास्तीति तदभावजदैन्येन तत्प्राप्त्यर्थं तथा प्रार्थनीयो यथा स भावो भवतीत्याहुः
यच्च दुःखमिति ।

यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ।

गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

यदुःखं यशोदाया नन्दादीनां गोपिकानां गोकुले भगवदाविर्भावात्पूर्वमभूत्
तदुःखं मम क्वचित्स्यादिति सम्बन्धः । भगवदाविर्भावाज्ज्ञायते यत्सर्वेषां तत्रत्यानां तादृशं
दुःखमभूदेन भगवदाविर्भावोऽजनि । अन्यथा भगवान्निःसाधनः दुःखाभावेन प्रकटो
भवेत् । चकारत्रयेण तत्सम्बन्धिनामपि तादृशदुःखमभूदिति भावो ज्ञाप्यते । अन्यथा
ममगतोपि दोषः स्यात् । क्वचिदिति स्वस्य दैन्याधिक्यार्थमयोरन्यत्वज्ञापनाय । गोकुल
इति पदार्थस्यैवा तत्रत्यानां निर्दोषत्वं ज्ञापितम् । यतस्तत्रानभिज्ञतेति न चातुर्यकापट्या-
दिना दुःखमभूत्, किन्तु साहजिकमेव ॥ १ ॥

एतदुःखानन्तरमापि भगवदाविर्भावजं सुखं तत्रत्यानामिव भवेदिति प्रार्थनीयं
दैन्येनेत्याशयनाहुः गोकुल इति ।

गोकुले गोपिकानां तु सर्वेषां व्रजवासिनाम् ।

यत्सुखं ममभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

गोपिकानां गोकुले इन्द्रियकुण्डे, तु पुनः सर्वेषां व्रजवासिनां भगवदाविर्भावे जाते

यत्सुखं समभूतसुखं भगवान् किं मे विधास्यति । अत्रायं भावः । गोपिकानामिन्द्रियकुले
'आत्मानं भूषयाञ्चकु'रिति न्यायेन जात आनन्दो भगवान् पञ्चुणैश्वर्ययुक्तः सर्वं कृत्वा
सर्वदानसमर्थस्तादृक्स्वरूपं सम्पाद्य तथा दानं करिष्यतीति समग्रो मनोरथः । तस्य
भावस्यात्यन्तं दुर्लभत्वात्क्रमेण भविष्यतीति भावः । तु पुनः सर्वेषामेव व्रजवासिनां भगवदा-
विर्भावे जाते य आनन्दो जातः, येन वृद्धा बालाश्च उलसितहृदयाः नृत्यं कृतवन्तस्तादृशं
मे भगवान् विधास्यति ॥ २ ॥

ततो भगवन्नित्यस्थित्यात्मकानन्दसुखप्रार्थनामाहुः उद्धवेति ।

उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ।

वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ ३ ॥

उद्धवागमने जाते वृन्दावने व्रजस्त्रीषु गोकुले नन्दादिषु यथा सुमहानुत्सवो जात-
स्तथा मे मनसि क्वचिद्भगवान्करिष्यतीति सतापमनोरथः । सुमहानिति पदेन पूर्वोत्सवादि-
गिष्टत्वं ज्ञाप्यते । तथा हि, उद्धवागमनात्पूर्वं मथुरास्थानां ततो भगवानत्रागत इति
तत्रत्या न भगवदीया इति ज्ञानं भगवतो व्रजनित्यस्थित्यज्ञानेन भवेत्तत्र च श्रीमदुद्धवैरत्र
नित्यस्थितिर्दिष्टेति तथैव ज्ञानं भविष्यतीति मनस्युत्सवः पूर्वस्माद्विलक्षणो जातस्तथाचार्यः
श्रीभागवतविघृतौ प्रपञ्चितम् । तादृश उत्सवो मम मनसि क्वचित्स्यादिति भावः । यद्वा,
गोकुले वृन्दावने वा उद्धवस्यागमने जाते सति तत्रत्यमक्तदर्शनेन तद्भावप्राप्त्यर्थं तत्करण-
रजःसम्बन्धयोग्यजन्मप्रार्थनात्मक उत्सवो जातस्तथा मम मनसि स्यादिति भावः । यद्वा,
उद्धवो भगवता सर्वात्मभावार्थमत्र प्रेषितस्तेनात्रत्यभक्तानामाधिक्यं स्वस्य च नित्यस्थिति-
र्ज्ञापिता, तेन तस्यागमने जाते सति य उत्सवो वृन्दावने गोकुले वा जातस्तथेति भावः ।
यतो सर्वात्मभावस्तथैव भवत्येतदेव निरोधस्थानं, तेन तथा दानेच्छा येषु तत्रैव प्रेष्यन्त
इत्युत्सवो भवति तद्दानार्थं वा तथा मे मदुपरि भगवन्मनसि तासां वा स्यादिति भावः ॥ ३ ॥
नन्वेतावान्मनोरथो भावनयैव कथं सिध्येदित्याशङ्क्य श्रीमदाचार्यकृपयैव सेत्स्यतीति
विश्वासपूर्वकं भावनीयं, तेन भविष्यत्येवेत्याहुः महतामिति ।

महतां कृपया यावद्भगवान् दययिष्यति ।

तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानमुखाय हि ॥ ४ ॥

महतां कृपया भगवान्यावत् दययिष्यति दयां करोति तावदानन्दसन्दोहः
कृपारूपः कीर्त्यमानमुखाय पूर्वोक्ताय स भानो भवतीत्यर्थः । यद्वा, भगवान्यावत् महतां
कृपां करोति तावत्कृपया जीनस्य सतापदेन्यदर्शनेन दयां करिष्यति तदा आनन्दसन्दोहः
कीर्त्यमानमुखाय स्यादिति भावः । भगवान् कीर्त्यमानमुखाय यावन्महतां कृपया दययि-
ष्यति तावद्वा स्यात् । अयमर्थः । यावत् भगवान् दयां करिष्यति तावत् महतां कृपया
पूर्वमेव दयातः कीर्त्यमानमुखाय आनन्दसन्दोहः स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

ननु श्रीमदुद्धवागमनजातोत्सवस्य विप्रयोगस्फूर्त्या दुःखसम्भावनरूपत्वात् सुखस्य महत्कृपया जतेपि तस्मिन् कथं निर्वाह इत्याशङ्क्याहुर्महतामिति । -

महतां कृपया यद्वत्कीर्तनं सुखदं सदा ।

न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरुक्षवत् ॥ ५ ॥ -

महतां कृपया सदा कीर्तनं सुखदं भवतीति शेषः । अयं भावः । सदा तस्मिन्नपि समये कीर्तनं तेषामेव कृपया सुखदम्, प्राणवाधायां जीवनार्थं भवतीति भावः । यद्वन्महत्त्वमित्यर्थः । ननु विप्रयोगे गुणानां जीवनत्वं नानुभवसिद्धमित्याशङ्क्यालौकिकत्वात्तथा भवति । लौकिकानां न तथात्वमित्याहुः न तथेति । तु पुनः लौकिकानां न तथा सुखं भवतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनमाहुः स्निग्धभोजनरुक्षवदिति । स्निग्धभोजकस्य रुक्षवत्, रुक्षभोजनं यथा न सुखं जनयति तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु ज्ञानस्य दुःखनिवारकत्वं श्रूयते, न गुणगानसेत्याशङ्क्याहुः गुणगान इति ।

गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते ।

यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोऽन्यतः ॥ ६ ॥

गोविन्दस्य गुणगाने यथा सुखावाप्तिः प्रजायते तथा शुकादीनामात्मनि नैव जायते, अन्यतः कुतः स्यादित्यर्थः । शुकस्य चेद्गुणगानेन सुखं स्यात्तदा स्वानुभूतं स्वयमेवावश्यः कथयेन्न तु स्वामिन्य एवं गानं कुर्वन्तीति वदेत् । यद्वा, गुणगाने कृते गोविन्दस्य भगवतोपि यथा सुखावाप्तिः प्रजायते तथा शुकादीनामात्मनि नैव भवतीत्यर्थः । अन्यथा भगवानिव तेषां तदुःखदुःखिता भवेयुः । भगवतस्तथात्वं 'मणिधर' इति श्लोकादिषु निरूप्यते । यद्वा, गोविन्दस्य गुणगाने या सुखावाप्तिः पुष्टिस्थानां भवति, सा शुकादीनां भगवद्गुणगानानन्दसुखानामपि नेत्यर्थः । अयमर्थः । गोविन्दपदेन व्रजवधूनामिन्द्रियस्य ये गुणान्तद्गुणगानेनैवासां तथा भवति । शुकादीनां सर्वावतारचरित्रमिश्रगुणगानात्तथात्वं न भवतीति भावः । अत एव निरोधचरित्रकथनप्रस्तावे प्रथमाध्याये सूक्तौ तदन्तः स्थितौ भगवानेतेतरं प्रयच्छतीति 'समगवानय विष्णुरात'मित्यस्मिन्पद्ये निरूपितम् ॥ ६ ॥

गुणगानमात्रेणैव कथं भगवान्निरोधात्मके कृपां कुर्यादित्याशङ्क्य तत्स्वरूपमाहुः स्मिदपमानानिति ।

स्मिदपमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदा भवेत् ।

तदा सर्वसदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

जनान् स्मिदपमानान् दृष्ट्वा यदा कृपायुक्तो भवेत्तदा हृदिस्थं सर्वसदानन्दं बहिर्निर्गतं कुर्यादिति सम्बन्धः । अत्रायं भावः । गुणगानस्य विप्रयोगतापे जीवनेकम्वमानत्वात् तापान्यर्थं भगवदिच्छासाक्ष्या तापमहने गुणगाने कृते मनि जनान् लौकिकदेहयुक्तान्, यतोऽर्थोक्तिदेहे तापस्यानन्दरूप एव भवति, तान् स्मिदपमानान् दृष्ट्वा, यदेति तस्य

दुर्लभत्वात् कृपायुक्तो भवेत्तदा हृदिस्थं स्वहृदिस्थं सर्वसदानन्दमाधिदैविकशक्तिरूपं
बहिर्निर्गतं कुर्यादित्यर्थः । गुणगानकर्तुर्भावात्मकस्वरूपं तद्बुदिस्थं बहिः प्रकटं कुर्यादिति
वा ॥ ७ ॥

ननु भगवतः सर्वमेवानन्दरूपमिति गुणा अप्यानन्दरूपाः, तेन गुणगानस्याप्यानन्द-
रूपत्वात्कृपया भावात्मकानन्दस्य बहिःप्रकटकरणरूपस्य को विशेष इत्याशङ्क्याहुः
सर्वानन्दमयस्यापीति ।

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ।

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः स्थावयते जनान् ॥ ८ ॥

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभ इत्यर्थः । सर्वानन्दमयशब्देन भगवतो गुणा-
दयोपि भगवद्रूपा जीवेषु रसरूपप्रतिपादकपूर्वकरसदातार इति ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापनायैव
मयद्वयप्रयोगः । मयद् प्राचुर्ये । तेन सर्वमेव भगवदीयमानन्दप्रचुरमित्यर्थः । अत एव
गुणगानेन रमणं फलप्रकरणान्तर्गतद्वितीयाध्याये निरूपितम् । अपिशब्देन बहिःस्वरूप-
शक्तिव्यात्मककृपानन्दस्य कथनविशेषो ज्ञाप्यते । स च कुमारिकाव्रतायावान्तरफलपरमफल-
रूप इति भावः । तासां च गुणगानानन्तरं परमफलप्राप्तिस्तथैव सर्वत्र निरोधाधिकारिणा-
मित्याशयः । कृपानन्दस्य दुर्लभत्वोक्त्याऽनुग्रहैकलभ्यत्वं ज्ञाप्यते । नन्वनुग्रहेतरासाध्यत्वे
गुणानामपि तथात्वं स्यादित्याशङ्क्याहुः हृद्गत इति । हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णो भूत्वा
जनान् स्थावयते मन्त्रान् कुरुते । रसाब्धाविति शेषः । कृपयैव पूर्वमष्टादशाध्यायोक्तन्यायेन
वेषुद्वारा हृद्गतो भवति, ततस्तथैव तद्वर्णनेन स्वयं तत्तापयुक्तो भवति, एतदेव पूर्णत्वम् ।
अत एव द्वात्रिंशाध्यायेऽस्मद्भावप्राणनाथे 'द्वात्रिंशेऽन्तर्गोपिकाना'मित्यारम्य 'तेनैव पूर्णानन्द-
इतीर्यत' इत्यन्तं पूर्णत्वं निरूपितं पूर्वतदभावज्ञापकम् । यद्वा, स्वगुणान् तद्वर्णनेन तापका-
न्कृत्वा विप्रयोगदलेनापूर्णत्वात्स्वरूपस्य द्वितीयं दलं प्रकटीकृत्य पूर्णः सन् रसैः स्थावयत इति
भावः । स्वगुणोद्भूततापानां स्वस्य तेषां दुःखदूरीकरणं युक्तमेवेति भावः । भगवद्गुणानां
रसात्मकानां रसरूपतापोद्बोधकता तु 'पूर्णाः पुलिन्य' इत्यादिषु स्फुटमेव निरूपिता । तेन
गुणगानस्य तत्साधकत्वमिति भावः । गुणानां च भगवद्रूपत्वादनुग्रहेतरकोटिसम्भावना
न कर्तव्या ॥ ८ ॥

यस्माद्गुणानां तत्साधकत्वं तस्माद्गुणगानं स्वरूपज्ञानपूर्वकं कर्तव्यमित्याहुः तस्मा-
दिति ।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ।

सदानन्दपरिरेण्यः सच्चिदानन्दता स्वतः ॥ ९ ॥

यतो गुणास्तत्साधकास्तस्मात्सर्वं परित्यज्य सर्वदा सर्वकालनिरुद्धैस्तद्भावापन्नैर्गुणाः
गेया इत्यर्थः । सदानन्दत्वेन परिज्ञेया इति भावः । अयं भावः । 'सन्त्यज्य सर्वविषया' निति

तत्सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सहेति शेषः । 'स्वसखीभ्योन्ववर्णय'न्नितिवत्तैः सह गुणा गेया इति भावः । गुणान्विशिनष्टि स्वरूपज्ञानार्थम्, सदानन्देन कृष्णेन परिज्ञेया इति भावः । अयमर्थः । गुणगानगुणाः प्रभुणैव ज्ञेया येन तान् श्रुत्वा स्वयं तद्वशो भूत्वा स्वरूपरसदानं करोति । ननु गुणेषु सदानन्दत्वाभावादेतज्ज्ञाने कथं तत्र तत्त्वं स्यादित्याशङ्क्याहुः सच्चिदानन्देति । स्वतस्तेषु सच्चिदानन्दता सिद्धेत्यर्थः । यतस्तेषु स्वतःसच्चिदानन्दता, अतस्तथा ज्ञात्वा गेया इति भावः ॥ ९ ॥

ननु निरुद्धानां गुणगानं युक्तमिति सिद्धं, फलासाधकानां साधनदशायां कथं गुणगानं स्यादित्याशङ्क्य स्वानुभवात्मकपूर्वस्वोक्तनिरोधस्वरूपमाहुः अहमिति ।

अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ।

निरुद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ १० ॥

अहं रोधेन निरुद्धः, निरोधपदवीं गत इत्यर्थः । अत्रायं भावः । भगवता येषु जीवेषु कृपया निरोधो विचार्यते, स च निरुद्धमक्तसंगेनैव सिद्धो भवति, नान्यथेति निरुद्धाना-
ज्ञापयति भुवि प्राकट्यार्थं, तत्संगेन जातो यस्तीव्रतापः सः रोधपदवाच्यो भवति । श्रीमदा-
चार्याणामपि देवजीवमक्तिनिरोधार्थं प्राकट्यात्प्रभवाज्ञादयाकरणात्तत्सङ्गजनिततापस्य रोधत्व-
मिति भावः । एवं च सत्सुक्तीत्या तेषां रोधेनानुरोधेन भगवता निरुद्धः निरोधपदवीं पुरः
प्रकटरूपेणैव गत इति भावः । निरोधफलस्य विप्रयोगतापानन्तरभावित्वादाचार्याणां
च लीलामध्यपातिस्वरूपस्य विप्रयोगासम्भवाद्भगवता जीवेषु कृपया तद्वर्शनार्थं तथा
प्राकट्यार्थमाज्ञप्तं, श्रीमदाचार्यैरपि तद्वर्शनार्थं स्वानुभव एव प्रदर्श्यते । यथा अहं रोधेन
रुद्धस्तयामूढम् । तथा लौकिके निरुद्धानां रोधार्थं निरोधं कथयामीत्याहुः निरुद्धानां
त्विति । लौकिक इति शेषः । यद्वा, निवेदनेनैतत्स्वरूपेणैव निरोधयोग्यता भवती-
त्याशयेनाहुः निरुद्धानामिति । निरुद्धानां स्वनिवेदितानां रोधाय भगवत्कृतलौकिका-
सक्त्यमावाय निरोधं वर्णयामीति भावः । ते तवेत्यर्थः । त इत्येकवचनेनैतच्छ्रोतुर्दुर्लभत्वं
ज्ञापितम् ॥ १० ॥

एवं प्रतिज्ञाय निरुद्धस्वरूपमेवाहुः हरिणा य इति ।

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते भग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते भवसागरे भग्ना भवन्तीत्यर्थः । अत्रायं भावः । अकारणं
मर्यदुःखदर्शा तन्माधनमविचार्य दुःखहरणशीलेन ये विशेषेण निर्मुक्ताः मावात्मकस्वरूपो-
द्घोररहिताः कृताः, येन च सागरे संसारसागरे भग्ना दुःखमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ये तु अत्र
यग्नितेन जन्मनि मावात्मकम्यरूपेण निरुद्धास्ते अहर्निशं मोदमायान्ति, सन्तोषं प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः । अहर्निशपदेन मावात्मकतया गोपस्त्रीप्रदोषय मोदं प्राप्नुवन्तीति व्यज्यते ।
अहनि प्रजयतिमिनीयन्, रात्रौ गोपयत् ॥ ११ ॥

ननु तासां तेषां च विप्रयोगक्लेशे गुणगानदशासमयः (स) तस्य कथं मोदरूपतेत्या-
शङ्काहुः गुणेऽप्यिति ।

गुणेष्वविष्टचित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ।

संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत्सुखम् ॥ १२ ॥

मुरवैरिणः गुणेषु आविष्टचित्तानां सर्वदा संसारविरहक्लेशौ न स्यातामिति सम्बन्धः ।
अत्रायं भावः । मुरस्य जलदोषात्मकत्वात्सागरस्थितस्य वैरित्वोक्त्या रससागरदोषनिवारकत्वं
व्यज्यते । तस्य गुणेष्वानन्दमयेषु विरहसामयिकोत्कटतापनिवारकजीवनहेतुभूतेष्वविष्ट-
चित्तानां तौ न स्यातामिति भावः । चित्ते ह्यावेशोक्त्या न्यावेशाभावो बोध्यते । अत एव
सर्वदेत्युक्तम् । भगवत्सेवार्थव्यावृत्तावपि तत्परत्वार्थम् । यथोक्तं जीवोत्कटतापनिवर्तका-
चार्यैर्भक्तिवर्धिन्यां 'व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदे' त्यादिना । एवं गुणाविष्टचि-
त्तानां भगवति संसारस्याहन्ताममतात्मकस्य विरहाभाव इति यावत्, विप्रयोगजः क्लेशश्च
तावुभावपि न स्याताम् । अयमर्थः । भगवत्यहन्ताममतासहितनित्यसंयोग एव भवेत्, सुखं
भवेदिति शेषः । तत्र निदर्शनमाहुः हरिवत् । हरिवत्तौ न स्यातां, सुखं भवेत् । अत्रायं
भावः । भगवतो जीवेष्वहन्ताममताभावो कदापि यथा न भवति स्वकीयत्वात्तेषां तद्वि-
प्रयोगजक्लेशोपि तथा । 'भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मने'ति भगवतैवोक्तस्तदभावः ।
निवेदनानन्तरं भगवत्स्वरूपात्मकतैव सिध्यति । एवं सति भगवानिव तौ न स्यातां, सुखं
च सादेवेति भावः ॥ १३ ॥

भगवत् एवं करणे दयालुतां हेतुत्वेनाहुः तदेति ।

तदा भवेद्दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।

बाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोपि सिध्यति ॥ १४ ॥

यदा पूर्वोक्तप्रकारेण सुखं स्यात्तदा भगवति दयालुत्वं भवेत् । अन्यथा मर्यादा-
दिप्रवेशेन क्रूरता मता सम्मता, पुष्टिस्थानामिति शेषः । भगवता एवं करणेभिमाना-
दिबाधशङ्का मर्यादाद्यतिक्रमात्तत्कृतयाधो वा भवेदित्याशङ्क्य नेत्याहुः । बाधशङ्कापीति ।
अत्र अस्मिन्मार्गे बाधशङ्कापि नास्ति । अपिशब्देन तच्छब्दैव नास्ति कुतः पुनर्बाध इति
भावो व्यज्यते । भगवदध्यासस्य दृढत्वाद्देहाध्यासाभावान्न बाधशङ्केत्याहुः तदिति ।
तस्य भगवतोऽध्यासोऽपि सिध्यतीति भावः । अपिशब्देन भगवतोऽप्येतदध्यासो रसरीत्या
सिध्यतीति बोध्यते ॥ १४ ॥

ननु भगवतो दयालुत्वे सुखोत्पादकता भवतु, परमस्य लौकिकत्वाद्भगवतो-
लौकिकत्वात्कथमेतस्य लौकिकनिरुद्धा निरोधसिद्धिरित्याशङ्काहुः संसारेति ।

संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय च ।

कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भग्न ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

एवं निरोधस्वरूपं निरूप्यान्यनिषेधपूर्वकमेतत्करणार्थमस्य सर्वाधिकत्वमुक्तौप-
संहरन्ति नात इति ।

नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरः स्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परम् ॥ २० ॥

अतः परतरो मन्त्रो नास्ति, तेन मन्त्रादिषु विश्वासं विहायायमेव ग्रन्थो जाप्यः ।
एतदुक्तप्रकारेण श्रेयमित्यर्थः । अतः परतरोन्यः स्तवो न । तेनैतदुक्तप्रकारेणैव प्रभुः
स्तुत्य इत्यर्थः । अतः परतरा विद्यापि न । या विद्यैकोनविंशध्याये व्रतप्रस्तावे निरूपिता
सेयमेवेत्यर्थः । अतः परतरं तीर्थमपि न । तीर्थं प्रतिबन्धकपापनिवर्तकत्वमस्ति, न त्वाधि-
दैविकप्रतिबन्धनिवर्तकत्वम्, अस्य चाधिदैविकतन्निवर्तकत्वमस्तीति नातः परतरं तन्निवारक-
मन्यदिति भावः । तस्मात्प्रतिबन्धकापगमार्थमेतदेव स्तोत्रं सेव्यमिति भावः ॥ २० ॥

इति श्रीगोपिकाधीशवल्लभाचार्यसूचितः ।

निरोधो विघृतस्तेन सदा तुष्यन्तु ते मयि ॥ १ ॥

निरोधसंशयोऽनेन प्रकारेण सदा बुधैः ।

छेत्तव्य इति हि ज्ञात्वा तत्कृपातो विवेचितः ॥ २ ॥

इति श्रीश्यामलात्मजश्रीब्रजराजविरचितं, निरोधलक्षण-
विवरणं सम्पूर्णम् ॥

१ नि. द.

‘भक्त्या धनन्यया,’ ‘विशते तदनन्तरम्’ ‘ज्ञानयोगश्च मन्त्रिष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः,’ इत्यादिवाक्यैः पुरुषोत्तमसायुज्यफलकत्वेन निरोधजनकत्वात् । ‘ननु भक्त्या सञ्जातये’त्यादिवाक्यैर्मर्यादाभक्तेः पुष्टिभक्तिफलकत्वेन, सा च निरोध इति कथं न निरोधजनकत्वमिति चेत्, उच्यते, तस्या अनुग्रहसहकारित्वेन परम्परासाधनत्वात् । अन्यथा ‘नोपासितमहत्तमा’ इति वाक्यं विरुध्येत । महदुपासनस्य मर्यादाभक्तिरूपत्वात्, न द्वितीया । तस्यास्तदभिन्नत्वात्, न हि स्वमेव स्वं प्रति साधनं भवति । तर्हि किमात्मिकत्वमेवेति चेत्, न, तादृशविशेषानुग्रहस्य कारणत्वात्, तादृशार्थं गुणगानसहकृतत्वं विशेषश्च तथा फलदानेच्छेति संक्षेपः । वस्तुतस्तु न गुणगानादेरपि साधनत्वं, निःसाधनत्वभंगात्, तथापि योगक्षेमसाधारणसाध्यत्वमादाय तथोक्तम् । अथ कथं निरोधस्य फलत्वमिति । सुखदुःखाभावान्यतरभावात् । प्रयुनासक्तेः स्वविषयाप्राप्त्या दुःखसहकृतत्वाच्चेति । उच्यते । निरोधो हि प्रपञ्चविस्मृतिसहिता भासक्तिः, सा च स्वविषयविषयकविविधमनोरथजनको भावः, तस्य च स्वरूपत्वेन सुखरूपत्वात् । ‘रमे हि एवायं लब्ध्वा आनन्दीभवती’ति श्रुतेः । प्रपञ्चविस्मृतिरूपत्वेन प्रापञ्चिकदुःखाभावरूपत्वाच्च । किञ्च, फलं हि पुरपार्थः, तत्त्वं च तेन स्ववृत्तितयेष्यमाणत्वम् । तथा च आसक्तिमध्यपतितदुःखस्य आकाङ्क्षणीयत्वेन तथाप्यम् । ‘विषदः सन्तु ताः शश्व’दिति वाक्यात् । अन्यथा इयेनादावपि तन्मन्यनरकस्य तदुभयरूपत्वाभावेन फलत्वं न स्यात् । ‘भूयान् मे नरकः शत्रुर्विषयतामि’ति धिया श्येनकरणात् । सुखसाधनं तदिति चेत्, तदा प्रकृतेऽपि दीयतां दृष्टिः । न च सुखभ्रमात् प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । नरके सुखभ्रमायोगात् । तस्मात् पुरुषार्थ एव फलम् । वस्तुतस्तु दुःखमेव न, किन्तु परमानन्द एव । अत एव श्रीशुकैः सर्वान्ते ‘रमिरे’ इत्युक्तम् । अत एव श्रीमदाचार्यैः ‘रतो निरोधो महाफल’ इत्यभिहितम् । एवं सति भक्तिमार्गे निरोधस्यैव फलत्वात् ससाधनतन्त्रिरूपणं कुर्वन्तः श्रीमदाचार्याः तस्य दुर्लभत्वज्ञापनाय प्रार्थनारूपेण निरूपयन्ति ‘यच्च दुःख’मिति । निरोधो हि प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकं भगवद्भासक्तिः । सा च स्वविषयदर्शनाभ्यां सुखदुःखात्मिका । यदिति पदात् दुःखं च लोकविलक्षणं स्वरूपमकरवात् कोटिकोटानन्दरूपं सुगपसर्वलीलानुभावकं भगवदाविर्भावकम्, अतो निरोधस्य प्रथमांशो दुःखं प्रपञ्चविस्मृतेर्भगवदर्थदुःखजन्यत्वात् । अतो मूलभूतत्वादान्तेष्वस्यैव फलत्वादभ्यहितत्वेन प्रथमांशं दुःखं प्रार्थयन्ति ‘यच्च दुःख’मिति । यद् दुःखं यशोदाया नन्दादीनां चकारादयेषां गोकुले अस्ति तद्दुःखं मम क्वचिदपि स्यादिति सम्भवः । नन्वेतत्सर्वं निरोधस्य फलत्वे, तदेव तु न, सुखयादेरन्यस्यैव तथात्वसम्भवादिनि चेत् । न, अनाकलनात् । ‘मानसी सा परा भता’ ‘चेतस्तद्वर्णं तेष्वे’त्यादिभिः सिद्धान्तमुक्तावल्यामाचार्यैर्निरोधपदार्थस्यैव फलरूपसेवात्वेनोक्तत्वात्, अतो न कश्चिच्छङ्केति भावः । मातृचरणदुःखस्य श्रीस्वभावतोऽधिकत्वात् प्रथमोक्तिः । ननु पूर्वक्षेत्रेण भगवद्भानन्दनिधिप्राप्ताः किं श्लिष्टा एवेति चेत् । अग्रायं भावः । भगवति मधुरां प्रति प्रस्थिते, तत् आरभ्य मातृचरणादीनां स्वरूपात्मकप्रयोगदानेन ते श्लिष्टा एव, परं स महारसो मिलक्षणानन्दः । फलस्येयमेव पर्यवसितिर्येदेवमानन्दानुभवः, अतन्मननोरथं कुर्वन्ति ‘स्यान्मम क्वचि’दिति ॥ १ ॥ एवं यशोदादिदुःखं प्रार्थयित्वा अतिदुराणं गोपिकादुःखं प्रार्थयन्ति ‘गोपिकानां त्रि’ति । तुनाब्दः पूर्वस्मादुत्कटत्वप्रदर्शकः । गोपिकानां प्रसङ्गाभिव्यक्तिर्नामां यत् धीभाग्यतादी निरतिशयत्वेन प्रसिद्धं स्वरूपात्मकं तत् क्वचिदपि देहेन्द्रियप्राणेषु स्यादिति मनोरथः । यशोदानन्दादीनामेतत्सुखस्य स्वस्य शायस्त्रीभावपूरितविग्रहावेन अयोग्यतया अप्रार्थनीयात्वाद् गोपिकादीनामेव सुखं प्राथयन्ति ‘गोकुले गोपिकानां चे’ति । गोकुले भगवतोऽतीवमिर्गुणादादिरूपाभिर्गोपिकानां, चकाराद्रोपानां सर्वेषां वन्यामिनां चानि यन्गुणमनुभूयमानरीणालपमरणादृमभूत्, तत् किं मे विधाप्यति । अन्यत्र तथाचरणे सामर्थ्याभावाभावाद्दुःखं ‘भगवा’मिति । यद् हि मयं कर्तुं समर्थः । अतोऽन्यत्रापि तथा करिष्येयेत्यर्थः ॥ २ ॥ एवं दुःखं प्रार्थयित्वा शीलाभिर्गुणैः तदपि प्रार्थयित्वा आनन्दकविप्रयोगदानानन्तरं यामुखं तदपि प्रार्थयन्ति, उदयागमन इति । इदमप्यागमने जाते यथा गोपिकानां भगवति भगवत्सारूप्य-

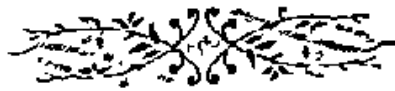
दर्शनेनोत्सवो जातस्तथा मे मनसि कचिदपि स्यादिति सम्बन्धः । वृन्दावने गोकुले चेति । वाशब्दः
समुच्चयार्थः । यत्र तद्वृणानेव गायन्त्यो व्रजसीमन्तिन्यः सम्भूय स्थितास्तत्र वृन्दावने, तासां
नन्दादीनाञ्च गोकुले य उत्सवः स इति तथेति 'गच्छोदय व्रजं' 'प्राप्तो नन्दमज'मित्यादिसामान्योत्तया-
यसीयते । ननूत्सवः कश्चित् पूर्वतन एव, तं त्रिलोक्यागतमित्यादिनोक्तः प्रार्थनीय इति चेत्, तत्राहुः
सुमहानिति । पूर्वस्तु महान् सुकृत्यादिभ्यः, अयं तु अत्यात्युत्तरकालीनत्वात् सुतरामेव महान्, सुविस्मि-
ताः कोयमपीच्यदर्शन इत्यादिनोक्तः ॥३॥ एवमलौकिकसामर्थ्यरूपो मृत्यो निरोधः स्वस्यैव तदधिकारित्वेन
स्वविषयतयैव प्रार्थितः । अन्येषां तु भगवान् महापुरुषकृपया स्वाधिकारानुसारेण सायुज्यं वैकुण्ठादिषु
सेवोपयोगिदेहं वा दास्यतीत्यभिप्रायेण तावत्पर्यन्तं स्थितिप्रकारमाहुः महतामिति । यावत् भगवान्
फलोन्मुखां दयां करिष्यति तावत् कीर्त्यमानः कीर्तनविषयीक्रियमाण एव सुखायेत्यर्थः । 'महस्ते विष्णो
सुमतिं भजामहे', 'विना महत्पादरजोमिवेकम्', 'किरातहृणाम्', 'देवर्षिमे प्रियतमः', 'स्वत्पादपोतेन
महत्कृतेन', 'सदनुग्रहो भवा'मित्यादिवाक्यैर्भगवतो दयायां च नान्यकारणमिति वक्तुमाहुः महतां
कृपयेति । एतेन भक्तिमार्गस्य त एव निर्वाहका इत्युक्तं भवति । ननु कीर्त्यमानेपि भगवति फलपर्यन्तं
श्रमेण कर्मादिद्विव दुःखमेवेत्याशङ्क्याहुः आनन्दसन्दोह इति । भगवत्सत्तात्वेन तद्वृणानामपि
तदभिन्नतया स्वरूपममानयोगक्षेप्तत्वात् साधनदशायामपि तत्कीर्तनेनानन्द एव भवतीत्यर्थः । अत एव
अवगतभगवत्कथारसः परीक्षिदेव तदर्थक्रमेव 'श्रोत्रमनोभिरामा'दिति विशेषणमुक्तवान् । हि पुक्तो
यमर्थः । आनन्दे कीर्त्यमाने मुखस्य युक्तत्वात् ॥४॥ ननु कीर्तनं हि सुखसाधनम्, तत्र महतां कृपयेति को
वाग्रहः, यथाकथञ्चिदपि कृतं तत्सुखसाधनमिति प्रश्नेनेत्याहुः महतां कृपयेति । यथा महतां कृपया
अलौकिकानां भगवत्सम्बन्धिनां सदा कालापरिच्छेदेन कीर्तनं तापनिवारकं भगवतः प्रादुर्भावकं
निरोधजनकं, तथा लौकिकानां लोकसम्बन्धिनां महापुरुषद्वारा भगवच्छरणगतानां कीर्तनं न तथै-
त्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः क्षिग्धभोजनरुक्षयदिति । क्षिग्धस्य पदार्थस्य भोजने रुक्षं । तुल्यद्रो-
मिसप्रकारत्वद्योतनाय । क्षिग्धस्य पदार्थस्य भोजने रुक्षस्य प्रीतिरहितस्येवेत्यर्थः । यथा कस्यचिज्जव-
राद्यभिभूतस्य क्षिग्धं यस्तु न रोचते तस्य यथा तद्रसानभिहरसज्ञस्य प्रतिदिनं स्वीयमाणस्य न तद्रोजनं
पुष्टिफलम्, तथा प्रकृतेषु महापुरुषकृपाभावरूपदोषयुक्तानां तादृशकीर्तने रुक्षाणां लौकिकानां कीर्त-
नस्य न पुष्टिफलत्वमिति भावः । यद्वा, क्षिग्धं भोजनं यस्य स च रुक्षः रुक्षभोक्ता च तयोरपि तद्र-
दिनि । तथा च यथा क्षिग्धरुक्षभोजनयोस्तारतम्यं तथाप्राप्तीत्यर्थः ॥५॥ ननु 'तरनि शोकमारमयि'दिति
श्रुत्या ज्ञानेनैव दुःखनिवृत्त्या सुखप्राप्तेर्ज्ञानावस्थेयस्यैव स्वयं, किं गुणगानेनेति चेत्, तत्राहुः गुणगानं दर्शितम् ।
यथा गोविन्दस्य गोगोकुलपतेर्गुणानां गाने श्रुतिबुद्ध्या कथने श्रुतादीनां पूर्णज्ञानरतामपि सुखं तथा
तेषामेव आत्मनि स्वात्मविषये ब्रह्मार्थव्यज्ञानेन जायमानं यत्र न तथेत्यर्थः । अत एव स्यात्तस्येतर-
पुराणेतिहासकथनेऽप्यपरितोषः, परितोषश्च धीभागवतकथनेनेति दिक् । अत एव 'लोकांश्च लोकानुगतान्
पशुंश्च हिवाधितास्ते चरणातपत्रम्, परस्परं स्वदृष्ट्यादर्मापुसीयूपनिर्यापितदेहधर्माः' । 'अयं ह याव तत्र
महिमामृतं, यदनुधरितं, तत्र कथामृतं, धरणादर्शनात्, येन्यतो भागवताः' । तत्र अन्यतः अन्येषां
अन्यतः रिपयादिभ्यो वा अन्यत्र देहादीं कुत इत्यर्थः । मायैरिमणिकल्पितम् । 'ज्ञाने प्रयाममुद-
पास्य, निवृत्तनयैः, नैवानिदुःमहा' इत्यादि वाक्यैः धीभागवते तथैव निरूपणात् । ननु तरनि शोकमा-
यिन्, तमेव त्रिदिशानिष्टपुमेर्नान्यादिभुतेः का गतिरिति चेत्, अत्र यदामः, तस्मान्नानिष्टपुन-
र्येति वाक्यान्निमित्तो ज्ञानानपेक्षणाज्ञानिनस्तु कैश्चिदप्यमपीत्यादिवाक्यैर्भगवत्प्रेक्षणपरिप्रेक्ष्य-
मार्ग एव मर्मापीनः । भुत्वारिषु ज्ञानरजोगिम्नु दुःखानापर्ययमादेव, परमानन्द्यादिषु म-
र्षयः । वस्तुतस्तु दुःखमापोप्येतदपीन एव । अतर्थाज्ञानमिति वातयान् । अत एवापार्थक्यम-
वाधिकरणे 'दुःखं मती'त्यास्य व्यापयेत्त ज्ञाने मलयमावात् सदकार्ययोग्यतामगमरदाः दुर्योतनमजि-
भयनीति निर्मादत इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥ ननु गुणगाने कृतेपि किं भवतीत्याशङ्क्य तत्र प्रहृष्य-
परिचायकं पत्रमाहुः त्रिदशमानामिति । गुणगानेन साम्प्रसारस्युक्ता तद्व्यापकं त्रिदशमानम्

उपतपतो जनान् दृष्ट्वा यदा कृपायुक्तो भवेत् तदा सर्वे सर्वात्मकं सदानन्दं परं ब्रह्म हृदि स्थं परमव्योम्नि प्रादुर्भूतं बहिः प्रकटं भवतीत्यर्थः । अत एव ब्रजसीमन्तिनीनां गुणगानेन हृदि प्रादुर्भूय तन्मनस्का इत्यादिना तथाभावसम्पत्तौ कृपया भगवान् प्रादुर्भूत इत्युच्यते । तदेवोक्तमाचार्यैः 'नहि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित्, भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनमिति । यद्वा, सदानन्दस्य भगवतो हृदि स्थं अग्निप्रायादिकं बहिर्निर्गतं भवतीत्यर्थः । अत्रायमग्निसन्धिः । 'रुद्रः सुस्वरं राजन्नि-
त्यादिना तादृशभावे यदा कृपायुक्तो जातस्तदा भगवतोऽग्निप्रायः प्रभुर्भव मया परोक्षं भजता, न पारयेह निरवतसंयुजामित्यादिना विर्भावित इति तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु किमिति कृपापेक्षया गुणगानेन क्लेश सम्पादनीयः, ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मानन्द एव सम्पाद्यतामिति चेत्, तत्राहुः 'सर्वानन्दमयस्यापीति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानीति श्रुतेः सर्वत्र स्थितो य आनन्दः स भगवति प्राचुर्येण वर्तते इति तदा श्रितस्य मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दो न कस्यापि दुर्लभत्वम्, 'सर्वं मद्भक्तियोगेनेति वाक्यात्, तथापि कृपानन्दः कृपारूपो य आनन्दः स भगवद्दर्माणां स्वरूपसमानयोगक्षेमत्वात् कृपया वा यो भजनानन्द इत्य-
सं तु सुतरां दुर्लभ एव । ब्रह्मानन्दस्यापि दुर्लभत्वात् । सम्भवति साधनमिह किञ्चिदिति चेत्? गुणगान-
मेवेति गृह्यते । अत एवोक्तमाचार्यैः 'लौकिकस्त्रीषु संतिष्ठः तद्वारा पुरे मवेत् । स्वानन्दस्थापनार्थं हि योग्यतापि निरूपिता । अतो हि भजनानन्दः स्त्रीषु सम्यग् विधार्यते' इति । एतदर्थस्तु प्रभुचरणै-
रेवं विवृतः । 'भजनानन्दस्य स्वरूपात्मकत्वेन रसरूपत्वात् तस्य च स्वशास्त्रसिद्धस्यैव तथात्वात् भगवदनिरिक्तलोके पिवाहवतीषु सम्यक्स्थितो भवति । तत् एतत्कथाश्रवणेन तद्भावोदये पुरुषेपि स-
म्भो भवेत्, नान्यथेति स्त्रीष्वेव तद्धानमित्यर्थ इति । तत्रैव द्वितीयकारिकार्थनिरूपणे यद्वा, बलदेवे-
स्वधर्मात् निरूपयता भगवता 'गोप्योन्तरेण मुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीरिति वाक्ये श्रियोपि स्पृहानिरूपणेन तस्या अपि दुर्लभो यो रसः, तं प्राप्य गोप्यो धन्या इति ब्रजस्त्रीष्वेव स्वानन्दानुभवयोग्यता निरूपिता, नान्येषु नान्यासु धेतव्यः । तथा च तत्रैव तदधिकारित्वात् तथेति भाव इत्येतत्सर्वं हृदिकृतोक्तं कृपानन्दं सुदु-
र्लभ इति । 'नाय सुगतापः' 'नेमं प्रिरज' 'एता. पर' 'केमा स्त्रियः, नाय श्रियः' 'आसामहो' इत्यादि-
वाक्यैः श्रीभागवतेपि तस्य तथात्वनिरूपणाच्च । कृपानन्दस्य दुर्लभत्वबोधकं तत्कार्यमाहुः 'हृदत' इति ।
हृदत हृदयप्रतिष्ठः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णं गुणगानेन प्रतिक्षणं वर्धमानः जनान् श्लाघयते रससिन्धौ निमज्जयतीत्यर्थः । अत एव 'बर्हापीडे'ति पद्ये स्वामिर्निना सुधाद्वारा भावात्मकः प्रभुरन्त प्रविष्टो 'भक्षयता'मित्यादिभिस्तद्वर्णितगुणश्रवणेन पूर्णः श्रीवामयतामेव सम्पादितवान् । अत एवोक्तं धीमदाचार्यैर्युगलगीते 'अन्तः प्रविष्टो भगवान् सुगतादुद्धृत्य कर्णयोः, पुनः प्रवेशयते सम्यक् तदा भवति सुखि' इति । एतद्विराजे यथार्थमर्थेवास्माभिरुक्त इति सर्वमनवद्यम् ॥ ८ ॥ एवं सोपपन्नक-
गुणगानं सत्स्वरूपम् निरूप्य कर्तव्यत्वेन तदुपसहरन्ति 'तस्या'दिति । यस्यात्मगोपानोपासनादि-
मार्गतो भक्तिमार्गो निरतिशयितनिजविषयः 'नैष्यन्ममपि पूजादिना ब्रह्मलोक'मित्यादिवाक्यान् तस्यार्हतोः मयं कर्मशानोपासनादिकं परित्यज्य सवाग्यनं त्यज्या निरुद्धभगवता स्वीयत्वेन धृतरत एव किञ्चिद्विग्रहमप्यन्यदप्यं साधनानि विदधन्निर्गुणा एव सर्वदा सर्वेष्टवातारान् कर्तव्यत्वेन ज्ञेया इत्यर्थः ।
ननु येदमार्गानुसारेणेति वाक्यात् तन्मार्गस्य व्याख्यातृमित्रदुविधात्वात् केवलं स्वगुणान् गायेदिति गद्यापामाह सदानन्दपरैरिति । सदानन्दः आनन्दमयः परः परमात्मा परमकाष्ठापन्नो न तु पुण्यादि चेतां तारतारित्यर्थः । शिष्या विदोषणमेतन् । अनेन ब्रह्मसाधे स्थित्वा गुणगानं कर्तव्यमित्युक्तं भवति । ततः तस्य एव गुणैर्मयो जीवस्य सच्चिदानन्दता गुणप्रयाविभावेन अक्षररूपतया पुरयोत्तमा-
विभावयोग्यता मयतीत्यर्थः । अत इति पाठे गुणगानं कियमाणे न्यत एव यत्सुभ्याभावात्साध्यात्मम्, न तु तदर्थं प्रयत्नाभ्यसारेणेति तथेत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं गुणगानरतं स्यातामभिधाय निरोधलक्षणलीलैव सति दि-
र्गति मन्त्र स्वीयार्थमेव निरोधविवृत्तिकर्तृत्वमिति यदन्तः तस्य यथावदभिधायितानुमानाय दृष्टान्तं निरूपय-
त्यत्र न्यायप्रमाणमपि, अहं निरुद्ध इति । अहं निरोधेन स्वरूपं रणदि भावुणोनि तारतारं गुणं

गानद्वारा निरुद्धः भगवता स्वगुणैरावृत्तसर्वेन्द्रियः निरोधपदवीं निरोधस्य मार्गं गतः प्राप्त इत्यर्थः । गत इति कर्तरि क्तः । यद्वा निरोधेन भगवता भक्तेषु कृतेन निरोधेन तद्भावनया अहं तथेत्यर्थः । अत एवोक्तं 'भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते' इति । नन्वेतादृशस्य किं निरोधवर्णनप्रयासेनेत्यत आहुः निरुद्धानां त्विति । निरुद्धत्वे प्रकारान्तरद्योतनाय तुशब्दः । भगवता शास्त्रानुसारेण प्रमेयबलेन चात्मसात्कृतानां निरोधाय प्रपञ्चविस्तृतिपूर्वकं स्वात्मसिद्धिर्वा निरोधं निरोधलक्षणं भक्तेषु भगवत्कृतं वा वर्णयामीत्यर्थः । वर्तमानक्रियापदात् सर्वदा एतदमिनिवेशः सूचितः । तेषामर्थं भगवन्तं विज्ञापयन्त इत्याहुः त इति । त्वत्सम्बन्धिनं तेषां त्वत्सम्बन्धिनं निरोधं वा । अत एव उभयथापि तवैवायं भार इति भावः ॥ १० ॥ नन्वेतादृशेषु गुणेषु विद्यमानेषु कथमत्र सर्वं न प्रवर्तन्त इत्याशङ्क्य तदभाग्यमेव हेतुत्वेन वदन्त आहुः हरिणेति । य इति भाग्यरहिताः । यस्तस्ते हरिणापि सर्वदुःखहर्त्रापि भगवता हेतुत्वेन वदन्त आहुः । उपसर्गद्वयं कथमपि येषां प्राश्यभावाय । निबन्धात्मासुरी मतेति प्रयोजना-विशेषेण नितरां मुक्ताः । उपसर्गद्वयं कथमपि येषां प्राश्यभावाय । निबन्धात्मासुरी मतेति प्रयोजना-विशेषेण नितरां मुक्ताः । मामप्राप्यैवेति तु प्रमेयबलेनेति दिष्टम् । अत एव श्रीभागवते 'विना पशुणा'दिति शुक्रो मिथानात् । मामप्राप्यैवेति तु प्रमेयबलेनेति दिष्टम् । अत एव श्रीभागवते 'विना पशुणा'दिति शुक्रो मिथानात् । ते आसुराः कर्मिणो देवा अपि भवोजन्ममरणप्रवाहः स एव सागरस्त्र मग्नाः । तस्य सागरत्वं नरकादिगिलनसम्भावनाया, तत्र यथा पुनरुज्जनासम्भव एवमत्रापि कामादिमिप्राप्तेन पुनर्मोक्षमार्गप्रवेशासम्भव इत्येतदसंसाध्येन दुर्लभत्वं वदन्तो निरुद्धानां व्यवस्थामाहुः ये निरुद्धा इति । भगवता ये निरुद्धा गुणैरात्मसात्कृताः त एवात्र गुणगाने मोदमानन्दं आत्ममन्तात् यान्ति प्राप्नुवन्ति । एवकारेण अनिरुद्धानामनीदृशत्वमित्यभाणि । तेषां गुणेष्वरुचेः । तदुचिस्तु भगवदनुग्रहेणैव । अत एव अर्जुनाभ्यां भगवता मृदुपदाम्बुजस्पर्शेन देवर्षिवाक्यानुग्रहे कृते वाणी गुणानुकथन इत्यादिना प्रार्थितम् । उक्तं च तथैव श्रीमदस्वलक्ष्म्यचरणैर्मक्तिहंसे, 'तदर्थित्वस्य चरणकार्य-त्वा'दिति । अहर्निशमिति । न तेषां क्षणमपि सांसारिकदुःखसम्भवः । 'मद्गतायातयामाना'मिति वाक्यात् ॥ ११ ॥ ननु पूर्व गुणगानस्य सुखजनकत्वोक्त्या तस्य च मनोधर्मत्वेन मनस्येवोदयात् तेन तन्निरोधसम्भवः सर्वेन्द्रियाणामहमहमिकया तत्परताया निरोधपदार्थत्वेन आचार्यैरक्षण्वतां फलमित्यस्य विवरणे निरूपितवान्मनसस्तथात्वोपायसिद्धावपि कथं चक्षुरादीनां तथात्वमित्यादाय तदुपायमाहुः संसारवेष्टादुष्टानामिति । संसारस्याहंताममतात्मकस्य य आवेश आत्ममन्तात् इन्द्रियेषु प्रवेशस्तेन दुष्टानां विकृतानां भगवद्विमुखानामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां हिताय भगवत्परतया हितं कर्तुं सर्ववस्तूनि दारागारपुत्रादीनि कृष्णस्य सदानन्दस्य योजयेत् युक्तं युक्तमित्यर्थः । कर्मादीनां सम्बन्धमात्रविवक्षायां पश्येवेति पश्ये । ननु कृष्णे समर्पणेन कथं तेषां दोषनिवृत्तिरित्या-शङ्काहुः ईशस्येति । सति समर्थः । आधिदैविकतामपि सम्पादयितुम् । तस्य दोषनिवर्तकत्वे किमा-श्रयमिति भावः । ननु कृष्णस्येशत्वेपि न परमकाष्ठापन्नत्वमित्यत्र समाधानमाहुः भूम्न इति । समर्पणे प्रयोजनान्तरमाहुः भूम्न इति तादर्थ्यं चतुर्थी । तथा च भूमशब्दवाच्यसर्वात्मभावप्राप्तये सर्ववस्तूनि समर्पयेदित्यर्थः । अत एवाचार्यैः साधनाध्याये 'भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्वन् तथाहि दर्शयती'त्यधिकरणे । ननु सुखस्वरूपजिज्ञासायां यो वै भूमा तस्मिन्मिष्युक्तम् । भूमस्वरूपजिज्ञासायां यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना तद्यन्निरूपितं तत् सर्वात्मभावस्वरूपमिति निरूपितम् । यद्वा भूम्न इति भूमा भगवानेव सर्वाधिकः, अत एव भूमा सम्प्रसादादभ्युपदेशादित्यधिकरणे भूमा भगवानेवेति निर्णयमाचार्यैः ॥ १२ ॥ नन्वेत-त्सर्वं भगवता स्वस्मिन् दयालुत्वधर्मे प्रादुर्भाविते साधकमन्यथा कृतमपि गुणगानादिकं व्यर्थमेवेत्याशङ्क्य यथा भगवति दयालुत्वं सिध्यति तं प्रकारमाहुः 'गुणैर्याविष्टचित्ताना'मिति । सर्वदाव्यवधानेन भग-वतो गुरुरित्यर्थः गुणेषु ऐश्वर्यादिषु वा सौन्दर्यादिषु वा आदिष्टचित्तानां अन्यानुमन्धानरहितान्तर-रणानां 'तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदास्तक्ता भवन्ति ही'त्याचार्यवचनाद् गुणैर्मदासक्त्या वर्धमानया संसारो ह्यधिकेषु अहन्ताममतरूपः निरहरेणः भगवद्विरहेण हेराश्रयं तो उर्मौ न स्वातामित्यर्थः । 'मृ-प्वन् गुणन् संसार्यंश्च चिन्तयन् नामानि रूपानि च महत्यानि ते, क्रियासु यस्त्वधरणारविन्दोरादिष्ट-चेता न भवाय कल्पते' 'तत्र कथामृत'मित्यादिवाक्यात् । यद्वा, संसारसद्विरहश्च ताभ्यां यौ हेतौ तौ

तथेत्यर्थः । अयमर्थः । गुणाविष्टचित्तानां सर्वत्र संसारेण अहन्ताममतारूपेण अमिलपितप्राप्तितदभा-
 चाम्नां यः क्लेशः यश्च संसाराभावेन भगवत्पि तदभावेन भवति सोऽपि तथेत्यर्थः । भगवद्विषयकसंसा-
 रस्य सत्तामप्यपेक्षणीयत्वात् । अत एव 'कुर्वन्ति गोवत्सपद' मित्यत्रत्यस्य गोवत्सपदमात्रकरणोक्त्या
 अहमेतद्वासोऽयं मम स्वामीत्येतावान् संसारः स्थापितो भवतीति निरूपितमाचार्यैः । स च क्लेशः
 'हेतुशोभिकतरस्तेषां' मित्यादिना भगवता गीतायामेव वर्णितः ॥ १३ ॥ ननु गुणाविष्टचित्तवेष्यनिष्ठ-
 निवृत्तिरेव किमित्याशङ्क्यामाहुः 'हरिवत्सुख'मिति । हरिः सर्वदुःखहर्तुर्भगवतो यथा सर्वदेव भक्तसाहि-
 त्येन सुखं पूर्णानन्दत्वाद्भगवत्सुखा गुणाविष्टचित्तत्वेऽन्तस्तदाविर्भावाद्भगवत्साहित्येन तथैव सुखमित्यर्थः ।
 'सदा सत्संगयुक्तानामवस्थैवं यदा भवेत् । तदा दयालुता दैन्यदर्शनात्तु हरेर्भवे' वित्ताशयेनाहुः तदा
 भवेद् दयालुत्वमिति । अन्यथेति । एवं भावाभावे भगवतोऽपि क्रूरता अवकृपालुता अनपेक्षकत्वेन
 मतास्माकं सम्मतैत्यर्थः । अत एव नैवात्मन इति श्लोके भगवत् आत्मनः प्रभोर्निजलाभपूर्णस्य अवि-
 द्वजनोपकृतोऽपराग्रहीतुः करणया किङ्करनिवेदितानुग्राहकत्वमुच्यते श्रीभागवते । सा च पूर्वोक्तभावे-
 नैव भवतीति सर्वमनवयम् । ननु कालकर्मस्वभावादिभिर्बुद्धिनाशवैयर्थ्योद्वेगादिदोषसम्भवे कथं गुण-
 गाननिर्वाह इति चेत्, तत्राहुः बाधशङ्कापि नास्त्यत्रेति । अत्र गुणगाने कालादिबाधशङ्कैव न, यतो
 भगवत्तैवोक्तं श्रीभागवते 'न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे न ह्युच्यन्ति नो निमिषो लेढि हेति'रिति । किञ्च ।
 नात्र भगवतापि बाधः कर्तुं शक्यः, तत्र के वराकाः कालादय इत्यर्थः । अत एवोक्तमाचार्यैर्'हरिरत्र न
 शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोपर' इति । ननु सर्वकृतिसमर्थस्य भगवतः कथमेतद्भावबाधकृत्यसमर्थत्व-
 मिति चेत्, सत्यम्, परन्तु सर्वस्य वशीति श्रुत्या सर्वावश्यस्य भगवतो भक्तवश्यतेय सर्वसमर्थस्य भक्त-
 भावबाधासमर्थत्वमिति भावः । एवमनिष्ठनिवृत्तिमुक्त्वा इष्टप्राप्तिमाहुः तद्दध्यासोऽपि सिध्यतीति ।
 गुणगानेन तस्य भगवतः अध्यासः सर्वत्रावभासः सोऽप्यवान्तरफलतया सन्त्यक् सिद्धिविषयो भवतीत्यर्थः ।
 अध्यासपदं घटादिषु तदवभासस्य भावप्राप्तयुक्तत्वेन वस्तुत आसक्तिभ्रमवोधनाय । अन्यथा घटादेः
 गुरोत्तमामिषत्वं स्यात्, नहि घटादिः साक्षात्तदमित्तः, किन्तु परम्परया । तस्याक्षरागतया तद्गारा
 तत्पात्वात्, अन्यथा तावद्धर्मपिशिष्टत्वं तेष्वप्यभिदध्यात् । ननु न्यन्त एव ब्रह्मधर्माः सच्चिदानन्दादयः
 स्तोत्रिणि चेष्ट, अक्षरागतानामेव तेषां तद्वृत्तितया व्यपदिश्यमानत्वात् । अन्यथा वर्हापीडत्वादयोऽपि व्यप-
 दिश्येरन् । न च इष्टापत्तिः । तदसाधारणधर्माणामन्यत्र कथनस्यानुचितत्वात् । किञ्च, सर्वेषां धर्माणां
 साधारणत्वे तदसाधारणधर्माभावे लक्षणाभावादनिरूप्यत्वं जीवसमत्वमभेजनीयत्वं च स्यात् ।
 तस्यादमेदस्याक्षरसमानाधिकरणत्वेन तद्वैयर्थ्यपदंश एव, न गुरोत्तमधर्मोऽन्वोपीति बुद्ध्या । नन्वै-
 थर्मादयो व्यपदिष्टा एव, किं न ते गुरोत्तमधर्मा इति चेत्, सत्यम्, तद्धर्मा एव, परं त्वक्षरस्य धरण-
 रूपेण तद्विमिश्रतया तेषां तत्र सद्भावात् । यतो व्याप्तादिष्वपि तद्विच्छया तद्भावः, युक्तं भर्माः स्वीरिति
 पाष्यात् । एवं मति 'उत्तम गुरोत्तमवन्त्य' 'भेदव्यपदेशाद्ये'त्यादिस्मृतिमूयर्मीमांसया अक्षरामेदः
 गुरोत्तममेद इति भेदाभेदादोऽस्माकमिति हिक् ॥ १४ ॥ ननु वरागस्य गुणगानादप्येन तदभावे
 भद्रहीनत्वेन न सफलत्वमित्याशङ्क्य तदप्यनेनैव भवतीति साधनसम्पादकरूपमुक्त्येमाहुः भगवद्भ-
 मन्तामप्यर्थादिति । भगवद्भर्मा गुणगानं तत्तामध्यासस्तुनानेरेव विषये भगवद्भर्तृविषये विरागो
 रागाभावः निरः, भव्यापरिमाष्यो भवतीत्यर्थः । 'सा अहधानस्य विवृद्धमाता विरतिमन्यत्र
 करोति पुन' इति पाष्यात् । यदा, भगवद्भर्माः भगवत्सीलादयः, तत्तामध्यासं तत्त्वभावादेव विरतो
 भवतीत्यर्थः । अत एवोक्तमित्यर्थं भूतगुणो हरिर्मिति ॥ १५ ॥ एवं सोऽपत्तिकं गुणगानकृत्यतामनि-
 धाय तदुपगमहरति एव ज्ञातेति । एवं पूर्वोक्तं प्रकरणे ज्ञानमागतं गुणयणेन उक्तं ज्ञाना-
 गमोपेक्षा परिमृज्य तदा काण्डव्यपदेशेन गुणा यस्य वर्णनीयाः । अत्र बाधशङ्कं व्यापार्येमाहुः
 कामन्तरादनुसंधर्तितः । व्यापार्येणोपपन्नस्य बाधशङ्कं त्याज्यत्वम्, भिर्भगवतां भगवत्सिद्धि पा-
 वता ॥ १६ ॥ ननु गुणगानं रागाभावादिबन्धीकृतचित्ततया कार्यं इत्याशङ्क्य तावदेतद्गुणगानस्य

पूर्वोक्तमुख्यनिरोधाधिकाररूपत्वात् तदनुत्तवा भगवत्स्वरूपध्यानमात्रमेव साधनमाहुः हरिमूर्तिः
 सदा ध्येयेति । एवं कृते तदेकशरणस्य अन्याशङ्क्यपूरणमनोरथस्य सर्वथा निःसाधनस्य गजेन्द्रस्यैव
 रक्षार्थं भगवानादिर्भवतीति ज्ञापयितुं हरिरिति । ननु योग इव कल्पितमूर्तेरपासनायामिव सम्पादिता-
 प्यमक्रियाविशेषयुक्तमूर्तिना ज्ञान इव सोपधानमूर्तेर्ध्यानमिहापि भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः हरिमूर्ति-
 रिति । भक्त्याविर्भूतस्वरूपस्यैव ध्यानम्, न त्वन्यथाभूतस्येत्यर्थः । ध्येयेति विध्यर्थककृत्यप्रत्ययेन आव-
 श्यकार्यं द्योतितम् । ननु ध्यानपूर्वकगुणगानमात्रेण किं भवतीत्याशङ्क्याहुः सङ्कल्पादपीति ।
 सङ्कल्पादिचारमात्रादपि तत्र भगवन्मूर्तेः प्रादुर्भावात् भगवतो दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टमवाधितं भवति ।
 तथा कृतिः कटाक्षक्षेपणादिरूपा, गतिः विलासगतिः, एतत्सर्वं ध्यानपूर्वकतादशगुणगानेन निरोधा-
 द्भगवत्स्वरूपे स्पष्टमवाधितं अनुभूतं भवतीत्यर्थः । निरोधोपयोगिसाधनान्तराण्याहुः, श्रवणं कीर्तन-
 मिति । श्रवणं श्रीभागवतादेः, कीर्तनं, एतद्वयमपि स्पष्टम्, सङ्कोचादिकमकृत्वा कर्तव्यम् । अन्यथा
 श्रवणे कीर्तने असम्भावनाविपरीतभावने स्याताम्, तथा च अतथैः स्यादिति भावः । श्रोतृसापेक्षं
 कीर्तनं, तद्विरपेक्षं गानमिति तयोर्विवेकः । किञ्च पुत्रे कृष्णप्रिये कृष्णस्य प्रियः कृष्णः प्रियो वा यस्य
 तथाभूते रतिः कार्येत्यर्थः । पुत्रे कृष्णप्रिय इति व्यत्यासेन कृष्णप्रियत्वेनैव रतिः कार्या, न पुत्रत्वेनेति
 भावः सूच्यते । अतः परं साधनसमुदायफलं निरूपयन्तः शरीरपरिवर्तलक्षणं प्रतिबन्धनिराकरणमाहुः
 वायुरिति । सपरिकरेण गुणगानेन प्रकटे भगवति तच्चरणमकरन्दगन्धघ्राहः स्वविवरैः प्रविशन् शरीरग-
 तमलांशं शोषणयोग्यं शोषयित्वा तदयोग्यं स्ववेगेनोत्क्षिप्य तनौ शोषमाणं शोषः अवशिष्टो यश्चरणरेणु-
 सम्यन्धी भागः तं नयेत् प्राप्नुयात् । तथा सति अस्मिन्नेव शरीरे अलौकिकत्वसम्पत्त्या पुरोत्तमानन्दा-
 नुभवयोग्यता भवतीत्यर्थः । एतेनैतदतिरिक्तसाधनैरयं प्रतिबन्धो न निवर्तत इत्युक्तम् । यथाहनास्यापि
 दुःसंगादिना भावनाशसम्भवादुपायमाहुः यस्येत्यति । यस्य पुत्रादेर्भगवत्कार्यं सेवादिरूपं स्पष्टं प्रकटं
 प्रातिकूल्येन न दृश्यते शिक्षायामपि, तदा सति सामर्थ्ये तस्य विशेषेण भ्रष्टादिकमकृत्वापि निग्रहः
 कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथा सति सामर्थ्ये तदनिग्रहे 'अप्रतिपिद्धमनुमतं भवती'ति न्यायेन तद्रती पुत्रे
 कृष्णप्रिये रतिरित्यनेन विरोधापत्तेरित्यत आहुः इति निश्चयः । सति सामर्थ्ये निग्रह एव कर्तव्य इति
 भावः । इदमुक्तं भवति । कृष्णप्रियत्वे रतिरस्पष्टप्रभुकार्यवरणे औदासीन्यं प्रातिकूल्ये सति सम्भवे
 त्यागस्य सेवाप्रतिबलतया निग्रहः, असम्भवे तु त्यागं कृत्वा आन्तरभक्तिमार्गे प्रवेश इति ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ अतः परं साधनरूपं निरूपयन्तः साधनान्तराणामप्रयोजकत्वं वदन्तः सः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

निरोधलक्षणम् ।

गोस्वामी श्रीपुरुषोत्तमजीकृत टीकाना भाषांतरसहित.

निज जनउपर कृपावंत श्रीमद्वल्लभाचार्यजीने प्रणाम करीने तेओश्रीनो आ दास
(श्रीपुरुषोत्तमजी) निरोधलक्षण ग्रन्थनो विचार करे छे.

श्रीमद्वल्लभाचार्यजी संन्यासनिर्णय ग्रन्थमां भक्तिमार्गीय त्याग प्रभुना विरहना
अनुभवनेमाटे कर्तव्य छे एम सूचवे छे; कौण्डिन्यऋषि अने श्रीगोपिकाओ ए वे
गुरु छे एम कहे छे; वनेना समय अने फल जूदा जूदा छे एम चोध करे छे, अने
तेपरथी अधिकारीओनो भेद सूचवे छे; ए भक्तिमार्गीय त्याग मात्र प्रेमथी ज सिद्ध थाय
छे एम आज्ञा करे छे; ए प्रेमनुं साधन शुं, एम आकांक्षा यतां आज्ञा करे छे के भाव-
नाथी सिद्ध थयलो भाव ज मात्र साधन छे; अने भावभावनाथी विलक्षण (उच्च) अधि-
कार प्राप्त यतां प्रभुना गुणगान ज विरहमां जीवन टकावी राखे छे एम आज्ञा करे छे.

त्यां एम आकांक्षा थाय छे के केवा अधिकारीने केवी भावनाथी उत्पन्न थयलो
केवा प्रकारनो भाव साधनरूपे उपयोगी थइ पडे छे? वळी प्रभुना गुणो पण त्यां
पाधक केहेला छतां केवा अधिकारमां केवा प्रकारे जीवन टकावी राखवामां साधनभूत
थइ पडे छे? एम पण आकाक्षां थाय छे. वळी भक्तिवर्धिनी ग्रन्थमां श्रीमद्वल्लभा-
चार्यजीए आज्ञा करीछे के जे भक्तने भक्तिनो बीजभाव दद ययो होय अने जे भग-
वाने आज्ञा करेली अने आपे विचारेली रीतिए भजन करतो होय एवा भक्ते भक्तिनी
प्रवृद्धिने माटे गृहत्याग करीने श्रवण कीर्तनरूप साधन करवां; जेनो बीजभाव दद न
ययो होय तेणे तो घरमां रहीने पूजा श्रवण वगेरे करीने प्रभुनुं भजन करवुं, अने
एम करतां करतां प्रभुतरफ स्नेह आसक्ति अने व्यसन थाय त्यारे ते कृतार्थ थाय एम
कहुं. आगळ जतां त्याग करवा वगेरेनी आवश्यकता वतामी. त्यांपण भक्तिवृद्धिनुं
स्वरूप शुं, भक्तिनी वृद्धि थई छे एम केम मालम पडे, एम आकांक्षा थाय छे.
अने सेवाफलविचरणमां आज्ञा करी के जो आद्य फल (अर्थैकिक सामर्थ्य)

ન પ્રાપ્ત થાય તો સેવા આધિદૈવિકી થઈ શકતી નથી, તેથી જ ફલ પ્રાપ્ત થયું નથી એમ સમજવું. ત્યાં પણ એમ આકાંક્ષા થાય છે કે સેવા આધિદૈવિકી કેમ થાય ?

અપ્રમાણે ઉપર કહેલા ગ્રંથોમાં આ સર્વ આકાંક્ષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે પૂર્ણ કરવાને આપ એમ બોધ કરે છે કે જેવી રીતે ભગવાન્ અવતાર દશામાં ભક્તને દર્શન થાય એવા ગુણલીલાઓવડે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ કરાવી પોતામાં આસક્તિ કરાવી નિરોધ ધીમે-ધીમે ક્રમવાર કરાવે છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે તેમ હાલ અનવતાર દશામાં જ્યારે પોતે મૂતલપર પ્રકટ વિરાજતા નથી ત્યારે પણ શ્રવણ કીર્તન વગેરેથી અનુભવમાં આવે એવા ગુણલીલાઓવડે જ ધીમેધીમે ક્રમવાર નિરોધ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે; માટે ત્યાગપૂર્વક શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાથી ભજતા ભક્તે, તેમજ ત્યાગ-પૂર્વક કીર્તનથી ભજતા ભક્તે, તેમ જ ઘરમાં રહીને સેવાપૂજા વગેરેથી ભજતા ભક્તે સર્વેએ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ ઉપર કહેલો નિરોધ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કર્યા કરવો.

તેમાં પણ જે ભક્ત ત્યાગપૂર્વક શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાથી ભજતો હોય તેણે પોતાપર પ્રભુની કેટલી કૃપા થઈ તેની પરીક્ષા કરવી, (પોતાના મનમાં વિચારથી સમજવું), પ્રભુના ગુણગાન ગાવા, પોતાની અવસ્થાની પરીક્ષા કરવી, એટલે પોતે કેટલે દરજે પહોંચ્યો છે તેનો મનસાથે વિચાર કરવો, અને પોતાના અધિકારપ્રમાણે પોતાના મનમાં પ્રભુપરત્યે ઉત્પન્ન થતા મનોરથોપરથી પોતામાં નિરોધની ઉત્પત્તિ ક્યાંસુધી થઈ તેનો વિચાર કરવો.

જે ભક્ત કીર્તનવડે પ્રભુનું ભજન કરતો હોય તેણે કીર્તનથી પોતાને અનુભવમાં આવતા સુખવિશેષથી પોતામાં ભક્તિની વૃદ્ધિ કેટલી થઈ તેની પરીક્ષા કરવી, અને પ્રસુકૃપા પોતાપર કેટલી થઈ તેનો વિચાર કરવો.

જે ભક્ત ઘરમાં રહી પ્રભુનું ભજન કરતો હોય તેણે પોતે જે સેવા કરે છે તે આધિ-દૈવિકી પર્યંત પહોંચે તેમોટું શ્રવણ કીર્તન ધ્યાન નિરંતર કર્યા કરવાં.

આ સર્વનો ઉપદેશ કરવાને આપ નિરોધલક્ષણ ગ્રંથનો આરંભ કરે છે. કોઈને એમ શકા થાય કે આ નિરોધલક્ષણ ગ્રંથ સંન્યાસનિર્ણય વગેરે વીજા ગ્રંથોના શેષ-અઘરૂપ છે એમ ધારનારું શું કારણ છે? જેમ વીજા ગ્રંથો એકએકથી સ્વતંત્ર છે તેમ આ ગ્રંથ પણ સ્વતંત્ર છે એમ શામાટે ન માનવું?

આ શદ્ધાના સમાધાનમાં કહેવાતું કે આ ગ્રંથમાં ગ્રંથ કરવાની પ્રતિજ્ઞા નથી, તેથી કોઈપણ કારણને લીધે આ ગ્રંથ કર્યો એમ તો આપણે માનવું જ પડશે; વહી સંન્યાસનિર્ણયમાં કહેલી ભાવના વગેરેનું સ્વરૂપ શું એમ આકાંક્ષા થાય છે, તેમ જ પ્રભુના ગુણગાન જીવનના હેતુરૂપ થઈ પડે છે તે કયે પ્રકારે થાય છે, એમ આકાંક્ષા

થાય છે, તેમજ ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા ભક્તિવૃદ્ધિ પદમાં મક્તિવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ શું
 એમ આકાંક્ષા થાય છે, તેમજ સેવાફલવિવરણમાં કહેલા અનાધિદૈવિકી પદમાં
 સેવા આધિદૈવિકી કેમ થાય, એમ આકાંક્ષા થાય છે—તેમજ આ નિરોધલક્ષણ
 ગ્રંથમાં શ્રીયશોદા વગેરેને થયેલા દુઃખની આશંસા ગુણકીર્તન વગેરેનું જે વર્ણન છે તે
 અક્ષમાત્ એટલે પ્રયોજનવગરનું થઈ પડે છે, માટે એ સર્વ શામાટે કહ્યું એમ આકાંક્ષા
 થાય છે, માટે આ નિરોધલક્ષણ ગ્રંથ ઉપર લેખેલા સંન્યાસનિર્ણય ભક્તિવર્ધિની
 અને સેવાફલવિવરણ ગ્રંથોમાં ઉત્પન્ન થતી આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરે છે તેથી, અને આ
 ગ્રંથમાં દયાલુત્વ વગેરે શબ્દો છે તેનું વિશેષ જ્ઞાન કરાવે છે અને તે તે ગ્રંથોમાંના
 પ્રમેયનું પણ વિશેષ જ્ઞાન કરાવે છે તેથી, આ ગ્રંથ સંન્યાસનિર્ણય વગેરે ગ્રંથોનો
 શેષભૂત છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

કદાચિત્ કોઈ કહે કે ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા કોઈપણ શબ્દનું વિશેષ જ્ઞાન
 નિરોધલક્ષણમાં થતું નથી, માટે ભક્તિવર્ધિનીના શેષતરીકે નિરોધલક્ષણ નથી,
 તો તે ચરોચર નથી, કેમકે સંન્યાસનિર્ણયના પ્રમેયમાં જ ભક્તિવર્ધિનીનું પ્રમેય
 આવી જાય છે.

પરસ્પર આકાંક્ષા પૂરાતી હોવાથી જ શ્રીહરિરાયજીએ પણ 'શ્રીકૃષ્ણરસવિક્ષિત' એ
 પાંચ શ્લોક જો કે સ્વતંત્ર જણાય છે તો પણ જલભેદના અક્ષમાત્ ગણેલા છે. તેથી
 એપ્રમાણે અક્ષરૂપ ગણવામાં અને એકવાક્યતાનો અક્ષીકાર કરવામાં કાંઈપણ વાધક
 નથી; તેથી આ નિરોધલક્ષણ ગ્રંથનું સંન્યાસનિર્ણય ભક્તિવર્ધિની અને સેવા-
 ફલવિવરણના શેષરૂપે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

સંન્યાસનિર્ણયમાં સિદ્ધ કર્યું છે કે ત્યાગી મક્તને માનના માવથી સિદ્ધ થયેલો
 માવ જ સાધનરૂપ છે, ત્યાગીઓમાં પ્રથમ અધિકારીએ કરેલો ત્યાગ પ્રસુના વિરહના અનુ-
 મવને માટે જ હોય છે, અને વિરહ એ પ્રાકટ્યના નિરોધમાવથી થયેલા દુઃખરૂપ છે, એવા
 (વિરહી) અધિકારીને શ્રીકૃષ્ણમાં આમક્તિ હોવાથી ઘરમાં રહેલા મનુષ્યો વાધક અને
 અનાત્મરૂપ (પોતાની સાથે સંબંધવિનાના) માણે છે, તેથી પ્રપચ્ચની કાંઈક વિસ્મૃતિ
 થઈ મગવાનમાં આમક્તિ થાય છે, અને પછી વ્યસન થાયછે, ત્યારે મગવાનના ગુણ અને
 સ્તીલાનું પ્રાધાન્ય હુટી જઈ મગવાનના ન્યસ્પમાં આમક્તિ થાયછે, અને મગવાનના
 સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી દીનતા થાય છે, મગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ તો જન્મપ્રકરણમાં
 કયાપ્રમાણે મક્તના દુઃખથીજ થાય છે છું જ્ઞાન હોવાથી પણ દુઃખની રૂઝા ઉત્પન્ન
 થાય છે. એવું દુઃખ અનિશ્ચય થાય તેવું મક્તની વૃદ્ધિરૂપછે, કેમકે તે બિનિમાં પ્રવ-

અની વિસ્મૃતિ અને મગવાનમાં આસક્તિ અધિક થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા દુઃખની ઇચ્છા અને તેની માવના એ આવા નિરોધનું કાર્યલક્ષણ સમજવું.

પ્રથમ શ્લોકમાં એવા નિરોધનાં કાર્યલક્ષણનું વર્ણન કરવામાં છે:—

યચ દુઃખં યશોદાયા નન્દાદીનાં ચ ગોકુલે ।

ગોપિકાનાં ચ યદ્ દુઃખં તદ્ દુઃખં સ્યાન્મમ કચિત્ ॥ ૧ ॥

સાન્વયપદાર્થ:—ગોકુલે (ગોકુલમાં) યશોદાયા: (શ્રીયશોદાને) ચ (અને) નન્દાદીનાં (શ્રીનન્દરાયજી વગેરેને) ચ (અને) યત્ (જે) દુઃખ (દુઃખ) ચ (અને) ગોપિકાનાં (શ્રીગોપીજનોને) યત્ (જે) દુઃખ (દુઃખ) તત્ (તે) દુઃખં (દુઃખ) મમ (મને) કચિત્ (કોઈક ઠેકાણે) સ્યાત્ (થાઓ).

શ્લોકાર્થ:—ગોકુલમાં શ્રીયશોદાજીને અને નન્દરાયજી વગેરેને અને (તેમના સમ્બન્ધવાળાં વીજાઓને પણ પરમ ફલને આપવાની ઇચ્છાવાળા પ્રભુએ) જે દુઃખ આપ્યું છે, પુનઃ (તેથી પણ ઉત્કૃષ્ટ) જે દુઃખ શ્રીગોપીજનોને આપ્યું છે તે દુઃખ મને કોઈક ઠેકાણે થાઓ.

આ શ્લોકમાં શ્રીયશોદા શ્રીનન્દ તથા શ્રીગોપિકાઓ એ ત્રણના દુઃખનું વર્ણન કરલું છે, તેથી જૂદા જૂદા ત્રણ પ્રકારના માવનું સૂચન કર્યું છે. વઢી શ્લોકમાં ત્રણ 'ચ' છે. 'ચ' એટલે 'અને'; તેથી 'અને વીજા પણ દુઃખી મત્તો' એવો અર્થ થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારના માવવાળા મત્તોના જેવા માવવાળા કસવગેરેથી દુઃખી થયલા, કાલથી દુઃખી થયલા, તથા અજ્ઞાનથી દુઃખી થયલા મત્તોનું પણ આ શ્લોકમાં સૂચન કર્યું છે એમ સમજવું. જેમ પ્રાકટ્ય સમયમાં કસ વગેરે અસુર હતા, તેમ હાલમાં પણ વીજા અસુરો ઘણા હોય છે, તેમ કાલ તથા અજ્ઞાન પણ હોય છે 'કચિત્' શબ્દ શ્લોકમાં છેલ્લો છે, તેનો અર્થ 'કોઈક સ્થલમાં' એમ થાય છે. કોઈ યાસ નિશ્ચિત સ્થલ નથી કહ્યું, તેથી મગવદ્ભાવવાળા જૂદા જૂદા દેશોમાં પર્યટનનું સૂચન થાય છે, તેથી એવા અધિકારીનું ત્યાગીપણુ જણાઈ આવે છે. એમ આગળ પણ સમજી લેવું.

૧ લક્ષણ એટલે વ્યાખ્યા, definition લક્ષણ કે પ્રકારના હોય છે, સ્વરૂપલક્ષણ અને કાર્ય-લક્ષણ. નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાવે તે સ્વરૂપલક્ષણ, અને નિરોધમાં ચતા અનુભવો તથા પરિણામોનું વર્ણન કર્યાં હોય તે નિરોધનું કાર્યલક્ષણ. દશમસ્કન્ધના શ્રીસુવોધિનીમાં નિરોધના સ્વરૂપલક્ષણ વિસ્તારથી નમજાવ્યા છે. આ પ્રથમા નિરોધનાં કાર્યલક્ષણના વર્ણન કરવામાં આવ્યા છે.

૨ આ શ્લોકમાં 'યત્' એટલે 'થાઓ' એ આશાસૂચક છે. આશા દર્શાવતી વચ્ચે લિટ્ સૂત્ર-પ્રમાણે આશાદર્શક ઉપસર્ગ હોય ત્યારે જ વિધ્યર્થ વપરાય, તોપણ સામાન્ય રીતે શ્લોકમાં ઉપસર્ગવિના પણ વિધ્યર્થ વપરાય છે, જમકે 'જા દેવદત્ત આવે તો મારું કાર્ય થાય,' માટે વિધ્યર્થ પ્રયોગ વાપરવામાં હોય નથી. જો એમ કહેવામાં આવે કે સાધ્યવિરુદ્ધ શ્લોકનો એવો વપરાસ પ્રમાણ ન કહેવાય, વિધ્યર્થ તો પ્રાર્થના કે નમ્નાયનામાં જ વપરાય, તો પ્રાર્થના અને નમ્નાયનામાં પણ આશંસા તો છે જ, તેથી તે રીતે અર્થ કરવામાં પણ અડચણ જટીલ રહેતી નથી, માટે હોય બાતી શકતો નથી.

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એમ થાય છે કે જે ભક્તો પ્રમુના ચાલભાવમાં આસક્ત છે, જે ભક્તો પ્રમુના કિશોરભાવમાં આસક્ત છે, તથા જે ભક્તો પ્રૌઢભાવમાં આસક્ત છે, તે સર્વેનું દુઃખ જોડીને તે દુઃખનું નિવારણ કરવાને તેવા તેવા ચાલ, કિશોર તથા પ્રૌઢ રૂપથી ભગવાન તે તે માવને અનુસાર સુખ આપવાને પ્રકટ થાય છે, માટે ભગવાનના પ્રકટ થવામાં એવું દુઃખ જ સાધનરૂપ છે. તેથી એવા ભક્તના હૃદયમાં એવા દુઃખની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર પ્રપન્ચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિરૂપ નિરોધ તેજ શ્રીકૃષ્ણનેવિષે વ્યસનનું ફલ. તેથી એવા દુઃખની ઇચ્છારૂપ નિરોધ એજ ત્યાગી ભક્તોમાં પ્રથમ (હીન) અધિકારીનું ભક્તિની વૃદ્ધિનું લક્ષણ સમજવું. ॥ ૧ ॥

હવે મધ્યમ અધિકારી જે ત્યાગ કરે છે તે વિરહ સમયમાં આસક્તિપ્રમન્યાયપ્રમાણે ભગવાનના અનુભવનેમાટે હોવાથી તેવા અધિકારીની ભક્તિની વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ તેવા નિરોધનું લક્ષણ કહીને દર્શાવે છે:-

ગોકુલે ગોપિકાનાં તુ સર્વેષાં વ્રજવાસિનામ્ ।

યત્સુખં સમભૂત તન્મે ભગવાન્ કિં વિધાસ્યતિ ॥ ૨ ॥

સાન્વયપદાર્થ:-ગોકુલે (શ્રીગોકુલમાં) ગોપિકાનાં (શ્રીગોપીજનોને) તુ (વહી) સર્વેષાં (સર્વે) વ્રજવાસિનાં (વ્રજમાં રહેનારાઓને) યત્ (જે) સુખં (સુખ) સમભૂત (સારી રીતે થયું) તત્ (તે સુખ) મે (મારા) ભગવાન્ (ભગવાન) કિમ્ (કેમ) વિધાસ્યતિ (કરશે ?)

શ્લોકાર્થ:-વહી શ્રીગોકુલમાં શ્રીગોપીજનોને અને સર્વે વ્રજવાસીઓને જે સુખ થયું તે સુખ મારા ભગવાન શું મને આપશે ?

શ્લોકમાં 'તુ' શબ્દ મુક્યો છે તે ઉપરાંત શ્લોકમાં જે નિરોધનું લક્ષણ કહ્યું તેનાથી મિશ્રતા દર્શાવવાને માટે છે. આ ભક્ત અત્યંત વિપ્રયોગથી દુઃખી છે અને રસપ્રધાન છે, તેથી પ્રમુપ્રાકટ્યથી થતી અત્યંત આસક્તિ જ તેની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે; તેથી કોઈ પણ પ્રકારે પ્રમુના દર્શનથી જે સુખ થાય તેની આકાંક્ષા યદી ઇ જ એવા ભક્તની ભક્તિની

૧ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ વેણુગીતપ્રકાશના અતમા આસક્તિપ્રમન્યાય આ રીતે સમજાવ્યો છે:-'આસક્તી સત્તા યો ભ્રમ આવર્તઃ તત્ત્વાયેન । યથા સમુદ્રાવર્તપતિતો નાવર્તતે, તથા આસક્તિભ્રમપતિતો પી-લાસક્તે રસમુદ્રત્વં ભ્રમસ્ય ચાવર્તત્વં યુજ્યતે । અતઃ એવોક્તમિદેન કેનચિત્ 'આવર્તે રસતિન્ધો ન પ્રત્યાવર્તે-ત કિં મગ્ન ઇતિ ।' તથા ચ એતાઃ તત્ત્વાયેન તદ્વચનુઃ, ન તુ મિથ્યાભ્રમપતિતા ઇત્યર્થઃ ।'

અર્થ:-આસક્તિ યવાથી જે ભ્રમ થાય છે તે પ્રમાણે, જે પ્રમાણે સમુદ્રના વમઢનાં પહેલો ફરીથી ઉપર આવતો નથી, તે પ્રમાણે આસક્તિના વમઢના પહેલો પણ પાછો નીકળતો નથી. અહીં આસક્તિ ઇ રસસમુદ્રને સ્થાને છે, અને ભ્રમ વમઢને સ્થાને છે. તેથી કોઈક રસજે વઢું છે કે રસસિધુના વમઢના પહેલો પાછો આવતો નથી તો પછી કહેલો તો વમઢાંપીજ પાછો આવે ? તે પ્રમાણે આ શ્રીગોપીજનો પણ રસ-સમુદ્રરૂપ પ્રમુના દૃષ્ટ્યા, ત્યાંથી એમની પુનરાવૃત્તિ થાય નહિ. એમ કાદ મિથ્યા આનિતમા પદ્મા નથી.

વૃદ્ધિરૂપ નિરોધનું લક્ષણ છે, અને એ અર્થ જણાવવાને શ્લોકમાં પહેલાં 'ગોપિકા' પદ મુક્યું છે. ધીજાઓને શ્રીગોપિકાઓના જેવો સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થયો ન હતો, તેથી તેઓ શ્રીગોપિકાઓ કરતાં ન્યૂન ભાવવાળાં હતાં, તે કારણથી "સર્વે વ્રજવાસી" શબ્દો પાછળ મુક્યા છે.

શ્લોકમાં 'કિમ્' શબ્દ છે, તેનો અર્થ 'કરશે કે નહિ.' એમ વિકલ્પ સૂચવે છે 'કિમ્, કિમૂત' શબ્દોનો અર્થ વિકલ્પમાં છે એમ કોશમાં કહ્યું છે. 'વિધાસ્યતિ' પદ મવિષ્યકાલમાં છે, તે આશંસા દર્શાવે છે. ॥ ૨ ॥

હવે ઉત્તમ અધિકારીએ કરેલો ત્યાગ વિરહપછી થતા સાક્ષાત્કારનેમાટે હોય છે. એવા ભક્તને મગવાનના સાક્ષાત્કાર પછી જ્યારે વ્રજવાસીઓની માફક પાછળથી વિરહ થાય છે ત્યારે તેને પ્રથમ અનુભવેલા લીલાસુખવગેરેનું સ્મરણ થાય છે, અને આ વિરહ સમયે તે લીલા વગેરેથી મિશ્રિત અનુભવ થાય છે; તે વસ્તુ પોતાને મગવાનનું સ્મરણ કરાવનાર જે નિરોધ તે તેની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ છે, તેથી એવા ભક્તને પોતામાં એવા નિરોધને દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:-

ઉદ્ધવાગમને જાત ઉત્સવઃ સુમહાન્ યથા ।

વૃન્દાવને ગોકુલે વા તથા મે મનસિ ક્વચિત્ ॥ ૩ ॥

સાન્વયપદાર્થ:-વૃન્દાવને (શ્રીવૃન્દાવનમાં) વા (અથવા) ગોકુલે (શ્રીગોકુલમાં) ઉદ્ધવાગમને (ઉદ્ધવજી પધાર્યા ત્યારે) યથા (જેવો) સુમહાન્ (અત્યંત મોટો) ઉત્સવઃ (ઉત્સવ) જાતઃ (થયો) તથા (તેવો) મે (મારા) મનસિ (મનમાં) ક્વચિત્ (કોઈક વાર થાઓ).

શ્લોકાર્થ:-શ્રીવૃન્દાવનમાં અને શ્રીગોકુલમાં ઉદ્ધવજી પધાર્યા ત્યારે જેવો મોટો ઉત્સવ થયો તેવો મારા મનમાં કોઈક વાર થાઓ.

જેમ પ્રથમ શ્લોકમાં 'મ્યાત્' શબ્દ છે તેમ આ શ્લોકમાં પણ સમજી લેવો. એટલે ઉદ્ધવજીના પધારવાથી જેમ પ્રમુખું સ્મરણ ઉત્સવ વગેરે થઈ રહ્યાં હતાં, તેવાં સ્મરણ ઉત્સવ વગેરેની ઇચ્છા થતી એજ પોતામાં તેવી ભક્તિની વૃદ્ધિને દર્શાવનાર નિરોધનું લક્ષણ છે, તેથી ઉપર કહેલા ભાવની આકાંક્ષા શ્રીવ્રજનાથના સ્વરૂપમાં આસક્ત ભક્તોને જ થાય છે, ધીજા સ્વરૂપમાં આસક્ત ભક્તોને થતી નથી એમ સમજવું. તેમ જ શ્રીવ્રજનાથસ્વરૂપમાં આસક્ત ભક્તો જ મગવાનના પરમ અનુગ્રહવાળા હોય છે એમ પણ સમજવું. શ્રીજા શ્લોકમાં "વૃન્દાવન" પદ મુક્યું છે તે અનુગ્રહવાળા ભક્તોમાં પણ અધિકતા સૂચવવાને મુક્યું છે. તેથી આના પુષ્ટિમાર્ગરિપે જ આ વિચાર છે, સર્વ સામાન્ય વર્ગરિપે આ વિચાર નથી.

ધાયા શ્રીગોપેશજીના મતપ્રમાણે શ્રીગુપોધિનીવગેરેમાં વર્ણવેલો નિરોધ આવ-

ચક છે એમ સૂચવનાર મનોરથ આ ત્રણ શ્લોકમાં છે. શ્રીહરિરાયજીના મતપ્રમાણે નિરોધના નિમિત્તકારણભૂત માવના અને ગુણગાનમાં પ્રથમ માવનાનું નિરૂપણ આ ત્રણ શ્લોકમાં કર્યું છે; એ માવના વધુ દુર્લભ છે એમ બોધ કરવાને શ્રીમદાચાર્યચરણે પ્રાર્થના રૂપે તેનું વર્ણન કર્યું છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે કે મારા મતપ્રમાણે આ ત્રણ આશંસા ભક્તિની વૃદ્ધિ દર્શાવનાર લક્ષણ તરીકે કહેલી છે, તેથી ઉપલા બે મતોથી એટલો ભેદ સમજવો.

એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં જે ભક્તો માત્ર શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી માવનામાં આસક્ત છે તેઓની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ માવનાત્મક નિરોધ હોય છે, તેનું સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન થવાને આશંસારૂપ કાર્યલક્ષણથી વર્ણન કર્યું હવે જે ભક્તો ત્યાગી છે અને ઉપર કહેલા માવનાવાળા ભક્તો કરતાં ઉત્તમ છે, અને પ્રભુના ગુણગાનમાં આસક્ત છે, તેમની ભક્તિની વૃદ્ધિરૂપ નિરોધ કેવો હોય તેનું જ્ઞાન કરાવનાર કાર્યલક્ષણ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ ગુણગાન કરનારા ભક્તોમાં જે હીન અધિકારીઓ હોય તેઓમાં એ નિરોધ કેવા પ્રકારનો હોય છે તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે:-

મહતાં કૃપયા યાવદ્ભગવાન્ દયયિષ્યતિ ।

તાવદાનન્દસન્દોહઃ કીર્ત્યમાનઃ સુખાય હિ ॥ ૪ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ-મહતાં (મોટાઓની) કૃપયા (કૃપાથી) યાવત્ (જ્યાંસુધી) ભગવાન્ (ભગવાન્) દયયિષ્યતિ (દયા કરશે) તાવત્ (ત્યાંસુધી) કીર્ત્યમાનઃ (જેનું કીર્તન કરવામાં આવે છે તે) આનન્દસન્દોહઃ (આનન્દનો સમુદાય) હિ (નિશ્ચય) સુખાય (સુખ આપે છે).

શ્લોકાર્થઃ-મોટાઓની કૃપાથી જ્યારે ભગવાન્ દયા કરશે (ફલદાન કરશે) ત્યાંસુધી જેનું કીર્તન કરીએ છીએ એવા આનન્દના સમૂહરૂપ પ્રભુ નિશ્ચય સુખરૂપ થાય છે. આ શ્લોકમાં 'યાવત્' (જ્યાંસુધી) અને 'તાવત્' (ત્યાંસુધી) બે શબ્દો છે, તેમાં 'યાવત્' પાછલી સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે, અને 'તાવત્' પ્રથમ સ્થિતિ દર્શાવે છે; એટલે પ્રથમ આનન્દના સમૂહરૂપ પ્રભુ કીર્તનમાં સુખ આપે છે, અને પછી ભગવાન્ દયા કરે છે, અને ભક્તને સ્વસ્વરૂપમાં એકતાન કરી દે છે. શ્લોકમાં 'મહતામ્' શબ્દ છે તે પરોક્ષથી વ્રજભક્તોનો સૂચક છે, એટલે પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્રજભક્તો જ મોટા છે. તેમની કૃપાથી ભગવાન્ સ્વસ્વરૂપમાં એકતાન કરીદે ત્યાંસુધી સ્મરણપૂર્વક પ્રભુના નામોનું કીર્તન કરવું. 'નામાનિ અનન્તસઃ' એ શ્લોકમાં કહ્યાપ્રમાણે સ્મરણપૂર્વક વર્ણન કરવાથી શ્રીમદ્દેવદાસેન્દુર પ્રકટ કરેલો રસિક ભક્તોના આનન્દનો લીલારૂપ સમૂહ સુખ આપ્યા વિના રહેતો નથી. તેથી તે પ્રભુની લીલાના કીર્તન વડે જે સુખ યાવડે તે પોતામાં વ્યસનના ઉત્કર્ષરૂપ નિરોધ દર્શાવનાર કાર્યલક્ષણ છે. કીર્તનમાં લજા છુટી જવાથી અને પ્રપચની વિસ્મૃતિ વધારે ને વધારે થવાથી આ અનુભવ થાય છે. ॥ ૪ ॥

એપ્રમાણે ગુણગાન કરનાર ભક્તની પૂર્વ દશા કરતા અધિકતા અને ગુણગાનમા આસક્તિ ઉપર કહેલા મોટાઓની કૃપાથી થાયછે તેવો નિરોધ પોતાને પ્રાપ્ત થતા તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે -

મહતાં કૃપયા ચદ્વત્ કીર્તનં સુખદં સદા ।

ન તથા લૌકિકાનાં તું સ્તિર્ધ્વમ્ભોજનરુક્ષવત્ ॥ ૫ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—ચદ્વત્ (જેવી રીતે) મહતા (મોટાઓની) કૃપયા (કૃપાથી) કીર્તન (ભક્તોએ કરેલું લીલાવિષયક ભગવદ્ગુણોનું કીર્તન) સદા (હમેશા) સુખદ (સુખ આપનાર થાય છે) તથા (તેવી રીતે) લૌકિકીનાં (લૌકિક પુરુષોનું કીર્તન) તું (તો) ન (સુખ આપતું નથી) સ્તિર્ધ્વમ્ભોજનરુક્ષવત્ (ઘીવાળા ભોજન કરનારને જેમ લુચું ભોજન સુખ આપતું નથી તેમ)

શ્લોકાર્થઃ—જેવી રીતે મોટાઓની કૃપાથી ભક્તોએ કરેલું પ્રસુની લીલાનું કીર્તન સદા સુખ આપે છે, તેમ લૌકિક જનોએ કરેલું લૌકિક વિષયનું કીર્તન સુખ આપતું નથી, જેમ કે જે પુરુષે ઘીવાળું ભોજન કરેલું છે તેને લુચું ભોજન સુખ આપતું નથી તેમ

મોટા એટલે ઉપર કહ્યાપ્રમાણે વ્રજભક્તો સમજવા કીર્તન એટલે ભક્તે કરેલું લૌકિક વિષયોનું કીર્તન ન એટલે સુખ આપતું નથી દૃષ્ટાન્ત આપતા કહે છે કે ઘીવાળા ભોજન કરનારને જેમ લુચું ભોજન આનન્દ આપતું નથી તેપ્રમાણે લૌકિક જનોએ કરેલું લૌકિક વિષયનું કીર્તન સુખ આપતું નથી, અને ભક્તોએ કરેલું અલૌકિક વિષયનું કીર્તન સુખ આપે છે ‘હર્ષથી સ્વાદી ડમી ન થાય, ચિત્ત દ્રવે નહિ, આનન્દના અશ્રુની ધારા વહે નહિ, એવી ભક્તિ થાય નહિ, ત્યાસુધી હૃદય કેમ શુદ્ધ થાય?’ એ શ્લોકમા કહેલા ધર્મોથી આ સુખનો અનુભવ થાય છે આવા સુખનો કીર્તનમા અનુભવ થવો તે જ પૂર્વે કહેલા નિરોધ કરતા પોતામા ઉત્કૃષ્ટ નિરોધ દર્શાવનાર લક્ષણ સમજવું

હવે એના કરતા પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ અધિકાર પ્રાપ્ત થતા પૂર્વ કરતા અધિક નિરોધ પોતાને પ્રાપ્ત થયો છે તે દર્શાવનાર લક્ષણ કહે છે -

ગુણગાને સુપ્રાચાસિર્ગોવિન્દસ્ય પ્રજાયતે ।

યથા તથા શુકાદીનાં નૈવાત્મનિ કુતોન્યતઃ ॥ ૬ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—ગોવિન્દસ્ય (ભગવાન્ના) ગુણગાને (ગુણોનું ગાન કરવામા) યથા (જેવી રીતે થાય છે) તથા (તેવી રીતે) શુકાદીનાં (શ્રીશુકદેવજી યોગેશના) આત્મનિ (હૃદયને ત્રિપે) ન (થતી નથી) અન્યત (જ્ઞાન અને ભક્તિ-મિના ધીના કોઈ દેતુથી) કુત (ક્યાથી થાય ?)

શ્લોકાર્થઃ—મોટાઓની કૃપાથી ગોવિન્દના ગુણગાનમા જે મુસુની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે શ્રીશુકદેવની યોગેશના હૃદયમા પણ થતી નથી, તો ધીજી કોઈ રીતે તો ક્યાથીજ થાય ?

‘મહતાં કૃપયા’ એ વે શબ્દો આ શ્લોકમાં પણ સમજી લેવા. મોટાઓની કૃપાથી ગોવિન્દના ગુણગાનમાં ઇટલે રાગને અનુસાર મગવદુળોવાળા શબ્દો અને વાક્યોના કીર્તનમાં જેવી અતીશય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી શુકદેવજી વગેરે જ્ઞાતી મક્તોના હૃદયમાં પણ થતી નથી, તો વીજે કોઈ પ્રકારે તો ક્યાંથી જ થાય? જ્ઞાન અને ભક્તિ (એ બન્ને શુકદેવજીમાં છે) એ વેથી ન થાય તો તે વિનાના વીજા કોઈ હેતુથી તો ક્યાંથી જ થાય? એ પ્રમાણે મગવાનના ગુણગાનથી એવા સુખની પ્રાપ્તિ થવી એ પહેલાના કરતાં પોતામાં ઉત્કૃષ્ટ નિરોધ દર્શાવનાર લક્ષણ સમજવું. એ પ્રમાણે ત્યાગીઓમાં જે કીર્તન કરનારાઓ અને ગુણગાન કરનારાઓ છે, તે વચ્ચેમાં મોટાઓની ઇટલે વ્રજમક્તોની કૃપા હેતુરૂપે અપેક્ષિત છે એમ સૂચવ્યું.

એ કૃપા અને તેના પરિણામરૂપ ગુણકીર્તનથી થતું સુખ કેમ પ્રાપ્ત થાય, એવી અપેક્ષા થતાં તેમાં મગવાનની કૃપા જ હેતુરૂપ છે એમ પ્રકારભેદથી કહે છે:—

ક્લિષ્યમાનાન્ જનાન્ દૃષ્ટ્વા કૃપાયુક્તો યદા ભવેત્ ।
તદા સર્વં સદાનન્દં હૃદિસ્યં નિર્ગતં વહિઃ ॥ ૭ ॥

સ્વાન્વયપદાર્થઃ—ક્લિષ્યમાનાન્ (પોતાની પ્રાપ્તિને માટે છેલ્લ પામતા) જનાન્ (ભક્તજનોને) દૃષ્ટ્વા (જોઈને) યદા (જ્યારે) કૃપાયુક્ત (કૃપાવાળા) ભવેત્ (થાય) તદા (ત્યારે) હૃદિસ્યં (હૃદયમાં રહેલું) સર્વં (સર્વાંશસંપૂર્ણ) સદાનન્દં (પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ) વહિઃ (વહાર) નિર્ગતમ્ (પ્રકટ થાય).

શ્લોકાર્થઃ—પોતાની પ્રાપ્તિને માટે નિજજનને છેલ્લ પામતા જોઈ જ્યારે પ્રભુ દયાવંત થાય ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સર્વાંશ સંપૂર્ણ યશોદોત્સજ્જલાલિત કૃષ્ણપરમાત્મા વહાર પ્રકટ થાય છે.

જનાન્ ઇટલે જન્મધર્મવાળા નિજજનને પ્રભુપ્રાપ્તિમાટે દુઃખી થતા જોઈ જ્યારે પ્રભુ વધુ અનુગ્રહ કરે છે, ત્યારે હૃદયમાં રહેલા સર્વ સદાનન્દ વહાર પ્રકટ થાય છે. પહેલી પંક્તિમાં ‘ભવેત્’ શબ્દ છે તે વીજી પંક્તિમાં પણ યોજી લેવો.

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના દશમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે ‘અથ યદિદમસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેશમ દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશસ્તસ્મિન્ યદન્તસ્તદન્વેષ્યં તદ્વા વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્’ । અર્થઃ—આ બ્રહ્મ પુરમાં સૂક્ષ્મ કમલરૂપી ઘર છે, તેમાં સૂક્ષ્મ અંતરાકાશ છે, તેની અંદર જે છે, તેની શોધ કરવી જોઈએ, તેની જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ.

અહીં એમ શંકા થાય છે કે જીવનો શોધ કરવાનો વિચાર થાય છે કે બ્રહ્મ ? જીવ બ્રહ્મ છે ? તેનો શોધ કરવો ? કે જીવથી જૂદો કોઈ બ્રહ્મ છે તેનો શોધ કરવો ? અણુ-ભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં પાંચમા અધિકરણમાં આ વિષયનો નિશ્ચય કર્યો છે—‘દહર (સૂક્ષ્મ) બ્રહ્મ છે કેમકે એ પ્રપાઠકમાં બ્રહ્મલોકમાં જવાનું કહ્યું છે,—‘એવ-ભેવેમાઃ સર્વાઃ પ્રજા અહરર્હર્ગચ્છન્ત્ય એતં બ્રહ્મલોકં ન વિન્દન્તિ’; અર્થઃ—એ પ્રમાણે સર્વ પ્રજા

દરરોજ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે (નિદ્રામાં) પણ તેને જાણતા નથી. વહ્લી એજ પ્રપાઠ-કમાં કહ્યું છે કે 'એ આત્મા અપહતપાપ્મા સત્યકામઃ સત્યસદ્ગુણઃ'; અર્થ-એ આત્મા પાપવગરનો સત્યકામ સત્યસદ્ગુણવાળો છે. અહીં અપહતપાપ્મા, સત્યકામ સત્યસદ્ગુણ વગેરે શબ્દો બ્રહ્મવાચક છે, જીવવાચક નથી. બ્રહ્મલોક શબ્દ જે ઉપરના વાક્યમાં છે તે પણ જીવવાચક હોઈ શકે નહિ. વહ્લી ત્યાંજ કહ્યું છે કે 'અથ ય આત્મા સ સેતુ-વિધૃતિરેપાં લોકાનામસમ્મેદાય.' અર્થ-જે આત્મા છે તે સેતુ છે, આ લોકનો ધારણકર્તા છે. અહિં સેતુ, સર્વ લોકનો ધારણકર્તા, વગેરે શબ્દો પણ જીવને લાગુ પડે નહિ. વહ્લી એ પ્રકરણમાં કહેલા સર્વ ધર્મ બ્રહ્મમાં જ પ્રસિદ્ધ છે, આ સર્વ કારણોને લીધે 'દહર' (સૂક્ષ્મ) બ્રહ્મ છે. આ દહરવિદ્યા કહેવાય છે.

કીર્તન કરનારા ભક્તોપર ભગવાનની કૃપા યતાં ભાવનાની પ્રવલતાથી દહરવિદ્યામાં કહેલા સર્વની અંદર રહેલા પ્રભુનું વહાર પ્રાકટ્ય થાય છે, તેજ સમયે સાથે સાથે વ્રજ-ભક્તો પણ પ્રકટ થાય છે. ત્યારે તેમની કૃપાથી એ નિરોધ ફલ આપે છે. માટે આ પણ ફલ આપનાર નિરોધનું લક્ષણ છે.

હવે કીર્તન કરનારાઓમાંથી પણ વિશેષતા કહેવાને તે વિશેષતાનું વર્ણન કરે છે:-

સર્વાનન્દમયસ્યાપિ કૃપાનન્દઃ સુદુર્લભઃ ।

હૃદ્ગતઃ સ્વગુણાન્ શ્રુત્વા પૂર્ણઃ શ્લાવયતે જનાન્ ॥ ૮ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ-સર્વાનન્દમયસ્ય (સર્વ આનન્દપ્રચુર પ્રભુનો) અપિ (પણ) કૃપાનન્દઃ (કૃપારૂપી આનન્દ) સુદુર્લભઃ (અત્યન્ત દુર્લભ છે). હૃદ્ગતઃ (હૃદયમાં રહેલા) પ્રભુ (પ્રભુ) સ્વગુણાન્ (પોતાના ગુણો) શ્રુત્વા (ગવાતા સાંભળીને) પૂર્ણઃ (કૃપાપૂર્ણ થઈને) જનાન્ (ભક્તજનોને) શ્લાવયતે (રસથી પૂર્ણ કરે છે.)

શ્લોકાર્થઃ-સર્વ આનન્દપ્રચુર પ્રભુનો પણ કૃપારૂપી આનન્દ અત્યન્ત દુર્લભ છે. હૃદયમાં રહેલા પ્રભુ પોતાના ગુણો ગવાતાં શ્રવણ કરીને કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ ભક્ત-જનોને રમથી પૂર્ણ કરે છે.

ઉપર કહેલી રીતે સર્વ સદાનન્દરૂપ પ્રભુ વહાર પ્રકટ યતાં જે સદાનન્દતા ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી કાંઈ સર્વાનન્દધનરૂપ પ્રભુનો જે કૃપાનન્દ તે પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રભુની કૃપાથી મળતો આનન્દ તો વહુ જ દુર્લભ છે. કેમકે તે તો ભગવાન્ દાન કરે ત્યારે જ મળે. એ વાત ધીજી પદ્ધિમાં સ્પષ્ટ કહી છે. હૃદયમાં રહેલા ભગવાન્ પોતાના ગુણોના કીર્તન સાંભળીને 'પૂર્ણ' પડેલે વહુ પ્રકારે ભક્તમાં પ્રવેશ કરીને અથવા 'પૂર્ણ' પડેલે કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ જનને અન્દર અને વહાર રસથી વ્યાપ્ત કરે છે. અહીં 'શ્રુત્વા' પદ છે તેથી એમ સૂચન થાય છે કે ગુણોનું કીર્તન આધાર છે; તેથી ભક્તજનમાં ભગવાનની કૃપાથી જે ભગવદાનન્દ પ્રકટ થાય છે તેના-

થીજ એ કીર્તન થઈ શકે છે. ભગવદાનન્દ પ્રકટ થયા વિના એ કીર્તન થઈ શકતાં નથી. માટે જ એ અતિદુર્લભ છે, અને તેથી જ એ ફલાત્મક નિરોધનું લક્ષણ છે. એ પ્રમાણે ભક્તિવૃદ્ધિનું સ્વરૂપ અહીં સમ્પૂર્ણ થાય છે. તેથી ઉપર કહેલા ત્યાગીઓમાં સાધનાંશ સરસો હોવા છતાં 'છન્દત ઉભયાવિરોધાત્' એ ન્યાયથી જ્યાં ભગવાનને તે ભક્તોએ કરેલાં પોતાનાં ગુણગાન અને કીર્તન શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યાં તે ભક્તોની ગુણગાન વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. જ્યાં એવી ઇચ્છા પ્રભુને થતી નથી ત્યાં તે ભક્તોને ભાવનામાત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, એ પ્રમાણે મુખ્ય અધિકારીઓમાં વ્યવસ્થા સમજવી. આથી ભગવત્કૃપા આપણાપર કેટલી થઈ તેની પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર થતાવ્યો.

એ પ્રમાણે જૂદા જૂદા પ્રકારના નિરોધનાં લક્ષણો વર્તાવીને નિરોધનાં સાધનનો ઉપદેશ કરે છે:-

તસ્માત્ સર્વં પરિત્યજ્ય નિરુદ્ધૈઃ સર્વદા ગુણાઃ ।

સદાનન્દપરૈર્ગેયાઃ સચ્ચિદાનન્દતા સ્વતઃ ॥ ૧ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ-તસ્માત્ (ભાવના કરતાં ગુણગાનથી ભગવાન્ વધારે પ્રસન્ન થાય છે તેથી) સર્વં (સર્વને) પરિત્યજ્ય (છોડીને) નિરુદ્ધૈઃ (પ્રપન્થવિસ્મૃતિ-પૂર્વક ભગવદાસક્તિયુક્ત થઈને) સદાનન્દપરૈઃ (હૃદયમાં રહેલી લીલામૃદ્ધિમાં એક-તાન થઈને) સર્વદા (સર્વદા) ગુણાઃ (પ્રભુના ગુણો) ગેયાઃ (ગાન કરવું) સચ્ચિદાનન્દતા (અક્ષરબ્રહ્મતા) સ્વતઃ (એની મેલે જ).

શ્લોકાર્થઃ-ભાવનાકરતાં ગુણગાનથી ભગવાન્ વધારે પ્રસન્ન થાય છે તેથી સર્વનો પરિત્યાગ કરીને પ્રપન્થવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિવાળા થઈને, હૃદયમાં રહેલી લીલામૃદ્ધિમાં એકતાન થઈને સર્વદા પ્રભુના ગુણોનું ગાન કર્યા કરવું, તેથી એની મેલે જ (યોગી કોઈ સાધનવિના) અક્ષરબ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવના કરતાં પણ ભગવાન્ ગુણગાનથી અધિક પ્રસન્ન થાય છે તેથી માર્ગની રીત પ્રમાણે પ્રેમથી સર્વ ગૃહાદિકનો વાસનાસહિત ત્યાગ કરીને પ્રપન્થવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવાન્માં આસક્તિ રાખીને હૃદયમાં રહેલી લીલામૃદ્ધિમાં એકતાન થઈને સર્વદા ઇંદ્રે દેવક ધણે ભગવાન્ના ગુણગાન કર્યા કરવાં. એમ કરવાથી અવાન્તર ફલ (વચમાં મળતું ફલ) કહે છે:-સચ્ચિદાનન્દતા સ્વતઃ ઇંદ્રે ગુણગાન વિનાના યોગી કોઈ પણ સાધન વિના એની મેલે અક્ષરબ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થાય છે. "સ્વતઃ" ને થદલે "તતઃ" પાઠ હોય તો તતઃ ઇંદ્રે ગુણગાનથી જ એમ અર્થ કરવો. આથી ગુણગાન કરનાર ભક્તને પોતાની અવ-સ્થાની પરીક્ષા કરવાનો પ્રકાર થતાવ્યો. સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રન્થમાં "તતઃ સંસાર-દુઃખસ્ય નિવૃત્તિર્ત્રાયોધનમ્" ઇંદ્રે સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ અને વ્રથબોધ થાય છે એમ જ અવાન્તર (વચમાં) ફલ કહ્યું, તે આથી ભક્તોને જ થાય છે એમ સમજવું.

અપ્રમાણે ત્યાગીઓમાં મુખ્ય અધિકારીઓને જેવા નિરોધની સિદ્ધિ થાય છે, તેનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે એ વિષયમાં આગળ જે સિદ્ધ કરવાનું છે તેમાં પોતાના અનુભવનું પ્રમાણ આપે છે, અને તે વર્ણન કરવાનું પ્રયોજન કહે છે:—

અહં નિરુદ્ધો રોધેન નિરોધપદવીં ગતઃ ।

નિરુદ્ધાનાં તુ રોધાય નિરોધં વર્ણયામિ તમ્ ॥ ૧૦ ॥

સાન્વયપદાર્થ:—રોધેન (સંસારાવેશ રહિત થઈને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરીને) અહં (હું) નિરુદ્ધઃ (ભગવદાસક્ત થયો છું), નિરોધપદવી (નિરોધના માર્ગને) ગતઃ (પ્રાપ્ત થયો છું) નિરુદ્ધાનાં (સંસારમાં નિરોધ પામેલા ભક્તોના) રોધાય (નિરોધને માટે) તમ્ (તે) નિરોધં (નિરોધ) વર્ણયામિ (વર્ણન કરું છું).

શ્લોકાર્થ:—સંસારાવેશરહિત થઈને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરીને હું ભગવદાસક્ત થયો છું, અને નિરોધના માર્ગને પ્રાપ્ત થયો છું. અને સંસારમાં નિરોધ પામેલા ભક્તોના નિરોધને માટે તે નિરોધનું વર્ણન કરું છું.

ઉપર કહ્યું તેવી રીતે હું (શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય) ભગવાનમાં આસક્ત છું, સંસારાવેશ-રહિત હોવાથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી નિરોધમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલો છું, નિરોધની ઇચ્છાવાળાઓને સંસારાવેશથી રહિત કરવાને એ નિરોધનું વર્ણન કરું છું. શ્લોકમાં 'તુ' પદ છે તે એમ સૂચવે છે કે એ વર્ણન કરવાનું વીજું કાંઈ પ્રયોજન નથી. શ્લોકમાં અંતે 'તમ્' ને બદલે 'તે' પદ હોય તો 'તારેમાટે' એવો અર્થ કરવો. એટલે કોઈ કૃપાપાત્ર ભક્તજન મક્તિવૃદ્ધિ કેમ થાય વગેરે પ્રશ્ન શ્રીમદાચાર્યચરણને કરે છે તેને પોતે કહે છે કે તારે માટે, તને નિરોધ પ્રાપ્ત થાય તે માટે આગળ વર્ણન કરું છું.

અપ્રમાણે મધ્યમ અધિકારી વગેરેને માટે નિરોધના વર્ણનની પ્રતિજ્ઞા કરીને તેનું વર્ણન કરતાં એવા ભક્તોને ઉપયોગી નિરોધનું સ્વરૂપ કહે છે:—

હરિणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।

ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ૧૧ ॥

સાન્વયપદાર્થ:—હરિણા (દુઃખ હરણ કરનાર શ્રીહરિ) ये (જે) विनि-
मुक्ताः (વિશેષે કરીને ત્યાગ કર્યો છે) ते (તેઓ) भवसागरे (ભવસાગરમાં)
मग्नाः (ડૂબી ગયા છે); ये (જે) निरुद्धाः (ભગવાનમાં નિરોધ પામ્યા છે તેઓ)
एव (જ) अत्र (અહીં, ગુણગાનમાં) अहर्निशम् (રાત્રિદિવસ) मोदं (આનંદ)
आयान्ति (પ્રાપ્ત થાય છે).

શ્લોકાર્થ:—દુઃખ દૂર કરનાર શ્રીહરિ જેમનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓ ભવસાગરમાં ડૂબી ગયા છે; જેઓ ભગવાનમાં નિરોધ પામ્યા છે તેઓ જ ગુણગાનમાં રાત્રિદિવસ આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિનિર્મુક્તાઃ એટલે વિશેષ રીતે ત્યાગ કર્યો છે, નિજ જન તરીકે અહ્નીકાર કર્યો નથી. અત્ર એટલે ગુણગાનમાં અને ભાવનામાં. સંસારાવેશ થવો તે ભગવાને અહ્ની-કાર કર્યો નથી એમ દર્શાવનાર લક્ષણ છે. સંસારાવેશથી વિરુદ્ધ ગુણગાન અને ભાવનામાં અહર્નિશ આનન્દની પ્રાપ્તિ થવી તે નિરોધ પામેલા ભક્તનું સામાન્ય લક્ષણ છે.

એપ્રમાણે એ નિરોધના લક્ષણનું નિરૂપણ કરીને ભાવભાવના કરનાર ભક્તકરતાં ગુણગાન કરનાર ભક્તની વિશેષતા કહે છે:—

ગુણેષ્વાવિષ્ટચિત્તાનાં સર્વદા મુરવૈરિણઃ ।

સંસારવિરહક્લેશૌ ન સ્યાતાં હરિવત્સુખમ્ ॥ ૧૨ ॥

સાન્વયપદાર્થ:—મુરવૈરિણઃ (મુર નામે દૈત્યના શત્રુ ભગવાન્ના) ગુણેષુ (શ્રી ગોવર્ધનધારણવગેરે ગુણોમાં) સર્વદા (સર્વદા) આવિષ્ટચિત્તાનાં (જેમનું ચિત્ત એકતાન થયું છે એવા ભક્તોને) સંસારવિરહક્લેશૌ (અહન્તામમતાત્મક સંસાર અને પ્રભુના વિરહથી થતો ક્લેશ) ન (નહિ) સ્યાતામ્ (થાય) હરિવત્ (પ્રભુની માફક) સુખમ્ (સુખ).

શ્લોકાર્થ:—મુરદૈત્યના વૈરી પ્રભુના ગુણોમાં જેમનું ચિત્ત સર્વદા આસક્ત છે એવા ભક્તોને સંસાર અને પ્રભુના વિરહથી ક્લેશ થતાં નથી, પણ પ્રભુની માફક સુખ થાય છે.

મુર દૈત્યના શત્રુ એટલે જહદોષ નિવૃત્ત કરનાર પ્રભુના શ્રીગોવર્ધનોદ્ધરણ વગેરે ગુણોમાં સર્વદા જેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, તેમને અહન્તામમતાત્મક સંસાર તથા વિરહ-ક્લેશ થતા નથી. ભાવભાવના કરનારા ભક્તોને દુઃખની આશંસા હોવાથી, સુખની આ-કાંક્ષા હોવાથી, અને ભગવાન્ અમારું સ્મરણ કરે એવી આકાંક્ષા હોવાથી, વિરહથી થતું દુઃખ વિશેષ થાય છે, તેથી જ તેમનો જલદી લય થાય છે. ગુણ ગાનારા ભક્તોને તો સંસારાવેશનો અભાવ હોવાથી લૌકિક દુઃખ થતું નથી, પ્રભુના વિરહની સ્ફૂર્તિ થતાં અંત-ર્નિષ્ટા થાય છે, અને વહાર પ્રભુનો અનુભવ થતાં ગુણગાન થાય છે, તેથી ભગવાન્ની માફક સુખ થાય છે.

એપ્રમાણે ભાવના કરનાર ભક્તો અને ગુણગાન કરનાર ભક્તોમાં જે ભેદ છે તે દર્શાવ્યો, હવે ગુણગાનમાં કૃપા એજ હેતુ છે તે દર્શાવે છે, અને મધ્યમ અધિકારમાં હેતુ અને વ્યવસ્થાનું વર્ણન કરે છે:—

તદા ભવેદ્યાલુત્ત્વમન્યથા ક્રૂરતા મતા ।

વાઘશઙ્કાપિ નાસ્ત્યત્ર તદધ્યાસોપિ સ્થિતિ ॥ ૧૩ ॥

સાન્વયપદાર્થ:—તદા (ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય ત્યારે) દ્યાલુત્ત્વં (દયા સમજવી) અન્યથા (એમ ન થાય ત્યારે—ચિત્તમાં પ્રભુના ગુણોનો આવેશ ન થાય તો) અક્રૂરતા (અઘાતકતા—ભક્તિમાર્ગમાંથી પડે નહીં એટલો હેતુ) મતા (સમજાય):

અત્ર (અહીં-અકૂરતામાં) વાધશક્તિ (નિરોધમાંથી પડવાની શક્તિ) અપિ (પણ) ન (નહિ) અસ્તિ (છે). તદધ્યાસઃ (ભગવદાસક્તિ) સિદ્ધ્યતિ (સિદ્ધ થાય છે).

શ્લોકાર્થઃ-ઉપર કહ્યાપ્રમાણે થાય ત્યારે પ્રસુની કૃપા સમજવી. તેમ ન થાય તો (પ્રસુના ગુણોમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો) ભક્તિમાર્ગમાંથી પડાય નહિ ઇટલું થાય. એમાં કોઈ પ્રકારના વાધની શક્તિ કરવી નહિ. અને ભગવાન્માં અધ્યાસ પણ સિદ્ધ થાય છે.

જ્યારે ઉપર કહ્યાપ્રમાણે ગુણગાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે ભગવાન્ની કૃપા સમજવી. હવે મધ્યમાધિકારીની વ્યવસ્થા કહે છે:-અન્યથા ઇટલે પ્રસુના ગુણગાનમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો ભગવાન્ની અકૂરતા સમજવી, ઇટલે તે મક્ત ભક્તિમાર્ગમાંથી પડતો નથી. મક્તા ઇટલે સંસારાવેશનો અભાવ તેમજ ભગવાન્ના ગુણોમાં ચિત્તાવેશનો અભાવ એ વેથી એ અકૂરતા સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. અને તેથી જ મધ્યમ અધિકાર સમજવો. અહીં ભગવાન્ની અકૂરતામાં કોઈ પણ પ્રકારના વાધની શક્તિ, ભગવાન્ના અજ્ઞાનથી નિરોધ જતા રહેવાની શક્તિ કરવી નહિ, તેમ જ ભાવનાની પ્રવચ્છતાથી લય થઈ જશે એ પણ ન સમજવું, પણ સતત આસક્તિથી ભગવાન્માં ચિત્તનો અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે. ઈથી આ સર્વાત્મભાવના પ્રાકટ્યવાલી મધ્યમ અધિકારીની વ્યવસ્થા સમજવી. આ સર્વાત્મભાવનું પ્રાકટ્ય એવા નિરોધનું લક્ષણ સમજવું. ભક્તિવર્ધિની ગ્રન્થમાં 'વીજભાવે દદે તુ મ્યાત્ ત્યાગાચ્છ્રવણકીર્તનાત્' અર્થ-'વીજભાવ દદ થવાથી, ત્યાગથી અને શ્રવણકીર્તનથી ભક્તિવૃદ્ધિ થાય છે' એમાં જે ભક્તિવૃદ્ધિનાં સાધન કહ્યાં તેના ફલનું આ શ્લોકમાં વર્ણન થયું.

હવે જે મક્તનો વીજભાવ દદ નથી અને જે મક્ત 'પૂજયા શ્રવણાદિભિઃ' વગેરેથી વીજભાવ દદ કરવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેવા મક્તને સંસારાવેશ હોવાથી તેની વ્યવસ્થા ત્રણ શ્લોકવડે કહે છે, અને એવા મક્ત જે સેવા કરે છે તે આધિદેવિકી થાય તે માટે પ્રથમ ઉદ્દેગને કાઢી નાગનાર સર્વવસ્તુમર્મપેણરૂપ સાધન કહે છે:-

મંમસારાવેશદુષ્ટાનામિન્દ્રિયાણાં હિતાય ચૈ ।

કૃષ્ણમ્ય સર્વવસ્તુનિ શૂદ્ધ દેશમ્ય યોજયેત્ ॥ ૧૪ ॥

ભગવદ્દર્શનમામર્થ્યાદિરાગો વિષયે સ્થિરઃ ।

ગુણદેરિસુખસ્વર્ગાન્ન દુઃખં ભાતિ કર્હિચિત્ ॥ ૧૫ ॥

એવં જ્ઞાન્યા જ્ઞાનમાર્ગાદૃત્કર્પે ગુણવર્ણને ।

અમનસર્વગુણૈધ વર્ણનીયાઃ સદા ગુણાઃ ॥ ૧૬ ॥

જ્ઞાન્યવપદાર્થઃ-સંસારગમેગદુષ્ટાનામ્ (મંમસાર આવેશથી દુષ્ટ થયેલી) ઇન્દ્રિયાણાં (ઇન્દ્રિયોના) હિતાય (હિતને માટે) દેશમ્ય (મારે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં

રાસનાર ઈશ્વર) મૂઝ : (સર્વત્ર વ્યાપક) કૃષ્ણસ્ય (પુરુષોત્તમને વિષે) સર્વવસ્તુનિ
(સર્વ વસ્તુઓ) વૈ (નિશ્ચયથી) યોજયેત્ (જોડવી) ॥ ૧૪ ॥

ભગવદ્ધર્મસામર્થ્યાત્ (ભગવાન્ના ધર્મોના સામર્થ્યથી) વિપયે (વિષયમાં)
વિરાગઃ (વૈરાગ્ય) સ્થિરઃ (સ્થિર થાય છે.) ગુણૈઃ (પ્રભુના ગુણગાનથી) હરિસુખસ્પર્શાત્
(પ્રભુના સુખનો સ્પર્શ થવાથી) દુઃખં (દુઃખ) કર્હિચિત્ (કોઈ પણ સમયે) ન
(નહિ) ભાતિ (માન થવું) ॥ ૧૫ ॥

એવં (એપ્રમાણે) જ્ઞાનમાર્ગાત્ (જ્ઞાનમાર્ગથી) ઉત્કર્ષ (ઉત્કર્ષ) જ્ઞાત્વા
(જાણીને) અમત્સરૈઃ (ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરીને) અલુબ્ધૈઃ (લોભરહિત થઈને) સદા
(સર્વદા) ગુણાઃ (પ્રભુના ગુણો) વર્ણનીયાઃ (વર્ણન કરવા) ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સંસારાવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઇન્દ્રિયોના કલ્યાણને માટે સર્વના નિયન્તા,
સર્વત્ર વ્યાપક, આનન્દમય પ્રભુનેવિષે સર્વવસ્તુઓનો નિશ્ચયથી વિનિયોગ કરવો. ॥૧૪॥

ભગવાન્ના ધર્મોના સામર્થ્યથી વિષયોમાં વૈરાગ્ય સ્થિરતાથી રહે છે. પ્રભુના ગુણ-
ગાનથી હરિસુખનો સ્પર્શ થવાથી કોઈ પણ સમયે દુઃખનું માન થતું નથી. ॥ ૧૫ ॥

એપ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગથી ઉત્તમતા જાણીને મત્સર અને લોભનો ત્યાગ કરીને સર્વદા
પ્રભુના ગુણગાન કરવા. ॥ ૧૬ ॥

જેનો ધીજમાવ દૃઢ નથી, અને જેનું ચિત્ત સંસારાવેશી છે એવા મક્તે સંસારાવેશથી
દુષ્ટ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો. નિગ્રહ કરતાં ઇન્દ્રિયો ક્ષોભ-સ્વલ્પમઘ્ઘાટ કરી મુકે છે, તેથી
ક્ષોભ ન થાય તે માટે ઇન્દ્રિયોના હિતને અર્થે મક્તે પોતાની સર્વ વસ્તુઓનો નહીં સર્વના
નિયન્તા સર્વત્ર વ્યાપક આનન્દમય પ્રભુમાં વિનિયોગ કરવો. સર્વ વસ્તુઓ પ્રભુને
સમર્પીને ભગવત્સમ્બન્ધથી મિશ્રિત કરીને ઉપયોગ કરવો. ફલાત્મક પ્રભુનું સૂચન કર-
વાને શ્લોકમાં 'કૃષ્ણ' શબ્દ મુક્યો છે, અવતાર વગેરેનું નિવારણ કરવાને 'ભૂમન્'
શબ્દ મુક્યો છે, માત્ર આટલુંજ (સમર્પણ) સાધન કરવાથી વિષયવ્યાસદ્ધ
નિવારણ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રભુમાં છે તે દર્શાવવાને 'ઈશસ્ય' શબ્દ મુક્યો
છે. 'તં યથા યથોપાસતે' એ શ્રુતિમાં કહ્યાપ્રમાણે અને 'તત્ક્રતુન્યાય' પ્રમાણે ઉપર કહેલા
(ફલ, ભૂમન્, ઈશ શબ્દોથી સૂચિત) ધર્મોસહિત ચિન્તનની આવશ્યકતા હોવાથી
એ ત્રણે શબ્દો (કૃષ્ણ, ભૂમન્, ઈશ) કહ્યા છે.

હવે ફલનું ઉપસાદન કરે છે. સર્વ વસ્તુ સમર્પણ કરવી એ ભગવદ્ધર્મ છે એમ
एकादश स्कन्धमां व्रीजा अध्यायमां अष्टावींशमां श्लोकमां प्रबुद्ध योगेश्वरे कथं છે:—

इष्टं दत्तं तपो जपं वृत्तं यथात्मनः प्रियम् ।

દારાન્સુતાન્વૃદ્ધાન્પ્રાણાન્વત્પરમ્ નિવેદનમ ॥ ૨૮ ॥

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन्भक्त्या तदुत्थया ।
नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥ ३३ ॥

અર્થ:-યજ્ઞ, દાન, તપ, જપ, વૃત્ત, જે જે પોતાને પ્રિય હોય તે, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, ગ્રાણ સર્વ પ્રભુને નિવેદન કરવું. આ પ્રમાણે ‘ભગવદ્ધર્મો’ શીખતો અને એ ભગવદ્ધર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિથી પ્રભુપરાયણ રહેતો પુરુષ દુસ્તર માયાને જલદી તરી જાય છે ॥ ૨૮ ॥ ૩૩ ॥

અને ‘વૈરાગ્ય’ ફલરૂપ છે એમ કવિ યોગેશ્વરે बीजा अध्यायना बेतालीसमा श्लोकमां कह्युं છે:-

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैव त्रिक एककालः ।
प्रपद्यमानस्य यथाश्रतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुयासम् ॥ ४२ ॥

इत्यच्युताङ्गिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।
भवन्ति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शान्तिसुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥

અર્થ:-જેમ ભોજન કરનારને દરેક કોઢીએ સંતોષ, પુષ્ટિ અને ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ ભગવાનનાં પ્રપન્ન પુરુષને એકી વચ્ચે ભક્તિ, પ્રભુનો અનુભવ અને અન્ય સર્વ સ્થલે વૈરાગ્ય એ ત્રણે થાય છે ॥ ૪૨ ॥

हे राजन् ! आ प्रमाणे अविच्छिन्न भावथी प्रभुना चरण कमलनुं भजन करनार मक्तने मक्ति, वैराग्य अने भगवद्बोध थाय છે ત્યારે તે સાક્ષાત્ પરમ શાંતિને પામે છે ॥ ૪૩ ॥

તેથી આ શ્લોકમાં કહેલા સર્વવસ્તુસમર્પણરૂપ ભગવદ્ધર્મના સામર્થ્યથી વિપયમાં વૈરાગ્ય સ્થિર થવારૂપ ફલ મળે છે. અને ભક્તિવર્ધિનીમાં કહ્યું કે ‘સ્નેહા-દ્રાગવિનાશઃ સ્યાત્’ (સ્નેહથી સંસારમાં રાગનો વિનાશ થાય છે). એટલે ત્યાં સ્નેહથી જે ફલ અદ્દ વીજભાવવાળાને કહ્યું, તે ફલની શિરતા આ શ્લોકમાં કહી, માટે તે શિરતા કરનાર સ્નેહનું દદ થવું એ આ શ્લોકમાં ફલરૂપે સૂચવ્યું; એપ્રમાણે સર્વ સમર્પણ કરી પ્રભુમાં યોજવું તે આવા ભક્તના નિરોધનું લક્ષણ સમજવું.

દેવે આસક્તિ દદ કરવાનું સાધન ધીજી પંક્તિમાં (ગુણૈઃ હરિસુખ) કહે છે. દ્વિતીય સ્કન્ધના ચતુર્થ અધ્યાયના સોલ્હમા શ્લોકમાં શ્રીશુકદેવજી કહે છે કે:-

विचक्षणा यथरणोपसादनात्मनं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ।
विन्दन्ति हि प्रपद्यति गतश्रमात्मनो सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:-જે અંતરાત્મા પ્રભુના ચરણકમલને શરણ જડને વિચક્ષણ પુરુષો આ લોક તથા પરલોકમાંથી મજા છોડીને શોકરહિત થયેલા યથગતિ પ્રાપ્ત કરેછે, તે શ્રવણમદ્ગલ યગરાન્ પ્રભુને પારંવાર નમન કરું છું.

આ શ્લોકમાં કીર્તનપ્રણાલિકાથી ભગવદ્ભક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર ભક્તોને 'શોકરહિત થયેલા' કહ્યા છે, તેથી ગુણકીર્તનથી હરિસુખનો સ્પર્શ થવાથી લૌકિક દુઃખનું કદિ પણ માન થતું નથી. અહીં સર્વ વસ્તુ પ્રભુમાં યોજવાનું પ્રથમ જ કહ્યું છે, તેથી તે અધિકારરૂપે સમજવું. આથી આત્મનિવેદન કરનારને ભક્તિરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. એવાં ભગવદ્વચનો એકાદશસ્કન્ધમાં ઓગણીસમા અધ્યાયમાં છે તેનું સ્મરણ થાય છે. ત્યાં ભગવાન કહે છે કે મારી ભક્તિરૂપ ફળ સંપાદન કરવું હોય તેણે મારી અમૃતરૂપી કથાપર શ્રદ્ધા રાખવી, હમેશાં મારું કીર્તન કરવું, પૂજામાં અત્યંત નિષ્ઠા રાખવી, સ્તોત્રોથી મારું સ્તવન કરવું, સેવામાં આદર રાખવો, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવા, મારા ભક્તોની અધિક પૂજા કરવી, સર્વ પ્રાણીઓપર ભગવદ્ભાવ રાખવો, મારે માટે શરીરનાં કાર્યોં કરવાં, વાણીથી મારા ગુણગાન કરવાં, મન મને અર્પણ કરવું, સર્વ કામનો ત્યાગ કરવો, મારે માટે ધન, મોગ અને સુખનો ત્યાગ કરવો. યજ્ઞ, દાન, હોમ, જપ, વ્રત, તપ મારે માટે કરવાં. હે ઉદ્ધવ, આત્મનિવેદન કરનારને આ ધર્મોથી મારે વિષે ભક્તિ થાય છે, પછી તેને વીજું શું વાકી રહ્યું ? તેથી આત્મનિવેદન કરી ગુણગાન કરનારને દુઃખનું માન થતું નથી એ ફળ સિદ્ધ થયું.

એ પ્રમાણે ફળનું વર્ણન કરીને દૃઢતાને માટે ગુણગાન કરવાનો ઉપદેશ કરે છે ॥૧૫॥

એ પ્રમાણે ગુણવર્ણનમાં જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ઉત્તમતા સમજીને મત્સર અને લોભ એ બે દોષનો ત્યાગ કરીને સર્વદા ગુણવર્ણન કર્યાં કરવાં. પારકાનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવો તે મત્સર; અત્યંત અમિલાપ તે લોભ. 'ઉત્કર્ષઃ' એમ પ્રથમ વિભક્તિવાળો પાઠ હોય તો એનો અર્થ કરવો કે 'ગુણોથી હરિસુખના સ્પર્શથી દુઃખનું માન થતું નથી, એમ સમજીને ગુણવર્ણન કરવાથી જ્ઞાનમાર્ગથી ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે,' એમ 'સિદ્ધ્યતિ' અધ્યાહાર લઈને વાક્ય પૂર્ણ કરવું. જો સમજ્યા વિના ગુણવર્ણન કરે તો માત્ર દુઃખનું માન ન થાય એટલુંજ, સમજીને ગુણવર્ણન કરે તો જ આ ઉત્કર્ષ. એ પ્રમાણે ભગવાન્ના ગુણ વર્ણન કરવાથી ગુણમાં આસક્તિ થવાથી 'જેને જેના ગુણમાં આસક્તિ થાય તેને તેનામાં (તે પુરુષમાં) આસક્તિ થાય છે' એ ન્યાય પ્રમાણે ભગવાન્ના ગુણમાં આસક્તિ થવાથી ભગવાન્માં આસક્તિ દૃઢ થાય છે. તેથી ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેલા ગૃહપર અરુચિ, વરમાં રહેનારાઓના વાંધકષણાનું અને અનાત્મપણાનું માન થાય છે, એમ અર્થવલ્લથી સમજી લેવું. એ પ્રમાણે ગુણગાન તે આસક્તિવાળા ભક્તનું નિરોધનું લક્ષણ સમજવું. હવે ભગવાન્માં વ્યસન દૃઢ થવાને ભગવાન્માં સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાથી (સીધી રીતે તથા અન્યકાર્યદ્વારા) પોતાની ઇંદ્રિયોના વિનિયોગરૂપ સાધન ત્રણ શ્લોકથી કહે છે:-

હરિમૂર્તિઃ સદા ધ્યેયા સંકલ્પાદપિ તત્ર હિ ।

દર્શનં સ્પર્શનં સ્પર્ષં તથા કૃત્તિગતી સદા ॥ ૧૭ ॥

શ્રવણં કીર્તનં સ્પષ્ટં પુત્રે કૃષ્ણપ્રિયે રતિઃ ।

પાયોર્મલાંશત્યાગેન શેષભાવં તનૌ નયેત્ ॥ ૧૮ ॥

યસ્ય વા ભગવત્કાર્યં યદા સ્પષ્ટં ન દૃશ્યતે ।

તદા વિનિગ્રહસ્તસ્ય કર્તવ્યં ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૯ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—હરિમૂર્તિઃ (પાપ હરનાર શ્રીભગવાન્ની મૂર્તિ) સદા (સર્વદા) ધ્યેયા (ધ્યાન કરવું) હિ (જે હેતુમાટે) સંકલ્પાત્ (સંકલ્પમાત્રથી) તત્ર (ત્યાં મૂર્તિમાં) સદા (નિરંતર) દર્શનં (દર્શન) સ્પર્શનં (સ્પર્શ કરવો) સ્પષ્ટં (સ્પષ્ટ થાય છે) તથા (તે પ્રમાણે) કૃતિગતી (હાથ પગનાં કાર્યો) શ્રવણં (શ્રવણ) કીર્તન (કીર્તન) સ્પષ્ટં (સ્પષ્ટ) પુત્રે (સંકલ્પના પુત્ર કામમાં) કૃષ્ણપ્રિયે (કૃષ્ણને પ્રિય હોય તો) રતિઃ (પ્રીતિ કરવી તે). પાયોઃ (પાયુ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય) મલાંશ-ત્યાગેન (મલાંશ ત્યાગ કરવાવડે) તનૌ (ભગવાન્માં વિનિયોગ થતા શરીરમાં) શેષ-ભાવં (ગૌણ ભાવને) નયેત્ (પ્રાપ્ત કરાવવો). યસ્ય (જેનું) વા (અથવા) ભગ-વત્કાર્યં (ભગવત્સંબંધી કાર્ય) યદા (જ્યારે) સ્પષ્ટં (સ્પષ્ટ થાય છે) ન (ન હિ) દૃશ્યતે (દેખાતું) તદા (ત્યારે) તસ્ય (તેનો) વિનિગ્રહઃ (વિશેષ નિગ્રહ) કર્તવ્યઃ (કરવો) ઇતિ (એવો) નિશ્ચયઃ (નિશ્ચય) ।

શ્લોકાર્થઃ—ભગવાન્ના સ્વરૂપનું સર્વદા ધ્યાન કરવું, કેમકે સ્વરૂપમાં ભગ-વદ્ભાવથી દર્શન સ્પર્શ, ચક્ષુ અને ત્વચાના કાર્યો, સ્પષ્ટપણે થઈ શકે છે, તેજ પ્રમાણે સર્વદા હાથપગના કાર્યો પણ ભગવદ્વિનિયોગમાં આવે છે. શ્રવણ કીર્તન પણ સ્પષ્ટ-પણે થાય છે. કામ પણ કૃષ્ણપ્રિય હોય તો ઉપસ્થકાર્ય રતિ ભગવત્સંબંધી થાય છે. પાયુ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય જે મલાંશ ત્યાગ કરવો તેવડે તેને શરીરમાં ગૌણભાવ પ્રાપ્ત કરા-વવો. જે ઇન્દ્રિયનો જ્યારે ભગવદ્વિનિયોગ સ્પષ્ટ મालમ ન પડે ત્યારે તેનો નહીં નિગ્રહ કરવો ॥ ૧૭-૧૮-૧૯ ॥

જે મક્તનો ધીજભાવ દદ ન થયો હોય, તે ભગવાન્માં વ્યસન પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરતો હોય તો તેણે જે ભગવત્સ્વરૂપની પોતે સેવા કરતો હોય તેનું નિરંતર ધ્યાન કરવું, એટલે તે સાક્ષાત્ ભગવાન્ છે એમ સમજી ધ્યાન કરવું. કારણકે એમ અભિન્ન-પણાના વિચારથી એટલે સ્વરૂપ સાક્ષાત્ ભગવાન્ છે એ વિચારથી દર્શન અને સ્પર્શ, ચક્ષુ અને ત્વચાના કાર્ય સ્વરૂપદર્શન અને સ્વરૂપસ્પર્શથી સ્પષ્ટપણે ભગવત્સંબંધી સિદ્ધ થાય છે. પૂજાના પ્રસાદથી મૂર્તિમાં ભગવાનનું સન્નિધાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને, અંતર્યામિ-

૧ મુદતાન્વદક ઉચ્ચનિપદના પ્રીતિ અપ્યાયના માત્રમા પ્રાપ્તિને અંતર્યામિ પ્રાપ્તિ કહે છે. તેમાં જનું છે કે 'મ. પૃથ્વીમાં પ્રિટા પૃથ્વીમાં અન્તરો ય પૃથ્વી ન બેદ મન્મ પૃથ્વી સ્પર્શ ન પૃથ્વીમાં સમયોપ ત અન્તર્યામિ' ૧ અર્થઃ—જે પૃથ્વીમાં રહેતો છતાં પૃથ્વીની અંદર છે, એને પૃથ્વી અન્તર્યામિ, જે પૃથ્વી સ્પર્શ છે, જે અંદરથી પૃથ્વીને નિયમમાં રાખે છે, તે

બ્રાહ્મણમાં કહેલા ન્યાયથી તેમાં ભગવદાવેશ પ્રાપ્ત થાય છે, ગુણોપસંહારના કાર્યા-
ધ્યાનાધિકરણના 'સંવંધાદેવમન્યત્રાપિ' એ સૂત્રમાં એ વાતનો અંગીકાર કરેલો છે, અને
નિવંધમાં 'તદ્રૂપં તત્ર ચ સ્થિતમ્' એ શ્લોકમાં પણ મૂર્તિમાં ભગવાન્ના આવેશનો વોધ

તારો આત્મા અંતર્યામી અમૃત છે. તે જ પ્રમાણે જલ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, વાયુ, યૌઃ, આદિલ, દિશાઓ,
ચંદ્રતારાઓ, આકાશ, તમસ્, તેજસ્, સર્વભૂત, પ્રાણ, વાક્, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, ત્વક્, વિજ્ઞાન, રેતસ્, વગેરે
સર્વમાં ભગવાન્ રહે છે, પણ એ સર્વે ભગવાન્ને જાણતાં નથી, એ સર્વે ભગવાન્નાં શરીર છે, એ સર્વેને ભગ-
વાન્ નિયમમાં રાખે છે, તે ભગવાન્ આત્મા, અંતર્યામિ અમૃત છે એમ ત્યાં કહ્યું છે, તેથી એ અંતર્યામિ-
બ્રાહ્મણન્યાય કહેવાય છે.

૧. શ્રીમદ્દેવન્યાસપ્રણીત બ્રહ્મમીમાંસાના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં બ્રહ્મના ધર્મોનો વિચાર
કરેલો છે, તેને ગુણોપસંહાર કહે છે. તેમાં ૧૮ થી ૨૩ સૂત્રોનું કાર્યાધ્યાન અધિકરણ છે, તેમાં 'સમ્બ-
ન્ધાદેવમન્યત્રાપિ' એ વીશમું સૂત્ર છે. તેમાં કહ્યું છે કે કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્નો પોતાનો
જીવમાં (તેમજ મૂર્તિમાં) આવેશ થાય છે, ત્યારે ભગવાન્ના આવેશથી ભગવાન્ના ધર્મો તેમાં આદિર્ભાવ
પામે છે. 'ઉપસંહારો હિ તત્રાવુક્તાનામન્યત્રોક્તાનાં ગુણાનાં તત્ર સત્ત્વેન જ્ઞાનમાત્રમ્'—અર્થઃ—ઉપસંહાર
પડેલે તે સ્થળે નહિ કહેલા અને બીજે સ્થળે કહેલા ગુણો પણ તેમાંજે છત્રે જ્ઞાત થયું તે.'

૨. નિબન્ધના સર્વોત્તિર્ણય પ્રકરણમાં નીચેના શ્લોકો છે:—

કૃષ્ણસેવાપરં વીક્ષ્ય દંભાદિરહિતં નરમ્ ।

શ્રીભાગવતતત્ત્વજ્ઞં મજેન્નિજ્ઞામુરાદરાત્ ॥ ૨૨૫ ॥

તદ્ભાવે સ્વયં વાપિ મૂર્તિ કૃત્વા હરેઃ ક્વચિત્ ।

પરિચયાં સદા કુર્યાત્ તદ્રૂપં તત્ર ચ સ્થિતમ્ ॥ ૨૨૬ ॥

સાકારવ્યાપકત્વાન્ન મન્ત્રસ્યાપિ વિધાનતઃ ।

અર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં આતુર, દંભ વગેરેથી રહિત, શ્રીભાગવતના તત્ત્વને જાણનાર એવા પુરુષને
ધ્યાનપૂર્વક સ્વપ્નામાં રહીને સન્માનસહિત તે (ગુરુ) નું મંજન કરયું. એવા ગુરુ ન મળે તો પોતે પણ
ક્વચિત્ શ્રીહરિની મૂર્તિ કરીને સર્વદા સેવા કરવી; ભગવાન્નું સ્વરૂપ તે મૂર્તિમાં રહેલું છે, કેમકે
ભગવાન્ સાકાર છે, વ્યાપક છે, અને ઉપાસનામાર્ગની રીતે વિચારીએ તો મંત્રપૂર્વક પૂજામાં ભગ-
વદાવેશ થાય છે.

એ શ્લોકોના પ્રકાશમાં શ્રીમદાચાર્યવરણ આજ્ઞા કરે છે કે 'અવનેવાસ્ય માગેશ્વ પ્રકાર ઉત્તમઃ,
ચન્મૂર્તી કૃતં સર્વં ભગવતિ કૃતં ભવતિ । તત્ર મૂર્તેર્ભગવત્ત્વં ત્રેયા તિસ્ત્યમપિ તદ્રૂપમિતિ । વસ્તુવિચારેણ
સર્વેભ્ય ભગવદ્રૂપત્વાદિશેષસ્ત્વયમ્—એનમુદરિપ્યાનીતિ તદા મૃદાદેઃ પ્રાદુર્ભૂતઃ મત્તિમાર્ગાનુસારેણાહ તત્ર
ચ સ્થિતમેતિ । મૂર્તી સ્થિતમ્ । પરં યત્ર હન્યત્તત્ર હસ્યઃ । તત્તદવયવેષુ તત્તદવયવા ઇતિ ।

તત્ર હેતુઃ—વ્યાપકં સાકારં મલ્લેતિ । અતઃ સર્વે કટકાણુપચારા ભગવદવયવેષેવ સાક્ષારહતા ભવન્તિ ।
ઉપાસનામાર્ગાનુસારેણાપિ મૂર્તિવેવ ભગવદ્ભજનં ભવતીત્યાહ મન્ત્રસ્યાપિ વિધાનત ઇતિ ।' અર્થઃ—આ જ આ
માર્ગમાં ઉત્તમ પ્રકાર છે કે મૂર્તિને વિષે કરેલું સર્વે ભગવાન્ને વિષે કરેલું શ્દ્દ જાય છે. મૂર્તિ ભગવાન્
છે એ વાત ધન પ્રકારે તિસ્ત્યમ કરે છે. ૧. વસ્તુનો વિચાર કરતાં સર્વે ભગવદ્રૂપ છે. વિશેષ આંધેકે મા
(મજ) નો હું ઉદાર કરીશ એમ ઇચ્છા થતાં મૂર્તિમાં વગેરેમાંથી પોતે પ્રકટ થાય છે. ૨. મર્તિમર્ગને
અનુગતિને કહે છે કે ત્યાં (મૂર્તિમાં) પ્રધુવું સ્વરૂપ છે જ. ત્યાં (મૂર્તિનો) હન્ય ત્યાં (ભગવાન્નો)
હસ્ય; તે તે (મૂર્તિના) અવયવો ત્યાં (ભગવાન્ના) અવયવો. એમ દોવાનું કારણ એ કે મન્ત્ર વ્યાપક અને
સાકાર છે. માટે કહું વગેરે સર્વે અલંકારો સાક્ષાત્ ભગવાન્ના અવયવોને ધર્યાં વગેરે શ્દ્દ જાય છે.

૩. ઉપાસના માર્ગની રીતે પણ મંત્ર વગેરેને સાંધે મૂર્તિનેવિષે જ સાક્ષાત્ ભગવદ્ભજન થાય છે

કોલો છે. વર્ત્યયોગોલકન્યાયથી ભગવાન્ મૂર્તિમાં વ્યાપી જઇને બહાર પ્રકટ થાય છે. આ સર્વે કારણોને લીધે મૂર્તિ-સ્વરૂપના દર્શન સ્પર્શ વગેરે ભગવાન્ના જ દર્શન સ્પર્શ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

હવે એ જ વાત હાથપગના કાર્યોમાં લાગુ પાડે છે:—ઉપર કહેલા ન્યાયપ્રમાણે જેમ પૂર્વે કહેલા દર્શન અને સ્પર્શ એ બે ભગવત્સંબંધી સ્પષ્ટ થાય છે, તેમ હાથપગનાં કાર્યો—ભગવત્સેવામાં હાથ, તથા સેવાને માટે ચાલવામાં પગ—સદા ભગવત્સંબંધી સ્પષ્ટ થાય છે. (સંબંધને લીધે ઉપરનો સ્પષ્ટ શબ્દ વિભક્તિ અને વચનના ફેરફારસાથે અહીં પણ સમજી લેવો). શ્રોત્ર (કાન) અને વાણીના કાર્યોનું પણ ભગવત્સંબંધીપણું કહે છે:—શ્રવણ અને કીર્તન સ્પષ્ટ છે. એ બેનું વીજા પ્રકારથી પણ ભગવત્સંબંધીપણું સર્વસંમત છે એમ જણાવવાને સ્પષ્ટ શબ્દ ફરીથી વાપર્યો છે. ઉપસ્થ (જનનેન્દ્રિય) નું ભગવદુપયોગીપણું સ્પષ્ટ નહિ હોવાથી તેનો ભગવત્સંબંધનો પ્રકાર વતાવે છે:—‘કામ: સંકલ્પજ: સ્મૃત:’ (સંકલ્પથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે). ‘સંકલ્પપ્રમવાન્ કામાન્’ (સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા કામોને), વગેરે વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે કામ સંકલ્પનો પુત્ર છે. એ કામ કૃષ્ણપ્રિય હોય તો રતિ—ઉપસ્થકાર્ય (જનનેન્દ્રિયનું કાર્ય) ભગવત્સંબંધી થાય છે. શ્લોકમાં ‘ભવતિ’ (થાય છે) અધ્યાહાર સમજવું. ગોપાલતાપનીય ઉપનિષદમાં ભગવાન્નું ગાંધર્વપ્રતિ વાક્ય છે કે ‘યં માં સ્મૃત્વા નિષ્કામ: સકામો ભવતિ’ (મારું સ્મરણ કરવાથી નિષ્કામ હોય તે સકામ થાય છે). એ વાક્યનું શ્રવણ કરવાથી અને ભગવાન્નું ધ્યાન ધરવાથી અને એવા પ્રકારનો સંકલ્પ કરવાથી ભગવાન્ પ્રતિ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેથી રતિ પણ થાય છે. ભગવદ્વિપયક કામ જે મક્તને ઉત્પન્ન ન થાય તેના ઉપસ્થના હિતનો પ્રકાર આગલ કહેવાશે. પાસુદંદ્રિય (ગુદા) નો વિનિયોગ કહે છે:—પાસુદંદ્રિયનું કાર્ય વિસર્જન કરવાનું છે. તે અહીં મલાંશ ત્યાગ કરવાનું છે. તે કરીને તે દંદ્રિયને શરીરમાં ગુણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો; એટલે ભગવાન્માં વિનિયોગ થતા સ્વશરીરમાં તે શરીરના શોધન (શુદ્ધિ) દ્વારા ગૌણભાવ પ્રાપ્ત કરાવવો.

અહીં નીચે પ્રમાણે અર્થ છે—શ્રીવેણુગીતમાં ‘અક્ષણ્વતાં ફલં’ શ્લોકમાં શ્રીસુવોધિની-કારિકાઓમાં દંદ્રિયોનો ભગવાન્માં વિનિયોગ થતાં દંદ્રિયોને શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહ્યું છે, તેમાં પાસુ દંદ્રિયનું કાર્ય રોમોદ્રમ (સ્વાંટી ડમી થવી તે) કહ્યું છે. અને દશમસ્કન્ધના પ્રક્ષિપ્ત અધ્યાયના ‘એપાં તુ ભાગ્યમહિમા’ એ શ્લોકના વિવરણમાં રોમાંચ અને મ્લેદ એ દશમ દંદ્રિય (પાસુ) નાં કાર્ય કહેલાં છે. અને તૃતીય સ્કન્ધમાં ‘મુચ-ર્નાલ્પદ્વાડ્યુ ચ’ એ શ્લોકમાં આનન્દના અશુ પટના એ પાસુ દંદ્રિયનું કાર્ય કહેલું છે;

૧. વર્ત્યયોગોલકન્યાય—મોઢાના મોઢામાં જેમ જેમ અગ્નિનો પ્રવેશ પત્તો જાય છે, તેમ તેમ તે અગ્નિના બહાર જાય છે, અને અંતે બહાર અગ્નિનું પ્રાકટ્ય થાય છે, એ સ્વાય.

આ સર્વ હીન અધિકારમાં ઘટતું નથી, કેમકે દ્વિતીયસ્કન્ધના 'તદશ્મસારં હૃદયમ્' એ શ્લોકમાં તે પ્રમાણે નિર્ણય કરેલો છે તેથી અહીં છાંદોગ્ય ઉપનિષદની 'અન્નમશિતં શ્રેષ્ઠા ભવતિ' વગેરે શ્રુતિઓમાં કહેલો જલ અને અન્નનો મૂત્રપૂરીપાત્મક સ્થૂલધાતુ અને વૈદ્યકમાં 'કફઃ પિત્તં મલઃ સ્તેપુ પ્રસ્વેદો નલ્લોમ ચ । કર્ણવિદૂષિકા ચેતિ ધાતૂનાં ક્રમશઃ મલાઃ' એ શ્લોકમાં કહેલો મલાંશ પાચુદ્દિયવડે દેહના જૂદા જૂદા છિદ્રદ્વારા વહાર નિકળે છે, એટલો જ પાચુદ્દિયનો વિનિયોગ સમજવો; તે ગૌણ હોવાથી તે દ્વિ-યનો શેષભાવ સમજવો. વઢી પ્રથમ સસારાવેશથી દુષ્ટ દ્વિયો કહી; મધ્યમાં મત્સરવિના અને લોભવિના એમ કહેવાથી એ ગુણવર્ણન કરનાર મત્તોમાં મત્સર અને લોભ રહેલા છે એમ સૂચવ્યું; અને અતમાં ઉપર કહ્યાપ્રમાણેનું મલાંશત્યાગરૂપ પાચુનું કાર્ય કહ્યું; આ સર્વથી આ મત્તો હીન અધિકારી છે એમ સમજાય છે, તેથી મત્તિવર્ધિનીમાં દૃઢ વીજ-ભાવવિનાના જે મત્તો કહ્યા તેમનેમાટે આ ઉપદેશ છે એમ સૂચવ્યું. વઢી અહીં મન વગેરે નવ દ્વિયોના વિનિયોગનો પ્રકાર કહ્યો, ઘ્રાણેન્દ્રિય (નાક) અને રસનેન્દ્રિય (જિહ્વા) નો વિનિયોગ બિલકુલ કહ્યો નથી. વઢી ભગવાન્ને પ્રિય કામ હોય તો જ ઉપસ્થનો વિનિયોગ થતાવ્યો; ભગવદ્વિષયક કામ ન હોય તો ઉપસ્થનો વિનિયોગ શુ કરવો તે સૂચવ્યું નથી. એમ હોવાથી એ દ્વિયોનો ભગવાન્માં ઉપયોગ ન થાય તો શુ કરવું એમ આકાંક્ષા થાય તો કહે છે કે જે દ્વિયનો ભગવાન્માં વિનિયોગ સ્પષ્ટ ન મળે તે દ્વિયનો નિગ્રહ કરવો આવશ્યક છે જો તેનો નિગ્રહ ન કરે તો 'નો ચેત્ પ્રમત્તમસદિન્દ્રિયવાજિસૂતા' એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વિષયરૂપી શત્રુઓમાં પડનાથી સસારાવેશરૂપ મહાન્ અનર્થ થાય માટે નિગ્રહ આવશ્યક છે એમ સમજવું. એ પ્રમાણે હીન અધિકારીઓએ ઉપર કહેલા ઉપદેશ પ્રમાણે કરવું તે પણ તેમને યોગ્ય નિરોધનું લક્ષણ સમજવું એ પ્રમાણે કરવાથી ઉદ્વેગની નિવૃત્તિ થતાં ધીમે ધીમે ક્રમવાર સેવા આધિ-દૈવિકી થાય, માટે એ જ હીન અધિકારીઓનું મુખ્ય સાધન છે એમ સિદ્ધ થયું.

એ પ્રમાણે સર્વ ઉપદેશ કરીને હીન અધિકારીઓને આ પ્રવૃત્તિ કરાવવાનેમાટે વીજા ગ્રન્થોમાં ઉપદેશ કરેલાં ધીજાં સાધનો કરતાં આ સાધન શ્રેષ્ઠ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે -

નાતઃ પરતરો મત્તો નાતઃ પરતરઃ સ્તવઃ ।

નાતઃ પરતરા વિદ્યા તીર્થ નાતઃ પરાત્પરમ્ ॥ ૨૦ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ-અત (આ સાધન સમુદાયથી) પરતરઃ (વધારે ઉત્તમ) મત્તઃ (અણક્ષર મત્તઃ વગેરે) ન (નથી); અત (આ સાધનસમુદાયથી) પરતરઃ (વધારે ઉત્તમ) સ્તવઃ (કૃપ્પાશ્રય વગેરે સ્તોત્રનો પાઠ) ન (નથી), અત. (આ સાધન

દાયથી) પરતરા (વધારે ઉત્તમ) વિદ્યા (ઉપાસના) ન (નથી); અતઃ (આ સાધન-સમુદાયથી) પરાત્ (ઉત્તમ) પરમ્ (ઉત્તમ) તીર્થ (ગંગાદિતીર્થ) ન (નથી).

છોટોકાર્થઃ-આ સાધનસમુદાયથી અષ્ટાક્ષરમઘ વગેરે (આવા અધિકારીનેમાટે) વધારે ઉત્તમ નથી, તેમ જ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્ર વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી, તેમ જ ઉપાસના વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી, અને આ ઉત્તમ સાધન કરતાં ગંગાદિતીર્થ પણ વધારે ઉત્તમ નથી.

હીન અધિકારીઓને માટે ઉપર કહેલા સાધનસમુદાય કરતાં અષ્ટાક્ષર વગેરે મઘ ઉત્તમ ન સમજવા. એ મઘોના જપ વગેરે સેવાના અંગતરીકે કહેલા છે, અને અનુ-કલ્પથી (ગૌણ, અનવસરમાં કરવા યોગ્ય) કહેલા છે, માટે સેવાથી ઉત્તમ ન સમજવા. એ પ્રમાણે આગલ પણ સમજી લેવું. શ્રીકૃષ્ણાશ્રય વગેરે સ્તોત્રના પાઠ પણ સેવાથી ઉત્તમ ન સમજવા, કેમકે તે પણ અનુકલ્પ અને અંગરૂપ છે, અને વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં અંગતરીકે જ તેમનો અંગીકાર કરેલો છે. વિદ્યા એટલે ઉપાસના અને તીર્થ ગંગાદિ પણ સેવા કરતા ઉત્તમ ન સમજવા, કેમકે ભગવત્કૃપા ન હોય તો તેઓ પણ વહુ કાલે ત્રિલયથી ફલ આપે છે. શ્રુતિમાં તત્કલ્પન્યાય (જેવો સકલ્પ તેવું ફલ) નો આદર કરેલો છે, અને મહાભારતમાં પણ યજ્ઞ અને તીર્થ ફલ આપનામાં સમાન છે એમ કહ્યું છે, તેથી વિદ્યા અને તીર્થ અહીં જૂદા પાડી કહ્યા છે. તેથી હીન અધિકારીઓને અહીં ઉપદેશ કરેલા સર્વસમર્પણાત્મક યોજના વગેરે ટ્રણ સાધન ઘણા જરૂરના છે. એ સાધન કરવાથી જ સ્નેહ, આસક્તિ અને વ્યસન એ ક્રમથી ગૃહત્યાગ થયા પછી પૂર્વોક્ત નિરોધરૂપ મક્તિવૃદ્ધિ મિદ્ધ યાય છે એ તાર્પર્ય છે. ચાચા શ્રીગોપીશજી તથા શ્રીહરિરાયજી 'હરિણા યે ત્રિનિર્મુક્તા' એ શ્લોક પછી 'સસારાવેશ' શ્લોક લે છે, તેની પછી 'ગુણેષ્વાનિષ્ઠચિત્તાનામ્' વગેરે ક્રમનાર શ્લોકો લે છે. શ્રીમજરાજજી જે ક્રમ લે છે તે પ્રમાણે મેં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાનનો પ્રકાર સર્વેનો એક રીતનો નથી, તેથી મેં તેનો અનુવાદ કર્યો નથી.

શ્રીઆચાર્યપર્યંતી કૃપાથી ભગવાન્ બ્રજનાયક શ્રીકૃષ્ણે હૃદયમાં સ્થિતિ કરીને જે વાક્યોની પ્રેરણા કરી, તે વાક્યો શ્રીનિઠ્ઠલેશના ચરણકમલના દાસના દાસ પુરુષોત્તમે હર્યા

શ્રીપીતાંબરજીના પુત્ર શ્રીપુરુષોત્તમજીવિરચિત નિરોધલક્ષણ-
વિચરણ સમાપ્ત.

૧ ચતુર્દશ શ્લોકમાં વહેતું ભગવત્સંપન્ન એ પ્રથમ સાધન, પચાદશ શ્લોકની બીજી પંક્તિમાં વહેતું ગુણગાન દ્વિવિધ સાધન, અને ત્રાસદશ અષ્ટદશ શ્લોકમાં વહેતો દ્વિતીયો ભગવાનનો વિનિયોગ એ ત્રીજું સાધન

लालभट्टकृतनिरोधस्वरूपनिरूपणं श्रीदशमस्कन्धसुबोधिनीयोजनान्तर्गतम् ।

श्रीगोवर्धनधारी तनोतु मङ्गलानि ।

श्रीगोवर्धनधारिणं शुभकरं शृङ्गारमूर्तिं भजे । वन्दे नन्दपुराणपुण्यफलितं श्रीबालकृष्णं प्रभुम्
श्रीमद्वल्लभविठ्ठलेश्वरविभू ध्यायामि सद्बन्दिता । कुर्वे तत्कृपया निरोधविघ्नौ सन्देहविध्वंसनम् ॥

अथ निरोधस्य स्कन्धार्थत्वात् प्रथमं तत्स्वरूपं विचार्यते । तत्र 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह-
शक्तिभि'रिति वाक्यादात्मनः पुरोत्तमस्य शक्तिभिरनुशयनं निरोधः । आत्मपदाक्षिगुणं परं ब्रह्म ब्राह्मम् ।
'गौणश्चेत्तात्मशब्दादि'त्यत्रात्मशब्दस्य परवाचकताया निर्धारितत्वात् । तत्र 'कृष्णिर्भूवाचकः शब्दो यश्च
निर्गुणत्वाचकः, तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत' इति श्रुतेः, 'कृष्णस्तु भगवान्त्वय'मित्यादि-
वाक्याच्च परमात्मत्वं कृष्णस्य सिद्धम् । अतः कृष्णस्य अनुशयनं निरोधः । अनुशयनं नाम लीलानुरूपा
स्थितिः । 'विष्णुः सर्वगुहाशय' इत्यादौ शीङ्घातोः स्थित्यर्थकत्वात् । 'न हि गुहायां शेते' इति व्युत्प-
न्नेन गुहाशयशब्देन निद्रातीत्यर्थः मिथ्यति, निद्राया अविद्यावृत्तित्वात् । अतः शीङ्घातोऽसादृश-
स्थितिरन्वयार्थः । एवं सति शक्तिभिः सह भगवतः स्थितिः शयनं, अनुरूपतोपसर्गार्थः । कस्यानुरूपे-
स्याकांक्षायां स्थितेर्लीलाप्रयोजनकत्वाल्लीलानुरूपेति बोध्यम् । एवं च कृष्णस्य लीलानुरूपा स्थितिरनु-
शयनमिति सिद्धम् । स्थितिरपि लीलाप्रियोनेकविधलीलासाधकः । अतः सर्वलीलासाधिका स्थितिरूपा
लीला निरोधपदार्थो भगवद्वर्मः, स च प्रपञ्चमध्य एव स्फुटः । कृष्णावतारस्य प्रपञ्च एव जातत्वात् । तदुक्तं
निबन्धे 'स एव कदाचिज्जगदुद्धारार्थं अखण्डः पूर्ण एव प्रादुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यते' इति । अतोनेक-
शक्तिभिः सह कृष्णस्य प्रपञ्चे क्रीडा निरोध इति फलितम् । एतदुक्तं सुबोधिण्यां 'निरोधोऽस्यानुशयनं
प्रपञ्चे क्रीडनं हरेः । शक्तिभिर्दुर्विभाज्याभिः कृष्णस्येति हि लक्षण'मिति । इह कारिकायां कृष्णस्येतिपदं
मूलस्थात्मपदव्याख्यानरूपम्, भागवतमते कृष्णस्यैवात्मरूपत्वात् । अत एवावतारान्तरलीलायां स्कन्धा-
न्तरप्रतिपाद्यायां नातिव्याप्तिरिति भावः । एवं निरोधशब्दोऽनुशयने रूढ इत्युक्तम् । किञ्च, प्रपञ्चविस्मृति-
पूर्विका भगवदासक्तिनिरोधः, नितरां रोधो निरोध इति व्युत्पत्तेः । रोधः वक्ष्येयपेक्षायां भक्तानामितिप-
क्षेस्कन्धार्थसङ्ख्या लभ्यते, कस्माद्रोध इत्यपादानापेक्षायां प्रपञ्चो ग्राह्यः । तथा सति प्रपञ्चाद्रोध इति मि-
थ्यति स । प्रपञ्चाद्रोधेपि 'कर्मैन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान्भिमूढात्मा मिथ्या-
चारः स उच्यते' इतिवत्प्रपञ्चस्मरणं चेत्तदा भगवल्लीलानुभवे मुख्योधिकारो न स्यात्, अतः प्रपञ्चविस्मृ-
णमपेक्षितम्, तदुपसर्गेण लभ्यते, नितरां रोधः प्रपञ्चविस्मरणपूर्वकः स निरोध इति । कस्मिन्निरोध इत्य-
पेक्षायां भगवति निरोध इति श्रेयम् । स हि परमरस्युत्पादकलीलाजन्यत्वेन परममुख्यत्वादासक्तिरूपो
भवितुमर्हति । एवं यौगिकव्युत्पत्त्या प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिनिरोध इति फलितम् । 'या तु
व्यसनसंप्राप्तिनिरोधः स तु कथ्यते' इति भरताचार्यपाक्षे व्यसनपदवाच्याया आसत्तेरेव निरोधत्वव्य-
नाश । सा च 'इति नन्दादयो गोपाः कृष्णारामकथां मुदा, वृषन्तो रममाणान् नापिन्दन् भवपेदना'मित्यत्र
स्फुटमभिहितम् । 'शय्यासनाटनालापखामक्रीडासनादिषु, न विदुः मन्त्रमागमानं कृष्णस्य कृष्णदेवता'
इत्यत्र च स्फुटमभिहिता । एवमुभयं निरोधपदवाच्यम् । 'तमुदायो जन्मवापी क्रीडापुण्ड्रं वै हरेः । प्रपञ्च-
विस्मृतिः सक्तिर्मक्तानां चारि योगत' इति निबन्धात् । निरोधशब्दस्य यौगिकव्युत्पत्तेः भगवद्वैकनिरोधपद-
भगवत्कर्मको निरोधो गोप्यतया विपश्चितः । यथा भगवता लीलाभिर्निर्दिष्टा भक्ता भगवद्गो भवन्ति,
पूर्वं पुष्टिर्मक्तलीलाभिर्निर्दिष्टो भगवान् भगवद्गो भवति । अत एव भगवता भगवत्तत्त्वज्ञानमात्र-
स्वामिन्मदसितो 'नाहं तेन्यो मन्त्रापी' इत्येन । इममर्थं मूर्खपितुं ब्रह्मदशमे भगवता ज्ञानमात्र-
रक्तं 'नमामि हृदये शेषे' इत्येन । 'अस्य गतिरहितो य' इति निबन्धां व्याख्यानं च । अस्या
'आभासश्च निरोधश्च यथाप्यवर्तयते, स आभासः परं तत् तत्त्वज्ञानेन' ।

धपदवाच्यः । स च प्रपञ्चप्रतियोगिकः । एवं च सुबोधिन्युक्तया दिप्पणीव्युत्पादितया पूर्वोत्तरस्कन्धार्थ-
सङ्गत्या नवमदशमार्थसङ्गतिविचारे भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो निरोध इत्यायाति । अत एव द्वितीयस्कन्ध-
सुबोधिन्यां 'भक्तानां प्रपञ्चाभावो निरोध' इत्युक्तं इहेव सुबोधिन्याम् । अतो 'निरोधो भक्तानां प्र-
पञ्चस्येति निश्चय' इत्यभाणि । तथा च भक्तानां प्रपञ्चस्य प्रलयसिरोधानं नित्यलीलापथिकदेहत्वफलवो
जाड्यात्मकप्रपञ्चभावाह्वय इति यावत् । तदुक्तं सुबोधिन्यां 'अतो निरोधो भक्तानां प्रपञ्चस्येति निश्चय'
इति । सूक्तोक्तलक्षणेषु निरोधस्थाने संस्था पठिता, संस्था च 'नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको
लयः । 'संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्दास्य स्वभावतः' इत्यनेन प्रलयरूपा व्याख्याता । अतो निरोध-
शब्देन प्रलय उच्यते, 'निरोधोऽस्मानुशयन'मित्यस्य सुबोधिन्यामपि शक्तीः शाययित्वा तद्गोमार्थं
भगवतः शयनमिति व्याख्यातम् । तत्रापि शक्तिशयनानन्तरं शयनकथनेन प्रलय उक्तः । अतो भक्त-
प्रपञ्चमप्यादेकाः शक्तीः स्वस्वरूपे तिरोहिताः कृत्वा निष्ठति, ततो भक्तान् प्रति प्रपञ्चसिरोभवति, अतो
भक्तानां प्रपञ्चतिवृत्तिरिति सिध्यति । एतदभिसन्धायोक्तमत्र 'एवं सर्वगतो विष्णुः प्रकटश्चेन्न तद्विशेषः,
तावच्च लीयते सर्वमिति कृष्णसमुद्यम' इति । इदमत्र ज्ञेयम् । स्वच्छन्दलीलाभिर्भगवाविरोध्य भक्तानां
देहादिसकलप्रपञ्चे स्वानन्दं प्रवेशयन् निरोहितानन्दमथाविर्भावयति, ततो भगवदानन्दानुभवयो-
ग्यालौकिकदेहत्वप्राप्तौ जाड्यादिरूपपूर्वप्रपञ्चभावो लीयते, अयमेव प्रलयपदार्थः । अतो भक्तानां
प्रपञ्चप्रलयो निरोध इति फलति स्म । तथा च प्रपञ्चे शक्तिभिर्भगवत्प्रीडनं भक्तानां प्रपञ्चविस्मृतिपूर्-
र्विका भगवदासक्तिर्भक्तानां प्रपञ्चाभावश्चेति त्रयं निरोधपदवाच्यम् । तत्र भगवत्प्रीडनं करणं, भगव-
दासक्तिर्योपारः, भक्तानां प्रपञ्चाभावः फलमिति त्रितयरूपो निरोधः स्कन्धार्थः । एवमत्रेदं सिद्धम् ।
भगवाननेकशक्तिभिः करणरूपनिरोधात्मिकां श्रीडां कुर्वन् प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकासक्तिरूपनिरोधात्मक-
व्यापारेण प्रपञ्चाभावरूपफलात्मकनिरोधं सेवकानां संपादयतीति त्रिष्वपि निरोधपदव्यवहारः सुबोधि-
नीतिवन्द्यादिपूषलभ्यत इति सर्वमदुष्टम् । किञ्च, 'लौकिकेषु तु भावेषु यत्रैव हरिवेशनं । निवर्तते तदे-
वात्र वहेदोरमयं यथे'ति कारिकायां फलात्मको निरोध उक्तः । तथाहि, लौकिकेषु भावेषु पदार्थेषु
यत्र यत्र भगवान् प्रविशति, तत्र तत्र चिदानन्दयोस्तिरोभूतयोराविर्भावात्तदेव पूर्वस्थितस्वरूपं तिरो-
हितानन्दकं निवर्तते, प्रह्लादमकं भवति, प्रकटमचिदानन्दकं भवतीति यावत्, तत्र दृष्टान्तः, वहेरि-
स्यादि । बह्निप्रवेशे दारुणां बह्निरुपता तद्वदित्यर्थः । एवं भक्तानां प्रपञ्चप्रलयो बोध्यः । अन्यच्च,
शक्तिशयनानन्तरशयनवाचके अनुशयनशब्दे गोप्योर्थोपि विवक्षितः, तदनुसारेण स्कन्धारम्भे स्कन्धा-
भरूपं भगवन्तं भगवत्प्रीतिः श्रीमदाचार्यचरणलौलाक्षीराब्धिशायिनं लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं
कलानिधिमित्युक्तया रहस्यलीलायां निरोधपदवाच्यत्वं सूचितम् । तदनुसारेण प्रभुचरणैर्दिप्पण्यां 'अनु-
शयते भगवन्' इति करणव्युत्पत्तिं प्रदर्श्य निगूढभावकरणं येन स निरोध इत्युक्त्वा स्वकीयेषु स्वविषय-
भावोपादनं यथा लीलायां प्रिये, सा निरोधपदवाच्येत्युक्तवद्भिर्गुणलीलायाः स्कन्धार्थतां प्रतिपादितेति
निर्दिष्टविभाषनीयम् । एवञ्च, श्रीशुकोचिसुबोधिनीदिप्पणीषु सर्वत्राविरोध इत्येक एवादायस्त्रयाणां
पादुर्भवति च । तथा सर्वत्र सिद्धम् । देहादौ चिदानन्दयोः प्राकट्येन जाड्यादिप्रपञ्चभावप्रलयः फल-
रूपो निरोधः सिद्धः । तस्मिन् सति प्रपञ्चे विद्यमानानामपि भक्तानां कृष्णानन्दानुभवयोग्यदेहत्वं
तिष्ठति । इदमेव यमुनाष्टके 'ममास्तु तव सत्प्रीधौ तनुनयवमेतावते' इत्यनेन प्रार्थितं, ततो नित्यलीला-
प्रवेशः । अमुक्तिपदवाच्यः, निरोधलीलायां भक्तानां माधारणमायागुणरहितत्वेपि लीलात्मकनित्या-
मरान्तरद्रमायागुणरहितत्वेन लौकिकमादृश्यव्यवहारः पुराणार्था, तेषां अन्तरङ्गयोगमायागुणनिवृत्तौ
निगूढलीलाप्रवेशरूपा मुक्तिः, अतो मुक्तिर्लीलायां शुद्धनिर्गुणवमिति त्रिवेकः । 'मुक्तिर्हितान्यभास्यं' इति
पाठवान् । भगवत्प्रीत्यान्यपाठवान् ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

—१०२—

- १ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम्. रु. १-०-०
- २ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम्. रु. १-०-०
- ३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः. यच्चस्थः ।

प्रापणस्थानम्—१ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला,
बी ए एल्लल् बी, वकील हाइ कोर्ट
सस्रर विल्डिंग, सी पी टैंक, गीरगाम-मुंनई.

२ त्रिभुवनदास पीतांबरदास शाह,
मन्त्री पुष्टिमार्गीय पुस्तकालय-नडीयाद.

३ बलदेवदास कृष्णदास कीर्तनीया,
मुरती श्रीगिरिधरलालजीनु मदिर,
जीजो भोईवाडो-भूलेश्वर-मुंनई.

श्रीकृष्णाय नमः ।

पत्रावलम्बनम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीमदल्लभाधीश्वरचरणप्रणीतम् ।

दशदिगन्तविजयि श्रीमद्गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तम-
महाराजचरणकृतविवरणसमेतम् ।

सशोधक

मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला बी. ए., एल्.एल्. बी.
वकील हाइकोर्ट.

प्रकाशकश्च

रणछोडदास वरजीवनदास ओफ.

श्रीवल्लभाब्दा ४४७

संवत् १९८९.

मूल्यमाणकचतुष्टयम् ।

लोके शब्दार्थसम्बन्धो रूपं तेषां च यादृशम् ।
 न विवादस्तत्र कार्यो लोकोच्छित्तिस्तथा भवेत् ॥ २ ॥
 ब्रह्मवादे निरुक्तिस्तु न वक्तव्यैव कुत्रचित् ।
 वस्तुतो ब्रह्म सर्वं हि व्यवहारस्तु लोकतः ॥ ३ ॥
 ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः ।
 तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित् ॥ ४ ॥
 काण्डद्वयार्थसिद्धयर्थं स्वाध्यायविधिरुच्यते ।
 'स्वाध्यायोध्येतव्यः ।' 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत
 तमध्यापयीत ।' 'सांगो वेदोध्येयो ज्ञेयश्चे'ति ।
 वाक्यत्रयं तथा वेदेऽनारभ्योक्तमेव हि ॥ ५ ॥

वैदिकस्तत्सादृश्येन बोध्यते इति बोधने उपकारकः । अतो लोके शब्दार्थयोर्यः सम्बन्धः
 साद्वैतिकः । च पुनः तेषां यादृश रूपं तत्र विवादो न कार्यः । यतस्तत्र विवादे
 क्रियमाणे लोकोच्छित्तिर्भवेत् । 'युक्तयः सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथे'ति 'नैतदेव
 यथात्य त्वं यदहं वन्मि तत्तथा, एवं विवदतां हेतुः शक्तयो मे दुरत्यया' इति भग-
 वदुक्तन्यायस्य तत्रापि तुल्यत्वात् । अतः सिद्धरूपस्य लौकिकस्योपकारकत्वमात्रं ग्राह्यम्,
 न तु तेन कश्चित्त्वनिश्चय इति । तत्र विवादो व्यर्थत्वान्नास्माभः कार्य इत्यर्थः ॥ १, २ ॥
 तर्हि ब्रह्मवादे न कार्य इत्यत आहुः ब्रह्मेत्यादि । तथा चाखण्डब्रह्मवादेनापि
 वैदिकव्यवहारासिद्धेस्तेनापि न कार्यः, किन्तु सखण्डब्रह्मवादे लोकस्य 'प्रजापेये'-
 नीन्द्र्या सिद्धत्वात्तत्सिद्धेन शास्त्रसम्भवेन लोकेन कार्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्र प्रजापेयाहुः य इत्यादि ॥ ४ ॥

एवं यादृकरणप्रकारं चतुर्भिस्तथा विवादविषयमाहुः काण्डेत्यादि । अर्थसिद्धय-
 र्भूमिति । प्रयोजनसिद्धयर्थम् । न धर्मप्रकारेणार्थते वेदे धर्मस्तज्जन्यं फल वा सिध्य-
 तानि तदर्थं स्वाध्यायविधिः स्वाध्यायप्रसार उच्यते वेदे निरूप्यत इत्यर्थः । तत्र गमक-
 माहुः धारयेत्यादि । तथेति प्रसारोपक्रम । आर्यं शत्रय तैत्तिरीयब्राह्मणस्थम-
 भन्यतय शास्त्रान्तर्गम्यम् । तत्र वेचित्वापयान्त्यत्र अन्यापयेदिति पठन्ति । तृतीयं च
 'ब्राह्मणेन निष्पाठ्यः पठन्तो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे'ति पठन्ति । एतेषा सर्वसाधारणत्वा-
 पाहुः अनारभ्योक्तमेवेति । तथा चैतन्ननियामराभावात् सर्वशास्त्रिसाधारणमित्यर्थः ।

एकार्थता तु सर्वत्र विशेषोऽप्युच्यते स्फुटः ।
 स्वाध्यायशब्दो वेदे हि रूढो योगोऽपि वर्तते ॥ ६ ॥
 सुष्टासमन्तादध्येयः शोभनैर्नियमैर्युतः ।
 देशे काले गुरौ स्वस्मिन्नपेक्ष्यन्ते गुणा इह ॥ ७ ॥
 आ सर्वतः पुनस्तत्र यथा शङ्का न जायते ।
 शब्दे ह्यर्थे ह्यनुष्ठाने तथाध्येयो हि वैदिकैः ॥ ८ ॥
 अपर्णताद्यपहतपाप्मादिसकलैर्गुणैः ।
 प्रजापतिमुखैर्वेदो यथा हि पठितः पुरा ॥ ९ ॥

अन्यथैतदुक्तप्रकारेण न सर्वे पाठयेयुः पठेयुश्चेति । तर्हि वाक्यत्रयस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः एकार्थतेत्यादि । तुरुक्तशङ्कानिरासे । सर्वत्र त्रिष्वपि वाक्येषु स्वाध्यायप्रकारबोधनेन यद्यप्येकार्थता एकवाक्यत्वम्, तथापि विशेषः स्फुट उच्यते । अतः स एव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ५-९ ॥

कथं तस्य प्रयोजनत्वमित्याकांक्षायां प्रथमं पूर्ववाक्यगतं विशेषं पञ्चभिर्विद्वद्भिरिति स्वाध्यायेत्यादि । तथा च सुष्टु आसमन्तात् यथा स्यात्तथा योधीयते, सः स्वाध्याय इत्यर्थः योग इत्यर्थः । सु इत्यस्यार्थः शोभनमित्यादि । तच्च अध्ययनेऽपेक्षितदेशकाल-गुरुशिष्यगतगुणविशिष्टत्वम् । आङ्गोर्थस्तु पुनस्तत्रेत्यादिनोच्यते । हिः सर्वत्र निश्चया-र्थः । तथा च शब्दार्थानुष्ठानेषु शङ्काराहित्यमाङ्ग्यः । तेन स्वाङ्गोत्तितार्थपूर्वकं योधीयते वेदः स स्वाध्याय इत्यर्थः । एवमध्ययनेन योतिशयोध्येतरि यश्च वेद आधीयते तमाहुः अपर्णतेत्यादि । 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते, ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजाभिः पितृभ्यः, एष वा अतृण' इति श्रुत्या 'ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितृणां प्रभो, यज्ञाध्ययनदानैस्तानतिस्तीर्य त्यजन् पते'दित्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्मचर्यपूर्वकाध्ययनेनापर्णता । आदिपदोक्तो वेदोक्तसाधनकरणतत्फलाप्त्योः स्वरूपयोग्यता-रूपोधिकारश्चाध्येतुर्भवति । 'अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्र'मिति श्रुत्युक्तमपहत-पाप्मत्वमादिपदोक्तमयातयामत्वं तत्पठिते वेदे भवतीत्युभाभ्यां अध्येतृधर्मपेदधर्माभ्यां साक्षात्परंपरया च वेदस्य संस्कारेण स्वाध्यायत्वं तस्य भवति, अन्यथा तु 'छन्दांस्येनं मजदन्ति काले नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा' इतिन्यायः स्यादित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः प्रजापतीत्यादि । स्वाध्यायेधिकारिणं बोधयितुं अध्येतव्य इति तत्त्वम्यार्थमाहुः ।

तादृग्गुणविशिष्टोत्र वेदः स्वाध्याय उच्यते ।

तव्यस्वावश्यके प्रोक्तो न विधिज्ञातृबोधनात् ॥ १० ॥

स्वाध्यायपदतो ज्ञेयं तन्माहात्म्यं फलं तथा ।

तव्य इत्यादि । स्वाध्यायब्राह्मणे 'यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञं सन्तिष्ठत' इति ब्रह्मयज्ञं लक्षयित्वा, तत्फलं तस्य यज्ञत्वसंपत्तिप्रकारं चोक्त्वा, अग्नि-
मानुवाके कानिचित्तस्य पूर्वाङ्गानि विधाय, तेषां फलं चोक्त्वा, 'प्राज्ञासीनः स्वाध्या-
यमधीयीत' इति विधाय, अग्रे चतुर्भिर्नुवाकैस्तत्प्रकारं वदन् स्वाध्यायस्यापहतपाप्मत्वं
'अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रम्' तदध्ययनं विना वाच्यभागं स्वर्गाभावं च
प्रतिपाद्य, पश्चादाह 'तस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्यो यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भव-
ती'त्यादि । तेन ज्ञानपूर्वकस्याध्ययनस्यात्रोक्तत्वान्न विधिः । यदि तद्वाक्यं भिन्नमे-
वोपेयते, तदाप्यनेनोपसंहारान्न विधित्वम् । न च तव्यस्यावश्यकत्वार्थाङ्गीकारे
'अनधीयाना ब्राह्मणा भवन्ती'तिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । तव्यस्य भावकर्मविध्यनुवाद-
प्राप्तकालावश्यकार्थेषु विधानदर्शनादत्र तदर्थनिश्चायकत्वेनास्यावैयर्थ्यात् । अतः
पूर्वोक्त एवार्थ इत्यर्थः । न च स्वाध्यायवाक्यासन्निहितस्यानधीयानवाक्यस्य कथं
तदर्थनिर्णायकत्वमिति शंभयम् । वाच्यलक्षणे 'अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्यादयत्वाद्धि-
कल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादित्यत्र जैमिनिनैव दूरस्थस्यापि यजतिषु 'ये यजामहे
करोति नानुयाजेष्वि'त्यस्य 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्त' इति वाक्यशेषताया-
स्तदर्थनिश्चायकत्वेनाङ्गीकारात् । भट्टवार्तिकेपि 'येन यस्यार्थसंयन्यो दूरस्थेनापि तेन सः ।
अर्थतोऽसमर्थानामानन्तर्यमकारण'मिति कथनाच्चेति दिक् । एतदेव निगमयितुं स्वाध्या-
यपदयोगितार्थज्ञानस्यावश्यकत्वं च ज्ञापयितुमाहुः स्वाध्यायेत्यादि । तथा च यथा
दर्शादिपदः समुदायस्य ज्ञापनम्, एवं स्वाध्यायपदेन तन्माहात्म्यज्ञापनम् । तस्मिन् ज्ञाते फलं
भरति, नान्ययेत्यतो योगादर आवश्यक इत्यर्थः । यत्पुनः सायणीये 'स्वस्यासाधारण-
त्वेन पित्रृपितामहादिपरंपराप्राप्ता गाम्वा स्वाध्याय' इति योगान्तरमुक्तम्, तत्रापि श्रुति-
स्मृत्याश्रुतानामध्ययननियमानां वेदार्थादिमन्देहनिवासस्य चावश्यकत्वादुक्तो योगो
निरास्य इति न योग इदानीन्तनानां मन्दबुद्धीनां तावता संकोचेनापि फलप्रापे
फलमिति बोध्यम् ॥ १०-२ ॥

ज्ञातृज्ञापनतासिद्धयै द्वितीयं वाक्यमीर्यते ॥ ११ ॥

वसुंरुद्रोदित्येवैषैस्त्रयो वर्णाः क्रमाद्विजाः ।

अध्याप्या इति तस्यापि नियोगः श्रुतिचोदितः ॥ १२ ॥

पराधीनतया बाले न विधिः श्रुतिचोदितः ।

तथाध्यापनसिद्धयर्थं तृतीयं वाक्यमीर्यते ॥ १३ ॥

साङ्गेधीते तथा ज्ञाते स्वाध्यायस्तस्य सिध्यति ।

अध्यापनप्रयुक्तं हि प्रथमं लिङ्प्रयोगतः ॥ १४ ॥

एवं तादृशाध्ययनस्य माणवकाधिकारकत्वं निवार्याध्ययनविध्यभावे माणवक-
स्याध्ययनार्था प्रवृत्तिर्न स्यादिति शंकां वारयितुं द्वितीयवाक्यस्थं विशेषं स्फुटीकुर्वन्ति
द्राभ्यां ज्ञात्रित्यादि । ज्ञातुराचार्यस्य ज्ञापनतासिद्धयै । नन्वादित्वाद्युः । वैदिकशब्दा-
दिज्ञापकत्वसिद्धयर्थं अष्टवर्षवाक्यमीर्यते, तच्च न ब्राह्मणमात्रपरम्, किन्त्वग्रे राजन्य-
वैश्ययोरप्युपनयनस्य तत्तद्वर्षे कथनाच्चादृशस्मृतेश्च त्रयोपि वर्णा द्विजत्वादध्याप्या इति ।
एतदर्थं तस्य आचार्यस्यापि नियोगः अध्यापनात्मके कार्ये प्रवर्तनरूपः । श्रुतिचोदितः
'संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' इत्यनेनाचार्यकरणे विहि-
तस्यात्मनैपदस्य श्रुत्या अध्यापयीतेति लिङ्श्रुत्या च चोदितः । अतः स्वस्याचार्य-
त्वाय ज्ञात्रा तेऽध्याप्याः । अतो माणवकाध्ययनमध्यापनविधिप्रयुक्तमिति न माणव-
कस्याध्ययने प्रवृत्तिविधात इत्यर्थः । अत्र नियोगपदोक्त्या प्राभाकरमतस्यास्मिन् स्थले
साधुत्वं बोधितम् । ननु किमनेन निर्वन्धेन, अध्ययनविधिर्नैव माणवकप्रवृत्तौ किं
वाचकमत आहुः पराधीनेत्यादि । यतस्तत्र तथांगीकारे विधिव्यापारः कुण्यो भव-
तीत्यतो नाद्रियत इत्यर्थः । एवं द्वितीयवाक्यगतो विशेषो विगदीकृतः ॥ १२-३ ॥

एवमध्यापनविधिना माणवकस्याध्ययनप्रवृत्तौ साधिनायामपि गुरुमुखादस्रग्रह-
णमात्रमायास्यति, 'उपनीय दद्रेदमाचार्यः स उदाहृत' इति याज्ञवल्क्योक्तात्तदुक्तान्,
न त्वध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वम्, तथासत्यनर्गकः स्वाध्यायपदयोगादत्र इत्याकांक्षायां
तृतीयवाक्यगतं विशेषं व्याकुर्वन्ति प्रमाणोपन्यासपुनःसराभ्यां सार्याभ्यां तथेत्यादि ।
साङ्गस्य वेदस्यार्थज्ञापनपूर्वकाध्यापनसिद्धयर्थं तृतीयं वाक्यमीर्यते, यतः स्वयं
गुरुणा साङ्गेधीते ज्ञाते वेदे तथा नेन प्रकारेण स्वाध्यायः सम्यक्प्रकारकमात्म-
न्तादध्ययनं तस्य सिध्यति, हि यतो हेतोः प्रथममध्ययनं अध्यापनप्रयुक्तं

एतर्ह्यपि तथैवैतन्न कार्या कल्पना ततः ॥ १८ ॥

अध्ययनं अध्यापनप्रयुक्तं तस्मादध्यापनमेव पूर्वोक्तदोषनिवारकं गुणजनकं च मतम् । अध्ययनं मतमिति पाठे तु यस्मात् केचिच्छब्दार्थमनपेक्ष्य तथा जगुः, तस्मात् हि निश्चयेन अध्ययनमध्यापनप्रयुक्तं मतमिति यत्तदोर्नित्यसम्बन्धेन यस्मादित्याध्याहृत्य योजनीयम् । एतर्हीदानीमपि तथैवाध्ययनम् । ततो दृष्टानुरोधादुक्तरीत्या कल्पनं न कार्यम् । अयमर्थः । यदुक्तं त्रैवर्णिकाः कर्तव्यमपेक्षन्ते, अध्ययनं च कर्तारमपेक्षत इत्यस्ति परस्पराकांक्षेति, तत्तथैव, परन्त्येतद्विचारणीयम्, किमध्ययनं विद्वत्तायोग्यं कर्तारमपेक्षते, तदयोग्यं वेति । नान्त्यः । तादृशे फलानिष्पत्तेः । आद्यश्चेत्, तदा माणवकं नापेक्षत इत्येव वक्तव्यम् । फलोपधायिकाया योग्यतायास्तत्राभावात् । नच त्रैवर्णिकाधिकारनियमव्याहृतिः । अष्टवर्षवाक्य उपनयनाध्यापनयोः सन्निधानादध्ययनं विना चाध्यापनासिद्धेस्तदाक्षिप्तेनैवाध्ययनेनोक्ताधिकारनियमसिद्धेः । अतोध्ययने पुनर्विधिकल्पनं व्यर्थम् । न चाध्ययनवाक्यवैयर्थ्यम् । वेदस्य स्वाध्यायत्वाय तदावश्यकताबोधनेनार्थवच्चादित्युक्तम् । न चावश्यकार्थेनुशासनाभावः शङ्क्यः । 'आवश्यकार्थमर्णयोर्णिनि'रित्येतदनन्तरं पठितेन 'कृत्याश्चे'तिभूत्रेण तत्रानुशासनात् । नचाध्यापननियोगे नियोज्याभावादध्यापनसमभिव्याहृतेनोपनयीतेत्यात्मनेपदेनाचार्यकरणलगे तत्तामिना नियोज्याकांक्षा पूरणीया । तथा सत्यध्यापनस्याचार्यत्वसिद्धिरेव प्रयोजनम्, नन्वर्थज्ञापनम्, ततश्च सिद्धे आचार्यत्वे तस्यार्थज्ञापनावश्यकत्वाभावान्माणवकस्याविद्वत्तायां यत्राद्यनधिकारतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । आचार्यलक्षणस्मृतिस्थस्य सरहस्यमिन्यादिविशेषणस्य बलेनाचार्यत्वशरीर एवार्थज्ञापनस्य प्रविष्टतया तस्य ज्ञापनावश्यकत्वे शिष्यस्य सुरेन विद्वत्संभवात् । नच सकृदुच्चारितस्य लिङ्गप्रत्ययस्य विध्यर्थन्यमर्थज्ञापनार्थत्वं चेति साध्यद्वयापरया वैरूप्यमिति शङ्क्यम् । अर्थज्ञापनस्य आचार्यत्वस्यादयोदेव प्राप्त्या विधेस्तादर्थ्यस्याकल्पनात् । नचैवं वैरूप्याभावेप्यध्यापनाक्षिप्तमध्ययनं किमर्थज्ञानार्थम्, उताचार्यत्वार्थम् । आद्ये अध्ययनस्य स्वाध्यायसंस्कारत्वाद्गुणकर्मत्वम, द्वितीये तु नियोगार्थत्वात्मानकर्मत्वमिति वैरूप्यापत्तिरिति वाच्यम् । व्यक्तिभेदेनादोषात् । आद्यस्य प्रधानकर्मताया अनन्तराणां गुणकर्मतायाः सुरेन वक्तुं शक्यत्वात् । नन्वष्टवर्षागोक्ते विधिद्वये नियोज्यानुक्तायप्युपनयीतेत्यस्य समभिव्याहाराद्वितीयेनोपनयनमपि नियोज्यतोच्यते । कर्मता त्वाद्ये त्रैवर्णिकमाणवकस्य, द्वितीये तु तर्पणोपनयनमप्युपनयेनोपनयनविशेषः । प्रतीयने चोपनयनाध्यापनयोरुभयो-

रपि माणवकप्राधान्यबोधिकया द्वितीयया माणवकसंस्कारत्वात् गुणकर्मत्वम् । नियोज्य-
विचारे तूभयोरप्याचार्यत्वसिद्धयर्थत्वात्प्रधानकर्मत्वमिति वैरूप्यं तु दुर्वारमिति चेत् । न ।
द्वितीयायाः प्राधान्यबोधकत्वस्यानियतत्वात् । 'विप्राय गां ददाती' त्यादौ व्यभिचारात् ।
अतो न द्वितीयया संस्कारकर्मत्वनिश्चयः, किन्तूपनयनस्य संस्कारेषु स्मरणात्संस्कार-
कर्मत्वम् । तस्य च माणवकसमवेतत्वेनान्तरङ्गत्वादध्ययनाङ्गत्वेपि तमिति द्वितीयान्तेन
संस्कारविशिष्टमाणवकपरामर्शः 'तस्य च वत्समालभेते'त्यत्र वत्सस्यालभनाङ्गत्ववदध्याप-
नाङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषणस्योपनयनस्यापि परंपरयाध्यापनाङ्गत्वं निर्वाधम्, तथापि न साक्षा-
दाचार्यताहेतुत्वम्, तावन्मात्रेण तदसंभवात्, अत आत्मनेपदेनापि परंपरयाङ्गता बोध्यते, न
तु साक्षादङ्गता । अध्यापनस्य तु साक्षादेवाचार्यताहेतुत्वम्, तद्विना तदभावात् । अत-
स्तस्य प्रधानकर्मत्वमिति साक्षात्परंपराविभागे कोपि न वैरूप्यलेशः । एवं चात्मनेपदस्य
विशेषविधानमपि सार्यकं भवति, उपनयनफलस्याध्ययनस्य कर्त्रगामित्वात् । उपनयन-
स्याचार्यताहेतुत्वे तु जित्वादेव नयतेरात्मनेपदसिद्धेर्विशेषविधानवैयर्थ्यमेव स्यात् । न
च 'अग्नीना दधीते'त्यत्र यथा आधानफलस्याहवनीयत्वादेरग्निसमवेतत्वेपि न तादर्थ्यमि-
त्यात्मनेपदबलादध्यवसीयते, तथात्राप्युपनयनफलस्य संस्कारस्य माणवकसमवेतत्वेपि न
तादर्थ्यम्, अपि त्वाचार्यत्वमेवेति विशेषत्रिजानवैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । साक्षादाचार्यार्थ-
त्वभावस्योक्तत्वात् । परंपरया तादर्थ्यस्य चाप्रयोजकत्वात् । विधिद्वयसमभिव्याहारेण ताद-
र्थ्यपरंपराया अध्यापनाङ्गतायामेव पर्यवसानात् । परंपरयापि नाध्यापनाङ्गत्वमिति न वक्तुं
शक्यम्, तमित्येतेन पूर्वपरामर्शस्य विरोधापत्तेः । एतेनैव 'यर्थेऽप्रिष्टतो यूषं परिशीयाग्नेयं
सवनीयं पशुमुपाकरोती'ति यूषपरिव्याणं यूषार्थम्, न तूपाकरणार्थम्, तथोपनीयेति
स्मृत्युक्तमुपनयनं माणवकसंस्कारार्थम्, नन्यध्यापनार्थमित्यपि प्रत्युक्तम् । तमिति श्रौतेन
पदेन प्रमितायाः परंपराङ्गताया दृष्टान्तमात्रेण बाधितुमशक्यत्वात् ।

यत्तु उपनीतव्यापारापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य विहितस्याध्ययनस्याध्यापनोपकार-
कत्वे तच्छेषत्वादर्थज्ञानार्थता न स्यात् । सा व्यद्वयस्यैकतासंभवादित्युक्तम् । तदपि शिष्य-
लम् । एकस्मिन्नेव भोजने मतिकुर्यं तुष्टिपुष्टिदुदपायानां दर्शनात् । एतेनैव वाहनररण्येन
गमनेन मुखविशेषस्योद्देश्यदेशमात्रेण दर्शनादिनि । यदप्यध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणासंभ-
वात्पदार्थस्वभावात्सिद्धमध्ययनं लौकिकमेवाहीकार्यम्, तावताप्यध्यापनमंभवात्, विहित-
स्यापि तत्त एवांगीकारे तु तनो नापूर्व सिध्येत्, देशमात्रादित्युक्तम् । तदपि
तथा । लौकिकस्य तस्याहीकारे आचार्यत्वमिदं । यदाध्यापनेनैव तन्मग्न्यात् । न

तत्र संशयमापन्ना बुद्धिर्वाक्यार्थनिर्णये ।
 एकवाक्यत्वसंदेहादैकाध्याभावतः स्फुटम् ॥ १९ ॥
 स एकोर्थोत्र वक्तव्यो यच्छरीरप्रवेशतः ।
 एकार्थतां श्रुतिर्याति तदभावे तु निष्फला ॥ २० ॥
 कुण्ठितैव भवेन्नूनं वेदाध्ययनबोधने ।
 वेदोखिलो धर्ममूलं 'धर्मो यस्यां मदात्मकः' ॥ २१ ॥
 एवं पूर्वर्षिभिः प्रोक्तं जैमिनिः प्रथमं स्वयम् ।
 निश्चित्य लोकशिक्षार्थमर्थप्राधान्यतस्तथा ॥ २२ ॥
 धर्मं विचारयामास प्रामाण्यादिपुरःसरम् ॥

चापूर्वासिद्ध्यापत्तिः, आचार्यकृतोद्देशेनापि तत्संभवात् । जातेष्टौ पितृकृतोद्देशवदिति ।
 किञ्च, वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्यापनपूर्वकम्, वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथेत्या-
 धुनिकाध्ययनं दृष्टान्तयद्भिरध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वेऽपि स दृष्टान्तोद्गीकार्यः । तस्मा-
 दध्ययनेधिकारनियमस्याध्यापनविधिनैव सिद्धेः कृत्ये विधयर्थत्वकल्पनं वृथैव । उक्तप्र-
 कारं विना तावन्मात्रेण वेदस्य स्वाध्यायत्वासिद्ध्या ततः फलासिद्धेरिति ॥ १८ ॥

एवं प्रकारबोधनपूर्वकं मतान्तरनिराकरणेन वेदस्य यथा स्वाध्यायत्वसिद्धिः, तत्
 साधितम् । तन्मध्ये शब्दार्थानुष्ठानेषु शङ्काराहित्यं प्रविष्टम् । तत्र शब्दे तद्राहित्यस्य
 गुरुरपरेपरया सिद्धेः पदार्थेऽनुष्ठाने च तद्राहित्यस्याप्यङ्गविचारादिभिरेव सिद्धेर्वाक्यार्थे
 संदेहोवतिष्ठते, तदाहुः तत्रेत्यादि ऐकाध्याभावत इति । यागदानादिरूपाणां नाना-
 र्थानां तत्र नानाफलानां च प्रतिपादनेन तथात्वात् ॥ १९ ॥

तथा सति को दोष इत्याकांक्षायां सार्धेन तन्निराकृतेरावश्यकत्वापाहुः स
 इत्यादि । तथा च तदमाने वेदाध्ययनगोभरुणावयवयवैयर्थ्यमेव दोष इति तदमात्राय
 वेदस्यैकार्थ्यमवश्यमेव विचारणीयम् । तद्याङ्गेन सिध्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तर्हि तत्र का गतिरित्याकांक्षायां मीमांसैव गतिरित्याहुः वेदोऽग्निल इत्यादिद्वा-
 भ्याम् । अत्र प्रथमं सारयं मानयम्, द्वितीयमेकादशस्कन्धीयं भागययम् । तत्सर्वं
 पूर्वोक्तं जैमिनिः प्रथमं सारं निश्चित्य पश्चाद्लोकशिक्षार्थमर्थप्राधान्यमङ्गीकृत्य प्रामा-
 ण्यादिपुरःसरं को धर्मः कथं तस्य धर्मतः कथं च वेदस्य तत्प्रमितिजनकत्वं कथं च

संदेहेऽस्तु पुनर्जातो वेदान्तेषु यथा पुरा ॥ २३ ॥

एकवाक्यत्वमेवां हि धर्मकाण्डे कथं भवेत् ।

धर्मः पञ्चविधो द्वेधा पद्भिः संपद्यते तु सः ॥ २४ ॥

देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मविभेदतः ।

सर्वो वेदस्तेषु लीनो वेदान्तेषु विचार्यते ॥ २५ ॥

‘यदेव विद्यये’त्याह ‘ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठ’ एव च ।

तज्ज्ञानं तेषु हि प्रोक्तं कर्तृशेषास्ततस्तु ते ॥ २६ ॥

वेदस्य निर्दुष्टत्वं येन प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तदुक्तमेवादर्थव्यमित्यादिसर्वविचारपूर्वकं धर्ममेव
तथा सर्ववेदार्थत्वेन विचारयामासेत्यर्थः ॥ २२ ३ ॥

तर्हि किमवशिष्टं येनायमुग्रम इत्यत्र आहुः सन्देहस्तु पुनरित्यादि यथा
पुरेति । ऐकार्थ्यभावात्तः हि निश्चयेन ब्रह्मसोवकानामेवां वेदान्तानां धर्मकाण्डे एक-
वाक्यत्वं कथं भवेदिति, तदर्थमयमुग्रम इत्यर्थः । कथं ऐकार्थ्यभाव इत्याकांक्षायां
संदेहबीजं व्युत्पादयन्ति धर्म इत्यादिना समादेन । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्य-
शुभोपभेदेन धर्मः यज्ञात्मकः पञ्चविधः । स एव प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विधा । देशादीनि
पदं तत्साधनानीति तैः पद्भिः संपद्यते इति सिध्यति । अनः सर्वो वेदः पूर्वकाण्डरूपस्तेषु
सर्वेषु लीनः धर्म धर्मसाधनानि च बोधयन्नेकार्थ्यं प्राप्य समाप्तः निराकांक्षतापापघ्नो
वेदान्ताच्च संगृह्णानित्येतत्सन्देहबीजमित्यर्थः । ननु यथा एकार्थ्यत्वमेकवाक्यतानियामकम्,
तथा विभागे साकांक्षत्वमपि नियामकान्तरम् । तथा भट्टकारिकापि ‘सार्थगोचे
समाप्तानामङ्गागिन्वाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संस्य जायते’ इति । तदभिमत्य
पतान्तरमाहुः वेदान्तेऽप्यित्यादिसमादेन । विचार्यते इति । मीमांसकैर्विचार्यते ।
आह्वेति । ‘यदेव विद्यया करोति तत्तदेवास्व बोधवत्तरं भवती’ति ‘ब्रह्मिष्ठे यथा तं दर्श-
पूर्णमासयोर्दृशीति’ इति क्रमेण वेदान्तयुतिः कल्पश्रुतिश्चाह । तथा च वेदान्तस्यांगिभूत-
कर्मापेक्षा, वेदस्य चांगभूतानामपेक्षा, अनस्तोदशज्ञानवत्कृत्येन तेषां कर्तृशेषादस्त्ये-
वैकवाक्यता । किञ्च, ‘इत्याह नास्ति स्वनिराकरिण्युत्तमास्तिनां भाग्यकृदत्र पुरतया ।
दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रपाति वेदान्तनिषेवगेने’ति भट्टः प्रकाशान्तरमप्येकवाक्यताया-
भावेति कुतः संदेह आपाद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यानीति यथा तथा ।

फलश्रुत्या पूर्वकाण्डसमाप्त्या चावगम्यते ॥ २७ ॥

ब्रह्मविद् ब्रह्म भवति परं वाप्नोति कुत्रचित् ।

एतमेकवाक्यताप्रकारं दूषयन्ति ज्ञाननिष्ठायेत्यादिभिः सार्धैस्त्रिभिः । इदं वाक्यं सप्तमस्कन्धीयम् । तत्र यथा पितृणां तृप्त्यानन्त्याय ज्ञाननिष्ठाय कव्यदानमुक्तम् । तावता न ज्ञानस्य श्राद्धशेषत्वं सिध्यति । दानफलानन्त्येन कर्तृनुग्रहार्थं संप्रदानताया अनुपति-
मात्रत्वात् । अन्यथा ज्ञाननिष्ठः कव्यानि भुञ्जीतेत्येव विद्व्यात् । एवं ब्रह्मिष्ठवाक्येऽप्यनु-
मतिरेव क्रियते । ब्रह्महृष्ट्या कर्मवैषम्यनिवृत्त्या तदनुग्रहार्थम् । वस्तुतस्तु तत्र ब्रह्मशब्दो
वेदपर इति न तेन वेदान्तस्य कर्तृशेषत्वसिद्धिः । नापि यदेवेति श्रुत्या । तस्या ऊर्ही-
यप्रकरणावच्छेदत्वेन विद्यान्तरासंग्राहकत्वात् । उर्हीयविद्यायाः कर्माङ्गत्वेऽप्यक्षतेः । अतो-
नुपतस्य प्रासंगिकत्वेन ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शवद्भिक्षां चरतस्तस्य कव्याशनस्य प्रासंगि-
कत्वान्न तेन शेषत्वसिद्धिः । भट्टकारिकोक्तप्रकारस्तु भाष्यप्रकाशे दूषित इति नात्र
दूषणम् । तथा च पारार्थ्यमेव जैमिनीये मते शेषलक्षणम् । तच्च श्रुत्यादिभिरवगम्यते ।
तथा सति 'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वा'दिति सूत्रे कर्मणः फलशेषत्वं पूर्वकाण्डे प्रति-
पाद्यत इति न तस्य ज्ञानशेषत्वम्, तथा ज्ञानस्यापि फलशेषत्वमुत्तरकाण्डे प्रतिपाद्यते, 'ब्रह्म
चेद् ब्रह्मैव भवती'ति, 'ब्रह्मविदाप्नोति परं'मिति । अन्येऽपि देशकालादयो य उच्यन्ते
'विविक्तदेशे च सुखासनस्थ' इत्यादौ, तेषां तत्साधनभूता इति सर्वे वेदान्ता ज्ञानमेव
सफलं बोधयन्तो निराकाङ्क्षतामापद्यमाना न शेषित्वेन कर्मापेक्षन्ते । नापि वेदो ज्ञानं
शेषित्वेनापेक्षते । ब्रह्मशब्दस्य शब्दब्रह्मण्यपि वृत्तेर्ब्रह्मिष्ठशब्देनापि वेदार्थनिष्णातस्य ग्रहीतुं
शक्यत्वात् । तस्मान्न कर्तृशेषत्वम् । नापि विविक्तात्मस्वरूपबोधकत्वेन । वैराग्यापत्त्या
गर्मानधिकारापादकत्वात् । देहविशिष्टस्तु न तत्र बोध्यत इति कथमपि वेदान्तानां न
वेदशेषता । किञ्च, 'वेदमनूयाचार्योन्तेवासिनमनुशास्ती'ति शीशोपनिषदि तैत्तिरीयाणां
श्रूयते । तत्र 'चान्नन्ये'ति वेदपाठनसमाप्तिबोधनादपि शेषत्वं न युक्तमित्यर्थः । किञ्च ।
ज्ञानान्तरेऽपि एवमेव फलभेदेन समाप्तिभेदेन च शास्त्रभेदोऽवगम्यते । तथा वैदिकानामप्ये-
वमेव भेदोऽन्तरकाण्डानां मतः । अतो भेदकानां बहूनां सत्त्वात् संहर्तुर्हेतोश्चाभावात्
अनन्तरतोऽपि निषेदां वाच्या । भिन्नशास्त्रन्यमेवास्येयम् । तथा चेत् युक्तिभिः प्रमाणैश्च तथा
निश्चितं चेत्, तदा नैकवाक्यता गच्छति । अनस्तदुक्तः प्रकारो न युक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

‘वेदमनूय आचार्यः’ इत्युक्तोपनिषद्वचः ॥ २८ ॥

शास्त्रान्तरेऽप्येवमेव वैदिकानां मतं तथा ।

अतः स्वतन्त्रता वाच्या तथा चेन्नेकवाक्यता ॥ २९ ॥

‘वेदोऽखिलो धर्ममूल’मित्यादिश्च विरुध्यते ।

वैदिकानामभिध्यानं स्वरादिनियमैर्युतम् ॥ ३० ॥

वेदा एव न चान्यार्था वाच्या बुद्धिमता क्वचित् ।

अतो वेदान्तवाक्यान्याप्रसिद्धिः । वैदिकानामपि तथैव प्रसिद्धिरिति चेत् ।

किञ्च । शास्त्रभेदानङ्गीकारे पूर्वोक्तस्मृतिविरोधोपीत्याहुः वेद इत्यादि । अत्र स्मृतावखिलपदात् धर्मस्य च क्रियारूपत्वात् ज्ञानप्रतिपादकवेदान्तसंग्रहे तस्य बाधात् । द्वितीयवाक्ये धर्मपदाच्च विरुध्यत इत्यर्थः ॥ २९-३० ॥

अत्र पुनर्मतान्तरमुपसिष्य दूषयन्ति वैदिकेत्यादि । यतो वैदिकाः स्वरपूर्वकमन-
ध्यायादित्यागनियमपूर्वकं वेदान्तान् पठन्ति पाठयन्ति चेति वैदिकानां वेदान्तेषु वेद-
इत्यभिध्यानं स्वरादिनियमैर्युतं वर्तते, अतो वेदा एव क्वचित् वेदान्तभागे अन्यार्था धर्म-
व्यतिरिक्तब्रह्मार्थाः बुद्धिमता न च वाच्या नैव वाच्याः । अत इदं मतमपयोजकम् ।
तत्र हेतुः अत इत्यादि । अतः वेद इति प्रसिद्धेः सकाशात् वेदान्तवाक्यानामन्याप्र-
सिद्धेः । शिष्टा हि वेदान्तवाक्यान्नुपन्यस्य इति श्रुतेरिति श्रावणादित्येव वदन्ति । यदि
हि वेदान्तवाक्यानि अन्यार्थानि स्युः, तदा वेद इति प्रसिद्धिं न लभेयुः । वेद इति प्रसिद्धेः
धर्मार्थतामूलकत्वात् । अतो वैदिकाभिध्यानाद्वेदान्तेषु यदि वेदत्वमङ्गीकार्यम्, तदा अन्या-
र्थता त्याज्या । यद्यन्यार्थताङ्गीक्रियते, तदा वैदिकाभिध्यानं नादर्थव्यम् । शास्त्रभेदस्य
श्रुतिस्मृतिरूपमवलम्ब्यप्रमाणमभिनन्त्यादभिध्यानस्य च सदाचारे प्रवेशेन ततो नैवत्यात् ।
पूर्वोक्तवाक्यद्वयसंहर्तुरर्थव्यस्याभावे वेद इति प्रसिद्धिमात्रेण तयोरेकवाक्यताया असि-
द्धेरित्यर्थः । ननु सत्यमभिध्यानस्य श्रुत्याद्यपेक्षया निर्वन्त्यम्, तथाप्यनादिप्रसिद्धिर्वाच्यं तु
वक्तव्यमित्याशयेन पर्यनुयुद्धेः वैदिकानामिन्यादि । वैदिकानामपि तथैव वेद इति
वेदान्त इत्येव प्रसिद्धिः । तथा च वेदान्तेषु वेदत्वानङ्गीकारे प्रसिद्धिर्वपर्यभाष्यमानं
तस्यै बलिष्ठत्वं कल्पयिष्यति । ‘आनर्थक्ये प्रमाणानां विपरीते यच्चावज्ज’मितिन्यायात् ।

एवं लोकसिद्धस्य जगतो लोकप्रतीतिं बाधित्वा ब्रह्मत्वे-
नालौकिकत्वं संपाद्यत इति । अर्धजरतीयन्यायात्तदन्तत्वम् ।

ननु लोकनिपुणाः कथं मन्यन्ते ।

शब्दार्थविचारेणेति ब्रूमः ।

कथम् । शब्दानामर्थे विचार्यमाणे ब्रह्मैव सर्वं भवति । घटपटादि-
शब्दा धर्मवाचका एव भवितुमर्हन्ति । घटत्वादिविशिष्टवाचका ह्येत इति

‘वैतानं प्रक्षिपेदप्स्वि’तिस्मृत्या ‘आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ती’ति श्रुतिबाधदर्शनाच्च । अतो
वैदिकप्रसिद्ध्या अपौरुषेयशब्दत्वेन च वेदान्तेषु वेदत्वमवश्यं वक्तव्यम् । ततश्च मीमांस-
कोक्तरीत्यैकवाक्यत्वाभावेऽपि ‘तमेतं वेदानुवचनेने’ति वेदान्तश्रुत्या वेदान्तानामेव वेदा-
पेक्षा वक्तव्या । तथा सति अपेक्षया सिद्धे एकवाक्यत्वे वेदस्यान्तो यत्रेति योगेन वेदो-
त्तरभावाद्देवान्त इति प्रसिद्धेरपि सेत्स्यतीति न कश्चिदोप इति चेत् ।

एवं पर्यनुयोगे वेदान्त इति प्रसिद्धिमन्यथा वक्तुं प्रकारान्तरं प्रतिजानन्ति
एवमित्यादि । वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः । तमाहुः लोकेत्यादि । तथा च यथा लोकसि-
द्धस्य ग्रीवादेर्लोकप्रतीतिं बाधयित्वा प्रोक्षणादिना अलौकिकत्वं संपाद्यते । तथा
वेदान्तेषु उक्तरीत्या जगतो ब्रह्मत्वं संपाद्यते । साधनं तु प्रोक्षणवत्तदर्थं नोच्यते इत्यतो-
र्धजरतीयन्यायात्तथेत्येतेन प्रकारेण प्रसिद्धिः संभवतीति वेदान्त इति प्रसिद्धेः प्रकारा-
न्तरेण संभवे तामादाय श्रुतिरमृतिविरुद्धोऽन्यार्थताङ्गीकारो न युक्तः । ‘तमेत’मिति-
वाक्ये यज्ञादीनां विविदिषापर्यन्तत्वश्रावणेन विविदिषाप्राप्तस्य च ब्रह्मज्ञानजनकत्वा-
भावेन तथापि संहनस्य वक्तुमशक्यत्वादेकवाक्यतादुर्घटित्यर्थः ।

एवं प्रसिद्धिप्रसारमनुपपन्नं मन्यमानः पुनः शङ्कते ननु लोकेत्यादि । मीमांसका
नेत्यायमायाश्च ते प्रतीतिबाधितं कथमङ्गीकरिष्यन्ति । तथा च परप्रतिपत्त्यर्थो ह्ययं यत्नः,
स तु तदनर्त्ताकारादर्थ इत्यर्थः ।

अत्र नाहमनुवृत्तमेवोत्तरमाहुः शब्देत्यादि । तथानाप्तमात्रप्राप्त्याप्तस्य तैः सर्वैर-
बोधगमानर्थविचारणोपगन्तव्यम्, अतो न यदर्थवर्धम् ।

पुनः शङ्कते कथमित्यादि । तत्रोत्तरं व्युत्पादयन्त आहुः घटेत्यादि । अत्र
धर्मवाचकत्वं नान्यथा नित्यो यो धर्मस्तदाचका इत्याहृत्यधिकरणसिद्धौ

लोकप्रसिद्धिः । घटत्वमिति घटगतो धर्मः कश्चिद्यत्सद्भावात् घटपद-
वाच्यता धर्मिणः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वो भावप्रत्ययः । भाव
इति भूधातोर्धञि रूपम् । भूधातुः सत्तायां व्याप्तौ वा । उभयथापि
व्यापकस्य सतो वा धर्मस्य वाचको भवति । घञ् च स्वार्थे । अन्यथा
अनवस्था स्यात् । तथा च घटत्वं नाम सतः व्यापकस्य वा धर्म
इत्युक्तं भवति । एवं पटत्वादिष्वपि । तथा च प्रकृत्यर्थः सन् व्यापको
वा यदा भवति, तदैव प्रत्ययार्थेनैकवाक्यता भवति ।

ततश्च सर्वेषामेकार्थता स्यात् ।

अत आकृतिविशेषव्यङ्ग्या धर्माः । ते भिन्ना एव शक्तिसङ्को-

पीमांसकसिद्धान्तः । लोकप्रसिद्धिरिति । नैयायकादीनां प्रसिद्धिः । एवं तत्तन्मतीयः
शब्दार्थ उक्तः । एवं मतद्वयेऽपि धर्मस्यैव मुख्यतया तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमित्याहुः
घटत्वमित्यादि । अतः परं तद्विचारेण सर्वस्य ब्रह्मत्वप्रकारं व्युत्पादयन्ति तस्येत्यादि
एकवाक्यता भवतीत्यन्तम् । घञ् च स्वार्थे इति । विधीयमानो यो भावस्तस्मि-
न्नेव, न तु भावान्तरे । अन्यथाऽनवस्था स्यादिति । यदि भावान्तरेऽङ्गीक्रियते, तदा
त्वशब्दो भावे भावशब्दश्च यत्र निष्पन्नो भावान्तरे घञ्मूत्रस्यो भावशब्दश्च भावान्तरे
इत्येवमनवस्था स्यात् । यदि च तत्रागत्या स्वार्थेऽङ्गीक्रियते, तदा प्रथम एव तथास्तु ।
आत्माश्रयस्तु नाशङ्कनीयः । पूर्वपक्षवादेऽपि तौल्यात् । व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गाच्च । तदेत-
त्प्रागेवोक्तं लोके शब्दार्थसंबन्ध इति कारिकाया । एवं स्वार्थेऽङ्गीकाराद्यत्सिध्यति,
तदाहुः तथाचेत्यादि । अत्र तदैवेत्येवकारेण पदार्थानां सद्भिन्नत्वाङ्गीकारे त्वतलादिप्र-
त्ययोक्तः स धर्मोन्यधर्मत्वाद्यथा घटत्वं न पटावच्छेदकम्, तथा घटाद्यवच्छेदको न स्यात् ।
ततश्च व्यवहारः सर्वोऽपि प्रतिक्रियेतेति बोध्यते । अतः पदप्रवृत्तिनिमित्तनिमित्तानु-
रोधेन सर्वेषां व्यापकसत्पदार्थाभिन्नत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । ततश्च शब्दार्थविचारेण सर्व
ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।

अत्र पुनः पर्यनुयुङ्क्ते तत इत्यादि । तथा च यदि त्वतलाद्युक्ता भावाः सद्धर्मा
इति सर्वे सदेव, तदा सर्वेषां पदानां घटकलशादिपदवदेकार्थतायां व्यवहारप्रतिरोधस्तुल्य
इति व्यर्थः सर्वः प्रयास इत्यर्थः ।

अत्र समादधते अत इत्यादि । अतः पदप्रवृत्तिनिमित्तभूतधर्मस्वरूपानुरोधेन

चेन व्यवहारसिद्धयर्थमङ्गीकर्तव्याः । तथा च घटादिशब्दा अरुणादि-
शब्दवद्धर्मवाचकाः ।

न च स्वरूपतः सतो भिन्नाः प्रत्यक्षतः स्वीकर्तव्या इति वाच्यम् ।
कारणीभूतस्य सतः एकत्वात्कार्ये कुतो भेदः समायाति ।

सर्वेषां सद्धर्मवाचकताया लोकयात्रानिर्वाहाय व्यवहारसिद्धेश्चावश्यकत्वात् आकृतिविशे-
षव्यंग्याः कंबुग्रीवाद्यातानवितानादिसास्त्रादिमदाकृतिविशेषप्रकाश्याः सतो धर्मास्ते घटप-
टगवाद्या भिन्नाः सतः सकाशाद्व्युच्चरणेन विलक्षणप्रतीतिविषयाः, एवं शक्तिसंकोचेन
अयं शब्द एतदाकारकमेव सद्धर्मं बोधयतु, नान्याकारकमित्येवंप्रकारकेणेश्वरकृतेन वाच-
कशक्तेर्नियमनेन व्यवहारसिद्धयर्थमङ्गीकर्तव्याः । तथा च घटादिशब्दा अरुणादिशब्द-
वद्धर्मवाचका इत्यङ्गीकारे सर्वेषां ब्रह्मत्वस्य ऐकाध्यैपि व्यवहाराप्रतिरोधस्य च सिद्धेर्न
प्रयासवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

ननु शब्दः प्रत्यक्षं चेत्युभयमपि प्रमाणम् । तयोः शब्दापेक्षया प्रत्यक्षमेव प्रबलम्,
शब्दोपजीव्यत्वात्सर्वसमतत्वाच्च । अतः प्रत्यक्षतः प्रतीयमानं स्वरूपतो भेदेन सत्त्वं भेदं
च न्यकृत्य शब्दार्थविचारेण सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वसाधनमप्रयोजकमित्याशंकायां तन्निषे-
धन्ति न चेत्यादि । तत्र हेतुः कारणीत्यादि । अयमर्थः । सत्त्वं प्रत्यक्षं प्रबलम्, तथापि
नास्य प्रामाण्यं सार्वत्रिकम् । देहात्मनोर्भेदेऽप्यभेदस्य घटाकाशमटाकाशयोर्भेदेऽपि भेदस्य
प्रत्यायनात् । अतस्तन्निश्चयार्थं प्रमाणान्तरमाश्रयणीयम् । तत्र प्रत्यक्षविषया अर्थाः पृथक्
सन्तः सतो भिन्नाः भिन्नकारणकत्वात् घटपटस्तंभादिवदितु न युक्तम् । एते सदभिन्नाः
सदेवकारणकत्वात्, सौवर्णमृदकुण्डलादिवदिति प्रतिसाधनेन बाधात् । कारणता-
ग्राहकस्य सदन्वयस्याप्राप्तुल्लतर्कत्वेनास्य प्रबलत्वात् । न च सतो नानात्वम्,
मानामाशात् । न चैवं सत्कारणजातिमत्त्वस्यैव सिद्धिः, न सत्कारणकत्वस्येति वाच्यम् ।
सत्ताया जातित्वाभावात् । सामान्यादिष्वपि वर्तमानत्वात् । न च सा प्रती-
तिर्भ्रम इति वाच्यम् । नियामकाभावात् । तस्या जातित्वाभिमानस्यैवाभ्युपगमै-
कशरणेन भ्रमत्वस्य युक्तत्वात् । अतः सद्धर्म एव सत्ता । सा चैतत्सर्वत्र,
तदा सर्वं सदेवेत्युपपादनमन्तरेणैव सिद्धम् । वस्तुतस्तु सत्तायां मत्तान्तराभावात् सदेव
सत्तेति तद्योगादेव सर्वत्र सदिति प्रत्ययः । सदेव च कारणम् । असतः कारणत्वायोगात् ।
अतः कारणीभूतस्य सत एकत्वात्तस्मिन् भेदाभावे कार्ये कुतो भेदः समायाति । कारण-
गुणानामेव कार्यगुणानामन्यादिति ।

मृद इवांशभेदादिति चेत् ।

अस्तु ।

तर्हि अंशेन भेदः । अस्ति । कः संदेहः । कार्यकारणयोर्भेद इति चेत् ।

न । कार्ये समवेतत्वात्कारणमप्यस्तीति मन्तव्यम् । तथा च कार्ये द्विगुणगुरुत्वापत्तिः । न वा भेदः प्रतीयते । पिण्डावस्थागता घटावस्था जातेत्येव प्रतीतिः । तथाचाकृतिरेव भिन्नेति धर्मभेद एव जात इति वक्तव्यम् । तथा च सतोप्यंशेन धर्मभेद एव जगज्जातमिति सदेकमेव । न चांशांशिनोर्भेदः सिध्यति । पूर्ववदेव द्विगुणभारापत्तेः ।

एवं सर्वस्य सदभेदे साधितेपि भेदं विना भिन्नार्थक्रियाकारित्वासंभवात्तदुपपादनाय कारण एव कुतश्चन भेदोभ्युपेय इत्याशयेनाह मृद इवेत्यादि । तत्रेष्टमभ्युपगच्छन्ति अस्त्विति । ततः प्रत्यवतिष्ठते तर्हीत्यादि । अंशेन भेद इति । अंशेन कृतो भेदः । तथाच कार्यस्य कारणीयांशजन्यत्वादंशांशिनोर्भेदेभ्युपगते कार्यकारणयोर्भेदोप्यथादेव सिद्ध इति भेददूषणं व्यर्थमेवेत्यर्थः । तन्निषेधन्ति नेत्यादि । तथाचेति । कारणगुणानां कार्यगुणारंभकत्वात् । तथा च तदभावात् भेद इत्यर्थः । नन्वयं न नियमो यत्कारणगुणैः सर्वैरेव कार्ये गुणा आरंभणीया इति । अतः कारणगुरुत्वस्य गुरुत्वान्तरानारंभकत्वान्न कार्ये द्विगुणं गुरुत्वम् । अतस्तद्भावो नामेदसाधक इत्यत आहुः न वेत्यादि, एकमेवेत्यन्तम् । तथाचेति । प्रतीतिः प्रामाग्याद्वीकारेपि । तथाचेति । प्रतीतिबलादपि । तथा च सज्जगतोर्धर्मभेदकृतैव भेदप्रतीतिः, न स्वरूपभेदकृता । अतः प्रतीतिबलेनापि विचारे सदेकमेवेत्यर्थः । नन्वांशानां भेदस्योपगतत्वात्कृतो न स्वरूपभेदकृतैव तत्त आहुः न चेत्यादि । तथाचांशांशिनोः स्वरूपभेदे सति तयोर्गुरुत्वस्य भिन्नत्वादंशे अंशिनोः शिनि चांशस्य प्रत्ययेन सत्त्वाहस्तत्त्वारंभाभावेपि स्वरूपगुरुत्वादेव द्विगुणभारापत्तिः । अतस्तयोरपि न स्वरूपभेदाद्भेदः, किन्त्वल्पत्वमहत्त्वादियर्थभेदादेव भेद इति तदुभयमपि स्वरूपत एकमेवेत्यर्थः । अत एव सुवर्णजिघृक्षुस्तच्छरूपमपि गृह्णानीति युज्यते ।

अंशानामिव परस्परं भेदो नाम नानात्वं चेत् । ओमिति केचित् ।
'बहु स्याम्' इति श्रुतेः । वस्तुतस्तु 'पूर्णत्पूर्णमुदच्यत' इति श्रुते-
र्नाशेन नानात्वम् । कार्याविस्थायां व्यापकत्वस्य तिरोभाव एव ।

अथान्योन्याभावः । स च प्रतियोगितावच्छेदकारोपापवाद-
लक्षणः । तथा च घटत्वं पटत्वं चैकत्र नास्तीत्युक्तं भवति ।

नैतत्सारम् । सति द्रव्ये पार्थिवे च द्वयोर्विद्यमानत्वात् । सर्व-

एवं स्वरूपतः सर्वस्य सदात्मकत्वे साधितेऽप्यंशानां परस्परं भेददर्शनेन पुनः
प्रत्यवस्थानाभावाय भेदस्वरूपं निश्चेतुं विकल्पयन्ति अंशानामित्यादि । केचि-
दिति । भास्कराचार्याः । ततोपि कश्चिद्विशेषमाहुः वस्तुत इत्यादि । उदच्यत इति ।
उदच्छति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । 'अच इत्येकः' इति धातुपाठात् । तथाचात्र श्रुताबुद्धम-
नेपि पूर्णत्वश्रावणानांशेन कृतं नानात्वम्, किन्तु 'बहुस्या'मितीच्छया कार्याविस्थायां
व्यापकत्वे तिरोभाविते नानात्वमुद्भूतं भवति । भगवतः सर्वत्र सर्वरूपत्वात् । अन्यथा
असत्कार्यवादापत्तेः । तद्वृषणं तु विद्वन्मण्डनटीकायामाविर्भावतिरोभाववादे प्रपञ्चितं मयेति
नाप्रोन्यते । तस्मान्नागन्तुकं नानात्वम्, किन्त्वेकत्वाविरोधि, तच्चेच्छया प्रकटीभवतीति न
स्वरूपैकत्ववाचकम् । न च युक्तिविरोधादयुक्तत्वं शङ्क्यम् । तद्विरोधस्यात्र भूषणत्वात् ।
'तदेजति तन्नैजति' 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् ।
'न हि विरोध उभयं भगवती'त्यादिस्मृतिसिद्धत्वाच्च । तस्मादेकत्वाविरोधि श्रौतं नानात्वम्,
न भेद इत्यर्थः ।

तर्हि अन्योन्याभावाय एव भेदोस्त्विति विकल्पमनुवदन्ति अथेत्यादि । इदं प्राचां
लक्षणम् । नन्यास्तु तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इत्याहुः । तत्र तादात्म्यं
यदि भेदसहिष्णुरभेदः, तदा घटादिषु तादृशभेदसंबन्धस्याभावाल्लक्षणे असंभवदोषः ।
तथा भेदस्य तत्र प्रवेशेन कृतायात्माश्रयदोषश्च । अतः स चासायात्मा तदात्मा तस्य भाव-
स्तादान्तर्यामिन्येव वाच्यम् । तथा सति स्वरूपसंबन्धादनतिरेकः । तत्र प्रतियोगिताव-
च्छेदकारोपापवाद एव पर्यवस्यतीति तथोक्तम् ।

एवं तद्वन्तः तदद्वयमिति नैतत्सारमित्यादि । द्वयोरिति । विरुद्धयोर्धर्मयोः ।
न च घटस्वरूपं पटस्वरूपं न भवतीति स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामात्रत्वमेव
तद्वन्तमस्त्विति वाच्यम् । सर्वस्य सद्रूपत्वेन सदान्तर्याम्येन च तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-

गुणप्रसिद्धयै तथा प्रकटस्य धर्मवैलक्षण्यनिवन्धना प्रतीतिः । श्रुति-
स्मृतिविद्वत्प्रतीत्या वस्तुन एकत्वे सिद्धे प्रतीतिस्तन्निवन्धनैव ।

तर्हि धर्माः स्वतो धर्मिणश्च भिन्ना इति सिद्धम् ।

नैतदप्यस्ति । तस्यैव प्रथमं धर्मरूपेणाविर्भावात् । नटस्यैव

ताया वस्तुमशक्यतया तल्लक्षणकस्य तत्स्वरूपस्यैवासिद्धेः । न चाभाव एव सद्भिन्न इति
वाच्यम् । तथा 'सति घटाभावोस्ति' 'घटभेदोस्ती'त्यादिप्रतीतिवाधापत्तेः । न च व्यवहारे
तस्याः भ्रमत्वं शक्यम्, व्यावहारिकदोषाजन्यत्वात् । तर्हि कुत इयं भेदप्रतीतिरित्याकांक्षायां
तद्धेतुमाहुः सर्वेत्यादि । तथा प्रकटस्येति । तेन तेन रूपेण प्रकटस्य । ननु धर्मवैलक्षण्यनि-
वन्धनैवेयं प्रतीतिः, नान्योन्याभावनिवन्धनेत्यत्र किं गमकमत आहुः श्रुतीत्यादि । 'सदेव
सोम्येदम्' 'सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः' 'पुरुष एवेदं सर्व' मित्यादिश्रुत्या, 'भूतानि विष्णु-
र्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च । नमः समुद्राश्च स एव विष्णुर्यदस्ति यन्नास्ति
च विप्रवर्य' 'विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायये'त्यादिस्मृत्या, वामदेवशुक्रादीनां
सर्वत्रैकरूपत्वप्रतीत्या च वस्तुन एकत्वे सिद्धे यान्येषामभ्रान्ता भेदप्रतीतिः, सा धर्मवैल-
क्षण्यनिवन्धनैव । श्रुत्यादौ वस्तुवैयस्य वैलक्षण्यस्य च बोधनात्तदेव नियामकमित्यर्थः ।

अत्र पुनः शङ्कते तर्हीत्यादि, सिद्धमिति । तैरेव प्रमाणैः सिद्धम् । तथा च वृथैवायं
भेददूषणादम्बर इत्यर्थः ।

तदूपयन्ति नैतदित्यादि । 'सोकामयत स तपोतप्यते'त्याद्युत्तरं स्वबहुभवन-
स्योक्तत्वात्स्वयमेव धर्मरूपेणाविर्भवतीति धर्मा न धर्मिणः सकाराद्विन्नाः । नापि
स्वतो भिन्नाः । स्वरूपैक्यस्योपपादितत्वात् । किन्तु भगवत एव तथा प्राक्तन्येन परस्पर-
रविलक्षणत्वान्नद्वयवद्विन्नाः प्रतीयन्ते । अतो न भेददूषणं व्यर्थमित्यर्थः । अत्र यद्यप्ये-
तावतैव निर्वाहो भवति, तथाप्युपसंहारे 'मायापादो निराकृत' इति कथनादत्र च
प्रथमपदादितोग्रे एतावती श्रुतिरिति प्रतिपाति । प्रथमं धर्मरूपेणाविर्भावादित्युक्ते
प्राथम्यस्य कालकृतत्वाच्चेन भेदप्रापादयेत् । ततस्तन्निरासाय 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'-
दित्यत्रोक्तस्य कालस्य बोधनार्थत्वप्रतिपादनेन भिन्नतानिराकरणम्, तत्त्वसङ्गेन एकरूपस्य
मुख्यार्थतानिराकरणम् । ततः 'अस्ति भाति मियं रूपं नाम चे'त्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्रयं
ब्रह्मरूपम्, द्वयं मायिकमुच्यत इति पतं जगतोऽब्रह्मन्मायोपशिष्य. तयोर्मायिकत्वनिराक-

नानारूपेण प्रकटस्य रूपद्वये भेदप्रतीतिवत् । नाब्रह्मैवार्थः प्रतीयते ।

अतः कृतापि जिज्ञासा कुण्ठितैव भवेत् ध्रुवम् ॥ ३१ ॥

अनारभ्याधीतगार्ह्यस्मार्ता इव भवेद्यदि ।

प्रक्रिया महतां वृत्तिः स्वातन्त्र्यं चात्र तेन न ॥ ३२ ॥

धर्मार्थिकाममोक्षाख्यं श्रेयः स्मार्तं न वैदिकम् ।

पुरुषेक्षावशेनैते साध्यसाधनतां गताः ॥ ३३ ॥

अलौकिको हि वेदार्थः प्रमाणान्तरगो न हि ।

रणमिति । एवं भेदवादे मायावादे च निराकृते तदग्रे अयं ग्रन्थः नाब्रह्मैवार्थः प्रतीयत इति । एवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मभिन्नत्वे मायिकत्वे च निराकृते सति अब्रह्मैवार्थः प्रतीयत इति न । तथाच लोकनिपुणा मायावादिनश्चैवं मानयितुं शक्याः । अतोर्ध्वजरतीयन्याया-
द्वैदिकानां वेदान्तत्वप्रसिद्धिः, नतु भवदुक्तप्रकारकादेकवाक्यत्वादित्यर्थः ।

तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । यतो भवदुक्तरीत्या वेदवेदान्तयोरेकवाक्यताया
वक्तुमशक्यतया वेदान्तेषु वेदत्वस्यासिद्धत्वाज्जैमिनिभिरुक्ता धर्मजिज्ञासा वेदान्तानसंगृह्याना
तदंशे ध्रुवं निश्चयेन कुण्ठितैव भवेत् । स्वाध्यायाध्ययनविधिना तदभ्ययनस्याप्राप्तेः । ततश्च
वैदिकाभिधानेन कृतमपि तेषां वेदत्वसमर्थनं वृथैवेत्यर्थः ।

ननु वेदान्तानामनारभ्याधीतत्वात्तदुक्ता आत्मज्ञानादयो धर्मा गार्ह्यस्मार्ता इवेति
स्मृतिपादे स्मृतिविचारेणैव तेषां विचारिता एवेति न धर्मजिज्ञासायाः कुण्ठितत्वमित्येवं
समर्थने, तदपि दूषयन्ति अनारभ्येत्यादि । वेदान्ता अनारभ्याधीता गार्ह्यस्मार्ता इव
यदि भवेयुः, तदा महतां गृह्यकृता स्मृतिकृता च या प्रक्रिया प्रकारः वृत्तिवर्तनं
व्यवहारः, स च तथा भवेत्, तेषां स्वातन्त्र्यं वेदभिन्नत्वं च भवेत् । गृह्यकाराः यत्र
धर्मान् विचारयन्ति, तत्र 'अथ कर्माण्याचारादीनि गृह्यन्ते' 'अथ गार्ह्याणि वक्ष्यामः'
'अथातो गृह्यस्थालीपाकानां यमै'त्येवं प्रतिज्ञाय तत्तत्समकालादिकं वदन्ति । स्मृ-
तिभाराद्य यत्र वदन्ति, तत्र महतीषु स्मृतिषु 'अथातः सामयिकाचार्यकान् धर्मान्
व्याख्यास्यामः, ' 'योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोब्रुवन् । अथातो हिमशैलाग्रे
देवदानसंगृह्ये । व्याममेनाग्रमासीन'मित्येवं धर्मस्यनं प्रतिज्ञाय, स्थानविशेषे तत्तत्त्व-
श्रेण वदन्तीति प्रकारो दृश्यते । अमुकगृह्यमूत्रं अमुकस्मृतिरिति कर्तृनामपूर्वको व्यव-
हारश्च दृश्यते, तेषां वेदभिन्नत्वं च दृश्यते, तत्सर्वं वेदान्तेष्वपि भवेत्, येन तत्र वेदा-
न्तेषु दृश्यते, तेनैव गार्ह्यस्मार्ता इव न । तथाच स्मृतिविचारेण तद्विचारसिद्धयभावा-

परमात्मविचारेण ते चत्वारो ह्यलौकिकाः ॥ ३४ ॥

धर्मे ब्रह्मणि च प्रोक्ताः फलत्वेन तथैव ते ॥ ३४ ॥

‘विराजमभिसंपद्यते ।’ ‘अमृतीभवति ।’ ‘प्रजापतेरेव सायुज्यमु-
पैति ।’ ‘इदं सर्वं प्रजापतिः ।’ ‘न स पुनरावर्तते’ । ‘वशीयान् भवति ।’
‘सनिमेषान् कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति ।’ ‘य एवं वेद प्रतितिष्ठति ।
अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन’ इत्यादि ।

जिज्ञासाकौष्ठ्यं दुर्वारमेवेत्यर्थः । कामुचित्स्मृतिषु प्रकारदर्शनात् । ‘यद्वै किञ्च मनुरवद-
त्त्रेषज’मिति श्रुतावपि मन्वादरदर्शनाच्च । प्रकारादिरप्रयोजक इत्याशंकायां युक्त्यन्तरमाहुः
धर्मेत्यादि । प्रकारादर्शनेपि कचिदादरेपि स्मार्तं धर्मादिकं श्रेयो वैदिकं न । तत्र हेतुः
जीवविचारितत्वम् । यत एते स्मार्ता धर्मादयः पुरुषेष्टावशेन पुरुषाणामृषीणां स्मरणपूर्वक-
विचारवशेन साध्यसाधनभावं प्राप्ताः । अतः प्रकाराभावेपि श्रुतौ कचिदादरेपि न सर्वे
वैदिकाः । वेदान्तानां त्वपौरुषेयत्वाच्च दुक्तो वेदार्थः स यतो हेतोरलौकिकः अतो हेतोः
प्रमाणान्तरगो योगादिप्रमाणगम्यो न । अतस्तद्विचारस्यावश्यकत्वेऽपि यस्मान्न विचारः,
तस्मात्सा तदंशे कुण्ठितैवेत्यर्थः । ननु फलं हि यज्ञैर्वेदे प्रतिपाद्यते, वेदान्तेषु तु
यज्ञाप्रतिपादनात् फलाभावेन तेषां वेदोपरत्वम्, अतः किं तद्विचारेणेत्यतस्तद्विचारेपि
न धर्मजिज्ञासायाः कुण्ठितत्वमत आहुः परमात्मेत्यादि, धर्मे ब्रह्मणि चेति । धर्मकाण्डे
ब्रह्मकाण्डे च । तत्र काण्डद्वयस्थाः श्रुतीर्दर्शयन्ति ‘विराज’मित्यादि । अत्र विराजमित्यादयः
पूर्वकाण्डस्थाः । ‘न स पुनरावर्तते’ इति छान्दोग्योपनिषत्स्थम् । ‘य एवं वेद प्रतितिष्ठती’ति
भृगूपनिषत्स्थम् । तथा च पूर्वकाण्डवदुत्तरकाण्डेपि चतुर्णां फलानां श्रावणादुपरत्वम-
संगतमिति मीमांसकमते धर्मजिज्ञासाकौष्ठ्यमपरिहार्यमेवेत्यर्थः । एवमत्र जिज्ञासाया
कुण्ठितत्वसाधनेन धर्मो न सर्वस्य वेदस्यार्थः, किन्तु पूर्वकाण्डस्यैवार्थ इति सिध्यति ।
तथा सति वेदान्तेषु वेदत्वमपौरुषेयशब्दत्वाद्वा परमात्मवाक्यत्वाद्वा वक्तव्यम् । तदाप्येका-
र्थत्वाभावाद्भिन्नागे साक्षात्सत्त्वाभावाच्च तयोरेकवाक्यत्वाभावेन भिन्नशास्त्रत्वमेवेति कथं
द्वयोरेकवाक्यत्वमिति तान् प्रत्याक्षेपः पर्यवस्यति । तत्र यदि ‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा
यस्तृपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदते’ति सायणीय ऐतरेयब्राह्मण-
भाष्ये संमतित्वेनोपन्यस्तात् श्लोकात् प्रत्यक्षाद्यगम्यश्रेयःसाधनस्यैव सर्ववेदार्थत्वप्रप-
गम्यते, तदाप्यथातोऽलौकिकोपायजिज्ञासेत्यकथनाजिज्ञासायाः कुण्ठितत्वं दुर्वारमेवेति
सिध्यति ।

अथ वेदाध्ययनं ब्रह्मचर्ये, वेदान्ताध्ययनं संन्यास इति तद्विचारः पृथगेव ।

समाप्तिश्च श्रूयते । शिक्षायां 'वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ति' इत्यादिना उपनिषदनन्तरं पठिता । आचार्यान्तरेपि गुणोप-

तत्र व्यवहारे भट्टनयमंगीकुर्वन् मायावादी वा जैमिनीप्रणीतसंस्कर्षणकाण्डाभिपानी वा कुण्डतां समाधत्ते, तदनुवदन्नि अथेत्यादि । नात्र वेदान्तार्थविचाराभावेन कुण्डता । वेदाध्ययनस्य उपनयनानन्तरमध्ययनादिविधिना प्राप्तत्वात्तस्य चार्थज्ञानार्थत्वादर्थज्ञानस्य च विचारमन्तरेणासंभवात्तत्र विचारः पूर्वकाण्डस्यैवाध्ययनादिविधिनाक्षिप्यत इति तदर्थस्य धर्मस्यैवात्र जिज्ञासा प्रतिज्ञाता, न वेदान्तार्थस्यापि । वेदान्ताध्ययनं तु तैत्तिरीये भार्गव्यां विद्यायां 'भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार, अधीहि भगवो ब्रह्मेति, तस्मा एतत्प्रोवाचे'ति, छान्दोग्ये 'अधीहि भगव इति होपससाद् सनत्कुमारं नारदस्तं होवाच यद्वेत्य तेन मोपसीद, ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामी'त्यध्यापनाध्ययनलिङ्गात् संन्यास इति पूर्वं तदाधिकाराभावात् । पश्चान्मुमुक्षुत्वादिसाधनचतुष्टयसंपत्तिरूपे वा संस्कर्षणकाण्डोक्तेऽन्यस्मिन्वाधिकारे संपन्ने तदर्थं व्यासेन जैमिनिना च तद्विचारः पृथगेव कृत इति विषयभेदान्न धर्मजिज्ञासायाः कुण्डता । नापि पृथग्विचारादेकवाक्यत्वस्य वेदत्वस्य वा हानिः । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति ब्रह्मचर्येण यज्ञेन तपसा थद्वयाऽनाशक्रेने'तिवाक्येन वेदानां वेदान्तोपनयैकवाक्यत्वस्य वेदान्तेषु च मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वेन वा अपौरुषेयशब्दत्वेन वा परमात्मवाक्यत्वेन वा वेदत्वस्य च सत्त्वादित्यर्थः ।

एवं मतान्तरेण प्रतिज्ञान्तरमालम्ब्य दोषे परिहृते तन्मतीयमेकवाक्यत्वप्रकारं दूषयितुं पूर्वोक्तं स्मारयन्ति समाप्तिश्चेत्यादि अनन्तरं पठितेति । एतदनुशासनमुक्त्या समाप्ति 'सैषा वेदोपनिषदिति वाक्येन पठिता । तथा च यदि भगदुक्तरित्यैकवाक्यत्वमभिप्रेतं स्यात्, वेदसमाप्ति अनन्तरभागस्योपनिषत्त्वं च न वदेत्, अतो न तथैकवाक्यत्वमिष्यते । ननु शिक्षायां 'वेदमनूच्ये'ति क्त्वाप्रत्ययेन वेदाध्यापनोपनिषदध्यापनयोरेककर्तृत्वा वेदाध्यापनस्य पूर्वकालिकता च लभ्यते, त्वस्तत्रैवानुशासनात्, ननु शास्त्रमभास्तिरपि, अतो यत्रैवाचार्यकता, तत्रोपनिषदां पश्चात्काण्डोऽर्थमाप्तो नूयत इति न तयोः शास्त्रभेदकत्वम्, आचार्यान्तरेण तत्पाठने तदभावात्, अत एकमेकवाक्यत्वाभाव इत्यन आहुः आचार्यान्तरेष्वेत्यादि । आचार्यान्तरे यदध्ययनमापायते, तर्हि ब्रह्मचर्य

संहारन्यायेन पूर्वकाण्डाध्ययनमेव ब्रह्मचर्ये । नोत्तरकाण्डस्य । सौकर्या-
र्थमेव पाठान्तस्म । इदानीं विचारस्तु पश्चादेवेति नैकवाक्यता ।
अत एव विचारोऽपि पृथगेव । 'साङ्गोपनिषद्' इति पृथक्पुराणेषु
निर्देश इति । अथवा । कुत्रापि आश्रमे विचारोऽस्तु । नैकवाक्यता । न

उत संन्यासे । तत्र यद्याद्यः पक्षः, तदा तु गुणोपसंहारन्यायेन पूर्वकाण्डाध्ययनमेव
ब्रह्मचर्ये, ब्रह्मचर्ये विहितं यत्पूर्वकाण्डाध्ययनं ब्रह्मचारिणः, तदध्यापनं वा तद्गुणभूतस्या-
चार्यान्तरस्य समानविषय एवाध्ययनं अध्यापने उपसंहारप्राप्तेः । 'उपसंहारोऽर्थभेदा'-
दितिसूत्रे तथैव सिद्धत्वात् । नोत्तरकाण्डस्य । समानविषयत्वाभावात् । अत आचार्यान्तरेषु
तदध्ययनानन्तरं 'वेदमधीत्य स्नाया'दिति समावर्तनस्य प्राप्तेर्न तस्य शास्त्रसमाप्तिबाध-
कत्वम्, न वा उपनिषदानन्तर्यबाधकत्वम् । अतः शास्त्रभेदो निरायाधः । अथ संन्यासे, तदा
तु तन्मते केवलज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वाङ्गीकाराद्विविदिपन्ती'ति श्रुत्या विविदिपायामेव
वेदोक्तसाधनानामङ्गीकारेण ज्ञानरोपताया अपि वेदेष्वभावात् तथाप्येकवाक्यत्वम्, इच्छाया
अपुरुषार्थत्वे वेदानामपुरुषार्थपर्यवसायित्वं वेदमयोगाभावापत्तिश्चेत्यधिकं दोषद्वयमित्यर्थः ।
ननु यदि नैकवाक्यत्वम्, तदेदानीं कुत एकस्मादाचार्यादाचार्यान्तराद्वा ब्रह्मचर्य एव
पठन्ति, तदैव शिष्टाः पाठयन्ति चेत्यत आहुः सौकर्येत्यादि । पश्चादेवेति । साधनचतु-
ष्टयसंपन्नानन्तर्यादेर्भवद्विरङ्गीकाराच्चयेत्यर्थः । ननु तर्हि विचारपश्चात्त्वमधिकारभेदकृत्स्नम्,
न शास्त्रभेदकृतमिति यदुक्तम्, तदप्याद्रियतामित्यनामित्यत आहुः अत एवेत्यादि ।
अत एवेति । शास्त्रभेदादेव । तत्र हेतुः साङ्ग इत्यादि । तथा च स्वकल्पितपुरुषपक्षेऽपि उप-
वृंहणसिद्धस्य बलिष्ठत्वाद्वाक्यभेदपक्ष एव युक्त इति तत्राद्रिपत इत्यर्थः । ननु तर्हि यन्मते
आश्रमान्तरेषु विचार इत्यङ्गीक्रियते, अलौकिकोपायवेदकृत्स्नरूपं वेदत्वमादाय, तन्मतेनैक-
वाक्यत्वमस्ति चेत्, तत्राहुः अथवेत्यादि । न वेदत्वमित्यादि । तन्मतेऽपि तादृशं वेदत्व-
मुपनिषदां न । यदि तथा जैमिन्यभिप्रेतं स्यात्, तदा जैमिनिः पूर्व धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तद-
वान्तरविचारत्वेन 'अथातः शेषश्रवणम्' 'अथातः कर्तव्यपुरुषार्थयोर्जिज्ञासे'ति यथा मध्ये
उक्तवान्, तथा पूर्व 'अथानोलौकिकोपायजिज्ञासे'ति प्रतिज्ञाय पश्चादेव तद्विशेषविचार-
त्वेन धर्मजिज्ञासामुपसन्नाजिज्ञासां च प्रैतिजानीयात् । तथा तु नास्तीति तादृशोपायवि-
शेषवेदकृत्स्नरूपं वेदत्वं तस्य नाभिप्रेतमुपनिषदाम् । अतो न तदोत्पापि वेदकृत्स्नत्वम्
वेदान्तानामित्यर्थः । एवं सर्वं तन्मते दूषयित्वा वेदिकाभिध्यानाद्यत्वेन प्रत्ययस्थितम्,
तस्य शैथिल्येन तदुत्तरस्य पूर्वपक्षुक्तत्वादिदानीं कृतस्मृत्वा कदाचिद्युनः प्रत्ययविष्टेदि-

वेदत्वमुपनिषदाम् । स्वरादिनियमस्तदन्तानामपि आचारपरंपरया । वाक्येन तूपयोगो 'यदेव विद्यया करोति' इति । तथापि कथमुपयोग इति चेत् । उच्यते । लौकिकेषु पदार्थेषु साङ्गो यज्ञोऽध्यस्यते, वैदिके तत्रार्थे वैदिकता संपद्यत इति । ब्रह्मवादेन सर्वस्यापि ब्रह्मत्वेऽवगते ब्रह्मण्येव यज्ञः प्रतिष्ठितोऽपि भवति । अयज्ञकालेऽपि वैदिकत्वं सिध्यति । ननु वेदान्तत्वं कथम् ।

त्यतस्तत्स्वरूपमाहुः स्वरादीत्यादि । अपिः गर्हायाम् । मूर्खः प्रत्यवस्थातेति । इदं तु प्रागेव विवृतमिति न पुनरुच्यते । तथा च तस्य शैथिल्यान् तेन प्रत्यवस्थानं युक्तमित्यर्थः । 'यदेवे'तिवाक्योत्तरस्य पूर्वं सम्पगमात्तत्वात्तेन प्रत्यवतिष्ठान्तं प्रत्याहुः वाक्येनेत्यादि । अनेन वाक्येन तूपयोगमात्रमुच्यते, न तु शेषता नियन्तुं शक्यते । तथा सति फलश्रुतिकाण्डासमाप्त्योर्विरोधापत्तेरिति प्रागेवोक्तमिति न तेनापि प्रत्यवस्थानावकाश इत्यर्थः । ननु श्राद्धे ज्ञानोपयोग आनन्त्यार्थः, 'ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्वानन्त्यमिच्छते'ति कथनात् । सोपि संप्रदानपुरुषद्वारा । अत्र तु वाक्ये कर्ममात्रपौष्कल्यं फलत्वेनोच्यते । तत्र द्वारं चेन्न वक्तुं शक्यन्ति, तदा परा जेष्यन्तीत्याशयेनाह तथापीत्यादि । चोत्तरत्वेन सोपपत्तिकं प्रकारमाहुः उच्यत इत्यादि । लौकिकैः पदार्थैर्यज्ञो न सिध्यतीति गुणकर्मबोधकैर्'ब्रीहीन्मोक्षती'त्यादिवाक्यैः साङ्गो यज्ञो लौकिकेषु पदार्थेष्वारोप्यते, वैदिके कर्मणि तदुपकरणभूतस्य पदार्थस्य मूर्तेर्देवतासन्निधानेन देवतात्ववत् वैदिकता संपद्यत इत्येतदर्थम् । एतत्पूर्वकाण्डे सिद्धम् । उत्तरकाण्डे 'सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः' 'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यादिवाक्यश्रावितेन ब्रह्मवादेन सर्वस्य प्रपञ्चस्य प्रापञ्चिकस्य च वस्तुनो ब्रह्मत्व अवगते यज्ञोपि सद्रूपत्वात् ब्रह्मात्मक एव भवति । किञ्च । यज्ञमानस्यापराभावाय प्रतिष्ठितोपि भवति । तदुक्तं तैत्तिरीयसंहितायां 'वासिष्ठो ह सात्यङ्ग्यो देवभागं पप्रच्छ यत्संजयान्वहुयाजिनो यीयजो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठिष्याय यज्ञपताविति स होवाच यज्ञपताविति सत्यादि गृन्थाः परानभूवुरिति होवाच यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावायेती'ति । यिञ्च । अयज्ञकालेपि पदार्थानां ब्रह्मात्मत्वावगतौ तेषां वैदिकत्वं सिध्यति । तथानात्रापराभावादिकलार्थं ब्रह्मवादेन सर्वस्य ब्रह्मात्मावगतिर्द्वारमित्यर्थः । एवमुत्तरदानेन वैदिके मते वेदान्तानां पूर्वोक्तार्थजरतीयन्यायद्वेदान्तत्वमुपसंहृतम् । तेन काण्डद्वयस्यापि 'सर्वे वेदा यत्तदमापन्नन्ती'ति, 'ओमित्येतदस्मिन् सर्वं तस्योपच्यारणान'मित्यादिश्रुतिभिः, 'वेदेय सर्वरमेय वेद्यः' 'वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मान्मविषया इमे, परो-

तच्च कृष्णप्रसादेन मायावादो निराकृतः ॥ ३५ ॥

आवैदिको महादेवस्तत्र साक्षी न संशयः ।

ये वैदिका महात्मानस्तेषां चानुमतिस्तथा ॥ ३६ ॥

अवेदविन्न मनुते मया चोपेक्षितः पुनः ।

स्थापितो ब्रह्मवादो हि सर्ववेदान्तगोचरः ॥ ३७ ॥

काशीपतिस्त्रिलोकेशो महादेवस्तु तुष्यतु ।

कस्यचित्त्वय सन्देहः स मां पृच्छतु सर्वथा ॥ ३८ ॥

सवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रिय'मित्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्मविषयत्वेन, 'फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्, श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचन'मित्यादिभिर्मौलैक-प्रयोजनत्वेन चैकवाक्यत्वम्, नान्यथा । तच्चेनाङ्गीक्रियते, तदा कथमपि नैकवाक्यत्वमिति तन्मत उत्तरकाण्डस्य वेदान्तत्वं न कथमपि सिध्यतीति तान् पर्यनुयुञ्जते ननु वेदान्तत्वं कथमिति । कर्ममीमांसकमायावादिनोर्भूतमालम्ब्य मां पर्यनुयुञ्जानैरुत्तरकाण्डस्य वेदान्तत्वं स्वस्वमतेन समर्थनीयमित्यर्थः ।

एवं पर्यनुयुज्य पत्रावलम्बनमुपसंहरन्ति तच्चेत्यादि । तत् एकवाक्यतापादकं मीमांसकादिमतं मायावादश्च कृष्णप्रसादेन निराकृतः, न तु युक्तिमात्रेण । कृष्णप्रसाद-बीजं त्वत्र भगवन्मतब्रह्मवादस्यापनम् । 'एष तेभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रह' इत्यु-द्धवं प्रत्येकादशे भगवद्वाक्यात् । ब्रह्मवादस्वरूपं तु 'सर्वे वेदा यत्पदमापनन्ति' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' 'वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे,' 'अहमे-वासमेवाग्र' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपादितं बोध्यम् । अत्र मानमाहुः आवैदिक इत्यादि । महादेवस्य आसमन्ताद्वैदिकत्वं तु 'वेदः शिवः शिवो वेदः' 'वेदाध्यायी सदाशिव' इतिशिवपुराणवाक्याद्बोध्यम् । अनुमतिरिति । साक्षिणीति शेषः । ननु यच्छब्दार्थवि-चारेणोक्तम्, तद् मीमांसकादिभिर्वैदिकैर्भन्तव्यम्, नतु नैयायकारैः, अतो नैवावता निर्याह इत्यत आहुः अवेदविदिति । तथा च 'एतेन शिष्टापरिग्रहा व्याख्याता' इति सूत्रे तेषां तथात्वबोधनात्तेऽप्रयोजका इति तदनादरेष्यक्षतिरित्यर्थः । ननु महा-देवादेः साक्षित्वं कुतो हेतोरित्यत आहुः स्थापित इत्यादि । तथा च तोषादेव साक्षित्वं करिष्यतीत्यत उच्यते इत्यर्थः । ननु शिवनोपार्थ इदं चेदेवं पत्रावलम्बनस्य किं प्रयोजनमत आहुः कस्यचिदित्यादि । प्रतिवादिनः सन्देहनिराकरणमेतत्प्रयोजनमि-

न भयं तेन कर्तव्यं ब्राह्मणानामियं गतिः ।

डिण्डिस्तु वादितो द्वारि विश्वेशस्य मयात्र हि ॥ ३९ ॥

विद्वद्भिः सर्वथा श्राव्यं ते हि सन्मार्गरक्षकाः ॥ ३९१ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं पत्रावलम्बनं संपूर्णम् ।

त्यर्थः । वादे जयपराजयसंभवात्तत्कृतं भयं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः ब्राह्मणानामियं गतिरिति । पूर्वं याज्ञवल्क्यादिभिस्तथैव करणात्तत्र न दोष इत्यर्थः । डिण्डिस्त्विति । एतद्वादस्याप्रच्छन्नत्वादित्यर्थः । एवं करणप्रयोजनमाहुः विद्वद्भिरिति तथा च सन्मार्गरक्षणमेतत्करणप्रयोजनमित्यर्थः ।

एष पुष्पाञ्जलिः श्रीमदाचार्यचरणाम्बुजे ।

निवेदितो मया तेन चापलं मे क्षमन्त्विति ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानपीताम्बरात्मनः पुरुषोत्तमेन विरचितं

पत्रावलम्बनविवरणं संपूर्णम् ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १-०-०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १-०-०
४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }	रु. १-०-०
५ भक्तिवर्धिनी । चतुर्विंशतीकासमेता ।	रु. २-०-०
६ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १-०-०
७ सिद्धान्तसहस्रम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
८ पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १-०-०
९ नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. २-०-०
१० श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
११ श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१२ श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१३ श्रीमती त्रिपुणो । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. १-०-०
१४ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीतम्बरप्रणीतः ।	रु. ०-८-०
१५ दशमतामसफलयोजना । श्रीलालभट्टकृता ।	रु. १-०-०
१६ वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १-०-०
१७ भावप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्तिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. ०-८-०
१८ भावप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः ।	रु. १-०-०
१९ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु. १-०-०
२० भागवतार्थनिबन्धः । प्रकाशावरणभङ्गसमेतः । आद्यस्कन्धद्वयम् ।	रु. ०-८-०
२१ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०-८-०
२२ श्रीमत्पुराणम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
२३ { श्रीमद्भूतम् । श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । पारश्वदाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् । }	रु. ०-८-०
२४ रसादिब्रह्महाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १-०-०
२५ मनोदूतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०-८-०
२६ त्रिविधनामायली । टीकासमेता ।	रु. १-४-०
२७ श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
28 Discuss how far Sankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sutras	Rs. 1-0-0
१. पंडित गङ्गाधाराजीनी पाठशाला, कथिङ्गरीट भूश्वर, मुंबई.	
२. नदीपाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नदीपाद.	
३. सुनीलान्न बुधनेन्द, मरामंदिर भूश्वर, मुंबई.	

Printed by Mr. A. B. Narayan at the 'Ganesh Press' Printers
No. 20-21, Lake House Lane, Fort, Bombay

For sale by the 'Ganesh Press' at the 'Ganesh Press' Printers
No. 20-21, Lake House Lane, Fort, Bombay

श्रीरुग्णाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुर्विवरणसमेता ।

विवृति ।	पृष्ठम् ।	विवृति ।	पृष्ठम् ।
श्रीमोकुलनाथानाम् १	श्रीरुग्णायनाथानाम् २५
श्रीरघुनाथानाम् १८	श्रीपीताम्बरानाम् ३३

‘शृंगपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीनाथ, बी. ए., एल्.एल्. बी.,
वकील हाइ कोर्ट’ ‘मुरतिश धैर्यलाल मनदास सांकरीया,
बी. ए., एल्.एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट’ इत्ये-
वाभ्यां सजोध्य निर्णयसागरमुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रवर्तयित्वा ।

श्रीरुग्णाय ४४६. सन् १९८१.

मृत्युमेवमुद्रिका ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १-०-०
२ तिरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १-०-०
४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }	रु. १-०-०
५ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २-०-०
६ सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १-०-०
७ सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १-०-०
८ पुष्टिप्रवादमयी द्वादशविवरणसमेता ।	रु. १-०-०
९ नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. ३-०-०
१० श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
११ श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१२ श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु. २-०-०
१३ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विद्वत्श्वरप्रणीता ।	रु. १-०-०
१४ रासपञ्चाय्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु. ०-८-०
१५ दशमतामसफलयोजना । श्रीलालूभट्टकृता ।	रु. १-०-०
१६ वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १-०-०
१७ भावप्रकाशिका । महोत्सववृत्तिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. ०-८-०
१८ भावप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः ।	रु. १-०-०
१९ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु. १-०-०
२० भागवतार्थनिबन्धः । प्रकाशावरणमङ्गलसमेतः । आधस्करन्ध्रद्वयम् ।	रु. २-८-०
२१ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविद्वत्श्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
२२ श्रीमधुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	रु. ०-८-०
२३ { भेमानुतम् । श्रीविद्वत्श्वरकृतविवृतिसमेतम् । पारशदाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् । }	रु. १-०-०
२४ रसाभिप्रेतकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. ०-८-०
२५ मनोदूतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. १-४-०
२६ विविधनामायली । टीकासमेता ।	रु. ०-१०-०
२७ श्रीगुरुप्रेतमनामसद्वक्त्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	
28 Discuss how far Sankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sutras	Rs. 1-0-0
१. पेरिन गद्दालाजीनी पाटशाला, कैपिटलस्ट्रीट भूलेख, मुंबई.	
२. नदीपाद पुष्टिमागीयपुस्तकालयः, नदीपाद.	
३. पुनीटाल गुरुतेज, नदीमंदिर भूलेख, मुंबई.	

Printed by Mahal Kishoram Press at the "Gujarat News" Printing Press,
No. 23-24, Pake-House Lane, Fort, Bombay.

Printed by Mohanlal Toorjee Telwala, B. A., LL. B., Valli, High Court,
T. A. K. L. S. C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay.

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

१२-५५ पुग

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुर्विचरणसमेता ।

विवृतिः ।	पृष्ठम् ।	विवृतिः ।	पृष्ठम् ।
श्रीगोबुलनाथानाम्...	... १	श्रीकल्याणरायणाम् २५
श्रीरघुनाथायाम् १८	श्रीपीताम्बरानाम् ३३

‘श्रृंगपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीमाला, बी. ए., एल्लएल. बी.,
वकील हाइ कोर्ट’ ‘मुरतिस्य धैर्यलाल मजदास सांख्यीया,
बी. ए., एल्लएल. बी., वकील हाइ कोर्ट’ इत्ये-
ताभ्यां सजोध्य निर्णयमागरमुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

भीरुमान्दा ४४६. सन् १९८१.

मूल्यमेकमुद्रिका ।

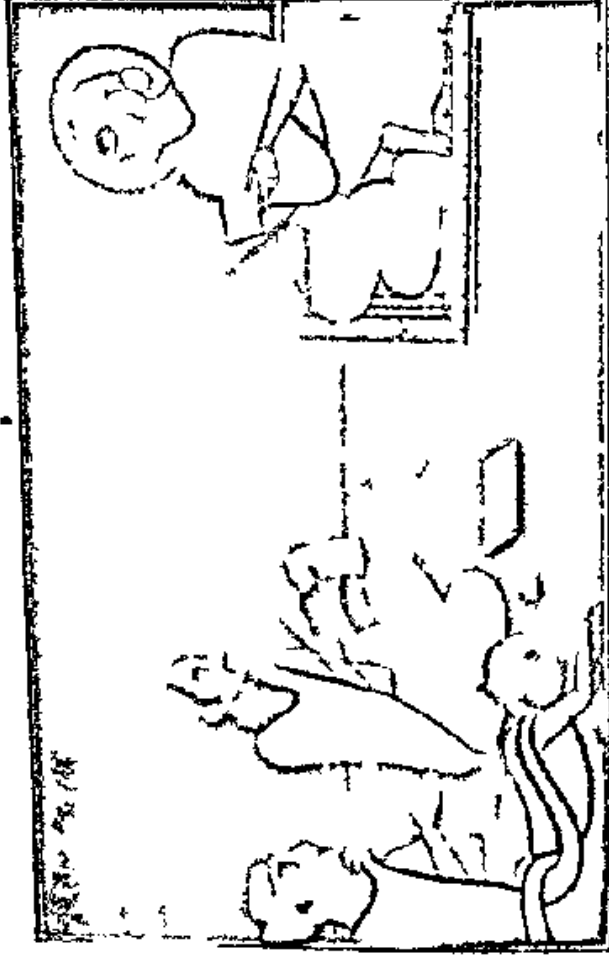
मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १- ०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १- ०-०
४ { जलमेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }	रु. १- ०-०
५ श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
६ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु. १- ०-०
७ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. २- ८-०
८ श्रीमधुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
९ { प्रेमासूतम् । श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् । }	रु. ०- ८-०
१० वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १- ०-०
११ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २- ०-०
१२ त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १- ४-०
१३ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २- ०-०
१४ रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु. १- ०-०
१५ सिद्धान्तमुकावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १- ०-०
१६ रत्नान्विहमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १- ०-०
१७ मनोदूतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०- ८-०
१८ श्रीसुयोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २- ०-०
१९ श्रीसुयोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु. ३- ०-०
२० भावप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्तिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. १- ०-०
२१ भावप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः ।	रु. ०- ८-०
२२ सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १- ०-०
२३ पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १- ०-०
२४ नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. १- ०-०
२५ श्रीसुयोधिनी दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु. २- ०-०
२६ भाग्यतार्थनियन्धः । प्रकाशावरणभंगसमेतः । आद्यस्कन्धद्वयम् ।	रु. १- ०-०
२७ दशमतामसफलप्रकरणयोजना । श्रीलालभट्टकृता	रु. ०- ८-०
28 Discuss how far S'aikaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sūtras.	Rs. 1- 0-0
१. पंडित गङ्गालालजीनी पाठशाला, केथिद्वलस्ट्रीट भूलेखर, मुंबई.	
२. नदीयाद पुष्टिमार्गीपुस्तकालयः, नदीयाद.	
३. शुनीलाल बुकसेलर, पदामंदिर भूलेखर, मुंबई.	

Printed by Ramchandra Yesh Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
28-29, Kolhat Lane, Bombay.

Published by Mahabandha Tulaidas Telirala B. A., LL. B., Vakil, High Court,
Bhakkar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay.

श्रीमद्वल्लभाचार्यजी.

दामोदरदासजी. गणेशदासजी. माधनमट्टजी
प्रकाश (गणेश) सं १०१० चैत्र कृष्ण ११ निराधानम् (सारी हनुमान घाट)
सं १५८० आपाद पुष्य २

श्रीमद्भोखामिश्रीपुरुषोत्तमचरणाः ।

प्रथम १९१४ मद्रास-प्रकाश, द्वितीय १९८१ इन्दौरम् ।

S'RĪMAD VALLABHACHARYA

AND

HIS MISSION.

S'rīmad Vallabhacharya, the author of this little treatise 'Pushti-Pravāha-Maryādā', was born on the 11th day of the dark half of Chaitra, 1535 Samvat, (1479. A. D.) in the forest of Champa near Raipur. His father was Lakshmana Bhatta, and Yallammagaru was his mother. He was a Telugu Brahmin studying the Taitirīya S'ākhā of the Black Yajur-Veda. Vallabha's birth is shrouded in the mysteries of the devotional beliefs of his followers, but one thing is certain that his followers believed that he was commissioned by God to inaugurate a great religious revival in India. From the writings of Vallabha which are available now, we can say that this belief was shared by himself also. It is not an uncommon phenomenon in India. Ramanuja, Madhva, Nimbarka, Chaitanya, and several other great teachers did believe in their special messages to the world. Vallabha's ancestors were Deekshitas, and were devoted to Krishna in the form of Gopāla. The Swarūpa of Madana Mohanaji in the Seventh Pītha is the one which came to him from his Sixth ancestor Yajna Narayana Bhatta. It is possible that Vallabha's father Lakshmana Bhatta and his ancestors were the Upāsakas of Gopāla according to the cult of Vishnu-swami. The early years of Vallabha were passed by him with his father at Benares, where he is said to have mastered all the Vedas, Six Dars'anas, and all schools of Āstika and Nāstika thinkers. He studied the S'aiva and Vaishnava Āgamas. When Vallabha was comparatively young, his father died. Vallabha wanted to study the Vaishnava systems of Madhva, Ramanuja, Nimbarka and others, and seeing that they were not prevalent there, in order to have direct knowledge, he is said to have proceeded to the south. Vallabha's desire to go to the south of India was very natural. During that time there was the powerful Hindu kingdom of Vijaya Nagar or Vidyanagar, over which ruled the mighty monarch Krishnadeva-Raya, himself a great Vaishnava. During his time, it seems a convention was held of the representatives of all the existing Sampradāyas. The session seems to have been going on when Vallabha visited Vijaya-Nagar. The main dispute seems to have been between Vyāsa Tīrtha, the Mādhva, and some representative of Mayavadins. It seems also clear that the Dvaita philosophy of the Mādhvas could not hold its own

against the attacks of S'ankaras. At this juncture Vallabha seems to have baffled all by his great learning and powerful arguments. We see no reason to doubt this fact. The author of a recently discovered work Vyāsa-Yoga-Charitam, from Vyāsa Itaya Matha, does chronicle the fact that Vallabhacharya was honoured by the king Krishnadeva Raya under the presidentship of the then famous Mādhva Swami Vyasa Tirtha. Vallabha's position was peculiar. He accepted Advaita pure and simple without the interference of the Māyāvāda of S'ankara; hence all the attacks advanced by Mādhvas and others against Advaita lost their force as against him. His acceptance of 'अद्वैतपूर्वकमक्ति' disarmed the opposition of both Vaishnavas and S'ankaras. The position taken up by Vallabha was not altogether singular. We believe that Narayana Bhatta, the author of the famous drama Venisanhara, was the follower of a system of Philosophy which combined in itself the Pure Advaita of the Upanishads and the Bhakti Mārga. Whatever that may be, it is certain that Vallabha made a very great impression on king Krishnadeva, Vyasa-Tirtha and others who were present there. In consequence of this session, the king performed a 'Kanakābhisheka' with hundred Maunds of Gold. It is said that Vallabha did not accept this gold and began to commence his travels. This abstinence on the part of Vallabha added to the admiration of all those present for him. Vyāsa Tirtha, the Mādhva, actually requested him to be the head-priest of his matha after him. Vyasa-Tirtha with king Krishna-deva again approached Vallabha and presented him with a good many valuables. From these presents Vallabha is said to have prepared a gold Mekhala set with diamonds, rubies etc., and presented the same to S'rī Vitthala in the Vitthala Swami Temple at Vijaya-Nagara. Ultimately, it appears, Vallabha could not conscientiously accept the offer of Vyasa-Tirtha, but from this time Vallabha came to be regarded as a great Acharya.

Before this, he seems to have met with great opposition from the Mayavadi Pandits of Benares. In order to silence them for ever, Vallabha wrote out a pamphlet in mixed verse and prose and affixed the same to the doors of Kāś'hī Viś'vanātha, with a challenge to Benares Pandits to refute the same, if they could. One Upendra was the leader of the opposition. It seems this discussion ended into threats of personal violence, as a consequence of which Vallabha left Benares and moved over to Adal on the opposite bank of the Ganges. This work seems to have created a great stir in the world of Scholars then living. One Ayyanna Dikshita actually mentions it by name in Vyāsa-Tatparya-Nirṇaya. Ayyanna's seems to be a veiled attempt

to belittle the achievement of Vallabhacharya by propounding a principle though novel, far from convincing, for finding out the true view of Vyasa. It would be rather hazardous to say that the true view of Vyasa can be determined from the statement of the opponents. Assuming however that it is so, the opponents mention both Parinama and Vivarta as the view of Vyasa. Hence from the statements of opponent Sankhyas and Naiyayikas it is impossible to come to the conclusion that Vyasa teaches Vivarta alone in his Brahma sūtras.

The last portion of his life was passed at Adel, where he finished his works which were begun by him during his travels, and served Lord Krishna with the love and devotion of Gopees, and founded his system on it. At the age of 52 he left his Parnasāla, joined the Sannyasa Āsrama and came to Benares. For a month he observed fast, and for the last eight days he observed *śīva*, and on the 2nd day of the bright half of Āshadha Samvat 1587, he left this world mid-day.

Vallabha married one Maha Lakshmi. By her he had two sons, Gopinatha and Vitthales'wara. Gopinatha had one son named Purushottama, after whom his line became extinct. Vitthales'wara lived over seventy years. He had seven sons. During his time the Sampradaya flourished very considerably. Todarmal, Birbal, and Ray Purushottam seem to have come under his influence. Akbar also presented him with Gokula and Jatipura villages in Vraja. All the present Maharajas are direct agnate descendants of Vitthales'wara.

While he was staying in the north of India, Vallabhāchārya came into contact with Kesava Kashmirin, the famous Nimbarka scholar, and Chaitanya, the Bengal Saint. They were both Krishnupasakas, and it seems from Sampradayika gathas that their relations were very cordial. Kesava presented his pupil Madhava Bhatta Kashmirin to Vallabha in Dakshina of *गणपत्यजन*. He became his devout disciple, and during his whole life acted as the scribe of S'ri Vallabha. It seems that during Madhava Bhatta's stay with him at Adel, Vallabha composed his numerous works. During that interval Vallabha wrote Purva Mimāṃsā Bhashya, Brahma-Sūtra Bhashya, Tatvradipa-Nibandha with his own commentary, Sūkshma tikā and Subodhini on Srimad Bhagavata, and the sixteen Prakarana Granthas giving in brief the essence of his views. It is really unfortunate that only a fragment of his Pūrva Mimāṃsā Bhashya is available now. Anu Bhashya, as we have it now, is not wholly written by him.

was the Grace Divine, which in its turn generated love towards the Supreme Deity and non attachment towards the allurements of Veda and Loka. This could be achieved only by a complete self surrender to the Supreme Deity. Hence this vow of 'Samarpana' the Sadhaka had to take at the time of initiation. Taking this vow was the beginning, and realisation of the Supreme was the end of this Pushti Marga while the stage between the two ends was to be passed through the process of what are called तदुपा and वित्तना सेवा. This process gradually eliminates the objectionable features of अहन्ता and ममता and generates a mental attitude in which the presence of the Supreme Deity is always experienced.

To distinguish this Pushti Marga from the Marya'da' and the Prava'ha, Vallabhacharya first explains the existence of these Margas. The existence of Bhaktimarga Path of devotion pre-supposes the existence of Pushti which itself is the finest flower of the Bhakti Marga. The observance of the Vedic rites and Vedic Jnana proves the existence of Maryada Marga. Those who follow only worldly pursuits are said to follow the Pravaha Marga. अद्वैत खलुपनिश्चायनेन यावन्त पुष्टिप्रयुक्ता माया भविष्यास्ते पुष्टिर्माण्डन्तर्भवन्ति ये वैकिका सर्गपरपरा न विच्छन्दन्ति ते प्रवाहेऽतर्भवन्ति ये वेदनियम नातिवर्तते ते मयादायामन्तर्भवन्ति । The bhajana in Pushti Marga is due to love alone. This bhajana is not based on the injunctions of the Veda, nor on worldly selfishness. Hence the devotee who becomes the recipient of the singular grace of the Supreme Deity gives up his faith (A'stha') both in Loka and Veda. The soul elect attains his status through Divine Grace alone unfettered by Vedic rules and worldly demands. Such a soul is the specially favoured one and naturally he is considered to have reached the highest stage. The difficulty to reach this stage is emphasized by Krishna in 'कविदेव हि भगो हि'.

Thus the Pushti Soul is distinct from the Maryada Soul as well as Pravaha Soul. The distinction was first inferred from the fact that the Pushti Soul's sole dependance is on the grace of the Supreme Deity, that of Maryada Soul on Vedic injunction, that of Pravaha Soul on worldly pursuit. This distinction is due to difference in the mode of creation of each of these Souls. The Highest Deity is Sat-Chit Ananda. He creates Pravaha Srishti through Manas, Maryada Srishti through Vachas, and Pushti Srishti through Kaya or Ananda S'ringa. Pravaha Srishti is Sadana Pradhana, Maryada Srishti Chudana Pradhana while Pushti Srishti is Anandana Pradhana. The Pushti Soul is guided by the dictates of love of God. Maryada Soul by

Vachas, Words of God spoken in Veda, and Pravaha Soul by the will, manas of Lord. The phala of Pravaha Soul depends on Mūlechha will of God, that of Maryādā Soul on the Vedic words, and that of Pushti Soul on Purushottama-Ananda-Kaya. The Pravaha Soul gets only birth and death, the Maryada Soul Vedic Moksha, and the Pushti Soul Praves'a-entrance in Līlā Srishti. From this it appears that Vallabhacharya regards the Pushti soul as different both from Maryada Soul and Pravaha Souls. The Pushti Soul is meant for the service of the Swarupa of Lord, and for no other object. Between the Pushti Soul who has reached the highest stage and the Supreme Deity there, is no तात्पर्य so far as Swarupa, avatara, external sign, attributes, actions or Vighraha except that which is absolutely essential for the perfection of the Divine play. Such a soul being created from कय (कः आनन्द.) आनन्दस्वरूप essentially resembles the Lord in स्वरूप. He is like Him अतिरोहितसच्चिदानन्द. Just as the Lord comes down in the world (अवतार) making सत्त्व as His अधिष्ठान or basis, so also has he in this world सत्त्व as his basis. Like the Lord he has also marks such as कमल, ध्वज, वज्र, शंख etc. Like the Lord he has six गुण ऐश्वर्य etc. श्रुति like एकोऽहं बहु साम्, स एकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्, पतिश्च पत्नी चाभवताम् refer to such a soul. The पुष्टि Soul is सुकृ and शुद्ध. He is लीलासृष्टिस्थ. He is the true recipient of the Divine Grace पुष्टि. आविर्भाव manifestation of the Lord is his फल and not मोक्ष.

The Pushti Soul of this pure type is an extremely rare thing. In the mass we find Souls whose inclinations are mixed. Such mixed Souls have also their scope in the Divine Fair. Pushti Souls with Pushti become Sarvajna, Pushti souls with Pravaha become engrossed in actions pertaining to God, and those with Maryādā devote themselves to Gunas of God, while a Pushti Soul with love alone is rare.

To the Pushti Soul God manifested is phala in this and the next life. A Pushti Soul very often becomes subjected to other influences, then he is called Mis'ra Pushti Soul. He does not ultimately suffer even when there is a curse in case of egotism. He has to suffer for a purpose and when that purpose is served, he also becomes pure. His Parinishtha being in God alone, the Laukika and Vedic activities followed by him are without Astha. He is placed in that position, so he seems to follow those activities, though his goal is Bhagavatprapatti alone. His Vaishnavatva is sahaja natural, while his other activities are due to the circumstances in which he is somehow placed. A Pushti Soul having come in Pravaha does not ultimately suffer from the shortcomings of Pravaha; the grace of Lord on which he depends, saves him there also.

After describing the characteristics of a Pushti Soul, Vallabhacharya describes who are called Sambandhi Souls. They wander always. They don't really belong to any class, but become such on account of their contact with Souls of such a class. They are known as Charshani. They have no definite inclination. They have their fruits according to their actions.

Pravaha Souls are described by Krishna in 'प्रवृत्ति च'. They are known as Āsuras. They are of two sorts. One class is known as दुर्ज्ञ and other as अज्ञ. The दुर्ज्ञs are real Āsuras, while अज्ञs are those who follow दुर्ज्ञs. The Asuratva of अज्ञs being due to an extraneous cause, may disappear, while the दुर्ज्ञs being मायिक disappear into Māyā.

Incomplete as this work is, we are not in a position to exactly understand the views of Vallabhacharya as regards the Maryada and Pravaha Souls, but the characteristics of the Pushti Soul—Soul who is the subject of Lord's Varana, are fully set out. The Soul elect is a peculiar Soul who though appearing sometimes different, never ceases to be as such. His Pramana, Prameya, Sadhana and Phala is Lord Krishna alone. Such a Soul may belong to any sex, class, or race, but if he has the requisite Prapatti-sole dependence of God,—He alone saves him. Such dependence is not possible in the absence of the purest love, and such love is impossible in the absence of the Grace of God. For this reason Vallabhacharya declares that the sine quo non of the Adhikara in Pushti Marga is the Anugraha of the Supreme Deity. Anugraha of Lord controls the Pushti Soul from the द्युत्तरण to निलीलाप्रवेश and nothing else. श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीश्रीबल्लभकृतविवरणसमेता ।

श्रीमत्पितृपदाम्भोजं नत्वा सर्वार्थसिद्धिदम् ।
आचार्यदर्शितं मार्गत्रयं व्याख्यातुमुद्यतः ॥ १ ॥
हरिवागीशवागर्थो न स्वतो बुद्धिगोचरः ।
तत्कृपैव तदीयं मां ज्ञात्वार्थं बोधयिष्यति ॥ २ ॥
इति निश्चित्य मनसि स्वाशक्तिं तत्कृपावलम् ।
विरुतिः कर्तुमारब्धा तत्पदाब्जप्रसादतः ॥ ३ ॥

यद्यपि पुष्टिप्रवाहमर्यादामार्गाः गीताश्रीमागवतादायुक्ता एव, तथापीयदवधि विविच्य केनापि न प्रकटीकृता इति श्रीमदाचार्याः प्रमाणपूर्वकं विविच्य प्रकटीकर्तुं प्रतिजानते पुष्टिप्रवाहमर्यादा इति ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।
जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

मार्गा इति शेषः । विशेषेणेति । तत्र विशेषा मार्गत्रयेऽपि प्रत्येकं पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदकृता विशेषाः । ते साङ्ख्याभावाय पृथक् निरूप्यन्ते । तत्र पूर्वं मार्गत्रयविभेदज्ञापकान् विशेषानाहुः जीवदेहेति । पुष्टिमार्गीया जीवाः वक्ष्यमाणमार्गद्वयजीवेभ्यो भिन्नाः । तेषां देहाः पुष्टिमार्गानुकूला भिन्ना एव । तन्मार्गदेहसम्बन्धिक्रिया अपि भिन्नाः । निरन्तरं तदनुसारिक्रियाप्रवहणं प्रवर्तनं प्रवाहः तेनापि भेदः । फलेन च । वक्ष्यमाणमार्गद्वयफलातिरिक्तफलेनापि भेदः । एवं प्रवाहमर्यादयोरपि । चकारात् साधनैरपि भेदः ॥ १ ॥

एवं प्रकारभेदैर्वक्ष्यामीति कथनं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञायाः प्रयोजनमाहुः सर्वेति ।

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ।

सर्वेषां मार्गत्रयाणां सन्देहाः संशयाः यस्य प्रकारभेदस्य श्रुतेः श्रवणात् कदापि कस्यापि न भविष्यन्ति ।

एवमुद्देशेन मार्गत्रयभेदमुक्त्वा लक्षणैराहुः । तत्र प्रथमं पुष्टिमार्गसंज्ञायां प्रमाणमाहुः भक्तिमार्गस्येति ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

यद्यपि भक्तिमार्गा मर्यादादिभेदेन बहव एव श्रीभागवतादायुक्ताः सन्ति, तथाच, कपिलदेवैरुक्तं 'भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यत' इत्यादि । तथा चैकादशेऽपि योगेश्वरैर्मक्तभेदकथने भक्तिभेदा उक्ता एव । तथापि शुद्धपुष्टिमार्गाचार्यैर्भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय इति यदुक्तं तस्यायमाशयः । तत्र कपिलयोगेश्वरायुक्त-प्रकारेषु शुद्धपुष्टिलक्षणाभावात् न शुद्धपुष्टिभक्तित्वम् । अत एव शुद्धपुष्टिलक्षणमाहुः । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा' इति नारदपञ्चरात्रकथनात् । यद्यपि 'स्नेहो भक्ति'रित्येतावदेव मुख्यं भक्तिलक्षणम्, तथापि 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्त्विति' विशेषणकथनस्यायमभिप्रायः । प्रथमत एवाचार्य-प्रकटितभक्तिमार्गं प्रवृत्तस्य यावत्सुदृढः सर्वतोधिकः स्नेहो भवति, तावत्सेवादिकरणे अपराधामाचार्यं माहात्म्यज्ञानस्योपयोगः । सुदृढस्नेहोत्पत्त्यनन्तरं तस्य स्वत एव निवृत्तेः । अत एव पूर्णमाहात्म्यज्ञानवतां श्रीदेवकीमातृचरणानामपि शुद्धपुष्टिमार्गस्नेहोत्पत्त्यनन्तरं माहात्म्यज्ञानतिरोभावात् 'समुद्विजे भवद्भेतोः कंसादहमधीरवी'रिति वचनम् । अन्यच्च । तत्रैव ब्रजवासिनां सुदृढस्नेहवतामवस्थासाधनविरुद्धसर्वाशक्यश्रीगोवर्धनोद्धरणम्, तेन च क्षुत्पिपासाद्यसद्यशरीरधर्मविनिवृत्तिपूर्वकं सपरिकरसर्वब्रजरक्षाकरणम् । आत्मयोगानु-भावेन श्रीगोवर्धनोपरिस्थितपक्षिपञ्चादिरक्षाकरणरूपात्यद्भुतानिर्वचनीयमाहात्म्यं दृष्ट्वापि वृष्टि-निवृत्त्यनन्तरं श्रीगोवर्धनच्छायातः सर्वान् बहिरानीय, श्रीगोवर्धनं यथास्थानं सम्यक् स्थाप-यित्वा, बहिरागमनानन्तरं दृष्टमाहात्म्यस्मरणसम्भावनारहितैर्ब्रजवासिभिर्ब्रजसीमन्तिनीमिश्र भगवति दैव्या तिलकं विधाय, तदुपरि अक्षतान् स्थापयित्वा, जलं श्रीभगवदुपरि आमयित्वा, तत्रजलपानेन तदनन्तरमाशीर्योजनेन सुदृढस्नेहवत्त्वात् स्नेहकार्यमेव सर्वैर्ब्रजवासिभिः कृतम्, न तु माहात्म्यदर्शनजनितगौरवेण नमनविज्ञत्यादिकमपि । तदेवोक्तम्, 'तं प्रेमवेगाग्निमृता ब्रजौकस' इत्यादिना । अतो यावत् सुदृढः स्नेहो भवति, तावदेव माहात्म्योपयोगः, न तु सुदृढस्नेहोत्पत्त्यनन्तरमपीति सर्वमनवद्यम् । एतदेव भक्तिमीमांसायां शाण्डिल्यैरपि 'अथातो भक्तिविज्ञासे'त्युक्त्वा 'सा परानुरक्तिरीश्वर'इत्येव भक्तिलक्षणमुक्तम् । नतु माहात्म्यज्ञान-पूर्वकत्वमपि । अत एव यत्र परानुरक्तिः, तत्र परानुरक्तेरेव सर्वात्मना प्रावत्यम्, न तु माहात्म्यज्ञानसदभावस्यापि । अत एव श्रीगोकुले मृत्सामक्षणप्रस्तावे श्रीमुख्यादानानन्तरं सम्पूर्णब्रह्माण्डदर्शनानन्तरं पूर्णमाहात्म्यज्ञाने जातेऽपि श्रीमातृचरणानां परमानुरक्तिवशात् माहात्म्यज्ञानस्यैव तिरोभावः, न तु पुत्रत्वभासम्भापि । तस्मात् माहात्म्यज्ञानाद्युपाधिरहितः साक्षाद्गमिन्स्वरूपपर्यवसायी सुदृढः ज्ञानादिसर्वानपनोयः सर्वतोधिकः अगणितानन्दरूपः अनुन्यानिशयः एतादृशः श्रेष्ठ एव भक्तिपदवाच्यः । एतादृशभक्तिमार्गस्य कथनात् प्रमाणपूर्णं निरूपणान् पुष्टिमार्गोन्नीति निश्चयः, यथा श्रीगोकुले । अत एव

श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोस्ति गोकुले' इति । अत एव श्रीगोवर्धनो-
द्धरणप्रस्तावे 'तस्मान्नच्छरणं गोष्ठं मन्त्रार्थं मत्परिग्रह'मित्यादिना भगवता सप्तदिवसधारणेन
लोके जीवानां देवऋषिपितृआत्माआत्मीयऐहिकपारलौकिक इति सप्त रक्षकाः प्रसिद्धाः,
तद्रक्षातः पृथक्कृत्य स्वसम्बन्धस्थापनेन स्वयमेव रक्षाकरणेन केवलस्वीयत्वसम्पादनं पुष्टि-
स्वरूपमिति ज्ञापनायाचार्यैरुक्तं पुष्टिरस्तीति निश्चय इति ॥ २ ॥

एवं पुष्टिस्वरूपमुक्त्वा प्रवाहस्वरूपमाहुः ।

'द्वौ भूतसर्गा' वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

गीतासु 'द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मि' नित्यारभ्य 'मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां
गति'मित्यन्तं प्रवाहलक्षणस्योक्तत्वात् आसुरजीवा एव प्रवाहपदवाच्याः । तेषां कदापि
कुत्रापि 'मामप्राप्यैवे'ति भगवद्वाक्यात् भगवत्सम्बन्धाभावात् आनन्दराहित्याच्च प्रावाहि-
कत्वमेव । नदीप्रवाहपतिततृणकाष्ठादिवत् कुत्रापि स्थितिगतिपर्यवसानाभावात् प्रवाहरू-
पत्वमेव । यद्यपि तेषां अन्धतमःप्रवेशरूपा आसुरी मुक्तिरस्ति, तथापि तस्याः सुखदुः-
खात्यन्ताभावरूपत्वेनानन्दशून्यत्वात् प्रवाहरूपतैवेति ज्ञापनाय भगवतोक्तम्, 'ततो'
यान्त्यधमां गति'मिति । तस्या मुक्तेरधमत्वात् प्रवाहरूपैवेत्याचार्यैरुक्तं 'द्वौ भूतसर्गा-
वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थित इति । एवं प्रवाहलक्षणमुक्त्वा मर्यादालक्षणमाहुः वेद-
स्येति । वेदस्येति सामान्यकथनात् काण्डद्वयात्मको वेद उक्तः, तत्र काण्डद्वयेपि मर्या-
दाया निरूपितत्वात् । तत्र पूर्वकाण्डे कर्ममर्यादा निरूपिता, उत्तरकाण्डे ज्ञानमर्यादा
निरूपितेति वेद एव मर्यादाद्वयसत्त्वे प्रमाणमित्युक्तम् । एवं कर्ममर्यादाज्ञानमर्यादासत्त्वे वेद
एव प्रमाणमिति ज्ञापनायाचार्यैरुक्तं वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थितेति ॥ ३ ॥

एवं मर्यादासत्त्वे प्रमाणं निरूप्य कर्ममार्गज्ञानमार्गयोरपि भक्तित्वमाशङ्क्य निराकु-
र्वन्ति कश्चिदेवेति ।

'कश्चिदेव हि भक्तो हि यो मद्भक्त' इतीरणात् ।

सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

न सर्वोतः प्रवाहाद्धि भिन्नो वेदाच्च भेदतः ।

'यदा यस्ये'ति यच्च 'ज्ञाहं वेदै'रितीरणात् ॥ ५ ॥

अस्मायमर्थः । कर्ममार्गस्य सकामनिःकामभेदेन द्विरूपत्वम् । तथाचोक्तं भगवद्गी-
तायां, 'त्रैविद्या गां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गंति प्रार्थयन्ते । ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्र-
लोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवमोगान् । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते' इति भगवद्वाक्यात्
सकामकर्ममार्गीयाणां लौकिककामासक्तत्वान्न भक्तिगन्धोपि । निःकामकर्ममार्गीयाणामपि

चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन ज्ञानमार्गपर्यवसायित्वमेव, न तु भक्तिपर्यवसायित्वमिति न भक्तित्वम् । ननु मर्यादामार्गीयज्ञानस्य 'ब्रह्मविदामोति पर'मिति ब्रह्मविषयत्वात् भक्तित्वमस्तु, इति चेत्, सत्यम् । यद्यपि मर्यादामार्गीयज्ञानस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति, तथापि शुद्धज्ञानमार्गे ब्रह्मपदस्याक्षरपर्यवसानात् न भक्तिरूपत्वम् । यथा 'ब्रह्मविदामोति परम्,' 'तदेष्टु-
म्युक्ता, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्, सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुत्या । श्रुत्यन्तरेणापि 'न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिकृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति' इत्यादि-
श्रुतिभिर्भुक्तिफलत्वेन ब्रह्मस्वरूपज्ञानमुक्तम् । ज्ञानमार्गे 'यो वेद निहितं गुहायां'मित्यु-
क्तत्वात् हृदयाकाश एव अक्षरब्रह्मस्वरूपचिन्तनं भुक्तिसाधनत्वेनोक्तम् । श्रुत्यन्तरेपि 'हृदा मनीषा मनसाभिकृप्तो य एनं विदुर' इति कथनात् ब्रह्मस्वरूपं प्रादेशमात्रमङ्गुष्ठ-
मात्रं वा हृद्येव कल्पयित्वा हृद्येव दर्शनम्, न तु भक्तिमार्गवत् चहिरपीति । अत एवाचार्यैरुक्तं वेदस्य विद्यमानत्वात् मर्यादापि व्यवस्थितेति । एतावत्येव वेदोक्त-
ज्ञानमार्गमर्यादा ।

एवं मर्यादाव्यवस्थामुक्त्वा अग्रे कश्चिदेव हि भक्तो हीति कथनस्यायमाशयः । पूर्वो-
क्तमर्यादामार्गीयस्यापि कदाचिद्भगवदनुग्रहेण भगवद्भक्तसङ्गेन वा यदि भगवति सेहोत्पत्ति-
र्भवेत्, तदा तस्यापि मर्यादामार्गीयभक्तत्वेन भगवत्प्रियत्वं भवति । अत एव
गीतायां श्रीभगवतोक्तं 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहंकारः
समदुःखसुखः क्षमी । सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो
मदभक्तः स मे प्रिय' इति । कश्चिदेवेतिकथनात् ज्ञानमार्गीयभक्तिप्राप्तौ दुर्लभत्वमुक्तम् ।
हीति युक्तश्चायमर्थः । एकवारं हिशब्दस्य युक्तार्थत्वमुक्त्वा पुनर्हिशब्दकथनस्यायमाशयः ।
मर्यादामार्गीयो यदा मर्यादामार्गीयभक्तसङ्गत्या भक्तः स्यात्, तदा जडभरतवत् प्रसिद्ध
एव भवेदिति प्रसिद्धत्वज्ञापनार्थं हिशब्दः । ननु मर्यादामार्गेपि भक्तिकथनान्मर्यादा-
मार्गीयभक्तेः पुष्टिभक्तेश्च समत्वं भवत्वित्याशङ्कानिरासायाहुः सर्वत्रोत्कर्षकथनादिति ।
श्रीभागवतगीतादिषु 'भक्तियोगो बहुविध' इति यावन्तो भक्तिभेदा उक्तास्तेभ्यः
सर्वेभ्यः उत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः सिद्धः । उत्कर्षश्च यथा गीतायां
'तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि भक्तोऽधिकः । कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी
मवाञ्छते'त्युक्त्वा 'योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेरान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे
युक्ततमो मत' इति भजनस्यैव सर्वोत्कर्षकथनात् । साक्षाद्भजनं पुष्टिमार्ग एव, न तु मर्या-
दामकतावपि । श्रीभागवते भगवद्वचनं 'तस्मान्मदभक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न
ज्ञानं न च वैराग्यं प्रापः श्रेयो भवेदिह' इति । तथा श्रुतिरपि 'तगु म्मोत्तारः पूज्यं यथा-
विद मृतस्य गर्भं जनुषा पिपर्जन । धाम्य ज्ञानन्तो नाम चिद्विषयतन मदस्ते विष्णो

सुमतिं भजामहे' इति, श्रुतावपि भजनस्यैवोक्तत्वात् तद्भजनं पुष्टिमार्गं एवेति सर्वत्र पुष्टिमार्गस्यैवोत्कर्ष उक्त इति ज्ञापनायोक्तं सर्वत्रोत्कर्षकथनात् । सर्वमार्गेभ्यः 'पुष्टि-
रुक्तुष्टेति ज्ञापनायोक्तं पुष्टिरस्तीति निश्चयः निर्गलितार्थः । तथा च गीतायां 'यो मा-
मेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारते' इति कथनात्
सर्वभावेन भजनं पुष्टिमार्गं एव, न त्वन्यत्रापीति । सर्वोपि । प्रकारभेदभिन्नः सर्वोपि
भक्तिमार्गः मिलितः कदाचिदेतत्समो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः न सर्व इति ।
एतत्पुष्टिमार्गसमः सर्वः सर्वोपि कोपि मार्गो न । अतः पुष्टिमार्गः प्रवाहाद्भिन्नः । वेदादपि
वेदनिरूपितमर्यादामार्गादपि भिन्नः । कुतः । भेदतः । स्वरूपसाधनफलभेदतः । भेदादि-
त्यर्थः । अत्र भेदे प्रमाणान्तरमप्याहुः यदा यस्येतिवचनादिति । 'यदा यस्यानुगृह्णाति
भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिता'मिति । यदा यस्यानु-
गृह्णाति भगवान् पुष्टिमार्गं, 'अनुगृह्णाति' इति पदाद्यदा अनुग्रहं करोति, तदैव पुष्टिमार्गं
प्रवेशो भवति, तदा प्रवाहतो मर्यादातोपि पृथक्करोति । अत एव सिद्धान्ते 'अनुग्रहः पुष्टि-
मार्गं नियामक' इत्याचार्यवचनम् । गीतास्वपि 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न
चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि गां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य
अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे'ति । 'अनन्यभक्त्ये'ति वचनात्
पुष्टिरूपया भक्त्या द्रष्टुं शक्य इति भक्तिमार्गस्य साक्षादर्शनहेतुत्वम्, न तु ज्ञानमार्ग-
वत् मनस्सेवेति नियमः । इत्याद्यनेकहेतुभ्यः सर्वोत्कृष्टत्वात् प्रवाहमार्गान्मर्यादामार्गाच्च
भेद उक्तः ॥ ५ ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षी शङ्कते मार्गेकत्व इति ।

मार्गेकत्वेऽपि वेदन्यौ तनू भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

त्रयाणां पुष्टिप्रवाहमर्यादामार्गाणां एकत्वमेव, भक्तिरूपत्वमेव । अस्यायमर्थः ।
यद्यपि पुष्टिमार्गस्य भक्तिस्त्वमुभयवासिस्मृतमेव, तथापि अन्त्यौ प्रवाहमर्यादे तनू
भक्त्यङ्गमूते । एवं सति ते अपि भक्त्यागमौ भक्तिप्रतिपादकशास्त्ररूपे मताविति तयो-
र्भक्त्यङ्गत्वं यद्वीपि, तत्र प्रमाणसिद्धम् । तत्प्रमाणपूर्वकं तयोर्भक्त्यङ्गत्वं निराकुर्वन्ति न
तद्युक्तमिति । तत्र प्रवाहमार्गस्य भक्त्यङ्गत्वनिराकरणे प्रमाणमाहुः सूत्रतो हीनि । सूत्रं
भक्तिगीमांशासूत्रम् । तद्यथा । 'तत्संस्तस्यामृतत्वोपदेशात्' । अस्यार्थस्तु, तत्संस्तस्य भक्ति-
मार्गप्राप्यपुरुषोत्तमनिष्ठस्य अमृतत्वम् । तेन्मार्गीयस्य साक्षाद्भगवत्सम्बन्धस्यामृतत्वोप-
देशात् । अमृतत्वकथनादिनि भक्तिमार्गीयसाधनफले निरूपिते । उपदेशस्तु, 'अनिमिता

१. प्रवाहात् । अस्मिन् व्याख्यानं प्रकारभेदभिन्नः सर्वोपि । २. पूर्वपक्षोद्वेगं तु धीमन्मनस्येवमिति-
दर्शितमत्रापि योष्यम् । तद्यदि । ननु प्रवाहमर्यादामर्यादोपि व्यवहारस्तुदितापत्तौ । ननु पुष्टिमार्ग-
मर्यादेनैव भक्तिमार्ग एवास्ति । ३. सूत्रं फलदात्मनः व्याख्यानं साधनमर्यादेनैव व्याख्यानं तन्मार्गीयमेव-
दि । ४. पुरुषोत्तमनिष्ठस्यामृतत्वं फलम् । साक्षाद्भगवदनुपदेशात्साधनमर्यादः साधनं य इति निमित्तत्वम् ।

भागवती भक्तिमुक्तेर्गरीयसी' । 'राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व किंकरो च' । 'अस्त्वेवमेव भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिंचित् स्म न भक्ति-योग'मित्यादि । प्रवाहमार्गस्य 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्यारभ्य 'मामप्राप्यैवे'त्यन्तेन सर्वात्मना स्वसम्बन्धाभावकथनेन । अथ च भक्तिमार्गीयमुक्तेरमृतत्वकथनेन च प्रवाहमार्गीयमुक्ते-रधमगतित्वकथनेन च प्रवाहमार्गस्य न भक्त्यङ्गत्वमिति त्वदुक्ताङ्गत्वशङ्का निरस्ता । एवं प्रवाहमार्गस्य भक्त्यङ्गत्वं निराकृत्य मर्यादामार्गीयापि भक्त्यङ्गत्वं निराकुर्वन्ति युक्त्या हि वैदिक इति । भिन्न इति शेषः । युक्त्येत्येकवचनं जात्यभिप्रायेण । तत्रैता युक्तयः । भगवद्गीतासु द्वादशाध्याये, 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमा' इति अर्जुनेन भक्तिज्ञानयोस्तारतम्यप्रश्ने कृते सति, भगवता 'मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मता' इति भक्तिमार्गीत्कर्षमुक्त्वा, तदनन्तरं ज्ञानमार्गस्य अक्षरपर्यवसायित्वेन तारतम्यज्ञापनार्थं 'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् । सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते' । अत्र भगवता 'ते प्राप्नुवन्ति मामेवे'ति यदुक्तम्, तदक्षरस्य पुरुषोत्तमविभूतिरूपत्वात् ज्ञानमार्गस्याक्षरपर्यवसायित्वज्ञापनार्थम् । तत्प्राप्तौ 'सन्नियम्येन्द्रियग्राम'मित्यारभ्य 'अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते' इत्यन्तेन साधनानां क्लेशसाध्यत्वमुक्तम् । एतदग्रे 'मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेश्य । निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशय' इति भक्तिमार्गीसाधनानां सुखरूपत्वकथनेन अनायासेन स्वप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम् । 'मय्येवे'त्येवकारेण पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वं च । यद्यपि पूर्वं 'ते प्राप्नुवन्ति मामेवे'त्यत्रैवकारेण पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वमपि सम्भवति, तथापि तत्र 'ये त्वक्षर'मित्येवोद्दिश्य 'मामेवे'त्युक्तत्वात् 'मा'मितिपदस्याक्षरपर्यवसायित्वमेव, अत्र तु 'मय्येव मन आधत्स्वे'ति सुखरूपभक्तिमार्गीमुद्दिश्य कथनेन 'मय्येव'पदं पुरुषोत्तमपरमेव । एवं मर्यादामार्गीयविभेदिकामेकां युक्तिमुक्त्वा अन्यां युक्तिमाहुः । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिदं' इति । यत्र भक्तियुक्तस्य मर्यादामार्गीयज्ञानस्य श्रेयस्त्वेनापि नोपयोगः, तत्र मर्यादामार्गीयज्ञानस्य तदुत्तराङ्गस्य वैराग्यस्यापि भक्त्यङ्गत्वाभावे किं वाच्यमित्यपि युक्तिः । युक्त्यन्तरमपि । 'नायं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकासुतः । ज्ञानिनां चात्मपोतानां यथा भक्तिमतामिदं'त्यत्र 'गोपिकासुत' इति भगवति पूर्णपुरुषोत्तमत्वमुक्त्वा तस्य भक्तिमतां सुखावातिकथनेन ज्ञानिनामक्षरप्राप्तौ क्लेशयुक्तसाधनत्वकथनेन भक्तिमार्गी पुरुषोत्तमः प्राप्यः, स च अनायासेनैव प्राप्यः । ज्ञानमार्गी अक्षरप्राप्तिः, सापि तु अधिकतरक्लेशेनेति भक्ति-

१ 'एव'मित्यत्र 'आहु' इति शब्दः 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य' इत्यादिप्रत्ययस्य केनचित्प्रित्तिरिति आभासो लिख्यदोषान्मयोक्तिरिति भाति, भगवत्पदम् । इति दिष्टं एवमप्युक्तम् । भगवत्पदं वा कस्यं कियामम् ।

मार्गभेदिका युक्तयः किमतोविकं वाच्या इति ज्ञापनायोक्तं भिन्नो युक्त्या हि वैदिक इति । पूर्वं सूत्रतो हीति हिशब्देन सूत्रप्रामाण्येन प्रवाहमार्गस्य भक्तिमार्गाङ्गत्वाभावस्य युक्तत्वं ज्ञापितम् । युक्त्या हि वैदिक इत्यत्र युक्तीनां गीताश्रीभागवतादिषु मर्यादा मार्गस्य भक्तिमार्गाङ्गत्वाभावप्रसिद्धिद्योतनाय हिशब्दः ॥ ६ ॥

एवं सूत्रयुक्तिभ्यां प्रवाहमर्यादयोः पुष्टिमार्गाङ्गत्वाभावं निरूप्यातः परं पुष्टिमार्ग-
स्थानां जीवदेहकृतीनां मार्गद्वयापेक्षया सर्वात्मना सर्वप्रकारकोत्कर्षज्ञापनाय मार्गद्वयस्य-
जीवदेहकृतीनां स्वरूपं निरूपयन्ति जीवदेहकृतीनामिति ।

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गं द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ॥ ७ ॥

प्रवाहमार्गे जीवा आसुराः, दैवजीवेभ्यो भिन्नाः, तेषां देहा भगवद्भजनप्रातिकूल्यात्
दैवदेहेभ्यो भिन्नाः । तेषां कृतिरपि स्वार्थं पशुहिंसादिरूपा दैवजीवकृतेः सकाशाद्भिन्ना
एव । एवं मर्यादामार्गेऽपि मर्यादामार्गीया दैवजीवाः प्रवाहमार्गीयासुरजीवेभ्यो भिन्नाः ।
तेषां देहा अपि वैदिकधर्मभगवत्पूजाद्यानुकूल्यात् आसुरजीवदेहेभ्यो भिन्नाः । तेषां कृति-
रपि अमिहोत्रादिश्रौतकर्मकरणेन मर्यादामार्गेऽभगवत्पूजादिकरणेन ज्ञानोत्पत्त्यननु-
कूलत्यागादिकरणेन च भिन्नैव । ननु भवता प्रवाहमर्यादयोर्जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं
निरूपितम्, तत्र यथा मार्गद्वयेऽपि देहकृतीनामनित्यत्वं प्रतीयते, तथा मार्गद्वयजीवाना-
मप्यनित्यत्वं भवत्वित्याशङ्कं निराकुर्वन्ति नित्यतेतिपदेन । तत्र हेतुः श्रुतेः । तत्रेयं
श्रुतिः । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ समानं वृक्षं परिप्लव्जते । तयोरेकः पिप्पलं स्वाद-
त्पन्नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इतिश्रुत्या अन्तर्यामिनित्यत्ववत् जीवस्य नित्यत्वं साधित-
मिति न जीवानामनित्यत्वम् । अथवा । एवं मार्गद्वये जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं निरूप्य
मार्गद्वयजीवदेहकृतीनां नित्यत्वकथनस्यायमाशयः । तत्र जीवानां नित्यत्वं सर्ववादि-
सम्मतमस्त्येव, परं यद्यपि देहकृतीनां नित्यत्वं न प्रतीयते, तथापि देहकृतीनां नित्यता
श्रुतेरिति नित्यत्वकथनस्यायमाशयः । प्रवाहमार्गीयो जीवो यदा उत्पद्यते, देहान्तरं
गृह्णाति, तदा पूर्वदेहलक्षणयुक्तमेव देहं गृह्णाति, प्राचीनदेहकर्मानुसारेणैव कर्म करोति,
न तु पूर्वदेहपरावृत्तौ देहान्तरं प्राप्तमिति पूर्वदेहधर्मपरावृत्तिरपि भवति । एवमेव पूर्व-
कर्मणोऽपि । एवं प्रतिजन्मनि देहधर्मकर्मणां तादृशत्वम् । न तु विपर्यासः । एवं देह-
कृतीनां प्रावाहिकरीत्या नित्यत्वज्ञापनायोक्तं नित्यतेति । तत्र हेतुः श्रुतेरिति । श्रुतिश्च
'सत्त्वं चानृतं च सत्यममवत्', 'यदिदं किञ्च तत्सत्यमिलाचक्षते' इति । अथवा । देहकृतीनां
नित्यता लिङ्गशरीराभिप्रायेण । एवं मर्यादामार्गेऽपि जीवदेहकृतीनां नित्यता ज्ञेया । एवं
यथा प्रवाहमर्यादामार्गीययोर्जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं नित्यत्वं चोक्तम्, तथा पुष्टिमार्गेऽपि

जीवदेहकृतीनां भिन्नत्वं नित्यत्वं चाहुः तद्वत्पुष्टिमार्ग इति । यद्यपि पुष्टिमार्गे जीवा देवा एव, तथापि तेषां मर्यादामार्गीयदेवजीवेभ्यो वैलक्षण्यं दर्शयन्ति । यद्यपि मर्यादामार्गीय-जीवा देवाः, पुष्टिमार्गीया जीवाश्च देवा एव, तथापि द्वयोरपि देवजीवत्वेपि मर्यादामार्गी-यजीवादीनां निषेधपूर्वकं पुष्टिमार्गीयजीवादीनां भिन्नत्वं चाहुः द्वयोरपि निषेधत इति । तत्र भेदप्रकारः । देवत्वेपि पुष्टिमार्गे 'अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक' इति वचनात् पुष्टिमार्गी-यजीवानामनुग्रहविशिष्टत्वम्, न तु मर्यादामार्गीयजीववद्विध्यधीनत्वमपि । किञ्च । पुष्टिमार्गीयजीवानां 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुत्या साक्षात्पुरुषोत्तमवरणात् साक्षा-त्पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव । मर्यादामार्गीयाणां तदभावादक्षरप्राप्तिरेव । यथा मर्यादामार्गीयदे-हस्याभिहोत्राद्यनुकूलत्वम्, तथा पुष्टिमार्गीयदेहस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यप्रकटितमगव-त्सेवापरत्वमेव, न त्वन्यपरत्वमिति देहभेदः । देहभेदनिरूपणेन कृतेरपि देहाधीनत्वात् कृतीनां भेदः सिद्ध एवेति नानुपपन्नं किञ्चित् । अथवा । यद्यपि पुष्टिमार्गीयजीवदेहकृतीनां पूर्वोक्तप्रावाहिकरीत्या नित्यत्वमस्त्येव, तथापि प्रकारान्तरेणापि नित्यत्वमुच्यते । साक्षा-त्पुष्टिपुष्टिमक्तानां साक्षात्पुरुषोत्तमसम्बन्धिफलानुभवयोग्यदेहानां नित्यत्वमेव । अन्यथा श्रीगोकुलवासिनां 'ते तु ब्रह्महृदं नीता' इति मुक्त्यनुभवकालेपि तेनैव देहेन मुक्त्यनुभवः । तदनन्तरं तेनैव देहेन सर्वेषां यथायोग्यं भक्तिमार्गीयफलानुभवः । यदि पुष्टिमार्गीयसाक्षा-त्पुरुषोत्तमसम्बन्धिफलानुभवयोग्यदेहानां नित्यता न स्यात्, तदा मुक्त्यनुभवकाले स्थितिर्न स्यात् । तस्मात् पुष्टिमार्गीयदेहानां नित्यत्वमेवेति नानुपपन्नं किञ्चित् । एवं फलोपयोगि-देहनित्यत्वनिरूपणेनैव साक्षात्पुरुषोत्तमसम्बन्धिफलानुभवयोग्यकृतीनां नित्यत्वमनुक्तसि-द्धमितिदिक् । एवं पुष्टिमार्गीयजीवदेहकृतीनां स्वरूपं निरूप्योपसंहरन्ति प्रमाणभेदादिति । 'अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक' इत्याद्युक्तप्रमाणैर्भेदनिरूपणात् प्रवाहमर्यादाम्यां भिन्नः सर्वोत्कृष्टः शुद्धपुष्टिमार्गो निरूपितः । हि सुक्तश्चायमर्थः । न हि साक्षात्पुरुषोत्तमसम्बन्धो-पयोगिनो धर्माः मार्गान्तरेपि सम्भवन्तीति पुष्टिमार्गस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वं युक्तमेवेति ज्ञापनाय हीत्युक्तम् ॥ ७३ ॥

एवं प्रमाणभेदेन मार्गत्रयभेदं निरूप्य एतदग्रे मार्गत्रयस्य सर्गान्तरसादृश्यनिरा-करणपूर्वकं सर्गमारम्य फलपर्यवसानपर्यन्तं भेदं निरूपयन्ति सर्गभेदमित्यादि ।

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

यच्च सा चेदमार्गो हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

तत्र प्रथमं प्रवादमार्गसर्गभेदमाहुः इच्छामात्रेणेति । हरिः इच्छामात्रेण कांक्षित्री-यानामुगान् करिष्यामीतीच्छया मनसा प्रवादमार्गसृष्टिं कृतवान् । एवं प्रवादमार्गसृष्टिसुक्ता

मर्यादामार्गसृष्टिप्रकारमाहुः वचसेति । वचसा वेदरूपवाण्या मर्यादामार्गं सृष्टवान् । मर्यादामार्गस्य वेदमूलकत्वप्रसिद्धिद्योतनार्थं हिशब्दः । एवं शरीरैकदेशाभ्यां मार्गद्वयसर्ग-मुक्त्वा पुष्टिमार्गसृष्टेः सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनाय पुष्टिमार्गसृष्टिमाहुः पुष्टिं कायेनेति । आनन्द-मात्रकरपादमुखोदरादिरूपेण सम्पूर्णकायेन पुष्टिमार्गसृष्टिं कृतवान् । मार्गत्रयप्रयोजनमग्रे वक्ष्यन्ति । सम्पूर्णदेहेन पुष्टिसर्गस्य कथनात् पुष्टिसर्गस्य सर्वोत्कृष्टत्वं निर्धारितमिति ज्ञापनायोक्तं निश्चय इति ॥ ९ ॥

एवं मार्गत्रयसर्गस्वरूपं निरूप्य मार्गभेदेन मार्गत्रयफलस्वरूपमाहुः मूलेच्छात इति ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकता ॥ १० ॥

सृष्ट्यन्तर्गतानां केषाञ्चित् जीवानामासुरत्वसम्पादिका या भगवदिच्छा सा मूलेच्छा, ततः तदिच्छया लोके प्रवाहमार्गे फलं अन्वतमःप्रवेशरूपं भवतीत्यर्थः । एवं प्रावाहिकाणां फलं निरूप्य मर्यादामार्गीयाणां फलं निरूपयन्ति वेदोक्तं वैदिकेपि चेति । वैदिके मर्यादाज्ञानमार्गे 'तमेव विदित्वाति सृस्युमेति' इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यमक्षरप्राप्तिरूपं फल-मुक्तम् । एवं कर्ममार्गेपि 'अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादिश्रुत्या सकामस्य स्वर्गलोक-प्राप्तिरूपं फलम्, निःकामयागकर्तुरपि स्वर्गलोककामनाभावात् स्वर्गलोके च 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं यत् तत्पदं स्वःपदास्पद'मिति स्वःपद-लक्षणाभावात् आत्मसुखे च स्वःपदलक्षणयोगात् निःकामयागकर्तुरात्मसुखरूपं फलं भवति । चकारात्तादृशस्यापि भगवदनुग्रहेण भगवद्भक्तसङ्गेन भक्तिप्राप्तौ सत्यां मर्यादा-मार्गीयभक्तस्यापि मुक्तिरूपा पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति ज्ञापनाय चकारः । एवं द्विविधमर्यादा-मार्गीयाणां द्विविधं वेदोक्तं फलं निरूप्य पुष्टेः फलं निरूपयन्ति कायेन तु फलं पुष्टा-विति । कायेन आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपेण, सर्वेन्द्रियास्वाद्यस्वरूपानन्ददानरूपं फलम् । एतदतिरिक्तप्रकारस्य फलत्वाभावाच्च तुशब्दः । अत एव पुष्टिश्रुतिरूपाभिर्नैर्जसी-मन्तिनीभिः 'अक्षण्वता'मिति श्लोके सर्वश्रुतिविरोधपरिहारेण सर्वेन्द्रियास्वाद्यपुरुषोत्तम-स्वरूपस्यैव फलत्वं निरूपितम् । ननु मर्यादामार्गीयभक्तेरपि पुरुषोत्तमप्रापकत्वात् पुष्टि-मार्गीयभक्तेरपि पुरुषोत्तमप्राप्तिहेतुत्वात् उभयोरपि फलैक्यं भवत्वित्याशङ्कां परिहरन्ति भिन्नेच्छातोऽपि नैकतेति । तस्यायमर्थः । यद्यपि मर्यादामार्गीयभक्तस्यापि अन्ते पुरुषो-त्तमप्राप्तिरस्ति, तथापि तस्य मुक्तिरूपैव प्राप्तिः, न तु पुष्टिमार्गीयभक्तवत् साक्षात्सम्बन्ध-रूपप्राप्तिः, यतो मर्यादामार्गीयभक्तस्यान्ते स्वप्राप्तौ तादृश्येव भगवदिच्छा । अत एव श्रीभागवते 'अनिच्छतोऽपि गतिमण्वी प्रयुङ्क्त' इति । पुष्टिमार्गीयस्य साक्षात् स्वरूपसम्बन्धानु-भवरूपफलप्राप्तावेव भगवदिच्छा । यदि मार्गद्वयेपि एकमेवं फलं स्यात्, तदा मार्गभेदवै-यर्थ्यमेव स्यादित्यत उक्तं 'भिन्नेच्छातोऽपि नैकते'ति ॥ १० ॥

एवं मार्गत्रयस्य सर्गभेदं फलभेदं च निरूप्येतेषां त्रयाणां स्वरूपाङ्गक्रिया निरूपयन्ति । तत्र प्रथमं प्रवाहमार्गीयाणां स्वरूपमाहुः तानहं द्विपतो वाक्यादिति ।

‘तानहं द्विपतो’ वाक्याद्विन्ना जीवाः प्रवाहिणः ।

अत एवेतरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसेवार्थं तत्पुष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

‘तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमसुरानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गति’मिति प्रवाहमार्गीया जीवा मर्यादामार्गीयपुष्टिमार्गीयजीवेभ्यो भिन्ना आसुरा इत्यर्थः । अत एवेतरौ मर्यादामार्गीयपुष्टिमार्गीयजीवौ प्रवाहमार्गीयजीवेभ्यो भिन्नौ दैवावित्यर्थः । भेदप्रकारमाहुः सान्ताविति । तत्तन्मार्गीयफलपर्यवसानान्तौ । फलस्वरूपमाहुः मोक्षप्रवेशत इति । स्वस्वमार्गीयमोक्षप्रवेशत इत्यर्थः । ननु प्रावाहिकाणां जीवानामपि तन्मार्गीयमोक्षप्राप्त्या सान्तत्वसम्भवेऽपि उभयोरेव सान्तत्वकथने को हेतुरिति चेत्, सत्यम्, यद्यपि तन्मार्गीयमुक्त्या तस्यापि सान्तत्वं सम्भवति, तथापि तन्मुक्तेरानन्दराहित्यान्मोक्षलक्षणाभावात्, किञ्च, ‘ततो यान्त्यधमां गति’मिति तन्मुक्तेरधमगतित्वनिरूपणात् आनन्दरूपफलपर्यवसानाभावाच्च सान्तत्वेन गणना, न सान्तत्वमिति उभावेव सान्तौ गणितौ, न तु प्रवाहोऽपि, इति ज्ञापनायोक्तं सान्तौ मोक्षप्रवेशत इति ।

ननु ‘मोक्षप्रवेशत’ इति सामान्योक्त्या मोक्षस्य मार्गद्वयेऽपि एकरूपता भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः तस्मादिति । यस्मात् पूर्वमेव पुष्टिमार्गीयाणां ‘कायेन तु फलं पुष्टा’वित्यत्र फलभेदोऽपि निरूपित एव, तथापि पुनरपि यत् ‘मोक्षप्रवेशत’ इति सामान्योक्त्या फलेकत्वशङ्का तन्निरासाय विशेषतस्तेषां पुष्टिमार्गीयजीवानां स्वरूपमाहुः तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना इति । मर्यादामार्गीयेभ्यो भिन्ना एव, अत्युत्कृष्टा एवेत्यर्थः । तेषां कदाचिन्मार्गान्तरीयसङ्गेऽपि मार्गान्तरप्रवेशो न भवतीति ज्ञापनाय न संशय इत्युक्तम् । अतः परं केवलपुष्टिष्टेः सर्वात्मना सर्वतो भेदेन सर्वोत्कृष्टत्वनिरूपणस्य प्रयोजनमाहुः भगवद्रूपसेवार्थमिति । यथा मर्यादामृष्टेः तन्मार्गीयधर्मकरणं प्रयोजनम्, तथा पुष्टिष्टेः भगवत्सेवाकरणमेव प्रयोजनमिति, अत उक्तं भगवद्रूपसेवार्थमिति । यद्यपि मर्यादामार्गे सेवा वर्तते, परं तत्र मनस्येव बहुष्टमात्रादिरूपकल्पनेन, न तु साक्षादानन्दमात्ररूपादमुत्तोदरादिरूपेण प्रकट्येति ज्ञापनाय स्वरूपपदमुक्तम् । नान्यथेति । एतत्प्रयोजनातिरिक्तप्रयोजनाभावायमुक्तं नान्यथेति । यदीदं प्रयोजनं न भवेत्, तदा पुष्टिष्टिरेव न भवेत्, अत उक्तं नान्यथा भवेदिति ॥ १२ ॥

सेवाकरणप्रकारमाहुः स्वरूपेणेति ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥

तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि ॥ १३ ॥

यद्यपि केवलस्वरूपपदं केवलजीवपरमपि भवति, तथाप्यत्र फलरूपसेवाकरण-
प्रकारनिरूपणे देहरहितकेवलजीवस्वरूपेण सेवाकरणासम्भवात् स्वरूपपदं लीलोपयोगि-
देहपरमेव । देहस्य फलरूपसेवोपयोगिफलोपयोगिफलरूपभजनोपयोगित्वकथनेन अविकृत-
त्वमानन्दमयत्वं नित्यत्वं च ज्ञापितम् । एवं साक्षाद्भजनोपयोगिदेहस्वरूपं निरूप्या-
विर्भावप्रकारमाहुः अवतारेणेति । अवतारेण साक्षात् फलरूपभजनोपयोगिसमाजमध्ये
प्राकट्येन । भजनोपयोगिप्रकारान्तरमाहुः लिङ्गेनेति । भजनोपयोगिदेहचिह्नैरित्यर्थः ।
चकारस्तदुपयोगिवयःसमुच्चयार्थः । पुनः प्रकारान्तरमाहुः गुणेनेति । गुणाः सौन्दर्य-
रसोद्बोधकचातुर्यभावादयः । फलभोगस्य सर्वाज्ञातत्वप्रकारज्ञापनाय चकारः । (यतोऽयं
रसः सर्वात्मना गोपनीय एव, भगवतो रसपोषाय । अत एव फलप्रकरणीयलीलारम्भे
मुख्यमक्तानां भगवन्निकटगमनसमये 'ता वार्यमाणा' इति मर्त्रादीनां तदागमनज्ञाना-
नन्तरमपि रसपोषाय योगमायाद्वारा तथा प्रभुः सम्पादितवान्, यथा तेषां 'मन्यमानाः
स्वपार्श्वस्था' निति वचनात् तदागमनज्ञानसम्भावनापि नाभूत् । यदि तेषां तदागमनज्ञान-
सम्भावनापि स्यात्, तदा रसामासः स्यात् । अतः सर्वाज्ञानभावश्यकम् ।) ननु पुष्टिमागीय-
फलानुभवः भोक्तृभोग्यसाम्ये सति सम्पूर्णो भवति, न तु यत्किञ्चित्तरतम्येन । प्रभो-
रगणितानन्दस्वरूपत्वेन भजनरसानुभवकर्तृणां तत्समत्वामावात् पूर्णरसानुभवो न भविष्य-
तीत्याशङ्कापरिहाराय स्वरूपेणेत्यादिना भजनरसानुभवकर्तृयोग्यताप्रकारं निरूप्य पूर्ण-
रसानुभवसिद्धिहेतुमाहुः तारतम्यं न स्वरूप इति । पूर्वोक्तरसानुभवकर्तृयोग्यताप्रकारैः
पूर्णस्वरूपरसानुभवसिद्धिप्रतिबन्धहेतुतारतम्याभाव उक्तः । तारतम्यं न स्वरूप इति ।
स्वरूपे । यथा आनन्दभावकरपादमुखोदरादेर्मगवतः आत्मनि देहे वा आनन्दमयत्वेन
तारतम्याभावः, तथा साक्षात्फलानुभवकर्तृभक्तेष्वपि आत्मनि आत्मस्वरूपे देहे वा आनन्द-
मयत्वादिना तारतम्याभावः । ननु प्राकृतदेहवत् देहात्मनोस्तारतम्यमपि । अत एव जन्मो-
त्पत्त्यायाये शुक्रदेवैरपि 'गोप्यधाकर्ण्य मुदिता' इति श्लोके एतासां देहस्यार्त्तिकानन्दम-
यत्वज्ञापनाय 'आत्मानं भूषयायकु' रित्युक्तम्, न तु देहं भूषयायकुरिति । तेनात्मपदोपादा-
नात् यथा आत्मा नित्य आनन्दमयः अविकृतः, तादृश एवैतासां देह इति ज्ञापितम् । यद्येवं
न स्यात्, तदा 'ते तु ब्रह्महृदं नीता' इत्यत्र मुक्तिमुल्लानुभवसमये तदेहस्थितिर्न स्यात् ।
मुक्त्यनुभवानन्तरमपि तेनैव देहेन मुक्त्यधिकपूर्णमजनानन्दानुभवो न स्यात् । एतदेवा-
भिप्रेत्याचार्यैरुक्तं तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु चेति । अन्यथा उभयत्र पूर्ण-

रसानुभवो न स्यात् । एवं देहात्मनोस्तारतम्याभावमुक्त्वा तत्क्रियास्वपि तारतम्याभावमाहुः तत्क्रियास्विति । क्रियासु तारतम्याभावप्रकारविशेषः । यथा भगवत्कर्तृकरसोपयोगिक्रिया-विशेषैर्मक्तेषु परमानन्दरसानुभवः, तथा भक्तकर्तृकरसोपयोगिक्रियाविशेषैर्भगवति परमानन्द-रसानुभव इति तारतम्याभावः, तथा सर्वत्र तारतम्याभावज्ञापनाय चाशब्दः । यद्यपि सर्वत्र तारतम्याभावोऽस्त्येव, तथापि भगवान् ततोपि अनिर्वचनीयपरमकाष्ठापन्नरसानुभवार्थं तारतम्यमपि करोतीत्याहुः तथापि यावतेति । यथा फलप्रकरणीयप्रथमाध्याये 'बाहु-प्रसारपरिमर्मे'ति श्लोके 'उत्तमभयन् रतिपतिं रमयाञ्चकारे'ति स्वरमणेन पूर्णरसानुभवं कारयित्वा, अग्रिमश्लोके 'आत्मानं मेतिरे स्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं भुवी'ति स्वरूपपरावृत्ति-रूपेण पूर्णरसानुभवं कारयित्वापि, पुनश्च फलप्रकरणीयचतुर्थाध्याये 'तद्दर्शनाह्लादविधृत-हृद्भुज' इतिश्लोके 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययु'रित्यनेन भक्तमनोरथागम्यमपि पूर्वानु-भूतपूर्णरसतारतम्यं ज्ञापयितुं स्वरूपानन्दं दत्तवानितिप्रकारं ज्ञापयितुमुक्तं यावतेति । यावता तारतम्येन तस्य भक्तस्य कार्यं मनोरथान्तरूपं स्वरूपानन्दानुभवं सिध्यति, तावत्तारतम्यं करोति । यत्र पूर्णरसदानार्थं तारतम्याभावं येषु भक्तेषु सम्पादितवान्, तेषु मनोरथान्तं स्वरूपानन्ददानं युक्तमेवेति ज्ञापनार्थं हिशब्दः ॥ १३३ ॥

एवं प्रकारभेदेन शुद्धमार्गत्रयाणां फलपर्यवसानमुक्त्वा शुद्धमिश्रभेदेन मार्गत्रयेपि द्वैविध्यमाहुः ते हि द्विधेति ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्ध्ये ।

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः ॥ १५३ ॥

एवं द्वैविध्ये शुद्धभेदप्रकारस्य पूर्वोक्तत्वादतः परं मिश्रभेदस्य भेदत्रयमाहुः मिश्रा-स्त्रिधा पुनरिति । मिश्रेषु त्रैविध्यं दर्शयन्ति प्रवाहादिविभेदेनेति । त्रैविध्यदर्शन-प्रयोजनमाहुः भगवत्कार्यसिद्ध्य इति । भगवत्कार्यं मार्गत्रयसंस्मरणम्, तत्सिद्ध्ये मार्ग-त्रयविवेकज्ञानसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अथवा । भगवत्कार्यं लीलारूपम्, तत्सिद्ध्ये क्रीडारस-सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अत एव श्रीभागवते विन्ध्यावल्याप्युक्तं 'क्रीडार्यमात्मन इदं त्रिजग-त्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुपियोऽपर ईश कुर्यु'रिति । मिश्राणां त्रैविध्यं दर्शयन्ति पुष्ट्या विमिश्रा इति । ये सर्वज्ञास्ते सर्वज्ञत्वेन पुष्टिमार्गोत्कर्षं ज्ञात्वा पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति, यथा नारदप्रह्लादादयः, ये पूर्णज्ञानफलनिष्ठाः सन्तः पुष्टिस्वरूपाभिज्ञास्ते पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति । पुष्टिमार्गभिज्ञत्वे हेतुः सर्वज्ञा इति । 'ज्ञाननिष्ठा तदा ज्ञेया सर्वज्ञो हि यदा भवेत्' । ये स्वभावतः पूर्णज्ञाननिष्ठाः सन्तः सर्वज्ञत्वात् पुष्टिमार्गस्वरूपा-भिज्ञान् एवोक्ताः पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञा इति । अतः परं प्रवाहविमिश्रणप्रकारमाहुः

प्रवाहेण क्रियारता इति । ये स्वभावतः काम्यकर्मरताः काम्यकर्मनिष्ठाः सन्तः प्रवाहेण मिश्रा जाताः, तदा विशेषेण काम्यकर्मनिष्ठाः काम्यकर्मरताः काम्यकर्मजडा एव भवन्ति । यथा सर्वज्ञाः पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति, तद्वदेव प्रवाहेण विमिश्रास्ते कर्मजडा एव भवन्ति । न तु मार्गान्तरविमिश्रा भवन्ति । त एवोक्ताः प्रवाहेण क्रियारता इति । एवं प्रवाहविमिश्रणप्रकारमुक्त्वा मर्यादाविमिश्रणप्रकारमाहुः मर्यादया गुणज्ञा इति । ये शुद्धमर्यादामार्गीयास्ते मर्यादामार्गीयभक्तसङ्गविमिश्रणेन भगवद्गुणपरा भवन्ति भगवद्गुणज्ञा इति । एवं मिश्रभेदाद्विरूप्य सर्वतः सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनाय केवलपुष्टि-मार्गीयान् निरूपयन्ति शुद्धाः प्रेम्णेति । शुद्धाः प्रेम्णा पुष्टिमार्गीयभावातिरिक्तभावान्तर-रहितास्ते अतीव दुर्लभाः । अतीव दुर्लभाः इत्यत्रातीवशब्दात् भगवदनुग्रहैकलभ्या इत्यर्थः । एवं मिश्रभेदप्रकारेण मार्गत्रयं निरूप्य शुद्धपुष्टिप्रकारनिरूपणेन पुष्टिमार्गस्य सर्वोत्कृष्टत्वं निरूपितम् ॥ १५३ ॥

एवं तेषां मार्गत्रयाणां सर्गभेदप्रकारमुपसंहरन्ति एवं सर्ग इति ।

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं त्वन्न निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाधिर्भवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

आसक्तौ भगवानेव शायं दापयति कश्चित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्यापनाय हि ॥ १८ ॥

न ते पापण्डतां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवः ।

महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

लौकिकत्वं वैदिकत्वं कापट्यास्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

वैष्णवत्वं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ॥ २०३ ॥

एवं अनेन प्रकारेण सर्गभेदमुपसंहृत्य तेषां फलनिरूपणं प्रतिजानते फलं त्वन्न निरूप्यत इति । अत्र मार्गत्रयनिरूपणप्रस्तावे मार्गत्रयस्य फलं निरूप्यते । तत्र पूर्वं पुष्टिमार्गस्य फलमाहुः भगवानेव हि फलमिति । अत्र भगवत्पदेन साक्षात्पुरुषोत्तम उक्तः । एवकारेण साक्षात् स एवानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपेण प्रकट एव फलम् । स यथा पूर्वोक्तस्वरूप एव भुवि पुष्टिमार्गीयभक्तस्थितिस्थाने आविर्भवेत् प्रकटो भवेत् । कदाचित् ज्ञानिभक्तन्यायेन हृद्येव भावनाप्रकारेण प्राकट्यं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः गुणस्वरूपभेदेनेति । गुणाः ईक्षणमाषणादिलीलारूपाः, स्वरूपं तु पूर्वोक्तमेव, तद्वदेन तत्प्रकारभेदेन यथा प्रकटो भवेत्, तथा तेन प्रकारेण प्रकारभेदेन तेषां फलानुभवहेतुर्भवेदित्यर्थः । पुष्टिमार्गीयाणां साक्षात्सम्बन्धसैव फलत्वमेव सु-

ज्ञापनाय हिशब्दः । ननु पुष्टिमार्गस्य सर्वोत्कृष्टत्वं यद्यपि सर्वप्रमाणसिद्धम्, तथापि तन्मा-
 र्गीयस्यापि वृत्रस्यासुरयोनिप्रवेशे को हेतुरित्याशङ्कानिरासायाहुः आसक्तावपीति । पुष्टि-
 मार्गीयस्य स्वमार्गीयभगवत्स्वरूपातिरिक्तासक्तेरनुचितत्वात् वृत्रस्य पूर्वजन्मनि सङ्कर्षण-
 स्वरूपासक्तत्वात् तस्य च साक्षात् पुरुषोत्तमत्वाभावात् तदासक्तिनिवृत्त्यर्थं शापं दापि-
 तवान् । अथवा । अहङ्कारे सत्यपि क्वचित् लोके भक्ताय शापं दापयति । यथा परी-
 क्षिति । क्वचिदितिपदात् अहङ्काराभावेपि क्वचित् शापो दृश्यते । यथेन्द्रद्युम्ने अगस्त्यशापः ।
 शापायोरप्येष्वपि भगवद्भक्तेषु शापानिमित्तोद्भूतदर्शनेन यत् शापदानम्, तद्भगवदिच्छ-
 यैव, नतु प्रकारान्तरेणेति ज्ञापनाय भगवानेवेत्यत्र एवकारः । तत्र शापदाने
 हेतुमाहुः तन्मार्गस्थापनाय हीति । यस्य यस्मिन् मार्गे अङ्गीकारः, तस्य शापानन्तर-
 मपि तन्मार्गाङ्गीकारस्य नित्यत्वेन तन्मार्ग एव स्थापनम्, न तु मार्गान्तरसम्बन्धस्तदर्थ-
 मित्यर्थः । नित्यपदार्थस्य परावृत्त्यभावो युक्त इति ज्ञापनायोक्तं हीति । अतः परं
 शापानन्तरमपि मार्गाङ्गीकारस्थितिनित्यत्वज्ञापनप्रकारमाहुः न ते पापण्डितां यान्तीति ।
 यदि भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वं न स्यात्, तदा तेषां भगवत्सम्बन्धाभावात् पापण्डित्वमेव
 स्यात् । यदि तेषां भगवदङ्गीकारो न स्यात्, तदा कल्माषपादवत् ब्रह्मद्रोहरूपं दुष्टकर्माचरणं
 स्यात् । अत एवोक्तं न ते पापण्डितां यान्तीति । ते पापण्डिमार्गप्रविष्टा न भवन्ती-
 त्यर्थः । एवमेकं मार्गाङ्गीकारनित्यत्वज्ञापकलक्षणमुक्त्वान्यान्यपि लक्षणान्याहुः । शापस्य
 क्लेशहेतुत्वमाशङ्क्याङ्गीकारनित्यत्वेन तदभावमाहुः न च रोगाद्युपद्रव इति । तेषां
 व्याध्याद्युपद्रवो न भवति । अत एव वृत्रस्य सर्वाभिभावुकत्वम्, न तु केनाप्यभिभाव्य-
 त्वम् । लक्षणान्तरमाहुः महानुभावा इति । महान् अनुभावो येषाम् । यद्यपि शाप-
 मुक्तास्तथापि ते महानुभावा एव । अत एव भगवन्मार्गतत्त्वज्ञैर्महादेवैः शापदानानन्तरं
 पार्वतीं प्रति तेषामनुभाव उक्तः । 'दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः । माहात्म्यं
 मृत्युमृत्यानां निःस्पृहाणां महात्मनाम् । नारायणपरा लोके न कुतश्चन विभ्यति । स्वर्गा-
 पवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति । ननु यदि तेषां महानुभावत्वं तर्हि कथं शापसम्भव
 इत्यत आहुः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे इति । शास्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रमिति,
 शापस्य शास्त्ररूपत्वात् पूर्वजन्मापराधनिवृत्तिहेतुत्वेन शुद्धिहेतुत्वमुक्तम् । प्रायेणेति
 सम्भावना । एवं भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वं मर्यादामार्गेषु ज्ञेयम् । नित्यत्वज्ञापका धर्माः
 'न ते पापण्डितां यान्ती'त्यादयो मर्यादामार्गेषु ज्ञेयाः । परीक्षिति गजेन्द्रे च । ननु यदि
 शापानन्तरमपि भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वेन त्रिष्वपि पूर्वधर्मसमानत्वम्, तर्हि फलेपि साम्यं
 भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः भगवत्तारतम्येनेति । भगवत्स्वरूपतद्भजनप्रकारतारत-
 म्येन फलेपि भक्तास्तारतम्यं भजन्ति हि । तत्र भजनतारतम्यप्रकारः । पुष्टिमार्गभजने
 श्रेष्ठ एव नियामकः । मर्यादामार्गविगतभजने मर्यादामार्गीयभक्तस्य यद्यपि भजनीयः
 पुरुषोत्तम एव, तथापि तत्र विधिरेव नियामकः, न तु ग्रेहोपीति तारतम्यम् । इन्द्रद्युम्नस्य

पूजापरत्वात्, तत्र पूज्यस्यापुरुषोत्तमविभूतिरूपत्वात् पूजायाश्च कर्ममार्गत्वात् तत्रापि विधिरेव नियामक इति । भगवत्स्वरूपतद्भजनप्रकारस्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति । भजन-तारतम्येन फलतारतम्यस्य युक्तत्वज्ञापनाय हिशब्दः । फलतारतम्यं तु 'गजेन्द्रो भगव-त्स्पर्शोद्धिमुक्तोऽज्ञानबन्धनात् । प्राप्तो भगवतो रूपं पीतवासश्चतुर्भुज'मित्यादिवाक्येषु प्रसिद्धमिति नात्र विचारः । ननु यदि तेषां केवलं भगवत्परत्वमेव, तर्हि श्रौतस्मार्तकर्मा-चरणे को हेतुरिति चेत्, तत्राहुः लौकिकत्वं वैदिकत्वमिति । यद्यपि ज्ञानमार्गीयस्यापि मक्तस्य 'तावत्कर्माणि कुर्वते'त्यनेन श्रौतस्मार्तकर्माचरणस्यानावश्यकत्वं श्रूयते, पुष्टिमार्गी-याणामपि 'यानास्थाये'तिवाक्यात् । अत्र 'आस्थाये'ति, आस्थानं नाम कायवाङ्मनसां तदे-कपरत्वम्, तादृशानामपि श्रौतस्मार्तकर्माचरणानावश्यकत्वेपि यत्कर्माचरणं तत्र को हेतुरि-त्याशङ्का हेतुमाहुः वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापध्यादिति । वैदिकत्वं वैदिककर्माचरणम्, लौकिकत्वं लौकिकव्यवहारादिप्रतिपालनम्, तत्रेपु कापध्यात् कापध्याद्वेतोरित्यर्थः । कापध्वं नाम लोकसङ्ग्रहः । अत एव भगवताप्युक्तं 'सत्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति-मारत । कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् । न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म-सङ्गिनाम् । जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्' इति भगवद्वाक्यात् तत्तन्मार्गीय-पूर्णभक्तिमतां लौकिकवैदिककर्माचरणं लोकसङ्ग्रहार्थमेव, न तु कर्मासक्तानामिव परमपु-रुषार्थरूपत्वेन । यद्यपि तेषां पूर्वोक्तकर्मकरणमनासक्तिपूर्वकं लोकसङ्ग्रहार्थमेवेत्युक्तम्, तर्हि तेषां कस्मिन् कर्मणि आसक्तिपूर्वकं करणमिति चेत्, तत्राहुः वैष्णवत्वं हि सहज-मिति । वैष्णवत्वं नाम पुष्टिमर्यादामार्गप्रवर्तकाचार्योपदेशपूर्वकं तदुक्तप्रकारेण तन्मार्गी-युवर्तित्वम्, तदेव तेषां सहजो धर्मः स्वाभाविको धर्मः, सहजमिति । तेन तन्मार्गीया-णामेव धर्माणामासक्तिपूर्वकं करणम्, ततोऽन्यत्र ततः वैष्णवधर्मातिरिक्तधर्मेषु विपर्ययः पूर्वोक्तप्रकारः अनासक्तिपूर्वकं करणम्, लोकसङ्ग्रहार्थं करणमित्यर्थः ॥ २०३ ॥

एवं मार्गद्वयजीवानां फलपर्यवसानान्तां कृतिं निरूप्य पुष्टिमर्यादामार्गङ्गीकाररहितानां दैवजीवानां साधारणानां स्वरूपं कृतिं चाहुः सम्बन्धिनस्त्विति ।

सम्बन्धिनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तथापरे ॥ २१ ॥

चर्पणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ।

क्षणात् सर्वत्वमायान्ति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥

तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ॥ २२३ ॥

सम्बन्धितः दैवजीवत्वेन पुष्टिमर्यादामार्गङ्गीकृतजीवसम्बन्धिनो, न तु तन्मा-र्गप्रवृत्ताः । तथा अपरे प्रवाहस्याः । ते सर्वे चर्पणीशब्दवाच्याः सर्वमार्गेषु परिभ्रमण-शीलाः । त एव सर्ववर्त्मसु मार्गत्रयेष्वपि क्षणात् कालनिशेषं प्राप्य सर्वत्वं तत्तन्मार्गी-यत्वं प्राप्नुवन्ति, तत्तन्मार्गीयधर्मानुकरणं कुर्वन्ति । ते मार्गत्रयधर्मानुकरणमेव कुर्वन्ति ।

न तु तेषां कुत्रचित् रुचिः । रुचिः कापि न भवतीत्यर्थः । न तु कापि श्रद्धेत्यर्थः । तेषां फलपर्यवसानमाहुः तेषां क्रियानुसारेणेति । तेषां तत्तन्मार्गीयक्रियानुकरणेन सर्वत्र सकलं कामितं कामनाविषयं फलं भवतीत्यर्थः । तेषां भगवदङ्गीकृतानां साधारणानां कामासक्तत्वात् तत्तत्क्रियानुसारेण सकलं तत्तत्कामितं फलं भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं सम्बन्धिनां स्वरूपमुक्त्वा केवलप्रवाहस्थानां स्वरूपमाहुः प्रवाहस्थान् प्रवक्ष्यामीति ।

प्रवाहस्थान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यज्ञदुर्ज्ञविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु ये पुनः ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थस्तैर्न युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५ ॥

कथनप्रकारमाहुः स्वरूपाङ्गक्रियायुतानिति । तेषां स्वरूपमाहुः जीवा इति । ते प्रवाहस्था जीवा आसुराः, ते सर्वे भगवतैव 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'ति वर्णिताः । आसुरेष्वपि प्रकारभेदमाहुः ते द्विधेति । द्वैविध्यमेव प्रदर्शयन्ति ह्यज्ञदुर्ज्ञविभेदतः इति । यथा दैवजीवेष्वपि केचन पण्डिताः, केचन न, तद्वत् केचन आसुरेष्वपि दुर्ज्ञाः, केचन अज्ञाः । दुर्ज्ञानां लक्षणमाहुः दुर्ज्ञास्त इति । 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'ति भगवत्प्रोक्त-लक्षणा दुर्ज्ञाः । अज्ञानाहुः तानन्विति । ये तान् अनु तदुक्तप्रकारानुवर्तिनस्ते अज्ञाः । नन्वासुरेष्वपि जीवेषु म्लेच्छादिषु कस्यचिद्भगवत्परादर्शने को हेतुरित्याशङ्क्या-गुच्यते । वस्तुतस्तु स नैवासुरजीवः, शुद्ध आसुरजीवे भगवद्भावस्यासम्भवात् । किन्तु भगवदपराधाद्भगवद्भक्तापराधाद्वा सोपि पुष्टिमार्गीयः प्रवाहे समागत्य प्रवाहस्थैः सङ्गं प्राप्यापि, तत्कुले जन्म वा प्राप्यापि, तैर्न युज्यते, आसुरभावैर्योगं न प्राप्नोति । ननु यदि स आसुरभावैर्न युज्यते, तर्हि तस्यासुरकुलोत्पत्तौ को हेतुरिति चेत्, तत्राहुः कर्मणा जायते यत इति । कर्मणा पूर्वोक्तभगवदपराधरूपेण, अथवा, तज्जनितप्रारब्धकर्मणा, जन्मनः प्रारब्धकर्माधीनत्वात् । तत्रासुरकुले जन्मानन्तरमपि तद्भावसम्बन्धाभावः कथं सम्भवतीति चेत्, उच्यते । तस्य पूर्वजन्मनि पुष्टिमार्गीयत्वेन भगवदङ्गीकृतत्वात् । भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वात् । अत एव गीतायां भगवताप्युक्तम् 'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य प्रायते मदतो मया'दिति । तस्य पूर्वजन्मनि भगवद्दर्माचरणस्य संस्कारस्य बलिष्ठ-त्वात् आसुरकुले जन्मानन्तरमपि नासुरमात्रप्रवेशः । किञ्च । गीतायां 'अयतिः श्रद्धयो-पेतो योगावलितमानस' इत्याख्यत्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न सुपपद्यते' इत्यन्तेन पार्थशृष्टेन भगवता 'पार्थ नैवेह नासुत्र विनाशस्तस्य विद्यते । न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति । प्राप्य पुण्यकृतान् लोकान् उपित्वा शश्वतीः समाः । शुचीनां

श्रीमतां गेहे योगप्रष्टोभिजायते । अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् । तत्र त बुद्धिसयोगं लभते पौर्वदैहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन । पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य परं ब्रह्मातिवर्तते'इत्यन्तेन पार्थसंशयो निवारितः । यत्र योगप्रष्टस्यापि पूर्वजन्मयोगधर्मा-
चरणसंस्कारानिवृत्तिः, तत्र भगवदङ्गीकृतस्य पुष्टिमार्गीयस्य पूर्वजन्माचरितभगवद्धर्मस्य सर्वतोधिकप्राप्त्यात् आसुरसङ्गेन तत्कुलजन्मनापि पूर्वजन्मसंस्कारनिवृत्त्यभावात्, यावज्जीवं तत्संस्कारवत्त्वेन अन्तकालेपि तत्संस्कारस्य विद्यमानत्वात् 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति शास्त्रात् 'यं यं वापि स्मरन् भाव'मिति भगवद्वाक्याच्च तस्य भगवत्प्राप्तिरेव, न तु आसुरभावजनितः कोप्यन्तराय इति सर्वमनवद्यम् ॥ २५३ ॥

यद्यप्यत्र ग्रन्थोपसंहारदर्शनाभावादप्रेपि ग्रन्थोस्तीति ज्ञायते, तथाप्यग्रिमग्रन्थस्या-
प्रसिद्धत्वाद्यावत्प्रसिद्ध एव व्याख्यात इति नानुपपत्तिः काचित् ।

श्रीमत्कृष्णास्त्रागर्थो दुर्बोधः सर्वथा स्वतः ।
तत्कृपातस्तदीयस्य बुद्धिगम्यो न चान्यथा ॥ १ ॥
नत्वा पितृपदाम्भोजं कृपामधुसूतपूरितम् ।
तदालोडितबुद्ध्यैव श्रीमदाचार्यभाषितम् ॥ २ ॥
पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदकं शास्त्रमद्भुतम् ।
श्रीवल्लभेन व्याख्यातं तत्कृपातो यथामति ॥ ३ ॥
तेनाचार्याः प्रसीदन्तु मयि निःसाधने स्वतः ।
तेनैव मम नैथिन्त्यमैहिके पारलौकिके ॥ ४ ॥

इति श्रीपितृचरणेकतानश्रीवल्लभविरचितं पुष्टिप्रवाहमर्यादाविवरणं समाप्तम् ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीरघुनाथकृतविवरणसमेता ।

नमो भक्तभयाभावभाविने भक्तिदायिने ।

श्रीमदग्निकुमाराय पारोवाराय सत्कृते ॥ १ ॥

इदानीं भगवत्प्राप्तिलक्षणमुख्यफलतदभावौ किंनिवन्धनाविति संशयं निवारयितुं मार्गभेदविचारमारभन्ते पुष्टिप्रवाहमर्यादा इति ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।

जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ।

पुष्टिरनुग्रहो धर्म्येकनिष्ठः, स एको मार्गः । प्रवाहो 'जायस्व प्रियस्वे'त्येवं-
रूपः । मर्यादा वेदोक्तवचनोक्त्यो मार्गः । एतान् पृथक् पृथक् प्रत्येकं तेषामसाधारण-
लक्षणैर्जीवदेहप्रवाहक्रियाफलरूपैर्विशिष्य यथा ज्ञायन्ते, तथा वक्ष्यामि, यतो यच्छ्र-
वणानन्तरं पूर्वसन्देहाः सर्वविषयका न भविष्यन्तीत्यर्थः । अत्र जीवप्रवाहयोर्विशेषण-
विशेष्यभावैक्यं ज्ञेयम्, न भेदः । देहक्रिययोरप्येवमेव ज्ञेयम् । भेदानग्रे स्वयमेव
वदिष्यन्ति ॥ १ ॥

मार्गत्रयसद्भावं प्रमाणयन्ति भक्तिमार्गस्येति ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

'द्वौ भूतसर्गा'वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

कथनादिति । श्रीभागवतगीतादौ । अत्र भक्तिरूपकार्येण कारणं पुष्टिरस्तीति
निश्चीयते । इदं धर्मिनिष्ठं पुष्टिमार्गं प्रमाणमुक्तम् । 'द्वौ भूतसर्गा' लोकेस्मिन् दैव आसुर
एव चे' त्याद्युक्तेः प्रवाहात्योपि मार्गः प्रमाणसिद्धोस्तीति निश्चीयते । काण्डत्रयात्मक-
वेदस्य विद्यमानत्वाच्छ्रयमाणत्वान्मर्यादामार्गेऽपि सप्रमाणत्वं सिद्धम् ॥ ३ ॥

प्रमाणामसद्भावंमितरेतरभेदकं लक्षणमाह कश्चिदिति ।

कश्चिदेव हि भक्तो हि 'यो भक्त' इतीरणात् ।

सर्वप्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

१. मुक्तिदायिने । २. पारः पारोवाराय नमः इत्यर्थः । ३. प्रवाहेतिनालि । ४. अतः । ५. वेदोक्तः ।

न सर्वोतः प्रवाहाद्भिन्ने वेदाच्च भेदतः ।

‘यदा यस्ये’ति वचना‘नाहं वेदै’रितीरणात् ॥ ५ ॥

‘मर्यापितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रिय’ इति वचनाद्भक्तिमार्गीया विरला एव भवन्ति । न हि भगवत्प्रियत्वं स्वल्पसाध्यम्, अतः प्रवाहाद्भिन्नः पृथगेव । प्रवाहस्य सर्वसाधारणत्वाद्भक्तेरनुग्रहैकलभ्यत्वान्महानेव भेदोस्तीति मन्तव्यम् । मर्यादयाप्यसङ्कीर्णत्वं वेदाच्च भेदत इत्यारभ्य निश्चय इत्यन्तेनाह । ‘यदा यस्ये’ति श्रीभागवते । ‘नाहं वेदैर्न तपसे’ति गीतायाम् । सर्वत्र भगवच्छास्त्रादौ भक्तिमार्गस्य कर्माद्यपेक्षयोत्तमत्वकथनात् पुष्टिमार्गो भिन्नोस्तीति निर्धारितम् । अमेदे तूत्कर्षवैयर्थ्यात् ॥ ५ ॥

मर्यादाप्रवाहयोर्भक्तावन्तर्भावमाशङ्क्य निषेधन्ति मार्गेकत्वेनेति ।

मार्गेकत्वेन चेदन्त्यौ तनू भक्त्यागमौ मतौ ।

न तदुक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गे द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ।

अन्त्यौ प्रवाहमर्यादे । तनू भक्तिं प्रत्यङ्गभूते, साधने इति यावत् । एवंविधे भूत्वा भक्त्यागमौ भक्तिशास्त्ररूपौ मतौ चेत्, तन्न युक्तमिति योजना । तत्कुतो नेत्याशङ्क्याह सूत्रतो हीति । वैदिको मर्यादामार्गो भिन्नः, भक्तेः पृथगित्यर्थः । अत्र प्रमाणं ब्रह्मसूत्राणि । द्वितीयं तदर्थानुरुद्धा युक्तयः साधकवाक्यानि । तत्र ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यादिषु जीवब्रह्मभेदः प्रतिपाद्यते । भक्तौ तु तद्वाहमिति स्वस्वामिसम्बन्धः प्रतिपाद्यते, अतः स्फुटो भेदः । युक्तयस्तत्कर्तास्ते च शास्त्र(प्र)सिद्धा ज्ञेयाः । भक्तेरपि आण्डित्यसूत्रतो वैलक्षण्यं श्रूयते । तथाहि । ‘अथातो भक्तिजिज्ञासा’ इत्युपक्रम्य ‘सा परानुरक्तिरीश्वरे’ द्वेषप्रतिपक्षाद्रसभावाच्च राग’ इति द्वितीयतृतीयसूत्राभ्यां स्नेहरूपत्वमुक्तम् । तच्च कर्मज्ञान-काण्डादिविरुद्धमेव । अतोपि मर्यादायाः पृथक्त्वम् । हिशब्द उभयत्रापि प्रसिद्ध्यर्थः । भेदकान्तरमप्याह जीवेति । आसुरजीवानां दैत्यदानवप्रभृतीनामपि वेदेधिकारप्रवृत्ती दृश्येते । भक्तिमार्गे तेषां गन्धोपि न । प्रत्युत तद्वत्सु द्वेष एव, अतो जीवभेदः स्फुटः । वेदे स्त्रीशूद्रादीनामनधिकारः श्रूयते । भक्तौ तु ब्राह्मणादिसाधारण्येन सै दैवजीवमात्रस्य । ‘देवोऽसुरो मनुष्यो वे’ति वचनात् । ‘यो मद्भक्तः स मे प्रियः’ ‘मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य’ इत्यादौ तथैवास्मानात् । भक्तौ स्नेहनिबन्धनकृतेरियत्ताया अभावाद्देहवत् कृति-भेदोपि स्फुटः । किञ्च । श्रुतेर्वेदस्य नित्यता । अकरणे प्रत्यवायजनकत्वात् । श्रुतिपदेन तदुक्तधर्मा उच्यन्ते । उक्तप्रकारेण वेदे अन्यमार्गपेक्षया यथा भेदः, तद्वत् तथैव पुष्टिमार्गे

भेद इति शेषः । कथमित्यपेक्षायां द्वयोरपीति । द्वयोर्मर्यादाप्रवाहयोर्निषेधतः तल्लक्षणा-
प्रवेशादित्यर्थः । प्रमाणभेदादिति । वस्तुसाधकं प्रमाणमित्युच्यते । वेदे तु स्वतःप्रामा-
ण्यम् । तद्विरोधिप्रत्यक्षादीनामप्यतथात्वम् । पुष्टौ तु धर्मितदनुग्रहभक्तानुभवतिरिक्तप्र-
माणोभावात् साधकभेदादपि पुष्टिमार्गो भिन्नो भवतीत्यर्थः । अत एवैतन्मार्गीयाणां वैल-
क्षण्यं भगवतैवोक्तम् । तथाहि 'केवलेन हि मावेन' 'ते नाधीतश्रुतिगणा' इति । नहीद-
मर्यादयोपपद्यते, कुतस्तरां तुच्छः प्रवाहः ॥ ७ ॥

प्रवाहमार्गमाह सर्गभेदमिति ।

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

सर्गशब्देन लौकिकः प्रवाह उच्यते । अत्रापि स्वरूपाङ्गक्रियाशब्दैर्यथाक्रमं
जीवदेहकृतयो विवक्षिताः । स्वरूपं जीवः, अङ्गं देहः, क्रिया कृतिः, एतैर्युतं विशिष्ट-
मित्यर्थः । ननु प्रवाहः सर्ग उक्तः । स च पुष्टिर्मर्यादयोरप्यस्तीति कथं वैलक्षण्यमिति चेत्,
तत्राह इच्छामात्रेणेति । 'सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेयेति, स द्वितीयमैच्छत्,
स हैतावानास' इत्यादिभिर्भगवान् सङ्कल्पमात्रेण मनसैव बाह्योपादानकारणानपेक्षेण
प्रवाहाख्यं सृष्टवान् । मनसः सृष्टिकर्तृत्वं सर्वस्यापि मनोजन्यत्वं श्रुतिराह 'असतोऽधि
मनोऽसृजत, मनः प्रजापतिमसृजत, प्रजापतिः प्रजा असृजत, तद्वा इदं मनस्येव परमं
प्रतिष्ठित' मिति, 'मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते,' 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव'
'कामस्तदग्रे समवर्तताधी'त्यादि ज्ञेयम् । एवं कारणभेदान्न सर्गैक्यम् । मर्यादासर्गमाह
वचसेति । वाण्या मूलभूतवाग्निन्द्रियेण वेद एव मार्गस्त सृष्टवान् । हिशब्दः पुराणा-
दिप्रसिद्धार्थः । पुष्टिसर्गमाह पुष्टिमिति । साक्षादव्यवहितस्वरूपेणेत्यर्थः । इतिनिश्चयः ।
'फलमत उपपत्ते'रित्यादिनेश्वर एव शुभाशुभफलदातेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

तत्र मार्गत्रये केन रूपेण कुत्र फलदानमिति संशये निश्चितमाह मूलेच्छात इति ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकता ॥ १० ॥

'तानहं द्विपतो' वाक्याद्विन्ना जीवाः प्रवाहिणः ।

अत एवेतरौ भिन्नौ मान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गं भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसंघार्थं तत्सृष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

लोके प्रवाहाख्यं मार्गं, मूलेच्छा पुष्टिर्मर्यादानिरिक्तसाधनगाध्यफलमावनेच्छा,

यथा 'तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु'
इति । वैदिके मार्गे वेदोक्तं तत्तत्काण्डाभिनिविष्टस्य तत्तदनुरूपं स्वर्गादिकं फलं तत्त-
त्साधनसापेक्षेच्छात इत्यर्थः । कायेन साक्षात् स्वरूपेण सच्चिदानन्दविग्रहेण ।
स्वरूपमात्रनिष्ठलीलाभिनिविष्टभक्तभावसापेक्षेच्छातः फलं पुष्टावित्यर्थः । भिन्ना इति ।
दैवाद्भिना आसुरा इत्यर्थः, 'द्वौ भूतसर्गा' वित्युक्तत्वात् । उक्तरीत्या पुष्टेर्धर्मिमात्रनिष्ठत्वेने-
तरापेक्षयाभ्यर्हितत्वं ज्ञेयम् । अत एवेति । यत उक्तरीत्यान्योन्यं लक्षणाप्रवेशाद्वैलक्षण्य-
मत एव इतरौ मर्यादाप्रवाहौ पुष्टेः परस्परं च भिन्नौ । अन्तपदेन पर्यवसानमुच्यते ।
तेन सान्तौ अन्तसहितौ । कस्य कुत्रेत्याकाङ्क्षायां मोक्षप्रवेशतः मोक्षात् प्रवेशाच्चेत्यर्थः ।
प्रवेशपदेन प्राकृतो लयो विवक्षितो, न मोक्षः । तत्र वैदिकस्य मोक्षे पर्यवसानम्, प्रवा-
हस्य (प्रकृतौ) लय इति विवेकः । यथा द्वयोः सान्तत्वम्, न तथा पुष्टेः, मोक्षोत्तरका-
लमपि विद्यमानत्वात् । अत एवोक्तं 'आत्मारामाश्च मुनयः' इत्यादौ । यतो मुक्तानामपि
अधिकारो भक्तौ । अत एव तन्मार्गीया जीवाः भिन्नाः, ब्रह्माण्डादपि वहिर्भूताश्चेत्,
किं वाच्यं मर्यादाप्रवाहातिरिक्तत्वे । अत एव वाराहेष्युक्तम्, 'भिन्नैव काचित् सा सृष्टि-
र्विधातुर्व्यतिरेकिणी'ति । एवंविधपुष्टिश्च जीवानां सर्गो भगवता स्वात्ममजनार्थमेव कृत
इति सङ्गच्छते, न त्वन्यथापीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवंविधभक्तानां सर्वांशेन भगवत्साम्यमाह स्वरूपेणेति ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥

तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि ।

स्वरूपमन्तरात्मस्वरूपम् । यथा काष्ठं वह्निसाद्भवति, एवं भक्ता अपि स्वरूपै-
कनिष्ठास्तन्तस्त्वदभिनिविष्टास्तदात्मत्वमेवामिषयन्ते । अत एवोक्तं 'यो यच्छूद्रः स एव
स' इति । यथा भगवदवतारो धर्मसद्रक्षणार्थम्, तद्विरुद्धोत्सादनार्थं च, एवं भक्ताना-
मपि अवतारो जीवोद्धारार्थमेवेत्यवतारेणापि साम्यम् । लिङ्गं वेपस्तचिह्नानि सर्वा-
ण्यपि । तद्यथा । 'तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः प्रलम्बबाहुं नवकशलोचनम् । पीता-
म्बरं पुष्करमालिन' मित्यादि । गुणाः पतिनपावनत्वादि, भगवच्चेष्टितान्यपि विज्ञेयानि ।
तथापीति । एवं सर्वांशेनान्यूनत्वेपि यावता न्यूनत्वादिना स्वरमणसिद्धिः, तावदेव तस्य
स्वापेक्षया मेवकत्वसिद्धार्थमुभयरसार्थं च तारतम्यं करोति । अत एवेदमपि सङ्गच्छते,
'नोद्वेषोऽपि मन्थूनः,' 'मद्वक्तृपूजाम्यधिके'ति, 'न पारयेहं निरवधमंयुजा' मित्यादि ।
'ये मजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं' मित्यादौ प्रमिद्वयोर्हि गन्धः ॥ १३ ॥

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रमेदान्मिश्रान्त्रिया पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यमिद्वये ।

ते हीति । ते पूर्वोक्तास्त्रयोपि मार्गा द्वेधा द्विप्रकारकाः, ये मार्गान्तरसंबलि-
तास्ते मिश्राः, ये पुनस्तन्मात्रास्ते शुद्धाः । मिश्रणमपि प्रत्येकं त्रिमिस्त्रयाणामपीत्येकै-
कशस्त्रिप्रकाराः । एवं भेदानां प्रयोजनं किमित्याकाङ्क्षायां भगवत्कार्यसिद्धिर्वेति
मतम् । तच्च कार्यं रमणरूपमेव । 'क्रीडाभाण्डमिदं विश्वम्,' 'एकाकी स न रमत'
इत्यादौ प्रसिद्धम् ॥ १४३ ॥

पुष्टेर्भेदानाह पुष्ट्येति ।

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः ।

पुष्टिस्तु पूर्वमनुगृहीता एव भवन्ति । पुनरनुग्रहान्तरं यदा तेषु प्रविशति, तदा
ते पूर्वपुष्ट्यतिरिक्तपुष्टिसद्भावात् पुष्ट्या विमिश्रा भवन्ति । तल्लक्षणं सर्वज्ञा इति । एवं-
विधत्वं प्रहादादौ प्रसिद्धम् । प्रवाहेण मिश्रिताः लोकवेदक्रियारता भवन्तीति तेषामेत-
ल्लक्षणम् । मर्यादया मिश्रा गुणज्ञाः भगवन्माहात्म्ययाथातथ्यज्ञा इति लक्षणम् । प्रेम्णा
स्वरूपैकनिष्ठा इति लक्षणम् । ते शुद्धपुष्टिमार्गीयास्तेत्यन्तदुर्लभा एवेत्यर्थः ॥ १५३ ॥

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं त्वग्र निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

एवमिति । उक्तप्रकारेण तेषां त्रयाणां सर्गः सहेतुकः निरूपित इति शेषः । अत्र
शुद्धमिश्रपुष्टौ फलं निरूप्यते भगवानिति । गुणाः ऐश्वर्यादयो धर्माः, स्वरूपं धर्मा ।
भवन्ति भावा अस्मिन्निनि भूरन्तःकरणं विवक्षितम्, तदुपलक्षितहृदयदेशो वा । तेना-
यमर्थः । भगवानैश्वर्यादिपद्मणोपेतो यस्य भक्तस्यान्तःकरणे यथा येन भावेन प्रकटो
भवति, तत्प्रियं कर्तुं तत्स्वरूपमेव फलमित्यर्थः । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैवे'ति प्रति-
ज्ञानात् ॥ १७ ॥

आसक्तौ भगवानेव शार्पं दापयति क्वचित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्यापनाय हि ॥ १८ ॥

न ते पापण्डितां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवः ।

महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

लौकिकत्वं वैदिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

वैष्णवत्वं हि महजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ।

सम्पन्निनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तभापरे ॥ २१ ॥

चर्पणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ।

क्षणात् सर्वत्वमायान्ति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥

तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ।

आसक्ताविति । पुष्टिस्थस्य अहङ्कारे तत्पूर्वककार्ये, अथवा लोके भजनविरुद्धे आसक्तौ सत्यां तद्दोषपरिहाराय, अत एव तन्मार्गस्थापनाय तत्र स्थिरीकरणाय ब्राह्मणादिद्वारा भगवानेव क्वचित्, न सर्वत्र, शापमन्तरायापादकं दापयति । पुनरेवं कदापि न कुर्यामिति यथा तस्य मनसि सततमनुवर्तेत । यथेन्द्रद्युम्नस्यागस्त्यमुखाद्भजेन्द्रत्वम् । एवं शिक्षाकरणे भक्ताः पापण्डितां न यान्ति । नापि तज्जनितापराधमोगाय रोगाद्युपद्रवस्तत्पीडानुभवः । एवंविधाः शास्त्रोलङ्घनाद्भवन्ति । ये पुनर्महानुभावाः नारदादयस्ते प्रायेण बाहुल्येन, भगवदधीनत्वात् प्रायिकत्वोक्तिः, शुद्धत्वहेतवे देहान्तःकरणादिशुद्ध्यर्थं शास्त्रं भगवदीयं गीताभागवतादिकं भजन्ति सेवन्ते सततमवगाहन्त इत्यर्थः । किञ्च । येषु येषु भक्तेषु यथा यथा भगवदाविर्भावः, तेन तारतम्येन स्वस्मिन् तरतमभावमपि भजन्ते स्वीकुर्वन्ति, न तु स्वस्मिन्नाधिक्यं सदप्युद्भावयन्ति । सर्वदा भगवत्सम्बन्धिषु नम्रा एव भवन्तीत्यर्थः । तेषु महानुभावेषु यल्लोकवेदकुलप्राप्ताचारदर्शनमात्रेण लौकिकत्वं वैदिकत्वं च व्यवहियते, तत्कापट्यात् अज्ञानादेव । नान्यथा अन्यप्रकारेण नेत्यर्थः । वैष्णवत्वं तेषु सहजं नैसर्गिकम्, तल्लक्षणसद्भावात् । वैष्णवलक्षणं श्रीभागवतविष्णुपुराणादि-
तोवगन्तव्यम् । ततः महानुभावेभ्यः अन्यत्र अन्येषु विपर्ययः कापट्याद्वैष्णवत्वम् । लौकिकत्वं वैदिकत्वं सहजमित्यर्थः । सम्बन्धिनस्त्विति । ये जीवाः सम्बन्धिनो भगवद्विभूत्यंशलेशसम्बन्धवन्तस्तथापरे अन्ये केवलप्रवाहस्थाश्च ये ते सर्वे चर्पणी-
शब्देनोच्यन्ते, परिभ्रमणस्वभावात् । अत एव ते सर्वेपि क्षणादेव यादृशः सङ्गः, तादृशा एव सर्ववर्त्मसु प्रविष्टाः सन्तः सर्वत्वं तत्तन्मार्गानुसारित्वं यान्ति । तेषां रुचिरत्याग्रहः कुत्रापि नास्ति । अत एव तेषां क्रियानुसारेणैव सर्वत्र यत्र यदा रुचिस्तत्र वर्तमानानां फलं सकलं, कलया सह, लेशमात्रं, न पूर्णमित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रवाहस्याग्निरूपयन्ति प्रवाहस्यानिति ।

प्रवाहस्यान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिनाः ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते एजदुर्जविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्जास्ते भगवत्प्रोक्ता एजास्ताननु ये पुनः ।

पूर्ववदेव स्वरूपं जीवात्मा, अङ्गं देहः, क्रिया कृतिः, एतैः युतान् विधि-
नित्यर्थः । ते प्रमाहमानुसारिणो ये जीवास्ते आसुरा जेवाः, 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च ॥

न विदुरासुरा' इति वचनात् । ते च द्विप्रकारकाः । एके अज्ञाः, स्वतः किमपि न जानन्ति, आसुराणां दुष्टाचरणं दृष्ट्वा स्वयमाचरन्ति । एके पुनर्दुर्ज्ञाः, दुष्टमात्मपातकारणमेव कर्तुं जानन्ति, नतु भगवत्प्राप्तिसाधनमपि । ते च भगवता प्रोक्ताः 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्यादिना ॥ २४^३ ॥

प्रासङ्गिकमाह प्रवाहेऽपीति ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्वस्तेन युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५^३ ॥

पुष्टिस्थो यदा दैवयोगादासुरसंज्ञातन्मार्गे प्रविशति, तदा तेन भावेन युज्यते लिप्तो भवति । तद्वत्समालिन्यवत् प्रक्षालनस्थानीयभगवद्भक्तभाविसंसर्गाच्छुध्यत्येवेति मन्तव्यम् । अन्यथा विरोधः स्यात् । सोपि तद्वर्मेस्तेषां कुले जात उत्पन्नो भूत्वा पश्चात् स्वीयपुष्टिसंस्कारोद्बोधे सति तदर्थमेव यतिष्यत इति शेषः । जन्ममात्रं तु प्रारब्धकर्माधीनत्वादनिवार्यम् । अत एव भगवताप्युक्तं 'पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यत' इत्यादिना । इत ऊर्ध्वं ग्रन्थशुद्धिः ॥ २५^३ ॥

पुष्टिप्रवाहमर्यादाः पृथक् पृथगुदीरिताः ।

कृतिना रघुनाथेन श्रीवल्लभपदेषुना ॥ १ ॥

इति श्रीवल्लभनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथानां कृतौ पुष्टिप्रवाह-
मर्यादाविवरणं सम्पूर्णम् ।

१. मंगरीत् । २. उक्तं च, 'प्रवाहो लैरिक्तो धर्मो मर्यादा' चेद उच्यते । कृत्वा प्रेम च वै पुष्टिर्मा-
नवेदाप्रयोऽन हि ॥ इति धारम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीकल्याणरायकृतटीकासमेता ।

श्रीविद्वलेश्वरं नत्वा खेपां सफलसिद्धये ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादाविवृतिः क्रियते मया ॥ १ ॥

लोके कति मार्गाः कीदृशाः किं च तेषां फलमिति जिज्ञासूनां स्वकीयानां ज्ञानार्थं
श्रीवल्लभाचार्याः पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण वक्तुं प्रतिजानते ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।

जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

पुष्टिर्नाम भगवदनुग्रहः फलप्रापकत्वात् फलार्थं सृज्यत इति स एको मार्गः । प्रवाहो
नाम जन्मादिप्रवाहरूपः लौकिकफलप्रापकत्वात् सोऽपि मार्गः । मर्यादा वेदोक्तः कर्ममार्गः ।
एता विशेषेण व्यावर्तकधर्मेण पृथक् पृथक् वक्ष्यामि । अत्र के व्यावर्तका धर्मा इत्याका-
ङ्क्षायामाहुः । भक्तिमार्गे जीवा भगवदनुगृहीता भिन्नाः । तेषां देहाः भगवच्चरणरेण्वादि-
निष्पादिता भिन्नाः । तेषां क्रिया भगवत्परा भिन्नाः । एवं प्रवाहासक्ताः संसारिणो जीवा
भिन्नाः, तेषां देहा अपि संस्कारादिरहिता भिन्नाः, तेषां क्रिया लौकिक्यो भिन्नाः । मर्या-
दामार्गे दैवा जीवा भिन्नाः, तेषां देहाः संस्कृता भिन्नाः, तेषां वेदोक्ताः क्रिया भिन्नाः ।
प्रवाहासक्तत्वेन प्रवाह एव प्रावाहिकाणां भेदकः । 'मद्भक्ता यान्ति मामपी'त्यादिवाक्याद्भ-
क्तिमार्गे पुरुषोत्तमप्राप्तिः फलम् । मर्यादामार्गे वेदोक्तकर्मभिर्निःकामानां तत्त्वज्ञानद्वारा
अक्षरप्राप्तिः फलम् । सकामानां क्षयिष्णु स्वर्गादिः फलम् । प्रवाहस्थानां स्वकर्मानुसारि
जन्मादिः फलम् । भिन्नैरेतैर्मार्गा अपि भिन्ना भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

कथनस्य प्रयोजनमाहुः । यस्योक्तस्य श्रवणात् मार्गतत्साधनफलेषु सन्देहा
न भविष्यन्तीत्यर्थः । मार्गसत्त्वे प्रमाणानि वक्तुं प्रथमं पुष्टिसत्त्वे प्रमाणमाहुः । 'ते
नाधीतश्रुतिगणा' इत्यादिना निःसाधनत्वेन निरूपितानां प्रजक्षितानां 'केवलेन हि
भावेने'त्यादिवाक्यैः स्नेहनिरूपणात् भक्तिरूपस्य मार्गस्य कथनात् भक्तिका-
रणत्वेन पुष्टिर्निश्चीयत इत्यर्थः । ननु दानवनादिभिः भक्तेः श्रूयमाणत्वात् कथं
भक्तिकारणत्वेन पुष्टिर्निश्चीयत इति चेत्, न, अनुग्रहव्यापारत्वेनैव दानादीनां भक्तिसाध-

कत्वात् । ननु कथमेवम् ? इत्थम् । पुष्टेर्भगवदनुग्रहरूपत्वेन भक्तेर्भगवदनुग्रहैकसा-
ध्यत्वान्निःसाधनोनुग्रहः पुष्टिरित्युच्यते । साधनमिश्रभावात् साधनानुग्रहो भक्तिमार्गे
मर्यादेत्युच्यते । अतः एवोक्तमाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'पुष्टिरत्र द्विरूपा हि मर्या-
दापुष्टिभेदतः । विश्वरूपस्तु मर्यादा द्वितीयो वृत्त उच्यते' इति । तेन स ससाधनानुग्रह
एव दानादिसाधनद्वारा भक्तिं जनयतीति नानुपपन्नं किञ्चित् । एतदेवोक्तं भक्तिहंसे
श्रीमत्प्रभुचरणैः 'वरणे चास्ति प्रकारद्वयं मर्यादापुष्टिभेदेने'ति । प्रावाहिकभक्तिस्तु भक्तस्य
फलार्थं भगवति सापेक्षत्वमात्रेण स्नेहाभावेन भक्तिमार्गे किञ्चिद्धर्मसाम्येन प्रावाहिकभक्तौ
भक्तिपदप्रयोगात् पूजातुल्येति । तेन पुष्टिभक्तिरेव मुख्या । परमानुरागरूपत्वात् । 'सा
परानुरक्तिरीश्वरे' इति शाण्डिल्यसूत्रात् । मर्यादाभक्तिस्तु भक्तिदेशीया परमानुरागाभावात् ।
प्रावाहिकभक्तिस्तु सापेक्षतारूपेति पूजातुल्या, परं भक्तिमार्गसम्बन्धाद्भक्तिरूपेति । एत-
देवोक्तं भक्तिहंसे 'भक्तिमार्गीयभक्तकृत(भक्ति)साम्प्रदायिकदीक्षापूर्वकं मोक्षसाधनत्वेन
क्रियमाणः श्रवणादिः प्रावाहिकी भक्तिरुच्यते' इति । मर्यादामार्गस्य ज्ञानमार्गस्य वा
जीवं यदि भगवाननुगृह्णाति, तदा स पुष्टिमार्गं प्राप्य तन्मार्गीयं फलं प्राप्नोति । एतदेवोक्तं
सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यती'ति । तेनानुग्रहसाध्या
भक्तिरिति सिद्धम् । अतः सुष्ठूक्तं 'भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय' इति ॥ २ ॥
प्रवाहसत्त्वे प्रमाणमाहुः ।

'द्वौ भूतसर्गा'वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

'द्वौ भूतसर्गा लोकेस्मिन् दैव आसुर एव चे'ति वाक्यात् प्रवाहोपि सिद्धः ।
मर्यादासत्त्वे प्रमाणमाहुः । काण्डद्वयात्मकस्य वेदस्य श्रूयमाणत्वान्मर्यादामार्गोपि सिद्धः ॥
भक्तेः पुष्टिसाधकत्वमुक्त्वा दुर्लभत्वमाहुः ।

कश्चिदेव हि भक्तो हि 'यो मद्भक्त' इतीरणात् ।

सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥

कश्चिदेव हि भक्तो भवति, न सर्वः । अन्यथा भगवान् 'यो मद्भक्त' इति न
वेदेत् । भक्तेः पुष्टिसाधकत्वमुक्त्वा भक्तिभक्तयोरुत्कर्षस्यापि पुष्टिसाधकत्वमाहुः ।
सर्वत्र गीताश्रीभागवतादी 'भक्त्या मामभिजानाति,' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य'
इत्यादि 'यत्कर्मभिर्यत्तपसे'त्यारम्य 'सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽज्ञसे'त्यन्तेन ।
'भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते' । 'भय्यनन्ते गुणे ब्रह्मण्यानन्दानुभवात्मनि ।
नालं द्विजत्वं गित्युपक्रम्य 'प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्यन'मित्यन्तेन । 'मय्या-
वेदय'इत्यारम्य 'ते मे युक्ततमा मता' इत्यन्तेन, 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेपु
चाप्यहम्,' 'कीन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति,' 'ता गन्मनस्का मयापि
मदर्थं त्यक्तदेहिताः,' 'ये त्यक्तलोकधर्माथ मदर्थं तान् विभर्म्यहम्,' 'अहं भक्तपराधीन'

इत्युपक्रम्य, 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्वियः सत्यं यथे'त्यन्तेन, 'एताः पर'मित्यारम्भ्य, 'पुनाति भुवनत्रय'मिति श्लोकपट्टेन च उत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चीयत इत्यर्थः । नहि भक्तिर्भक्तत्वमेतादृशोर्भगवदनुग्रहं विना प्राप्यते ॥ ४ ॥

पुष्टिमार्गीयस्य प्रवाहमर्यादामार्गस्थान्यां भेदमाहुः ।

न सर्वोतः प्रवाहाद्भिन्नी वेदाच्च भेदतः ।

'यदा यस्ये'ति वचनाद्वाहं वेदैरितीरणात् ॥ ५ ॥

'यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिता'मिति वाक्याद्यं भगवाननुगृह्णाति, स पुष्टिमार्गीयो भवति, न सर्वः । अतः प्रवाहाद्भेदः । हि युक्तोयमर्थस्ततो वैलक्षण्यात् । 'नाहं वेदैरित्यारम्भ्य 'परन्तपे'त्यन्तेन अनन्यभक्त्यैव भगवान् ज्ञातुं द्रष्टुं शक्यः, नान्यसाधनैरिति भेदतः वैलक्षण्यात् वेदाच्च भिन्नः, वेदोक्तमर्यादामार्गस्यादपि पुष्टिमार्गीयभक्तो भिन्न इत्यर्थः ॥ ५ ॥

मार्गैकत्वेपि चेदन्त्यौ तन् भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

कस्यचित्पूर्वपक्षं निराकुर्वन्ति । तथाहि । ननु प्रवाहमर्यादामार्गीयोरपि व्यवहारशुद्धि-साधकत्वेन भक्त्युपयोगात् अङ्गाङ्गिभावेनैको भक्तिमार्ग एवास्त्विति चेत्, न । मार्गैकत्वे स्वीक्रियमाणे प्रवाहमर्यादामार्गावङ्गत्वेन भक्तिफलप्रापकत्वेन तव सम्मतौ, तन्न युक्तम् । यदि प्रवाहमर्यादामार्गीयोर्भक्तिफलेन फलवत्त्वं स्यात्, तदा तदङ्गत्वं स्यात्, तदेवाङ्गं भवति यत्प्रधानफलेन फलवद्भवति, न स्वतः, प्रयाजादिवत्, 'फलवत्सन्निधात्रफलं तदङ्ग'मित्यङ्गलक्षणात् । अत्र भक्तिमार्गे 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा'दिति व्याससूत्रेण भगवत्परस्य मोक्षः फलत्वेनोच्यते । तथा भक्तिमीमांसायां शाण्डिल्यसूत्रं 'तत्संश्रयस्यामृतत्वोपदेशा'दिति । अस्यार्थस्तु । तस्मिन्नीश्वरे संस्था भक्तिर्यस्य तस्यामृतत्वं फलमुपदिश्यते । 'ब्रह्मसंश्रयोऽमृतत्वमेती'ति । एतद्विचारेण भगवत्प्राप्तिफलकत्वात् । प्रवाहमर्यादामार्गीयोः जन्मादिसंसारस्वर्गादिफलकत्वात् । परम्परया निमित्तकारणत्वेन देशादिवदुपयोगात्तयोर्न भक्त्यङ्गत्वमिति नाङ्गाङ्गिभावेन मार्गैकत्वसिद्धिः । युक्तिस्तु यदि मर्यादामार्गो भक्तिमार्गो भिन्नः स्यात्, तदा भक्तिमार्गीयमेव फलं दद्यात् । स्वर्गादिफलदातृत्वाद्वैदिको मार्गो भिन्नः । अलौकिकफलदातृत्वाभावात् प्रवाहो नोक्तः ॥ ६ ॥

पुष्टिमार्गस्य भेदज्ञानार्थं तत्रत्यानां वैलक्षण्यमाहुः ।

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गं द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

यथा श्रुतेर्वेदस्य लौकिकवान्यसमानत्वेन गृह्यमाणस्यापि नित्यता, 'स्वयंभूरेय भगवान् देवो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः ।' 'वेदो नारायणः साक्षात् स्वयंभूरिति शुश्रुम' इत्यादिवाक्यैर्लौकिकवान्यभिन्नत्वं च, तथ

पुष्टिमार्गे 'जयति जननिवास' इत्यादिवाक्यैर्लीलास्थानां जीवदेहकृतीनां नित्यत्वं भिन्नत्वं चेत्यर्थः । अथवा । यथा श्रुतेः 'ते ते धामान्युग्रमसि गमय्यै गाव' इति वेदात् लीलास्थानां जीवदेहकृतीनां नित्यता भिन्नत्वम्, तद्वत् पुष्टिमार्गेऽपि लीलान्तर्गतौ जीवदेहकृतीनां नित्यता भिन्नत्वं च भवतीत्यर्थः । द्वयोरपि निषेधत इति । 'स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिता' मितिवाक्येन भगवदनुग्रहानन्तरं प्रवाहमर्यादामार्गयोर्निषेधात् प्रवाह-
मर्यादामार्गस्थयोर्देहादीनां भिन्नत्वं नित्यता च न भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ।

अतः कारणात् । पुष्टिमार्गे भगवाननुग्रहेण पुष्टिमार्गस्थं यथा ज्ञापयति, यथा प्रेरयति, तथा स प्रवर्तते । अतः पुष्टिमार्गे भगवान् प्रमाणम्, भगवदनुग्रहश्च । तस्मात् प्रमाणभेदादपि पुष्टिमार्गो भिन्न इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतम् ॥ ८ ॥

त्रयाणां सर्गभेदमाहुः । जीवदेहक्रियासहितं भिन्नं सर्गं प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गे हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

त्रयाणां सर्गाणां भेदे किं निमित्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः । इच्छामात्रेण सामान्ये-
च्छया, मलादिसुद्धवत् न तु स्वयं रन्तुम्, हरिः मनसा प्रवाहं सृष्टवान् । 'सोऽकामयत बहु सां प्रजायेये'ति श्रुतेः वचसा वेदवाण्या वेदमार्गं सृष्टवान् । कायेन स्वरूपेण पुष्टिमार्गस्थान् सृष्टवान् । 'स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानासे'ति श्रुतेः । अत एव वाराहपुराणे 'भिन्नैव काचित् सा सृष्टिर्विधातुर्व्यतिरेकिणी'ति । अथवा । स्वयमाविर्भूय भक्तैः स्वसेवां कारयित्वा तन्मार्गं प्रकटितवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

त्रयाणां मार्गाणां फलभेदादपि भेदमाहुः ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेऽपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकधा ॥ १० ॥

मूलं सृष्टिकारणं ब्रह्म, तस्य सर्गादौ अस्थानेनैवमेवं करिष्यामीतीच्छा, तत एव प्रवाहस्थानां फलमित्यर्थः । वैदिके कर्ममार्गे वेदोक्तं स्वर्गापवर्गरूपमपि फलं भवतीत्यर्थः । पुष्टौ पुष्टिमार्गे कायेन स्वरूपेण फलं भवतीत्यर्थः । तदुक्तं 'गोपीभिः स्तोभितोऽनृत्य'-
दित्यादिना । पुष्टौ प्रवाहमर्यादाभ्यां भिन्नेच्छातोऽपि जातं फलं कौमारलीलादिरूपेणा-
नेकविधं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

'तानहं द्विषन्तो' याक्याद्भिन्ना जीवाः प्रवाहिणः ।

अन पयन्तरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥

प्रमाणपूर्वकं प्रवाहस्थान् जीवान् भिन्नानाहुः । मृतसर्गे देवजीवेषु भगवदनुग्रहीता

भक्तिमार्गीया भवन्ति, अन्ये दैवा एव कर्मिणः वेदोक्तफलभाजो भवन्ति । अवशिष्टा जीवाः 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्यारभ्य 'प्रद्विपन्तोभ्यसूयका' इत्यन्तेन निरूपितानां 'तानहं द्विषतः कूरा'नित्यारभ्य 'ततो यान्त्यधमां गति' मित्यन्तेनाधमगतिमत्त्वेन निरूपणात् प्रवाहस्या आसुराः पूर्वोक्तिभ्यो भिन्ना इत्यर्थः । अत एवेतरौ पुष्टिमार्गीयमर्यादामार्गीयजीवौ एभ्यो भिन्नौ । तत्र हेतुः । सान्तौ अन्तः फलपर्यवसानं तत्सहितौ, कुतः, मोक्षप्रवेशत इति । मर्यादामार्गीयस्य मोक्षात् पुष्टिमार्गीयस्य लीलाप्रवेशत इत्यर्थः ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसेवार्थं तत्पुष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

अत्युत्कर्षादपि पुष्टिमार्गीयाणां भेदमाहुः । यस्मात् सर्वोत्कृष्टास्तस्मात् पुष्टिमार्गीय-जीवास्तेभ्यो भिन्ना एवेत्यर्थः । विपक्षे बाधकं तर्कमाहुः भगवद्रूपसेवार्थमिति । यदि पुष्टिमार्गीयाः सर्वोत्कृष्टा न स्युः, तदा साक्षात्पुरुषोत्तमस्वरूपसेवार्थं तत्पुष्टिर्न भवेत् ॥ शुद्धपुष्टिमार्गीयाणां सेवार्थं सहकारियोग्यतामाहुः ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा न क्रियासु वा ॥ १३ ॥

लीलासृष्टेर्भगवद्रूपत्वात् स्वरूपसाम्यम् । यथा भगवदवतारः प्रादुर्भावो न जीवजन्म, तथा मुख्यभक्तानामपीत्यवतारसाम्यम् । अलौकिकत्वज्ञापकस्य भगवता समं नृत्यादिसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् चिह्नसाम्यम् । गुणाः सौन्दर्यादयस्तत्साम्यं स्पष्टमेव । तेन तासां क्रियासु स्वरूपे देहे वा न तारतम्यमित्यर्थः । भगवतो लीलान्तःपातिनां भक्तानां च स्वरूपादिमिस्तुल्यत्वम्, न तूत्कर्षापकर्षाविति श्लोकार्थः ॥ १३ ॥

तथापि भगवान् स्वार्थं तारतम्यं करोतीत्याहुः ।

तथापि यावत्ता कार्यं तावत्तास्य करोति हि ।

स्वरूपादेस्तुल्यत्वेपि भगवान् स्वस्य कार्यं रमणं स्वस्य भक्तानां च यावत्ता तारतम्येन सिध्यति, तावत्तारतम्यं प्रकटयति । हि युक्तोपमर्थः । उत्कर्षापकर्षवैचित्र्यैर्विना समग्ररमणासिद्धेः । अत एव बाललीलादयो युक्तरूपा भवन्तीति दिक् ॥ १३ ॥

एवं विशेषलीलायास्साधनानि प्रकारं चोक्त्वा सामान्यलीलायाः साधनानि प्रकारं चाहुः ते हीत्यारभ्य, भवेदित्यन्तेन ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ।

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादया गुणजास्ते शुद्धाः प्रेम्णानिर्मुल्लभाः ।

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलमत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविभवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

ते पूर्वोक्ताः त्रयोपि मार्गाः द्विधा द्विप्रकाराः शुद्धमिश्रभेदात् । अन्यसामर्थ्य-
संवलित मिश्राः, तदसंवलितः शुद्धाः । मिश्रा अपि परस्परं त्रयाणां मिश्रणेन प्रत्येकं
विप्रकाराः । एवं भेदानां प्रयोजनमाहुः भगवत्कार्यसिद्धये इति । 'क्रीडामाण्डमिदं
विश्व'मित्यादिवाक्यैः विश्वस्य क्रीडार्थत्वात् । पुष्ट्यादीनां त्रयाणां स्वतः परतः मिश्रणे
ज्ञापकान् धर्मानाहुः पुष्ट्या....दुर्लभाः । पूर्वं सामान्यतोनुगृहीता विशेषानुग्रहं प्राप्ताः
१. पुष्ट्या चिमिश्राः । ते भगवदभिप्रायादिसर्वज्ञातारो भवन्ति, नारदादय इव, सर्वज्ञत्वमेव
तेषां लक्षणम् । पुष्टिस्था मर्यादामिश्रिताः भगवद्धर्मज्ञातारो भवन्ति, कविप्रभृतयो तव-
योगेश्वरा इव । पुष्टिस्थाः प्रवाहमिश्रिताः यत्किञ्चिद्भगवद्धर्मं ज्ञात्वा तीर्थाघटनपरा
भवन्ति । प्रवाहस्थाः पुष्टिमिश्रिताः भगवद्भजनानुकूलक्रियानुसारिणो भवन्ति । प्रवाहस्थाः
मर्यादामिश्रिताः सत्कर्मकर्तारो भवन्ति । प्रवाहस्थाः प्रवाहमिश्रिताः केवलं लौकिककि-
यारता भवन्ति । त एव आसुराः । मर्यादामार्गीयाः पुष्टिमिश्रिताः माहात्म्यज्ञानात्
भगवत्प्रीत्यर्थं कर्मकर्तारो भवन्ति । मर्यादामार्गीयाः मर्यादामिश्रिताः स्वर्गाद्यर्थं कर्मकर्तारो
भवन्ति । मर्यादामार्गीयाः प्रवाहमिश्रिताः लौकिकार्थं कर्मकर्तारो भवन्ति । प्रेम्णा
स्नेहेन शुद्धाः प्रेमविषयातिरिक्तस्फूर्तिरहिताः ते 'शुद्धपुष्टिस्थाः । तेऽतिदुर्लभा इत्यर्थः ।
भगवत्कार्यसिद्धये एवंप्रकारेण तेषां सर्गो निरूपितः । हि युक्तोयमर्थः । वैचित्र्यं
विना रमणासिद्धेः । तेषां फलमत्र निरूप्यते । तेषां फलमाहुः भगवानेवेति । धर्म-
धर्मिणोरभेदात् सर्वेषां धर्मधर्मिरूपेण भगवानेव फलं स यथा भुवि मत्तानां गृहादी
हृदये च यथा प्रकटो भवेत् गुणस्वरूपभेदेन, मत्तानां वा गुणस्वरूपभेदेन स्वरूपैक-
निष्ठानां पुष्टिमार्गीयाणां स्वरूपेण आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपेण प्रकटो भूत्वा फलं
ददाति, धर्मज्ञानादिपरेषु धर्मादिरूपेण स्थित्वा यथा फलं ददाति, तथा तत्तत्फलं तेषां
भवतीत्यर्थः । यद्वा । भगवानिति । गुणा ऐश्वर्यादयो धर्माः, स्वरूपं धर्मि । भगवानैश्वर्या-
दिपहुणयुक्तो यस्य भक्तस्यान्तःकरणे यथा येन भावेन प्रकटो भवति तत्प्रियं कर्तुं स्वरूप-
मेव तस्य फलमित्यर्थः । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैवे'ति प्रतिज्ञानात् ॥ १७ ॥
प्रमेयप्रमाणलीले तयोः प्रकारांश्चाभिधाय भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तुं आसक्ता-
नित्यारम्भ सार्धश्लोकत्रयेण समादधते ।

आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति कश्चित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्यापनाय हि ॥ १८ ॥

न ते पापण्डतां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवः ।

महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्पारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

यदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यास्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

यच्छणयत्वं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ।

प्रवाहस्था ये च अदीक्षिताः, ते चर्षणीशब्दवाच्याः सर्वमार्गेषु परिभ्रमणशीलत्वात् ते सर्ववर्त्मसु सर्वेषु मार्गेषु क्षणात् अल्पकालादेव तन्मार्गीयसङ्गं प्राप्य तन्मार्गधर्माचरणात् तन्मार्गीयसदृशा भवन्ति, नतु तेषां कुत्रापि रुचिः स्नेहोऽस्ति । तेषां तत्तन्मार्गीयक्रिया-
नुरूपं कामितं फलं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

लक्षणप्रमाणाभ्यामासुरान् जीवानाहुः प्रवाहस्थानित्यारभ्य श्लोकद्वयेन ।

प्रवाहस्थान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यज्ञदुर्ज्ञविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु ये पुनः ।

प्रवाह एव तिष्ठन्ति स्तोदरपोषणमात्रपराः, स्वरूपदेहक्रियातत्पराः, न तु धर्मा-
दिपराः, ते जीवा आसुरा ज्ञेयाः । ते च 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्यादिना भगवता
वर्णिताः । ते आसुराः द्विप्रकाराः अज्ञदुर्ज्ञभेदात् । 'प्रवृत्तिं चे'त्यादिनोक्ता दुर्ज्ञाः ।
तान् ये अनुसरन्ति तदुक्तकारिणो भवन्ति, ते तु अज्ञाः ॥ २४ ॥

ननु आसुराणामपि भक्तिः श्रूयते, सा कथं सम्भवतीत्याशङ्कायां समाधानमाहुः ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थस्तैर्न युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५ ॥

वस्तुतो यस्य भक्तिर्दृश्यते, स आसुरजीवो न भवति, किन्तु भगवदपराधेन भक्ता-
पराधेन वेदादिनिन्दया वा प्रवाहेऽपि समागत्य प्राप्तोपि तैः प्रवाहस्थैर्न युज्यते न
मिलति । तत्कुले जातोपि स पुष्टिस्थस्तैः प्रवाहस्थकुलधर्मैर्न युज्यते, न युक्तो भवति ।
'न वै जनो जात्वि'ति वाक्यात् । तर्हि भक्तिमतः कथं प्रावाहिकेषु जन्मेत्यत आहुः
कर्मणा जायते यत इति । यतः यस्मात् कारणात् भगवदपराधादिना प्रारब्धकर्मणा
वा जायते उत्पद्यते । देहस्य कर्माधीनत्वाद्यादृशं कर्म, तादृशो देहो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीवृद्धभाचार्यैः साधनादिविभेदतः ।

मार्गाः प्रोक्ता विचार्यैषु प्रविशन्तु फलार्थिनः ॥ १ ॥

भक्त्या श्रीवृद्धभाचार्यचरणाब्जयुगं ग्रभून् ।

प्रणम्य कृपया तेषां यत्नाद्भक्ताः सुखावहाः ॥ २ ॥

श्रीभक्तकल्याणरायेण श्रीगोविन्दसुतेन हि ।

पुष्टिप्रवाहमर्पादाविष्टतिः कृतिना कृता ॥ ३ ॥

इति श्रीविहलेश्वरचरणकमलैकतानश्रीकल्याणरायविरचिता पुष्टिप्रवाह-
मर्पादाविष्टतिः समाप्तिमसर्पत् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा ।

श्रीपीताम्बरकृतविवृतिसमेता ।

नमः श्रीवल्लभाचार्यचरणान्जनसेन्दवे ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादास्तारका येन शोभिताः ॥ १ ॥

न भेदस्ते कुत्राप्यतिरुचिर किन्तु प्रियतया

विभेदोऽतः स्वामिन् कृपय मयि दासेऽतिविधुरे ।

विभेदः केन स्यात् स्वकृतनिजपुष्टेरितरथा

प्रवाहादेः स्वीयप्रणतचरणप्रापक विभो ॥ २ ॥

श्रीवल्लभसुतचरणाम्भोरुहमकरन्दमत्तमधुषो यः ।

जयति निगूढत्रिसरणिमालयां तस्य झङ्कारः ॥ ३ ॥

इह हि चिद्रूपत्वेन भगवदंशत्वेन च तुल्येषु जीवेषु केषाञ्चित्पुरुषोत्तमप्राप्तिः, केषाञ्चिदक्षरस्य, केषाञ्चित्स्वर्गादेः, केषाञ्चिदन्यन्तमसः, सा श्रूयत इति कुतः फलभेदः, कुतो वा स्वभावभेदः, कथं वा केषाञ्चित्स्वभावविरुद्धे देहक्रिये, इतरेषां च तदनुसूते इत्यादिप्रकारेण सेवाफलविवरणादिग्रन्थश्रवणादन्यतश्च सन्दिहानानां सन्देहवारणाय तदुपायभूतमार्गतत्साङ्ग्यं निरूपयितुं बहूनां सन्देहानां भेदज्ञानादेव निवृत्तिं हृदि कृत्वा मार्गत्रयभेदनिरूपणं श्रीमदाचार्याः प्रतिजानन्ते पुष्टीत्यादि ।

पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ।

जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥

वक्ष्यामि सर्वसन्देहा न भविष्यन्ति यच्छ्रुतेः ।

एतन्मार्गत्रयं विशेषेणोत्कर्षादिरूपव्यावर्तकधर्मेण जीवादिभेदैः प्रवाहेण सर्ग-परम्पराया अविच्छेदेन फलेन च पृथक् पृथक् भिन्नं भिन्नं यथा स्यात्तथा वक्ष्यामीत्यर्थः । भेदकथनफलमाहुः सर्वेति । यच्छ्रुतेः उक्तभेदकचतुष्टयश्रवणात् । एतेन जगत्त्रयेके मार्गाः कथं त्रय एवोच्यन्त इत्यपि सन्देहोऽनेनैवापयास्यतीत्यपि बोधितम् । ज्ञाते स्वरूपे अन्यान्तर्भावस्यापि सुखेनैव ज्ञानात् । न चैकेनैव भेदसिद्धावितरेषां वैयर्थ्यं शङ्कम् । स्वरूपसाधनफलैक्यनिरासकत्वेन सर्वेषामेव सार्थक्यात् । अत्यन्तनिविकल्पज्ञान एव सर्वसन्देहनिरासात् ॥ १३ ॥

नन्वाश्रयसिद्धौ भेदकं वक्तव्यम्, प्रकृते तु पुष्ट्यादिशब्दवान्यानां मार्गाणामप्रसि-

दत्त्वात्तद्देदनिरूपणं गगनकुसुमसौरभमनुकरोतीत्याशङ्कयामाश्रयसत्त्वं सिसाधयिषवः पुष्टेः पूर्वमुद्दिष्टत्वात्तत्रैव पूर्वं प्रमाणमाहुः भक्तीत्यादि ।

भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

दशमस्कन्धे भ्रमरगीतस्थसन्देशे 'या मया क्रीडते'त्यारभ्य 'अचिरान्माम्-
वाप्स्यथे'त्यन्तस्य, 'युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेने'त्यादेः, 'दिष्ट्वा गृहेश्वर्य-
सकृन्मयि त्वया कृतानुवृत्ति'रित्यादेः, एकादशस्कन्धे च 'अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो
यदुनन्दन । सुगोप्यमपि वक्ष्यामी'त्यारभ्य 'तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्ये'ति श्लोकद्वया-
न्तस्य 'भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ । पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः
कारणं पर'मित्यादिभिर्भगवता भक्तिमार्गस्य कथनात्, 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यै-
कत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्य-
न्तिक उदाहृत' इति तृतीयस्कन्धे उक्तायाः 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्रयेनै-
वामुष्मिन्मनःकल्पनमि'त्याथर्वणोपनिषदि च श्राविताया भक्त्योर्मां उपायः प्रकारश्च
तस्य कथनात्, पुष्टिरस्ति 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्यादनुग्रहापरपर्याया तत्तद्भक्तिवी-
जभूता कृपा भगवति वर्तत इति निश्चयः । अन्यथा भगवानेवं भक्तिमार्गं न वदेत् ।
'निर्विण्णानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनामि'ति वाक्यादुभयोस्ताभ्यां फलसिद्धेरु-
क्तत्वात् 'न निर्विण्णो नातिसक्त' इत्यनेनोक्तस्येपत्सक्तस्य कामसद्भावात्कर्माणां कैश्चित्तेन
तदपूर्ता निर्वेदे ज्ञानेन च यदाकदाचिद्यथाकथञ्चित्फलसिद्धेः सम्भवात् । लोकेऽपि
स्वल्पधनसाधमर्णस्य तावद्धनग्रहणादिभिर्महर्णविमोक्तोत्तमर्णानुग्रहेण दर्शनात् । कष्ट-
साध्ये प्रायश्चित्तादौ पर्यदनुग्रहेणैव सुकरसाधनोपदेशस्य स्मृतिष्वपि सिद्धत्वात् । 'भवन्ता-
यनुगृहीतां याता वोऽनुग्रहादिव'मित्यादिषु तत्प्रार्थनादर्शनाच्च सुकरसाधनोपदेशवीजभू-
तानुग्रहे सिद्धे पुष्टिर्भगवत्यस्ति । सुकरसाधनरूपस्य भक्तिमार्गस्य कथनात् । यत्र यत्र
हितरूपसुकरसाधनकथनं तत्र तत्र चत्तर्यनुग्रहसत्ता । यथा उक्तपरिषदि । यत्र नैवं तत्र
नैवम् । यथा नृगसम्प्रदानविप्रादिषु, इत्यनुमानेन भक्तिरूपसुकरसाधनोपदेशाद्भगवति
तत्प्रतापं न सन्देह इत्यर्थः । स च धर्मान्तरमेव । न तु फलदित्ता । 'यस्यानुग्रह-
मिच्छामी'ति वाक्यात् । दित्सात्वे इच्छाकर्मत्वायोगात् । अत एव न परदुःखप्रहा-
नेच्छापि । नापि तदर्थको यत्नः । कृपयामि न तु यते इति तदुत्तरं व्यवसायदर्शनात् ।
कृपया यते दित्स्य इत्यादिप्रयोगाच्च । नापि ज्ञानम् । दुःखं जानन्नपि न दुष्टे कृपयति,
नास्य दुष्टस्य दुःखमिति जानन्न कृपयतीत्यादिप्रयोगात् । दृष्टत्वाच्चादृष्टविशेषः । द्वेषा-
दिवैलक्षण्याच्च न द्वेषादि । न च कृपयत्यनुगृह्णातीति मित्रशब्दामिलाप्यत्वाद्विज्ञानुष्यव-
सायगम्यत्वाच्च कृपयत्यनुग्रहयोर्मैदः शब्दः । लोके कृपाभिन्नतया तत्प्रसिद्धभावे धातुभेदप्रयो-
गादेसाद्देसाप्रयोजकत्वादिति । तस्मात्स्वीकारफलदित्मादिप्रयोजकं कृपापरपर्यायं धर्मान्त-

मेवेति निश्चयः । स च भक्त्युपदेशस्यैव भक्तेरपि कारणम् । यत्रानुग्रहाभावस्तस्य भक्ते-
रदानात् । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोग'मिति-
वाक्यात् । इदं यथा तथा भक्तिहेतुनिर्णये प्रपञ्चितं प्रभुचरणैः । तथा च सति भक्त्युपदेशो
वक्रानुग्रहपूर्वकः । सुकरसाधनोपदेशत्वात् । पर्वदुक्तसुकरप्रायश्चित्तोपदेशवत् । व्यतिरेके
कष्टसाध्यदितिपयोव्रतोपदेशवत् । अयमनुग्रहविषयः । भक्तिमत्त्वात् । नारदवत् । व्यतिरेके
सात्त्वादिवदित्यनुमानमपि तत्र प्रमाणं ज्ञेयम् । यद्यपि 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति
श्रुतिर्भगवत्प्राप्तेर्वरणैकसाधनत्वं वदन्ती 'स वरस्तया वृतः' 'कन्यां वृणीते' इत्यादिप्रयोग-
दर्शनात्स्वीकारात्मकत्वेन सिद्धस्य वरणस्यानुग्रहजन्यत्वात्तत्र प्रमाणं भवति, तथापि 'तस्यैष
आत्मा विवृणुते तनूँ स्वा'मित्युक्तस्य विवरणस्य स्वस्वरूपप्रकाशनात्मकत्वात्तत्र यत्कठं
लाभात्मकं ग्रहणं तस्य 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इत्यादिस्मृत्या भक्तिसाध्यताबोधनात्पर्यव-
सानतो भक्तिद्वारैव जातस्य ग्रहणस्य प्रमितिरूपत्वं बोधयति । भक्तिश्च मार्गेणैव प्रसीयते ।
स चोपदेशादेवेति हृदि कृत्वाचार्यैरेवमुक्तम् । श्रुतेर्वादकवलितत्वेन पुनः प्रयासकर-
णापाताच्च ॥ १ ॥ २ ॥

एवं पुष्टिसत्तां साधयित्वा प्रवाहसत्त्वे प्रमाणमाहुः द्वौ भूतसर्गाविति ।

'द्वौ भूतसर्गा'वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ।

वेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

प्रवहणं प्रवाहः । सर्गपरम्पराया अविच्छेदः । सोऽप्युक्तवाक्यादैवासुरविमेदेन
व्यवस्थितः कृतविभागः । यदि स न प्रवहेदाप्रलयम्, तदा विभागो मुधैव स्यात् । अतः
सोऽप्यस्तीत्यर्थः । मर्यादासत्त्वे प्रमाणमाहुः वेदस्येत्यादि । नियमानतिक्रमो मर्यादा ।
सात्र कर्मज्ञानादेस्तत्प्रकारनियमस्य बोध्या । सापि वेदस्य विधिमग्ननामधेयनिषेधार्थवा-
दात्मकस्यापौरुषेयनित्यशब्दस्य विद्यमानत्वात् व्यवस्थिता, 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादि-
भिर्विध्यादिभिः स्वर्गार्थं ज्योतिष्टोमं कुर्यात्, मन्त्रेणैव देवतां स्मरेत्, अग्निनामैव स्वाहा-
कारे वदेत्, ब्राह्मणं न हन्यात्, शीघ्रगामिनीं देवतां ज्ञात्वैव वायव्यालम्भः कर्तव्यो,
नान्यधेत्यादिरूपेण नियमेन कृतविभागा । यदि सा न स्यात्, तद्विमाजको वेदो न स्यात् ।
अतो विमाजकस्य वेदस्य विद्यमानत्वात्साप्यस्तीत्यर्थः । तथाच यद्यपि प्रवाहोऽस्ति । द्वौ
भूतसर्गावित्युक्तेर्व्यवस्थितत्वात् । यद्व्यवस्थितं तदस्ति दायादिवदिति मर्यादास्ति ।
तद्व्यवस्थापकस्य वेदस्य विद्यमानत्वात् । यद्व्यवस्थापकस्य वेदस्य विद्यमानत्वं तस्य सत्त्वम् ।
यथा यज्ञादेरित्यनुमानाम्यां तयोः सत्तापि सिध्यति, तथापि प्रवाहे प्रत्यक्षं मर्यादायां
या व्यतिरेकः प्रमाणत्वेन वर्तते इत्यनस्तदुभयसत्तासाधनाय नास्माभिः प्रयासः कृत इति
भावः । अत्रैवं स्वरूपनिश्चायनेन यावन्तः पुष्टिप्रयुक्ता मार्गा भक्तिरूपास्तौ पुष्टिमा-

गोऽन्तर्भवन्ति, ये लौकिकाः सर्गपरम्परां न विच्छिन्दन्ति, ते प्रवाहेऽन्तर्भवन्ति, ये वेदनियमं नातिवर्तन्ते ते मर्यादायामन्तर्भवन्तीत्येवं बुद्धिसौकर्यात्रयो मार्गा ज्ञेयाः सन्देहनिरासेषुभिरिति बोधितम् । न च भगवद्वाक्ये 'योगास्त्रयो मया प्रोक्ता' इति ज्ञानकर्मभक्तीनामेवोपायतया मार्गत्वबोधनादेतेषां कथं मार्गत्वमिति शङ्कम् । भक्तेर्विचारे तन्मूलभूतानुग्रह एव मार्गत्वस्य पर्यवसानेन, सर्गपरम्पराविचारे 'जायस्व प्रियसे' ति श्रुत्युक्तजन्माद्यनुच्छेदरूपफलहेतुतायाः प्रवाह एव पर्यवसानेन, ज्ञानकर्मफलस्य चोक्तविधिनियमादेव भवनेन तद्धेतुतायास्तदनतिक्रम एव पर्यवसानेन, तात्पर्यतत्त्वेषां मार्गत्वस्याप्रत्यूहत्वात् । एतेनैव 'प्रवाहपुष्टिमर्यादाः कुत उत्प्रेक्षिताः किल । दृष्टं वा कुत्रचिद्वन्धे मूलमत्र निरूप्यता' मिति भ्रान्तपर्यनुयोगोऽप्यपास्तो बोध्यः ॥ ३ ॥

अतः परं भेदसाधनार्थं यतन्ते । तत्र, नन्वस्तु पुष्ट्यादिसत्ता । तावता परस्पर-विवेकस्तु न सेत्स्यति । तथाहि । 'फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन फलमात्रं भगवतः सकाशादेव । ब्रह्मवादे च चैतन्यभेदाभावाच्चाभेदमात्रं नोपास्यभेदः । अतो लोकास्तत्तन्नाम्ना भजन्तोऽपि तत्तत्फलार्थं तमेव भजन्ते प्रावाहिका अपि । ततः फलं च लौकिक-मलौकिकं प्राप्नुवन्तीति सर्वेषां भक्तत्वाविशेषाद्भक्तिमार्गस्य चानुग्रहप्रयुक्तस्य सर्वान् प्रति तुल्यत्वात् प्रवाहाद्विवेकः शक्यवचनः । मर्यादा तु वेदोक्तत्वाद्विवेकैवेति द्वावेव मार्गाव-न्युपगन्तव्यावित्याशङ्कयामाहुः कश्चिदेव हीति ।

कश्चिदेव हि भक्तो हि 'यो मद्भक्त' इतीरणात् ।

न सर्वोतः प्रवाहाद्धि भिन्नो वेदाच्च भेदतः ॥ ४ ॥

'यदा यस्ये'ति वचनाद्वाहं वेदै'रितीरणात् ।

सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ५ ॥

गीतायां 'यो मद्भक्तः स मे प्रिय' इति भगवता यच्छब्दोपबन्धेन कस्यचिदेव भक्तत्वं बोधितम् । अतो न सर्वोऽपि लोको भक्तः । एवं परिसंख्याते भक्ते तत्प्रयोजको मार्गोऽपि प्रवाहाद्भिन्नः असङ्कीर्णः । तथाच भजनमात्रं न भक्तिः । किन्तु प्रियत्वप्रयोजकं भजनम् । अत एव 'अनपेक्षः शुचिर्दक्षः' 'मय्यर्पितमनोबुद्धि' रित्यादि विशिनष्टि । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थ'मित्यत्रापि 'चतुर्विधा भजन्ते मा'मिति भक्तिमेवोपक्रम्य ज्ञानिनो भक्तसा-त्त्वत्वं वक्ति, न केवलज्ञानिनः । तेन तादृशभक्तेरेव मार्गत्वात्तद्भक्त्यायाः पुष्टेः प्रवाहेणासा-श्रय्यात्सिद्धात्रयो मार्गा इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवम्, तथापि मर्यादया सादृश्यं दुर्वारम् । तथाहि । भक्तिमार्गो नाम किं श्रवणादिसरणिरूपः, उत 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु तुष्टः सर्वतोऽधिकः । सेहो भक्तिरिति प्रोक्तम्या मुक्तिर्न चान्यथे'ति पञ्चरात्रोक्तमाहात्म्यज्ञा-नपूर्वकग्रेदसरनिरूपः । आद्यभेत्, 'पारयति रमन्ति भजती'त्यादिश्रुतिभिदः । द्वितीय-

श्वेत, सृष्ट्यादिवाक्यैर्माहात्म्यस्य 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'त्यादिभिर्निरुपाधि-
प्रीतिविषयत्वस्य च प्रतिपादनान्माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्येह एव श्रुतेस्तात्पर्यमिति तद्वोचरः ।
पुराणानां श्रुत्युपबृंहणत्वात्तदुक्तत्वेऽपि श्रुतिमूलकत्वेन विधिविषयत्वान्मर्यादातो नाति-
रिच्यते । यत्पुनर्देवान्तरभजनम्, तदपि 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ती'ति श्रुतेर्भगवद्भजन-
मेवेति द्वावेव मार्गावित्याशङ्क्यामाहुः वेदाच्च भेदत इति । वक्ष्यमाणहेतुभिः वेदात्
वेदोक्तमर्यादामार्गाच्च । लोकादपि भेदं प्राप्य पुष्टिरस्तीत्यन्वयः । अनुग्रहः स्वविषयं पुष्णा-
तीति पुष्टिः । कर्तरि क्तिच् । सेतुर्विधृतिरितिवत् । वेदादिति वाच्यवाचकयोरभेदोपचारा-
न्निर्देशः । तथाच, 'यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके
वेदे च परिनिष्ठिता'मित्यत्र लोकवेदौ पृथङ्निर्दिश्य भगवदनुगृहीतस्य तयोराध्यात्म्यागं
वक्ति । यद्यनुग्रहो लौकिकेषु वैदिकेषु वा साधनेषु प्रविशेत्, तदैवं सामान्येनारुचिं न
वदेत् । किञ्च । 'नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि
मां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च
परन्तपे'त्यत्र वेदादिपदैरुक्तानां ब्रह्मचारिवनस्थगृहस्थवर्माणां 'श्रेयान् द्रव्यमयायज्ञाज्ज्ञान-
यज्ञः परन्तपे'ति वचनादिहेज्यापदसङ्गृहीतस्य यतिवर्गस्य ज्ञानसाधिं दर्शनसाधनत्वमुपल-
क्षणविधया निषिध्य स्वविषयकस्य ज्ञानस्य ज्ञानफलयोर्दर्शनप्रवेशयोश्चानन्यभक्तिसाधनकत्वं
वदति । तेनापि ज्ञायते, अनन्या भक्तिर्नोक्तधर्मेषु प्रविशति, केवलैव च फलं साधयतीत्य-
तोऽपि तत्कारणभूता पुष्टिस्तथा । किञ्च । 'नायमात्मे' ति श्रुतावपि प्रवचनादिनिषेधपूर्वकं
वरणैकलभ्यत्वं वृतं प्रत्येव स्वस्वरूपविवरणं चोक्तम् । तेन वरणस्यैवोत्कर्ष उक्तः । वरणं
चानुग्रहप्रयुक्तोऽङ्गीकार एव । तथा 'अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन । सुगोप्यमपि
वक्ष्यामि' 'रामेण सार्धं' 'प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्' 'भक्तिं लब्धवतः
साधोः किमन्यदवशिष्यते' 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्' 'वशे
कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्त्रियः सत्यानि यथा' 'केवलेन हि भावेन' 'ता मन्मनस्का' इत्या-
दिषु भक्त्युत्कर्षकधनेनापि तत्कारणीभूतपुष्टेर्वोत्कर्षः सिद्धः । अतो वेदोक्तत्वेऽपि वेद-
तात्पर्यगोचरत्वेऽपि जीवकृतवैधसाधनेष्वप्रवेशात्तदसाध्यसाधनात्फलवैलक्षण्याच्च स्वरूपतः
कार्यतः फलतथोत्कर्षाच्च वेदोक्तसाधनेभ्योऽपि भिन्नैव तत्तदाकारिका पुष्टिरस्तीत्यतो हेतोः
सिद्धं मार्गत्रयमित्यत्र न सन्देह इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु भवत्वेवं स्वरूपविवेकः, तथापि 'धर्मः खनुष्ठितः पुंसां विष्वक्मेनकवासु यः ।
नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम्' । श्रेयः श्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विमो क्रियन्ति
ये केवलबोधलब्धये । तेषामसौ क्लेश एव शिष्यते नान्ययया स्थूलनुपायवानिनाम्'
'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरखन'मित्यादिभिः केवलस्यैव निन्दा-
स्मरणान् 'निश्चयायामुरी मने'त्यादौ प्रवाहैकदेशस्यैव तथात्वात्तादृशमेवार्थान्वयत्वादसा-
धनत्वमोघनेन 'यदा यस्मे'त्यादीनां चारितार्थ्यादेवमर्गस्यानिन्दया 'मर्वेऽधिकारिणो एव

विष्णुभक्तौ यथा नृपे'त्यादिभिश्च तस्य सर्वस्यापि भक्त्यनुकूलत्वेन 'दानव्रततपोहोमजप-
स्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते' 'ज्ञानी च भरतर्षभ'
'आत्मारामाश्च मुनय' इत्यादिभिर्मक्तिसाधनतास्मरणाच्चाङ्गभावेन प्रवाहमर्यादयोर्भक्तिशरी-
रप्रवेशे एको मार्ग एवास्तु, न त्वत्यन्तविवेक इत्याशङ्कामनूय दूषयन्ति मार्गैकत्वेऽपीति ।

मार्गैकत्वेऽपि चेदन्त्यौ तनू भक्त्यागमौ मतौ ।

न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥ ६ ॥

अपिः पूर्वपक्षगर्हायाम् । उक्तरीत्या मार्गैकत्वे अन्त्यौ मर्यादाप्रवाहौ भक्त्यागमौ
भक्तेरागमोऽभिव्यक्तिर्याभ्यां तादृशौ तनू अङ्गभूतौ मतौ त्वयाङ्गीकृतौ । यद्वा । तनू न्यून-
फलसाधनत्वादल्पौ । हेतुगर्भं विशेषणम् । तनुत्वात् उक्तरीत्या भक्तिहेतू शास्त्रसम्मतौ
चेत्, तदङ्गत्वं हेतुत्वं वा न युक्तम् । हि यस्माद्धेतोः वैदिको मार्गः सूत्रतः
कर्मज्ञानविचारकेभ्यो भीमांसाद्वयसूत्रेभ्यो युक्त्या तत्तत्फलयोजनया हि निश्चयेन भिन्नः ।
सूत्रे हि जैमिनीये 'शेषः परार्थत्वादि'ति लक्षयित्वा 'कर्म फलार्थत्वादि'ति कर्मणः फलशेष-
त्वमुक्तम् । फलं च ज्योतिष्टोमादिवाक्ये स्फुटम् । विश्वजिदादिवाक्ये तु 'स स्वर्गः स्वा-
त्सर्वाग्रत्यविशेषादि'त्यनेन व्यवस्थापितमिति कर्माणि तावता चरितार्थानि शेषित्वेन भक्तिं
नोपेक्षन्ते । एवं 'अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तमि'ति वैयासे
सूत्रे 'परं ब्रह्मतयो धारयति रसति भजति ध्यायति प्रेमति शृणोति श्रावयत्युपदिशत्या-
चरति सोऽमृतो भवती'ति भगवद्दर्माणां मुक्तिसाधनत्वमायवर्णोपनिषदि श्रुतम् ।
'तमेवं विद्वानमृत इह भवती'ति तैत्तिरीये श्वेताश्वतरे च ज्ञानस्य श्रुतम् । तत्र किं सर्वेषां
कारणता, उत ज्ञानस्येवेति सन्देहे, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'त्यन्यनिषेधात् साधन-
वैजात्ये फलवैजात्यस्य दृष्टस्य मुक्तावयुक्तत्वात् 'भक्त्या मामभिजानाती'ति भक्तेर्ज्ञानोप-
क्षीणत्वाच्च ज्ञानादेव मोक्ष इति प्राप्ते, 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि अस्थूलमनणु' 'अथ परा यया
तदक्षरमधिगम्यते' 'ब्रह्ममग्राहमि'त्यादिश्रुत्युक्तानामक्षरधियामक्षरविषयकज्ञानानाम् ।
तुः पूर्वपक्षनिरासे । अवरोधो मुक्तिसाधनेषु सद्ब्रह्मः । सः सामान्यतद्वावाभ्याम् । उक्त-
श्रुतौ यथा धर्माणां पुरुषोत्तमसम्बन्धित्वं श्रुतम्, तथा तैत्तिरीयखिले 'अम्भस्पार' इत्युप-
क्रम्य, 'तदक्षरे परमे ज्योमन्त्रि'ति भगवत्स्थानत्वेनाक्षरस्यापि श्रुतम् । अतो भगवद्दर्मा-
क्षरयोः सामान्यम् । तथा 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतौ यस्तद्वावः जानिनो ब्रह्म-
माय उक्तः, सोऽपि 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मे'त्यत्र परमभक्तिप्राप्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पाद-
कत्वेन स्मृत इति ताभ्यां हेतुभ्याम्, न तु साक्षात्पुरुषोत्तमप्राप्तिसाधनत्वेन । नन्वेवं
स्मृतानुष्यते । श्रुतौ तु तत्र विश्राम्यते इति विरोधः । किञ्च । अक्षरमप्यविशिष्टमिति
तद्विन्मु केवाचित्तत्सायुज्यम्, केवाचिद्वक्तित्वम् इति निहेतुकं वैषम्यम् । तदुभयं कथं
निरमनीयमिव्याशङ्कायां दृष्टान्तेनाद औपमदयदिनि । यथा उपसदाख्यकर्ममन्वन्धिनि
तानूनप्ररराशांसे कर्मणि 'अनाष्टमम्यताष्टमि'नि मध्येन तानून'त्राख्यं भीवाज्या-

स्तुति चतुरवत्तमाज्यं षोडशर्त्विजः 'अनु मे दीक्षामि'ति मन्त्रेण यजमानश्च स्पृशन्ति । तत्र कल्पे श्रुतौ च श्रूयते 'यमृत्विजं कामयेत यज्ञयशसमृच्छेदिति तं प्रथममवमर्शये'दिति । अत्र सर्वेषामृत्विजां तुल्यत्वेऽपि यथा यजमानेच्छया फलवैषम्यम्, एवमिहापि भगव-
दिच्छया । अत्र सम्मतिमाह तदुक्तमिति । गीतास्त्विति शेषः । 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ती'-
त्यादिना, 'पुरुषः स परः पार्थ मत्तया लभ्यस्त्वनन्यये'त्यन्तेन तथाचोपबृंहणत्वान्न
विरोधो, नापि निर्हेतुकं वैषम्यमिति प्रतिपादितम् । अतो मर्यादामार्गीयं ज्ञानमपि स्वार-
स्येन मोक्षमेव शेषित्वेन गृह्णाति, न भक्तिम् । तथाच मीमांसाद्वये कर्मज्ञानयोस्तत्तन्मुख्य-
फलस्य पृथङ्गिरूपणेन केवलाङ्गभूतप्रयाजादितुल्यत्वाभावात्सूत्रतो वैदिकमार्गो भिन्नो,
'दानव्रततपोहोमे'त्यादिवाक्यसिद्धोऽनुग्रहयुतश्च भिन्नः । एवं दैवसर्गात्मा प्रवाहोऽपि
मोक्षशेष एव, 'दैवी सम्पद्धिमोक्षाये'ति वाक्यात् । इतरस्तु बन्धशेष इति दूरापास्तं
भक्तिशेषत्वम् । यदि प्रवाहो भक्तिशेषः स्यात्, भगवानेवम्भावं तत्सम्पत्तेर्न वदेदिति
युक्त्या वैदिकः सर्गोऽपि भिन्नोऽनुग्रहयुतश्च भिन्न इत्यनुपदं साधनीयम् । अतः केव-
लानां त्रयाणां स्वरूपमत्यन्तविविक्तमेवेति सिद्धं मार्गत्रयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं स्वरूपं विविच्य उक्तवाक्यैः संयोगपृथक्त्वेन भक्तिशेषत्वे मार्गैक्यं दुर्वारमि-
त्याशङ्कायां पूर्वोक्तविवेकोपपत्त्याय युक्तिमप्याहुः जीवेत्यादि ।

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ।

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गो द्वयोरपि निषेधतः ॥ ७ ॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ।

'ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास' इति श्रुतौ स्तुतिक्रियावतां जननशालिनां चेतनानां
नित्यत्वश्रावणाद्यथा पुष्टिमार्गो भिन्नत्वं इतरवैलक्षण्यम्, तद्वत् 'नायं सुखापो भगवान् देहिनां
गोपिकासुतः । ज्ञानिनां चात्मपोतानां यथा भक्तिमतामिहे'ति वाक्ये द्वयोर्देहिज्ञानिनोर्नि-
षेधतः सुखेन भगवत्प्राप्तिनिषेधादपि भिन्नत्वम् । यदि सर्वजीवदेहकृतीनां नित्यत्वं स्यात्,
कीरय इत्यादि विशिष्य श्रुतिस्तन्नित्यत्वं न वदेत् । ब्रह्मवादे नित्यत्वस्य विशिष्टाद्वैतद्वैतवा-
दयोरनित्यत्वस्य मायावादे मायिकत्वस्य सर्वेष्वविशिष्टत्वात् । एवं सत्यपि यदेवं वदति,
तेन तादृशतद्विशिष्टः पुष्टिमार्गो भिन्न एव । किञ्च । यदि पुष्टिमार्गस्येतरविवेको न स्यात्,
उक्तवाक्ये द्वयोः सुखेन भगवदार्तिं न निषेधेत् । यस्मादेवम्, तस्मान्मार्गो भिन्न इति ।
पूर्वश्लोकस्थयुक्तिपदस्यैवायं प्रपञ्चः । एवञ्च ज्ञानादिमार्गो यदि पुष्टिमार्गः स्यात्, साक्षादेव
पुरुषोत्तमप्रापकः स्यात् । यदि तथा स्यात्, 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतिर्वागाद्य-
प्राप्यत्वं न वदेत् । 'नैतन्मनो विशती'त्यादि योगेश्वरा न वदेयुः । तथा उक्तवाक्ये
ज्ञानिनां देहिनां च तां न निषेधेत् । निषेधो यद्यन्यार्थः साद्, 'यथा भक्तिमता' मिति
न वदेत् । 'भक्त्या त्वनन्यये'ति 'यमेवैव वृणुत' इति स्पृथिथुती न वदेताम् । यस्मादेवं

तस्मात्तथेत्यादयोऽप्यनुसन्धेयाः । एवं नानाप्रमाणैर्मार्गस्वरूपभेदे सिद्धे मर्यादामार्गीयाणां 'श्रोतव्य' इत्यादिषु श्रवणादीनां यद्दर्शनसाधनत्वमुच्यते, तत् 'नायमात्मे'त्यादिपूर्वोक्त-
श्रुतिस्मृत्यनुरोधाद्भक्तिरूपाणामेव । न तु केवलानाम् । परमात्मनस्तत्राप्रकाशादक्षरा-
त्मन्येव पर्यवसानात् । 'क्लेशोऽधिकतर' इति वाक्याद्दुःखसाहचर्यं च कंचित् । ततो
मर्यादामार्गीयाण्येव तानि । 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्रापि तदनुरोधात्स्वकरणकमेव ज्ञान-
मुच्यते । यथाविर्भवेत्तदा विद्यादिति । आविर्भावस्तूक्तप्रनाडीकमक्त्यैव । 'तमेव विदित्वे'-
त्यत्रापि 'ते ध्यानयोगानुगता' इत्युपक्रमात् मध्ये च 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावादि'-
ति कथनात्सर्वभावेनाश्रयणरूपामुपासनामपेक्ष्यैव ज्ञानमुच्यत इति तादृग्ज्ञानकारणीभूत-
भावस्य बीजभूतानुग्रहमन्तरेणाभावादुक्तैव प्रनाडी । एवं धर्मदानादयो भक्त्युत्पादकसं-
हितोत्तरीतिबोधकैकादशस्कन्धोदितप्रकारेणानुष्ठीयमाना भक्तिसाधनतां यान्ति । स प्रका-
रोऽप्यनुगृहीतानामेवार्थं भगवतोक्तो भिन्न एव । न तु गीमांसितः । तत्र तथानुसन्धा-
नस्य विचारादर्शनात् । अतो विचारितास्तत्तत्फलसाधका एवेति यथाविचारं मर्यादां
प्रवाहं वा नातिवर्तन्ते । तथैव योगादयो वामादीनि बाह्यानि च स्वस्वशास्त्रोक्तफलसाधनाय
प्रवृत्तानि । अतः सर्वाण्यसङ्कीर्णानि । तदेतत्सर्वं हृदिकृत्य व्यावर्तकधर्मेण पुष्टिमार्गभेदसाधन-
मुपसंहरन्ति प्रमाणभेदादित्यादि । अत्र यद्यपि पुष्टिमार्गस्वरूपभेदनिरूपणस्यैवोपसंहारः
कण्ठादुक्तः, तथापि मर्यादाप्रवाहयोरपि प्रसङ्गात्सिद्धो ज्ञेयः । अग्रे 'प्रवाहस्थान्प्रवक्ष्यामि
स्वरूपाद्भक्तियायुता'निति स्वरूपादिभेदयुतजीवभेदनिरूपणस्यैव प्रतिज्ञानात् । अन्यथा
सोऽपि व्यावर्तकप्रमाणभेदैः स्वरूपबोधनाय प्रतिज्ञातः स्यात् ॥ ७ ॥

एवं प्रमाणबलेन मार्गस्वरूपभेदः साधितः । तेन मार्गत्रयप्रमितौ जनितायां प्रमेय-
बलेनापि सिद्ध एवेत्यतः साधनभेदेन मार्गत्रयभेदं साधयितुं जीवादिभेदयुताविच्छिन्न-
सर्गेण पुष्टिभेदसाधनाय सामान्यतः सर्गभेदनिरूपणं प्रतिजानते सर्गभेदं प्रवक्ष्यामीति ।

सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपाद्भक्तियायुतम् ॥ ८ ॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ।

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥ ९ ॥

ननु 'यथाग्रेः धुद्रा निष्कुलिङ्गा' इति श्रुतौ जीवमात्रस्योत्पत्तिकेप्रकारिकैवोक्तेति
तेषु वैलक्षण्यस्यासंभवे तद्देहेषु मौक्तिकत्वादेस्तुल्यत्वात्तत्क्रियास्यपि तदनुरूपत्वादेस्तुल्यत्वा-
त्साधनसादृश्यं यत्रलेपायितत्वेन सर्गभेदनिरूपणं व्यर्थम् । तथा सति नात्यन्तं विवेक
इत्यत आहुः स्वरूपाद्भक्तियायुतमिति । तथायैतत्सन्देहनिरासाय तद्भेदोऽपि प्रमाणो-
परीकरिष्यत इति भावः । तदेवाहुः इच्छामात्रेणेत्यादि । अग्रेच्छामात्रेणेत्यनेन 'यद्दु म्यां
प्रजापेयेती' नि श्रीनमालोचनं निमित्तमेतन्नोक्तम् । तेनतदाकारिकेच्छारूपो भगवानेव

निमित्तम् । तेन हेतुना मनआदिभिः स्वस्य रूपैः समवायिभिः प्रवाहादीन् सृष्टवान् । तत्र मनसा प्रवाहसृष्टिरेकादशस्कन्धे 'पुरुषः प्रकृतिश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ । एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मक' इत्यनेनोक्तेति ज्ञायते । विकल्पत्वकथनात् । श्रुतौ च 'असतोऽधि मनोऽसृज्यत, मनः प्रजापतिमसृजत, प्रजापतिः प्रजा असृजत, तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितमिति जाग्रति वहिः सृष्टिरुच्यते । तथा 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत' इति स्वप्ने उच्यते । यत्र मनसा वहिः सृजति, तत्र मायापि सहोपादीयते । अत एव नृसिंहतापनीयश्रुतौ वटवीजदृष्टान्तमुक्त्वा 'तथेयमपि स्वाव्यतिरिक्तानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'त्याद्युच्यते । अत एव 'यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्म्या श्रवणादिभिः । नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमय'मिति भगवतापि उभयमयत्वमुच्यते । अत एवासुराः सृष्टिकर्तृत्वं ब्रह्मलक्षणमस्यां दृष्ट्वा मायामेवोपासते । तदपि श्रावितं मण्डलब्राह्मणे 'मायेत्यसुरा' इति । इयमेव सृष्टिरन्तरमन्यदित्यादिशब्दैर्व्यवहियते श्रुतौ—'यद्युष्माकमन्तरं चमूवे'ति । 'मायया ह्यन्यदिवे'ति । मायावादिनश्चैतमेवावलम्ब्य ब्रह्मवादिभिः प्रत्यवतिष्ठन्ते । इयं च सत्यसृष्टिमुपधाय तदुत्तरं च जन्यते । अत एव नृसिंहतापनीये योनित्वमात्मन एवोच्यते । अनुमानं च, विमतः प्रपञ्चः सत्यसृष्ट्युत्तरकालीनः । मायामनोमयत्वात् । स्वाप्तिकैन्द्रजालिकवत् । व्यतिरेके, तत्तन्मतस्य सत्यप्रपञ्चवत् । एतेनैवार्थादेव सत्यसृष्टिसिद्धिरपि । इयमेव निबन्धे 'महेन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्माययासृजदि'त्यनेन सङ्गृहीता । तथाच व्यामोहिका स्वतः सत्कार्याक्षमा सदुपधानेन तत्तत्क्षमा सृष्टिः प्रवाहसर्ग इति सिद्धम् । तथाच मनसा व्यामोहबहुलं प्रवाहं सृष्टवानित्यर्थः । वचसा सृष्टिश्च 'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्दव इति पिद्वन् तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति शस्त्रं विश्वानीति स्तोत्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति, स मनसा वाचं मिथुनं सममवदिति, स भूरिति व्याहरन् भूमिमसृजते'त्यादिश्रुतिषु, 'सर्वेषां स तु नामानि रूपाणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संज्ञाश्च निर्ममे । नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वर'इत्यादिस्मृतिषु च स्फुटा । न चात्र तृतीयाप्रयोगात्करणत्वमेव, नोपादानत्वमिति वाच्यम् । 'मृदा घटं निर्मिमीत' इत्यादावपि तथा प्रयोगात् । न चैवं ब्रह्मोपादनत्वश्रुतिव्याकोपः । 'वाचाऽविरूपनित्यया' 'वेदो नारायणः साक्षादि'त्यादिभिर्भगवद्रूपताबोधनेन तन्निवृत्तेः । न च शब्दस्यार्थोत्पादकत्वमसङ्गतमिति वाच्यम् । शब्दतन्मात्रादाकाशोत्पत्तेः स्मृतिशतसिद्धत्वात् । तथा वर्णात्मकादपि तदुत्पत्तौ बाधकामावात् । वस्तुतस्तु 'वेदा यथा मूर्तिधराक्षिष्ट'इति वाक्याद्वेदाभिमानिदेवतै-

वोपादीयते । अत एव 'ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । भूतं भवद्भ-
विष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव । सर्वं हेतद्भवेति
माण्डूक्येऽपि श्रूयते । नामसृष्टौ तु नाद एव प्रणवद्वारोपादीयते । अत एव द्वादशस्कन्धे
ॐङ्कारमुपक्रम्य 'स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं
सनातन'मित्युक्तम् । 'स एष जीव' इत्यादि च । तेन वेदपुराणाद्यात्मकसृष्टेः प्रणव एवो-
पादानम् । एवञ्च, 'मनः पूर्वं वागुत्तर' इत्यादिश्रुत्या वाचो मनःपूर्वकत्वश्रावणात्, 'वचसा
वेदमार्गं ही'त्यत्रार्थादेव मनःपूर्वकत्वसिद्धिः । तथाच मनस्समाधिपूर्वकं वचसा वेदमार्गं
सृष्टवान् । हि युक्तश्चायमर्थः । तेन मार्गेण भगवान् प्राप्यत इति । यतो हरिः सर्वदुः-
खहर्ता । तथाच वेदमार्गं विना जीवानां दुःखनिवृत्तिर्न स्यादतस्तथा कृतवानित्यर्थः ।
एतदेव 'तेने ब्रह्म हृदे'त्यनेनोच्यते । अत एव 'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वा'दिति
सूत्रकारोऽपि रूपसृष्टेर्नामसृष्टेर्भेद क्रमेणाह । तथा 'रूपप्रपञ्चकरणादासक्तस्वांशवारणे ।
श्रुतिमात्मप्रसादाय चकारात्मानमेव स' इत्याचार्यैर्निबन्धे निरूपितम् । इदमत्राकृतम् ।
'स वै नैव रेम' इति श्रौते सन्दर्भे रमणार्थमेव प्रपञ्चरूपेणाविर्भाव उच्यते । तथाच
रमण वैचित्र्यं विना न सम्भवतीति सर्वेषामविद्यया स्वशक्त्या तत्तदासक्तिरूपं बन्धं
सम्पादितवान् । पश्चात्सर्वे एते दुःखिता एव मविष्यन्तीति करुणया वेदमार्गकरणं
दुःखनिवर्तकम् । अतो मनस्समाधिपूर्वकत्वमुच्यते । तथाच येषां वेदमार्गेण मुक्तिस्ते
दैवजीवाः ॥ येषां बन्ध एव ते आसुराः । 'दैवी सम्प'दिति वाक्यात् । पुष्टिं तु कायेन ।
'कस्य रूपमभूद्देहा तत्कायमभिचक्षत' इति कायपदनिर्वचनात् । 'स इममेवात्मानं
देहापातयत्ततः पतिश्च पत्नी चामवता' मिति पुरुषविधवाक्षणे श्रावणात्स्वरूपसैवानेकधा
भवनम्, स्वरूपं चानन्द एवेत्यानन्देनेत्यर्थः । तत्रापि निश्चयः नितरा चय एकीभावो यस्य
तादृशोऽतिसाधनः । तेन मनोवचःपूर्वकत्वमर्थादेव सिद्धम् । गोवर्धनोद्धरणप्रसङ्गे
तथात्व स्पष्टम् । तस्यामानन्दांशदेर्न तिरोभावः । एतद्यथा तथा विद्वन्मण्डने निबन्धे
च स्पष्टम् । यद्यपि पूर्वत्र समवायित्वं भगवत एवेति तस्यापि कायेनैव सृष्टिरायाति,
तथापि तत्र समवायित्वे सञ्चितोरेव प्राधान्यम्, अत्र तु केवलानन्दस्येति भेदः । अथवा ।
मर्यादायाः समवाय्यप्यक्षरमेव । 'मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । भरस्यानि
सर्वमूतानि न चाहं तेऽप्यवस्थितः' 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः' 'अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वा'
इत्यादियान्यैर्मर्यादासृष्ट्युपादानकारणत्वेनाक्षरं ब्रह्म निरूपयित्वा, 'परस्वस्मात्तु भावोऽन्य'
इत्यादिना तस्य धरात्परत्नमुक्त्वा, तस्य स्वधामत्वं चोक्त्वा, अत्रे 'पुरुषः स परः पार्थ
मेतस्या लभ्यस्त्वनन्यये'नि स्वस्य ततो भिन्नत्वं मणितवान् भगवान् । अत एव 'एकांशेन
विनो जग'दिति स्पष्टमेव सङ्गच्छते । अथ 'एकांशेने'नि कथनाद्भगवदंशस्याक्षरस्य मर्या-
दामनवापित्तमवगम्यते । काठपथ्येऽपि तस्याभिन्नत्वादविरोधः । अत एव गृहदामनपुराणे
ब्रह्मवाक्यं 'मधरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तम'मिति । अत एव 'द्विरूपं तद्वि सर्वं

स्या' दिति सिद्धान्तमुक्तावल्यामाचार्यैर्निरूपितम् । एवं प्रवाहेऽपि मायामनोरूपः समवायी । द्वे अस्य बीजे' इत्यारभ्य 'मायामयं वेद स वेद वेद' मिति भगवता निरूपणात् । न च मिथ्यात्वं सर्वस्य । मायामात्रस्यैव तथात्वात् । सन्ध्याधिकरणेन तथा निश्चयात् । अत्र मात्र-पदाभावात् । कात्स्न्येनाभिव्यक्तस्वरूपत्वाच्च । मायायाः शक्तितया सतीत्वेन भयतो विकारा-र्थत्वेऽप्यदोषाच्च । अतोऽहङ्कारस्य चिदचिद्वन्निरूपत्ववद्वावहारिकप्रवाहस्य सदसद्वन्निरूप-तया सत्यत्वस्यापि विद्यमानत्वान्न कोऽपि शङ्कालेशः । पुष्टौ तु पुरुषोत्तम एव सर्वांशेन कार्यकारणरूप इत्यभिप्रेत्य कायेनेत्युक्तम् । अत एव श्रुतौ साक्षात्परम्पराम्यां सृष्टिः स्वस्यैव सर्वरूपेण भवनं चेति प्रकारत्रयेण सृष्टिकथनम् । अत एव तैत्तिरीये ब्रह्मवित्प्र-पाठके 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'स आत्मानं स्वयमकुरुते'ति वारत्रयं सृष्टिरुक्ता । वैजात्याभावे तथा कथनमप्रयोजनकं स्यात् । तस्मान्न कोऽपि शङ्कांशः । कारणवैजात्ये फलवैजात्यन्यायस्य तुल्यत्वात् । अवा-न्तरभेदास्त्वेतेष्वेवान्तर्भवन्ति । एतच्च लीलासृष्टेर्भगवदात्मकत्वं 'नारायणसमो गुणै' रित्यत्र 'तमद्भुतमि'त्यत्रापि च निर्णीतं श्रीमदाचार्यचरणैः । अत एव 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म' 'दहर उत्तरेभ्य' इत्यादिश्रुतिसूत्रैर्भगवल्लीलासृष्टेर्भगवद्रूपत्वमुच्यते । बृहद्ब्रह्मपुराणे 'आनन्दमात्रमिति यद्ददन्तीह पुराविदः । तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देवो वरो हि न' इति श्रुतिभिः प्रार्थितो भगवान् 'स्वलोकं प्रकृतेः परम् । केवलानुभवनानन्द-मात्रमक्षरमध्यग'मित्युपक्रम्य 'किशोराकृतिरच्युत' इत्यन्तेन वृन्दावनगोवर्धनयमुनादिसर्वम-क्तसहितं स्वस्वरूपं दर्शितवानिति सर्वस्या एव लीलासृष्टेस्तद्रूपत्वमायातीत्येतत्सर्वं विद्वन्म-ण्डने स्पष्टम् । ननु भवत्वेवं सर्गभेदः, तथापि सर्वेषां जीवानां भगवदंशत्वाविशेषात्प्रा-वाहिकाणामेव अतिदुष्टत्वे को हेतुः । न च रमणेच्छैव हेतुः । तथा सति स्वरतीच्छायां तेषां लयः स्यात् । न च जायत एवेति वान्यम् । तथा सति अतिदुष्टता न स्यात् । यथा कर्मिणाम् । न चेष्टापत्तिः । तथा सति 'भामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधर्मां गति'मिति भगवद्वाक्यविरोधः स्यात् । एवकारश्च सर्वमुक्तिदशायामपि प्राप्त्यभावद्योतको विरुध्येत । कर्मिणामपि सर्वमुक्तिनोऽर्वाक् भगवत्प्राप्त्यभावादुचनीचकर्मणा चाधमादिगतेरपि जाय-मानत्वादविशेषश्च स्यात् । मामित्यस्य पदसाक्षरपरत्वेऽपि न निस्तारः । उक्तदोषताद-वस्थ्यात् । वस्तुतस्तु लयाभावोऽप्यशक्यवचनः । 'यथाद्रिप्रभवा' इति वाक्यात् । अथोक्त-गीतावाक्यानुरोधा 'यथाद्री'नि वान्यस्ये गतिपदे सङ्कोचः कार्यः । तथा सति तेषामन्धत-मप्रवेश एव मुक्तिः । तथाच सर्वमुक्तिदशायामपि न भगवन्ति तेषां लय इति स्वीकृत्यत इति चेत् । तर्हि 'यतो वा इमानि'त्यादि 'अव्यक्तादीनि भूतानी'त्यादिश्रुतिभगवद्वाक्य-योर्भगवत एवोत्पत्तेर्भगवत्त्वेव च लयस्य कथनात्तेषां तत्र लयानङ्गीकारे तत्र उत्पत्तिरपि न स्यात् । यदि चोभयसामञ्जसार्थमन्वतमसस्ततोऽन्तिरेकेण प्रलये स्थितिरङ्गीक्रियते, तदा 'भवानेकः शिष्यतेऽप्येवमसं' इति श्रीभागवतवाक्यविरोधः । न च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वा-

दन्वतमसोऽपि तथात्वादेकपदस्य मुख्यवाचकत्वेनाप्युपपत्तेस्तत्स्थितौ को दोष इति वाच्यम् । अन्यतमसो विकारत्वात्तस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारे 'वाचारम्भणं विकार' इत्यादि 'विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवा' नित्यादिश्रुतिभगवद्वाक्यविरोधात् । 'बृहदुपलब्धमेतदवयववशेषतये'त्यादि 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह' इत्यादिवाक्यानि च विरुध्येरन् । अतो भगवति लयानङ्गीकारे भगवतो न तदुपादानत्वमिति सिध्येत् । किञ्च । रमणेच्छाप्येतदुत्पत्तौ न कारणीभवितुमर्हति । यतो रमणेच्छया स्वयं तावद्रूपो भूत्वा क्रीडतीत्युच्यते । एतेषां च केवलं दुःखित्वान्न रमणलेशोऽपि । अत एव 'केवलं नित्यदुःखा' इति श्रीबलभाटकोक्तिरपि सङ्गच्छते । न च भगवद्भिन्ना एव केचनैव जीवाः सन्ति येषामियं व्यवस्थेति वाच्यम् । अद्वैतश्रुतिविरोधात् । तस्मादुत्पत्तेरेवाभावान्मार्गभेदव्यवस्था कर्तुमेवाशक्येति चेत् । अत्रोच्यते । भगवान् हि सर्वरसमोक्ता राजवद्रमणार्थं स्वस्वरूपात्मकं प्रपञ्चं कृतवान् । तत्र च वैरिणोऽप्यपेक्षिताः । अन्यथा वीररसमोगो न स्यात् । स्वांशश्च वैरिणो न भवन्त्येव । 'यो यदंशः स तं भजते' इति वाक्यात् । तथाच पूर्वोदाहृतश्रुतिस्थितिभिर्भगवता स्वसामर्थ्यरूपया मायया केचन जीवा मायांशा एव 'जीवेशावाभासेन करोती'ति श्रुत्युक्ता व्यावहारिकास्तद्योग्यव्यावहारिकसकलसामग्रीयुक्ताः सृष्टाः सन्तीत्यवगम्यते । व्यवहारश्च लौकिको गुणानां सन्निपातः । 'अदृष्टान्यतम'मित्यस्य देवक्युदेशेनोक्तस्य भगवतो वाक्यस्य विवरणे 'यद्यपि मत्तोऽन्ये ये केचन सम्भवन्ति मायया सृष्टा' इत्यत्र स्पष्टमिदम् । सप्तत्रिंशाध्यायेऽकूरस्तुतौ 'म्लेच्छध्याये'त्यस्य विवरणे च 'म्लेच्छा ये सहजा दैत्यास्ते गुणयन्तोऽपि हन्तव्या' इत्यनेन । अत एव श्रीमदाचार्यैरपि सृष्टिभेदतिरूपणे निबन्धे 'भेदेन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्माययासृजत् । तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्तामार्तं न वस्तुतः' इति पद्याभासे 'स्वप्नादिसृष्टिसङ्ग्रहार्थमाहे'त्यादिपदमेतदभिप्रायको-योक्तम् । अत एव 'मायेत्यसुराः' 'यो यदंशः स तं भजते' इत्यादिश्रुत्यादयोऽपि सङ्गच्छन्ते । अत एव श्रीगोकुलनाथचरणैरपि सिद्धान्तमुक्तावलीविवृतिसंस्थायाः 'सेवा हि सेवकधर्मस्तदुक्त्या जीवानामशेषाणां सहजदासत्वं ज्ञापित'मिति फक्किाया व्याख्याने 'आसुरव्यतिरिक्तानामशेषाणां'मित्युक्तम् । अत एव 'पुमान् विरज्येत निना पशुघ्ना'दिति श्लोक-व्याख्याने 'अनिवर्त्यदोषेण चाप्रवेश' इत्युक्तिराचार्याणामस्माकमाश्रयः । 'सहजासुरत्वेनेत्यर्थ' इति प्रमुचरणतद्विवृतिरपि । अत एव 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चे'दिति 'न सत्यं तेषु विधत्' इत्यादिश्रुतिभगवद्वाक्ये तेषां व्यावहारिकं सत्त्वं वदतः । अत एव देवकीमुत्तानपनाय गतवन्तं भगवन्तं स्तुवतो पलेर्गन्धर्वनिवृत्तौ श्रीमदाचार्यैरुक्तम्, 'ते चेत् द्वेषिस्तदा तेषां नरकपापं ध्यायत्येक इत्या'सुरी योनिमापन्ना' इति वाक्यानुसारेण कदाचिदप्युक्तौ कथं भगवान् सर्गारम्भे'ति । तथाच इच्छामात्रेण निमित्तेन मायोपादानकं प्रवाहं सृष्टवान् । न तु स्वयं तत्र प्रविष्टः । तथाच मायया निर्मितेषु नरकादिरूपविकारेषु ते पतन्तीनि न कोऽपि दोष इत्यर्थः । ये च मुच्यन्ते ते च नासुराः । किन्त्यासुरावेशिनः ।

तथाच ते भगवदंशा एवेति निष्कर्षः । यदा च स्वरतीच्छा तदा मायामप्युपसंहरतीति तेऽपि न प्रतिभासन्ते । वस्तुतस्तेषामसत्त्वात् । तथाच ये प्रपञ्चं मायिकमेवादुस्त आसुरा एव । यतस्तेषां तथैव भासते । 'पुण्यो गन्ध' इत्यादिवाक्यविचारेण दोषप्रतीतिमात्रस्य मायिकत्वमिति न कोऽपि दोषः । ननु सामर्थ्यस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वात्प्रावाहिकाणां विकारस्य च मायोपादानकत्वाद्विकारित्वं ब्रह्मणो दुर्वारमिति चेत् । न । न हि तेषां सामर्थ्यरूपत्वम् । असत्त्वात् । किन्तु सामर्थ्यात्प्रतीयमानत्वम् । अन्यथा सत्यता स्यात् । दृश्यतेऽपि नटैः प्रदर्श्यमानस्य मिथ्यात्वं क्षणिकत्वात्तत्सामर्थ्यस्य च सत्यत्वमिति न मार्गभेदानुपपत्तिः । यद्वा । वीररसभोगार्थमुत्पादिता अपि जीवाः सत्या एव । 'जीवेशावाभासेने'ति श्रुत्युक्तस्याप्याभासस्याभाससमानाकारत्वात् । तयोः समानाकारत्वस्यैव लोके दर्शनात् । अत्राभासाभासयोरुभयोरप्यान्तरत्वेन द्वेषरूपधर्मप्रतिविम्बेऽपि बाधकाभावात् । न च वीररस उपयुज्यमानस्य तद्धर्मस्य द्वेषस्य तेष्वभावः शङ्क्यः । द्वेषस्याप्यानन्दतिरोभावात्मकत्वेन तेषु तत्सत्त्वात् । अतस्तद्विशिष्टा एव ते । किञ्च । 'सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणाद्वयः । स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभो'रिति द्वितीयस्कन्धोक्ता भगवदुत्पन्ना गुणाः कार्यार्थं मायया यथा गृह्यन्ते, तथा भगवत्कार्यार्थं तथा ते जीवा अपि स्वजन्यया अविद्याशक्त्या गृह्यन्ते । अत एव विद्वन्मण्डने 'यस्मिंजीवे यादृशीच्छा तदनुरूपा एवाविद्यादिशक्तयः सत्त्वादिभेदेन तं व्याप्नुवन्तीति महदैश्वर्यं भगवत' इत्युक्तम् । तेन ते 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चे'त्युक्तासुरधर्माणो भवन्ति । तद्वदनादिना भगवानपि वीररसादिकं भुङ्क्ते । तादृशभगवदिच्छावशादेव तेषां तथात्वमिति 'यो यदंशः स तं भजत' इति वाक्यस्यापि न विरोधः । तैर्भजनकारणे भगवदिच्छाभावात् । तेन तेषां देहादिकं सदसद्रन्धिरूपं प्रागेव साधितम् । एवं सति ते स्वकर्मणान्धे तमसि प्रविशन्ति । अन्धतमश्च प्रलयेऽविद्यायां प्रविशति । अविद्या च मायायाम्, माया च ब्रह्मणि । प्रलयस्य श्रुतौ पुराणेषु च प्रतिसञ्चरत्वेन सृष्टिविपरीतकमतया सिद्धत्वात्तदापि ते भगवन्तं न प्राप्नुवन्तीति 'मागप्राच्यैवे'ति वाक्यमप्युपपद्यते । न च विकारस्य सत्यत्वे ब्रह्मणो विकारित्वापत्तिः । विकारस्य वाचारब्धत्वेन तदनन्यतया तदभावात् । तस्य दुष्टताया अपि लीळार्थमैच्छिकत्वात् । वस्तुविचारे दोषस्य प्रतीतिमात्रत्वात् । तदनन्यत्वाधिकरणे तथैव सिद्धत्वात् । द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यामपि 'यत्किञ्चिदूषणं त्वत्र दूष्यं चापि हरिः स्वयम् । विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभत' इति निर्णीतत्वाच्च । अत एव विचारेऽपि न मार्गभेदानुपपत्तिः । न च पक्षद्वयमध्येऽन्यतरवैयर्थ्यं शङ्क्यम् । कल्पभेदेनोभयथापि सामञ्जसात् । तथाच पूर्वोक्तरीतिकेनेच्छामात्रेण निमित्तेन मनसा सहजानुराननुरावेशिनो देवांश्च सृष्टवान् । तथाच द्विधा प्रवाहोऽत्रोक्तः सहजानुरावेशिभेदेनेति ज्ञेयम् । अन्यत्स्पष्टम् । ननु 'तदिच्छामानतस्तस्माद्ब्रह्मभूतांश्चेतना' इत्यादिना दैवसृष्टिर्नि-

घन्धे इच्छामात्रत एव निरूपितेति कथं त्वया मनस्त उच्यते । उच्यते त्वभिप्रायज्ञानात् ।
तथाहि । निबन्धे यदिच्छामात्रेति पदं तदनुपहितस्य स्वतन्त्रस्य निर्गुणस्य कारणताबोधाय ।
अत्र तु यत्तत्पदं तदस्यां स्वसमवायिकारणताकत्वनिरासार्थम् । अत एव निबन्धे तत्र
'ब्रह्मभूतांशे'त्यादि जीवविशेषणमुक्तम् । अत्र तु नोक्तमित्येवं विनिगम्यते । न च तत्रल-
भेवान्नातिदेश्यम् । असुरसृष्टित्वात् । 'प्रवाहस्यान्प्रवक्ष्यामी'त्यादिना प्रावाहिकसृष्टेरासु-
रत्वनिर्धारणात् । तस्मादेवं सर्गभेदेन भूतभेदादेहादिवैलक्षण्यसिद्धेः साधनसाङ्ख्याभावात्
सर्गभेदनिरूपणवैयर्थ्यमिति मार्गाणामत्यन्तविवेक उपपन्नः प्रामाणिक एवेति भावः ॥ ८ ॥

ननूपादानभेदेऽपि निमित्तसाजात्ये कार्यं फलं च तुल्यमेव लोके दृष्टम् । यथा
सौवर्णराजतताम्रघटास्ततो जलाहरणं च । वेदेऽपि यथा व्रीहियवप्रकृतिकपुरोडाशाभ्यां
समानो यागोऽदृष्टं च । तद्वदत्रापि निमित्तसाजात्यादैक्याद्वा फलमेकमेव चेद्व्यर्थः सृष्टिभेद-
मार्गभेदसाधनप्रयास इत्याशङ्कायामुपोद्घातसङ्गत्या फलनिमित्तयोर्भेदमाहुः मूलेच्छात इति ।

मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च ।

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोऽपि नैकधा ॥ १० ॥

'प्रजायेये'त्याकारिकया मूलेच्छया । सिद्धक्षयेति यावत् । तथा कृत्वा फलं लोके
भवति । न त्वलौकिकम् । 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदा-
वतींनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेति । अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते
धूममभिसम्भवन्ति । धूमाद्राग्निं रात्रेरपक्षीयमाणपक्ष'मित्यादिश्रुतेः । 'एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते' 'क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिष्वि'त्यादिस्मृतेश्च । न
च त्रयीधर्मानुप्रपन्नत्वे कथमासुरत्वमिति शङ्क्यम् । दैवावेशेन तत्सम्भवात् । आसुरलक्षणेपु
'यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये' 'यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वक'मित्युक्तत्वादिति । वैदिके
मर्यादामार्गे वेदोक्तं स्वर्गमोक्षादिरूपं फलं भवति । 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते
तेऽर्चिरभिसम्भवन्ती'ति 'यन्न दुःखेन सम्मिन्न'मिति 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'न स
पुनरापतत' इत्यादिश्रुतेः । 'त्रैविद्या मा'मित्यादिस्मृतेश्च । अत्रापि 'एष उ एव साधु कर्म
कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपती'त्यादिश्राविता उन्निनीपाधोनिनीपा च कारण-
त्वेनानुसन्धेया, अज्ञानरूपकार्यान्मुमोचयिषा चानुमातव्या । कायेन आनन्दमात्रकरपादमु-
खोदरादिरूपेण फलं नानाविधं तडीलानुभवरूपं पुष्टौ भवति । तुना लौकिकवैदिकप्रकार-
शश निरम्बा । तथाच यथा यथा पुष्टिमार्गीया वाञ्छन्ति, तथा तथा ताननुबध्य
ददानि । न स्त्रीशरत्वेन । यथान्यत्र । अत एव प्रभुचरणैर्नररत्नस्य 'निवेच्छातः करिष्य-
ती'त्यस्य व्याख्याने 'निजानामिच्छातः स्वेच्छानधे'त्युभयथा व्याख्यातम् । 'गोपीमिः
सोमिनोऽनृत्यत्' 'यां गोपीमनय'दित्यादौ स्पष्टं च तथा । अत्रापि 'गोपाये स्वात्मयोगेन'
'मदत्त्यमिदमे' तेषां कृपयैतदगिन्तयन्' 'वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्र' इत्यादिमित्युमापितोक्ता
पेच्छा कारणरेण पोष्या । एतन्न यत्र धूममार्गीयमशीर्षमन्यदा सङ्कीर्णं फलं तत्र सदे-

तुभूता सद्गीर्णेच्छानुमातव्या । अत एवं भिन्नेच्छातः अपिशब्दात्फलभेदतश्च नैकधा सर्गा मार्गाश्च एकविधा नैत्यर्थः । नैकतेति पाठे सर्गाणां मार्गाणां चैकता नैत्यर्थः । एवमुत्पत्तिमारम्भान्तं मार्गप्रवाहभेदात्प्रमेयबलेन मार्गत्रयभेदः साधितः । तेन प्रमीयमाणावस्थासम्बन्धिनः सन्देहा निवारिताः ॥ ९ ॥

अतः परमनुष्ठीयमानावस्थासम्बन्धिनः सन्देहान्परिहर्तुं मार्गसाधनीमूतजीवदेह-क्रियाभिर्भेदः पूर्वप्रतिज्ञातो वक्तव्यः । तेषु जीवानां मुख्यत्वात् प्रथमं तद्भेदं वदिष्यन्त इच्छाभेदेऽपि जीवेषु वैलक्षण्याभावात्कथं फलभेद इत्याशङ्कामपि परिहरिष्यन्तश्चिद्रूपत्वाविशेषेपि तत्तदसाधारणधर्मभेदाजीवा भिद्यन्ते, तेन फलभेद इति हृदि कृत्य अत्यन्तविविक्तो धर्मः प्रावाहिकाणामेवेति प्रथमं तानाहुः तानहमित्यादि ।

‘तानहं द्विपतो’ वाक्याद्भिन्ना जीवाः प्रवाहिणः ।

अत एवेतरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥

तथाच येषां भगवद्भेषोऽसाधारणधर्मस्तेन सार्वदिकोऽतिघोरः संसारस्ततोऽन्धतमःप्रवेशः पर्यवसाने ते प्रवाहिणः । भगवद्भेषश्च त्रिविधः । मूलरूपावताररूपद्वेषो विमूल्यादिद्वेषो जगद्रूपद्वेषश्च । तत्र मूलरूपावताररूपान्यतरद्वेषो भगवन्तं पश्यन्तः कालं प्राप्य मुच्यन्त इति ‘मन्येऽसुरान् भागवता’ नित्यत्र व्यवस्थापितम् । ‘कामं क्रोध’ मिति वाक्याच्च । ‘तदेव रूपं दुरवापमाप’ ‘लेभे गतिं धान्युचिता’ मिति कंसपूतनयोर्भुक्त्युक्तेश्च । विभूतिद्विपस्तु द्वेषत्यागे क्रमेण शुच्यन्ति । ‘अत्यागे धर्महीनाः पतन्ति’ ‘समु-द्यन्तु हरद्विप’ इत्यस्य निबन्धे शिवद्विपां तथा व्यवस्थापनात्समानन्यायेनान्यत्रापि मुक्तिसिद्धत्वात् । एते उभयेऽप्यासुरावेशिन इत्यग्रे सेत्स्यति । जगद्विपस्तु जायमाना अन्ततोऽन्धन्तमः प्रविशन्ति । इदमपि सुबोधिन्यां स्थापितम् । ‘ये चान्वन्तमः प्रविशन्ति, ते केवला एव प्रविशन्ति, न तु प्राणादिसहिता’ इत्यपि धृतराष्ट्रं प्रत्यकूरावाक्ये ‘अकृतार्थं प्रहि-ष्यन्ती’त्यस्य सुबोधिन्यां निर्णीतम् । आर्तभागव्राक्षणे मुक्तेरनुपक्रान्तत्वेन ‘अत्रैव समवनी-यन्ते’ ‘स उ क्षयत्याप्मायत्याप्मातो मृतः शेते’ इति श्रुतेस्तद्दशपरत्वस्य महता विचारेण व्यवस्थापनात् । इदमत्राग्रिमग्रन्थस्य शुद्धित्वाद्ययाशुद्धि परबोधनायोक्तम् । प्रकृतमनुसरामः ।

अत एव द्वेषिभेदादेव । इतरौ मर्यादापुष्टिसौ जीवौ । जात्यभिप्रायेण द्विवचनम् । तेभ्यो विविक्तौ । अत्रापि पूर्ववत्फलभेदमाहुः सान्तौ मोक्षप्रवेशतः । मोक्षोऽशु-रप्राप्तिः । प्रवेशः पुरुषोत्तमस्वरूपे । ‘विशते तदनन्तर’ मिति वाक्यात् । ताभ्यां सान्तौ पर्यवसाने निवृत्तजीवमावौ । प्रावाहिकास्तु ताभ्यां न तथेति प्रयोऽपि जीवा भिन्ना इत्यर्थः । एवं चान्न मोक्षप्रवेशत इति कथनान्नमर्यादिनामेव यदोक्तमुक्तेरुक्तत्वाद्भगवति साधारणभावेन प्रमाणेऽभिनिवेशेन यथाविधि यदोक्तकर्मज्ञानादिप्रवृत्तिरत्यमेव तेषां

लक्षणम् । अतस्तेऽपि भिन्ना इत्युच्येयम् । इदं हि पुष्टिप्रकरणम् । अतः पुष्टिभेदनिरूपणाय यावत्तत्स्वरूपनिरूपणमुपयुज्यते, तावत्क्रियते । विशिष्य तु तत्तत्प्रकरण एव निरूप्यमिति न दोषः । भगवत्प्रियत्वसाधकमक्तिमत्त्वं पुष्टिजीवानां लक्षणं तु पूर्वोक्तवाक्यविचारादेव फलतीति न विशिष्योक्तम् ॥ १० ॥

तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।

भगवद्रूपसेवार्थं तत्पुष्टिर्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

एवं लक्षणफलयोर्भेदेन यत्सिद्धं तदाहुः तस्मादिति । यस्मादेवं लक्षणभेदस्तस्मात्पुष्टिमार्गीया जीवा मार्गान्तरीयजीवेभ्यो भिन्ना एव । एतावता सर्वथा भेदसिद्धौ भेदने प्रकारान्तरासम्भवादाहुः न संशय इति । यद्यपि 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुताविति शब्देन प्रकारवाचिना द्वेपादयः सद्ब्रहीतुं शक्या इति सोपाधिकानामेव भेदः समायाति, न केवलानाम् । न च जीवपदोक्तिविरोधः । 'एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयत' इति चतुर्थस्कन्धे नारदवाक्ये जीवपदस्य तादृशेऽपि प्रयोगात् । 'तानह'मिति गीतावाक्ये द्वेपादिधर्मोक्तेश्च । तथापि 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यधिकरणे उपादानसूत्रे बुद्धिसम्बन्धात्कर्तृत्वमिति निराकृत्य, जीवगतमेव कर्तृत्वं बुद्धिसम्बन्धादुद्गच्छतीत्याकरे व्यवस्थापितम् । तद्वदेते द्वेपसाधारणभावभक्तयोऽपि ज्ञेयाः । अत एव फलवैजात्यम्, अन्धतमप्रवेशो मुक्तिः पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति । पर्यवसितं फलं केवलस्यैवेत्यनुपदमेव व्युत्पादितम् । तदेतदुक्तं न संशय इति । ननु 'यदा यस्य' 'यस्यानुग्रहम्' 'यमेवैष वृणुत' इत्यादिषु यच्छब्दस्य यदाशब्दस्य चोपबन्धात्कश्चिदेव जीवं कस्मिंश्चित्काले भगवाननुगृह्णातीति सिध्यति । तेनानुगृहीतः पुष्टिमार्गे प्रविश्य पुष्टिजीवो भवतीति न जीवभेदः । न चानुग्रहविशिष्टस्य केवलापेक्षया भेदान्न दोष इति वाच्यम् । विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् । देवदत्तः कुण्डलीतिवत् । विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव पर्यवसानतोऽतिरेकः सेत्स्यति, न जीवानामिति जीवभेदाद्गीकारो व्यर्थ इति चेत् । न । प्रामाणिकत्वात् । 'त्रयाः प्राजापत्या देवा मनुष्या अमुराश्चेति' वृहदारण्यके श्रावणात् । पञ्चरात्रेऽपि 'उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवाः । तत्र देवा मुक्तियोग्या मानुषेपूतमा अपि । मय्यमा मानुषा ये तु सृष्टियोग्याः पुनः पुनः । अथमा निरयायैव दानवास्तु तमोलया' इति कथनात् । नन्वत्र देहस्य देहविशिष्टस्य वा भेद उक्तो, न केवलस्येति चेत् । न । फलोत्तया तन्निश्चयात् । केवलस्यैव पर्यवसितं फलमिति पूर्वमेव व्युत्पादितत्वात् । न च पञ्चरात्रस्याप्रामाण्यं शङ्काम् । भारते मोक्षधर्मे नारायणीये तत्प्रामाण्यस्य कण्ठन एवोक्तत्वात् । तर्कचरणेऽपि निरुद्धाग्रमात्रानतीकारेण शेषाम्पनुज्ञानात् । जैमिनीयस्मृतिपादेऽपि स्मृतीनां तथैव प्रामाण्यसाधनान् । किञ्च । 'यदा यस्य'त्यादिषु न तदैव पुष्टिजीवत्वमित्युच्यते, किन्तु साधनसंपत्त्यान्यत्र पौराण्यमनर्थनिवृत्तिः स्वलाभश्च । अतोऽपि तथा । तस्मादनुगृह्य ततः

स्वस्वरूपे प्रवेश्य पुनः पुष्टिष्टावुत्पादयति, तदा पुष्टिजीवत्वम्, न त्वनुग्रहमात्रात् ।
 एतत्सर्वं बृहद्दामनीयसन्दर्भविचारे 'उक्तकालं समासाद्य गोप्यो भूत्वा हरिं गता' इत्यत्र
 विद्वन्मण्डने स्पष्टम् । अत एव निबन्धेऽपि 'आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्य-
 ये'त्युक्तम् । अन्यथा पूर्वमार्गसङ्कीर्णत्वानिवृत्तेः । न चैवमनुग्रहस्यानित्यत्वापत्तिः । फल-
 धलेन प्रनाड्या अपि विचारित्वनिश्चयात् । तस्मात्सुष्टुक्तं भिन्ना एवेति । ननु भवत्वेवं
 जीवभेदः फलभेदश्च, तथापि गीतायां सर्गद्वयस्यैव कथनात्पुष्टिमार्गीयः सर्गोऽपि दैवसर्ग
 एव निवेशनीयः, तथा सति दैव्या सम्पदा मोक्षः, अनुग्रहसाहचर्ये भक्त्या सायुज्यमिति
 फलविभागोऽपि सेत्स्यति, तथा सति सर्गस्वभावात्साधनसाङ्कर्यमेव, न तु विवेक इत्या-
 शङ्कायां तत्सर्गप्रयोजनमाहुः भगवदिति । भगवतो रूपस्य या सेवा, रूपेण स्वसौन्दर्येण
 वा या सेवा तदर्थं तत्पुष्टिः । नान्यथा भवेत्, एतत्पुष्टिकरणभावे अधिकार्यभावाद्भगवतो
 रूपसेवैव न भवेत् । तथा रूपसेवां चेन्न कारयितुमिच्छेत्तान्न सृजेत् । नामसेवाया
 दैवान्तरैरपि सम्भवात् । तथा तादृशरूपाभावे तत्कृता या रमणोपयुक्तसेवा सापि न
 भवेत् । इदं च प्रयोजनं 'स वै नैव रेम' इति श्रुत्यैव सूचितम् । तथाच दैवत्वाविशेषेऽपि
 स्वसेवार्थं तेषामालोचितत्वादप्येवमन्यार्थमालोचितत्वात्स्वार्थपरार्थत्वाभ्यां दैवसर्गभेदः केन
 वार्यते । सिद्धे च तद्भेदे न साधनसाङ्कर्यगन्धोऽपि । तादृशपुष्टिश्च पूर्वमेव साधिता । 'स
 आत्मानं स्वयमकुरु'तेति श्रुत्युपन्यासेन । एवञ्चासुरेण प्रावाहिकेण सर्गेण विप्रकृष्टा
 क्रीडा । मार्यादिकेन परम्परिता । पुष्टिसर्गेण साक्षादित्युत्कर्षोऽपि फलितः । किञ्च । 'द्वौ
 मृतसर्गौ लोकेऽस्मि'न्नित्यत्राप्यस्मिन्नलोक इत्यनेन अमुक्तसम्बन्धी विधातृकृतो लोकः
 परामृश्यते । अन्यथैतद्वैयर्थ्यं स्यात् । तस्माच्च द्वौ । तावता तदतिरिक्ते गुक्तसम्बन्धिनि
 तादृग्दैवसर्गस्य केन वारणम् । न च 'न स पुनरावर्तते' 'अनावृत्तिः शब्दा'दिति
 श्रुतिन्यायविरोधात्पूर्वोक्तमुक्तसर्गोऽनुपपन्नः । 'सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दा'दित्यधिकरणे
 आकरे व्यवस्थापितत्वात् । तत्र हि ब्रह्मसम्पन्नानां 'सोऽश्रुते सर्वान् कामा'नित्युक्त
 आनन्दानुभवोऽन्तर्बहिर्वेति सन्दिह्य, 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुत्या पुनरिहागमननिषेध-
 दिहागमनं विना च बहिरनुमवासम्भवादन्तरेवानुभव इति पूर्वपक्षे, सम्पद्य ब्रह्म प्राप्यापि
 स्वेन भगवतैवाविर्भावो बहिः प्राकट्यं तेषां भवति । यत उक्तश्रुत्युक्तः सर्वकामाशनरूपो
 भोगः स्वप्राधान्येन ब्रह्मणो विपश्चितो विविधचातुर्यवतः सहभावेन यः स बहिरेव शून्य
 इत्यशमवाचकादश्रुत इति शब्दादेव निर्णीयते । शक्तेश्च व्यवस्थापकता पूर्वतश्च एव
 नामधेयपादे 'अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वा'दित्यधिकरणे निर्णीता । 'बल्ललिना सक्तून् प्रदाय्ये
 जहुया'दिनि होमे देवताप्रसादनादापि संयुक्तहस्तद्वयस्याश्लेषशक्तत्वाद्वस्तुयोर्योर्विकासनं
 विना होमासम्भवाद्याकोश एवाल्ललिः शक्तः । आख्यातानामर्थं भुवतां शक्तेः सहकारि-
 त्वादिति । क्रियोपकोशलविद्यायां 'एष देवपयो ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना इमं
 मानवमावर्तं नावर्तन्त' इत्यत्रेवं मानवमिति पदाम्यां संसार एवानावृत्तिरुच्यते । अन्यथैत-

त्पदद्वयवैयर्थ्यं स्यात् । तेन 'न स पुनरावर्तत' इति सामान्यशास्त्रमप्युपसंहियत इति न तस्यापि विरोध इति । एतमेव चार्थं 'मुक्ता अपि लीलाविग्रहं कृत्वा भजन्त' इति वाक्यं 'न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते । विष्णोरनुचरत्वं हि मोक्षमाहुर्मनीषिण' इति पाञ्चवाक्यं चोपोद्बलयति । न चोक्तवाक्यानां जीवन्मुक्तपरत्वं शङ्क्यम् । जीवन्मुक्ते तादृशगोणानुपलब्धेः । मुख्ये सम्भवति गौणकल्पनस्याप्रयोजकत्वात् । उक्तवाक्यादि-
मिमुख्ये वाधाभावाच्च । एवञ्च 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्रापि ज्ञानमुक्तयोर्व्याप्त्या एको-
क्त्योभयप्राप्तेर्ब्रह्मवित्पदेन पुरुषोत्तमे प्राप्तसायुज्योऽपि शक्यवचनः । तथाच स तथा
भवतीत्यर्थः । अयमेवार्थः 'अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ती'ति सूत्रेऽभिप्रेयते । स चास्मिन्ना-
नन्दमये ब्रह्मणि अस्य प्राप्तसायुज्यस्य जीवस्य तद्योगं तत्स्वरूपस्य योगं शास्ति फलत्वेन
श्रुतिर्वदतीति विद्वन्मण्डनोक्तदिशावगन्तव्यः । अस्य तद्योगं शास्तीत्येतावतैव चारितार्थ्यं
यदस्मिन्निति पदं तस्यान्यथा वैयर्थ्यापत्तेः । इदं यथा तथानन्दमयाधिकरणस्य वर्णके स्वतन्त्रे
प्रसुचरणैर्विशदीकृतम् । अतो जीवन्मुक्तंव्यावृत्त्यर्थमेवास्मिन्निति पदम् । न हि जीवन्मुक्त-
स्याभेदात्मिका मुक्तिरस्ति । येन योग्यतानुभवस्य स्यात् । किन्तु ज्ञानाध्यासाभावयोः
कारणकार्ययोर्मात्राविफलप्राप्तिज्ञापकयोः सत्त्वात्तथोच्यते । ज्ञानेन स्वरूपयोग्यतायां मुक्ति-
र्भगवता दीयत इति न ज्ञानमात्रसाध्या । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति' 'मोक्ष-
मिच्छेज्जनार्दना'दित्यादिवाक्यैः । तथा सति चरमवृत्तिरूपमपि ज्ञानं स्वरूपयोग्यता-
सम्पादन एवोपक्षीयमाणं न फलोपहितां कारणतां स्वस्मिन्नवरोद्धुमीष्टे । अतो मुक्तिरपि
भगवन्नियतैवेति सेवायै प्रचारितान् शुद्धान् विधायानिर्भावयतीत्यत्रापि न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥
ननु भवत्वेवं सृष्टिभेदात्साधनसाङ्कर्याभावः, तथापि लीलासृष्टावुत्पन्नानां स्वरूपदेह-
क्रियासु न कश्चिद्विशेषो दृश्यत इति साधितपूर्वः सृष्ट्यादिभेदोऽपार्थ एवेत्याशङ्कायां तत्प-
रिहाराय विशेषमाहुः स्वरूपेत्यादि ।

स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च ।

तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥

तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि ।

'स यथा सैन्धवपनोऽनन्तरोऽयासः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे अयमात्मानन्त-
रोऽयासः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' 'आनन्दरूपममृतं यद्विमाती'त्यादिश्रुतिभिर्यथा भगवान्
महिदानन्दपनः, एवं तेऽप्यतिरोहितमहिदानन्दा इति न स्वरूपेण तारतम्यम् । यथा
भगवतोऽष्टौकिरीट्या सत्त्वाधिष्ठानेऽवतारः, एवं तेषामपीत्यवतारेणापि न तथा । यथा
भगवतो ध्वजपद्मादीनि लिङ्गानि, एवं तेषामिति न लिङ्गेन तथा । यथा भगवत ऐश्वर्यादयः
श्रीरुमार्यादयश्च, तथा तेषामपीति गुणेनापि न तथा । इदमपि 'न प्रयोजनमत्वा'दिनि
सूत्रेण प्रयोजन आसकामत्वप्रयणात्सृष्टिकरणं निरुद्धमित्याक्षिप्य, 'लोकवतु लीला-
येत्यस्यमिति सूत्रेण पूर्वाश्रयनिरासपूर्वकं लोके यथा ईशरो लीलां करोति, तत्र न तदति-

सर्वे सामान्येनापाकृता बोध्याः । 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विप' इति श्रुतेः 'यत्परोक्षप्रियो देवो भगवान् विष्णुरव्यय' इत्यादिस्मृतेश्च रहस्यलीलास्यत्वान्न विशेषतो विनीयन्ते ॥

एवं स्वभावभेदादिसन्देहानपाकृत्य, केषाञ्चिद्भगवदुक्ते भक्तिमार्गे, केषाञ्चित्तादृशे ज्ञानमार्गे, केषाञ्चित्तादृशे कर्मणि, तत्रापि केषाञ्चित्स्वतः प्रवृत्तिरासक्तिश्च, केषाञ्चिद्विधिवलात्, केषाञ्चित्स्वभावविरुद्धा देहादयः, इतरेषामनुकूला इत्यादीन् विशेषतो निराकर्तुं पुष्टिजीवान् विभजन्ते ते हि द्विधेति ।

ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥ १४ ॥

प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ।

ते पुष्टिजीवादयः हि यतो हेतोः भगवत्कार्यस्य लीलवैचित्र्यस्य सिद्ध्यर्थं शुद्धमिश्रभेदेन द्विप्रकाराः । मिश्राः पुनः प्रवाहमर्यादापुष्टीनां यो विभेदः विशिष्टः शुद्धादतिरिक्तः सङ्कीर्णो भेदस्तेन त्रिप्रकाराः प्रवाहमिश्रा मर्यादामिश्राः पुष्टिमिश्रा इति । तथाचैवंविधवैचित्र्यार्थादवान्तरभेदात्ते सन्देहा निवार्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पुष्ट्या विमिश्राः सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥

मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाः प्रेम्णातिदुर्लभाः ।

कथं निवार्या इत्याशङ्कायां तदभिज्ञापकं रूपमाहुः पुष्ट्येत्यादि । अत्र पुष्ट्यादिशब्दैर्मार्गा उच्यन्ते । तत्र भक्तिज्ञानकर्मणां विजातीयसंवलितानां मार्गतत्वं केवलत्वे भगवद्धर्मत्वमित्येकादशस्कन्धसुबोधिन्यां स्थितम् । पुष्टिशब्दवाच्योऽनुग्रहोऽपि फलबलात्केवलो मिश्रावधार्यते । तत्र केवलो निःसाधनेष्वङ्गीकृतेषु । यथा गोकुलस्थेषु व्रजरत्नेषु सर्वथा प्रपन्नेषु च । 'अह्वयापृतं निशि शयानमतिश्रमेण' 'केवलेन हि भावेन' 'मत्कामा रमणं जारम्' 'सर्ववर्मान् परित्यज्य' 'तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदना'मिति वाक्येभ्यः । द्वितीय उक्तरीत्या त्रिविधः । उभावप्यवान्तरभेदैरनन्तविधावित्यपि 'तथापि यावते'त्यनेन सूचितमेव । एवं सति एते मामभिज्ञानन्वित्यभिध्यापूर्विका या पुष्टिस्तया मिश्रा ये पुष्टावङ्गीकृतास्ते सर्वज्ञा यथा तथा भगवत्स्वरूपज्ञातारो भवन्ति । तेन सर्वज्ञत्वं तदभिज्ञापकं लिङ्गम् । उदाहरणं तु नारदपेमादयः । ज्ञानमिश्राः परमभक्ता इति यावत् । 'मुक्तानामपि मिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिपि महामुनः' इत्यादिवाक्यानामेते विषयाः । मधुसामादिपरा एते भगवन्वित्यभिध्यापूर्वकेण प्रवाहेण मिश्रा ये पुष्टावङ्गीकृतास्ते क्रियारताः भगवदुक्तमारादिप्रसिद्धकर्मपराः । प्रावाहिकभक्ता इति यावत् । तादृशक्रियापरत्वं तदभिज्ञापकम् । उदाहरणं श्रुतदेवनिमिप्रभृतयः । महृणान् जानन्वित्यभिध्यापूर्विका या मर्यादा भगवदुक्तमर्यादमरणिस्तया मिश्रा ये पुष्टावङ्गीकृतास्ते गुणज्ञा भगवत उत्पत्तानां गुणानां मर्यादीनां भगवदीयानां संपृक्तैर्मर्यादीनां ज्ञानारो भवन्तीति तदभिज्ञापकम् । मर्यादिकभक्ता इति यावत् । उदाहरणं भीष्मादयः । शुद्धास्तु प्रेम्णा उलक्षिताः । निरुधिप्रेमैव तेषामभिज्ञापकः । ते यतिदुर्लभाः । तान् भगवान् कदापि न त्यजति । 'ये दारागारपुत्राद्य-

प्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्तत्कुमुत्सहे' 'विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरि' रित्यादिवाक्यानां विषयाः । निबन्धेऽपि 'एतादृशस्तु पुरुषः कोटिष्वपि सुदुर्लभः । यो दारागारपुत्रासप्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा कृष्णे परं भावं गतः प्रेमप्लुतः सदे'त्यनेनोक्ताः । न च ज्ञानिभक्तापेक्षया तेषां निकर्षः शङ्क्यः । 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञात-मविजानता'मित्यादिश्रुतिभिः स्वरूपावित्तेऽप्यत्युत्कर्षस्य सिद्धत्वात् । किञ्च । अतिदुर्लभा ब्रह्मादिदुरापचरणरेणवः । 'षष्टिवर्षसहस्राणी'ति वृहद्ब्रह्मनपुराणवाक्यात् । अत्र येऽवान्तः रमेदास्ते फलबलादृह्याः । तथा ये निरूपधिप्रेमाणोऽपि विशिष्यन्ति कदाचित्ते जीवाः शुद्धाः मनस्तेषां मिश्रम् । ये चैकमनसोऽपि देहेनाशक्ताः सेवितुं तेषां देहा मिश्राः । ये पुनस्तादृशाः समर्था अपि क्रियामन्यादृशीं विदधति, तेषां क्रिया मिश्रेत्याद्यप्यूहम् । भक्तिभेदा भक्तिहंसास्त्वावभेदा जलभेदादवगन्तव्याः ॥ १५ ॥

एतेन साङ्ख्यदर्शनजाः सन्देहा निराकृता इत्याशयेन साधननिरूपणमुपसंहरन्ति एवमिति ।

एवं सर्गस्तु तेषां हि फलमत्र निरूप्यते ॥ १६ ॥

भगवानेव हि फलं स यथाविर्भवेद्भुवि ।

गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥ १७ ॥

एवम्प्रकारकं सर्गभेदमनुसन्धाय ते सन्देहा निवारणीया इत्यर्थः । अतः परं शुद्धा-
नामपि ध्यात्यादिभेदेन नानाविधं फलं दृश्यते । तत्कथम् । किञ्च । 'कायेन तु फलं पुष्टा' वित्यत्र तृतीयानिर्देशात् किं स्वरूपातिरिक्तं फलमित्याद्याशङ्कानिरासाय च फलनिरूपणं प्रतिजानते फलमिति । तदाहुः भगवानेव हीति । 'यो वै भूमा तत्सुखम्' 'पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति' रित्यादिश्रुतेः । 'परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्य-पदेशेभ्य' इति सूत्रे सेतुर्विधृतिः । 'यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषः' 'प्राज्ञेनात्मना सम्प-त्पिबक्तः' 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यम्' इत्यादिभिः सेत्वादिव्यपदेशैः फलान्तरसन्देहे, 'सामान्यास्ति'ति सूत्रेण संसारतरणसाधनत्वनिर्लेपत्वानिदुर्लभत्वदिव्यत्वाद्यर्थं ते धर्मा ब्रह्म-प्युच्यन्ते । तावता तदतिरिक्तस्य फलस्य न सिद्धिरिति व्यवस्थापनाच्च भगवानेव फलम् । स्वर्गमोक्षादयस्तु मार्गान्तरे । तान्यपि 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ती'ति श्रुतेर्भगवदानन्दांशभूतानि । मोक्षोऽप्यात्मसुखात्मा ब्रह्मानन्दात्मा च तथा । पुष्टिर्भागो तथा न, किन्तु मूलरूपो भगवानेव फलम् । तत्र प्रमाणमूलां युक्तिमाहुः हीति । मार्गभेदसा-धनावसर उक्तैः प्रमाणैरेव तथा निश्चयादित्यर्थः । तृतीयानिर्देशस्तु फलस्य साधनासाध्य-त्वबोधाय । अतो न विरोधः । तत्र विशेषमाहुः स इत्यादि । स भगवान् सुवि हृदय-भूमौ लीलास्थाने घृन्दावनादौ च गुणस्वरूपभेदेन यदर्थं यथा आविर्भवेत्, तेषां तथा तादृशगुणस्वरूपभेदेन फलं भवेत्, फलरूपो भवेत् । तथाच यदर्थं यद्वर्णरूपेणाविर्भवति नृसिंहरामवामनादिरूपेण, तेषां मुक्तायपि तेन रूपेण फलनि । यदर्थं च धातुपौगण्ड-किशोररूपेणाविर्भवति, तेषां मुक्तायपि तथैव फलनि । तेन तदर्थकनयाभिर्भाव एव ताद-कफलगमकः । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव मजाम्यहम्' । 'तद्धेतान् नृमानती'ति स्मृति-

श्रुतिप्रमाणकश्च । तेन 'मन एव मनुष्याणां पूर्वरूपाणि शंसति । भविष्यतश्च भद्र ते तथैव न भविष्यत' इति न्यायेन यथा पूर्वं तद्वदि प्रकटीभूतः, तथैवाग्रे मुक्त्यनन्तरमपि पूर्ववदेव तेषु तां लीलामनुभावयतीति । तेन नित्यत्वमपि लीलायाः स्थापितम् । प्रपञ्चितमेतद्विद्वन्मण्डने लीलानित्यत्ववाद आकरे च । एवं फलतः पुष्टिमार्गस्यान्यमार्गसाङ्कर्यं निराकृतम् ॥

अतः परमवान्तरसाङ्कर्येण मिश्रेषु कचिच्छापो दृश्यते, स पुष्टिमार्गीयत्वात् 'तथा न ते माधव तावका' इति वान्स्पविरोधाच्चानुचितो निर्कर्षजनकश्चेत्याकाङ्क्षायां समादधते ।

आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति कचित् ।

अहङ्कारेऽथवा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि ॥ १८ ॥

आसक्तावित्यादि । अन्यासक्तौ सत्यां भगवानेव शापं दापयति । यथा नलकूनरादेः । कचिदिति । यत्र तस्या औत्कथ्यं तत्र । एवमहङ्कारे । यथा चित्रकेतुपरीक्षितोः । तथाच तदोषपरिहाराय भगवत्कृत् एवाय तत्तद्धारको दण्डः । तेन न निर्कर्षजनकः । तर्हि यत्र नोभयं तत्र कथं शाप इन्द्रद्युम्नादौ । तत्राहुः लोक इत्यादि । यद्येवं न कुर्यात्, तदा लोके मर्यादादिमार्गा न तिष्ठेयुः । तथा सति लोकोच्छित्तिः स्यात् । अतो लोकसङ्ग्रहार्थं तथा करणम् । अत्र गमकमाहुः हीति । 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इति वान्स्पेन तथा निश्चयादित्यर्थः । शापस्य भगवत्प्रयुक्तत्वं मौसले स्फुटम् । तेनान्यत्राप्यनुसन्धेयम् ॥ १८ ॥

न ते पापण्डतां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवाः ।

महानुभावाः प्रायेण शास्त्रं शुद्धत्वहेतवे ॥ १९ ॥

भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ।

ननु गमकमन्तरेण तयानुसन्धानमशक्यमित्यत आहुः न ते इत्यादि । ते शापनिपयाः पापण्डतां न यान्ति । ये शसास्त्रे पुनरत्यन्त भक्ता एव जाताः । अतो ज्ञेयं भगवत्तैवायं दण्डः कृत इति । ननु दण्डस्थले युक्तमेतत्, शेषे तु नायं समाधिरित्यतस्तत्राहुः न चेत्यादि । तेषामपि रोगाद्युपद्रवा न भवन्ति । प्रायेण महानुभावा एव भवन्ति । महानुभावात्त्वाभावेऽपि रोगाद्यभावास्तु भवत्येव । एतेनान्यार्थं भक्तदुःखरातृत्वदोषोऽपि निराकृतः । तथापि स्वल्पार्थमेतावत्करणं न कृपालोरुचितमित्यत आहुः शास्त्रमित्यादि । शिष्यतेऽनेनेति शास्त्रं शापदापनम् । तत् शुद्धत्वस्य हेतुर्निरूपधिरमात्मक प्रेम तदर्थम् । यद्येवं न कुर्यात्, तदा मार्गान्तरमिश्रन्वनिवृत्त्यभावाच्चुद्धपुष्टत्वं न भवेत् । तथाच तथापि पञ्चोन्मुखा कृपैव योजम्, अनो न भगवति दोषलेशोऽपीत्यर्थः । ननु युक्तमेतन्, तथापि येषां शुद्धत्वं चिकीर्षितं ते मिश्रेष्वप्यसुरकृष्टा एव वान्स्याः, तथा मति तेषां यथमीदृशो भावः । न हि तादृशेषु कर्म प्रारब्धादिरूपं प्रमत्तानि, न या ते ज्ञानाज्जनानन्तीति मन्देदे, तेषामेवमाये योजमाहुः भगवदित्यादि । 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति ध्रुव्या भगवाननन्तरूपः । 'अवयवगिरिः शिवाय्याविश्वमेकमेकेन मध्वरावत्रायेन न मम मिथो वैश्वानरः प्रथमः पाद' इत्यादिश्रुतिभिर्व्यूहादिषोडशरश्मिभिः

तेषु तरतमभावयुक्तश्च । एवं सति प्रकारान्तरेणापकर्षाभावे तत्कृतुन्यायेनोपास्यतारतम्य-
प्रयुक्तं तारतम्यं केन वार्येत । एवं तारतम्ये उत्कृष्टानामप्येवम्भावो न दुर्घटः । अत
एव सङ्कर्षणोपासकस्य चित्रकेतोः सङ्कर्षणचरणे मनोनिवेशो बृत्रेन्द्रयुद्धे । निर्विशेषो-
पासकसेन्द्रयुद्धस्य गजेन्द्रत्वेऽपि निर्विशेषोपवर्णनम् । तदेतदुक्तं हीति । तथाच तन्नि-
वृत्त्यर्थमेवङ्करणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य इदानीन्तनेषु पुष्टिजीवत्वज्ञापकं लक्षणं वदन्तः प्रसङ्गात्सर्वेषामाहुः ।

वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥

वैष्णवत्वं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्ययः ।

वैदिकत्वमित्यादि । कापट्यमन्तर्बहिर्विषयवादः । स च स्वभावस्य गोपनाय तत्तत्प्रका-
शनमित्येकः, स्वस्य प्रयोजनाभावेऽपि तत्करणमित्यपर इत्युभयविधात्कापट्यात्तेषु वैदिकत्वं
लौकिकत्वम् । सहजं तु वैष्णवत्वं भगवदाज्ञाकारित्वम् । ततः वैष्णवादन्यत्र विपर्ययः । एकत्र
वैदिकत्वमितरत्र लौकिकत्वं सहजम् । तदतिरिक्तत्वं कापट्यादिति । तेन तेन लक्षणेन
ते ते बोध्या इत्यर्थः । एवञ्च तेषां फलं भगवत्तारतम्येनेत्युक्तीत्या तत्कृतुन्यायेन भावनानु-
रूपं भवति । तत्राप्येतन्मार्गीयाणां भगवतो ब्रजपतेरेव भावनेति ब्रज एव सर्वोपयुक्त-
देहप्राप्तिर्भवति । परं तत्कृतसेवानुरूपा । सेवाफलग्रन्थे तथैव सिद्धत्वादिति ॥ २० ॥

सम्बन्धिनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्यास्तथापरे ॥ २१ ॥

चर्पणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वे सर्ववर्त्मसु ।

क्षणात् सर्वत्वमायान्ति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥

तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ।

ननु यदि त्रिविधा एव जीवास्तर्हि कथं केचन सर्वत्र तुल्यदर्शनाः सर्वाभिनिविष्टा
इत्यन्ते, तत्राहुः सम्बन्धिन इति । तुशब्दस्रैविष्यपक्षं व्यावर्तयति । ये जीवाः सम्ब-
न्धिनः उक्तत्रिविधमार्गसम्बन्धभाजः, तथा अपरे इतोऽपि हीनाः प्रवाहस्याः, ते चर्पणी-
शब्दवाच्याः । 'यृषि प्रजननैश्ययो'रिति धात्वर्थात्प्रजननस्वातन्त्र्याभ्यां युक्ताः । तेन तद्यो-
ग्यत्वाच्चर्पणीभिः परिभ्रमणशीलाभिः शक्तिभिर्व्याप्तास्तच्छब्देनैवोच्यन्ते । तदभिज्ञापकमाहुः
ते सर्व इत्यादिपादत्रयेण । तेषां फलमाहुः तेषामिति । तथाच पथरात्रे मध्यमा अधमाश्च
ये मानुषा उक्तास्त एते । अत एव 'संयमने त्वनुभूयनरेषामारोह्यारोहौ तद्विदर्शना'दिति
सूत्रेण यमनियता तेषां गतिर्विचारिता । 'वैरस्येन विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः । ये चेह
सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवादिन' इति । अतस्तेषां यथाकर्म सकलं फलं स्वण्डन्तत्माहितं
राष्ट्रितं फलं सर्वत्र भवति । तथा तदनुमयन्तः सम्बन्धिनः संसरन्त्येव । मृत्तियोग्यत्वात् ।
प्रवाहस्यास्तु तथानूता निरविणोऽग्रे मयन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवमनानुप्रमद्वपतिनं सर्वमुक्त्वा क्रमप्राप्तं प्रवाहभेदं चदिष्यन्तो व्यावर्तकधर्मः
प्रवाहेन च स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वात्प्राधान्यादिभेदं वक्तुं प्रागादिकनीवदेहक्रियाभेदतिरूपं
अनिजानने प्रवाहस्यानिनि ।

प्रवाहस्थान् प्रवक्ष्यामि स्वरूपाङ्गक्रियायुतान् ॥ २३ ॥

जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे 'प्रवृत्तिं चे'ति वर्णिताः ।

तेषां स्वरूपं लक्षणमाहुः जीवास्ते इत्यादि । 'प्रवृत्तिं चे'ति सन्दर्भे नानालक्षणा-
नामुक्तत्वादिकस्मिन्तावतामदर्शनात्प्रत्येकं यत्किञ्चिल्लक्षणवन्तोऽपि त एवेति ज्ञापनाय
सर्वे इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

ननु केचन पूर्वं तल्लक्षणवत्तया निश्चिता अपि पश्चाद्व्यभिचरन्तो दृश्यन्ते लोके
स्मृतौ चेति लक्षणमव्यापकमित्यतस्तान् विगजन्ते ते च द्विधेत्यादि ।

ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यजदुर्ज्ञविभेदतः ॥ २४ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु ये पुनः ।

ताननु तदनुसारिण एव । न तु तादृशाः । तेऽज्ञाः । एत एवाग्रे भगवता हता
मुच्यन्ते । कचिद्वैपत्यागोऽपि मुच्यन्ते । अतो हेत्वन्तरेणाज्ञाने गते स्वां प्रवृत्तिं भजन्त
इति न ते लक्ष्याः । अतो लक्षणमदुष्टमित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु सर्गभेदे आवाहिक आसुरः सर्गो जघन्य उक्तः । तेन तदङ्गक्रिया दुष्टा इति
सिद्धम् । तथा सति तत्र प्रवेशस्तादृशमेवोचिनो, नेतरेषाम् । ततस्ते हन्तव्या एव स्युः,
नानुग्राह्याः । दृश्यते तु विपरीत बलिप्रह्लादादिषु, तथा वाणादिषु क्रियाविरोधोऽपीत्यत आहुः ।

प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थस्तैर्न युज्यते ॥ २५ ॥

सोपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥ २५ ॥

प्रवाहेऽपीति । प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिमार्गीयः तेन समागमनेन कृत्वा युज्यते, तैः
आसुरधर्मैः । तत्र हेतुः । यतः कर्मणा तादृशेन तत्कुले जातः । अतस्तथेत्यर्थः । तथाच
तत्कर्मवासनया तादृक्क्रियाकरणेऽपि जीमस्य पुष्टिस्थत्वाद्भगवता तत्कर्म निवार्य फल दीयते
यथाजामिलस्य अतो न दोष इति भावः । कर्म च भगवदपराधो भक्तापराधो वेदनिन्दा
अधर्मकरणं वेत्यादिकम् । तच्च 'अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात्तथा । नरके न भवेत्पातः
किन्तु हीनेषु जायत' इति निगन्धोक्तमार्गेणोक्तम् । एव बलिप्रह्लादादिषु दुष्टकर्मणः स्वल्प-
ताप्यूषा । तेन न दोषः । एतदग्रे आधुनिकादृष्टमशाद्वन्यो न मिलतीति नोपक्रमोपसंहारै-
क्यामात्रदोषः । एतदग्रे प्रवाहमार्गीयप्रयोजनसाधनाङ्गक्रियाफलानि मर्यादामार्गीयप्रयोजन-
स्वरूपाङ्गक्रियाः साधनं फलं च यावता ज्ञायते, तानान् ग्रन्थोऽपेक्षित इति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमल्लमाचार्यचरणवज्रनखेन्दुना ।

श्रीमितास्तारका यास्ताः स्वयुद्ध्या विशदीकृताः ॥ १ ॥

निपुणं विभाव्य मततं मिलमद्रससिन्धुचन्द्रमुखवागमृतम् ।

विष्टं मयास्य कृतमेतदहो सरहस्यमस्ति विबुधैकमुखम् ॥ २ ॥

इति श्रीवल्लभनन्दनचरणरेणुकेतानश्रीपदुपतितनयपीताम्बरविरचितं

पुष्टिप्रवाहमर्यादाविवरणं समाप्तम् ।

There is not much difference in the text of the present work except a slight variation in the order of the verse 4 and 5. Sri Raghunathaji and Pitambarji read the 5th verse after the first half of the 4th. In the 6th verse Raghunathaji reads मर्गिकत्वेन instead of मर्गिकत्वेऽपि. In 16th verse instead of कलत्रम्, Kalyanarajaji and others read फलम्. In 19th verse रोगयुग्मम् is read in plural by Pitambarji. Some read लौकिकत्वं वैदिकत्वं in inverse order. In verse 25th Pitambarji reads तेन युज्यते instead of तेन युज्यते. Besides these there does not appear to be any material difference in the readings of the text. None of the commentaries except the last has been printed before. No other commentary is known to exist other than the four which are printed here. The text of all the four commentaries is based on old and reliable MSS. The text of Sri Vallabha alias Gokulnathaji commentary is chiefly based on six MSS, two of which were received from Pandit Gattulalaji's Library, one from Sri Vallabhalalaji Maharaja of Kama, one from Sri Gokulnathaji Maharaja of Bombay, one from Sri Ranchhodlalji of Bombay, one from Bhandarkar Research Institute. Raghunathaji's tika is based on three MSS, one from Gattulalaji's Library, one from Bhandarkar Research Institute and one from Sri Mathuresaji's Temple at Kotah. Sri Kalyanarajaji's tika is similarly based on six or seven MSS derived from the sources mentioned above. Pitambarji's tika is based on six MSS, and one printed copy of Pandit Balabhadra Sarma. Out of these six two were received from Sri Gokuladharaji's Mandir of Bombay, the remaining were received from sources mentioned above. A perusal of the six MSS of Sri Pitambarji's commentary reveals the fact that the learned author has revised his tika some time after he wrote the same. Purushottamaji was a great authority in the Sampradaya, hence both the original and revised versions of this tika became current in the Sampradaya. Many of the readings noticed by Pandit Balabhadra in the foot notes of his edition are due to this fact. We have however not thought it fit to perpetuate those readings of the original draft which the learned author himself did not retain in the revised version. On the whole the MSS were tolerably good. We are much obliged to all gentlemen and institutions who have been kind enough to help us as above.

As the concluding portion of this work is missing, we are not in a position to know the exact name given by the author to this work. Some Scholars have named this work *गुह्यप्रवचनमयं*, and there is great plausibility in that selection, but the invariably uniform *श्रीश्रीगुह्यप्रवचनमयं* in all the MSS seems inclined us to adopt *गुह्यप्रवचनमयं* as the name of this work without the addition of the word *श्री*.

The funds for the publication of this work have been supplied by one of our collaborators Mr. Dhurajlal Vrajdas Sankhala in the happy memory of the Wedding Ceremony of his eldest son Mr. Natrarlal.

With feeling of Joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus feet of Lord Sri Krishna.

Homage
Sri S. J. }
S. J. S. J.

M. T. Telivala.

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रणीता ।

चतुर्दशविधृतिसमेता ।

टीकाकृत ।	पृष्ठम् ।	टीकाकृत ।	पृष्ठम् ।
१ श्रीमद्वल्लभकृष्णानाम्	.. १	✓ ८ श्रीवल्लभानाम्	... ४५
२ श्रीमद्वल्लभकृष्णानाम्	... २	✓ ९ श्रीजयगोपालभट्टानाम्	... ४९
✓ ३ श्रीमद्वल्लभकृष्णानाम्	... १५	✓ १० श्रीलालभट्टानाम्	... ६६
✓ ४ श्रीकल्याणरायानाम्	... १९	११ केषाञ्चित्	... ७२
✓ ५ श्रीहरिरायानाम्	... २३	१२ श्रीवल्लभात्मजश्रीबालकृष्णानाम्	७८
✓ ६ श्रीगोपेश्वरानाम्	... २६	१३ श्रीनिरिधरानाम्	... ८६
✓ ७ श्रीपुरुषोत्तमानाम्	... ३५	१४ श्रीद्वारकेशानाम्	... ९३

श्रीमोहमयीश्वश्रीमद्गोस्वामिश्रीजीवनेशात्मजश्रीरणोडलालचरणसंपूर्ण-

साहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए.,

एल्.एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट, सुरतिस्थ धैर्यलाल

ब्रजदास सांकलीया, बी. ए., एल्.एल्. बी.,

वकील हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां संशोध्य

मुम्बामुर्षा 'निर्णयसागर' मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभाब्दा ४४२. सवत् १९७७.

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

ગિરીધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ.

જુદા સેલર અને એડિટર.

૬, મોહન મંદિર, જુલેધર, મુંબઈ નં. ૨.

અમુકારે ત્યાં વેચુ વધર્મનાં સધળાં પુસ્તકો

અને વિશેષ તથા દરેક પ્રકારની સ્ટેશનરી ચીજો

જુદા મુદ્રણ મળશે. ૧૯૧૭

પ્રસ્તાવના.

સેવાફલાદિ ધોડશસ્ત્રની ખાલા જે અમારાદ્વારા પ્રકટ થાય છે તેના આશ્રયદાતા શ્રીમુદા-મપુરીસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિ શ્રીજીવનલાલજી ગત શ્રાવણ કૃષ્ણ નવમી-નંદમહોત્સવને દિવસે નિત્યલીલામાં પધાર્યા છે, અને તેથી સાંપ્રદાયિક વિદ્યાકાર્યને મહાત્મ અલાભ થયો છે. શ્રીજીવનલાલજીનું પ્રાકૃત્ય શ્રીમદ્ગોકુલમાં સંવત્ ૧૯૧૬ માર્ગશીર્ષ શુક્લ ત્રયોદશીને દિવસે થયું હતું. આપશ્રીનો ઉપનયનસસ્કાર શ્રીજગન્નાથજીમાં થયો હતો. સંવત્ ૧૯૩૫થી આપશ્રી પોરબંદર પધાર્યા અને નિવાસ લાંબ કર્યો. ત્યારથી આપશ્રી પોરબંદરવાલા શ્રીજીવનલાલજી એ નામથી સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ થયા. પંડિત ગઢવાલાના સંપર્કથી વિદ્યામાં અભિરુચિ રાખનારા ત્રણ ગોસ્વામી મહારાજો થયા. ૧. ટિકેત શ્રીગોવર્ધનલાલજી, ૨. શ્રીદેવકીનન્દનલાલજી, ૩. શ્રીજીવનલાલજી. આ ત્રણમાં શ્રીદેવકીનન્દનજી નિત્યલીલામાં પ્રથમ પધાર્યા. શ્રીદેવકીનન્દનજીનો વિદ્યાનુરાગ અપેક્ષિત રીતે સાંપ્રદાયિક ન થયો અને તેથી જનમનોરંજન કરીને યદ્યપિ મહત્તી ધનસંપત્તિ તથા કીર્તિ સપાદન કરી તોપણ આપશ્રીના જીવનમાં સાંપ્રદાયિક નોંધ લેવા જેવું વિદ્યાકાર્ય એક પણ ન થયું. એઓશ્રીના લાલજી શ્રીવલ્લભલાલજી એ ન્યૂનતા દૂર કરે એ સ્પૃહણીય છે. ટિકેતશ્રીનો વિદ્યાનુરાગ ઉજ્જવલ છે, પરંતુ રાજકાર્યની ખટપટમાં આશ્રયશ્રી તરીકેનું પ્રધાન કર્તવ્ય-સાંપ્રદાયિક વિદ્યાનું રક્ષણ-તેમાં અપેક્ષિત ધ્યાન અવાપિપર્યન્ત એઓશ્રી આપી શક્યા નથી. ત્યાંના આશ્રિત જૂની શૈલિના ટુકડી દૃષ્ટિવાલા અને દેશકાલ નહિ સમજનારા અને સાંપ્રદાયિક સાહિત્યના રક્ષણનું ગૌરવ અપરિચયથી નહિ અનુભવનારા પંડિતો ઘણે અંશે આ પરિણામમાં જોખમદાર છે. શ્રીજીવનલાલજીનો વિદ્યાનુરાગ જમારથી બીજરૂપે રોપાયો ત્યારથી નિત્યલીલામાં પધાર્યા ત્યાંસુધી વૃદ્ધાદિરૂપે વૃદ્ધિગત થતોજ ગયો. આપશ્રીમાં વિદ્યાની પરીક્ષા કરવાની અને કાર્ય લેવાની શક્તિ હતી. આજ કારણથી આપશ્રીએ છગનશાસ્ત્રી તથા બાલશાસ્ત્રીને આશ્રય આપ્યો હતો. છગનલાલ શાસ્ત્રી સાથે આપશ્રી શ્રીમુખોધિન્યાદિનું વાચન કરતા એટલું જ નહિ, પરંતુ સમયોચિત કેટલાક ગ્રંથો ગુર્જર ભાષામાં લખાવી પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા. બાલશાસ્ત્રી સાથે પણ આપશ્રી શ્રીમુખોધિનીજીનું વાચન નિયમશઃ કરતા, અને અન્ત સમયે શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણને પોતાના આશ્રયમાં રાખીને આપશ્રીએ શ્રીમુખોધિનીજીનું વાચન પ્રવચન નિત્યલીલામાં પધાર્યા ત્યાંસુધી સતત ચાલું રાખ્યું.

મહારાજશ્રીની બાવહારિક કાર્ય કરવાની હુશયતા પણ ઘણી હતી. આજ કારણથી આપશ્રી નિજ તનુજ શ્રીરણુછોડલાલજીને મહત્તી સમૃદ્ધિ વારસામાં સોંપી ગયા છે, અને તત્સર્વથી ચિન્તામાંથી મુક્ત કરી ગયા છે. શ્રીરણુછોડલાલજીએ પણ નિજપિતૃચરણનું નામ તદબીજ સકલ સાહિત્ય સમેત શ્રીમુખોધિનીજીની પ્રસિદ્ધિ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. તે અત્યંત યોગ્ય છે. એના જેવું સ્મારક અન્ય શું હોઈ શકે ?

મહારાજશ્રીનું કાર્યકૌશલ્ય અસાધારણ હતું એટલુંજ નહિ પરંતુ સમગ્રોચિત રીતે કાર્ય કરતા હતા. દયાનન્દાદિના મોહથી લોકોને ઉપનયનાદિનો મોહ થતો. આ મોહથી તે લોકો માર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ ન થાય તેથી આપશ્રીએ ઘણા વૈષ્ણવોને ઉપનયનસંસ્કાર કરાવ્યા. આપશ્રીની ઉદારતા પણ ઘણી હતી. પ્રત્યેક જે એઓશ્રીના સંબંધમાં આવતું તેનો આપશ્રી તદુચિત રીતે સત્કારાદિ કરતા. આ પ્રકારે અનેક રીતે આપશ્રીનું જગન્મંગલકર્તૃત્વ તેમને સ્ફુરતું.

મહારાજશ્રીની કાર્ય કરવાની દૃઢતા પણ પ્રશંસનીય હતી. જ્યારે આપશ્રીએ મને ઘોડશ અન્થોની સકલ સાહિત્ય સમેત પ્રકટ કરવાની સેવા સોંપી, તે સમયે સંગ્રહાયના અન્ય પંડિતોએ તેમ નહિ કરવાને આપશ્રીને સૂચવેલું. ‘બીજાઓ તરફથી એ કાર્ય થાય છે, તેમાં વચમાં પડતું નહિ, આ લોકો તો વણિક છે, તેમને એ કાર્ય સોંપાય નહિ’ વગેરે વગેરે ઘણી રીતે મહારાજશ્રીને સમજાવવામાં આવેલા. પણ એઓશ્રીની દૃઢતા તથા પ્રભુકૃપાથી અન્તે એ સેવા અમારાદ્વારા થઇ, અને અમને જાણીને સતોષ થાય છે કે ઉક્ત પંડિતો પણ અમારા કાર્યથી પ્રસન્ન થયા છે. આર્ટિસ્ટ પાસે તૈયાર કરાવીને આપશ્રીનું ચિત્ર અત્રે ધર્યું છે-

ગ્રન્થાદિસંગ્રહ.

- ૧ પ્રથમ ટીકા શ્રીમદાચાર્યપૌત્ર શ્રીમદ્બાલકૃષ્ણજી-શ્રીમદ્વિદ્યશ્રરજી તૃતીય હુમારની છે. આ ટીકાના ત્રણ પ્રતિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. એક પંડિત ગદ્ગલાવાના સંગ્રહમાંથી અને બીજી એ યાત્રામાંથી અમને મળી હતી.
- ૨ દ્વિતીય ટીકા શ્રીશ્રીવલ્લભ-શ્રીઓકુલેશ-શ્રીગુસાંઈજીના ચતુર્થ લાલજીની છે. આ ટીકાની ચાર પ્રતિ મળી હતી-એ પં. ગદ્ગલાવાના સંગ્રહમાંથી, એક શ્રીવલ્લભલાલજીના સંગ્રહમાંથી, અને એક લાંઘારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી.
- ૩ તૃતીય ટીકા શ્રીરઘુનાથજી-શ્રીગુસાંઈજીના-પંચમ પુત્રની છે. આની ત્રણ પ્રતિઓ પં. ગદ્ગલાવાના સંગ્રહમાંથી મળી હતી, અને એ યાત્રામાંથી.
- ૪ ચતુર્થ ટીકા શ્રીગુસાંઈજીના પોત્ર શ્રીકલ્યાણરાયજીની છે. આ ટીકાની ચાર પ્રતિ મળી છે. આમાંથી એક તો શ્રીહરિરાયજીના નિજ શ્રીહસ્તાક્ષરમાં લખેલી છે.
- ૫ પંચમ ટીકા શ્રીહરિરાયજીની છે. આ કારિકાત્મક ટીકાની પાંચ પ્રતિ મળી છે. ત્રણ પં. ગદ્ગલાવાની સંગ્રહમાંથી છે, એક શ્રીવલ્લભલાલજીની છે, અને એક યાત્રામાંથી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે.
- ૬ ષષ્ઠ ટીકા શ્રીહરિરાયજીના ભાઈ શિશ્યાપત્રવાલા શ્રીગોપેશ્વરજીની છે. આની એ પ્રતિ યાત્રામાંથી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે.
- ૭ સપ્તમ ટીકા શ્રીપુરુષોત્તમજીની છે. આ ટીકાની પાંચ પ્રતિ મળી છે. ત્રણ પં. ગદ્ગલાવાના સંગ્રહમાંથી, એક શ્રીવલ્લભલાલજીથી, અને એક નદીયાદમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આમાં એક શ્રીપુરુષોત્તમજીના નિજ શ્રી હસ્તાક્ષરમાં લખેલી છે. એઓશ્રીનો પરિચય પૂર્વ પ્રકટિત અન્થોમાં કરાવ્યો છે. આ ટીકામાં છાપેલું ટિપ્પણ શ્રીયોગી શ્રીગોપેશ્વરજીના શ્રીહસ્તાક્ષરમાં લખેલું છે.
- ૮ અષ્ટમ ટીકા જીકા શ્રીવલ્લભજીની છે. એઓશ્રીનો પરિચય પૂર્વ પ્રકટિત અન્થોમાં કરાવ્યો છે. આની પાંચ પ્રતિ મળી છે. એ યાત્રામાંથી અને ત્રણ પં. ગદ્ગલાવામાંથી.
- ૯ નવમ ટીકા મહાપતિ જયગોપાલજીની છે. પરિચય એમનો સેવાક્ષરમાં કરાવ્યો છે. આની એકજ પ્રતિ યાત્રામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

- ૧૦ દશમ ટીકા દીક્ષિત લાલુલટની છે. આની એક પ્રતિ યાત્રામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ મૂલ્ય પ્રતિ હોય એમ લાગે છે, લાલુલટનો પરિચય સેવાક્ષમાં કરાવ્યો છે.
- ૧૧ નવમી વિવૃત્તિ ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી મળી છે. મૂલ્ય ૪ પ્રતિ હોય એમ લાગે છે. ટીકાકાર કોઈ ગોસ્વામી મહારાજ હોય એમ લાગે છે.
- ૧૨ દ્વાદશ ટીકા શ્રીવલ્લાભજ શ્રીગાલકૃષ્ણજીની છે. આ પણ મૂલ્ય ૪ પ્રતિ છે. આ પ્રતિ યાત્રામાંથી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે.
- ૧૩ ત્રયોદશ ટીકા કોની છે તે અજ્ઞાત છે. એ પુસ્તક ઉપર શ્રીગિરિધરનું નામ છે તેથી શ્રીગિરિધરકૃત એમ કહ્યું છે. આ ગોસ્વામી શ્રીકાંકરોલીમાં થયલા હોવાથી તેજ ગૃહના કોઇ ગુણધર્મજીની આ ટીકા હોવાનો સંભવ છે. આ પુસ્તક પણ મૂલ્ય ૪ છે. કદાચિત્ આણંદની ભેટકવાળા શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી આના કર્તા હોય.
- ૧૪ ચતુર્દશ ટીકા કોની છે તે પણ અજ્ઞાત છે. શ્રીદ્વારકેશજીનું નામ કદપનાથી મૂકેલું છે. આ પ્રત અશુદ્ધ તથા ત્રુટિત છે. પં. ગદ્વાલાના સંગ્રહમાંથી મળી છે. યથામતિ શોધી છે. ૧
- ગોપાળદાસ ઝાલાની, બી. એ, ચંદુલાલ, ધીરજલાલ પંડ્યા, ભયરદાસ, પુરુષોત્તમદાસ-
દિનો લિખનમાં ઉપકાર થયો છે. લક્ષ્મિવર્ધિનીનો સાર અન્તે અંગ્રેજીમાં આપેલો છે.
- ઉપર જણાવેલા સર્વનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ. શ્રીજીવનલાલજીનું તથા એઓશ્રીના
લાલજી શ્રીરણજીડલાલજીનું સાહાય્ય મુજબ કંઈ સ્વીકારીએ છીએ અને શ્રીમત્રણચરણકમલમાં
આ ગ્રંથને સમર્પીએ છીએ.

મુબઈ. ૧૯૫૭.
દોલોતસવ.

મૂલચન્દ્ર તેલીવાલા,
ધૈર્યલાલ સાંકલીયા.

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रणीता ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।
बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥
बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।
अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥
व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।
ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥
बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।
स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥
गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।
यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥
तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकम् ।
त्यागं कृत्वा यत्तेजस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥
लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।
त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथान्नतः ॥ ७ ॥
अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।
अदूरे विप्ररूपे वा यथा चित्तं न द्रुप्यति ॥ ८ ॥
मेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।
यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥
बाधमंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।
हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥
इत्येवं भगवन्छास्त्रं गृह्यतत्त्वं निरूपितम् ।
य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गृहा रतिः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटिता भक्तिवर्धिनी समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्बालकृष्णकृतविघृतिसमेता ।

रत्यन्ते खेदविन्दुश्रितमुखकमलस्तामवष्टम्य जातो

निःस्पन्दः श्रान्तियुक्तो मलयजपवनासेवितः पुष्पतल्पे ॥

श्रीराधावक्त्रपद्माद्भुतमधुचिरतःपानघूर्णयमानो-

द्रिक्तः स्नेहार्द्रदृष्टिः प्रतिफलतु द्योः शीघ्रमेव व्रजेशः ॥ १ ॥

इह खलु स्नेनैव साक्षाद्भगवते निवेदितान् भक्त्यङ्कुरितचित्तान् सर्वान् भक्तिप्रवृद्ध-
यमुपायानभिज्ञान् परमकृपया तानुपायानाचार्या उपदिशन्ति यथा भक्तिरिति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

येन प्रकारेण भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्, प्रकर्षणैधमानोत्तरोत्तरं भगवति स्याद्, यस्या न
कदाचिदपि हासः । एतादृशस्तत्प्रवृद्धानुकूल उपायो निरूप्यते नितरामुच्यते । यत्प्रकारक-
निरूपणानन्तरं न कोप्युपायस्तिष्ठत्यवशिष्टः । एवं प्रतिज्ञां कृत्वा दृढं बीजभावं तत्र प्रथमं
भक्तिप्रवृद्धौ हेतुमाहुः बीजेति । भक्तिकल्पतरुप्रवृद्धिकारणभावो बीजभावः । अनुग्रहो-
त्तरकालीनभाव इति यावत् । यद्वा । बीजपदं सत्पुरुषपरम् । तस्मिन्यो भावो भगवत्त्वेन
भावः । 'आचार्य मां विजानीयात्' 'अविद्यो वा सविद्यो वे'त्यादिवाक्यैः । स यदा वक्ष्य-
माणसाधनैर्दृढो भवति, तदा सा तथा भवति । अथवा, बीजपदेन भगवानेवोच्यते । त-
स्मिस्तस्य तथात्वे सा तथा भवति । ननु बीजभावोत्पत्तावनुग्रह एव हेतुरित्यत्र को हेतुः ।
उच्यते । नहि तदुत्पत्तौ कर्म । तज्जन्यत्वेनाश्रूयमाणत्वात् । नापि स्वतः । चेत्स्याद्दृष्टः
स्यात् । नापि स्वभाववैचित्र्यं वक्तुं शक्यम् । अनुक्तत्वात् । तेन 'यमेवैष वृणुत' इति
'यदा यमनुगृह्णाती'त्यादिवाक्यैः स एव हेतुत्वेन वाच्यः । निश्चयार्थकस्तुशब्दः । हेत्व-
न्तरमाहुः त्यागादिति । त्यागाद्भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् । त्यागस्तु भगवच्चरणारविन्दप्राप्त्यर्थं
सवासनगृहादिविस्थितिः । केवलत्यागेनैव सा तथा न भवतीत्यत उक्तं श्रवणकीर्तना-
दिति । प्राणिवर्जितजातिवाचित्वेनैकवद्भावः । श्रवणकीर्तनाभ्यामपि सा तथा भवति ।

एवं भक्तिप्रवृद्धौ हेतुत्रयमुक्त्वा बीजभावदार्ढ्यप्रकारमाहुः बीजेति ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

बीजस्य दाढ्ये यः प्रकारः स उच्यते । तुशब्दः पूर्वभेदकः । यत्स्वगृहे स्थित्वा स्वधर्मतः स्वधर्मेभ्यो वर्णाश्रमधर्मेभ्यः अव्यावृत्तस्तत्सहितः सन् कृष्णं पूर्णपुरुषोत्तमं भक्त्यैकगम्यं भजेत् । कैर्मजेदित्याकांक्षायामाहुः पूजयेति । कृष्णं पूजया भजेत् । पूजा त्वागमोक्तप्रकारेणार्हणीयोपचारः । ननु पूजया भगवद्भजनं कथम् । भक्तेरेव पूजानिषयत्वात्, ननु भगवतो, यतः 'भक्तियोगः स लभत' एवं यः पूजयेत् मा'मिति भगवद्वाक्यविरोधात् । सत्यम् । अस्ति पूजाविषयत्वं भक्तेः, परन्तु मूले हि परम्पराकारणत्वाभिप्रायेण पूजाव्यपदेशो, न तु साक्षात् । तेन कृष्णपदं तु भक्तस्य पुरुषोत्तमगामिनी पूजापि भवतीत्यत उक्तम् । यद्वा । एवंविधनिःकामपूजाफलविषयनिर्धारार्थं कृष्णपदम् । एवं पूजया भजनं निरूप्य श्रवणादिभिरपि निरूपयन्ति श्रवणादिभिरिति । श्रवणादिभिरपि कृष्णं भजेत् । आदिपदशब्दे कीर्तनस्मरणे । तेनैतन्मार्गीयस्य श्रवणादिव्यतिरेकेण क्षणमपि न स्थेयमित्यायातम् ।

ननु सततं कृष्णभजनं कथम्, कार्यान्तरव्यासक्तेस्तत्राहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

कार्ये व्यावृत्तो व्यासक्तोपि चेत्तदा गुरूपदिष्टं यादृग्भगवत्स्वरूपं तत्रैव स्वस्य चित्तं स्थाप्य भवेत्, अव्यावृत्तिमान् यदि भवेत्, तदा श्रवणादौ चित्तं यसेत् । यद्वा, प्रकारान्तरेणाप्यस्यावतारिका सम्भवति । तथा हि । ननु यदि स्वधर्माव्यावृत्तिरेव भजने प्रयोजिका, तदा त्वादृतोपदेशस्य दैववशात्प्रच्युतधर्मस्य कस्यचित्प्रयोजकाभावाद्भजनासम्भवः । तथाच तत्कृतमपि सर्वं व्यर्थं स्यात्, तस्मात् 'लक्ष्मालनाद्धि पङ्कस्ये'तिन्यायेन ग्रहणामात्र एव वरमिति चेत्तत्राहुः व्यावृत्तोपीति । अत्रेयं शङ्का न कार्या । यत्स्वधर्माव्यावृत्तिरेव भजने प्रयोजिका । 'अपि चेत्सुदुराचार' इति भगवद्वाक्याद्भगवदीयस्य प्रच्युतधर्मस्यापि भगवद्भजनस्य निहितत्वात् । परन्तु यावदारभ्य भगवद्भजनाभिनिविष्टस्तत्प्रभृति तस्य दुराचाराकरणमित्यपेक्षितम् । अन्यधानन्यभाक्त्वमङ्गप्रसङ्गः । दुराचारस्यापि भजनात् । तेन स्वधर्मेभ्यो व्यावृत्तोपि हरौ सर्वदुःसहर्तरि चित्तं यसेत्प्रयत्नेन स्थापयेदित्यर्थः । एतादृशस्यापि स्वधर्मेनैवान्तरायान् दूरीकृत्य स्वरूपानन्ददानं करोतीति ज्ञापनाय हरिपदम् । पूर्वं हरिपदोक्त्या मध्ये चित्तपदोक्त्यान्ते श्रवणादिपदोक्त्या देहलीदीपपदुभयप्रापि साम्येन चित्तवृत्तिः स्याप्येति ज्ञेयम् । एवं सततं भजने नियमापे उभयविधानामपि यदेकजातीयं फलं तदाहुः तत्त इति । तदनन्तरमेव भजनानन्तरमुभयविधानां प्रेमोत्पत्तिर्भवति भगवति भगवत्प्रेमा । तर्पणासक्तिः, तद्व्यतिरेकेण व्यित्यसम्भय इति यावत् । 'क्षणं सुगुणमिदं यामां येन निनाज्मन्' इति यथा । व्यसनं तु सततमन्य-

विस्मृतिपूर्वकं भगवत्परता । चः समुच्चायकः । एतन्नित्यं यदा भवेत् तदा तद्दीर्घं
भक्तिशास्त्रे दृढमुच्यते । यत्कथमपि न नश्यति ॥ ३ ॥

तन्नाशाभावप्रकारपूर्वकं स्नेहादीनां त्रयाणां प्रत्येकं फलमाहुः स्नेहादिति सार्धेन ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

भगवति स्नेहाद्गृहविषयको यो राग उत्कट्रेच्छारूपस्तस्य विशेषेण नाशः स्यात् । ना-
शपदेन पुनस्तस्यानुत्पत्तिरिति ज्ञेयम् । अत एव न निवृत्त्यादिपददानम् । आसक्त्येति ।
यदा भगवत्यासक्तिर्जाता, तदा तद्व्यतिरेकेण स्थित्यसम्भवेन तदर्थं यत्ने जाते गृहस्थाः स्वार्थं
तं प्रेरयन्तीति तस्मिन्नरुचिः, तथा कृत्वा भगवद्भजने बाधकत्वं विप्रकर्तृत्वं भासते, एत-
आत्मीया न भवन्तीत्यपि । यदि स्युस्तदा किं प्रतिबन्धकाः स्युरिति । व्यसनं हीति ।
यस्मिन्काले अचिन्त्यानन्तफलदातरि कृष्णे व्यसनं स्यात्तदैव स कृतार्थः स्यात् । संशय-
व्युदासाय हीति पदम् ॥ ४, ५ ॥

एवं त्रयाणां फलमुक्त्वा तादृशस्य कर्तव्यतामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशनम् ।

त्यागं कृत्वा यत्तेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

स्नेहासक्तिव्यसनवतोपि पुरुषस्य तदनन्तरं यत्सततं सर्वदा गृहरूपं यत्स्थानं तद्विना-
शनम् । स्नेहासक्तिव्यसनानां विनाशनमित्यर्थः । तथा सति कृतमपि सर्वं व्यर्थं स्यात् । तेन
तत्त्यागं कृत्वा यो यत्तेत्प्रयत्नं कुर्यात् । एतेन मध्ये तीर्थादिकमपि गच्छेदिति सततपदेन
ज्ञेयम् । ननु सोपि प्रयत्नो मायावादिवन्निराकार एव भवेदित्याशङ्क्याव्युदासायाहुः तद-
र्थेति । भगवद्रूपो योर्धस्तदर्थमेकं मानसं यस्य स तथा । इदं तेषां न । शून्ये एव पर्य-
वसितमतिस्वात् । 'येन्येरेविन्दाक्षे'त्यादिवाक्येन निन्दितत्वाच्च । तेषां गार्हस्थ्यधर्मत्यागे
भगवदर्थं गृहात्यागे उभयतः प्रच्युता अधःपतन्ति । तेन त्यागस्तु भगवदर्थमेव मुख्यः ।
सोपि पूर्वमान्तरः, तस्मिन् सिद्धे ततो बाह्यतः । एकपदं सततमेतन्मागीयैकलभ्यफला-
त्मके मनःस्थितिज्ञापनाय । तेनैतदतिरिक्तावतारे 'मूलसकः शाखायामपि पर्यवस्यती'ति
न्यायेन तदकरणं न विरुध्येत । तस्यां सत्यां देहव्यापृतिस्तत्रैव ॥ ६ ॥

एतादृशस्य यत्फलं तदाहुः लभत इति ।

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथान्नतः ॥ ७ ॥

य एवं त्यागं कुर्यात्स भक्तिं प्राप्नोति - एवंविधत्यागस्य भक्तिफलकत्वात् । तेन

भक्तिवर्धिनी ।

मुक्त्यादीनामेतत्फलत्वाभावः सूचितः । तत्रापि सुदृढा अविनश्वरा । सततमेधमाना । सापि भक्तिः सर्वतो मोक्षादेरप्यधिका मुक्तानामपि दुःप्राप्या । 'भगवान् भजता'मिति वाक्येन । ततः पुष्टिरूपामपि लभते । परामिति । परामुत्कृष्टामुक्तभक्तेः । पुष्टिरूपमिति शेषः । एवं त्यागफलमुक्त्वा पुनः सिंहावलोकनन्यायेन त्यागव्यवस्थां वदन्ति त्यागे इति । कृत एव त्यागे न कोपि पुरुषार्थः । तस्मिन् बाधकानां भूयस्त्वं बहुत्वम् । भूयांसि बाधकान्युपस्थितानि भवन्ति । ततस्तं नाशयन्ति । ननु तस्मिन् सति तदुपस्थितिः कथम् ? तत्र हेतुमाहुः दुःसंसर्गादिति । तदुपस्थितिस्तु भक्तानां भगवद्भक्तविरोधिनां संसर्गात् संगतेः । तत्संसर्गानन्तरं सोपि तथा भवति । तत्संसर्गेण भगवद्भक्त्यामन्तर्हितत्वात् । तथैव दुष्टान्नग्रहणे दुर्बुद्धिर्भवति । तस्य पापान्नत्वात्, भ्रान्त्युत्पादकत्वाच्च । यथा जीवानां भगवत्सम्बन्धाभावे सदोषत्वम्, तथान्नस्वापीति; तत्प्रवृद्धिकामोऽसमर्पितं न भुञ्जीयादित्याशयः । उपलक्षणं चैतत् । वस्तुतस्तु वस्तुमात्रे तत्सम्बन्धव्यतिरेकेण तदभावः । तेन सम्बद्धैरसम्बद्धं न ग्राह्यमिति भावः । तेन यथाकथञ्चित्सम्पादितं तत्सम्बद्धं तदपि शुद्धमेव भवतीति तादृशैस्तथैव कार्यमिति भावः सूचितः । असद्रव्योपाजितमन्नं कृपणान्नं च दुष्टान्नम् । तेन दुःसङ्गतिर्दुरन्नं च यत्र न भवति, तत्र सततं स्थेयम् । एतेनाटनाभावः सूचितः ॥ ७ ॥

तत्स्थानमेवाहुः अत इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरविप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यत उभाभ्यां तद्भूयस्त्वमत एकान्ते हरिस्थाने यत्र हरिः सर्वतः तिष्ठति तत्रैव स्थेयम् । तत्राप्येवमेव जडवन्न । किन्तु तदीयैः भगवदीयैः भगवत्सम्बन्धिभिः सह मिलित्वा । ते हि तद्द्वार्ताभिज्ञा यतो भवन्ति । तेन सत्सङ्गे सति कृतार्थ एव भवति एतेन दुःसङ्गो न भवतीत्यायातम् । दुष्टान्नप्राप्तिरपि न । तदुच्छिष्टस्यैवोपादेयत्वात् अयमेव दामधर्मो यतः । अस्माद्यारोपोपि तेषु न कार्यः । यतस्ते तत्पराः केवलं मात्पराः । भगवन्तं विनान्यत्किमपि न जानन्ति । तस्मात्तेषु द्वेषादिषु सत्सु सोपि तं महते । भक्तद्वेषादेरसद्यत्वात् । इदं तूच्यते । यस्य तत्सङ्गस्तस्य तेषु तदारोपो भवति एव न । वस्तुम्यमावात् । तस्मिन्सति तु तथैवेति सम्भाव्यते । तदीयैः सह सेवायां अदूरसद्गमावप्य विप्रकर्षे अतिशयेनाधिक्यं यस्मिन्देहे तत्र स्थेयम् । यथादोरात्रमध्ये वारद्वयमेकवारं वा तस्माज्ज्ञो भवति । यत्पनादेर । यतो मुख्यः पक्षः स एव यस्मिन्मेवाश्रयणादिकं मनम् । अस्मिन्नु केवलं श्रयणादि एव । तेनायं गीणः । मुख्यामम्भवेपीदं तु फावेन । अन्यथा चित्ते दोषाग्रान्त्या नाश एव ॥ ८ ॥

नन्वेवं भगवदर्थं क्रियमाणायां सेवायां मध्य एव दैववशादुर्बुद्धौ ज्ञातायां नाशो-
पस्थितौ तु तत्कृतिर्व्यर्था स्यादत आहुः सेवायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य सेवायामासक्तिर्भवेत्सोऽपि कियत्कालपर्यन्तमेव, पुनर्नेत्येवं न, किन्तु दृढा,
सेवायां तु कश्चिदेवाधिकारी भवतीत्यत उक्तं वेति । अनेन दुर्लभत्वं निरूपितम् । तथैव
कथायाम् । तदनन्तरं तामेव तदीयैः सह कुर्यात् । अन्यत्र मनो न निवेशयेत् । तेन मुख्यत
इदं द्वयमेव कार्यम् । कार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थं वेत्युक्तम् । तादृशस्य नाशो न, किन्तु ततो-
त्तरमुन्नतिरेव । तर्हि यत्किञ्चिद्विद्वन्पर्यन्तं मा भवतु, ततस्तु कदाचिद्भवेदेवेत्याशङ्क्याहुः
यावज्जीवमिति । स यावज्जीवति तावत्तस्य नाशो न । कापीति । कस्मिन्नपि देशे
केनापि प्रकारेण न भवतीत्यर्थः । अनिशं तत्सेवाकथोद्यमे तदितरत्रानुपयोगः क्रियाशक्ते-
र्वार्तायाश्चित्तस्यापि । अत्र प्रामाण्यार्थं स्वमतिरेव दर्शिता । मतिर्ममेति । अहं त्वेवमेव
जानामि, यत्सेवाश्रवणादिकमेव सततं कार्यम्, यतो नाशामावप्रकारस्त्वयमेवास्मिन्
शास्त्रे मुख्यतया निरूप्यते ॥ ९ ॥

नन्वेवं तत्र स्थित्वा क्रियमाणायां सेवायां चेत्केनापि कृत्वा बाधसम्भवे सति किं
कार्यं तत्राहुः बाधसम्भावनायामिति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

बाधस्य सम्भावना यदा भवति सेवायां तदा त्वेकान्ते भगवत्स्थाने वासो नेष्यते ।
न च कलहद्वेषादिनापि श्रेयम्, सेवाया एवेष्टसाधनत्वादिति वाच्यम् । एवं च प्रतिबन्ध-
कस्य बलवत्त्वेन तदसम्भवे द्वेषादेर्मनसि स्थित्या श्रवणाद्यसम्भवे चित्ते दोषाक्रान्त्या कृत-
वैयर्थ्यापत्तिः । तस्माद्भगवदिच्छयैवं जातमिति मनसि निश्चित्य ततो निःसृत्य निश्चिन्त-
स्तत्स्मरणं कुर्वन् तीर्थं तिष्ठति, गृहे वा । नन्वेवमेव चेद्भगवदिच्छा, तदा तु पर्य-
वसानतो नाश एवेत्याशङ्क्याहुः हरिस्त्विति । सर्वतः सर्वेभ्यः सर्वप्रकारेण हरिस्तु रक्षां
करिष्यतीत्येवं मनसि निर्धार्य श्रेयम् । सर्वथाश्रितानां रक्षामेव करोति । अप्रामाण्य-
शङ्कानिवृत्त्यर्थमाहुः न संशय इति । अत्र संशयो न कार्यः । यमनुगृह्योतवांस्तं पुनर्न
त्यक्ष्यति, सत्यसङ्कल्पत्वात् । इदानीमिच्छाया एव तथात्वात्सेवाऽभावः । यदि कदाचित्
भविष्यति, तदा सापीत्यस्मिन्नर्थे न कापि चिन्ता विधेया ॥ १० ॥

एवमुपायान्निरूप्य तत्फलं निरूपयन्ति इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्यादृढा रतिः ॥ ११ ॥

इति भगवच्छास्त्रं मया निरूपितम् । यद्भगवत्कृपैकवेद्यम् । तत्र हेतुः । यतो भगवच्छास्त्रं भगवदीयं शास्त्रम्, एतच्छास्त्रवेदको भगवानेव, यतो नान्यः, एतदज्ञत्वात् । अन्यस्यैतदज्ञत्वे हेतुमाहुः । गूढतत्त्वं गूढं गुप्तं सर्वैरज्ञातं यद्भगवत्स्वरूपं तदेव तत्त्वं सारभूतं यस्य तत्तथा । तदपि मया एवं निरूपितम् । अत्र प्राकट्यपूर्वकं निरूपितमित्यर्थः । भक्तिमार्गजिज्ञासूनां निमित्तम् । तेन य एतदुक्तप्रकारमाचरेत्तस्य भगवति रतिः स्यात्सापि दृढा । एतदुक्ताचरणाभावे यत एतत्प्रत्यहं सम्यगर्थवबोधपूर्वकं अधीयीत पठेत्तस्यापि तथा रतिः स्यादिति ॥ ११ ॥

विठ्ठलेशपादान्जैकदास्यसङ्काङ्क्षिणा सदा । प्रकाशिता यथाशक्ति मयेय भक्तिवर्धिनी ॥१॥

इति श्रीबालकृष्णकृतभक्तिवर्धिनीविवृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीश्रीवल्लभविरचितविवृतिसमेता ।

नत्वा स्वाचार्यपादान्जं कृपामधुसुपूरितम् ।

तत्परागारक्तबुद्ध्या व्याख्यास्ये भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

तद्बुद्धिदृढतासिद्धौ पितृपादरजांसहम् ।

हृद्यायाय प्रवृत्तोऽस्मि नान्यथेति हि निश्चितम् ॥ २ ॥

अथाचार्यचरणा. स्वमार्गाङ्गीकृतानां स्वमार्गीयभक्तिवृद्धिप्रकारमजानतां कृपया तज्ज्ञापनाय तद्बुद्धिप्रकारं प्रतिजानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रगृह्या स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

धीजभावे दृढे तु स्यात्परागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ ३ ॥

यथा येन माधनेन भक्तिः स्वप्रवर्तितमार्गस्था प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्नोति तथा तत्प्रसारक उपायः माधनं निरूप्यत उच्यत इत्यर्थः । ननु भक्तमुत्पत्तिप्रकाशः शम्भोपु पुत्राणादिपुत्रा एव । उपपत्त्यनन्तरं वृद्धिमन्वुत्तमिदमेव । तद्यथा । श्रीभागवते 'दानप्रवर्तगो-

होमजपस्वाध्यायसंगमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इति । एका-
दशेऽपि 'श्रद्धासूतकथाया'मित्युपक्रम्य 'एवं धर्मेर्मुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि
सञ्जायते भक्तिः कोन्योर्थोऽस्यावशिष्यत' इति । प्रथमस्कन्धेऽपि 'यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे
परमपूरुषे । भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहमयापहे'ति । गीतास्वपि 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न
शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परमि'ति भक्त्युत्पत्तिप्रकारा उक्ता
एव । यद्यप्युत्पत्तिप्रकारा उक्तास्तथापि वृद्धिप्रकारो नोक्त इति तद्वृद्धिप्रकारार्थमाचार्यक-
थनं सम्भवतीति चेत् । न । वृद्धिप्रकारोऽपि तत्रोक्तः । तृतीयस्कन्धे पञ्चमाध्याये 'पानेन
ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये । वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथा-
ज्ञसान्वीयुरकुण्ठधिष्ण्यमि'ति । अत्र प्रकारोऽप्युक्तः । यद्यप्यत्रोत्पत्तिवृद्धिप्रकाराः पुराणादि-
ष्वप्युक्ता एव, तत एवोभयसम्भवे सत्यपि 'यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्या'दिति पुनर्भक्तिवृद्धि-
प्रकारकथने को हेतुरिति चेत् । सत्यम् । पूर्वोक्तसाधनानां दानव्रतादीनां मर्यादामार्गी-
यत्वात् तदुत्पन्नभक्तेरपि तन्मार्गीयत्वमेवेत्यवधेयम् । 'कार्यकारणयोरेकजातीयत्व'मिति
नियमात् । वृद्धिप्रकारस्यापि तन्मार्गीयसाधनसाध्यत्वेन शुक्तिफलकत्वेन च मर्यादामार्गी-
यत्वमेव । आचार्यास्तु स्वप्रकटितशुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तिनिरूपणं कर्तुं तस्याश्च मर्यादामक्ति-
वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं तत्साधनानि तत्फलं च वक्तुं तत्साधनानां तत्फलस्य च वैलक्षण्यं वक्तुं
भिन्नतया स्वमार्गीयां भक्तिं तद्वृद्धिप्रकारसाधनं च निरूपयन्ति यथेति । यथा स्वमा-
र्गीयस्वप्रवर्तितसाधनैर्भक्तिः शुद्धपुष्टिमार्गीया प्रकर्षेण वृद्धा वर्धिता स्यात् । वृद्धौ, प्रकर्षः
फलोन्मुखत्वम् । तथा तत्प्रकारकोपायस्तत्प्रकारकसाधनसमुदायो निरूप्यत उच्यत
इत्यर्थः । पूर्वोक्तसाधनसमुदायानेवाहुः बीजभावे दृढे तु स्यादिति । अत्र बीजभाव-
स्वरूपं शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यानुग्रहपूर्वकं स्वमार्गप्रकारकमगवन्निवेदनानन्तरं भगवदङ्गीकार
एव बीजभावः । तस्य दार्ढ्यं निरन्तरं तदेकपरतया तन्मार्गस्थितिः । तुरादेन मार्गान्तरी-
यसाधनव्युदासः । तदा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् । वृद्धौ स्वमार्गीयसाधनान्तराण्याहुः त्यागा-
च्छ्रवणकीर्तनादिति । त्यागादेतन्मार्गीयातिरिक्तसाधनत्यागात् । तद्वदेवैतन्मार्गीयभग-
वद्धर्मश्रवणात् । तथैव तद्वदेव कीर्तनात् । अत्र श्रवणकीर्तनयोरेकवद्भावोक्त्योभयोरप्येक-
जातीयत्वं ज्ञापितम् ॥ १ ॥

यद्यपि पूर्वं बीजदार्ढ्यप्रकार उक्त एव । तथापि कदाचिदितरव्यासज्ञेनान्तराण्यः
सम्भवति, तस्माद्यथेतरव्यासज्ञाभावेन बीजदार्ढ्यं सिध्यति तदर्थं भगवद्भजनरूपं प्रका-
रान्तरमाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारमिति ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

तु शब्देनैतदतिरिक्तप्रकारान्तरव्युदास उक्तः । स्वमार्गीयभगवद्भजनं तु गृहस्थित-
भावे न सम्भवतीति पूर्वं गृहस्थितिमेवाहुः गृहे स्थित्वेति । भगवद्भजनानुकूले गृहे
स्थित्वा स्वधर्मतः कृष्णं भजेत् । अत्र स्वधर्मपदेन वर्णाश्रमधर्मा न विवक्षिताः, किन्तु
स्वमार्गीयभगवद्धर्मो विवक्षितः । कुतः, वर्णाश्रमधर्माणां स्वधर्मत्वाभावात् । तथा ।
धर्मो द्विविधः । एकः शरीरपर्यवसायी । द्वितीय आत्मपर्यवसायी । तत्र सन्ध्यावन्दन-
मारभ्य यागान्तानां वर्णाश्रमधर्माणां शरीरपर्यवसायित्वमेव । इन्द्रलोकादिभोगपर्यवसा-
नात् । समाप्तौ पुनः 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती'ति वचनात् शरीरसुखपर्यवसा-
यित्वमेव, न त्वात्मनः परलोकसाधकत्वम् । स्वपदस्यात्मपरत्वात् स्वधर्मपदेनात्मपर्य-
वसायी धर्म उच्यते । स च भगवद्धर्म एव । तथा च प्रमाणं सप्तमस्कन्धे प्रह्लादवच-
नम् । 'यद्यज्ञो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्री'रिति । किञ्च,
फलप्रकरणेपि रासमण्डलमण्डनरूपाभिर्गीतम् । 'कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व
आत्मन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः कि'मिति । किञ्च, स्वधर्मत इति कथनात् धर्मपदस्य
तसिप्रत्ययान्तत्वेनाव्ययत्वादविकृतो धर्म उक्तः । तेनाविकृतो धर्मो भगवद्धर्म एवेति
स्वधर्मपदेन भगवद्धर्म एवेति सर्वमनवद्यम् । स च स्वधर्मः क इत्याकांक्षायामाहुः अ-
व्यावृत्तो भजेत्कृष्णमिति । अव्यावृत्तो भगवद्भजनानुकूलव्यावृत्तिरहितः कृष्णं भजेत् ।
अत्र भजने कृष्णपदस्य फलवाचकत्वेनेदं भजनं मम फलरूपमिति ज्ञात्वा भजनं कर्तव्यम्,
न तु साधनबुद्ध्या । 'यद्यप्यग्रे 'लभते सुखं भक्ति'मित्यनेनालौकिकदेहसम्पत्तिपूर्वकं साक्षा-
त्पुरुषोत्तमभजनस्यैव फलत्वोक्त्याधुनिकभजनस्य साधनत्वमायाति, तथापि पुष्टिमार्गे पुरु-
षोत्तमस्यैव भजनीयत्वात्, यद्यपि आधुनिकभजने अलौकिकदेहसम्पत्तिर्नास्ति, तथापि
आधुनिकभजनस्य पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वमेवेति अस्यापि फलरूपत्वमिति ज्ञापनायोक्तमिदं
भजनं मम फलरूपमिति ज्ञात्वा भजनं कर्तव्यमिति' । न तु एकस्यैव साधनरूपत्वं फलरू-
पत्वं च कथं सम्भवतीति चेत् । सत्यम् । साक्षात्पुष्टिमार्गीयफलस्येतरसाधनासाध्यत्वात्
पुरुषोत्तमभजनमेव साक्षात्पुष्टिमार्गीयफलसाधक(त्व)म् । यथा महाराजस्य धार्यमपि सुवर्ण-
रत्नादिकमेव । व्यवहार्यमात्राप्यपि तन्मयान्येव । अथ च कोशे संग्राह्यमपि सुवर्णरत्नादि-
कमेव । यतस्तस्य महाराजस्य सर्वतोधिकत्वात् । सुवर्णस्यापि सर्वधात्वपेक्षयोत्कृष्टत्वात् ।
तथा तद्वदस्य फलस्य सर्वोत्कृष्टत्वभावात्सर्वोत्कृष्टमेव साधनमपेक्षितम् । सर्वोत्कृष्टस्य साध-
नस्य विचारे क्रियमाणे भजनातिरिक्तस्य सर्वोत्कृष्टत्वाभावात्सर्वोत्कृष्टमेव साधनं सर्वोत्कृष्ट-
फलमेवेति भजनमेव साधनम्, भजनमेव फलमिति नानुपत्तिः काचित् । अग्रे भजन-
प्रकारमाहुः पूजया श्रवणादिभिरिति । अत्र पूजापदेन आगमोक्तप्रकारकपूजा न
विवक्षिता । पूर्वं कृष्णपदेन सदानन्दफलरूपपुरुषोत्तमभजनस्य प्रकारत्वेनोक्तत्वात् । आ-

१ इमः । तेषां वर्णाश्रमधर्मपदेन नित्यप्राप्तत्वात् । अत्र केवलभक्तिमार्गीयधर्मविचारे पुनः कथने
प्रयोगप्रजापत्ये न विवक्षितः । २ निदान्तर्गतं टिप्पणं प्रतिभाति, धन्यगुणैरेव जनिदरसंनार ।

गमोक्तपूजायाः पुरुषोत्तमविभूतिपर्यवसायित्वात् न पुरुषोत्तमभजनपर्यवसायित्वम् । तथापि पुरुषोत्तमभजनप्रकारेषु पूजाया अपि गणनात्मा पूजा शुद्धपुष्टिमार्गीयैवेति ज्ञेयम् । अत एव शुद्धपुष्टिमार्गविद्धिः प्रमेयप्रकरणीयसप्तमाध्याये गुणगाने हरिणीनां भाव निरूप्य पश्चात्तद्भावद्वेषेव पूजात्वमुक्तम् । 'पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकै'रिति कथनात् । एतद्भावसजातीयभावपूर्वकं श्रीकृष्णदर्शनसेवाकरणमेव पूजया भजनम् । एतद्भावज्ञापनाय अत्रैतन्मार्गीयभजनसाधनपूजेयमिति ज्ञापनायोक्तं पूजयेति । अस्मिन्मार्गे भजनं सेवैव । अत्र 'केचित्स्नेहरहितसेवा पूजैवेति पूजापदं व्याख्यातवन्तः, तन्न विचारक्षमम् । कुतः ? मार्गभेदस्य नियामकत्वात् । आचार्यैस्तु स्वप्रकटितशुद्धपुष्टिमार्गाङ्गीकृतस्वकीयजीवेषु स्वप्रकटितशुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तिवृद्ध्यर्थं भक्तिवर्धिनीरूपं शास्त्रं कृतम् । तदीयशास्त्रे तदङ्गीकृता एवाधिकारिणः, नत्वन्ये । तेषामाचार्यानुग्रेहेण शुद्धपुष्टिमार्गीयत्वान् तत्प्रदर्शितसेवाकरणं सस्नेहं स्नेहरहितं वा सवत्, परन्तु पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वाद्भक्तिमार्गीयमेव भवति । नतु पूजामार्गीयम् । किञ्च, शुद्धपुष्टिमार्गीयसेवाप्रकारसदृशाः प्रकारा वस्त्रालङ्कारादिसमर्पणरूपाः पूजायामपि दृश्यन्ते । तथापि तेषां विभूतिपर्यवसानात्पूजामार्गीयत्वमेव, न तु सादृश्यमात्रेण तेषां भक्तिमार्गीयत्वम् । मार्गभेदस्य नियामकत्वात् । किञ्च । यो यन्मार्गीयस्तत्कृतं सर्वं भगवद्धर्मादिकं तन्मार्गीयमेव भवति । यथा 'प्रमादाल्कुर्वतां कर्म'त्यत्र कर्मसादृश्यार्थं कृतस्य विष्णुस्मरणस्य कर्ममार्गीयत्वमेव । अन्यच्च 'यस्य स्मृत्या च नामोत्तये'त्यत्र स्मृत्यादित्रयाणामपि कर्ममार्गीयत्वमेव, न तु नवधामत्तयुक्तसादृश्यमात्रेण भक्तिमार्गीयत्वम् । एवं सेवोपयोगिनीं पूजामुक्त्वा तदुपयोगिश्रवणादिकमप्याहुः श्रवणादिभिरिति । सेवाकरणान्तरमवशिष्टकाले इतरव्यासज्ञाभावार्थं श्रवणम् । आदिपदेन कीर्तनस्मरणचिन्तनान्यपि ॥ २ ॥

एवमव्यावृत्तिपूर्वकं भजनमुक्त्वा कदाचिद्भगवदर्थव्यावृत्तिसमयेपि हरौ सर्वदुःखहर्तारि चित्तव्यासङ्गपूर्वकमेव व्यावृत्तिः कर्तव्येत्यत आहुः व्यावृत्तोपि हरौ चित्तमिति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

व्यावृत्तिकरणान्तरमवशिष्टमये पूर्ववत् श्रवणादौ यतेत् श्रवणाद्यर्थं यत् कुर्वीत । एवं भक्तिमार्गीयभक्तिवृद्धिसाधनान्युक्त्वाभ्य भक्तिवृद्धिप्रकारमाहुः ततः प्रेमेति । पूर्वं प्रेम भवति । ततः स्नेहाङ्कुरो भवति । तदनन्तरं प्रौढभावे सति आभक्तिर्भवति । चित्तं भगवत्स्वरूपे व्यामक्तं लग्नं तदेकपरं भवति । ततः प्रौढभावे सति व्यसनं भवति ।

१ 'तन्मादय केचिदेलारभ्य, तत्र विनारक्षन्नेति यदुक्तं, तन्न सर्वं सेवपक्षिदनुपपादितमित्यदमिनो-
धिकविचारेण ।'

व्यसनं नाम तद्व्यतिरेकेण स्यातुमेव न शक्नोति । तद्यथा । दशमस्कन्धे 'गोपीनां परमानन्द आसीद्गोविन्ददर्शने । क्षणं युगशतमिव यासां येन विनामवदि'ति । एवं यदा व्यसनं भवति, तदा वीजभावो दृढो भवति ॥ ३ ॥

एवं व्यसनपर्यन्तं वीजदार्ढ्यप्रकारमुक्त्वाग्रे वीजस्य दृढत्वं निरूपयन्ति वीजं तदिति ।

वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

तत्पूर्वोक्तं वीजं व्यसनभावानन्तरं दृढं भवतीति शास्त्रे भक्तिशास्त्रे उच्यते निरूप्यत इत्यर्थः । दृढत्वस्य लक्षणमाहुः यन्नापि नश्यतीति । यत्केनापि लौकिकालौकिकनाशकेनापि न नश्यतीति । लौकिका दुःसङ्गादयः, अलौकिकाः कालादयः, तैरपि न नश्यतीत्यर्थः । अतः परं येन प्रकारेण त्रयाणां स्नेहादीनां मध्ये येन यथा स्वापनोदनं भवति, तथा तस्यापनोदनप्रकारं वदन्ति । अत्र स्नेहाद्युत्पत्तौ मुख्यापनोदकाख्यः, भगवदतिरिक्ते रागो गृहासक्तिर्भगवद्व्यतिरेकेणापि कालनिर्वाहः । तत्र रागादित्रयाणां क्रमेणैकैकापनोदकत्वमाहुः स्नेहाद्रागविनाशः स्यादिति । तत्र पूर्वं यथाकथञ्चिदल्पस्नेहाङ्कुरोत्पत्त्यापि भगवदतिरिक्ते रागो न भवति । तदनन्तरं यदासक्तिर्भवति, ततः प्रौढभावो भवति, तदा गृहासक्त्यपनोदो भवति । भगवदासक्त्या गृहासक्तिर्गच्छति ॥ ४ ॥

आसक्त्यनन्तरं गृहारुचौ हेतुद्वयमाहुः गृहस्यानामिति ।

गृहस्यानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

गृहे स्थितानां भार्यापुत्रादीनां, गृहे तिष्ठन्तीति गृहस्था भार्यापुत्रादयस्तेषां स्वसंजातीयमावाभावात् तैः सह संबन्धस्य भावविधातकत्वस्फूर्त्या तेष्वसुचिर्भवत्येवेत्यत उक्तं बाधकत्वं भासत इति । ननु यद्यपि भार्यापुत्रादीनां भावबाधकत्वमुक्तम्, तथापि 'न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति, किन्त्वात्मनः कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति' इत्यादिश्रुत्या तेषु आत्मसंबन्धित्वेन प्रियत्वस्यापि स्फूर्त्या सर्वात्मना बाधकत्वस्फूर्तिर्न भविष्यतीत्याशङ्कानिरामाय तेषु तादृशस्य भगवदासक्तस्य आत्मसंबन्धित्वस्फूर्त्यभावेन यथा सर्वात्मना प्रियत्वाभावस्तं प्रकारमाहुः अनात्मत्वं च भासत इति । स्वस्य भगवदासक्त्या निरुपाधियेदासदत्वेन भगवत्सेवात्मत्वं स्फुरति, न तु स्वात्मनि । अतो भगवदीयेष्वेवात्मसंबन्धित्वं भासते । न तु स्वात्मसंबन्धिष्वेवात्मसंबन्धित्वं भासत इति । तेष्वान्मसंबन्धित्वमानामावात् बाधकत्वमेव भासते, न तु स्वात्मीयकत्वमिति आपनापोकं

बाधकत्वमनात्मत्वमिति गृह्यारुचौ हेतुद्वयमुक्तम् । एवं तादृशस्य गृह्यारुचौ हेतुद्वयमुक्त्वा तस्यैव 'स्नेहवृद्धिपराकाष्ठामाहुः यदा स्यादिति । यदा यस्मिन्काले कृष्णे फलात्मके व्यसनं स्यात् । तद्दर्शनादिव्यतिरेकेण तत्संवन्धिव्यतिरेकेण स्यातुमशक्तिर्व्यसनं तद्यदा स्यात् । तादृशो भावो यदा स्यात्तदैव कृतार्थः स्यात् । कृतः अर्थो येन तादृशः स्यात् । अर्थोत्र भक्तिमार्गीयसाक्षाद्भगवत्संवन्धफलरूपः । सः स्वस्मिन्कालो भवति, सम्पादितो भवति, तदा कृतः अर्थः पूर्वोक्तफलरूपो, भगवता तस्मै दत्तो भवतीत्यर्थः । नहि एतादृशभावयुक्तस्य एतत्फलदानातिरिक्तं फलं दातुं युक्तमिति ज्ञापनायोक्तं हीति ।

एवं तस्य व्यसनवतो योग्यताभावं फलं च निरूप्य तस्याग्रिमव्यवस्थामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशनम् ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

तादृशस्यापि तादृग्भावयुक्तस्यापि, सततं निरन्तरं, गेहस्थानं गृहस्थितिः, तादृग्भावसत्सङ्गाभावाद्दिनाशकं तद्भावविघातकमित्यर्थः । यो यस्य विघातकः स तत्सन्निधौ स्यातुं न शक्नोति । अत एव फलप्रकरणे 'यद्वाभ्युजाक्षे'तिपद्ये ब्रजरत्नरूपाभिर्निरूपितम् । यद्वा यत्प्रभृति त्वत्पादतलमस्त्राक्ष्म तत्प्रभृति अन्यसमक्षं स्यातुं न पारयाम इति । तदेव विघृतमाचार्यचरणैः । 'यथा देहाभिमानी व्याघ्रस्य देहविघातकत्वात्तत्संनिधौ स्यातुं न शक्नोती'-ति । अत उक्तं तादृशस्येति । अतः परं पूर्वोक्तभावयुक्तस्य गेहस्थितेर्भाविघातकत्वेन तत्र स्यातुमशक्त्या स गेहत्यागमेव करोतीत्याहुः त्यागं कृत्वेति । तस्य गेहत्यागानन्तरं स्थितिप्रकारमाहुः यतेद्यस्त्विति । त्यागानन्तरं स यत्नमेव कुर्यात्, नतु प्रकारान्तरेण तिष्ठेत् । तस्य यत्नविषयमाहुः तदर्थार्थैकमानस इति । तादृशस्य यद्विषयको भावः स विषयो भगवानेव भवतीति । स एवार्थः । स चासावर्थश्च तदर्थः भगवान् तदर्थं भगवदर्थमेकं केवलं मानसं मनो यस्य तादृशो भूत्वा सुदृढां भक्तिं लभते । पूर्वं तस्य व्यसनपर्यन्तां सर्वानपनोथां भक्तिमुक्त्वापि पुनर्यत्तदर्थार्थैकमानस इत्युक्त्वापि लभते सुदृढां भक्तिमिति यदुक्तं तस्यायमाशयः । ततोपि सुदृढां सर्वात्मभावरूपां भक्तिमिति साक्षात् स्वरूपानुभवफलिकां लभत इति । तद्भाषक्यनेन तादृशस्य पूर्वोक्तातिविगादभावेन निधमानदेहाभगमानन्तरं लीलौषविकमलौकिकं देहं प्राप्य साक्षात्स्वरूपसंवन्धि फलं लभत इत्यर्थः । फलरूपभक्तेः स्वरूपमाहुः सर्वतोप्यधिकामिति । सर्वतथतुर्विषयमुक्त्यपेक्ष-

यापि अविकाम् । परमगणितानन्दपुरुषोत्तमपर्यवसायिनीम् । एवं पूर्वोक्तभक्तिवृद्धिपर्य-
वसानं फलं चोक्त्वा पुनस्त्यागे बाधकभूयस्त्वकथनस्यायमाशयः । कदाचित्कश्चिद्वि-
मार्गानुवर्ती पूर्वोक्तत्यागस्वरूपमज्ञात्वाहमपि गृहादित्यागं कृत्वा भक्तिवृद्धिं साधयिष्या-
मीति यदि गृहादिकं त्यक्तुमिच्छति तस्य तत्र निषेधमाहुः त्यागे बाधकभूयस्त्व-
मिति । तादृशस्य त्यागे गृहादित्यागेन भक्तिवृद्धिसाधने बाधकभूयस्त्वात्फलं न सिध्यति ।
('पूर्वोक्तप्रकारत्यागिनस्तु दृढं यन्नापि नश्यतीति बाधकमात्र उपपादित एवेति पूर्वोक्त-
त्यागोत्र न विवक्षितः । तस्मात्पुनस्त्यागे बाधकभूयस्त्वं यदुच्यते 'स कदाचित्कश्चिदित्य-
नेन वक्ष्यमाणत्याग एव बाधकभूयस्त्वम् ।') बाधकान्येवाहुः दुःसंसर्गादिति । दुःसं-
सर्गः स्वस्य पूर्वोक्तत्यागहेतुभूतमात्रमात्रात्सर्वात्मना चित्तस्य भगवदकपरत्वामात्रेण चित्तचा-
ञ्चल्याहुःसङ्गभगवद्भावामावृतां लौकिकानां सङ्गः सम्भवतीति तस्य बाधकत्वं स्पष्टमेव ।
अथ च तस्य पूर्वसिद्धगृहादीनां बुद्धिपूर्वकत्वांगामावाच्छरीरनिर्वाहार्थं यत्र कुत्रचिद्व-
भक्षणेन तस्मान्नस्य भगवदसमर्पणजनितदोषवत्त्वेन तदन्नभक्षणेन स्वस्यापि बाहिर्मुख्यदोषः
सम्भवति । यद्यप्येतादृशस्यापि बाधका दोषा इन्द्रियनिग्रहामावरूपाः सम्भवन्ति, तथापि
दुःसङ्गान्नदोषयोरनिप्रयत्नत्वादुमात्रेव गणिता ॥ ७ ॥

एवं सति तादृशेन दोषामावृत्तकं कथं कालनिर्वाहः कार्य इत्याकांक्षायामाहुः अतः
स्येयं हरिस्थान इति ।

अतः स्येयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यतः पूर्वोक्तप्रकारस्थितौ दोषसम्भावना अतो दोषामावृत्तकं कालनिर्वाहार्थं
हरिस्थाने स्वस्य भक्तिमार्गीयत्वात् भक्तिमार्गीयसेवाप्रकारयुक्तभगवत्स्थाने श्रौंगोवर्ध-
नार्थं स्येयम् । तथापि स्थितिप्रकारमाहुः तदीयैः सह तत्परैरिति । तदी-
यैर्भगवदीयैः सह स्येयम् । तथापि तत्परैर्भगवत्स्वरूपतत्त्वेवान्ध्रवगादिपरैः । एतस्य
कारकस्थित्यभावे तथापि दुःसङ्गेन पूर्वसिद्धबुद्धिनाशसंभवात् जीवनवैयर्थ्यमेव स्यादिति
पूर्वोक्तप्रकारेण स्येयमिति ज्ञापितम् । निरन्तरं तत्प्रकारकस्थित्यसंभवे चित्तदोषानावाप्यं
प्रक्षरणान्तेत्यापि स्थितिप्रकारमाहुः अदूरे विप्रकर्षे वेति । अदूरे पूर्वोक्तस्थानात्स्वत्या-
गताये । अथवा विप्रकर्षे ततोपि किञ्चिदूरे स्येयम् । 'तदीयैः सह तत्परैरिति स्थितिप्रका-
रयुक्त्वापि पुनरदूरे विप्रकर्षे वेति यदुक्तं तस्मात्प्रमादयः । अनिनिकटस्थितौ 'अतिरि-
चयादवज्ञे'ति न्यायेन कदाचिद्भगवद्भक्तावज्ञापि संभवति, तदमावायोक्तं 'अदूरे विप्र-
कर्षे वेति । तत्रान्येवमपि स्थित्वा तैः सह सङ्गः कार्य एव, न त्याग्य इत्युक्तं भवति ।
एवं प्रकाशयेन स्थितिप्रकारमुक्त्वापि स्थितिप्रकारनिर्गच्छिार्थमाहुः यथा चित्तं न दु-

ष्यतीति । अस्यायमर्थः । पूर्वोक्तप्रकारैरेव स्वमनोभिलषितप्रकारैर्वा यथा च भगव-
द्वाहिर्मुख्यदोषेण चित्तं न दुष्यति तथा श्रेयम्, न तु प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । एवं पूर्वं
भक्तिवृद्धिप्रकारमुक्त्वा वृद्धेः परमकाष्ठामुक्त्वा तत्साध्यं फलं चोक्तम् ॥ ८ ॥

तदनन्तरं भक्तिवृद्धिप्रकारमुक्त्वा वृद्धेः परमकाष्ठामुक्त्वा शुद्धपुष्टिसाधनप्रकारमज्ञा-
त्वा गृहं त्यक्त्वा वृद्धिं साधयिष्यामीति प्रवृत्तस्य बाधसंभावनानिराकरणपूर्वकं फलसिद्ध्यर्थं
स्थितिप्रकारमुक्त्वा शुद्धपुष्टिभक्तिमार्गीयधर्मद्वयासक्तानामपि एतन्मार्गीयफलसिद्धिर्भवतीति
ज्ञापनायाहुः सेवायां वा कथायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सेवायां शुद्धपुष्टिमार्गीयैः प्रकटितप्रकारकमेवायां, तदवशिष्टसमये तन्मार्गीय-
लीलाकथायां, यस्यासक्तिश्चित्तव्यासङ्गपूर्वको दृढाग्रहो यावज्जीवं भवेत्, तस्य न कापि देश-
कालभेदेनापि तस्य भावस्य नाशो न भवति । स भावस्तस्य फलसाधको भवति । अथवा ।
विकल्पेनोभयोः कथनाद्भगवदिच्छया कस्यचित्सेवायामेव दृढासक्तिर्भवति । कस्यचित्तस्य
लीलायामेव दृढासक्तिर्भवति । परन्तु सासक्तिर्यावज्जीवमपेक्षिता, न तु यत्किञ्चित्कालम् ।
तस्येति पदाद्भगवदिच्छया सेवासक्तस्य कथासक्तस्य च कापि नाशो न भवति । तन्मा-
र्गीयफलप्राप्तौ अन्तरायो न भवतीति मम मतिर्मदीया मतिः । तेन स्वमते फलनिलम्नामाने
हेतुत्वकथनेन फलप्राप्तौ निःसंदिग्धत्वमुक्तम् ॥ ९ ॥

एवं पूर्वश्लोके सेवासक्तकथामक्तयोः फलमुक्त्वा कदाचित्कश्चित् सेवासक्तं कथा-
सक्तं भक्तं दृष्ट्वा स्वयमप्यासक्ति-यतिरेकेण उत्साहमात्रेण सेवां कर्तुमिच्छति तस्य बाधः
संभवति, तत्र बाधस्वरूपं तन्निवारणप्रकारं चाहुः बाधसंभावनायां त्विति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

बाधसंभवे प्रकारान्तरेण बाधामावव्युदास उक्तस्तुशब्देन । सेवाकरणे दृढमत्तय-
भावात् उद्वेगेन भोगासक्त्या वा बाधसंभवे सति स्वस्य सेवाकरणासक्तिजनितग्लान्या
मत्तः सेवा न भवतीति मया गृहं त्यक्त्वा एकान्ते भगवन्नामस्मरणादिकं कर्तव्यमिति
बुद्ध्या यथेकान्ते स्थितिं कर्तुमिच्छति, तादृशस्यापि सेवान्यागपूर्वकैकान्तस्थितिरनुचितेति
निषेधमाहुः नैकान्ते वास इष्यते इति । नैकां निहाय तस्मैकान्तनामो नेष्टः, सेवा-
कृतिरेवेष्टः । उद्वेगादिना प्रतिनन्द्ये कथं सेवारणं भवतीति चेत्तत्र समाधानमाहुः हरि-

स्त्विति । उद्देगादिकमपि सोढ्वा यदि सेवामेव कुर्यात्तदा भगवान् तस्य सेवाग्रहं दृष्ट्वा स्वस्य सर्वदुःखहरणसामर्थ्यं प्रकटीकृत्य सेवाविधातोद्देगादिकं दूरीकृत्य सेवासंपत्तिमेव कारयेदिति ज्ञापनार्थमुक्तं हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशय इति । 'न संशय' इति कथनाद्यद्यस्मिन्नर्थे संशयं कुर्यात्, तदा भगवानपि रक्षां न कुर्यादिति त्वर्थः । अत एव गीतास्यपि भगवतोक्तं 'संशयात्मा विनश्यती'ति । तस्मादस्मिन्नर्थे निःसन्दिग्धो भूत्वा 'भगवान् रक्षां करिष्यत्ये'वेति बुद्ध्या यदि सेवां कुर्यात्तदा भगवानपि रक्षां करोत्येवेति ज्ञापनायोक्तं 'न संशय' इति । प्रकारान्तरेण रक्षाऽभावज्ञापनाय तुशब्दः । कथाप-
रस्यापि बाधसंभावनायां पूर्वोक्तव्यवस्थेति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥

एवं स्वमार्गीयभक्तिप्रवृद्धिप्रकारमुक्त्वा तस्योपसंहारमाहुः इतीति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गूढा रतिः ॥ ११ ॥

इतीति समाप्तौ । एवमुक्तप्रकारेण भगवतः पुरुषोत्तमस्य भक्तिवृद्धिशिक्षाप्रकारकं शास्त्रं निरूपितं प्रतिपादितमित्यर्थः । शास्त्रस्वरूपमाहुः गूढतत्त्वमिति । गूढमत्यन्तं गुप्तं तत्त्वं वागविषयमनुभवैकवेद्यं स्वरूपं यस्य तादृशं निरूपितं प्रतिपादितमित्यर्थः । एवं शास्त्रस्वरूपं निरूप्यैतदध्ययनकर्तुरपि यथैतन्मार्गीयं फलं सिध्यति तत्प्रकारकमध्ययन-
स्वरूपमाहुः य एतदिति । य इति सामान्योक्त्या नात्र वर्णाश्रमादिनियम उक्तः । एतद् भक्तिवर्धिनीरूपं शास्त्रं समधीयीतेति । अध्ययने सम्यक्त्वोक्त्या न केवलं पाठमात्रक-
रणम्, किन्तु प्रतिपदमर्थोभिप्रायविचारपूर्वकमध्ययनमुक्तम् । एवं विचारपूर्वकाध्ययनकरणे तत्प्रतिपाद्यार्थनिरन्तरानुसन्धानादन्तःकरणदोषनिवृत्त्या तन्मार्गस्वरूपस्य हृदि स्फुरणा-
त्तन्मार्गस्य पुरुषोत्तमैकपरत्वात् तद्वारा स्वस्यापि तत्स्फूर्तौ भक्तिमार्गीयाचार्याङ्गीकारस्य सि-
द्धत्वात् तादृशस्यापि सुदृढा अत्यन्त निश्चला रतिः रसभावमुक्तस्नेहो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

पितृपादनस्वालोकाप्रकाशितधिया मया । स्वाचार्यचरणास्त्येन विवृता भक्तिवर्धिनी ॥ १ ॥

कृपया पितृपादान्जैर्दत्ता मे यादृशी मतिः । तन्मया विवृतं भक्तिवृद्धिशास्त्रं सुदुर्लभम् ॥ २ ॥

यद्यपीश्वरान्यानि दुर्बोधानि सदा स्वतः । तत्कृपातो यथाबोधं विवृतानि न चान्यथा ॥ ३ ॥

बुद्धिदोषेण यद्यन व्याकृतौ चेद्विपर्ययः । क्षमन्त्वाचार्यचरणाः स्वकीयेषु दयालवः ॥ ४ ॥

श्रीभक्तमेव रचिता या विवृतिर्भक्तिवर्धिनी । चित्रं समस्ते लोके संजाता भक्तिवर्धिनी सापि ५

इति श्रीपितृचरणैकतानश्रीपद्मभक्तिवर्धिनी विवृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीमद्रघुनाथकृतविवृतिसमेता ।

वन्दे वृन्दावने वृन्दैर्गोपीनां वेष्टितं मुदा । हरिणीभिः कृष्णसारमिवाभातं तदीक्षणम् ॥ १ ॥
अपारदुःखदावाग्निदग्धजीवनमीक्षितम् । यस्य तं यामि शरणं विष्टलेशमहं सदा ॥ २ ॥

अथ केनचित्परमपुण्येन प्राप्तमहापुरुषानुग्रहाद्भक्त्यङ्कुरितचित्तस्य कदाचिदन्तरासं-
भाविततद्गङ्गास्याभावाय भक्त्युद्रेकोपायनिरूपणं प्रतिजानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येनोपायाचरणप्रकारेण भक्तिः पूर्वोक्तेन हेतुना अङ्कुरतां प्राप्य स्थिता सती
प्रवृद्धा प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्ता च स्वकार्यकरणक्षमा स्यात् भवेत्, तथा तेनैव प्रकारेण उपायः
साधनं निरूप्यते, सोपपत्तिकं कथ्यत इत्यर्थः । अत्रायं भावः । यथा अन्तःस्थितबीजे
क्षेत्रादौ सेचनादिबाह्योपायकरणं सफलं भवति, नानुसवीजे, एवमत्रापि भक्तिस्पृष्टान्तःकर-
णस्यैवैतदुच्यमानसाधनप्रवृत्त्यधिकारो, नान्यस्येति । इममेवार्थमुद्दिश्याग्नेप्याहुः बीज-
भावे दृढे तु स्यादिति । उक्तभक्तिप्रवृद्धिः कदेत्यपेक्षायां बीजभावे दृढे सम्पन्ने स्यात् ।
कुत इत्यपेक्षायां त्यागात् भगवदतिरिक्तविषयत्यागात् । श्रवणं च कीर्तनं च एकवद्भा-
वात् श्रवणकीर्तनादित्येकवचनम् । ननु को नाम बीजभावः । उच्यते । भक्त्यसाधारण-
कारणं बीजमित्युच्यते । तच्च महदनुग्रहरूपम् । तस्य भावः सद्भावः तस्य दार्ढ्यं निश्चयः ।
यद्वा । बीजपदेन भगवानुच्यते । तस्मिन् भावस्तद्विषयिणी व्यवसायात्मिका बुद्धिः, भग-
वानेवाश्रयणीयो, नान्य इत्येवंरूपा । दार्ढ्यं तदनन्तर्हितत्वम् । तुशब्दः प्रसिद्धौ । तथैव
वक्ष्यन्तीति च । 'बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यत्रापि नश्यती'ति ॥

मर्यादामार्गीयाणां गृहस्थानां बीजदार्ढ्यप्रकारमाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकम् ।

गृहे स्थित्वा कृष्णं भजेदित्यन्वयः । कथं केनेत्याकांक्षाद्वयप्राप्तावाद्यायां स्वधर्मतः स्वस्य यो धर्मः श्रुत्याद्युक्तो वर्णाश्रमधर्मः तत्सहितः सन् अव्यावृत्तो भगवद्भजनविरुद्धो लोकवेदधर्मव्यासङ्गो व्यावृत्तिस्तद्रहितः सन्नित्यर्थः । केनेत्याकांक्षायां पूजया श्रवणादिभिरिति योज्यम् । अत्र प्रत्येकसमुदायाभ्यां पूजादिकं ग्राह्यम् । तत्र पूजा वेदपुराणोक्ता ग्राह्या । ऋग्विधानाद्युक्तपुरुषसूक्तादिभिर्या सा वैदिकी । आगमपुराणाद्युक्तान्या । श्रवणं तु श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासरामायणादिवाक्येभ्य एव । आदिपदेन चिन्तनलीलानुकरणादिकं ज्ञेयम् । सर्वापेक्षया श्रवणस्य प्राधान्यं ज्ञेयम् । अत एव महामारते श्रूयते 'सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् । न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथे'ति । व्यावृत्तिराहित्येन भजनासम्भवे उपायान्तरमाहुः व्यावृत्तोपीति । व्यासक्तोपि सन् हरौ त्रिविधदुःखहरणशीले चित्तं विधाय पूर्वोक्तश्रवणादिषु यतेत् यत्नं कुर्यादित्यर्थः । यतेदिति परस्मैपदं नामधातुना ज्ञेयम् । भगवच्चरणारविन्दयोश्चित्तं संस्थाप्य बाह्यश्रवणादौ कृतस्य यत्नस्य निफलत्वेपि न स्वार्थहानिरिति भावः । अत एवैतद्वचनमपि 'क्रियासु यत्त्वच्चरणारविन्दयोरविष्टचित्तो न भवाय कल्पते' इति । हरौ चित्तमित्यनन्तरं क्रियापदमध्याहृत्याग्रे योजनीयम् । सदेत्येतदुभयत्र सम्बध्यते । एवंकृते यद्भवति तदाहुः तत्त इति । प्रेम स्नेहः । आसक्तिस्तद्विना स्थातुमशक्तिः । व्यसनं स्वभावत एव तद्वार्तादिरुचिर्नान्यप्रेरणतः । इदं सर्वं यदा भजेत्सम्पद्यते तदेतन्त्रितयसम्पत्तिरूपशास्त्रे भगवच्छास्त्रे दृढं बीजमिति व्यवहियते । दार्ढ्यमेव स्पष्टीक्रियते यन्नापि नश्यतीति । प्रेमादीनामसा धारणं तत्तत्कार्यमाहुः स्नेहादिति । रागो भगवदतिरिक्तनिषयकः । गृहारुचिरिति । गृहे अरुचिर्नामक्तिः । गृहस्थानामिति । गृहविषयकरागाद्यभावे स्त्रीपुत्रादिपोषणासम्भवरूपदोषोद्भावनेमात्रिवेकिनां गृहस्थानां परमपुरुषार्थसाधकयोरप्यनयोर्धर्मयोर्बाधकत्वमेव भासते । अनधिकारित्वात् अनात्मत्वं चेति । आत्मनो भाव आत्मत्वम् । भावपदेन स्वाभाविकधर्म उच्यते । तेन नायमात्मनः स्वधर्म इत्येवं भासते । वस्तुतस्तु ज्ञानं तेषां नास्तीति ज्ञापनार्थं भासत इत्युक्तम् । व्यसनकार्यमाहुः यदा स्यादिति । यस्मिन्काळे स्वभासतो यन्त्रियक्रियमाणमपि भगवद्विषयकमेव स्फुरति, तदा किं वक्तव्यं कृतार्थतायामित्यर्थः । दिगन्तः प्रदादादौ प्रमिद्विषोतनार्थः । प्रदादस्त्विति पितृं पिप्पुपुराणे श्रूयते । 'या

प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पत्वि'ति । तादृ-
शस्यापीति । उक्तस्नेहादिमतोपि गृहस्थस्य गृहरूपं स्थानं सततं सर्वदैव विनाशकं
विनाशहेतुः । स्नेहादिसम्पत्तेः पूर्वमेव विनाशकत्वेपि तत्सम्पत्त्यनन्तरं तथा न भविष्यतीति
मनसि गृहस्थैर्न धार्यमिति भावः । अत्र विनाशकत्वं प्रतिबन्धकत्वमेव । यद्वा । तादृ-
शस्यापि सततं गृह एव स्थानं स्थितिरिति । ईदृशगृहस्थेन मध्ये मध्ये भगवद्भक्तपुण्यक्षेत्र-
नद्यायतनेष्वटनं कार्यम् । न तु गृहमात्रैकस्थितिशीलतया भाव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

पूर्वं गृहस्थितस्यैव श्रवणाद्युक्तमिदानीं तस्य बहुप्रतिबन्धकत्वानुसन्धानेन समी-
हितासिद्धिमाशङ्क्य निःप्रत्यूहोपायमाहुः त्यागं कृत्वेति । लभेतेति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभेत सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथान्नतः ॥ ७ ॥

यः पुरुषः सकलदुःखाकरगृहत्यागं कृत्वा पूर्वोक्तश्रवणादिषु यतेत्, सः
सुदृढामत्यन्तदृढामन्यैः प्रतिबन्धसहस्रैरप्यतिरस्कृताम् । सर्वतोपि ज्ञानादिभ्योप्यधि-
कामविकफलदायिनीं परां भगवत्प्राप्तेश्वरमकारणभूतां भक्तिं लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः ।
तं विशदयन्ति तदर्थार्थैकमानस इति । स भगवानेवासावर्धश्च तदर्थः, अर्थः
प्रयोजनं उद्देश्यमिति यावत् । स चासावेकश्चार्थः । तदर्थः स एवार्थैकः, तदर्थार्थैकः,
तस्मिन्मानसं मनो यस्येति । एवंविधः सन् यतेदिति पूर्वोक्तान्वयः । यतेदिति घञर्थे
कं कृत्वा पश्चात् नामधातुत्वात्परस्मैपदं ज्ञेयम् । ननु त्यागरूपोपाये विद्यमाने किम-
न्योपायकथनमित्यत आहुः त्याग इति । त्यागसिद्धौ सर्वं सुकरम् । सैव तु नोपपद्यते ।
तत्र हेतुः । बाधकानां प्रतिबन्धकानां भूयस्त्वं बाहुल्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः दुःसं-
सर्गात् । दुष्टानां भगवद्बहिर्मुखाणां यः संसर्गः सम्बन्धः शरीरादिस्तस्मादित्यर्थः ।
तथैवान्नतः दुष्टादन्नादित्यर्थः । अन्नदोषास्तु पञ्चमहायज्ञाकरणाद्भगवदनिवेदनाच्चोद्भवन्तीति
ज्ञेयम् । श्रुतिरपि 'मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः । सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य । नार्थमाणं
पुण्यति नो सखायं केवलाद्यो भवति केवलादी'ति । अर्थस्तु अप्रचेताः मूढः मोघं
व्यर्थमन्नं विन्दते प्राप्नोति । यतः सो अन्नलाभस्तस्य वध एव । इदं तु सत्यमेवाहं ब्रवीमि ।
न मृपेत्यर्थः । किञ्च । अर्थमाणं सूर्यं न पुण्यति, देवयज्ञाकरणात् । उपलक्षणमेतत्,
देवतामात्रमपि । सखायं अतिर्थि नो न पुण्यति, मनुष्ययज्ञाकरणात्, किन्तु स्वयमेव
अश्नाति, अतः केवलादी पुमान् केवलाय एव भवति । तदन्नं नास्ति, किन्तु पापमत्तीत्य-
र्थः । इममर्थं भगवानप्याह 'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । भुञ्जन्ते ते त्वधं
पापा ये पचन्त्यात्मकारणा'दिति । अनिवेदितमक्षणेपि दोषः श्रूयते । 'अम्बरीष नवं वस्त्रं
फलं अन्नाद्यमौषधम् । अनिवेद्य हरेर्भुञ्जन् सप्तजन्मानि नारकी'ति पुराणान्तरे ॥ ७ ॥

त्यागस्याशक्यत्वं उक्त्वा सुशक्योपायमाहुः अत इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

उक्तहेतोर्हरिस्थाने भगवदधिष्ठितप्रदेशे तत्परैर्भगवदेकपरैः तदीयैर्भगवदीयैर्भक्तैः सह अदूरे नैकत्वं यथा स्यात्तथा स्थेयमित्यर्थः । अतिनैकव्यासम्भवे विप्रकर्षे वा, किञ्चिद् दूरेपि स्थेयम्, नत्वतिदूर इति भावः । नन्वेवं स्थितौ किमत आहुः यथेति । येन प्रकारेण स्थितिरुक्ता तथाकरणे चित्तमन्तःकरणं न दुष्यति, न दोषग्रस्तं भवतीत्यर्थः । एवं भगवदीयैः सह स्थितौ यस्य परमभाग्यवतः सेवायां स्वशरीरसाध्ये भगवद्भजने कथायां तद्गुणश्रवणे वा आसक्तिः तद्विहाय स्थातुमशक्तिः दृढा निश्चला भवेत् तस्य पुनो यावज्जीवं आदेहपातं कापि कस्मिंश्चिद्देशे काले वा नाशः अन्यथाभावो न भवतीति । अस्मिन्नर्थे मम मतिः सम्मतिरेवेत्यर्थः । वाशब्दावन्योन्यं समुच्चिनुतः ॥ ८ ॥ ९ ॥

नन्वेवं सति पूर्वोक्तत्यागस्य वैयर्थ्यमेवेति सार्थकत्वमपीत्याकांक्षायामाहुः बाधेति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

त्यागे सर्वथा बाधः सम्भावितश्चेद्भवेन्न तत्कृतस्तदा एकान्ते वासः सर्वत्यागपूर्विका स्थितिररण्यादौ नेष्यते न सम्मतेत्यर्थः । तदभावे त्विष्टैवेति भावः । नन्वेकान्तस्थितौ व्याघ्रादिभिरपमृत्युरपि सम्भाव्यते, वरं तदपेक्षया गृहस्थितिरित्यत आहुः हरिस्त्विति । हरिशब्दार्थस्तु पूर्वोक्तोऽनुसन्धेयः । तुशब्दः प्रसिद्धौ । सर्वतः सर्वदुःखहेतोः रक्षणं करिष्यत्येव, न संशय इत्यर्थः ॥ १० ॥

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढा रतिः ॥ ११ ॥

उपसंहरन्ति । एवमुक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं भगवत्सम्बन्धिशास्त्रं शिक्षणम् । गूढं गुप्तं तत्त्वं यस्य तादृशं निरूपितम् । यः पुमानेतदुक्ताचरणेऽशक्तः सन्नेतच्छास्त्रमुपादिस्तुः सम्प-
गधीयीत, अर्थानुसन्धानपूर्वकं पठेत्, तस्याप्येतच्छास्त्रोक्ता रतिर्दृढा भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥
भक्त्यपुष्टिचित्तस्य तदुद्रेकाय साम्प्रतम् । आचार्यस्यामृतोद्भूता विवृता भक्तिवर्धिनी ॥ ११ ॥
इति श्रीबल्लभनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथकृता भक्तिवर्धिनीविवरणं संपूर्णम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीकल्याणरायविरचितविवृतिसमेता ।

वामे करे गिरिं स्त्रीषु मुदमिन्द्रे च साध्वसम् । धारयन्तमहं वन्दे चित्रं गोपेषु गोप्रियम् ॥ १ ॥
यदङ्गीकृतितो भक्त्या स्वानन्दं नन्दनन्दनः । ददाति तान्प्रभून् वन्दे सर्वकामार्थसिद्धये ॥ २ ॥

श्रीकृष्णभक्तिस्पृष्टान्तःकरणानां स्वकीयानां तत्फलविलम्बासहिष्णवः श्रीवल्लभा-
चार्या एकादशेन्द्रियशोधिका भक्तिरित्येकादशभिः श्लोकैर्भक्तिप्रवृद्ध्युपायनिरूपणं प्रति-
जानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्स्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

येन प्रकारेण भक्तिः प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्नुयात्तेन प्रकारेण साधनं विनिरूप्यत इत्यर्थः ।
वृद्धौ प्रकर्षोऽत्र फलोन्मुखत्वम् । भक्तिप्रवृद्धेरुत्तरावधिः क इत्याकांक्षायामाहुः बीजभावे
दृढे तु स्यादिति । बीजरूपो भावोऽल्पस्नेहः, तस्मिन् दृढे व्यसनात्मके सति प्रवृद्धिः पूर्णा
स्यादित्यर्थः । भावे बीजत्वोक्तिः फलेऽस्य निदानत्वबोधनाय । प्रथमतस्तत्र किं 'साधन-
मित्याकांक्षायामाहुः स्यागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । भक्तिमार्गविरोधिनोऽन्यभजनादेस्त्या-
गात् । श्रवणं कीर्तनं च ताम्याम् । इदमुपलक्षणम् । स्मरणमाचार्यभक्तिविंश्चासथेत्यपि
ज्ञातव्यम् । श्रवणकीर्तनयोरैकवद्भावः कर्मणोरिव नान्न विरोध इति ज्ञापयति । न हि यथै-
कस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे नान्यत् क्रियते, तथा श्रवणकीर्तनयोरपि ॥ १ ॥

भक्तिप्रवृद्धौ साधनान्युक्त्वा प्रकारमाहुः बीजदाढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदाढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

बीजरूपस्य भावस्य दृढतासिद्ध्यर्थमयं वक्ष्यमाणः प्रकारः । इममेवाहुः । गृहस्थिते-
र्भजनानुकूलत्वात् । 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे' 'वर्णाश्रमाचारवना पुरुषेणे'त्यादिवाक्यैः स्व-
वर्णाश्रमाचारधर्मेण गृहे स्थित्वा व्यावृत्तिः कार्यान्तरव्यासङ्गस्तद्रहितोऽव्यावृत्तः । श्रव-
णादिभिः सहितया परिचर्यया कृष्णसदानन्दं पुरुषोत्तमं भजेत् । कृष्णपदात्फलत्वेन भजनं,

न साधनत्वेनेति ज्ञाप्यते । तन्नाद्युक्तपूजायां शीतलशंखोदकस्नानादिमत्त्वेन भक्तिमार्गी-
याणामनधिकारात् । स्नेहाभावे सेवापि पूजातुल्येव भातीति ज्ञापनार्था पूजापदोक्तिरत्र ज्ञेया ।

‘तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनोवचः । नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यते हरिरीश्वर-
इत्यादिवाक्यैर्भगवद्भजनाभावे जन्मादिवैयर्थ्यात् व्यावृत्तिराहित्येन सेवाया असंभवेपि
यथासंभवं शक्त्यनुसारेण श्रवणादिकमेव कार्यम्, न त्वन्यथा स्यात्तद्व्यमित्याशयेनाहुः
व्यावृत्तोपि हरौ चित्तमिति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

कार्यान्तरव्यासक्तोपि हरौ दुःखहरणशीले चित्तं निधाय श्रवणादौ यत्नं कुर्यादि-
त्यर्थः । यसु प्रयत्ने । यतेदिति पाठे अनुदात्तेतामात्मनेपदानित्यत्वात् साधुत्वम् । एवं
वर्तमानस्य प्रेमादिकं भवतीत्याहुः ततः प्रेमेति । भगवत्सेवया श्रवणादितोपि चित्त-
सङ्गावस्थावत् प्रेम भवति । स्वविषये स्वतः प्रवर्तको भावः प्रेमशब्देनोच्यते । प्रेमानन्तरं
तथा पूर्वोक्तादेव सङ्कल्पावस्थावदासक्तिर्भवति । स्वविषये विविधमनोरथजनको भाव
आसक्तिः । व्यसनं च यदा प्रभुकृपया भवेत्, तदा तद्बीजं बीजरूपो भावः शास्त्रे भग-
वच्छास्त्रे दृढमन्यापरिमृतमुच्यते, यत्फलं जनयति, दुष्टसंसर्गादिना नश्यत्यपि न । व्यसनं
स्वविषयं विना स्यातुमशक्तिजनको भावः ।

प्रेमासक्त्योर्ज्ञापके आहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्रूढारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

यथा यथा भगवति स्नेहस्तथा तथान्यत्र हीयत इत्यर्थः । भगवत्यासक्त्या
भगवदनुपयोगिगृहादिषु अरुचिरप्रीतिर्भवति । भगवति प्रेमासक्त्योः सर्वपुरुषार्थसा-
धिक्योरपि गृहस्थानां गृहासक्तानामविवेकिनां गृहादिषु रागमावजनकत्वेन स्त्रीपुत्रादि-
पोषणसंभयरूपदोषोद्घातनेन बाधकत्वं, स्वस्य प्रवृत्तिमार्गस्यत्वेनानात्मधर्मत्वं च भासते ।
अथवा । सर्वेषामात्मरूपे हितकारिणि भगवत्यनात्मत्वं भासते । वस्तुतस्तु ‘तेषां नित्या-
भियुक्तानां योगक्षेमं षडाम्यहम्’ ‘न मे मत्तः प्रणश्यति’ ‘किमलभ्यं भगवती’त्यादिवा-
क्येभ्योऽपि भगवानेवैहिकपारलौकिकसाधक इति तेषामेवेदमज्ञानमिति भासत इत्युक्तम् ।

यदा कृष्णे पूर्णानन्दे व्यसनं स्यात्, तदैव जीवः कृतार्थः पूर्णार्थः स्यात् । एवकारेण प्रेमा-
सक्त्योर्व्युदासः । हि युक्तोयमर्थः । यतः तादृशस्यापि प्रेमासक्तिमतोपि सततं निरन्तरं
गेहस्थानं गेह एवावस्थानं विनाशकं भावस्येति शेषः । तेन सत्सङ्गादिकं कर्तव्यमिति भावः ।

भक्तिप्रवृद्धिसाधने प्रकारान्तरमाहुः त्यागं कृत्वेति ।

त्यागं कृत्वा यत्तेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गान्तथान्नतः ॥ ७ ॥

यस्तु पुरुषो गृहे भगवद्भजनप्रतिबन्धं ज्ञात्वा गृहत्यागं कृत्वा श्रवणादौ यसेत् यत्नं
कुर्यात् । 'यत्तेदि'ति पाठे पूर्ववज्ज्ञेयम् । तदर्थार्थैकमानसः तदर्थं भगवन्निमित्तं योर्धः श्रव-
णादिः तस्मिन् । यद्वा । भगवतोर्थः प्रयोजनं लीला तदर्थार्थं तन्निमित्तं एकमनन्यं मानसं
यस्य एतादृशः सन् सुदृढां विषयाद्यपरिभूतां सर्वतोपि ज्ञानयोगादिभ्योप्यधिकामधिकफल-
दायिनीं परां प्रेमलक्षणां फलरूपां भक्तिं लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः । तर्हि निर्विघ्नेस्मिन् प्रकारे
विद्यमाने किमर्थं प्रकारान्तरमाश्रयणीयमित्यत आहुः त्यागे बाधकभूयस्त्वमिति ।
दुःसङ्गसर्गात् । दुष्टानां भगवद्बहिर्मुखादीनां सहमोजनादिना सङ्गात् । तथान्नतः दुष्टा-
न्नात् । वैश्वदेवभगवच्चरणामृतप्रक्षेपादिनाप्यन्नदोषनिवृत्तेः संभवात्सङ्गदोषोऽधिक इति
तस्य प्रथमनिर्देशः । गृहत्यागे बाधकभूयस्त्वं बाधकानामन्तरायहतूनां बाहुल्यमस्ति, तेन
यावद्गृहे भजनं संभवति, तावद्गृहत्यागो न कर्तव्यः, सर्वथा भजनाऽसंभवे कर्तव्यः ।
तदुक्तं श्रीभागवतार्थतत्त्वदीपे 'भार्यादिरनुकूलश्चेत्कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं
कुर्यात्प्रतिकूले गृहं त्यजे'दिति ।

तेन गृहस्य त्यागोऽत्यागेपि यावद्व्यसनं संपद्यते, तावत्सत्सङ्गादिकं कर्तव्यमि-
मित्याहुः अतः स्थेयं हरिस्थान इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरविप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यतः पूर्वोक्तं बाधकमतः कारणात् हरिस्थाने ब्रजमथुरादौ तदीयैर्भगवन्मार्गस्थैर-
नन्यैः तत्परैः सेवाकीर्तनादिना भगवत्परैः सह अदूरं निकटं यथा भवति तथा स्थेयम् ।
निकटस्थित्यसंभवे दूरेपि स्थित्वा तदनुसरणं कर्तव्यमित्याहुः विप्रकर्षे वेति । भक्ति-
मार्गस्थत्वाभावे त्ववैष्णवसङ्गात् स्वस्य कार्यं न सिध्येत्, तत्परत्वाभावे भगवत्सेवाकथा-
यमावात् स्वस्य लाभो न स्यादिति द्वयमुक्तम् । निकटे दूरे वा स्थित्वा तादृशभगवद्दी-
यानुसरणे तत्कृपया चित्तं दुष्टं न भवतीत्याहुः यथा चित्तं न दुष्यतीति ॥ ८ ॥

एवं सत्सङ्गे सति केवलमनिष्टनिवृत्तिरेव न, किन्त्विष्टप्राप्तिरपि भवतीत्याहुः सेवायामिति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यवाज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य महत्कृपया सेवायां स्वशरीरसाध्यश्रीकृष्णभजने, कथायां तद्गुणलीलादिश्रवणे दृढा विषयाद्यनभिमूढा आसक्तिर्भवेत्, यावज्जीवमादेहपातं, तस्य क्वापि कुत्रापि देशे कालेऽपि नाशः भगवद्भजनानुरूपफलप्राप्तिर्न भवति । अथवा । भावस्य नाशो भावान्तरोत्पत्तिर्वा न भवति इति मम मतिः । प्रभुः कृपया को वेद किं दास्यति । वाशब्दानुक्तस्मरणादिसमुच्चयार्थः ॥ ९ ॥

ननु भगवदीयानामपि सङ्गः किमर्थं कर्तव्यः, एकाकिना अरण्यादौ भगवद्दीर्घादि चिन्तनं कुर्वता कथं न स्थेयमित्यत आहुः बाधसम्भावनायामिति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

तुशब्दः त पक्षं व्यावर्तयति । बाधोत्र चित्तोद्वेगविक्षेपादिः, स चेन्न सम्भवति तदा तथैव स्थेयम् । बाधसम्भावनायां सत्यामेकान्तेऽरण्यादौ वासो नेष्यते, न इष्टः । नवातनबाधाभावेऽपि बहिश्चौरव्याघ्रादिभयसम्भवे सति कथं स्थेयमित्यत आहुः हरिस्त्विति । सर्वदुःखहर्ता प्रभुः सर्वतः सर्वस्मात् सुदर्शनादिना रक्षां करिष्यति । 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च वादिने । अमयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्भूतं मम । न मे मत्तः प्रणश्यतीत्यादिवाक्यैरस्मिन्नर्थे न संशय इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीवल्लभाचार्याः सगुणनिर्गुणभेदेन दशधा भक्तिरिति दशभिः श्लोकैर्भक्तिवर्धिनीप्रक्रियां निरूप्य, एतदुक्ताचरणैतत्पाठयोः फलमाहुः इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढा रतिः ॥ ११ ॥

इतीदं गूढं गुप्तं तत्त्वमनारोपितं रूपं यस्यैतादृशं भगवच्छास्त्रं भक्तिप्रतिपादकम् । अथवा । गूढतत्त्वं यथा सात्त्विका, एवममुना प्रकारेण निरूपितम् । य एतदुक्ताचरेत्तस्य भगवति दृढा रतिः प्रीतिः स्यात् । यो वैतदुक्ताचरणाशक्तः स त्वेतद्भक्तिवर्धिनीरूपं समधीयीत श्रद्धाभक्तिपूर्वकं पठेत् । तस्याप्यग्रे दृढा रतिः स्यादित्यर्थः ।

श्रीमत्कल्याणरायेण श्रीगोविन्दात्मजेन वै । गुरुन् नत्वा यथाबुद्धिं विवृता भक्तिवर्धिनी ॥ इति श्रीविठ्ठलेश्वरचरणैकान्तश्रीकल्याणरायविरचिता भक्तिवर्धिनीविवृतिः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीहरिरायविरचितभक्तिवर्धिनीविवृतिः ।

श्रीवल्लभाचार्यपदानुकम्पावलेन किञ्चित् परिचिन्त्य चित्ते ।

निरूप्यते भक्तिविवृद्ध्युपायनिरूपणग्रन्थनिरूपितोर्थः ॥ १ ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थाभ्यां भक्तिः सप्रेमसेवनम् । चेतस्तत्प्रवणं तच्च तनुवित्तप्रसाधितम् ॥ २ ॥
तत्र मूलं हरेरङ्गीकारोऽयं शरणागतिः । ततः समर्पणं जीवदेहसवन्धिवस्तुनः ॥ ३ ॥
ततो योग्यत्वसम्पत्त्या सेवनं तु प्रवर्तते । पूर्वोक्तरूपतद्बुद्धिस्तनुवित्तजसेवनात् ॥ ४ ॥
तदुपायापरिज्ञाने सा कथं वृद्धिमेव्यति । अतस्तद्बुद्ध्युपायोऽत्र ग्रन्थे प्रभुभिरुच्यते ॥ ५ ॥
यथा येन प्रकारेण चेतस्तत्प्रवणात्मिका । भक्तिर्व्यसनपर्यन्तं वृद्धा भवति सर्वथा ॥ ६ ॥
तथा तेन प्रकारेण य उपायः स कथ्यते । उपायस्तु स एवात्र तनुवित्तजसेवनम् ॥ ७ ॥
त्यागात्यागविभेदेन गृहे भक्तगृहे तथा । बीजभावः प्राथमिको यतः सेवा प्रवर्तते ॥ ८ ॥
स्वामिसेवकभावात्मा तद्दार्ढ्याद्बुद्धिसम्भवः । अथवा त्यागपक्षेण कृतश्रवणकीर्तनात् ॥ ९ ॥
अनायासेन सुदृढभक्तिप्राप्तिर्न संशयः । अत्यागपक्षे क्रमशो भक्तिवृद्धिरिहोच्यते ॥ १० ॥
अतो हि बीजदार्ढ्यस्य प्रकारोऽत्र निरूपितः । गृहे स्थितिः स्वधर्मेण वर्णाश्रमगतेन हि ॥ ११ ॥
विधेया नापि सेवार्थमधर्मेण कथञ्चन । अधर्मे स्थितितो बुद्धिनाशादुःसङ्गतस्तथा ॥ १२ ॥
ततो दुष्कर्मकरणे चेतस्तत्प्रवणं कुतः । अतस्तथाविधं कृष्णं सदानन्दं परं बृहत् ॥ १३ ॥
लोकवेदफलार्थव्यावृत्तिरहितो जनः । भजेत्सेवेत तन्वाद्यैस्तत्र व्यावृत्तियोजनम् ॥ १४ ॥
प्रेम्णैव भजनं तत्र माहात्म्यज्ञानसिद्धये । पूजा प्रोक्ता निबन्धे या मन्त्रादिरहिता हरौ ॥ १५ ॥
याहिर्मुख्योद्भवामावसिद्धये श्रवणादयः । अयं तु मुख्यकल्पो हि सर्वथा साधको मतः ॥ १६ ॥
यथा रोगशतार्तस्य कुपथ्यरहितौषधम् । एवविषस्य निर्वाहं स्वयमेव करोति हि ॥ १७ ॥
योगक्षेमोद्बुद्धे स्वीयप्रतिज्ञापरिपालकः । सेवकस्यापि विश्वासः कर्तव्योऽवश्यमेव हि ॥ १८ ॥
नहि सेवकनिर्वाहं विदधाति न हि प्रभुः । तथापि जीवप्रकृतिवशतो न त्यजत्यसौ ॥ १९ ॥
व्यावृत्तिं दृढविश्वासाभावतो लोकवेदयोः । तस्य भक्तिप्रवृद्ध्यर्थमनुकल्पोऽपि रूप्यते ॥ २० ॥

१ कारणमित्यर्थः । २ यथा वृक्षबीजे सूक्ष्मरूपेण फलपर्यन्तावस्थास्थितौ वृक्षस्य फलपर्यन्ता वृद्धिः स्थूलरूपस्य भवति, तथा भक्तिबीजे स्वामिसेवकभावे व्यसनपर्यन्तावस्थानां सूक्ष्मरूपेण स्थितौ भक्तिवृद्धयः स्थूलरूपस्य व्यसनपर्यन्ता वृद्धिर्भवतीति भावः । ३ स्थूलस्येति शेषः । ४ तदनन्तरं स्थितिः ।

व्यावृत्तिसहितो वापि चित्तमात्रं हरौ परे । सर्वकार्येषु सततं यत्नेन स्थापयेत्पुनः ॥ २१ ॥
 तथापि भगवत्कार्यातिरिक्त उपयोगिनि । तथाभावाभाववतां चित्तवैमुख्यसंभवः ॥ २२ ॥
 तदर्थं स्थापयेत्तत्तु श्रवणादावपि स्वतः । एवंविधा तु सततं प्रेमासक्तिक्रमेण हि ॥ २३ ॥
 भवेद्भ्रमसंसिद्धिः प्रवृद्धासौ तदा रतिः । यदेति वचनात्तत्र व्यसनं दुर्लभं मतम् ॥ २४ ॥
 प्रभुणापि यतो दत्तं रासस्थास्त्रेव तत्पुनः । यद्धि व्यसनपर्यन्तावस्थं बीजं तदुच्यते ॥ २५ ॥
 बीजं भावात्मकं शास्त्रे दृढं सद्भान्न नश्यति । कुत उत्पादयेद्भावान्तरमित्यपि नोदितम् २६
 आसक्तावपि दुःसङ्गो बाधकत्वेन चोदितः । श्रीस्वामिनीभिरप्युक्तं पञ्चाध्याय्यां प्रभुं प्रति २७
 त्वयाभिरमिताः स्थातुं पारयामोन्यतो न हि । विवृतं तत्तथाचार्यैर्व्याप्रदेहिनिदर्शनात् ॥ २८ ॥
 किं प्रेम का तथासक्तिः किं वा व्यसनमुच्यते । व्यतिरेकमुखेनैव तल्लक्षणमुदीर्यते ॥ २९ ॥
 नहि भावे हरिर्वाच्यो 'यतो वाच' इति श्रुतेः । निषेधमुखतो वाच्यो नेतिनेतीति वाक्यतः ॥ ३० ॥
 यतो रागविनाशः स्यादौदासीन्येन च स्थितिः । हरिभिन्ने विना हेतुं स भावः प्रेमशब्दितः ३१
 आसक्तिर्येन भावेन गृहादिष्वनुयोगिषु । अप्रीतिश्च तथा तेषां गृहस्थानां निरोधनात् ॥ ३२ ॥
 प्रियान्तिकगतौ तेषु बाधकत्वेन बोधनम् । स्वासंघन्धितया भानं स भावः सा निगद्यते ॥ ३३ ॥
 स्वबाधकतया वापि यदा स्फूर्तिर्निवर्तते । गृहस्थानां तदा कृष्णे व्यसनं तदुदीर्यते ॥ ३४ ॥
 तदैव पूर्णसर्वार्थो हृद्याविर्भावतो हरेः । अपेक्षिता शरीरस्यालौकिकस्यासिरुत्तमा ॥ ३५ ॥
 तदभावे तादृशस्य निरन्तरगृहस्थितिः । वहिःसंवेदनाद्भावनाशिका समुदाहृता ॥ ३६ ॥
 अस्याप्येवं तदान्येषां का वार्तेत्यपि नोदितम् । अतस्त्यक्त्वा गृहं कापि भगवत्सन्निधौ स्थितिः ३७
 कार्या कदाचिन्न ततो भवेद्भावविनाशनम् । एवमेकप्रकारो हि भक्तिवृद्धेरुदीरितः ॥ ३८ ॥
 दृढभक्तिप्रातिफलो द्वितीयोपि निरूप्यते । भार्यादिप्रातिकूल्येन गृहे सेवाद्यसम्भवे ॥ ३९ ॥
 त्यागं कृत्वा तु यः सेवायत्नं कुर्यात्स दुर्लभः । हर्यर्थमात्रचित्तस्तु नांशतोऽन्यगमानसः ॥ ४० ॥
 अनेनास्मिन्नपि प्रोक्ता कल्पेऽव्यावृत्तिरुत्तमा । लभते च स्वतः सिद्धदाढ्या भक्तिं परां हरौ ४१
 मोक्षादितो भक्तितथाधिकां व्यसनरूपिणीम् । ननु त्यागं विधायैव कुर्यान्ब्रूवणकीर्तने ४२
 किमर्थं सेवना कार्या तनुवित्तयुता हरेः । चेतस्तत्प्रवणं सेवा सा तु तैरपि सिध्यति ॥ ४३ ॥
 इति चेन्न यतस्त्यागे बाधकानन्त्यमीक्ष्यते । दुःसंसर्गाद्वदोपाय्यां दोषहेतुतया तयोः ॥ ४४ ॥
 अतो यया न दुःसङ्गदुष्टात्रे प्रतिबन्धके । स्यातां तथा हरिस्थाने देशदोषनिवारके ॥ ४५ ॥
 स्येयं यतो हरिर्भक्तदुःखामावाय हि स्थितः । तत्रापि चित्तदोषस्य सर्वथा विनिवृत्तये ॥ ४६ ॥
 तदीयैः कृष्णसम्बद्धैः समर्पितनिजात्मभिः । तत्रापि कृष्णकृपया सेवया चापि तत्परैः ॥ ४७ ॥
 यतः सत्सङ्गमो भक्तयर्मबोधेन साधितः । तथा सहपदोक्त्यात्र सहभावेनैव च स्थितिः ॥ ४८ ॥

१ तथा च निरोधो व्यसनमिति भावः । २ भक्तधर्माः सारत्रेण मुख्यन्ते, एवं प्रकारेण सर्वत्र
 भगवत्पदः साधित इत्यर्थः । ३ एकप्रामाण्यत्वापि गृहभावः सम्भवतीति सादृश्यनिबोधनार्थं सूत्रे
 पश्यदमिति भावः ।

न्यथा कृष्णसेवायाः कथायाश्चाप्यसम्भवः । यदि ते भगवद्भक्ताः कृपयेयुः स्वभाग्यतः ४९
 दा दूरे तद्गृहे तत्सेवनाद्यैः सहस्थितिः । तदात्रदोषदुःसङ्गौ बाधेयातां न सर्वथा ॥ ५० ॥
 त्रैव देहनिर्वाहस्तत्सङ्गेनैव च स्थितिः । तथाविधमहाभक्त्याभावेन यदि तादृशाः ॥ ५१ ॥
 न स्थापयेयुर्निकटे विप्रकर्षे तदा स्थितिः । वाशब्दोक्त्या न कोप्यत्र विशेषः पक्षयोर्द्वयोः ५२
 यथाकथञ्चित्संतोष्याः सन्तः सन्मार्गवर्तिभिः । यथा तेषां सतां चित्तं न स्वस्योपरि दुष्यति ।
 तथा विनयसौजन्यसेवाभक्त्यादिभिः स्थितिः । अथवा स्वस्य वा चित्तं यथा तदुपरि स्वतः ५४
 न दुष्यति तथा स्थेयं तद्दोषापरिभावनैः । यद्वा अन्यदीयसंसर्गं चित्तदोषकं परं ॥ ५५ ॥
 विहाय भगवद्भक्तैः सह स्थेयं विशेषतः । यथा प्रथमपक्षे तु प्रेमासक्त्यादिसम्भवे ॥ ५६ ॥
 बीजदारब्धं तथात्रापि सेवया कीर्तनेपि च । दृढासक्तौ न भावस्य देहादेर्वापि नाशनम् ५७
 यस्येति दुर्लभा त्यागपक्षे प्रोक्ताधिकारिता । यतस्तस्मिन्हि कल्पे तु क्रमेणासक्तिसम्भवः ५८
 अत्र तु स्यात्स्वतो दाढ्ययुता भाग्ये तथाविधे । कापीति पदतो लोकवेदौ भक्तिश्च रूपिता ।
 सम्यक्प्रकारकस्थित्या कीर्त्या लोके न नाशनम् । त्यागपक्षस्थितौ कर्मत्यागाच्च श्रुतिनाशनम् ।
 भगवद्भक्तसङ्गेन भक्तिमार्गे न नाशनम् । दुःसंसर्गाद्भक्त्योः च नैव प्रभवतो यतः ॥ ६१ ॥
 तादृशस्यापीति वाक्ये यथापूर्वं गृहस्थितिः । बाधिकोक्ता तथात्रापि विच्छेदो बाधको मतः ।
 यावज्जीवमिति प्रोक्तमत एव पद पुनः । एतेन त्यागपक्षेणाभ्याससक्तिर्निवारिता ॥ ६३ ॥
 तथैव चात्र विच्छेदस्तदभावे न नाशनम् । मतिर्ममेति यत्प्रोक्तं तदभिप्राय ईदृशः ॥ ६४ ॥
 कदाचिद्दृष्टेन भगवत्प्रियरोषतः । दुर्बुद्धौ तदतिद्रोहाद्भगवत्प्रतिबन्धतः ॥ ६५ ॥
 नाशोपीति यतो वाक्ये संदेहो विनिरूपितः । ननु त्यागं विधायान्यसङ्गः किमिति बोधितः ।
 ज्ञानिनामिव संसर्गमात्रत्यागो न चोदितः । त्यागे त्वेकान्तवसतिविशेषेण च साधिका ॥ ६७ ॥
 तत्रोत्तरं तु भावस्य बाधनं हृदयस्थितैः । कामादिभिर्जीवधर्मैर्यावत्सम्भाव्यते पुनः ॥ ६८ ॥
 तावदेकान्तवासस्तु नेष्टो बाधानिराकृतेः । कामादयो भावनाभिर्नाशयन्ति क्षणान्मनः ६९
 न तत्र दोषनाशाय सहायोक्ति रहःस्थितौ । भक्तिमार्गप्रकारेण हरिश्चापि तिरोहितः ॥ ७० ॥
 भक्तिमार्गायकार्याय न व्यापकतया स्थितिः । अतो न रक्षकः कोपि तत्सैकान्तस्थितौ भवेत् ।
 तुशब्देन ततोऽन्योपि त्यागपक्षोऽत्र सूचितः । अत्र प्रबलबाधोपि दुर्बलत्वेन रूपितः ॥ ७२ ॥
 हरिश्च न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोपरे । अतो न रक्षकापेक्षा सिद्धत्यागे विधीयते ॥ ७३ ॥
 स्वास्थ्यहेतोः परित्यागादिति वाक्यात्प्रभूदितात् । यदा तु साधनदशा तदापेक्ष्यं हि रक्षणम् ।
 भक्तानां रक्षकः कृष्णो नान्य इत्येव निश्चयः । स तु सन्निहितो नित्यं लीलास्थाने तथा पुनः ।
 यत्र वा भगवद्भक्ताः सेवया कथया युताः । स्वभावतो दुःखहर्ता निजाश्रितजनाश्रितान् ७६
 नोपेक्षते यतस्तत्र स्थेयं यत्र स्थितो हरिः । तत्रापि सर्वतो रक्षा नान्यसाध्या न संशयः ७७

१ हरिस्थानवासपक्षादिदं पक्षान्तरं, न तु त्यागपक्षात् । २ अत्यागपक्षे । ३ हरिस्थानवास,
 सेवापरता, कथापरता चेति त्यागे त्रय पक्षा उक्ताः । ४ मुख्ये सर्वथा त्यागपक्षे ।
 भक्ति ४

यतः कालवशाः कालकर्मादिभ्यो न रक्षकाः । तुशब्देन स्वभावोपि हरेरेव निरूपितः ७८
 संशयाभावकथनं तत्र भक्तवशो हरिः । भक्तभक्तानपि सतो रक्षति स्वगतानिति ॥ ७९ ॥
 रक्षणं कालकर्मादिस्तथा भावान्तरादपि । पक्षद्वयेन भक्तेस्तु वृद्धिरेवं निरूपिता ॥ ८० ॥
 इतिशब्दः समाप्त्यर्थोन्यप्रकारनिषेधकः । एतावता हि भगवच्छास्त्रमेव निरूपितम् ॥ ८१ ॥
 यतस्तद्बुद्धत्वं हि ततोन्नेपां सुदुर्गमम् । तत्त्वमेतावदेवास्त तस्मिन्नत्र निरूपिते ॥ ८२ ॥
 तदेव सकलं शास्त्रं निरूपितमितीरितम् । एतदध्ययनात्सम्यग्बुद्धिं याति रतिर्हरौ ॥ ८३ ॥
 सम्यक्त्वं श्रद्धया भक्त्या तथा विश्वासतो गुरौ । य इत्यनेन वर्णादिनियमोधिकृतौ न हि ८४
 अपिशब्देन कैमुत्यन्यायोप्यत्र निरूपितः । ग्रन्थपाठादपि रतेर्वृद्धिर्यत्र तदा किमु ॥ ८५ ॥
 वाच्यमाचरणे साधु सभायामुपदेशने । तत्रापि भक्तिर्वृद्धापि दृढोक्ता पाठमात्रतः ॥ ८६ ॥
 इति श्रीवल्लभाचार्यकरुणालब्धशक्तितः । स्वसन्तोषाय भावस्य पोषायातिप्रयत्नतः ॥ ८७ ॥
 श्लोकरूपेण सर्वापि विवृता भक्तिवर्धिनी । यथामति निजाचार्यचरणाश्रयणादपि ॥ ८८ ॥
 एतेनास्मत्कुलपतिः प्रभुः श्रीविठलेश्वरः । प्रसीदतु सदा दासे हरिदासे स्ववंशगे ॥ ८९ ॥

इति श्रीहरिदासविरचिता भक्तिवर्धिनीविवृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीगोपेश्वरविरचितविवृतिसमेता ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणवारिरुहेभ्यो नमः । श्रीविठलपदपङ्केरुहेभ्यो नमः ।
 यत्पदाम्भोजभजनाद्भवन्ति समसिद्धयः । कलयामि कृपावार्धिं तं प्रभुं भक्तिवृद्धये ॥
 निधाय श्रीमदाचार्यचरणान्जयुगं हृदि । तत्कृपातो यथाशक्ति व्याकुर्वे भक्तिवर्धिनीम् ॥
 भगवद्रसपीयूषपायिनो यत्कृपायुजः । भवन्ति.....भक्त्या तं श्रीविठलमाश्रये ॥
 श्रीमत्कल्याणरायस्याननुकम्पापयोनिधीन् । नमामि तातचरणानहं स्वामीष्टसिद्धये ॥

अथ मायावादादिदुरध्वेतिवाजालमहेन्द्रजालजनितजनताव्यामोहमूलनिर्मूलेन सम-
 र्थामितागमनिगमान्तस्मृतिपुराणतत्त्वसूत्रादिप्रमाणशतप्रतिपन्नप्रपन्नजनप्रतिक्षणक्षेमंकरप्रभ्या-
 ज्ञात्रादुर्भाविततद्भक्तिमार्गेणानिकरालकलिकालविलुप्तकर्माघधिकारान् भगवदीयकृपावृष्णा-

१ 'तत्रापि भक्तिर्वृद्धापि प्राप्यते गुरोरा हरौ । पाठमात्रेण तेनैषा संश्लेष्या भक्तिवर्धिनी ।' इतिपि
 कविः । २ अत्राश्रयद्वयं भक्तिः ।

असंज्ञातभक्तिमार्गश्च द्वाधाधिक्यसमधिगतैतदधिकारानपि भक्तितत्त्ववृद्धिकरोपायविशेषपरि-
व्यामावप्रसवप्रचुरक्लेशकरं वितान्तःकरणान्प्राणिनः समुद्दिधीर्यवः परमकृपालवः श्रीवल्लभा-
चार्यचरणा भक्तितत्त्ववर्धकोपायनिरूपणं प्रतिजानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यान्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तेः प्रकृष्टा वृद्धिर्भवति, तथा तेन प्रकारेण उपायो निरू-
प्यते, विविच्य कथ्यत इत्यर्थः । ननु श्रीभागवतगीतादिषु भक्तितद्बुद्धिनिदानभूतदान-
व्रतादीनामुपवर्णितत्वेन तत एव तदवगतेरनर्थकमेतन्निरूपणमिति चेत् । अत्र वदन्ति ।
भक्तिर्हि द्विविधा, साधनरूपा फलरूपा च । तत्राद्यायां दानव्रताद्युपायपूर्वकत्वमिति तदुत्प-
त्तिवृद्धिप्रकाराः सुप्रसिद्धाः, न द्वितीयस्याः । अतस्तस्याः स्वयं प्रकटिताया वृद्धिप्रकारनि-
रूपणमुचिततरं भवतीति । वस्तुतस्तुमयविधभक्तिवृद्ध्युपाय एव निरूपणीयत्वेनात्राभिमत
इत्याभाति, श्रवणकीर्तनाद्युभयसाधारणसाधनानामग्रेऽभिधानात् । न चैषामुभयरूपत्वमनु-
पपन्नमिति वाच्यम्, स्वतन्त्रफलत्वफलान्तरसाधकत्वप्रतिसन्धानपूर्वकविधानेनोभयरूपतायाः
सम्भवात् । नन्वेवं सत्येतेषामन्यत्र निरूपितत्वेनात्रापि निरूपणे क्रियमाणे पौनरुक्त्यदोषो
दुष्परिहर इति चेत् । न । अन्यत्र धर्मान्तरव्यतिकरेणानिर्मुक्तिाकाराणामेषां व्यक्तमवश्यं
वक्तव्यतयोक्तदोषस्य वक्तुमनुचितत्वात् । न पुनरुक्तता महान्दोषः, शतकृत्वोपि पथ्यं
वक्तव्यमिति न्यायात् । भक्तिप्रवृद्धिः कदा भवेदित्याकांक्षायामाहुः बीजभावे दृढे तु
स्यादिति । बीजभावे स्वल्पस्नेहे दृढे व्यसनरूपे सति भक्तेः सर्वांशेन वृद्धिर्भवेदित्यर्थः ।
यद्वा । बीजभावे स्वाचार्यानुग्रहसंसिद्धभगवन्निवेदनानन्तरभाविभगवदङ्गीकारे दृढे अति-
स्थिरे केनाप्यचात्ये सति सा स्यादित्यर्थः । न च भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वाद् ज्ञानेनैव तदवाप्तेर्भ-
क्तिवृद्धिरनभिलषितेति वाच्यम् । भक्तेः स्वतन्त्रफलत्वेन तद्बुद्धेः सर्वाकांक्षणीयत्वात् । कथ-
मन्यथा मुक्तमूर्धाभियुक्तः श्रीशुको भृशं भक्तावनुरक्तोऽभूत् । कथं बानारतनिवृत्तिनिरताः
सनकादयोपि भक्तावत्यासक्ता आसन् । अत एव 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये' 'आत्मारामाश्च'
'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ती'त्यादिवाक्यानि । नापि भक्तिं विना कृतं ज्ञानं कैवल्यकरणीम-
वितुमर्हति, भक्तिसहितस्यैव तस्य मुक्तिसाधकत्वात् । 'श्रेयःश्रुतिं भक्तिमुदस्ये'ति वाक्यात् ।
ननु यथाकथञ्चिन्मुक्तिहेतुत्वोक्तावपि भक्तेः स्वतन्त्रफलत्वं न सुप्रतिपदमिति चेत् ? आ-
न्तोसि । स्वतः पुरुषार्थत्वेन कृतायास्तस्यास्तयात्वस्य दुर्वारत्वात् । अत एव प्रभुचरणै-
रमाणि भक्तिहंसे 'स्नेहोत्पत्यनन्तरं स्वव्यसनतः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणः श्रवणा-
दिरुतमः पुष्टिरूप' इति । एवं सति 'मत्सेवया प्रतीतं च' 'सालोक्यसाष्टिसामीप्यसा-
रूप्यैकत्वमभ्युत' 'मधुद्विदसेवानुरक्तमनसाममवोपि फल्गुः,' 'अनिमिच्छा भागवती भक्तिः
सिद्धेर्गरीयसी' 'भगवान्मजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम्' 'एवं

धर्मैर्मनुष्याणाम्' 'भक्तिं लब्धवतः' 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्या,' 'तस्मान्मद्वक्तियुक्तसे' त्यादिवचनानि सङ्गच्छन्ते । तद्वद्भावतिरिक्तानि साधनान्याहुः त्यागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । भक्तिमार्गविरोधिदेवान्तराश्रयोदेस्त्यागाद्भगवन्नामचरित्रादेः श्रवणात्कीर्तनाच्च । कर्मणोरिव श्रवणकीर्तनयोर्विरोधो नास्तीति बोधनार्थमेकवद्भावः । श्रवणकीर्तनयोरुपलक्षणत्वेन स्मरणस्वाचार्यभक्तिविश्वासादीनामपि संग्रहः । न चाप्रमाणसिद्धान्यन्याश्रय त्यागश्रवणादीनीति वाच्यम् । 'यो वै स्वां देवतामतियजते, प्रस्वायै देवतायै च्यवते, न परां प्राप्नोति, पापीयान्भवति' 'यावदन्याश्रयस्तावत्', 'अनन्यचेताः सततं,' 'अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्,' 'अ तत्ते अद्य शिपिविष्टः नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान्, तं त्वा गृणामि तव समतव्यान्क्षयंतमस्य रजसः पराके' 'तस्मात्सर्वात्मना राजन्' 'तस्माद्भासते' 'तस्मादेकेन' 'तमु स्तोतारः' 'शृण्वन्गृणन्संस्मरयन्' 'शृण्वन्ति गायन्ती'त्यादिश्रुतिपुराणवाक्यसिद्धत्वात् ॥ १ ॥

भक्तिवृद्धौ साधनान्यभिधाय तत्प्रतिभुवं प्रकारमाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदार्ढ्यप्रकरस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

तुशब्दः प्रकारान्तरव्यवच्छेदकः । बीजस्य भगवद्भावस्य दार्ढ्यजनकः प्रकारो भगवद्भजनलक्षण इत्यर्थः । यद्वा । बीजस्य पूर्वोक्तरूपस्य स इत्यर्थः । तमेवाहुः गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिरिति । स्वधर्मतोऽग्निहोत्रादेर्गृहे अव्यावृत्तः कर्तव्यान्तरव्यासक्तिशून्यः स्थित्वाऽचञ्चलो भूत्वा कृष्णसदानन्दं, 'कृपिर्भूवाचक' इति वाक्यात्, श्रवणादिभिः पूजया भजेदित्यर्थः । इह संहर्षिक्यवैधुर्येण विधीयमानायाः सेवायाः पूजासाम्यात्पूजापदमुक्तम् । तत्राद्युक्तपूजायां शीतलशुद्धसलिलस्नानाद्यभिधानेन भक्तिमार्गविरोधात् । अथवा । ननु कृष्णभजनप्रकरणे तद्विभूतिविषयकागमाद्युक्तयज्ञोक्तेरयुक्तत्वेन प्रकृते कथं पूजापदोपादानमुपपद्यत इति चेत् । इत्थम् । सन्ति हि बहवो भावभजनप्रकाराः, तदन्तर्निविष्टा भवति भावपूर्विका पूजापि । अत एव शुद्धपुष्टिमार्गाचार्यैः प्रमेयप्रकरणीयसप्तमाध्याये 'पूजां दधुर्विरचितां प्रणयान्लोके' इत्यत्र गुणगाने हरिणीमाननिरूपणानन्तरं तद्भाष्येऽष्टः पूजारूपता निरूपिता । नहि तत्र तात्रिकी पूजा युज्यते जातुचित्, तस्याः पृथग्रूपत्वात् । तेनैवंभूतमावा-नुसारिणी सात्राभिधित्मितेति तदुपादानमपिरोधि । न चैवमप्यन्ततो भक्तौ पर्यवसानेन तस्या एव वाच्यत्वात्संशयितपूजोक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । श्रवणाद्यभक्तिनवकान्तर्गतसत्त-प्रभावपूजायाः प्रकृते पुरस्करणीयत्वेन क्षतेरमात्रादिति । यद्वा । धर्मान्तराणां परधर्मत्वेन परिहार्यन्यात्म्यधर्मतो भगवद्धर्मतः सेवानुकूले गृहेऽव्यावृत्तस्तत्तान्यव्यासक्तिरिति यावत्, तपामृतः मन्, पृष्णं सदानन्दं पूर्वोक्तया पूजया श्रवणादिभिर्भजेदित्यर्थः । अत्र कृष्ण-

पदेनोक्ता भजने फलरूपता । सूचितोकरणे प्रत्यवायो लिङ्गव्यत्ययेन च । न चास्मिन्पक्षे विहितवर्णाश्रमधर्मत्यागे प्रत्यवायपाषण्डित्वादिदोषप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सेवासमयाभावे यथाधिकारं सर्वधर्मसम्पादनेनैव दोषापाकरणसम्भवात् । सेवासमये च सर्वधर्माणामन-
वकाशनिराकृतत्वेन तदभावेऽपि हानेरभावात् । 'मत्कर्म कुर्वतां पुंसां'मिति वाक्यात् ।
कदाचिदोषापातेऽपि भगवतैव तदपगमोपपत्तेश्च । 'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभा-
वस्य हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिदुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्ट' इति वाक्यात् ।
मर्यादामार्गीयव्यवस्थैषा । शुद्धपुष्टिमार्गमभिनिविशमानस्य तु प्रभुचरणतामरसैकतानचेतसः
कृत्स्नकर्मकलापं परित्यजतोऽपि प्रभोरशिथिलपरिग्रहेण न कश्चिदोषः, यतस्तथाभूत एव
स पन्थाः । 'यदायमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च
परिनिष्ठिता' मिति वाक्यात् ॥ २ ॥

एवं तद्विद्विप्रकारं व्यासक्तिविरहितभगवद्भजनलक्षणमुक्त्वा, 'न हि कश्चित्क्षण-
मपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ'दितिन्यायेन काचित्कव्यावृत्तावपि चित्तं भगवति निधाय भजन-
श्रयन्तमत्यजन्नासीतेत्यभिप्रायेणाहुः—

व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यसेत्सदेति । व्यावृत्तौ लौकिककर्मव्यावृत्तोऽपि हरौ
स्वकीयदुःखहरणस्वभावे चित्तं निधयेति शेषः, सदा निरन्तरं श्रवणादौ तन्निमित्तं यसे-
त्प्रयतेतेत्यर्थः । यसु प्रयते तेन, यथा केनचिदुक्तं, 'परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृह-
कर्मणि । तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायन'मितिवद्भूदये हरिं धृत्वावश्यकसांसारिका-
र्यव्यापृतेनाप्यनन्तरमनवरतं श्रवणादिप्रयत्नश्रवणान्तःकरणेन भवितव्यमित्यर्थः । यद्वा ।
भगवत्कार्यव्यावृत्तोऽपि तत्परिसमाप्योर्वरितसमये श्रवणाद्यर्थमुद्यमं विदध्यादित्यर्थः । यते-
दिति क्वचित्पाठः । तत्र परस्मैपदमनुदात्तेतामात्मनेपदानित्यत्यात्प्रत्येतव्यम् । एवं प्रय-
तमानस्यानुपूर्व्येण प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्तीत्याहुः ततः प्रेमेति । ततः श्रवणादिभ्यः
प्रथमं प्रेम चित्तासङ्गवद्भवति, पश्चात्तथैव सङ्कल्पवदासक्तिर्भवति, व्यसनं च पुनर्यदा भवे-
दतिप्रचुरप्रभुप्रसादप्राप्यत्वात्तस्य । कोटशानि पुनः प्रेमासक्तिव्यसनानि । स्वर्गोचरे
स्वतः श्रवर्तको भावः प्रेम । तथानेकविधमनोरथजनको भाव आसक्तिः । विषयेण विना
स्यातुमशक्तियेन स भावो व्यसनमित्येवमाकलय । अत्र संग्रहश्लोकौ । 'स प्रेम यः सं-
विदधाति भावः स्वतःप्रवृत्तिं विषये स्वकीये । यश्चाभिलाषान् जनयेदनेकान्भावः स
आसक्तिरिति प्रसिद्धः । स्यातुमेव न शक्नोति विषयव्यतिरेकतः । येन भावेन तं भाव-
माहुर्व्यसनसंज्ञकम् ॥ ३ ॥

एतत्सम्पत्तौ बीजं ददं भवतीत्याहुः बीजमिति ।

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

भगवत्कृपादिना यदि व्यसनसमुद्भवस्तदा यद्भगवच्छास्त्रे बीजं स्नेहाङ्कुरस्वरूप-
मुच्यते तद्दृढमशिथिलं भवति, अत एव विषयादिसंसर्गेण नश्यत्यपि न । व्यसनभावस्य
बीजभावदार्ढ्यपरमावधिरूपत्वादिति भावः । यद्वा । बीजं यत्प्रभुपरिग्रहात्मकं तद्यदि
व्यसनं समुत्पद्यते, तदा भक्तिशास्त्रे दृढं केनापि शिथिलीकर्तुमशक्यमुच्यते । अत एव काला-
सत्सङ्गत्यादिनापि न विनश्यतीत्यर्थः । नहि भगवान्निजाङ्गीकृतान्कदाचिदपि निहतुमु-
त्सहते । तदङ्गीकारस्य नित्यत्वात् । एवमुत्तरोत्तरबलवत्तराणामेतेषामाद्ययोः कार्यमाहुः
स्नेहेति । स्नेहाद्भगवद्विषयकप्रेम्णः प्रभुसेवाप्रतिकूले गृहे रागस्य विनाशो भवति । भग-
वद्रागस्य द्रागेव गेहानुरागनाशोपायत्वात् । 'तावद्रागादयः स्तेना' इति वान्मयात् । आ-
सक्त्या चोक्तरूपया गृहेऽरुचिरासक्त्यभाव उपजायते । भगवदासक्तेस्तदतिरिक्तास-
क्तिनिराकरणशीलत्वात् । 'कृष्णांघ्रिपद्ममधुलिङ्गं न पुनर्विषष्टमायागुणेषु रमते वृजिनाव-
हेष्वि'तिवाक्यात् । न च प्रेमासक्तिमतामपि गेहस्नेहादिसद्भावदर्शनादसङ्गतमिदमिति
वाच्यम् । तादृशां भगवद्विषयकस्नेहसङ्गोपनार्थमेव सांसारिकतत्प्रकाशनादनेवभावे च
भगवत्यपि तदभावादेवेत्युभयथापि दोषाभावात् । लोकसंग्रहार्थमपि भक्तानामसख्य-
व्यापारदर्शनात् । भजनौपयिकभवनाद्यनुरागस्य स्वधर्मपर्यवसायित्वेनौचित्यावर्जितत्वाच्च ।

एव सति गृहाद्यनुरागिणामेवान् बाधकत्वात्स्वधर्मत्वे स्फुरत् इत्याहुः गृहेति ।

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

भगवत्सन्धेप्रेमासक्तयोर्गृहस्थानां निषेकवैकल्येन गृहेनुरागाधिक्यात्तत्रैव तिष्ठतां
बाधकत्वं, तत्र स्नेहाभावोत्पादकतया कलत्रपुत्रादिपोषणसामर्थ्याभावलक्षणदोषोद्भावना-
त्यवृत्तिमार्गातिमात्रनिष्ठान्तयानात्मधर्मत्वं च, भगवति वानात्मत्वं भासत इत्यर्थः । वस्तु-
तस्तु, 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्' 'न मे भक्तः प्रणश्यति' 'न कर्हिचित्
मत्परा शान्तिरूपे नश्यन्ति' 'तस्मिन्प्रसन्ने सकलाशिषां प्रमौ', 'तस्मिन्सन्तुष्टे किमप्राप्य
निमलम्य भगवती'त्यादिवाक्येभ्यो भगवानेव निजभक्तनिश्चितकार्यनिर्वाहाय जागरूक
इति वास्तवसर्गभावेन भजनीय इति वस्तुगतिमग्निदुषाममीषामेवेयं कुमनीयेति । अत एव
श्रीमदाचार्यैर्भासत इत्यपि । अथवा । भगवदासक्तियुक्तानामतादृशशास्त्रादिषु बाध-
कत्वप्रतिमन्थान् भजतीत्याहुः गृहस्थानामित्यादि । अत्र गृहस्थपदेन भार्यापुत्रादयस्ता-
दृश्याङ्गदन्ते । तथा च सति तेषां विजातीयभावतया तद्भाष्य स्वभावप्रतिद्वित्वेन स्वात्म-

भावस्वाभाव्येन च निजभावभङ्गभीरूणां तेषु बाधकत्वं भासतेऽनात्मत्वं च । तयामृतानां भगवत्येव स्फुरत्स्वात्मभावतया तदीयेष्व्वात्मीयताविर्भावात् । अत एव श्रीमदस्मदाचार्यै-
रुक्तं 'पुत्रे कृष्णप्रिये रति'रिति । एतेन 'न वारे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति,
किन्त्वात्मनः कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ती'त्यादि श्रुतेरात्मसम्बन्धितया पुत्रादीनां प्रिय-
त्वेन बाधकत्वमसम्भवीत्याशङ्का व्युदस्ता । एवं प्रेमासक्तयोः कार्यमुक्त्वा व्यसनस्य तदाहुः
यदेति । यदा परमदुरापमतुपममुक्तमावात्मकं व्यसनं कृष्णे सदानन्दे खलीलासहिते
स्यात्, तदैव कृतार्थः पर्यप्तार्थः स्यात्, कर्तव्यान्तरपरिशेषाभावात् । अत एव व्रजस्थितानां
तयामावः श्रूयते श्रीभागवते, 'तदर्थविनिर्वातेतसर्वकामाः,' 'सन्त्यज्य सर्वविषयांस्तव
पादमूलम्' 'क्षणं युगशतमिवे'त्यादिना । एवकारः प्रेमासक्तिमतोर्व्यवच्छिनत्ति ।
हिशब्देनात्र युक्तार्थतोक्ता, तद्भावविधातकसद्भावात् । तदेतदाहुः । तादृशस्यापि प्रेमा-
दिमतोपि सततमविच्छेदेन सत्सङ्गाद्यभावेन गेहस्यानं भावस्य विनाशकं भवति ।
सत्सङ्गाद्यसचिवस्य तस्य तादृशत्वात् । न च व्यसनवतोपीदृशबाधकास्तित्वं शक्य-
शङ्कम् । तद्भावस्यैव स्वतन्त्रकार्यक्षमत्वेन सत्सङ्गादिभावाभावायत्तैर्वृद्धिद्वासैस्तद्व्यति-
रिक्तभावानामेव साधकबाधकादिसम्बन्धितया प्रकृते बाधशङ्कानवतारात् ।

गृहादेर्भावान्तरायरूपत्वं विदित्वा तदपहाय फलाय प्रयतेत यस्तस्य तदाहुः ।

त्यागं कृत्वा यसेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभेत सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

तुशब्दः प्रकारान्तरव्यावर्तकः । यः पुमान्गृहादिषु भगवद्भजनप्रतिबन्धं विबुध्य
तत्यागं कृत्वा भगवल्लीलाश्रवणचिन्तनादिनिमित्तं यसेत् यत्नं कुर्यात्, कीदृशः ? तदर्थार्थ-
ैकमानसः । तस्य भगवतो योर्थः श्रवणादिरूपस्तदर्थं एकं मानसं यस्य तादृश इत्यर्थः ।
यद्वा । भगवतोर्थो लीला, तदर्थं तन्निमित्तं तदर्थेषु तत्सम्बन्धिपदार्थेषु वा तथेत्यर्थः ।
अथवा । स चासावर्थश्चेति कर्मधारये तदर्थो भगवान् तदर्थं तथेत्यर्थः । स एवार्थः शास्त्र-
स्कन्धादिषु यत्र । तादृशं श्रीभागवतं 'शास्त्रे स्कन्धे प्रकरणेऽध्याये वाक्ये पदेऽक्षरे । एकार्थं
सप्तधा जानन्नविरोधेन मुच्यते' इति श्रीभागवतार्थतत्त्वदीपवचनात् । तदर्थं वा तथेति वार्थः ।
स एवार्थो घनं येषां ते । तदर्थो भगवद्भक्तास्तेषामर्थेषु कार्येषु वा तथेत्यर्थः । एतादृशः
सन् भक्तिं सुदृढां विषयाद्यनभिभाव्याम्, 'प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते' इति
वाक्यात्, सर्वतो ज्ञानादिभ्योप्यधिकासुत्कृष्टाम् । न चाधिक्ये मानाभावः । 'तस्मा-
न्मद्भक्तियुक्तस्य' 'ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभाषितः,' 'नैकात्मतां मे स्पृह-
यन्ति' 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्ये' 'आत्मारामाश्चे'त्यादिवाक्यशतसिद्धत्वात् । विस्तरस्तु
श्रीमदस्मत्प्रमुचरणैरन्यत्र कृत इति नेह तन्यते । परामभिव्यक्तापरिच्छिन्नानन्दरसस्वरूपां
लभेत प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

तर्हि निरन्तरायेऽस्मिन्नुपाये सति किमित्युपायान्तरमुपादेयमित्यत आहुः त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथान्नतः ॥ ७ ॥

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरं विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

न हि त्यागे निष्प्रत्यूह फलाय कल्पते, त्यागे यतो बाधकानि दुःसंसर्गदुष्प्र-
जमक्षणादीनि सद्बुद्धिप्रतिक्षेपकारीणि भूयांसि सन्ति । न हि भगवत्पराङ्मुखानामने-
कदोषदन्तुरितस्त्वान्तानां सङ्गस्तूर्ण भावभङ्ग न विधत्ते । न वा तथामृतानाम-
न्नादिक भक्षयतो भगवत्प्रतीक्षमविक्षिप्त मनो भवति । अत एवावैष्णवादीनामन्न न
परिग्राह्यम् । तदुक्त पद्मपुराणे 'अवैष्णवानामन्नं च पतितानां तथैव च । अनर्पितं तथा
विष्णोः श्रमांससदृशं भवे'दिति । ननु बाधकानां बहुत्वे द्वावेव कथं कथितौ । दुष्ट-
संसर्गाद्विदोषयो प्रवृत्त्यादिति बुध्यस्व । तेन यदि भगवद्भजनं गृहादिषु निर्वाधं सम्भ-
वते, तदा न परित्यागः श्रेयान् । तत्रैतन्न भार्याद्यभिद्वेषादिना सम्पद्गन् निर्वाहति, तदा
पूर्वोक्तप्रणालिकया त्याग एव कर्तव्य इति विवेकः । अत एव श्रीमदाचार्यैस्तत्त्वदीप-
निनन्देऽभ्युपायि 'भार्यादिरनुकूलश्चेत्कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात्प्रतिकूले
गृहं त्यजे'दिति । द्वितीयस्कन्धविवरणे च 'दाम्पत्यं भगवद्भजनार्थमपेक्षितं'मिति । एव त्यागे
दुःसङ्गादेर्विधातकत्वं निरूप्य तदोपनिराकरिष्णुः सता सङ्गः कचिद्भगवत्स्थाने सम्पाद-
नीय इत्याहुः अत इति । यतस्त्यागे बाधकानां बहुत्वमतः कारणात्कचिद्धरे, सर्वदुःखहर्तु-
स्थाने श्रीगोकुलश्रीगोवर्धनादौ तदीयैस्तत्सम्बन्धिभिस्तत्परैः, स एव परः सर्वपेक्षयोक्तृष्टो-
येषां तादृशैः, परमकाष्ठापन्नवस्तुनिष्ठैः सह स्थेयमित्यर्थः । न च तत्राप्यसत्सङ्गादिसम्भ-
वादुक्तदोषानिवृत्तिरिति वाच्यम् । सर्वसमयसत्सङ्गवत्सु दुःसङ्गादिदोषाणामनवकाशनि-
वारितत्वात् । न हि प्रतिदिनं सत्सङ्गरसास्वादिनः कचिदन्यत्र चित्तप्रसादमासाद-
यन्ति । अत एव सत्सङ्गोत्कर्षं श्रीभागवते गीयते । 'तुल्यमालेवनापि न स्वर्गं नापुन-
र्ममम् । भगवत्सङ्गसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः' इति । ननु यत्र कचित्सत्सङ्गेन
कार्यमिदं सद्भिः सहावस्थानं हरिस्थानं एव कार्यमिति निर्णयो यत्कस्यचिन्निरर्थक इति
चेत् । भैरवम् । तत्र बाहुल्येन तेषां सङ्गते सम्यक्सम्भवेन तदनुवृत्तेरानर्थकत्वात् ।
अन्यत्र तेषां प्रायशोनुरागभिरद्वेषानवस्थानात् । बहिर्मुखजनकृतोपद्रवशङ्कया स्यादुपशम-
त्वाच्च । अत एवोक्तं पद्मस्कन्धे 'न यत्र वैकुण्ठकया सुधापगा न साधवो भागवतास्तदा-
श्रया । न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवा सुरेशलोकोपि न याति सेव्यता'मिति । एव सति
तेषां सन्निधौ स्थितिः कथं कर्तव्येत्याकाक्षायामाहुः अदूरमिति । यथा भगवदीयानां चित्तं
न दुष्यत्युद्वेगादिना, न मिथुनिमामोनि, तथाऽदूरं निकटं यथा स्यात्तथा, विप्रकर्षे दूरे वा
स्थानमन्यमित्यर्थः । अत्राप्यमाश्रयः । सन्तो हि नितान्तमेकान्ते भगवत्कया भियः कुर्वन्तस्त-

द्रसरभसविवशा भवन्ति, ताननुसरन्यदि कश्चित्स्वलाभं निश्चित्य तेषामासक्तिमालम्बते, ते चेदतिगूढरसं तदग्रतः प्रकाशयितुमशक्यमाकलयन्तः, स्वयं ततो विरमन्ति चित्तोद्वेगवन्तः, तदा तस्य दूरस्थितिरेवानुसरणे श्रेयसी, अन्यथा मनीषितानिष्पत्तेः । अथ दयार्द्रहृदयतया-
तिनिकटागमने नियोगं विदधते, तर्हि तत्सामीप्यमेव समीचीनम्, अनुसरणानुकूलतया समीहितसिद्धिहेतुत्वादिति । यद्वा । स्वस्य चित्तं यथा दुष्टं न भवति तथा सन्निकर्षेण विप्रकर्षेण वा स्थेयमित्यर्थः ॥ ७, ८ ॥

एवं सत्सङ्गाद्यपगताशेषदोषस्याग्रिमव्यवस्थामाहुः सेवायामिति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य सत्सङ्गादिकमनुतिष्ठतः श्रीकृष्णसेवायां स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वपरिस्फूर्त्या दृढा निश्चलासक्तिर्भवेत्, कथायां वा, तस्या अपि सेवासमत्वात्, तस्य यावज्जीवं प्राणस्थिति-
पर्यन्तं नाशः फलाभावः कापि न स्यादिति मम मतिः । अतो नेह सन्देहः कर्तव्य इति भावः । यद्वा । मम मतिरेवं भगवान्परमकृपालुः कथं वा तस्य दयेतेति न वेदितुं शक्यमिति भावः । ननु सेवायाः कथायाश्च कथं साम्यम् । इत्यम् । तथाहि । सेवा नाम चित्तस्य तदेकप्रवणत्वम् । 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'ति लक्षणाभिधानात् । तत्सम्पादिकायाः कृतेरपि तथात्वम्, अन्यथा तस्याः परत्वानुपपत्तेः । अत एव 'मानसी सा परा मते'त्यभाणि । तेन यथैतस्या भगवद्भावतद्भक्तसङ्गादिसाधकत्वं नान्तरीयकानन्तकार्यसाधकत्वं च, तथा कथाया अपीति साम्यं दुरपवादम् । अत एवैतादृशाभिप्रायेण 'कथारतिषु सक्तस्य कथका अपि मिलन्ति, प्रेमापि भवति, आनुषङ्गिकं चान्यद्ब्रह्मेव भवती'त्युक्तमाचार्यैः ॥ ९ ॥

ननु कचित्काननादावेकान्ते वासं विधाय भगवन्नामलीलादिकमेव चिन्तनीय-
मेकाकिना, किं भगवद्भक्तसङ्गेनापीति चेत्तत्राहुः ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

तुशब्दः शङ्काव्युदासकः । यदुक्तमेकान्तेन नामचिन्तनमेव कार्यं, न सत्सङ्ग इति तत्सत्यम्, परन्तु यदि बाधस्य भोगचित्तोद्वेगलक्षणस्य सम्भावना न भवेत्, सा चेत्स्यात्, तदैकान्ते वासो नेष्यते, चित्तचाञ्चल्यादिना नामचिन्तनायनिर्वाहात् । अतः सत्सङ्ग एव कर्तव्य इति भावः । ननु चित्तविक्षेपादिरान्तरो बाधः सत्सङ्गादिना नि-
वर्तताम्, बाधं चौरव्याघ्रादिभयं तु दुःपरिहरमिति चेत्तत्राहुः हरिरिति । तुशब्दः प्रकार-
भेदावेदकः । हरिर्भक्तदुःखहर्ता सर्वतो बाधादान्तराच्च बाधकाद्रक्षां करिष्यति । अस्मि-
न्नर्थे संशयो नान्तीत्यर्थः । न हि भगवान्भक्तदुःखं क्षणमात्रमपीक्षितुं क्षमते ? निरुपम-

परमानुकम्पापूर्णत्वात् । अत एव हरिपदमुपात्तम् । भक्तदुःखहर्तृत्वस्य तदसाधारणधर्म-
त्वात् । तदाहुराचार्याः 'यथा गन्धः पृथिव्याः, एवं भगवतो भक्तदुःखनिवर्तकत्व'मिति ।
यद्वा । सर्वतः सुदर्शनादिना रक्षां हरिः करिष्यति, नात्र संशय इत्यर्थः । 'अव्याहतानि
कृष्णस्य चक्रादीन्यायुधानि तं, रक्षन्ति सकलापद्भ्यो येन विष्णुरुपासितः । सऋदेव
प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम । कौन्तेय प्रति-
जानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती'त्यादिवाक्येभ्यः ॥ १० ॥

एवं प्रस्तुतमशेषं शास्त्रमुपवर्ण्यैतदर्थपरिज्ञानपूर्वकपाठफलोपन्यासपुरःसरमुपसंहरन्ति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढा रतिः ॥ ११ ॥

इतीति समाप्तौ । एवमुक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं भगवद्भक्तिप्रकारप्रतिपादनात् निरू-
पितमपि गूढतत्त्वं गुप्तस्वरूपम्, भगवदनुगृहीतैरेवैतदभिप्रायस्यावगन्तुं शक्यत्वात् ।
एतद्यः पुमानुदितभाग्यो भगवदीयानुग्रेहेण विचारेण वा सम्यगर्थावगमपूर्वकमधीयीत पठे-
त्तस्य भगवति दृढा स्थिरा रतिः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीमत्कल्याणरायाङ्गजन्मा गोपेश्वराभिधः । विवृतिं भक्तिवर्धिण्याः कृतिनिवृत्तये व्यधात् ॥
यद्यप्यतिदृढास्याः पितृचरणैर्निर्मिता विवृतिः । तदुपरिकरणेऽन्यस्या आघोषो भूयतेनल्पम् ॥
तेषामतिकरुणानां तथापि चालेन संरचिता । निजपाठितगुणनेव प्रीत्यै नित्यं भविष्यीयम् ॥
इमां श्रीवल्लभाचार्यपदपङ्कजकिङ्कराः । पश्यन्तः सन्ततं सन्तः सन्तुष्यन्तु मुहुर्मुहुः ॥

इति श्रीमद्रोकुलाधीशपदपङ्केरुहनिरतिशयरतिवर्त्मप्रवर्तकोद्वेल्लङ्गवल्लीलामहारसाब्धिस-
मुच्छलद्वावकलोलसंवलितसकलस्वरूपश्रीवल्लभाचार्यवदनचन्द्रचञ्चारास्तमवचनमरीचिनि-
चयप्रोदञ्चन्निःसीमानन्दनिकुरुम्वकरम्बितीकृतनिजभृत्यनिकरचेतश्चकोरकानवधिकानुकम्पा-
निधानश्रीविठ्ठलाभिधानप्रभुचरणपयोरुहरेणुकणमात्रसर्वस्वश्रीकल्याणरायतनुजगोपेश्वरविर-
चिता भक्तिवर्धिनीविवृतिः समाप्तिमुपागमत् ।

श्रीविठ्ठलपदपङ्कजकिङ्करगोपेशसुरचिता या । तां श्रितानां तोषाय रोषाय द्वेषिणामस्तु ॥
अनया कृपया तेषां कृतयामितया मया । सदार्यां वल्लभाचार्याः प्रसीदन्तु सदा मयि ॥१॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतविवृतिसमेता ।

प्रणम्य गोकुलाधीशभक्तिमार्गाब्जभास्वतः ।

आचार्यास्तद्व्यादृष्ट्या व्याकुर्वे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा भगवता एकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये 'न साधयति मां योग' इत्यत्रोपलक्षणविधया सर्वेषां योगादीनामुपायानां स्वासाधकत्वमुक्त्वोर्जितायाः भक्तेः स्वसाधकत्वमुक्तम्, तत्र किं नामोर्जितत्वमित्याकांक्षायां प्रवृद्धत्वमेवोर्जितत्वमित्यभिसंधाय भक्तिवृद्ध्युपायं स्वीयानामर्थे वक्तुं प्रतिजानते यथा भक्तिरित्यादि ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा त्याक्तयोपायो निरूप्यते ।

तत्र भक्तिशब्दो माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढस्नेहे रूढः । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथे'ति पञ्चरात्रस्मृतेः, 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इति शांडिल्यसूत्रोक्ताद्वक्तिलक्षणात्, 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयत' इति भावलक्षणस्मृतेश्च । स्नेहश्च ज्ञानादिभ्योतिरिक्तो मनोधर्मविशेषः । प्रीणाम्यनुरज्यामि स्निह्यामीत्यनुव्यवसायेन मानसप्रत्यक्षगम्य इति शांडिल्यसूत्रभाष्ये स्वप्नेश्वराचार्यैर्व्यवस्थापनात् । नचैवं सति स्नेहमात्रमेव भक्तिरिति शङ्क्यम् । 'गोप्यः कामाद्भ्यात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । संवन्धादृष्णयः स्नेहाद्यं भक्त्या वयं विमो' इति सप्तमस्कन्धीयनारदवाक्ये भक्तिस्नेहयोर्निर्देशभेदस्य विरोधापत्तेः । उक्तपञ्चरात्र-स्मृत्यादिपूक्तानां तद्विशेषणानां वैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्मात्तावद्विशेषणविशिष्टस्नेह एव रूढो, न केवल इति निश्चयः । योगविचारे तु 'भज सेवाया'मिति धातोर्भावे क्तिन्प्रत्यये कृते भक्तिरिति भवति । भावश्च क्रियासामान्यम् । प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यं ब्रूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति वैयाकरणनियमात् धात्वर्थव्यंग्या या प्रधानभूता क्रिया तत्र पर्यवस्यति । प्रधानभूता च क्रिया मानस्येव । 'अन्यत्रमना अमूवन्नाशृण्वम्, अन्यत्रमना अमूवन्नाप-श्यमि'तिवाजसनेयश्रुतौ मनसः प्राधान्यश्रावणेन तत्क्रियाया एव प्राधान्यसौचित्यात् । तथाच सेवाभिव्यंग्या प्रेमरूपा मानसी सेवा भक्तिरिति तत्र योगरूढः सिध्यति ।

१ तृतीयस्कन्धे च 'सा भ्रष्टमानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंस । हरे. पदानुस्मृति-निवृत्तस्य समन्वदु तालयमाशु घते' इति । २ साम्यमिति पाठः ।

तथाच श्रवणादिनवकेपि पारिभाषिकः । 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
 अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसां पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणे'ति
 सप्तमस्कन्धे प्रह्लादवाक्यात् । अन्ये तूपासनायामपि भक्तिशब्दं प्रयुज्जते । नैयायिकास्तु
 आराध्यत्वेन ज्ञान भक्तिरित्याहुः । तन्मते बुद्धिविशेष एव भक्तिः । वस्तुतस्तु तत्र
 सारूप्यप्रयुक्ता गौणी । पूर्ववद्रूपादिज्ञापकप्रमाणाभावात् । तृतीयस्कन्धे पञ्चविंशध्याये
 श्रीकपिलदेवैस्तु 'काचित्त्वय्युचिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरे'ति देवहूतिप्रश्ने 'देवानां
 गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या, अनिमित्ता
 भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी, जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथे'ति स्वरूपकार्य
 लक्षणाभ्यां बोधिता । तत्र एकमनसः पुंस इन्द्रियाणां स्वाभाविकी अनिमित्ता सत्त्वोपाधे
 भगवति वृत्तिर्निष्ठेति स्वरूपलक्षणम् । कोशजरणं च कार्यलक्षणमिति सिध्यति । तत्सुबो
 धिन्यां सत्त्वपद सांख्यानुसारात् 'वस्तुतस्तु मूलरूप' इति व्याख्यातत्वात्स्पष्टम् । अष्टौ
 विंशध्याये तु 'भक्तियोगो बहुविध' इति पुरुषस्वभावभेदकृतमार्गभेदेन भक्तियोगस्य बहु
 विधत्वं प्रतिज्ञाय, त्रिविध सात्त्विकराजसतामसभेदेन तदेव नवधा त्रिभिः श्लोकैर्मिधाय
 ततो 'मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथागंगांमसोम्बुधौ
 लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्याप्युदाहृत'मित्यनेन भगवद्गुणश्रवणमात्रात् भगवत्यविच्छिन्ना
 मनोगतिं यो जनयति सः भावैः निर्गुणभक्तियोगाख्य इत्येव लक्षितः । ततः 'अहैतुक्य-
 व्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे । सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमान न
 गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना' इति सार्धभ्यां कालकर्माव्यवहिता पुरुषोत्तमविषयिणी स्वतः
 पुरुषार्थरूपा या सेवा सा आत्यन्तिकभक्तिरित्येवलक्षिता । अत्र च भक्तिशब्दः प्रेमसेवायां
 योगरूढो गृहीत इति 'सालोक्ये'तिवाक्यादवसीयते । अयमेव चैकादशस्कन्धे द्वादशा-
 ध्याये 'केनलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामी-
 युरक्षसे'त्यादिभिः श्लोकैर्भगवता परामृष्टो ज्ञेयः । एवं भक्तिशब्दस्यानेकार्थत्वे सति प्रकृते
 का वा निवक्षितेति चेत् ? उच्यते । आचार्याणां भगवदानुया एकादशस्कन्धे भगवदभिस-
 हितो यः सुगोप्यः सत्सङ्गलभ्यो भाव उक्तः, स एवाभिसंहितः । सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'चेतस्त-
 त्परणं सेने'ति कथनात्, तद्विपरणे प्रभुचरणैरपि 'ता नाभिद'न्निति द्वादशाध्यायवास्यस्य
 भिन्नतात्, प्रकृतग्रन्थेपि तत्रत्यचतुर्दशाध्यायवाक्योक्तसत्सङ्गश्रवणकीर्तनात्मकसाधनाना-
 मभिधानाच्च । न च चतुर्दशाध्यायोक्तसाधनानां द्वादशाध्यायोक्तभाव प्रति साधनत्व
 कथमिति शङ्क्यम् । चतुर्दशाध्याये तथैव भक्तिशब्देन परामर्शात् । द्वादशाध्याये 'न रो-

१ प्रामाण्याभावादिनि पाठ । २ एकोनविंशध्याय इति पाठ, अष्टाधिको विंशो यत्रकोनविंशो
 गोपविंश, तादृशे ध्याये । ३ तेन मनसो गतिर्यत्र भावेनेति सिद्धम् । एव 'भक्तिरस्य भजनमित्यस्य'
 तत्र कल्पमशब्देऽपि । ४ पुष्टिश्च गणभेदेष्वपि, अतो न भवतामुपदगाप्यस्य निरोधः ।

‘यति मां योग’ इत्याद्युक्तस्य योगादीनामसाधकस्यात्रापि ‘न साधयति मां योग’ इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानेन तथा निश्चयात् । अतस्तस्य या पूर्वावस्था ‘माहात्म्यज्ञानपूर्वस्त्विति’ इत्यत्रात्रवाक्ये उक्ता, सात्र विवक्षिता, तस्याः पूर्वोक्तरूपोर्जितत्वार्थमेव प्रयतनात् । तथाच सा यथा येन प्रकारेण प्रवृद्धा ऊर्जिता स्यात् तथा तेन प्रकारेण उपायो बुद्धिस्थो निरूप्यत इत्यर्थः ।

एव प्रतिज्ञाय अधिकारिभेदेन प्रकारद्वयं वदिष्यन्तो मुख्याधिकारिणो भक्तिप्रवृद्धेरधिकारबलादेव सिद्धत्वात्तदनुकत्वा प्रथमं मध्यमाधिकारिण उपायमाहुः बीजभाव इत्यर्थेन ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

बीजरूपो भावः भगवदनुग्रहजन्यः प्रेमा । तस्मिन्वक्ष्यमाणरीतिकव्यसनरूपतया दृढे सति । तुः साधनान्तराशङ्कानिरासे । तदा त्यागोच्छ्रवणकीर्तनात्स्यात् । विरहानुभवार्थं सन्यासनिर्णयोक्तप्रकारकः सवासनगृहपरित्यागरूपं कृत्वा तदुत्तरं यच्छ्रवणसहित कीर्तनं तस्मात्स्यादित्यर्थः । अत्र श्रवणानन्तर कीर्तनस्य कथनाच्छ्रुतानां स्वरूपगुणलीलानां भावन कीर्तनात्पूर्वमर्थबलात्प्राप्यते । एतदभिप्रायेणैव सन्यासनिर्णये ‘भावो भावनया सिद्धः साधन’मित्युक्तम् । निरोधलक्षणे चाशसाः प्रथमतो निरूपिताः । तथाचैतैश्चतुर्भिर्भक्तिरुर्जितलक्षणवती प्रवृद्धा भवतीत्यर्थः । एतदेव निरोधलक्षणग्रन्थे ‘महतां कृपया यावदित्यारभ्य ‘तदध्यासोपि सिध्यती’त्यन्तेन फलानुभवपर्यन्तं प्रपञ्चित ज्ञेयम् । तन्मया तत्रैव विवृतमिति नेहोच्यते ।

प्राश्नस्तु । पुष्टिमार्गाचार्यानुग्रहपूर्वकभगवन्निवेदनानन्तरभाविनमगीकारं बीजभावत्वेन केचिदाहुः । अन्ये तु मक्त्यसाधारणकारणमहदनुग्रहसत्ताम् । इतरे चाल्पं स्नेहम् । तथा त्यागपदेन भगवदतिरिक्तत्याग केचिदाहुः । अन्ये तु एतन्मार्गीयातिरिक्तसाधनत्यागम् । इतरे तु भक्तिमार्गविरोधिनोन्यभजनादेस्त्यागम् । तेन तन्मते गृहस्थित्यविरोधी त्याग आयाति । मन्मते तु गृहस्थितिविरोधीतिभेदो बोध्यः ॥ १ ॥

अतः परं जघन्याधिकार्यर्थं प्रकारं वदिष्यन्तः पूर्वं बीजदार्ढ्यप्रकारमाहुः बीजेत्यादि ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

बीजं पूर्वोक्तम् । तद्दार्ढ्यप्रकारस्तु निरूप्यत इति शेषः । गृहे गृहस्थाश्रमे स्थित्वा स्वधर्मतः वर्णाश्रमधर्मतः पूर्वसिद्धादव्यावृत्तः अपरावृत्तः । ‘आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य गुरोः

१ साधारणसत्तारूपप्रेमव्यावर्तक विशेषणम् । ‘नासतो विद्यते भाव’ इति गीताया तदुक्तम् । प्रेमापि सत्तारूप विषयस्नेहव्यावृत्तः । विशेषणादित्युक्तम् । २ एकादशसंस्कारादशेषायेतिष्यति । ३ जघनरूपप्रेमपरिणामान्तिमेव गृहस्थादिभ्यः संपन्नं कारिकोक्तं भक्तिरुद्धि सादिनि नोपक्रमविरोधः ।

कर्मातिशेषेणामिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो ॥ १ ॥ कान्विदः ।
 सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिसन् सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः, स खल्वेवं वर्तयन् यावदायु
 ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते, न च पुनरावर्तते' इति छान्दोग्यस्थे गृहिणोपसंहारसूत्रविषय
 वाक्ये तथा सिद्धत्वात् । एकादशस्कन्धे उद्धवप्रश्ने भगवताप्याचारलक्षणस्य वर्णाश्रम
 धर्मस्य भजनाङ्गत्वेनोक्तत्वाच्च । तं कुर्वन् कृष्णं पुरुषोत्तमं भजेत् । तत्र साधनं पूजाश्रम
 णादिकं च । तदाहुः पूजया श्रवणादिभिरिति । अत्र पूजा यथालब्धोपचारैः सा
 नालंकरणादिरूपं स्वरूपसेवनम्, अर्चनापरपर्यायम् । तत्रैव पूजनप्रयोगदर्शनात्
 श्रवणादि तु नवविधं प्रसिद्धमेव । तैर्भजेत् सेवेत । प्राथमिकभगवदनुग्रहेण जातामनुभूत
 भक्तिमनसा साधनमर्यादयोर्भिन्यज्यन् वर्धयेदित्यर्थः । यद्यपि नवस्वर्चनमपि प्रविशति
 तथापि तस्यावश्यकत्वाय विशेषफलसाधकत्वाय च प्रथमं पृथङ्निर्देशः । नचोक्तश्रुति
 भगवद्वाक्यवोधितप्रकारकस्य वर्णाश्रमधर्मस्येदानीमभावाद्भजनस्य व्यङ्गत्वं शङ्कम्
 सप्तमस्कन्धे 'स्वधर्माचरणं शक्त्ये'ति नारदवाक्येन, निबन्ध आचार्यैरपि 'स्वधर्माचर
 शक्त्ये'ल्लङ्गीकारेण च यथाशक्ति तत्करणेपि भक्तेर्व्यङ्गतापरिहारस्य निःप्रत्यूहत्वात्
 एवमेकः प्रकार उक्तः ॥ २ ॥

अतःपरं वैधुर्यादिना तदशक्तौ प्रकारान्तरमाहुः व्यावृत्तोपीत्यादि ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

वैधुर्यादिना व्यावृत्तः स्वाशक्त्या वर्णाश्रमधर्मान्निवृत्तोपि हरौ भगवत्प्रवर्तते चित्तं
 स्थापयित्वा श्रवणादौ श्रवणाद्यर्थम्, तादर्थ्ये सप्तमी, यतेत् यत्नं कुर्यात् । अनुदात्तलक्षण-
 सात्मनेपदस्थानित्यत्वात् परस्मैपदम् । न तु परार्थत्वात् । स्वतः पुरुषार्थत्वेनैव तत्क-
 रणस्य सिद्धान्तत्वात् । सदेति । निरन्तरमभीक्ष्णं वा । एवञ्च जघन्याधिकारिणोर्मध्ये
 यस्य सेवकसाधनसंपत्तिः तस्य पूजा श्रवणादिकं च बीजव्यक्तिसाधनम् । यस्य तु न
 पूजासाधनसंपत्तिः, तस्य तु भगवच्चित्ततापूर्वकं श्रवणादिकमेव साधनम् । एतदेवाभि-
 मन्वाय निरोधलक्षणग्रन्थे 'संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै' इत्यारभ्य आन्तं
 प्रपन्नितं ज्ञेयम् । तन्मया तद्विवरणे व्युत्पादितमिति नेह पुनरुच्यते ।

प्रायस्तु अव्यावृत्तशब्दस्य व्यासङ्गरहित इत्यर्थमाहुः, व्यावृत्तशब्दस्य च व्यासक्त
 इति । सोऽत्र 'आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्ये'ति श्रुत्यैव सिध्यतीत्युपेक्षितः ।
 व्यासक्त इति तु 'हरौ चित्तं'मित्यादिनैव निवार्यत इत्युपेक्षितः । लक्षणाप्रसंगाच्चेति
 शोच्यम् ॥ २३ ॥

१ मायान्तर्गतानि मायः । २ 'यदेव प्रियया करोति धर्म्ये'ति श्रुत्युक्तं विशेषकम् । कस्यचित्तं
 इति चेत् ? 'तमेव येशुवचनेन मायाना विमिश्रित्वी'ति श्रुत्युक्तात् कदाचित् । ३ विवरीतलक्षणाप्रयोगात् ।

एवं बीजदार्ढ्यसाधनमुपदिश्य बीजामिव्यक्तिप्रकारमाहुः ततः प्रेमेत्यादि ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

तत उक्तविषय(मध्यम)जघन्याभ्यां कृतादुक्तविषयसाधनात्प्रेम हरौ भवेत् । पूर्वोक्तो हरिशब्दोऽप्यनुपजते । एवमग्रेपि बोध्यम् । प्रेम च भावकन्दलरूपं बोध्यम् । तथा-सक्तिः तदुत्तरं तादृशेन तत्करणेन तदुत्कर्षावस्था रागादिरूपा भवेत् ।

कल्याणरायास्तु स्वविषये स्वतः प्रवर्तको भावः प्रेमशब्देनोच्यते, स्वविषये विविधमनोरथजनको भाव आसक्तिरिति तयोर्लक्षणमप्याहुः । तदपि युक्तम् । तथानुभवस्य सर्वजनीनत्वादिति ।

च पुनः यदा व्यसनं तद्विना स्थातुमशक्तिरित्याकारकं यदा भवेत्, तच्छास्त्रे भक्तिपरमकारणबोधके 'श्रद्धामृतकथायां म' इत्यादिरूपे भगवता साधनपर्याप्तिकथनात् दृढं बीजमित्यस्माभिरुच्यते । दृढत्वे गमकमाहुः यन्नापि नश्यतीति । नञ् अदर्शने । यद् दुःसंगादिना परिभूतं सदृशनागोचरतां न प्राप्नोति, किन्तु सर्वदैव दृश्यते, स्वयं चानुभूयते । तथाचैतदेव दार्ढ्यलक्षणम् । अदृढस्यैव कादाचित्कत्वादिति । अत्र पूजाश्रवणादिकं दशमस्कन्धोक्तरीतिकमेव ग्राह्यमित्यभिप्रेतम् । नामावलीसमाप्तौ 'वाललीलानामपाठात् श्रीकृष्णे प्रेम जायते । आसक्तिः प्रौढलीलाया नामपाठाद्भवति । व्यसनं कृष्णचरणे राजलीलाभिधानतः । तस्मान्नामत्रयं जाप्यं भक्तिप्राप्तीप्सुभिः सदे'ति कथनात् । एवं कीर्तनस्य निरोधलीलाविषयत्वे निश्चिते श्रवणस्यापि तद्विषयत्वमेव निश्चितं भवति । तथा श्रवणमपि यत्र यन्नामसिद्धं, यथा च नामावल्यां यत्रोक्तं, तदनुसंधानपूर्वकमेव संपादनीयमिति च । तथा पूजाया अपि । तेन नवानामप्येकरूपत्वं निश्चितं भवतीति मम प्रतिभाति । न च 'यस्याः संकीर्तनादिष्णुरात्मानं संप्रयच्छती'त्युपक्रमोक्तफलविरोधः शङ्कनीयः । तस्यावर्तनसिद्धात्कीर्तनात्सिद्धेः । उपसंहारे निरन्तरे जाप्योक्त्या तथावसायादिति ।

एवं दृढबीजलक्षणमुक्त्वा तत्सिद्ध्यर्थं तदुत्पादकानां प्रेमाद्यवस्थानां सिद्धिज्ञापकं लक्षणं क्रमेणाहुः स्नेहादित्यादि ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

१ 'बीजं तदुच्यते' इत्युत्तरग्रन्थात् । 'सेवाया या कथाया वे'त्यत्र सेवाश्रवणादिसरीररूपा भक्ति-
इहोक्ता । २ 'प्रातराशी विचेरु'दित्याख्य 'नीवीं वसित्वे'त्यन्तम् । ३ ततः प्रेमेलग्नोक्तसाधनेषु ना-
मात्मकसाधनप्रवेशात् तत इत्यस्य नामात्मकसाधनमाहुः ।

अत्रैतद्वोधम् । भक्तिः स्नेहविशेष इति पूर्वं व्युत्पादितम् । तत्कारणं तु भगवद्भक्त्यविशेष एवानुग्रहाख्य इति भक्तिहेतुनिर्णये स्थितम् । सा चानुग्रहजन्या भक्तिः कचित्सहसैवाभिव्यज्यते, कचिच्च सत्सङ्गश्रवणादिसाधनद्वारा । तत्र ये शुद्धपुष्टावंगीकृतास्तेषु तु सहसैवाभिव्यज्यते, यथा गोकुलस्थेषु । ये पुनर्मिश्रपुष्टावंगीकृतास्तेषु तु साधनद्वाराभिव्यज्यते, किञ्चित्कार्यार्थं तेषु प्रतिबन्धतन्निवृत्त्योर्दर्शनात् । तथापि 'लौकिकत्वं' वैदिकत्वं कापट्यास्तेषु नान्यथा । वैष्णवत्वं हि सहजमिति लक्षणं तु न व्यभिचरति । एवं सति येषु साधनद्वारा भक्त्यभिव्यक्तिः, तेषु साऽनुद्धृता भावरूपेण मनसि तिष्ठति, तत् पूजादिषु साधनेष्वनुष्ठीयमानेषु प्रेमादिरूपेण क्रमादुद्धृता भवति । अभियुक्तास्तु भावस्यावस्थासप्तकमाचक्षते । 'भावः प्रेम प्रणयः स्नेहो रागानुरागव्यसनानीति । अत्र च पूर्वं बीजाभिव्यक्तिप्रकारकथने 'ततः प्रेमे'ति प्रेमशब्देन पूर्वावस्थां निर्दिश्यात् तदभिज्ञापककथने यत्स्नेहशब्दः प्रयुक्तः, तेन प्रेमप्रणयस्नेहाख्यास्तिस्त्रोवस्था यदा भवन्ति, तदा भगवच्छ्रवणाद्यतिरिक्तेषु रागविनाशो भवतीति सूच्यते । तथा च इतररागविनाशस्तत्प्राचुर्याभिज्ञापकं लक्षणम् ।

रागानुरागात्मकावस्थाद्वयरूपासक्तिप्राचुर्याभिज्ञापकं लक्षणत्रयमाहुः आसक्त्या स्याद्गृहारुचिरित्यादि । रुचिराकांक्षा गृहारुचिर्गृहाकांक्षाऽभावः उपेक्ष्यत्वमिति यावत् । सा आसक्त्या स्यादिति । तदासक्तिप्राचुर्याभिज्ञापकं लक्षणम् । लक्षणान्तरमाहुः गृहस्थानामित्यादि । गृहस्थानां चेतनाचेतनानां भगवति समर्पणानन्तरं भगवदीयत्वानुसन्धानेपि तेष्वंशतः स्वीयत्वाभिमानस्यापि विद्यमानत्वात्तमादाय तेषां पूजाश्रवणादिसाधनबाधकत्वं स्वस्य भासते, सर्वेषां चित्रकर्मत्वात्स्वभावभेदेनान्यविनियोगसंभवात्तच्चिन्ताया अकरणेपि तेषु स्वाभिमानस्य सहसाऽनिवृत्तेरनायत्यापि तच्चिन्तादिसंभवेन 'गृहेष्वतिथिवत् वस'न्निति न्यायस्य तदानीमसंभवादपि तेषां श्रवणादिबाधकत्वं स्वस्य भासते । किञ्च, अन्यविनियोगादीनां स्थूललिङ्गशरीरधर्मत्वात्तेषां तत्प्राधान्ये जीवस्थानुत्पत्तिः सतीत्युक्तस्यात्मधर्मस्य गौणत्वान्मूर्खे पापाणकल्पत्ववदनात्मत्वं च तेषु भासते । तथाचैतदुभयभानं गृहस्थितिं शिथिलीकुर्वदासक्तिदाढ्यं संपादयतीति पूर्वोक्तमुभयविधं भानमासक्तिप्राचुर्यलक्षणमित्यर्थः । अत्र लक्षणत्रयकथनेन त्रितयमवने आसक्तिपर्याप्तिर्वोध्या ।

प्रायस्तु केचिदिमं भानं आसक्तिलक्षणत्वेनाहुः । अन्ये पुनर्व्यसनलक्षणत्वेन । अयं च स्वस्वरीत्या तं तमाहुः । मम तु भगवानेवं प्रेरितवानिति मयैवं व्याख्यातम् । गृहत्याग एवाचार्याणामाशयस्य स्फुटत्वादिति ।

व्यसनस्य तदाहुः घटत्यादि । यदि एवं प्रेमासक्तिप्रकर्षोत्तरं व्यसनं 'तद्विना

१ भगवदभिव्यक्त्या धर्मात्माना 'अन्तरा भूतमात्मनः स्यात्मान' इति श्रुत्यात् । 'मनानामशानि'रित्यादिभिरुक्तम् । २ त्रितयमवने तथोक्तम् । ३ द्वितीयदशानुभवस्य मुख्यवदित्यर्थः ।

‘आतुमशक्तिः’ । सा भगवद्गुणलीलादिप्राधान्यं विहाय, कृष्णे स्यात्, कृष्णे इति तादर्थ्ये
 तस्मी, भगवत्स्वरूपार्थं स्यात्तदेव कृतार्थः स्यात्, कृतः अर्थः पुष्कलसाधनरूपो येन
 तादृशः स्यात्, तादृशत्वं विना साधनपौष्कल्यं नेति । ‘एवं धर्मेर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवे-
 दिनाम् । मयि संजायते भक्तिः कोन्योर्थोसावशिष्यत’ इत्यग्रेवात्रापि साधनपौष्कल्ये-
 शब्दप्रयोगः । तथाच गुणलीलादिप्राधान्यं विहायैवं सर्वात्मभावपूर्वकक्षारूपं स्वरूपपरत्वं
 व्यसनोत्कर्षाभिज्ञापकं लक्षणमित्यर्थः । अयं च गुणलीलादिप्राधान्यत्यागो गुणोपसंहारे
 ‘प्रदानवत्सूत्रे’ प्रमुचरणैर्व्युत्पादितः ‘प्रकृतेऽपि सर्वात्मभाव’ इत्यादिना । तेनैवं दैन्य-
 पूर्वकशरणभावनेन स्वरूपपरत्वं व्यसनोत्कर्षलक्षणं पर्यवस्यति । एतावता दृढबीजस्वरूप-
 मुक्तम् ॥ ५ ॥

एवं बीजभावे दृढे सति भक्तिवृद्धिः स्वत एवाग्रे भविष्यतीति न मन्तव्यम्,
 किन्तु गृहं त्यक्तव्यमेवेत्याहुः तादृशस्यापीत्यादि ।

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकम् ।

तादृशस्य सर्वं विहाय स्वरूपपरस्यापि सततं निरन्तरं गृहस्थानं विनाशकं तादृश-
 स्वरूपपरतानाशकम् । एकादशस्कन्धे भगवता ‘वाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेन्द्रियः ।
 प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयत’ इत्यादिभिर्मक्तेर्माहात्म्यमुक्त्वा, अग्रे ‘स्त्रीणां
 स्त्रीसङ्गिनां सङ्गं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् । क्षेमे विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः’ ‘न
 तथास्य भवेत्क्लेशो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः । योऽपि तस्यैवायं पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गत’ इति
 द्वाभ्यां कृपादिसङ्गपरित्यागपूर्वकं निरुपद्रवे विविक्तस्थाने स्थित्वा स्वचिन्तनस्य कथनात्
 कृपादिसङ्गस्य, क्लेशबन्धहेतुत्वकथनाच्च । तस्मान्निरन्तरं गृहस्थितिस्त्याज्यैव । किन्तु
 मध्ये मध्ये गृहान्निर्गत्य, यत्र भगवत्सान्निध्यं, तत्र गत्वा, भगवद्दर्शनसेवादिविधानेन गृह-
 स्थितिं शिथिलीकुर्यादित्यर्थः । एतेन बीजदार्ढ्यनिर्वाहप्रकार उक्तः ।

अतः परं यत्पूर्वं ‘त्यागाच्छ्रवणकीर्तनादि’त्यनेन भक्तिवृद्धिप्रकार उक्तस्तं व्युत्पादयन्ति
 त्यागं कृत्वेत्यादि ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

संन्यासनिर्णये ‘विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यत’ इत्यादिना आरंभदशाया

१ आर्तिविशेषो दैन्यम् । २ ‘मुमुक्षुर्न शरणमनुव्रजे’ इति गोपाकतापिनीये साहाय्यं शरणत्वम् ।
 ३ सोदमित्येकपरत्वं संचारिभावरूपम् । लभते भक्तिकारणं बीजभावे निरूपितम् । ४ भक्तिरसस्यालम्ब-
 नोद्दीपनानुभावसंचारिभावरूपम् । ५ गृहे स्थित्वा स्वधर्मेनो गृहस्थाश्रमे भजनं संयोगरूपं, विप्रयोगरूपं
 त्याग इति द्विदलात्मकभक्तौ द्वितीयदलप्रकारम् ।
 ६ भक्तिः

यत्प्रकारकस्त्याग उक्तस्तं कृत्वा, यथाधिकारं श्रवणकीर्तनाभ्यां यतेत्, भक्तिप्रवृद्ध्यर्थं यत्नं कुर्यात् । तत्रापि न भक्तिवृद्धावेव पर्यवसन्नः, किन्तु तदर्थार्थैकमानसः । पूर्वं कृष्णशब्द-स्योक्तत्वादत्र तच्छब्देन स एव परामृश्यते, अर्थश्च प्रयोजनम्, स अर्थो यस्याः सा तदर्थी, स्वरूपमात्रफला गुणातीतभक्तिरिति यावत् । तस्याः य अर्थो भगवान्, तस्मिन्नेकं केवलं मानसं यस्य सः तथा । तथा च तादृशीं भक्तिं यो भगवत्साधकत्वेन न करोति, किन्तु स्वरूपदिदृक्षयैव करोति, स तथेत्यर्थः । तस्य सिद्धिमाहुः लभत इत्यादि । सः सुहृदां इतराप्रतिबद्ध्यां सर्वाभ्योपि भक्तिभ्योधिकां निरोधलक्षणग्रन्थ उत्कृष्टत्वेन सूचितां परामूर्जितां भगवत्साधिकां भक्तिं लभते । तथाच दिदृक्षातिरिक्त्यावदपेक्षारहितस्य परम-भक्तिप्राप्तिर्भवति । तेनेदमेव भक्तिप्रवृद्धेः स्वरूपमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

एवं भक्तिप्रवृद्धिस्वरूपपर्यन्तं तद्वृद्धयुपायमुक्त्वा, तत्र प्रतिबन्धेऽनधिकारे च तदनुकल्परूपमुपायान्तरमाहुः त्यागेत्यादि ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

अतः स्वेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

त्यागे करिष्यमाणे कालादृष्टादिकृतदुःसंसर्गात्, तथाऽज्ञतः प्राणपोषका-दशाद्यतो बाधकभूयस्त्वं भक्तिवृद्धिबाधकबाहुल्यम्, अतस्तद्बाहुल्याद्धेतोः हरिस्थाने स्वेयम्, 'भक्तिकेतं तु निर्गुण'मिति भगवद्वाक्येन तत्र देशदोषाभावात् । अत्र कथं स्वेयमित्याकांक्षायां प्रकारमाहुः तदीयैरित्यादि । तत्रापि तत्परैस्तदीयैः सहेति कथनेनानन्यतया सेवाकृतिः स्वस्यापि सूचिता । तेन 'सावधानैः परस्परं सखेद्वैरव-हिर्दंष्ट्रिभिर्भगवत्सेवैरुपरैः स्वेयम् ।' तथा च तादृशस्थित्यां दुःसंसर्गसांभावात्प्रसा-दादिना वा अंग्रिपतुल्यवैष्णवादिभ्यो भिक्षया वा देहनिर्वाहेऽन्नदोषस्याप्यभावाद्भक्तिवृद्धि-रित्यर्थः । एतेन नल्लघूवरप्रसंगे वैराग्याद् यस्यागो निर्णीतस्त्वस्यायं प्रकार इत्यपि बोधितम् । तस्याप्यसंग्रहे तदनुकल्पान्तरमाहुः, तत्र स्थितौ वा प्रकारमाहुः अदूरे विप्रकर्षे चेति । भगवन्मन्दिराद् भगवदीयेभ्यश्चादूरे, दूरे वा । यादृश्या सेवया स्वस्य सेवामिमानो न भवति, भगवदीयेषु च निकर्षणवृद्धिरुद्धवृद्धिदोषदृष्टिक्षोभादिभिर्यथा चित्तं न दुष्यति, तथा स्वेयमित्यर्थः । यदि च कालादृष्टादिदोषेण तादृशां सङ्गो न भवति, तदा तत्र स्थितौ प्रका-

रान्तरं तदनुकल्पं वा आहुः सेवायामित्यादि । तादृशभगवदीयसङ्गाभावेऽपि यद्यदूरायां विप्रकृष्टायां वा सेवायां आसक्तिर्दृढा भवेत् । अन्यकृतोपहासन्यकारादिभिरनपनोद्या भवेत् । एवं कथायां श्रूयमाणायां कीर्त्यमानायां वा तस्यामासक्तिर्दृढा भवेत्, सापि यावज्जीवम्, यावत्सामर्थ्यम्, जीवपदेन सामर्थ्यादिकमप्यर्थादाक्षिप्यते । अतस्त्वावत्पर्यन्तम्, न तु कश्चित्कालम् । क्रियाविशेषणमेतत् । तस्य यावज्जीवं तत्कर्तुः पुंसः कापि नाशो न । इह लोके यथाधिकारं स्वरूपपरतायाः साधनपरतायाश्च नाशो न । परलोके च यथाधिकारं फलप्रतिबन्धश्च नेत्यर्थः । दृढकथासक्तिप्रकारश्च प्रक्षिप्ताध्यायेषु तृतीये 'ज्ञाने प्रयासमुदपास्येति' श्लोके आचार्यैर्विवृतः । 'अयमेको मार्गः सर्वेषां पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं प्रसिद्धः सुगमः । आदौ स्थानस्थितानां जीविकोपद्रवाभावादिः स्वतःसिद्धः । सन्तश्च सर्वत्र भगवदाज्ञया परिभ्रमन्ति, तेषां चैतदेव कृत्यम् । भगवद्गुणगाने ते मुत्तरा एव भवन्ति । तत्रापि कथायां ज्ञात्वा वक्तव्यमिति न नियमः । केवलं भगवदीया भगवत्सम्बन्धिनी वार्ता भवतु, न तूपपन्नाऽनुपपन्ना वेति । तत्राप्यनायासेन स्वकर्णे समागता भवति । परं कायवाङ्मनोभिर्नमसा सा, तदनुगुणतया कायवाङ्मनांसि स्थापनीयानि, न तु तत्र विरोध आचरणीयः । एतावदेव कृत्यम् । अत्र साधनं जीवनमेव, न तु कर्मकरणादिकमपि । प्रायश इति ते चेद्भावान्तरं न कुर्युः । कालादयश्च प्रतिबन्धकत्वाद्वा । अतोनेनैव प्रकारेणाग्नेतनानां निस्तारः ।' किञ्च, सेवादृढासक्तिप्रकारोऽपि तनैव 'पुरेह भूम'न्निति श्लोके विवृतः । 'हे भूमन् व्यापक पूर्वमपि विद्यमान इहास्मिन्मार्गे बह्व्योपि सद्दशो योगिनो योगेनावधृतमक्तिसामर्थ्याः, अत एव त्वय्यर्पिता ईहा चेष्टा यैः । तेनैव समर्पणलक्षणेन कर्मणा त्वत्सेवालक्षणकर्मणा वा लब्धया प्राप्तया भूत्यैव विबुध्य स्वरूपं ज्ञात्वा, हे अच्युत केनापि प्रकारेण च्युतिरहित, ते गतिं मार्गं, येन प्रकारेण त्वं गच्छसि, ता प्रपेदिरे । पश्चात्त्वदनुगानां न कापि चिन्ता । अहं अनायासेनैव परां लोकातीतां प्रपेदिरे प्राप्तवन्तः । अत आत्मज्ञानोपेक्षायामप्ययमेव मार्ग उचितः ।' अत्र नान्येषां सम्मतिः, किन्त्वहमेव वदामीत्याहुः मतिर्ममेति । 'श्रद्धा'गुणकम्य 'मत्सेवायां तु निर्गुणे'ति । संवादसमाप्तौ च 'नद्यद्गोपकमे प्वस' इति 'यो यो मयि परे धर्म' इति च भगवद्वक्त्यात् सदादृतमक्तिप्रश्ने, तागुणकम्य 'मत्कथाश्रवणे श्रद्धा' 'श्रद्धामृतकथायां म' इति च भगवद्वक्त्यात् मम बुद्धिस्तादृशसेवाशामान मामयति, तेन तथेत्यर्थः । यदि च जाते पीजभावदाल्भ्ये अजाते वा पूर्वोक्तानां तदर्थानोपाधनानां कालादृष्टादिना प्रतिबन्धात्कारणाशक्तिः, तदोपायान्तरमाहुः याचेत्यादि । मुख्यः कल्पस्तु भगवत्कृपयैव मिष्यतीति न तत्र बाधसम्भावना । 'तदा भवेदयालुत्वं'मिति निरोधलक्षणे निष्कर्षात् । दयायां च सत्यां प्रतिबन्धासम्भवात् । यत्र पुनस्त्यागे बाधकभूयस्त्वमित्यादिनोक्तेनुरुत्पे करिष्यमाणे क्रियमाणे वा बाधस्य विषटनस्य सम्भावना उत्कटकोटिकः संशयः, तदा तु एकान्ते भगवत्स्था-

नादौ वासो नेष्यते । तदा गृहे वा अन्यत्र वा यत्र कचिच्छित्त्वा हरिरेव शरण भावनीयः ।
 'हराम्येवं यत्समर्पणमिति' भारते भगवद्वाक्यात् । 'सर्वधर्मान्परित्यज्ये'ति गीतायां भग-
 वद्वाक्याच्च । हरिरेव सर्वतो रक्षां करिष्यति । तुः संशयाविश्वासादिनिरासे । न संशयः,
 रक्षाकरणे संशयो नास्ति । तथा च पूर्वोक्तरीत्या भक्तिमार्गे प्रवृत्तिः संपाद्या । तत्र बाधे
 सत्यनुकल्पः करणीयः । तत्रापि बाधे तदनुकल्पः । तत्रापि बाधे शरणगमनं सर्वानुकल्प-
 रूपं करणीयम्, न तु पूर्वमेव सेवादिक त्यक्त्वानुकल्पे प्रवर्तनीयम्, भगवदिच्छाया
 ज्ञातुमशक्यत्वादिति ॥ ७-१० ॥

एवं सर्वं भक्तिवृद्धयुपायं निरूप्य तदुपसंहरन्त एतद्विचारफलमाहुः इतीत्यादि ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं मया गुप्तं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद् दृढा रतिः ॥ ११ ॥

इतिः समाप्तौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं गीतायामेकादशस्कन्धेऽन्यत्र च
 भगवदुपदिष्टं शास्त्रं मया गुप्तं निरूपितं प्रकटीकृतम् । यः सदा एतद्गुप्तं शास्त्रं समधीयीत
 सम्यक्प्रकारेण चिन्तयेत्, इक्षु स्मरणे, इडिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । तस्यैतद्विचार-
 यितुरपि रतिः प्रेमात्मिका दृढा स्यात् । तथा च तथा दृढया ससाररागविनाशे जाते क्रमा-
 दन्यदपि भगवान् सम्पादयिष्यति । 'न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वस' इति भगवद्वाक्यात् । तथा
 चात इदमभीक्ष्णं विचारणीयमित्यर्थः ।

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जप्रसादतः ।

परप्रेरणयामातं व्यवृणोत्युत्तमः ॥ १ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणैकतानश्रीपीताम्बरात्मजपुर्योत्तमविरचिता

भक्तिवर्धिनीविवृतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीवल्लभकृतटीकासमेता ।

शश्वत्प्रियासितापाङ्गध्यानावस्थितचेतसा ।

प्राप्ततन्निजरूपाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ १ ॥

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यान्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

भक्तिवर्धिन्याम् । यथेति । यथा येन प्रकारेण । भक्तिः शास्त्रीया । प्रवृद्धा मानस-
सेवारूपा सती फलोन्मुखा भवेत्तथोपायस्तत्प्रकारभूत उपायस्तनुवित्तजसेवया बीज-
भावदार्ढ्यसम्पादनरूपस्यागेन श्रवणकीर्तनरूपश्च निरूप्यत इत्यर्थः । तस्य साधना-
साध्यत्वसिद्धान्तादुपायपदम् । अत्र बीजं रत्याख्य आद्यः कोमलो भावः भगवानेव शर-
णमित्याकारकः । येन भगवद्दर्मेण रुचिर्भवति । भक्तिर्द्रुमः । फलं स्वाधिकारानुसारेणालौकि-
कसामर्थ्याधन्यतरप्राप्त्या भगवद्भजनम् । स उपायो द्विविध इत्याहुः बीजेति । बीजरूपे
रत्याख्ये भावे तनुवित्तजसेवया दृढे नाशसंभावनारहिते जाते तस्य भक्तिर्द्रुमस्य प्रवृद्धिः ।
फलोन्मुखत्वं स्यादित्यर्थः । अतस्तद्दार्ढ्यं सम्पादनीयमित्येक उपायः । द्वितीयनिर्धार-
माहुः त्यागादिति । त्यागाद्देतोः सिद्धाच्छक्तितात्पर्यरूपान्छ्रवणसहितकीर्तनादित्यर्थः ।
हरिस्थानवासे तदीयैः सह स्थितौ शक्तितात्पर्यनिर्धारो भवतीति भावः । द्वितीयपक्षेपि
दार्ढ्यमपेक्षितमेवेति तुशब्दः । परन्त्वाद्यपक्षे गृहस्थित्या भावनाशङ्कया तनुवित्तज-
सेवया तद्दार्ढ्यं सम्पादनीयं भवति । द्वितीयपक्षे तु तदभावात्स्वत एव दार्ढ्यं सिध्य-
तीति विभेदः ॥ १ ॥

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

आद्यमुपायमाहुः बीजदार्ढ्येति । द्वितीयपक्षादयं पक्षः प्रथमिति तुशब्दः ।
पाषण्डित्वाभावाय स्वधर्मतो वर्णाश्रमधर्मेण गृहे स्थित्वाऽव्यावृत्तो भोगार्थव्यावृत्तिर-
हितः । आश्रमधर्मत्वेन प्राप्तमृतुगमनादिकमेव कुर्वन्निति यावत् । श्रवणादिभिः सहितया
पूजया द्रव्येषु भावात्मकत्वभावनरूपया कृष्णं फलात्मकं भजेत्सेवेत । तनुवित्तजसेवां
कुर्यादित्यर्थः । ज्ञानमयद्रव्यसम्पादितायाः पूजात्वं 'धन्यास्त्विति' श्लोके निरूपितम् ॥२॥

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

व्यावृत्तोपीति । कामादिप्रावर्त्ये तत्कृतप्रतिबन्धाभावाय भोगार्थव्यावृत्तिसहि-
तोपि सेवानवसरेऽनिपिद्धप्रकारेण नित्यमपि भोगं कुर्वन्नित्यर्थः । हरौ चित्तं स्थापयित्वेति
शेषः । श्रवणादौ यतेत्, प्रतियन्धनिवृत्तिमात्रार्थमेव भोगं कुर्वन् सदा सेवानवसरेपि यत्नं
श्रवणादिविषयकमेव सम्पादयेदित्यर्थः । एवं कृते बीजभावस्य दार्व्यं भवति । तत्राभि-
ज्ञापकमाहुः ततः प्रेमेति । एवं कृते सा भक्तिः प्रेमशब्दवाच्या भवति । पूर्वं
लोकेपि स्नेहः स्थितो, भगवति परमधिकः । 'सर्वतोधिकः स्नेहो भक्ति'रितिलक्षणात् ।
एवं कृते तु सर्वतो निवृत्तो भगवन्मात्रविषयको भवतीत्यर्थः । तदनन्तरं सासक्ति-
शब्दवाच्या भवति । अनायासेनापि भगवानेव स्मृतो भवति येन तादृशस्नेहो भवतीत्यर्थः ।
'चित्तस्वभाव आसक्तिर्यस्त्यक्तुं नैव शक्यते । स्नेहो रतिरिति प्रोक्त' इति तृतीयस्कन्धसुबो-
धिन्यामुक्तम् । आसक्तित्वसाधकोपि पूर्वोक्त एव प्रकार इति तथेत्युक्तम् । व्यसनं चेति ।
अत्रापि स एव प्रकार इति चकारः । विशेषेणासनं क्षेपणं येन । येन भावेनान्यास्फुरणं
भवति । प्रपञ्चविस्मृतिरिति यावत् । आसक्तिः प्रपञ्चविस्मृतियुता सती व्यसनम् ।
तथाच निरोधो व्यसनशब्दवाच्यस्तत्त्वं भक्तेर्यदा भवेत् । ततदा बीजं दृढं भगवच्छास्त्रे
उच्यते । भक्तेर्व्यसनत्वं बीजदार्व्यस्याभिज्ञापकमित्यर्थः । दार्व्यस्वरूपमाहुः नापीति ।
नाशप्रतियोगीत्यर्थः । सततगृहस्थितौ नाशसम्भावनामपि वक्ष्यन्तीत्यपिशब्दः ॥ ३३ ॥

प्रेमादित्रयस्याभिज्ञापनाय तत्कार्याण्यहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

सर्वतो निवृत्ताद्भगवन्मात्रविषयकस्नेहादित्यर्थः । रागविनाशगृहारुचिकृतार्थतानां
क्रमान्प्रेमाद्यभिज्ञापकत्वमिति भावः । रागविनाशो विषयवैराग्यम् । स्नेहस्य विषयेभ्यो
निवृत्तौ तेषु वैराग्यमुदासीनता भवतीत्यर्थः । आसक्त्या गृहारुचिर्भवति ॥ ४ ॥

अत्र नञर्थो विरुद्धत्वमित्याशयेनारुचिपदार्थं विवृण्वन्ति ।

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकृत् ।

गृहस्थानामिति । अमगवदीयानामिति शेषः । एतेषां मानवापकत्वेनानात्म-
त्वेन च मानमरुचिपदार्थं इति भावः । भार्यापुत्रयोरात्मत्वे शास्त्रसिद्धे अपि भक्तानां भ-
गवानेवात्मरूपो, न तु तावन्निभावः । अत एव सेवाप्राप्तिकृत्ये भार्यादीनामपि त्यागोऽ-

त्रोक्तः । यदा भक्तिर्व्यसनरूपा स्यात् । बाधकत्वेनाप्यन्यास्फुरणं स्यात् । तदैव कृष्णे कृतः समर्पित ऐहिकपारलौकिकः सर्वोप्यर्थो येन तादृशः सिद्धात्मनिवेदो भवतीत्यर्थः । पूर्वं सामान्यतो निवेदने कृतेपि तत्सिद्धिर्व्यसने एव जाते भवति । तथाचात्मनिवेदनरूपा भक्तिर्व्यसनकार्यमिति भावः । यथा गोपाः सर्वस्य भगवदर्थत्वज्ञानेन प्रपद्यविस्मृतेर्जातत्वात्सर्वार्थं भगवानेव वक्तव्य इति ज्ञानयुक्ताः क्षुन्नित्यर्थमपि भगवन्तमेव प्रार्थितवन्तः । अत एव 'व्यसनान्नान्यगामिन' इति तत्र निबन्धे निरूपितम् । पूर्वयोः किञ्चित्कालं व्यवधानमपि । इदं तु व्यसनसिद्धौ शीघ्रमेव भवतीति यदा तदैवेत्युक्तम् । तत्र किञ्चिदन्यदप्याहुः । तादृशस्थापीति सिद्धात्मनिवेदनस्यापीत्यर्थः । गृहस्य भगवति समर्पितत्वेन सर्वथा बाधकत्वाभावात् सर्वस्मिन्ना त्यागः, किन्तु सततस्थितौ भोगदृष्टिसम्भवात् भोगस्य च सेवाफलग्रन्थे बाधकत्वनिरूपणान्मध्ये मध्ये लीलास्थलेषु गोवर्धनादिषु गच्छेदिति सततमित्युक्तम् । विनाशकृत् । भोगसम्भावनाया वीजभावनाशकृदित्यर्थः । एवं तनुवित्तजसेवया बीजदाढ्यसम्पादने भक्तिर्व्यसनान्तावस्थां प्राप्ता चेत्सत्प्रवणलक्षणमानससेवारूपा दृढा सती अलौकिकसामर्थ्यादन्यतरफलोन्मुखा भवतीत्येक उपाय उक्तः । अत्र भार्यादिप्रातिकूल्ये यः प्रतिकूलस्तस्य त्यागो, न तु गृहस्य । अत एव 'प्रतिकूले गृहं त्यजे'दित्यत्र गृहं भार्यादिकमिति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

त्यागं कृत्वा यत्नेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

द्वितीयमाहुः त्यागं कृत्वेति । गृहत्यागं कृत्वा । स चासावर्थश्च तदर्थः । बाधश्लोके उद्देशत उक्तः श्रवणकीर्तनरूपो योर्थस्तदर्थं तद्विषयकमेवैकं मानसं यस्य तादृशः सन् । श्रवणकीर्तनार्थमेव हरिस्थाने भगवद्भक्तसंनिधौ तिष्ठन्निति यावत् । एतादृशः सन् यो यत्नेत् । श्रवणादाविति शेषः । स भक्तिं सुदृढां व्यसनत्वं प्राप्तां लभते । ततः सर्वतोऽधिकां परां फलोन्मुखामपि लभत इत्यर्थः । भक्तेः पूर्वमपि सिद्धत्वात्सविशेषणे हीतिन्यायेन विशेषणलामो विधीयत इति ज्ञेयम् । 'गृहं सर्वात्मना त्याज्य'मिति वाक्यादेतस्य पक्षस्य मुख्यत्वम् । अत एव प्रथम-पक्षे नाशसम्भावनाप्यस्तीत्युक्तम्, अत्र तद्व्यावर्तनाय तुशब्दः । मुख्यांशं विशदयन्ति सुदृढामिति । आद्यपक्षे सततगृहस्थितौ नाशसम्भावनाप्यस्तीति तदकृत्वा बीजदाढ्यसम्पादनेन 'भक्त्येर्दाढ्यं व्यसनत्वं सम्पादनीयं भवति । अत्र पक्षे तु गृहभावेन नाशसम्भावनाऽभावात्पूर्वोक्तबीजदाढ्यं यत्नं विनैव सुदृढा व्यसनत्वं प्राप्ता भवतीत्येतावदंशमादाय 'पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय' इति न्यायेन मुख्यत्वम् । फलसाधने तु साम्यमेवेति वक्ष्यते ॥ ६३ ॥

ननु त्यागमात्रमेव वक्तव्यं भवति, हरिस्थानवासो भक्तसङ्गश्च पुनः किमर्थं बोध्यत इत्यत आहुः त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथान्नतः ॥ ७ ॥

अतः श्रेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

धर्मद्वयरहितकेवलत्यागे बाधकभूयस्त्वमस्त्यतो हेतोः । तथान्नतो दुःसंसर्गाद्धेतोः हरिस्थाने तदीयैः सह श्रेयमित्यन्वयः । हरिस्थानवासराहित्ये बाधकभूयस्त्वं 'सहायसङ्ग-साध्यत्वा'दित्यारम्य 'नैव त्यागः सुखावह' इत्यन्तं संन्यासनिर्णयोक्तमस्तीति शेषः । अतो हरिस्थाने श्रेयम् । तत्र ते दोषा न भविष्यन्तीति भावः । तथा भक्तसङ्गराहित्ये अन्न-तो हेतोः अन्नार्थं दुःसंसर्गात् दुष्टानां संसर्गसम्बन्धाद्धेतोस्तदीयैर्भगवदीयैस्तत्रापि तत्परैर्भगवत्परैर्नतु हिरण्यकशिपुप्रभृतिवदत्परैः सह श्रेयम् । तदन्नार्थमपि तेषामेव संसर्गो भविष्यति, न तु दुष्टानामिति भावः ॥ ७ ॥

हरिस्थानस्य द्वैविध्याशयेनाहुः अदूरे इति ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

पूजाप्रवाहवति गोवर्धननाथजगन्नाथादिस्थाने भगवतः अदूरे पूजाप्रवाहरहित-यमुनातटादिषु लोकदृष्ट्या भगवतो विप्रकर्षे वा स्वस्य चित्तं यथा न दुष्यति, दोषयुक्तं न भवति, तथा स्वयमेव विचार्य श्रेयमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ८ ॥

ग्रन्थोक्तपक्षद्वयमुपसंहरन्ति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्वापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

सेवायामिति । आद्ये बीजदार्ढ्यसम्पादनपक्षे सेवायां कियमाणायां, द्वितीये त्यागपक्षे कथायां वा कियमाणायां सत्यां यस्य आसक्तिरासक्तित्वं प्राप्ता भक्तिर्दृढा व्यसनत्वं प्राप्ता भवेत्, तस्य पुरुषस्य भक्तिबीजस्य नाशो न । तथा च व्यसनरूपा नाशसम्भाव-नारहितबीजा भक्तिश्चेतस्तत्प्रवणलक्षणमानससेवारूपा सती अलौकिकसामर्थ्याद्यन्यतरफलं यथाधिकारं सम्पादयतीति भावः । नात्र वर्णादिनियम इत्याहुः यावज्जीवमिति । सर्वानेव जीवान् मर्यादीकृत्येत्यर्थः । व्यसनसिद्ध्यनन्तरं हरिस्थानवासनियमोपि तथा नास्तीति क्वापीत्युक्तम् । किन्तु सततपृष्टस्थितिर्निपिद्धेति पूर्वमुक्तम् । वर्णादिसाधारण्यं प्रमाणेन निरुध्यत इत्याशङ्क्यात्र प्रमाणवलाभावाद्याहुः मतिर्ममेति । अस्मन्मतिसिद्धोऽयं पक्षः, अतः प्रमेयवत्सिद्धः । वाचा कथनेपि मनिसिद्धत्वमेव मुख्यमिति भावः ॥ ९ ॥

पक्षद्वयस्य व्यवस्थामाहुः पाधेति ।

यावत्संभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न मंशायः ॥ १० ॥

कामादिभिर्वाधसम्भावनायाम् । इन्द्रियजयसामर्थ्याभाव-इति यावत् । तदा
एकान्ते वासस्यागपक्षो नेष्यते । तथाचेन्द्रियजयसामर्थ्याभावे-पूर्वोक्तपक्षेण श्रेयम् ।
तत्सामर्थ्ये त्यागपक्षेण हरिस्थाने तदीयैः सह श्रेयमिति व्यवस्थेति भावः । एवं
व्यवस्थायां 'गृहं सर्वात्मने'ति श्लोकसंमतिसूचनाय तुशब्दः । नन्वत्यागपक्षे गृहे
स्थितौ तत्रासक्तिरनिवार्या । त्यागपक्षे च गृहत्यागस्याश्रमान्तराग्रहणे प्रमाणविरुद्ध-
त्वात्पापसम्भावनेत्याशङ्क्याहुः हरिस्त्विति । सर्वतो गृहासक्तेः सर्वपापेभ्यश्चेत्यर्थः ।
'अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इत्यस्यार्थानुसंधेयः । एतद्वाक्या-
नुसंधानेन न संशय इत्युक्तम् । हरिस्त्वाद्वक्षणं युक्तमेवेति तुशब्दः ॥ १० ॥

उपसंहरन्ति इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गृढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गृढा रतिः ॥ ११ ॥

य एतदिति । एतदध्ययनेनापि रतिर्वीजभावरूपा दृढा स्यादिति । वीजदार्ढ्य-
सम्पादनस्यापक्षस्यायमप्येकः प्रकार इति तस्यापीत्यपिशब्दः ॥ ११ ॥

स्त्रीषु कृपयोक्तस्य ग्रन्थस्यास्य महात्मभिः ।

वदनानलदासोक्ता व्याकृतिः पूर्णतामगात् ॥ १ ॥

इति श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृता भक्तिवर्धिनीटीका समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टकृतटीकासमेता ।

वर्हिबर्हलसन्मौलि वेषुवादविशारदम् ।

दुःखं दलयतादुःखैश्चिमलललितं महः ॥ १ ॥

श्रीवल्लभतत्सुतवरगुरुपितृकृष्णान् मुहुः प्रणमन् ।

टीकामतीव रम्यां कुर्वे श्रीभक्तिवर्धिन्याः ॥ २ ॥

सगुणा भक्तिर्नवधोक्तैकविधा निर्गुणा ततो दशभिः ।

पदैरुक्तो वृद्धिप्रकार एकेन चोपसंहारः ॥ ३ ॥

अथ दशविधैर्भक्तभावैर्दशविधा भक्तिरिति दशश्लोकैर्भक्तिवर्धिनीशास्त्रे भक्तिवृद्धि-

प्रकारं एकेन श्लोकेन तदुपसंहारं तत्पाठफलं चाहुः श्रीवल्लभाचार्याः यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यादित्यादिना ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यान्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तिर्भावरूपा प्रवृद्धा अवस्थाविशेषविशेषाविर्भावेन रसरूपतापर्यन्तं प्राप्ता भवति, तथा मया उपायः साधनं निरूप्यते कथ्यत इत्यर्थः । ननु भक्त्युत्पत्तिसाधनं पूर्वमनुक्त्वा भक्तिवृद्धिसाधनोपदेशः कथं क्रियत इति चेत् । अत्रोच्यते । पुष्टिमार्गे प्रभो 'रसो वै स' इति श्रुत्या एकवचनाविरुद्धसामान्यरसशब्दप्रयोगेणानेकविधरसरूपावशिष्टैकरसरूपत्वं सिध्यति । अत्र प्रभुरनेकरसविशिष्टोऽपि प्राधान्यतः कीदृशरसरूप इति जिज्ञासायां शृङ्गाररसरूप एवेत्यायाति । यतः श्रुतिभिः परमकाष्ठापन्नानन्दस्वरूपफलरूपदर्शने प्रार्थिते भगवतोद्दीपनविभावरूपश्रीगोवर्धनश्रीयमुनादिविशिष्टे प्रकृत्यतीताक्षरब्रह्मान्तर्गतब्रह्मानन्दमध्यव्यापिवैकुण्ठान्तर्गतश्रीमद्वृन्दावने 'नानारासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बक'मित्यादीदृशोऽनुगावरूपो यो रासस्तद्रसोन्मत्तः शृङ्गारसालम्बनीमूतनायिकारूपगोपीकदम्बकयुक्तमेव परमकाष्ठापन्नफलरूपं स्वस्वरूपं तान्यः प्रदर्शितमिति बृहद्ब्रह्मनपुराणे श्रूयते । अन्यरसस्वरूपत्वेनैव प्राधान्ये तद्विभावादिविशिष्टमेव स्वरूपं प्रदर्शितं स्यात् । न च तस्य स्वरूपस्य परमकाष्ठापन्नत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । 'कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान्वो रासमण्डल' इति बृहद्ब्रह्मनपुराणे सारस्वतकल्पे स्वावतार उक्तो भगवता श्रुतीनामनुग्रहार्थम् । तत्कल्पानुसार्येव श्रीभागवतं तत्स्वरूपदर्शनेनैव च निखिलवेदपुराणधर्मजिज्ञासाग्रहजिज्ञासादिभिरप्यजातचित्तप्रसादानां श्रीमतां व्यासचरणानां चित्तप्रसादो जातो, न त्वन्यस्वरूपदर्शनेनेत्यर्थोपत्तिरूपप्रमाणेन तस्य स्वरूपस्यैव परमकाष्ठापन्नत्वे सिद्धे तत्स्वरूपस्य परमकाष्ठापन्नत्वे प्रमाणाभावाभावात् । एवं च सिद्धे शृङ्गाररसरूपत्वस्यैव प्राधान्येन धर्मत्वेऽन्यरसस्वरूपाणां च तदङ्गत्वेन धर्मत्वे, शृङ्गाररसस्य तु रतिरूपस्यायिमावात्मकत्वात् रतिरूपस्यायिमावस्य च भगवद्रूपत्वेन ब्रह्मत्वात् ब्रह्मणश्च व्यापकत्वात् भगवद्विषयकरतेरपि व्यापकत्वे सिद्धे सर्वजीवेषु तं स्थितत्वं सिद्धम् । तत्र रतेर्धर्मत्वेनानन्तरूपत्वाद्भगवद्विषयिणी श्रीमद्व्रजमक्तादिनिष्ठा रतिः शृङ्गाररसरूपा भवति । अस्मदादिनिष्ठा भगवद्विषयिणी रतिर्मक्तिरसरूपा भवति । सैवास्मदादिनिष्ठा सपरिकरभगवदतिश्रुतायां साम्यपूर्वरूपं निरोधाप्य शृङ्गाररसरूपतामपि प्रकटीकरोति । एवं च 'प्रेम्णस्तु प्रथमारण्या भाव इत्यभिधीयते' । 'रतिर्देवादिनिषया भाव इत्यभिधीयते' । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वमुत्तमः गर्वतोषिकः । ग्रंथो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथे'ति वाक्येभ्यः प्रेमप्रथमारण्यारूपत्वात् प्रमुनिषयकत्वाच्च भावशब्दवाच्या स्वरूपत्वेन भक्तिशब्दवाच्यापि

भवति । तत्र सा भक्तिर्द्विविधा । मर्यादापुष्टिमार्गीया शुद्धपुष्टिमार्गीया च । तत्र 'यमेवे'ति श्रुतिसिद्धं मर्यादापुष्टिमार्गीयं वरणं शुद्धपुष्टिमार्गीयं च वरणमिति वरणेपि द्वैविध्यमिति सिद्धान्तात् मर्यादापुष्टिमार्गे मर्यादानुग्रहाम्यां मिलिताभ्यामेव कार्यसिद्धिः । शुद्धपुष्टिमार्गे तु विशुद्धानुग्रहमात्रेणैव कार्यसिद्धिः । एवञ्च मर्यादापुष्टिमार्गे मर्यादापुष्टिमार्गीयभगवद्वरणप्रेरिततादृशजीवकृततादृगाचार्यसंश्रयसञ्जाततादृङ्गामनिवेदनमात्रेणैवातिमात्राच्छादकमायारूपावरणभङ्गे पूर्वोक्तसापरपर्यायभावस्याविर्भावः । 'दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विप्रिधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इत्यादिवाक्यात् । शुद्धपुष्टिमार्गे तु शुद्धपुष्टिमार्गीयश्रीमद्भजभक्तकृपाविष्टभगवत्कृपाप्रेरिततादृशजीवकृते शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयसञ्जाततन्मार्गीयनामनिवेदनमात्रेणैव । न चैतन्मार्गीयनामनिवेदनेपि न सूक्ष्मबीजरूपभावो दृश्यत इति वाच्यम् । तादृङ्गामनिवेदनादिभिः प्रतिबन्धकाविद्यापगमेपि सूक्ष्मतत्त्वदैव तदर्शनाभावात् । समयविशेषसमुद्भूतकिञ्चिदशुपुलकादिभिस्तदुन्नयनाच्च रतिमात्राच्छादकमायारूपावरणभङ्गे पूर्वोक्तभावस्याविर्भावः । 'न रोधयती'त्यारभ्य 'यथाऽवस्थे सत्सङ्ग' इत्यादिवाक्यात् । एवं च भावस्याविर्भावमात्रमेव, न तूत्पत्तिरिति नोत्पत्तिप्रकार उक्तः । किन्तु वृद्धितत्प्रकार एवोक्त इति । न चाविर्भाव एव उत्पत्तिरिति वाच्यम् । 'अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः । नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यमिति सा त्रिधे'ति त्रिविधोत्पत्तौ घटादिवदनित्यत्वाभावाच्च जननरूपोत्पत्तिः । जीवात्मवन्नित्यपरिच्छिन्नत्वान्न समागमरूपोत्पत्तिः । नित्यापरिच्छिन्नत्वेपि धर्मरूपस्य भावस्य तनुत्वाभावाच्च प्राकट्यरूपोत्पत्तिः । किन्तु वेदस्य यथा प्रलये सूक्ष्मरूपेणावस्थानमेवमेव भावस्यापि पूर्वसूक्ष्मरूपेणावस्थानं पश्चात्सृष्टौ वेदस्य विस्तर इव स्वकारणैः प्रवृद्धिमात्रमित्याविर्भावस्य उत्पत्तिरूपत्वाभावात् । तस्माद्वक्तेः सूक्ष्मबीजरूपभावरूपेण सर्वजीवेष्वपि नित्यस्थितत्वात्तस्य च आचार्यकृपामात्रेणैव आविर्भावस्यैव जातत्वात् साधनान्तरानपेक्षत्वाच्च तद्वृद्धिप्रकार एवोच्यते, न तु तदुत्पादनप्रकारः, त्रिविधोत्पत्तेरप्यसम्भवात् । न च 'पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया य' इत्यादिना कथासुधापानस्य भक्तिवृद्धिहेतुत्वमप्युच्यत इति व्यर्थो भवत्प्रयास इति वाच्यम् । अत्रैव श्लोके 'वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोध' मित्यत्र उक्तत्वादस्य वृद्धिप्रकारस्य मर्यादामार्गीयभक्तिविषयत्वात् । शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तेस्तु 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति वाक्याद्वैराग्यज्ञानानपेक्षत्वादिति जानीहि । वृद्धौ प्रकर्षस्तु फलानुभवपर्यन्तसम्पादकत्वरूपः ।

ननु सा भक्तिप्रवृद्धिः कदा भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः बीजभावे दृढे तु स्यान्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । तत्र त्यागात् भगवद्भजनप्रतियन्वकृष्टहादित्यागात् । अथ च श्रवणकीर्तनाच्च प्रेमासक्तिव्यसनरूपावस्थाविशेषविशेषाविर्भावेन पूर्वोक्त-

प्रकारकरत्यपरपर्यायबीजरूपो यो भावस्तस्मिन् दृढे केनापि तिरोधापयितुमशक्ये सति शुद्धपुष्टिमार्गीया भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् । रासरूपतारूपवृद्धिप्राप्ता स्यादित्यर्थः । न चात्र त्यागपदेन सर्वत्याग एव कुतो नोच्यत इति वाच्यम् । अग्रे 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मत' इत्यनेन वैदिकलौकिकधर्मसाहित्येन गृहस्थितस्यैव भजनस्य बोधितत्वेन तथा-
व्याख्यानस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अत्रेदं तत्त्वम् । त्यागस्तावन्निविधः । भगवद्भजनानु-
कूलानामेव गृहादीनां त्यागः, न तु तदनुकूलानामपि । द्वितीयस्तु भगवद्भजनानुकूल-
गृहमात्रस्यैव त्यागः, न तु भगवद्भजनानुकूलानां स्वगृहस्थितान्यभगवदीयानामपि । तृती-
यस्तु भगवद्भजनानुकूलगृहस्थितभगवदीयानामिव तद्भजनानुकूलतदन्यभगवदीयानामपि
त्यागः । तत्र प्रथमस्त्यागो बीजदार्ष्यप्रकारे तनुजवित्तजसेवारूपप्रारम्भदशासामयिकः ।
द्वितीयस्त्वासक्तिदशाविर्भावरूपमध्यदशासामयिकः । तृतीयस्तु व्यसनदशाविर्भावरूपपु-
र्णदशासामयिकः । तत्रैव तच्छ्लोकोक्तस्त्यागो बीजदार्ष्यप्रकारप्रारम्भदशात्यागः । अग्रे
'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यतेष्वस्तु तदर्थार्थैकमानस' इत्यनेन
वक्ष्यमाणः स मध्यमदशात्यागः । 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यत' इति संन्यास-
निर्णयोक्त्यागस्तु फलदशात्याग इति बोध्यम् । अत्रायं श्लोकः सूत्ररूपः, अग्रिमग्रन्थो
व्याख्यानरूप इति ज्ञेयम् ।

केचित्तु बीजं नाम 'यमेवे'ति श्रुतेनिरुपाधिकरूपणया पुष्टिमार्गीय भगवद्भरणम्,
अन्यथा तत्र प्रवृत्तिरेव न स्यादित्यादिप्रकारेण व्याचक्षते । तच्चिन्त्यम् । वटादिवृक्षस्य
वटादिवीजमेव बीजम्, न तु पिप्पलादिवीजं बीजम् । एव च जीवस्य वृक्षसजातीयत्व-
मुत्सर्गतः सर्ववासिसिद्धम्, अन्यथा पिप्पलादिवीजेभ्योपि वटायुत्पत्तिः स्यात् । तथानापि
स्नेहरूपभक्तेरपि स्नेहरूपभक्तिरूपमेव बीजं भवितुं योग्यम्, सजातीयत्वात् । अत एवो-
पसंहारे 'तस्यापि स्याद्दृढा रति' इत्यनेनोपक्रमोक्तभावपर्यायरतिशब्देन भावस्यैव दार्ष्य-
मुक्तम्, न तु पुरुषोत्तमवरणादीनाम् । एवं च यथा वर्षासमयो नववारिसेकेन क्षेत्रान्तः-
स्थितं बीजं क्षेत्रनिष्ठं प्रतिनन्धकरूप काठिन्य दूरीकृत्य स्वकार्योन्मुखं करोति, तथा च
निरुपाधिपुरुषोत्तमवरणादिकं शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यानुग्रहद्वारा जीवान्तःस्थितं तत्परपर्यायं
सूक्ष्मरूपत्वात् बीजरूपमात्रं मायातिस्करिणीरूप प्रतिनन्धकं दूरीकृत्य स्वकार्योन्मुखं
करोतीत्यसाधारणनिमित्तकारणरूपमेव, न तु भाववत् । तत्समवायि तु इदमेवेति ज्ञापयितुं
बीजपदमुक्तम् । अत्र अन्यथा मूलकारणदाढ्यं स्यादित्याद्येव श्लोकनिबन्धः कृतः
स्याच्छ्रीमदाचार्यचरणैः । न च वटादिवीजानामपि वटादिवृक्षं प्रति निमित्तत्वमेव दृष्टम्,
न तु समवायिकत्वम्, कार्यस्य वटादेस्तत्त्वमवेतत्वाभावात्, तथैव भावरूपबीजस्यापि
निमित्तत्वमेवेति मिदं समवायित्वोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यम् । यथा वटादिवीजानां निमित्तत्वेपि
कन्दरूपबीजानां समवायित्वदर्शनेन समवायित्वम्, एवमेव भावरूपबीजस्यापि प्रसत्त्वेन

‘स हैतावानास’ इति श्रुतेः, अथ च समवायित्वेनानुभवाच्च समवायित्वोक्तेर्विरुद्धत्वाभावात् । तस्मादुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया युक्तिपर्यालोचनयापि बीजरूपो यो भाव इत्येव व्याख्यातमस्माभिरित्यास्तां तावत् ॥ १ ॥

ननु बीजदार्ढ्योपाय उच्यतामित्याकाङ्क्षायामाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अन्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

अत्र पूर्वोक्तो भावो बीजम्, तस्य दार्ढ्यप्रकारस्त्वयं यत् ‘भार्यादिरनुकूलश्चेत् कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिकूले गृहं त्यजे’दिति श्रीभागवततत्त्वदीपनिबन्धे सिद्धान्तितत्वात् । भगवद्भजनानुकूले गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः वर्णाश्रमधर्मतो भगवद्भजनानुकूललौकिकवैदिकधर्मतश्च अन्यावृत्तः अनिवृत्तः सन् कृष्ण श्रीमद्रोपीजनविशिष्टं कृष्णपदार्थं फलरूपं भजेत्, कृष्णविषयिकीं सेवां कुर्यादित्यर्थः । अत्र यद्यपि स्वधर्मत इत्यत्र स्वपदस्यात्मात्मीयवाचकत्वात् स्वधर्मपदेनात्मधर्मरूपो दासधर्मोप्यायाति, तथापि न व्याख्याने संगृह्यते, किन्त्वात्मीयधर्मरूपवैदिकलौकिकधर्मो एव संगृह्यन्ते । यतो भजेत्पदार्थस्य सेवाकारणस्य सेवकधर्मत्वात् भजेत्पदेनैवात्मधर्मरूपदासधर्मसंग्रहस्य जायमानत्वादिति बोध्यम् । कृष्णशब्दस्य श्रीमद्रोपीजनविशिष्टकृष्णपरत्वं तु मत्कृतप्रथमस्कन्धसुबोधिनीटिप्पण्यां ‘कर्ता ज्ञः सकलस्येति पद्यव्याख्याने मया सप्रपञ्चमुक्तमिति तत्रैवावलोकनीयम् । अत्र वर्णाश्रमधर्मत्यागेन भजने यद्यपि पापं न भवति, ‘तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनां प्रनिनोदना’मित्यादिवाक्येन विहितत्वात्, तथापि स्वधर्मत्यागेन भजने गृहस्थितानां पुत्रकलत्रादीनां तादृग्विश्वासाभावात् स्वस्मिन्नसद्गुह्या सेवौदासीन्येन बहिर्मुखजनितमार्गनिन्दया स्वचित्तक्षोभेन च सेवाया अनिर्वाहः स्यात् । न च तर्हि पुत्रकलत्रादीनां निन्दया स्वचित्तक्षोभजनकानां बहिर्मुखानां सद्गत्यागस्य कर्तुं शक्यत्वे ‘प्रतिकूले गृहं त्यजे’दित्युक्तत्वात् सेवाप्रतिकूलतायामेव पुत्रकलत्रादीनां त्यागस्य सिद्धान्तत्वेनौदासीन्ये गृहे स्थित्वा स्वयं कर्तव्यस्य बोधितत्वात् । न च स्वयमेव सर्वं क्रियतामिति वाच्यम् । स्वयमेव सेवासामग्रीसम्पादनस्य कर्तुमशक्यत्वात् । स्वधर्मत्यागेन तेषामौदासीन्याच्च सेवानाशः प्रसज्येतेति । अथ च स एवोत्तमः सेवको यः स्वामिन आयास न सहेते । एवंस्थिते गृहस्थे सेवकेन वैदिकलौकिकधर्मत्यागेन भजने क्रियमाणे तं दृष्टान्तरपि तदनुयायिभिस्तथैव भजने कृते स्मरणार्थकवैदिकलौकिकधर्मनाशे जायमाने ‘यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यह’मिति वान्यात् धर्मरक्षार्थं भगवतः प्रयत्नकरणे महायास उत्पद्येत । स चायासः स्वदत्त एवेति गृहस्थसेवकस्यानुत्तममेवकत्वं च प्रसज्येतेत्यनोपि हेतोः स्वधर्मत अन्यावृत्तो भजेदित्युक्तमित्यवधेहि ।

ननु केवलमेव सेवनं कर्तव्यम्, अथवा किञ्चिदन्यदन्यदपि कर्तव्यमित्याकाङ्क्षामाहुः पूजया श्रवणादिभिः । अत्र विनापि सहयोगं तृतीयेत्युक्तत्वासहशब्दाप्रयोगेपि तृतीया । तथा पूजया श्रवणादिभिः सहेत्यर्थः सम्पन्नः । अथाप्रधानतृतीयानिर्देशात्सेवाया एव प्राधान्यम् । पूजायाः श्रवणादेश्च गौणत्वमेव । अत्र पूजापि गृहस्थितानामनौदासीन्यसम्पादनार्थं बहिर्मुखजनितमार्गनिन्दया स्वचित्तक्षोभाभावार्थमेवोक्ता । अन्यथा शुद्धपुष्टिमार्गीयसेवामात्रकरणे विध्युक्तत्वाभावज्ञाने तेषामौदासीन्यं स्यात् । तस्मात् पूजासाधनैः शङ्खघण्टाद्युपचारैरपि सह सेवा कर्तव्येत्युक्तम्, परन्तु शुद्धपुष्टिमार्गीयसेवाविरोधिपूजासाधनैर्न कर्तव्येति । न च पुष्टिमार्गविरोधिपूजासाधनत्यागेपि तेषामौदासीन्ये का गतिरिति वाच्यम् । पञ्चोपचारषोडशोपचाराष्टादशोपचारचतुःषष्ट्युपचारैः पूजा विहितेति उपचाराणामनियतत्वेन कमपि पक्षं करोतीति तेषामौदासीन्याभावात् । अत एव अप्रधानतृतीयया श्रवणादित्रयमपि सेवाविधेर्न कर्तव्यम् । मुख्यतया सेवां कृत्वा सेवासमयातिरिक्तसमये श्रवणादिकं कर्तव्यमिति तस्यापि गौणत्वमिति ।

यत्तु स्वधर्मतो दासधर्मतो भजेत्, अव्यावृत्तः लौकिकव्यावृत्तिरहितः सन् इति व्याख्यातं, तत्र गृहे स्थित्वा भजने लौकिकव्यावृत्तिराहित्यं सर्वथा न भवतीति विचार्यम् । यद्वा । कृष्णं फलात्मकं पूजया पूजासाधनेर्भजेत् । सेवां कुर्यात्, न तु पूजयेत् । तथा च सेव्यसेवकभावेनैव कृतिं कुर्यात् । न तु 'देवो मूत्वा देवं यजेदि'ति वाक्यात् स्वस्मिन् देवत्वं भावयेत् । किन्तु दासत्वमेव । न च भजेदित्येतावतैवायमर्थ आयात्येव, तथा च पूजयेदिति वचनं व्यर्थमिति वाच्यम् । भजेदित्येतावत्युक्ते कया सामग्र्या भजेदित्याकाङ्क्षायां पूजया पूजासाधनैरेव भजेदिति बोधनेन तस्य सार्थक्यात् । एवमेव श्रवणादिभिरपि भजेत् श्रवणादिकमपि सेव्यसेवकभावेनैव कुर्यात्, न तु सेवकत्वमात्रबुद्ध्या । तत्र प्रथमव्याख्याने तु सेवानुकूलसाङ्गपूजासाधनैः सह भजनम्, न तु गृहस्थितानामौदासीन्याभावाय बहिर्मुखजनितचित्तक्षोभाभावाय मार्गनिन्दाभावाय चेति ज्ञेयम् । द्वितीयव्याख्याने तु प्रायशो यैरेव स्तुतिभिः पूजा भवति, तैरेव स्तुतिभिः सेवा भवति । परन्तु पूजाविहितत्वेन समर्पणम्, न तु दास्योपयोग्युचितानुचितत्वविचारेण । सेवायां तु दास्योपयोगिशुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यस्नेहसदृशभावनया समर्पणं स्वस्य स्नेहाभावेपीति विशेषः । न च स्नेहाभावे कथं फलं भविष्यतीति वाच्यम् । स्नेहवच्छुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यमार्गीयत्वपक्षपातात् । इदं यथा तथा 'स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तर'मिति दशमस्कन्धीयग्रन्थस्तुतिपद्यव्याख्याने भक्तिदमे प्रपन्नितमस्मत्प्रभिरिति तत्रैवावलोकनीयम् । अत एवोक्तं भजेदित्येव, न तु पूजयेदिति । अत्र यथा पूजासाधनानां शुद्धपुष्टिमार्गीयेण समर्पणम्, स प्रकारस्तु मत्कृतशुद्धपुष्टिमेवासरणी द्रष्टव्यः, रहस्यत्वाद्वा नोक्त इति ज्ञेयम् ।

ननु सेवा हि सेव्यसन्तोषजनकक्रियया निष्यति । सा च क्रिया पादमंवाहनादि-

रूपा । श्रवणादौ तु क्रियात्वाभावात्कथं तेन सेवा सिध्यतीति चेत् । अत्र ब्रूमः ।
 सेव्यसन्तोषजनकधर्ममात्रेणैव सेवा सिध्यति लोके, न तु क्रियामात्रेण, तथैवानुभवात् ।
 तथा च श्रवणादेरपि तादृशधर्मत्वात्तेनापि सेवासिद्धिर्भवत्येवेति जानीहि । यद्वा । श्रवणा-
 दिभिः सेवानुकूलभावभगवत्स्वरूपसेवाप्रकारादीनां ज्ञानस्य कृतिपर्यवसायित्वमेवेति
 क्रियात्वमेव ज्ञेयम् । न च सिद्धान्तमुक्तावल्यां तु 'तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजे'त्यत्र तनुवि-
 त्तजसेवैवोक्ता, न तु श्रवणादिजा सेवापीति वाच्यम् । तनुजसेवायामेव श्रवणादिजसे-
 वाया अन्तर्भावात् । तथा हि । तत्र तनुजावित्तजा सेवा द्विविधा मुख्या गौणी च । तत्र
 प्रभुसुखमात्रोद्देशेनैव कृता प्रसङ्गात् स्वधर्मपर्यवसायिनी मुख्या । स्वधर्मत्वमात्रोद्देशे-
 नैव कृता प्रसङ्गात् प्रभुसुखपर्यवसायिनी गौणी । तत्रेन्द्रियदेहप्राणान्तःकरणसङ्घात-
 रूपतनौ ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियसत्त्वात् ज्ञानेन्द्रियैर्ग्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वच्मनोभिर्भगव-
 त्सेवोपयोगिषु स्वविषयेषु सदसद्विवेचनजा सेवा, अथ च कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाणिपादै-
 र्भगवत्सेवोपयोगिवचनकथनार्थगमनचरणसंवाहनवस्त्वानयनादिकसेवा, अथ च कर्मे-
 न्द्रियान्यां पायूपस्थान्यां सेवाप्रतिबन्धकमलकामनिवृत्तिद्वारा स्वच्छसङ्घातजा सेवा,
 अथ च शरीरावयवेन मूर्ध्ना त्वयातिसमीचीना भगवद्भोग्यसामग्री सम्पादनीया सम्पा-
 दितेति स्त्रीपुत्रादीनामपि वन्दनजा सेवा च स्वकृतालङ्कारादिष्वपि स्वस्मिन् दासत्वेन तत्त-
 त्सामग्रीसम्पादकत्वात् स्वान्तःस्थितप्रियप्रियतमाभ्यामेव परस्परकृतत्वबुद्ध्या अतिसौन्द-
 र्यावलोकनजनितानन्देन प्रियस्य प्रियायाश्च वा वन्दनजा सेवा, अथ च क्षुधातृप्तादीनां
 प्राणधर्मत्वात् चानुभावेन तत्तत्समयानतिक्रमेण सपरिकरे प्रभौ भोजनजलादिसमर्पणेन
 प्राणजा सेवा, अथ च दास्यसखित्वान्यामात्मनिष्ठाभ्यां बहिरङ्गान्तरङ्गसमयेष्वपि सर्वदा
 प्राणप्रियासहितप्रभुसन्निधौ निःशङ्कगमनसम्पादिता तत्तद्वस्तुसम्पादनजा सेवा, अथ च
 सङ्घातविशिष्टोद्देशः मत्सम्यग्धिनः सर्वे प्रभुमात्रभोग्याः, नान्यभोग्या इत्यात्मसमर्प-
 णजा सर्वविधा सेवा च भगवत्सुखोद्देशेनैव कृतत्वादियं तनुजा मुख्यसेवा । स्वधर्म-
 त्वमात्रोद्देशेन कृता चेदृशी सेवा गौणीतनुजा सेवा ज्ञेया । एवमेव श्रवणकीर्तनस्मर-
 णजा सेवापि द्विविधा, मुख्या गौणी च । तत्र मद्बुद्धिः सपरिकरः प्रभुः स्वप्रियतमम-
 क्तविशिष्टलीलाश्रवणेनानन्दातिशयमनुभवतामिति प्रतिबुध्य श्रवणजा सेवा मुख्या ।
 स्वेतरभक्तहृदिस्यो मत्प्रभुस्तादृशलीलाकीर्तनेनानन्दातिशयमनुभवतामिति प्रतिबुध्य तत्त-
 लीलागोपनाय तादृशलीलाविशिष्टप्रभुस्मरणजा सेवा मुख्या । भगवत्सुखमात्रोद्देशेनैव
 कृतत्वात् । स्वधर्ममात्रोद्देशेन कृता तु श्रवणकीर्तनस्मरणजा गौणीत्युच्यते ।
 अत्राद्या सर्वविधापि सेवा शुद्धपुष्टिमार्गीयाणाम्, द्वितीया तु मर्यादापुष्टिमार्गीयाणा-
 मिति ज्ञेयम् । एवं च श्रवणादिजाया अपि सेवायाः श्रोत्रवाग्निन्द्रियान्तःकरणमाध्य-
 त्वात्तनुजसेवायामन्तर्भाव इति श्रवणादिजमेवादिकमेवेति । न त्वदुक्त्यवकाश इति दिक् ।

एवं चित्तजापि द्विविधा । मुख्या गौणी च । तत्र स्वार्जितसर्वविधसर्ववित्तेन परि-
करविशिष्टप्रभूपयोगिवस्तुसम्पादनजा मुख्या । वित्तजा सेवा स्वार्जितद्रव्यस्य शास्त्रोक्त-
विभागं कृत्वा विभागागतभगवद्रव्येण तादृशप्रभूपयोगिवस्तुसम्पादनजा गौणी वित्तजा
सेवा । अत्राप्याद्या शुद्धपुष्टिमार्गीयाणाम्, द्वितीया मर्यादापुष्टिमार्गीयाणां ज्ञेया ।

स्वादितृ । 'सर्वस्य वशी सर्वस्वेषान' इति श्रुत्या भगवत ईदृशत्वेन जीवानां सहज-
दासत्वेन दासेन सेवा कर्तुं शक्या । सख्यात्मसमर्पणयोस्तु भगवदङ्गीकारसाध्य-
त्वात् सख्यात्मसमर्पणाभ्यां निःशङ्कतया जीवेन स्वयं सेवा कर्तुमशक्येति चेत् ।
अत्र वदामः । 'स नो बन्धुर्जनिता संविधाते'ति 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्यु-
त'मिति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतिभ्याम् 'भर्ता संघ्रियमाणो विभर्ति' 'एको देवो बहुधा
निविष्ट'इति श्रुतिभ्यां 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाये' ति मुण्डकोपनिषच्छ्रुत्या च 'पितामहस्य
जगतो माता धाता पितामहः । गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । उपद्रष्टानुमन्ता
च भर्ता भोक्ता महेश्वर' इत्यादिभगवद्गीतावाक्येभ्यः । 'येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा
गुरुः सुहृदो दैवमिष्टमि'ति तृतीयस्कन्धीयवाक्येन । 'सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं
शरीरिणाम् । तं विक्रीयात्मनैवाहं रेमेऽनेन यथा रमा । सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्त-
प्रदं नित्यमिमं विहाये'त्याद्येकादशस्कन्धीयपिङ्गलावाक्यैश्च । 'मां भजन्ति गुणाः सर्वे
निर्गुणं निरपेक्षकम् । सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासङ्गादयो गुणाः' इत्यादि तत्रत्यभगव
द्वाक्यैश्च सर्वविधबन्धुत्वसखित्वपतित्वप्रभुत्वभर्तृत्वदेवत्वमातृत्वपितृत्वपितामहत्वधातृत्व-
विधातृत्वगतित्वसाक्षित्वनिवासत्वशरणत्वसुहृत्वोपदेष्टृत्वानुमन्तृत्वभोक्तृत्वप्रियत्वात्मत्व-
सुतत्वगुरुत्वेष्टत्वप्रेष्ठतमत्वरमणत्ववित्तरतिदातृत्वादधर्मा भगवति प्रतिपाद्यन्ते । ते च धर्मा
भगवद्धर्मत्वात् नित्याः । नित्यधर्मवत्त्वं च तदैव घटते, यदि तत्प्रतियोगिनो धर्माः सर्ववि-
धबन्धुत्वसखित्वदासत्वसेवकत्वपोष्यत्वाराधकत्वपुत्रत्वपौत्रादिकत्वाधेयत्वविधेयत्वप्राप्तियो-
ग्यत्वद्वितीयत्ववास्तव्यत्वदीनत्वसुहृत्वोपदेश्यत्वमन्तृत्वमोग्यत्वासक्तत्वपितृत्वशिष्यत्वेष्ट-
त्वपरमासक्तत्वरत्याकाङ्क्षितत्वाधित्वरत्याधिष्ठादयो जीवेषु नित्या भवन्ति । एवं च
पूर्वोक्तनित्यसिद्धधर्माणां भगवति सत्त्वाजीवेष्येते धर्मा नित्या निरुद्धा इति
भगवति सखित्वभोक्तृत्वयोः सत्त्वाजीवेष्वपि सखित्वमोग्यत्वयोरपि सत्त्वात्तयोश्च
नामनिवेदनाभ्यामाभिर्भावितत्वाद्भगवदङ्गीकारस्यापि सत्त्वान्निःशङ्कतया सख्यात्मसमर्पणसे-
वासिद्धिरिति ध्रुव्यम् । तथा च यतः सर्वविधोपि सम्यन्धो जीवानां भगवता सह वर्तते,
अतएव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमि'ति भगवता गीतायां येन केनापि प्रकारेण
प्रपन्नस्यापि फलदानमुक्तम् । न चैवं भगवतो जीवैः सह सर्वनिधे सम्यन्धे सति भगवान्
श्री अहं पुरुष इति साधेनापि भजनं प्रमज्ज्येतेति वाच्यम् । 'पनिपुत्रसुहृद्भातृपु-
त्रपुत्रिप्रपद्वरिम् । ये भजन्ति मद्योद्युक्तामन्मेषोपीद नमोनमः । नारी वा पुरगो

वापि भर्तृभावेन केशवम् । हृदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नात्र संशयः । येषामहं प्रियतम आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् । पिताहमस्य जगतो धाता माता पितामहः । गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वर' इत्यादि नारायणव्यूहस्तवीयवृहद्भामनपुराणीयश्रीभागवतीयश्री-भगवद्गीतादिस्थवचननिचयेषु त्वदुन्नीतभावेन भजनस्यानुक्तत्वात् । 'यावद्वचनं हि वाचनि-क'मिति न्यायात् । एतादृशभाववद्भक्तस्याश्रुतत्वाच्च । एवं सति स्वयमेवैतादृशभावेन भजने 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चैरेणा-त्मापहारिणे'ति वचनेन दोष आपद्यते । एवं च 'ये यथा मामि'ति श्लोकस्यापि येजीवाः शास्त्रोक्तभजनप्रकारेषु 'यथा येन प्रकारेण प्रपद्यन्ते तांस्तेनैव उक्तप्रकारानुकू-लप्रकारेणाहं भजामी'त्यर्थो बोध्यः । न तु येनकेनचित्प्रकारेणेति । किञ्च । श्रीभागव-तेपि 'कोटिकन्दर्पलावण्यः साक्षान्मन्मथमन्मथः पुरुषोत्तम' इत्येव नामोक्तं प्रमुखरूपेण, न तु कोटिरतिलावण्यः श्रुत्युत्तम इत्यादि । तथा च तादृशमतादृक्स्वरूपयोः श्रवणे दर्शने च सर्वेषां स्वस्मिन् स्त्रीभावोदय एव भवति, न तु स्वस्मिन्पुरुषभावोदय इति । अत एवोक्तं श्रीमदस्मत्प्रभुभिः त्रिभङ्गललितस्तवे 'एतस्य दर्शने तु स्यात्प्रमदाभाव एव ही'ति । अत्र दर्शनपदं श्रवणादीनामप्युपलक्षकम् । इयदवधि एतच्छ्रोतृणामपि साक्षात्कर्वृणामिव प्रमदाभावोदयस्यैव दृश्यमानत्वात् । यद्वा । दर्शनपदं चाक्षुषादिज्ञान-मात्रपरं बोध्यम् । यदि च भगवता सच्चिदानन्दरूपात्युत्तमस्त्रीरूपेणाविर्भूय कस्यापि पुरुषमात्र उत्पादितः स्यात् तदा श्रुत्युत्तम इति कोटिरतिलावण्य इति नामापि युक्तं स्यात् । मोहिनीरूपं तु 'इत्युपासन्नितो दैत्यैर्मायायोषिद्वपुर्हरि' रिति । 'यन्मे स्त्रीरूपया स्वैरं मोहितोऽसङ्ग मायये'त्यादिश्रीभागवतीयवाच्यैर्भगवन्मायारूप एव, न तु सच्चिदानन्द-रूपम् । आवेशमात्रं तु भगवत इत्यवतारमध्ये गणना । जीवानां नारदादीनामिव । न वा तद्रूपमपि केनचित्स्वस्मिन्पुरुषभावेन मोहिन्यां च स्त्रीभावेनोपासितमिति । तस्मान्छिष्टा-चाराभावादप्यस्मदुक्तमेव साधु । यत्पुनः 'स वै न रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्विती-यमैच्छत्, स ह एतावानास । स पतिः पत्नी चामवतामि'ति श्रुतौ यत्पत्नीरूपं भगवतः श्रूयते, तत्तु सपत्नीत्वेनैव प्रकटितमिति तस्य प्रमुपत्तीरूपत्वेन भजनं त्विष्टमेव । पूर्वोक्त-विरुद्धभावेन भजनं तु भजनभावप्रकारेषु शास्त्रेणुक्तमिति न कर्तव्यमेव । अन्यथा द्वेषमया-दिविरुद्धभावेन फलवदनेनाप्युक्तं स्यात् । एवं जीवैः सह भगवतः सर्वसम्बन्धसम्बन्धे नित्यमिदं स्थिते भगवतो यत्सम्बन्धपुरस्कारेण जीनेषु रिरंसा म सम्बन्ध एवानिरुद्धान्यभाव-सम्बन्धाविर्भावविशिष्ट आनिर्भवति, न तु विरुद्धसम्बन्धाविर्भावविशिष्टः, साक्षाद्गोच्यत्वस-म्बन्धे भर्तृत्वादिसम्बन्ध इवेति कृतं प्रसक्तानुप्रमत्तविचारेण । अत्रेदं ज्ञेयम् । पूर्वोक्ता सर्ववि-धापि सेवा प्रेम्णा क्रियमाणफलरूपा । केवलं शुद्धशुद्धिमागीयाचार्यपरम्परोपदेशमात्रेणैव

विता प्रेम कृता नित्यसिद्धभक्तिवृद्ध्याविर्भावसाधनरूपा ज्ञेया । तथापि साधनत्वबुद्ध्या न कर्तव्या । साधनत्वबुद्ध्या करणे तु 'यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी'ति वाक्यात् 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मिति स्वप्रतिज्ञातश्च प्रेमाद्युत्पाद्य 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'मिति पुरुषोत्तमज्ञानमुत्पाद्य स्वप्रवेशरूपमुक्तिरूपफलमेव मर्यादाभक्तिमार्गीयं भगवान् दद्यात् । न तु सर्वदा साक्षात्स्वसम्बन्धरूपं शुद्धपुष्टिमार्गीयं फलम्, साधनबुद्ध्या कृतनवविधभक्तेः प्रेमोत्पादनद्वारा प्रवेशपर्यवसायित्वात् । फलरूपत्वबुद्ध्या करणे तु प्रेमासक्तिव्यसनान्युत्पाद्य स्वसेवामेव स्वप्रवेशरूपफलादप्युत्तमां दद्यात् । तस्मात् फलत्वबुद्ध्यैव शुद्धपुष्टिमार्गी सेवा कर्तव्येति । 'साष्टिसामीप्ये'त्यादि 'सेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्यु'रित्यादिवाक्यैः सेवायाः सर्वोत्तमफलत्वं प्रसिद्धमेव । इदमेव ज्ञापयितुं फलात्मकनामोक्तम् । वस्तुतस्त्वाचार्य-मार्गीयस्याचार्यपक्षपातेन प्रवेशरूपं फलं साधनबुद्ध्या करणेपि न भविष्यति, तथापि भगवत एतस्मिन्निषये सङ्कोचो भविष्यतीति फलात्मकनामोक्त्या फलत्वबुद्ध्यैव सेवा कर्तव्येत्युपदिष्टं श्रीमदाचार्यचरणैरिति बोध्यमिति दिक् । ननु भगवानेकदैव प्रेमादिवक्ष्यमाणवस्थाविर्भावं कुतो न करोति, वा क्रमेण करोतीति चेत् । क्रमेणाविर्भावे रसाधिक्यानुभवस्यानुभवसिद्धत्वाद्वसाधिक्यानुभवार्थमेवेति गृहाणेति सर्वं निष्प्रत्यूहम् । प्रकृतमनुसरामः ।

ननु 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' । 'तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावत् । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते । तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनां प्रतिनोदनाम् । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च' 'याहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुतोमय' इत्यादिश्रीगीताश्रीभागवतीयभगवद्वाक्येभ्यो लौकिकवैदिकत्यागपूर्वककेवलदासभावेन चेद्भजेत्तदा कथं भजेदित्याकाङ्क्षायां सार्धश्लोकेनाहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथाभक्तिर्यस्य न च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

पूर्वोक्तभगवद्वचनयत्नेन पुत्रफलप्राप्तौदामीन्यं वहिर्मुत्पन्नितनिन्दां चाविगणय्य लौकिकवैदिकपुण्यधर्मतो व्यावृत्तोपि निवृत्तोपि 'उदामीने स्वयं कुर्या'दिति सिद्धान्तात्स्न्यमेव दामधर्मन्य यथाशक्ति सेवां विधाय सदा हरे सकलदुःखदर्तरि चित्तं न्यमेत् । तस्मरणं कुर्यात्, अथ च श्रवणादौ श्रवणकीर्तनयोरपि चित्तं न्यमेत् स्थापयेत् । न त्वेतेभ्योपि निवृत्तो भवेदिति भावः । अत्र चित्तपदं देहलीदीपन्यायेनोभयत्र सम्यध्यते । यदा दशापि निषये सप्तमी । हरिनिषयकं चित्तं श्रवणादौ श्रवणकीर्तनस्मरणेषु न्यसेत् । यदा ।

हराविति निमित्ते सप्तमी । चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्रेव । तथा च हरिनिमित्तं श्रवणादौ श्रवण-
कीर्तनेषु चित्तं न्यसेत् । अत्रेदं ज्ञेयम् । पूर्वश्लोके श्रवणादिभिरित्यत्राप्रधानतृतीयाव्याख्यान-
पक्षे तृतीयया, श्रवणादीनां सेवासमयातिरिक्तसमये कर्तव्यत्वादप्राधान्यं यथा बोधिनं तथा
तस्मिन् श्लोके श्रवणादीनां सदापदेन सर्वदा कर्तव्यत्वस्य बोधितत्वेन पूर्वश्लोकानुवर्तमाना-
याः गृहे स्थित्वा सेवायाः किञ्चित्समय एव कर्तव्यत्वस्य आगतत्वात्, अथ च पुनः कलत्रा-
दीनां स्वधर्मत्यागजनितौदासीन्येनासहायत्वात्पूर्णसेवानिर्वाहाभावाच्च स* प्राधान्यं बोध्यत
इति । अयं तु गौणपक्षः । लौकिकवैदिकगृहस्थव्यावृत्तिं विनानुत्तमसेवकत्वसंपालया(?)दिति
बोध्यम् । अस्मिन्पक्षे पूर्णफलप्राप्तिस्तु गुणश्रवणादिसन्तुष्टान्तरङ्गभक्तरूपा ज्ञेया । अत्र यत्तेत ।
यत्तेत् इति, पाठस्तु लेखकप्रमादमूलक एव । न, चाध्याहारः । चित्तपदोत्तरं, विधायेति क्रियाः
वान् क... नृध्याहारेणार्थकरणे चित्तपदस्य वैयर्थ्यापाताच्चेति, सुधीभिरेवाकलनीयम् । एतस्याः
ठस्य व्याख्यानं यथा श्रीमदस्मद्गुरुभिरव्याख्यातं तथैव व्याख्यानं मन्मतेषु बोध्यम् । अस्मिन्
पक्षेऽनुदातेष्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं चक्षिणे डित्करणज्ज्ञापकादिति यतेदित्यत्र परस्मै-
पदं साधनीयम् । नन्वेवं भक्तिवृद्धिमाधने क्रियमाणेषु भक्तिवृद्धिरेवैकपदेन सादथवा कि-
ञ्चिन्मध्येन्यदपि स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुः ततः प्रेमेति । तत इति पञ्चमी । ततस्तस्माद्धेतुमू-
ताद्भजनात् प्रेम । यस्य पूर्वविश्याभावस्तस्य भावस्य तत्तत्फलस्याभिर्भावः । तथा तेन सप्रेमभज-
नरूपप्रकारेण तस्यैव भावस्यासन्निरूपावस्थानिर्भावात् भवेत् । च पुनर्व्यसनम् । 'दैहिकान्
सकलान् भावान् निजां व्रीडां च दैहिकीम् । परित्यज्य हृत्प्रार्थित्यैव म्यात्तदैव तत्' इति
श्रीभागवततत्त्वदीपीयभागवतरूपप्रकरणस्य दशमस्कन्धे सकलदैहिकं भाव दैहिकलज्ज्ञात-
पूर्वकं हरिप्राप्त्यै सर्वत्रतादिकमासक्त्यै क्रियते तदेव तद्व्यसनमित्युक्तत्वात्तादृशं व्यसनम् ।
अथ च तदनन्तरमपि प्रसुप्तसम्बन्धाभावे प्रतिकायरूपं च व्यसनं यदा भवेदाभिर्भवेत् ।
अत्र यदेति पदं व्यसनाभिर्भावस्य कालनियमाभाव ज्ञापयति । तथा च यदा भगवदिच्छा-
या व्यसनमाभिर्भवेत् तदा दृढं बीजमुच्यते इत्यग्रिमश्लोकेन सम्बन्धः । व्यसनपदस्याप्रति-
कार्यदुःखपरत्वेन च व्याख्यानं तु 'व्यसनं स्वमवोचते'ति दशमस्कन्धप्रथमाध्यायसुनोधिण्यां
श्रीमदाचार्यैः कृतं तत्रैवानलोकनीयम् । ननु तदा किं भवेदित्याकाङ्क्षायामाहुः बीज-
मिति । तदा तद्भावावस्थानिशेषरूप व्यसनं शास्त्रे भक्तिशास्त्रे दृढं बीजमित्युच्यते । यद्दृढं
बीजमपि पुनः न नश्यति तिरोभावं न प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेन प्रेमामत्तयोर्भगवदनुकृते गृहे
तदनुकूलत्वे तत्प्राप्तेन तत्प्रेमदीप्यैः सह स्थित्वा च कदाचिदन्यव्यामङ्गे तत्क्षणे तिरोभावो
भवेदपि बीजम् । व्यसने जाने तु सर्वेषामेव त्यागात् व्यामङ्गान्तरोत्पत्तेः सम्भावनभाव
एवेति तस्य दृढबीजत्वं निरन्तरं निखिलानव्याभिर्भावेन फलप्रापकत्वमिति ज्ञेयम् ।

ननु प्रेमासक्तिव्यसनानां परमावस्थाविशेषत्वेनान्तरधर्मत्वाद्येन्द्रियाप्रलक्षणात् पर-

निष्ठस्य मनसा ज्ञातुमशक्यत्वात् केन लिङ्गेनेदं प्रेमेयमासक्तिरिदं व्यसनमिति ज्ञायतामित्या-
शंक्य तत्तत्कार्यमेव तत्तल्लिङ्गमिति सार्धश्लोकेनाहुः स्नेहाद्रागविनाशः स्यादित्यादि ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

स्नेहाद्धेतोः आसक्त्या स्याद्गृहारुचिरिति गृहारुचेरग्रे वक्ष्यमाणत्वात् सेवोपयोगि-
स्वगृहस्वपुत्रतादृशान्यव्यतिरिक्तेषु रागस्य, 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु ।
गान्धारादौ नृपे राग' इति विश्वात् प्रेम्णो भगवद्विषयकविशेषेण नाशः तिरोभावः स्यात् ।
स्वस्त्रीस्वपुत्रतदन्येषु सेवोपयोगिषु तु तिष्ठत्येव । अत्र नाशे विशेषकथनात्प्रेमाविर्भावात्पूर्वं
कृतभजने इतरत्र कदाचिद्वागो भवति । प्रेमाविर्भावोत्तरं तु न भवत्येवेति ज्ञेयम् ।
तथा च भगवत्सम्बन्धव्यतिरिक्ते तु रागाभावः प्रेमलिङ्गमिति ज्ञेयम् । अथ गृहारुचिः ।
स्वगृहेऽपि स्वगृहस्थपुत्रादिपदार्थेषु सर्वेष्वप्यरुचिः तत्सम्बन्धानिच्छा स्यात् । तेषां भगव-
दनुकूलत्वात्सेवोपयोगित्वेऽपि प्रेमासक्त्यभावात्सेवासमयातिरिक्तसमये गृहव्यासङ्गजनक-
त्वात् । यदि गृहव्यासङ्गं न जनयेयुस्तदा त्वरुचिर्न भवत्येवेति भावः । तथा च स्वगृह-
स्थानां गृहव्यासङ्गजनकत्व एव गृहारुचिरासक्तिर्लिङ्गम् । तेषां गृहव्यासङ्गजनकत्वे
तु पूर्वदशाभ्यधिकसेवाश्रवणादिरुचिरेवासक्तिर्लिङ्गं ज्ञेयम् । अथ व्यासङ्गलिङ्गमाहुः
गृहस्थानामिति । अत्र प्रेमासक्तेः सेवानुकूलाः स्वगृहस्थाः पुत्रभार्यादयो यदि लौकिक-
व्यासङ्गं न जनयेयुस्तदा प्राप्तासक्तिना स्वगृहस्य भगवति निवेदितत्वेन हरिस्थानत्वात्स्व-
गृहस्थानां सर्वदा भगवत्सेवाकथानिष्ठत्वेन तत्परं भगवदीयत्वात् लौकिकव्यासङ्गजनकत्वेन
स्वप्रतिबन्धकत्वाभावाच्च स्वगृहस्थितौ बाधकत्वाभावात्स्वगृहमध्य एवास्मत्प्रभुवद्दृढवीजसि-
द्धयर्थं ज्ञेयम् । यदि तु तादृशस्वगृहस्था लौकिकव्यासङ्गं जनयेयुस्तदा तेषां बाधकत्वा-
त्स्वगृहं त्यक्त्वा तत्परभगवदीयैः सह दृढवीजसिद्धयर्थं सेवाकथाश्रवणादिविषयकयत्वं
कुर्वताम्यहरिस्थाने ज्ञेयमिति पक्षद्वयम् । तत्र यस्मिन् पक्षे त्वासक्त्युत्पत्त्यनन्तरं बाधका-
मायात्स्वगृहस्थितस्यैव व्यसनं जातं, तस्मिन्पक्षे स्वगृहस्थानां तत्परभगवदीयत्वात्तैर्गुण-
गाने क्रियमाणे तच्छ्रवणेन प्राप्तव्यसनस्य स्वास्थ्ये जाते तापक्लेशाभावाद्भगवत्प्रादुर्भा-
वात्तापक्लेशजनितपूर्वभगवत्प्राकट्यस्यापि गतत्वाद्यान्तःप्रकटभगवत्सम्बन्धानन्दविघातक-
त्वादेते मम भगवत्सम्बन्धानन्दविशेषविषातका इति स्वगृहस्थेषु तादृशान्यगृहस्थेषु च
बाधकत्वमानं भवति । द्वितीयपक्षे त्वासक्त्युत्पत्त्यनन्तरं स्वगृहस्थास्तु त्यक्त्वा एव लौकि-
कव्यासङ्गजनकत्वात्, स्थितं च हरिस्थाने तत्परभगवदीयैः सह, तेषामपि भगवद्गुणगानपर-
त्वात्, पूर्वोक्तप्रकारेण प्राप्तव्यसनस्य तेष्वपि बाधकत्वमानं भवति, अतो गृहस्थानामिति

पदं सर्वगृहस्यपरम् । न तु स्वगृहस्यमात्रपरमिति बोध्यम् । तथा च गृहे तिष्ठन्ति ते गृहस्थास्तेषां बाधकत्वं तत्सम्बन्धिविरहानुभवान्तर्गतमगवदनुभवबाधकत्वं पूर्वोक्तप्रकारेण प्राप्तव्यसनस्य भासते स्फुरतीत्यर्थः । न च स्वगृहरूपहरिस्थानस्थान्यहरिस्थानस्य गृहस्थानां भगवदीयत्वेन भगवद्गुणगाने क्रियमाणे प्राप्तव्यसनस्य स्वास्थ्ये जाते तापक्लेशाभावाद्भगवदाविर्भावाभावे पूर्वसंज्ञातमगवत्प्राकट्यतिरोभावे भवद्विर्भगवद्गुणा न गेया इति प्राप्तव्यसनेनोक्ते यस्माद्भजनप्रतिबन्धक इति प्राप्तव्यसनसम्बन्धिबाधकत्वं भासते । स्फुरतीति चार्थः । इदमर्थद्वयमप्यत्राभिप्रेतं श्रीमदाचार्याणाम्, परस्य न बाधकज्ञानेन दृढतरपरित्यागाय गृहस्यपदं भगवदीयानां ब्रह्मचारिवानप्रत्यसंन्यासिनामप्युपलक्षकम् । एतत्कृतगुणगानश्रवणजस्वास्थ्यजनितमगवदाविर्भावाभावपूर्वकं प्रकटमगवत्तिरोभावाम्यां पूर्वव्याख्याने ब्रह्मचर्यादिसम्बन्धिबाधकत्वमानं प्राप्तव्यसनस्य, द्वितीयव्याख्याने प्राप्तसम्बन्धिबाधकत्वमानं ब्रह्मचर्यादीनामपि जायत इति भगवदीयब्रह्मचर्यादयोपि सङ्गाह्या एवेति । अतएव श्रीमदाचार्यकृतव्यसनोत्तरपरित्यागे स्वपरगृहस्थाधारम्य अन्नजलादिपर्यन्तमपि त्यागो दृष्टः । अत एव विरहानुभवार्थस्त्यागः परितस्त्यागरूप इति संन्यासनिर्णये परित्यागशब्देनैवोक्तः । अत एव तादृशबाधकत्वज्ञानोत्तरमेव 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यत' इति संन्यासनिर्णयोक्तः परित्यागः स भविष्यति । यदि प्राप्तव्यसनस्य सर्वप्रकारकपूर्वोक्तमगवदीयगृहस्थादिषु भगवदीयगृहस्थादीनां प्राप्तव्यसने सर्वथा बाधकत्वमानं न भवेत्, तदा सर्वपरित्यागोपि दुःशकः कथं भवेदेवेति ज्ञेयम् । ननु पूर्वोक्तगृहस्थेषु प्राप्तव्यसनस्य प्राप्तव्यसने च तेषां बाधकत्वज्ञानेपि प्राप्तव्यसनस्य भगवत्यासक्तौ जातायां भगवति यथात्मात्मीयत्वं भातं तथा भगवत्सम्बन्धेन भगवदीयेष्वपि पूर्वोक्तेषु पूर्वोक्तभगवदीयानां च प्राप्तव्यसने भासत एव । एवं च परस्परं दृढतरात्मत्वात्मात्मीयत्वाध्यासस्य विद्यमानत्वात् महारोगाद्युपहृतादेहादिषु यथा लौकिकालौकिकार्थबाधकत्वज्ञानेपि तैर्दृढतराध्यासात्तत्यागः कर्तुं न शक्यते, तथा पूर्वोक्तसर्वभगवदीयत्यागोपि प्राप्तव्यसनेन प्राप्तव्यसनस्य च त्यागस्तैः कर्तुं न शक्यते इत्याशङ्क्याहुः अनात्मत्वं च भासत इति । आत्मशब्दस्य देहात्मनोर्वाचकत्वात् तेषु प्राप्तव्यसनस्य प्राप्तव्यसने च तेषामनात्मत्वमात्मात्मीयमिन्नत्वं स्वहितकारित्वाभाव इति यावत् । तत्र भासते । यद्येते मद्धितकारिणो भवेयुस्तदा यथान्तःप्रकटीभूयात्मात्मीय इति भगवान् स्वदर्शनदानादिना हितं करोति, तथैतेपि कुर्युः, न तु भगवद्दर्शनादिनाशम् । अतो नेते ममात्मात्मीया इति प्राप्तव्यसनस्य पूर्वोक्तेषु यद्ययमस्मद्धितकारी स्यात्तदास्मद्भजनप्रतिबन्धं न कुर्यात्, अतो नायमस्मदात्मात्मीय इति प्राप्तव्यसनपूर्वोक्तगृहस्थादीनां च बाधकत्वमानात् मुक्तेन परित्यागः सेत्स्यतीति भावः । तथा च परस्परविषयकं बाधकत्वज्ञानं अनात्मकत्वज्ञानं च परित्यागे कारणं बोद्धव्यम् । ननु तादृशं बाधकत्वमनात्मत्वं च कदा भासत इत्याकांक्षायामाहुः यदा स्याद्बन्धस्तनं कृष्ण इति । यदा क-

दोषिद्वयवद्विच्छया कृष्णे कृष्णनिमित्तं कृष्णविषये वा भागवततत्त्वदीपीयदशमस्कन्धोक्तव्य-
सनोत्तराप्रतिकार्यं दुःखं तदा पूर्वोक्तं भासन इति ज्ञेयम् । तदैवाप्रतिकार्यदुःखे जाते एव भ-
क्तः कृतार्थः प्राप्तकृत् स्यात् । हि युक्तोपमर्थः । अप्रतिकार्यदुःखे जाते परमस्नेही भग-
वान् साक्षात्सम्बन्धे कथं विठ्ठलं कुर्यादिति जानीहि । अत्रैतावज्ज्ञेयम् । येषामलौकिकं
शरीरं तेषां तु रासमण्डलमण्डनानामिव व्यसने जाते तेनैव देहेन फलप्राप्तिः । येषां त्वन्त-
र्गतानामिव लौकिकं शरीरं तेषां तु व्यसनेन देहपातः । तदनन्तरं अलौकिकदेहप्राप्त्या फ-
लप्राप्तिरिति दिक् । तथा च गृहस्थविषयकं प्राप्तव्यसनस्य गृहस्थानां वा प्राप्तव्यसनविषयकमु-
भयोर्वोभयविषयकत्वं बाधकत्वज्ञानं अनात्मकत्वज्ञानं च व्यसनलिङ्गं ज्ञेयम् । एतैर्लिङ्गैः
प्रेमासक्तिव्यसनानि ज्ञातव्यानीति भावः ।

अथ जातव्यसनस्य गृहस्थपदार्थविषयकबाधकत्वानात्मज्ञानयोस्वस्यंभावित्वेन संन्यास-
निर्णयोक्तः परित्यागः स्वयमेव भविष्यतीति नोपदेशो योग्यः, अप्राप्तव्यसनस्य प्राप्तासक्तेर्भक्तस्य
तु गृहारुचेर्जातत्वेपि तेषां भगवत्सेवोपयोगित्वेन भगवत्सम्बन्धित्वात् त्यागो मत्सम्बन्धिन
एतस्मै न रोचत इति भगवन्मनस्यागते ममापराधः स्यादिति भिया तत्यागं न कुर्यात्, तदा
तेषां पोष्यत्वादात्मपोषणार्थं सेवासमयानिरिक्तसमये व्यासज्ञान्तरमुत्पाद्य एतैरिति तत्याग
उपदिश्यते । न च तेषां भगवदीयत्वात् तत्यागे अपराधः प्रसज्येतेति वाच्यम् । एते
लौकिके मां योजयन्तीति लौकिकधर्मपुरस्कारेण दोषारोपपूर्वकत्यागेपराधप्रसक्तेरभावात् ।
भगवदीया एते भया त्याज्या इति भगवत्सम्बन्धपुरस्कारेणैव तेषु दोषारोपेण त्यागापरा-
धप्रसक्तेरिति त्वत्पूर्वपक्षाभावादिति मनसिकृत्य प्राप्तासक्तेर्गृहत्यागमुपदिशन्तः सुदृढसर्व-
तोधिकपरमभक्तिलाभं च सार्धश्लोकेनाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

सततं सर्वदा तादृशस्यापि प्राप्तासक्तित्वात् गृहभक्तियुक्तस्यापि आभासोक्तभगवद-
पराधभिया गृहमत्यजतो गेहे स्थानमवस्थानं विनाशकं मध्ये मध्ये लौकिकव्यामङ्गजनकत्वेन
भगवद्भजनविषयक्यवनाशकम्, अतस्तादृशानां मध्ये गृहादिमात्रत्यागं कृत्वा यः भाग्यवां-
स्तदर्थार्थैकमानसः । स चासौ भगवानेवार्थो वस्तुरूपोर्थः प्रयोजनं यस्येदं सन् यतेत्,
भगवत्प्राप्त्यर्थं यत्नं कुर्यात्, न सुदृढां भक्तिं लभते इत्युत्तरेणान्वयः । नन्वस्मिन्पदेषु
त्यागो व्यसनोत्तरमामयिकमन्यामनिर्णयोक्तत्यागत्वेनैव कुतो नोच्यत इति चेत् । अत्र वदामः ।
अप्रतिकार्यदुःखरूपव्यसनोत्तरत्यागस्य स्वयमेव जायमानत्वेन उपदेशानर्थक्यम् । किम्,
यत्र व्यसनोत्तरत्यागे व्यसने जाते तत्प्रतिकारो भगवदतिरिक्तेन न कर्तुं शक्यत इत्येवोच्यते ।

तदा 'यदा स्याद्व्यसनं कृष्ण' इत्यव्यवहितपूर्वं व्यसनमुक्तमिति ईदृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकमित्यत्र प्रत्यक्षपदार्थवाचिइदमः प्रयोग एव कृतः स्यात्, न तु परोक्षपदार्थवाचितादृशस्यापीति तच्छब्दप्रयोग इति । अपरञ्च, 'व्यसनं यदा भवेत्' धीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यती' त्यनेन व्यसने जाते भार्यात्मकनीजस्य नाशाभाव एवोक्तः । अत्र तु 'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशक'मित्यनेन नाश उच्यते । तस्मादपि नायं त्यागशब्दः संन्यासनिर्णयोक्त्यागपरः, किन्तु प्राप्तासक्तिमानस्यैव लौकिककार्यव्यासङ्गजनकत्वेन पुत्रकलत्रादित्यागपर एवेति सुष्ठु प्रणिमानि । अत एवाग्रे त्यागोत्तरं 'अतः श्लेष हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैरिति तत्परतदीयसङ्ग उपदिष्टः । यद्यप्येतेषां तदीयास्तथापि तेषां स्वेन पोष्यतासम्बन्धमुक्तत्वात् स्वपोषार्थं लौकिकव्यासङ्गजनकत्वाभाव इति, तत्सहभावेन स्थितिरुपदिश्यत इति । अत एव संन्यासनिर्णये 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते', इति विरहानुभवार्थत्यागे भगवदीयाभगवदीयसकलत्यागवाचकः परित्यागशब्दः प्रयुक्तः, अत्र तु लौकिकव्यासङ्गजनकपदार्थत्यागोऽलौकिकव्यासङ्गजनकपदार्थत्यागश्चोक्त इति परित्यागत्वाभावादपि न संन्यासनिर्णयोक्तोऽयं त्याग उपदिष्ट इति भगवदीयैः सहृदयैः परिभाषनीयमिति दिक् ।

नन्वेव प्राप्तासक्तिर्गृहत्यागं कृत्वा हरिस्थाने स्थितस्तदीयसहृदया चेत् भगवद्विषयकं यत्नं कुर्यात् तदा को त्यागः स्याद् इत्यकांक्षायांमाहुः । लभत इति । स भक्तः सुदृढां केनापि नाशयितुमशक्यां भक्तिं स्नेहरूपां व्यसनविशिष्टत्वेन सुदृढां धीजस्वरूपां लभते प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वेतादृशी भक्तिरन्यदेवविषयिण्यपि भवतीत्याशङ्क्य आहुः सर्वतोभ्यधिकाम् विभूतिरूपभक्तिभ्योप्यधिकां पुरुषोत्तमविषयत्वादिनि भावः । अथ च सर्वविधभक्तिभ्यः परां चरमावधिभूतां पुरुषोत्तममाक्षात्मज्ञकारणमूनामिति यावत् । यद्वा । परां परमकाष्ठापन्नाम् । एतेनान्ये सप्रदायनयभक्तिमार्गास्तदुक्तभक्तिप्रकारास्तदुपास्यस्वरूपाणि तदाचार्याश्च न परमकाष्ठापन्नाः । 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति वाक्यात् । 'तद्वत्त्वांगतयोन्तत' इति वाक्याच्च शुद्धपुष्टिमार्गः, तदुक्ता भक्तिः, तदुपास्यस्वरूप, तदाचार्याश्च परमकाष्ठापन्ना इति ज्ञेयम् । तथा चैतन्मार्गेनदुक्तमत्यैतन्मार्गोपास्यस्वरूप एतन्मार्गाचार्यप्राप्तौ सत्यां सर्वं प्राप्तं किमपि नावशिष्यते प्राप्तामिच्छेनेषां सर्वेषां फलरूपत्वम् । यतो वेदविभागाष्टादशपुराणधर्मग्रन्थचित्रासनहाभारतादिकरणेनापि श्रीनन्दागयणावताररूपाणां श्रीमतां व्यासचरणानां चित्तप्रसादेऽजाते नारदोपदेशेन त्रेतात्मक्यमाध्यावासुकृते चित्तप्रसादे जाते तनानुभूतपूर्णपुरुषोत्तमविषयप्रयत्नममाध्यासात्पुत्रीमागवतकरणम्, अतो ज्ञायते श्रीनागवताक्त स्वरूपम्, तत्प्राप्तिका भक्तिः, तदाचार्याः, श्रीमद्वज्रभक्तादयः, तदनुगता विष्णुस्वाम्यादिश्रीमद्वल्लभाचार्यान्ताश्च, तत्प्रकटितो भक्तिमार्गश्चेतत्सर्वं परमकाष्ठापन्नत्वात्फलरूपमिति भावः ।

अथैतादृशत्यागकर्त्रा त्यागं कृत्वैकान्ते गन्तव्यमेवाथवा किञ्चिदन्यदपि कर्तव्य-
मित्याकांक्षायां गृहमात्रमेव त्यक्त्वा हरिस्थाने तदीयैः सह स्थेयमिति सार्धश्लोकेनोप-
दिशन्ति त्यागे बाधकभूयस्त्वमिति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाव्रतः ॥ ७ ॥

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

त्यागे बाधकानां भूयस्त्वं बाहुल्यं वर्तते । ननु कस्माद्धेतोर्दुर्वाधकबाहुल्यमित्याकां-
क्षायाहुः दुःसंसर्गात्तथाव्रत इति । देहाद्यध्यासस्यानिवृत्तत्वाद्यत्र कुत्रापि स्थितौ सङ्गे
प्राप्ते दुष्टसङ्गो बहिर्मुखसङ्गोपि भवति । तथा देहपोषार्थं दुष्टाग्रमक्षणं च प्रसज्यते । तदा
दुःसङ्गादुष्टाव्रतश्च बाह्याभ्यन्तरदोषोत्पत्तेर्भजनादिष्वालस्ये सम्पन्ने कृतोपि गृहत्यागो व्यर्थः
स्यात् । तर्हि तेन किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः अतः स्थेयं हरेः स्थाने तदीयैः
सह तत्परैरिति । अतः कारणाद्धरेः सर्वविधदोषहर्तुः स्थाने शुद्धपुष्टिस्थाने वृन्दावनादौ
तत्परैः रात्रिदिनं भगवत्सेवादिपरैः सह तदीयैः शुद्धपुष्टिमागीयदासधर्मवद्भिः सह
स्थेयम् । तथा च तत्सङ्गेन दुःसङ्गाभावात्तत्समर्पितभगवत्प्रसादाग्रमक्षणात्तद्वत्स्वसमर्पिता-
ग्रमक्षणाच्च बाह्याभ्यन्तरदोषाभावाद्भजनसिद्धिर्निष्प्रत्यूहा भवति । प्राप्तासक्तेरिति भावः ।
एतेनाप्ययं त्यागो न व्यसनोत्तरसामयिकः संन्यासनिर्णयोक्तस्त्यागः । यतो व्यसनोत्तर-
त्यागे भगवदीयेष्वपि बाधकत्वज्ञानादनात्मत्वज्ञानाच्च सर्वत्यागादन्नादित्यागोपीति क
दुःसंसर्गादिति जनितदोषप्राप्तिसंभावनापीति सुधीमिराकलनीयम् । अत एव श्रीमदस्मदा-
चार्यचरणकृतव्यसनोत्तरत्यागेनशनकाशीगमनादिकमपि दृष्टम् । अन्यथा तैर्हरिस्थाने
व्रजादावेव गतं स्यात् । भगवदीयान्नादिकमपि गृहीतं स्यात् । तनु न कृतमिति संन्यासनि-
र्णयोक्तस्त्यागो न साधनदशात्यागो येन हरिस्थाने गमनं स्यात्, तदग्रमक्षणं च प्रसज्येत,
किन्तु फलदशाजनितस्त्यागः फलजनित एव । अत एव संन्यासनिर्णये 'विरहानुभवार्थं
तु परित्यागः प्रशस्यत' इति विरहानुभवार्थपरित्यागस्य प्रशस्तत्वमेवानूदितम् । ननु 'विर-
हानुभवार्थं तु त्यागः कर्तव्य एव ही'ति तस्यावश्यकर्तव्यत्वमुक्तम् । जीवकृत्यसाध्यत्वात् ।
तस्मादस्मदुक्त एवासक्तिदशात्यागोयमिति ज्ञेयम् । ननु हरिस्थानस्यतत्परतदीयानामपि
स्वाप्तिसमानासमानासक्तेः सत्त्वे तु दोषाभावः सिध्यत्येव, स्वसमानासक्तेरभावे तु तेषामपि
सेवाव्यतिरिक्तमभये कदाचिन्नैकिकप्यासद्भजनकत्वे का गतिरित्याशङ्क्याहुः अदूरे
विप्रकर्षे चेति । यदि तेषां स्वसमानासमानासक्तिस्तदा तद्वत्ताग्रमेकान्ते भक्षयित्वा तेषामदूरे
निकटे स्थेयम् । अदूरमिति पाठे अदूरं यया भवति तथा स्थेयम् । यदि पूर्वोक्तं न तदा
तेभ्यः प्राप्तं भगवत्प्रसादाग्रं तद्वत्स्वसमर्पितान्नं च भक्षयित्वा विप्रकर्षे दूरे स्थेयम् । यया
येन प्रकारेण चित्तं न दुष्यति तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्विदमत्यशङ्क्यं, यतोस्मिन् कलिकाले हरिस्थानानामपि दुष्टाक्रान्तत्वात् प्रतिष्ठा-
दिकामुकत्वेन तत्परमगवदीयानामपि दुर्लभत्वाच्च शास्तासक्तेः का गतिरित्याशङ्क्याहुः
सेवायां वा कथायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीनि मनिर्मम ॥ ९ ॥

यस्य भक्तस्य पूर्वोक्तसेवायां कथायां कथाश्रवणकीर्तनयोर्वा आसक्तिर्दृढा वद्धमूला
भवेत्, तस्य यावज्जीवं यावद्देहस्थिति व्यसनं यदा कदापि भवतु, परंतु दुःसङ्ग-
दुष्टाद्वभक्षणजनितो नाशो भगवत्सेवाकथायासक्तिप्रच्युतत्वं कापि देशे कापि काले च
कापि जन्मन्यपि च न भवतीति मे मम गतिर्बुद्धिरित्यर्थः । तथा च यदि भगवद्धर्मरूप-
सेवाकथासक्तस्यैव न नाशस्तदा साक्षाद्धर्मरूपभगवदासक्तस्य न नाश इत्यत्र किं
वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायः सूचितः । यद्वा । नाशः दुःसङ्गदुष्टाद्वजनितदोषसम्बन्धरूपः
न कापि संभवतीत्यर्थः । तथा च दुष्टाक्रान्ते हरिस्थाने दुष्टाक्रान्तहरिस्थानातिरिक्ते
स्थाने वा तिष्ठन् तत्परमगवदीयेभ्यस्तदितरजनेभ्यश्च भिक्षया जीवनमात्रसंपादकमन्त्रं
संपाद्य स्वयं पाकं कृत्वा प्रभवे समर्प्य भक्षयन् न दोषमाह भवतीति भावः ॥ ९ ॥

ननु यदि हरिस्थानातिरिक्ते हरिस्थाने वा दुष्टाक्रान्ते दुष्टैर्भजनघातः, अथ च
तत्रात्रादेरप्यलामेन वा भजनघातः प्रसज्येत, तदा किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः
घातसंभावनायां त्विति ।

घातसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

यदि सेवायाः कथाश्रवणादीनां वा घातः संभाव्येत ज्ञायेत, तदा एकान्ते गृहे
त्यक्त्वा स्वीयाज्ञाते स्थले वासो नेष्यते, किन्तु गृहे एव वास इष्यते । ननु तदा गृह-
स्थानां पुत्रकलत्रादीनां लौकिकव्यासङ्गान्तरजनकत्वं सिद्धमेवेति दोषप्रसक्तिरिति किं
कर्तव्यमित्याशङ्क्याहुः हरिस्तु सर्वत इति । तु पुनः हरिः सर्वदुःखहर्ता सर्वतः सर्वेभ्यो
दोषेभ्यः स्वयं रक्षां करिष्यति । गृहस्यपुत्रकलत्रादिजनितलौकिकव्यासङ्गान्तरदोषो न
घाधिष्यत्येवेति भावः । अत एव 'मद्वर्तायातयामानां न घन्धाय गृहा मना' इति
श्रीभागवते भगवतोक्तम् । ननु को वेद, हरिः प्रभुः करोति चेत्, तस्य किं कर्तव्यमित्या-
शङ्क्याहुः न संशय इति । न सन्देह इत्यर्थः । यदि स्वोपरक्षां न कुर्यात्तदा हरित्वमेव
गच्छेदिति भावः ॥ १० ॥

एवं भक्तिवृद्धिप्रकारमुपपाद्य अन्योपसंहारमेतत्लाठफले चाहुः ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढनर्तनं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद् दृढा रतिः ॥ ११ ॥

१ मन्त्रि.

इति ग्रन्थसमाप्तौ । एवं अनेन प्रकारेण च भगवच्छास्त्रं उत्तरपदलोपिसमासात् भगवत्प्रापकं शास्त्रं भगवत्प्रापकोपदेशग्रन्थः । गूढतत्त्वं गूढं गुप्तम्, इतरमार्गीयेभ्यस्तत्त्व-
सिद्धान्तो यस्य तादृशं निरूपितं कथितम् । मयेति शेषः । अत्रैतदुक्तप्रकारेण सेवायाः
कथाश्रवणकीर्तनादीनां च कर्तुः प्रेमाद्याविर्भावो भवेदिति किमाश्चर्यम्, यत्रैतच्छास्त्रा-
ध्ययनकर्तुरपि प्रेमाद्याविर्भवेदित्याहुः च एतदिति, योधिकारी कोपि एतत् समधी-
यीत, सम्यक् श्रद्धापूर्वकमनुसन्धानपूर्वकं बाध्ययनं कुर्यात् तस्यापि दृढा केनापि तिरो-
धापयितुमशक्या रतिर्वीजरूपमावरूपा स्यादाविर्भवेत्, किं पुनरेतदुक्तप्रकारकमजन-
कर्तुरिति दिक् ।

श्रीमद्वल्लभविठ्ठलभगवच्चरणान्जरेणुकणकृपया ।

कृतवान् जयगोपालटीकां श्रीभक्तिवर्धिन्याः ॥ १ ॥

मूर्ध्निर्जलिं ननु विधाय निधाय भूयो भूयः कृपालुषु महत्सु निवेदयामि ।

यत्किञ्चिदत्र मयका लिखितं भवद्भिस्तत्पुष्टिमार्गपथिकैः परिशोधनीयम् ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानमानसश्रीमन्महाप्रभुश्रीविठ्ठलेश्वरकृपा-

कटाक्षोद्बुद्धिना श्रीमचिन्तामणिदीक्षितात्मजेन जयगो-

पालेन विरचिता भक्तिवर्धिनी टीका ॥

श्रीगिरिधारी तनोतु मङ्गलानि ।

भक्तिवर्धिनी ।

दीक्षितलालभट्टकृतविवृतिसमेता ।

नमामि श्रीमदाचार्यान् विठ्ठलेशांश्च मल्लभून् ।

यत्कृपातो मयेत्याप्तिः (श्री)गोवर्धनगिरीशितुः ॥ १ ॥

अथ श्रीवल्लभाचार्यचरणाः पुष्टिमत्तनां नित्यलीलाप्रवेशाख्यस्वमार्गीयफलप्राप्त्यर्थं
तत्कारणभूतां धीजमात्मिकां तापात्मकसूक्ष्मसहैकरूपां भक्तिं वर्धयितुं तत्प्रकारनिरूपणं
प्रतिजानते यथा भक्तितरित्यादिना ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

धीजभावे दृष्टे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तिर्धीजभावरूपा प्रकर्षेण वृद्धा सर्वात्ममावाप्तम्यापन्ना स्यात्त-
थोपायः त्यागात्यागविभेदेन धरणादिरूपः पूजादिरूपश्च निरूप्यते इत्यर्थः । इह

भक्तेर्वृद्धयुपायकथनप्रतिज्ञया भक्तिसत्ता सूचिता । अतो बीजरूपा पुष्टिभक्तिः पूर्वं पुष्टि-
जीवेषु सूक्ष्मरूपेण वर्तते एवेति बोध्यम् । अन्यथा यथा भक्तिरुत्पन्ना स्यादिति प्रतिज्ञायेत ।
उत्पन्नाया एव वृद्ध्यादिभावार्हत्वात् । अतः पूर्वं पुष्टिभक्तेः सूक्ष्मरूपेण सत्ता ज्ञापिता ।
सैव पुष्टिभक्तिर्वीजभावशब्देनोच्यते । इयमेतद्वन्द्योदितप्रकारेण वृद्धा सती सर्वात्मभावा-
वस्थां प्राप्य नित्यलीलाप्रवेशरूपं फलं साधयिष्यतीति सिद्धान्तनिष्कर्षः । बीजभावे
इति । बीजरूपे भावे सूक्ष्मभक्त्यात्मके दृढे सति स्यात्, भक्तिः प्रवृद्धा स्यादित्यर्थः ।
बीजभावदार्ढ्यं कथं स्यादित्याकांक्षायामाहुः त्यागात् श्रवणकीर्तनादिति । गृहादि-
त्यागपूर्वकं भगवत्कथाश्रवणाद्बीजदार्ढ्यं भवतीत्यर्थः । गृहादेर्विषयासक्तिसम्पादकतया
भजनप्रतिबन्धकत्वेन गृहादित्यागो भजने मुख्यमङ्गम् । 'हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपं वनं
गतो यद्गरिमाश्रयेत्' इति प्रहादवाक्यात् । अत एव निबन्धे भगवदुक्तश्लोकयोरेवं
दृश्यते 'गृहं सर्वात्मना त्याज्य'मिति ।

एवं मुख्यतया पूर्वं त्यागपक्षमुक्त्वा तादृशजितेन्द्रियत्वादिगुणरहितस्य त्यागे दोषा-
धिक्याद् बीजदार्ढ्यं प्रकारान्तरमाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः
इत्यनेन ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

गृहे बीजदार्ढ्यप्रकारस्त्वित्यन्वयः । गृहे बीजदार्ढ्यप्रकारमाहुः स्थित्वा स्वध-
र्मत इत्यादिना । गृहे इति सप्तम्यन्तं देहलीदीपन्यायेनोभयत्र सम्यग्यते । स्वधर्मत
इति । वेदोक्तवर्णाश्रमधर्मत इत्यर्थः । तथा च विहितप्रकारेण गृहस्थाश्रमे स्थित्वा भक्ति-
मार्गप्रकारेण कृष्णं भजेत् । यद्यपि 'अन्तस्त्रिलो न्यास्त्वपरो गृहमेघोज्ज्वलद्वत' इति द्विती-
यस्कन्धवाक्यात् गृहाश्रमस्य फलप्रतिबन्धकत्वम्, तथापि भगवद्भजनं कुर्याणस्य न गृह-
स्थाश्रमः प्रतिबन्धकः । 'गृहेष्वाविशतां चापि पुंसां कुशलकर्मणाम् । मद्गतायातया-
मानां न बन्धाय गृहा मताः' इति भगवद्वाक्यात् । अस्मिन्वाक्ये 'कुशलकर्मणा'मित्यनेन
निषिद्धानां निवृत्तिः सूचिता । कुशलकर्मणामित्यस्य व्याख्यारूपं स्वधर्मत इति पदमाचा-
र्यवर्यैरुक्तम् । अत एव भगवता द्वितीयोज्ज्वलागात्मापि पक्षः सफलो निरूपितः 'गृहं
सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्यक्तं न शक्यते । कृष्णार्थं तद्ययुधीत कृष्णः संसारमोचकः ।'
इति । अव्यावृत्त इति । 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह'मिति वाक्याद्भगवान्
गृहस्थाश्रमनिर्वाहकं धनादिपदार्थं स्वत एव सम्पादयिष्यतीति विश्वासेन धनापजर्जनाभि-
निवेशं त्यक्त्वा श्रीकृष्णं निरन्तरं भजेदित्यर्थः । कथं भजेदित्याकांक्षायामाहुः पूजया
श्रवणादिभिरिति । पूजयेति । मन्दिरमार्जनादिरूपया परिचर्ययेत्यर्थः । श्रवणा-
दिभिरिति । श्रीमद्भागवतोक्तदशविधलीलायुक्तस्य भगवतः श्रवणादिभिरित्यर्थः । 'तस्मा-

द्वारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छतामयमिति
शुकवाक्यात् । 'दशविधलीलायुक्तस्य श्रवणादि कार्यमिति सुबोधिण्यां निर्णीतित्यात् ।
दशविधलीलास्तु भागवते प्रतिपादिता इति भागवतं श्रवणादिनिषयीकार्यमिति फलि-
तम् । एवं सति सेवां विधाय तदनवसरे भागवतश्रवणादि कार्यमिति विभागोवगन्तव्यः ।
एवं वर्तमानस्य गृहेऽपि संसारावेशाभावात् बीजदाढ्यं भवति । ततो भक्तिवर्धिष्यते
इति भावः । ननु यस्य भक्तिः सूक्ष्मावस्थारूपस्य बीजभावस्य सर्वात्मभावान्तावस्था
भवतीत्युक्तम्, कोसौ बीजभावः ? कदा कुत उत्पद्यते इति चेत् । शृणु ।
सृष्टवादौ 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्ती'ति श्रुतेरक्षरब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नानां
चिदंशानां भगवदिच्छया तिरोहितानन्दत्वेन प्राप्तजीवभावानां भगवदिच्छयैवा-
विधासम्बन्धः । ततो देहाध्यासादिस्वरूपविस्मरणान्तानि पञ्चपर्वाणि सम्पद्यन्ते ।
ततस्तेषु जीवेषु सदसद्वासनाभेदेन दैवत्वमासुरत्वं विदधाति भगवान् । तत्र दैवजीवेषु
यान् पुष्टिमार्गीयान् कर्तुमिच्छति, तेषु स्वविषयकां सूक्ष्मरूपां रतिं स्थापयति । सा
बीजभावशब्दवाच्या । 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयते' इति वाक्यात् कारणत्वेन
बीजत्वात् । सा रतिः प्रेमासक्तिव्यसनसर्वात्मभावानां बीजरूपेति बीजभावशब्देन
व्यवहियते । एवमत्यागपक्षे व्यावृत्तिराहित्येन भगवद्भजनं मुख्यः पक्षः ॥ २ ॥

तदसम्भवे गौणं पक्षमाहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

भगवत्सेवानवसरे व्यावृत्तिं कुर्वाणोपीत्यर्थः । श्रवणादाविति । 'श्रोतव्यः
कीर्तितव्यश्चेत्यत्र उक्ता ये श्रवणादयस्तैर्भजेदित्यर्थः । व्यावृत्त्यवसरे पूजाया असंभवात्
श्रवणादिमात्रमत्रोक्तम् । अव्यावृत्तस्य तूभयं संभवतीति पूजया श्रवणादिभिरित्यनेनोभय-
मुक्तम् । ततः प्रेमेत्यादि । एवं भगवन्तं भजतः प्रेमासक्तिव्यसनानि क्रमेण भवन्ति ।
सूक्ष्मभक्तिर्योजभावरूपा पूजाश्रवणादिभिः प्रवृद्धा प्रेमासक्तिव्यसनावस्थां प्राप्नोतीत्यर्थः ।
बीजं तदुच्यते इति । व्यसनावस्थायां सिद्धायां बीजभावस्य दाढ्यं संपन्नमिति बोध्यम् ।
नापि नश्यतीति । न तिरोभवतीत्यर्थः । सत्यतियोगिनोऽभावस्य तिरोभावानतिरेकात् ।
अभावास्त्यसन्मते तिरोभावानतिरिक्ता न भवन्तीति सुबोधिण्यां निर्णीतित्यात् ॥

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहकारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां पाथकृत्यमनात्मतत्त्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

प्रेमावस्थायाः कार्यलक्षणमाहुः स्नेहाद्रागविनाशः स्यादिति । आसक्तेः कार्यलक्षणमाहुः आसक्त्या स्याद्गृहारुचिरिति । गृहपदं गृहस्थानामुपलक्षणम् । अरुचिरिति । नात्रारुचिशब्देन रुच्यभावः । तस्य स्नेहाद्रागविनाशः स्यादित्यनेन पूर्वं स्नेहकार्यत्वेनोक्तत्वात् । अतोत्रारुचिशब्देन रुचिविरुद्धो भावः । विरोधार्थं नञः स्मरणात् । 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्याः पद-प्रकीर्तिता' इति वाक्यात् । स च बाधकत्वस्फूर्तिरूप इति स्वयमेव व्याचक्षते गृह-स्थानां बाधकत्वमिति । तथा च भगवदितरविषयकबाधकत्वस्फूर्तिसंपादको भाव आसक्तिरिति कार्यलक्षणमासक्तेः । आसक्तेर्लक्षणान्तरमाहुः अनात्मत्वं च भासत इति । देहस्येति शेषः । तथा च देहात्मभावनिवर्तको भगवद्भाव आसक्तिरिति लक्षणा-न्तरमासक्तेः । यदा स्याद्व्यसनमित्यादि । व्यसनमिति । विशेषेण अस्यते क्षिप्यते दूरीक्रियते अन्यसम्बन्धो येन तद्व्यसनं भगवत्यात्मभावं इति यावत् । एवं भगवत्यात्म-भावो निरुपाधिकस्नेहो व्यसनमिति फलितम् । अत एव 'प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धु-रात्मे'ति व्यसनभाववतीभिर्भगवत्यात्मत्वमभाणि । 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति श्रुतेरात्मसम्बन्धादेवान्यस्य प्रियत्वं लोके, एवं ब्रजसुन्दरीणां भगवत्सम्बन्धादेव स्वदेहादौ प्रीतिविषयत्वम् । अत एव 'त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वत' इत्युक्तं ताभिः । 'त्वदर्थं प्राणधारण'मित्याशयो विवृतः श्रीमदाचार्यवर्यैः । अतस्तादृशो निरुपधिभावो व्यसनश-ब्दार्थः । अत एतादृशे व्यसनात्मके भावे सिद्धे युक्तैव कृतार्थेति बोधयितुं यदा स्या-द्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हीति हिशब्द उक्तः । कृतार्थ इति । भग-वन्तं साक्षात्करोतीत्यर्थः । भगवन्मूर्तिं परिचरतो जातव्यसनाख्यभावस्य भगवत्साक्षात्कारो भवेत्, तदानेकप्रकारकं भगवदाज्ञादिजन्यं सुखविशेषमनुभवेद्, अतः कृतार्थता सिध्य-तीति बोध्यम् ।

एवं भगवदाविर्भावेन लीलावलोकनादिरूपं भगवत्सम्बन्धिसंयोगसुखमनुभवतोपि भगवद्विरहजन्यविलक्षणसुखानुभवादिह्यान्तः पूर्णफलप्राप्तिः, अतो द्वितीयदलानुभवार्थं साधनमाहुस्तादृशस्यापीत्यारम्य त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थकमानस इत्यन्तेन ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थकमानसः ॥ ६ ॥

तादृशस्येति । प्राप्तव्यसनभावस्येत्यर्थः । गेहस्थानं विनाशकमिति । गेहे स्थितौ हि भगवत्सेवया भगवदाविर्भावेन संयोगानुभवमिदौ न त्रियोगानुभवो भवेत्, अतः फलपूर्णतायां गृहस्थितेः प्रतियन्धकत्वादिनाशस्तोक्ता । अतो 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यत' इति संन्यामनिर्णयग्रन्थोक्तं त्यागमुपदिशन्ति त्यागं कृत्वा

यतेदिति । यतोयं विलक्षणस्यागोत एव तदर्थार्थैकमानस इति विशेषणमुक्तम् । स चासौ अर्थः तदर्थः 'पुरुषार्थरूपो भगवान्' तदर्थं तत्प्रयोजनकमेव मानस यस्येति विग्रहः । पुष्टिमार्गे हि भगवानेव पुरुषार्थः । 'त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मे'ति दशमस्कन्धे श्रीरुक्मिणीवाक्यात् । 'तावांस्तेह चतुर्विध' इत्येकादशस्कन्धे श्रीमदुद्धव प्रति भगवद्वाक्याच्च । तथा च भगवदर्थमयं त्यागो विरहे सर्वदा अन्तर्भगवत्स्फुरणार्थः । न तु 'गृह सर्वात्मना त्याज्य'मित्यनेनोक्तोय त्यागः । तत्र तु 'हित्वात्मपातं गृहमन्ध-कृप'मिति वाक्यात्पातहेनुत्वं गृहस्थितेः, अतो गृहत्याग उक्तः । स त्यागस्तु 'त्यागाच्छ्रवणकीर्तना'दित्यनेन पूर्वमुक्तः । अयं त्यागस्तु 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मत' इत्यत्रोक्तप्रकारेण वर्णाश्रमधर्मतः स्थितस्य पूजाश्रवणादिना व्यसनभावोत्पत्त्यनन्तरं विहितः । अतोऽस्मिन् त्यागे प्राप्तव्यसनभावोधिकारी । 'तादृशस्यापि सतत'मित्यत्र तादृशशब्देन 'यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे' इत्यनेन पूर्वमुक्तस्य व्यसनभाववतः परामर्शात् । अतोयं त्यागो विरहानुभवार्थ एवेति निर्धारः ।

एतादृक्त्यागकर्तुः फलमाहुः लभते सुदृढां भक्तिमिति ।

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाव्रतः ॥ ७ ॥

सर्वतोऽप्यधिकामिति । सर्वतः प्रेमासक्तिव्यसनतोधिकामित्यर्थः । परां सर्वात्मभावरूपामित्यर्थः । वियोगे हि सर्वात्मभावो भवतीति तृतीयाध्यायभाष्ये निरूपितम् । तदनापि व्यसनभावोत्पत्त्यनन्तरं कृतत्यागस्य भगवद्विरहानुभवक्लेशजन्य-भगवत्सम्पन्धात्यां सर्वत्र भगवानेव स्फुरतीति सर्वात्मभावसिद्धौ न किञ्चित् कर्तव्यमवशिष्यत इति बोध्यम् । एवं गृहस्थितिपक्षे भक्तिवृद्ध्युपायं निरूप्य 'त्यागाच्छ्रवणकीर्तना'दिति पूर्वमुपदिष्टे त्यागे बाधकाभाव साधयितुं बाधकस्वरूपनिरूपणपूर्वकं त्यागप्रकारमाहुः त्यागे इति । त्यागे बाधकभूयस्त्वमित्यादिना कामादिपदकजन्यानां बाधकानां भूयस्त्वमित्यर्थः । दुःसंसर्गादिति । 'प्रसङ्गमजर पाशमात्मनः कवयो विदु'रिति वाक्यात् । जीने हि कामादिदोषाः सदैव तिष्ठन्ति । 'मयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्थायत' स आस्ते मह पदसपत्न' इति वाक्यात् । तथा च दुःसङ्गदुरन्ताभ्यां तस्य कामादिपदकम्प्योदोषे तत्रन्यानां बाधकानां बाहुल्यं स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

अतः पर पापकहेतुकात्मादयो येन निवर्तन्ते त उपायमाहुः अतः स्थेयमिति ।

अतः स्वेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे या यथा चित्तं न दृष्यति ॥ ८ ॥

हरिस्थाने गोवर्धनादौ, तथापि तदीयैः तत्परी. मह म्येयम् । 'त एव साधुषु वृत्तो मोक्षशरमवाप्त'मिति वाक्यात् । एव गृहस्थितिगृहत्यागपक्षौ सप्रकारं निरूप्य अन्यतर-

साधनावस्थापन्नस्य पक्षद्वये अनुगतं मुख्यसाधनमाहुः अदूरे विप्रकर्षे वेति । भगवत इति शेषः । गृहस्थितिपक्षे श्रीविग्रहस्य अदूरे निकटे, त्यागपक्षे श्रीमूर्तेर्विप्रकर्षे दूरे स्थितावपि चित्तदोषो यथा न भवेत्तथा स्थेयमित्युपदेशः । 'चितः खल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतम् । गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये' इति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात्, 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो'रिति वाक्यान्तराच्च चित्तस्यैव सर्वत्र मुख्या कारणतेति तस्मिन्दोषोत्पत्तौ सर्वनाश इति चित्तस्य निर्दोषतायै दुःसङ्गवर्जनपूर्वकं सत्सङ्गादि सम्पाद्य सावधानतया स्थेयमिति भावः ॥ ८ ॥

कथं चित्तं निर्दुष्टं स्यादित्याकांक्षायां पूर्वोक्तमुपायं स्मारयन्ति सेवायां वा कथायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न क्रापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

गृहस्थितिपक्षे सेवायाम्, त्यागपक्षे कथायाम्, यस्यासक्तिर्भक्तिर्दृढा भवेत्, तस्य यावज्जीवं क्वापि दुर्देशे दुष्टकालेपि नाशो बुद्धिग्रंथरूपो न भवेत् । अन्यथा चित्तदोषे विषयध्यानात् 'ध्यायतो विषयान् पुंसः' इत्यारभ्य 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यती'त्यन्तेन निरूपितो नाशः स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

ननु कृतत्यागस्य भगवदीयसङ्गादप्येकान्ते स्थितिरेव समीचीना, भजनप्रतिबन्ध-
दुःसङ्गसंभावनाया अप्यभावादित्याकांक्षायामाहुः बाधसंभावनायां त्विति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

यद्यप्येकान्ते दुःसङ्गादिदोषो नास्ति, तथापि व्याघ्रादिभयरूपबाधसंभावना यथास्ति, तत्र वासो न इष्यते, न इष्टप्राप्त्यो, मनसश्चाद्यत्यापादकत्वेन भगवद्भजनप्रति-
बन्धकत्वादित्यर्थः । ननु सर्वरक्षको भगवान् व्याघ्रादिभ्यो भक्तान् कथं न रक्षतीत्याकां-
क्षायामाहुः हरिस्त्विति । 'रुद्धा गुहाः किमजितोज्ज्वलि नोपसन्ना'निति वाक्यात् सर्वथैव भगवान् रक्षति, तथापि तादृग्विश्वासाभावेन मनसाभयं स्यादेव, ततो भजने प्रतिबन्धो भवेत् । अतस्त्यागपक्षे हरिस्थाने श्रीगोवर्धनादौ भगवदीयैः सह स्थितिरेव श्रेयस्कारिणी । 'संसारेस्मिन्क्षणाप्यपि सत्सङ्गः शेषविनृणा'मिति भागवतवाक्यादिनि भावः । अपि च एकान्ते स्थितौ हि रक्षणार्थं भगवति सारो देवः । स च मेहविरुद्धः । हरिस्थाने भगव-
दीयैः सह मत्ते तु सोपि दोषो नास्तीति त्यागपक्षे भगवत्स्थाने भगवदीयैः सह स्थित्वा भगवद्भजनं कार्यम् । तेन च प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्ति । ततो भगवदाविर्भावः । ततो

‘शुद्धाश्च सुखिनश्चैव ब्रह्मविद्याविशारदाः । भगवत्सेवने योग्या नान्य’ इति वाक्यात् साक्षात् भगवत्सेवने अधिकारसिद्ध्यर्थं प्रथमत एव श्रवणं, कीर्तनं स्मरणमित्युक्त्वा अग्रे पादसेवनमुच्यते । अत्र तु भगवदाज्ञया श्रीमदाचार्यैरादावेव सर्वसमर्पणेन ब्रह्मसंबन्धकरणात् तेनैव सर्वदोषनिवृत्तिपूर्वकसेवाधिकारो जात इति स क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । तदुक्तं ‘ब्रह्मसंबन्धकरणात् सर्वेषां देहजीवयोः । सर्वदोषनिवृत्तिर्हि’ इति सिद्धान्तरहस्ये साधनफले एकीकृत्य सर्वसमाधानमाहुरिति । नवरत्ने चैयमेवाशङ्का समाहिता । तथा च वरुणोदयात् प्रागुत्थाय स्वयं स्नानादिकं विधाय भगवन्मन्दिरे गत्वा मन्दिरपात्रादिसंशोधनं, सिंहासनसंस्कारः, बालभोगसजीकरणं, ततः प्रबोधस्तवैः भगवद्बोधनं, शीतादिसमयोचिततूलकञ्चुकप्रावरणादि परिधाप्य, सिंहासने उपवेश्य, बालभोगं समर्प्य, शीताधिक्ये हसन्तीमुपनिधाय, स्नानसामग्रीं सुगन्धतैलतप्तोदकादि अङ्गवस्त्रशृङ्गारवेशोचितवस्त्रालङ्कारादि सर्वमुपस्थाप्य, समये जाते, बालभोगमपनीय, आचमनं मुखवस्त्रताम्बूले समर्प्य, दर्पणं प्रदश्य, तत्सामयिकशोभामवलोकयन् मङ्गलनीराजनां कुर्यात् । एवं स्नानशृङ्गारमारम्य श्रीमदाचार्यनिर्दिष्टप्रकारेण शृङ्गारभोगगोपीवल्लभगोपालराजभोगोत्थापनसन्ध्याशयनपर्यन्तं यथायथं परिचरणमेव पादसेवनमित्यर्थः । अर्चनं च पूजनम् । तद्धि पूज्ये उत्कर्षख्यापकम्, सर्वोत्कृष्ट एव पूज्यो भवतीति । प्रकृते च पूज्यो भगवान् पुरुषोत्तमः, तत्रापि श्रीयशोदोत्सङ्गलालितः, तत्रापि कोटिकन्दर्पलावण्यः श्रीगोपीजनवल्लभः, तत्रापि श्रीवल्लभाचार्यहृदयसर्वस्वरूपः, तत्र च श्रीमदाचार्यचरणानुग्रहपक्षपातेन स्वरचितशृङ्गारादिपरिष्कारप्रकाशमानं शोभातिशयविशेषमङ्गीकारसूचकमवधार्य परमोत्साहभरेण विवशतया सूर्ये दीपदानमिव धूपदीपनैवेद्यताम्बूलागुरुसारादिसुगन्धपुष्पमालादिभिरभ्यर्च्य एतादृशे स्वसर्वस्वरूपे कस्यापि दृष्टिदोषसंक्रमो मामूदिति परमप्रेम्णा नीराजनां सर्वदोषनिवृत्त्या ‘निःशेषेण राजयती’ति व्युत्पत्त्या अपूर्वशोभाप्रकाशिकां नीराजनां कुर्यादित्यर्चनम् । ततश्च परिक्रमणेन स्वात्मानमपि प्रमोदरुपरि निर्मञ्छ्य परमाणुना मया किं कर्तुं शक्यमिति परमदैन्येन दण्डवत्साष्टाङ्गं प्रणमेदिति वन्दनम् । ततो दास्यं शय्यादिरचना । तत्र चाधिशयने प्रमौ व्यजनचरणसंवाहनादि च । ततो मुकुलितनयने प्रभावनावसरं विधाय श्रीमत्प्रभुप्रसादीकृतपुष्पमालादिभिश्चर्चितः परमाह्लादपूर्णो भगवन्मन्दिराद्वहिरुत्स ‘उच्छिष्टमोजिनो दासाः’ इति वाक्यात् साक्षादधरामृतकरम्वितं बाह्याभ्यन्तरशोधकं परमसौभाग्यसंपादकं महाप्रसादं सेवकादिभ्यो विमज्ज्य सेवेत । ततश्च क्षणं विश्रम्योत्थाय यस्त्राभरणादिसेवया तदभावे तादृशैः कृतात्मनिवेदिभिः समानशीलव्यसनैर्भगवदीयैः शक्तितात्पर्यापधारणपूर्वकं श्रीभागवतसुयोधिन्त्यादिश्रवणम् । तथैव कीर्तनम् । तत्तल्लीलागोमादीनां स्मरणं च कुर्यान्नो यावदुत्थापनं दिनं येषुगीतोक्तप्रकारेण नयेत् । ततोत्थापने जाते कन्दमूलफलादि तत्तदार्तव्यं समर्पयेत् । अत्र च पुलिन्दीसौभाग्यं

संभावयेत् । ततो भगवदुत्थापनशङ्खध्वनिवेणुनादोत्यनिजनिजाहानाभिधानश्रवणोत्साह-
समुद्भूतलाङ्गलसहर्षहुङ्कारोलसितमुखीर्धनूः पुरस्कृत्य, साक्षिभिर्गोपवृन्दैरनुगीयमानचरितं
'तं गोरजश्छुरिते'त्यादि चर्ण्यमानस्वरूपं भावोद्धारिणीभिर्दृष्टिभिः श्रीमद्भजसीमन्तिनीपरितापं
परिहरन्तं गोपीद्वगुत्सवदृशं व्रजे प्रविशन्तं परिभाव्य, धेनूस्तत्तद्गोष्ठे निवेश्य, निजमन्दि-
रमलंकुर्वाणं प्रभुं वन्यपुष्पादिभिरलंकृतं पयोमोदकादिभिर्यथालब्धैर्भोगोपचारैरभ्यर्च्य,
सान्ध्यनीराजनां विधाय, क्रमेण प्रेम्णा शृङ्गारं बहुकृत्य उन्मज्जनसायन्तनवस्त्रालङ्कारादि-
भिरलंकृत्य, दुग्धफेनं समर्प्य, यथालाभमिति सर्वत्र ज्ञेयम् । 'यथालब्धोपचारकै'रिति
वाक्यात् । 'स्नाद्वन्नमुपलालित'मिति प्रकारकं शयनभोगमुपनीय, ताम्बूलमात्यादिभिरलंकृत्य,
शयननीराजनां कुर्यात् । ततश्च शय्यामधिशयिते प्रभौ नमस्कृत्य, अनवसरं विधाय,
वहिर्निःसरेत् । इदमेवोक्तं तत्त्वार्थदीपे 'एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वापि पूजये'दिति ।
ततो यथोचितं प्रसादादि संसेव्य तादृशैः श्रवणकीर्तनादि कुर्वन् परमानन्दमनुभवन्
विश्रमेदिति दास्यं दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् । यद्यपि सख्यात्मनिवेदने हि भगवदङ्गी-
कारेणैव संपद्येते, तथापि 'तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे' इत्यत्र निवेद-
नाङ्गीकारचिन्ताऽभावनिरूपणेनैव सख्यसिद्धिरपि निरूपिता । तथापि साधनदशायां
निरोधलक्षणोक्तमावनावत् तदनुकूलान्तरङ्गसेवा भावनीया । निवेदनं च ब्रह्मसंवन्ध-
समये समर्पितानां पदार्थानां यथायथं तत्रैव विनियोगः ॥ २ ॥

सर्वथा व्यावृत्तिराहित्याभावेऽपि प्रकारमाहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्ध्यानं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

हरौ सर्वदुःखहर्तरि चित्तं निधयेति व्यावृत्तिसमयेऽपि 'पानीयहारिणी यद्'दिति वत्
हरावेव चित्तं निधाय व्यावृत्तिं कुर्यादित्यर्थः । अनन्तरं च श्रवणादौ सदा यतेत् ।
इदमेवामिप्रेत्योक्तं निबन्धे 'सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदेकं यामं हरौ नये'दिति । एवं सर्वदा
भजतः फलमाहुः तत्त इति । एवं भजतः प्रथमं भगवति स्नेहः स्यात्, पूर्वोक्तो वीजमा-
वोऽङ्कुरितः स्यादित्यर्थः । ततः क्रमेणासक्तिर्भवेद्, भगवत्स्वरूपे चक्षुरागो भवेत् ।
तदाङ्कुरो द्विप्रवितो जात इति ज्ञेयम् । ततश्च क्रमेण व्यसनम् । विशेषेण व्यसन्ते तदितरे
सर्वे निषया येन, तं विना स्थातुमशक्तिरिति यावत्, तद्वयेत् । ततश्च सङ्कल्पा उत्तरोत्तरं
पल्लवस्थानीया भविष्यन्ति । एवं व्यसने जाते तद्वीजं भक्तिशास्त्रे दृढमुच्यते । यद्यस्मा-
न्नाशहेतावपि यन्न नश्यति ॥ ३ ॥

तत्र हेतुनूतं तस्य साधारणं कार्यमाहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

भगवति स्नेहे जाते गृहादौ तदितरत्र सर्वत्रैव रागो निवर्तते, स्नेहपदार्थस्यैव तथात्वात् । तत्रासक्तौ जातायां गृहादावरुचिर्भवति, तत्प्रीतिजनकं न भवतीत्यर्थः । न केवलमरुचिमात्रम्, किन्तु एते मम बाधका अनात्मीया इति बुद्धिर्जायत इत्याहुः गृहस्थानामिति । सम्बन्धमात्रे षष्ठी । गृहस्थितेषु स्त्रीपुत्रादिषु ममताविषयेषु स्पष्टम् । तदेवमासक्त्या सेवतः यदा कृष्णे फलरूपे व्यसनं तदितरसर्वविषयनिवृत्तिपूर्वकं तं विना स्थातुमशक्तिर्भवेत्, तदा कृतः सम्पादितः अर्थः यदर्थं तनुचित्तजायां प्रवृत्तः बीजदार्ढ्यरूपः पुरुषार्थो येन तादृशः स्यात् । अत एव बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढमिति पूर्वमुक्तम् । एवकारेण अन्यथा तदभावः । तत्सत्त्वेन तत्सिद्धिनिश्चयोपि हिशब्देन सूचितः । एवं बीजभावे दृढे जाते यथा द्वितीयाधिकारिणस्त्यागः श्रवणकीर्तनञ्च साधनमुक्तम्, तदेवास्यापि वक्तुं हेतुमाहुः तादृशस्यापीति । गृहादावरुचिमतोपि बाधकत्वस्फूर्तिमतोपि भगवदेकव्यसनवतोपि निरन्तरं गृहस्थितिर्विशेषेण भावनाशिका ।

अत्रायं भावः । 'स्नेहाद्रागविनाशः स्या'दित्यादिना विरागस्योक्तत्वाद् 'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुतेरवसरस्य प्राप्तत्वात् त्याग उपदिश्यत इति नानुसन्धेयम् । तस्य ज्ञानमार्गीयत्वात् । प्रकृते च पुष्टिमार्गीये बीजभावे दृढे व्यसनात्मके जाते तस्य च तं विना स्थातुमशक्तिरूपत्वात् विप्रयोग एवानुभावक इति सततं गृहस्थितौ स्वरूपासक्तस्य आसक्त्या, स्वरूपसेवां कुर्वतः, सेवारसावेशेन परमानन्दानुभवेऽस्मास्थ्याभावात् पूर्वोक्तो भावः प्रवृद्धो न स्यात्, 'भगवता सह संलाप' इत्यादि संकल्पा निद्राच्छेदादयश्च दशा न भवेयुः, क फलरूपमानसीसेवासंभावनेति विमृश्य 'त्यागं कृत्स्ने'त्युक्तं श्रीमदाचार्यरिति तादृशस्यापि सततमित्यादि पदसमभिव्याहारादवगम्यते । अन्यथा सततपदवैयर्थ्यं च । अत एव स्वमार्गीयत्यागस्वरूपमुक्तं सन्यासनिर्णये 'विरहातुमवार्थं हि परित्यागः प्रशस्यते । स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेशः सोत्र न चान्वये'ति । त्यागे स्वीयानां बन्धकलाभावे स वेशोपि न कार्य इत्याशयेन । अतो नायं वैधस्त्याग इति हृदयम् । तस्मिन् वेशस्यापि अहत्त्वात् । एतद्यथा तथा संन्यासनिर्णये विशेषेण भावनीयम् । अत एव अन्त्याधिकारिणः साधननिरूपणे 'त्यागाच्छ्रवणकीर्तना'दित्याधिक एव त्याग उक्तः ॥ ५३ ॥

प्रथमस्यापि व्यसने जाते बीजस्य दृढत्वात् तथाधिकारो जात इति तदेव साधनमाहुः त्यागं कृत्स्नेति ।

त्यागं कृत्वा यतेयस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

बाधकत्वाद्ब्रह्मादि सर्वं त्यक्त्वा स एव फलरूपमानसीसेवारूपो योर्धः पुरुषार्थः स एवार्थः प्रयोजनं तस्मिन्नेवैकं मुख्यमेकाग्रं वा मानसं मनो यस्य एतादृशः सन् श्रवणकीर्तने यो यतेत् स सर्वतोधिकां मुक्तेरप्यधिकां परां फलरूपां सुदृढां प्रभुणाप्यनपनोद्यां भक्तिं लभते । स्वमार्गीयैः सजातीयैरेव श्रवणादिकम्, न तु विजातीयैरन्यमार्गीयैर्वेति धात्वर्थेन ज्ञापितम् ॥ ६ ॥

त्यागे बाधान्तरमाशङ्क्य परिहरन्ति त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथान्नतः ॥ ७ ॥

अतः श्रेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

त्यागानन्तरं स्वमार्गीयत्यागस्वरूपाज्ञानात् सजातीयबुद्ध्या अन्यमार्गीयैः त्यागि-
भिरेव सहो भवेत्, स च दुःसंसर्ग एव, भाववैजात्यात् । तदुक्तसाधनप्रवृत्तौ मार्गीयुतो
भविष्यतीत्यर्थः । तथान्नतोपि बाधः । तैः सह सर्वत्र भिक्षया असमर्पितमक्षणेन याहि-
मुख्यमेव प्रतिदिनमुपचीयेत्, दूरतरा भाववृद्धिः । अतस्त्यागं कृत्वा हरिस्थाने श्रीगोवर्ध-
नादौ यत्र पूजाप्रवाहः स्यादित्याद्युक्तम् । तदीयैर्भगवत्संबन्धिभिस्तत्परैः सर्वत्यागपूर्वक-
सेवाश्रवणकीर्तनपरैर्दृढबीजभावैः सजातीयैः सह श्रेयम् । एतेन दुःसंसर्गदोषो निवा-
रितः । हरिस्थान इति । 'वस्त्रप्रक्षालनादिभि'रिति वान्यायथासंभवं सेवापि सूचिता ।
प्रसादलाभादन्नदोषोपि परिहृतः । स्वमार्गीयश्रवणादिसिद्धिरप्युक्ता । तथापि 'अति-
परिचयादवज्ञे'ति न्यायेन बाधमाशङ्क्य परिहरन्ति अदूरे विप्रकर्षे वेति । स्पष्टम् ।
निर्गलितार्थमाहुः, यथा चित्तं न दुष्यति तथा श्रेयमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सेवायामिति,
सेवायां वा कथायां, वा विकल्पे समुच्चये वा, यस्यासक्तिर्दृढा भवेत्, तस्य यावज्जीवं कापि
भगवत्स्थले अन्यत्र वा, सजातीयेषु इतरेषु वा, निष्ठनोपि नाशो न भवेदिनि मे मतिः ।
तेन स्वानुभवस्यैव ग्रामाण्यमुक्तम् । तथापि 'पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय' इत्याहुः 'बाध-
संभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते' इति । वस्तुतस्तु 'हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति
न संशयः' । मक्तानां सर्वदुःसहतां हरिः, अन्यथा तयात्वमेव न स्यात् । यत्र एव

भजने प्रवृत्तस्य सर्वतो रक्षामेव करिष्यति । अत्र संशयो न विधेयः । अत्र विशेषः
संन्यासनिर्णये द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

उपसंहरन्ति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्बृद्धा रतिः ॥ ११ ॥

स्पष्टम् । अथाधुनिकेभ्यः कुटुम्बव्यावृत्तिविवेकेभ्यः स्वकीयेभ्यो महाकारुणिका
वरदानमिव प्रयच्छन्त आहुः य एतदिति । सेवाश्रवणाद्यसंभवे य एतद्भक्तिवर्धिनीस्तोत्रं
सम्यगर्थवधारणपूर्वकं समधीयीत तस्यापि बीजभावरूपा स्यादिभावात्मिका रतिर्बृद्धा
स्यादित्याशीर्दानम् ॥ ११ ॥

श्रीमदाचार्यकृपया तद्वाचामर्थसङ्गतिः । प्रादुरासीन्मम स्वान्ते तन्मयेत्यं निरूपितम् ॥ १॥
न प्रौढ्या साक्षिणस्तत्र त एव प्रभवो यदि । जीवत्वादप्यथा प्रोक्तं क्षमन्तां करुणार्णवाः २
इति श्रीमद्भक्तिवर्धिनीनिवृत्तिः संपूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीवल्लभात्मजश्रीबालकृष्णकृतटीकासमेता ।

नत्वा स्वाचार्यचरणौ कृपापानं यतो हरेः ।

सृत्वा गोपीशचरणौ व्याख्यासे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

व्याख्यानरीतिरपरैर्बहुधा विभिन्ना सिद्धान्तरितिमतिरेव च नान्यथा सा ।

तत्रापि बोधविशदाशयतानुपज्ञादर्थं विशेषमभिधातुमना भवामि ॥ २ ॥

अस्याः कृतेर्मम निनोदहृदा विचारे केचित्तरे प्रतिपन्नीतया निशन्तु ।

ये तु प्रमेयगनिमेव विमानयन्ति ते भागयन्तु सदयादृदयाः प्रवीणाः ॥ ३ ॥

इह तावत् श्रीवल्लभाचार्याः स्वप्रकटितपुष्टिर्माणं साधारणकारणत्वाद्ब्रह्मसम्ब-
न्धस्य तत्कारणपूर्वमनुगृहीतानां जीवानां स्वमार्गीयादीकिरुसाधनातिशयक्रमेण व्यस-
नानासिद्धाया साक्षाद्भगवत्प्राप्तिरेकैव सर्वेषामिति ज्ञापयितुं भक्तिवर्धिनीनामानं प्रपन्नं
व्याचक्षुष्यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यादिति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्तथागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण भक्तिः पुष्टिमार्गीया स्यात् प्रवृद्धा स्वावस्थात्रयापन्ना च स्या-
 तथा उपायः साधनं निरूप्यते । विशिष्टविधानमेतत् । अयमर्थः । साधनानि तु प्रमा-
 णचतुष्टये प्रतिपादितानि, परं न तेषां यावत्स्वसाध्यविजातीयार्थहेतुतावधार्यते, तावत्प्र-
 कृतोपयोगीनि भवन्ति । अतस्तद्धेतुप्रकारक उपाय उच्यते इति । यद्वा । उक्तं च
 साधनजातं विजातीयार्थेषु तत्प्राकरणिकमिति वाक्येनेष्टार्थे विनियुज्यते । न चात्र
 प्रमाणाभावो न चार्थविरोधः । इतरथा अप्रामाणिकत्वापत्तेः । न चैवं विषयव्यवस्था
 स्यादिति वाच्यम् । तत्त्वतो विषयद्वैविध्यादेरप्यनङ्गीकारादिति । श्रीभागवतादौ उक्तान्यपि
 साधनान्यसंभावनाविपरीतभावनाभ्यां नार्थहेतवो भवन्तीति ते निवार्याधिकारिविशेषवि-
 पयतया तदुपयोगः कथ्यते इति भावः । अत एव तृतीये कपिलेन 'भक्तियोगो बहुविध'
 इत्यादिना स्वभावगुणतारतम्येन भक्तितारतम्यं व्याख्याय 'अनिमिच्छा भागवती'त्यादिना
 निर्गुणभक्तिरेव स्तूयते । यत्तु कश्चित्प्रमाणचतुष्टये पुष्टिभक्तेस्तत्साधनानां चामावाद्धि-
 जातीयसाधनव्याख्याप्रतिज्ञेत्याह । तन्न । तथा सति पुष्टिभक्तेरप्रामाणिकत्वापत्तेः ।
 प्रकृतग्रन्थसाधनविरोधात् । 'कश्चिदेव हि भक्तो हि यो मद्भक्त इतीरणात् । सर्वत्रोत्कर्ष-
 कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय' इति प्रभुवाक्यविरोधात् । 'गीतायां स्फुटमतः पुष्टिः
 प्रतिपाद्यते' इति तद्व्याख्यानं च विरुध्यते इति दिक् । ननु केयं भक्तिर्नाम । न ताव-
 दाराध्यत्वेन ज्ञानम् । तथा सति ज्ञानविशेषत्वेनाभेदप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । 'तस्मा-
 न्मद्भक्तियुक्तस्य' 'ज्ञानिनामपि सर्वेषां'मित्यादिषु भेदेनाज्ञानात् । न च श्रवणादितत्समु-
 दयाद्यन्यतमत्वम् । तस्य 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्ये'त्यनेन कारणत्वोक्तेः । नापि वा एतेन
 सेवापि भक्तिः । न च श्रद्धाविशेषः । तस्याः सङ्कल्पात्मकतया निश्चयात्मकतया
 वा तद्विन्नभक्तेर्भेदात् । अत एव गुरवः 'श्रद्धातः साधनप्रवृत्तिस्ततः फलं भक्ति'रित्याहुः ।
 एतमेव श्रद्धाभक्तयोर्भेदमादाय 'श्रद्धावन्तो न भक्तास्ते ये स्वधर्मवद्भिर्मुखाः । सेवा-
 स्वधर्मं कुर्वाणा भक्तगोष्ठीविरोचका' इति वदन्ति । यत्तु केचित् श्रद्धासहितसेवाकृति-
 र्भक्तिरिति प्राहुः । तन्न । सेवाकृतेर्भक्तिसाधकत्वम्, न तु भक्तित्वमिति सिद्धान्तात् ।
 एतेन शमादिपक्षाः प्रत्युक्ता वेदितव्याः । अत्रोच्यते । भगवति निरुपाधि प्रेम भक्ति-
 रिति । न चाप्रसिद्धिः । आत्मनि प्रसिद्धेः । न च माहात्म्यज्ञानपूर्वकत्वस्य प्रधानवा-
 क्यगतत्वादुपाधित्वं शङ्क्यम् । तस्य तत्कारणे सेवायामुपक्षीपत्वात् । अत एव माहात्म्य-
 ज्ञानं सेवायामपराधामावायोपयुज्यते, न तु भक्तिहेतुत्वेनेति श्रीमद्भक्तिकुलनाथचरणाः ।
 नन्वेवं ब्रजस्थानां कामाद्युपाधिसत्त्वेमेति चेन्न । तत्र कामामावात् । तासां जात्यनुरूप-
 भगवद्गुणवर्णनस्य तत्रैव विशदत्वात् । भक्तोचितस्वरूपनिष्ठतया वा तादृशगुणकथनस्या-
 वश्यकत्वमित्यस्य सुवचत्वाच्च । अत एव भक्ताः स्वरूपनिष्ठा एव भवन्ति । न हि तेषां
 भगवत्स्वरूपानिरिक्तं किञ्चिदङ्गनीयमस्ति । तदाहुर्गुणचरणाः । 'तदेव हि प्रमिदं भग-

वदङ्गीकारो नाम वस्तु यत्कायवाङ्मनसां भगवत्परत्वं'मिति । यद्यपि कामानुरूपा क्रिया दृश्यते, परं न कामः । आहुश्चाचार्याः 'क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते' इति । यद्यपि 'कामाद्गोप्यः,' 'कामं क्रोध'मित्यादिकथनं तदपि लोकप्रतीतिसापेक्षं चित्तासङ्गस्तवनम्, न तु साधनताबोधकमिति दिक् । तस्मान्निरुपाधिकं प्रेम भक्तिरिति । सा च द्विधा । आत्ममनोधर्मभेदात् । न चाद्यायां मानाभावः । स्वरूपेण भगवल्लीलाप्रवेशे सद्भावाभावेन तदसम्भवापत्तेः । अलौकिकसद्भावात्स्वीकारे जीवे निराकारताप्रसङ्गात् । अतो-न्यथानुपपत्तिरेवमानम् । न वा किञ्चिद्वाधकं पश्यामः । यतः अंशत्वादिवदैश्वर्यादिसमानाधिकरणो धर्मविशेषो भक्तिरिति युक्तमुत्पश्यामः । मनोधर्मरूपा तु श्रवणादिसाद्गुण्योप-कृतिमपेक्षते । यावत्तद्वृत्तिमती । तथा पुनः सामिव्यक्ता नेशते परोपकारं स्वात्मनि विना-भावविशेषावस्थायां दृष्टान्तीकृतानां भावानुरूपं करणम् । क्रिया हि परतश्चा प्रयत्नाभि-लापतो भवति यथा, साम्येवं यतः । अस्ति च नायं प्राणप्रदो धर्मो, विभिद्यन्ते यतो नानाविधा गतयः । गतिसामान्यमपि साक्षादेवेति न नियमः, किन्तु पारंपर्यतयापि, तदविरोधात् । अतो द्विधा भक्तिः । तत्राद्या विधेयताहीना वृद्धिप्रकारमपेक्षते, अत-स्तदुच्यते । ननु वक्ष्यमाणसाधनैः सर्वेषां भगवति कुतो न भक्तिर्वर्धत इति व्यभि-चारिशङ्कायामाहुः 'बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनादि'ति । परमादिसृष्टौ भगवतो रमणेच्छातो विस्फुलिङ्गन्यायेन निर्गता जीवाः । तेषां विविधगतितत्साधनानामानु-पूर्वीविशिष्टानां सत्त्वासत्त्वे भगवतैव विचारिते । तत्र ये स्वप्राप्तियोग्यतया इच्छाविषयी-कृतास्तेषु यत्तादृशेच्छाविषयत्वं स एव बीजभावो नाम । तत्राप्ययं जीवः कतिचिद्दिनानि साक्षान्मत्प्राप्तिसाधनकृद्भूत्वा ततो निवर्त्यान्यगतिसाधनकृत्स्यादिति चेद्भगवता विचारितं, तदा स बीजभावो दृढो न भवति । दृढे तु बीजभावे स्यादुक्तसाधनैः प्रवृद्धा स्यादित्यर्थः । अदृढे तु तस्मिन् भवेदिति । तदुक्तं गुरुचरणैः 'न हि पदार्थगुणदोषौ वर्णयतोपि पुरुषस्य ब्रह्मादेर्मवन्ति विधेयाः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः केचिदपि न यावद्विशिष्टेच्छाविषयताशा-लित्वं धर्मस्येति । अतो दृढे तु बीजभावे तथा स्यात् । तत्र साधनमाहुः त्यागादिति । ऐहिकपारलौकिकयावद्वस्तुनस्त्यागो भगवति स्वमार्गीयप्रकारेण सात्मनः समर्पणं । तस्मात् भगवत्प्राप्तीच्छुना प्रथमतो मार्गानुसारेण समर्पणं कर्तव्यम् । मुख्यमिदं साधनं भक्तिवृद्धौ । अत एवैकादशे भगवतोद्धयं प्रत्युक्तम् । 'दारान्सुतान्पुत्रान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् । एवं धर्ममनुप्राणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि सहायते भक्तिः कोन्योर्थोऽस्यावशिष्यत' इति । अन्यत्र च । 'ये दारागारपुत्राष्टप्राणान्वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तान् त्यक्तुमुत्तमे ।' 'मामुद्दिश्य हित्वे'ति तत्रात्यानम् । तस्मात्सर्वर्पणं भगवति कर्तव्यम् । तदुत्तरं साधनमाहुः श्रवणकीर्तनादिति । समाहारे नपुंसकत्वम् । आत्मसमर्पणानन्तरं निषण्णोक्तलक्षणप्रकारकं गुरुमाश्रित्य यद्वात्मसमर्पणं कृतं तस्य

भगवतः स्वरूपज्ञानार्थं स्वस्वरूपज्ञानार्थं भगवति स्वसम्बन्धज्ञानार्थं च भगवच्छास्त्रं श्रोतव्यम् । तेन सकलसशयनिवृत्तौ भगवति भक्तिर्दृढा भवति । तदुत्तरं श्रुतस्यार्थस्य संरक्षणार्थं सति श्रोतरि कीर्तनं कर्तव्यम् । अत्र श्रवणकीर्तनयोः समुचित्य हेतुत्वम्, न तु पार्थक्येन । न च यत्र श्रवणमेव साक्षात्कारकं तत्र व्यभिचारः । तत्र कीर्तनस्मरणजनितार्थस्य जन्मान्तरीयतया सिद्धे । भगवदनुग्रहो वा तत्र कारणम् । श्रवणादीनां हि दृष्टद्वारकत्वम् । तच्च दृष्टं फलं क्वचित्सशयनिवृत्त्यादि यथायथमवगन्तव्यम् । सशयनिवृत्तौ, (सति सम्भवे) स्मरणं विधेयम् । सति सम्भवे सेवा कार्या । श्रवणं तु लीलात्वेन कर्तव्यम्, तथा कीर्तनं च । तदुक्तं गुरुचरणैः, 'निरन्तरं भगवतः स्मरणमेव मुख्यमस्माकम्, श्रवणादिकं तु तदुपकारि, न तु स्वतन्त्रपुरुषार्थं' । भक्त्युत्पत्तौ लीलात्वेन श्रवणं तु तनुजा सेवा यथा स्वतन्त्रपुरुषार्थं इति । सेवा च चेतस्त्रयश्रवणमेव, तनुजादिकं च तद्धेतुरिति तत्त्वम् ॥ १ ॥

ननु अनधिकारिणि कथं भागवतार्थो देयः, तदधिकारित्वं च दृढबीजभाववत्त्वमेव, स च कथं ज्ञातव्यः इत्याकाङ्क्षायामाहुः सार्धेन बीजदाढ्येति ।

बीजदाढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तौ भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

उक्तबीजभावदाढ्यस्य प्रकारस्तु क्रिया तु । यस्मिन् बीजभावो दृढस्तत्क्रिया तु इयम् । यत् गृहे स्थित्वा अनुकूले गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः आत्मधर्मोयमिति ज्ञात्वा अव्यावृत्तः सन् यथा लाभसन्तुष्टः सन् कृष्णं सदानन्दं भजेत् । अनुदितमुख्यभक्तेन साधनदशापन्नेन गृहस्थाश्रमे स्थातव्यम् । तत्र स्थित्वा सन्देहमकृत्वा दृढविश्वासेन कृष्णं यथालब्धोपचारैर्भजेत् सेवेत, भज सेवायामित्यर्थकत्वात् । ननु गृहस्थाश्रमः सन्निपातरूपः कथं भगवद्भक्तिं साधयेदिति चेत्, भैवम् । 'भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्यात्' 'नैकात्म्यता मे स्पृहयन्ति किञ्चित्' 'प्राप्य पुण्यकृतालोकां नित्यादिवाक्यैर्भगवदर्थिनो गृहाश्रमेऽपि सदर्थसिद्धेः । तस्मादप्राप्तवक्ष्यमाणलक्षणभक्तिना गृहस्थाश्रमे तदुपायः कर्तव्यः । तत्राप्ययं विशेषः । गृहाश्रमावस्थानं सिद्धगृहाश्रमस्यैव, न तु सिद्धप्रणष्ट-तत्कस्यासिद्धतत्कस्य वा । तदपि भजनं स्वधर्मत्वेन कर्तव्यं न तु धर्मत्वेन । तथा सति अन्यशेषत्वेनाभक्तित्वं स्यात् । अत एव गुरुवः 'कर्माङ्गत्वेन क्रियमाणस्मरणादेः कर्माङ्गत्वमेव, अर्थात्कर्मत्वमेव, न भक्तित्वमिति । अत्र गृहस्थानविधानेन स्वगृहाधिष्ठितस्वरूपभजनपरित्यागेनान्यत्र तत्करणे भक्तिर्न भवतीति सूचितं भवति । तत्रापि भजने फलमुखमङ्गमुपदिशन्ति अव्यावृत्त इति । सर्वव्यावृत्तिं परित्यज्य कृष्णः सेव्यः । आश्रयात्मिक कालो भगवद्भक्त्यैव नेयः । सेवासमये सेवा कर्तव्या, अवशिष्टकाले श्रवणादिकं यथासम्भवं कर्तव्यम् । न तु व्यावृत्त्या कालक्षेपः क्षणमपि कर्तव्यः ।

‘निद्रया हियते नक्त’मित्यर्थः । यद्वा । व्यावृत्तिः सर्ववस्तुविषयकः सोऽयमो मनोरथः, सर्वथा तद्रहितोऽव्यावृत्तो भवेत् । सर्वेच्छां परित्यज्य निश्चितचेतसा स्वधर्मत्वेन कृष्णः सेव्यः, न तु पूज्यः । पारिभाषिकश्चायं भेदो द्रष्टव्यः । यदि अव्यावृत्तो न भवेत्, तदा भगवत्सेवनं केवलं स्वमाहात्म्येन यथासम्भव पापादि निवर्तयेत्, न तु उक्तं फल साधयेदित्यर्थः । न ह्यन्यचेतसा कृतं कृतमित्यभिमन्तव्यम् । अतो भगवदर्थिना त्रिकाल-भगवत्सेवासमये तु अवश्यमव्यावृत्तेन भवितव्यम् । तत्र कामचारः । ननु सेवा कर्तव्या, न तु पूजा । सा च कथं कथं कर्तव्या । किं स्वशरीरधर्मतत्समानधर्मत्वेनोपचर्यया, आहोस्विद्यथेच्छमागमादिरीत्या वेति सन्देहे प्राहुः पूजयेति । अत्र तद्वृणसंविज्ञानव-हुषीक्षाश्रयणादनुक्तसिद्धोपादानत्वेऽपि पूजायाः पृथगुपादानमुक्तभेदतन्त्रम् । तेन सेवा-प्राधान्येन श्रवणादिनवक विधेयमित्युक्तम् । अयमर्थः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां तु तात्रिकोपचारा उपयुक्ताः, तत्रापि यत्नेमविरोधि तन्न कर्तव्यम्, यथा नित्यं शीतोदकस्नानादि । प्रमाणबलावलोपेक्षया प्रमेयबलावलस्याधिकत्वेन स्थापितत्वात् । यथासम्भव चतुःषष्टि उपचाराः प्रत्यहं कर्तव्याः । अपरञ्च । त एवोपचारा भक्तिमार्गे तदीयत्वेन कर्तव्याः, न तु स्वीयत्वेन, धर्मवत् । तथा सति न भक्तित्वं स्यात् । भगवन्मन्त्राद्युपयोगश्चाश्रयविशेषावधारणेन कर्तव्यत्वेन व्याख्यातः । यत्तु कश्चित् पञ्चरात्रादिभगवच्छास्त्रतत्त्वानभिज्ञः पूजामार्गीया उपचारास्तत्साधनानि मन्त्रादीनीति न तानि पुष्टिमार्गे उपयुज्यन्ते, कथञ्चिदपि तदुपयोगे भिन्नमार्गीयत्वं स्यात्, अन्यथा पूजापूजाभक्तिमार्गयोरविशेषापत्तेरित्याह । तन्मतिमान्धादेव । भावविशेषात्पारिभाषिकभेदादेव तत्सिद्धेः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया अनुपरमात् । अप्रामाणिकत्वापत्तेः । ‘भगवच्छास्त्रं गीता भागवत पञ्चरात्र चे’ति सिद्धान्तग्रन्थविरोधात् । भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्चेति दिक् । यद्वा । पूजया श्रवणादिभिर्वेति गृहस्थविधुरादिभेदेन पदार्थद्वयोपदेशः । ‘अधिकारिभेदेनोपदेशा भिद्यन्ते’ इति सिद्धान्तात् ॥ २३ ॥

ननु यदि व्यावृत्तः स्याद्व्यावृत्त्यादिहानितश्चेत्यतः प्राहुः व्यावृत्तोऽपीति ।

व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासत्तिर्न्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

धीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि न दयति ।

नीचाश्रयणादिनिन्दितवृत्तिस्तु नादरणीया । अतिरिक्तवृत्त्या जीवेत । सा च दुःमाभ्या यर्हि, तदा अवश्यं व्यावृत्तो भवति, तदा हरौ भगवदर्थं श्रवणादौ चित्तं निधाय यतेत् । सर्वथा याममात्रं कालो भगवति निनियोज्यः । श्रवणादिषु त्रिषु पाल्यमानमेकमादेहासक्तं दृष्टार्थम् । अतस्तेषु यतेत् । तथापि ‘अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेषु चानितरन्त्येव मृत्यु श्रुतिपरायणा’ इति वाक्यात् भगवन्तं प्राप्स्यन्त्येव ।

अत एव तत्त्वदीपे भगवदाचार्यैरुक्तं 'सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदेकं यामं हरौ नये'दिति । एवं समर्थोसमर्थभेदेन गृहस्थविधुरादिभेदेन च दृढबीजभावत इतिकर्तव्यता व्याख्याता । इदानीमवसरप्राप्तं उक्तत्यागादिसाधनफलं निरूपयन्ति ततः प्रेमेति । ततस्त्यागादिसाधनानां यथाभावप्रकारानुष्ठानानन्तरं प्रेम भवति, निरुपाधिकः स्नेहो भवति, यथा स्वहेयोपादेयवस्तूनि भगवति तथा विनियुज्यन्ते । स्वात्मवद्भगवदुपचारकारको भावविशेषः । तत्र जाते सर्वत्रौदासीन्यं स्यात् । तदुत्तरं तादृशभाववता तथैव सेवायां क्रियमाणायामासक्तिर्भवति । अत्र तादृशानुपूर्वीविशिष्टैवासक्तिर्विधीयते । न तु स्वरूपतो भेदः । अन्यथा 'आसक्तिः प्रेमपूर्वैव, प्रेमापि हरिणा कृत'मिति विरुध्येत । आसक्तौ हि सर्वेषु अरुचिर्भवति । यथा 'चित्तं सुखेन भवते'ति । ततो यदा पुनरासक्तिरेवावस्थातो व्यसनमपि भवेत्, तदा कृतार्थः स्यात् । परा काष्ठा भक्तेः सैव यद्व्यसनम्, यथा 'तन्मनस्कास्तदालापा' इत्यादि । अवस्थाविशेष यावद्भावः कुतो न मध्ये कालादिभिरुपहन्यत इत्यत आहुः बीजमिति । भक्तिशास्त्रे बीजं बीजभावः एवोच्यते, तदपि दृढं यन्नापि नैव नश्यति, देशकालादिभिर्न तस्य नाशः । अनेकजन्मभिरपि न तस्य नाशः, किं पुनरन्यैरित्यर्थः ॥ ३, ३१ ॥

इदानीं प्रेमासक्तिकार्यं तदनुमापकमाहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

यदि भगवति स्नेहस्तदा पुनरासनदेहादिषु योनुरागश्चित्तव्यासङ्गः स नश्यति । मनः सर्वांशेन भगवदुपयुक्तं नान्यत्र सज्जते इत्यर्थः । आसक्त्या पुनर्गृहे अरुचिः, कदा पुनरिदं गच्छेद्येनाहं विमुक्तः स्याम् । गृहे इति यावदात्मीयोपलक्षणम् । सर्वं न रोचत इत्यर्थः । प्रेमासक्तयोः फलद्वयं प्रत्येकमाहुः गृहस्थानामिति । अत्र निर्धारणे पृष्ठी, तत्र हेतुबाधकत्वं गुणः । गृहस्थाः स्त्रीपुत्रादयस्तेषां बाधकत्वम्, एते सर्वथा लौकिका उत्पन्नभावनाशका इति भासते । यद्वा । सम्बन्धसामान्ये पृष्ठी । तथा च गृहस्थसम्बन्धि यद्बाधकत्वं तत्तदैव भासते, नान्यथेत्यर्थः । गृहस्थपदं प्रवृत्तिमार्गनिष्ठमानोपलक्षकमजहलक्षणयेति च सम्यक् । एषा पुनरनात्मत्वं अनात्मीयत्व वा आगमापायित्वमित्यर्थः । तद्भासते । अत्र यावत्प्रेमासक्तयोः सम्भव विरोधिर्भवतस्तत्तिरोधानं सम्भवति । उत्पन्ने तु व्यसने साधनमसाधनं वा तुल्यमित्याहुः यदा स्याद्व्यसनमिति । भगवति हृदयाकाशे सर्वांशेन प्रादुर्भूते तदानन्दसम्पत्त्या व्यसनं जायते, अतः फलान्तराभावादिहेवानुभूतफलो विशिष्टेच्छावशतो देहादि विदधन् प्रतिक्षणं जायमानाद्विनिधपरमानन्दसम्पर्काद्विगलितप्रेधान्तरविज्ञानस्त्रिगुणहीनः कृतकृत्यः कर्मनिपुटीनिहीनः परमात्मन्येव रमते ॥ ४, ५ ॥

ननु जातव्यसनावस्येन गृहे स्थेयं न वेत्याकाङ्क्षायामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

एवं भक्तेः पराकाष्ठां विधुरगृहस्थसाधनाधिकारियोग्यतापुरःसरं निरूप्य विरक्तस्य गृहाश्रमेच्छारहितस्य ब्रह्मचारिणो भगवदर्थिनो यतेश्च साधनमाहुः त्यागं कृत्वेति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

तुशब्दोधिकारिविशेषव्यावृत्त्यर्थः । य इति दुर्लभाधिकारः सूचितः । सर्वस्य लौकिकस्य त्यागं कायवाङ्मनसा कृत्वा यतेत् । यज्ञश्च प्राप्तमन्त्रस्मरणकीर्तनाराधनभगवत्सिद्धादिदर्शनादिपरायणतैव । सद्यप्रतिबन्धस्याद्यप्रतिबन्धस्य चैतन्मार्गपक्षपातिना भगवतैव निवृत्तत्वात्सुदृढां केनाप्यनपनोद्यां भक्तिं लभते । अतः भगवदधीनत्वबोधायानुवादो, न तु विधानम् । तथापि यदि अन्यशेषत्वेन लोकान्तरापेक्षया मुक्त्याद्यपेक्षां कुर्यात्, तदा उक्तस्वरूपां तां न लभते इति अनवद्यतादृशतत्प्राप्तौ अधिकारिविशेषणमाहुः तदर्थेति । भगवद्रूपो योर्यस्तदर्थ एवैको मानसे यस्य स तथा । अत्र द्वितीयार्थपदेन तद्रूपस्यैव पुरुषार्थत्वेन ज्ञानं तद्वेतुर्नान्यथेति सूचितम् । सापि भक्तिर्न मनोर्धर्मरूपा, अपि तु आत्मधर्मरूपा, तां प्राप्नुयादित्याहुः परामिति ॥ ६, ६३ ॥

एवं विशिष्याधिकारं व्याख्याय साधनं अद्यकालोद्भूतभगवन्मार्गं प्रतिबन्धकत्वाभावात् दृष्टं प्रतिबन्धकं प्रदर्श्य तन्निवृत्तिप्रकारपूर्वकं गुणाधानमाहुः त्यागे बाधकेति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

गृहत्यागे कृते भक्तेर्बाधकानि भूयांसि संभवेयुः । दुःसंसर्गो भवति, तेन भक्तिविषयेऽसम्भावना विपरीतभावना वा उत्पद्यते, द्वयं वा । तेन भक्तिमार्गीयप्रकारकाचरणाभावाद्भक्तिर्नोत्पद्यते । दुःसंसर्गो वा एकाकिनो वनितादिसङ्गः, तेन विषयावेशे भक्तेरनुद्भवः । उक्तं च भगवता 'सङ्गात्सञ्जायते काम' इत्यादि । अथवा, द्रष्टानामवैष्णवानां संसर्गाच्चैः सर्वथा भक्तिनाशो भवेत् । यद्यैव दुःसंसर्गः सर्वथा बाधकः, तथा अवैष्णवानामनीदृशानामज्ञतः अन्नमक्षयतः, अवैष्णवानां जलपानेन भक्तिर्नोत्पद्यते । अत एव घृतपराद्वरूपेण भगवता पृथ्वी प्रत्युक्त 'वैष्णवो यस्तु मोहेन पचेदन्नमनुत्तमम् । अवैष्णवाग्निना देवि तन्न भुजे यथा विषम्' । अन्यत्र च । 'वस्तु यद्वैष्णवं किञ्चिद्यदि पदयेदवैष्णवः । न तन्मस्युपयुज्येत पुष्टिं शोच रजस्वला' । तस्माद् दृष्टमेवेन प्रतिबन्धप्याप्त्या तन्निवृत्तावुपायमाहुः अतः स्थेयमिति । यत उक्तीत्या भक्तिप्रतिबन्धो

भवेत्, अतो हरिस्थाने पुरुषोत्तमस्थाने व्रजे वा श्रीरङ्गधामपुरुषोत्तमक्षेत्रद्वारावतीव-
दर्याश्रमवैङ्कटादिषु वा स्थेयम् । तत्रापि विविधाना समागमनात्साधनदशापन्नत्वाच्च
स्वस्य न सर्वैः सह स्थातव्यम्, उक्तदोषापत्तेः, किन्तु तदीयैर्भगवदीयैर्न तु कर्मिष्ठादि-
भिर्वा । तत्रापि दीक्षादिक परिगृह्य केवल व्याख्यातारः प्रतिष्ठाप्रेक्षका लोकसङ्ग्रहार्थम्,
तैर्न स्थातव्यम्, किन्तु तत्परैः कृष्णपरायणैः सेवाश्रवणकीर्तनादिना । अत्र सर्वात्मना
भगवति चित्तव्यासङ्गो मुख्य साध्यम्, तद्यथा सिध्येत्, तथा विधेयम् । तादृशस्थलेपि
तत्रैव न स्थेयम्, किन्तु दूरे दूरभिन्ने दूरसदृशे । अथाविप्रकर्षे वा । विवक्षित तात्पर्यमाहुः
यथा चित्तं न दुष्यतीति तथा विधेयम् । चित्ते दोषो बाहिर्मुख्यमभगवत्परत्वमिति
यावत्, तद्यथा न स्यात्, तथा यतनीयम् ॥ ७, ८ ॥

ननु भगवत्सेवाया अभावात्तत्साधनत्वमिति चेत्तत्राहुः सेवायां वेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षा करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

न वयं तनुजावित्तजाद्यन्यतमसेवायामेव फलत्वं श्रूयो येन यतिप्रथमानामधमत्व
स्यात्, किन्तु भगवत्प्राप्तिं तत्साधनं च भक्तिर्निरुपाधिकप्रेमात्मिकैवेति तस्यामेव
फलनान्तरीयकत्वात् । किमायातमेतावता साधनकलापमनुष्ठादृणामुत्तमादिविभेदे उक्त-
श्रद्धासाधनप्रवृत्तितारतम्यातिरिक्तं हेतुत्वेन । अतः सेवाया द्विविधायामपि गृहस्थस्य,
कथाया साम्प्रदायिकगुरुकृपाकटाक्षपूर्वकगृहीतसाम्प्रदायिकगतिना कृताया यतेर्ब्रह्मचारिणो
वा यस्य कस्यचिद्भगवदनुगृहीतस्यासक्तिर्दृढा, केनापि अनपनोद्या हर्षविषादादिनाप्यनप-
नोद्या भवेत् । ननु इदानीन्तनाना दृश्यते सेवायासक्तिः, कथं न भक्तिरुत्पद्यते इत्या-
शङ्कयामाहुः यावज्जीवमिति । भगवन्मार्गप्रेवशमारम्य यावदेहावसानमावर्तमानानामेव
श्रवणादीना दृष्टार्थत्वम्, न तु सकृत्कृतानामिति भावः । य एतादृशस्तस्य कापि देशे
काले नाशो नाम स्वरूपप्रच्युतिर्न स्यात्, यत्र कापि निन्दिते देशादौ तिष्ठेत्सर्वथा
मुक्तो भवेत्, किं पुनरुत्तमेनुकूले उक्तविधे देशादावित्याचार्याः स्वयं वदन्ति मम
मतिर्भूत सिद्धान्तः । नात्र सन्देहः कर्तव्य इति तत्त्वम् । ननु विप्रकर्षे स्थेयमित्युक्तम्,
तत्र च दुष्टैस्त्यैर्वा जन्तुभिः सर्वथा बाधः सम्भाव्यते, तत्कथं विप्रकर्षे एकान्ते
स्थेयमित्यत्राहुः बाधसम्भावनायां त्विति । तेन बाधसम्भावनं यत्र न स्यात्, तादृश
काल विमृश्य स्थेयमिति सूचितम् । वस्तुतस्तु अमायया भगवदर्थमेकान्ते वसतः
केनापि बाधो न सम्भवतीत्याहुः हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ।
एतेन 'चीराणि किं पथि न सन्ति' 'अनन्याधिन्तयन्तो मा' 'भक्तायातिप्रपन्नाय'

ननु जातव्यसनावस्थेन गृहे स्थेयं न वेत्याकाङ्क्षायामाहुः तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् ।

एवं भक्तेः पराकाष्ठां विधुरगृहस्थसाधनाधिकारियोभ्यतापुरःसरं निरूप्य विरक्तस्य गृहाश्रमेच्छारहितस्य ब्रह्मचारिणो भगवदर्थिनो यतेश्च साधनमाहुः त्यागं कृत्वेति ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां पराम् ।

तुल्यशब्दोधिकारिविशेषव्यावृत्त्यर्थः । य इति दुर्लभाधिकारः सूचितः । सर्वस्य लौकिकस्य त्यागं कायवाङ्मनसा कृत्वा यतेत् । यत्नश्च प्राप्तमन्त्रस्मरणकीर्तनाराधनमगवलिङ्गादिदर्शनादिपरायणतैव । सद्यप्रतिबन्धस्याद्यप्रतिबन्धस्य चैतन्मार्गपक्षपातिना भगवतैव निवृत्तत्वात्सुदृढां केनाप्यनपतोद्यां भक्तिं लभते । अतः भगवदधीनत्वबोधानुवादो, न तु विधानम् । तत्रापि यदि अन्यशेषत्वेन लोकान्तरापेक्षया मुक्त्याद्यपेक्षां कुर्यात्, तदा उक्तस्वरूपां तां न लभते इति अनवयतादृशतत्प्राप्तौ अधिकारिविशेषणमाहुः तदर्थेति । भगवद्रूपो योर्थस्तदर्थ एवैको मानसे यस्य स तथा । अत्र द्वितीयार्थपदेन तद्रूपस्यैव पुरुषार्थत्वेन ज्ञातं तद्धेतुर्नान्यथेति सूचितम् । सापि भक्तिर्न मनोधर्मरूपा, अपि तु आत्मधर्मरूपा, तां प्राप्नुयादित्याहुः परामिति ॥ ६, ६१ ॥

एवं विशिष्याधिकारं व्याख्याय साधनं अद्यकालदेर्भगवन्मार्गं प्रतिबन्धकत्वाभावात् दृष्टं प्रतिबन्धकं प्रदर्श्य तन्निवृत्तिप्रकारपूर्वकं गुणाधानमाहुः त्यागे बाधकेति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाव्रतः ॥ ७ ॥

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

गृहत्यागे कृते भक्तेर्बाधकानि भूयांसि संभवेयुः । दुःसंसर्गो भवति, तेन भक्ति-
नियमेऽसम्भावना निषीतभावना वा उत्पद्यते, द्वयं वा । तेन भक्तिमार्गोऽप्रकारका-
चरणामावाद्भक्तिर्नोत्पद्यते । दुःसंसर्गो वा एकाकिनो वनितादिसङ्गः, तेन विषयावेशे
भक्तेरनुद्भवः । उक्तं च भगवता 'सङ्गात्संशयते काम' इत्यादि । अथवा, दुष्टानामवै-
ष्णवानां संसर्गात्तैः सर्वथा भक्तिनाशो भवेत् । यथैव दुःसंसर्गः सर्वथा बाधकः, तथा
अवैष्णवानामनीदृशानामव्रतः अन्नभक्षणतः, अवैष्णवानां जलपानेन भक्तिर्नोत्पद्यते ।
अत एव घृतगरादरूपेण भगवता पृथ्वीं प्रत्युक्तं 'वैष्णवो यस्तु मोहेन पचेदन्नमनुत्तमम् ।
अवैष्णवाग्निना देहि तन्न भुजे यथा विपन्नम्' । अन्यत्र च । 'यस्तु यद्वैष्णवं किञ्चिदपि
परपदेदवैष्णवः । न तन्मप्युपयुज्येत पुमि श्रौच रजस्रला' । तस्माद् दृष्टमेवेन प्रतिबन्ध-
प्यास्याप तन्निवृत्तायमाहुः अतः स्थेयमिति । यत उक्तीत्या भक्तिप्रतिबन्धो

भवेत्, अतो हरिस्थाने पुरुषोत्तमस्थाने व्रजे वा श्रीरङ्गधामपुरुषोत्तमक्षेत्रद्वारावतीष-
दर्याश्रमवैष्णवादिषु वा स्वेयम् । तत्रापि विविधानां समागमनात्साधनदशापन्नत्वाच्च
स्वस्य न सर्वैः सह स्यात्तव्यम्, उक्तदोषापत्तेः, किन्तु तदीयैर्भगवदीयैर्न तु कर्मिष्ठादि-
मिवा । तत्रापि दीक्षादिकं परिगृह्य केवलं व्याख्यातारः प्रतिष्ठाप्रेक्षका लोकसङ्ग्रहार्थम्,
तैर्न स्यात्तव्यम्, किन्तु तत्परैः कृष्णपरायणैः सेवाश्रवणकीर्तनादिना । अत्र सर्वात्मना
भगवति चित्तव्यासङ्गो मुख्यं साध्यम्, तद्यथा सिध्येत्, तथा विधेयम् । तादृशस्यलेपि
तत्रैव न स्वेयम्, किन्तु दूरे दूरभिन्ने दूरसदृशे । अथाविप्रकर्षे वा । विवक्षितं तात्पर्यमाहुः
यथा चित्तं न दुष्यतीति तथा विधेयम् । चित्ते दोषो चाहिर्मुख्यमभगवत्परत्वमिति
यावत्, तद्यथा न स्यात्, तथा यतनीयम् ॥ ७, ८ ॥

ननु भगवत्सेवाया अभावात्तत्साधनत्वमिति चेत्तत्राहुः सेवायां चेति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कार्षीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसम्भावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

न वयं तनुजावित्तजाद्यन्यतमसेवायामेव फलत्वं ब्रूमो येन यतिप्रथमानामधमत्वं
स्यात्, किन्तु भगवत्प्राप्तिं तत्साधनं च भक्तिर्निरुपाधिकप्रेमात्मिकैवेति तस्यामेव
फलनान्तरीयकत्वात् । किमायातमेतावता साधनकलापमनुष्ठादृणागुत्तमादिविभेदे उक्त-
श्रद्धासाधनप्रवृत्तितारतम्यातिरिक्तं हेतुत्वेन । अतः सेवायां द्विविधायामपि गृहस्थस्य,
कथायां साम्प्रदायिकगुरुरूपकटाक्षपूर्वकगृहीतसाम्प्रदायिकगतिना कृतायां यतेर्ब्रह्मचारिणो
वा यस्य कस्यचिद्भगवदनुगृहीतस्यासक्तिर्दृढा, केनापि अनपनोद्या हर्षविषादादिनाप्यनप-
नोद्या भवेत् । ननु इदानीन्तनानां दृश्यते सेवायासक्तिः, कथं न भक्तिरुत्पद्यते इत्या-
शङ्कयामाहुः यावज्जीवमिति । भगवन्मार्गप्रेवशमारम्य यावद्देहावसानमावर्तमानानामेव
श्रवणादीनां दृष्टार्थत्वम्, न तु सकृत्कृतानामिति भावः । य एतादृशस्तस्य कापि देशे
काले नाशो नाम स्वरूपप्रच्युतिर्न स्यात्, यत्र कापि निन्दिते देशादौ तिष्ठेत्सर्वथा
मुक्तो भवेत्, किं पुनरुत्तमेनुकूले उक्तविधे देशादावित्याचार्याः स्वयं वदन्ति मम
मतिर्भूतं सिद्धान्तः । नात्र सन्देहः कर्तव्य इति तत्त्वम् । ननु निप्रकर्षे स्वेयमित्युक्तम्,
तत्र च दुष्टैरन्यैर्वा जन्तुभिः सर्वथा बाधः सम्भाव्यते, तत्कथं निप्रकर्षे एकान्ते
स्वेयमित्यत्राहुः बाधसम्भावनायां त्विति । तेन बाधसम्भावनं यत्र न स्यात्, तादृशं
स्थलं विमृश्य स्वेयमिति सूचितम् । वस्तुतस्तु अमायया भगवदर्थमेकान्ते वसतः
केनापि बाधो न सम्भवतीत्याहुः हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ।
एतेन 'चीराणि किं पथि न सन्ति' 'अनन्याधिन्तयन्तो मां' 'भक्तायानिप्रपन्नाय'

‘तथा न ते माधव तावका’ इत्यादिप्रमाणपुरःसरं सर्वथा निर्भयतया निश्चित्य श्रेयम्,
विश्वस्य भगवदर्थिनेति तत्त्वमुपदिष्टमिति ज्ञेयम् ॥ ९, १० ॥

एवं ग्रन्थमुपदिश्योपसंहरन्ति इत्येवं भगवच्छास्त्रमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढं तत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गूढा रतिः ॥ ११ ॥

इति उक्त एवमनेन प्रकारेण भगवच्छास्त्रे यद्गूढं तत्त्वं तन्निरूपितम् ।
भगवच्छास्त्रं गीता भागवतं पञ्चरात्रं चेति त्रिकम् । तत्सिद्धान्त एतावानेवेत्यर्थः ।
गूढतत्त्वमिति विशेषणेष्वयमेवार्थः । उपसंहृत्यैतत्पाठकर्तुरर्थानुसन्धानपूर्वकं पठितुरपि
फलमाहुः य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गूढा रतिः । ग्रन्थानुसन्धा-
नात्तत्प्रवृत्त्यादिकमेणोक्तं फलं सर्वथा सेत्स्यतीति भावः ॥ ११ ॥

जिज्ञासितव्यमिदमुत्तमभक्तिचित्तैः सिद्धान्तरीतिमनुसृत्य मयातियत्नात् ।

कृतं निबन्धनमसौ विबुधेषु याज्या दूष्यं वचो यदि तदा प्रथमं विभाव्यम् ॥ १ ॥

आरब्धमर्थधिषणैरनवद्यमेव व्याख्यासु कौशलकलानिपुणत्वमेव ।

तच्चेच्चिरं भवति तत्कृतकृत्यता स्यादोपालपादकमलद्वयसंनिविष्टम् ॥ २ ॥

संवत्सरे सप्तदशेतिरम्ये वर्षे शरश्रीपतिहस्तसंख्ये ।

दिने तथा श्रावणकृष्णपञ्चद्वयीकृतेसौ विवृतः प्रबन्धः ॥ ३ ॥

काहं मन्दमतिः कार्यं प्रबन्धस्तत्त्वसङ्ग्रहः ।

शिशूनां भासते रम्यं तथापि कलमापणम् ॥ ४ ॥

इति श्रीवल्लभात्मजश्रीबालकृष्णकृतभक्तिवर्धिनीटीका समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीगिरिधरकृतविवृतिसमेता ।

श्रीविठ्ठलपदाब्जत्वा सर्वाभीष्टप्रदान् स्वतः ।

रुन्देः संक्षेपतोर्यस्तु व्याख्यासे भक्तिवर्धिनीम् ॥ १ ॥

अथ श्रीवल्लभाचार्यचरणाः परमकृपालयो भगवद्भक्तेः कल्पतरुस्वभावत्वात् तत्त्वमेव
वदन्तः स्वीयानां सुमार्गीयभक्तिकल्पतरोर्योजावापमारम्य फलपरिपाकपर्यन्तं प्रवृ-
त्त्यर्थं प्रतिजानते यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

बीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

येन प्रकारेण भक्तिः प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्ता स्यात्, तत्रकारकोपायो निरूप्यत इत्यर्थः । अत्रोपायत्वाविशेषात् जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तेन क्रमेणोत्तरोत्तरं दृढ-तरतमास्त्रिप्रकारका उपायाः सन्तीति तानाहुः । तत्र प्रथमं बीजस्य दृढत्वे सत्येवाग्रे तरो-रप्यविनाशित्वं भवति, नो चेद्वातादिवशान्महानपि तरुर्नश्यत्येव । अतस्तमुपायमाहुः बीजेति । बीजभावः श्रीमदाचार्यकृतभगवन्निवेदनानन्तरं तन्मार्गानुसारेण भगवत्स्व-रूपनिष्ठा रूपः, स यदा दृढो भवति, तदा भक्तिः प्रवृद्धा स्यादिति प्रथमः । तदनन्तरं त्यागात् गृहादिसर्ववस्तुनस्त्यागे कृते सा दृढतरा स्यादिति द्वितीयः । ततः श्रवणकी-र्तनात् भगवद्गुणरूपलीलादीनां स्वदेहादिसर्वविस्मरणपूर्वकं तद्रसपरवशतया श्रवण-कीर्तने सिद्धे सा दृढतमा स्यादिति तृतीयः ॥ १ ॥

ननु दृढबीजभावः को वा तस्य दार्ढ्यं प्रकारश्च को वेत्याशंक्य पूर्वं सोद्देशं बीजदार्ढ्यप्रकारं ततो बीजभावस्वरूपं चाहुः बीजदार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

त्वन्तत्वादेतत्प्रकारप्रवृद्धभावस्य विघातकोपि वक्ष्यमाणपदार्थोस्तीत्यस्याप्रौढत्व-मुक्तं भवति । तथाचायमप्येकः प्रकारो भवतीति तं पूर्वमुद्दिश्याग्रे प्रकारमाहुः गृहेति । स्वगृह एव स्थितः सन् स्वधर्मतः जीवस्य ये वैधा वर्णाश्रमधर्मास्तेभ्योऽव्यावृत्तस्तेषु व्यावृत्तिरहितः सन् विशेषेणावृत्तिः सततं तद्धर्मेऽप्येवासक्तिपूर्वकं बाह्यायमनसां परिग्रमणं तद्रहितः पुष्करपत्रवत् तत्र स्थितोऽपि तान् लोकसंग्रहार्थं यथाकथञ्चित् कुर्वन्नपि तेष्व-सक्तः सन्, पूजया तनुवित्तजया सेवया श्रवणादिभिरष्टप्रकारैश्च कृत्वा कृष्णं सदानन्दं पुरुषोत्तमं भजेत् सेवेत । एतेन लौकिकधर्मव्यावृत्तिं विहाय पूजाश्रवणादिभगवद्धर्मेऽप्येव व्यावृत्तः स्यादित्यर्थः । अत एव श्रीभागवते 'तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विघ्नेत यावते' त्यर्थेन मर्यादामार्गीयस्य कर्माचरणमर्यादामुक्त्वा, अग्रे व्यवस्थया भक्तिमार्गीयस्यापि तामाहुः 'मत्कथाश्रवणादौ वा यावच्छ्रद्धा न जायते' इति । अतो भगवद्गोषु व्यावृत्तस्य लौकिकधर्माव्यावृत्तिर्युक्तैव । अथवा स्वधर्मतः अव्यावृत्तः अनिवृत्तः सन् । पूर्वदशायां चित्तशोधकत्वेन तेषामुपयोगात् । तदुक्तमेकादशे 'अस्मिंल्लोके वर्तमानः स्वध-र्मस्योऽनघः शुचिः । ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छये'ति ॥ २ ॥

किञ्च, न केवलं भगवद्धर्मस्थितिमात्रेणाहं कृतार्थोऽस्मि, नातः परमधिकं किञ्चिद-स्तौति मन्तव्यम्, किन्त्वग्रे धर्मिसम्बन्ध्यपि किञ्चित् कर्तव्यमेवेत्याहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यंसेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥ ३ ॥

वीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

श्रवणादौ व्यावृत्तोपि हरौ सर्वदुःखहर्तरि चित्तं यसेत् प्रयतेत । तथा कुर्वन्नपि प्रेमसेवामपि कुर्यादित्यर्थः । यद्वा । ननु 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयां' इति न्यायेन देहाध्यासवैवाधर्माः सहसा कथं त्यक्तुं शक्यन्त इत्याशङ्क्याहुः व्यावृत्तोपीति । स्वयमेषु व्यावृत्तोपि यथाविधि यावच्छक्यं तान् कुर्वन्नपि श्रवणादिषु भगवद्दर्शनेषु हरौ भगवति धर्मिणि च चित्तं यसेत् प्रयतेत । कायिकप्रवृत्त्यां तत्र व्यावृत्तायामपि याचिकमानस्यौ ते भगवत्सेव प्रयोक्तव्ये सर्वधेत्यर्थः । तावतापि कार्यं सिध्यतीत्यर्थः । एवं बीजदार्ढ्यप्रकारमुक्त्वा क्रमेण वर्धमानं पूर्णं च बीजमावमाहुः ततः प्रेम इति । ततस्तदनन्तरम् । अथवा । एवं क्रियमाणेभ्यः श्रवणादिभ्यः पूर्वं भगवद्विषयकं प्रेम उत्पद्यते, ततः क्रमेण भगवत्सासक्तिर्मवति । ततोऽग्रे व्यसनं भवति । व्यसने जाते तदेव दृढबीजभावपदवाच्यमित्याहुः बीजमिति । भक्तिशास्त्रे तदेव दृढं बीजमित्युच्यते । यद्बीजमुक्तप्रकारेण स्थितौ दृढं सत् कदापि न नश्यति ॥ ३ ॥

ननु प्रेमाद्यवस्थास्तु मानस्यो भवन्ति, ताः कथं पृथक् पृथक् ज्ञायन्त इत्याशङ्क्य तासां व्यावर्तकधर्माणाहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृह्यारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां वाद्यकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

भगवति स्नेहे उत्पन्ने तत्पूर्वं स्थितस्थेतरविषयकानुरागस्य विशेषेण नाशः स्यात् । ततो यदा भगवत्सासक्तिर्जायते, तदा गृहे गृह्यपदार्थेषु चारुचिर्मवति । तत्र स्थित-
पञ्चुकलवादिषु किञ्चिद्विशेषमाहुः गृहस्थानामिति । गृहस्थिता ये पञ्चुकलवादयस्तेषां स्वस्मिन्स्थितभगवद्भावे वाद्यकत्वमत एवानात्मत्वं च स्वस्य भासते । अयमाशयः । गृहे ये पञ्चुकलवादयस्ते सर्वे नैकजातीयभावाः, किन्तु विजातीयभावाश्चान्योन्यम् । तत्र केचन लौकिका दैहिकधर्मपराः, केचन वैष्णवा अपि नानाविधभगवद्धर्मपराश्च भवन्ति । तथा च भगवदासक्तिपूर्णानां मनसि तेषु सम्यक्स्थेनोपादेयत्वं न स्फुरति । एकेषु स्वभावविधातकृत्यनैतत्पद्मः सर्वात्मना न कर्तव्य एवेति भासते । अपरेषु वैष्णवत्वेति विजातीयभावरूपेण नैते मद्भास्य पोषकाः, किन्तु विक्षेपका इति नास्तीया भवन्त्यतः समुपेक्ष्या एवेति भासते इति । अग्निमावप्यामाहुः यदेति । यदैव कृष्णे मुदानन्दे व्यसनं तन्मोक्षयते, तदैव कृतार्थः साधितः सम्यग्गर्थः भक्तिपदार्थो येन साध्यः स्यात् । व्यसनस्वरूपं तु 'क्षणं युगशतमिव यामां येन विनाऽभवत्'

इत्यादि । व्यसनपदेन यथा द्यूतकामादिव्यसनिनः ऐहिकपारलौकिकेभ्यो लज्जामयादिकं सहसा परित्यज्य तत्तत्परतयैवेतरानुसन्धानरहिताः सन्तस्तिष्ठन्ति, तथैतेपि सर्वं परित्यज्य भगवदेकपराः सन्तस्तिष्ठन्तीति ज्ञाप्यते । परमेतावान् विशेषः, तत्र वैषयिकत्वादसद्रूपं सर्वम्, अत्र तद्रहितत्वात्परमकाष्ठापन्नं सर्वमिति । अन्यथा 'विषयाकान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरे' रित्याचार्या न वदेयुः । तथा चैवं व्यसनावस्थायां जातायामेव बीजभावस्य पूर्णं दृढत्वं स्यादित्यर्थः । एवं पुष्टिभक्तिकल्पतरोः सर्वथाऽविनाशिदृढतम-बीजभावो निरूपितः । ततोऽग्रे शाखापत्रादिस्थानीयभावानां वृद्धिरनुक्तसिद्धे-वेति हृदयम् ॥ ४,५ ॥

नन्वतिदृढत्वाद्बीजभावस्य नाशो मास्तु, परन्तु तदुत्पन्नकोमलशाखापल्लावादीनां पक्षिमृगादिकृतकृन्तनवदिहापि बीजोत्पन्नावान्तरभावनाशस्तु सम्भाव्यत एवेत्याशङ्क्य पूर्वं नाशकपदार्थमुद्दिशन्ति तादृशस्यापीति ।

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशनम् ।

त्यागं कृत्वा यसेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ।

सज्जातव्यसनस्यापि सततं गृहस्थानं गृहे स्थितिर्विनाशनं बीजोत्पन्नकोमलभावानां विधातकमित्यर्थः । एवमुद्दिश्यैतत्प्रतीकारमपि वदन्तः पूर्वोक्तभक्तिप्रवर्धकोपायेषु द्वितीयमुपायमाहुः त्यागमिति । गृहादिसकलवस्तुनस्त्यागं कृत्वा यसेत्, व्यसनदार्ढ्यप्रयत्नं कुर्यादित्यर्थः । अयं त्यागस्तु संन्यासनिर्णयोक्तभक्तिमार्गीयतुरीयाश्रमग्रहणरूपः । तत्र त्यागेपि प्रकारविशेषेण स्थितिं वदन्तस्तृतीयं भक्तिप्रवृद्ध्युपायमाहुः यस्तु तदर्थार्थैक-मानस इति । तु पुनः यः तदर्थार्थैकमानसः स भगवानेवार्थः सकलपदार्थरूपो येषां ते तदर्थः स्वतन्त्रभक्तास्तेषामप्यर्थः मुख्यः पदार्थस्तादृशभक्तैः सह मिथो गुणगा-नरूपान्तरस्मणात्मिका केवला वा विप्रयोगावस्था । तत्रैवैकं केवलं मुख्यं च मानसं यस्य तादृशः सन् यसेत्, तत्तद्भावानुभवं कुर्यात्, सः सुदृढां कालादिभिरपि चाल-यितुमप्यशक्यां सर्वतः मुक्त्यादिभ्योपि अधिकां परां परमकाष्ठापन्नां स्वतन्त्रफलरूपां भक्तिं लभते प्राप्नोति । एतेन पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्भक्तिप्रवर्धकोपायैः क्रमेणोत्तरोत्तरमधिकां सुदृढा, सर्वतोऽधिका, परा चेति त्रिविधापि भक्तिप्रवृद्धिरुक्ता । ननु 'ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधका' इत्युक्तेः कथं गुणगानस्य परमफलत्वमुच्यत इति चेत् । नैवम् । ते तु मार्यादिका एव बाधकाः, नैतन्मार्गीयाः । अन्यथा तत्रैवाग्रे 'गुणास्तु सङ्गराहित्याजीवनार्थं भवन्ति ही' रित्याचार्या न वदेयुः । न'न्यधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानि'रिति न्यायेन विरुद्धे जीवनाशा तदर्थं यद्यथोभौ सुतरां न मुक्ततराविति चेत् । न । जीवनमृते विरहजडुःखस्यानुभवासम्भवात् । अन्यथा घातपातादिनापि

जीवनमपहातुं शक्यत एवेति तथैवोक्तं स्यात् । अतो नेह तथा, यतो विरहस्य सम्यगनुभवार्थमेव परित्यागस्य बोधनमस्तीति दिक् । एवं फलपर्यन्तं भक्तिः सोपाया निरूपिता ॥ ६३ ॥

ननु सञ्जातव्यसनस्यापि यतस्त्यागमृते न फलसिद्धिस्ततोऽसंजातप्रेमाद्यवस्थ एव येनकेनापि हेतुना यथाकथञ्चित्संजातस्य ह्यादिविराग एव कथं न सर्वत्यागं कुर्याच्च तत्तदनन्तरं फलाऽवश्यंभायो भवतैवोच्यत इत्याशङ्क्याहुः त्याग इति ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

साधनदशायामेव त्यागे कृते तत्र भूयांसो बाधकाः सम्भवन्तीत्यर्थः । ननु ते किंमूलमादाय सम्भवन्तीत्याशङ्क्यामाहुः दुःसंसर्गादिति । दुष्टैः सह संसर्गेण दुष्टानां दुष्टे वा अन्ने भुक्ते बाधका उत्पद्यन्ते । अयमर्थः । सर्वं त्यक्त्वा यत्र कुत्रचि-
स्थितेनापि यतिना नैकाकिना नापि क्षुत्पिपासादितेन कथञ्चित्स्थातुं शक्यते, अपक्वद-
शापन्नत्वात्, तथा च तदर्थं दुष्टैः सङ्गे दुष्टान्नभोजने च कृते सर्वं कृतमप्यकृतप्रायं भव-
तीति तथा । तदुक्तं श्रीमदाचार्यैः संन्यासनिर्णये 'गृहादेर्बाधकत्वेने'त्यारभ्य 'अतो-
त्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावह' इत्यन्तेन । अतोस्मिन् भक्तिमार्गे साधनदशायां
परित्यागो न कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नन्वेवं च सति साधनदशापन्नैः स्वभार्यादिकृतसेवादिप्रातिकूल्यसम्भवे कुत्र कथं च
स्थेयमित्याकाङ्क्षायामाहुः अत इति ।

अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरचिप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

यतः साधनदशायां त्यागे कृते बाधकभूयस्त्वमत एव हरेर्भगवतः स्थाने निव-
न्धोक्तेषु पुरुषोत्तमादिषु व्रजादिषु वा स्थेयं स्थितिः कर्तव्येत्यर्थः । अत एव निवन्धेषु
स्वभार्यादिप्रातिकूल्येन गृहे स्थातुमशक्तस्य गृहादित्यागप्रकारमुक्तवन्तः श्रीमदाचार्याः,
'भार्यादिरनुकूलश्चेत्कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात्प्रातिकूले गृहं त्यजे'दिति ।
अयं त्यागस्तु न तुरीयाश्रमग्रहणरूपः, किन्तु गृहस्थेषु कलत्रादिषु मध्ये एकः द्वौ
पहवो वा ये एव प्रातिकूल्यं सेवादौ कुर्वन्ति, तानेव यावच्छक्यं त्यजेदित्येवंबोधकः ।
अत एव 'गृहं त्यजे'दित्यस्य विवरणं 'गृहं भार्यादिक'मित्युक्तम् । दैवात्पुनः सर्वप्रा-
तिवृत्त्ये तु सेवायनिर्वादात् स्वस्य स्थातुमशक्तेर्वा गृहमेव परित्यज्य सेवादिसामग्रीमपि
स्वमार्ग एव नीत्वा पूर्वोक्तभगवत्स्थानेषु यत्र कुत्रापि स्थितः सन् तत्परतया सेवादिकं
कुर्यादित्याशयः । एवं च ननि पूर्वोक्तत्यागनिषेधस्तु तुरीयाश्रमीणत्यागपर एव । यतस्तत्र
सेवायवलम्ब्यामम्भवेनापकत्वेन च दुःमज्ञदुष्टान्नभोजनादिकं भवत्येव । तनु सर्वथा बाधकम् ।
न एव स्थेयं तत्परतया बाधकत्वमुक्तम् । 'गर्भं न कुर्यादमतां शिशोदरनृणां

कचित् । तस्यानुगस्तमसन्धे पतत्यन्धानुगान्धव'दित्यादिभिः । दुष्टान्नस्य तु बाधकत्वमुक्तं पद्मपुराणे । 'अवैष्णवानामन्नं च पतितानां तथैव च । अनर्पितं च यद्विष्णोः श्रमांसस- दृशं विदु'रित्यादिभिः । एकदशापन्नानां तु 'ता नाविदन्मध्यनुपह्ववद्धधियः स्वमात्मान- मदस्तथेद'मित्यादिना स्वरूपनिरूपणात्स्वात्मादिसर्वानुसन्धानापगमादेव तत्तद्विप- याभावानां दुर्वासावर्गग्रहत्वमिति दिक् । एवमेपां वासस्थलमुक्त्वा स्थितौ प्रकारमाहुः तदीयैरिति । भगवदेकपरा ये भगवदीयास्तैः सह मिलित्वा तन्निकट एव अर्थात् तैः सहैव वसन् सेवाश्रवणकीर्तनादिपरतया स्थेयम् । एतेन दुःसङ्गदुष्टान्नप्रभवा दोषा निवा- रिताः । न'न्वतिपरिचयादवज्ञे'ति न्यायेन कथं सततं निकट एव स्थातुं शक्यत इत्या- शङ्का प्रकारान्तरमप्याहुः अदूरेति । वा अथवा अदूरो दूरत्वाभावः तद्वान् यो विप्रकर्षो दूरदेशस्तत्र स्थेयमित्यर्थः । अर्थात् नातिदूरे नातिनिकटे परं ततः किञ्चिद्देशव्यवधानेन स्थेयम् । मिलनादिकं तु तैः सह नित्यं सर्वथा कर्तव्यमेव । अन्यथा तदैवासुरभाव- प्रवेशः स्यात् । अदूरमिति पाठेऽदूरमिति क्रियाविशेषणम् । अग्रे पूर्ववत् । नन्वेवं चेत् किमिति व्यवधानेन स्थितिर्विध्यत इत्याशङ्क्यामाहुः यथेति । यथा यत्प्रकारकस्थितौ स्वस्थान्येषां च चित्तं कदापि न दुष्टं भवति तथा स्थेयमित्यर्थः । अत्रायं समुदायार्थः । भार्यादीनां सेवादावानुकूल्ये सति तैः सहैव सेवां कुर्वन् तैश्च कारयन्स्वगृहे स्थेयम् । उदासीनेषु तेषु सत्सु गृहे एव स्वयमेव सेवादिकं कुर्यात् । तदभावे तु तेषु प्रातिकूल्यं परित्यजेत् । सर्वप्रातिकूल्ये गृहमेव त्यक्त्वा भगवत्स्थाने स्थितः भगवदीयैर्मिलित्वा सेवा- कथादिपरतया तिष्ठेत् । अथ तत्सहवासे चेत्स्वमनसि तद्विषयकं दोषादिकमाभाति, अथवा स्थादृष्टवशात्तेषामेव मनसि स्वविषयकं तदायातीति मनसि सम्भाव्यतेभ्यः किञ्चि- दूरदेशे स्थित्वा तत्रैव सेवादिकं कुर्यात्, तदनवसरे तत्र गत्वा तैः सह श्रवणकीर्तनादि- परतया तिष्ठेदित्यर्थः सम्पन्नः । यद्वा । अदूरेति । भगवत्स्थानादेवादूरविप्रकर्षे स्थेयम् । तत्रैव स्थितौ तु अतिपरिचयाद्भगवतो भगवदीयानां वा विषयका अपराधाः सम्भवन्ति, तेन तु स्वस्य चित्तं दुष्यत्येवेत्यत आहुः यथेति । यथैव स्थिते चित्तं न दुष्यति तथैव स्थेयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु व्यसनानन्तरमपि फलदशायामेव चेद्बाधकसम्भावना, तदा मुतरामेव साध- नदशायां सेति कथं सुखेन सेवादिनिर्वाह इत्याशङ्क्यामाहुः सेवायामिति ।

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कार्पीनि मतिर्मम ॥ ९ ॥

सेवायां तनुनित्तत्रायाम् । अत्र वाशब्दः स्मरणमपि सद्भादकः । मेवाया अशक्ता- वनप्रसरे वा श्रोतृकायमात्रे साक्षापि वा मग्नित्यम्, नान्यपरतया न्यान्यमिति बोधकः । अत एवोक्तं नवरत्नप्रकाशे 'अन्यथा तदैवासुरमात्रप्रवेशः स्या'दिति । कथायां

श्रीभागवतादिश्रवणकथनादौ । अत्रे वाशब्दः श्रवणकथनयोरन्यतरेणापि कार्यसिद्धिर्भवत्येवेति सूचकः । परमुभयोरपि तत्र तत्र दृढासक्तिरपेक्षिता । ततो यावज्जीवं तस्यां स्थितायां तस्य भक्तस्य नाशस्तद्भावात् च्युतिस्तस्य भावस्य वा च्युतिः कापि । इहास्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे चाऽमुत्र च नास्त्येव इत्येव मे मतिः सम्मतिर्निश्चयात्मिका बुद्धिर्वा । तथा च सेवायां श्रवणकीर्तनयोर्वा यस्य दृढासक्तिर्भवति, तस्य तावद्भावात् च्युतिः कदापि न भवति, परमग्रे भावबुद्धिस्तु स्वभाग्योन्नतिसमये भगवतस्तद्भक्तानां च कृपया भविष्येवेति परमार्थः ॥ ९ ॥

नन्वेवं सर्वं त्यक्त्वा स्थितस्य तत्रापि चेत् कश्चनोपद्रावकः पदार्थः सम्पद्येत, तदा तेन किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः बाधेति ।

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

एकान्तेपि चेद्बाधकसम्भावना सातदा पुष्टिमार्गीयैर्ग्रहितया तत्रैव स्थित्वा भगवति भारो न देयः । अतस्तत्र तस्य वासो नेष्यते, इष्टसाधको न भवतीत्यर्थः । ननु पुनस्तत्र तत्रापि चेत्तत्सम्भवस्तदा 'स्वितो अष्टस्ततो अष्ट' इति न्यायेन कांदि-
शोकस्य तस्य का वा गतिरित्याशङ्क्यामाहुः हरिस्त्विति । यतो हरिः सर्वदुःखहर्ता, अतः सर्वतः । तस्मिन् सार्वविभक्तिकत्वात्सर्वेषां स्वीयानां सर्वेभ्यः प्रतिबन्धकेभ्यः सर्वेषु देशेषु सर्वलौकिकालौकिकोपायैः सर्वप्रकारैश्च रक्षां निःसन्दिग्धं भगवान् करिष्यत्येवेति नात्र संशयात्मभिर्भवितव्यमित्यनवयवं सर्वम् । अन्यथा 'अनन्या' इति 'न मे भक्त' इति 'मां हि पार्य' इति 'द्वि स्यापयती'त्यादीनि भगवद्रतानि विरुद्धानि च निफलीमवेयुः ॥ १० ॥

एवं भक्तिसाधनदशायामपि स्थित्यादिप्रकारमुक्त्वा उपसंहरन्त एतत्स्तोत्रपाठस्य फलमप्याहुः इतीति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढनर्तनं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद् दृढा रतिः ॥ ११ ॥

इतीति परिमयासौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं भगवद्धर्मशिक्षकं शास्त्रम्, अत एव गूढं तत्त्वं स्वरूपात्मकं यस्मिन्निति तादृशम् । स्वतत्त्वायितपुष्टिपुरुषोत्तमस्य मत्वासेन साक्षान्मन्यजनरुन्वमिति यावत् । तन्निरूपितं नितरामुक्तम् । एतन्मार्गीयो यः कोपि या एतच्छास्त्रं गम्यगर्भानुमन्थानपूर्वकं श्रीमदाचार्यचरणेषु श्रद्धानिश्वासादिपूर्वकं चाभीषीत पाठं कुर्यात्, तस्यापि भगवति रतिर्देहा म्यात् । दृढत्वं तु प्रमेणासक्तिमयसुखयोरनन्तराद्यं नियतपूर्वमावृत्तितमम् । अत्रायमाशयः । पूर्वं श्रेयोत्प-

त्यर्थं ये उपाया निरूपितास्तान्विनैवैतत्पाठमात्रेणापि भगवति प्रेम उत्पद्यते । तदन्तरं
यथोक्तरीत्या स्थितौ तदग्निमावस्थास्त्ववश्यभाविन्य एवेति परमार्थः ॥ ११ ॥
अत्र युक्तमयुक्तं वा लिखितं यन्मयाज्ञतः । तद्विडुलः कृपासिन्धुरज्ञस्य क्षम्यतां मुदा ॥ १॥
इति श्रीविठ्ठलनाथचरणैकतानश्रीव्रजभूषणात्मजश्रीगिरिधरविरचित-
भक्तिवर्धिनीविवृतिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भक्तिवर्धिनी ।

श्रीद्वारकेशविरचितप्रकाशसमेता ।

श्रीमद्वल्लभपादपद्मरजसः संस्मरणेनैव मे
ज्ञातुं सर्वमशक्यमत्र सदसद्वैवेकिकं यत्परम् ॥
ज्ञातं शक्यमसाध्यमेव नितरां साध्यं तदुक्तार्थत-
स्तद्विश्वासवलाश्रयैकनिरतो वक्तुं प्रवृत्तोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥
श्रीमदाचार्यवर्याणां चरणानुग्रहादहम् ।
तदुक्तवाक्यसन्दर्भं विमृशामि यथामति ॥ २ ॥

तत्र पूर्वं यथा भगवान्(न)न्यपूर्वाभ्यस्तादृशसोपयोगिदशाविरहादनधिकारित्वमा-
शङ्क्य तदग्निप्रयोजनसिद्ध्यर्थं साधनत्वेन त्यागात्यागहेतुकीं भक्तिं ताभ्यः प्रयच्छतीति भाव-
फलोपकारावधि तदुत्पादकबीजभावत्वेन तादृशसात्मकं स्वरूपं भावरूपत्वेनैतद्भावयनया
तत्तदन्तःस्थापितमिति ततो भक्तिस्तयाग्रे च रमणं फलमिति राक्षान्तसम्मतः पन्थाः । यद्य-
प्येतदतिरिक्तानां भक्तानां 'व्रजे गोप्यो भविष्यथे'ति वरप्राप्तत्वात्साम्प्रतमधिकारित्वं वर्तत
एव, तथापि, 'प्रथमातिक्रमे कारणाभावा'दिति न्यायेनैतत्सहकार्यत्वं एव फलदानम्,
यत् एतासामेव वरप्राप्तत्वेनात्र रमणविशिष्टाः क्षपा दत्तास्तद्व्यतिरेकेण नास्य सम्भावनमिति
नैतत्पूर्वं तासां रमणमिति भावः । अत एवाग्रे भगवदाकारणं तु तावदेतद्विषयकमेव
स्पष्टीकृतं श्रीमदाचार्यैः । तया सत्युभयोर्मगवतः प्राथमिकसंयन्ध एव बीजम्, तदाचाहा-
नम् । भक्तिधरणारविन्दरूपा । तस्या नैरन्तर्यभावेनेनावसरे प्राप्ते बीजपरिपाकदशायां फलं
इति स्थापितत्वात् । अत एव व्रताध्याये श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'मत्यागस्यागादुत्तम' इति ।
तथाप्राप्त्याधुनिकदेवीसृष्ट्युत्पन्नानां जीवानां सर्वदोषदूरीकरणार्थं तादृशसात्मकम-

जनानन्ददानार्थं च तादृक्सेवनानुकरणोपदिष्टत्वेन श्रीमदाचार्यवर्यास्तदुभयपक्षमाश्रित्य साक्षात्फलप्राप्त्यर्थं नामस्मरणानन्तरं फलपरिचयावधि साधनत्वेन भक्तिवृद्धिप्रकारं निरूपयन्ति यथेति ।

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात्तथोपायो निरूप्यते ।

वीजभावे दृढे तु स्यात्त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥ १ ॥

‘माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोप्यधिकः स्नेहो भक्ति’रिति । यत्र वरप्राप्तत्वेन पूर्वकालिनकसंस्कारकरणानन्तरमेव भक्तेः प्रक्षिप्तवीजत्वम्, तत्र स्मरणबाहुल्यादङ्कुरितत्वम्, ततस्तथात्वे पलवितत्वम्, तथैव कुसुमितत्वम्, एतावन्मात्रकं फलीकरणावधि वर्धकत्वमग्रे कृतो न स्यादित्यनुसन्धेयम् । सा प्रवृद्धा स्यादिति । प्रकृष्टेन वृद्धिः प्रतिक्षणं तादृगतिपूर्वकस्मरणबाहुल्येन । तथोपायस्तत्प्रकारकाचरणोपायो निरूप्यते, उत्तरवास्य एव विशदीक्रियत इत्यर्थः । वीजभावे दृढीकरणापेक्षकत्वम्, अन्यथा तुशब्दस्य पूर्वपक्षव्यावर्तकत्वानापत्तिः स्यात् । किञ्च, वीजभावे दृढे सत्येवाङ्कुरभावमारभ्य फलपर्यन्तं तदुद्भावनपूर्वकं वर्धकत्वम् । अन्यथा कृतोपि संस्कारो व्यर्थ एव स्यात् । अत एव ‘भावैरङ्कुरित’मित्याद्युक्त्यस्तु तादृग्वीजभावफलीकरणत्वमेवाभिव्यञ्जयन्ति । तत्र विषयव्यवस्थाभेदेन हेतुत्रयमुच्यते त्यागाच्छ्रवणकीर्तनादिति । अत्र तामसानां त्यागादेव तथात्वम् । सात्त्विकराजसानां तु श्रवणकीर्तनादिति योजनोभयत्रैव वेदितव्या । तथा सति पक्षद्वयविशिष्टविभागसमानाधिकरणत्वेन हेतुनिरूपणप्रस्तावेपि सामानाधिकरण्यात्तद्विद्यत्वं स्वीकर्तव्यम् । अत एव त्यागादिति पृथगुक्तिः, न तत्र समाहारे योजना । श्रवणकीर्तनयोस्त्वेकवद्भावत्वेन तथात्वादत्यागपक्षमाश्रित्य श्रवणकीर्तने एव हेतुत्वेन निरूपिते, नतु त्यागः । तस्माद्यथायोग्यतया हेतुनिरूपणं ज्ञेयम् । अत एव ‘श्रवणा’दित्यारभ्य ‘प्रतियातु ततो गृहा’नित्यन्तेन तद्वृद्धीकरणार्थमेव भगवता यद्यप्युक्तम्, तथापि नाद्वीकृतमेताभिः, किन्तु ‘स्वपक्ष एवादरणीय’ इति न्यायात्त्याग एव तासां दार्ढ्यसम्पादकत्वम् ॥ १ ॥

अतः परमेतावन्मात्रकं वीजदार्ढ्यमुपपाद्य तत्प्रकारमप्यग्रे प्रकाशयन्ति वीज-
दार्ढ्यप्रकारस्त्विति ।

वीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मनः ।

अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥ २ ॥

अत्र कुमारिकावस्थासाधननिरूपणत्वेन प्रथमतस्तत्प्रकारमेव प्रचारयन्ति । अनन्तुशब्देन तत्प्रकारकानिस्तिप्रकारं व्यावर्तयन्ति । तद्यथा । गृहे स्थित्वा स्वधर्मन इत्यत्र स्वत्यामा भगवान् तद्धर्मतः पशुपश्यादिकमनुभवन् तादृशसमोपश्रीणामाच-

रणं ज्ञात्वा भजेदित्यन्वयः । अथवा, यथैताः स्वस्य पूर्वं भगवद्गृहीतपुंस्त्वाख्यधर्म-
मधुना प्राप्य पूर्वकालीनोपदेशजनितसंस्कारस्मरणपूर्वकं तद्भजनं कुर्वन्ति, तथैतन्मा-
गीया अपि 'स्वधर्मत' इति नामस्मरणपूर्वकसंस्काररूपवरणप्राप्तौ तदनुकरणत्वेनैतद्भजनं
कुर्वन्तित्याशयेन श्रीमदाचार्यवर्या आहुः स्वधर्मत इति । एतत्प्रकारानुसारेण
स्वयमव्यावृत्तः सर्वदा । व्यावृत्तिर्व्यवहारः । स तु सन्निपातः, तद्रहितः सन् कृष्णं
पालात्मकं सदानन्दवाचकं पूजया श्रवणादिभिरित्यत्र, तथा पुष्टिमार्गीयया
'धन्यास्त्वि'ति वाक्यपट्टनिरूपितया, तथा श्रवणादिनवप्रकारकभक्तिभिरपि तत्तद्भावस-
माश्रितमेव भजेत्सेवनं कुर्यात्, तदप्यान्तरिकम्, नतु बाह्यमित्यर्थः । अथवा । तासां
कामरूपाणि वस्त्राणि गृहीत्वा पूर्वं नीपमारुह्य पश्चात्तत्रैव दानत्वेन तासु यथा
भगवत्पूजनत्वम्, तथैवाग्रे स्वातिप्रियोत्तरीयकल्पितासनदानत्वेन तागिरपि भगवान्
पूजित इति लक्ष्यते । अत एव 'तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वर' इत्यत्र तच्छब्दपरामर्शस्यैव
तदुद्घाटकत्वमेतत्प्रकारकाचरणं कर्तव्यमित्यर्थः । सर्वदा भावनीय इति संक्षेपः ।
अतएव व्रतचर्यायां 'प्राग्जन्मपुरुषत्वाख्यधर्मा अपि वयस्यतां । प्राप्ता ये तैः सहागच्छन्
संवन्धं सूचयन् हरि'रित्यत्र श्रीमत्प्रभुगिस्तथैवोक्तमिति प्राथमिकसंवन्धस्यैव बीजभावत्वम् ।
ननु ते तु ऋपयो मननशीला मध्वद्रष्टारः सर्वात्मना भगवदुक्तसाधनकरणत्वेनैव
प्रत्यहं गृहस्थितमेवावृत्य तदाज्ञापालनपूर्वकं भजनं कुर्वन्ति, अयं तु प्राकृतः, कथं
तत्साधनाचरणं कर्तुं शक्यत इत्याहुः व्यावृत्तोपीति ।

व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत्सदा ।

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥.३ ॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ।

वस्तुतस्त्ययमप्येको बीजदार्ढ्यप्रकारान्तरः, तस्मात्स्वयं व्यावृत्तोपि संसारासक्तः
सन्नपि हरौ सर्वदुःखहरणशीले भगवति गजराजप्राम्ताविकनाद्वक्पराकमानुस्मरणपूर्वकं
चित्तं संस्थाप्येति शेषः । सदेति कालापरिच्छेदकत्वेनैव श्रवणादिषु नवप्रकारकभक्तिषु
तद्बुद्धिप्रकारस्फूर्त्या यतेत् । तद्विषयकं यत्नं कुर्यादित्येतत्प्रकारेणापि सा प्रवृद्धा सादिति
पूर्वेणान्वयः । ननु पूर्वोक्तप्रकाराचरणेनाग्रे किं साधितमिति प्रेमादीनां प्राप्तिमपि सूचयन्ति
ततः प्रेमेति । ततः तद्बुद्ध्यनन्तरं पूर्वोक्ताधिकरणक एव तथात्वेन पठ्यरचनारूपं प्रेमोत्प-
पते, येन भक्तिवर्ती प्रत्यहं प्रतिक्षणं सिम्बनविषयीक्रियते । तथा आभक्तिर्भावनिशेषः । स तु
पुष्पागमरूपः । अत्र 'शायार्थस्य परिज्ञानात् भावस्य कलिका भवे'दिति वाक्योक्तोर्थो-
नुमन्धेयः । तथा सत्येतत्प्रकारकामक्तेः प्रेमोत्तरभावित्वं युक्तमेव । अत एव श्रीमदा-
चार्यैरपि तथैवोक्तम् । 'आभक्तिः प्रेमपूर्वकं प्रेमापि हरिणा कृत'मिति । तथा व्यसनं
च येन विना क्षणमपि म्यातुं न शक्यते, तच्च बीजादारम्य पलायिकावधि

सर्वत्र भावनीयम् । एवं यदा भवेत्तदा न काप्यनुपपत्तिः । अथवा । अत्र चकारः समु-
च्चयार्थकः । तथा सति प्राथमिकसंबन्धो बीजभावः । तस्मात्स्वभावतो वृद्धिं प्राप्ता भक्ति-
र्वेली, तदुद्धृतं प्रेम पलवस्थानापन्नम्, तज्जनितासक्तिः पुष्पागमः । ततो व्यसनं च फलत्वेन
स्वरूपैकनिष्ठत्वम् । एतेषां बीजत्वजातिविशिष्टसमानाधिकरणत्वेनैकजातीयत्वम् । तथा
सति मूलदृढीकरणत्वेनैव सर्वत्र तथात्वमिति भावनीयम् । तदेवाग्रे निरूप्यते बीजं तदु-
च्यते, शास्त्रे भगवच्छास्त्रे, श्रीभागवतगीतानारदपञ्चरात्रादावपि, यद् दृढं नापि नश्यति,
तत्तु प्राथमिकसंबन्धकालीनमित्यध्यवसेयम् ।

अतः परं प्रेमासक्तिभ्यां यज्जातं तदाहुः स्नेहादिति ।

स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः ॥ ४ ॥

गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते ।

यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥ ५ ॥

तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकम् ।

त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥ ६ ॥

लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोप्यधिकां पराम् ।

त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात्तथाज्ञतः ॥ ७ ॥

अतः स्वेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः ।

अदूरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्यति ॥ ८ ॥

सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ।

यावज्जीवं तस्य नाशो न कापीति मतिर्मम ॥ ९ ॥

बाधसंभावनायां तु नैकान्ते वास इष्यते ।

हरिस्तु सर्वतो रक्षां करिष्यति न संशयः ॥ १० ॥

अत्र स्नेहपदेन भक्तिरुच्यते । तत्र यात्वर्थः सेवा, प्रत्ययार्थः 'प्रेमे'ति । तेन रागवि-
नाशः स्यात्, भगवत्स्वरूपातिरिक्तवस्तुमात्रेषु यो रागः अनुरज्जनं तस्य विशेषेण नश्वरत्वेन
नाशः अप्रतीतिः स्यात् । तथा आसक्त्यापि गृहारुचिः स्यात् । तत्र 'न गृहं गृहमित्याहु-
र्गृहिणी गृहमुच्यते' इति वाक्यात्तादृशासक्त्या परिग्रहाद्यरुचिस्तूचिततरा । अथवा ।
नैते आत्मसंबन्धिनः, किन्तु देहादीनाम्, प्रत्युत तादृशभावनिरतस्यालौकिकभावविघातका
एव, नतु साधकाः, इतोपि तदनासक्तौ तस्य न किमपि बाधकम्, प्रत्युत तमात्ये
तथात्वमिति । अग्रिमवाक्ये तथैव निरूप्यते गृहस्थानां बाधकत्वमिति । भगवद्वि-
षयकमंस्कृतानुगृह्यकर्तृणां तु स्त्रीपुत्रादिष्वनात्मत्वं भासते एव । चकाराद्बाधकत्वमपि ।
तथा मतिं तत्पक्षो न विधेय इति तात्पर्यार्थः । अन्यथा व्यसनमाववत्वानुपपत्तिः
भ्यान् । अतस्तस्येवाग्रे सर्वत्र साधकत्वेनाधिकारी विपरीतयते यदा स्यादिति ।

यस्मिन्काले कृष्णे फलात्मके पद्मैश्वर्यसम्पन्ने भगवति व्यसनं तदेकनिष्ठत्वं पूर्वो-
क्तविधिना स्यात्तदैव कृतार्थः स्यात्, नात्र सन्देहः कार्य इति सिद्धम् । हिशब्दस्तु प्रसि-
द्धावेव । तथा सति व्यसनं वरणकालीनमेवामिव्यज्यते । अत एवाग्रे तादृशस्यापि व्यसन-
भावप्राप्तस्य सततं निरन्तरं गेहस्थानं गृहस्थितिर्विनाशकं विशेषेणोक्तसंस्कारविधातिकेति
यावत् । अतस्त्यागपक्षमप्याश्रित्य तत्प्राप्तिप्रकारमाहुः त्यागं कृत्वेति । यत्तु पर-
मकृपाशीलः सर्वात्मना निरुद्धः सन्, अत एव तदर्थार्थिकमानस इति विधेयविशेषणम् ।
तत्र भगवतो योर्थः प्रयोजनं तदर्थमेव तन्निष्ठमेकं मानसं यस्य । अथवा । भगवदर्थमेव
यत्प्रयोजनं तत्रैव मानसिकी प्रवृत्तिर्यस्येति त्यागसामुख्यम् । अत एवात्र तुशब्दस्तूत्क-
र्षाधायकः । तद्यथा । ब्रजसीमन्तिन्योन्यपूर्वाः सर्वथा त्यक्तुमशक्यानित्येतादृशानपि पदार्था-
स्त्यक्त्वा बीजभावरूपां भक्तिम्, तथैवाग्रे स्वरूपदर्शनस्पर्शनभाषणमिलनादिकमेतासां
जातमिति, तथात्रापि य इति सामान्यनिर्देशात् कोपि तदर्थार्थिकमानसः पूर्वोक्ताचरण-
शीलस्तादृशसक्तिभरेण गृहादित्यागं कृत्वा यतेत्, भगवत्प्राप्तिविषयकमेव यत्नं
कुर्यात्, स पूर्वोक्तसामानाधिकरण्येनैव सुदृढां स्नेहरूपाम्, तत्रापि सर्वतोप्यधिकां
नवप्रकारकमक्षयपेक्षयोत्कृष्टत्वेन तादृक्प्रकारकाम् । अत एव 'सुदृढः सर्वतोधिकः
स्नेहो भक्तिरिति लक्षणत्वेन प्राप्तम्, अत एव परामुत्कृष्टाम्, यतः साक्षाद्भगवच्चरणार-
विन्दानुग्रहनिष्ठैकशीला तां लभते, प्राप्नोति, तत्कृताचरणं करोतीत्यर्थः । तथापि त्याग-
क्रियानौचित्यमेवाद्याग्रे तद्विषयकयाधमाहुः त्यागे बाधकभूयस्त्वमिति । अत्र
साधनदशापन्नत्वेनाधुनिकजीवानां तदपेक्षया न्यूनत्वम्, 'संलग्न्य सर्वविषयांस्तव-
पादमूलमिति प्रकारस्य तत्रैव सिद्धत्वाद्ब्रह्मज्ञानां तथाकरणे बाधकयाहुष्यमेव । तत्र
हेतुद्वयं निरूप्यते दुःसंसर्गात्तथाग्रतः । स्वापेक्षया विरुद्धधर्माचरणशीला एव
दुष्टाः । तेषां संसर्गात्सद्वासकरणत्वात्स्यस्य तदुपाजितान्नमक्षणाद्वा तथात्वम् । यत एव
बाधकापत्तिस्तत्र एवाग्रे स्थितिप्रकारः प्रकाश्यते । अतः स्वेयमिति । अस्मात्कारणादेव
तद्रहिते देशे हरिस्थाने सर्वदुःखहरणशीलस्य तत्तर्हीलान्माने तदीयैर्भगवत्परैर्भगवदीयैः
सह स्वेयम् । अथवा । भगवदुपदिष्टस्थाने घृन्दावनादीं स्थितिः कर्तव्या । तत्र तात्तुः सह
वासकरणे पूर्वोक्तहेतुद्वयप्रतिबन्धोत्पादकानामनवसरपराहतत्वात् । तत्रापि अदूरे विप्र-
कर्षे चेति । ययोपक्रमे प्रकारद्वयं तपोसंश्लेषे तथात्वं बोध्यते । अत्यागपक्षे तावददूरत्वेनैव
स्थितिः कर्तव्या, त्यागपक्षे तु विप्रकर्षेर्नैव विजाना । अत एव श्रीमदाचार्यैरपि पूर्वोक्तव्य-
यस्यापूर्वकत्वात्तद्वयमुक्तम् । अथवा । अदूर इति वाक्यद्वयं प्रतिपक्षे भिन्नतया योजनीयम् ।
एतत्प्रकारेणैव तत्र स्वेयमित्यग्रे सूच्यते । यथा वित्तं न दुष्यति । एतत्प्रकारक-
स्थितौ च वित्तं न दुषितं भवतीत्यर्थः । अतः परं पूर्वोक्तस्य सावधमगच्छतीत्युक्त्यापि
निश्चितेन व्ययस्यापूर्वकं साधनद्वयमुच्यते । 'मेवमां वा कथां ये'त्युक्ती यथावता-

सुरोधेनासपूर्वाणां सेवायामिति धात्वर्थस्यानुकूलत्वेन भगवद्भजन एवासक्तिः । सपूर्वाणां तु भगवद्गुणानुवादत्वेन कथायामेव सा । 'तव कथामृतमि'त्यादिवाक्येषु तथा निरूपितत्वात् । उभयत्र वाशब्दो विकल्पत्वेन तन्मात्रकं बोधयति, अन्यथा एकेनैव तेन चारितार्थ्ये सति द्वित्वनिरूपणत्वानतिप्रयोजनत्वात् । अतः श्रीमदाचार्यवर्याः स्वकीयान्प्रति निरूपधिकरुणावत्त्वेन स्वानुभवपूर्वकोभयपक्षीयासक्तिर्निरोधस्तं फलत्वेन प्रतिपादयन्ति सेवायां वा कथायां वेति । अनेन सेवाकथयोः स्वरूपात्मकत्वं सूचितम् । आसक्तिप्रमन्यायेन तयोक्तिः । अथवा विकल्पत्वेन यस्येति सामान्यनिर्देशात्परमभाग्यवतस्तत्कृताचरणशीलस्य आसक्तिर्निरोधे दृढ इति प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकत्वेन संभवेत्तस्य यावज्जीवं शरीरस्थितिपर्यन्तं पूर्वोक्तरीत्या नाशः कापि कस्मिन्नपि देशे समये वा न दृश्यत इति शेषः । 'स्वानुभूत-प्रकारज्ञापनाय मे मतिरि'त्युक्तवन्तः । अतः परमेतत्प्रकारकाचरणकर्तुः कदापि स्थितिपक्षे बाधसंभावनायां जातायामपि स्वबुद्धान्यत्रैव मया स्थेयमिति पक्षो निराक्रियते । बाधसंभावनायां तु एकान्ते बाधो नोचितः । वैराग्यवशान्महारण्यादौ स्थितिर्न कर्तव्या । किन्तु यत्र साक्षाद्भगवदाविर्भावः स्वहृदये स्वानुभूतो भवति, तत्रैव स्थेयमित्येकान्तपदतात्पर्यम् । अत एव नेष्यते नेच्छाविषयीक्रियते । कुतस्तत्र हेतुरुच्यते हरिस्त्विति । यथा व्रजरक्षाः सर्वतो भगवता रक्षिताः, 'विषजलाप्यया'दितिवाक्य-पट्टकथनात्, तथात्मविषयिणी या रक्षा तां सर्वतः पूर्वोक्तदुष्टसमूहादपि करिष्यत्येव । अत्रापि स्वमत्यैवोक्तं न संशय इति । संशयः सर्वथा न कर्तव्य इत्यर्थः । हरिस्त्वस्यान्यथानुपपत्त्यैव तथा निश्चीयते । तुशब्दस्यापि तथैवोद्घाटकत्वम् ॥

अतः परमुपसंहरन्ति इत्येवमिति ।

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ।

य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्गूढा रतिः ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण भगवच्छास्त्रं श्रीभागवतभगवद्वाक्यनारदपञ्चरात्रादिकं तत्तु भगवत्कथितमुपदिष्टमपि गूढत्वेन यत्तत्त्वं 'एवं मदर्थोज्झितलोकवेदे'त्यत्र यथोक्तं तन्मया तदुक्तप्रकारेणैव निरूपितम् । ब्रह्मसंवन्धकरणादित्याद्याज्ञाविषयत्वात् । एतदध्ययनकर्तृणामपि पूर्वोक्तसिद्धिरित्याशयेनोच्यते य एतत्समधीयीतेति । य इति सामान्योक्त्या कोप्येतत्प्रतिगतभाग्यशीलः परमादरेणार्थानुसन्धानपूर्वकं तदुभयाचरणकर्तृत्वेनैतदध्ययनं करोतीति । तत्रापि नियमनैयत्येन सम्यक्त्वम् । तेन तस्यापि दृढा रतिर्भगवद्विषयको भावः स सुदृढः सादित्यलं विस्तरेण ॥

श्रीमदाचार्यचरणानुग्रहादेव निर्णयः । कृतस्तदुक्तवाक्यानां सुज्ञानां तोषसिद्धये ॥ १ ॥

इति श्रीद्वारकेशविरचितभक्तिवर्धिनीप्रकाशः ।

EDITORS' NOTE.

भक्तिवर्धिनी is the twelfth of the Sixteen Sacred Books of श्रीमद्भक्त्यार्य. It is the foundation of भक्तिमार्ग, and it clearly shows the means by which भक्ति towards God may be increased and strengthened. Nothing is said here about the मुख्य अधिकारी, for his अधिकारबल is strong enough to lead him to final realisation, the मध्यम अधिकारी has to resort to त्याग and भवणकीर्तन after his बीजभाव i. e. love towards God, which is produced only by His grace has been strengthened into आसक्ति and व्यसन. Such a व्यसनी, who cannot live without God, should leave worldly surroundings, and realise His separation unobstructed. Such a भक्त is referred to in निरोध. उक्षण and his state is described in महता कृपया....अध्यासोपि सिध्यति. It is for such a भक्त, that in सन्यासनिर्णय it is said विरहानुभवार्थं तु परित्यागो प्रवसते. His साधन is nothing else but भावो भावनया सिद्धः. For the हीन अधिकारी—and almost all the people of the modern times should be included in this category—the method of strengthening the बीजभाव i. e., the divine love which is the gift of His Grace, is as follows —He must stay in रहस्याश्रम, observe वर्णाश्रमधर्म, give up worldly pursuits and worship कृष्ण by पूजा, भवण &c. Even if he cannot give up worldly pursuits on account of poverty &c., he must concentrate his mind in हृदि, the remover of all pains, and always try for भवण &c., till the बीज germinates, and प्रेम, आसक्ति and व्यसन are produced. The test of divine love is सत्परायणता, the test of व्यसन is the inability to live without Divine Presence, तद्दिना स्यादनुमयः. Even such a व्यसनी or विरहातुर should not constantly stay at home, because it is a prison, full of many fetters.

The त्याग stated above is not easy; it is full of obstacles due to दुःखसंग and दुष्टम. Hence it is better to stay in a हरिस्थान, in the company of भक्त, who are wholly engrossed in serving the Lord. There also the aspirant should stay near or distant, in such a way that his वित्त is not spoiled. श्रीमद्भक्त्यार्य says that he who is wholly engrossed in सेवा or कृपा till his life will never perish.

If one is really anxious to go to God, he will learn much from this ग्रन्थ. The fourteen commentaries that we have been able to collect and publish show the various aspects from which we can look at it. Of each of the first eight commentaries we had three to five copies, and from the ninth we had only one copy of each. Of श्रीकल्याणरायजी's commentary we had got a mss. written by his illustrious son श्रीहरिरायजी, of श्रीगुरुदेवरायजी's we had a mss. corrected by himself in his own handwriting, and of 10, 11, 12 and 13, we had the original mss. written by the authors themselves.

A large collection of these commentaries we got from Pandit Gattulala's Library, and we are grateful to the departed Pandit for his vast and varied collection of mss. Some mss. we were able to get from the Bhandarkar Research Institute, for which we are thankful to Dr. S. K. Belvalkar. Shri Vallabhalalji, son of Shri Devkinandanji also gave us some mss. and we acknowledge our gratefulness to him. Lastly, some important original mss. Mr. Telivala was able to collect while on tour at श्रीनाथद्वार, कोटा, कांकरोली &c.

We note with pleasure the help that we have received in the preparation of press-copies of some of these mss. from Messrs. Gopaldas Jhalani, B. A., of Ujjain, Dhirajlal Kashinath Pandya of Anand, Chandulal C. Shah, Bechardas Maganlal and Purushottamdas Tribhuvandas of Nadiad. This work is printed from the funds supplied by निखिलसिंह गोस्वामी श्रीजीवनलालजी of पोरबंदर and his son श्रीरणडोडलालजी and our sincere thanks are due to them.

With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love at the Lotus Feet of Lord Shri Krishna.

BOMBAY,
March 1921. }

MULACHANDRA T. TELIVALA
DHIRAJLAL V. SANKALIA.

मुद्रितपुस्तकानि ।

१ सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
२ निरोधलक्षणम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
३ संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः ।	रु. १- ०-०
४ { जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । विवरणत्रयम् । }	रु. १- ०-०
५ श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
६ तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । जयगोपालभट्टकृतम् ।	रु. १- ०-०
७ शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविठलेश्वरप्रकटितम् ।	रु. २- ८-०
८ श्रीमधुराष्टकम् । पञ्चविवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
९ { प्रेमामृतम् श्रीविठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् । }	रु. ०- ८-०
१० वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १- ०-०
११ भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २- ०-०
१२ त्रिविधनामावली टीकासमेता ।	रु. १- ४-०
१३ श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २- ०-०
14 Discuss how far S'ankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma Sūtras (Zala Vedanta prize Essay)	Rs 1 0 0

प्रापणस्थानम्—

१. सुनीलाल बुकसेलर, बडामदिर भूलेधर, मुंबई.
२. नडीयाद पुष्टिमार्गीय पुस्तकालय, नडीयाद.
३. पंडित मुख्याजी गोकुलदासजी,
श्रीविठलनाथ पाठशाला, काठा, राजपुताना.
४. पंडित गद्दालालानी पाठशाला, केचिद्वलन्दीट भूलेधर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Deod Nledge at the Nirnaya nagar Press
23 Kolbhat Lane, Bombay

Published by Mohanlal Tuladhar Tuladhar B. A. L. I. 1, Vakil High Court
Kalkar Building, C. I. Tank Road (Girgaon, Bombay)

श्रीमद्वल्लभार्यचरणंप्रणीतं

सेवाफलम् ।

द्वादशविवरणसमेतम् ।

१२५५ से

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
१ श्रीमदाचार्यचरणानाम्, मुखपृष्ठम्		७ श्रीपुरपोत्तमानाम्...	२७
२ श्रीकल्याणरायानाम् ...	१	८ तदनुसारिणाम् ...	३५
३ चचाश्रीगोपेशानाम् ...	५	९ लालूभट्टानाम् ...	३९
४ श्रीदेवकीनन्दनानाम्...	१२	१० जयगोपालभट्टानाम्...	४८
५ श्रीहरिधनचरणानाम्...	१६	११ लक्ष्मणभट्टानाम् ...	९०
६ श्रीवल्लभानाम् ...	२३	१२ केषाञ्चित् ...	९४

श्रीदामपुरीस्थश्रीमद्रोस्वामिश्रीवल्लभात्मजश्रीजीवनलालचरणसम्पूर्णसाहाय्येन

भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला बी.ए., एल्ल.वी., वकील

हाईकोर्ट, सुरतीपुरस्थ धैर्यलाल ब्रजदास सांकलीया, बी.ए.,

एल्ल. वी., वकील हाईकोर्ट, इत्येताभ्यां संशोध्य

मुम्बापुर्या 'निर्णयसागर' मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभदाः ४३९. संवत् १९७३.

मूल्यमेकमुद्रिका.

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

१. श्रीमदाचार्यकृतं सेवाफलं तद्विवरणं च यावत्प्राप्यटीकास्ताः सर्वा दृष्ट्वा मुद्रितमस्ति । तत्र विद्यमानाः पाठभेदाः श्लोकक्रमभेदाश्चास्माभिसन्तैव दर्शिताः ।

२. श्रीकल्याणरायकृतसेवाफलटीकायाः पुस्तकद्वयमस्माभिरुपलब्धम् । प्रथमं भा.भा. वे. म.पं. गङ्गूलालहस्तलिखितसंग्रहस्थम् । तत्र प्रथमं प्राचीनम्, प्रायः शुद्धम् । द्वितीयं 'डकनकोलेज' हस्तलिखित-संग्रहस्थं प्रायोशुद्धं तथापि पाठादिशोधनार्थं क्वचित् क्वचिदत्यन्तमुपयोगि ।

३. चाचाश्रीगोपेशटीकायाः पुस्तकत्रयं प्राप्तम् । तत्र पुस्तकद्वयं पं. गङ्गूलालसंग्रहस्थम् । अन्यद् 'डकनकोलेज'संग्रहस्थम् । इदं पुस्तकत्रयमपि प्रायः शुद्धं प्राचीनं च । एतटीकाया मुद्रणानन्तर-मेकमन्यप्राचीनं पुस्तकं प्राप्तम्, तत्र विद्यमानाः पाठभेदाः परिशिष्टे दर्शिताः ।

४. श्रीदेवकीनन्दनकृतटीकायाः पुस्तकत्रयं पं. गङ्गूलालसंग्रहस्थम् । तत्रैकं प्राचीनमन्यद्वयं नूतनम् । तत् प्राचीनपुस्तकमवलम्ब्य यावच्छक्यं तावत्पर्यन्तं संशोध्य मुद्रितमस्माभिः ।

५. श्रीहरिरायकृतटीकायाः पुस्तकत्रयं मिलितम् । इदं शुद्धं प्राचीनं च । एकं केनचिद्द्वेन वासुदेवेन स्वपठनार्थं लिखितमस्ति । इदं पुस्तकत्रयं पं. गङ्गूलालसंग्रहस्थम् ।

६. श्रीबलभक्तकृतटीकाया एकं पुस्तकं मिलितं पं. गङ्गूलालसंग्रहस्थम् । इदं प्रायः शुद्धं प्राचीनं च । एतदपि यावच्छक्यं संशोध्य मुद्रितमस्माभिः । एतद्वन्धमुद्रणानन्तरमस्मा अभ्युत्पन्नं मिलितम् । तत्र सेवाफलविवरणानुसारेण श्लोकक्रममादाय सैव टीका पुनर्लिखितेति प्रतिभाति । तत्र विद्यमाना उपयोगिपाठभेदाः परिशिष्टे दर्शिताः ।

७. श्रीपुरुषोत्तमकृतटीकायाः पुस्तकत्रयमुपलब्धम् । तत्र पुस्तकद्वयं पं. गङ्गूलालसंग्रहस्थम् । तृतीयं डकनकोलेजसंग्रहस्थम् । एतत्पुस्तकं शुद्धं सूक्ष्मं पूर्वं लिखितं श्रीपुरुषोत्तमैः । परन्तु तत्सेवाफल-टीका श्रीपुरुषोत्तमैः सविस्तरं पुनर्लिखितेति पं. गङ्गूलालसंग्रहस्थादर्शद्वयदर्शनेनाक्लिष्टतया निश्चीयते । पं. गङ्गूलालसंग्रहस्थादर्शद्वयं समवलम्ब्य एतद्विवरणं मुद्रितमस्माभिः । एतन्मुद्रणानन्तरमेकमनि-शुद्धं प्राचीनं पुस्तकमेतद्विवरणस्य मिलितम् । तत्रत्योपयोगिपाठभेदाः परिशिष्टे दर्शिताः ।

८. एतत्पुस्तकं पं. गङ्गूलालसंग्रहस्थम् । अस्य कर्तृनाम न विद्यते । यथादृष्टमेव मुद्रितमस्माभिः । इदं श्रीपुरुषोत्तमविवरणानुसारिविवरणम् ।

९. लालभट्टकृतटिप्पण्याः पुस्तकद्वयमुपलब्धमस्माभिः । एकं डकनकोलेजसंग्रहस्थम्, द्वितीयं पं. गङ्गूलालसंग्रहस्थम् । प्रथमं प्राचीनं प्रायः शुद्धम्, द्वितीयमपि तथैव, परन्तु नूतनमिति प्रतिभाति ।

१०. जयगोपालभट्टकृतटीकाया एकमेव पुस्तकं डकनकोलेजसंग्रहादुपलब्धम् । अस्मिन्पुस्तके ४३ तमं पत्रं तु न मिलति । इदं पुस्तकं ग्रन्थकृतो मूलमेवेति प्रतिभाति । तत्र एकवारं विवरणं समाप्य परमतत्त्वण्डनाय २० पत्राणि पश्चादनेन लिखितानि । किं तस्य मतं तत्तु पूर्वं तेन स्वटीकायामेव दर्शितम् ।

११. लक्ष्मणभट्टकृतटीकाया एकं पुस्तकं श्रीगोकुलेशचरणपरागानुरागि 'सखलाल सांकलचन्द्र' इत्यनेन दत्तम् । इदं पुस्तकं ग्रन्थकृता स्वयमेव लिखितमिति प्रतिभाति ।

१२. अस्य विवरणस्य कर्तृनाम न विद्यते । अस्य पुस्तकमेकं गङ्गूलालसंग्रहस्थम् । प्रायः शुद्धम् परन्तु क्वचित्सन्दिग्धम् । यथादृष्टमेव मुद्रितमस्माभिः ।

अस्मिन्पुस्तकसंक्षेपे पं. गङ्गालालसंस्थायाः 'कार्याध्यक्ष काशीदास नारायणदास दलाल वकील, हाईकोर्ट, मुल्तान्गरी श्रेष्ठ त्रिभुवनदास' इत्येतेषां महत्युपकृतिः । 'डा० बेलवलकर' इत्येतेषां महत्युपकृतिः पुस्तकप्रदानतोऽभूत् । अस्मिन्निम्नोक्तवलालस्यापि तथैवोपकृतिः । चतुर्थपंचमपीठाधीश्वर-गोस्वामिश्रीवल्लभलालानां माधवशास्त्रिणश्च हस्तलिखितशुद्धपुस्तकप्रदानतो महत्युपकृतिः, परन्तु सुदृष्टानन्तरं तत्पुस्तकानां प्राप्तत्वादुपयोगिपाठाः तत्र विद्यमानाः परिक्षिष्टे निवेशिताः ।

विवरणकृतां परिचयः ।

१. तत्रादौ श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटितं सेवाफलं द्वादशटीकायुतं संमुद्रयते । तत्र प्रथमं सेवाफल-विवरणं तु श्रीमदाचार्यकृतिरेव । स्वीयामनुगृहीतुकामैः श्रीमदाचार्यचरणैस्तत् प्रकटीकृतमिति ।

२. द्वितीयं सुदृष्टं विवरणं श्रीमत्कल्याणरायाणाम् । इमे श्रीकल्याणरायाः श्रीमदाचार्यधीवल-भाधीश्वरद्वितीयकुमारश्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरणद्वितीयसूनुश्रीमद्वोविन्दरायाणां सूनवः । मार्गशीर्षकृष्ण-सप्तम्यां १६२५ वर्षे प्रादुर्भूताः । श्रीमद्वरिरायाणां पितृचरणा अपि ते एव । तेषामनेकग्रन्थाः सूक्ष्मा अपि सिद्धान्तमर्मबोधकाः सरलाश्च सन्ति । निबन्धोपरि टिप्पणी तेषां प्राचीनतमा, अधुनापि हस्त-लिखितग्रन्थाकारेण विराजते । उत्सवनिर्णायका अपि केचिद्ग्रन्थास्तैः प्रादुर्भाविता नयनगोचरीभवन्ति । षोडशग्रन्थोपरि तेषां व्याख्यानानि दृश्यन्त अन्यान्यपि ।

३. तृतीयं व्याख्यानं चाचाश्रीगोपेशानाम् । इमे श्रीगोपेशाः श्रीमत्प्रभुचरणविठ्ठलेश्वराणां सप्तमपुत्रधीधनश्यामानां सूनवः, चाचा वा चाचा चेतिप्रसिद्धाः । षोडशग्रन्थोपरि बहवस्तेषां टीकाः विद्यमाना दृश्यन्ते । भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां १६५२ वर्षे प्रादुर्भूताः ।

४. चतुर्थं व्याख्यानं श्रीमद्देवकीनन्दनानाम् । के इमे देवकीनन्दनास्तत्र निःशंकतया निश्चेतुं धयं शक्नुमः । तथापि श्रीपुरोत्तमकृततद्विवरणोपन्यासाज्ज्ञायते यत् ते श्रीपुरोत्तमानां प्राञ्चः । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरणपञ्चमपुत्रश्रीरघुनाथानां सूनवः श्रीदेवकीनन्दना मार्गशीर्षशुक्लसप्तम्यां १६२४ वर्षे प्रादुर्भूताः । कदाचित् त एव एते, परन्तु तत्पुत्रश्रीरघुनाथकृततत्स्रोत्रे तत्कृतग्रन्थानां प्रायः रसान्विकाव्ययाद्योषप्रकाशादिसर्वेषामपि नामानि गृहीतानि, तत्रास्य व्याख्यानस्य नामादर्श-नात्मन्देहः । श्रीदेवकीनन्दनानां पीत्रा अपि श्रीदेवकीनन्दना बभूवुः । तेषां १६८५ श्रावणशुक्लपूर्णि-मायां प्रादुर्भूताः । तेषां श्रीपुरोत्तमानां प्राञ्चः । कदाचित् तेन्यस्य प्रणेतारः स्युः ।

५. पञ्चमं व्याख्यानं श्रीमद्वरिधनचरणानाम् । श्रीहरिराया इति प्रसिद्धा हि ते । तेषां प्रादुर्भा-वस्तु भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां १६४७ वर्षे । एषां महासम्यग्धसंस्कारस्तु श्रीविठ्ठलेश्वराणां चतुर्थपलायैः श्रीपल्लवैः श्रीगोकुलनाथेतिप्रमिदैस्तैः कृतः । श्रीहरिरायाणामसंख्याताः सूक्ष्मग्रन्था दृश्यन्ते । श्रीमद्वरिधनचरणस्वरूपे तु शुद्धपुष्टिमार्गीयं फलात्मकं रसात्मकं विप्रयोगात्मकं साक्षाद्देव्यं मूर्तिमत् प्रादुर्भूतमनुभूयते । तेषां व्याख्यानानि सर्वोप्यपि भक्तमनुगुणानि । निःपाद्यनजीवाननुगृहीतुमेव तेषां प्राकट्यमिति प्रतिभानि । अत एवात्र सुदृष्टं तेषां सेवाफलव्याख्यानं भक्तमनुगुणं सरलं भक्ति-निष्ठमनानुग्रहाय विराजते ।

६. षष्ठं श्रीविठ्ठलेश्वराणां सूनुनां धीवल्लभानाम् । काकाधीवल्लभजीतिप्रसिद्धा हि ते, श्रावण-कृष्णपुनर्वसां १७०२ वर्षे श्रीमत्प्रभुचरणोपेष्टपुत्रधीगिरिपरतः पुत्रागणनया तृतीयसंख्यां विभूषयन्तः प्रोद्भूताः । धीमुखोर्ध्वनिर्दिष्टलकारा अप्येते एव । षोडशग्रन्थोपरि तेषामन्यानि व्याख्यानानि दृश्यन्ते । तेषां १७०२ वर्षे इमे धीवल्लभाः श्रीदेवकीनन्दननन्दना, १६७२ भाद्र-

शुद्धसप्तम्यां प्रादुर्भूता इति केषाञ्चित्तमं तज्जामनगरस्थश्रीमदनमोहनलालमन्दिरस्थश्रीसुबोधिनी-
लेखेतिश्रीतो विरुद्धत्वात्तस्यासाकं ग्राह्यम् । भाषासाम्येनापि निश्चीयते यत् श्रीसुबोधिनीलेखकृद्भि-
रेवेयं टीका लिखितेति । सेवाफलस्य तेषां श्रीसुबोधिनीनुसारिव्याख्यानं तदेव ज्ञापयति । एतेन
गीतातत्त्वदीपिकाकाराः श्रीवल्लभाः श्रीसुबोधिनीलेखकृतश्च श्रीवल्लभाः उभे भिन्नाः, यदि गीता-
तत्त्वदीपिकाकाराः श्रीवल्लभाः श्रीदेवकीनन्दनमन्दना एव स्युरिति । पञ्चमगृहे द्वौ श्रीवल्लभौ
प्रादुर्भूतौ । तयोरैकः श्रीदेवकीनन्दनमन्दनः १६७३ मार्गशीर्षशुक्लसप्तम्यां प्रादुर्भूतः । अन्यश्च
श्रीविठ्ठलरायसूनुः १७२९ कार्तिककृष्णद्वादश्यां प्रादुर्भूतः । स तु श्रीपुरुषोत्तमादवाचीन इति
न स लेखकृत् । जामनगरस्थश्रीमदनमोहनलालमन्दिरस्थश्रीसुबोधिनीलेखेतिश्रीतो ज्ञायते यद्विमे-
श्रीवल्लभाः काकाश्रीवल्लभजीतिप्रसिद्धाः श्रीविठ्ठलेशसूनुवः । तत्र श्रीपुरुषोत्तमाद् प्राक्कालीनः
श्रीविठ्ठलेशसूनुर्न कोपि श्रीवल्लभः पञ्चमगृहे प्रादुरभूत् । तस्मात् श्रीरघुनाथवंश्यस्य कस्यापि
श्रीवल्लभस्य लेखकर्तृत्वं नैव समीचीनम् ।

७. सप्तमं श्रीमत्पुरुषोत्तमानाम् । श्रीमदाचार्यतः पुरुषार्णनया सप्तमी संख्यां विभूषयन्तो
भाद्रपदशुक्लदशम्यामेकादश्यां वा १७२४ वर्षे प्रोक्तताः । तेषां विवरणं शास्त्रीयमाचार्याचार्यतल-
स्पर्शाति प्रतिभाति । विशेषतस्तेषां चरित्रजिज्ञासुभिः पुष्टिभक्तिसुधेतिमासिकपत्रिकायाः पञ्चमवर्षस्य
तृतीयाको द्रष्टव्यः । यावत्प्राप्यं बाह्यमान्तरं वा तेषां चरित्रादिकमस्माभिसूत्रैव निवेशितमिति नात्र
पुनरनुद्यते ।

८. अष्टमं व्याख्यानं केषाञ्चिद्रोस्वामिनाम् । इदं व्याख्यानं श्रीपुरुषोत्तमानुसारिभ्योऽन्य-
मनुसरति ।

९. नवमं व्याख्यानं लालूभट्टानाम् । केचिदाचार्यज्ञातिजनसैलंगदेशीया विद्वांसो ब्राह्मणाः
श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरणैर्गोकुले समानीताः । तैः सह श्रीमत्प्रभुचरणैः कन्यादानव्यवहारो रक्षितः ।
एतादृशेषु ब्राह्मणेषु द्वौ भ्रातरौ गोविन्दकृष्णभट्टौ बभूवुः, ययोर्मणिनी श्रीरुक्मिणी श्रीमत्प्रभुचरणैः
स्वपक्षित्वेन स्वीकृता । आग्नेयापस्तम्बविश्वनाथस्य पुत्रौ हि एतौ । विश्वनाथभट्टवंश्येषु कश्चिन्मधुसूदन-
भट्टो बभूव । तस्य मधुसूदनभट्टस्य सूनय एते लालूभट्टोपनामबालकृष्णदीक्षिताः । सन्नादसवाई
जयसिंहस्याश्रिताः । सवाई जयसिंहस्तु संवत् १६८८ वर्षे प्रादुर्भूतः, १७२८ वर्षे पञ्चत्वं गतः ।
अतोस्मिन्समये लालूभट्टा विद्यमाना आसन् । प्रायः श्रीमद्रोस्वामिना हुहिवृतो वंश्या भट्टा इत्युच्यन्ते ।
लालूभट्टा अपि तथैव । गोस्वामिश्रीगिरिधारिणां शिष्याः । तेषामनेकग्रन्था हस्तलिखिता दृश्यन्ते ।
तेषां लेखनशैली तु सरला वर्तते । तत्सारल्यमस्मिन् व्याख्यानानि प्रकटीभवति । अणुमाप्यनिगूढार्थ-
प्रकाशिकाश्रीसुबोधिनीयोजनातिबन्धयोजनासेवाकौमुदीनिर्णयार्णवप्रमेयरत्नार्णवपोदशग्रन्थविचरणादयो
बहवो ग्रन्थास्तेषां प्रकाशकर्तृन् प्रतीक्षन्ते ।

१०. दशमं व्याख्यानं मठपतिजयगोपालभट्टानाम् । एते चिन्तामणिदीक्षितस्य सूनवः । ते
श्रीमत्प्रभुचरणश्रीविठ्ठलेश्वरद्वितीयकुमारश्रीगोविन्दरायज्येष्ठपुत्रश्रीकल्याणरायाणां शिष्याः । स्वकृत-
तैत्तिरीयभाष्ये बहिर्मुखमुखध्वंसे च स्वपरिचयमेवं कारयन्ति । 'प्रणमामि हरिं श्रीमद्वल्लभाचार्यरूपिणम्,
श्रीविठ्ठलेश्वराष्ट्यांश्च प्रभून् स्वानीष्टसिद्धये । श्रीमद्रोकुलनाथान् श्रीमत्कल्याणरायगुरुचरणान् ।
नामनिवेदनदातृन् प्रणमामि सुहृदुः प्रेम्णा । तैलंगयज्वचिन्तामणितनयो मठपतिस्त्वविरपातः ।
जयगोपाल उपनिषद्भाष्यं वितनोति तैत्तिरीयानाम् ॥', 'श्रीमद्वल्लभविठ्ठलेश्वरहरिं श्रीगोकुलेश्वरभूम् । नारदा
भक्तिपथप्रचारचतुरान् श्रीकल्याणरायान् गुरुन् । तातभ्रातृपदाम्भुजातपुगलं ध्यात्वा च सर्वोदत्तं कुर्वे
ग्रन्थमहं बहिर्मुखमुखध्वंसाभिधं वैष्णवाः ।', 'तैलंगाभरणश्रीचिन्तामणिदीक्षितांगजातेन । जयगोपाल-

कृता कृतिरेषा चन्द्रतारकं जयतात् ।' भट्टेषु इमे लालभट्टानामपि ग्राह्यः । अद्यापि पर्यन्तमज्ञातपूर्वा हि ते । पं. गद्दूलाललेखेणपि तेषां न किमपि विद्यते । परन्तु एतेषां वैदुष्यं तु निर्विवादम् । बहवोपि कृतयस्तेषामुपलभ्यन्ते । तैत्तिरीयभाष्यबहिर्मुखमुखध्वंसविल्वमंगलकृतकृष्णकर्णाभूतटीकाशुद्धपुष्टि-
मार्गायसेवादयः श्रवणास्तेषां नयनगोचरीभवन्ति । सरस्वतिकृतसंगीतसूत्रटीकायाः पत्रद्वयं तनसुखरा-
मैश्वरजरातीपत्रदीपावल्यांके संवत् १९७० वर्षे मुद्रितम् । भक्तिवर्धिन्याः स्वकृतटीकाया उपन्यासोस्मि-
न्नेव सेवाफलव्याख्यानं तैः क्रियते । सुण्डकोपनिषद्भाष्यमपि तैः कृतमिति सम्भाव्यते इति तत्कृत-
तैत्तिरीयभाष्याज्ज्ञायते । सेवाफलव्याख्यानमपि तेषामतिरसिकं वर्तते । एतैरस्य व्याख्यानस्यान्तिम-
पत्राणि स्वकृतविवरणमेकवारं समाप्य पुनः श्रीहरिरायादिमतखण्डनाय पश्चाद्विहितानि । तेषां परमत-
खण्डनं नास्माकं सन्तोषप्रदम् । एतदग्रे स्पष्टीकरिष्यते ।

११. एकादशं व्याख्यानं मठेशलक्ष्मणभट्टानाम् । इमे लक्ष्मणभट्टाः मठेशश्रीनाथभट्टपुत्रगोपी-
नाथमहत्सूनवः । इमे तु सर्वथा अज्ञातपूर्वाः । यद्यपि ग्रन्थान्ते तेषां नाम न विद्यते तथापि तत्पुस्तकोपरि
'श्रीनाथभट्टस्य पुत्रश्रीगोपीनाथभट्टस्य पुत्रलक्ष्मणभट्टस्येद'मिति दृश्यते । एतेषामन्येपि ग्रन्थाः पं. गद्दू-
लालहस्तलिखितसंग्रहे दृश्यन्ते । तत्रापि ग्रन्थान्ते इतिश्री समाना ।

१२. अस्य विवरणस्य कर्तृनाम न विद्यते । अत एवास्माभिरन्ते मुद्रितम् । जयगोपालकृततदुपन्या-
सादिमे केपि प्राचीना इति निश्चीयते । प्रसिद्धासु सेवाफलटीकासु श्रीव्रजनाथकृता टीका नास्माभिरप-
लब्धा । जामनगरे श्रीमदनमोहनलालमन्दिरस्थपुस्तकसंग्रहे तस्या पुस्तकत्रयं विद्यते, परन्तु तन्म-
न्दिराधिष्ठातृश्रीजनिहृद्दानां कृपाऽभावात् सा टीका नास्माकं मिलिता । तेषु पत्रद्वयमपि प्रेषित परन्तु
त्तरदानायापि तेषामवकाशो न मिलित इति प्रत्युत्तराभावादनुमीयते ।

अस्मिन्मुद्रणे त एव पाठाः रक्षिता ये केपुचिदपि आदर्शपुस्तकेषु विद्यन्ते । कुत्राप्यादर्शपुस्तकेऽनु-
पलभ्यमानः पाठस्तु, यद्यपि आदर्शे विद्यमानः पाठोऽस्माकमसमीचीनो भातः, तथापि नैव निवेदितः,
यतन्मैव करणे क्वचिन्महानर्थो भवति । केनचित् कुत्राप्यादर्शपुस्तकेऽविद्यमानः सावग्रहपाठनिवेशने-
नाशुद्धः कल्पितः पाठो निवेदितः, टीकाकारान् प्रति महानन्यायश्च कृतः । प्रार्थयामहे च सांप्रदायिक-
ग्रन्थमुद्रणकर्तारः प्राचीनादर्शे विद्यमानानेव पाठान् मुद्रणे रक्षन्तु, न तु स्वमन कल्पितान्, यतो
यः पाठोऽस्माकमशुद्धः प्रतिभाति स अन्येषामत्यन्तसमीचीनो भातीति ।

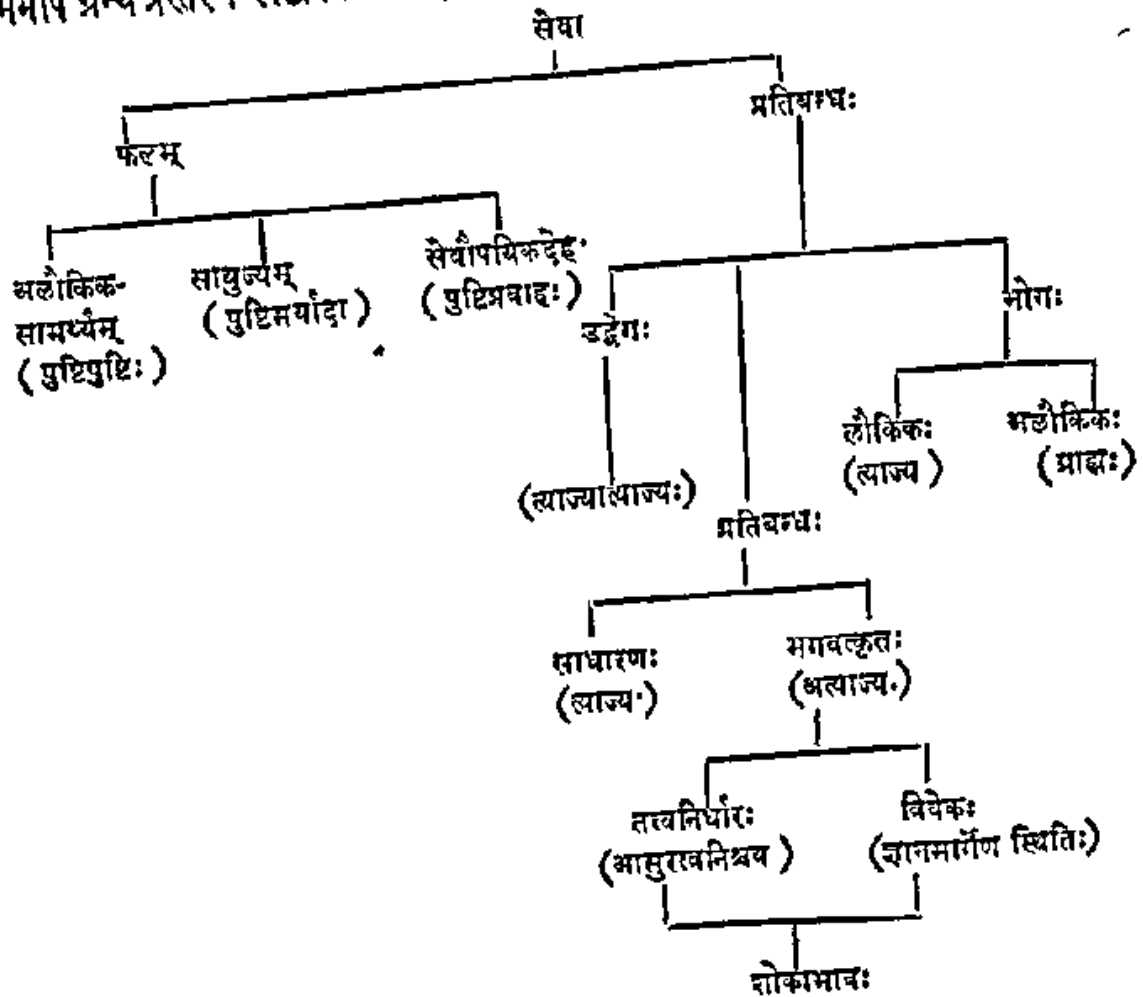
अस्य यावद्व्याप्यटीकासमेतसेवाफलग्रन्थस्य मुद्रणव्ययो गोस्वामिवर्यश्रीजीवनलालैः सहर्षं कृत
इति तेषामुपकृतिं वयं सविनयं स्मरामः, प्रार्थयामहे चान्येपि गोस्वामिनः श्रीमन्तो वैष्णवाश्च एनाननु-
कुर्युरिति । एतेषां गोस्वामिवर्याणां कृपयैव सेवाफलं द्वादशविवरणयुतं मुद्रितं सांप्रदायिकानां सुगमं
मनिष्यतीति ।

मागंशीपट्टणनयमी,
श्रीमदभ्युचरणप्राकट्योत्सवः

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

सेवाफलतात्पर्यम् ।

श्रीकृष्णं वरसुन्दरं मधुरिमामूर्तिं तदास्त्वप्रभूम् । सेवायां मकरन्दपानमधुपौ लोकोत्तरो तत्सुतो ॥
 नत्वा तानुखिलान् निगूढहृदयान् सेवारसास्वादकान् । व्याख्यानानि विलोष्य तानि विवृतिं सन्दोहरूपां यते
 निःसाधनजनोद्धारप्रकटिततनुभिः श्रीमदाचार्यवर्यैर्निजजनाः स्वल्पेनैव प्रयासेन सर्व-
 सिद्धान्तं जानीयुरितिकृपया षोडशग्रन्थाः प्रकटीकृताः । यद्यपि तं तमधिकारिणमुद्दिश्य
 आचार्यैरेते ग्रन्थाः प्रणीतास्तथाप्याचार्याणां यावन्त्य उक्तयस्तासां न्यायरूपत्वात् तत्ता-
 त्पर्यं सर्वथा सर्वदा त्रिकालाबाध्यमपरिछिन्नमिति तु निर्विवादं तद्वन्थाध्येतृणाम् । यथा
 नवरत्नो देवश्रीगोविन्दसुद्दिश्य प्रकटीकृतस्तथैव सेवाफलं श्रीविष्णुदाससुद्दिश्य प्रकटितम् ।
 षोडशग्रन्थेषु सेवाफलग्रन्थस्त्वन्ते वर्तते । अस्य ग्रन्थस्य निगूढार्थत्वात् सकलपुरुषार्थ-
 पर्यवसानप्रतिपादकत्वात् स्वयमेवाचार्यास्तं विवृण्वन्तः । विवरणसहित एव सेवाफलग्रन्थो
 महानुभावैस्तैस्तैर्गोस्वामिभिर्भट्टैश्च यथाशक्ति यथामति विवृतः । तत्र मिलितानां द्वादशविवर-
 णानां संग्रहोत्र कृतः । यद्यप्येतासां टीकानां विषयोऽयं ग्रन्थस्तथाप्यस्य गूढार्थत्वं तु नैवापैति ।
 आदौ तावद्यथा बालबोधोस्माभिः पूर्वं पुष्टिभक्तिसुधायां प्रस्तरेण स्पष्टीकृतस्तथैव-
 ममपि ग्रन्थं प्रस्तरेण स्पष्टीकरिष्यामः, एतेनास्य ग्रन्थस्याशयो विशेषतः सुगमो भविष्यतीति ।

सेवा—नृणामात्यन्तिकनिःश्रेयससिद्ध्यर्थं श्रीमदाचार्यैः पूजामार्गोद्भिन्नः सेवामार्गः
 स्नेहप्रधानः प्रवर्तितः । अस्मिन् मार्गे स्नेहस्य प्राधान्यं न विधेः । सेवाशब्दार्थः श्रीमदा-
 चार्यैः सर्वनिर्णयेऽपि दर्शितः । 'भक्तिशब्दस्य धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमेति' । अनर्थमूला-
 हन्ताममताया नाशं विना चित्तस्य प्रवणं भगवति न भवतीत्येतदर्थं प्रथमं तनुजचित्तज
 सेवोपदिश्यते श्रीमदाचार्यैः । अहन्तारूपस्य देहस्य ममतारूपस्य चित्तस्य विनियोगो
 यदा भगवति सर्वांशेन भवति तदा तादृश्यहन्ताममताया विपरिणामो भवति, चित्तस्य
 सर्वतः सम्बन्धे निवृत्ते तस्य भगवति स्थितिर्भवति । भगवदीयस्य तदाहन्ताममतापि
 भगवदीया भवति । सा तु न बाधिका, प्रत्युत परमफलसाधिका । देहचित्तस्य भगवति
 विनियोगः साक्षाच्छ्रीमद्गोपीजनवल्लभोपदिष्टप्रकारेण महाप्रतिज्ञारूपसर्वस्वसमर्पणद्वारा
 श्रीमदाचार्यैः स्वशरणागतजीवानां कृतः । तदैव ते जीवा भगवदीया भूत्वा ज्ञाननिष्ठजीवानां
 परमकष्टेनासाध्यं जीवन्मुक्तिप्रद्व्यावयोरूपमवान्तरफलमनायासेन प्राप्तवन्तः । एतादृक्
 प्रकारेण चित्तप्रवणद्वारा यदा भगवदीयस्य सेवा मानसी आधिदैविकी भवति, तदा सा
 स्वतःफलरूपा भवति । तादृशां विरलभक्तानां तु सेवां विना न किमप्यपेक्षितम् । एत-
 देवोक्त श्रीभागवते 'मधुद्विदसेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्गु'रिति । ईदृशी स्वतःफलरूपा
 सेवा केवलभगवदनुग्रहेकलभ्या । अतोऽस्मिन् ग्रन्थे यत्फलमुच्यते तत्पुष्टिमार्गीयसेवाया एव,
 न केवलमर्यादामार्गीयाया वा केवलप्रवाहमार्गीयाया वा । अत्र श्रीहरिराया वा श्रीमदाचार्यैः
 केनलाया मानम्या एव फलमुच्यत इति विचार्य तस्याः फलत्रयमुक्तवन्तः । श्रीपुरुषोत्तमाः
 तनुजचित्तजसहितमानसीसेवायाः फलमुच्यत इति विचार्य तस्याः फलमुक्तवन्तः ।
 केचित्पुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादापुष्टिप्रवाहसेवायाः क्रमेण फलत्रयमुक्तमाचार्यैरिति वदन्ति । सर्वैरपि
 मिद्वान्तमुक्तानलीप्रोक्ता सेवोपन्यस्यते । श्रीमदाचार्याणां वाचां निगूढार्थत्वात् विवरण-
 काराणां भिन्नभिन्नाधिकारवत्त्वात् यादृशोधिकारस्तादृशी स्फूर्तिरिति सर्वेषां मतानामाचार्या-
 शयाविरुद्धत्वात् सर्वेषामविरोधस्तु सिद्ध एव । अयं सेवामार्गस्तु केवलप्रेमप्रधानः,
 नैवात्र क्रियाया वा ज्ञानस्य प्राधान्यम् । भगवद्भाववतां सर्वेषामत्राधिकारः । एतादृशी-
 पुष्टिमार्गीयसेवायाः फलत्रयमुच्यते, उत्तममध्यमसाधारणभेदक्रमेण । तत्रोत्तमायाः फलम-
 लौकिकमामर्ष्यं पुष्टिपुष्टेः । सायुज्यं मध्यमायाः पुष्टिमर्यादायाः । सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठा-
 दिषु साधारणायाः पुष्टिप्रवाहायाः । जयगोपालमहास्तु एतत्क्रमं नैवांगीकुर्वन्ति । तेषां
 मते तु सायुज्यमेव परमं फलम्, अलौकिकमामर्ष्यादि गौणं फलम् । लक्ष्मणमहास्तु
 अत्यन्तरगान्तरगवहिरागानां सेवानां क्रमेण फलं दर्शयन्ति ।

अलौकिकमामर्ष्यम्—भगवता सहगानादिसामर्थ्यं मुख्यानामिवेनिश्रीकल्याण-
 रायाः । अलौकिकमजनानन्दानुभवे स्वरूपयोग्यतेति श्रीगोपेशः । श्रीमद्भजस्योक्तरीत्या इतर-
 प्रमाणागोचरमितरमाधनाप्राप्यं सर्वात्ममार्गकलम्यमजनानन्दानुभवलक्षणमिनिश्रीदेवकी-

नन्दनाः । भगवतः कोटिसूर्यामिरूपस्यात्यन्तिकफलदित्सायां सर्वलीलाविशिष्टस्य प्रभो-
 हृदयप्रवेशे तदनुभवसामर्थ्यमिति श्रीहरिधनचरणाः । सर्वाभोग्यसुधेतिश्रीवल्लभाः । पर-
 प्राप्तिविवरणश्रुत्युक्तभगवत्स्वरूपानुभवे 'प्रदीपवदावेश' इतिसूत्रोक्तरीतिकभगवदावेशजा
 योग्यता यया रसात्मकस्य भगवतः पूर्णस्वरूपानन्दानुभव इति श्रीपुरुषोत्तमाः । तदनु-
 सारिणश्चानुक्तत्वात् तथैव । साक्षात् श्रीवृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनस्पर्शनादिकृति-
 क्षमत्वमितिलात्तुभट्टाः । कस्यचिदेतत्सद्भावे कस्यचिदेतद्देहपातोत्तरं वृन्दावनादिष्वलौकिक-
 सद्भावेन प्रियतमभगवत्सङ्गम इति जयगोपालभट्टाः । भगवत इवालौकिकमेव ज्ञान-
 क्रियाभ्यां सामर्थ्यं जगद्ध्यापारवर्जमिति लक्ष्मणभट्टाः । साक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपम्, हीन-
 जीवस्योत्तमभगवता सह साम्येन रती रसोद्बोधश्चेतिविवृतिटिप्पणीकाराः ।

इदं त्ववधेयम् । अत्र सर्वेषां टीकाकाराणां मतानि प्रायो भिन्नानीत्यतोनुमीयते
 यदत्राचार्यैर्न किमपीदमित्यतया विवक्ष्यते । जयगोपालभट्टं विना सर्वेपि टीकाकारा
 अलौकिकसामर्थ्यमुत्तमफलत्वेन मन्यन्ते । नैवेदं फलं जीवकृतिसाध्यम्, परन्तु केवल-
 भगवदनुग्रहैकसाध्यम् । ब्रह्मानन्दात् समुद्भूत्येदं फलं भगवता वृतेषु विशेषकृपया दीयते ।
 कीदृशं तद्दानं तन्निश्चेतुं नैव शक्यते, भगवदिच्छाधीनत्वात् तस्य । एतत्फलं तु गोपबधू-
 सदशस्वतन्त्रप्रेमात्मकोत्कटभक्त्या परमसंतुष्टेन भगवता विशेषानुग्रहख्यापनाय क्वचिद्
 दीयते । कोटिप्रह्लाण्डादीनामखिलनियामकः सन्नप्यत्र स्वेच्छया भक्तमनोरथपूरणाय
 भगवान् तद्वश्यो भवति । अखिलं जगत् स्वेच्छया लीलया नर्तयन्नपि परमाद्गोद्वेगं भूत्वा
 भक्तमनोरथानुसारेण तद्वशः सन् स्वयं नृत्यति भगवान् । सर्वज्ञो भूत्वापि यशोदायाः
 सन्निधौ महामुग्धवत् तिष्ठति । भक्तमम्बरीषं स्वयं रक्षन्नपि भक्तापराधक्षमाकरणाय
 स्वस्याशक्तिं कथयन् दुर्वाससं प्रति भक्तवश्यतां प्रकटयति । अपिच विश्वं स्वमायया
 बन्धयन्नपि श्रीमन्मातृचरणानां भक्त्यतिशयेन स्नेहातिशयेन तद्वशः सन् स्वयं श्रीमद्यशोदया

१ ननु किमर्थं भगवानेतावत्कृत्वा बन्धनरूपो जात इति चेत् तत्राह एवमिति । एवमपरकारिणि
 लोके स्वर्गमत्त्वमात्राभिमानेनापि एतावतीमभूतपूर्वा कृपा करोतीति स्वस्य भक्तवश्यता प्रदर्शिता । प्रदर्शनेन-
 स्यापि प्रयोजनमाह हरिणेति । स हि सर्वदुःसहतां तदप्रसिद्धधर्मसम्बन्धेन दुःसहत्वेतिप्रसंगात् सरार-
 विलयं स्यादिति सम्प्रन्धार्थकृपालुमा प्रदर्शयति । कृपा च सर्वधर्मधर्मिभ्यो बलिष्ठेति वक्तुं भक्तवश्यता-
 शब्देनैवोक्ता । ननु भक्त्या चेदधर्मधर्माणामुपगमं क्रियते तदा स्वरूपस्य प्रच्युतत्वात् फलाभावात् प्रदर्शन-
 मपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह स्ववशेनापीति । स हि स्ववश एव, न केनाप्युपगमं । अनेन फलसाधकत्व-
 मुक्तम् । फलरूपपरवमाह कृष्णेनेति । नन्वेवं कृते बन्धो महान् ब्रह्मादिर्न मस्यते, ततो माहात्म्यस्य
 न्यूनभावात् तथा फलत्वमित्याशङ्क्याह यस्येदं सेश्वरं वश इति । तत्तदधिष्ठातृदेवतासहितं सर्वं यस्य
 जगत् वशे । अतो नान्यभावनं येनचिदपि कर्तुं शक्यमिति भावः । नेमं विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यगसंप्रया
 प्रसाद रेभिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदात् । एव समनोरगे सिद्धे-

दाप्ता वद्धो भवति । ईदृशं किञ्चित्प्रकारकं सामर्थ्यं यत्र भक्त्यतिशयेन प्रेमातिशयेन भगवान् भक्तवश्यः सन् तत्कामान् पूरयति तत्र प्रकटीभवति । इदमेवोत्तमं फलं श्रीमदाचार्याणामभिप्रेतमिति नात्र संशयः । श्रीमद्वोकुलनाथानां श्रीमत्पुरुषोत्तमानामप्ययमेवाभिप्रायः । 'सोक्षुते' श्रुतिरपि भक्तस्य विविधरसभोगचतुरेण रसेश्वरेण भगवता सह भोगं निरूपयन्ती भक्तस्य प्राधान्यं भगवतो गौणत्वं स्पष्टमेव कथयति । प्राप्तं फलं यावत्पर्यन्तं स्वाधीनं न भवति तावत्पर्यन्तं तस्य फलत्वमपि न प्रकटीभवति । रसशास्त्रेऽपि रसाधिक्ये पुंसावः प्रतिपाद्यते । अर्धाङ्गवर्तते गौणत्वं भक्तस्य प्राधान्यं यत्र भवति तत्रैवालौकिकसामर्थ्यं प्रकटीभवति । स्वस्य स्वातन्त्र्यं पालयन् भक्ताधीनो भूत्वा तन्मनोरथान् पूरयन् स्वस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वं महामाहात्म्यं च प्रकटीकुर्वन् भगवान् श्रीकृष्ण एव परमफलरूपोऽलौकिकसामर्थ्यरूपः श्रीमदाचार्याणां हृदयशेषे नित्यं रमते स्म । बहिरपि श्रीमदाचार्याणां सन्निधौ अखिललीलाविशिष्टो भगवान् कृष्णो रममाणः प्रकटतया भक्तवश्यतां प्रदर्शयन् निरन्तरं खट्विषयो भवति । एतादृशं भगवतः परमं फलं बाह्यनसागोचरं सत् शब्दैः कथं प्रतिपादयितुं शक्यते । अनुभवैकवेद्यत्वात् तस्य । अत एवाचार्यैः तादृशनिगूढत्वप्रदर्शनाय 'अलौकिकसामर्थ्य'मिति परमनिगूढशब्दप्रयोगः कृत इति प्रतिभाति । अत्रापि सर्वेषां टीकाकाराणामविरोधस्तु अनुक्तसिद्ध एव । सर्वेषां मित्राधिकारवत्त्वात् भगवतः स्वतन्त्रेच्छत्वाच्च कीदृशं दानं भगवान् करिष्यति तत्र ज्ञातुं शक्यत इति । श्रीपुरुषोत्तमचरणैस्तु अविरोधप्रकारोऽतिसुन्दरतया प्रतिपादितः, अतस्तदेवास्माभिरत्रानूद्यते । एतत्सर्वं भगवतो नानाविधप्रवेशहेतुकत्वाद्भगवदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वादुपपन्नमिति ।

सायुज्यम्;—सह युनक्तीति सायुक्, सायुजो भावः सायुज्यम्, सहभावः गोपानामिवेति श्रीकल्याणरायाः । भक्त्या मामभिजानातीत्युक्तो भगवत्स्वरूपे लय इति श्रीगोपेश-श्रीदेवकीनन्दनश्रीपुरुषोत्तमाः लालूभट्टाश्च । विवृतिटिप्पणीकारा अपि तथैव । संयोगानुभवसामर्थ्यम्, भगवता सह सततस्थितिरेव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति श्रीहरिधन-चरणाः । सोक्षुत इति श्रुत्युक्तसहभावेन भगवता सह भोग इति श्रीवल्लभाः । शुद्धपुष्टिमार्गीयं भेदमभ्यन्धपटितं केवलेन हि भावेनेत्यादिवान्यैरत्युत्तमकृपया ब्रह्मभावज्ञानवैराग्यनिरपेक्ष-प्रेमासक्तिव्यसनरूपकेवलभावजनितभगवत्सहभावविशिष्टसार्वकालिकसर्वकामभोगरूपमिति जयगोपालभट्टाः । उभयविधमपि सायुज्यमितिलक्ष्मणभट्टाः । तथा चात्र द्विविधं सायुज्यम् । रूढार्थकं योगिकार्थकं च । तत्रार्थं ज्ञानमिश्रितानामेकत्वरूपम्, अभेदरूपं भेदात्यन्ताभावरूपमात्मनैक्यम् । शुद्धभक्तानामपरम्, भेदतस्तद्वत्तत्त्वतस्त्वदानन्दानुभवात् । पूर्वा देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि विहायेद स्यात्मानैव केवलेन तदानन्दानुभवः,

अपरत्र सहैव तैरिति सार्थकतैषाम्, अन्यत्र नेति । अत्रापि पूर्ववदविरोधस्तु सिद्ध एव । व्याख्यानस्य प्रकारद्वयम् । एकं शास्त्रीयम्, अपरं भक्तिमार्गीयम् । श्रीहरिरायादयो भक्तिसरणीमनुसृत्य यौगिकार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति । श्रीपुरुषोत्तमादयः शास्त्रीयसरणीमनुसरन्तो रूढार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति, तथापि यौगिकार्थसायुज्यग्रहणे नैव तेषां प्रद्वेषः, प्रत्युत सम्मतिरपि वर्तते, यतः तैरपि निबन्धे 'आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्यये'त्यत्र तथैव सायुज्यशब्दो यौगिकार्थे व्याख्यातः । श्रीपुरुषोत्तमरीत्या विचार्यमाणे इदं सायुज्यं पुष्टिमर्यादायाः फलं भवति । श्रीहरिरायरीत्या विचारिते तु इदमपि फलं मानस्याः शुद्धपुष्टेरेवेति भेदः । अत्रेदमपि ध्येयम्, शास्त्ररीत्या जीवस्य प्राप्यफलस्य विचार्यमाणे सायुज्यपर्यन्तं बुद्धिरारोहति, तदतीति अलौकिकसामर्थ्यं तु न । अत एवाचार्याः प्रायः सर्वत्र फलं निरूपयन्तः सायुज्यशब्दं प्रयुज्जन्ति । स्वस्मिन् लये कारयित्वा अनुग्रहविशेषेण पृथगाविर्भावयित्वा यदा फलं दातुं प्रभुरिच्छति, तदा भक्तस्य तदनुभवोपि नैव स्वरूपेण, परन्तु भगवत्कृततत्प्रवेशहेतुकः, प्रभुरेव तस्यानुभवात्मा तदैव भवति । तस्याभवस्थायां यत्र सर्वोपि व्यवहारो भगवदीय एव, आत्मत एव इदं सर्वम्, तत्र द्वैतद्वैतयोः प्रश्नो नैवोत्तिष्ठति । तथापि भेदेनानुभवं विना भक्तिरसस्यानुभवो सामान्यतो न भवतीति विचार्य श्रीगोकुलनाथश्रीहरिरायादिभिर्द्वैतविशिष्टाद्वैतपक्षः कचिदुपन्यस्तः । वास्तवं श्रीमदाचार्यप्रतिपादितं शुद्धाद्वैतमेवाखण्डितं तेषां मते भवति । तथापि तत्पक्षमनुसृत्य तैः सायुज्यशब्दस्तथैव यौगिकार्थे व्याख्यातः । अतो न कुत्रापि विरोधः । अत्र जयगोपालभट्टास्तु श्रीहरिरायवत् सायुज्यशब्दं यौगिकार्थकमङ्गीकुर्वन्तः सायुज्यमेव परमं फलमलौकिकसामर्थ्यादि गौणं फलमिति मन्यन्ते, तन्नैवास्माकं मनस्यायाति । विप्रयोगस्य परमफलत्वं संयोगस्य मध्यमफलत्वं यच्छ्रीहरिधनचरणैः प्रोक्तं तदपि परमाग्रहेण खण्डयन्ति । परन्तु तत्रापि दृष्टिभेदत एव विचारवैषम्यं भासते । श्रीहरिरायादयः विप्रयोगमेव परमफलत्वेन मन्यन्ते, संयोगादयस्तेषां मते व्यभिचारिभावाः, विप्रयोगस्तु स्थायिभावः । श्रीमत्प्रभुचरणाः संयोगं परमफलत्वेन मन्यन्ते, तत्र संयोगः स्थायिभावः, विप्रयोगादयः व्यभिचारिभावाः । आचार्यास्तु 'आन्तरं तु महाफल'मित्यत्र विप्रयोगस्य महाफलत्वं दर्शयन्ति । अत्र विरोधस्तु नैवाणुरपि । आचार्याणां विप्रयोगरूपत्वात् श्रीमत्प्रभुचरणानां संयोगरूपत्वादुभयरूपेण प्रभुः फलरूपेण उभयद्वारा प्रकटीभवन् स्वीयानां मनोरथान् पूरयिष्यन् निजां सुधां वर्षयिष्यति कथं केति न ज्ञातुं शक्यते । अतः सर्वमत्र प्रतिक्षणनूतनत्वात् रमणीयमेव । किञ्च, रसरूपः प्रभुरेव परमं फलम् । रसस्योभयदलविशिष्टत्वात् संयोगरूपेण विप्रयोगरूपेण वा फलत्वं तस्य नैव व्यभिचरति । यस्य निष्ठा विप्रयोगे भवति स तं प्रधानीकृत्य संयोगं मध्यमफलत्वेन मन्यते, यथा श्रीहरिरायादयः । यस्य निष्ठा संयोगे भवति स तं प्रधानीकृत्य विप्रयोगं

मध्यमफलत्वेन मन्यते, यथा जयगोपालादयः । श्रीमदाचार्यास्तुभयदलविशिष्टमपि प्रभुस्वरूपं परमफलरूपं मन्वानाः विप्रयोगस्य कचित्प्राधान्यं दर्शयन्ति, कचित्संयोगस्य । उभयस्य परमफलत्वे तु नैव सन्देहः, तथापि यादृशं भगवता दानं तादृशी रुचिरुत्पद्यते । अतो भगवतो रसरूपत्वात् तस्य च भावविभावानुभावैः पुष्टत्वात्, स्वपूर्णप्राक्कृत्यकरणायै-
वात्र विविधमतप्रदर्शनं भगवता स्ववृत्तभगवदीयद्वारा कृतमिति प्रतिभातीति सर्वं समञ्जसम् ।

सेवोपयिकदेहो वैकुण्ठादिषुः—सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षादसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उप-
समीपे योगः सम्बन्धः तद्वत्पक्ष्यादिशरीरप्राप्तिरिति श्रीहरिधनचरणाः । देहेन्द्रिया-
सुहीनः पुरुषस्त्रीपशुपक्षिवृक्षाद्याकृतिः संस्थानविशेष इति श्रीपुरुषोत्तमचरणाः । व्यापि-
वैकुण्ठादौ पार्षदादिदेहप्राप्तिरिति लालम्बटाः । 'गोकुलं वनवैकुण्ठमितिकृष्णोपनिषदुक्तेः
प्रपञ्चातीतभगवन्निवासस्थानं व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं बृहद्वनं नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन
श्रीवृन्दावनश्रीमद्भोवर्धनादि च । तत्र सायुज्यफलादानेधिकारः सेवोपयिकदेहरूपो
वायवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठान्तरस्य शुद्धपुष्टिमागीयफलरूपभगवल्लोकत्वाभावाद् गोकुल-
स्यैव तादृग्भगवल्लोकत्वाद् वैकुण्ठपदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दावनादिकं चाभि-
प्रेतमिति जयगोपालभट्टाः । अप्राकृतभूतभौतिकतृणलतौषधिवृक्षपशुपक्ष्यादिदेहः अधि-
कारात्मा, तत्र सेवोपयोगी बोध्यः, वैकुण्ठपदेन मुख्येऽमुख्ये च । आदिपदेन स्वर्गादिषु
विष्णोः स्थानेष्वपि तथेतिलक्ष्मणभट्टाः । अलौकिकदेहवयोगुणादिकमिति विवृतिटिप्पणी-
काराः । रमाप्रार्थितवैकुण्ठक्षीरोदश्वेतद्वीपेषु भगवत्सेवायोग्यदेहप्राप्तिरिति श्रीगोपेशाः । तथैव
श्रीदेवकीनन्दनाः । आदिपदेन श्रीमथुरावृन्दावनादिकं ग्राह्यमिति श्रीवल्लभाः । आदिपदेन
मूलोक्ते उद्धवादीनामिव गवादीनामिवेति वा सेवोपयोगिदेहप्राप्तिरिति श्रीकल्याणरायाः ।
अत्रेदं ज्ञेयम् । श्रीगोपेशाः श्रीदेवकीनन्दनाः क्रमेण मर्यादाभक्तेः प्रावाहिकभक्तेः फलं
वदन्ति, अन्ये तु पुष्टिभक्तेः साधारणभक्तेर्वा फलं वदन्तीति दृष्टिभेदतस्तारतम्यम् ।

उद्देगः—सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरिति श्रीकल्याणरायाः । मनसः
सेवायां क्रियमाणायामुत्कृष्टो वेगः, सर्वथा तत्रास्थिरता चाहिर्मुख्यमिति श्रीहरिधनचरणाः ।
मनसोन्यपरतेति श्रीवल्लभाः । उच्चैर्भयं चलनं वा, सेवायां क्रियमाणायाम् दुष्टादिभ्यो
मनसो गम्यं पापादिना बुद्धेश्चान्चल्यमिति द्विप्रकारकमुद्देगं श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । भगव-
त्सेवाममये चित्तहेतुप्रदश्चान्चल्यनिरोध इतिलालम्बटाः । अन्ये तु निरोधं न कथनाहुः ।
अयमुद्देगः सेवायां प्रतिबन्धरूपत्वात् त्याज्यः । आचार्याः प्रथममुद्देगादित्रयं ससाधनं
त्याज्यत्वेनोक्तत्वाग्रे तस्याज्यत्वात्याज्यत्वनिर्माणं च कृत्वा पश्चाद्भयोः साधारणप्रतिबन्ध-
लौकिकभोगयोः त्याज्यत्वं निरूपितवन्तो न तुद्देगस्यापि, अत उद्देगस्य कश्चिद्विन्न एव
प्रसङ्गोमिमन् इति निचार्य श्रीपुरुषोत्तमाम्नाम्ना अनुक्तेः कारणं दर्शयन्त उद्देगस्यानुकांशेन
अन्याज्यत्वमपि सूचयन्ति ।

प्रतिबन्धः—सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिरन्यकृतान्तरायादिश्चेति श्री-
कल्याणरायाः श्रीहरिरायाश्च । वेदनिन्दा स्लेच्छवलिष्ठवहिर्मुखजनितोपद्रवश्चेति श्रीगोपेशः ।
कायस्यान्यपरतेति श्रीवल्लभाः । तत्प्रतिकूलो निग्रह इति श्रीपुरुषोत्तमाः । सेवायां रुचौ
सत्यामपि तत्समये लौकिकवैदिककार्यादिकार्यासक्तिरूप इति श्रीपुरुषोत्तमास्तदनुसारि-
णश्च । प्रतिबन्धकं तूदासीनं दुःखसुखे प्रयच्छतीति लालूमद्वाः । अयं प्रतिबन्धो द्विविधः ।
साधारणो भगवत्कृतश्च । साधारणो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतस्तु न । भगवत्कृत-
प्रतिबन्धे तत्त्वनिर्धारविवेकौ साधनरूपौ, तेन फलं शोकामावः, न मुक्तिः । विशेषस्तु
स्पष्टः, टीकासु दर्शितत्वादभानुपयोगित्वाद् विस्तरमयाच्च नानूद्यते । तत्त्वनिर्धाररूप
आसुरत्वनिश्चयः, भगवान् फलं न दास्यतीति विवेकश्च स्पष्टतया टीकाकारैरनुदितौ ।

भोगः—लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः । लौकिकस्त्याज्यः । लौकिकभोगस्तु गृह-
त्यागं विना न सिध्यतीत्यतो 'भोगामावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग' इत्याचार्यै-
रुक्तम् । अलौकिकभोगस्तु ग्राह्यः । भगवन्निवेदितानां भोगोऽलौकिकभोगः । अलौकिक-
सामर्थ्यमिति प्रायः सर्वे वदन्ति, श्रीवल्लभास्तु प्रथमफलं सेवोपयोगिदेह इति वदन्ति ।
भगवत्स्मरणसहितकृतभोगस्तु नैव बाधकः ।

एवं सेवायाः फलं बाधकं चोक्त्वा आचार्याः स्वोक्तेः सर्वदा भावनमुप-
दिशन्ति । यद्यपीयं भावना न स्वकृतिसाध्या तथापि कर्तव्येति तथैव सर्वैरनूद्यते ।
गुणक्षोभेपि तद्भावनमेव कर्तव्यम्, अन्यत् सर्वं मनोभ्रमः । गुणक्षोभशब्दस्तु टीका-
कारैर्द्विधा सामान्यतो व्याख्यातः । केचिदश्रुपुलकादिक्षोभ इति वदन्ति, अन्ये तु
सत्त्वरजस्तमसां क्षोभ इति वदन्ति । उभयथापि भगवच्छरणभावनमेवाचार्याणां स्पष्टम-
भिमतमिति तु नैव सन्देहः । तदीयैरपि तदेव कर्तव्यम्, फलायित्वाय, यतोऽधुना
जीवानां पुष्टिमर्यादायामेवाङ्गीकारः । यथाहुः श्रीहरिधनचरणाः 'साम्प्रतं तु पुष्टिमर्या-
दायामेवाधुनिकानामङ्गीकाराद्भजनसिद्धिविलम्बसद्भावेन तावत्पर्यन्तं प्रोषितभर्तृकाया इव
फलप्रतिबन्धभावनं सर्वदा कार्यमिति । अत्राचार्यैरुक्तं 'अवश्येयं सदा भाव्या सर्व-
मन्यन्मनोभ्रमः' इति वाक्यं पुष्टिमार्गीयस्याधुनिकस्य कीदृशं कर्तव्यमिति स्पष्टतया ज्ञाप-
यति । सर्वप्रमाणातीतो वाञ्छनसामोचरः सर्वतत्प्रसूतघ्नो भगवान् केनचित्साधनेन प्राप्यते
इति तु नैव वक्तुं शक्यम् । अत एव भगवत्प्रापकत्वेन किञ्चित्साधनं भगवदतिरिक्तं पुष्टिमार्गे
वर्तते इत्यपि तु वक्तुं नैव शक्यम् । साम्प्रतं वेदमार्गस्य प्राय उत्सन्नत्वात् सोऽपि भक्ति-
मार्गस्य पुष्टिमार्गस्याङ्गत्वेनानैव प्रविशति । अतः पुष्टिस्थितो भगवान् मर्यादास्थितसाध-
नैर्नैव प्राप्तुं शक्यते, अत एवोभयथा पुष्टिमार्गस्य निःसाधनत्वं स्फुटं प्रतीयते । तथापीदं
विचारणीयम् । श्रीहरिरायश्रीपुरुषोत्तमादिमिरधुनातवतारदशा प्रचलतीति प्रतिपाद्यते,
साम्प्रतं जीवानां पुष्टिमार्गीयाणामङ्गीकारोऽपि पुष्टिमर्यादायामेव भवतीत्यपि तैरेवोच्यते ।

तेन यद्यपि जीनैर्भगवत्प्रेरणं निना किमपि कर्तुं स्वयलेन नैव शक्यते, तथापि भगवत्प्रेरणया भगवद्वलेन यच्छक्यं भवति तदवश्यं कर्तव्यम्, स्वनिर्वाहाय प्रोषित भर्तृकावत् । यद्यपि एतत्फलरूप भावन भगवत्कर्तृकमेव तथापि एतदेव भगवच्छरण-भाजन कर्तव्य न तु तूष्णीं स्थेयम् । पुष्टिमार्गस्य भगवद्रूपत्वाद्भगवतो विरुद्धधर्माश्रयवत्त्वात् तस्यापि तथात्वादस्मिन् मार्गे भासमानो विरोधोपि विरोधाभास इवालंकाररूप एव । साधन फलरूपो भगवानेव । तथाहुः श्रीमत्प्रभुचरणा निबन्धे 'भक्तिमार्गे तु भगवान् स्वत एव यदा भक्तेषु सर्वं सम्पादयति स्वीयत्वेन, तदा भक्तः स्वाङ्गीकार सर्वात्मना ज्ञात्वा स्तुत्या-दिषु स्वाधिकार जानाति ततः स्तौति । अथवा सर्वात्मना स्वाङ्गीकारज्ञानेनान्तरानन्दे पूर्णं वहिरपि सर्वेन्द्रियेषु प्राकट्यसमये वाचि स निर्गच्छन् स्तुतिरूपो भवती'ति । यावन्ति साधनानि तानि न भगवत्प्रापकाणि, तेषां स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वात् । विशेषस्तु स्थलसकोचाद् गुजरानुवादे प्रतिपादयिष्यत इति ।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मार्गशीर्षकृष्णनवमी,
श्रीमत्प्रभुचरणप्राक्कृतोत्सव

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः ।

सेवाफलम् ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
 अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
 फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।
 उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥
 अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।
 यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥
 बाधकानां परित्यागो भोगेष्वेकं तथा परम् ।
 निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥
 सविमोल्पो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।
 द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥
 न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।
 अवश्येयं सदा भाज्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥
 तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।
 गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥
 कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥
 इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रकटितं सेवाफलं समाप्तम् ॥

॥ श्रीनाथजी ॥

सेवाफलविवरणम् ।

सेवायां फलत्रयम् । अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठ-
दिपु । सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् । उद्वेगः प्रतिबन्धो भोगो वा । त्रयाणां साधनपरित्यागः
कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिको लौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । अलौकिकस्तु
फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशति । प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र
आद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धः तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्त-
व्यम् । तदा अन्यसेवापि व्यर्थी । तदा आसुरोऽयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण
स्यातव्यं शोकाभावायेति विवेकः । ननु साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह
'सविभ्रोत्पो घातकः स्या'दिति । सविभ्रत्वादल्पत्वाद् भोगस्त्याज्यः । 'एतौ सदा' प्रति-
बन्धकौ । द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावार्थमाह 'द्वितीय' इति ।
आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति, तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवति । भोगा-
भावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः ॥

इति श्रीमदहम्भाचार्यचरणप्रकटितं सेवाफलविवरणम् ।

१ सेवोपयोगिदेह इत्यपि पाठः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीकल्याणरायविरचितसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

श्रीमदाचार्यमार्गेण सेव्यमानोऽस्मदीश्वरः ।

निवारयतु नैस्तापान् सुखसन्दोहसिद्धये ॥ १ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यमार्गोक्तप्रकारेण सेव्यमानो भगवानितोधिकं किञ्चित् फलं दास्यति मुक्तिमेव वेति सन्दिग्धचेतसां समाधानार्थं श्रीमद्वल्लभाचार्याः सेवासिद्धौ फलं निरूपयन्ति यादृशी सेवनेति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

भक्तिमार्गे सेवा मया यादृशी प्रकर्षणोक्ता 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'ति तत्सिद्धौ सत्यां यत् फलं भवति तदुच्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य गूढार्थत्वाद्विवरणमपि श्रीमदाचार्याः कृतवन्तः ।

सेव्यमानो भगवान् प्रसादानुसारेणोत्तममध्यमसाधारणप्रकारेण फलं प्रयच्छतीति त्रैविध्याद्विवरणे सेवायां फलत्रयमित्युक्तम् ।

तत्रोत्तमं फलमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । भगवता सह गानादौ सामर्थ्यं, सुख्यानामिव । मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह युनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यं सहभावः, गोपानामिव । साधारणं फलमाहुः सेवोपयोगी देहो वैकुण्ठादिष्विति । आदिपदभ्रूलोके उद्धवादीनामिव ।

सेवासिद्धौ सत्यां यदि भगवानलौकिकं देहादिकं सम्पादयति तदा फलविषयो मनोरथोन्योपि सिध्यतीत्याहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य योग्यस्य शरीरादेर्दाने सति अधिकारसम्पत्तौ सत्यां पूर्वोक्तं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । हीति युक्तश्चायमर्थः । एतत् फलं साधनानां साधनासाध्यत्वात् । चोप्यर्थः ।

१ मत्वापानमिति पाठः । २ सेवाफलसिद्धाविति पाठः । ३ भूलोकेषु गवादीनामिवेति पाठः ।

चाल्प इतिपाठे साधारणहीनमध्यमयोः कथञ्चिसिद्धावपि भगवद्दानं विनोत्तमं फलं न सिध्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

कालकर्मवशादिदं कदाचिद्भवेदित्याशंक्याहुः फलं वेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

भजनानन्दलक्षणफले तदधिकारयोः कालो नियामको दाता प्रतिबन्धको वा न भवतीत्यर्थः ।

सेवासिद्धौ व्यवस्थया फलमुक्त्वा सेवासाधनदशायां बाधकान्याहुः उद्वेग इति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरुद्वेगः । सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिः अन्यकृतान्तरायादिश्च प्रतिबन्धः । भोगो विषयाणाम् ।

एते त्रयः प्रत्येकं बाधकाः । तेनैतेषां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । लौकिको लोकसिद्धः । यथा लोकाः स्वार्थ-मुच्चावचान् पदार्थानानीय भोगं कुर्वन्ति स लौकिको बुद्ध्या त्याज्यः । एतेन श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धो भोगो व्यावर्तितः । अलौकिको भगवद्भक्तः अम्बरीषादेरिव । स तु साधारणमध्यमोत्तमफलेषु प्रथमफले प्रविशति, यथा सेवोपयोगिदेहं दत्त्वा सेवां कारयित्वा प्रसादत्वेन दत्तानां भोगं कारयति भगवान् स अलौकिकभोगो न त्याज्यः । प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र साधारणः पूर्वमुक्तः । स बुद्ध्या त्याज्यः । यस्य यत्साधनस्य च प्रतीकारो न सम्भवति स भगवत्कृतः । स यदा भवति तदा भगवान् फलं न दास्यतीति ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः । अस्य श्लोकस्य विवरणं भगवत्कृतश्चेदित्यारम्भ्य विवेक इत्यन्तम् । तदान्यसेवापि व्यर्थेति । महादेवनारदादीनां भक्तिदानृत्पश्रणान्महादेवादिमेवया सेनातत्फलमिद्विर्भन्निष्यतीत्याशया कृता महादेवादिसेवापि व्यर्था, नैतत्फलसाधयेत्यर्थः । तदेति । तदा आसुरः आसुरापेशवान् आसुरभानवान् वार्यं जीव इति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । जीवम्यासुस्त्वे सेवायां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदा कथं ममैवं भवतीति शोभाभावाय भगवानीश्वरः स्वेच्छया सर्वं ददाति मम प्रायेण मुक्तिमेव दास्यतीति ज्ञात्वा ज्ञानमार्गेण श्रवणमनननिदिध्यासनानि कुर्वता मयमित्यर्थः । यथा तत्त्वनिर्धारो भवति तथापि निर्णयो वा साधने इत्यर्थः । अत्रापि भावः । दुःमगाद् यादिर्मुग्ये भक्तापराधे वा प्रतिबन्ध करोति तदा अन्यसेवया मृतो वा मुख्य फलं न भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु साधारणो लौकिको भोगः किमर्थं त्याज्यः, भोगेनैव सेवा कर्तव्येत्याशङ्क्याहुः
सविघ्नोल्पो घातक इति ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद् घलादेतौ सदा मतौ ।
द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ४ ॥
बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।
निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ५ ॥

सविघ्नत्वात् सर्वथा न सिध्यति । जायमानोऽप्यल्पसुखजनको भवति, भावघातकोऽपि
भवति, अतस्त्याज्यः । ननु सावधानतया स्थितेर्न भोगप्रतिबन्धकयोर्बाधकत्वमित्यत
आहुः सावधानेऽपि भोगप्रतिबन्धौ वस्तुसामर्थ्यादेव प्रतिबन्धकौ सम्मतावित्यर्थः ।
बाधकानामिति श्लोक एवं योजनीयः । बाधकानां परित्यागः कर्तव्यः । भोगेऽप्येकं
परमुत्कृष्टमेकं भोगं विहाय तथा परित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । यतो निःप्रत्यूहं यथा स्यात्तथा
महान् भोगः प्रथमे प्रविशति । पूर्वं व्याख्यातमेतत् । ज्ञानस्थितीति । ज्ञानमार्गेण
स्थितावपि प्रतिबन्धे या चिन्ता तदभावार्थमित्यर्थः । अत्रायं भावः । पूर्वं ज्ञानमार्गेण स्यात्-
व्यमित्युक्तम् । अद्युना श्रीकृष्णप्रसादाभावान्गुक्तिरपि न भवतीति स्वस्य संसारनिश्चयात्
फलार्थं चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । ननु पूर्वकृतसेवायाः सत्त्वात् फलं कथं न भवेदित्याशं-
क्याहुः आद्येति । आद्येन भगवता भगवत्कृतप्रतिबन्धेन फलाभावे कायवाङ्मनोभिस्त-
त्परतया कृतत्वाभावात् सा सेवा नाधिदैविकी, कायवाङ्मनोभिस्तत्परतया कृतत्वेऽपि
न भवति । आधिदैविक्या एवैतत्फलसाधकत्वात् । भोगेति । गृहपरित्यागः
गृहासक्तिपरित्याग इत्यर्थः । द्वितीय इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्धस्तस्मिन्
सति फलं कथं स्यादिति चिन्ता संसारनिश्चयात् सर्वथा त्याज्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥
ननु प्रतिबन्धसाधारणभोगयोः सत्त्वेऽपि साधनकरणे फलं स्यादित्याशङ्क्याहुः न
त्वाद्ये इति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

आद्ये भगवत्कृतप्रतिबन्धे भगवतो दातृता नास्ति । तृतीये साधारणभोगे
गृहासक्तिर्वाधिकेत्यर्थः । अवश्येयमिति । इयं रीतिरवश्यं, कर्तुमशक्यापि फलार्थं सदा
कर्तव्यत्वेन भाव्या । अन्यत् सर्वसाधनं मनोभ्रमः स्वान्तर्भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु भगवदीयानां स्वत एवैतत्फलं भविष्यति किमर्थं पूर्वोक्तं कार्यमित्याशङ्क्याहुः
तदीयैरिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तसाधनं कार्यम् । मर्यादायामङ्गीकारात् । ननु भक्तिमार्गप्रवेश-
मात्रेण क्वचित् फलं दृश्यत इत्यत आहुः पुष्टाविति । पुष्ट्यङ्गीकारे तु भगवान् विलम्बं
नैव कुर्यात्, तेन शीघ्रं फलसिद्धिरित्यर्थः ।

रजस्तमोभ्यां मनसः क्षोभेपि एतदेव साधनं कर्तव्यत्वेन द्रष्टव्यमित्याहुः गुण-
क्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

मम निश्चय एतावानेवेत्याहुः मे मतिरिति ॥ ७ ॥

ननु साधनानां बहूनां सत्त्वात् किमिति एतदेव साधनमित्यत आहुः कुसृष्टिरत्रेति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्रास्मिन्फले कुसृष्टिः कुत्सितानां साधनानां या सृष्टिः कल्पना उत्पन्ना स्यात्
सा भ्रम एव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सेवाफलोक्तिविवृतेः स्वाचार्याणां यथामति ।

कृता कल्याणरायेण विवृतिः स्वसुखाय च ॥ १ ॥

इति श्रीवट्टभचरणैकतानश्रीकल्याणरायविरचिता सेवाफलोक्ति-
विवृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविश्रुतिटिप्पणीसमेतम् ।

स्वमार्गोक्ततनुवित्तजायाः सेवाया मानसीसेवाफलमिति सिद्धान्तमुक्तावल्यां श्रीमदाचार्यचरणोक्तेर्निबन्धे तु भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभा इति न सोच्यत इत्युक्तेः सन्दिहानान् स्वातुपदिशन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यत्प्रकारिका सेवना सेवा प्रोक्ता स्वग्रन्थेषु पुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादामर्यादाभेदैर्मया विविच्योक्ता तत्सिद्धौ तस्यां स्वफलजननस्वरूपयोग्यतायां सत्यां तत्प्रकारकं फलमुच्यत इत्यर्थः ।

तत्र प्रथमं भगवदर्थं निरूपयितुं स्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते यन्मुख्यं फलं भवति तदाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वरूपानन्दस्य, दाने वितरणे, हि निश्चिते सति, तथा च भगवत्प्रियकीर्तिं सतीत्याशयः । आद्यः स्वरूपानन्दानुभवात् प्रथममुत्पन्नो मनोरथः 'यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले गोपिकानां तु' इत्यादिना निरूपितस्वरूपो लिप्ताविशेषः सिध्येत् सन्निपयकः स्यादित्यर्थः । इत्थञ्च प्रेमोत्पत्त्या सिध्येत् तद्विषयकः स्यादित्यर्थः । चेति मनोरथश्च स्यात् सिद्धश्च स्यादित्याशयः । इत्थञ्च प्रेमोत्पत्त्यनन्तरं भगवतः स्वरूपानन्ददित्सायां फलरूपस्वनिपयसहितस्य मनोरथस्योत्पत्तिः । दित्साया अभावे तु तदनुत्पत्तौ पूर्वोक्तप्रेमान्तसेवायाः पुरुषोत्तमसायुज्यं फलं भवतीति ध्येयम् । वक्ष्यन्ति चेममर्थं न त्वाद्ये दातृत्वा नास्तीत्यनेन ॥ १ ॥

एवं पुष्टिपुष्टिमजनस्य फलमुक्त्वा पुष्टिमर्यादामर्यादामजनयोः फलमाहुः ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं पुष्टिपुरुषोत्तमसायुज्यं पुष्टिमर्यादामजनफलमित्यर्थः । वेत्तनादरे । अधिकारो

तदान्येति । यदा बाहिर्मुख्यमाविर्भूतं तदा कृता तु व्यर्थैव । किन्त्वन्या वाल्मे कृता सापि व्यर्था निःफलेत्यर्थः ।

मूले अतः परं तेन किं विधेयमत आहुः ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

यथा यत्प्रकारको वा विकल्पोन तत्त्वनिर्धारस्तजीवनिष्ठस्यासुरत्वस्य निश्चयः । तथा च आवेशासुरत्वनैसर्गिकासुरत्वयोर्यादृशासुरत्वप्रकारको निश्चयस्तस्मिन् सति विवेको ज्ञानं साधनं शोकानुत्पत्तौ कारणं मतं सर्वप्रमाणसम्मतमित्यर्थः । चेति विकल्पवाचकमव्ययं देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । तथा च तत्त्वनिर्धारोपि वैकल्पिकः, साधनमपि वैकल्पिकमेव । इत्यत्रावेशासुरत्वप्रकारको यदि निश्चयः तदा संसृतिरेवेतिभावः । वक्ष्यन्ति चेममर्थं द्वितीये सर्वथेत्यनेन ।

विधृतौ तदा आसुरोऽयं जीव इतिनिर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं शोकाभावायेतिविवेक इत्यनेन मतमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । तदेति । यदा बाहिर्मुख्यमाविर्भूतं तदैवेत्यर्थः । विवेकः साधनमिति व्याचक्षते । तदा ज्ञानेनेति । यथावेशासुरत्वनिर्धारस्तदा ज्ञानमार्गेण ज्ञानजनकोपायेन स्यात्तव्यं वर्तितव्यम् । शोकाभावाय शोकानुत्पत्त्या इति । अस्मिन्नर्थे विवेकः साधनं भवतीत्यर्थः । तथा च सत्यलोकस्थितिरक्षरानन्दो वा नास्य फलमिति भावः । यद्यप्येवंविधदुर्भगः स्वमार्गबहिर्मुखोऽन्यतमः प्रविशतां, का क्षतिः ? तथापि स्वमार्गविभगवद्भक्तेरुज्ज्वलितमिति तदुद्भवदयार्द्रहृदयाः श्रीमदाचार्यचरणास्तादृशेषुपदिशन्तीति ध्येयम् ॥ ४ ॥

मूले लौकिकभोगस्य साधारणप्रतिबन्धस्य च त्यागे प्रयोजकं रूपमाहुः ।

सविघ्नोऽल्पो घातकः स्याद्बलादेतौ सदा मतौ ।

सविघ्न आधिभ्याविलक्षणप्रैत्यहसहितः । अल्प आशुतरनिनाशीत्यर्थः । साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः । साधारणप्रतिबन्धस्य तदाहुः घातेति । घातकः घातजनकः । बलात् सामर्थ्यात् । स्यात् भवेत् । तथा च साधारणप्रतिबन्धो घातघातकः स्यादित्यर्थः । तथा हि वेदनिन्दादिस्य बलात् हीनेषु जन्मरूपं घातं करोति । म्लेच्छबहिर्मुखानुपद्रवादस्य सर्वस्वहानिं शरीरघातं च घातदेव कुर्वते । अतो हेतोः साधारणप्रतिबन्धोऽल्पत्वात् सविमलस्य भोगः सदा निरन्तरमेव । प्रतिबन्धको मनो माधनमहिती त्याज्यत्वेन सम्मतमिति भावः ।

विधृतौ साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविघ्नोऽल्पो घातकः स्यादिति । सविघ्नत्वादल्पत्वाद्भोगस्त्याज्यः । एतौ

सदा प्रतिबन्धकावित्यनेन भूतावित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः साधारणप्रतिबन्धः भोगो लौकिकरूपरसादिसेवनं कथं कुतो हेतोरित्यर्थः । सविघ्नत्वादिति । द्वाभ्यामाभ्यां हेतुभ्यां भोगस्त्याज्यः । शिष्टाद् घातकत्वरूपाद्धेतोः साधारणः प्रतिबन्धस्त्याज्य इत्याशयः । ननु सविघ्नत्वमल्पत्वं च भोगापकर्षजनकम्, न तु सेवायाः । तथा साधारणप्रतिबन्धनिष्ठं घातकत्वं चतुर्वर्गस्थापकारजनकम्, न तु विशिष्यं सेवाया एवेति किमनयोः त्यागप्रयोजकं रूपमित्याशंकायामाहुः एताविति । प्रतिबन्धकत्वमेव त्यागप्रयोजकम् । सविघ्नत्वादिकथनं तु भोगसाधारणप्रतिबन्धस्थदोषोद्घाटनार्थम् । तथा च सेवाप्रतिबन्धकत्वात् त्याज्यावेव । निसर्गदुष्टत्वादपि त्याज्यावित्याशयोनुसन्धेयः ।

आवेशासुरस्य विवेकसाधनमिति प्रागुक्तमिदानीं नैसर्गिकासुरस्य का गतिरित्याकांक्षायामाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

अस्योत्पत्तिकाल एव भगवताऽसुरत्वसम्पादनान्नैसर्गिकासुरः । तथा च भगवान् तस्मिन् तदानीमेव स्वमार्गात् सर्वप्रामाणिकमार्गेभ्यश्च बाहिर्मुख्यलक्षणप्रतिबन्धं कृतवान् । इत्यथ वेदनिन्दादिसाधारणप्रतिबन्धाद् द्वितीये भगवत्कृते एवंविधप्रतिबन्धे निर्धारिते सतीत्यर्थः । चिन्ता जन्ममरणदुःखनिवृत्तिर्मम केन प्रकारेण स्यादिति विचारः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रमाणैर्युक्तिभिश्चेति यावत् । सा त्याज्या न कर्तव्या । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयात् । संसृतेरवश्यंभावस्य निश्चितत्वादित्यर्थः । तथा च 'दैवी सम्पद्धिमोक्षाय' 'निबन्वायासुरी भता' इत्यादिप्रमाणैस्तस्मादपरिहार्येण न त्वं शोचितुमर्हसीत्यादिप्रमाणिकयुक्तिभिश्चापेः समाधिः सम्पादनीय इति भावः ।

विवृतौ ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाह द्वितीय इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इत्यनेन निश्चयादित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । ज्ञानेति । 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा' इति भगवद्वचनात् सहजासुराणां ज्ञानमार्गेण स्थितिर्न भवतीत्याशयः ॥ ५ ॥

मूले 'अलौकिकस्य दाने ही'त्यनेन भगवतः स्वरूपानन्ददित्सायां मनोरथः सफलो भवेदित्युक्तम् । यदि स न सिध्येत् तदा का गतिरित्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

नाद्ये त्वित्यन्वयः । तथा चाद्याभावे त्वित्यर्थः । इत्यथ तत्फलमनोरथाभावे तु भगवतो भजनानन्ददित्सा नास्तीति भावः ।

विवृतौ आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्तीति तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यनेन नास्तीत्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । न त्वाद्य इति मूलमाद्यफलाभावं इत्यनेन व्याख्याय दातृता नास्तीति मूलं व्याचक्षते भगवतो दातृत्वं नास्तीति । फलितार्थमाहुः तदेति । यदा फलसहितस्य मनोरथस्याभावस्तदाधिदैविकीसेवाभजनानन्दो न भवेदिति । अयमर्थो न त्वाद्ये दातृता नास्तीति मूलेन कथितोस्तीत्यर्थः । इत्थञ्च त्रेमान्तसेवया पुरुषोत्तमसायुज्यं भवतीति भावः ।

मूले बाधकानां परित्यागइत्यनेन तत्साधनत्यागपूर्वकस्तत्प्रतिबन्धकतत्त्याग उक्तः । तत्र लौकिकभोगसाधनीभूतरूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां त्यागे प्रतिबन्धकमाहुः तृतीये बाधकं गृहम् । भोगस्य तृतीयप्रतिबन्धकत्वात् तत्साधनमपि तृतीयं साधनं तत्परित्यागोपि तृतीयः परित्यागः । तथा च तस्मिन् गृहं प्रतिबन्धकमित्यर्थः । इत्थञ्च रूपादित्यागो गृहत्यागाधीन इति भावः ।

विवृतौ भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इत्यनेन गृहमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । भोगेति । भोगाभावः ससाधनभोगपरित्याग इत्यर्थः ।

मूले पुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादामर्यादाभजनानां फलं प्रतिबन्धकं तत्प्रतीकारं चोत्तवा व्याख्याय चेदानीं सेवामुपदिशन्ति ।

अवश्यं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अवश्यं स्वस्य वर्या न । तथा च स्वकृत्यसाध्या भगवदनुग्रहैकसम्पाद्येति यावत् । इयं श्रीमदाचार्याणां हृदि अनवरतमुत्पद्यमानत्वात् साक्षात्कृतस्वरूपा भावनारूपा मानसी सेवा, सदा निरन्तरं, भाव्या सम्पादनीयेत्यर्थः । तथा च स्वरूपानन्दसाधनीभूतभावविशेषसिद्ध्यर्थमनवरतं भावना कर्तव्येत्याशयः । इदमेव मनसः प्रधानं कार्यमित्याहुः सर्वमिति । मनसा यदन्यत् किञ्चित् प्रमारूपमपि कार्यं जन्यते तत् सर्वमपि मजनानन्दापर्यवसायित्वाद् भ्रम एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तर्हि चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः किं सम्पादनीयमित्याकांक्षायामाहुः ।

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

मनसोनुचरैश्चक्षुरादिगिरिन्द्रियैस्तत्कार्यं मनःकार्यमेव सम्पादनीयम् । तथा च श्रीमदाचार्यमार्गपक्षपातादविरतं सेव्यस्वरूपेष्वाविर्भूतस्य संकल्पप्रतिभातस्य वा भगवतो दर्शनसेवादिना स्वस्वव्यापारेण मनःकार्यरूपा भावनारूपा मानसी सेवा सम्पादनीयेति भावः । इत्थञ्च चक्षुरादिमर्बेन्द्रियैरपि स्वस्वव्यापारो भगवति सम्पादनीयो, 'भगवता गृह मंलाप' इत्याहुतप्रकारेणैव ध्येयम् । ननु क्रियधिरमेवंकृतिरत आहुः पुष्टाविति ।

पुष्टिर्भावः तस्मिन् सिद्धे सति स्वरूपानन्दः सत्वरमेव भवेन्न तु विलम्बं कुर्यादित्यर्थः ।
तथा च भावोत्पत्तिपर्यन्तमेवंकृतिरितिभावः ।

पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इतिन्यायात् कदाचित् कमपि प्रतिबन्धकमाशंक्य
तत्प्रतीकारमाहुः ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणाः प्राकृतसत्वरजस्तमांसि, तत्कृतक्षोभो मार्गान्तररुचिः, लौकिकविषयलोभैत-
न्मार्गारुचय इत्यर्थः । एतदेवास्मदुक्तं भवश्येयं सदेतिपद्यमेव द्रष्टव्यम् । तथा चैतत्पद्योक्त-
साधनेनैव सर्वप्रतिबन्धनिवृत्तिरितिभावः । ननु सत्सु प्राकृतगुणेषु निरन्तरक्रियमाणायामपि
भावनायां भावो नोत्पत्स्यत इति चेत् ? सत्यम् । यावत्कालं मनस्याविर्भूय भगवानन्तःकर-
णसम्बद्धो न भवति तावदविद्याया विद्यमानत्वाद् गुणा अपि सन्ति । तथा चानिश्चमेवं-
कृतौ कृपालुर्मग्नानाविर्भूयान्तःकरणसम्बद्धः सन् अविद्यामेव नाशयेत्, तदाऽसुतरां
गुणनाशः, ततो निरन्तराया भावोत्पत्तिरितिध्येयम् ॥ ७ ॥

सोक्तप्रमेये निःसन्दिहानेनैव स्थेयमिति खानुपदिशन्ति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ।

कुसृष्टिः दूषणाभासः, अत्रास्मदुक्तौ, वेत्यनादरे, वस्तुतस्तु नोत्पत्स्यत एवे-
त्याशयः । काचिदुःसंगेन भगवदस्मरणनिबन्धनक्षणिकासुरभावेन वा काचिदुत्पद्येत
जायेत चेद्, वै निश्चयेन, स तु भ्रम एव भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । तथाचोत्तरक्षणोत्पत्स्यमान-
विशेषदर्शननाशत्वादकिञ्चित्करेतिभावः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीविद्वत्पद्मेश्वरात्मजश्रीचन्द्रगामतनयश्रीगोपेशगोस्वामिविरचिता
सेवाफलविघृतिदिग्गङ्गा सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीदेवकीनन्दनविरचितविवृतिटिप्पणीसमेतम् ।

करुणाचार्यचरणवरणं शरणं मम । यत्पथे सुकथे सेवाफलं कृष्णः प्रयच्छति ॥ १ ॥

ननु स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणसेवायाः फलान्तरकथनं कथमुपपद्यत इति चेत् । इत्यम् । यावज्जीवं तथा क्रियमाणसेवया देहावसाने जीवस्य या गतिर्भवति सात्र फलपदेनोच्यते । तच्च फलमाधुनिकभजनानुस्यूतसर्वात्मभावप्राप्यविशिष्टभजनानन्दात्मकमेवेति न तस्य सेवातिरिक्तत्वमायाति येन फलान्तरत्वमुच्येत । 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवर'मिति भगवद्वचनादन्ते या मतिः सा गतिरिति न्यायाच्च सेवाफलं सर्वैवेति नोक्तविरोधः शङ्कनीयः । तत् कीदृशं किमिति जिज्ञासायामाचार्याः किञ्चित् स्वमतसिद्धं तत् सार्धैः सहमिः श्लोकैर्निरूप्य सुगमत्वाय स्वयमेव विवृण्वन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्तिसिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेति । प्रोक्तेति । मयेत्यध्याहार्यम् । तेन स्वसिद्धान्ते यादृशी सेवना मया प्रोक्ता, तादृशी सेवना विवरणे वक्ष्यमाणफलप्रापिका भवति, न तु प्रमाणा-न्तरसिद्धा, मतान्तरसिद्धा वा तथा । अन्यथा तत्र तत्र कचिदुक्ता प्रसिद्धा भवेत् । अत्र तु साक्षादाचार्योक्तत्वादनुभवसाक्षिकत्वाच्च न काचिदसंभावनेति ज्ञाप्यते । सापि याव-जीवमविच्छेदेन कृता, स्वफलदानं तु कियत्कालं कृत्वा परित्यक्तापीत्याहुः तत्तिसिद्धा-विति । सिद्धिरत्र यावज्जीवं निर्वाहः । तदुक्तमाचार्यचरणैः 'सेवायां वा कथायां वे'ति । फलमिति । एकवचनं त्रितयाभिप्रायेणेत्याहुः सेवायां फलत्रयमिति । अत्रायं भावः । भक्तिमार्गे पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन जीवेषु भगवदङ्गीकारः त्रिविधः । तेनाधिकारिभेदेन सेवा त्रिविधा, ततः फलमपि त्रिविधं क्रमेणोक्तम् । तत्रादौ पुष्टिसेवाफलमाहुः अलौकिक-सामर्थ्यमिति । अत्रायमाशयः । श्रीमदम्बजस्योक्तरीत्या सर्वात्मभावैकलभ्यभजनानन्दा-नुभयलक्षणं फलमलौकिकमुच्यते । तस्यैतत्प्रमाणगोचरत्वमितरसाधनाप्राप्यत्वमलौकि-कत्वम् । तदनुभययोग्यतालक्षणोधिकारश्च सामर्थ्यपदेनोक्तः । तस्यातिगोप्यत्वाय तथोक्तिः । द्वितीयफलं सायुज्यम् । तदत्र पुरुषोत्तमे वेदितव्यम्, न त्वक्षरे । अक्षर-सायुज्यं तु केवलमर्यादायां ज्ञानादिनापि मयतीति ततः पुष्टेर्विशेषरूपाय नश्यकत्वात् । त्रितीयं फलमाहुः कदाचिदापमलौकिकं फलमपि भगवान् प्रयच्छेदित्यपि ज्ञेयम् ।

अन्यथा पुष्टिसेवाफलं सायुज्यमात्रं न वदेयुः । भक्तौ तद्वासनाया अभावात् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति भगवन्नियमाच्च । तेन पुष्टिमर्यादायामादौ सायुज्यम्, मध्ये भजनानन्दानुभवः, अग्रे पुनः पूर्वसायुज्यमित्युक्तं भवति । अतो मध्यमफलत्वम् । तृतीयं फलं वैकुण्ठादिदेहः । आदिपदेन भूमावपि तथा भावनायां तादृशदेहप्राप्तिरुक्ता । तत्राप्युच्चनीचदेशभेदा बहुवचनेनोक्ताः । व्यापिवैकुण्ठस्य सायुज्यापेक्षया दुर्लभत्वेन साधारणफलत्वकथनस्या-युक्तत्वादत्र समाप्रार्थित एव स इत्यवगम्यते । तत्र कदाचिन्नाद्यफलसंभावनेति साधारण-फलत्वम् । अत एव वैष्णवव्रतानामेकादश्यादीनां फलत्वेन स्मृतिपुराणेषु स एवोच्यते ।

ननु सायुज्यवैकुण्ठयोः प्रमाणसिद्धत्वेन तदर्थं जीवप्रयत्नः संभवति, आद्यफलस्य तु लोकवेदातीतत्वेन प्रमाणाद्यगोचरत्वात् स्वकृतिसाध्यत्वम्, यत् पुनः तत्साधनं तस्यापि तथात्वम्, अतः कथमाद्यमनोरथः सिध्येदित्यत आहुः अलौकिकस्य दान इति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥१॥ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

अलौकिकमाद्यफलं तस्य दाने, अर्थाद्भगवता कृते सति तन्मनोरथः सिध्येत्, न त्वन्यथापीत्यर्थः । आद्य इति । सायुज्यवैकुण्ठमनोरथापेक्षया स आद्य इत्यर्थः । अल्प इति पाठे यद्यपि लीलामध्यपातिभक्तानुभवैकवेद्यफलसंबन्धिमनोरथो जीवस्य साधनतः स्वरूपतश्चाल्प एव । अप्यर्थे चकारः । तथा चाल्पोपि तथापि स्वतः प्रभुदानेन तत्सिद्धिः । सिध्येदिति प्रार्थने लिङ् । आचार्यप्रार्थनया प्रभुः संपादयेदेवेति भावः । आद्यफलस्य स्वरूपैकसाध्यत्वे प्रसिद्धिमाह हिशब्दः । ननु भगवानपि तादृशाधिकारमावे मनोरथं कथं पूरयेदित्यत आहुः न काल इति । अत्र फले इत्यधिकारे वा ॥ १॥ ॥

अग्रे प्रतिबन्धकत्रयोक्तिरिह साधनदशायामेव । तदुक्तं मूले बाधकानां परित्यागेति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विद्यते सदा ॥ ३ ॥

तद्विवरणं त्रयाणां साधनपरित्याग इति । साधने सति स्वरूपतः तत्कुम्भ-शक्यत्वात् । भोगेऽप्येकमित्यादि विद्यते सदेत्यन्तविवरणं भोगो द्विविध इत्यारभ्य प्रविशतीत्यन्तेन । तदनुसारेण मूलमेवं योजनीयम् । त्यजेदिति त्रियापद-मध्याहार्यम् । यथा प्रनिबन्धद्वये एकस्याज्योपरो न, तथा भोगेषु एकं लौकिकं भोगं त्यजेदपरमलौकिकं न । यतो निःप्रत्यूहमनन्तरायभूतम् । तत्र हेतुः । महानिति । अलौ-किकभोगः स्वरूपतो लौकिकत्वादत्योपि फलतो महान्, अलौकिकत्वात् । अतो न त्याज्य इति भावः । अलौकिकत्वे निमित्तमाहुः प्रथम इति । प्रथमे आधुनिकमजने सदा निरन्तरं विद्यते, भजननिर्वाहकत्वेन तदंगतां प्राप्नोतीत्यर्थः । एतदेव विवरणे स्पष्टीकृतम् ।

अलौकिकभोगस्तु फलानां सेवाफलांगभूतवस्तूनां मध्ये प्रथममङ्गं प्रतिबन्धा-
भावस्तत्र निश्चीति न तत्यागः । तथा चोपपादितमेकादशस्कन्धे । 'कायेन वाचे'ति
श्लोकविवरणे ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अकर्तव्यं भगवत इति श्लोकविवरणं भगवत्कृतश्चेत्यारम्य विवेक इत्य-
न्तेन । अयमर्थः । आसुरस्यापि दैवाद्भगवदीयसंगे जाते सेवायां प्रवृत्तिर्भवति । तेन केन-
चिद्विकारेणानिवार्यप्रतिबन्धे जाते स भगवत्कृत इति ज्ञातव्यम् । तेनाग्रे फलमाप्तम् ।
तेनान्यकृतापि सेवा प्रतिबन्धात् पूर्वं कृता सापि व्यर्था । तस्यासुरत्वनिर्धारश्च । तदा
तन्नितशोकाभावाय ज्ञानमार्गेण सर्वं तत्त्वं बुद्ध्या स्थितिः विवेकः साधनम् । यद्यप्यासुर-
प्रसंगोत्र न वक्तव्यः, तथापि कश्चिदेवं भगवदीयेष्वपि दृश्येत चेत्तदा तथा भावनीयम्, न तु
स्वीयस्य भगवानेवं करोतीति प्रमौ दोषारोपः कर्तव्य इति ज्ञापयितुं तदुक्तिरिति ज्ञायते ॥४॥

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

सविघ्नोल्प इत्यस्य विवरणे सविघ्नत्वादल्पत्वादिति । साधारणभोगः
सविघ्नो विघ्नसहितः । तादृशोऽल्पः, स्वरूपतः फलतश्च । सोऽपि न त्यज्यते चेत्तदा
घातकः सेवाप्रतिबन्धकः स्यात् । अतः सर्वथा त्याज्यत्वाद्बलादाग्रहादपि एतौ
साधारणभोगप्रतिबन्धकौ मतौ, त्याज्यामिति शेषः । तदुक्त विवरणे सदा प्रति-
बन्धकाविति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्धः । तत्र ज्ञानमार्गेण
स्यातन्वयमिति चिन्तानिवृत्तिसाधनं पूर्वमुक्तम् । तदसंभवे साधनान्तरमाहुः द्वितीये
सर्वथेति श्लोकार्थेन । तदामासो ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावार्थमाहेति ।
तद्वर्तमाने द्वितीय इति । निवरणमाद्यफलाभाव इत्यादि भवतीत्यन्तम् ।
आद्यफल जीम्य दैवल्यं, तदभावे भगवतो दातृता नास्ति, तदा आधि-
दैविकी फलमप्यन्विनी सेवापि नेत्यर्थादुक्तं भवति । तत्परं द्वितीयप्रतिबन्धे जाते
ज्ञात्वा सर्वयोक्तफलमपि चिन्ता त्याज्या । तत्र साधारणो हेतुः । संसारनिश्चया-
दिति । 'तानहं द्विषन्ः शूरान् ससारेषु नराधमान्' इति भगवदुक्तमसारस्य निश्चया-
दन्यथा न मन्यन्ति सर्वधेयुक्तम् । न त्याज्य इति । आग्रे पूर्वोक्तसाधारणप्रतिबन्धे
दातृता भगवतो नास्तीति न, किन्तु परेन, अतः तन्निवृत्तये चिन्ता कर्तव्या, न तु
द्वितीय इति सर्वथा त्याज्येति भावः । एवमाद्यद्वितीययोर्व्यख्यायुक्त्वा तृतीयः साधारण-

भोगकृतः प्रतिबन्धस्तत्र कर्तव्यमाहुः । तृतीये आधकं गृहमिति । अलौकिकभोगेन साधारणभोगपरित्याग आनुषंगिकः पूर्वमुक्तः । अन्यथा अलौकिकभोगो न स्यात् । उभयो रेकाधिकरणत्वाभावात् । यदि साधारणभोगं त्यक्तुं न शक्यतात् तदा सेवाप्रतिबन्धकत्वेन तन्मूलभूतं गृहं त्यजेदित्याशयेन तद्विवरणं भोगाभावस्तदेत्यादि ।

ननु त्यागतः प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रेण सेवाया असम्भवे तदधिकारिणां कथं तत्फल-
प्राप्तिः । तदभावे च द्वितीयतुल्यता स्यात् । जीवस्य दैवत्वमपि व्यर्थं भवेत् । तस्मादत्र
त्यागोक्तितात्पर्यं किमिति न दुष्यत इति चेत्, इदमाभाति । सेवाधिकारिणां मध्ये येषां
गृहमनुकूलम्, तेषामन्यतः प्रतिबन्धः साधारणः, तेन तन्निवृत्तिः कर्तुं शक्या । ततः सेवया
तत्फलप्राप्तिः । भोगश्च तेषामप्रतिबन्धहेतुरलौकिकत्वादिति पूर्वमुक्तम् । येषां पुनः
गृहमेव प्रतिबन्धकम्, तेषां तत्परित्यागादेव लौकिकभोगनिवृत्तिः । त्यागोपि सन्न्यासनिर्ण-
योक्तप्रकारेण भक्तिमार्गीयो ज्ञेयः, न तु कर्ममार्गीयो ज्ञानमार्गीयो वा । एवं सति तत्फल-
प्राप्तिरेव तेषामपीतिमनने तु नोक्तविरोधः शङ्कनीयः ॥ ५॥ ॥

अग्रिमश्लोकद्वयस्य विवरणाभावादेवं योजना ।

अवश्यं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

इयमुक्तरीतिः । अवश्यं स्वतो भावयितुमशक्यापि मदुक्तत्वात् सदा
भाव्या । अवश्यं भाव्येति वा । यत्र यथा दृश्येत तत्र तथा भाव्येत्यर्थः । ततः किमि-
त्यत आहुः सर्वमिति । उक्तरीतितोन्यत् सर्वं मनोभ्रम इति ज्ञायत इत्यर्थः ।
सर्वैः कथमेवं नांगीक्रियत इत्याशङ्क्याहुः तदीयैरिति । भ्रमसंवन्धिभिरासुरैस्तत् कार्यं
कर्तव्यमित्यर्थः । भक्तिमार्गीयेस्तु मदुक्तिभावनायां विलम्बो न कर्तव्य इत्याहुः पुष्टौ
नैवेति । कदाचिदासुरस्यापि सेवाप्रतिबन्धे जातेपि भगवद्गुणश्रवणादिना प्रेमलक्षणं
गुणकादि दृश्यते तत्र किं भावनीयमित्यत आहुः गुणक्षोभेपीति । क्षोभोऽशुपुलकादिः, स
तु गुणवस्तुस्वभावादासुरस्यापि भवतीति गुणमाहात्म्यमेव । अत एतत्पूर्वोक्तमेव तत्रापि
द्रष्टव्यं भावनीयमित्यर्थः । उक्तविश्वासार्थमाहुः मे मनिरिति । मतिः सम्मतिः ।
भ्रमस्वरूपमाहुः कुसृष्टिरिति ॥ ७॥ ॥

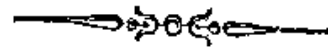
ययामति कृता सेवाफलोक्तिविवृतौ मया । टिप्पणी पर्वणीवेन्दुः प्रकाशयतु सर्वतः ॥ १ ॥
यदत्रानुचितं किञ्चिदलेखि मतिमान्यतः । क्षम्यतां तत्प्रहस्यार्थैः शिरो धौर्तमिवेक्षितम् २

इति श्रीदेवकीनन्दनकृता सेवाफलोक्तिविवृतिटिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीहरिरायकृतसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

श्रीकृष्णं कुलदैवतं तदनु च श्रीवल्लभाख्यान् निजान् ।

आचार्यानथ विठलेश्वरमहं नत्वा प्रभु सर्वथा ॥

श्रीगोपिन्दमतीवभावविवशं तातं स्वमर्यादया ।

स्यातं मत्फलजातहेतुमधुना किञ्चिद्वदाम्यक्षमः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्याः स्वीयानां बहुलग्रन्थानलोकनप्रयासमसहमानाः संक्षेपेणैव स्वमा-
गीयसेवाफलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रथमं फलं निरूपयन्ति यादृशी सेवनेति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यादृक्प्रकारिका स्वतःपुरुषार्थत्वेन कालापरिच्छेदेनावश्यकर्तव्यत्वेना-
करणे प्रत्यगायजनकत्वज्ञानेन क्रियमाणस्वसाधनमूततनुमिच्छयुतसेवाद्वययुतमानससेवना भा-
वरूपा सदानन्दसेवा मया प्रकर्षेण मुख्यतया फलरूपतया चोक्ता निरूपिता सिद्धान्त-
मुक्तावल्यां 'चेतस्तत्प्रण सेवे'ति । तस्याः सिद्धौ यावज्जीवननिर्वहेण प्रपञ्चविस्मृतियु-
ततदासत्तया व्यसनरूपत्वसिद्धौ यत्फलं तदुत्पाद्यं फलत्वेनाभिमतम्, तदुच्यते
निरूप्यत इत्यर्थः । ननु सेवायाः सर्वत्र ग्रन्थेषु फलरूपलोक्तेस्तत्फलोक्तिरनुपपन्नेत्याशं-
क्याहुर्विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । सेवामेव क्रियमाणायामेतत्रयं भवतीति ।
तदुत्तरमपि सेवामत्वेन तन्मध्यपतितया न तस्याः स्वतःपुरुषार्थत्वहानिरित्यर्थः । अतः
एव सेवामामित्यत्र पष्ठीमनादृत्य सप्तमी निमित्तिरुक्ता । तत्रयमेवाहुः अलौकिसामर्थ्यं
सायुज्यं सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति । तत्रालौकिकसामर्थ्यं हि भगवतः
कोटिसूर्याग्निरूपम्यात्यन्तिकफलदित्सायां सर्वलीलानिशिष्टस्य प्रमोहदयप्रवेशे तदनुभवा-
सामर्थ्यम् । तच्च न शरीरान्तरे सम्मरतीति तादृशसामर्थ्यवच्छरीरप्राप्तिर्मुग्या । सा च
प्रभुर्गोपापारकरणेनैव सम्पाद्यत इति प्रभुसपादितालौकिकशरीरनिष्ठस्वरूपानुभवक्षमसामर्थ्य-
मेव प्रमाणाननुगोचिप्रमेयमाय्यं मुख्यं फलमित्यर्थः । अत एवोक्तं प्रभुभिः श्रीयमुनां प्रति
प्रार्थयन्निर्भामास्तु तत्र मन्त्रिणां तनु नमन्व'मिति । नमत्तु च तादृक सामर्थ्यमेव । अत एव
तनुनमन्वमेवोक्तं न तु नमत्तनुमिति । तथा च यथा मन्त्रजानां सर्वदा लीलामुगमनु-

भवतामन्ते तादृक् सामर्थ्यमेव सम्पादितं येन स्वदत्तस्वरूपानुभवो निष्प्रत्यूहं भवति नान्यावस्था । तथान्यत्रापि तदनुग्रहतः परमानुरागेण तथा फलदित्सायां पूर्वदेहं स्ववियोगाग्निना शुद्धं विधाय तस्यैवालौकिकत्वं सम्पाद्य तत्र तादृक् सामर्थ्यं प्रकटयतीत्यलौकिकसामर्थ्यमेव मुख्यं फलमितिभावः ।

प्रमाणानुरोधेमेवसाध्यं मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह युनक्तीति सयुक् तस्य भावस्तत्त्वम् । भगवता सह सततस्थितिरेव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति यावत् । तथा च लक्ष्मीवदन्तर्गृहगोपिकावद्वा भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपदखिलपुण्यपापक्षयद्वारा पाञ्चभौतिकदेहं निवर्त्यलौकिकं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य स्वलीलानुभवः प्रभुकारितो मध्यमं फलमिति भावः । मध्यमत्वं चास्य विप्रयोगरसानुभवमपेक्ष्य तदुत्कर्षस्य सहृदयानुभवसाक्षिकत्वात् ।

उभयसाधारणमधिकाररूपं तृतीयं फलमाहुः सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति । सेवायां क्रियमाणायमेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उप समीपे योगः, तद्वत्पक्ष्यादिशरीरप्राप्तिस्तृतीयं फलमित्यर्थः । तस्य चान्तरमणानुकूलत्वात् फलत्वम्, चहिः साक्षात् सम्बन्धाभावादधिकाररूपत्वमित्यर्थः । अत एव 'प्रायो वताम्वे'त्यत्र मुनीनां पक्ष्यादिशरीरप्राप्त्या स्वाधिकारानुसारेण सेवा तद्रसानुभवयोग्यता चेति निरूपितम् ।

एवं फलत्रयं निरूप्य आद्यफलस्य दुर्लभत्वं निरूपयन्तः फलत्रैविध्ये हेतुं च समर्थयन्तो दानमात्रसाध्यत्वं प्रथमफलस्य निरूपयन्ति अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वविरहानुभवक्षमसामर्थ्यस्य दाने भगवता स्वाग्रहेण दुःखानुभवरूपतया तदनिच्छायामपि तथा सम्पादने, चकारात् तदेहेन्द्रियादिषु स्वस्वरूपस्थापने सति आद्यः प्रथमफलविषयकः संस्काररूपसमर्पणसमयक्रियमाणो मनोरथस्तापक्लेशानन्दप्राप्तिरूपः सिध्येदित्यर्थः । हीति युक्तोपमर्थः । यतो लीलास्थितेष्वपि केषाञ्चिदेव रासमण्डलमण्डनायमानानां तदानम् । अत एवान्तर्गृहगतानां प्रतिबन्ध इत्यतः केवलप्रभुदानैकसाध्यत्वमिति भावः ॥ १ ॥

अतः परं सायुज्यसेवोपयोगिदेहातिरूपयोः फलतदधिकाररूपमध्यमात्रान्तरफलयोः पूर्वफलवदनियतत्वाभावात् कदाचित् कालसाध्यत्वं ज्ञानादीनामिवाशङ्क्येत तदभावार्थमाहुः फलं वा ह्यधिकारोवेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं सायुज्यम् । अधिकारः सेवोपयोगिदेहातिः । अत्रैतदुभयोः फलयोः

कालो न नियामकः सत्यादिरूपः फलदः कलिरूपः प्रतिबन्धको वा नैत्यर्थः । एतेन कालानियम्यत्वेनैतत्फलस्य नित्यत्वमपि सूचितम् । अत एव कपिलदेवैरपि 'नो निमिषो लेटि हेतिरि'ति निरूपितम् । अत्र वाशब्दद्वयमधिकारस्यापि फलरूपतया तत्समकक्षत्व-
बोधनाय ।

एवं सोपपत्तिकं फलत्रयं विविच्य प्रतिबन्धकत्रयं विवेचयितुं निरूपयन्ति उद्वेग-
इत्यादि ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

मूले बाधकमित्येकवचनेन मिलितानामेव बाधकत्वाशङ्क्याहुः विवरणे सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमिति । उद्वेगो नाम मनसः सेवायां क्रियमाणायामुत्कृष्टो वेगः सर्वथा तत्रास्थिरता बाहिर्मुख्यमिति यावत् । स च सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकतया प्रतिबन्धकः । तस्मिन् सति क्रियमाणसेवायाः केवलकायिकीत्वान्मानसीत्वाभावेन प्रतिबन्धेनानाधिदैमिकीत्वात् । एवमुद्वेगं निरूप्य प्रतिबन्धभोगौ निरूपयन्तः प्रथम प्रतिबन्धस्यानिवार्यत्वेन पाठक्रममनपेक्ष्यार्थक्रमेण भोगं निरूपयन्ति भोगो द्विविधः इति । भोगे द्वैविक्यं लौकिकालौकिकभेदेनेति तदाहुः लौकिकोऽलौकिकश्चेति । तत्र लौकिको लौकिकपदार्थानां भगवत्सम्बन्धरहितानां स्वत आसत्तया भोगः । अलौकिकस्तु प्रभुसम्बन्धी । स तु प्रतिबन्धक एव न भवति । तस्य फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां मध्ये प्रथमफलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रभुस्वरूपानुभवरूपरसभोगे प्रवेशात् । यतः सर्वेन्द्रियैस्तत्सम्बन्धिपदार्थेष्वनुभूयमानेषु तत्र तत्र स्थितो रसात्मा प्रभुरेवानुभूयत इति मानः । एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति प्रतिबन्धोपीति । साधारणः सर्वसाधारणः, सेवायां लौकिकवैदिककार्यान्तरव्यासक्तिः । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्यासुरमात्रविषयत्वेनासाधारणत्वादनिवर्त्यत्वेनाप्रकृत्यत्वाच्च त्रय एव बाधका उद्वेगलौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धा इत्यर्थः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां त्याग इत्याशङ्क्याहुः त्रयाणामिति । उद्वेगलौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धकानां त्रयाणां साधन तत्राननहेतुमूर्तं तस्य परित्यागः कर्तव्यः, हेतुच्छेदे पुरुषस्यापारात् । सिद्धस्य स्वरूपलोभे त्यागानर्हत्वात् । नहि केनापि स्वसामग्रीसम्पादितं सुखदुःखादि किञ्चिदपि स्वयत्नशक्तेनापि त्यक्तुं शक्यते । ननु साधारणप्रतिबन्धे सेवायां लौकिकवैदिककार्यापत्तिरूपे साधनस्य लोकवेदसिद्धतयाऽशक्यत्वा-
गत्वात् कथं तत्त्याग इत्याशङ्क्य तदुपायमाहुः तत्राद्य इति । तत्र साधारणभगवत्कृत-
प्रतिबन्धयोराद्यः साधारणः बुद्ध्या उपायचातुर्येण त्याज्य इत्यर्थः । बुद्धिस्तु सेवायां प्रतिबन्धत्वेन यदापतति लौकिक वैदिकं तस्य पूर्वमेव सेवानवसरसमयमवेक्ष्य निर्धारो-
न्मियेयो यथा न मेमां प्रतिपन्नानि । तथा च पुत्रनिषादोद्वेगश्चैव लज्जादि विधारणीयम्

१ पक्षे प्रथमकृत अलौकिकस्यामध्यं स प्रवेशस्य कल्पमप्यात् प्रवेशात् लौकिकस्यामध्यं प्रभुस्वरूपानु-
भवभोगेनान्वयार्थं पाठान्तरम् । २ त्रयमेवेति तृतीयान्त पाठः ।

यथा न सेवाप्रतिबन्धः । परोपकारादेस्तु धर्मस्य गौणधर्मत्वज्ञानेन त्यागः । कालान्तरे वा करणम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र हरिचरणरतिप्रतिबन्धविमञ्जनी बुद्धिरनुसन्धेया । यद्वा । कदाचिदावश्यकलौकिकवैदिककार्यापाते तत्प्रयत्नसम्भवेन त्यागः कथं शक्यत इत्यत आहुः बुद्ध्येति । शरीरादिना तत्कार्यकरणेपि तत्र बुद्धिर्न आप्येत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

अकर्तव्यमिति मूले । विवृतौ भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध इति । भगवतः सर्वसमर्थस्यापि स्वतन्त्रेच्छतया यस्मिन्न किञ्चिदपि कृतिविषयः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रार्थनायामपि तदा गतिर्निस्तारो न सर्वथा फलाभाव इत्यर्थः । हीति युक्तोपमर्थः । सर्वमार्गफलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्ये केनापि मार्गेण फलासिद्धेः । अत्रायमाशयः । भक्तिमार्गे विशिष्टेच्छायाः कारणत्वाच्च सामान्येच्छारूपमूलेच्छया मर्यादया वा फलसिद्धिः प्रतिबन्धो वा । किन्तु स्वयमंगीकृत्य यस्मिन् जीवे प्रसुर्यदा यथेच्छति, तदा तत्र तथा करोतीति वस्तुस्थितिः । तथा च भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य निरन्तरं सेवां कुर्वतोपि कदाचिदुःसंगादिनाऽतिपक्षपातिप्रभु-प्रियप्रद्वेषेण तद्गोहे प्रभोरतिकोधेन प्रार्थनयापि क्षमासम्भावनारहितेन तस्मिन् प्रभुः फलप्रतिबन्धं करोतीति स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तस्मिन् सति सर्वथा सर्वमार्गफलाभाव इत्यर्थः । ननु भगवत्कृतप्रतिबन्धेऽप्यन्येषां फलदातृणां सेवया फलान्तरं भविष्यतीत्याशंक्याहुः तदान्यसेवेति । यदा 'फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन सर्वत्र फलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्यं तदान्येषामपि तदधीनानां फलदातृत्वाभावात् तत्सेवापि फलासाधकत्वाद् व्यर्थेत्यर्थः । ननु सर्वथा फलाभाव आसुरेष्वेवेति कथं दैवस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे तथात्वमित्याहुः तदासुरोपमिति । जीवानां हि सृष्ट्यादावपि 'निवन्धायासुरी मते'ति वाक्येन भगवत्कृतप्रतिबन्धादेवासुरत्वम् । यच्च यदा प्रभुः कर्तुमिच्छति तदैव भवतीति तदा तस्मिन्नेव समयेऽयं यस्मिन्नेवप्रतिबन्धः स जीव आसुरः सेवादिना दैवत्वेन प्रतीतोपि आसुर एवेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । एतेनैतत्प्रतिबन्धस्वरूपविद्धिः सर्वथा दुःसंगादिषु सावधानैः स्थेयमित्युक्तं भवति ।

ननु तादृशस्य पश्चात्तापे शोकोत्पत्त्या पूर्वं भक्तिमार्गाय इति तदभावार्थं तत्त्वनिर्धारोपायभूतं विवेकरूपं साधनमाहुः यथा वेति ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो चिचेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

चाशब्दोनादरे । येनैव प्रकारेण । नात्राग्रहः । एतत्तत्त्वनिर्धारस्य शोकाभावमात्रार्थत्वात्त्रौपनिषज्ज्ञानमपेक्षितम्, किन्तु यथाकथञ्चित् सांख्ययोगेनान्येन वा भाषाप्रबन्धादिनोपायेन तत्त्वनिर्धारं विधाय शोकाभावार्थं विवेकं सम्पादनीय इत्यर्थः । चिचेकस्तु

ममैतदेव प्रभुणा कृतं सर्वं ब्रह्मात्मकं कोहं किञ्च साधनं किं फलं को दाता को वा भोक्तेत्यादिरूपः । तमेव च तत्त्वनिर्धारोपायं विवृतौ विशदयन्ति ज्ञानमार्गेणेति । ज्ञानमार्गेण ज्ञानसाधनोपायेन स्यात्तद्व्यमित्यर्थः । किञ्च ज्ञानस्थित्यापि न तन्मार्गीया मुक्तिः, किन्तु शोकाभाव एवेत्याशयेनाहुः शोकाभावायेति ॥ ३ ॥

अतः परं यदर्थमेपां निरूपणं बाधकानां तत्प्रयोजनमाहुः बाधकानामिति ।

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

बाधकानामुद्देगभोगप्रतिबन्धानां परित्यागः परितस्त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । भोगस्य बाधकत्वेन त्याज्यत्वमुक्तत्वाऽलौकिके तदभावमाहुः भोगेऽपीति । भोगेऽप्येकमलौकिक-भोगरूपं फलप्रविष्टतया तथा तेनैव प्रकारेण, परं प्रतिबन्धयोः परं भगवत्कृतप्रति-बन्धलक्षणमशक्यत्यागत्वेन विहाय तथेत्यर्थः । ननु भोगयोरपि तुल्यतामाशङ्क्य तस्मिन्नलौ-किके वैलक्षण्यमाहुः निष्प्रत्यूहमिति । अलौकिकसामर्थ्यरूपे प्रथमफले भगवत्स्वरूपा-नन्दानुभवरूपे भोगे क्रियमाणे प्रत्यूहोन्तरायः केनापि कालादिनापि न कर्तुं शक्यत इति निष्प्रत्यूहं स एव सिध्यति । लौकिके तु सर्वथा तदभाव इति महद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । अत एवोक्तं प्रभुभिः सद्ग्यासनिर्णये 'हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोपर' इति । किञ्च महानिति । स्वरूपतः फलतः साधनतश्च महान् । विषयानन्दब्रह्मानन्दापेक्षया भजनानन्दस्य महत्वादित्यर्थः । अत एव फलेऽपि प्रथमफल एवालौकिकसामर्थ्यरूपे प्रकर्षेण प्रविशते प्रविशतीत्यर्थः । किञ्च सदेति । त्रैकालिकाबाधविषयत्वादित्यर्थः ॥४॥

एवमलौकिकभोगे वैलक्षण्यं निरूप्य लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धावेकीकृत्य तद्व-
र्गनिरूपणपुरःसरं वैलक्षण्यं निरूपयन्ति सविघ्नोल्पो घातकः स्यादिति ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्वलादेतौ सदा मतौ ।

लौकिको हि भोगः सविघ्नो विघ्नसहितः, कर्मकालादिभिस्तत्र विघ्नसम्भवात् । अल्पश्च । स्वरूपतः फलतः साधनतश्च परिच्छिन्नत्वादित्यर्थः । साधारणप्रतिबन्धो हि घातकः । सेवाकालोपरोधकतया तद्घातकः । एतौ भोगसाधारणप्रतिबन्धौ सविघ्नत्वात्प-
त्त्यपानकत्वादिभिर्मिर्महेतुभूतैस्त्वागमप्यर्हत इत्याशयेनाहुर्विवृतौ ननु कथमित्यारम्य घा-
तकः स्यादित्यन्तम् । सविघ्नत्वादल्पत्वान्नभोगः प्रतिबन्धश्च घातकत्वाच्च त्याज्य इत्यर्थः ।

एवं लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धयोस्त्यागहेतुभूतं धर्ममुक्त्वा भगवत्कृतप्रतिबन्धे
त्यागामम्भवेन ज्ञानमार्गन्यत्यागधिकारिणो मन्दमतेः फलचिन्तया शोको भवतीति
५ चिन्ता न कर्तव्येत्याहुः द्वितीय इति ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे सर्वथा सर्वप्रकारेणान्यतोपि फलसम्बन्धाभावाच्चिन्ता फलविषयिणी त्याज्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः संसारनिश्चयादिति । संसारोऽहन्ता-
ममतात्मा सर्वानर्थमूलं प्रवाहपथफलरूपः, तस्य निश्चयाद्भगवत्कृतप्रतिबन्धे संसार एव, न
फलान्तरमितिनिश्चयादित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रतिबन्धविचारमतिविचार्यत्वेन विधायोद्वेगरूपप्रथमप्रतिबन्धेन फलाभावे भगवतो
दातृत्वाभावं हेतुत्वेन निरूपयन्ति नन्वाद्यइति मूले विवृतावाद्यफलेति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आद्येन प्रतिबन्धेन फलाभाव इत्यर्थः । नन्विति विरोधोक्तौ । आद्ये उद्वेगरूपप्र-
तिबन्धे भगवतः सर्वसमर्थस्याप्यन्तःकरणैकसम्बन्धितया तद्विक्षेपरूपोद्वेगे क्रियमाणे सेवाया
अमानसीत्वेन भगवत्सम्बन्धाभावादनाधिदैविकीत्वे तत्प्रयुक्तः प्रभोः फलदातृत्वाभाव
इत्यर्थः । अन्यथा सर्वदोषनिवारकस्य फलदातृत्वाभावो न घटेत् । एतदेव विवृतौ विशदयन्ति
तदा सेवेत्यादि । एवमुद्वेगबाधकमुक्त्वा भोगबाधकं विवृण्वन्ति तृतीय इति ।
तृतीये लौकिकभोगे गृहमेव बाधकमित्यर्थः । अत्रायमाशयः । भोगो हि सर्वथा बाधकः,
भगवद्भैरवस्यसम्पादकत्वादिन्द्रियादीनां वैफल्यापादकत्वाच्च । स च यावद्गृहस्थितिः,
यत्नेनापि निवर्त्यमानो न निवर्तते । गृहस्य सर्वथा बाधकत्वात्तत्र स्थितावंशतोपि
भोगसम्भवाद्गृहपरित्यागः । कृष्णार्थप्रयोगेण तदासक्तिपरित्यागो वा भोगाभावाय
विधेय इत्यर्थः । एतदेव च विवृतौ विवृतं भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा
गृहपरित्याग इति । अत एवास्मदाचार्यैर्निबन्धे निरूपितं भगवद्वचोनुवादरूपेण 'गृहं
सर्वात्मना त्याज्यं तद्येत्यक्तं न शक्यते । कृष्णार्थं तत्प्रयुज्यते कृष्णः संसारमोचक' इति ।

एवं फलत्रयं प्रतिबन्धत्रयं च निरूप्य निजान् प्रत्येतद्विचारमेवाहर्निशं कर्तव्यत्वेन
वस्तुमुपसंहरन्ति अचदयेयमिति ।

अचदयेयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

इयं फलत्रयी प्रतिबन्धत्रयी चाचदया, न स्वशक्त्या । भक्तिमार्गे फलप्रतिबन्धप्राप्ति-
निवृत्त्योः केवलभगवदधीनत्वात् । तथापि सदा निरन्तरं भाव्या कर्तव्यत्वेन विचारणीया,
विचारे हि भावनायाः साधनत्वात् कदाचित् फलमिद्धिः, प्रतिबन्धतश्च सावधानतया स्थिति-
सिद्धिरित्यर्थः । ननु फलान्तरं प्रतिबन्धान्तरं वा भक्तिमार्गे किञ्चिद्विषयतीत्याशङ्क्याहुः सर्व-
मन्यदिति । एतत्फलत्रयं प्रतिबन्धत्रयं चापहयान्यन्तसर्वं फलप्रतिबन्धादिकल्पनं मनो-
भ्रमः स्वान्तर्भ्रान्तिरित्यर्थः । अत्रेदमुक्तं भवति । भक्तिमार्गे मेवाया उन्नममध्यमनाधारणाधि-
कारक्रमेण एतत्फलत्रयमेव, न मोक्षादिः । प्रतिबन्धकं चोद्वेगादिकमेव, न पापादिकमिति ।

‘स्वपादमूलं भजत’ इति वाक्यात् । तथा चैतत्फलविहिताशैरेतत्प्रतिबन्धसावधानैरन्यतो निश्चिन्तैः सर्वैः सेवैव विधेयेति भावः ॥ ६ ॥

नन्वेतत्फलप्रतिबन्धकादिनिरूपणं तदाश्रितान्प्रति घटते तदीयदेहादेरामत्वात्, तदीयानां तु देहेन्द्रियादेः साक्षात्पुरुषोत्तमसमर्पितत्वेन फलरूपप्रभुसम्बन्धात् प्राप्तफल-
तया तान्प्रति फलप्रतिबन्धनिरूपणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

तदीयैः कृतात्मसमर्पणैरपि तत्फलप्रतिबन्धकादिभावनं कार्यमवश्यकर्तव्यम् ।
पुष्टिमर्यादायामङ्गीकारेण फलविलम्बाद्भजनं कारयित्वैव फलदानात् । अविलम्बस्तु केवल-
पुष्टावेवेत्याहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टौ केवलपुष्टौ मर्यादाभावेन साक्षा-
दङ्गीकाराच्च विलम्बः । साम्प्रतं तु पुष्टिमर्यादायामेवाधुनिकानामङ्गीकाराद्भजनसिद्धिविल-
म्बसद्भावेन तावत्पर्यन्तं प्रोषितभर्तृका इव फलप्रतिबन्धभावनं सर्वदा कार्यमित्यर्थः ।

एतदेव निमित्तमन्यत्राप्यतिदिशन्ति गुणक्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

तदीयानां गुणक्षोभेपि विलम्बादेव निमित्ताद् देशान्तरस्थपतिकाया इव भवति ।
तत्राप्येतदेव फलप्रतिबन्धकादिभावनं साधनत्वेन द्रष्टव्यम् । एतद्विचारेण चित्तस्य प्रभु-
परतया गुणक्षोभेपि न भविष्यतीत्यर्थः । ननु गुणक्षोभनिवर्तकानि साधनान्तराणि भविष्य-
न्तीत्याशङ्क्याहुः मे मतिरिति । विचारे क्रियमाणेऽस्मन्मतेरत्रैव पर्यवसानान्नान्यत्साधन-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वत्र काचित् कुसृष्टिरुत्पद्यते, तदीयत्वे नियमेन फलसम्भवात्, तदवैयर्थ्यापत्ति-
मिया प्रतिबन्धासम्भवाच्च, तदीयत्वे ह्युभयाभावादेवं न निरूपणमुचितमित्याशङ्क्याहुः
कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

अत्रास्मिन्नर्थे चाशब्दोपधारणार्थः । अत्रैव या कुसृष्टिरुत्पद्यते सा सर्वथा दोषा-
भावाद्धम एतेत्यर्थः । अनुपपत्तिपरिहारस्तु पुरैव प्रमोः स्वतन्त्रेच्छानिरूपणेन कृत इति
तत्र एव निगमनीयमिति दिह ॥ ७॥ ॥

इति श्रीपद्मभाचार्यचरणान्जलदामानुदामश्रीहरिरायविरचिता

‘सेवाफलविधुनिदिपणी सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीवल्लभविरचितटीकासमेतम् ।

— १५९ —

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

यादृशी यत्प्रकारिका 'चेतस्तत्त्ववर्ण'मित्यारम्य 'कृष्णमेव विचिन्तये'दित्यन्ते-
नोक्ता । तत्सिद्धाविति । तस्याः सेवायाः मानसीत्वरूपफलावस्थासिद्धौ फलमुच्यते
फलं निरूप्यत इत्यर्थः । कुत्रेत्याकांक्षायामाहुः टीकायां सेवायामिति । फलत्रयमिति ।
फलतावच्छेदकत्रयमित्यर्थः । यथा स्वर्गस्य फलत्वं तदवच्छेदकं चामृतपानादिकं तथा मान-
ससेवायाः फलत्वं तदवच्छेदकं चेदं फलत्रयम् । सेवायां फलत्रयमित्यनेन पूर्वार्धार्थ-
उक्तः । उत्तरार्धार्थमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । मूलेऽलौकिकस्येत्यलौकिकस्य
सामर्थ्यस्य । अलौकिकसामर्थ्यं सर्वाभोग्यसुधा । तस्या दाने । आद्य इति ।
आद्यो मनोरथो 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे'त्यादिभिरुक्तः पूर्वोक्तसुधा-
भोगरूपः सिध्येत् पूर्णो भवतीत्यर्थः । अनेन श्रृंगाररसस्य पूर्वदलानुभव उक्तः । चका-
रादलौकिकसामर्थ्येनैव तदुत्तरदलानुभवोपि भवति । स तु परितो गलनरूपवर्णनेनाभि-
रमणात्मको ज्ञेयः । एतेन दीयमाना सुधा साधनं भुज्यमाना सुधैव तु फलमिति सूचि-
तम् । वेणुगीते 'वर्णनायां मुखे समागच्छन्ती गुखमपि स्वभोगयोग्यं करोती'ति निरूपितम् ।
'वर्णयन्त्योभिरेभिर' इत्युत्तरदलानुभवोपि सुधापूरणेनैव निरूपितस्तत्सम्पत्तिसूचनाय हि-
शब्दः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं वा ह्यधिकारो वेत्यस्यार्थमाहुः सायुज्यमित्यादिना । मूले फलं चेति ।
सायुज्यस्य सोऽश्रुतइत्यादिश्रुतौ फलत्वेनैव प्रसिद्ध्या फलपदं सायुज्यवाचकम् । तथा च
द्वितीयं फलं सायुज्यमित्यर्थः । तृतीयं फलमाहुः अधिकार इति । एतदर्थमाहुः टीकायां
'सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति । अत्र आदिशब्देन श्रीमथुराश्रीवृन्दावनादिकं
ग्राह्यम् । मूले न काल इति । अत्र सेवोपयोगिदेहे कालो न प्रेरकः । यथा लीलासृष्टिस्या
आम्रवृक्षादयो न कालप्रेर्याः, किन्तु भगवदिच्छयैव पुष्पयन्ति फलन्ति च, तन्मन्त्रं
अपि सेवोपयोगिनो देहाः भगवदिच्छयैव अवयवादिसम्पत्तिं लभन्ते ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

उद्वेग इति । श्लोकार्थमाहुः सेवाधामिति । उद्वेग इति । मनसोन्यपरता उद्वेगः । कायस्यान्यपरता प्रतिबन्धः । इन्द्रियाणामन्यपरता भोगः । इदं त्रयं बाधकम् । तनुवित्तजसेवायां फलजननसामर्थ्यस्य भक्तिरहस्यभजनस्य बाधजनकं विसामग्रीहेतुः प्रतिबन्धकमिति मूलार्थः ॥ २ ॥

अकर्तव्यमित्यारभ्य विंशते सदेत्यन्तस्यार्थमाहुर्विवरणे त्रयाणामित्यारभ्य विवेक इत्यन्तेन । त्रयाणामिति । उद्वेगसाधारणप्रतिबन्धलौकिकभोगानामित्यर्थः । साधनेति । एतत्रयाणामेव बाधकत्वात् । ननु कथमेतत्रयस्यैव बाधकत्वं न तु पञ्चानामित्यतो व्यवस्थामाहुः भोग इत्यादिना । लौकिक इति । अनिवेदितपदार्थानां समर्पणं विना निपयासत्तयोपभोगो लौकिको भोगः । अलौकिक इति । निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्वत्प्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरलौकिको भोगः । तत्राद्य इति । आद्यो लोककृतः साधारणः । बुद्ध्या इति । निभावनेत्यर्थः । फलानां मध्ये इति । यस्य फलत्रयमपि भवति तस्य सेवोपयोगिदेहरूपे प्रथमे फले प्रविशति सम्यग्भो भवतीत्यर्थः । एतद्भोगस्यैतत्फलसाधकत्वेन पूर्ण फलसम्बन्धः । तदुत्तरं च दासधर्मत्वेनैतत्करणादुत्तरं सम्बन्धः । इत्यथ पूर्वोत्तरमपि फले व्याप्तो भवतीति प्रोपसर्गार्थः । अयं मूले सदेत्यव्ययार्थो ज्ञेयः । निःप्रत्यूहमिति हेतुगर्भम् । यतोयमदृष्टादिकृतनिष्ठाभावान्निःप्रत्यूह सिध्यत्यतो महा-
नित्यर्थः । यद्यपि पाठक्रमेण सेवोपयोगिदेहस्य तृतीयफलत्वम्, तथाप्यनुक्रमानुरोधात् तस्य प्राथम्यमेव सिध्यति । क्रियैतस्याधिकारत्वेन निरूपणादपि तथा । भगवत्कृतप्रतिबन्धश्चेदिति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्चेद्दृश्ये निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । तस्या धर्म्यासे तस्यां भक्तिरहस्यभजनरूप सामर्थ्यं सिध्यति । क्रियमाणेषु श्रवणकीर्तनादौ हरिश्चेन्न निविशेत तदाम्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तदा भगवत्कृतप्रतिबन्धे अन्यसेवा महापुरुषादिसेवा व्यर्था निःफलेत्यर्थः । अपिना भगवत्सेवापि तथेति ज्ञेयम् । क्रियमाणेषु श्रवणादौ चेन्न हरिनिवेशस्तदेत्यर्थः । पूर्वमेव ज्ञानादिमार्गप्रवृत्तौ तु नासुरत्वमिति बोध्यम् । नन्वासुरत्वे श्रवणादौ प्रवृत्तिरेव कथमित्यत आहुः । जीव इति । स जीव आसुरस्तस्यान्तःकरणं तु दैवमतः प्रवृत्तिरिति भावः । ननु तर्हि किमासुरेण कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः तदा ज्ञानमार्गेणेति । अन्तःकरणस्य दैवत्वे इत्यर्थः । अन्तःकरणस्यासुरत्वे तु संसारनिश्चयान्छोकाभावं वक्ष्यन्तीति ज्ञेयम् । शोभामायमाधक्यं योपदिष्टज्ञानमार्गेणेत्यर्थः । विवेक इति । आद्यो शुद्धा त्याज्यः द्वितीये त्यागुरज्ञानमार्गेण त्येयमिति द्वयोः प्रतिबन्धयोर्विवेकः इत्यर्थः ।

भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य विवेक इत्यनेनाकर्तव्यमित्यस्य विवरणं ज्ञेयम् । इत्य-
ञ्चोक्तत्रयाणामेवात्र बाधकत्वम् । अलौकिकभोगस्य प्रथमे प्रवेशान्न बाधकत्वम् । भगव-
त्कृतप्रतिबन्धेपि सामर्थ्यानुत्पाद एव न तु जातस्य बाधोत्तस्तस्यापि न बाधकत्वम् ।
प्रतिबन्धकत्वं तु भवत्येव । प्रतिबन्धो विसामग्रीतद्भेतुः, प्रतिबन्धक इत्यत्र विसामग्री-
पदस्य सामग्रीबाधालयन्ताभावोभयवाचकत्वादिति बोध्यम् ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथापरम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

मूले श्लोकद्वययोजना । भगवतः सर्वथा सेवायां सामर्थ्यं अकर्तव्यं चेत् तदा
गतिः फलं न हि न भवतीत्यर्थः । ननु तदा तस्य किं साधनं शोकाभावायेत्यत आहुः
यथा वेति । येनात्मतत्त्वनिर्धारो भवति तादृशो विवेकः आत्मानात्मविवेकः शोकाभाव-
साधनं मतमित्यर्थः । 'तस्माद्भेदे स्वतनयान् मया व्यापादितानपि भानु शोचे'त्यत्र तस्य
ज्ञानस्य शोकाभावहेतुत्वकथनान्मतमित्युक्तम् । भोगेऽप्येकमिति । ज्ञानमिष्टायेणैकवचनम् ।
अपरमिति । न परमपरम्, हीनम्, बाधकत्वात्त्याज्यमित्यर्थः । ननु कथं न द्वितीयो
बाधकस्तत्राहुः निःप्रत्यूहमिति । निर्विघ्नम् । हेतुगर्भमिदम् । यतो निर्विघ्नं यथा भवति
तथा सिध्यति, अदृष्टादेर्बाधकत्वाभावात् । अतो महान् । एतादृशो भोगः प्रथमे फले
सेवोपयोगिदेहे सदा विशते, पूर्वमुत्तरं च सम्यग्भवतीत्यर्थः । पाठक्रमं दृष्ट्वा अलौकिकसामर्थ्यं
प्राथम्यं नन्वानस्य भ्रमनिरासाय टीकायां फलानां मध्य इत्युक्तम् । यस्य फलत्रयमपि
भवति तस्य यत्प्रथमं फलं सेवोपयोगिदेह इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद् घलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

सविघ्न इत्यत्र टीकायां सविघ्नत्वादिति । अत्रापि सविघ्नपदं हेतुगर्भम् ।
तथाचायमर्थः । घातको लौकिकभोगः, यतः सविघ्नः, अतोल्पः स्यादिति हेतोस्त्याज्य
इति । एतावति । साधारणभगवत्कृतौ घलादेतोः सदा प्रतिबन्धकौ मतौ । मनस
इन्द्रियाणां चान्यपरतारूपाबुद्देगमोगौ सामर्थ्यबाधकौ । नन्वन्यपरतारूपाविमौ तु
कारणस्यैव बाधकौ । तनुजसेवैवानभ्यस्ता भवत्यतो बलिष्ठत्वात् प्रतिबन्धनामकावेव
जातावित्यर्थः । ज्ञानस्थित्यभाव इति । पूर्वोक्तासुरज्ञाने स्थितभावे । द्वितीय
इतीति । द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे जाते । मूले संसारनिश्चयादिति । अत्र संसारपदं
देहादिपरम्, तथा च 'निरोचनोक्तदेह एव मह्य' इत्यादिरूपनिश्चयादित्यर्थः ॥ ५ ॥
ननु सेवोपयोगिदेहस्य कथमधिकारत्वम्, अधिकारत्वे वा कथं फलत्वमित्यत आहुः
नन्वाद्य इति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

नन्विति कोमलामघ्ने । आद्ये सेवोपयोगिदेहरूपफले सति या भवति फलद्वय-
दातृता सा सेवोपयोगिदेहरूपाद्यफलाभावे नास्तीत्याद्यफलस्याधिकाररूपतेत्यर्थः । तथा
च यस्याद्यफलमेव फलं तं प्रत्याद्यस्य फलत्वमेव । यस्य च पुनरग्रेपि सायुज्यादिफलं
तं प्रति आद्यफलस्याधिकारत्वमेवेति भावः । एतेन फलत्रये तारतम्यमपि सूचितमिति
योध्यम् । टीकायां तदा सेवेति । आद्यफलाभावेत्यर्थः । मूले तृतीय इति । लौकिक-
भोगरूपप्रतिबन्धके सति बाधकं गृहं सेवाप्रतिबन्धकं लौकिकभोगसञ्ज्ञकं भार्यादि त्याज्य-
मिति शेषः । अवश्येयमिति । इयं प्रतिबन्धकत्रयी फलत्रयी च सदा निरन्तर भाव्या
विभावनीया । भावनया प्रतिबन्धककृतप्रतिबन्धनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । सर्वमिति ।
ज्ञानादीनां साधनत्वं तत्साध्यमोक्षस्यैव फलत्वमिति मनोभ्रममात्रम् ॥ ६ ॥

ननु 'तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे' इत्यनेनात्मनिवेदिनां प्रति-
बन्धकभयाभावात् किं निवर्तनेनेत्यत आहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तत्रयीद्वयविभावेन प्रतिबन्धनिवर्तनं कार्यमेव । तत्र हेतुमाहुः
पुष्टाविति । तथा सति पुष्टौ मर्यादांशत्यागे भगवान् विलम्बं न कुर्यादित्यर्थः । अन्यथा
तु यद्यपि निवेदनपदार्थो न नश्यति तथाप्यलौकिकदेहप्राप्तौ विलम्बो भवत्येवेति । ननु गुण-
क्षिप्तक्षोभे भावनाया असम्भवात् कथं तन्निवृत्तिरित्यत आहुः गुणक्षोभेपीति । सोप्येतेनैव
निवर्तिष्यत इति भावः । ननु गुणक्षोभनिवृत्त्यर्थं हंसावतारेण एकादशस्कन्धे प्रकारान्तर-
मुक्तमित्यत आहुः इति मे मतिरिति । मन्मत्तिसिद्धोयं प्रकारः । तथाच मर्यादापुष्टि-
भेदेन व्यवस्थेति भावो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

ननु स प्रकारो भगवदुक्तः, अयं च पौरुष इति कथं तुल्यबलत्वमित्यत आहुः कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

चाशब्दोनादरे । ममापि वास्त्वपित्वादत्र मद्रास्ये पूर्वोक्ता अन्या वा काचित्
कुसृष्टिः किमुत्पद्येत ? नोत्पद्येत्यर्थः । यदि चेदुत्पद्येत तदा तस्य तादृशं ज्ञानं भ्रम एव ।
तदोपनार्थं नास्मत्प्रवृत्तिः, किन्तु 'सात्विका भगवद्भक्ता' इत्युक्तानां तादृशमेव बोधना-
र्थमेवास्मत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवद्वन्मृतसेवाफलचिन्तिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतसेवाफलविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यचरणौ तत्कृपावलात् ।

सेवाफलोक्तिविवृतेर्विवृतिं वितनोत्ययम् ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः श्रुतिब्रह्मसूत्रगीताश्रीभागवततात्पर्यगोचरस्वसिद्धान्तस्य तनुवित्तजसेवात्मकस्य साधनस्य भगवत्प्रेमात्मकसेवासिद्धिपर्यन्ततां संक्षेपेण सिद्धान्त-मुक्तावल्यां बोधसौकर्यार्थं निरूप्य सेवाफलग्रन्थे तथैव तत्फलं निरूपयितुं प्रतिजानते यादृशीत्यादि ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्तिसिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यत्प्रकारिका सेवना सेवा, ण्यासश्रन्थो युजिति युजन्तत्वाद्धारणा विनिगमनेत्यादिवत्स्त्रीत्वम्, प्रोक्ता सिद्धान्तमुक्तावल्यां व्युत्पादिता, तत्तिसिद्धौ तस्या-स्तत्रोक्तमानसीसेवासाधकतायां सत्यां फलं यत् प्राप्यत्वेन विवक्षितं तदुच्यत इत्यर्थः । अस्या ग्रन्थस्य संक्षिप्तत्वेन दुरूहत्वात् स्वयमेव गृह्णन्तो व्याकुर्वन्ति सेवायां फल-त्रयमित्यादि । अत्र सेवायामिति सत्यर्थया सप्तम्या साधनसाध्यरूपयोर्द्वयोरपि सेवयोः सत्ता विवक्षितेति बोध्यते । तेन साधनरूपाया आवर्तने तन्निर्वाहः, साध्यरूपायाश्च निरन्तरस्थैर्यं विवक्षितं भवतीति सूच्यते । फलत्रयमित्यनेन मूले यादृशीति सेवाविशे-षणेन यत्तदोर्नित्यसम्बन्धस्मारणात् फलेपि तादृशमिति प्रकारबोधकं विशेषणं स्मार्यते । तथा च तत्रोत्तममध्यमजघन्यभेदेन बाह्यमानस्योर्ल्यैविध्यस्य सिद्धत्वादत्रापि फलत्रय-मुच्यत इत्यर्थः । तर्हि किं तत्फलत्रयमित्यपेक्षायां टीकायां तत्स्वरूपं विभजन्ते अलौकिक-सामर्थ्यमित्यादि । तत्रालौकिकसामर्थ्यं नाम परप्राप्तिविवरणश्रुत्युक्तमगवत्स्वरूपानुभवे 'प्रदीपवदावेश' इति सूत्रोक्तरीतिकमगवदावेशजा योग्यता यया रसात्मकस्य भगवतः पूर्ण-स्वरूपानन्दानुभवः । श्रीदेवकीनन्दना अप्येवमाहुः । श्रीहरिरायास्तु भगवद्विरहानुभव-सामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु भगवता सह गानादिसामर्थ्यं मुख्यानामिषेत्याहुः । चचागोपीशास्त्वलौकिकमजनानन्दानुभवे स्वरूपयोग्यतेत्याहुः । एतत्सर्वं भगवतो नाना-विधप्रवेशहेतुकत्वाद्भगवदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वादुपपन्नम् ।

सायुज्यं 'भक्त्या मामभिजानाती'त्युक्तो भगवत्स्वरूपे लयः । चचा अप्येवम्, श्रीदेवकीनन्दनाथ । श्रीहरिरायास्तु सह युनक्तीति सयुक् सयुजो भावः सायुज्यं संयोगानुभवसामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु गोपानामिवेति विशेषमाहुः ।

सेवोपयोगिदेहोक्षरात्मको देहेन्द्रियासुहीनः पुरुषस्त्रीपशुपक्षिवृक्षाद्याकृतिः संस्थानविशेषः । तदेतत् फलत्रयं त्रिविधसेवायां यथायथं बोध्यमित्यर्थः ।

ननु 'यथाकतु'रिति श्रुतौ तत्कतुन्यायस्योक्तत्वात् संन्यासनिर्णये 'भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवे'दित्याचार्यैरपि तदंगीकाराज्यायत एवात्रापि तादृशफलप्राप्तिसिद्धेर्विशेषतस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायां तत्र हेतुं वदन्ति मूले अलौकिकस्य दाने हीत्यादिपादत्रयेण ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा,

अत्र हिर्हेतौ । चोवधारणे । यतो हेतोरलौकिकस्य सम्पदाविर्भावाधिकरणोक्तरीतिकस्याक्षरात्मकविग्रहस्य दान एव आद्य आदौ भव उत्तमफलविषये विद्यमानो मनोरथः निश्चयशब्दोक्तकामचारात्मकः सिध्येत् । अदाने तु फलं वा हि निश्चयेन अधिकारो वा सिध्येदित्यनुपपद्यते । तथा च 'लोकवतु लीला कैवल्य'मिति न्यायेन भगवता अलौकिकस्य सम्पदाविर्भावसूत्रोक्तदेहस्य दाने एव तत्सम्बन्धिफललाभाच्च तत्कतुन्यायमात्रेण पूर्वस्य सिद्धिरित्यतस्तन्निरूपणमित्यर्थः । बाह्यमनादरे । तेन तत्कतुन्यायेन कदाचित् तद्वयं भवतीति बोधितम् ।

नन्वधिकारस्य कार्यान्तरयोग्यतारूपत्वात् तस्य च साधनदशायामपि सत्त्वात् कथं फलत्वमित्यत आहुः ।

न कालोन्नयनियामकः ॥ १॥ ॥ इति ।

अत्रेत्यधिकारः । तथा च कालनियम्यत्वामावेनानावृत्त्या नित्यत्वादस्यापि फलत्वं निःप्रत्यूहमित्यर्थः । एतत्रये एकं दानहेतुकमन्यद्वयमपि भगवदनुग्रहैकहेतुकम् । मर्यादामार्गे निर्गुणाक्षरविद्यया तादृशतत्प्राप्तेः सगुणया सन्मनोमयदहरादिविद्यया च 'जक्षन् श्रीङ्गं रममाण'इत्यादिनोक्तैश्वर्यपर्यन्तप्राप्तेरेव श्रावणात् ततोधिकस्य सेवोपयोगिदेहादेश्च केवलया भक्तिरहितमर्यादया वक्तुमशक्यत्वात् । तथा तदुपगमे 'यमेवैष' इत्यादिश्रुते'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इत्यादिस्मृतेश्च विरोधस्य दुष्परिहरत्वाच्च । अतस्तत्रयमत्रोच्यत इति भावः । अत्राप्यस्य दानेन सिद्धौ 'रुद्रादीनां वचः श्रुत्वे'त्यादिकृष्णोपनिषन्मन्त्रावृद्धदामनीयकया 'संकल्पो विदितः साध्यः' इति कुमारिकाः प्रति भगवद्वाक्यं प्रमाणत्वेन बोध्यम् । द्वितीये च 'नैकान्यतां म' इत्यारम्य 'गतिमर्णीं प्रयुक्त' इत्यन्तं कपिल-

वाक्यम् । तृतीये च 'को वामिहैव भगवत्परिचर्ययोच्चै'रिति जयविजयौ प्रति सनकादि-
वाक्यं ज्ञेयम् । तयोः पातस्तु भगवदिच्छात एवेति तत्रैव निबन्धे प्रतिपादितमिति न
कश्चित्सन्देहः ॥ १॥ ॥

ननु भवत्येवमनुग्रहत्रैविध्यात् फलत्रैविध्यम्, तथापि 'नित्यं हरौ विदधत' इति
वाक्ये कामक्रोधादीनामपि भगवति नित्यं विधाने तन्मयत्वस्योक्तत्वात् तन्मयत्वे च
सायुज्यस्यैव युक्तत्वात् सिद्धान्तमुक्तावल्याम'प्युभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यती'
त्यनेन मानसा एव फलत्वेनोक्तत्वात् तथापि तन्मयतायाः सिद्धौ तस्यैव युक्तत्वात्कथं
तदभावो येन तृतीयं फलमित्यत आहुः ।

उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यादिति ।

सेवायां क्रियमाणायामिति शेषः । किं तावतेत्याकांक्षायां तेषां स्वरूपं टीकाया
विवृण्वन्ति सेवायां प्रतिबन्ध इत्यादि । प्रतिबन्धो नाम विसामग्री तञ्जनकः
प्रतिबन्धकः । तदत्रोद्देशादित्रयम् । तत्रोद्देशो नाम उच्चैर्मयं चलनं वा । ओविजी भय-
चलनयोः । तदत्र सेवायां क्रियमाणायाम् दुष्टादिभ्यो मनसो भयं वा पापादिना बुद्धेश्चाश्रित्यं
वा । अत्र द्वितीयमदृष्टजन्यम् । एतदुभयमप्यान्तरमतो द्विविधोऽप्युद्देशो वाद्यसेवाफलरूपाया
मानसीतत्समानाधिकरणविरुद्धसामग्रीरूपस्तत्प्रतिबन्धकः । प्रतिबन्धो नाम तल्लक्षीकृत्य
वा तत्प्रतिकूलो वा निग्रहः । प्रतिर्लक्षणे प्रातिकूल्ये वा । बन्ध घन्धने । सोत्र सेवायां रुचौ
सत्यामपि शरीरादिसामर्थ्ये सत्यपि सेवाकरणकाले लौकिकवैदिककायिकादिव्यापाररूपो
वाद्यसेवासामानाधिकरण्यात् तद्विरुद्धसामर्थ्यात्मकस्तत्स्वरूपप्रतिबन्धकः कादाचित्कः ।
भोगो नाम सुखदुःखसाक्षात्कारोभ्यवहाररूपः प्रसिद्धो देहेन्द्रियोभयनिष्ठत्वादुभय-
विषयेवाविसामग्रीरूपो बलिष्ठः स्वभावतः प्राप्तः । तथा च तेषां सेवाविरुद्धकायिकवाचिक-
मानसिकसामर्थ्युत्पादकत्वेन मानसा जघन्यत्वापादनात् तथा तन्मयताया असिद्धौ सुखेन
तृतीयस्य फलस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

ननु भवत्येवं तथापि यदत्र मुख्यं फलं तत्तु दानैकसाध्यमित्युक्तम् । दानं तु
पूर्वं ज्ञातुमशक्यम् । तथा सति स्वतःपुरुषार्थत्वेन सेवाकरणे गम किं फलं भविष्यतीति
सन्देहः कथं निवर्ततेत्यत आहुः ।

तु बाधकमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेदनिर्न हि यथा वा इति ।

तुः शंकानिरासे । बाधकं पूर्वोक्तं त्रयमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेत् तदा
हि निश्चयेन गतिर्न, प्राणानां देहादुत्क्रमणं न । मनसो वा भगवद्व्यतिरिक्ते गतिर्न,
किन्तु 'वाच्यमसि दर्शनाच्छब्दाच्चै'त्यधिकरणोक्तन्यायेन भगवत्येव लयः । 'ता नाविद'ञ्जि-

त्युक्तरीत्या भगवदेकतानत्वं हि निश्चयेन । एतेन मुख्यफलभवनविषयकसन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । यथाचेति भिन्नं वाक्यम् । अत्रापि बाधकं भगवतः अकर्तव्यं चेदित्यन्वेति । तथा च यथा येन प्रकारेण सेवा, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तथा तेन प्रकारेण बाधकं भगवतोर्कर्तव्यं चेत्तदा, वा फले विकल्पः, सेवा मध्यमा चेन्मध्यमम्, जघन्या चेज्जघन्यं फलमित्येवं सन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । अथवा । ननु सेवा हि भक्तिमार्गीयं साधनम् । भक्तिमार्गश्चानुग्रहैकलभ्यः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थापितः, निबन्धे च 'सर्वथा चेद्धरिद्रुपा न भविष्यति यस्य हि । तस्य सर्वमशक्यं हि मार्गेस्मिन् सुतरामपीत्यनेन । एवं सत्यास्मिन् मार्गे प्रतिबन्ध एव कथं येन फलत्रैविध्यमित्यत आहुः तु बाधकमित्यारम्भ्य यथाचेत्यन्तम् । अत्र त्रीणि वाक्यानि, तेषु त्रिष्वपि बाधकपदं चेत्पदं चान्वेति । तथा च बाधकं पूर्वोक्तं भगवतः अकर्तव्यं चेत्तदा प्रतिबन्धस्याभावाद्गतिर्मध्यमं फलं भवति । बाधकं सर्वथा चेत्तदा न हि निश्चयेन सेवाफलमेव न । बाधकं यथा तथा चेत्तदा वा विकल्पः । तथा चैवं भगवदिच्छातस्त्रैविध्यमित्यर्थः ।

तर्हि विकल्पे किं कार्यमित्यत आहुः ।

अतत्त्वनिर्धारोऽविवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्याग, इति ।

अत्रोक्तवान्यद्वयस्य त्रयस्य वाऽसन्दिग्धत्वादतत्त्वनिर्धार इत्यादिकं व्याकुर्वन्ति । त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । त्रयाणां पूर्वोक्तानां बाधकानां यत्साधनमतत्त्वनिर्धारविवेकरूपं तस्य परित्यागः सर्वथा त्यागः कर्तव्यः । तत्प्रतियोगिभूततत्त्वनिर्धारविवेकयोरभ्यासेन तयोः प्रागभावानिवृत्तिः सम्पादनीया, ध्वंसो वा । तथा च नवीनतदुत्पादकसाधनत्यागे यथा भोजनपरित्यागे पूर्वाजीर्णस्य निवृत्तिः भाविनश्चानुत्पत्तिस्तथा तत्त्वनिर्धारे जाते बुद्धिदोषरूपस्योद्वेगस्य निवृत्त्या विवेके च जाते प्रतिबन्धभोगयोर्निवृत्त्या तयोर्निःशेषनाशः सम्पादनीय इत्यर्थः ।

ननु बाधकत्यागे कर्तव्ये भोगत्याग आगतः, तथाकृते शरीरस्थितेर्बलादेश्चासम्भवात् सेवाया एवासिद्धिः, प्रतिबन्धस्य चादृष्टजन्यत्वात् तत्त्यागस्याशक्यत्वमिति सेवासिद्धिरेव दुर्घटेत्याशंकायां तदर्थं विभागमाहुः भोगोपीत्यादि ।

भोगोप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

अपि समुद्यमे । भोगे, अपि शब्दान् प्रतिबन्धे, एकं परित्याज्यमिति शेषः । तथेति वैधर्म्ये रणान्तः । यथा भोगप्रतिबन्धयोरेकं परित्याज्यं तथा परं द्वितीयं निःप्रत्यूहं निगद्यन्त्यम् । भोगस्य निःप्रत्यूहत्वे हेतुर्महान् भोगः प्रथमे विशत इति ।

प्रतिबन्धस्य तथात्वे हेतुः सदेति । तदेतत् सर्वं मन्दादेर्दुष्करं दुर्ज्ञेयं चेति तदर्थं गृह्यन्तो व्याकुर्वन्तः प्रतिलोमक्रममादाय प्रथमतो भोगं विभजन्ते भोग इत्यादि । भोग उक्तरूपो द्विप्रकारकः । तयोर्मध्ये लोकासक्तिजन्मा सार्वदिकत्वेन बलवद्बाधकत्वादवश्यं त्यक्तव्य एवेत्यर्थः । ततो न्यूनं प्रतिबन्धं विभजन्ते प्रतिबन्धोपीत्यादि । तस्य कादाचित्कत्वेन स्वल्पत्वात् पूर्वं तत्त्यागप्रकारमाहुः तत्रेत्यादि । तयोः प्रतिबन्धयोर्मध्ये आद्यः साधारणः बुद्ध्या उपायचातुर्येण त्याज्यः । यद्यपि तत्त्वनिर्धारविवेकौ पूर्वं प्रतिबन्धविधातकत्वेन सूचितौ तथापि न तावन्मात्रेण निवृत्तिः, किन्तु बुद्धिरपि तत्सहकारित्वेनापेक्षिता । अतस्तया त्याज्य इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्यलौकिकमोगात्यागे किं बीजमित्याकांक्षायां तत्र बीजमाहुः अलौकिक इत्यादि । तुः शंकानिरासे । अलौकिको भगवद्वत्प्रसादत्वेन क्रियमाणो भोगः फलानां मध्ये प्रथमे आद्यमनोरथात्मके प्रवेशं प्राप्नोत्यतो निःप्रत्यूहत्वाच्च त्याज्य इत्यर्थः । अयमेव हेतुर्मूले महानिति पदेनोक्तो बोध्यः । द्वितीयप्रतिबन्धस्य निःप्रत्यूहत्वे यो हेतुः सदा पदेनोक्तस्तं व्युत्पादयन्ति भगवत्कृत इत्यादि । सेवायां स्वस्य रुचेः सामग्रीसम्पत्तेश्च सत्त्वेऽपि यदा पुनः पुनस्तद्विघटनेन तन्निर्वाहमावः सेवायामरुच्यादिर्वा स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तत्रैव हि स्वस्यान्येषां च 'दैवमत्र विधातक'मिति बुद्धिरुदेति । तादृशः स चेद्भवेत् तदा भगवान् फलं पूर्वोक्तं त्रिविधमपि सेवाफलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तेन सेवाप्रतिबन्धवता युक्तिमिर्विचारणीयम् । तदान्येषां गुर्वादीनां सेवां चेतदर्थं कुर्यात्तदा सापि व्यर्था । एतत्फलरूपार्थविरहितेति मन्तव्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः । तदायं जीव 'एवं पञ्चविधं लिंग'मिति चतुर्थस्कन्धवाक्योक्तश्चेतनायुक्तसंघात आसुर इति निर्धारः कार्य इति प्रायपाठादायाति । तदा ज्ञानमार्गेण स्वात्मनि प्रपञ्चे चाक्षरब्रह्मत्वभावनपरेणास्थूलादिसदाद्युपासनपरेण वा स्यात्तव्यं शोकाभावाय । आत्मज्ञानस्य शोकनाशकत्वश्रावणात्तथा स्थितौ तस्मिन् संघाते निवृत्ते एतस्याक्षरसायुज्यं वा तत्र स्थितिर्वा भवतीति विवेकः सेवाफलात् पृथक्करणमित्यर्थः ।

अत्रैतद्वन्धदर्शनेन ममेदं प्रतिभाति । आसुरजीवा हि पुष्टिप्रवाहमर्यादायां 'जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे प्रवृत्तिं चेति वर्णिता' इत्युक्तलक्षणका अज्ञदुर्ज्ञेयभेदेन द्विविधा निरूपिताः । ते तु नोपदेशार्हाः । 'सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः । भवान्तसम्भवा देवात् तेषामर्थे निरूप्यत' इति प्रतिज्ञावाक्येन तथा निश्चयात् । अतः परं 'प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थसैर्न युज्यते । सोऽपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यत' इत्युक्तोवशिष्यते । यथा अलीखानादिः । अतस्तादृशं तद्देश्यं प्रति वायमुपदेश इति ॥ ४ ॥

एवमलौकिकभोगभगवत्कृतप्रतिबन्धयोस्त्यागानर्हत्वे बीजं व्याख्याय साधा प्रतिबन्धलौकिकभोगयोस्त्याज्यत्वे बीजं यत्तु भवतारयन्ति ।

सविघ्नोल्पो धातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

साधारण इत्यादि । कथमिति हेतुरूपप्रकारबोधकम् । तथा चैतयोस्त्यक्त-
व्यताप्रयोजकः प्रकारः क इत्यर्थः । अन्यथा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति पूर्व-
ग्रन्थविरोध आपद्येतेति । व्याकुर्वन्ति सविघ्नत्वादित्यादि । कालादिकृतविघ्नसाहित्यात्
स्वरूपतः साधनतः फलतश्चाल्पत्वात् तथेत्यर्थः । एव भोगे त्याज्यत्वधीजद्वये व्याख्याते
शिष्टो धातकत्वरूपो हेतुः साधारणप्रतिबन्धनिष्ठ इत्यर्थादेव बोधितम् ।

ननु प्रतिबन्धकत्यागप्रकारस्य पूर्वमुक्तत्वात्पुनस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः
बलादेताविति । व्याकुर्वन्ति एतावित्यादि । यत एतौ लौकिकभोगसाधारण-
प्रतिबन्धौ सदा क्षणे क्षणे प्रतिबन्धकावतो बुद्ध्या उपायचातुर्येण बलाद् ददात्
त्याज्यौ । यथाधिक भुक्त चेन्ममेदानीन्तना सेवा गता, मया गानाद्यासक्त्या जागरः
कृतश्चेदिदानीं निद्रायाति, तस्मादेव न विधेयमित्येव बुद्ध्योपायचातुर्येण सर्वथा त्यक्त-
व्याविलेपतदर्थं पुनः कथनमित्यर्थः । द्वितीये सर्वथेति व्याकुर्वन्ति । द्वितीय
इत्यादि । पूर्व भोगप्रतिबन्धयोरुभयोरुक्तत्वात् कोत्र द्वितीय इति शकानिरासायैतदुक्तम् ।
ननु भगवत्कृते प्रतिबन्धे यादृशी स्थितिरपेक्षिता सा तु पूर्णं निवृत्तैवेति पुनस्तदुक्तेः किं
प्रयोजनमत आहुः ज्ञानेत्यादि । तथा च पूर्वोक्तादपि यो हीनः सिद्धान्तमुक्तावल्यां
'भक्त्यभावे त्वि'ति कारिकयोक्तस्तस्य संसारेत्यन्ताभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पूर्वमुद्देशादित्रय संसाधन त्याज्यत्वेनोक्तत्वाग्रे तत् त्याज्यत्वात्याज्यत्वविभाग च
कृत्वा पश्चाद्वयोरेवावश्य त्याज्यत्व यन्निरूपितं न तूद्देशस्यापि, तत् कुत इत्याकांक्षायामाहुः ।

न त्याद्ये दातृता नास्तीति,

अत्र प्राच्यः पाठं द्विधांगीकुर्वन्ति केचिन्नन्विति । केचिच्च न त्वेति । तत्रापि नु इति
मित्रं पदं निश्चयार्थकमिति मम प्रतिभाति । आद्ये उद्देशे । तुः शकानिरासे । नु निश्च-
येन वा न, चिन्ता फलसाधननिषिद्धिणी न त्याज्या । तत्र हेतुः । दातृता नास्तीति ।
अदातृता नास्तीति वा । तदेतद्व्याकुर्वन्ति । आद्यफलेत्यादि । आद्यं यत् फल-
मलौकिकमर्थरूपं, तस्माभावे अग्राप्तौ, भगवतो दातृत्वं नास्ति, तदा तस्मिन् दानममये
सेवा अनाधिदैविकी ।

उद्देशो हि मानसो, मानस्यैव निरुद्धममप्रीजनकं, सा दानसमये 'चेतस्त-
त्प्रपन्न' 'ता नाभिदन्' इतिवद्भगवति लीनं न करोति, तेन सा सेवा अनाधिदैवि-
कीभ्युक्त भवति । अत्र उद्देशे तन्निवृत्त्यर्था चिन्ता भगवद्भावनरूपा न त्याज्या, किन्तु

सदा कर्तव्यैव । द्वितीयपक्षे उद्वेगेन कृत्वा फलाभावे मुख्यफलाप्राप्तौ भगवतोऽदातृत्वं नास्ति किन्तु तदोद्वेगदशायां सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवति । अतस्तस्या आधिदैविकीत्व-सम्पादनायोद्वेगनिवृत्त्यर्था चिन्ता न त्याज्या किन्तु कार्यैव । तथा चोद्वेगस्य मुख्य-फलातिरिक्तफलाप्रतिबन्धकत्वाद् मुख्यफलस्य केवलं दानमात्रसाध्यत्वाद् दित्सायाश्च 'अनिच्छतो गतिमर्णां प्रयुक्तं' इतिवाक्येन 'कहिंचित् स्म न भक्तियोग'मिति वाक्येन च ज्ञातुमशक्यत्वान्नोक्तमित्यर्थः । अत्रानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति कथनेन सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वरूपमुद्वेगत्याज्यतावीजमप्युक्तं ज्ञेयम् ।

ननु तत्त्वनिर्धारविवेकाभ्यां प्रतिबन्धत्यागे यतमानस्यापि त्रयाणां त्याज्यबीजं जान-तोपि यदा न प्रतिबन्धनिवृत्तिः तदानेन किं कार्यमित्यत आहुः ।

तृतीये बाधकं गृहमिति ।

तदेतद्विवृण्वन्ति भोगाभाव इत्यादि । उद्विग्नः साधारणप्रतिबद्धोपि निरुपधि यथाकथञ्चन भक्तिमान् सेवेत तदापि तृतीयं फलं भक्तिमत्त्वाद्भवति तस्मिन्नपि भोगो लौकिकः प्रतिबन्धं करोति । अतस्तृतीये भोगरूपे प्रतिबन्धेऽशक्यत्यागे सति भगवता गृहत्याग एवानेन प्रकारेण बोध्यत इत्यनुसन्धाय बाधकभूतं गृहं त्याज्यम् । यतो भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तथा च तदानीमयमेवोपायो नेतर इत्यर्थः । अयं त्यागो न भक्तिमार्गीयसंन्यासरूपः, अधिकारमावात्, किन्तु 'तादृश-स्यापि सततं गेहस्थानं विनाशन'मित्यादि भक्तिवर्धिन्युक्तभक्तिसाधनसम्पादनार्थं इति ज्ञातव्यम् । एवमत्र यावान् कठिनांशः सोत्र स्वयं व्याख्यातः ।

अतःपरं य एवं गृहत्यागमपि न कर्तुं शक्नुयात् तदर्थं मूढे उपायमुपदिशन्ति ।

अवश्येयं सदा भाव्येत्यादि ।

इयं फलत्रयी प्रतिबन्धकत्रयी च अवश्यया, यथायथं भगवदनुग्रहैकलभ्यत्वा-द्भगवद्विचारमात्रसाध्यत्वाच्च अवश्यया, न स्वकृतसाधनाद्यायत्ता । अतः सदा भाव्या प्रतिबन्धोपस्थितावश्यत्वेनैव स्वदैत्याय तदा तदा विचारणीया । अत्र सदापदेनेदमेव बोध्यते, न तु कालनैरन्तर्यम् । 'निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वदे'त्यादीनां विरोधापत्तेः ।

सर्वमन्धन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

फलस्य स्वकृतसाधनायत्तत्वमावनं प्रतिबन्धस्य स्वकृतसाधनान्तरनाशत्वमावनं च मनोभ्रमश्चित्तवाहिर्मुख्यसम्पादकं चात्रत्यमात्रम्, भगवदिच्छां विना कथमपि केनापि किञ्चिदपि कर्तुमशक्यत्वात् । 'एष उ एव साधु कर्म कारयती'त्यादिश्रुत्या तथा बोधनात् । 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मा'मिति वाक्ये तादृशां योगक्षेमवहनस्य स्वकर्तव्यताया उक्तत्वादत्र प्रतिबन्धनिवृत्त्यादियोगक्षेमस्यापि भगवतैव कर्तव्यत्वादेकादशस्य विशेष्याये 'जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु । वेद दुःखात्मकान् कामान् परित्यागेप्यनीश्वरः ॥ ततो

भजेत मां भक्त्या श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः । जुषमाणश्च तान् कामान् दुःखोदकांश्च गर्हय'त्रि-
त्यन्तेन तथा करणस्याज्ञापनाच्च ॥ ६ ॥

ननु यद्येवं तदा भावनस्यापि किं प्रयोजनम् । नहि जीवकृतया भावनया सत्य-
संकल्पो भगवान् स्वविचारितादन्यथा किमपि करोति । तथा सति किं भावनोपदेशेनेत्यत
आहुः तदीयैरपीत्यादि ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

एते हि तदीयाः, सर्वसमर्पणात् सर्वप्रकारेण भगवत एव भावनाच्च भगवदीयाः,
तैरपि तदुक्तं भावनं कार्यम् । तत्र हेतुः । पुष्टौ अनुग्रहविषये, भगवान्नैव विलम्बयेत् ।
एतत्कृत्या विलम्बं न कारयेत्, न कुर्याद्वा । रामो राज्यमचीकरदितिवत् स्वार्थे णिच् ।
तथा च पुष्टिर्मादायां स्वयमेव साधनानामुपदेशादस्मात् साधनद्वारा बोद्धिधीर्पति, तानि
विना वा न वेति न ज्ञातुं शक्यते, अतो विलम्बाभावायायमुपदेश इत्यर्थः ।

ननु 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे । चित्तजा येस्तु भूतानां सज्जमानो
निबध्यत' इत्येकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यात् चित्तजा गुणाः कालकर्मस्वभाववशात् क्षुब्ध-
माणाः प्रतिबध्नन्त्येव तदा किं कार्यमित्यत आहुः गुणक्षोभेपीत्यादि ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणक्षोभोपि परंपरया भगवदिच्छाधीन इति तत्रापि एतदेव भगवत्कृतं विलम्बन-
मेव कारणत्वेन द्रष्टव्यम् । इति मे मतिः । इदमस्माभिरेवोच्यते । अत्र नान्यस्य
सम्मतित्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुः कुसृष्टिरित्यादि ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

शास्त्रे तदर्थं साधनान्तरोपदेशदर्शनाद्विरुद्धयुक्तिः सृष्टिरत्र वा विकल्पेनोत्पद्येत, परं
स निकल्पोधिकारभेदानवधानाद् वै निश्चयेन भ्रमः । भगवता 'देवी ह्येषा गुणमयी मम
माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त' इति गुणमूलनिवृत्तये स्वप्नपत्ति-
मात्रस्यैव साधनस्योक्तत्वात् । साधनान्तरकरणे च निःशेषतन्निवृत्त्यभावात् । भगवत्कृत-
विलम्बभावने तु भगवानेव शरणमिति बुद्ध्युत्पत्तेः । अतोस्माभिरिदं भगवदभिप्रेतमेवोच्यत
इति तथेत्यर्थः ॥ ७॥ ॥

इति तत्प्रेरणप्राप्तबुद्धिस्तु पुरुषोत्तमः ।

सेवाफलोक्तिनिवृत्तेर्विवृतिं चैवमुज्जगौ ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यचरणैकतानश्रीपीताम्बररात्मजस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य
कृतौ सेवाफलविष्टुतिप्रकाशः सम्पूर्णः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवृतिविवरणसमेतम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान् विद्वलेशान् निजान् गुरुन् ।

सेवाफलस्य विवृतिव्याख्यानं वितनोम्यहम् ॥ १ ॥

अथ दैवोद्धारप्रयत्नात्मानः श्रीमदाचार्या निजानां सुखेन सिद्धान्तमुक्तावत्युक्त-
सेवायाः सिद्धये तत्फलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रतिज्ञां कुर्वन्ति यादृशी सेव-
नेति । एतद्वन्धस्यातिसंक्षिप्तत्वेन दुर्बोध्यत्वात् स्वयमेव विवृतिं रचयन्तः सेवाया निजग्रन्थेषु
फलत्वांगीकारेण तत्फलेष्वन्येषूच्यमानेषु सेवायाः साधनतामाशङ्क्य साधनताप्रमं वारयन्तः
फलनामान्याहुः सेवायामिति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

सेवायां फलत्रयम्, अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपयो-
गिदेहो वैकुण्ठादिषु । सर्वत्र साधनान्ते फलम् । फले लब्धे साधनत्यागः । अत्र
सेवासाधकसेवायां क्रियमाणायामित्युक्त्या न तद्वत्सावकाशः । यादृशी सिद्धान्तमुक्ता-
वत्यां कथिता मानसी सेवा, तत्सिद्धौ मानसीत्वे सिद्धे, तस्यां यत्फलत्रयमलौकिकादि,
तदुच्यते । आद्यफलस्य अलौकिकसामर्थ्यस्य प्रमुखा दाने कृते, चकारात्तदेहेन्द्रियादिषु
स्वरूपे स्थापिते, आदौ उत्तमफले जातो मनोरथः सिध्येत्, तस्यादाने फलं सायुज्यं वा
सिध्येत्, अधिकारः सेवोपयोगिदेहो वा सिध्येदित्यग्रिमेणान्वयः । हि युक्तोपमर्थः ।
अत्र द्वौ वाशब्दौ पूर्वफलतुल्यत्वयोधकौ ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

उद्देगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम्, उद्देगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा ।
फलमिति । आद्यफलमनियतम्, परमानुग्रहैकलभ्यत्वात् । एवं चाद्यस्य दानैकहेतुत्वम् ।
फलद्वयस्य साधारणानुग्रहहेतुत्वम् । नन्वधिकारस्य सेवापूर्वकाले स्थितत्वात्क्रयं फलत्वमित्यत
बाहुः न काल इति । अस्मिन्नधिकारे सत्ययुगादिरूपः कालो नियामको न । अतः
कालानियम्यत्वात्फलताधिकारस्य । एवं सोपपत्तिकं फलत्रयमुक्त्वा प्रतिबन्धकत्रयमाहुः
मूले उद्देग इति, विवृतौ सेवायामिति । उदधिको वेगः भयम्, अपराधादिना मन-
भात्रत्यं वा पापादिना । स च सेवाऽस्त्विसम्पादनेन बाधकः । प्रतिबन्धश्च सेवायां रुचौ

सत्यामपि तत्समये लौकिकवैदिककायिकादिकार्यासक्तिरूपः । स च तत्समयरोधनेन बाधकः । भोगश्च शरीरवृत्त्यनुसारेणाम्यवहारशयनादिरूपः । सोऽपि पूर्ववद्बाधकः ॥ २ ॥

ननु फलानामनुग्रहलभ्यतयानुग्रहस्य च भगवदिच्छाधीनत्वात्सेवायां क्रियमाणायां मम फलं भविष्यति न वेति सन्देहः कथमपेयादतस्तन्निवारणाय तु बाधकमित्यास्य यथा वेत्यन्तमाहुः ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्वर्तिर्न हि ।

यथा वाऽतत्त्वनिर्धारोऽविवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्यागः,

त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भगवतो बाधकत्रयं न करणीयं चेत् तर्हि मनस अन्यत्र गमनं न, फलं तु यथा वा । येन प्रकारेण सेवा तथा तेन प्रकारेण फलमिति सन्देहाभावः । यद्वा भक्तिमार्गो भगवदनुग्रहलभ्यः । तस्मिन् कथं प्रतिबन्धकत्रयमित्यतस्तु बाधकमित्यादि यथा वेत्यन्तमाहुः । वाक्यत्रयमत्र । बाधकं पूर्वोक्तं भगवतोर्कर्तव्यं चेत्तदा गतिर्नाम सेवायां सायुज्यम् ॥ १ ॥ बाधकं चेत् सर्वथा तदा न हि फलाभाव इत्यर्थः ॥ २ ॥ यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यथा बाधक तथा चेत्तदा वा नाम फले विकल्पः ॥ ३ ॥ तथा चैवं भगवदिच्छयानुग्रहस्य त्रैविध्यात् फले त्रैविध्यम् । तथा च यस्य जीवस्य यादृशोधिकारः स तादृशीं सेवां करिष्यति, तस्य स्वाधिकारयोग्यं फलं च भविष्यतीति सन्देहाभावः । एवं फलविकल्पे प्राप्ते किं कार्यमत आहुः अतस्त्वनिर्धारं इत्यारम्य बाधकानां परित्याग इत्यन्तम् । विवृतौ त्रयाणामिति । त्रयाणामुद्देगादीनां साधनस्यातत्त्वनिर्धारस्याविवेकस्य च तत्त्वनिर्धारस्य विवेकयोरभ्यासेन सर्वतस्त्यागः कर्तव्यः । ननु तत्त्वनिर्धारविवेको किरूपौ? तथा हि, तस्य लोकवेदप्रसिद्धस्य पुरुषोत्तमस्य भावस्तत्त्वम्, तस्य निर्धारणं निर्धारः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म,' 'स हैतावानास,' 'असृष्टं कृष्णव'दित्यादिभिः सर्वत्र भगवद्भावनम् । विवेकस्तु 'हरिः सर्वं निजैच्छतः करिष्यतीति' सर्वत्र भगवत्कृतिः । ननु बाधकानां मध्ये भोगस्यापि त्यागे जाते तं विना शरीरस्थितेरसम्भवात् सेवाया असिद्धिमाशङ्क्य त्यागे व्यवस्थामाहुः भोगेपीति ।

भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विद्यते सदा ॥ ४ ॥

भोगो हि द्विविधः, लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्याज्यप्य । प्रतिपन्नोऽपि द्विविधः, माधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशति । भगवत्कृतश्चेन्नप्रतिपन्नस्तदा भगवान्फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्यभोगा अपि व्यर्था । तदासुरोपं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तत्त्व

शोकाभावायेति विवेकः । भोगप्रतिबन्धयोरेकैकं परित्याज्यम् । अपिशब्देन प्रतिबन्धस्य ग्रहणम् । तथा परं द्वितीयं निष्प्रत्यूहं विमरहितम्, तत्र हेतुः, महान्भोगः । एवं प्रतिबन्धरूपं वस्त्वपि निष्प्रत्यूहम् । तत्र हेतुः, सदेति । एतत्सर्वं मनसि कृत्वा विवृतौ तात्पर्यमाहुः सूचिकटाहन्यायेन । पूर्वं भोगद्वैविध्यमाहुः भोग इति । लौकिका-लौकिकभेदेन भोगो द्विधा । तत्र अलौकिको भोगो लौकिकासक्तिरूपत्वात् सेवासमय-रोधकत्वात्त्याज्यः । एवं लौकिकभोगं निरूप्य हेतुसहितमलौकिकभोगं निरूपयन्ति तथेति । विवृतौ अलौकिकेति । अलौकिको यो भोगः स तु फलत्रये यदाद्यमलौकिकसामर्थ्यं तस्मिन् सति भगवद्वत्प्रसादेन भवतीति तत्प्रवेश उक्तः । एवं च तस्यात्याज्यत्वे वीज-मुक्तम् । एवं द्विप्रकारकं भोगं निरूप्य द्वितीयप्रतिबन्धस्य निर्विघ्नत्वे यो हेतुर्मूले सदा-पदेनोक्तस्तं विवृतौ भगवत्कृत इत्यादिना विशदयन्ति । सेवायां प्रवृत्तस्य यदा दुःसङ्गा-दिना भगवदीयद्रोहे कृते प्रभुः स्वयं प्रतिबन्धं करोति, तदा सेवायामरुचिर्भवति, तदा सर्वथा फलाभावः, तदा तदुपायार्थमन्यसेवनं न कर्तव्यम्, व्यर्थत्वात्, तदायं जीव आसुर एव । दैवजीवे सर्वथा फलाभावाभावात् । तदा एतादृशे प्रतिबन्धे चिन्तानिवृत्त्यै आदि-सृष्टौ भगवान् जीवं यथा विचारितवांस्तथैव निजेच्छया करिष्यतीत्यादिरूपेण ज्ञानमार्गेण स्थातव्यम् । एवमलौकिकभोगभगवत्कृतप्रतिबन्धयोरत्याज्यतामुक्त्वा साधारणप्रतिबन्ध-लौकिकभोगयोस्त्यक्तव्यत्वे विवृतौ वीजमवतारयन्ति साधारणेति । साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह सविघ्नोल्पो घातकः स्यादिति । ननु लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धौ केन हेतुना केन प्रकारेण च त्यक्तव्याविति व्याकुर्वन्ति सविघ्नइति । लौकिको भोगः सविघ्नत्वाल्पत्वान्यां हेतुभ्यां बलाद्धठात्याज्यः । घातकत्वेन हेतुना साधारणः प्रतिबन्धस्त्याज्यः । नन्वेतत्त्यागप्रकारस्तत्त्वनिर्धारिविवेकरूपः पूर्वमुक्त इति पुनः किमर्थमुच्यते ? सत्यम् । पूर्वं यदुक्तः स तु नवीनतदुत्पादकसाधनत्यागरूपः । अयं तृत्पन्नयोस्त्यागप्रकारोत उच्यते ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्वलादेतौ सदा मतौ ।

सविघ्नत्वादल्पत्वान्नोभोगस्त्याज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धकौ । बलादिति । यत एतौ सदा क्षणेक्षणे सेवासमयरोधकत्वेन मतौ ज्ञातौ । अतो बलाद्धठादुद्घोषायचातुर्येण त्याज्यौ । तत्स्वरूपं श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । तथाहि, 'यथाधिकं भुक्तं चेन्ममेदानीं तना सेवा गता, मया गानायासत्तया जागरः कृतश्चेदिदानीं निद्रायाति, तस्मादेवं न प्रियेय'मिति । प्रकृतमनुसरामः । यतःपरं ज्ञानस्थितयोग्यानां भगवत्कृतप्रतिबन्धे स्थितिप्रकारमाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्याऽसंसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । ज्ञानस्थितभावे चिन्तामात्रार्थमाह द्वितीय इति । द्वितीय इति भगवत्कृतप्रतिबन्धे ज्ञानस्थितावपि पुष्टिमार्गीयफलविषयिणी चिन्ता सर्वथाऽ-

त्याज्या । कुतः ? असंसारनिश्चयात् । अत्रायमर्थः । 'अस्मिन्पातभयं नास्ति मोचकः सर्वथा यत' इति वाक्येन अलीखानादिरिव जन्मान्तरे उद्धरिष्यति ।

एवं भोगप्रतिबन्धौ त्याज्यत्वेन विचार्य उद्वेगत्यागे वीजं वदन्ति नन्विति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवानाधिदैविकी त्युक्तं भवति । अत्र पाठद्वयम् । नन्विति, न त्विति । नु निश्चयेन, आद्ये उद्वेगे सति फलविषयिणी चिन्ता न त्याज्या । तत्र हेतुमाहुः भगवतो दातृता नास्ति । एतदेव विवृतावाद्येत्यादिनोक्तम् । एवं च सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वादुद्वेगोपि त्याज्यः, यदिच्छाकृतो यस्तूद्वेगः, स एवैन निवारयिष्यतीतिविचारेण त्याज्यः । एव जानतोपि यथाकथञ्चित्सेवायां प्रवृत्तस्य यदा लौकिकभोगः प्रतिबन्धं करोति तदा कर्तव्यमाहुः तृतीय इति । विवृतौ तदपि भोगेत्यादिना व्याचक्षते । भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तृतीये भोगरूपे प्रतिबन्धे गृहमेव त्यजेत्, कृष्णार्थमेव गृहं प्रयुञ्जीत । तथा कृते भोगसालौकिकत्व सिध्येदिति लौकिकभोगस्त्यक्त एव ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ।

एवं कठिनांशं स्वय व्याकृत्य गृहत्यागेऽसमर्थानां यत्कर्तव्यं तदाहुः अवश्येति । इयं फलप्रयी प्रतिबन्धकप्रयी चावश्या, अतो बाधकानामुपस्थितौ स्वदेन्यसिद्धये सदा निचारणीया । अन्यत्सर्गमिदं साध्यसाधु वा मत्कृतमित्यादिरूपं मनोभ्रमः चित्त-वाहिसुख्यमेवेति ज्ञेयम् । ननु भगवान् सत्यप्रतिज्ञः, यथा पूर्वं निचारितवांस्तथैव करिष्यतीति किमेतेनेत्याशङ्क्याहुः तदीयैरिति । एते हि समर्पणेन तदीयाः । स्वकीयानां सर्वं चिन्तनं भगवत एव करणीयम् । अतो भगवदीयैरपि तदुक्तभावनं कार्यम् । एतेनानन्य-शरणान् ज्ञात्वा पुष्टावनुग्रहे भगवान् वाक्येषु सत्स्वपि नैव विलम्बयेत्, फलं दद्यादेव । ननु चित्तजानां गुणानां क्षोभे निचारे क्रियमाणेषु प्रतिबन्धो भवेदेव तदा यत्कार्यं तदाहुः गुणेति । सत्त्वादिगुणेषु शुन्यमाणेष्वपि भगवत्कृतः प्रतिबन्ध एव कारणमिति द्रष्टव्यम् । तदापि भगवदिच्छानिचारणमेवोपायो नान्यः । मम मतेरत्रैव पर्यवसानम् । सर्वमन्यन्मनोभ्रम इति पूर्वमुक्तत्वात् । अत्रास्मिन्विषये काचित्कुसृष्टिः कुतश्चिदुक्तिः भगवत्कृतप्रतिबन्धस्य निवारणे अन्योपुपायोस्त्येतद्रूपा मनसि जायेत तदा सापि भ्रमरूपे-येतिज्ञेयम् । एतेनानन्यभावनपूर्वकं भगवदीयैः श्रेयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीसेवाफलविवृतिव्याख्यानं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

लालम्बद्वोपनामश्रीबालकृष्णदीक्षितविरचितटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीराधावदनेन्दुश्रीपानमत्तचकोरकम् ।

गोवर्धनधरं वन्दे व्रजराजकिशोरकम् ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यवर्यश्रीविठ्ठलेशकृपावलात् ।

सेवाफलस्य विवृतेर्विवृतिं वितनोम्यहम् ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवायां फलत्रयमिति । सेवायां सिद्धायां सत्यामित्यर्थः । मूले यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यत इत्यत्र सिद्धावितिकथनात् सिद्धस्यैव सर्वत्र फलसाधकत्वात् । तथा च यादृशी सेवना तृतीयस्कन्धे देवहूतिं प्रति कपिलदेवेन 'देवानां गुणलिंगानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी'त्यनेन भक्तिशब्देनोक्ता, तस्याः सिद्धौ मुख्यमध्यमहीनाधिकारभेदेन फलत्रयं ज्ञेयम् । तदेव फलत्रयमाहुः अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपधिकदेहो वैकुण्ठादिष्विति । अलौकिकसामर्थ्यं तु साक्षात् श्रीवृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनस्पर्शनादिकृतिक्षमत्वम् । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसप्रसन्न-वक्त्रारुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ती'तिवाक्यादिह 'पश्यन्ति त' इति तच्छब्देन 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः' इति पूर्वश्लोके उक्ता मोक्षाभिलाषिणो गृह्यन्ते । तेषां मोक्षान्तपुमर्थानभिलाषात् स्वतन्त्रसेवैकार्काक्षया अलौकिकसामर्थ्यं भवति । तेषां पूर्वोक्तभक्त्या प्राकृतलिंगशरीरं नश्यति । 'जरयत्याशु या कोश'मितिवाक्यात् । ततो लिंगशरीरनाशे सति भगवद्दर्शनाद्यभावे प्रसक्ते सायुज्ययोग्यतायां यदि भगवान् कृपयति तदा दिव्यान्यलौकिकेन्द्रियाणि सम्पादयति, ततस्तेभ्यश्चैव तैरप्राकृतेन्द्रियैः 'पश्यन्ति ते मे' इति श्लोकोक्तं दर्शनादि सिध्यति । तदेतदुक्तं मूले ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अर्थस्तु अलौकिकस्येन्द्रियवर्गस्य दाने भगवता कृते सति आद्यः 'पश्यन्ती'-त्यादिश्लोकत्रयोक्तेषु त्रिषु फलेषु प्रथमो मनोरथो भगवद्दर्शनादिविषयकः सिध्येत, फलपर्यवसायी भवतीति भगवद्दर्शनादेः परमफलत्वम् । 'अक्षय्यतां फलमिदं'मित्युनि-

रूपगोपिकावाक्यात् । अक्षण्वतामिन्द्रियवतामित्यर्थः । तस्मादलौकिकेन्द्रियदानं भग-
वत्कर्तृकमपेक्षितम्, अन्यथा पूर्वोक्तभक्त्या 'जरयत्याशु या कोश'मितिवाक्याल्लिङ्गशरीरभंगे
दर्शनादिकं न सिध्येदिति भावः । न च भास्तु दर्शनादि, सायुज्यमेवास्त्वितिवाच्यम् ।
'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचि'दितिवाक्येन तेषां तदनभिलाषात् । इह एकात्मतां न
स्पृहयन्ति, अपि तु दर्शनादिकमेव स्पृहयन्तीत्यर्थादायाति । 'मत्पादसेवाभिरता' इति
वाक्यात् । अत एव मूले स्पृहापदपर्यायः मनोरथशब्दः उक्तः । अत एव वृत्रासुरेणोक्तं
'न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहय्य कांक्षे' इति । अर्थस्तु अपुनर्भवं मोक्ष-
मपि त्वां विरहय्य न कांक्षे अपि तु त्वामेव फलत्वेन कांक्षे इति । एतदेव श्रीव्रजसुन्दरी-
मिरुक्तं 'अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इति । परो मोक्षः सायुज्यादिरिति
सुवोधिण्यां व्याख्यातं च । अत इन्द्रियवतामिदमेव रसात्मकं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलम् ।
'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे'ति सुवोधिण्यां सर्वेन्द्रियभोग्यत्वेन कथनात् ।
अत एवाक्षण्वतामित्यस्य सुवोधिण्या 'मात्मलाभान्न परं विद्यते'तिश्रुतेर्मोक्षस्यैव पुरुषोत्तम-
स्वरूपमेव फलम्, तद्रहितानां तु मोक्ष एव फलमिति व्यवस्थापितम् । पुष्टिभक्तास्तु
भगवद्देतेन्द्रियाणि लब्ध्वा सकलेन्द्रियैः रसात्मकं स्वरूपमनुभवन्ति । न ह्येतादृक्त्वं सायु-
ज्यादाविति । 'ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा संघातस्य विलीनत्वा'दितिनिबन्धात् ।
अत एव 'दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना' इत्यनेन सालोक्यादीनामग्रहण-
मुक्तम् । न च मोक्षसुखाज्ञानान्न गृह्णन्तीतिवाच्यम् । 'मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादि-
चतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविभुत'मितिवाक्ये सेवया पूर्णा इत्युक्त्या
तेषां भगवता समाजनात्, अन्यथा अज्ञत्वान्न गृह्णन्तीति भगवान् तेषां निन्दामेव कुर्यान्न
स्तुतिम् । अतो ज्ञायते भगवत्सेवायां मोक्षादप्यधिकरसोस्तीति । 'मधुद्विद्वसेवानुरक्तमनसाम-
भयोपि फल्गु'रिति वाक्याच्च । अतः फलदशायामाधिदैविकवृन्दावनादौ या फलरूपा
भगवत्सेवा सा मोक्षादप्युत्कृष्टा । अतः सा भगवता परमानुग्रहभाजनाय तादृशाधिकारिणे
पुष्टिभक्ताय दीयते, न तु सर्वेभ्यः भक्तेभ्य इति ज्ञेयम् । 'अस्त्वेवमंग भगवान् भजतां
सुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्सम न भक्तियोग'मिति शुकवाक्यात् । इह भक्तियोगमित्यस्य
फलरूपपुष्टिभक्तियोगमित्यर्थो ज्ञेयः । एतस्मिन् श्लोके मुक्तिं ददाति भक्तिं न ददाती-
त्युक्त्या भगवत्कर्तृकदानं विना तादृशी भक्तिर्न प्राप्यत इत्युक्तं भवति । अत एवात्रापि
मूले अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथ इत्यनेन दानमेवोक्तम् ।

तथा च सिद्धमेतत् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिमार्गीयसेवायामेव, फल-
द्वयं तु मर्यादाभक्तानाम् । ननु तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्ये 'देवानां गुणलिंगाना'मित्यत्र
भक्तेर्लक्षणमुक्त्या 'पश्यन्ति ते मे' इत्यादिना भक्तिफलत्वेन फलत्रयमुक्तम् । तत् कथ-

मुच्यते सेवायां फलत्रयमिति चेत् । न । भक्तिशब्देन सेवाया एवाभिधानात् । भज सेवायामितिधात्वर्थात् । 'लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्,' 'अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे,' 'सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' 'स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत' इत्यादौ भक्तिपद-मुक्त्वा, मध्ये सेवनपदं पठित्वा अग्रे स एव भक्तियोगाख्य इति भक्तिपदमुक्तम् । अतोपि ज्ञायते भक्तिशब्देन सेवैव । 'देवानां गुणलिंगाना'मितिलक्षणमुक्त्वा 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहा' इत्यत्र 'सेवाभिरता' इत्यनेन सेवैवाभिहिता, अतोपि भक्तिशब्देन सेवैव । तदुक्तं निबन्धे सर्वनिर्णये, 'भक्तिशब्दस्य धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमे'ति । तथा च प्रेमसेवा भक्तिशब्दार्थः । इयमेव प्रेमसेवा मानसी सेवेत्युच्यते 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'ति सिद्धान्तमुक्तावल्यां मनोवृत्तेः सेवात्वकथनादत्रापि 'मनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु ये'त्यनेन मनोवृत्तेर्भक्तित्वकथनात् । अतो 'यादृशी सेवना प्रोक्ते-त्यत्र सेवनाशब्देन मानसी सेवोच्यते । तस्याः सिद्धौ अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं भवति, तस्मात्सारतम्ये गौणं फलद्वयमुक्तम् । अतो भक्तिशब्देन मुख्यतया मानसी सेवाभिधीयते ।

इदं त्ववधेयम् । 'देवानां गुणलिंगाना'मिति भक्तेः स्वरूपलक्षणमुक्त्वा, 'नैका-त्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहा' इत्यनेन भक्तेः कार्यलक्षणमुक्तम् । तथा च मोक्षान्तपुमर्थस्पृहाराहित्यसम्पादकत्वं तादृग्भक्तित्वमिति भक्तेः कार्यलक्षणम् । एवं सति सर्वपुमर्थान् भक्ता न स्पृहयन्तीत्युक्ते भगवत्स्वरूपमात्रं स्पृहयन्तीति सिध्यति । एवं सकलपुरुषार्थामिलापशून्ये पुरुषोत्तमस्वरूपमात्रफलाभिलाषिणि भक्ते परमानुग्रह-परवशो भगवान् स्वरूपात्मकफलप्राप्तये तत्फलप्राप्त्यनुकूलमलौकिकमंघातं सम्पाद्य स्वयं फलरूपेण सर्वेन्द्रियविषयो भवति । तदेतदुक्तम् । अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः इति श्रुते, अलौकिकसामर्थ्यमित्यनेन टीकायां विवृतं च । ननु तृतीयस्कन्धे अलौकिकविग्रहप्राप्तिर्नोक्तेति कथमत्राचार्यैरलौकिकमामर्थ्यं फलत्वेनोक्तम् । तत्किंप्रमाणकमिति चेत्, श्रूयताम् । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरान्तमं प्रमद्वक्त्राकृणलोचनानी'त्यनेन भगवद्दर्शनादीनां फलत्वेनोक्तिरत्र मानम् । अन्यथा तादृशमलौकिकमंघातं विना 'पश्यन्ति ते मे' इत्यत्रोक्ता दर्शनाद्युक्तिर्विरुध्यते । लौकिकेन्द्रियवर्गस्य निवृत्तत्वात् । 'जरयत्याशु या कोशं निर्गीर्णमनलो यथे'ति ग्राह्यात् । अतो दर्शनाद्यन्यथानुपपत्त्या अलौकिक-देहेन्द्रियप्राप्तिराधिष्यते । सर्वतो पश्यतीत्यन्यथानुपपत्तिः । तथा च मिद्धमलौकिक-सामर्थ्यरूपमुत्तमं फलमुत्तमानाम् ॥ १ ॥

एवमुत्तमाधिकारिणामुत्तमफलमुक्त्वा मध्यमाधिकारिणां फलमाहुः मायुज्यमिति । 'मद्भक्तिं लभते परां' 'भक्त्या मामभिजानाती'त्युक्त्वा 'मिथेन तदनन्तर'मित्यत्रोक्तं सायु-

ज्यमित्यर्थः । इदं मध्यमं फलम्, अलौकिकसामर्थ्यापेक्षया हीनम्, सेवौपयिकदेहापेक्षयो-
त्तमम् । अतो मध्यमम् । अलौकिकेन्द्रियवर्गस्य दानसापेक्षत्वान्मध्यमानां तदलामे सायुज्य-
भवति । तदुक्तं मूले, फलं चेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलशब्देन सायुज्यम् । साधारणमर्यादया सर्वेषां भक्तिमतां तत्प्राप्तेः । 'हृतात्मनो
हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमर्णीं प्रयुक्त' इति तृतीयस्कन्धवान्यात् । न चात्र
वाक्ये 'अनिच्छत' इतिपदेन मोक्षेच्छाशून्यानां पुष्टिमत्तानां ग्रहणात्तेषामेव सायुज्य-
लाभोस्तीतिवाच्यम् । मोक्षस्पृहयैव तैर्भगवद्भक्तेः कृतत्वात् । अनिच्छाकथनं तु भक्तिमहिम्ना
कदाचित्तादृशभावोदयात् । न ह्ययं भावस्तेषां सार्वदिकः । अतो भगवति प्रेमाप्येतेषां
सोपाधिः । मोक्षदातृत्वेन भगवति जातत्वात् । अत एतेषां सायुज्यप्राप्तिर्भवति । एतच्च
तृतीयाध्यायमाप्ये स्फुटम् । पूर्वोक्तालौकिकसामर्थ्यरूपफलाधिकारिणां तु भगवति निरुपा-
धिकं प्रेम । सायुज्यादिपुमर्थस्य स्पृहाराहित्येनैवोत्पन्नत्वात् । अतो भगवत्स्वरूपस्य सकले-
न्द्रियास्वाद्यत्वेन तेषामपेक्षितत्वादलौकिकसंघातं दत्त्वा सर्वेन्द्रियास्वाद्यो भवति, येषां
मोक्षदातृत्वेन सोपाधिकं हरौ प्रेम तेषां सायुज्यमिति विवेकः ।

एवं मध्यमानां फलमुक्त्वा हीनानां फलमाहुः सेवौपयिकदेहो चेति । व्यापि-
वैकुण्ठादौ पार्षदादिदेहप्राप्तिरित्यर्थः । 'अथो विमूर्ति मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनु-
प्रवृत्तम् । श्रियं भागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे तेशुवते तु लोके' इतिकपिलवाक्यात् ।
एतदाभासे 'सालोक्यादिरूपं फलमाहे'ति सुबोधिण्यामुक्तत्वात् ।

अत्र केचिद्वैकुण्ठशब्देन व्यापिवैकुण्ठेतरवैकुण्ठानां ग्रहणमिति वदन्ति । तन्न ।
'व्यापिवैकुण्ठे सर्वमैश्वर्यादिकमशुवत इत्यर्थः' इति सुबोधिण्यामुक्तत्वात् । न चालौकिक-
सामर्थ्ये मुख्यफले तादृशविग्रहप्राप्तिरुक्ता, एवं तृतीयेपि सेवौपयिकदेहस्याप्राकृतस्य प्राप्ति-
रुच्यते, अतः प्रथमतृतीययोः साम्यमापतितमिति वाच्यम् । प्रथमफले भगवतः सर्वेन्द्रिय-
मोग्यत्वेन तद्भोगानुगुणदेहलाभः, तृतीये तु सेवामात्रयोग्यदेहलाभ इति विशेषवैलक्षण्यात् ।

इदमत्र ज्ञेयम् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं व्यापिवैकुण्ठान्तर्बर्तिनि आधिदैविके
वृन्दावनवृहद्वनादौ प्राप्यते । 'पश्यन्ति ते मे सचिरावतंसे'त्यस्य व्याख्याने वृन्दावनादौ
भगवत्प्राक्षात्कारो भवतीति सुबोधिण्यामुक्तत्वान्मूले अधिकारशब्देन सेवौपयिकदेहो
पृथक्ते, तादृशदेहस्य सेवाधिकाररूपत्वात् ।

एवं फलत्रयमुक्तम् । तत्रालौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिमत्तानाम् । सायुज्यं सेवौ-
पयिकदेहो मर्यादामत्तानाम् । अत एव नवमनिबन्धे 'देहमावे द्दे तु स्याद्भक्तानां
शृण्णदामता । सायुज्यं चान्यथा तस्मिन् गंगातीरे न संशय' इत्यनेन गंगासेवातः सायुज्य-
पयिकदेहप्राप्तिरुक्ता । सिद्धान्तमुक्तान्त्यां 'मर्यादास्तु गंगायां श्रीभागवततत्पर'

इत्यनेन मर्यादास्थस्य तु गंगासेवनमुक्तम् । अत एव 'मर्यादाभक्तिमार्गस्य काष्ठा गंगा परा मते'ति निबन्धे उक्तम् । अत एव मर्यादाभक्तेः सायुज्यादिफलम् । पुष्टिमक्तेस्तु नित्यलीलाप्रवेशरूपं फलमिति स्पष्टमेव तृतीयचतुर्थध्यायभाष्ये निरूपितमिति दिक् ।

न कालोत्र नियामकः । अत्र फलत्रयेऽपि कालो न नियामकः । फलत्रयं कालपरिच्छेद्यं न भवतीत्यर्थः । 'न कर्हिचित्मत्पराः शान्तरूपे नक्ष्यन्ति नो निमिषो लेढि हेति'रिति कपिलवाक्यात्, 'मत्परा न नक्ष्यन्ती'त्युक्त्या मत्परशब्देन फलत्रयप्राप्तानां ग्रहणात् ॥ १॥ ॥

कार्यमात्रप्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणतास्वीकारात् सेवासिद्ध्यर्थं सेवाप्रतिबन्धा दूरी-
कर्तव्या इति तदर्थं प्रतिबन्धकान्निरूपयन्ति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥
बाधकानां परित्यागो भोगेष्वेकं तथा परम् ।

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम्, उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा । उद्वेगो भगवत्सेवासमये चित्तक्लेशप्रदश्चाश्रयविशेषः । स च भगवत्सेवां प्रतिवध्नाति । भोगः सुखसाधकतया विषयासक्तिसम्पादकत्वेन भगवदासक्तिविरोधात् सेवाविरोधी । एतत्प्रति-
बन्धकद्वयं दुःखसुखसाधक प्रतिबन्धरूपम् । 'प्रतिबन्धकं तूदासीनं दुःखसुखे प्रयच्छ-
ती'त्यस्य न नामान्तरेण निर्देशः, किन्तु प्रतिबन्धशब्दवाच्यतैव । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावा'दित्यत्र बाध्ननसोर्विशिष्टकार्यमादाय इन्द्रिये-
भ्यः पृथक्तया गणनात् । एवमुद्वेगभोगयोरपि दुःखसुखप्रदत्वेन विशिष्टत्वात् पृथङ्-
निर्देशः । अन्यथा प्रतिबन्धकशब्देनैव उद्वेगभोगयोर्ग्रहणसम्भवात् पृथङ्नामनिर्देशो
व्यर्थः स्यात् । त्रयाणामिति । उद्वेगप्रतिबन्धभोगानां यानि साधनानि हेतवस्तेषां
परित्यागः कर्तव्यः । साधनपरित्यागे प्रतिबन्धानामनुत्पत्तेः । मूले बाधकानां
परित्याग इत्यस्य तेषां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति व्याख्यानं टीकायाम् ।
प्रतिबन्धकेषु भोगशब्देन लौकिको भोगो ग्राह्यो न त्वलौकिक इत्याहुः भोगो
द्विविध इत्यारभ्य लौकिकस्त्याज्य एवेति व्याख्यानं टीकायाम् । मूलार्थस्तु
भोगे लौकिकालौकिकभोगे एकं लौकिकभोगात्मकं परं प्रतिबन्धक-
मिति । तत्राद्य इति । साधारणप्रतिबन्धमगवत्कृतप्रतिबन्धयोर्मध्ये आद्यः साधारणप्रति-
बन्ध इत्यर्थः । तस्य स्वरूपं तु सुखदुःखाजनकत्वेन सेवाप्रतिबन्धकत्वम् । यथा सेवा-
समये उदासीनेन वागादिव्यवहारः क्रियते स सेवां प्रतिवध्नाति, उद्वेगभोगौ तु दुःखमुग-
जनकौ, सेवाप्रतिबन्धकाविति विवेकः । बुद्ध्या त्याज्य इति । चातुर्येणेत्यर्थः । तथा च
व्यवहारचातुर्येण सेवानवसरे लौकिकं कार्यं तथा कर्तव्यं यथा सेवानसरे तादृशं वागादि-
व्यवहारकार्यमेव न पतेदित्यर्थः । अथवा साधारणप्रतिबन्धो वेदनिन्दारूपः पापरूपश्च । स

तु बुद्ध्या त्याज्यः, बुद्धिपूर्वक तस्य त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । अलौकिकभोगस्त्विति । भगवत्सेवार्थं सुखदुर्वासनादिदोषनिवृत्तये ताम्बूलभक्षणादिरूपः, भगवद्रामित्यादलौकिक । 'मन्निष्ट निर्गुण स्मृतमिति वाक्यात् । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा' इति श्लोके भगवदर्थं कृतस्य दन्तधावनादेरपि भगवद्धर्मत्वस्य नवयोगिप्रसंगे कविनोक्तत्वात् । 'धर्मान् भागवतान् व्रूते'ति प्रशोपक्रमात् । श्रीमत्प्रभुचरणैः स्वतन्त्रे तथा व्याख्यानाच्च । फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति । साधनत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । अलौकिकसामर्थ्यरूप-फलसाधको भवतीति यावत् । अतोयमलौकिकभोगो न त्याज्यः । तदुक्तं मूले ।

निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ।

अर्थस्तु महान् भोगः पूज्यो भोगो भगवत्सेवार्थभगरागलेपादिरूपः निष्प्रत्यूहं निर्दिष्टं यथा सात्तथा प्रथमेऽलौकिकसामर्थ्यरूपे फले प्रविशति, तत्फलसाधको भवतीति यावत् । साधारणप्रतिबन्धस्य बुद्ध्या त्याज्य इत्यनेन निवृत्त्युपाय उक्तः ॥२॥३॥

एव भगवत्कृतप्रतिबन्धकस्यापि निवृत्त्युपायो वक्तव्य इत्याशक्य नास्य कश्चिन्निवृत्त्युपाय इत्याहुः । भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य विवेक इत्यन्तेन । तदा भगवान् फलं न दास्यतीति । सेवाफल मुक्तिरूप न दास्यतीत्यर्थः । तदान्यसेवापीति । मुक्तिप्राप्त्यर्थमन्यस्य तीर्थादेरित्यर्थः । तत्र हेतुः । तदाऽसुरोयमिति । आसुरस्य तु 'निबन्धायासुरी मते'ति भगवद्वाक्यात् तस्य मुक्तिर्न भवतीति तीर्थादिसेवापि व्यर्थेति भावः । तदुक्तं मूले ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हीति ।

ननु यस्य भगवत्कृतः प्रतिबन्धः स आसुरः, तस्य सर्वथा मुक्तिर्नास्तीति निरूपितम्, तर्हि फलाशारादित्यजनितक्लेशः स्यात्, तत्क्लेशनिवृत्तिः कथं स्यादित्याशक्यं क्लेशनिवृत्त्युपायमाहुः । तदा ज्ञानमार्गेणेति । येनाहमुत्पादितः तेन परमेश्वरेण यद्विचारितं तथैव भविष्यतीति मया तु स त्याज्यमित्यादिज्ञानरूपेण साधनेन नैश्चिन्त्येन स्थेयमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ।

साधनमिति शोकाभाससाधनमित्यर्थः । एव साधारणप्रतिबन्धो बुद्ध्या त्याज्य इत्युक्त्वा भगवत्कृतप्रतिबन्धस्याशम्यत्यागत्वात् तज्जन्यशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण स्थेयमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

अतः परं भोगरूपप्रतिबन्धनिवृत्त्युपायमाहुः साधारणो भोगः कथमित्यारभ्य त्याज्य इत्यन्तेन । भोगस्य सुखहेतुत्वेन त्याज्यत्वं न मनम्यायातीत्याशक्याहुः ।

सविमोल्पोधातकः स्यादिति ।

सविमत्त्वादल्पत्वादभोगस्य त्याज्यत्वम् । भोगस्य सविमत्वमल्पत्वं च मुहुर्मुहुर्विचार्य त्यागं कार्यं इति भावः । साधारणप्रतिबन्धस्य तु धातकत्वात्त्याज्यत्वम् । साधारण-

प्रतिबन्धश्च वेदनिन्दारूपः पापरूपश्च । स च महादोषरूपत्वात् सेवासिद्धेर्घातको भवति । अत एव वेदनिन्दायाः पापानां च जन्मान्तरसम्पादकत्वं नियन्वे सेवाप्रकरणे उक्तम् । 'अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात्तथा । नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते' इति । एतस्य सर्वेषु सेवाधिकारिषु सम्भवात् साधारणत्वम्, सकलसत्कार्यमात्र-प्रतिबन्धकत्वाच्च साधारणत्वम् । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्तु असुरमात्रविषयकत्वादसाधारण इति विशेषो ज्ञेयः । एतौ सदा प्रतिबन्धकाविति । लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धौ सदा सेवाप्रतिबन्धकौ । लौकिकभोगस्य वेदनिन्दारूपपापरूपसाधारणप्रतिबन्धस्य च सर्वदा सम्भवात् सर्वदा प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

बलादेतौ सदा मतौ ।

सदा प्रतिबन्धकौ मतावित्यर्थः । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्याशक्यत्वात्तत्त्वादनिवार्य-त्वेन आसुरजीवस्य सेवाफलाभाव इति निरूप्य तत्कृतशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण स्थितिः कार्येति पूर्वं निरूपितम् ।

अतःपरं येन ज्ञानमार्गेऽपि नाश्रयितुं शक्यस्तस्यासुरस्य चित्तस्वास्थ्यप्रकारमाहुः ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाहेति । यस्यासुरस्य ज्ञानस्थित्यभावस्तस्य चिन्ताऽभावसम्पादनार्थमित्यर्थः । द्वितीय इतीति । भगवत्कृतप्रतिबन्ध इत्यर्थः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

अर्थस्तु प्रतिबन्धयोर्मध्ये द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे चिन्ता न कर्तव्या । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिति । मम संसार एव फलं परमेश्वरेण विचारितं न मुक्तिः । अत आशौचं न रक्षणीयम् । 'निबन्धायासुरी मता' इति वाक्यात् । एवं च चिन्तापि न कार्येति । एवं प्रकारेण स्वास्थ्यं मनसि सम्पादनीयमितिभावः ।

एवमासुरस्य भेदद्वयम् । तत्र 'ज्ञानमार्गेण श्यातव्य'मित्येकः प्रकारः पूर्वं टीकाया-मुक्तः । मूले अकर्तव्यं भगवत् इत्यारभ्य विवेकः साधनं मतमित्यन्तेनोक्तः । द्वितीयप्रकारस्तु 'ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाहे'त्यनेन टीकायामुक्तः । मूले द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयादित्यनेनोक्तः । एवं द्विविधस्याप्यासुरस्य सेवाफलाभावो निरूपितः, शोकाभावप्रकारश्चोक्तः ॥ ५ ॥

अतः परमुद्गेरूपप्रतिबन्धे किं कार्यमित्याकांक्षायामाहुः न त्वाद्ये दातृता नास्तीति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आद्ये त्रिषु बाधकेषु आद्ये उद्गेरूपे प्रतिबन्धे तु चिन्ता न त्याज्येति पूर्वस्याभ्यां

चिन्तापदत्याज्यपदान्यामन्वयः । तथा चोद्वेगरूपप्रतिबन्धस्य निवारयितुं शक्यत्वेन तन्नि-
वृत्त्युपायचिन्तां कृत्वा उद्वेगो निवर्तनीय इत्यर्थः । असाध्ये हि चिन्तात्यागो विधेयः ।
'तस्मादपरिहार्येण न त्वं शोचितुमर्हसीति वाक्यात् । साध्ये तु चिन्ता रक्षणीयैव ।
यद्युद्वेगरूपप्रतिबन्धनिवृत्तिर्न स्यात्तदा किं स्यादित्याकांक्षायामाहुः । आद्यफलाभाव
इति आद्येन फलामात्र इति तृतीयातत्पुरुषः । आद्यशब्देन प्रतिबन्धेषु आद्य उद्वेग-
रूपस्तेन कृते फलामात्रे भगवतो दातृत्वं नास्ति, भगवान् सेवाफलं न दास्यतीत्यर्थः ।
तत्र हेतुः । तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवति । 'मनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु
या । अनिमित्ता मागवती भक्तिर्मुक्तेर्गरीयसी'ति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात् सेवाया
भगवत्परमनोवृत्तिरूपत्वेन तत्र चित्तस्थैर्यस्यापेक्षणादुद्वेगे च चित्तस्थैर्यनाशात् सेवाया
आधिदैविकीत्वं न स्यात्, अत उद्वेगनिवृत्तिः कर्तव्येति तात्पर्यम् । पूर्वं त्रयाणां
साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तं टीकायाम्, बाधकानां परित्याग इत्युक्तं
मूले । ततश्चोद्वेगत्यागः प्रतिबन्धत्यागो भोगत्यागश्चेति त्यागत्रयमनुमतं भवति । तेषु
तृतीयस्य भोगत्यागस्योपायमाहुः भोगाभावस्तदैवेत्यादिना । मूले तृतीये बाधकं
गृहमित्युक्तम् । अर्थस्तु तृतीये भोगत्यागे गृहं बाधकम् । गृहस्थस्य सर्वा-
त्मना भोगत्यागासम्भवादिति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अर्थस्तु इयमुद्वेगादिप्रतिबन्धकत्रयी अवश्यं स्ववश्या न भवति । अतः सदा
भाव्या विचारणीया, एतत्प्रतिबन्धकत्रय्याः साधनपरित्यागो विचार्यः । एतत्प्रति-
बन्धकत्रयात् सावधानतया श्येयमिति तात्पर्यम् । ननु तर्हि प्रतिबन्धकत्रयसम्भवात्
सोपायं सेवामार्गं त्यक्त्वा ज्ञानादिमार्ग एवानुष्ठेय इत्याशङ्कामपनुदन्तो ज्ञानादिमार्गेण
सेवासाध्यं फलं न भवतीत्याहुः सर्वमन्यन्मनोभ्रम इति । सेवातिरिक्तज्ञानादिरूपं
साधनं तु न सेवामाध्यफलसाधकम् । अतोऽत्र पूर्वनिरूपितफलत्रयाकांक्षिमिरन्यत्साधनं
कार्यमितिज्ञानं भ्रममात्रमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु पुष्टिमार्गीयस्य भगवदनुग्रहपात्रस्य भगवत्पुष्टिसमाधात् सेवाफलं सर्वथा भवि-
ष्यत्वेन प्रतिबन्धकत्रयी त्वप्रयोजिकेति किमर्थं तद्विचारः कर्तव्य इत्याशङ्क्य तादृशस्यापि
एतत्प्रतिबन्धकत्रयी विचारणीयवेत्याहुः तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

तदीयैः पुष्टिमार्गीयैरपि तत्कार्यम् । प्रतिबन्धकत्रयीमावनं कार्यम् । किमर्थं कार्य-
मित्याकांक्षायामाहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेत् । यद्यपि पुष्टौ फलामात्रो नास्ति, तथापि
पट्टविलम्बस्तु प्रतिबन्धकत्रयेण भवेदतः पुष्टौ पुष्टिमार्गे न विलम्बयेदित्यर्थं न कार-

येत्, प्रतिबन्धकत्रयादसावधानश्चेत् सानदा विलम्बो भवेत्, अतः प्रतिबन्धकत्रयीभावनं मुहुर्मुहुः कृत्वा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । सोऽपि शीघ्रमेव, न विलम्बेन । एतद्विलम्बे फलविलम्बो भवेदिति भावः ।

ननु प्रतिबन्धकत्रयसाधनपरित्यागेऽपि सर्वत्र गीताभागवतादौ प्रकृतिगुणानां सत्त्वरजस्तमसां प्रावृत्यस्योक्तत्वात्तत्क्षोभकृतः सेवाप्रतिबन्धो भवेत्तदर्थं किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः गुणक्षोभेऽपीति ।

गुणक्षोभेऽपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणानां क्षोभेऽपि एतदेव मदुक्तमेव द्रष्टव्यं विचारणीयमिति । एतद्विचारे साधनपरित्याग एवोपायत्वेन स्फुरेत् । गुणक्षोभसाधनं तु सगुणवस्तुसंगः । सगुणं वस्तु भगवतैकादशे निरूपितं पञ्चविंशाध्याये । एवं सति सगुणवस्तुस्वरूपं ज्ञात्वा तत्संगस्य त्यागः कर्तव्यः । व्यवहारनिर्वाहस्तु 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृत'मित्यादिवाक्याद्भगवत्सम्बन्धिपदार्थस्य निर्गुणत्वाद्भगवदुपभुक्तशिष्टपदार्थः कर्तव्यः । तथा सति गुणक्षोभदोषोऽपि न भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु भगवदीयाः पदार्था निर्गुणाः, तैः सम्बन्धदोषपरिहार उक्तः, स च न सम्भवति, सर्वस्यापि पदार्थस्य गुणत्रयात्मकत्वमितिसांख्यसिद्धान्तादित्याशङ्क्याहुः ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

भगवच्छास्त्रविरुद्धत्वात् सांख्यसिद्धान्तोक्तप्रमेयकथनं कुसृष्टिः । अतस्तादृशज्ञानं भ्रम एव । यद्यपि सर्वपदार्थस्य सगुणत्वं, तथापि भगवत्सम्बन्धिपदार्थस्य निर्गुणत्वमेव । 'मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम्' 'मन्निष्ठे तु निर्गुणम्' 'निर्गुणं मदपाश्रय' मित्यादिवाक्येभ्य इति भावः ।

सेवां पुष्टिपत्रोक्तां कारयित्वा निजां फलम् ।

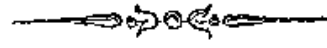
ददातु प्रथमं देवो बालकृष्णो मदीश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भोवर्धनधरश्रीबह्मभाचार्यवरश्रीविठ्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन लालुभट्टोपनामबालकृष्णदीक्षितेन विरचिता सेवाफलविवृति-
दिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टकृतविवरणसमेतम् ।

चाह्वहलसन्मौलि वेषुवादविशारदम् ।
दुःखं दलयतादुर्बुधैर्भंगललितं महः ॥ १ ॥
नत्वा श्रीवल्लभाचार्यास्तत्सुतान् विष्टलेश्वरान् ।
विष्टल्या सहितं सेवाफलं व्याख्यायते मया ॥ २ ॥
गीताभागवतादावप्युक्तं पण्डितबुद्धिमम् ।
पुष्टिसेवाफलं ज्ञात्वा विचारे त्वक्षमान् निजान् ॥ ३ ॥
विवोधयिष्वश्चकुर्ग्रन्थं सेवाफलाभिधम् ।
सम्भग्विवरणोपेतं श्रीमदाचार्यपण्डिताः ॥ ४ ॥
पद्गुणाः सप्तमो धर्मी सर्वधर्म्यधिको ब्रजे ।
यथा विराजते नित्यं तत्सेवायाः फलं तथा ॥ ५ ॥
सर्वसेवाफलेभ्योत्र ज्ञायतामधिकं पुनः ।
इति ज्ञापयितुं सार्धसप्तपद्यैर्निरूपितम् ॥ ६ ॥

अथ श्रीभगवद्गीताश्रीभागवताणुभाष्यभागवततत्त्वप्रदीपसुबोधिण्यादिसमाकलना-
समर्थः कैश्चिदतिरूपाभाजनैः स्त्रीपद्मवदीयैः पृष्ठाः श्रीवल्लभाचार्यचरणाः स्वमार्गीयसेवाफलं
निरूपयन्ति यादृशी सेवना प्रोक्तेत्यादि सार्धपद्येन ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
फलं वा लघुधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

एतस्य विवरणं तु सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवो-
पपिकदेहो वा वैकृण्ठादिष्विति । अत्र सेवायामिति तु यादृशी सेवना
प्रोक्ता तत्सिद्ध्यामित्येतस्य विवरणम् । फलत्रयमिति तु फलमुच्यत इत्यस्य विव-
रणम् । अलौकिकसामर्थ्यमित्यादि अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्ये-
न्मनोरथ इत्यास्य अधिकारो वेत्तेतदन्तस्य च विवरणं बोध्यम् ।

अथ व्याख्या । यादृशी 'कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता, चेतस्तत्प्रवर्ण सेवा तत्सिद्धौ तनुवित्तजे' त्यादिना स्वतनुजस्ववित्तजसेवया प्रेम्णि जाते आसक्तिस्वरूपतत्प्रवर्णचेतस्वरूपा फलरूपा मानसी सेवेति सिद्धान्तमुक्तावल्युक्त-प्रकारा सेवना सेवा मया प्रोक्ता तस्याः सिद्धौ पूर्णतयाविर्भावे सति यत्फलं भवति तदुच्यते कथ्यत इत्यर्थः । ननु सिद्धान्तमुक्तावल्यां तु स्वतनुजस्ववित्तज-सेवोत्तरं प्रेमोत्पत्तिः कण्ठरवेण नोक्तेति कथं भवतोच्यत इति चेत्? अत्रोच्यते । 'यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् तयोपायो निरूप्यते, चीजभावे दृढे तु स्यात् त्यागाच्छ्रवण-कीर्तना'दित्युपक्रम्य 'चीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः, अव्यावृत्तो मजे-त्कृष्णं पूजया श्रवणादिभि'रित्यादिना स्वतनुजस्ववित्तजसाधनरूपसेवामुक्त्वा 'ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेदि'त्यनेन साधनरूपसेवोत्तरं प्रेमोत्पत्तिरुक्ता, तदनन्तरमासक्तिरुक्ता, तदनन्तरं व्यसनं चोक्तं श्रीमदाचार्यवर्यैर्भक्तिवर्धिन्यामिति । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोपरवापि प्रवर्तत इति न्यायं मनसिकृत्यास्मत्प्रभुभिः सिद्धान्त-मुक्तावलीविवृतायुक्त'मेतेन निरूपयिस्वसर्वस्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवती'ति मयाप्युक्तमित्यवेहि । तत्किं फलमित्याकांक्षायामिदमिदं फलमिति फलत्रयं विवक्ष्य आद्यं फलमाहुर्मूले अलौकिकस्य दाने हीति । एतद्विवरणं त्वलौकिकसामर्थ्यमिति । अत्र द्वितीयातत्पुरुषस्त्वसम्भव्येव, तृतीयापञ्चमीपष्ठी-तत्पुरुषाणां सम्भवित्वेपि द्विष्टार्थता सम्भवतीत्यलौकिकाय सामर्थ्यमिति चतुर्थीतत्पुरुषा-श्रयणादलौकिके सामर्थ्यमलौकिकसामर्थ्यमिति सप्तमीतत्पुरुषाश्रयणाद्वा अलौकिकविषयक-सामर्थ्यं यावदलौकिकसम्बन्धजनितमुखदुःखानुभवविषयकशक्ततेति यावदित्यर्थो ज्ञेयः । एवं च सति 'निःप्रत्यूहो महान्भोगः प्रथमे विशते सदे'ति मूले, तथा च 'अलौकिक-भोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति तद्विवरणे चोक्तो ह्यलौकिकभोगस्य प्रथमफले प्रवेश उपपन्नो भवेत्, तस्माप्यलौकिकपदेन संग्रहात् । कर्मधारयाश्रयणे तु सामर्थ्यमात्र-स्यैवालौकिकत्वात्तदतिरिक्तालौकिकभोगादेरलौकिकसामर्थ्यरूपत्वाभावादलौकिकपदेनासंग्र-हादलौकिकसामर्थ्यरूपप्रथमफले प्रवेशोक्तिरसंगता स्यात् । तस्माच्चतुर्थीतत्पुरुषः सप्तमी-तत्पुरुष एव यात्र साधुतरो न कर्मधारय इति बोध्यम् । यद्वा । न लौकिकमलौकि-कम्, अलौकिकं च तत्सामर्थ्यं चेति कर्मधारय एवास्तु । न च पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति वाच्यम् । अलौकिकभोगस्त्वलौकिकमुखदुःखसाक्षात्कारस्तु फलानां मध्ये प्रथमे फलेऽ-लौकिकसामर्थ्येऽधिकरणरूपे प्रविशति प्रविष्टो भवति, तदर्थमेवालौकिकसामर्थ्यस्य भाग-यता दानान् । एवं च न पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति दिक् । एवं च विवरणे मूलस्यालौकिक-पदस्यालौकिकविषयकसामर्थ्यपरत्वेनालौकिकसामर्थ्यपरत्वेन वा व्याख्यानात् कस्यचि-देतत्संपाते कस्यचित्चेतदेष्टव्योत्तरं गृह्यायनादिष्वलौकिकसंवाते एव वा ह्यलौकिक-

विषयकसामर्थ्यरूपस्यालौकिकसामर्थ्यरूपस्य वा फलस्य दाने वितरणे स आद्यः प्राथ-
मिकः सत्संगादिनेदं प्रथमतयोत्पन्नः प्रियतमभगवत्संगमविषयको भक्तस्य मनोरथः स हि
निश्चयेन सिध्येन्मनोरथविषयीभूतपदार्थप्राप्त्या पूर्णो भवेत्, तददाने तु न पूर्णो भवे-
दित्यर्थः । तथा च मनोरथविषयीभूतप्रियसंगमसाधकं प्राथमिकं फलमलौकिकविषयक-
सामर्थ्यप्राप्तिरिति बोध्यम् । अल्पः सिध्येन्मनोरथ इति पाठे त्वलौकिकस्या-
लौकिकविषयकसामर्थ्यस्यालौकिकसामर्थ्यस्य वा अदाने हि निश्चयेन विप्रयोगोद्वेके
सनि कदाचित् कदाचिन्मनसि जायमानत्वादल्पः स्वल्पो मनोरथः प्रियसंगमविषयकः
सिध्येदित्यर्थो ज्ञेयः । चकारेणैतद्दान एवान्योपि मनोरथः सिध्येदिति व्याख्येयम् ।
अत्रैवं ज्ञेयम् । प्रथमतो मूलेच्छया 'यमेवे'ति श्रुतेर्निरूपधिरसरूपसपरिकरभगवत्कृपया
शुद्धपुष्टिमार्गीयं वरणम्, तदनु सत्संगादिना प्राथमिको भगवत्संगममनोरथः, तदनु
शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयः, तदनु भगवत्प्राप्तिजनकतिरोहिततापेक्षानन्दाविर्भावाय
शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यकृतं निवेदनम्, ततस्तदुपदिष्टोस्मिन्मार्गे गोपिकानामेव गुरुत्वमिति
फलप्रकरणीयसिद्धान्ता 'दथ च गोपीभावेन ये भक्ता' इत्याद्यादिपुराणवाक्याच्च मूलरूप-
शुद्धपुष्टिमार्गीयाणां व्रजभक्तानां यो भावस्तत्सजातीयभावभावनापूर्वकं स्वतनुजस्व-
नित्तजसाधनरूपसेवाकरणेन दृढतरकथाश्रवणादिना वा कस्यचिद्विनैव प्रेमोत्पत्तिं देहपाते
'स्वयं समुत्तीर्ये'ति श्लोके 'सदनुग्रहो भगवन्' इत्युक्तत्वात् प्रेमवदाचार्यस्य भगवदनुग्रहवलेन
प्राप्तालौकिकदेहे रसमार्गीयत्वात् पूर्वानुरागमारम्य सकलप्रेमावस्थानिर्भावः । कस्यचित्तु
भगवदिच्छया प्रेमामक्त्यनन्तरमेव पूर्वानुरागजविरहेणैव व्यसनं विनैव देहपाते प्राप्ता-
लौकिकदेहे व्यसनाद्यनस्थानिर्भावः । कस्यचित्तु तत्रैव प्राकृतदेहे प्रेम्णि जाते तदप्राप्त्या पूर्वा-
नुरागजविरहानिर्भावः, ततः स्वसेव्यस्वरूपे वा स्वमादौ वातिभाग्येन साक्षादपि वा प्रभु-
दर्शने 'चक्षुःप्रीतिः स्मृता तत्रातीवादरनिरीक्षण'मिति लक्षणानुसाराद्भगवद्विषयकः परमा-
दरपूर्वकनिरीक्षणरूपश्चक्षुरागरूपप्रथमप्रेमावस्थानिर्भावः । ततश्चित्तासगः प्रियतमे नित्यं
चित्तस्य विश्रम' इति लक्षणानुमारात् 'ततः प्रेम तथासक्ति'रित्युक्तत्वात् प्रेमोत्तरोत्पन्ना-
सक्तिम्यरूपतत्प्रवणचेतस्वरूपचित्तासंगरूपद्वितीयप्रेमावस्थानिर्भावः । इयमेवानस्या सेवा-
पदवाच्या । 'अथानम्या निरूप्यन्ते रसानस्थानसूचिकाः । वीजांकुरः पल्लवश्च वृद्धि-
विम्बर एव च । अनम्या द्वितयेन स्वाचक्षुरागादिषु कृमात् । चक्षुरागो मनःसंगः संकल्पो
जागरन्मया । तनुता विषयेद्वेषो लज्जात्यागस्ततः परम् । उन्मादगूर्छामरणान्येता दश दशाः
स्मृता' इत्युक्तत्वाच्चक्षुरागचित्तासंगाम्यां वीजरूपप्रथमप्रेमावस्थोक्ता । ततः 'संकल्पस्तु
मनोरथ' इति लक्षणानुमारात्कदा प्रियमगमे एवमेव मनिष्यतीत्यादिमनोरथरूपसंकल्प-
म्यरूपतृतीयप्रेमावस्थानिर्भावः । एतावता किमिदुल्लभितः पूर्वानुरागजन्यो निरहः ।
अथायमलौकिकविषयनादलौकिको निरहः प्रलयानलादप्यतिदुःसहो भावीति लौकिक-

सामर्थ्यवता शरीरेण मनसा च सोढुमशक्यो देवकृतसम्मोहो मानुषजात्या स्त्रियेवेति भगवता तापक्लेशविशिष्टालौकिकविरहरसभोगसामर्थ्यं प्रथमतो दीयते । तदनूच्छ्वासनिश्वासस्मृत्याद्यनुभावविशिष्टो 'निद्राछेदस्तु निद्राया अभावः परिकीर्तित' इति लक्षणानुसारान्निद्राछेदरूपश्चतुर्थप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां संकल्पनिद्राछेदाभ्यामंकुरावस्थोक्ता । ततस्तनुता निखिलांगानां दौर्बल्यं परिकीर्तितमिति लक्षणानुसारात् पाण्डुत्वाद्यनुभावविशिष्टतनुतास्वरूपपञ्चमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततो 'विषयेभ्यो निवृत्तत्वमरतिर्विषयान्तरे' इति लक्षणानुसाराच्चक्षुर्निमीलनासहनशीलताद्यनुभावविशिष्टविषयनिवृत्तिरूपषष्ठप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां तनुताविषयनिवृत्तिभ्यां पल्लवावस्थोक्ता । एतावत्पर्यन्तमासक्तिकार्यमेव । अत एव 'स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृह्यारुचि' रित्यनेन गृह्यारुच्युपलक्षिता विषयनिवृत्तिरुक्ता श्रीमदाचार्यैर्भक्तिवार्धिन्याम् । ततो 'दैहिकान्सकलान् भावान् निर्जां व्रीडां च दैहिकीम् । परित्यज्य हरिप्राप्त्यै यदेव स्यात्तदेव हि । लौकिकं वैदिकं चापि तत्कर्ता व्यसनी मत' इति दशमस्कन्धीयभगवततत्त्वदीपसिद्धान्तसिद्धलौकिकवैदिकप्रियप्राप्तिसाधनकरणरूपव्यसनविर्भावः । ततः पुनः प्रियप्राप्तिदुर्घटत्वज्ञानेन 'उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचते'ति दशमस्कन्धपद्यव्याख्यानसुबोधिन्युक्ताप्रतीकार्यदुःखस्वरूपव्यसनान्तराविर्भावः । येन विना प्रियतमांगसंगं क्षणमात्रमपि स्थातुं न शक्नोति, तेन प्रियतमांगसंगं च प्राप्नोत्येव । अत एव 'यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव ही'त्यनेन तत्रैवानुपदमेवोक्तं व्यसनोत्तरमेव कृतार्थत्वमप्रतीकार्यदुःखरूपव्यसनपदवाच्यान्यव्यसनप्राप्त्या । अत एव व्रतरूपव्यसने जाते प्रियप्राप्तिरेव जाता श्रीमतीनां कुमारीणाम्, तदनन्तरं चाप्रतीकार्यदुःखरूपे व्यसने जाते एव च प्रियतमांगसंगो जात इति श्रीभागवते स्पष्टमेव । अत्र कृष्ण इति विषयसप्तमी निमित्तसप्तमी वा, 'चर्मणि द्वीपिन'मित्यत्रेव । तथा च कृष्णविषयकं कृष्णनिमित्तं वा यदा प्रथमव्यसनोत्तरमप्रतीकार्यं तापसहितं दुःखरूपं क्लेशपरपर्यायं द्वितीयं व्यसनं स्यात्तदा 'लज्जालागोतिवैवश्यात् त्रपानाशोभिधीयत' इति लक्षणानुसारादाकस्मिन्कहसनरोदनाद्यनुभावविशिष्टत्रपानाशस्वरूपसप्तमप्रेमावस्थाविर्भावः । तद'न्वचेतनेषु प्रश्नादिरुन्मादः परिकीर्तित' इति लक्षणानुसारादाकाशालिङ्गनाद्यनुभावविशिष्टेन्मादरूपाष्टमप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां त्रपानाशेन्मादाभ्यां वृद्ध्यावस्थोक्ता । ततः 'प्रलयो रागदुःखादेरिन्द्रियास्तमयो मत' इति लक्षणानुसाराद्विधेष्टत्वाद्यनुभावविशिष्टमूर्छापरपर्यायप्रलयरूपनवमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततः 'प्राणत्यागोतिदुःखेन सृतिस्तु परिकीर्तिते'तिलक्षणानुसारान्मृतिरूपदशमप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां मूर्छामृतिभ्यां विस्तरावस्थोक्ता । तथा चैतादृशानुभावविशिष्टव्यसनोत्तरं प्राकृतदेहपाते सच्चिदानन्दस्वरूपालौकिकदेहलभे च सति भगवत्स्वरूपानन्दप्राप्त्या कृतार्थः स्यादित्यर्थः । अत एवेदमप्रतीकार्यदुःखमेव प्रार्थितं निरोधलक्षणाख्ये ग्रन्थे श्रीमदाचार्यचरणैर्'यच्च दुःखं यशोदाया नन्दा-

दीनां च गोकुले । गोपिकानां च यदुःखं तदुखं स्थानम् कचिदि'त्यादिना । अनेदमपि ज्ञेयम् । येषां त्वलौकिकं शरीरं तेषां तु व्यसनानन्तरं प्रभुसगम एव, न दशमदशाप्राकट्यम् यथा रासमण्डलमण्डनानाम् । येषां तु लौकिकं शरीरम्, तेषां तु व्यसनानन्तरं दशमदशोदयो भगवत्सेवा, यथान्तर्गृहगतानाम् । इदमेव ज्ञापयितुमन्तर्गृहगतानां लीला । अन्यथा ब्रजस्थानां सर्वेषामप्यलौकिकशरीरमिति तासामप्यलौकिकशरीरवत्त्वात्तथाकृतिर्व्यर्था नीरसा च स्यादिति दिक् । 'नन्वन्ते या मतिः सा गति' इति प्रेमवदाचार्यानुग्रहचलेनालसक्षणेन पूर्वोक्तं रागजभगवद्विरहेण वा तत्क्षणमेव देहपाते प्रियसगमो भविष्यत्येव । अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादा भज्येतेति किमर्थमलौकिकसामर्थ्यदानं किमर्थं वा न तत्तद्वशानुभावनमिति चेत् । अत्र वदामः । 'रसो वै स' इति श्रुतेः प्रभो रसस्वरूपत्वाद्रसमर्यादयैव स्वस्वरूपदानमित्यलौकिकसामर्थ्यदानं तत्तद्वशानुभावनं चेति जानीहि । अपि च, तत्क्षणमेव देहपाते चक्षुरागादिक्रमेणावस्थानुभावभावदर्शने रसमार्गीयभगवदीयानां सन्देहः स्यात्को वेद रसस्वरूपभगवत्प्राप्तिरेतस्याथवान्यस्वरूपभगवत्प्राप्तिरिति । तदर्थमेव कस्यचिदलौकिकसर्वावस्थानुभवनैव कार्यते प्रभुणा । तथा सति तत्तदवस्थानुभवस्य प्रत्यक्षतो दृश्यमानत्वेन सर्वेषां रसस्वरूपप्राप्तेर्निश्चयादेतन्मार्गीया प्रवृत्तिरपि निःप्रत्यूहा भवेत्, तदर्थमत्रैवालौकिकसामर्थ्यदानं तत्तद्वशानुभावनं चेत्यलं पल्लवितेन । एवमेवालौकिकसामर्थ्यं साक्षाद्वन्दननादिष्वपि दीयत इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । यद्वा, योस्मिन्मार्गे समायाति तस्य तु 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः । अन्यावृत्तो भवेत् कृष्ण पूजया श्रवणादिभिः । व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत् सदा । ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेदि'ति भक्तिवर्धिन्यां तनुजनिजसेवाकरणे प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्तीत्युक्तत्वात्तदनन्तरं तत्र 'यदा स्याद्व्यसनं कृष्णं कृतार्थः स्यात्तदैव ही'त्युक्तत्वाच्च व्यसनप्राप्तेः कृतार्थीकरणस्वभावात् प्राथमिको मनोरथो व्यसनप्राप्तिनिपयको भवति । तत्र व्यसनाविर्भावे महातापोदयात्तत्सहनं लौकिकमामर्थ्येन कर्तुमशक्यमतिदुःसहत्वादिति भगवता व्यसनाविर्भावादव्यवहितपूर्वं तत्त्वमकालमेव वानालौकिकमामर्थ्यं दीयते व्यसनसहनार्थम् । एवं चालौकिकस्य दाने हि । हि निश्चयेनालौकिकस्यालौकिकसामर्थ्यस्य दाने आद्यः प्राथमिको मनोरथो व्यसनप्राप्तिनिपयकः सिध्येन्नृपन्नो भवेत्, व्यसनप्राप्तिः स्यादिति यावत्, तददाने स न निष्पद्यत इत्यर्थः, । तथा च शुद्धमुष्टिमार्गीयस्य प्रेमासक्तिरूपायां सेवायां मित्रायां प्रथमफलमलौकिकमामर्थ्यप्राप्तिरिति श्रीमदाचार्यैरेतस्य प्रथमफलत्वमुक्तमिति भावः ।

अधेतादृशप्रयोगनित्यदेहपानोत्तरं तु पापान्तरमेदनेदानीं तु देहस्य लौकिकत्वात्प्राप्तिमात्रा मकभगवन्मन्यन्तेनान्तःकरणमर्थालौकिकत्वाच्चान्तरेव च मांनि परम-
पाष्टापन्न फलप्रयेति मुख्यफलरूपं द्वितीय फलमाहुः फलं चेति । अत्र विवरणे फलपदस्य

सायुज्यत्वेन व्याख्यानाद्वितीयं फलं सायुज्यरूपं वा भवेत् । अत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । यद्यतिकृपाविशिष्टमूलाचार्यरूपश्रीमद्भजभक्तैंगितविशिष्टा प्रभोस्त्राह्ममूलेच्छा स्यात् । अत्र सायुज्यं शुद्धपुष्टिमार्गीयमेव विवक्षितम्, न त्वन्यत् । शुद्धपुष्टिमार्गीय-सेवाफलस्यैव निरूपणात् । ननु सायुज्यमेकविधमेव शास्त्रान्तरेषु श्रूयते, न त्वन्यप्रकारकमतो न त्वन्यदिति निषेधो नोपपद्यत इति चेत् । अत्र वदामः । द्विविधं तावत्सायुज्यं स्थूलतया । तत्रैकमभेदसम्बन्धघटितम्, द्वितीयं तु भेदसम्बन्धघटितम् । तत्राद्यं 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिप्रमाणसिद्धम्, साधारणानुग्रहात् केवलमर्यादारूपमेकविधमेव । द्वितीयं तु त्रिविधम् । तत्रैकं 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मे'त्यादिगीतावाक्यसिद्धम् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकोत्तमाकस्मिककृपाजनितपरमभक्तिलाभजन्यभगवदानोत्तरसामयिकभगवत्प्रवेशरूपगृहादिप्रवेशवत् । प्रवेशस्य भेद एव सम्भवाद्भेदघटितत्वं ज्ञेयम् । द्वितीयं तु 'ब्रह्मविदामोती'त्यादिश्रुतिसिद्धम् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकाकस्मिकोत्तमतरकृपाजनितभक्तिलाभजन्यभगवत्प्रवेशरूपसायुज्योत्तरं तत्सहभावविशिष्टसर्वकामभोगरूपम् । भोगोत्तरं स्वस्मिन्प्रवेशश्च मर्यादासंबलितत्वात् । तृतीयं तु 'केवलेन हि भावेने'ति वाक्येन 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह'ति वाक्येन चात्युत्तमतमकृपया ब्रह्मभावज्ञानवैराग्यादिनिरपेक्षप्रेमासक्तिव्यसनरूपकेवलमात्रजनितभगवत्सहभावविशिष्टसर्वकालिकसर्वकामभोगरूपं च । तत्र गीतोक्तप्रवेशरूपसायुज्ये पुरुषोत्तमप्रवेशमात्रमेव फलम्, विशेषकृपाऽभावात् । न चाक्षरज्ञानमार्गसायुज्यात् को विशेष इति वाच्यम् । अक्षरज्ञानमार्गे त्वभेदेन गणितानन्दाक्षरसायुज्यम् । पुरुषोत्तमज्ञानमार्गे तु भेदेनागणितानन्दपुरुषोत्तमसायुज्यम्, भेदेनानुभूयमानमिति विशेषस्य जागरूकत्वात् । अत एवाचार्याश्चतुर्थस्कन्धनिबन्धे 'सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदेनानुभवात्तत' इत्युक्तवन्तः । किञ्चाक्षरस्य धर्मरूपत्वाद्विधमसायुज्यम् । पुरुषोत्तमस्य तु धर्मित्वादेतत्सायुज्यस्य धर्मिसायुज्यरूपत्वाच्चास्याधिक्यस्यैव विशेषरूपत्वाच्च । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगरूपसायुज्ये तु मर्यादारूपब्रह्मभावोत्तरं सर्वकामभोगस्य मर्यादापुष्टिरूपत्वात् प्रमाणानुरोधिपुरुषोत्तमेन सहोत्सर्गतो मर्यादापुष्टिरूपमहिषीसजातीयसर्वकामभोग एव । न तु शुद्धपुष्टिमार्गीयो भजभक्तसजातीयसर्वकामभोगः । न च 'ब्रह्मविदामोती'त्यत्र ब्रह्मभावोत्तरं सर्वकामभोग एव श्रूयते, न तु परमभक्तिलाभ इति ब्रह्मभावोत्तरसामयिकभक्तिलाभोत्तरं सर्वकामभोगः कथं भवतोच्यत इति वाच्यम् । 'सह ब्रह्मणे'त्यत्राप्रधानतृतीया-निर्देशात् । तत्राप्रधानत्वं तु 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्मिन्नग्र इव द्विजे'त्यादिप्रमाणैर्मक्तविषय एव भगवतो, नान्यविषय इति मध्ये परमभक्तिर्भवतीति तथोक्तत्वात् । ननु श्रुतिवलेन ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगेऽपि विनैव भक्तिं परममनोऽपान्तलमंगीक्रियतामिति चेत् ? न । 'इतिहासपुराणान्यां वेदं समुपगृह्ये'दिति वाक्या-

दितिहासपुराणादिषु कुत्रापि भक्तिमार्गातिरिक्तमार्गे ब्रह्मणो प्रधानत्वस्याश्रयमाणत्वात् । अपरञ्च, यदि ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगो विनैव भक्तिं स्यात्तदा त्वदुक्तं घटेतापि, न तु तथा । यतस्तादृशसर्वकामभोगस्य पुरुषोत्तमज्ञानजन्यभगवत्प्रवेशरूपसायुज्यसाध्यत्वात् । तत्र पुरुषोत्तमज्ञानं च भक्तिसाध्यम् । 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मे'त्यारभ्य 'विशते तदनन्तर'मित्यन्तेन प्रघट्टकेन भगवता पुष्टिमर्यादामार्गे एवमेव सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा सर्वेषामेव ब्रह्मभावापन्नानां सर्वकामभोगः प्रसज्येत, नियामकाभावात् । अतो ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगस्य भक्तिं विना जायमानत्वाभावादप्रधानत्वं परब्रह्मणो भक्तिकृतमेव, न तु भक्तिं विना कुत्रापि मनुक्तमेव साधीय इति दिक् । अत एवास्मात्तद्व्यभिचा 'भुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोग'मिति भगवतो भक्तियोगदानाभावः श्रूयते यस्य कस्यचिदिति दिक् । तृतीये सायुज्ये तु वेदमर्यादासवलनाभावात् प्रमाणातीतस्वरूपेण प्रमाणातीतभक्तानां प्रमाणातीतसर्वकामभोगः । एवञ्च चतुर्विधसायुज्यस्यापि प्रमाणसिद्धत्वेन प्रकृते सायुज्यपदेन भेदघटितसायुज्येषु तृतीयमेव सायुज्यं विवक्षितम् । इदमेव च शुद्धपुष्टिमार्गीय सायुज्यमिति । अत्र 'प्राणेन सायुज्यं सलोकतामामोती'त्यादि-श्रुतिप्रयोगाद्युजिर् योग इति धातोर्वहुलं छन्दसी'ति बाहुलकाद्भावे क्पिप्रा युक्शब्द-सिद्धिः, ततः सहशब्देन समासः, ततो वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सादेशः, ततो भावे प्यव्ययस्यश्च । यद्वा । सहयुनक्तीति सयुक् क्पिपूचेतिसूत्रेण कर्तरि क्पि, सयुजो भावः सायुज्यं सहभाव इति ज्ञेयम् । अत्रेदं तत्त्वम् । कदाचिदतिरूपायां पुरुषोत्तमप्रवेशमान-लक्षणसायुज्यगतो ब्रह्मभावजनितप्रवेशोत्तर सर्वकामभोगरूपसायुज्ययोग्यतावतश्चापि शुद्ध-पुष्टिफलप्राप्तिः केषाञ्चिद्भवति, मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति न्यायात्, न तु सर्वेषाम् । अन्यथा मार्गभेदकरणवैयर्थ्यापात इत्यवधातव्यम् । नन्वेतादृशशुद्धपुष्टिफलप्राप्तिश्चेत्केषाञ्चिद्भवति तर्हि तत्सायुज्यं किमर्थं दत्तमिति चेत् ? स्वस्य स्वतन्त्रेच्छत्वादि ज्ञापयितुमिति गृह्यतेति सर्वं चतुरस्रम् ।

अथ यस्मिन् जीने यादृशी कृपा तस्मिन्तादृशफलदानौपयिकभावप्राकट्यपूर्वक-सेवया तादृग्भगवद्रूपं फलमिति सिद्धान्तः, तथा च यस्मिन् ब्रजभक्तरत्नैर्गितविशिष्टा भगवत्कृपा देहपातोत्तरक्षण एव साक्षादगसगनिपयिणी तस्य तु पूर्वोक्तप्रणाल्यन्तर्देहे तत्क्षण एव मनसि म्वप्रादौ वैतदेहपातोत्तरं तु घृन्दाननादौ चानिलम्बेन साक्षादगसग एव भवति । यस्मिन् देहपातोत्तरक्षण एव न साक्षादगसगनिपयिणी कृपा, किन्तु निलम्बेन, तस्यापि प्रेमोत्पत्त्यमान एव वा प्रेमासक्त्यनन्तरमेव भगवदिच्छया वा देहपाते प्राप्तालीकिरुदेहे प्रेमापयम्यानिर्भावेन व्यसनापयम्यानिर्भावेन वा निलम्बेन च साक्षादगसग एव भवति । यस्मिन् दाम्भगतिन्यायधिकारनिपयिणी कृपा तस्य तु तादृग्मानपूर्वकमेवया पूर्वोक्त-प्रणाल्यन्तर्देहपातोत्तरं घृन्दाननादौ दाम्भगित्यायधिकारनिपयिणी कृपा प्राप्तालीकिरुदेहप्राप्तिरूपं

तृतीयं फलं भवतीत्याहुः अधिकारो वेति । सायुज्यरूपफलदानेनाधिकारविशिष्टदेह-
प्राप्तिर्वा भवतीत्यर्थः । अत्र सेवौपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्विति विवरणोक्त-
वैकुण्ठपदेन 'गोकुलं वनवैकुण्ठ'मिति कृष्णोपनिषदुक्तेः प्रपञ्चातीतमगवन्निवासस्थानं
व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं बृहद्वनं नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन श्रीवृन्दावनश्रीमद्भोवर्धनादि-
च । तत्र सायुज्यरूपफलादानेऽधिकारः सेवौपयिकदेहरूपो वाथवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठा-
न्तरस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपमगवलोकत्वाभावाद् गोकुलस्यैव तादृग्मगवलोकत्वाद् वैकुण्ठ-
पदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दावनादिकं चाभिप्रेतमिति बोध्यम् । अत्रालौकिक-
सामर्थ्यं यथावान्तरफलरूपम्, मुख्यफलं तु मुख्यसायुज्यमेव, एवमेवाधिकारिदेह-
प्राप्तिरूपं तृतीय फलमप्यवान्तरफलरूपमेव, मुख्यं फलं त्वधिकारिदेहद्वारैवात्रापि मुख्य-
सायुज्यमेव । स्वदत्ततादृगधिकारिदेहकृत'त्वत्पुष्टिप्रियवार्ताकथनं च ब्रह्मयज्ञोस्त्वि'त्यादिरूप-
प्रियतमसेवासन्तुष्टश्रीमद्भजभक्तरत्नानुग्रहेणैवेति बुध्यस्व । अत एवालौकिकस्य दाने
हीत्यत्राधिकारो वेत्यत्र च फलपदप्रयोगः सायुज्य एव च फलपदप्रयोगश्च ।
अत्रातिरिक्तसत्त्वाच्छ्रीमदाचार्यरत्नैरलौकिकसामर्थ्यसायुज्यवैकुण्ठादिपदानि परोक्ष-
वादत्वेनैव प्रयुक्तानीति ज्ञेयम् । ननु यत्र परशुरामशचीपतिविरिञ्चिवदलौकिकसामर्थ्य-
भोगाधिकारा दृष्टास्तत्र न सर्वदा दृष्टा इति सामर्थ्यभोगत्वाधिकारत्वसामान्यादेतेषामपि
नाशः स्यादिति न परमफलत्वमेतेषामित्याशङ्क्याहुः न कालोत्र नियामक इति ।
अत्रालौकिकसामर्थ्यभोगाधिकारेषु सर्वोत्तमप्रभुप्रीत्याधायकत्वात् काल आधिभौतिक
आध्यात्मिक आधिदैविको वा नियामको न भवति, भगवन्नियम्यत्वादित्यर्थः । दृश्यते
लोकेपि प्रमुदत्तसामर्थ्ये भोगेधिकारे वाधिकारिणो नियामकत्वाभावः । अत एवोक्तं
सगुणस्यैव कालाधीनत्वम्, न गुणातीतस्येति 'मन्निष्टं निर्गुणं स्मृत'मित्यादिना प्रभुणै-
कादशे । तस्मान्नैषां कालाधीनत्वमिति त्रयाणां फलत्वं निःप्रत्यूहमित्यास्तां तावत् ।

यद्वा, अलौकिकस्यालौकिकविषयसामर्थ्यस्य दाने हि निश्चयेन जातो य आद्यः
शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयात्पूर्वमेवैतन्मार्गीयसत्संगादिनेदं प्रथमतयोत्पन्नो मनोरथः
सिध्येत् सिद्धो भवेदित्यर्थः । स आद्यो मनोरथः क इत्याकांक्षायामाहुः फलं वा
ह्यधिकारो वेति । फलरूपो वाधिकाररूपो वा । नान सन्देह इति भावः । अत्र फल-
विषयकोधिकारविषयको मनोरथोपि फलवदधिकारवदेव सुखजनक इति ज्ञापयितुं रूप-
केण निरूपणमिति दिक् । तथा च ब्रजभक्तभावसजातीयभावैः शुद्धपुष्टिमार्गे भजनं
कर्तव्यमिति मिद्धान्तः सम्पन्नः । तत्र ब्रजभक्तेषु 'नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः'
इति वान्त्यादनन्यपूर्वाः कुमार्यो मगवति पतिमाधयुक्ताः । अन्तर्गृहगतारूपा अन्यपूर्वास्तु
'जारधर्मेण सुखेहं मुदं सर्वतोधिकम् । मयि सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्ये'ति
वृद्धामनपुराणादथ च 'तमेव परमात्मानं जारवुद्ध्यापि संगता, मत्कामा रमणं जार-

मस्वरूपविदोबलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगच्छतसहस्रश' इति दशमस्कन्धीयैकादश-
स्कन्धीयभगवद्वाक्येभ्यो भगवत्युपाधिरूपजारभावयुक्ताः । अप्रतिबन्धेन प्रभुसमीपं गता
अन्यपूर्वास्तु सर्वभावप्रपत्तिपूर्वकनिरूपधिप्रियत्वभावयुक्ताश्च भगवति । तत्र परकीयायामेव
रसस्य परमा कोष्ठेति रसशास्त्रसिद्धान्तादनन्यपूर्वाणां नन्दाधीनानां भगवति पतिभाव-
युक्तानां कुमारीणामथ च निरूपधिप्रियत्वभावयुक्तानां नित्यसिद्धानां जारभावयुक्तानां च
श्रुतिरूपाणां चान्यपूर्वाणां परकीयात्वात् परकीयात्वधर्मविशिष्टत्वेनैव परमकाष्ठापन्नरसरूप-
भगवत्प्राप्तिः । न तु कुमारीणां स्वीयात्वेनान्यपूर्वाणां तु परकीयात्वेनेति भेदः । तथा
सति विवाहितानामेव स्वीयात्वात् श्रीभागवते कुमारीभिर्भगवतो विवाह उक्तो भवेत् ।
अन्यपुराणादिषु मूलमाधवमाहात्म्ये रुक्मिणीविवाहार्थं कुमारीणां भगवता समं विवाहः
श्रुतो यद्यपि तथापि स कल्पान्तरीयांशवताररूपश्रीकृष्णविषयकः । तत्कल्पीयश्रीकृष्ण-
स्वरूपसांशत्वात् तस्यापि स्वरूपस्य पूर्णत्वेनैव व्यासचित्तप्रसादो जातः स्यात् । तस्मा-
त्सारस्वतादिकल्पान्यकल्पीयावतारा अंशवतारा एवेति जानीहि । निरूपितं चैतत्सर्विस्तरं
मत्कृतबहिर्मुखमुखमर्दनाख्ये ग्रन्थ इति तत्रैवावलोकनीयम् । ननु यदि भगवति
पतिभाव एव कुमारीणां तदा महिषीप्राप्यप्रमाणानुरोधिभगवत्स्वरूपप्राप्तिः स्यात् न तु
लोकवेदातीतप्रमाणानुरोधिस्वरूपप्राप्तिः स्यादथ च तदनुरोधेनाश्रुतोपि विवाहः
कल्पनीयः स्यादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । 'कात्यायनि महाभागे महायोगिन्यधीश्वरि ।
नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ।' 'भूयान्नन्दसुतः पति'रिति मन्त्रयोर्नन्दसुत एव
पतित्वप्रार्थना भावना च । स श्रीमान्नन्दसुतस्तु ब्रजे 'एकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सबलो-
धस'दिति तृतीयस्कन्धीयश्रीमदुद्धववाक्यादेकादशवर्षपर्यन्तमेव स्थितः । तदुत्तरं तु
मथुरायामेव गतः । यज्ञोपवीतं च वैश्यानां द्वादशे वर्षे, यज्ञोपवीतं विना च न विवाहः ।
स विवाहोपि तज्जातीयानामासुरपैशाचगान्धर्वभेदेन विविधः । तनापि वैश्यस्यासुरो मुख्यः ।
तत्र द्रव्यादानादासुरः, छलेन कन्याहरणात्पैशाचः, गान्धर्वस्त्वन्योन्यानुरागेण 'त्वं मे
गार्या त्वं मे पति'रितिसमयरूपः । एवं चात्र यज्ञोपवीतकालाभावेन प्रभोर्यज्ञोपवीताभावा-
देकादशवर्षान्यन्तर एव च कुमारीणां भगवत्सम्बन्धाच्च कोपि विवाहो नात्र वक्तुं शक्यः ।
तथा च विवाहजनितपतित्वाभावाच्च महिषीप्राप्यस्वरूपप्राप्तिर्न वा विवाहकल्पनेति बुध्यस्व ।
न च 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादाभंग इति वाच्यम् । भगवत्सकाशात् प्रमाणा-
तीतफलप्राप्त्या तासां पतित्वप्रार्थनेनैव जाता, न तु विवाहजनितपतित्वप्रार्थनेत्युच्यते ।
अन्यथा 'नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः' इत्यत्र विवाहोल्लेखोपि कृतः स्यात् ।
तस्मादन्याधीनतानियारणार्थं निःशंकतया सर्वदा मिलनार्थं च 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः
स्वयं समन्ततः पाति भयानुरं जन'मित्युक्तलक्षणपतित्वमेव प्रार्थितं तामिर्न तु विवाह-
जनितपतित्वमिति । अत एव प्रमाणातीनायां रासलीलायामेव तासामाकारणम् । यतश्च

न विवाहितपतिभावना प्रभावत एव च न तासामन्यपूर्वाभिः सह लीलायामीर्ष्यादिकं जातम् । विवाहितपतित्वे सति लीर्ष्यादिकं कासाच्चिदपि सर्वदावश्यमुद्भवेदेव, सत्य-
मामादिवत् । न च 'तस्मा अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत्, यैकापहस्य गोपीनां
रहो भुंक्तेऽच्युताधर'मित्यत्रेर्ष्या तासामपि श्रूयत एवेति वाच्यम् । नेयमीर्ष्या सहभोगेपि
त्वेकैव भुंक्ते इत्यस्मिन्नंशे ईर्ष्या । तथा च समानशीलव्यसनरूपा सखी मृत्वा प्रियविप्र-
योगजनितात्यसह्यास्मद्विप्रयोगजनितं दुःखं ज्ञात्वापि यदस्मान् विहाय भुंक्ते तत् क्षोभं
जनयतीति सखीत्वप्रयुक्ततत्त्वेहजनितेर्ष्या, न तु सपत्निभावजनितेति निर्णयात् । अत
एव 'ददशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखी'मित्यत्रे तस्यास्तासां च सखीभाव उक्तः ।
अत एवात्रे तत्सहभावेन रासलीला, अन्यथा तथा सहान्याभिः सह वा रासलीलायाम-
मर्यादरसो न स्यात् । तस्मादस्मदुक्ताभिप्राय एवात्र । विवाहितपतिना सपत्नीसहभावकृत-
लीलायां तु चहिरीर्ष्यादिभावादर्थनेप्यन्तरीर्ष्यासंवलनं तिष्ठत्येव लोके राजमहिषीणाम् । अत
एव वासरदाननियमोपि तत्र, अत्र तु सर्वदा सर्वसंवलितत्वेनैव लीलाकरणादिति महदेव
वैलक्षण्यमित्यास्तां तावत्प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तया । एवं चैतादृशपतिभावेनानन्यपूर्वाणां
कुमारीणां जारभावेनान्तर्गृहगतानां निरुपधिप्रियत्वभावेन च रासमण्डलमण्डनानां च
परमकाष्ठापन्नरसरूपमगवत्प्राप्तिः, तथा च 'गोपीभावेन ये भक्ता' इत्यादिपुराणवाक्यात्
तादृशभावसजातीयभावेनैवाधुनिकानामपि तादृशमगवत्प्राप्तिरिति सिद्धम् । तत्रायं रसो-
परिच्छिन्न इत्यपरिच्छिन्नस्वरूपसर्वभावप्रपत्त्यैकलभ्यः । तत्र जारभावो न सर्वभावप्रपत्तिरूपः
कामैकमात्रपूरकत्वेनैव तस्योद्भवात्, परिच्छिन्नस्वरूपत्वात् । अत एव तेन भावेनास्य
रसस्य न प्राप्तिरिति तासां प्रतिबन्धोपि जातः । तस्य देहस्य च सगुणभावाश्रयत्वेन
सगुणत्वादेव तत्त्यागानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्त्या निर्गुणतादृशस्वरूपप्रियप्राप्तिस्तासामजनि,
अन्यथा तद्भावस्य सर्वभावप्रपत्तिरूपत्वेन निर्गुणत्वे तच्छरीरस्य च निर्गुणत्वे तेनैव
शरीरेण प्रियप्राप्तिः स्याद्रासमण्डलमण्डनानामिव । अत्राधिकपूर्वपक्षसमाधानानि तु फल-
प्रकरणीयसुबोधिन्त्यामवलोकनीयानि । तथाचातिप्रतिकूलद्वेषादिभावेनापि चेत् प्रभुर्योगीन्द्र-
प्राथ्यां मुक्तिं ददाति तदातिप्रेमसंवलितजारभावेन कथं न गुणातीतरसरूपस्वरूपं
दद्यात् । परन्त्वेतदेहपातानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्तिमुत्पाद्यैव दास्यति । एतादृशस्वरूपस्य
सर्वभावप्रपत्त्यैकलभ्यत्वात् । एवं च सति यद्येतदनन्तरमपि सर्वभावप्रपत्तिरेव भाविनी,
तर्हि भगवति सर्वभावप्रपत्तिरेव कार्या, न तु जारभावः । 'प्रक्षालनाद्धि पंकसे'ति न्यायात् ।
यदि कुत्रापि सर्वोपमर्देन जारभाव एवोदेति तदा भगवदिच्छैव तथा, परन्तु सर्वभाव-
प्रपत्तिमुत्पाद्यैव तत्रापि फलं दास्यतीति ज्ञेयम् । न च 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति
प्रतिज्ञाविरोध इति वाच्यम् । सर्वभावप्रपत्तिलभ्यप्रभुरूपप्राप्तौ जारभावजन्यकामपूर्तिरूप-
फलस्याप्यन्तर्भूतत्वात् प्रतिज्ञाविरोधाभावात्, तस्माजारभावेन भगवद्भजनं न कर्तव्यम् ।

अत एव सर्वभावप्रपत्तिसहितानां रासमण्डलमण्डनानामपि कामपूर्तिरूपफलमपि दत्तं प्रमुखा, अन्यथा तन्न दत्तं स्यात्, ततो ज्ञायते सर्वभावप्रपत्तिलभ्ये फले तदप्यन्तर्भूतमिति । न च पतिभावेऽपि न सर्वभावप्रपत्तिः, पतित्वभावस्यापि परिच्छिन्नत्वादिति शङ्कनीयम् । पतिव्रतानां पत्यौ भगवत्ताज्ञानपूर्वकभजनस्य विहितत्वात् सर्वत्र सर्वदा सर्वसमयेषु च मम पतिरेव गतिरिति सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् । एवं च सति यत्र विवाहिते लौकिकेऽपीयं रीति-स्त्रनालौकिके साक्षाद्भगवति पतिभावे सर्वभावप्रपत्तिरिति किं वक्तव्यमिति । न च तर्हि महिषीणां कुतो न सर्वभावप्रपत्तिजनितं फलं जातमिति वाच्यम् । विवाहरूपसंस्कारस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वादिति दिक् । तथा चानन्यपूर्वकुमार्यभिप्रेतकुमारीसजातीयपतिभावे-नान्यपूर्वप्रजसीमन्तिनीनिष्ठनिरुपविप्रियत्वभावेन वा भजनं कर्तव्यमिति निष्कर्षः । तत्रेदं भजनं श्रीमद्भजभक्तभजनोपेक्षया स्वातन्त्र्येण न कर्तव्यम्, यत एतादृशभावेन भजने 'मन्माहात्म्यं मत्सपर्यां मच्छ्रद्धां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति मर्मणी'त्यादि पुराणेऽर्जुन प्रति भगवता स्वसपर्यां गोपिका एव जानन्तीत्युक्तत्वाद्वज्रभक्ता एव गुरवः । तथा च तत्समकक्षतया स्वातन्त्र्येण भजने गुरुहेलनरूपापराधः प्रसज्येत । तथा च भगवान् फलं न दद्याद्दाचार्यं मां विजानीया'दिति वाक्यात् । किञ्च, 'न पारयेऽहं निरवधसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुपापि वः । या माभजन् दुर्जरगेहशृङ्खलां संवृश्य तद्वः प्रतियातु साधुने'त्यादिफलप्रकरणीयप्रभुवाक्यादयं प्रभुरेतदधीन एव सर्वदा क्रीत-जनवन्न त्वन्याधीनः, अतोऽपि न तदुपेक्षया भजने फलप्राप्तिः । न च 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज । साधुभिर्मस्तहृदयो भक्तैर्मक्तजनप्रियः । नाहमात्मानमाशसे मद्भक्तैः साधुभिर्विना । श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा । ये दारागारपुत्रास्तान् प्राणान् निक्षिपन्ति परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे । मयि निर्वद्धहृदयाः साधवः समदर्शिनः । वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सस्त्रियः सत्यंति यथे'त्यादिनाम्परीपादिभक्ताधीनत्व-मपि श्रूयते, न त्वम्परीपादेरेतत्स्वरूपप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'भक्तिमेदो बहुविधो मार्गोर्भामिनि भाव्यते । म्वमानगुणभेदेन पुंसां भावो विभिद्यत' इतिनाम्न्याद्भक्तिमार्गोनेकविधः, तेषु च भक्तिभेदेऽप्येतासां भक्तिरत्युत्तमा, परमकाष्ठापन्नस्वरूपलाभात् । अत एवैताः परं तनुभृतो नतु गोपन्यो गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः । वान्छन्ति यद्भवमियो मुनयो वयं च किं प्रहजन्मभिरनन्तरुधारमस्य' । अत्रैता गोपन्यः परमनिशयेन तनुभृत इत्य-नेनान्ये भक्ता अनिशयेन तनुभृतो न भवन्तीत्युच्यते । नन्वत्र किं कारणमित्याकांक्षाया-माहुः गोविन्द एवेति । गोविन्द एव निरूढभावाः, न त्वन्यस्मिन् । निरूढः वक्तु-मशक्यो भावो यासां ताः । यथा निरूढशब्दे व्युत्पत्तिर्न कर्तव्या तादृशार्थाभावात्तथैतासां भावेऽपीति भावः । गोगोकुलेन्द्रनाचकेन गोविन्दपदेन च धर्मिमात्रपरता तामां निरूपिता । नन्वन्यभावाभक्ता अपि महिष्यादयो धर्मिणा एवेत्याशङ्क्यामाह निखिलात्मनीति ।

निखिलानामन्येषां धर्मिणां धर्माणामप्यात्मा मूलरूपधर्मित्यर्थः । तादृशत्वं श्रीयशोदा-
नन्दने श्रीकृष्ण एव, 'कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मना'मिति वाक्यात् । तथा चान्ये
धर्मिपरा अपि न निखिलात्मस्वरूपश्रीकृष्णरूपधर्मिपरा इति भावः । नन्वेवं किमित्ययं
भावः स्तूयते, भिन्नरुचिर्हि लोक इति न्यायाद्यस्य यदोचते स तमेव भावं तमेव स्वरूपं
च सर्वोत्कृष्टं जानातीति चेत्तत्राह वाञ्छन्ति यद्भवभियो मुनय इति । पूर्वं संसार-
भयेन मुनयः मननशीला भूत्वा प्राप्तज्ञाना निवृत्ताविद्याः शुकादयोपि यद्यस्मात्कारणात्
वाञ्छन्ति यं भावम् । तथा च येन निःशेषाविद्याभाववन्तस्त एवान्यप्रकारकं भावमन्यप्रकारकं
भगवत्स्वरूपं च सर्वोत्कृष्टत्वेन परमकाष्ठापन्नं जानन्तीति भावः । किञ्च, वयमपि वैश्या-
पेक्षयोत्कृष्टाः क्षत्रियाः लौकिका अपि वाञ्छामः । यतोनुभावदर्शनं विना नोत्कृष्टं मन्यते
कोपि कमपि । तस्माद्यत्र लौकिकालौकिकानां वाञ्छास्वभावस्तत्स्वरूपमेव तदासत्ताश्च
सर्वोपरि विराजमाना इति किं वाच्यमेतत्भावस्यैतत्स्वरूपस्य तन्निष्ठानामासां सर्वाधिकत्व
इति निगर्वः । अतः कारणादनन्ताः कथा यस्यासावनन्तकथः श्रीकृष्णस्तस्मिन् यो
रसोद्बोधाभाववान् तस्य ब्रह्मजन्मभिः सहस्रमुखचतुर्मुखादिजन्मभिः किम् ? न किमपी-
त्यर्थः । यद्वा, जन्मभिः पुनःपुनर्जन्मभिरनन्तकथारसस्य तस्य किं ब्रह्म अक्षरस्वरूपम् ?
न किमपि । तेषां मनसि ब्रह्मस्वरूपमप्रयोजकं भासत इत्यर्थः । तथा चानन्तकथारस-
निष्ठत्वे जन्मैव वरम्, न तु मुक्तिरिति । तथा चैतन्मार्ग एतासामेव गुरुत्वेनान्यस्वरूपस्या-
न्याधीनत्वेऽप्येतासां भावस्य सर्वोत्तमत्वात् परमकाष्ठापन्नरसरूपभगवत्स्वरूपमेतदधीन-
मेवेत्यपि विचार्यासमेवातिदैन्येन दास्यकरणे तत्स्वरूपप्राप्तिस्तदनुग्रहेण, न तु स्नातव्ये-
णेति ज्ञेयम् । अपरं च 'आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौ-
पधीनाम् । या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृश्याम्',
'वन्दे नन्दब्रजस्त्रीणां पादरेणुमभोक्षणशः । यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रय'मित्या-
दिना व्रजभक्ताः स्वजनस्यार्यपथस्य च परमकाष्ठापन्नस्य त्यागेन मुकुन्दस्य मोक्षदातुरपि
पदवीं येन मार्गेण भगवान् गच्छति तं मार्गमेव तच्चरणरेणुसंवलितं भेजुर्न तु मुक्तिम् । तथा
च मुक्त्यपेक्षयापि भगवच्चरणरेणुरेव सर्वोत्कृष्ट इति सिद्धम् । एवं चैतादृक्चरणरेणोरेता-
दृशानुभावज्ञापने व्रजसीमन्तिन्य एव गुरव इत्येतासामनुवृत्त्यैव भगवच्चरणरेणुप्राप्तिरिति
श्रीव्रजभक्तचरणरेणुसम्बन्धि गुल्मलतौपविजन्मापि प्रार्थितमतिदीनतया श्रीमदुद्धवैर्वन्दनं
च तच्चरणरेणोरेव च कृतमन्यथा गुर्ववज्ञाकृतघ्नताजनितापराधेन न भगवच्चरणरेणुप्राप्ति-
रिति दिक् । तस्मादेतासां गुरुत्वादेतदधीनत्वाच्च तच्चरणरेणुदास्येनैवैतादृशभगवत्प्राप्तिर्ना-
न्यथेति निःप्रत्यूहम् ।

स्यादेतत् । अयं सर्वोपि यत्नो रसरूपप्रभुस्वरूपफलप्राप्त्यर्थमेव । 'रसो वै सः,
रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवती'ति श्रुत्या रसरूपभगवत्प्राप्तेरेव परमफलत्वात् । सा च

प्राप्तिस्तेनैव सर्वभावेन परमानन्दमश्नुते' इति नादविन्दूपनिषच्छ्रुत्या 'सोश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतेश्च सर्वभावप्रपत्तिलभ्यसर्वकामभोग-
रूपा । स च पूर्णसर्वकामभोगोपि तेषां ब्रजसीमन्तिनीसदृशभावेनैव, नान्यभक्तभावसजा-
तीयभावेन । एतदतिरिक्तस्थले प्रभुरंशेनैव, न तु पूर्णस्वरूपेणेति । तथा च तत्कामनया
भजने क्रियमाणे ब्रजसीमन्तिनीदास्यकरणेपि मनसि तत्समताभावनासत्त्वात् कापट्य-
सिद्धौ तासां गुरुरूपत्वेन सकपटभजने फलसिद्धेरभावस्तत्समकक्षता च स्यादिति चेत्,
अत्र ब्रूमः । परमकाष्ठापन्नरसरूपो भगवान् हि लोकेतिरहस्यतमां पुष्टिलीलां यत् प्रकटित-
वान् तत्किमर्थमिति पृच्छामः । न च 'आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते ।
कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले ।
वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डले । जारधर्मेण सुखेहं सुदृढं सर्वतोधिकम् । मयि
सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'ति पृष्ट्वामनपुराणोक्तेः श्रुतीनामनुग्रहार्थमिति वाच्यम् ।
अनुग्रहस्य श्रुतिनिमित्तप्रदर्शितप्रकृत्यतीतलोकेपि कर्तुं शक्यत्वात् । न च 'पुरा महर्षयः
सर्वे दण्डकारण्यवासिनः । दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहम् । ते सर्वे स्त्रीत्व-
मापन्ना समुद्धृताश्च गोकुले । हरिं सम्प्राप्य कामेन ततो मुक्ता भवार्णवादि'ति । 'अग्निपुत्रा
महात्मानस्तपसा स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुम् । कृष्णस्य
रमणार्थं हि सहस्राणि च षोडश । गोप्यो रूपाणि चकुश्च तत्राक्रीडन्त केशव'मित्यादि
पञ्चपुराणोत्तरखण्डमहाकौर्मादिवाराहपुराणादिवचनसिद्धदण्डकारण्यवास्तव्यमहर्षीणामनु-
ग्रहार्थमित्यपि वाच्यम् । दण्डकारण्यस्थमहर्षीणामपि तत्रैव स्त्रीदेहं सम्पाद्य रामरूपेणैव
न रमणं कृतम्, किन्तु तद्देहपातानन्तरं स्त्रीदेहं सम्पाद्य ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिवृन्दावन एव
श्रीकृष्णरूपेणैव रमणं कृतम् । एव च तद्देहपातानन्तरमलौकिकदेहं सम्पाद्य श्रुतिप्रदर्शित-
वृन्दावन एव कुतो नानुग्रहं कृतवानिति प्रश्ने तवोत्तराभावात्, न च स्वतन्त्रेच्छो भगवा-
निति वाच्यम् । 'अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रितः । मजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा
तत्तरो भवेदि'ति फलप्रकरणीयवाक्याद्भक्तानुग्रहार्थमेवैतादृशलीलानि शिष्टप्रसुप्राकट्यात् ।
प्रपञ्चे निःप्रयोजनकप्राकट्यस्याश्रुतत्वाच्च । न चानुग्रहं निना नैतादृशफलप्राप्तिरित्यनुग्रहेण
प्राप्यिकजीवानामप्येतद्देहपातोत्तरं तादृशफलदानं तत्रैव स्थित्वा कुतो न करोतीति
वाच्यम् । भगवान् हि रसरूपस्वरूप प्राप्यिकजीवानामपि केषाञ्चिदस्तु विचारितवान्
स्वमुत्पन्नकेच्छापूर्वकस्वेच्छया । तत्र रसरूपमगवद्यातिस्तु रसरूपभावेनैव योग्या,
नान्यादृशभावेन, 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति वान्यात् । तत्र रसरूपमावस्वरूप साधनं
वेदादिषु कुतापि नोक्तमतः प्रपञ्चे वृन्दावनं रसरूपस्वरूप रमरूप परिकरं च तत्प्राप्त्यनु-
गुणं रमरूप साधनं च प्रकटं कृत्वा तादृशसाधनेन तादृशस्वरूपप्राप्तिं महर्ष्यादीनां कृत-
वान् प्रभुः, तदनन्तरं तादृशसाधनस्याभिर्भावादभिगम्यतां जीवानां तदनुष्ठाने तत्स्वरूप-

प्राप्तेर्निःप्रत्यूहत्वमिति तथाकरणाभावात् । न च रसरूपभावमत्रादत्त्वानुग्रहेणैव कुतो न तादृक्फलदानमिति वाच्यम्, स्वतन्त्रेच्छेन भगवतैव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं'मित्युक्तत्वात् तादृक्प्रतिपत्तिं विना तादृशानुग्रहाभावात् तादृशफलदानाभावात् प्रपत्तेरपि तत्रैव दानेन प्राकट्यवैयर्थ्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । न च 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति मुण्डकोपनिषद्वाक्याद् विनापि साधनं भगवत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतद्वाक्यानुपदोक्त 'नायमात्मा यलहीनेन लभ्यो, न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात्, एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांसस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधामे'तिवाक्य 'एतैरुपायैर्यतते' इत्युक्तेः पूर्ववाक्येन मर्यादीयसाधनमात्रनिषेध एव, न तु एतैर्मन्मनसि स्थितैरुपायैर्व्रजभक्तसजातीयभावादिभिः यः कश्चन यतते तस्य भगवद्दशीकारकसर्वात्मभावरूपबललाभादेश आत्मा ब्रह्मरूपं हृदये प्रकटं धाम विशते प्रविष्टो भवतीत्यर्थान्न मर्यादातीतसाधननिषेध इति त्वदुक्तेरनवकाशात् । अन्यथा फलत्वव्याहतिः । यत्किञ्चित्साधनसाध्यस्यैव फलत्वात् । तस्मादतिभाग्यवत्तराणां जीवानामेतादृशसाधनेनैवैतादृशफलप्राप्त्यर्थमेतादृशोवतार इति । एवं च व्रजभक्तसमानभावेनाभजने तत्फलप्राप्तेः कस्याप्यभावादेतादृशमार्गप्राकट्यवैयर्थ्यापातः स्यात् । अत एव 'द्वियो वा पुरुषो वापि भर्तृभावेन केशवम् । हृदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नात्र संशय' इति बृहद्ब्रह्मनपुराणे । 'येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा सुहृदो दैवमिष्ट'मित्यादिना श्रीभागवते चोक्तम् । अन्यथैतादृगवाक्यं व्यर्थं स्यात् । तस्माद्व्रजभक्तसजातीयभावेनैव भजनं कर्तव्यम् । परन्तु व्रजभक्तदास्यपूर्वकमेव, न तु स्वातन्त्र्येण, व्रजभक्तानामेतन्मार्गगुरुत्वात्प्रभोस्तदधीनत्वाच्चेति निष्कर्ष इति सर्वं समञ्जसम् । न च प्रभोर्व्रजभक्ताधीनत्वेन तदास्यकरणेपि यदि ताः प्रतिबन्धं कुर्युः प्रभोः स्वस्वरूपदाने स्त्रीस्वभावसिद्धप्रचुरेर्ष्यया तदा कथमेतादृशफलप्राप्तिरिति वाच्यम् । रसरूपप्रभोरेव फलत्वात् रसस्य च विभावानुभावव्यभिचारिसमूहरूपत्वात् तत्र विभावत्वेन व्रजभक्तानां रसरूपप्रभुत्वात् तेषामप्यनुगत्यैवैतादृगमार्गप्राकट्यस्य जातत्वेन तत्कृतेर्ष्यया प्रतिबन्धाभावात् । किञ्च, यत्रैव लौकिको नायकोनेकनायकानामेककालावच्छेदेन रसदानं कर्तुं न शक्नोति तत्रैवैर्ष्यापि सम्भवति । अत्र तु प्रभोरलौकिकत्वात् 'कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोपितः । रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोपि लीलये'त्यत्रैवानन्तरूपत्वेन सर्वेषां रसदानकरणसमर्थत्वान्क्षेप्यावकाशः, यतः सर्वत्रैव सर्वानुभववेद्य एव प्रभुः सर्वदा विराजते । ननु प्रभू रसरूपस्तदन्तर्गताश्च व्रजभक्ता विभावत्वेनास्मदादिप्रपत्तिश्च व्रजभक्तदास्यविशिष्टभगवद्विषयकसर्वात्मभावेन । एवं च भगवद्रूपरसानुभवे सिद्धे तत्समये कैनासां दास्यं स्यादिति । न च तदुत्तरमेतासां दास्यं नास्त्यिति शङ्कनीयम् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति मर्यादामंगापत्तेरिति चेन्न, अलौकिकरसभोगानुकूलसामर्थ्यस्य ग्राह्या रसरूपभगवद्भोगस्य व्रजभक्तदास्य-

भोगस्य चैककालावच्छेदेनैव सम्भवेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति मर्यादाया अभंगात् । न 'चाचार्यं मां विजानीयादि'त्यनेनाचार्यस्य भगवत्त्वेन तदास्यपूर्वकमेव जीवैर्भगवदासं क्रियते साधनदशायाम्, फलदशायां तु भगवदास्यमेव तिष्ठति, न त्वाचार्यदास्यम्, तत्र केयं मर्यादा, तथात्रापि भविष्यतीति वाच्यम् । सर्वेषां भगवद्रूपाणां नित्यत्वेनाचार्यरूपस्य भगवद्रसानुगुणभगवल्लीलान्तर्गतत्वात् स्वरूपस्य चालौकिकसामर्थ्येन तदास्यकरणस्यापि सम्भवात् । एवमेव सर्वभावप्रपत्त्या भजनमिति प्रभुदत्तालौकिकविषयकसामर्थ्येन सर्वविध-लीलास्वप्येतस्य भजनकर्तुः सान्निध्यं सिद्धम् । किं बहुनांशावतारादिलीलायामप्यंशेनैव च भक्तोपि तत्तल्लीलानुभवं करोतीति न कस्यामपि लीलायामेतादृशभक्तासहभावो भगवतः । न चैवं श्रीनारायणादिभक्तस्यापि श्रीनारायणे सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् सर्वत्र तत्सहभाव-प्राप्तौ पुरुषोत्तमसहभावोपि स्यादिति वाच्यम् । 'ये यथा मां'मितिपद्ये मामिति पदेन पुरुषोत्तमत्वेनांगुल्या स्वस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकमुक्तत्वादेतस्याः प्रतिज्ञायाः पूर्णपुरुषोत्तम-मात्रसम्बन्धित्वात्, अन्यथा दण्डकारण्यस्थपीणामपि तेनैव स्वरूपेण रसदानं कृतं स्यात् कोसलेन्द्रकुमारेण । किञ्चित्तस्याः प्रतिज्ञायाः सर्वभगवत्स्वरूपसम्बन्धित्वे पूर्णत्वांशत्वादिविभागोपि न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, तदान्यस्वरूपाणामंशरूपश्रीकृष्ण-स्वरूपाणामपि श्रीमता व्यासेनोक्तत्वेन चित्ताप्रसादो न स्यादिति सर्वमनवद्यम् । एवञ्चैक-भक्तसम्बन्धिन्या अपि लीलाया न परिच्छेदस्तर्हि सर्वभक्तसम्बन्धिन्या लीलायाः परिच्छेदः केन कर्तुं शक्येतेति किं बाङ्गनसागोचरमाहात्म्येषु प्रभुतत्परिकरतद्भक्तेषु विचारचातु-र्येण । किञ्च 'त्रैलोक्ये भगवद्भक्ताः के त्वां जानन्ति मर्मणि । केषु वा त्वं सदायतः केषु प्रेम तवातुलमि'ति श्रीमदर्जुनेन पृष्ठो भगवानुवाच 'न तथा मे प्रियतमो ब्रह्मा रुद्रश्च पार्थिव । न च लक्ष्मीर्न चात्मा च यथा गोपीजनो मम । भक्ता ममानुरक्ताश्च कति सन्ति न मृतले । किन्तु गोपीजनः प्राणाधिकप्रियतमो मम । न मां जानन्ति मुनयो योगिनश्च परन्तप । न च रुद्रादयो देवा यथा गोप्यो विदन्ति माम् । न तपोभिर्न वेदैश्च नाचारैर्न च विद्यया । वशोस्मि केवलं प्रेम्णा प्रमाणं तव गोपिकाः । मन्माहात्म्यं मच्चर्या गच्छद्भ्यां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति मर्मणि । निजाङ्गमपि या गोप्यो भमेति समुपासते । ताम्यः परं न मे पार्थ निगूढप्रेमभाजनम् । मम भक्तास्तु ये पार्थ न मे भक्तास्तु ते मताः । मम भक्तस्य ये भक्तास्ते मे भक्ततमा मता' इत्यादि-पुराणप्रवृत्तकान्मद्भक्तपूजाभ्यधिकेति श्रीभागवताद्भजभक्तानां भक्तशिरोमूषणत्वात् प्रभोरेतिप्रियत्वाद्यापि एतामां दास्यं कर्तव्यम् । एवञ्च सति एतदास्यकरणे प्रभोरेत्या-नन्दाभिर्मानेन तामामत्यानन्दाभिर्मान्मनसि सन्तोषेण तदनुग्रहात् तत्पूर्वोक्तं फलं भगवान् ददानीत्यपि तदास्यकरणम् । तथा चैतासां शुरुत्वात् प्रभोरेतदधीनत्वान्भक्त-शिरोमूषणत्वादितिप्रियत्वाद्य सवर्षेतदास्यकरणपूर्वकमेव प्रभुदास्यकरणमिति सिद्धम् ।

अथ श्रीमत्स्वामिन्यादीनां सर्वासां समतयैव दास्यं कर्तव्यमथवा न्यूनाधिकभावेनेति पृच्छसि चेत् । अत्रोच्यते । 'यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा । सर्व- गोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभे'ति पद्मपुराणवचनात् । अथ च 'त्रैलोक्ये पृथिवी घन्या तत्र वृन्दावनं पुनः । तत्रापि गोपिकाः पार्यं तत्र राधाभिधा ममे'त्यादिपुराणवचनात् । 'सर्वश्रेष्ठा गान्धर्व्युवाचे'ति गोपालतापिन्युपनिषद्भुतेश्च गान्धर्व्यपरनामिकायां श्रीस्वामि- न्यामेव सर्वापेक्षया भगवतो ममतातिशयात् तत्रैव निजदास्यं मुख्यतया स्थापयित्वाऽ- न्यासु व्रजसीमन्तिनीषु 'मोहितां दुःखितां सखीमि'त्यादिना सखीत्वोक्तेः सख्याश्च समानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां स्वामिनीसमानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां श्रीमत्स्वामिन्या अतिप्रियतमानां दास्यमपि स्वामिन्यनुग्रहाकांक्षया स्वामिनीदास्यांगत्वेन स्वामिनीवदेव कर्तव्यम् । तासां समानशीलसखीत्वात्तदास्यकरणे श्रीस्वामिन्यत्यन्तमनुगृह्णाति । स्वामि- न्यनुग्रहे च ता अनुगृह्णन्ति । तदनुग्रहे च व्रजराजकिशोरानुग्रह इति न कदापि कुत्रापि केनाप्यंशेन फलविच्छेदः । अत एव कैश्चिद्भगवदीयैः सिद्धान्तितं श्रीमच्चन्द्रावल्यादिषु स्वामिनीप्रतिपक्षात्वमपि न सम्भवति, सखित्वोक्तिविरोधात् । अत एव 'यदैव श्रीराधे मिलति रहसि त्वां मधुपतिस्तदैवाकार्याहं निजचरणदास्येतिगदिता । मुदा चन्द्रावत्ये'ति पद्ये अस्मत्प्रभुभिः सखीत्वमेव स्फुटीकृतम्, न तु प्रतिपक्षात्वम् । अत एवास्मत्सर्व- स्वामिताः प्रभुचरणाः श्रीमत्स्वामिन्यष्टकतद्वादशकपदपद्यादौ तदास्यमेव सविस्तरं प्रार्थयन्तो 'यावन्ति पदपद्मानी'त्यादिनाऽन्यासामपि दास्यं प्रार्थितवन्तः । अन्यथा श्रीस्वामिन्या इवान्यासामपि पृथक्कृतया दास्यं प्रार्थयेयुर्न तु तदास्यप्रार्थनाप्रसंगे । सर्वासामपि सम- प्राधान्यात् । तस्मादन्यासां दास्यमंगत्वेनैवेत्यस्मदुक्त एव पन्थाः । ननु एवं चेत् सर्वा- स्त्रपि सखीत्वं तदा रसान्तर्गतामानखण्डिताकलहान्तरितादिलीला नोपपद्येतेति चेत्, अत्र वदामः । हृदयादिस्थिताभरणमणिगणप्रतिबिम्बितदृष्टनिजरूपे प्रतिनायिकाभ्रमात् संकेतस्थलानागमनाद्वा मानोदयात् । एवमेव बन्धविशेषाकस्मिकललाटसंक्रान्तस्वचरणतल- लाक्षारसे सुरतसमयसमुद्भूतनिजदन्तनखक्षतादिषु च कदाचिदतिविस्सरणेन रासस्थनिखिल- व्रजभक्तातिरिक्तपरकीयाकृतत्वग्रान्त्या मानखण्डिताकलहान्तरितादिलीलानां सम्भवात् । न च लाक्षारसदन्तनखक्षतादिषु स्वयूथकृतत्वग्रान्तिरेव कुतो न जायत इति वाच्यम् । तथा भ्रान्ततायामपि तासु परस्परं दृढतरसखीत्वजनितातिप्रेम्णा ईर्ष्यानुदयेन तथालीलासम्भवात् । किञ्च 'योगमायामुपाश्रित' इत्यनेन रसलीलायां योगमायामाश्रितो भगवान् । एवञ्च योगमाया यथा यथा येषां येषां पदार्थानामुपयोगो रसलीलयाम्, तथा तथा करोतीति परकीयासम्भोगादिदर्शनजमानादिरसानुभवार्थं परकीयासम्भोगादि प्रदर्श्य मानादिरसानु- भवं कारयतीत्यनेनापि प्रकारेण मानादिलीलानां सम्भवाच्च । यदि चात्यन्तमाग्रहो भवतां यच्चन्द्रावल्यादिसम्भोगदर्शनेन मानादिरेतास्तेव च प्रतिपक्षात्वं तदा तत्सर्वं कल्पान्तरीयांश-

रूपकृष्णावतारीयरसलीलायामेव, न सारस्वतकलीयपूर्णावतारसम्बन्धिरसलीलयामिति बुद्ध्यताम् । यदि सारस्वतकल्पे भवदुक्तप्रकारः स्यात्तदा श्रीभागवते स्फुटमुपलभ्येत । उपलभ्यते तु सखीत्वमेव परस्परं फलप्रकरण इति सर्वं चतुरस्रमिति कृत प्रसक्तानुप्रसक्त-चिन्तया । अत्रेदं ज्ञेयम् । अत्र फलत्रये फलद्वयमेतद्देहेपि भवति परन्तु मनस्येव रसरूप-भगवत्सम्बन्धेन मनसोलौकिकत्वाभावात् । सेवोपयिकदेहरूपतृतीय फल त्वेतद्देहातो-त्तर एव भवति सर्वथा । सर्वत्र लौकिकदेहातोत्तर एवालौकिकदेहसम्बन्धसम्भवा-दिति दिक्षु ॥ १॥ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः । ननु बाधके सति कार्यानुदयाद्बाधकाभावस्य सर्वत्र कारणतेत्यत्र यद्बाधकं तनुजवित्तजरूपसाधनसेवायाम्, तद्वक्तव्यम्, यदभावः सम्पाद्यमानसेवारूपं तत्कार्यं सम्पाद्यतामित्याकांक्षायां तनुजवित्तजरूपसाधनसेवाबाधकमाहुः उद्वेगः प्रतिबन्धो चेति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तुबाधकम् ॥ २ ॥

एतस्य विवरणं तु सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् । उद्वेगो वा प्रतिबन्धो वा भोगो वा । त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्यन्तम् । तत्र तनुजवित्तज-रूपसाधनसेवायां येन क्रियमाणेन उद्वेगप्रतिबन्धभोगा भवन्ति तस्य परित्यागः कर्तव्यः । तत्परित्यागे तत्साध्योद्वेगाद्यनुदयात्तनुजवित्तजरूपसाधनसेवासम्पत्तौ सत्यां मानससेवासिद्धिर्भवतीति भावः । तत्रोद्वेगः शोकदुःखादिजनितो भवति, तेषु शोकादिषु जातेषु 'चित्तोद्वेगं विधायापि हरिर्यद्यत् करिष्यति तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजे'दिति नवरत्नोक्तेर्भगवल्लीला यथा सर्वा तथेयमप्येका भगवल्लीला भगवतः सुखा-धायिकेति ज्ञात्वा शोकादित्यागः कर्तव्यो, न तु शोकादिदूरीकरणार्थं यत्नः कर्तव्य इति । अन्यथा यद्यपि भविष्यति तदेव यत्प्रभुणा विचारितमस्त्यतः तस्य स्वरूपेण विषटनं तु न कर्तुं शक्यम्, तथापि प्रभुसुखाधायकलीलापदार्थविवर्तनेच्छायामपि स्वामिद्रोहो भवेदत-प्रवृत्त्यां ज्ञात्वा तादृशशोकदुःखादिकेषु त्यक्तेषु सत्सद्देगकारणाभावादुद्वेगामात्रस्य जाय-मानत्वादुद्वेगसाधनपरित्यागः कर्तव्यः । यद्वा, बलिष्ठम्लेच्छबलिष्ठवेदवाक्षजनितोपद्रवेण साधनरूपमेवायामुद्वेगो भवति तदभावात् तत्साध्यध्वरूपसाधनपरित्यागः कर्तव्य इत्ये-तदर्थं साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ २ ॥

तत्रोद्वेगकारणानामनन्तत्वात्तत्रान्योद्वेगानामप्यनन्तत्वात् परिगणना कर्तुमशक्येति सर्वविधमप्युद्वेगमुद्वेगत्वेनैकविधमेव निरूप्य द्वितीय प्रतिबन्धरूपं तनुजवित्तजसेवायां बाधकमाहुः अकर्तव्यमिति ।

अकर्तव्यं भगवत् सर्वथा चेद्वृत्तिर्न हि ।

यथा या तस्यनिर्धारो विषेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

एतस्य विवरणं तु प्रतिबन्धोपि द्विविधः, साधारणो भगवत्कृतश्च, तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्यसेवापि व्यर्था । तदासुरोपं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं शोकाभावापेति धिवेक इत्यन्तम् । अत्र भगवतः सर्वथा चेदकर्तव्यं भगवत्कृतप्रतिबन्ध इति यावत्, तदा गतिः तदभावसम्पादकसाधनं किमपि नास्तीति मूलार्थः । अत्र उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकमित्यनेन पूर्वं सेवायां बाधकत्रयं यदुक्तं तत्तु तत्रया-भावसम्पादनार्थमेव । अत एव त्रयाणां साधने त्यक्ते तदभावः सम्पद्यत इति त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति विवृतौ स्फुटीकृतम् । न च बाधकत्रयत्यागे एव कुतो नोक्तः, तत्साधनपरित्यागः किमर्थमुक्त इति वाच्यम् । जाते उद्देशे जाते च प्रतिबन्धे जाते च भोगे सेवाभावस्तत्समयावच्छेदेन सिद्ध एव जाते तत्त्यागः कर्तुमशक्योप्युत्तरसमये तन्नाशोपि स्वयमेव भविष्यतीति व्यर्थस्तत्परित्यागः कर्तव्य इति पुरुषप्रयत्नोपदेश इति मनसिकृत्य सेवाविषये बाधकत्रयं न यथोत्पद्यत एव तथा कर्तव्यं पुरुषेणेत्येतदर्थं त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तत्वात् । एवं च सति अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्नहीत्यनेन भगवत्कृतप्रतिबन्धाभावसम्पादनार्थं गतिर्नास्तीत्युक्तत्वादप्युक्तप्रति-बन्धाभावसम्पादने गतिरस्तीत्यर्थतः सिद्धत्वाद्विविधं प्रतिबन्धकमागतमेवेति कण्ठरवेण मूलेनोक्त्वा विवरणे प्रतिबन्धकरूपसेवाबाधकद्वैविध्यमाहुः प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्र भगवत्कृतप्रतिबन्धाभावः सम्पादयितुमशक्यः, साधारणस्तु शक्य इति विवरणे आहुः तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । तत्र प्रति-बन्धकरूपसेवाबाधकभेदद्वये आद्यः साधारणः प्रतिबन्धो भगवद्विमुखभार्यादिकृत-प्रतिबन्धस्तत्र साधनपरित्यागसोक्तत्वात् तत्साधनरूपो यो भार्यादिः स त्याज्यस्त्यक्तुं शक्यः । तत्त्यागेन प्रतिबन्धाभावरूपबाधकाभावः सम्पादयितुं शक्य इत्यर्थो ज्ञेयः । अत एवोक्तं 'भार्यादिरनुकूलश्चेत् कारयेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रति-कूले गृहं त्यजे'दिति भागवततत्त्वदीपे ।

अथ भगवत्कृतप्रतिबन्धस्तु न केनापि त्यक्तुं शक्य इत्याहुः भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यमिति विवरणे अर्थः स्पष्टः । ननु भगवत्कृतः प्रतिबन्धः कस्य फलाभावसम्पादकः ? किं कायवाङ्मनोभिर्भजनं कुर्वतः पुरुषस्याहोस्विद्भजनेच्छावतो वा ? तत्र नाद्यः । 'इति निश्चित्य मनसा कृष्णं परिचरेत्सदे'ति भागवततत्त्वदीपकारिकाव्याख्याने 'एकापि सकृत्कृता परिचर्या परम-पुरुषार्थदेति । परं विद्यमानदेहस्य निःकृत्यर्थं सदा परिचरे'दित्याचार्यैः सिद्धान्तितत्वात् किञ्चित्कालिकभजनोत्तरं यावज्जीवं कयाचिद्भगवदिच्छया भगवत्कृतसेवाप्रतिबन्धेपि परम-

पुरुषार्थलाभस्य सिद्धत्वादत्र भगवान् फलं न दास्यतीति निषेधस्य विरुद्धत्वात् । अत एव
 'न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो भद्रमस्योद्धवाण्वपी'ति एकादशस्कन्धीयग्रभुवचनं 'यानास्थाये'ति
 वचनं 'सकृदिद्वादिपुरुषं पुरुषो याति साम्यतां संवत्सरं किञ्चिदूनं दित्या यद्धरिरर्चित'
 इति पष्ठस्कन्धीयाष्टाध्यायीयशुक्वचनं च । न द्वितीयः, विना भगवत्कृपां भजनेच्छानु-
 दयात्, तदुदये च भजनस्य भविष्यत्वनिश्चयेनापि निषेधस्य वैयर्थ्यापातात् । तथाचायं
 निषेधो भगवत्कृतप्रतिबन्धे कालविलम्बेन फलदानेच्छामेव व्यनक्ति, न तु तददाने-
 च्छामिति भावः । अन्यथा भजनेच्छानुकूलकृपावैयर्थ्यं प्रसज्येतेति । न च विनैवानुग्रहं
 भजनेच्छोदय इति वाच्यम् । अवतारदशायां स्वरूपदर्शनेनैवेच्छोदयसम्भवेप्यनवतार-
 दशायां सत्संगश्रीभागवतादिश्रवणं विना शुद्धपुष्टिभजनेच्छोदयस्याद्यत्वादश्रुतत्वाच्च । यदि
 पुनर्विनादर्शनश्रवणादिकमपि शुद्धपुष्टिमार्गीयभजनेच्छोदयः स्यात् तदा पुरुषोत्तमावता-
 रोपि न स्यात् । अत एवानुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रित'इत्युपक्रम्य 'विक्रीडितं
 ब्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोनुशृणुयादथ वर्णयेद्य' इत्यत्र य इतिपदेन यस्य-
 कस्यापि श्रवणवर्णनाभ्यां भक्ति परामित्यनेन भक्तिलाभ उक्तः, स त्विच्छोत्पादनपूर्वक एव ।
 तस्माद् व्यर्थं भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध इत्यादिनिरूपणमिति चेत्, अत्र वदामः । पुत्रादि-
 जन्माद्युत्तरं केनापि प्रतिबन्धेनाकृतपुत्रादिनिवेदनस्य कस्यचिन्महत्तमस्य पुरुषस्य तदनन्तर-
 मतिक्रम्यया पुत्रादिस्नेहेन वा कदाचित् तदनिवेदनस्मरणे मनसि स्यान्मम पुत्रादिः शुद्धपुष्टि-
 भजनेन भगवन्तं ग्रामोत्थिति मयास्मै नामनिवेदने दत्त्वा भगवत्सेवा कारणीया तदा त्वं
 सेवां कुरु मत्तो नामनिवेदने गृहीत्वैति कथने यदि तस्य हृद्यत्पोप्युत्साहो न दृश्यते कदापि
 प्रत्युत द्वेषः तदोन्नेयमिदम्, यदस्य भगवत्कृतः प्रतिबन्धोस्ति भगवान् फलं न दास्यती-
 त्यस्मै नोपदेष्टव्यं किमपीति ज्ञापनार्थत्वेन भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध इत्यादिनिरूपणस्य
 सार्धकत्वात् । ननु तदा शुद्धपुष्टिमार्गीयपूर्णस्वरूपसेवाफलं मा भवत्वस्यांशस्वरूपसेवा-
 फलं तु भविष्यतीत्यंशसेवोपदेश एव कर्तव्यस्तेनेति चेदित्याशंक्याहुः तदान्यसेवापि
 व्यर्थेति । अंशांशिनोरभेदादंशस्यांशधीनत्वाच्चांशिकृतप्रतिबन्धेशस्य फलदानासमर्थ-
 त्वान्महाराजकृते प्रतिबन्धे सचिवादेरिवेत्यर्थः । नन्वांशिनो न स्वस्वरूपपरमफलदानेच्छा
 किन्तु स्वल्पफलदानेच्छांशद्वारा तदांशेन फलदानं कर्तव्यमेव, महाराजस्य महाफलदानेच्छा-
 भावेपि सचिवादिद्वारा स्वल्पफलदानेच्छायां सचिवादिनेवेति चेत्, सत्यम्, यत्रांश्य-
 विरोधेनांशभजनं तत्रैवांशेन फलदानं महाराजाविरोधेन सचिवादिभजने सचिवादिनेव,
 न तु तद्विरोधेन भजने । तथा चैतस्य भगवत्सेवाकर्तव्यत्वकथनेपि कदाप्युत्साहाभावात्
 प्रत्युत द्वेषोद्धवाणांशेनापि फलदानमित्यन्यसेवावैयर्थ्यात् सापि नोपदेष्टव्येति सुप्रकृतं
 तदान्यमेवापि व्यर्थेति । किञ्च, तदंशदृश्यस्य यत्स्वरूपं तस्य निर्धारोपि भवतीत्याहुः
 तदा आशुरोयं जीय इति निर्धार इति । आशुर आशुरावंशी आशुरभाषयान्

वा सहजासुरो वेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । अत्र कदाचिद्वक्तसन्निधौ यस्य मनसि भगवति सद्भाव उत्पद्यते द्वितीयक्षणे तदसन्निधौ तु नश्यति स आसुरावेशी आसुरभाववान् वा ज्ञेयः । यस्य तु सत्संगेषु भगवति न सद्भावः कदापि स तु सहजासुर इति ज्ञेयः । ननु तर्हि महत्तमकृपावैयर्थ्यप्रसंग इत्याशंक्याहुः यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतमिति । वा अथवा यथा आसुरस्य तत्त्वनिर्धार उक्तस्तथा विवेको विचारो ज्ञानमिति यावत् । तत्साधनमासुरस्य शोकाभावरूपफलाय मतं सम्मतमित्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेरसुराणां माया सेव्या, सैवैश्वरः, तत्कृतत्वाजगन्मायिकम्, तेषां मुक्तिश्चा'न्वन्तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासत' इति श्रुतेर्देवैष्वनाविष्टानां सहजासुराणां कामनाभावपूर्वकं सम्भूत्युपासकानां तदुपासनारूपसाधनबलेनासुरज्ञानमार्गप्रवेशे सति शोकाभावरूपावान्तरफले जाते सुखदुःखात्मन्ताभावस्वरूपपुनरावृत्तिरहितप्रकृतिलयरूपान्धन्तमःप्रवेशरूपा मुक्तिः । आसुराविष्टानां दैवजीवानां तु निरुपधिरूपया भगवता हतानां मध्ये दैवस्य दैवज्ञानाभावात् स्वरूपबलेनाक्षरब्रह्मणि लयरूपा मुक्तिः, तदा विष्टासुरस्य त्वासुरज्ञानाभावात् स्वरूपबलेनैवापुनरावृत्तिरहितान्धन्तमःप्रवेशपरपर्यायप्रकृतिलयरूपा मुक्तिः । अन्येषां सकामानां सहजासुराणामासुराविष्टदैवजीवानां च 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा चृताः । तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्त्यविद्वांसोबुधा जनाः', 'तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् क्षिपाम्यजस्रमसुरानासुरीष्वेव योनिष्विति श्रुतिभगवद्वाक्याभ्यामन्धन्तमोवृत्तकेवलदुःखात्मकलोकरूपनरकप्राप्तिस्तद्भोगानन्तरं पुनरासुरयोनिप्राप्तिरेवेति कृतं पल्लवितेन ।

एवं च सर्वं मायिकमेकोस्मदाद्यात्मा स एव परमार्थो मायैवैश्वरौ नान्य ईश्वरः कोऽप्येवं तत्त्वनिर्धाररूपो विवेकः सोऽस्य साधनं मतं सम्मतं यावज्जीवं शोकाद्यभावाय, तदनन्तरं तादृशमुक्तये वेतिशेषः । तथा च तादृशपुत्रभार्यादेः संसाराविष्टान्धन्तमहत्तमकृपया तेषां संसाराभावेन शोकाद्यभावपूर्वकतादृशमुक्तिनिमित्तमासुरज्ञानमार्गमुपविशेदिति भावः । अत एव श्रीमद्रसुदेवैरासुरज्ञानमार्ग एव कंसस्य श्रीमदेवकीचधोद्यतस्योपदिष्टो न तु दैव इति ज्ञेयम् । इदमेवाहुर्विवरणे तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तद्व्यं शोकाभावायेति विवेक इति । तदा तेष्यासुरावेश्यासुरभाववत्सहजासुरजीवत्वनिर्धारे सत्येतैरासुरज्ञानमार्गेण स्यात्तद्व्यमित्ययं विवेको विचारः सिद्धान्तभूत इत्यर्थः । तथा च तान् प्रत्यासुरज्ञानमार्ग उपदेष्टव्य इति भावः । यद्वा पूर्वमासुरोऽयं जीव इति निर्धार इत्युक्तं तर्हि तेन किं साधनमनुष्ठेयमित्याकांक्षायां तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तद्व्यमि-

१ आर्षेयजीवास्ते सर्वे दैवानां वपुषि स्थिताः, आवेशेन विना ये च मूलदत्ता इति स्मृताः, तेषां तमद्य सम्प्रोक्तं चान्ये देवाश्चिन्तयन्, तेषां स्थानं च स्वर्गादि तत्पदमवामुपुषिस्थितिपद्मपुराणोत्तरखण्डेयवान्येभ्य आसुरावेशिनां मुक्तेरासुराणामन्धन्तमोस्वरूपनरकप्राप्तेरुक्तवान् ।

त्यासुरस्यैव साधनमुपदिशन्ति तदा जानेत्यादिना । एवं च ज्ञानमार्गपदेनासुरज्ञानमार्ग
 एवायातीति तथा व्याख्यातमिति ज्ञेयम् । न ह्यासुरस्य सर्वं ब्रह्मेत्यक्षरज्ञानमार्गे पुरुषोत्तम-
 ज्ञानमार्गे बाधिकारः, तस्य तामसत्वात् । अत एवेश्वरत्वेनाभिमततामसमायाशक्त्युपास-
 कास्तेषु सत्त्वाभावात् सत्त्वजनितज्ञानाभावे 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इत्युक्ता नोर्ध्वगतिः,
 किन्तु तामसशक्त्युपासनाजनितज्ञानस्य तमोगुणजनितत्वेन तामसत्वा 'दधो गच्छन्ति
 तामसा' इत्यधोगतिरूपनिरयान्धन्तमोरूपप्रकृतिलयान्यतरप्रवेश एव, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते'
 इति वाक्यात् । अत्र अधःपदेनाधममेव विवक्षितम्, न तु नीचस्थानम्, निरयाणां
 नीचस्थानत्वेऽपि अन्धन्तमःप्रवेशरूपासुरमुक्तेः सुखदुःखाभावरूपत्वेन नीचस्थानत्वाभावात्,
 सर्वं ब्रह्मेत्यक्षरब्रह्मज्ञानमार्गे तु 'दैवी सम्पद्धिमोक्षाये'ति वाक्यादैवसम्पद्युक्तजीवा-
 नामेवाधिकारः । अत एव 'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकः स तु
 विज्ञेयो भवेन्मोक्षायाधिष्ठित' इतिमोक्षधर्मीयनारायणीयवाक्यान्मोक्षाधिकारिणां सात्त्विक-
 त्वेन 'सत्त्वात्स जायते ज्ञान'मित्युक्तसत्त्वगुणजनितज्ञाने 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इति
 वाक्योक्तोर्ध्वगमनरूपा स्वर्गमुक्त्यन्तरप्राप्तिर्भवतीति । अत्रोर्ध्वपदस्योत्तममित्यर्थो न तूच-
 स्थानम्, स्वर्गलोकस्योर्ध्वलोकत्वेऽपि 'यन्न दुःखेन सम्भिन्न'मित्यादिवाक्योक्तस्वर्गसुख-
 स्य मुक्तेश्चोर्ध्वलोकत्वाभावात् । तस्मादूर्ध्वपदेनोत्तमत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञेयमिति
 दिक् ॥ ३ ॥

तथा च यस्माद्बाधकेषु सत्सु न सेवासिद्धिरतस्तत्र यत्साधनपरित्यागः कर्तव्य
 इत्याहुः बाधकानां परित्याग इति । एवं द्विविधमपि प्रतिबन्धरूपं सेवाबाधकमुक्त्वा
 लौकिकभोगरूपं सेवाबाधकं वदन्तो द्विविधं भोगमाहुः भोगेऽप्येकं तथा परम् ।
 निःप्रत्यूहम् । एतद्विवरणं तु भोगो द्विविधो, लौकिकोऽलौकिकश्च ।
 तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे
 प्रविशतीत्यन्तम् । अत्र यथा प्रतिबन्धे साधारणस्त्याज्यो, भगवत्कृतस्तु फलविघ्न-
 मेव जनयेत्, तथा भोगेऽपि सुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगरूपवस्तुन्यपि एकं साधारण
 लौकिकमिति यावत्, तत् तथा त्याज्यम्, तत्साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः ।
 परं द्वितीयं साधारणाद्विघ्नमलौकिकमिति यावत्, तादृशभोगरूपं वस्तु निष्प्रत्यूहं
 निर्गतः फलप्राप्तौ विघ्नो यस्मात्तत्फलप्रतिबन्धकमिति यावदेतादृशमित्यर्थः । तथा च
 तत्फलानुपलभ्येत्यर्थ इति भावः । एव द्विविधोऽपि भोगो मूले कण्ठरवेणोक्तो यस्तमेव
 भोगं विवरणे भोगोऽपि द्विविधो लौकिकोऽलौकिकश्चेत्यादिना स्फुटीकृत्य तत्र
 लौकिकस्त्याज्य एवेत्यनेन लौकिकभोगस्यापि तत्साधनपरित्यागेन त्याज्यत्वमुक्तम् ।
 ननु कथमलौकिकस्य द्वितीयस्य भोगस्य फलप्रतिबन्धकत्वमित्याशङ्कयामाहुः महान्
 भोगः प्रथमे विद्वाने सदेति । महानलौकिको भोगस्तु प्रथमे अलौकिकरसोप-

भोगसामर्थ्यरूपे पूर्वोक्तफले विषयत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । नन्यलौकिकभोगस्तु नेह भवति किन्त्वेतदेहपातोत्तरं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धे सति भवति । तथा चात्रालौकिकभोगप्रसक्ते-
रेवाभावात् तद्भोगप्रसक्तौ सत्यामेव लौकिकभोगवदस्यापि त्यागाशंकायां प्राप्तायामेतस्य
प्रथमफले प्रवेशवचनं सार्थकं स्यात्तस्मान्महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति वचनं व्यर्थमिति
चेत्, अत्र वदामः । अलौकिकभोगस्त्वत्रापि मनोमात्रस्य स्थायिभावात्मकभगवत्सम्बन्धे-
नालौकिकत्वान्मनोभावे त्वात्मनि द्वारा भवति, तत्सहनार्थमेवालौकिकसामर्थ्यं भगवता
दीयते, अत एवालौकिकभोगस्य प्रथमफलान्तरभावोक्तिः संगता भवति । अन्यथा प्रथम-
फलान्तरभावोक्तिसंगता स्यात् । तस्माद्यदा तनुजवित्तजसेवया प्रेमोत्पत्तिस्तदनन्तर-
मलौकिकभोगरूपे अपूर्वानुरागरूपविरहजदुःखसाक्षात्कारे विषयत्वेन प्रविष्टस्य दुःखस्य
तापविशिष्टस्य सहनार्थमलौकिकसामर्थ्यं भगवता दत्ते-स्वसेव्यश्रीविग्रहे स्वप्नादिषु वा स्पर्शादि-
जनितविलक्षणसुखभोगप्राप्तिरत्रापि भवति तदाचार्येभ्यः प्रतिबन्धकत्वेनोक्तोक्तोऽयं भोगो-
पि मम प्रतिबन्धकः स्यादिति कदाचित् कस्यचिन्मनसि भवेत्, प्रेमभरेण च स भोग-
स्त्यक्तुमशक्यस्तदा व्याकुलतया महान्खेद उत्पद्येत, तेन च विरहानुभवप्रतिबन्धः स्यादिति
तत्खेदनिवारणार्थं महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति मूले, अलौकिकभोगस्तु
फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीत्येतद्विवरणे चालौकिकभोगस्य प्रथमफले प्रवेश
उक्त इति तथोक्तेः सार्थकत्वस्य सिद्धत्वान्न त्वदुत्तयवकाशः कथमपीति बुध्यस्व । ननु
लौकिको भोगो न तनुजवित्तजसेवायाः प्रतिबन्धकः किन्तु 'ता नाविद'न्नित्याद्युक्तप्रकारक-
चेतस्तत्प्रवणत्वतद्रूपायां मानससेवायां प्रतिबन्धकः । यदि तनुजवित्तजसेवाप्रतिबन्धकः
स्यात्तदा लौकिकसुखसाक्षात्काररूपभोगाभावे देहस्थितेरभावात् तनुजवित्तजसेवाश्रवण-
कीर्तनादीनां चाभावे सिद्धे कारणाभावेन प्रेमोत्पत्तेरभावान्मानससेवासिद्धेऽप्यभावात् परम-
फलप्राप्तिर्न भवेदेव कस्यापीति न कोप्यस्मिन्मार्गे प्रवर्ततेति मार्ग एवायमुच्छिद्येत, तस्मान्न
तत्प्रतिबन्धको लौकिको भोगः । सति च लौकिके भोगे 'विषयाविष्टचित्तानां नावेशः
सर्वदा हरे'रिति वचनात्तत्कारणविषयावेशेन भगवद्विषयकतनुजवित्तजसेवाभावे कथं
पूर्वोक्तं फलं स्यादिति चेत्, अत्र वदामः । लौकिकविषयभोगो द्विविधः, एकः केवले-
न्द्रियपोषको, द्वितीयो भगवत्तनुजवित्तजसेवोपयोगी । तत्र केवलेन्द्रियमात्रपोषकविषय-
भोगो न कर्तव्यः, किन्तु प्रमुसेवोपयोगित्वबुद्ध्या अथ च स्वस्य दासत्वेन दासधर्मत्व-
बुद्ध्या च लौकिकभगवन्निवेदितविषयभोगः कर्तव्यः । एवं च 'तावद्रागादयः स्तेनास्ताव-
त्कारागृहं गृहम् । तामन्मोहोद्भिनिगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः । त्वयोपभुक्तस्त्वग्गन्ध-
धामोलंकारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमही'त्यादिवचनानि च
यैर्भगवत्सेवोपयोगित्वेन दासधर्मत्वेन बन्धकमायाजयसाधकत्वेनानर्थनिवारकत्वेन च भगव
त्तिवेदितलौकिकविषयभोगस्य विहितत्वात् । तस्मात्केवलेन्द्रियमात्रपोषकलौकिकभगवद

निवेदितविषयजभोग एव त्याज्यत्वेनोक्तोत्र, स तु तनुजवित्तजसेवाबाधक एवेति स एव त्याज्यो न तु भगवत्सेवौपयिकत्वेन दासधर्मत्वेन च प्राप्तो विषयजभोग इति बाधकत्वाभावेन पूर्वोक्तफलस्य निःप्रत्यूहत्वात् । अत एव 'बीजदार्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा' स्वधर्मतः, अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभि'रित्यादिना भक्तिवर्धिन्यां तनुजवित्तजसेवाकरणे गृहस्थितिरुक्ता । प्रेमासत्तयनन्तरमेव च 'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्यार्थैकमानसः । लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां परा'मित्यनेन भगवद्भजनान्यविषयकव्यासंगजनकत्वेन सर्वविधस्यापि गृहस्य त्याग उक्तः सर्वविध-भोगाभावसाधकत्वेनेति कृतं पल्लवितेन ॥ ४ ॥

ननु भगवता साक्षात्सम्बन्धेषु यदि सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भोग एव भवति तदा लौकिकभोगः किमर्थं त्याज्यत्वेनोच्यत इत्यनतिपण्डिताशंकां परिहरन्त आहुः ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्वलादेतौ सदा मतौ ।

एतद्विवरणं तु साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविघ्नोल्पो घातकः स्यादिति । सविघ्नत्वादल्पत्वाच्च भोगस्त्याज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धकावित्यन्तम् । लौकिकसुखभोगसुखभोगसाधनानां नाशत्स-विघ्नो, अथ च लौकिकभोगः किञ्चित्कालिकत्वात् परिच्छिन्न इत्यल्पश्च । अथ च परमफल-बाधक इति घातकः । एवमेव लौकिकदुःखभोगस्तु यद्विषयक उत्पद्यते तद्विषयस्य कस्यचिदेव प्राप्तिर्न सर्वस्येति सविघ्नो, अथ च लौकिकविषयस्य तुच्छत्वात् तुच्छविषयक इति अल्पस्तुच्छश्च । अथ च परम्परया मानससेवाप्रतिबन्धकत्वात् फलप्राप्तिघातकश्चेति मूले हेतुगर्भविशेषणानि । अत एवात्र भावप्रधानो निर्देश इति ज्ञेयमिति मनसिकृत्याचार्याः सविघ्नत्वादल्पत्वाद्घातकत्वाच्चेति हेतुत्वेनैव विवरणे व्याख्यातवन्तो भोगविशेषणानि । अत एव एतौ भगवत्कृतप्रतिबन्धसाधारणभोगौ बलाद्धेतोः सदा बाधकाविति भावः । नन्वत्रैको भोगः एवोक्तः पूर्वमव्यवहितः, तथा सति सदायं प्रतिबन्धक इत्येकवचनमेव यक्तव्यम्, न त्वेताविति द्विवचनमित्याशंकायामाहुः द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति । द्विवचनाक्रान्तेतच्छब्दे द्वितीयो द्वित्वसंख्यापूरको भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति तात्पर्यात् द्विवचनस्य सार्थस्यमिति भावः ।

ननु भगवत्प्रतिबन्धे ज्ञाते संसाराभावायातिकृपया तस्यासुरज्ञानमार्ग उपदेष्टव्य इति पूर्वमुक्तम्, तत्रापि तस्य चेन्न स्थिरता तदा महत्तमैः किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः द्वितीय इति ॥ ५ ॥

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

एतद्विवरणं तु ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभायार्थमाह द्वितीय इत्यन्तम् । द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे आसुरज्ञानोपदेशपर्यन्तं चिन्ता कर्तव्या महत्तमैरतिकृपया ।

यदासुरज्ञानेपि भार्यादेः स्थितिर्न दृश्यते किन्तु 'कामोपभोगपरमा' इति वचनसिद्धकामोप-
भोगमात्रपरत्वं दृष्टम्, तदास्यासुरसुक्तिरपि न देया भगवता किन्तु मरणानन्तरं 'मसुर्या'
नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्त्यविद्वांसोबुधा जना' इति
श्रुत्युक्तान्धन्तमोचृतकेवलदुःखात्मकलोकप्राप्तिपूर्वकं 'तानहं द्विषतः क्रूरानि'त्यादिवाक्योक्तः
संसार एव देयोस्येति संसारनिश्चयं प्राप्य सर्वथैव चिन्ता त्याज्या । तादृशपुत्रादिरूपेक्ष्य
इति भावः ॥ ५ ॥

एवं प्रसंगादासुरस्य पुत्रादेरुद्धारोपायस्य कर्तव्याकर्तव्यत्वं निरूप्य प्रकृतं विचार-
यन्ति । ननु यथासुरस्यासुरसुक्तिसंसारयोर्निश्चयः कृतः कामोपभोगपरत्वापरत्वादिलिङ्गैस्तथा
शुद्धपुष्टिमार्गीयेष्वेतस्य शीघ्रं फलमेतस्य विलम्बेनेति केन लिङ्गेन ज्ञेयमित्याकाङ्क्षायामाहुः ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति ।

तुशब्द आसुरप्रसङ्गनिवारणार्थः । आद्ये अलौकिकसामर्थ्यरूपे फले जाते सति
भगवतः दातृत्वं नास्तीति न, किन्तु दातृत्वं वर्तत इति ज्ञेयम् । नन्वाद्य इति पाठे तु
निश्चयेन दातृता नास्तीति न, किन्तु वर्तत एवेत्यर्थो ज्ञेयः । एतद्देहे मनसि एतद्देह-
पातोत्तरं चालौकिकसंघात एव फलं भविष्यतीति भावः । अयं मूलार्थः स्पष्ट एवेति
मत्वाद्ये दातृता नास्तीत्येतस्यार्थमनुकत्या आद्यफलाभावे एतद्देहे मनसि एतद्देहपातोत्तरं च
भगवतो दातृता नास्तीति शिरश्चालनेनोक्त्वा किन्तु विलम्बेन दातृता वर्तत इत्यर्थतः
सिद्धमर्थमाहुर्विवरणे आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवा-
नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यन्तेन । यतश्चायमार्थिकोर्थ उक्तोत एव इत्युक्तं भवतीत्युक्तं
न त्वित्यर्थ इति । यद्वा आद्यफलाभावे तनुजवित्तजसेवाजनितप्रेमासत्तयमन्तरमलौकिक-
सामर्थ्यदानाभावे भगवतो दातृत्वाभावो नास्ति किन्तु विलम्बेन दातृत्वं वर्तत इत्यकार-
प्रक्षेपेण व्याख्येयम् । नन्वाद्यफलाभावे दातृत्वं कुतो नास्तीत्याकाङ्क्षायामाहुर्विवरणे तदा
सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति । व्यसनपर्यन्तं स्वतन्त्रेच्छत्वेन प्रेमावस्थानामा-
विर्भाव्यत्वाभावात् पूर्णप्रेमाविर्भावाभावाद्रसरूपताभावात्सेवाया आधिदैविकत्वाभावादिति
हेतोर्दातृत्वं नास्ति, यत आधिदैविकसेवयैवाधिदैविकस्वरूपप्राप्तिर्यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्त-
थैव भजाम्यहमिति वाक्यादित्यवेहि । रसरूपस्यैवाधिदैविकत्वे 'रसो वै स' इति श्रुतिस्य-
परमकाष्ठापन्नग्रहस्वरूपनिश्चयवाचकवैड्यव्ययशब्दः प्रमाणं परमकाष्ठापन्नस्यैव पर्यन्ततः
सर्वाधिदैविकत्वात् । एवं चाद्यफले जाते फलं शीघ्रं भविष्यति तदभावे भगवदिच्छाभावेन
कस्यचिद्विलम्बेन भविष्यतीत्याद्यफलोत्पत्त्यनुत्पत्तिरूपलिङ्गाम्नां शुद्धपुष्टिमार्गीयस्यापि गतस्य
शीघ्रफलोत्पत्त्यनुत्पत्ती ज्ञेये इति दिक् ।

अथ उद्देगभावप्रतिबन्धाभावभोगामावानां वाचकाभावत्वेन पूर्वं कारणत्वमुक्तम् ।
तत्र सर्वस्यापि भगवद्गीलात्वेन ज्ञानादुद्देगभावः सिद्धस्तत्र न गृह्यत्यागः । सेवाप्रतिबन्धका-

सुरपुत्रादेस्त्यागात्प्रतिबन्धाभावसिद्धेश्च तत्र पाक्षिको गृहत्यागः । दैवपुत्रादिषु सत्सु गृहत्यागाभावात् । भोगाभावस्तु लौकिकभोगत्वावच्छेदकावच्छिन्नाभावः । स तु लौकिक-
गृहत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्यागेनैवेत्याहुः ।

तृतीये वाधकं गृहम् ।

तृतीये वाधकाभावत्वेन कारणे लौकिकभोगाभावे लौकिकं गृहं वाधकम् । तादृशगृहे सति तादृशभोगाभावाभावात्, सर्वेन्द्रियाणां लोकवेदसंकोचेनापि स्वस्वविषये प्रवृत्तिसम्भवादिति भावः । एतद्विवरणे इदमेवाहुः भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इति । अत्र पर्युपसर्गो वेश्मस्त्रीतत्रस्थपुत्रादिवाचको ज्ञेयः । अन्योर्थः स्पष्टः ।

ननु एतादृशसेवनातिदुर्लभेत्याशंकायामाहुरवश्येयं सदा भाव्येति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

अत्र विवरणाभावादस्माभिरेव व्याख्यायते । इयमव्यवहितक्षणे एवोक्ता बुद्धिस्था मानसी सेवना 'न रोधयती'त्यादिवाक्येभ्यः कस्यापि कर्मज्ञानादेरवश्याधीना यद्यपि न भवति, व्रजभक्तरूपसाधुरूपामात्राधीनत्वात्, तथापि श्रीप्रभुव्रजभक्तदास्यपूर्वकं भाव्या चिन्तनीया । एतादृशी सेवनां कदास्मत्प्रभुरस्मत्स्वामिन्योस्मभ्यं दास्यन्ति, कदा भगवति चक्षुरागः, कदा वा चित्तासंगः, कदा वा 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च । आक्षेपः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः । अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा । तत्कूजितानां श्रवणमात्राण्यपि सर्वतः । तदन्तिकगतिर्नित्यमित्यादिः संकल्पः, कदा निद्राच्छेदः, कदा तनुतनुता, कदा विषयनिवृत्तिः, कदा व्रणानाशः, कदोन्मादमूर्छामृतय इत्याद्युक्तप्रकारेण सदा देहपातपर्यन्तं भाव्या, भावनया मनसि स्थापनीया । अनिदीनतया ज्ञानविषयत्वमापदनीयेति यावत् । यद्वा इयं मानसी सेवा सदा भाव्या, प्रेमाद्यभावेपि प्रेमाद्यनस्याद्यनुकरणकरणेन च चिन्तनीया । तथा च मनस्वे-
तादृशभावनापूर्वकं तनुजप्रित्तजसेवाकरणे 'तं यथा ययोपासते तथैव भवती'ति श्रुतेर्ये यथा मां प्रपद्यन्ते तान्तथैव भजाम्यह'मिति गीतास्थभगवद्वाक्यादयं च 'यादृशी भावना यस्य मिद्धिर्भवति तादृशी'त्यादिवचनाच्चैतदेहपातोत्तरमलौकिकदेहप्राप्तौ वा कस्यचित्कस-
चित्तु जन्मान्तरे वा बहुतरभगवत्कृपायामस्मिन् जन्मन्यपि वा 'ता नापिद'न्नित्या-
द्युक्तप्रकारा फलरूपा सेवना मिद्धा भविष्यतीति भावः । अथवा इयं रसरूपा प्रेमासक्तिरन्यमनात्मिका सेना सदा सर्वदा अः भगवान् वदयो यस्यां सा भाव्या ज्ञेया । एतादृशज्ञानेनापि फलमिद्धिरित्यर्थः । तथा चान्यप्रकारकसेवायां न सर्वदा भगवान् वदयो भवति, न वा तज्ज्ञानमात्रेण च फलमिद्धिरिति गावः । ननु ज्ञानादि-
मार्गप्रशङ्कापि सेवा प्रभु न्यग्रे कल्प्यन्ति प्रभुमेवात्माविशेषादित्याशंकायाहुः सर्वमन्य-
न्मनोभ्रम इति । अन्यत् सर्व मनोभ्रमरूपमेव । तथा च भगवन्मायामोहितानामेवायं

सिद्धान्तो यदन्यत्रापि मार्गे प्रभुर्वश्यो भवतीति । अत एवास्मिन्मार्गे मार्गान्तराच्छ्रैष्ठ्यम् ।
अत एव च 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स न भक्तियोग'मिति वचनं चेति दिक् ॥६॥

एवं मानससेवाभावनाया माहात्म्यमुक्त्वा पूर्वोक्तसेवाबाधकत्यागस्यावश्यकतामाहुः
तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

बालबोधग्रन्थे 'समर्पणादात्मनो हि तदीयत्वं भवेद्भुव'मित्युक्तत्वा 'देवं धर्म-
मनुष्याणा'मित्यादिभगवद्वाक्याच्च पुष्टौ पुष्टिमार्गे तदीयैरपि आत्मसमर्पणं कृतवद्विरपि
तत् पूर्वोक्तं बाधकत्रितयत्यागरूपं यत् तत् कार्यं कर्तव्यम्, न तु मयात्मसमर्पणं
कृतं तदीयं च सर्वं जातमतः परं प्रभुर्यथा ज्ञास्यति तथा करिष्यति मम का चिन्तेति
निश्चिन्ततया श्रेयम् । तथा सति भगवति भरदाने पुष्टिमार्गस्य प्रेमात्मकत्वात् प्रेममार्ग-
विरोध आपद्येत । सर्वथा स्वाशक्येयं हि भगवति भरदानम्, न तु स्वशक्येयं,
स्वशक्येयं तत्र भरदाने स्वामिन्यादीनां स्वप्राणप्रियस्यायासदर्शनेन महान् खेद उत्पद्येत,
तेन तदधीनत्वात्फलस्य तत्फलदाने भगवतो विलम्बस्तत्खेददानजनितः स्वामिनीप्वापद्येतेति ।
अत एवाग्रे आहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टाविति देहलीदीपन्यायेनात्रापि
सम्बध्यते । अन्यमार्गस्थस्तु कृतात्मसमर्पणो विक्रीतपश्चादिवत् स्वदेहभरणपोषणादिचिन्ता-
रहितो विलम्बं कुर्यादपि, पुष्टौ शुद्धपुष्टिमार्गे तु तन्मार्गस्थो नैव विलम्बयेन्न विलम्बं
कुर्याद्बाधकत्रयापनोद इत्यर्थः । यद्वा स्वयमेवात्मसमर्पिणा बाधकत्रयापनोदे कृते स्वप्राण-
प्रियस्यायासादर्शनात् स्वामिन्यादीनां खेदाभावात् तदधीनफलदाने प्रभुर्न विलम्बयेन्न
विलम्बं कुर्यादिति वार्थः । अत एव 'मदर्थेयपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य चेत्येकादश-
स्कन्धीयं प्रभुवचनमात्मसमर्पिणो भोगादित्यागमुपदिशति, न तु स्वस्मिन् भरदानेन
निश्चिन्ततयावस्थानम् । अन्यथा तासां खेदे सति तनुजवित्तजसेवायाः प्रतिबन्धे जाते
सति फलरूपसेवाप्राप्त्याशा दूरापास्ता । तथा च यत्र तनुजवित्तजसेवायामपि बाधकं
त्यक्तव्यं जातं तत्र फलरूपसेवासिद्धौ सत्यां प्रभ्यायासस्फुरणाद्विलम्बं न कुर्यादेवेत्यर्थः ।
अत्रैतावज्ज्ञेयम् । साधनरूपसेवायां 'प्रतिकूले गृहं त्यजे'दित्युपदेशे भजनप्रतिबन्धक-
गृहस्यैव त्यागो, न भजनानुकूलगृहस्य । फलरूपसेवायां तु भजनानुकूलस्यापि गृहस्य
त्याग इति । एतद्यथा तथा मत्कृतभक्तिचर्चिनीदीकायां 'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं
विनाशक'मिति श्लोके द्रष्टव्यम् ।

अथ तनुजवित्तजसेवया प्राप्तमानससेवस्य व्यसने जाते दशावस्थामु महादुःखानु-
भवादतितापेन कदाचिदतिनिष्ठुरः प्रियो यदेतावत्पर्यन्तमपि न मिलति, मया त्वेतावद्दुःख-
मनुभूयते तदर्थमित्यादिको दोषारोपो भगवति भगवदीयस्य स्नात् सोपि बाधक
एवेत्याहुः गुणशोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणैः रसावस्थारूपैर्निद्राछेदादिभिर्मनःक्षोभेपि प्रियदोषारोपेपि एतदेव भगवदप्राप्तौ प्रतिबन्धकत्वमेव द्रष्टव्यं दोषारोपस्य । तथा च तादृशावस्थायामपि प्रिये दोषारोपो न कर्तव्यः । यतः प्रियस्य निर्दोषपूर्णगुणवत्त्वात्तत्र दोषारोपे स्वामिन्यादीनां रोपे फलप्राप्ति-
विलम्बः स्यात् । किन्तु धन्योहं यत्प्रियार्थमेतादृशावस्थामनुभवाभीतिगुणारोप एव कर्तव्य इति भावः । इदं व्रपानाशावस्थापर्यन्तमेव कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । उन्मादावस्था-
प्रादुर्भावे तु देहानुसन्धानाभावाच्च तत्र दोषो दोषारोपेपीति ज्ञेयम् । अत एवोद्धवद्वाता-
व्रजसीमन्तिनीनां ज्ञानोपदेशो दोषाभावार्थमेव कृतः प्रमुणा ॥ ७ ॥

नन्विदं सर्वं प्राकृततुल्यमेवेति किमेतादृशावस्थाप्राप्त्याप्युत्कर्ष इत्याशंक्याहुः ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

अत्र या काचित् कुसृष्टिरुत्पद्येत सा भ्रमो ज्ञेयः । यतो 'रसो वै स' इति श्रुते रसरूपो भगवान् सिद्धस्तदा सर्वा अपि रसावस्था भगवद्रूपा एव, रसस्य विभावानुभावव्यभिचारिभावसमूहालम्बनरूपत्वादिति सिद्धः सर्वोत्कर्षोऽस्य मार्गस्यास्य फलस्य चेति सर्वं चतुरस्रम् ॥ ७॥ ॥

अत्र केचिदस्मच्छ्रीमदाचार्यमार्गीया भगवदीया यादृशी सेवनेति मूले सेवायां फलत्रयमिति तद्विवरणे च पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदभिन्नमार्गसम्बन्धिविध-
सेवानां क्रमेण फलत्रयमुक्तमिति व्याचक्षते । तच्चिन्त्यम् । एवं सति मूले यादृशी सेवनेत्यत्र तद्विवरणे च सेवायामित्यत्र चैकवचनं श्रीमदाचार्यैर्न दत्तं स्यात् । मूले कदाचिच्छन्दोनुरोधेनैकवचनदानेपि विवरणे सेवासु फलत्रयमिति बहुवचनमेवोक्तं स्यात्, विवरणस्य मूलाभिप्रायप्रकटनार्थमेव क्रियमाणत्वात् । अतो मूलविवरणयोरेकवचनदानान्यथानुपपत्त्या तत्रत्यैकवचनाभ्यां शुद्धपुष्टिमार्गसेवाफलमात्रनिरूपणमेवात्र श्रीमदाचार्य-
चरणानामभिप्रेतं स्वीयमात्रेभ्यो ज्ञापनार्थमिति ज्ञायत इति सारम् । अन्ये त्वेतन्मार्गीया भगवदीया मूलविवरणोक्तेकवचनानुरोधेन शुद्धपुष्टिसेवाफलत्रयमेवात्र श्रीमदाचार्याणामभिप्रेतमधिकारभेदेनोत्तमत्वमध्यमत्वसाधारणत्वभेदमिन्नम् । तत्रोत्तमं फलमलौकिक-
सामर्थ्यम्, तत्र सेवायां क्रियमाणायामेव प्रभुसम्पादितालौकिकशरीरनिष्ठस्वरूपानुभव-
सामर्थ्यं प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यम्, यथा रासमण्डलमण्डनायमानानाम्, मध्यमं फलं तु सायुज्यम् । तच्च मह युनक्तीति महयुक्, सेवायां क्रियमाणायामेव भगवता सह सतत-
व्यतिः सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति यावत् । तथा च भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपद-

१ इत्यत्र 'दृष्टि र्थावग्रहणतुल्यवर्गिण्यलगापात्रिरेषुलवचनः । जयगोपालः इत्येवम् । इति प्रथमं विनिर्णयः, दृष्टिकालेन पश्यन्तीति । अत्र परं विद्यमानदीक्षाभागः पाठ्यतः, प्रत्यक्षता न्ययमेव निर्निर्णयः, नान्यथाविधिनिर्णयः । एतत्प्रदीपार्थं तु परमगुरुत्वेन मान्यतदीक्ष्यम् ।

खिलपुण्यपापक्षयद्वारा पाञ्चभौतिकं देहं निवर्त्यालौकिकं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य प्रभुकारितस्वलीलानुभवरूपं प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यम्, यथा लक्ष्म्या अन्तर्गृहगतगोपिकानां वा । अत्र मध्यमत्वं चास्य फलस्य विप्रयोगरसानुभवाभावाज्ज्ञेयम् । साधारणफलं तु सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिषु । तत्तु सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात्सेवानुपयोगेन्यैस्तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उप समीपे योगः सम्बन्धस्तद्वच्छरीरप्राप्तिस्तद्रूपम्, यथा वृन्दावनस्थपक्ष्यादीनाम् । तस्य चान्तरमणानुकूलत्वात्फलत्वम्, बहिःसाक्षात्सम्बन्धाभावादधिकाररूपत्वं च ज्ञेयमिति वदन्ति । तत्रान्तर्गृहगतानां मध्यमं फलमिति त्वस्मदाचार्यचरणसिद्धान्तविरुद्धम् । तथा हि । यद्यस्मदाचार्याणामेवमेवाभिप्रायः स्यात्तदा कुत्रापि दशमस्कन्धसुवोधिभ्यां श्रीमदाचार्यैस्तद्विष्णुणां च तत्तनुजवरैः स्फुटीकृतः स्यात् । न 'चान्तर्गृहगताः काश्चि'दित्यस्याभासे 'यासां कालः प्रतिबन्धकः, पूर्वमेव भक्तियुक्तास्ता भजनानन्दमननुभूयैव प्रतिबद्धा एव भगवत्सायुज्यं प्राप्तवत्य इत्याहे'त्यत्रत्यसायुज्यपदेन, पुनरेतस्यैव पदस्य व्याख्यानान्ते 'ततो मुक्ता जाता' इत्यारभ्य 'तमेव परमात्मानं जारवुञ्ज्यापि सङ्गता' इति पद्यव्याख्यानान्तप्रयुक्तैर्मुक्तापदैश्च मुख्यफलापेक्षया मुक्तिरूपफलस्यैव प्राप्ति-कथनेनायमेवाभिप्रायः स्फुटीकृतः श्रीमदाचार्यचरणैरिति वाच्यम् । अत्रत्यसायुज्यपदमुक्तापदानां परोक्षवादरूपत्वमिति सायुज्यपदस्य भगवत्सहभावपरत्वेन मुक्तापदानां 'जहुर्गुणमयं देह'मित्यत्रोक्तगुणमयदेहत्यागोत्तरप्राप्तगुणातीतसद्वातनिष्ठभगवद्रसानन्दानुभवविशिष्टत्वपरत्वेन च प्रयुक्तत्वात् । न च पूर्वोक्तानां पदानां परोक्षवादत्वे प्रमाणाभावः । 'लक्षणां नैव वक्ष्यामि न न्यूनादन्यपूरणम् । आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामि परोक्षकथनादत' इति प्रथमस्कन्धीयसुवोधिनीप्रारंभप्रवृत्तकपद्यस्य 'परोक्षकथनादत' इति श्रीमदाचार्यप्रतिज्ञाया एव प्रमाणत्वात् । अस्यार्थः । अहं श्रीभागवते कुत्रापि लक्षणां नैव वक्ष्यामि, न कथयिष्यामि । लक्षणा हि मुख्यार्थवाचे भवति, तत्रात्र प्रतिपाद्यस्य भगवतः सर्वशक्तिमत्त्वेन सर्वभवनसमर्थत्वेन मुख्यार्थवाधाभावात् । 'पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदधित्कित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि युक्तिभि'रिति गौतमस्मृतिवचनेन पुराणेषु लक्षणावृत्त्याश्रयणस्य निषिद्धत्वाच्च । अथ च न्यूनात्पुराणान्तरकथया न्यूनत्वं प्राप्य भावप्रधानो निर्देशो, त्यन्तोपे पश्यमी । यद्वा, न्यूनात्पुराणान्तरकथया न्यूनान्यूनं प्रमेयं प्राप्यान्यपूरणमन्येन पुराणान्तरेण पुराणान्तरकथयेति यावत्तेन पूरणं श्रीभागवतस्य भगवदीयान्तरकृतश्रीभागवतव्याख्यान इव न वक्ष्यामि । यदि सा कथैतत्कल्पीया स्यात् तदा व्यासचरणैरेव निबद्धा स्यादतो न वक्ष्यामीति भावः । केचित्तु न्यूनाच्छब्दादर्थान्यस्य तस्य पूरणं नेत्यर्थः, अप्याहारं शब्दस्य वार्थस्य वा न करिष्यामीत्याहुः । तत्र 'जन्मापत्ते'ति प्रथमस्कन्धीयापश्चोक्त एव 'धीमहि' इति निश्वाच्यकारकवाचिनो-

स्मच्छब्दस्य चाध्याहारदर्शनात् सोक्तिश्चिन्त्या, किन्त्वार्थिकं वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं प्रवक्ष्यामि प्रकृष्टत्वेन वक्ष्यामि । अगोप्यत्वादिति भावः । परन्तु परोक्षकथनादृते परोक्षकथनमप्रत्यक्ष-
 कथनं वाचकशब्देतरशब्देन कथनं गोप्यकथनमिति यावत् तद्विहायेत्यर्थः । तथा च
 परोक्षकथनेनानधिकारिभ्यो गोपनार्थं लक्षणां लक्षणावृत्तिविशिष्टशब्दानय च न्यूनं प्रमेयं
 प्राप्यान्येन पुराणान्तरेण पूरणं च वक्ष्यामि परन्तु तात्पर्यग्राहकलिङ्गादिसिद्धमेव, न तु
 तदसिद्धमपीत्येतावदधिकं बोध्यम् । तथैव सुबोधिण्यां दृश्यमानत्वात् । तादृक्कथायाः
 कल्पान्तरीयत्वात् । एतत्कल्पीयत्वे तु 'गोप्यः संस्पृष्टसलिला अंगेषु करयोः पृथक् ।
 न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत' 'इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिका'
 इत्यादिमन्त्रद्रष्टृत्वादिरूपलिङ्गं कुमारिकानामग्निकुमारत्वे, अथ च 'तमेव परमात्मानं
 जारबुद्ध्यापि सङ्गता' इत्यत्रत्यजारबुद्धिरूपं लिङ्गमन्तर्गृहगतानां 'जारधर्मेण सुखेहं
 सुदृढं सर्वतोधिकं । मयि सम्प्राप्य सर्वेषु कृतकृत्या भविष्यथे'ति बृहद्ब्रह्मनोक्तभगवद्भर-
 दानविशिष्टश्रुतित्वे च यथोक्तं तथोक्तमेव स्यादतो ज्ञायते तन्नैतत्कल्पीयमिति तादृश-
 पुराणान्तरकथया पूरणं न करिष्यामीति ज्ञेयम् । अथ च परोक्षकथने वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं
 न प्रकृष्टत्वेन वक्ष्यामि किन्तु गोप्यत्वात् प्रकटयता न कथितमीदृशं तात्पर्यवृत्त्या सिद्ध-
 मप्यर्थं वक्ष्यामीति भावो ज्ञेयः । एवञ्च फलप्रकरणीयलीलायामतिगोप्यत्वादुपक्रमे
 फलप्रकरणीयसुबोधिनीस्थसायुज्यमुक्तापदान्युक्तं पुरस्तादित्यारभ्य 'यत एतद्विमुच्यत'
 इत्यन्तं मध्ये प्रयुक्तानि मुक्तिमुच्यतइत्यादिपदानि, अथ च रासलीलोपसंहारे च 'ब्रह्मरात्र
 उपावृत्त' इतिपद्यव्याख्याने 'यतो भगवान् मोक्षदाता ताश्चेदासन्ध्यमन्तःस्मरणं करि-
 ष्यन्ति तदा मोक्षाधिकारिण्यो भविष्यन्तीति वासुदेवानुमोदिता' इत्यत्रत्यमोक्षपदं च न
 लोकप्रसिद्धलयरूपसायुज्यपरत्वेन लयरूपमुक्तिविशिष्टत्वपरत्वेन लयरूपमोक्षपरत्वेन च
 न प्रयुक्तानि, किन्तु परोक्षवादेन भगवत्सहस्रितिपरत्वेन गुणमयदेहत्यागोत्तरप्राप्तालौकिक-
 देहनिष्ठभगवद्रसानुभवविशिष्टत्वपरत्वेन विप्रयोगोत्तरप्राप्तभगवद्दर्शनानन्दपरत्वेन च प्रयुक्ता-
 नीति ज्ञेयम् । पञ्चाध्यायीव्याख्यानस्थसायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानि परोक्षवादरूपाणीति
 ज्ञापयितुमेव पञ्चाध्यायीसमाप्तिश्लोकव्याख्यानीयश्रीमदाचार्यतनुजरसकृतफलप्रकरणीयसु-
 बोधिनीटिप्पण्यां व्याख्यातं 'दिवा विप्रयोगजार्तो सत्यां दिनान्ते प्रियसङ्गमे य आनन्दो, न
 स सर्वदा दर्शन इति सोऽत्र मोक्षपदेनोच्यत' इति मोक्षपदस्य तादृगानन्दपरत्वमेव । एवञ्च
 सायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानां परोक्षवादत्वं सिद्धम् । अन्यथा 'न चैवं विस्मय' इति
 पद्यव्याख्याने 'एतत्परिदृश्यमानं जगत् सर्वमेव यतो विमुक्तिं यास्यति, भावनया गोकुले
 स्थित आह, ज्ञानदृष्ट्या वेत्यत्र विमुक्तिपदस्योपसंहारश्लोकव्याख्याने श्रीमदाचार्यचरणै-
 र्मोक्षपदस्य चोक्तत्वाद्वासमण्डलमण्डनायमानानां च लोकप्रसिद्धमोक्षप्राप्तिविंशत्याये यज्ञप-
 र्वाप्रमर्शाय 'तत्रैका निष्ठता मर्धे'निपद्यव्याख्यानसुबोधिण्या 'मतस्तस्या मुक्तिः सिद्धे'त्युक्तत्वा-

द्विप्रभार्याया अपि मोक्षप्राप्तिरंगीक्रियताम् । तस्मात् परोक्षवादरूपाण्येवात्र सायुज्यादि-
पदानीति न लोकप्रसिद्धमोक्षरूपमध्यमफलप्राप्तिरन्तर्गृहगतानामिति बोध्यम् ।

ननु मुक्तिवाचकपदैरेवात्रपरोक्षवादकरणे किं बीजमिति चेत्? श्रीभागवतमेव
बीजमिति गृहाण । तथाहि । 'न चैवं निस्मयः कार्यो भवता भगवत्यज' इतिपद्ये 'यत्
एतद्विमुच्यते' इतिपदमुच्यते, तेन च सर्वस्यापि गोकुलस्य मुक्तिः प्रतिपाद्यते, न हि
भवतापि सर्वस्य गोकुलस्य मुक्तिरंगीक्रियते लोकप्रसिद्धा । एवं च विमुच्यते इतिपदं
परोक्षवादरूपमेव । तथा सति श्रीव्यासचरणैरत्र प्रकरणे मुक्तिवाचकपदेनैव परोक्षवादः
कृत इति श्रीमदाचार्यैरपि मुक्तिवाचकपदैरेव परोक्षवादः कृत इति सुष्ठु श्रीभागवत-
मेव बीजमिति । ननु न वयमेवंरूपं मध्यमं फलं तासां वदामः, किन्तु प्रकारान्तरेण
मध्यमफलं वदामः । तत्तु भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपदखिलपापपुण्यक्षयद्वारा पाञ्च-
भौतिकं देहं निर्वर्त्य तदनन्तरं चालौकिकदेहं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो
निष्कास्य प्रभुः संयोगरसलीलानुभवमेव कारयति, न तु विप्रयोगरसलीलानुभवम्, एवं च
रसरूपभगवत एकदलानुभवरूपं फलं मध्यममेव, द्वितीयदलानुभवाभावात् । मुख्यानां तु
दलद्वयानुभवस्यापि जायमानत्वान्मुख्यं फलमिति चेत्, अत्र पृच्छामः । अलौकिकदेह-
प्राप्त्यनन्तरं भगवत्कृता स्वस्मिन् स्थितिस्तासां केन रूपेण, सार्वदिकलयरूपेण वा, रस-
व्यभिचारिभावलयरूपेण वा, 'सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदेनानुभवात् तत' इति श्रीमदा-
चार्यसिद्धान्तितभेदविशिष्टसायुज्यरूपेण वा, सर्वदा कण्ठलम्बत्वेन वा, 'चैत्यस्य तत्त्वममलं
मणिमस्य कण्ठे, कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिम्बज' इत्यत्रोक्तानां स्वाङ्गीकृतात्मनां
तत्त्वरूपकण्ठस्थितकौस्तुभे लयरूपेण वा, लक्ष्मीवद्वक्षःस्थलस्थितिरूपेण वा, शिवोमा-
वदर्धनारीश्वररूपेण वा, पूतनासुपानसमानीतभगवदुदरस्थितपूतनाभक्षिताग्निकुमाररूप-
कुमारीपुंस्त्वधर्मरूपबालकवद्वा । तत्र नाद्यः । पुरुषोत्तमे सार्वदिकलयरूपेण स्थितिस्तु
केवलजीवात्मनामेव, सा त्वेतासामसम्भावितैवालौकिकदेहप्राप्तिप्रविष्टत्वात्, न हि शरीर-
विशिष्टानां लयः कुत्रापि वेदादौ श्रुतोस्ति । पुरुषोत्तमे लयस्य पुरुषोत्तमविषयक-
मर्यादाभक्तिफलत्वाच्च । भवन्निस्त्वेतासां शुद्धपुष्टिमार्गीयमध्यमफलविशिष्टत्वं सिद्धान्ति-
तमस्ति । न द्वितीयः । एतादृशलयस्यास्माभिरप्यत्राङ्गीक्रियमाणत्वात् । न च तर्हि मध्यम-
फलप्रसक्तिः । एतादृशलयस्य रासमण्डलमण्डनायमानास्त्राप्यसावहमित्यादौ दृष्टत्वेन
तत्समकक्षत्वान्मध्यमफलत्वाभावात् । न तृतीयः । तादृशसायुज्यस्य मर्यादापुष्टिफल-
त्वात् । न चतुर्थः । सर्वदा कण्ठलम्बत्वेन स्थिते रसाभासरूपत्वात् । न पञ्चमः । देह-
विशिष्टत्वेन तत्रापि लयासम्भवात् । न षष्ठसप्तमौ । तत्र प्रमाणाभावात् । शिवोमयोरर्ध-
नारीश्वररूपेण स्थितौ च निखिलपुराणेतिहासादीनां प्रमाणत्वाच्च तथात्र प्रमाणमस्ति ।
न चार्धनारीश्वरदेतासां स्थितौ 'त्वर्थं शोणमयार्धमम्बुदनिमं वद्धं ललाटे स्रजा घर्ज-

कल्पतया विलाससदनं स्त्रीपुंमयं वाङ्मयम् । हस्तैर्वेणुवराभयानि दधतं लावण्यवारा-
निधिम् । ध्यायामि स्मितशोभितास्यकमलं गोपालचूडामणि'मितिसुन्दरीगोपालमन्त्रसम्बन्धि-
ध्यानप्रतिपादकागम एव प्रमाणमिति वाच्यम् । 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी'ति
श्रुतौ यज्ञसम्बन्धयुक्तायाः स्वविवाहिताया एवार्धत्वमुक्तमिति लक्ष्म्या एवार्धनारीत्वेन
स्थितिरागमेन प्रतिपाद्यते न त्वेतासाम्, स्वविवाहितत्वाभावेन पत्नीत्वाभावादित्यस्या अपि
भवदुक्तेरनवकाशात् । नाप्यष्टमः । तेषामपि केवलजीवरूपाणामेव खोदरे पूतनया समान-
यनम्, न तु चालकदेहसहितानाम्, तदनन्तरं भगवतापि तदसुपानद्वारा तादृशानामेव
खोदरे समानयनम्, पश्चाद्वयस्यैरागतस्तत्रेत्यत्र व्रतचर्याप्रसङ्गे त्वलौकिकदेहं दत्त्वा तल्लीला-
प्रदर्शनं कारितवानिति निश्चयस्य दृढतरत्वेनास्यापि दृष्टान्तत्वाभावात् । शरीरविशिष्टानामेव
तेषां खोदरानयनमित्यस्य कण्ठरवेणाश्रूयमाणत्वात्, प्रत्युत पष्ठदशमस्कन्धीयाध्यायसुवो-
धिण्यां 'तया स्वस्मिन्नानीता ये चालकानां जीवास्ते स्वजीवमर्मस्थाने स्थापिताः सन्तीति
तान् स्वस्मिन्नानेतुं भगवांस्तद्विष्पीडनमेव कृतवानित्यभिप्रेतोर्थ' इत्यनेन केवलजीवाना-
मेवानयनस्य श्रीमदाचार्यैरुक्तत्वाच्च । न च लालनमृद्वक्ष्णलीलाप्रदर्शितस्वमुखस्यसर्वव्रजे
भगवति देहसहितानामपि स्थितिरस्त्येव, एवं चालौकिकदेहसहितानामप्येतासां स्थितिर्ना-
सम्भावितेति वाच्यम् । स्वमुखारविन्दप्रदर्शितसर्वव्रजे रासमण्डलमण्डनायमानानामपि
स्थितत्वात् तासामपि मध्यमफलप्राप्तेवेक्तुं शक्यत्वादिति न किञ्चिदेतत् । अथ यद्यपि
भगवतोऽचिन्त्यशक्तित्वात् केनापि प्रकारेणैतासां भगवति स्थितिः सम्भवेदपि, तथापि
यद्येतासां मध्यमफलं स्यात् तदाऽचिन्त्यशक्तिमत्त्वपर्यन्तं धावना समञ्जसा स्यात्, तदेव
तु उपप्लायमाणम्, यत एतासां सगुणदेहत्यागोत्तरं निर्गुणदेहप्राप्त्यनन्तरं तु सर्वभाव-
प्रपत्तिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रपत्तिलभ्यस्यैव च फलस्य प्राप्तिः श्रीमदाचार्यैः सिद्धान्ति-
तास्ति । तथाहि 'कृष्णं विदुः परं कान्त'मितिपञ्चश्लोकीसुवोधिण्यां प्रथमव्याख्याना-
भिप्रायविशदीकारकद्वितीयव्याख्याने 'उक्तं पुरस्ता'दितिपद्यव्याख्यायां 'यथा भगवति
गुणातीत एव परिनिष्ठबुद्धित्वेपि द्वेषस्य तत्र प्रयोजकत्वात् सगुणत्वमेवेति लक्ष्यते,
अयं च रसः सर्वभावप्रपत्तिलभ्यः । नहि जारत्वबुद्धौ सर्वभावप्रपत्तिः । कामपूर-
कत्वेनैव तत्सम्भवात्, अत्र च सगुणत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाद्यया चैद्यादीनां स्वाधि-
कारानुसारेण तादृशशरीरनाशे तत्पदप्राप्तिः स्वाधिकारानुसारेण, तथैतासामपि स्वाधि-
कारानुसारेण तथात्वं सगुणत्वोपरमेण सर्वभावप्रपत्त्यैव, ततो निजपतिमजनमिति सर्वमव-
दातम्, अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मिति मर्यादा भव्येते'त्युक्त्या,
अथ च ननु तथापि तादृशप्रपत्तेरेव मूलत्वात् कथं सर्वभावप्रपत्तिसाध्यं फलं भविष्यतीत्या-
मामं दत्त्वा 'द्विपत्रपी'त्यादिप्रतीकव्याख्याने 'मोक्षमुखानर्गीप्सुन्नद्विरुद्धद्वेषकर्ता च चैद्य-
भर्गो यथा ज्ञानिनामपि दुर्लभां मुक्तिं दत्तवानेवं तादृक्प्रपत्तिमूलानामप्येतासां तादृशं

फलं दत्त्वा'नित्युक्त्या, तदनु किञ्चाग्रे 'यदि सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलमेव दित्सितं भगवत-
स्तदा पूर्वमेव स एव भावः किमिति नोत्पादित इति चे'दिति पूर्वपक्षीकृत्य 'अत्र वदामो,
यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धस्तासां सर्वासामेव रासमण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि
गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपयगोपीः सगुणदेहाः स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां
भावोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणभावमुत्पादैतन्निवर्तकोपि स्वयमेव नान्य
इति ज्ञापयितुं तन्निवृत्तिं विधायग्रे भाविस्वविरहजदुःखस्वसङ्गमजसुखयोः कर्माजन्यत्वमपि
ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय मत्स्वाम्येव सर्वं कृतवा'नित्युक्त्या च सर्वभाव-
प्रपत्तिरूपं साधनं सर्वभावप्रपत्तिलभ्यमेव च फलमेतासामिति दृढीकृतं श्रीमदाचार्यचरणै-
रिति तद्विरुद्धा भवद्भ्याख्यानपद्धतिर्नादरपदवीमारोहति । तस्मान्नान्तर्गृहगतानां सर्वदा
संयोगरसानुभवमात्ररूपं मध्यमं फलम्, किन्तु पूर्णसंयोगविप्रयोगरसात्मकमुत्तमफलमेव ।
उचितं चैवमेव यत्सर्वभावप्रपत्तिर्नाम सर्वांशेन प्रपत्तिः, तस्यां सत्यां सर्वांशेनैव प्रभुणा
फलदानं कर्तव्यम्, न तु केनाप्यंशेन न्यूनफलदानं सम्भवति, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते
तांस्तथैव भजाम्यह'मिति मर्यादा यतोस्तीति दिक् ।

अपरञ्च । 'या मया क्रीडता रात्र्यां वनेस्मिन् व्रज आस्थिताः । अलब्धरासाः
कल्याण्यो मापुर्मदीर्यचिन्तये'तिभ्रमरगीतस्थपद्यव्याख्याने 'भवत्यः समागता अन्तर्गृह-
गतास्तु गृह एव स्थितास्तदैव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवत्यो न तु भवत्योनेनैव निदर्शनेन
भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्य' इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । तत्र सर्वप्रकारेण भगवत्प्राप्तिरन्तर्गृह-
गतानां न तु केनाप्यंशेन न्यूनप्रकारेणेत्युक्तत्वात् सार्वदिकसंयोगरसमात्रानुभव एवैतासा-
मिति भवदुक्तिः कथं सङ्गच्छताम् । भगवतो रसरूपत्वाद्रसस्य द्विदलत्वाद्भवन्मते
विप्रयोगप्रकारेण प्राप्त्यभावादिति कृतं पल्लवितेन । अत्र तदैवेतिपदमेव न तु भवत्य
इत्यत्रापि सम्बध्यते । तथा च तदैव तत्क्षण एव तासां मत्प्राप्तिः सर्वप्रकारेण जाता ।
भवतीनां तु तत्क्षण एव न जाता क्रमेणैव मद्भिषयकदोषारोपरूपदोषनिवृत्तौ सत्यां
भविष्यति, तासां तु मयि दोषारोपो नासीदिति निर्दोषत्वात्तदैव जाता । अन्यथा तदैवेति
पदस्यात्रानुपज्ञाभावे तासां सर्वप्रकारेण मत्प्राप्तिर्भवतीनां सर्वप्रकारेण न जातेत्येवमर्थे
सम्पन्नेन्तर्गृहगतानामेव रासमण्डलमण्डनायमानाम्योधिकत्वमापद्येत । तदैवेतिपदस्य
त्वत्रानुपज्ञने तासां तदैव जाता, भवतीनां तु दोषनिवृत्तौ क्रमेण भविष्यतीति न न्यूनता
फले प्राप्नोतीति ज्ञेयम् । ननु साधारणानामपि मत्तानां दोषान् भगवान्न गणयति, रास-
मण्डलमण्डनायमाना'स्त्वेताः परं तनुभृतो ननु गोपवध्यः', 'आसामहो चरणरेणुपामहं
स्याम्,' 'वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णश्च' इत्यादिप्रकारेण श्रीमदुद्धवैः स्तुतानां
प्रणतपादरेणुनामय च तदोपस्य विप्रयोगरसावस्थारूपत्वेन निर्दोषाणां च तादृशं भावं
दोषत्वेन किमर्थं भगवानगणयदिति चेत् । अत्र वदामः । केपाश्चिदतिकृपानिपयाणां

जीवानां शुद्धपुष्टिमार्गफलं दित्सुर्भगवान् प्रपञ्चे लीलासहित आधिर्भवति । अन्यथा सर्व-
 भावप्रपत्तिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलस्य चाज्ञायमानत्वात् कथमेतन्मार्गप्रवृत्ति-
 हेतुभूतफलज्ञानं स्यात्, कथं वा एतन्मार्गीयं साधनं च ज्ञातं स्यात् । तत्रैतन्मार्गीयं फलं
 तु व्रजभक्तसजातीयभावेन भजने भवतीति तद्भावानुसारेण भजने क्रियमाणे भगवत्ताज्ञानेपि
 तासां दोषारोपो न बाधको जातः, एवं ममापि न भविष्यतीति कदाचिच्छीघ्रं भगवता
 फलादाने तनुजनिजसेवाकरणसमय एव भगवति दोषारोपं कुर्याद्यन्मया त्वेतावदुःख-
 मनुभूयते सेवाकरणे, भगवांस्त्वितिनिपुर एतावत्पर्यन्तमपि प्रेमासक्त्यादिकं नाविर्भावयति
 येन फलं स्यात्तदा भगवतो निर्दोषपूर्णगुणत्वेन तत्र दोषारोपे तस्य फलप्राप्तौ विलम्बः
 स्यादतो भगवति कस्यामप्यवस्थायां दोषारोपो न कर्तव्य इति ज्ञापयितुं यथान्तर्गृहगतानां
 जारभावोत्पादनेन रासमण्डलमण्डनायमानानामपि शरीरादि निर्गुणमिति ज्ञापयितुं तासां
 जारभावमुत्पादितवानेवमेव रासमण्डलमण्डनायमानानामपि तादृशसावस्थारूपमपि दोषा-
 रोपरूपं भावं दोषत्वेनाख्यापयच्छीमदुद्धवमुखेनेति सर्वं सुस्थम् । तस्मादन्तर्गृहगता-
 नामपि मुख्यमेव फलमिति सिद्धम् । अन्यच्च 'जारधर्मेण सुखेहं सुखं सर्वतोधिकं मयि
 सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'ति श्रुतीः प्रति भगवदुक्तेस्तद्भावज्ञापकजारबुद्ध्यापि
 सङ्गता इति फलप्रकरणीयवचनस्थजारबुद्धिसङ्गतत्वोक्त्या च श्रुतिरूपा एता अन्तर्गृहगता
 इति ज्ञायते । एवं च श्रुतिकृतस्तुतिसन्तुष्टप्रकृत्यतीताक्षरमध्यस्थेन श्रीवृन्दावनगोवर्धन-
 यमुनानानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकविशिष्टेन किशोराकृतिना भगवता किं करवाणी-
 त्युक्ते 'कन्दर्पकोटिलावण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धान्य-
 संशयम् । यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षा
 जनिता तथे'त्यादिना श्रुतिभिः स्वस्य कामिनीभावपूर्वकः स्मरक्षोभ उक्तस्तत्र मा कदा-
 चिद्भगवानेवं जानातु यदेतासां लौकिककामाभिलाष इति शङ्कां वारयितुं यथा त्वल्लोक-
 वास्तव्या गोपिकाः कामतत्त्वेन कामस्य तत्त्वं परमकाष्ठापन्नं रूपमाधिदैविकमिति यावत्
 तादृशकामाधिदैविकेन रूपेण रमणं रमणकर्तारं मत्वा त्वां भजन्ति तथा भजनेस्माकं
 चिकीर्षा जनितोत्पादिता त्वद्रूपदर्शनेनेति श्रुतिभिः प्रार्थितम् । तत्र भगवल्लोकस्थनित्य-
 सिद्धगोपिकामावसजातीयभावेन भजनचिकीर्षेतासाम् । तत्र भगवल्लोकस्थनित्यसिद्धगोपि-
 कानां न भगवति जारभावः किन्तु सर्वभावप्रपत्तिरूपो भावः । एवं च यदेतासां मध्यमं
 फलं भगवान् दद्यात् तदा 'ये यथा मा'मिति मर्यादा भज्येत । तस्मादपि न तासां मध्यमं
 फलं किन्तुत्तममेव । अग्रेपि 'दुर्लभो दुर्घटश्चैव सुष्माकं सुमनोरथः । मयानुमोदितः
 मय्यक् सत्यो भवितुमर्हती'त्यत्र मनोरथस्य दुर्लभत्वं दुर्घटत्वं चोक्तम्, सुमनोरथ इत्यनेन
 मनोरथस्य सुपुत्र्यं चोक्तम् । यदि जारभावेन भजन एव मनोरथः स्यात् तदा दुर्लभत्वं
 दुर्घटत्वं च नोक्तं स्यात् । कदाचित् तदानीं श्रुतीनां विवादितपतेरभावात् स्वस्मिन्

जारभावो दुर्घटोत एव दुर्लभश्चेति दुर्लभत्वदुर्घटत्वोक्तिः सङ्गच्छेतापि, परन्तु सुमनोरथ इत्यत्र मनोरथे सुष्ठुत्वं तु न सङ्गच्छेत, जारभावेन भजनमनोरथस्य दुष्टत्वेन सुष्ठुत्वाभावात् । तस्मात् सुमनोरथपदेन सर्वभावप्रपत्तिपूर्वकभगवल्लोकवास्तव्यगोपिकाभावसजातीयभावमनोरथ एवोक्तोनेति निश्चितम् । अत एवाग्रे मयानुमोदित इत्यनेन पूर्वं मल्लोकवासिगोपीभिर्मोदितो अनु पश्चान्मया मोदितो अत एव सम्यक् समीचीनः सत्यो भवितुं योग्यो भवति । ममैतदधीनत्वादेतासां मोदनं विना न सत्यो भवितुं योग्यः स्यादिति भावः । अन्यथा तासां मोदनं नापेक्ष्येत, निष्कृष्टमनोरथस्य सत्त्वात् । एतदग्रे तु 'आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते । कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान्वो रासमण्डले, जारधर्मेण सुखेहं सुदृढं सर्वतोधिकम् । मयि सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्वा भविष्यथ' इत्यनेन प्रघट्टकेनैताभिरप्रार्थितः किञ्चित्कार्यार्थं जारभावो भगवतैव दत्त इति प्रतीयते स्फुटमेव । तत्रायं भगवदभिप्रायः । मया त्वागामिविरिञ्चिदिनरूपसारस्वतकल्पे पृथिवीस्थभारतक्षेत्रस्थ-माथुरमण्डलान्तर्गतवृन्दावने सर्वभावप्रपत्तिस्तत्फलं च प्रकटनीयं जीवविशेषोद्धारार्थम् । तत्र सर्वभावप्रपत्तिर्निर्गुणा, तद्भाववतां देहादिकं च निर्गुणम्, तादृशीनां भगवत्सङ्गम-विरहजन्यं सुखं दुःखं च निर्गुणमिति ज्ञापनीयम्, अन्यथा रासमण्डलमण्डनायमानानां भावादिषु सगुणत्वबुद्ध्या सर्वेषां प्रवृत्तिर्न स्यात्, तथा च मदवतारोपि व्यर्थः स्यादत एता एव श्रुतीस्तस्मिन्कल्पे अवतारयित्वैतासां भावादिकं च सगुणं विधाय सगुणभावः सगुणदेहः सुखदुःखादिकं च कर्मजन्यमिति ज्ञापनीयम् । एवं सत्येतासां तद्भावतद्देहादि-नाशे लौकिकभिन्नशरीरप्राप्तौ सर्वभावप्रपत्तिरूपं साधनं तल्लभ्यं फलं भविष्यति, मुख्यानां भावादेर्निर्गुणत्वं च ज्ञापितं भविष्यतीत्युभयमपि कार्यं सेत्स्यति । अन्यथा तज्ज्ञापनार्थं प्रयत्नान्तरकरणमापद्येतेति जारभावो भगवतैव दत्तो, न तु तासां जारभावप्रपत्तिः साहजिकीति चोध्यम् । एवं च बृहद्भामनपुराणीयकथाविचारेणापि नैतासां मध्यमफलमायाति किन्तुत्तमफलप्राप्तिरेवेति कृतमधिकतराभिनिवेशेन । अत एव सुबोधिण्यामुक्तं पुरस्ता-दित्यस्य द्वितीयव्याख्याने श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धन्तामां सर्वासा-मेव रासमण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपय-गोपीः सगुणदेहाः स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां भावोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणं भावमुत्पाद्येदन्निवर्तकोपि स्वयमेव नान्य इति ज्ञापयितुं तन्निवृत्तिं विधायान्ने भावि-स्वविरहजदुःखस्वसङ्गमसुखयोः कर्मजन्यत्वमपि ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय मत्स्वान्येव सर्वं कृतवानिति निर्गर्वः । अत्र पुष्टिमार्गाङ्गिकारान्मर्यादामार्गीया अनुप-पत्त्योन्वयसम्पराहता इति सर्वमनवद्य'मिति । न च तामां यदा सगुणदेहनाशस्तदैव भगवति सर्वजीवतत्त्वरूपभगवत्कौस्तुभे वा 'मणिधरः कचिदागणयन्गा' इत्यनोक्तगोपि-

(अत्र एकं पत्रं शुद्धिमिति प्रतिभाति)——एषामन्तर्गृहगतानां रासानुभवोत्तरं भवन्मते कुत्र स्थितिर्भवतोच्यते, अस्मन्मते तूक्तस्थानान्यतमस्थाने लयान्द्वगवता सह ब्रज एव समागमनम्, पुनः रासलीलासमये भगवता सह तत्र गमनम्, तदा त्वलौकिकदेहप्राप्त्या रमणम्, पुनरपि तत्रैव लय इति चेत्, अत्र ब्रूमः । यावद्ब्रजीयैरलक्षितत्वेन केवलप्रपञ्चमात्राविर्भावितलीलादर्शनाभावविशिष्टत्वेन चास्मिन्नेव ब्रजेन्तर्गृहगतानां स्थितिः । न च विशेषणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव ब्रजे तासां स्थितौ किं मानमिति वाच्यम् । 'या मया क्रीडता रात्र्या'मिति भ्रमरगीतपद्यसुबोधिनीस्थश्रीमदाचार्यकृतव्याख्यानस्यैव प्रमाणत्वात् । तथा हि, यदि ब्रजीयैरन्तर्गृहगतानां सगुणदेहत्यागोत्तरप्राप्तनिर्गुणदेहसम्वन्धिनी लीला दृश्येत तदा रासमण्डलमण्डनायमानाः प्रति त्वन्तर्गृहगताविषयकस्वकृतक्रीडाव्रजस्थितिकथनपूर्वकं किमिति स्वप्राप्तिसाधनं बोधयेत्, स्वप्राप्तिसाधनमात्रमेव तु बोधयेत्, स्वकृतक्रीडाव्रजस्थित्योस्तु ताभिर्दृश्यमानत्वादतो नैतासां तल्लीलादर्शनमिति भगवतासां स्वक्रीडाव्रजस्थिती अपि बोध्येते इति यावद्ब्रजीयैरलक्षितत्वं सिद्धम् । अथ च भवत्यः समागताः अन्तर्गृहगता गृह एव स्थितास्तास्तदैव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवत्यो न तु भवत्यः अनेनैव निदर्शनेन भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्यस्तस्मान्मदर्थं जीवनस्थापनमिति पक्षो निरर्थकः । अन्यथा समागतानां भवतीनां पुनः क्लेशो न भवेदनुभवसिद्धश्च क्लेशः । ननु ताः प्रतिबन्धेन तथामृताः कथं स्तुत्या इत्याशङ्क्याह कल्याण्य इति । तासां महद्भाग्यमस्तीत्यवश्यप्रतिबन्धरूपं दुरितं दृष्ट एवोपक्षीणमिति कण्टकेन कण्टकोद्धारवद् देहनिराकरण एवोपक्षीणम्, भवतीनां तु तदुरितमिमामवस्थां प्रापितवत्, अतो महुक्तप्रकारेण दोषं परित्यज्य तामवस्थां प्राप्य मां प्राप्स्यथेति भाव इति श्रीमदाचार्यव्याख्यानपर्यालोचनेन्तर्गृहगतानां नाकूरागमनरूपमधुरोद्देश्यकभगवन्नयनरूपप्रपञ्चमात्राविर्भावितलीलादर्शनमस्ति । यदि तद्दर्शनं स्यात् तदा भवतीनां तु तदुरितमिमामवस्थां प्रापितवत्, तास्तु महाभाग्यवत्यस्तासामवश्यप्रतिबन्धरूपं दुरितं सगुणदेहनितृप्तावेवोपक्षीणमतस्ता इमामवस्थां न प्रापितवदिति भगवान्न कथयेदेव । अकूरागमनभगवन्नयनदर्शनजक्लेशस्यैतासामप्यवश्यसिद्धत्वात् । तस्मादन्तर्गृहगतानां न प्रपञ्चमात्राविर्भावितलीलादर्शनमित्यपि सिद्धम् । उचितं चैवमेव यतः श्रुतिरूपाभिरन्तर्गृहगताभिर्'यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षा जनिता तथे'त्यनेन प्रकृत्यतीताक्षरब्रह्मस्यव्यापिवैकुण्ठान्तर्गतव्रजान्तस्त्रप्रधानान्तर्गतवृन्दावने तत्रस्थनानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकभावसजातीयमानेन भगवता सह रमणं प्रार्थितम्, तद्यदि तासां प्रापयिकपदार्थदर्शनं स्यात्, तदा प्रधानान्तर्गतवृन्दावने तादृशभावेन भगवता सह रमणं न प्राप्तमेव स्यात्, एवं च 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मिति मर्यादाभंगः स्यादिति न तासां प्रपञ्चमानाविर्भावलीलादर्शनमिति साधीयसी पूर्वोक्तोक्तिः । एवमेवास्मिन्नेव ब्रजे ता आस्थिता इति

भवतीनामपि निर्वन्धेनैवात्र स्थापनमित्यनेनास्मिन् ब्रज आस्थिता इत्यस्य व्याख्याने-
नास्मिन्नेव ब्रजे स्थितत्वमपि सिद्धम् । इदमेवाभिप्रेत्य पूर्वमेवोक्तं यज्ञपत्नीप्रसंगे विंशा-
ध्याये, 'तत्रैका विधृता भर्ता भगवन्तं यथाश्रुतम् । हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबन्धन'-
मितिपद्यव्याख्यानसुबोधिण्यां भगवत्सङ्गतायाः स्थानान्तरं न मृग्यम्, तच्छक्तीनामिव ।
अत्र यत्र भगवांस्तत्र तच्छक्तयः ध्यादयो गोप्यादयो वेत्यर्थो ज्ञेयः । एव चात्र भगवान्
ब्रजे तिष्ठतीति ता अपि ब्रजे एव चेति ब्रजे स्थितत्वमायात्येवेति दिक् । एवं च सिद्धा
विशेषणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव ब्रजे स्थितिरन्तर्गृहगतानाम् । तथा च गोपसाहित्येन
गोचारणलीलार्थं भगवतो गमने रासलीलानन्तरं भगवतो गृहगमने च दिवा विप्रयोग-
रसानुभवः, सायसमये परावृत्य भगवदागमने रात्रौ च वृन्दावन एव महानन्दसन्दो-
हानुभवश्चैतासामपीति संयोगरसमानानुभव एवैतासामिति कथं वक्तुं शक्यत इति कृतं
विस्तरेणेति सर्वं चतुरस्रम् ।

स्यादेतत् । वयमन्तर्गृहगतानां यन्मध्यमं फलं वदामो न तूत्तमफलम्, तत्र यतो-
न्तर्हिते भगवतीति फलप्रकरणीयद्वितीयाध्यायस्थप्रारम्भपद्यव्याख्यानसुबोधिण्यां सन्ति च
सिंहास्तथात्र काल इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । व्याख्यातं चैतत् तत्तनुजरत्नैः स्मृततट्टि-
प्पण्यामवतारसम्पूरितकाल इत्यर्थ इति, तत्रापूर्णविप्रयोगसंयोगात्मकः पूर्वावतारः समाप्त
इदानीं पूर्णविप्रयोगात्मकपूर्णसंयोगात्मकपुरुषोत्तमावतारो जात इत्युच्यते, तत्रान्तर्हिते
भगवतीत्यनेन पूर्णविप्रयोगात्मकस्तदनन्तरं 'तासामाविरम्'दित्यनेनैकोनविंशाध्याये पूर्ण-
संयोगात्मकपुरुषोत्तमावतार उक्तः । एव च पूर्वस्वरूपाद्विभ्रमेवेदं भगवत्स्वरूपं परम-
काष्ठापन्नम्, एतत्तु अन्तर्गृहगताः प्रति न प्रकटमेव, अतस्तासां नैतादृशभगवत्स्वरूपप्राप्तिः,
किन्तु न्यूनसंयोगविप्रयोगरसात्मकत्वेनासम्पूर्णत्वात् तादृशभगवत्स्वरूपप्राप्तिरेवेति न सम्पूर्ण-
फलप्राप्तिरिति तासां मध्यमफलप्राप्तिरित्युच्यते । न चेद स्वरूपं पूर्वं न प्रकटमिदानी-
मेवाविरम्भूतमित्यत्र किं प्रमाणमिति वाच्यम्, 'गायन्त्य उच्चै'रितिपद्यव्याख्यानसुबोधिनीस्थ-
शब्दो हि धूमवलोक इति श्रीमदाचार्यतनुजरत्नकृतश्रीमदाचार्यकारिकाटिप्पण्यां 'अत्रेदमा-
कृतम्, एतावत्कालपर्यन्तं भगवता स्वरूपानन्दो न प्रकटितः । तस्य स्वरूपात्मकत्वेन
तत्प्राकट्यं विना तदनुभवासम्भवात्, 'तथा परमहंसाना'मिति वान्याद्यादृशेन भक्तियोगेन
तत्प्राप्तिस्तादृक् तत्प्रकटनायाधुनैव पुरुषोत्तमावतारादित्यादितत्तनुजरत्नप्रतिपादनान्तर्ग-
तैतावत्कालाधुनापदवाच्यान्तर्धानकालतदधिकरणकपुरुषोत्तमावतारोक्तेरेव प्रमाणत्वादिति
चेत्, अत्र वदामः । आगामिविरिञ्चिसृष्ट्युद्यतविरिञ्चिदिनरूपसारस्वतकल्पे भवन्तो
ब्रजे गोप्यो भविष्यथ तत्र पृथिवीस्थमारतक्षेत्रान्तर्गतमायुरमण्डलान्तर्गतवृन्दावनेह
भवतां प्रेयान्वासमण्डले भविष्यामीति प्रकृत्यतीताक्षरप्रखान्तःस्थानन्दमयव्यापिवैकुण्ठलो-
कस्थशुद्धपुष्टिस्थानरूपश्रीमद्वोवर्धनयमुनासहितनानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकविशिष्टकेवल-

शृंगाररसानन्दमयेन सारस्वतकल्पानुसारिश्रीभागवतीयकृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति वचन-
 सिद्धपरमकाष्ठापन्नत्वेन भगवता वेदान् प्रति वरो दत्तः । एवं च ब्रह्मकल्पादारभ्य सार-
 स्वतकल्पपर्यन्तं न पूर्णपुरुषोत्तमावतारो जातः, सारस्वतकल्प एव च जात इति सिद्धम् ।
 एवं चेदं प्रघट्टकमेव मनसिकृत्यैतावत्कालाधुनापदे उक्ते । तथा चैतावत्कालपर्यन्तपदस्य
 ब्रह्मकल्पादारभ्य सारस्वतकल्पपर्यन्तमित्यर्थोऽधुनापदस्य च सारस्वतकल्पे इत्यर्थः सम्पन्नः ।
 तथा च वाल्यमारभ्य कृता लीला सर्वापि रसालतामापद्यते । भवदुक्तप्रकारे त्वेतदवतार-
 पूर्वसामयिकी सर्वापि लीला स्वरूपान्तरसहभावेन कृतत्वाद्रसाभासताभाविष्करोति । किञ्च ।
 रासमण्डलमण्डनाभिः कृतं 'कस्याश्चित् पूतनायन्या' इत्यादिलीलानुकरणमपि न सङ्गच्छते ।
 इदानीमाविर्भूतविप्रयोगसंयोगात्मकस्वरूपेण तत्तल्लीलाया अकृतत्वात् । स्वप्रियकृत-
 लीलानुकरणस्यैव लीलाहावरूपत्वमिति रसवाङ्मयसिद्धान्तात् । अपरञ्च । विचयनसामयिक-
 नन्दसन्तुर्गतो हत्वा रामानुजो मानिनीनां, गोविन्दचरणप्रिये इत्यादिषु नन्दसुतवल-
 भद्रानुजगोकुलेन्द्रादिनामकथनस्याथ च 'विपजलाप्ययाद्वालयराक्षसा'दित्याद्युक्तकालीयादि-
 भयरक्षितत्वगोचारणगमनकर्तृत्वादिकथनस्य तत्समयप्रकटस्वरूपे सम्भवाभावेन प्रम-
 रूपत्वापातात् । न चास्तु प्रमरूपत्वमिति वाच्यम् । तथा सति रासमण्डलमण्डनाय-
 मानानां भावानुसारेणेदानीन्तनभजनकर्तृभिरेतादृशभवत्सिद्धान्तस्य ज्ञायमानत्वेन नन्द-
 सन्त्वादिनामाग्रहणस्य चाललीलामारभ्य रासलीलाप्रारम्भपर्यन्तकृतलीलानामभावनाप्रसक्तेः ।
 अन्यञ्च । श्रीमन्नवनीतप्रियश्रीमद्गोवर्धनोद्धरणस्वरूपभजनाप्रसक्तेश्च महाननर्थः प्रसजेत ।
 न च तदन्तर्गतमिदमपि स्वरूपं वर्तत एवेति वाच्यम् । तथा सति तत्तल्लीलाविशिष्ट-
 स्वरूपाणां तत्तल्लीलाश्रवणादीनां तत्तत्स्वरूपभजनस्य च गौणलीलात्वगौणश्रवणादित्व-
 गौणस्वरूपभजनत्वापत्तेश्च । अपरञ्च । 'जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।
 तदन्यदिति ये ग्राहुरासुरांस्तानहो बुधा' इतिपद्येन श्रीमदाचार्यैर्यशोदोत्सङ्गलालितस्य
 सिद्धान्तितायाः परमतत्त्वताया भङ्गप्रसङ्गश्च । न हीदानीमाविर्भूते स्वरूपे यशोदोत्सङ्ग-
 लालितत्वमस्तीति तद्विरुद्धा भवद्राद्धान्तपद्धतिः कथं भव्यतामुपेयात् । अथ च 'सपि
 कापि सापि सम्प्रति चरिवर्ति किमु ब्रजाधिपप्राणा । या नन्दसन्तुमुरलीतरलं चेतः
 ममादध्या'दिति तत्तनुजराजोक्ता स्वस्य तरलचेतस्त्वे नन्दसन्तुमुरल्या हेतुत्वोक्तिरपि कथं
 समग्रसा म्यान् । श्रीमदाचार्यैरनानां तत्तनुजराजानां च ब्रजमक्तमायात्मकभगवत्स्वरूप
 एव निष्ठावत्त्वान् । ननु तर्धवतारमम्पूतिकाल इत्यस्यास्मत्प्रभुकृततथान काल इत्यत्रत्य-
 काण्डपदव्याख्यातस्य का गतिरिति चेत् । अत्रोच्यते । पृ. पालनपूरणयोरिति धात्वर्थानु-
 गागन् मम्पूतिशब्दस्य मम्पूर्णता धर्मः, सा च केनचित् प्रकारेण न्यूनस्य भवति ।
 तत्राग्नमदाचार्योक्तमागं हि फलमार्गः । तत्र फलरूपो भगवानेव माधनम्, फलरूपो
 भगवानेव च फलम् । नत्र परमकाष्ठापन्नस्य फलरूपमगतो 'रमो वै स' इति श्रुते

रसरूपत्वात् स्वप्नादिसंयोगविशिष्टप्रेमासक्तिव्यसनपर्यन्तावस्थासंवलितपूर्वानुरागजविप्रयोग-
रूपेण साधनता । तदनन्तराविर्भूतपरस्परपोष्यपोषकभावविशिष्टविप्रयोगातिपुष्टपूर्णपूर्णतर-
पूर्णतमसंयोगतादृशसंयोगातिपुष्टपूर्णपूर्णतरपूर्णतमविप्रयोगपरम्परारूपेण च फलता । तत्रापि
परम्परायां परमफलता तु संयोगरूपस्यैव । इदं यथा तथानुपदमेव प्रतिपादयिष्यते ।
एवं च बाल्यमारभ्य पौगण्डान्तं पूर्वाक्तप्रकारकपूर्वानुरागजविप्रयोगरूपसाधनविशिष्टत्वमेव
ब्रजभक्तानाम् । तत्र फलात् साधनं न्यूनमेवेत्यनुभवसिद्धम् । अन्यथा साधने प्राप्ते फल-
काङ्क्षा न स्यात् । तथा चैतासां पूर्वानुरागविशिष्टस्वप्नादिसंयोगसुखे प्राप्तेपि बाह्यसंयोग-
सुखस्याभिलषितस्याजातत्वादेतावत्पर्यन्तं साधनरूपत्वमात्रेणैव भगवत् आविर्भावात् पुरुषो-
त्तमावतारो न्यून एव स्थितः । अतः परं तु 'बाहुप्रसारपरिरम्भे'त्याद्युक्तेन तदभिलषितपूर्ण-
बाह्यसंयोगसुखरूपेण, तदनन्तरमेतत्संयोगसुखपोषार्थमुक्तसंयोगपुष्टान्तर्हिते भगवती'त्याद्यु-
क्तेन पूर्णविप्रयोगस्वरूपेण, तदनन्तरं 'तासामाविरमू'दित्याद्युक्तेन रासावसानपर्यन्तं पूर्वपूर्ण-
संयोगसुखस्वरूपादपि कोटिगुणेन पूर्णविप्रयोगपुष्टेन पूर्णतरसंयोगसुखरूपेण, तदनन्तरं
च गोप्यः कृष्णे वनं यात इत्याद्युक्तेन पूर्वाक्तपूर्णतरसंयोगसुखपुष्टेन परार्धगुणमात्रिसंयोग-
सुखपोषार्थं पूर्णतरविप्रयोगस्वरूपेण, ततः पुनः पूर्वाक्तपूर्णतरविप्रयोगपुष्टेन गोचारणपरावृत्ति-
जनितबहुपरार्धगुणपूर्णतमसंयोगसुखरूपेणाविर्भूतः, ततः पुनरप्यश्रूरकृतमधुरानयनजनितेन
पूर्णतमसंयोगसुखपुष्टेन पूर्णतमविप्रयोगरूपेण पुनरपि भावभरेणानन्तगुणान्तरबाह्यसंयोग-
सुखस्वरूपेण चेत्येवं संयोगपरम्परारूपेणाविर्भविष्यति भगवान् । एवं चेदानीमेव रस-
रूपावतारस्य पूर्वं बाहुप्रसारेत्यादिना एकदलरूपसंयोगावतार उक्तः, इदानीं 'मन्तर्हिते
भगवती'त्यादिना द्वितीयदलरूपविप्रयोगावतार उच्यते इति सम्पूर्णता जायत इत्यवतार-
सम्पूर्तिकाल इत्यतस्तत्सम्पूर्तिशब्देन सम्पूर्णतोक्ता, न तु पूर्ववितारसमाप्तिर्जातित्युच्यते ।
समाप्तिरूपार्थस्यैव निवक्षितत्वेवतारसमाप्तिकाल इत्येवोक्तं स्यात् । तस्मादवतारसम्पूर्ति-
काल इत्यस्यावतारसम्पूर्णताकाल इत्यर्थः सम्पन्न इति नन्वित्यादिभवत्प्रश्नोत्तरस्य सिद्धे-
रिति सर्वं भव्यम् । यत्पुनर्विप्रयोगस्यैव फलत्वम्, न संयोगस्य, संयोगस्तु तडिल्लतावत्
किञ्चित् कालं मध्ये मध्ये जायमानो भक्तानां देहस्थित्यर्थमुपयुक्तो भवति । भगवद्विषयक-
विप्रयोगस्यातिदुःसहत्वात् । अत एव भगवतो मधुरातः परावृत्त्यानागमनम्, संयोगस्यैव
फलत्वे मधुरातः परावृत्त्यागमनमेव स्यात् । नन्वत्र किं प्रमाणमिति चेत् । 'भवतीनां
वियोग' इति पद्यव्याख्यानसुबोधिन्यामयदेहभावेनात्मा गौण इति देहेन सह नियोग
आविर्भूतस्योच्येत । तदपि न घटते । समवायिकारणत्वेन तेषु वर्तत इति । अन्यथा देहा
निःस्वभावाः स्युः । आविर्भूतेन नियोगस्तु हितकारी । अन्यथा स्वरूपनाश एव स्यात् ।
ययामिकाष्ठयोः । पूर्वसम्बन्धेनैवैता अर्धदग्धाः, पुनः सम्बन्धेन सर्वदाह एव स्यात् ।
सुखानुभवस्तु स्वान्तःस्थिताभ्यभिव्यक्तिवत् स्वान्तःस्थितभगवदभिव्यक्त्या । सर्वथाभि-

व्यक्तौ काष्ठांशो ज्वलिष्यतीति न सम्बध्यते, यतो भगवान् प्रलयकर्तृत्वादिप्रघट्टकपर्यालोचने काष्ठान्तःस्थिताग्नेरभिव्यक्तिर्यथा बाह्योपाधिसम्बन्धाभावे किञ्चित्कालिकी, एवं स्वान्तःस्थितभगवदभिव्यक्तिरपि तडिलतावद्भगवत्संयोगाद्विप्रयोगस्यैव सार्वकालिकत्वाद्विप्रयोगस्यैव फलत्वं न संयोगस्येति श्रीमदाचार्यचरणोक्तेरेव प्रमाणत्वात्, आविर्भूतेन वियोगस्त्वित्यादेरयमर्थः । यथाविर्भूतस्वरूपेण संयोगः स्यात् तदा मथुरात आगमनज्ञानेऽस्मान् विहाय गत इति निश्चयजनितमहादुःखेन देहपातः स्यात्, तदेवोक्तमन्यथेत्यादिना सदृष्टान्तमतोयं वियोगो हितकारीति भावः । पूर्वसम्बन्धेनेत्यादेरयमर्थः । रासंसामयिकवियोगोत्तरसञ्ज्ञातसम्बन्धेनैवैताः स्वत्यागजनितमहादुःखेन स्मरणपथगतेनार्धदग्धाः, अतःपरमिदानीन्तनसम्बन्धे मथुराविषयकगमनज्ञानेन कोटिगुणे दुःखे जाते सर्वदाहः स्यादिति ज्ञेयाग्रे स्पष्टेयं इति वदन्ति । तत्रापि वदामः । भगवद्रूपरसो ह्यग्निरूपः । तत्र यथाग्निस्तापजनकः शीतलताजनकश्चेति द्विविधः । तत्रान्नादिपरिपाकजनकोऽग्निस्तु तापजनकः । हिमादिरूपोऽग्निस्तु शीतलताजनकः । तत्र यावत्पर्यन्तं देहादिषु तापस्तावत्पर्यन्तं हिमरूपोऽग्निः स्वसम्बन्धेन देहादिस्थितिकारकः । सर्वथा स्वसम्बन्धेन देहादिनिष्ठतापनिवृत्तौ शीतलतागुणेन देहादिनाशकरश्च । एवं रसरूपो भगवद्रूपोऽग्निरपि विप्रयोगसंयोगरूपेण द्विविधः । तत्र विप्रयोगात्मको रसरूपो बन्धिस्तापकारकः, संयोगरूपो बहिस्तु शीतलताकारकः । तत्र यावत्पर्यन्तं देहे विप्रयोगजनितस्तापसम्बन्धस्तावत्पर्यन्तं तापनिवर्तकस्वशीतलतागुणेन देहजीवात्मनोः स्थितिकारकः । स्वसम्बन्धेन सर्वथा तापनिवृत्तौ संयोगरूपो बहिस्तु जीवलसम्पादकस्वभावत्वात् स्वसम्बन्धेन सर्वथा जीवस्य लये सम्पन्ने स्थितोपि भक्तिमार्गीयजीवात्मा रसानुभवाभावात्तत्र एव भवतीति तन्नाशकारकः । अस्मिन् पक्षे श्रीमदाचार्योक्तसर्वदाह एव स्यादित्यत्रत्यदाहपदेन स्वरूपनाश एव स्यादित्यत्राप्याचार्योक्तनाशपदेनापि लय एव ज्ञेयः । जीवस्याविकृतत्वान्नित्यत्वात् काष्ठादिदाहवदाहस्य देहादिनाशयन्नाशस्य वाऽसम्भवात् । एवं च सति यदि भगवानेताभिः सह संयुज्येत तदा पूर्वानुभूतानन्दात् कोटिगुणानन्दप्रादुर्भावे सर्वथा तापनिवृत्तौ भक्तात्मनां लय एव भवेद्, एवं च रसमार्गीयफलाभावः सम्पद्येतत्याविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः । न च लयमन्मायनायामेव पुनरपि विप्रयोगाविर्भावे पूर्वोक्तफलसम्भव इति वाच्यम् । यदि पुनरपि बहिराविर्भूतस्वरूपविप्रयोगाविर्भाववश्यकत्वम्, तदैतेनैव विप्रयोगेण चारितार्थात् पिष्टपेषणन्यायप्रसङ्गेः । न च सुखानुभवनार्थं बहिराविर्भूतस्वरूपेण संयोगो देय एवेति वाच्यम् । अन्तःस्थिताभिव्यक्तिमदन्तःस्थितभगवदभिव्यक्त्या सुखानुभवमिदिरिति श्रीमदाचार्यैरेवोक्तत्वाद्वहिराविर्भूतस्वरूपसंयोगस्य निःप्रयोजनकत्वादिनिदिक् । यद्वा । पद्विगविर्भूतस्वरूपेण वियोगस्तु हितकारीत्यस्यायमर्थः । प्रपञ्चादुर्भूतमथुरागतभगवत्सम्बन्धे महासुखानुभवे जाते पुनरपि रसरूपभगवत्स्वभावादिप्रयोगे जाते यथा यथा ।

संयोगानन्दाधिक्यम्, तथा तथा विप्रयोगे तापाधिक्यम्, यथा यथा विप्रयोगे तु दुःखाधिक्यम्, तथा तथा संयोगे आनन्दाधिक्यम्, इत्यनुभवान्मधुरागतस्वरूपेण विप्रयोगे पूर्वतापादपि कोटिगुणे तापे जाते देहनाश एव स्यात्, एतत्तापस्य प्रलयाश्रितापादपि प्रयत्नत्वात् । यथा बाह्याश्रिकाष्ठसम्बन्धे काष्ठनाशः । अस्मिन् पक्षे पूर्वसम्बन्धेनैवैता अर्धदग्धाः, पुनः सम्बन्धे सर्वदाह एव स्यादित्यत्रत्यपूर्वसम्बन्धेनेत्यस्य पूर्वविप्रयोगसम्बन्धेनेति पुनः सम्बन्धे इत्यस्य च पुनर्विप्रयोगसम्बन्धे इति चार्थो बोध्यः । तस्माद्बहिराविर्भूतस्वरूपेण भगवान्न सम्बध्यते । सुखानुभवस्त्वन्तरनुसन्धानेनःस्थिताग्र्यभिव्यक्तिवदन्तःस्थितभगवत्स्वरूपाविर्भावेनान्तर्बहिरनुसन्धाने भगवत्सङ्गमाकाङ्क्षायामप्यन्तःस्थितस्य बाह्यप्राकट्यादेव बहिरपि भविष्यत्येवेति बहिराविर्भूतस्वरूपेण वियोगो हितकारीत्युक्तं श्रीमदाचार्यैः । न चान्तःस्थस्वरूपप्राकट्येन तत्सम्बन्धजनितसुखातिशयोत्तरसञ्ज्ञातविप्रयोगादपि देहनाशप्रसक्तिर्भविष्येवेति वाच्यम् । बाह्यतृणतूलरूपोपाधिसम्बन्धामावे मधनाविर्भूतकाष्ठान्तःस्थबहिर्न काष्ठदहनसमर्थः, तथात्र बाह्योपाधिरूपसर्वमुक्तिदानसम्बन्धामावे बहिराविर्भूतस्वरूपमप्यग्नित्वान्न देहनाशकरम्, किन्तु प्रपञ्चातीततापह्वेशनाशरूपरसधर्मपुरस्कारेणैव प्रकटमिति तदेव करोतीति भवदुत्तयप्रसक्तेः । यद्वा । आविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्यादेरयमभिप्रायः । प्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपं हि सर्वमुक्तिदानाय प्रकटम्, तत्र सर्वमध्ये गोपिकानामपि सत्त्वादेतासामपि लयरूपमुक्तिमेव प्रतिक्षणं ददाति भगवान्, परं तस्मात् पृथक्कृत्य भजनानन्दमनुभावयति । 'ये यथा मा'मिति प्रतिज्ञातः । अत्रोपपत्तिरूपं 'यत एतद्विमुच्यत' इतिफलप्रकरणीयपञ्चाध्यायीपद्यव्याख्यानसुबोधिनी द्रष्टव्या । एवञ्च तस्मात् पृथक्करणकेशः प्रतिक्षणं प्रभोर्भवतीति प्रक्षालनाद्वि पङ्कस्येति न्यायाद्विप्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपेण भगवान् न सम्बध्यते, तेन गोपिकानां लयनिवृत्तेर्हितं भवतीति प्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपेण वियोगो हितकारीत्याचार्यैरुक्तम् । बाह्याननुसन्धानेननुसन्धाने वा भावभरेणान्तर्बहिःप्रकटरसरूपस्वसंयोगं तु करोत्येव प्रभुः । तासामभिलषितत्वाद्रसमार्गीयपरमफलरूपत्वाच्च । तस्मान्न विप्रयोगस्य परमफलत्वम्, किन्तु संयोगस्यैव । संयोगसाधनत्वात् पूर्वानुरागजनितविप्रयोगस्य संयोगोपपत्त्यात् संयोगानन्तराविर्भूतस्य विप्रयोगस्य च परमफलत्वमुच्यते । अन्यथा भगवत्संयोगोस्माकं भवत्वितिच्छेदय-यद्भजमक्तानां भगवद्विप्रयोगोस्माकं भवत्वितिच्छेदयोपि श्रीभागवते श्रुतः स्यात् । इदानीन्तनानां भगवद्विप्रयोगेच्छेदयस्तु भगवत्संयोगसाधकत्वोपपत्त्यज्ञानादेव भवतीति न काप्यनुपपत्तिः । यद्यपि भगवतो रसरूपत्वात् संयोगविप्रयोगात्मकत्वाद्रसरूपभगवत्प्राप्तौ विप्रयोगोप्यागादिफले त्वर्वाजादिवदन्तर्गतोभवनि तथापि त्वर्वाजादिप्राप्त्या यथाप्रफल-रसाकाङ्क्षा भवत्येव, तद्रसप्राप्त्या तु त्वर्वाजाद्याकाङ्क्षा न भवति, तथा विप्रयोगप्राप्त्या संयोगाकाङ्क्षा भवत्येव, संयोगप्राप्त्या तु विप्रयोगाकाङ्क्षा तु न भवतीति संयोगस्यैव परम-

फलत्वं वक्तुं शक्यते । ज्ञाते सति स्ववृत्तितयेष्वमाणस्यैव फलत्वात् । न त्विदं विप्रयोग इति न विप्रयोगस्य फलत्वम् । अत एव फलप्रकरणीयप्रथमाध्यायसुबोधिनीप्रारम्भस्थाया-
 'मतो हि भगवान् कृष्णः स्त्रीषु रेमे ह्यहर्निशम् । बाह्याभ्यन्तरभेदेन ह्यान्तरं तु महाफल-
 मितिकारिकायां रमणपदवाच्यबाह्याभ्यन्तरसंयोगस्यैव फलत्वं महाफलत्वं च क्रमेणैवोक्तम् ।
 एवमेव 'स्नानन्दस्थापनार्थाय लीला भगवता कृता । स बाह्यो जनितः पुष्टो यथान्तर्निविशे-
 त्युनः । तदर्थं भगवांस्तासु लीलया सहितोविश'दित्येतद्वितीयाध्यायसुबोधिनीप्रारम्भ-
 कारिकायां विप्रयोगस्य संयोगपोषकत्वमेव, फलत्वं तु संयोगस्यैव श्रीमदाचार्यवर्यैरुक्तम् । अत
 एव 'मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठ' इति भ्रमरगीतपद्यव्याख्यानसुबोधिन्यामपि फलसाधकत्वाद्भ-
 क्तिमार्गे विरह एव पुरुषार्थ इति किमिति निराक्रियते तत्राहेत्याभासे विप्रयोगस्य फलसाध-
 कत्वमेवोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैर्न तु फलत्वमिति भवत्सिद्धान्तिता विप्रयोगस्यैव परमफल-
 रूपता कथं सङ्गच्छेततराम् । अतःपरं विप्रयोगान्तर्गतभगवत्स्वरूपप्राकट्यं तडिल्लतावत्
 किञ्चित्कालिकमेव भवति, अन्यथा देहनाशः स्यादिति यदुक्तम्, तदपि न विचारक्षमम् ।
 ताभिः किञ्चित्कालिकसंयोगस्यानाकाङ्क्षितत्वात्, बहुकालिकसंयोगस्यैव तदाकाङ्क्षाविषय-
 त्वात् । इदं तु दशमस्कन्धीयपदत्रिंशाध्याये 'अहो विधातस्तव न क्वचिदया संयोज्य
 मैत्र्या प्रणयेन देहिनः । तांश्चाकृतार्थान् विमुनह्वयपार्थक्यं विचेष्टितं तेर्भकचेष्टितं यथे'-
 त्यारम्य श्लोकचतुष्टये 'निवारयामः समुपेत्य माधवं किन्नो करिष्यन्कुलवृद्धवान्धवाः ।
 सुकुन्दसङ्गात्रिमिपार्थदुस्त्यजादैवेन विध्वंसितदीनचेतमाम्, यस्यानुरागललितस्मितवत्सु-
 मघ्रलीलावलोकपरिरम्भणरासगोष्ठ्याम् । नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना त गोप्यः
 कथं न्वतितरेम तमो दुरन्त'मिति श्लोकद्वये च प्रकटमेव । एवमपि सति यदि किञ्चित्का-
 लिकमेव संयोगं दद्यात् तदा 'ये यथा मा'मिति भगवत्प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । तडिल्लताव-
 देतासां संयोगो भवतीत्यादिप्रकारस्य श्रीमदाचार्यैस्तत्तनुजरत्नैश्च कण्ठरवेण कुत्राप्यनुक्त-
 त्वाच्च । तस्मादन्तर्बहिर्दिना रात्रौ चातृप्तिसंयोगरूपेण प्रकटः, पुनस्तत्संयोगोपार्थ विप्र-
 योगरूपेण च प्रकटः, पुनः पूर्वप्रकारसंयोगरूपेण पुनर्विप्रयोगरूपेणेति परम्परया गोपि-
 कामिः मह श्नीडति भगवानिति कृतं प्रिन्तरेण । ननु तथापि नान्तर्गृहगतानामेवविध-
 मम्पूर्णरसरूपमगमत्प्राप्तिरेतासां मुक्त्यनन्तरमेवैतादृशरसलीलाप्राकट्यादिति तत्प्राप्तफलस्य
 मध्यमफलत्वमस्माभिरुच्यते इति चेत्, अत्रोच्यते । सगुणशरीरत्यागोत्तरतत्क्षणप्राप्त-
 गुणानीनदेहेन भगवत्तिकटगतानामन्तर्गृहगतानामपि 'ताभिः समेताभिरुदारचेष्टित'
 इत्यादिलीलामौमगजन्यमदमानलीलाप्राप्त्युत्तरमामयिकान्तर्धानलीलागारम्य 'वामबाहु-
 श्रुतगामकोले'त्यापुक्तयुगलगीतलीलान्तर्मयीलीलानामपि प्राप्तिरेतामामिति श्रीमदाचार्य-
 तत्तनुजरयानां हि सिद्धान्तः । अत एव 'ता दृष्टान्तिरुमायाता' इति फलप्रकरणीय-
 पद्यव्याख्यानसुबोधिन्यां 'यास्तु समाहृताः गमागताम्ना न निवार्यन्ते, याः पुनः सगुणा

अन्यसम्बन्धिन्यस्ताः शब्दश्रवणात् समागता इति शब्देन निवारणीयाः, अन्यशेषतया भजनमयुक्तमिति । करिष्यमाणलीला तु सर्वभावप्रपत्तिसाध्या, अतो निवारणार्थं यत्नमाहेति श्रीमदाचार्यैर्व्याख्यातम् । विवृतं चैतत् तत्तनुजरत्नैः स्वकृतटिप्पण्यां 'यदन्तर्गृहगता अनाकारिता एव नादं श्रुत्वोद्युक्ता इति प्रतिबन्धोभूदिति शङ्कानिरासायाहुः याः पूर्वोक्तास्ता अप्याहूताः, तत्रोपपत्तिमाहुः समागता इति । अन्यथा तथा न स्यादिति भावः । गेहस्य देहसम्बन्धित्वात् तस्य च नष्टत्वे नैतासां गृहाभावात् तत्र गमनं बाधितमिति न निवार्यन्ते' इति । एवं चान्तर्गृहगता न निवार्यन्ते इति स्फुटमेव प्रतीयते, तत्र तन्निवारणं च भगवन्निकटप्राप्तौ सति सम्भवति । भवदभिमतसिद्धान्ते त्वेतासामिदानीं लय इति तन्निवारणप्राप्तेरभावान् श्रीमदाचार्योक्तिस्तत्तनुजरत्नोक्तिश्चासमञ्जसा स्यात् । तस्मादन्तर्गृहगतानां गुणातीतदेहप्राप्त्या भगवन्निकटगमनं सिद्धम्, तदा तन्निवारण-प्रसञ्जनं च सिद्धम् । एवं च तदुत्तरसामयिकी सर्वापि लीलैतासु सिद्धेति न मध्यमफल-त्वमेतत्फलस्य, किन्तूत्तमफलत्वमेवेति व्यर्थ एवैतासां मध्यमफलप्राप्तिरिति सिद्धान्ता-भिमानः केपाच्चिदिति सर्वमवदातम् ।

श्रीवल्लभतत्सुतवरविठ्ठलनाथाङ्घ्रिरेणुलवचलतः ।

जयगोपालः कृतवान् सविवृतिसेवाफलव्याख्याम् ॥ १ ॥

सूच्यस्मिन् ननु निधाय निधाय भूयो

भूयः कृपालुषु महत्सु निवेदयामि ।

यत्किञ्चिदत्र लिखितं मयका भवद्भिः

तत् शुष्टिमार्गपथिकैः परिशोधनीयम् ॥ २ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणकमलैकतानमानसश्रीमन्महाप्रभुश्रीविठ्ठलेश्वर-

कृपाकटाक्षोद्बुद्धिना सुबुद्धिना मठपतिजयगोपालेन

विरचिता सविवृतिसेवाफलटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

मठेशश्रीलक्ष्मणभट्टविरचितसेवाफलविवृतिविवरणसमेतम् ।

—०४९—

विचार्य श्रीमदाचार्यप्रोक्तं सेवाफलाभिधम् ।

ग्रन्थं तद्विवृतिं चापि विवृणोमि यथामति ॥ १ ॥

सौहृद्ययोगावभेदार्थो भक्तिर्भेदकरी हरौ ।

स्नेहासक्तिव्यसनिनी तत्सिद्धौ स्वाङ्गवित्तजा ॥ २ ॥

व्यसनं मानसी सेवा माहात्म्यज्ञानभक्तिः ॥ ३ ॥

अथातः श्रीवल्लभाचार्याः स्वसिद्धान्तमुक्तावल्यां 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'त्यादिना ब्रह्मवादसिद्धान्ततः सत्ये जगति कृष्णस्य सेवाभक्तिं निरूप्य तत्सिद्धौ मुख्यं फलं सपरिकरं निरूपयितुकामाः सेवाफलनिर्णयग्रन्थं सविवरणमाहुः ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवना च प्रागुक्ता त्रिविधा, अत्यन्तरङ्गा अन्तरङ्गा बहिरङ्गा चेति प्रशब्देन सूच्यते, या नित्यश्रीस्वामिन्यन्तरङ्गस्य स्वस्वामिनः पुरुषोत्तमस्य 'प्रतिकृतिरूपस्य' काश्मीर-चन्दनसुगन्धतैलाम्यङ्गलापनपूर्वकशृङ्गारादिज्ञानक्रियारूपा साक्षादङ्गेषु मृदु संस्पृश्य लोकवत् सखेहं क्रियमाणा सैषा प्रथमा । मन्दिरपात्रसम्मार्जनोपलेपनचित्रकरणपूर्वक-सिंहासनादिशय्यास्तरणक्रीडनोपस्करणपीठखण्डाक्षिशृङ्गारादियोजनावादिपयःपाकसामग्री-साधनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या द्वितीया । पुष्पगन्धताम्बूलफलकन्दमूलशकामान्नरस-संशोधनधनवसनभूषणसम्पादनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या बहिरङ्गा तृतीयेति यादृशपदस्यार्थः । सैव श्वतनुवित्तजेति तत्रोक्ता । तत्सिद्धौ 'तत्र प्रेमासक्तिव्यसनात्मना परिणतायां मानसां सत्यां' सेवकस्य यादृक् फलं तदुच्यते । यद्यपि तत्र 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्वैश्व-पोषण'मिति फलमुक्तं तथापि तदवान्तरमेवेति मुख्यं फलमुच्यत इत्यर्थः ।

तदपि त्रिविवमिति सविवरणं निरूपयितुमाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा लभिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

विवरणमत्र सेवायां फलप्रथमलौकिकसामर्थ्यं मायुज्यं सेवोप-
योगिदेहो वा वैकुण्ठादिष्यति । अलौकिकसामर्थ्यं प्रथमायाः फलम् ।

१ शारेति पाठः । २ गेति पाठः ।

सायुज्यं द्वितीयायाः । सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु 'अधिकृतः' तृतीयायाः । तत्रालौकिकस्य भगवत इवालौकिकमेव ज्ञानक्रियाभ्यां सामर्थ्यं जगद्ध्यापारवर्जं यत् तत्तथा । स्वेच्छया देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणैरेव सदा सेवापरैः सहितस्यात्मनो जीवनशक्तत्वं 'श्रुति' कुमारिकाणामिव, तत्परित्यजने च स्वेच्छयाशक्तत्वमित्यैहिकमन्तर्गृहगतानामिव । तान्कादाचित्कीस्वेच्छया 'मुत्र' भगवलोकगमनशक्तत्वमित्यामुष्मिकं ध्रुवादेरिव तत्तथा । 'मृत्योः कृत्वैव मूर्धन्यद्विमारुरोह हरेः पद'मितिवाक्यात् स्पर्शमणिन्यायेन तेषामप्राकृतत्वेन त्यागासम्भवात् भगवदानन्दानुभवसामर्थ्यं यत् तस्यालौकिकसदानेनाद्यो मनोरथः उत्पन्नः प्रमाणानुरोधी प्रमेयैकसाध्यो मनोरथः स्वामिलपितरूपो 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययु'रितिवाक्यात् तद्भजनानन्दानुभवश्च सिध्येत् । एतेन कालकर्मप्रकृत्यनधीनत्वं द्योतितम् । द्वितीयायाः फलं सायुज्यम्, तदपि द्विविधम्, रूढार्थकं यौगिकार्थकं च । तत्रायं ज्ञानमिश्रितानामेकत्वरूपम्, अभेदरूपं भेदात्यन्ताभावरूपमात्मनैक्यमित्यर्थः । 'शुद्ध' भक्तानामपरम्, सह युनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यम्, तद्भक्तानां भेदतस्तद्वत्सखित्वतस्तदानन्दानुभवात्, पूर्वत्र देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि विहायेह स्वात्मनैव केवलेन तदानन्दानुभवः, अपरत्र सहैव तैः सह इति सार्थकतैषामन्यत्र नेति तारतम्यम् । तच्च स्पष्टमेव पार्षदानामसुरावेशिनां ज्ञानयोगिनां चोक्तम् । तृतीयायाः फलं सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु । अप्राकृतभूतभौतिकतृणलतौषधिवृक्षपशुपक्ष्यादिदेहः अधिकारात्मा, तत्र सेवोपयोगी बोध्यः । पूर्वत्रापरोक्षमेवात्र च परोक्षमिति भेदः । वैकुण्ठे मुख्येऽमुख्ये च । आदिपदेन स्वर्गादिषु विष्णोः स्थानेष्वपि तथेति निरूपितम् । वेति चार्थे ज्ञेयः । अत्र फलत्रयेऽपि न कालो नियामकः । काल इत्युपलक्षणम्, कर्मप्रकृत्योरपि न नियामकत्वार्थः । अत एव श्रीभागवते द्वितीये 'न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रदानं,' तृतीये 'न कर्हिचित्समसराः शान्तरूपे' इति, कपिलेनोक्तं च 'नक्ष्यन्ति नो निमिषो लेढि हेति' रित्यादिः ॥

तत्र सेवायां प्रतिबन्धकाभावः कारणमिति ग्रासद्विकं प्रतिबन्धमपि त्याज्यत्वेन निरूपयन्ति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

अत्र बाधकमित्येकवचनेन मिलितानामेव बाधकत्वाद्यस्य विवृण्वन्ति, सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमिति । अत्रोद्वेगः साधारणः स त्याज्य एव । एवमुद्वेगं निरूप्य प्रतिबन्धभोगौ निरूपयन्तोऽनुरोधरूपस्य प्रतिबन्धस्यानिवार्यत्वेन पाञ्चक्रममनपेक्षार्थकमतो भोगं विवृण्वन्ति भोगो द्विविध इति । लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव, अलौकिकस्तु न, तस्य फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां प्रथमे प्रविशतीति प्रथमे फलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रमुखरूपानन्दानुभवभोगे प्रवेशात् ।

एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति प्रतिबन्धोपीति । स च साधारणोऽ-
साधारणश्च । साधारणः सेवासमये लौकिकवैदिककर्मातुरोधरूपस्याज्य एव, स्वाधीन-
त्वात् । असाधारणो भगवत्कृतः, स सद्य एवेति भावः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां
त्याग इत्याशङ्क्याहुः त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । साधनमत्र तज्जनन-
हेतुमूतं यत् तत्परित्याग इत्यर्थः । नन्वावश्यकस्य लोकवेदसिद्धतया अशक्यत्यागत्वात्
कथं त्याग इत्याशङ्क्य तदुपायं विवृण्वन्ति तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । सेवाया
अवसरे त्याज्यः, अनवसरे विधेय इति चातुर्येणेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

प्रमोरेव अकर्तव्यं स्वसेवाकारणमचिकीर्षितं चेत् तदा स्वस्य गतिर्न हीति
निश्चयः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं शोकाभावायेति । वक्ष्यन्ति चाग्रे
तदान्यसेवापि व्यर्थेति भावः । नन्वासुरेष्वेवं न तु दैवे तथेत्याशङ्क्याहुः तदा
आसुरोऽयमिति । एवंविधप्रतिबन्धरूपछिन्नेन स्वस्यासुरत्वमनुमेयमिति भावः । तत्रा-
सुरत्वमागन्तुकं वा साहजिकमिति निर्धारार्थं विवेकः, सांख्यज्ञानमिति केचित् । तेन
शोकाभावमात्रं न तु मोक्षः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तमेव निगमयन्ति ।

वाधंकानां परित्यागो भोगेष्येकं तथा परम् ।

भोगयोरपि पूर्वसमतामाशङ्क्य वैलक्षण्येनाहुः ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विद्यते सदा ॥ ४ ॥

प्रथमे अलौकिकसामर्थ्यं भोगो भजनानन्दानुभवरूपो महान् सदा स्वरू-
पतः साधनतः फलतश्चेत्यर्थः । पाठान्तरे अल्पो भोगः सविघ्नः सप्रतिबन्धः ॥ ४ ॥

सविघ्नोल्पो धानकः स्यादिति ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्वलादेतौ सदा मता ।

अत एवैतादृशि विवृती । भगवत्कृतप्रतिबन्धे अन्यफलचिन्तया शोकः कदाचित्
तस्य स्यादिति तदभावार्थं चिन्ता न कार्येत्याशयेनाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

भगवत्कृतप्रतिबन्धे । तत्र हेतुः । स्वस्य संसारनिश्चयादिनि । संसारोऽहंमम-
तया जन्मकर्मप्रवाहमागम्यरूपः, तस्य निर्धारणादित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं प्रतिबन्धं विचार्य उद्देगरूपप्रथमं प्रतिबन्धेन फलभावे भगवतो दातृत्वाभावं
हेतुर्न निरूपयन्ति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अत्र आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आद्येन वा प्रतिबन्धेन फलाभाव इत्यर्थः । नन्विति विरोधोक्तौ । आद्ये उद्वेगरूपप्रतिबन्धे, भगवतः सर्वसमर्थस्यापि सेवाया अमानसीत्वेन अनाधिदैविकीत्वे तत्प्रयुक्तः प्रभोः फलदातृत्वाभाव इत्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति तदा सेवा नाधिदैविकीत्यादि । तृतीये लौकिकभोगे गृहमेव बाधकम् । गृहमत्र पत्न्यादिकं विष्णुवह्निमुखमेव त्याज्यम् । अत एवोक्तमाचार्यैर्निबन्धे 'गृहं सर्वात्मना त्याज्य'मित्यादि ।

एवं फलत्रयं प्रतिबन्धकत्रयं च प्रासङ्गिकं निरूप्य एतद्विचारमावश्यकत्वेन वक्तुमुपसंहरन्ति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

(इयं दातृता हरेः यद्वा भक्तिः मदुक्तिर्वा) । सेवा पूर्वोक्ता तत्रयी वा विचिन्त्येत्यर्थः । एतदतिरिक्तं सर्वं मनोभ्रमः । भक्तिमार्गे त्रिविधसेवाया एव पूर्वोक्तं फलत्रयं नान्यत्, प्रतिबन्धकं चोद्वेगादिकमेव न प्रापादिकं । 'स्वपादमूलं भजतः प्रिय-स्ये'ति भागवतवाक्यादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु भगवदीयैर्नेयं भाव्येत्युच्यतां किन्त्वन्यैरेवेत्याशङ्क्याहुः तदीयैरपि तदित्यादि ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

कलौ देशादीनामसाधकत्वात् तथा । पुष्टौ स्थितः प्रमुस्तु नैव विलम्बयेत् । मध्यस्थैरेवेह तथेति भावः ।

एतदेव निमित्तमन्यत्राप्युपदिशन्ति ।

शुणक्षोभोपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

एतद्भावनेन मनसो भगवत्तत्त्वपरतायां शुणक्षोभोपि न भवितेति भावः । अत्र स्वसंमतिरेव मानमाहुः इति मे मतिरिति ॥ ७ ॥

नन्वत्र काचित् कुतर्ककल्पना उत्पद्येत तदा कथं विचारणीयेत्याशङ्क्यामाहुः ।

कुत्सृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

साधार्थः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीशाचार्यवर्यमतमार्गानुवर्तिना ।

सेवाफलं सविवृति विवृतं च यथामति ॥ १ ॥

इतिमठेशश्रीनाथभट्टात्मजगोपीनाथसुतलक्ष्मणभट्टविरचितं
सेवाफलविवृतिविवरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवरणटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीमदाचार्यचरणान् सेवारसफलप्रदान् ।

नमामि तद्रजोलेशलवस्पर्शसमीहया ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यचरणैस्त्रिधा सेवा फलत्रयम् ।

निर्णीतं तत्र मे बोधस्तथाहि कृपयोच्यते ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेत्यस्य विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । अयं भावः । भक्तिमार्गे पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन जीवेषु भगवदङ्गीकारस्त्रिधा । तत्रापि पुष्टिमार्गफलार्थं यद्वरणं तत्पुष्टौ मर्यादायामेव, न तु प्रवाहमार्गेपीति विवरणे स्फुटीकरिष्यत इति । तेषां साधनरूपा सेवापि त्रिधा प्रोक्ता । अतस्तादृशतत्प्रकारकसेवासिद्धौ फलमुच्यते । तत्किमित्याः काङ्क्षायामुक्तमलौकिकसामर्थ्यमित्यादि । तत्र पुष्टिमार्गाङ्गीकृतस्य साधनदशाया-
माचार्योक्तप्रकारेण सेवाकरणे मानसीतत्सिद्धौ फलं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपं भवेदिति । तत्सेदमेव अलौकिकसामर्थ्यं यदाधुनिकजीवस्य तादृशपूर्णलौकिकैश्वर्यवीर्यादिगुण-
यता समं साम्येन रतिः रसोद्बोधश्च भवतीति तथोक्तं विवरणे, न हि साधारणस्य तादृशेन मदता सममेतत् कर्तुं शक्यम्, रसाभासहेतुत्वात् ।

ननु पूर्वं मानससेवायाः सिद्धिः कथं तत्राहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

‘मानसी सा परा मते’त्युक्त्या सा सेवा स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपेत्यलौकिकस्य प्रभो-
दाने परमकाष्ठापन्नस्वरूपसम्बन्धामिलापरूपभावदाने सः आद्यः पुष्टिफलरूपः सर्वो-
त्कृष्टो मनोरथः सिध्येत् । मनोरथपदेन प्रेमासक्तिव्यसनसंकल्पादिरूपः सन् सिद्धिं
प्राप्नोति, फलमस्मृषो भवतीत्यर्थः । अत एव मनोरथपदमुक्तम् । इयमेव मानसीतत्सिद्धिः ।
तदुक्तं ‘चेतस्तत्प्रवर्णं मे’ति । यद्यपि मानससेवासिद्धौ तनुजा पित्तजा च द्वे अङ्गे,
तथापि मुख्यमङ्गं दानम्, यतस्तत्करणेपि यदा दानं भवति, तदैव तादृशी सा भवति,
अन्यथा मर्यादामार्गीयमक्तानामपि निरन्तरं तत्करणे पुष्टिरूपायां तस्यां को विशेष इति

१ यद्यप्येतादृशरूपं नाम न तापते तथापि अयमोपायमदृष्टतदुपन्यासादस्य प्राचीनत्वं निर्णीयते ।

तद्भावोदये नैव सा भवेदित्यर्थः । तेन तत्करणेपि दानेनैव तादृशभावः सिध्येन्नान्यथेति ज्ञेयम्, परन्तु तत्कृतिस्तु सर्वदा कर्तव्या, अकरणे भावः क उद्धवेद्, विषयाभावाद्, अत एवाङ्गभूते ते उक्ते ॥ १ ॥

ततः किमित्यत आहुः फलमिति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

तादृशप्रचुरभावे सति फलं स्वरूपसम्बन्धरूपम्, अधिकारः अलौकिकदेहवयो-
गुणादिकं भवेत्, तत्राहुः न काल इति । अत्र कालः वयोवस्थादिसमयरूपः
नियामको न, भगवदिच्छयैव सर्व लीलोपयोगि तदैव भवेत्, न कालापेक्षा । तादृशं
प्रति भगवतोपि विलम्बासहिष्णुत्वात् ।

एवं पुष्टिफलं निरूप्य मर्यादाफलं निरूपयन्ति । तथा हि, मर्यादामार्गाङ्गीकृतस्य
माहात्म्यज्ञानपूर्वकसेवाकरणे भगवति माहात्म्यभावसहितलेहेन तदात्मतया सायुज्यं
साक्षात्पुरुषोत्तमस्वरूपे भवेन्न त्वक्षरे । तत्र तदालौकिकदानेच्छाऽभावात् स्वरूपसम्बन्धा-
त्मकं फलं न भवेदित्यर्थः । यदा पुनः भगवान् कदाचिद् दातुमिच्छति तदा स्वस्वरू-
पात् पृथक्कृत्य तादृशं प्रचुरभावदानं कृत्वा फलं प्रयच्छति, यतोस्मिन्मार्गेपि दातृत्वाभि-
प्रायेणैव वरणकार्यत्वात् । एवं भक्तिहंसे स्फुटीकृतं श्रीमत्प्रमुचरणैर्भक्तिमार्गीयभक्तकृते-
त्यारभ्य, अत्रापवर्गवर्त्मनीत्यन्तम् ।

प्रवाहभक्तिमार्गलक्षणकथनेन व्यापिवैकुण्ठस्य लोकत्वेनाक्षरात्मकत्वादक्षरमुक्तिरेव
फले, न तु पुरुषोत्तमसायुज्यम् । अक्षरमुक्तौ तु आद्यफलदानेच्छाऽभावात्तदर्थं वरणमेव
नास्तीति नाद्यफलसम्भावनेति मर्यादातो हीनत्वमुक्तम् । पुरुषोत्तमसायुज्ये तत्सम्भावना
वर्तत इति प्रवाहभक्तिमार्गसेवाफलादुत्कृष्टत्वम् । यत एतत्फलदानेच्छया यद्वरणं तन्मार्ग-
द्वये एव, न तु प्रवाहमार्गे, तदप्युक्तं भक्तिहंसे 'विवरणे चास्ति प्रकारद्वय'मिति ।

एवं सेवास्वरूपं साधनफलसहितं मार्गत्रयेपि निरूपितमिदानीं तादृशसेवासिद्धौ
प्रतिबन्धकत्रयं निरूपयन्ति उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो चेति ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

श्लोकविवरणे सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमित्यादि । एतन्नित्यनिवारणे त्रयाणां
साधनपरित्याग इति विवरणे विवृतम् । ततोद्वेगसाधनं लौकिकशोकदुःखादिकम् ।
तस्य भगवदिच्छाधीनत्व ज्ञात्वा तत्त्यागेन तस्यापि त्यागो भवत्येवेति । 'चित्तोद्वेग'मित्यु-
क्त्वादनं न विशेषतो विवृतम् । तथा अपरः प्रतिबन्धः । स च द्विविधः ।
साधारणो भगवत्कृतश्च । साधारणो बुद्ध्या त्याज्यः । बुद्धिस्तु यस्मिन्कृते सेवा-
प्रतिबन्धोऽभूद्येत् स न कर्तव्य इति विचाररूपबुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतमग्रे वदिष्यन्ति ।
लौकिकभोगस्तु विषयरूपत्वात् बाधक इति तत्साधनवस्तुमात्रत्यागादेव तत्त्याग इति
तदेव त्याज्यमित्यर्थः । एवं तत्रयं त्याज्यमित्युक्तम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथापरम् ।

एतद्व्याणां साधनपरित्यागेनैव बाधकानां परित्यागो भवतीति शेषः । ननु सेवायां वस्तुमात्रोपयोगात्तत्त्यागे कथं तन्निर्वाह इत्याशङ्कयामाहुः भोग इति । तत्रापि भोगे एकं लौकिकं त्यजेदपरं नेति शेषः । यतस्तेषां स्वार्थमुपयोगे लौकिकत्वम्, भगवदर्थमुपयोगे अलौकिकत्वम्, अतः स्वार्थं ते त्याज्याः, भगवदर्थमुपयोज्या इति भावः ।

तदनन्तरमबाधकत्वमाहुः निःप्रत्यूहमिति ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ३ ॥

निःप्रत्यूहमिति प्रतिबन्धरहितं प्रत्युत सावकम् ॥ ३ ॥

एव बाधकानां परित्यागे निर्भिन्नसेवासम्भवे तस्यैव भोगस्य प्रतिबन्धत्यागे च हेतुं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे हेतुं निरूपयन्ति अकर्तव्यं भगवत् इति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अस्य निवरणे भगवत्कृतश्चेत्यादि विवेक इत्यन्तम् । अस्यापमर्थः । यदि भगवतः तत्फलदानं न कर्तव्यं भवेत् तदा तादृशसेवायां सर्वथा सर्वप्रकारेणापि गतिर्न भवति । तत्र यथा तथा प्रतिबन्धकमेव भवेत्, न तु निर्वाहः । ननु स्वमार्गीयसेवायां तस्य भगवान् प्रतिबन्धं करोतु, परन्तु अन्यमार्गीयसेवायां न करिष्यतीति चेत्, तत्रोक्तं निवरणे तदा अन्यसेवापि कृता व्यर्थेति । प्रवाहादिमार्गेषु कृतापि व्यर्था । यतः सकलमार्गेषु फलदाता भगवानेव । तस्य त्वकर्तव्यमेवेतीति तथा । यदा यत्ने कृतेपि प्रतिबन्धकं भवेत् तदा यथा तत्त्वनिर्धारो भवेत् तथा कर्तव्यम् । तत्त्वनिर्धारः कथमित्याकाङ्क्षायां निवरणे विवृतम् । आसुरोद्यं जीव इति । एव तस्य विवेकेन ज्ञानस्थितिरूपमेव साधनं मतम्, यतः पूर्वमासुर एव जीवः । यथासुरदेह-युक्तम्लेच्छादिषु कस्यचिद्देवजीवत्यात् भगवत्परता दृश्यते, तथासुरजीवस्यापि कदाचिद्देव-वशाद्भगवत्कृतसत्त्वेन सेवायां प्रवृत्तिर्भवति, परन्तु आसुरे भगवतो दातृत्वाभावात्तत्र प्रतिबन्धकमेव जायते । यतस्तेषामन्यदेव फलम् । तदे'वासुरी योनिमापन्ना' इत्यादिनोक्तम् । तथापि भगवद्भक्तसङ्गानुमायात् ज्ञानमार्गेषु स्थितिरुक्ता ॥ ४ ॥

तेनापि चेत् स्थितिर्न भवेत्तदा तत्पूज्यफलनिपयिणी चिन्तापि सर्वथा त्याज्या त्याहुः द्वितीय इति ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

निवरणे ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थं द्वितीय इति । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिति । स्यस्य पूर्वोक्तममारूपस्य फलस्यैव निश्चयात् सा न कार्या, पुनस्तदाशौच्येद् एतानि मर्येत्युक्तम् ॥ ५ ॥

१ यन्निर्भिन्नोपयोगी निवरणवृत्तिर्निवृत्तः, अथवा निवरणमात्रमुत्तिष्ठति इति प्रतिपादितम् ।

ननु यथा द्वितीयप्रतिबन्धे पूर्वोक्तप्रकारेण आसुरजीवस्य सर्वथा फलविपयिणी चिन्ता त्याज्या, तथा साधारणप्रतिबन्धेपि सा त्याज्या, अन्यथा सा कथं भवेदित्याशङ्कानिरासायाहुः न त्वाद्य इति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आद्ये साधारणप्रतिबन्धे दातृता भगवतो नास्तीति न किन्तु वर्तते, परन्तु फलस्य कियञ्चन्मानन्तरभावित्वात् तद् भवति । तदपि प्रतिबन्धकं साधारणं निवारयितुं शक्यम् । तेन भगवत्कृत एव तस्मिन् दातृत्वाभावो, न साधारण इति ज्ञेयम् । अतो यस्य आद्यफलदानार्थं मर्यादयाङ्गीकारः तस्य तथैव सेवाकरणे साधारणप्रतिबन्धश्चेद् भवेत्, तदा तन्निवारणेन सेवानिर्वाहात् पूर्वं सायुज्यफलं तदनन्तरं तत्फलं भविष्यतीति सा चिन्ता न त्याज्येति भावः । यस्य पुष्टौ अङ्गीकारस्तस्य तन्निवारणेन तादृशतत्सिद्धौ तत्फलं भवेदिति सा तथेत्यर्थः । एवं सति प्रवाहमार्गसेवायामपि सेवायाः साधनदृश्यमानत्वात् साधारणप्रतिबन्धे दातृत्वं भविष्यतीति शङ्कानिरासाय आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आद्यफलस्याभावो यत्रैतादृशे प्रवाहमार्गे तदर्थमङ्गीकार एव नास्तीति नाद्यफलसम्भावनापीति न दातृत्वम् । सा सेवापि नाधिदैविकी, तत्र पूज्यस्वरूपेपि नाधिदैविकत्वम्, किन्तु विभूतिरूपत्वमिति महद्वैलक्षण्यात् कुतः साम्यमिति ज्ञेयम् ।

एवं साधारणप्रतिबन्धस्य व्यवस्थामुक्त्वा प्रथमपृष्ठौ सर्वथा लौकिकभोगत्यागासम्भवात्, तत्रापि भगवतो दातृत्वाभावमाशङ्क्य तन्निवारणाय तद्व्यवस्थामाहुः, तृतीय इति । तृतीये लौकिकभोगेपि दातृता नेति न, यत् एतन्मार्गे द्वये तादृश एवाङ्गीकारः, किन्तु तत्र मूलभूतं साधनं यद्गृहं तद्बाधकमिति तत् त्याज्यमिति शेषः । तत्यागे सर्वथा भोगाभावात् प्रतिबन्धकाभावेन तादृशभगवद्भक्तसङ्गेन सेवानिर्वाहात् तत्फलमपि भवेदिति भावः । एतदेव विवरणे विवृतं भोगाभावस्तदैवेति ।

अत्र कश्चित्पूर्वपक्षी शङ्कते । तथा हि । स्वमार्गीयपरित्यागस्तु प्रेमासक्तिव्यसनात्मक-भक्तौ सत्यां कर्तव्यो, न तु साधनभक्तौ । तदुक्तं सन्न्यासनिर्णये 'सन्न्यासवरणं भक्तौ' 'अतोत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावह' इति च । तत्र करणे विपरीतफलमपि भवेदित्यपि । प्रकृते तु तत्पूर्वमेव भोगाभावार्थं सेवानिर्वाहार्थं च त्याग उच्यते इति कथमेकवाक्यतायां विरोध इव प्रतिभाति ?

तत्रोच्यते । प्रथमं स्वमार्गीयभक्तिसिद्धौ मुख्यं कारणं सेवा । सा सेवा 'गृहे स्थित्वा अव्यावृत्त्या गृहव्यावृत्त्यभावे न, प्रत्युत पुत्रकलत्रादीनां भगवदर्थमुपयोगेन स्वधर्मतः करणे सिध्येत्, तच्चेदनुकूलं भवेत्, नो चेत् भजनप्रतिबन्धकत्वेन सर्वात्मना तस्य त्याग एवोचितः । अन्यथा तत्पक्षेन पुत्रकलत्राद्युपभोगे स्वस्य भजनासम्भवे शरणगतिर्भज्येत, तदा सेवाभावे प्रेमासक्तिव्यसनात्मिका भक्तिरपि न भवेत्, तदभावे तन्मार्गीयपरित्यागेपि न, तदभावे फलाभाव एव च स्यादिति मार्ग एवोच्छिद्येत इति । तद्भोगाभाव-

सिद्ध्यर्थं तथा तत्सेवासिद्ध्यर्थं च कथनम्, तदनुकूलतद्ग्रहणाभिप्रायेणैवेति, न तत्राश्रम-
स्वीकारः, सेवाभावानुपपत्तेः, साधनमक्तौ निषेधाच्च । एतदेवोक्तं तत्त्वार्थदीपेपि 'प्रति-
कूले गृहं त्वजे'दित्यनुकूलतत्यागाभावामिप्रायेणान्ते प्रेम्णि जाते अङ्गेपि यत्किञ्चित्
भोगस्यापि बन्धकत्वात् तेनैव तन्नाशे सति ततो यथा साधारणप्रतिबन्धनिवारणेन सेवा-
करणं तद्वानं च, तथा लौकिकभोगत्यागेनापि निर्विघ्नसेवाकरणे सति तत्फलं भवेदिति
ज्ञेयम् । तत्र पुष्टिमर्यादायां भगवति लीलामाहात्म्यगुणादिभावेनैव प्रेम भवेत्, न पुष्टि-
रीत्येति तादृशस्य तादृशप्रेम्णा क्रमेण सर्वविषयत्यागे, ततो तत्तभावेन तदात्मकतया
श्रीकृष्णे सायुज्यं भवेत्, ततो यदा दानेच्छा तदा स्वरूपात् पृथक्कृत्य तद्भावदाने तत्-
त्फलानुभवं कारयिष्यतीति मर्यादाङ्गीकारे आद्यफलदानप्रकार उक्तः । तदुक्तं तत्त्वार्थदीपे
'सर्वत्यागेऽन्यभावे कृष्णमात्रैकमानसे सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फल'मिति-
सायुज्यानन्तरं ध्रुवं फलं तदेवेतिभावार्थः । यस्य शुद्धपुष्टावंगीकारस्तस्य तदारभ्यैव पूर्वोक्त-
भोगादिप्रतिकूलगृहत्यागेनानुकूलगृहे स्थित्वा सेवाकरणे भावात्मिकैव प्रवृत्तिर्भवेत्, ततो
यदा प्रेमासक्तिव्यसनानि भावात्मकतया पुष्टानि भवेयुः, तदा तत्र स्थितौ यत्किञ्चिद्भोग-
सम्बन्धेनापि भावनाश इति तदभावेन तद्विगाढमात्रपोषादिना पूर्णविरहानुभवार्थं सन्यास-
निर्णयोक्तप्रकारेण परित्यागः सन्यासः आवश्यक उक्तः । अन्यथा क्षणमात्र भावान्तरसम्बन्धे
भावशैथिल्याद् निरहानुभवभावात् फलमात्र इति । ततस्तत्पूर्णानुभवे दशभावस्थया प्रति-
बन्धरुदेहनिवृत्तौ अलौकिकनव्यास्या तत्फलानुभवो भवतीति पुष्टिमार्गाङ्गीकारे फलदान-
प्रकार उक्तः । अत एव मर्यादायां 'मदर्थेऽर्घ्यपरित्याग' इत्यादिना भोगाभावात् भगवत्प्राप्त्यर्थं
च सर्वममर्पणरूप एव त्याग उक्तः, न तु सन्यासप्रकारः । यतः संन्यासे तस्य पुष्टभावा-
दतोपि तादृशैरेव सम्भोगो भवतीत्युक्तनाथकत्वात् । अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय
इति निषेधोप्युक्तमिद्ध एव । अग्रेपि त्वयोपमुक्तेपि विरोधो भवतीति । संन्यासस्तु तादृश-
भक्तोपेवेत्युक्तम्, 'सन्यासवरणं भक्ता'मिति मार्गद्वयभेदेन परित्यागस्य भिन्नत्वाच्च कोपि
विरोध इति ज्ञापितम् ।

एव मार्गत्रयमेवाफलभेदं त्यागभेदं च निरूप्योपसंहरन्ति अवश्येयमिति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

इयं पूर्वोक्ता त्यागपूर्वनिरूपिका बहुक्तिः अवश्यया भाव्या, सर्वथा सदा,
'भाव्या' कर्तव्या । अथवा अवश्यया यद्यपि स्वयमेव कर्तुं न शक्यापि तथापि
'भाव्या', माययितुं मनसि चिन्तयितुं योग्या । तत् एव सर्वं मयिष्यतीति सर्वथा
कर्तव्यमुक्तम् । आनन्द्यकरणे हेतुः एतदन्यत् सर्वं मनोभ्रम एव न तु फलम् ।
मदुक्तप्रमाणनिरुक्तिरूपे गयोन्वृष्टफलाभावो न, प्रत्युत मनसो भ्रम एवेत्यर्थः ।

ननु कथं भ्रमः ? सर्वमन्यन् क्रियते तदाहुः नदीयैरपीति ।

नदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टं नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

तदीयैः पुष्टिमार्गातिरिक्तजीवैः भ्रमसम्बन्धिभिरपि कार्यं तदेव, सर्वत्यागपूर्वकं मदुक्तरीत्यैव भजनं कार्यम् । न क्रियते चेत् तदा अज्ञानाद्भ्रम एव, न तु फलम् । यदि तदीयैरपि तदेव कार्यं तदा यः पुष्टौ स्थितः कोपि मदुक्तप्रकारसेवाकरणजनितप्रेमासक्ति-
व्यसनदिभाववान् स तु विशेषतः क्षणमात्रमपि न विलम्बयेत्, मदुक्तकरणे विलम्बं न कुर्यात् । यदि विलम्बयेत् तदा पुष्टिभावान्तरत्यागाभावे विजातीयसङ्गेन भावशैथिल्यात् फलाभाव एव भवेदित्यर्थः । यतस्तद्व्यस्य स्वरूपव्यतिरिक्तवस्तुमात्रस्मरणस्यापि फलप्रतिबन्धकत्वम् । तदेवाहुः गुणक्षोभेपीति । अयं भावः । तादृशपुष्टिमार्गीयस्य व्यसनानन्तरं विरहानुभवार्थं त्यागे कृते स्वरूपसद्भामिलाषायाः प्राचुर्याद्विगाढभावेन देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणानि स्वरूपात्मकान्येव भवन्ति, यतः विकलत्वास्वास्थ्यादिकं निरन्तरं भवति तदा तादृशदशायां मध्ये कदाचित्तस्य भगवल्लीलागुणादिस्फूर्तिर्न भवेत्, तदा मनःस्वास्थ्येन भावशैथिल्यात् स्वरूपान्तरायो भवेदित्येव गुणक्षोभः गुणैः कृत्वा मनःस्वास्थ्यरूपोऽविकारस्तस्मिन्नपि एतदेव द्रष्टव्यम्, फले प्रतिबन्धकमेव, द्रष्टव्यमिति-
पदं प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनोक्तम् । एतेन लीलागुणस्मरणस्य बाधकत्वं कथं वक्तुमुचित-
मित्याशङ्का निरस्ता । एतदेव सन्न्यासनिर्णये 'ज्ञानं गुणाश्चे'ति बाधकत्वमुक्तम् । एवं सति यत्र स्वरूपगुणस्मरणेपि फलाभावः, तत्र गृहादीनां प्रतिबन्धकत्वेन त्यागविलम्बे फलाभाव इति किं वाच्यमिति भावः । अत एव सर्वथा भोगाभावस्त्याग एवेत्याशयेन विवृतावुक्तं भोगाभावस्तदेवेति । अत्र प्रमाणं मे मतिरिति । स्वस्यैव तादृक्प्रकारकानुभवात् स्वमतिरेवोक्ता । यदि मन्मतिप्रमाणत्वेन य एवं करिष्यति तर्हि तस्य सर्वं सुष्टेव भविष्य-
तीति भावः । अकरणे बाधकमाहुः कुसृष्टिरिति । अत्र एतत्प्रकारकसेवाफलनिरूपण-
रूपमदुक्तौ कथं किमित्यादिरूपा कुसृष्टिश्चेदुत्पद्येत वै निश्चयेन स भ्रम एवेति सा न कार्येत्यर्थः । करणे सर्वस्वहानिरेवेति निश्चयः ॥ ७॥ ॥

एतद्विवृतेरर्थो यद्यपि विवृतो महचरणैः ।

तदपि तदेव हि गूढं दृष्ट्वा भावः स्फुटीकृतः कृपया ॥ १ ॥

सोपि तथेतरेषा वा नो जाने सद्भिरीक्षणीयस्तत् ।

कृपया च मार्जनीयस्तेन ततोहं विभूषणीयश्च ॥ २ ॥

श्रीमदाचार्यचरणे सरोजे मानसे मम । तिष्ठतां प्रिकचे नित्यं तत्प्रभावोत्र भानुना ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यकृतसेवाफलनिरूपणविवृतौ टिप्पणी समाप्ता ॥

परिशिष्टम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	पाठः	पाठान्तरम् ।
५	३९	सद्विषयकः	सिद्धिविषयकः
६	८	दर्शनसेवायाम्	दर्शने सेवायाम्
६	२२	अलौकिकसाधन	अलौकिकभोगसाधन
७	५	द्विविध इत्यनन्तरम्, लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्याज्य	एव । प्रतिबन्धो द्विविधो ।
८	२५	द्रवादस्य	द्रवश्चा
१९	३	प्रयत्नसम्भवेन ।	प्रयत्नासम्भवेन ।
२२	१९	तदवैयर्थ्य-	तद्वैयर्थ्य-

श्रीवल्लभगोस्वामिनां टीकाया मुद्रणानन्तरं प्रमुद्रययास्मामिस्तेषां टीकायाः द्वितीया प्रतिः प्राप्ता । सा टीका श्रीवल्लभगोस्वामिभिः पुनर्लिखिता, इति प्रतिभाति । तन्मध्ये तैः प्रथमटीकापेक्षया केषु केषु स्थलेषु किञ्चिदधिकं लिखितम्, तदत्र वाचकानां जिज्ञासा-तृप्त्यर्थं ग्रन्थरक्षणार्थं चावतार्यते ।

पृष्ठ २३, पङ्क्ति १२, सर्वाभोग्यसुधानन्तरमिदमधिकं वाचनीयम्—‘फलरूपापीर्यं भगवता साधनतामापादितेति वेषुगीते निरूपितमतोऽलौकिकत्वम् ।’

पृष्ठ २३, पङ्क्ति २४, सेवोपयोगिदेहो—इत्यस्यानन्तरं ‘इति यस्य देहस्य सेवायामेवोपयोगः, अन्यदावयवा अप्रकटा एव स इत्यर्थः । यत्र स्वरूपानन्ददानम्, तत्र फलत्रयमपि, यत्र धर्ममूतानन्ददानम्, स्वयमप्रधानीभूय, तत्र फलद्वयम्, यत्र स्वप्राधान्येन धर्ममूतानन्ददानम्, तत्र सेवोपयोगिदेहमात्रदानमिति ज्ञेयम्’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २३, पङ्क्ति २७, लभन्ते—इत्यस्यानन्तरं ‘इमान्येव फलरूपात्मनिवेदनसख्य-दास्यानि ज्ञेयानि’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ३, भोगः—इत्यस्यानन्तरं ‘भगवदुपयोगिवस्तुपरतायाः प्रति-बन्धकन्यामात्रादत्र यक्ष्मुजाक्षेतिश्लोकव्याख्यातः सर्वथा भगवन्तमप्रपन्नः अन्यपदार्थो ज्ञेयः । अप्रपन्नो ननुगतो भगवदनुपयोगीति यावत् । नवरत्ने चित्तोद्वेगमित्यस्यामासे चित्तस्य पुत्रादिपरता उद्वेगपदार्थो निरूपितः । अन्यपरतेनियानत् । तद्व्यायेन प्रथमपीदं ज्ञेयम् ।’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ५, मूलार्थः—इत्यस्यानन्तरं ‘तत्र द्वयं साक्षात्तद्वाचकं प्रतिबन्ध-रूपम्, एकं च तदायाम् साधनस्य पापेन पापकमिति भेदो ज्ञेयः । सामर्थ्यस्य पापकयनेन नामप्योत्पत्तेः पूर्वमेतत्सम्भवे सामर्थ्यं नोत्पद्येतेति सिद्धमेवेति भावः । नवरत्ने

तथानिरूपणान्निवेदनपदार्थनाशाभावेपि तद्वाधस्तु स्यादिति तुशब्दः । तेन जन्मान्तर-
व्यवधानं भवतीति निबन्धे निरूपितमिति भावः । सामर्थ्यवाधश्च तद्धेतुभूताभ्यासवाधेन
सेवानभ्यस्ता भवतीत्यर्थः ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ७, लौकिकभोगानाम्—इत्यस्यानन्तरं 'वाधकत्वात्तत्साधनपरि-
त्यागः कर्तव्यः । मनोदेहेन्द्रियाणि च भगवदसम्बन्धिषु न प्रवर्तनीयानि । तथा सति तेषां
तत्परता भवति 'विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषजत' इति वाक्यादिति भावः । साधन-
परित्यागं विवृण्वतो' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति १२, भोगः—इत्यस्यानन्तरं 'लौकिकस्त्याज्य इति । सिद्धान्त-
रहस्योक्तप्रकारेण यथासम्भवं भगवदुपयोगं सम्पाद्य भोगः कर्तव्य इत्यर्थः । प्रतिबन्ध
इति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्चेद्दृढय निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । एव जाते
ततः कार्यान्तरवशाज्जाता तनोरन्यपरता साधारणः प्रतिबन्धः । क्रियमाणेपि श्रवणकीर्त-
नादौ हरिश्चेन्न निविशेतदाभ्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगव-
त्कृतप्रतिबन्धः ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति १३, विभावनीयेत्यर्थः—इत्यस्यानन्तरं 'बुद्धिर्वा तत्र न स्थाप-
नीया । यत्नकरणेपि तदनुचिन्तनं न कर्तव्यमित्यर्थः । अलौकिकभोगो न त्याज्य इत्या-
शयेनाहुः अलौकिकेति ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति २०, प्रतिबन्धः—इत्यस्यानन्तरं 'ध्रुवस्य गता भक्तिः कुबरेण
सिद्धेति चतुर्थस्कन्धे निरूपितं तथात्राप्याशङ्क्य नेत्याहुः तदेति' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति २२, बोध्यम्—इत्यस्यानन्तरं 'ननु दुरदृष्टनाशनार्थं कात्यायनी-
पूजेति कात्यायनीपदनिरुक्तौ सुबोधिण्या निरूपितम्, दुरदृष्टस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धत्व-
नैव निरूपितम् । यदि भगवदिच्छयैवेति । स्वेच्छामप्येतदनुगुणं करिष्यतीति च ।
तथा च कथमन्यसेवानैयर्थ्यमित्यत आहुरयमिति । लीलास्थेषु रसविशेषानुभवार्थं भगवता
प्रतिबन्धः सम्पाद्यते न त्वासुरत्वं तेषु । आधुनिकोय त्वासुर एव भगवता प्रतिबन्धयुक्तः
क्रियते, तदा तु फलाभायनिश्चयात् साधननैयर्थ्यमिति भावः ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २५, पङ्क्ति १७, वाधकत्वाभावात्—इत्यस्यानन्तरं 'नियमानमप्यदृष्टं तस्य
दुर्वलम् । अत एव प्रारब्धभोजनार्थं प्रमुग्धेद्विलम्बत इत्युक्तम् । लोकेनेदस्वास्थ्यं हरिर्न
करिष्यतीति चोक्तम् ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ	३२	पङ्क्ति	११	दृढाद्	हठात्
"	३२	"	२८	सा	स
"	९५	"	२१	निवरणे	वरणे

Editors' Note.

Sevaphala is the last and the most important of the famous Sixteen small Sacred Books of Shri Vallabhacharya. It clearly states the three sorts of realisations, according to one's 'adhikara,' viz., (1) spiritual power, which, going beyond the world, obtains a vision of God, and enjoys indescribable bliss with Him, or (2) Sayujya with Purushottama or the last (3) a body fit for service of God in Vaikuntha, Gokula etc. A detailed description of all these, and also of hindrances in their way will be found in the Sanskrit introduction and the commentaries.

It gives us very much pleasure to note that we have been able to collect all the rare commentaries yet known on this important work,—we hope the last one is of Shri Vrajanathaji, and to publish them all together. Moreover, we have secured several copies of many commentaries, and it gives us great satisfaction to find that our printed texts have become much better than the oldest manuscripts in our possession, on account of comparisons with and necessary corrections from other manuscripts of the same texts. Elsewhere we have noted various extra passages which we found in some Mss., after the text was printed; we have noted only those readings which gave quite different meanings and we have refrained from adding unnecessary 'other' readings.

We sincerely thank all who have kindly supplied us with those extremely rare Mss. The first among these is Pandit Gattulalaji's Library from which we got a large collection and we are highly obliged to Sheth Tribhuvandas Varjivandas and Mr. Kashidas Dalal who allowed us the use of the same. Next Dr. S. K. Belvalkar M. A., Ph. D. favoured us with a loan of several Mss., including the extremely rare one of Jayagopala Bhatta from the Govt. collection in the Deccan College. Shri Vallabhalalji and his Shastri Madhavji also supplied us with several Mss. Mr. Utsavlal Sankalchand also gave us one rare commentary and Mr. Tansukhram Suryaram also gave us some Mss. Mr. Lallubhai Chhaganlal gave us the use of his block of the photograph of Shrimad-acharyaji. To all these, we offer our heartfelt thanks. H. H. Shri Jivanlalji Maharaja of Porebunder has put us under a deep debt of gratitude by supplying us with the necessary zeal and funds, without which this work could not have been published. We are also indebted to the manager of the N. S. Press for printing this work within eight weeks. With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love, at the Lotus Feet of Lord Krishna.

DOMRAY
12th December 1916. }

M. T. Telivala.
D. V. Sankalia.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-Sagar
Press, 23, Kolbhat Lane Bombay.

Published by Malchandra Tulsidas Telivala B A., LL B.,
Vakil, High Court, C P Tank Road, Girgaon Bombay.

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतः

संन्यासनिर्णयः ।

अष्टविवरणसमेतः ।

गुर्जरानुवादसहितश्च ।

	पृष्ठ.		पृष्ठ.
१ श्रीमद्रोकुलनाथानाम् ...	१	५ श्रीगोपेश्वरानाम् ...	४१
२ श्रीमद्रघुनाथानाम् ...	१४	६ श्रीपुरोत्तमानाम् ...	५४
३ श्रीगोकुलोत्सवानाम् ...	२२	७ काकाश्रीवल्लभानाम् ...	७२
४ चाचाश्रीगोपेश्वरानाम् ...	२९	८ चाचाश्रीगोपेश्वरानाम् ...	८१

श्रीदामपुरीस्वामीश्रीमद्रोकुलनाथश्रीवल्लभात्मजश्रीजीवनलालचरणसम्पूर्णसाहाय्येन
अगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला बी.ए., एल्.एल्.बी., वकील
हाइ कोर्ट, मुरतिस्व धैर्यलाल प्रजदास सांकलीया, बी.ए.,
एल्.एल्. बी., वकील हाइ कोर्ट, इलेताभ्यां संशोध्य
मुम्बापुर्या 'निर्णयसागर' मुद्रणालये
मुद्रयित्वा प्रकटीकृतः ।

धीरतमान्दा ४४०. सन् १९७४.

मूल्यमेव मुद्रिका.

Library, through Sheth Tribhuvandas and Mr Kashidas Dr S K. Belvalkar gave us all the Mss of these takās from the Government collection of the Deccan College Mr Tansukhram Manassukhram gave us the Mss from Shastri Bhaikals collection in the Dahilakshmi Library of Nadiad, Sree Jeevanalalajee, Sree Govardhanlalajee, Sree Vallabhalalajee, Sree Vrajratnalalajee, Goswaminee Sree Krishnapriyajee, Sastri Kalyanjee, Sastri Bhadrashankar, Sastri Vasantaram, Keertankara Baladevadas, Mr Natvarlal Itchharam Desai of the Gujarati Press, Mr Vadilal, Secretary to the Vaishnava Parishad, all were kind enough to give the Mss in their possession. We take this opportunity to thank them all, and request them to continue their support in this very important and useful work.

In making and comparing copies of these takas, we were greatly helped by Messrs Chandulal Chunilal Shah, Vrajacharidas Maganlal Shah, Utsavlal Ram Krishna Pandya, Dhairyalal Kashinath Pandya, Fulechand Vithaldas Shah and Mohanlal Narottamdas Shah, B. A. It was chiefly due to their hard and disinterested work and particularly to the goodness of Utsavlal Pandya who gladly gave us all facilities for work at his place at Anand, that the Sannyāsa Nirṇaya was ready for the press, before the Nirodha Lakshana was finished. We sincerely thank them, and hope they will continue to give their valuable help. Like Sevaphala and Nirodha Lakshana, this work also is printed from the funds supplied by Goswami Sree Jeevanalalajee of Porebunder, and our sincere thanks are due to His Holiness.

With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love at the Lotus-feet of Lord Sree Krishna.

BOMBAY,
March, 1918

}

Mulachandra T Telivala
Dhirajlal V Sankhla

लालभट्टकृतसंन्यासनिर्णयशङ्कानिरासः ।

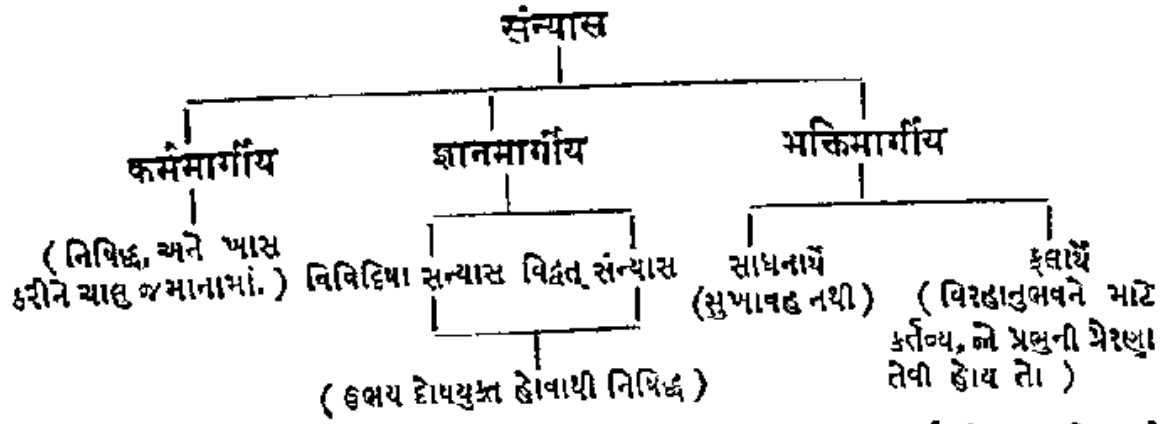
हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान् न स्नय्यः पुपुषुः क्वचित् ॥

हरि. अत्र विरहानुभवे बाधा प्रतिबन्धं कर्तुं न शक्नोति, न समर्थो भवति । अपरे कालादयः कुतः कल्पिष्यन्तीत्यर्थः । ननु कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य भगवतोऽसामर्थ्यवचनं सर्वज्ञाद्विरुद्धमित्याशङ्क्य परिहरन्तो न भगवतः शक्तिन्यूनताप्रयुक्तमसामर्थ्यमपि तु भक्तवात्सल्यवृत्तमिति दृष्टान्तेनाहुः—अन्यथे-
सादिना । मातरः बालान् स्नय्यरेव पुपुषुः । अन्यथा अन्यप्रकारेण न पुपुषुरित्यर्थः । यथा पुत्रवात्सल्य-
वर्तामृता गवां मातरो बालानां स्ननदानेनैव पोषणं हितरूपं चकुरुः, अन्यथा प्रकारान्तरेण न चकुरुः, एवं
ब्रह्मर्षिभ्योऽप्यस्यैव स्थितिं, तथा भगवानपि भक्तवात्सल्यपरवशो भक्तस्य परमेष्ठस्य विरहानुभवं साधयति,
नान्निमित्तविरहानुभवे प्रतिबन्धं करोतीति भावः । केचित्तत्र बालान् न स्नय्यः पुपुषुरिति बहुमुच्यते, न तु
भिरयोऽपि उच्यते इत्याहुः । तत्र । पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येकस्थाने उद्दिष्टयोगस्य निरवयवात् ।

સંન્યાસનિર્ણયના સમ્બન્ધી કાંઈક.

પોઠરા અન્યમાંના સેવાફલ અને નિરોધવશણ મુદ્દિત કરીને વૈષ્ણવોને નિવેદન કર્યો છે. હવે સંન્યાસનિર્ણય તેવી જ રીતે અષ્ટ વિવરણસહિત અને ગુર્જરાતુવાદસહિત પ્રકટ થાય છે. સંન્યાસનિર્ણય અન્ય શ્રીમદ્વાચાર્યજીએ નિવસેવક નરહરિ સંન્યાસીને સંન્યાસનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપદેશવાને પ્રકટ કર્યો છે. આ સંન્યાસનું સ્વરૂપ નીચે પ્રકારે સ્પષ્ટ થાય છે.

અર્થાત્, કર્મમાર્ગે વા જ્ઞાનમાર્ગમાં સંન્યાસ લેવો અયુક્ત છે, ન્યારે ભક્તિમાર્ગમાં સાધનસિદ્ધયય પણ સુખદાયક નથી. અતન્ત વર્ષથી પ્રભુને આપણને જે વિચોગ થયો છે, તે વિરહના ક્યેશાનન્દના અનુભવને માટે જો પ્રભુપ્રેરણા થાય તો તેવો સંન્યાસ ઇષ્ટ છે; નહિ તો આચાર્યજીએ દર્શાવેલી પ્રણાલિકાથી તતુવિત્તની સેવા જ કરીને સ્વમર્યાદામાં રહેવું. આર્થ આ અન્યનું સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય છે.

આ અન્યમાં આઠ ટીકાનો સમૂહ કર્યો છે:— ૧ શ્રીગોકુવનાયજી, ૨ શ્રીરઘુનાયજી, ૩ શ્રીગોકુવોત્સવજી, ૪ ચાચાશ્રીગોકેશ્વરજી, ૫ શ્રીગોકેશ્વરજી, ૬ શ્રીપુરુષોત્તમજી, ૭ શ્રીનલ્લભજી, અને ૮ ચાચાશ્રીગોકેશજી. આ સર્વ ટીકાઓ સંસ્કૃતમાં છે પ્રત્યેક ટીકાની અનેક પ્રતિઓ પ્રભુકૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ, તદનુસાર વયારાક્તિ થયામતિ શોધીને તે સર્વ મુદ્દિત કરી છે સંસ્કૃત નહિ જાણનારા વૈષ્ણવોને માટે શ્રીપુરુષોત્તમજીની યયામતિ શોધીને તે સર્વ મુદ્દિત કરી છે સંસ્કૃત નહિ જાણનારા વૈષ્ણવોને માટે શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકાનું ગુર્જર લાપાન્તર પણ આપ્યું છે. અમને આશા છે કે આથી સંસ્કૃતજ્ઞ કે સંસ્કૃતાનભિજ્ઞ સર્વ વૈષ્ણવો આ અન્યનો આદર કરીને અમારા સ્વરૂપ પ્રયત્નને સફલ કરશે.

પડિત ગદ્ગદાલનો પુસ્તકસમૂહ, નડીયાદની ટાલીલક્ષ્મી પુસ્તકાલયસ્થ શાસ્ત્રી બાઇલાલનો સંગ્રહ, ડેક્કનકોલેજમાંનો સરકારી સંગ્રહ, ગુજરાતી પ્રેસનો સંગ્રહ, શ્રીમદ્વૈષ્ણવ પરિષત્સમૂહ, શ્રીનલ્લભલાલજી, શ્રીજીવનલાલજી, શ્રીગોવર્ધનલાલજી, શ્રીમજ્જરજી, ગોરવામિની શ્રીકૃષ્ણપ્રિયાજી, શાસ્ત્રી વસન્તરામ, શાસ્ત્રી ભદ્રશંકર, શાસ્ત્રી દત્તાણજી, અને કીર્તનકાર બલદેવદાસ તરફથી આ અન્યનું સાહિત્ય અમને મળ્યું છે. આ સર્વનો તેમની નિરપેક્ષ સાહાય્યમાટે અમે અત કરણથી આભાર માનીએ છીએ.

પુસ્તક તથા ટીકાઓ સિખનમાં ઉત્સવલાલ શમકૃષ્ણ પંડ્યા, ચંદુલાલ ચુનીલાલ શાહ, જગજીરીદાસ મગનલાલ શાહ, ધીરજલાલ કાશીનાથ પંડ્યા, કુલચંદ વિઠ્ઠલદાસ શાહ, મોહનલાલ નરોત્તમદાસ શાહ ખી. એ વગેરેનો ઉત્સાહપૂર્વક નિરૂપણ પરિશ્રમ પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે. આજુદના અમારા મિત્ર ઉત્સવલાલ શમકૃષ્ણ પંડ્યાએ અમને કાર્ય કરવાને સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા પોતાને સ્થાં કરી આપી તેથી તેમનો તથા ભગવદીય મોતીલાલનો ઉપકાર વિસ્મરણીય નથી આ અન્ય આઠલા સ્વરૂપ સમયમાં, પ્રતિબદ્ધો હોવા છતાં, શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રચરણકમલમાં અર્પવાને અમે શક્તિમાન થયા છીએ, તેનું સુખ્ય કારણ ગોરવામિશ્રીજીવનલાલજીનું નિ સંકેત દ્વ્યાદિનું સાહાય્ય, અને નિલલીલાસ્થ મહાતુભાવીઓનો કકણાકટાક્ષ, તથા વિદ્યમાન મહાતુભાવીઓનો સદ્સાવ જ છે.

મુખર્ષી,
વસન્તોત્સવ.
૧૯૭૪.

મૂલચન્દ્ર તેલીવાલા.
મૈર્યલાલ સાંકડીયા.

ग्रन्थसङ्ग्रहपरिचयः ।

१. सर्वविवरणाधारतः संन्यासनिर्णयोऽमुद्रितोऽस्माभिः, तत्र विद्यमानाः पाठभेदा अपि दर्शिताः ।

२. श्रीमद्रोकुलनाथप्रकटितविवरणस्य दशपुष्पकान्युपलब्धानि । तत्र एकं श्रीवल्लभलालानां शुद्धं प्राचीनं सं० १७३५ आश्विनशुक्लपञ्चम्यां लिखितम् । द्वितीयं श्रीवज्रखानाम्, नूतनम् । तृतीयं श्रीजीवनलालानां नूतनं प्रायः शुद्धम् । चतुर्थं श्रीनृसिंहलालतनयश्रीगोवर्धनलालानां प्राचीनं, प्रायः शुद्धम् । पञ्चमं गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाभिर्देतम् । षष्ठं पं० गङ्गूलालसङ्ग्रहतः प्राप्तं, प्राचीनं प्रायः शुद्धम् । सप्तमं 'गुजरातीप्रेस'सङ्ग्रहतः प्राप्तम् । द्वयं स्वामतीर्थस्थशशिभद्रशङ्करस्य । दशमं श्रीमद्वैष्णवपरिपत्सङ्ग्रहतः प्राप्तम् ।

३. श्रीमद्रघुनाथप्रकटितविवरणस्य पुस्तकद्वयमुपलब्धम् । एकं पं० गङ्गूलालसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्राचीनं शुद्धं च । द्वितीयं श्रीजीवनलालानाम्, नूतनं प्रायः शुद्धम् ।

४. श्रीगोकुलोत्सवप्रकटितविवरणस्य पुस्तकत्रयं प्राप्तम् । द्वयं पं० गङ्गूलालसङ्ग्रहस्थम्, एकं प्राचीनं, शुद्धं च । द्वितीयं नूतनमशुद्धं च । तृतीयं 'गुजराती प्रेस' सङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्रायः शुद्धम् ।

५. चाचाश्रीगोपेश्वरकृतटीकायाः पुस्तकमेकमेवोपलब्धम् । प्रायः शुद्धं, परन्तु कश्चित् सन्दिग्धम् । इदं पुस्तकं श्रीद्वारकेश्वराणां, संवत् १८१० वर्षे लिखितं, पं० गङ्गूलालसङ्ग्रहतः प्राप्तम् । नैवेद्यं टीका श्रीधनश्यामतनयचाचाश्रीगोपेशानाम् ।

६. श्रीगोपेश्वरकृतविवृतेः पुस्तकत्रयं प्राप्तम् । एकं शास्त्रिवसन्तरामतः प्राप्तम्, संवत् १७२३ आश्विनामावास्यायां लिखितम्, शुद्धम् । द्वितीयं पं० गङ्गूलालसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्राचीनं प्रायः शुद्धम् । तृतीयं श्रीमद्वैष्णवपरिपत्सङ्ग्रहतः प्राप्तम्, नूतनम् ।

७. श्रीमत्पुरोत्तमप्रकटितविवरणस्य पुस्तकचतुष्टयं प्राप्तम् । एकं 'डकन कॉलेज' हस्तलिखितसङ्ग्रहस्थम्, प्राचीनमतीवशुद्धम् । इदं पुस्तकं श्रीमत्पुरोत्तमैर्निजहस्ताक्षरैः शोधितमित्यस्याकं प्रतिभाति, कश्चित् कश्चित् विवरणे शुद्धलिखिताः फकिका हरितालेन लिखा, नूतना अधिकाः शुद्धाः फकिकाः निवेशिताः । अत्र पत्रद्वयं शुद्धितम् । द्वितीयं पुस्तकं श्रीजीवनलालानाम्, नूतनं, प्रायः शुद्धम् । तृतीयं श्रीमद्वैष्णवपरिपत्सङ्ग्रहतः प्राप्तम्, नूतनं, न केनापि वाचितं शोधितं वा । चतुर्थं श्रीवल्लभलालानाम्, नूतनं, अशुद्धं च । अस्मिन् पुस्तके कश्चित् कल्पिताः पाठा निवेशिता दृष्टाः । श्रीपुरोत्तमकृतविवरणे अन्ते 'यथाविधि संन्यासं गृहीत्वा, अरेलप्रा-
मात् काश्चात्मागता' इति विद्यमानेषु अस्मद्दृष्टेषु पुस्तकेषु वर्तते । श्रीवल्लभलालतः प्राप्ते पुस्तके 'यथाविधि नारायणेन्द्रतीर्थतः संन्यासं गृहीत्वेत्यादि वर्तते । अत्र 'नारायणेन्द्रतीर्थतः' इत्यधिकं केन कृतं, कुतः कथमागतम्, तत्र निश्चीयतेऽस्माभिः । एतदीत्या धिष्णुम्यामिपरास्परासमर्थनं तु तस्या यायातत्त्वं सिद्धीलीकरोतीत्यविवादम् । श्रीमत्पुरोत्तमकृताचार्यचरित्रोपन्यासः श्रीद्वारकेश्वर-
कृतशिक्षाश्लोकविवरणेऽप्यस्ति, तत्रापि 'नारायणेन्द्रतीर्थतः' इति न विद्यते । एतेन येन केनचिद-
धमशुद्धः पाठः श्रीपुरोत्तमकृतविवरणे निश्चितः, तेन साहसमेव कृतमिति मन्यामहे ।

८. श्रीवल्लभकृतटीकाया एवमेव पुस्तकमुपलब्धम् । प्राचीनमतीवशुद्धम्, श्रीवल्लभलालानाम् ।

९. श्रीधनश्यामतनयचाचाश्रीगोपेशकृतटीकायाः पुस्तकचतुष्टयमुपलब्धम् । एकं भाङ्गलालना-
थिनः, तनमुत्तरार्धः मद्धम्, प्राचीनम्, शुद्धम् । द्वितीयं पं० गङ्गूलालसङ्ग्रहतः प्राप्तम्, प्रायोऽशुद्धम् ।
पुस्तकद्वयं श्रीमत्प्रधानाम्, उभयमपि नूतनम्, एकं शोधितमशुद्धम्, द्वितीयमशुद्धम् ।

अथ विवरणस्य यद्यपि पुस्तकचतुष्टयमुपलब्धमस्माभिरपि सर्वोप्यपि नामरहितानि, अतः
१०. महाभारतवार्ता विवरणं प्रकटितनिर्णयनिर्णयं प्रथमं यद्यप्यज्ञाताः । भाषाशास्त्रेणैव टीका
चाचाश्रीगोपेशानामेवैवमस्याकं हृदि प्रतिक्षणं रचितम्, शुद्धविवरणभाषायाः सागम्यं अस्मद्गुदितवाचा-

श्रीगोपेशकृतसेवाफलनिरोधलक्षणविवरणाम्या सहाय्यन्तं वर्तते । श्रीपुरुषोत्तमकृतैतद्विवरणोपन्यासेन निःसन्दिग्धतयेदं चाचाश्रीगोपेशानामेवेति निश्चीयते । विशेषं तु प्रसंगाद्वक्ष्यते इति ।

असिन् पुस्तकसञ्चये पं० गट्टलालसंस्थायाः 'कार्याध्यक्ष काशीदास नारायणदास दलाल, बी. ए., एल्. एल्. बी., मुख्यग्रंथोपनिषुवनदास,' इत्येतेषां महत्युपकृतिः । गोस्वामिश्रीजीवनलालानां, गोस्वामिश्रीनृसिंहलालतनयश्रीगोवर्धनलालानां कल्याणशास्त्रिणश्च, गोस्वामिश्रीवल्लभलालानां, गोस्वामिश्रीब्रजलालानां, गोस्वामिनीश्रीकृष्णप्रियाणां, यलदेवदासस्यापि महत्युपकृतिः । शास्त्रिवसन्तराम हरिकृष्ण, शास्त्रिभद्रशङ्कर जयशङ्कर, तनसुखराम मन.सुखराम त्रिपाठी बी. ए., नटवरलाल इच्छाराम देसाई. बी. ए., डॉ. एस्. के. चेलवलकर. एम्. ए., पी. एच्. डी., इत्येतैः सहर्षं प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकप्रदानेन वयमत्यन्तमनुगृहीताः । श्रीमद्वैष्णवपरिषन्मन्निवादीलालस्यापि तथैवोपकृतिः । 'चन्दुलाल जुनीलाल शाह, यजचरीदास मगनलाल शाह, उत्सवलाल रामकृष्ण पण्ड्या, धैर्यलाल काशीनाथ पण्ड्या, फुलचन्द विठ्ठलदास शाह, मोहनलाल नरोत्तमदास शाह. बी. ए.' इत्येतेषां पुस्तकलिखने महत्युपकृतिः । अस्य यावद्व्याप्यविवरणसमेतस्य संन्यासनिर्णयस्य सुदृढव्ययो गोस्वामिचर्यश्रीजीवनलालैः सहर्षं कृत इति तेषां उपकृतिं वयं सविनयं स्मरामः । प्रार्थयामहे चान्येपि गोस्वामिनः श्रीमन्तो वैष्णवाश्चैनाननुकुर्युरिति । एतेषां गोस्वामिवर्याणां कृपयैव संन्यासनिर्णयोष्ट-विवरणसमेतः सुद्रितः साम्प्रदायिकानां सुगमो भविष्यतीति ।

विवरणकृतां परिचयः ।

१. तत्रादौ श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटितः संन्यासनिर्णयोष्टविवरणसमेतः सम्मुद्र्यते । स्वीयानुमहार्थमाचार्यैः स प्रकटीकृत इति । आचार्याणां प्रादुर्भावस्तु १५३५ वर्षे चैत्रकृष्ण एकादश्यां रविवसरे । तेषां चरित्रादिकं तु साम्प्रदायिकवार्तादिषु प्रसिद्धमिति नेह विस्तरः । षोडशग्रन्थेष्वयं संन्यासनिर्णयश्चतुर्दशसङ्ख्यां भजते ।

२. प्रथमं सुद्रितं विवरणं श्रीमद्वल्लभानाम्, श्रीमद्रोकुलनाथानाम् । श्रीमद्गोकुलनाथास्तु श्रीमद्विहलेश्वरप्रभुचरणानां चतुर्थसूनवः मार्गशीर्षशुद्धसप्तम्यां १६०८ वर्षे काशीसमीपस्थारेणलप्राप्ते प्रादुर्भूताः । पौषकृष्णनवम्यां १६९७ वर्षे श्रीमद्रोकुले सिद्धि गताः । श्रीमत्प्रभुचरणलालेषु इमे अतिप्रसिद्धाः । चित्रपादीनां संन्यासपापण्डिनां सुखमर्दनं कृत्वा मोगलराजजहांगिरं च वशीकृत्य स्वमार्ग-रक्षामेत एव कृतवन्तः । निजमहायत्नेन सतां कण्ठे माला च तैरेव सुरक्षिता । ताताज्ञैकपरायणत्वं तु तेषामतीव प्रसिद्धम् । श्रीमदाचार्यप्रकटितश्रीमद्भागवतसुबोधिण्याः विशेषप्रचारस्तु तैरेव कृतः, अतस्तेषां 'श्रीसुबोधिनीप्रवर्तका' इति नामापि प्रसिद्धम् । निजश्रीहस्ताक्षरयुतश्रीमत्सुबोधिनी कपटवर्णजे श्रीबहेनजीराजगृहमधुनाप्यलङ्करोति । साम्प्रदायिकवार्तादीनां प्रकटीकर्तारोपि ते एव । स्वसाम्प्रदायस्य प्रचारार्थं प्रवृत्त्यर्थं च गुर्जरभूमिरनेकवार स्वचरणनलिनरजोभिर्निः पवित्रीकृता । दक्षिणे पुण्यपत्तनपय-न्तामेकवार तदर्थमेव गताः, परन्तु तत्रत्यान् कृष्णमेरसानधिकारिणः दृष्ट्वा ततो न्यवर्तन्त । दक्षिणात्याः 'भैंसा' इत्युपहासस्तैरेव कृतः । तद्वार्ताप्रसङ्गादिषु च प्रसिद्धः । श्रीसर्वोत्तममन्त्रोपश्रीवल्लभाष्टकसिद्धान्तमुक्तावलिपुष्टिपवाहमर्पादासिद्धान्तारहस्यान्त.करणप्रबोधचतु श्लोकीविधेकधैर्याध्वमभक्तिवर्धिनीत्यादीनां ग्रन्थानां विवृतयः तेषां नयनगोचरीभवन्ति । अस्मन्मुद्रितसेवाफले अन्तिमं नामरहित विवरणमपि तेषामेवेति तत्कृतश्रीसर्वोत्तममन्त्रोपश्रीवल्लभाष्टकोपन्यासात् ज्ञायते । 'विबुधेश्वरः' इत्यस्य विवरणे एतत्सेवा-फलविवरणस्योपन्यासो वर्तते । श्रीकल्याणमहकृतकल्लोले व्यासश्रीगोपालदासकृतमालाग्रसङ्गे च तेषां चरित्रादिकं सुविस्तृतम्, विशेषजिज्ञासुभिस्तत्रैवावलोकनीयम् ।

२. द्वितीयं सुद्रितं विवरणं श्रीमद्रघुनाथानाम् । एते श्रीमद्रघुनाथास्तु श्रीमद्विहलेश्वरप्रभुचरणानां पञ्चमसूनवः कार्तिकशुद्धद्वादश्यां १६११ वर्षे प्रादुर्भूताः । तेभ्यो विद्यादानं श्रीमद्रोकुलनाथैः कृतमिति परम्परातो ज्ञायते । तद्वन्दो च रसावधिकार्यकर्तारः श्रीदेवजीमन्दनाः श्रीसुबोधिनीलेखकृतश्च

श्रीवल्लभाः प्रादुर्भूताः । चतुर्थलालश्रीमद्गोकुलनाथवत् तेषां पितृभक्तिरपि निरूपमा । षोडशग्रन्थोपरि तेषां व्याख्यानानि दृग्गोचरीभवन्ति । श्रीवल्लभाष्टकश्रीमधुराष्टकोपरि तेषां व्याख्यानमुपलभ्यते । भक्ति-
हंसभक्तिहेतू च तैः स्वकृतव्याख्या समलंकृतौ । श्रीपुरोत्तमनामसहस्रमपि तैः नामचन्द्रिकया सर-
लीकृतम् । तेषां भाषासारस्यं त्वत्त्यन्तं वर्तते । रमणीयानि तत्प्रकटितस्तोत्राण्यपि दृश्यन्ते ।

३. तृतीयं व्याख्यानं श्रीगोकुलोत्सवानाम् । इमे श्रीगोकुलोत्सवाः श्रीमत्प्रभुचरणद्वितीयकुमार-
श्रीगोविन्दरायाणां द्वितीयसूनवः, श्रीमत्कल्याणरायाणामनुजाः, श्रीमद्दरिरायाणां पितृव्यचरणा,
संवत् १६३४ वर्षे ज्येष्ठकृष्णचतुर्थ्यां प्रादुर्भूताः । षोडशग्रन्थोपरि तेषां व्याख्यानानि मिलन्ति ।

४. चतुर्थं व्याख्यानं चाचाश्रीगोपेश्वराणाम् । के इमे श्रीगोपेश्वरास्तद्विश्वे तु नैव शक्यतेऽस्माभिः ।
यद्यपि ग्रन्थान्ते अस्माभिः श्रीधनश्यामतनयचाचाश्रीगोपेश्वरकृतमिति लिखितम्, तथापि नैतद्युक्तमेवेति
प्रतिभाति । एतद्विवरणस्यैकमेव पुस्तक मिलितम्, तदुपरि एवं लिखितम्—‘चाचाजीश्रीगोपेश्वरजीकृता
टीका, संवत् १८१०, श्रीद्वारकेश्वराणामिदम्’ । यद्यपि एतद्विवरणं प्राचीनं, तथापि चाचाश्रीगोपेश्वराणां
श्रीधनश्यामतनयानां तु नैव । अत्रान्ते सुदृष्टं विवरणमेव तेषामिति श्रीपुरोत्तमकृततदुपन्यासाद्
भाषासाम्याच्च निश्चीयते ।

५. पञ्चमं विवरणं श्रीगोपेश्वराणाम् । इमे श्रीगोपेश्वराः श्रीकल्याणरायाणां सूनवः, श्रीमद्दरि-
रायाणामनुजाः, संवत् १६४९ ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यां प्रादुर्भूताः । शिक्षापत्राणि एतेषु श्रीहरिरायैः प्रेषि-
तानि । शिक्षापत्राणां भाषाव्याख्यानं तत्कृतमेव सम्प्रदाये प्रचलति । वादकथानामकोन्यो ग्रन्थोपि तेषां
वर्तते, पुष्टिभक्तिसुधायां प्रादुर्भूतश्च । एतेषां भाषा त्रिद्विद्विलक्षणा वर्तते । तद्वन्थान्ते श्लोकोऽयं—
गीर्भिर्गोपालदासस्य श्रीगोकुलनिवासिनः । गोपेश्वरेण विवृतिः कृता संन्यासनिर्णये ।

६. षष्ठं विवरणं दशदिगन्तविजयिश्रीमत्पुरोत्तमचरणानाम् । श्रीमदाचार्यतः पुरुषगणतया
सप्तमीं संख्यां विभूषयन्तो भाद्रपदशुक्लदशम्यां १७१४ वर्षे प्रोज्झताः । तेषां विवरणं शास्त्रार्थरीत्या-
वुमुग्धबोधकमिति प्रतिभाति । विशेषतस्तेषां चरित्रजिज्ञासुभिः पुष्टिभक्तिसुधेति मासिकपत्रिकायाः
पञ्चमवर्षस्य तृतीयाहो द्रष्टव्यः । यावत्प्राप्यं ब्राह्ममन्तरं वा तेषां चरित्रादिकमस्माभिस्तत्रैव निवेदित-
मिति न पुनरनूद्यते ।

७. सप्तमं विवरणं काकाश्रीवल्लभानाम् । इमे श्रीवल्लभाः श्रीमत्प्रभुचरणपञ्चमपुत्रश्रीरघुनाथत-
श्रुती संख्यां विभूषयन्तो स० १६२९ वर्षे कार्तिककृष्णद्वादश्यां प्रादुर्भूताः । श्रीविठ्ठलरायाणां कनी-
यासः सूनवः । षोडशग्रन्थोपरि तेषां विवरणानि सुगोचरानुसारीणि दृश्यन्ते । श्रीसुबोधिनीलेखस्यापि
प्रणेतारणे एव । अणुभाष्योपरि व्याख्यानं तैः प्रकटीकृतमिति लालभट्टकृतोपन्यासादवगम्यते । एतैः
वर्षस्य विभागप्रथं कृतम् । प्रथमे विभागे श्रीमद्गोकुलचन्द्रं सेवमानाः श्रीगोकुले विराजितवन्तः । द्वितीये
विभागे कदम्बगण्ड्यां निवसन्तः प्रन्यान् विवरणानि च योजितवन्तः । तृतीये विभागे सदुपदेशः
जीवानुद्धर्तुं भारतवर्षं पर्यटन्तः तेषां स्वीकृतवन्तः । विशेषं तु पुष्टिभक्तिसुधायाः सप्तमवर्षस्य नवमाहं
प्रपद्यन्, जिज्ञासुभिर्मन्त्रयायलोकनीयम् ।

८. अष्टमं विवरणं श्रीधनश्यामतनयचाचाश्रीगोपेश्वराणामेव । इमे श्रीगोपेश्वराः श्रीमत्प्रभुचरणानां
सप्तमपुत्रश्रीधनश्यामानां सूनवः । षोडशग्रन्थोपरि बहवन्तेषां टीका दृश्यन्ते । तत्कृतनिरोधलक्षणविवरणं
एषुनैव प्राप्ताभिः प्रकटितम् । भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां १६५२ वर्षे प्रादुर्भूताः ।

अत्रास्माभिरुपलब्धानि अष्टविवरणानि प्रकटीकृत्यन्ते, गूढान्येव प्रमिद्वानि, तथापि एतावन्त्येव
विवरणानि, जेषाधिकार्त्तानि नैव शक्यते यत्नमुत्तमाभिः । अतो यदि अत्रामुद्रितं संन्यासनिर्णयव्याख्यानं
केषाधिगमदानुभाषाणां पुष्पकगद्गदे विषेण येन, तदा ते कृपया यदि तदस्माकं कानं प्रेषयिष्यन्ति, तदा
तद्वि गोपकारं स्वीकृत्य भुविप्रियायामः । प्रार्थयामहे च विद्वांसः अस्मादेनां प्रार्थनां कृपया स्वीकृत्य
गाम्भार्यमेव कर्तुं स्वर्गीयं च तत्परयितुमुपना भवमिच्छन्ति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।
स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥
कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।
अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्विचारणा ॥ २ ॥
श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।
सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥
अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।
गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥
अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।
स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥
विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।
अतोत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥
विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।
स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेषः सोत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥
कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।
भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥
विकलत्वं तथाऽस्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।
ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥
सललोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।
भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

१. प्रवृत्त्यर्थमिति पाठः । २. कामत इति पाठः । ३. सर्वयेति पाठः ।

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।
 बहिश्चेत् प्रकटः स्वात्मा बहिवत् प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥
 तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।
 गुणास्तु सङ्गराहित्याजीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥
 भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।
 स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥
 दुर्लभोऽयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।
 ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥
 ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।
 ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥
 अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।
 पापण्डित्वं भवेद्यापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥
 सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ।
 भक्तिमार्गेऽपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥
 अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।
 स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्बाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥
 हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोपरे ।
 अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥
 ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।
 आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥
 तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।
 अन्यथा अद्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥
 इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।
 संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यचरणप्रकटितः संन्यासनिर्णयः समाप्तः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीमद्रोकुलनाथविरचितविवरणसमेतः ।

नमामि तातचरणान् स्वीयानां सर्वकामदान् ।

यैः कृतः स्वाभिधानार्थः प्रकटः कृपया मयि ॥ १ ॥

स्वमार्गीयपरित्यागं वक्तुं परित्यागविचारं प्रतिजानते, तद्धेतुमाहुः पश्चात्ताप-
निवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तिमार्गीयपरित्यागेतरसर्वपदार्थान् विचार्य त्यागविचाराभावजनितस्वपश्चात्ताप-
निवृत्त्यर्थं भक्तिमार्गीयपरित्यागविचारमारभन्ते पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति । उक्तपश्चात्ताप-
निवृत्त्यर्थं यः परित्यागः स विचार्यते, न तु विधीयते, विधाने विधिषेपत्वमापद्येतेति
सर्वकर्तृकत्वमापद्येत, अत उक्तं विचार्यते । स्वरूपतः साधनतः फलतश्च तस्य विचारे
परित्यागसामान्यादन्यमार्गीयस्य स्वविचार्यमाणस्य च तारतम्यज्ञापनार्थमन्यमार्गीयमप्याहुः
स मार्गद्वितये इति । मार्गद्वयमेवाहुः भक्तौ मर्यादापुष्टिभेदभिन्नभक्तिमार्गे ।
मर्यादाभक्तौ श्रीमदुद्धवपुष्टेन भगवता 'मदर्थेपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च । इष्टं
दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्वत्तं तपः' इति त्यागो विशेषतः प्रोक्तः । पुष्टिभक्तिमार्गे रास-
मण्डलमण्डनाभिरपि 'सन्त्यज्य सर्वविषया' निति । तल्लीलायामेव चतुर्याध्याये ताः
प्रत्येव 'एवं मदर्थोज्झिते'त्यत्र विशेषतस्त्यागः प्रोक्तः । (ननूभयत्राप्यविशेषेण त्याग-
कथनादुभयोस्त्यागयोः साम्यमस्तीति चेत्, अत्र वदामः । यद्यपि मर्यादाभक्तिपरित्याग-
कथनेपि 'मदर्थेपरित्याग' इति वाक्ये स्वप्राप्त्यर्थं परित्याग उक्तः, तद्वदेव फल-
प्रकरणचतुर्याध्याये शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तस्वरूपनिरूपणे 'एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्नाना-

१ पश्चात्तापस्वरूपमाहुः भक्तीति । भक्तिमार्गे च पदार्थपरित्यागादितरसर्वपदार्थानां परित्याग
इत्यर्थः । तथा च लोभिकपदार्थपरित्यागो विचार्यत इति निश्चयः । २ नन्वित्यारम्भ्य वेदितव्येत्थन्तं
विवरणं नोपलभ्यते कुत्रचित् ।

मित्युक्तं, तथापि मर्यादाभक्तिमार्गे त्यागस्य मदर्थित्वं यदुक्तं, तत्त्वप्राप्त्यभिप्रायेण, न तु स्वाभिलषितसिद्ध्यभिप्रायेण, तन्मार्गे तस्यासम्भावितत्वात्, पुष्टिमार्गीयभक्तस्वरूपनिरूपणे 'एवं मदर्थोज्झितलोकेदस्त्वाना'मिति लोकेदस्त्वपरित्याग उक्तः । तत्र यद्यपि स्वपदेन ज्ञात्यर्थात्मान उच्यन्ते, तथैतासां ज्ञात्यर्थपरित्यागस्य व्रज एव स्थित्याऽसम्भावितत्वात् स्वपदस्यात्मपर्यवसायित्वमेव सम्भवति । यद्यपि विद्यमाननित्यदेहानामात्मत्यागोऽसम्भावितः, तथाप्यात्मत्यागोत्तेरयमाशयः । यथा श्रुतौ 'आत्मने वै कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति । यत्र प्रियत्वं तत्रात्मौपाधिकमेव, न तु प्रकारान्तरेण । एतासां यदात्मनि प्रियत्वं तत्र स्वात्मत्वेन, किन्तु स्वात्मनो भगवतः प्रीतिजनकहेतुत्वेन । अत एव भगवदमिलनदशायामात्मनोऽनुपयोगं ज्ञात्वा न मण्डनादिपुरस्कारस्तासाम्, उपयोगसमय एवात्मपुरस्कार इति नात्मनः स्वभावतः प्रियत्वम्, किन्तु भगवदुपयोगित्वेनेत्ययमेवात्मनस्त्याग इति शुद्धपुष्टिमार्गीय-त्यागस्य मर्यादामार्गीयत्यागस्य च महदेव वैलक्षण्यमित्युभयत्रापि त्यागपदोपादानादुभयोः साम्यमस्त्वित्याशङ्का निरस्ता वेदितव्या ।) ज्ञाने ज्ञानमार्गेऽपि विशेषतः प्रोक्तः । स च विशेषो 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्या विविदिपाविद्वेद्वेदाभ्यां च तच्छास्त्रे निरूपित इति विशेषत इत्युक्तम् ॥ १ ॥

कर्ममार्गस्यापि मार्गान्तःपातात् तत्रापि परित्यागप्राप्तिमाशङ्क्य निषेधन्ति कर्ममार्गे न कर्तव्य इति ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्विचारणा ॥ २ ॥

तत्र 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती'ति विधिना संन्यासग्रहणस्यानवसरपराहतत्वात् । यद्यप्यायुषश्चतुर्थो भागश्चतुर्थ्याश्रमेण नेय इति कुत्रचिदुक्तं तत्रापि निषेधमाहुः सुतरा-मिति । अस्यायमर्थः । कलिदोषेण मनुष्याणामल्पसामर्थ्यवत्त्वादायुषश्चतुर्थभागस्यातिजरा-व्याप्तत्वादाश्रमधर्मस्य चातिकष्टसाध्यत्वेनानिर्वाहाद्विपरीतफलसाधकत्वं भवेदिति सुतरां कलिकालत इत्युक्तम् । एवं ज्ञानमार्गे परित्यागस्य कर्तव्यत्वं निरूप्य तस्यैव कर्ममार्गे सोपपत्तिरुक्तकर्तव्यत्वं च निरूप्य भक्तिमार्गे तस्य कर्तव्यप्रकारविचारमारम्भन्ते अत इति । यतः प्रकारभेदेन पूर्वं मार्गद्वयेऽपि कर्तव्याकर्तव्यभेदेन परित्यागो यद्यपि निर्दिष्टस्तथापि विचारारम्भे पूर्व भक्तिमार्गस्योद्दिष्टत्वादनः कारणादादौ प्रथमतः भक्तिमार्गीयपरित्यागस्य प्राप्त्यात्मन्य विचारणा विचारः नित्यत इत्यर्थः । विचारणा च कदा कर्तव्यः, कथं कर्तव्यः, किमर्थं कर्तव्य इति ॥ २ ॥

भक्तिमार्गे श्रयणादिमाधनमिद्वयं कर्तव्यपक्षं निराकुर्वन्ति श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थमिति ।

श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं कर्तव्यत्वेन नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

श्रवणादीत्यारभ्य नेष्यत इत्यन्तेन । स परित्यागो नेष्यते, इच्छाविषयत्वेनापि नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अनङ्गीकारे हेतुमाहुः सहायेति । 'एकाकी निःस्पृहः शान्तः पाणिपात्रो दिगम्बर' इत्यादिवाक्यैस्त्यागिन एकाकित्वेनैव स्थितेरुचितत्वाच्छ्रवणादीनां सहायसङ्गसाध्यत्वात् सहायाः प्रेरकास्तेषां स्वस्वमतानुसारिश्रवणप्रेरकत्वात्तत्तन्मार्गीयश्रवणानां पुष्टिमक्तिमार्गविरोधित्वान्न भक्तिमार्गसाधकत्वम् । तद्यथा । मायावादिनां श्रुतीनामपि कल्पितत्वात्तत्प्रतिपाद्यब्रह्मधर्माणामपि व्यवहारोपयोगित्वेनापारमार्थिकत्वाद्ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वाद्भक्तिमार्गविरोधित्वम् । नैयायिकमते तु 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभि' रिति जगत्कर्तृकत्वेनेश्वरसिद्धावपि ज्ञानेच्छाप्रयत्नातिरिक्तधर्माभावाद्भक्तिमार्गविरोधित्वम् । मीमांसकानां निरीश्वरवादित्वादेव श्रोतव्याभावान्न श्रवणाधिप्रेरणम्, तत्तन्मार्गीयप्रेरकप्रवृत्तौ तत्तन्मार्गीयैरेव सङ्गात्तन्मार्गीयश्रवणस्यैव सिद्धेस्तच्छ्रवणस्य भक्तिमार्गविरोधित्वान्न भक्तिमार्गसाधकत्वम् । बाधकान्तराण्यप्याहुः साधनानां च रक्षणादिति । साधनानामाश्रमसाधकधर्माणां स्नानशौचप्रणवजपादीनां रक्षणं यथोक्तप्रकारानुष्ठानम् । तेनैव सर्वकालव्याप्त्या न भक्तिमार्गीयश्रवणादिप्रवृत्त्यवसर इत्यनङ्गीकारः ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तपापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

किञ्च, अभिमानात् सर्वादरणीयत्वेन स्वस्मिन्नाश्रमज्येष्ठत्वाभिमानात्तस्य च भक्तिसाधनविरोधित्वात्तथा । किञ्च, नियोगादुक्तपरित्यागस्य शास्त्राज्ञाधीनत्वाद्बध्यमाणस्य च तदनधीनत्वात्तथा । किञ्च, तद्धर्मैश्च विरोधतः । तद्धर्मैर्वध्यमाणभक्तिमार्गीयपरित्यागधर्मः, चकारात्स्वरूपेण च विरोधात्तथा । ननु श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं त्यागकर्तुर्भक्तिमार्गीयश्रवणाद्यज्ञानात्तज्ज्ञानहेतुकत्यागस्य तदङ्गत्वेन गौणत्वात्तस्याकर्तव्यत्वमस्तु । भक्तिमार्गीयश्रवणादिभ्यरूपज्ञानवतः गृहस्थितौ व्यासङ्गेन तदनिर्वाहं ज्ञात्वा तत्परित्यागस्य मुख्यत्वमस्तित्यपि पक्षस्य बध्यमाणत्यागवजात्यात् सहेतुकमकर्तव्यत्वमाहुः गृहादेरिति । उक्तपरित्यागानन्तरमपि साधनदशायां भक्तिमार्गीयपूर्णमगवद्भाषामायाक्षिरन्तरनिर्वाहस्याशक्यत्वेन चित्तचायत्यादेतन्मार्गमिजार्तीयैरेव सङ्गो भवति, नान्यथा । अतश्चैः सङ्गो न भवतीत्यत उक्तमग्रेपीति । विजार्तीयानां च विषयाक्रान्तचित्तत्वात्तत्तन्मार्गस्याल्पस्यापि पूर्णभावनिर्वाहनाशकत्वेन स्वस्यापि विषयाक्रान्तिसम्भवात् कालक्रमेण पूर्वभावनिर्वाहमात्रान्

कृतस्यापि त्यागस्य मुख्यफलासाधकत्वाद्भक्तिमार्गविचारे पापण्डित्वमेवेत्यत उक्तं स्वयं
चेति । विषयाक्रान्तपापण्डीत्यत्र कर्मधारयः । तुशब्देनापापण्डित्वपक्षनिरासः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यद्यपि दुःसंगो भावस्थितौ बाधकस्तथापि भावस्थित्यर्थमेवोपक्रमाद् दुःसंगो
कदाचिद्भावस्तिष्ठेदिति पक्षनिराकरणमाहुः विषयाक्रान्तदेहानामिति ।

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

विषयाश्चक्षुरादिसर्वेन्द्रियविषयाः रूपरसादयस्तैराक्रान्तः व्याप्तः देहो येषां
तेषां सर्वदा हरेरावेशो न भवति । यत एते प्रकारा बाधका अतः अत्र साधने
भक्तौ साधनरूपभक्तिमार्गे भक्तिसाधनार्थं त्यागः सुखावहो न, पुरुषार्थसाधको न
भवतीत्यर्थः । एवकारेण सर्वात्मना पुरुषार्थासाधकत्वमुक्तम् ॥ ६ ॥

तर्हि भक्तिमार्गे त्यागकथनस्य प्रयोजनाभावोद्वेयार्थमायातीति चेत्तत्र प्रयोजनमाहुः
विरहानुभवार्थमिति ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्य ऋषिः अनन्तव्रतप्रस्तावे निरूपितः । गोपिकाः प्रसिद्धा इति न प्र-
कारविशेषोक्तिः । यद्यपि कौण्डिन्यस्य मर्यादामार्गीयत्वेनैतन्मार्गीज्ञानादेतन्मार्गीपदेष्टृत्वा-
सम्भवादुरुत्वं न सम्भवति, तथापि दत्तात्रेयवत्स्ववैराग्योपयोगितत्तद्धर्मशिक्षणेनोपदेष्टृत्वा-
भावेपि पृथ्व्यादिषु यथा गुरुत्वाङ्गीकारस्तथा कौण्डिन्यस्याप्यनन्तगुणश्रवणेन तन्मिलना-
तिजनिताविप्रयोगभावजनितवैकल्येन च प्रश्नायोग्येष्वपि प्रश्नकरणात्सहसा तस्यागस्यैत-
न्मार्गीयत्यागस्य चैतावद्धर्मसाम्यात्कौण्डिन्येपि गुरुत्वकथनम् । गोपिकानामप्युपदेष्टृत्वा-
भावेपि तन्मार्गप्रकटनेन तद्भावावुरूपाचरणेन च 'दुहन्त्य' इत्यनेन विरहेण गृहत्यागेनापि
गुरुत्वम् । गुरुत्वं साधनमाहुः साधनमिति । यदग्रे वक्ष्यमाणं तत्साधनमित्यर्थः ।
तदेवाहुः भाव इति । स्वस्मिन् गोपिकाभावावुरूपभावनया सिद्धभावस्य साधनत्व-
मिष्टम्, अन्यद् दानव्रतादिकमपि साधनत्वेन नेष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वेतद्भावापत्यनन्तरभाव्यवस्थाया बुद्धिविपर्ययहेतुत्वेन दुःखहेतुत्वेन च प्राकृत-
त्वमित्याशङ्कां तद्भावस्वरूपनिरूपणेन परिहरन्ति विकलत्वमित्यादिना ।

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

विकलत्वं वैकल्यं तथा तद्देव अस्वास्थ्यं कुत्रापि स्वास्थ्याभावः प्रकृतिविप्रयो-
गभावस्य प्रकृतिः स्वाभाविको धर्मः प्राकृतं लौकिकं न भवतीत्यर्थः । हि युक्तशायमर्थः ।
यत्रैकादशे श्रीमदुद्धवपुष्टेन भगवता श्रद्धानिरूपणप्रस्तावे आध्यात्मिकश्रद्धादीनां सगुणत्वं
निरूप्य 'सात्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी । तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां
तु निर्गुणे'ति स्वपूजाश्रद्धाया निर्गुणत्वं निरूपितं, ज्ञाननिरूपणप्रस्तावेपि कैवल्यादिज्ञानानां
सगुणत्वं निरूप्य 'कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् । प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं
निर्गुणं स्मृतमिति स्वविषयकज्ञानस्य निर्गुणत्वं निरूपितम् । यत्र मर्यादामार्गीपि स्वसम्ब-
न्धित्वेन वस्तुनो निर्गुणत्वं, तत्र साक्षात्सर्वाधिकभक्तिमार्गीयभगवद्भावजधर्माणां निर्गुणत्वे
किं वाच्यमिति हिशब्देनोक्तम् । ननु भगवत्सम्बन्धित्वेनालौकिकत्वान्निर्गुणत्वमस्तु,
तथापि दुःखात्मकत्वात् कथं सर्वोत्कृष्टत्वमिति चेत्, सत्यं, दुःखत्वाभावादेवोत्कृष्टत्वं
वदामः । तद्यथा पुरुषोत्तमस्वरूपस्य 'रसो वै स'इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन प्रतिपादित-
त्वाद्रसस्य च संयोगविप्रयोगात्मकत्वेन द्विरूपत्वाद्यथा विरोधिकृतक्षतनिष्पीडनताडनको-
पादीनां दुःखात्मकत्वं, तथा क्षतत्वादिधर्मसाजात्येपि संयोगरसान्तःपातित्वेन परमानन्दरू-
पत्वं, तथा विप्रयोगरसजनितवैकल्यादीनामपि विप्रयोगरसात्मकत्वेन कर्मादिजन्यवैक-
ल्यव्यवस्थतीयमानत्वेपि रसरूपत्वान्न तेषां दुःखत्वम् । यथा आनन्दादप्यश्रूणि, शोकाद-
प्यश्रूणि । न हि तत्राश्रुत्वसाजात्यादुभयोरैकफलत्वं सेत्स्यति, तथात्रापि तत्तद्धर्मसाम्येपि

न तत्तद्रूपत्वमिति सर्वमनवद्यम् । एतादृशवस्थापत्यनन्तरमपि व्यावहारिकज्ञानलौकिक-
विवेकादिगुणसत्त्वेऽपि को विरोध इति चेत्तत्राहुः ज्ञानमिति । ज्ञानं मर्यादासंमार्गीयं
गुणास्तन्मार्गीया एव मनःस्वास्थ्यहेतुरूपाः । तस्य पूर्वोक्तभक्तिमार्गीयभाववतः एवं
वर्तमानस्य पूर्वोक्तवैकल्यादिभावपूर्त्यैव स्थितस्य, बाधकाः रसानुभवे फले वा पूर्वोक्त-
भावननाशकत्वात्प्रतिबन्धकाः ॥ ९ ॥

ननु मार्गद्वयेऽपि त्यागस्याविशेषात्कथं ज्ञानमनःस्वास्थ्यदीनां ज्ञानमार्गे साधकत्वं
भक्तिमार्गे बाधकत्वमिति शङ्कानिरासाय फलभेदेन समाधानमाहुः सत्यलोक इति ।

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

सत्यलोके ब्रह्मलोके 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति श्रुतौ ज्ञानयुक्तसंन्यासिन
एव ब्रह्मलोकस्थित्यनन्तरमेव ब्रह्मणा सह मोक्षनिरूपणाद्ब्रह्मलोकगतौ ज्ञानस्यैव मुख्यत्वा-
न्मनःस्वास्थ्यव्यतिरेकेण ज्ञानस्यैर्याभावाज्ज्ञानमनःस्वास्थ्यदीनामेव फलसाधकत्वम् ।
भक्तिमार्गे साक्षात्पुरुषोत्तमसम्बन्धस्यैव फलत्वात्तस्य 'रसो वै स' इति श्रुत्या रसात्मक-
त्वात् रसस्य च भावात्मकत्वात्तत्सम्बन्धे पूर्वोक्तविप्रयोगरसात्मकभावस्यैव साधनत्वात्
ज्ञानमनःस्वास्थ्यदीनां तद्भावरूपसाधननाशकत्वाद्बाधकत्वमित्यत आहुः भावनेति ।
यत्र भक्तिमार्गे ॥ १० ॥

एवं मार्गद्वयेऽपि प्रकारभेदेन साधनफले निरूप्य ज्ञानमार्गे फलप्राप्तौ विलम्बहेतुं
भक्तिमार्गे विलम्बाभावहेतुं च ज्ञानमार्गे प्रकारकथनेन भक्तिमार्गे दृष्टान्तकथनेन चाहुः
तादृशा इति ।

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

बहिश्चेत्प्रकटः स्वात्मा बहिर्वत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

न दारुदहनयोग्यत्वं, यदा मथनेन तत एव वहिः प्रकटीभूय पुनस्तेन सह सम्बध्यते, तदा सम्बन्धमात्रेणैव दारुत्वनिवृत्त्या दारुणोमित्वसिद्धिस्तथा भक्तहृदये विद्यमानत्वेपि मथनेनाग्निप्राकट्यवद्विगाढभावेन भावात्मकतया वहिःप्राकट्ये सति पुनरन्तःसम्बन्धः, तदा सम्बन्ध एव फलसम्बन्धहेतुः प्रतिबन्धं दूरीकरोतीति फलस्य रसात्मकत्वेन तदनुभवहेतु-रसात्मकतां सम्पादयतीति एतत्प्रकारातिरिक्तस्यैतत्फलसाधकत्वाभावार्थमुक्तं न चान्यथे-ति । एवमस्मिन्मार्गे विलम्बाभावोपि सिद्धः ॥ ११ ॥

ननु पूर्वोक्तविगाढभावस्य साक्षात्सङ्गाभावहेतुत्वेन सङ्गार्थं स्वरूपानुसन्धानस्याव-श्यकत्ववद्गुणानुसन्धानस्याप्यावश्यकत्वेन साक्षात्स्वरूपेण स्वास्थ्यहेतोरसम्भावितत्वाद्गुणै-रेव कथं स्वास्थ्यमिति चेत्तत्राहुः गुणास्त्विति ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याजीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

गुणानां धर्मरूपत्वादिप्रयोगस्य संयोगाभावहेतुत्वेन तदतिरिक्तस्य स्वास्थ्यहेतोरभा-वात्कदाचिदतितापेनाश्रयाभावाजीवनानुपपत्त्या गुणैरेव जीवनसम्पत्तिरित्यत उक्तं जीव-नार्थं भवन्तीति । यथा 'तव कथामृत'मित्यत्र । हि युक्तश्चायमर्थः । परमानन्दविरहे जीव-नानुपपत्तौ परमानन्दगुणानामेव जीवनसम्पादकत्वमुचितमित्यर्थो हिशब्देन द्योत्यते । तेन गुणानां यथाकथञ्चिजीवनमात्रसम्पादकत्वं, न तु स्वास्थ्यहेतुत्वमपि । तुशब्देन सङ्गाति-रिक्तधर्मैः स्वास्थ्यपक्षो व्यावर्तितः । अथवा, ननु भगवद्विप्रयोगस्यातिप्रचुरतापात्मकत्वेना-सह्यत्वात्क्षणमात्रमपि प्राणस्थित्यसम्भवस्वभाववत्त्वात् कुत्रचित्तत्कालमेव प्राणस्थित्यदर्शनम् यथा द्विजपत्न्याम् । क्वचित्तथात्वेपि प्राणस्थितिदर्शनमिति कथमेकस्यैव स्वभावविपर्ययासेन कार्यद्वयकर्तृत्वमिति चेत्, सत्यम्, तस्य स्वभावविपर्ययासाभाववत्त्वेपि यत्र शीघ्रं मनसो भगवद्गुणग्रहेणेन व्यासङ्गाभावस्तत्र शीघ्रं पूर्वोक्तस्वकार्यकर्तृत्वम् । यत्र भगवदिच्छया शीघ्रं तद्गुणव्यासङ्गस्तत्र गुणानां तादृग्भावेपि जीवनैकस्वभावत्वेन तत्स्वभावत्वादेव प्राण-स्थितिरित्यभिप्रेत्योक्तं गुणास्त्विति । ननु लोके गुण्यपेक्षया गुणानामल्पसामर्थ्यवत्त्वदर्शनात् कथं पूर्णानन्दरसात्मकपुरुषोत्तमविरहस्य क्षणमात्रमपि प्राणस्थितिविलम्बासहिष्णोस्त-स्मिन्समये तद्गुणानां कथं प्राणस्थितिहेतुत्वमिति चेत्, सत्यम् । यद्यप्यन्यत्र गुण्यपेक्षया गुणानामल्पसामर्थ्यमस्त्वेव, तथाप्यत्र साक्षात्पुरुषोत्तमस्याचिन्त्यानन्दपूर्णस्य पद्भुजैश्वर्यसम्प-न्नस्य गुणा अपि तादृशा एवेति मन्तव्यम्, गुणगुणिनोरेकरूपत्वात्, अन्यथा तद्विप्रयोग-दशायां गुणानां जीवनसम्पादकत्व न भवेत् । अत एव ब्रजसीमन्तिनीमि 'स्तव कथामृत' मित्यस्मिन् श्लोके पद्भिर्विशेषणैः कथायाः भगवत्तुल्यत्वं निरूप्यैव स्वप्राणस्थितिहेतुत्वं निरूपितम् । यदि स्वरूपतुल्यत्वं गुणानां न भवेत्तर्हि स्वसमाजस्य जीवनमेव न भवेत् । तस्मा-त्पुरुषोत्तमगुणानां गुणितुल्यत्वमेव, न तु न्यूनत्वमपि । तथापि गुणगुणिनोरेतावान् विशेषः ।

यथा गुणिसम्बन्धेन विप्रयोगजतापनिवृत्तिपूर्वकं सर्वेन्द्रियाप्यायनपूर्वकं च परमानन्दानुभवेन स्वास्थ्यं, तथा गुणैर्न सम्पद्यत इति तेषु गुणत्वकथनम् । एतदेव मनसि कृत्वा श्रीमदाचार्यैरुक्तं गुणास्तु सद्ग्राहित्यादिति । सद्ग्राहित्यं वियोगस्फूर्तिः । ननु कथं कुत्रचिच्छीघ्रं मनसो जीवनहेतुगुणग्रहणव्यासङ्गे भगवदिच्छा कुत्रचिन्नेति को हेतुरिति चेत्, सत्यम्, यत्र पूर्णविप्रयोगानुभवहेतुः पुनः पुनर्मूर्च्छाजागरणतादात्म्यादिसर्वभावानुभावेनेच्छा तत्र गुणेषु शीघ्रं चित्तव्यासङ्गं कारयित्वा पश्चादविलम्बेन स्वप्राप्तिसिद्ध्यर्थं तद्भावस्वभावकार्यकरणम् । ये पूर्वमेवानुभूतसर्वविप्रयोगभावास्तेषां स्थितौ प्रयोजनाभावात्तत्कालमेव स्थित्यभाव इति नानुपपत्तिः काचित् ॥ १२ ॥

ननु कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य भगवदिच्छामात्रेणापि स्वास्थ्यसम्पादकत्वात्कथं न सम्पादयतीति चेत्, तत्राहुः भगवानिति ।

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

भगवत्पदेन पङ्क्त्यैश्वर्यसम्पन्नः पुरुषोत्तम उक्तः । अस्मिन्मार्गे स्वस्यैव फलत्वात् स्वप्राप्तावेतद्भावस्यैव फलसाधकत्वाद्भावस्य च तापैकस्वभावत्वात्तदभावे फलप्राप्त्यभावाच्च स्वस्यैव तदभावसम्पादकत्वकथनेन स्वस्यैव फलप्राप्तौ प्रतिबन्धकत्वेन च स्वस्य फलत्वमेव न सिध्येदित्यत उक्तं फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यत इति । ननु स्वस्य फलात्मकत्वात्फलदित्सायाश्च सिद्धत्वात्स्वरूपेण तापापगमं मा करोतु, तथापि यत्किञ्चिदस्वास्थ्यं स्वप्ने वचनेन कथं न निवारयतीति चेत्, तत्राहुः स्वास्थ्यवाक्यमिति । भगवता तादृशं प्रति यत्किञ्चित् स्वास्थ्यहेतुकमपि वाक्यं वचनं न कर्तव्यं न वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः । वचनेन यावांस्तापो निवर्तिष्यते तावानेव फलप्राप्तौ विलम्बो भविष्यतीति ज्ञात्वा वचनेनापि स्वास्थ्यं न करोति, यदि कुर्यात्तर्हि फलविलम्बे स्वयमेव हेतुः स्यादिति स्वस्यैव विरोधित्वं स्यादिति यत्किञ्चित्स्वास्थ्यहेतुभूतस्यापि वान्यसाकरणम् । ननु यत्किञ्चिद्विलम्बहेतुत्वे को दोष इति चेत्तत्राहुः दयालुरिति । दयालुरस्यसाधारणदयासमुद्रः । यदि यत्किञ्चिद्विलम्बसहिष्णुत्वमपि चेद्भवेत्, तदा तावदयांशस्य न्यूनत्वात्परमदयालुत्वं नोपपद्येतेति न तादृशान्यकरणम् ॥ १३ ॥

एव मक्तिमार्गीयसन्यासस्वरूपं साधनफलप्रकारनिचारेणोपपाद्योपसंहरन्ति दुर्लभोयमिति ।

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।

अयमुक्तप्रकारकः परित्यागः दुर्लभः, तपोदाननतादिसाधनैरप्यसाध्यः । ननु यस्तुमात्रस्य दानादिनाधनमाध्यत्वात्कथमस्य दानादिसाधनासाध्यत्वमिति चेत्, सत्यम् । यथा तत्तच्छास्त्रे तत्तत्फलमाधकत्वेन तानि तानि साधनानि गणितानि, स्वर्गकामस्य ज्योतिष्टो-

भवत् । नहि तथा भक्तिमार्गीयपरित्यागसिद्धौ साधनशास्त्रोक्तं किञ्चित्साधनमस्तीत्यस्य दुर्लभ-
त्वम् । ननु वस्तुमात्रस्य साधनसाध्यत्वाद्भक्तिमार्गीयपरित्यागस्यापि वस्तुत्वेन निरूपणात्तस्य
च शास्त्रोक्तदानादिसाधनासाध्यत्वकथनात् केन साधनेनास्य सिद्धिरिति चेत्, तत्र साधन-
माहुः प्रेम्णेति । प्रेम्णा भगवत्परमासत्तया सिध्यति । अथवा, प्रेम्णा भगवत्प्रेम्णा । ननु
कथं जीवे भगवत्प्रेमेति चेत्, सत्यम् । एतन्मार्गप्रवर्तकाचार्यैस्तन्निष्कपटप्रपत्तिसन्तुष्टैः
कृपया अस्यैतन्मार्गीयफलसिद्धिरस्त्वित्युच्यते । भगवन्निवेदनानन्तरं तस्मिन्नाचार्यकृपा-
स्नेहं ज्ञात्वा स्वयमपि सन्तुष्टस्तस्मिन्साध्यफलदित्यया प्रेमयुक्तो भवतीति तेन प्रेम्णास्यापि
तादृशत्वं सिध्यतीत्यत उक्तं प्रेम्णा सिध्यतीति । नान्यथा, अन्यथा एतदति-
रिक्तसाधनैर्न सिध्यतीति सुष्ठुक्तं दुर्लभोद्यमित्यादि ॥ १३३ ॥

एवं भक्तिमार्गीयत्यागविचारं उपसंहृत्य ज्ञानमार्गीयपरित्यागोपसंहारमारमन्ते
ज्ञानमार्गे त्विति ।

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ।

त्विति पूर्वसमुच्चयः । संन्यासः ज्ञानमार्गीयः द्विविधोऽपि, विविदिषाविद्वेद-
युक्तः । सोऽपि साधनफलभेदेन विचारितः । द्वैविध्यमेव प्रकटयन्ति ज्ञानार्थमिति ।
ज्ञानार्थं ज्ञानरूपफलसिद्ध्यर्थमेकः । चकारसमुच्चितं द्वितीयमाहुः उत्तराङ्गं चेति ।
'ज्ञानादेव हि कैवल्य'मिति वाक्यानुक्तेर्ज्ञानसिद्धयुत्तरफलत्वाद्विद्वत्संन्यासस्योत्तराङ्गत्वं
मुक्त्यङ्गत्वमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानमार्गीयद्वितीयसंन्यासस्य मुक्त्यङ्गत्वं तथापि 'बहूनां जन्म-
नामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ' इति भगवद्वाक्यात्
अपत्तेश्च भक्तित्वाद्भक्तिव्यतिरेकेण केवलज्ञानस्य मुक्त्यसाधकत्वात् । 'जन्मान्तरसहस्रेषु
तपोज्ञानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत' इति वाक्याच्च ज्ञानस्य
भक्तिप्रतिबन्धनिवर्तकत्वोक्त्या 'विना महत्पादरजोभिषेक' मिति वचनेन भक्तेश्च महदनुग्र-
हकैलम्पत्योक्त्या च यावत्पर्यन्तं न भक्तिसिद्धिस्तावत्पर्यन्तं पूर्णज्ञानस्यापि न मुक्तिरिति
ज्ञापनायोक्तं सिद्धिर्जन्मशतैः परमिति । यथा बहुशब्दस्य सङ्ख्याऽनियमवाचित्वं तथा
शतशब्दस्यापीति ज्ञापनाय जन्मशतैरित्युक्तं । परं निर्धारितमित्यर्थः । एव ज्ञानिनां
मुक्तिप्रकारमुक्त्वा ज्ञानस्य साधनसाध्यत्वज्ञापनाय साधनानि निरूपयन्ति ज्ञानमिति ।
यज्ञ आदिर्यस्य श्रवणस्य, ज्ञानस्य चित्तशुद्धिहेतुकत्वाद्यज्ञस्य च चित्तशोधकत्वोक्त्या

निष्कामकर्तृत्वमुक्तम् । यतस्तादृग्यज्ञस्यैव चित्तशोधकत्वम् । तदनन्तरश्रवणस्य ज्ञानसाधकत्वं मतं निश्चितमित्यर्थः । अतः कलापिति । यतः स ज्ञानमार्गीयः संन्यासः एतावत्प्रयत्नसाध्यः अतः कलौ तावत्प्रयत्नसिद्धेरसम्भावितत्वात्तद्व्यतिरेकेण संन्यासस्य फलसाधकत्वाभावात् पश्चात्तापहेतुत्वमेवेति ज्ञापनायोक्तं पश्चात्तापायेति । नान्यथा उक्तफलाय नेत्यर्थः । ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्यैतावत्प्रयत्नसाध्यत्वमपि ज्ञात्वा प्रतिष्ठार्थमपि चेत्कुर्यात्तदा यथोक्ताश्रमधर्मानिर्वाहात् संन्यासव्यवहारस्य वेपमात्रपर्यवसायित्वेन पापण्डित्यमेव भवतीत्यत उक्तं पापण्डित्वं भवेदिति । चकारः संन्यासाश्रमधर्मानाचरणपापसमुच्चयार्थः । यतः ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्यैतावदोषवत्त्वं तस्मात् कारणात् कलौ ज्ञाने ज्ञानमार्गे न संन्यसेत् संन्यासग्रहणं न कुर्यात् । यद्यप्याश्रमधर्मानिर्वाहात् कलौ ज्ञानमार्गीयसंन्यासनिषेधः कृतस्तथापि कश्चिदाश्रमोत्कर्षं श्रुत्वा बलात्कारेणाप्याश्रमधर्मनिर्वाहं करिष्यामीति बुद्ध्या कुर्यादिति तस्यापि निषेधमाहुः सुतरामिति । सुतरामतिशयेन कलिदोषाणां प्रचलत्वात् प्रावल्यात् पूर्वकृतव्यवसायनाशकत्वात्, इति हेतोस्तसां कर्तव्यत्वमेव स्थितं निश्चितमित्यर्थः ॥ १४, १५, १६ ॥

एवं ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्य बलवद्वाधकप्रतिबन्धकत्वेन सोपपत्तिकमकर्तव्यत्वमुपपाद्य त्यागाविशेषाद्भक्तिमार्गत्यागेऽपि तेषां बाधकत्वाशङ्कानिरासाय स्वत एव बाधकत्वं सम्भाव्य निराकुर्यन्ति । तत्र सम्भावनामाह भक्तिमार्गेऽपीति ।

भक्तिमार्गेऽपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अपिशब्दः पूर्वोक्तत्यागसमुच्चयार्थः । भक्तिमार्गेऽपि चेद्यदि तद्वदेव दोषसम्भावना तदा तदोपनिवृत्त्यर्थं किं कार्यमिति पूर्वपक्षसम्भावनमुक्त्वा तन्निरासं प्रतिजानते उच्यत इति । अथवा यदि भक्तिमार्गेऽपि दोषसम्भावना तदा तदोपनिवृत्त्यर्थं भक्तिमार्गीयेण किं कार्यं किं कर्तव्यं भवता उच्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रतिज्ञात दोषाभावनमुपपादयन्ति अत्रेति ।

दृष्टान्तस्याप्यभावत इति । ननु पूर्वोक्तेः कालादिभिर्नाशसम्भवेऽपि स्वचन्दनादीनां शीतलत्वेन तापहारकत्वात्तत्त्वादिना तापनिवृत्त्या स्वास्थ्येन तदितरानुसन्धानात्तद्भाव-
शैथिल्यात्तापनिवर्तकमस्त्विति चेत्तत्राहुः स्वास्थ्यहेतोः परित्यागादिति । स्वास्थ्यहे-
तोश्चन्दनादेर्गृहत्यागेन सहैव परित्यागात् तैर्न सम्बन्धसम्भावनेति न तैर्नाशसम्भवः ।
अथवा, रूगादीनां घर्मपित्तप्रकोपादिजनिततापनिवृत्तिहेतुत्वात्तन्निवर्त्यतापस्यात्रासम्भवाच्च
तेषामस्मिन् स्वास्थ्यहेतुत्वमित्यनुसन्धानेनाप्युक्तं स्वास्थ्यहेतोरित्यादि । तस्यायमर्थः ।
एतत्तापस्य भगवद्भावात्मकत्वाददृष्टस्य च तदजनकत्वेन तन्नाशकत्वस्याभाव इत्युक्तं बाधः
केनास्य सम्भवेदिति । अस्य तापस्य केनापि बाधो नाश इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं दृष्टादृष्टोपायानां नाशकत्वाभावमुक्त्वा भगवतोऽपि नाशहेतुत्वमाशङ्क्य निराकु-
र्वन्ति हरिरिति ।

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान् स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

यद्यपि हरिः सर्वदुःखहर्ता तथाप्यत्रास्मिन्मार्गे ईश्वरत्वाद्बाधां कर्तुं न
शक्नोति । अत्रोपपत्तिः । यस्य यथा स्वरूपं तस्य तथात्वेन ज्ञानमीश्वरस्यैव भवति, अतः
अस्य भावस्य नाशे हेत्वभावमपि जानाति, स्वस्य भक्तभावाधीनत्वमपि जानातीति
स्वस्याशक्यत्वं ज्ञात्वा न प्रवर्तत इत्यत उक्तं हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधामिति ।
एवं भगवद्धेतुकबाधाभावं निरूप्य कैमुतिकन्यायेन तदितरेहेतुकबाधाभावमाहुः
कुतोऽपर इति । अत्र व्यतिरेके दृष्टान्तमाहुः अन्यथेति । अन्यथा यद्येवं न, तदा
मातरोऽपि स्वबालान् स्तन्यैः न पुपुषुः, पोषणं न कुर्युः । मातर इति बहुवचनं
सर्वजात्युपलक्षकम् । क्वचित्पदेन सर्वदेशकालनियमो ज्ञापितः । (अथवा हरिरत्रेति ।
अत्र पूर्वं हरिपदमुक्त्वा अग्रे बाधां कर्तुं न शक्नोतीति यदुक्तं तस्यायमाशयः । यद्यपि
हरिपदेन सर्वदुःखहरणसामर्थ्यमायाति तथापि दुःखहर्तृत्वमनुक्त्वा यद्बाधाभावकर्तृत्व-
मुक्तं, तेनास्य विगाढभावस्य स्वरूपात्मकत्वात् स्वरूपस्य च द्विदलरसात्मकत्वादस्य
भावस्य रसात्मकत्वमेव, न तु दुःखरूपत्वम् । यद्यस्य दुःखरूपत्वं स्यात् तदा हरित्वेन
तन्निवृत्तिं कुर्यादेव, अन्यथा नाशार्थस्य याथार्थ्यं न स्यात् । अत एव हरित्वमुक्त्वा
फलबाधाभावकथनमेवोक्तं, न तु दुःखहर्तृत्वमुक्तम् । स्वयमेव चेत्स्वास्थ्यं कुर्यात्तदा
स्वस्यैव फलप्रतिबन्धकत्वं भवेदित्येतदभिप्रायज्ञापनार्थमप्युक्तं हरिरत्र न शक्नोति
कर्तुं बाधां कुतोऽपरे इति ।) यथा मातृणां बालपोषकत्वाभावाशक्यत्वमेवमग्रेऽश्वरस्य
बाधाकरणमिति भावः ॥ १९ ॥

यद्यप्येतन्मार्गीयतापस्य सर्वानाशक्यत्वं, तथापि ज्ञानमार्गस्तापनाशमात्रे प्रसिद्ध इति
तन्मार्गबोधकवचनैस्तापनाशमाशङ्क्य तेषामपि तापनाशकत्वाभावमाहुः ज्ञानिनामपीति ।

ज्ञानिनामपि चाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तत्र हेतुः । ज्ञानमार्गस्य भक्तिमार्गपेक्षया दुर्बलत्वेन भक्तिमार्गस्य च प्रबलत्वेन तद्वाक्यानां नैतद्भावाभिभावकत्वम् । ज्ञानभक्तिमार्गयोर्दुर्बलत्वप्रबलत्वविचारः श्रीम-
दाचार्यैर्दशमस्कन्धविवरणे 'मर्त्यो मृत्युव्यालभीत' इत्यत्र कालनियामकत्वमुक्त्वापि
भक्त्युद्रेकानन्तरं समुद्विजे भवद्वेतोरिति वचनेन ज्ञानमार्गीयमाहात्म्योपमर्दनपूर्वकं भक्ति-
मार्गप्रावर्त्यमेव निरूपितमिति विस्तरमिष्या नात्र विचारः । तथापि ज्ञानमार्गस्यापि प्रामा-
णिकत्वात् कदाचित् ज्ञानिवाक्यैश्चित्तव्यासङ्गमात्रत्वमपि भवेदिति तस्याप्यभावार्थं
भगवत्कृतां रक्षामाहुः न भक्तं मोहयिष्यतीति । (जन्मप्रकरणीयतृतीयाध्याये
भगवत्प्रादुर्भावनन्तरं वसुदेवस्तुत्यनन्तरं देवकीमातृचरणैर्मर्यादामार्गीयमाहात्म्यज्ञान-
पूर्वकं 'रूपं यत्' इति स्तुतावन्ते 'मर्त्यो मृत्युव्यालभीत' इति पद्ये कालनियामकत्वेन
पूर्वं स्तुत्वापि पश्चाद्दुपसंहर विश्वात्म'न्निति प्रार्थनानन्तरं व्यूहरहितशुद्धपुरुषोत्तमप्रा-
कट्यानन्तरं शुद्धभक्तिमार्गीयभावप्राकट्ये सति पूर्वस्तुतिहेतुभूतमर्यादामार्गीयभावत्वेन
पूर्वस्तुत्युक्तमर्यादामार्गीयमाहात्म्यज्ञानजनितकालनियन्तृत्वादिज्ञाननिराकरणसामर्थ्यं शुद्ध-
भक्तिमार्गीयभावस्यैव दृष्टम् । न तु पूर्वभावस्यैतद्भावनिराकरणसामर्थ्यम् । यद्येवं न स्या-
त्तद्वैपरीत्यं स्यात् । तस्माद्भक्तिमार्गस्यैव सर्वमार्गाधिकप्रावर्त्यं विचार्यैवाचार्यैरुक्तं न भक्तं
मोहयिष्यतीति ।) रक्षाकरणे हेतुमाहुः आत्मप्रद इति । आत्मानं स्वरूपानन्दं
प्रकर्षेण ददातीत्यात्मप्रदः । यद्यप्यधुना तत्प्रकारकदानस्याप्रतीतिस्तथापि वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद्वेति शास्त्राच्छीघ्रं दास्यतीति सिद्धवदेवोक्तमात्मप्रद इति । हेत्वन्त-
रमप्याहुः प्रियश्चेति । यो यस्य प्रियः स तत्कार्यसिद्धौ यदि विलम्बं सहेत तदा प्रियत्व-
मेव न स्यादिति शीघ्रं तत्कार्यसिद्ध्यर्थं चित्तव्यासंगमसहमानोऽविलम्बेन रक्षामेव कृतवान्,
न तु विलम्बम्, अतः सम्यगेवोक्तं प्रियश्चापीति । एवं रक्षायामव्यभिचारिहेतुद्वय-
मुक्तम् । ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यतीत्यत्र मोहाभावार्थं रक्षाकरणं
निरूप्य रक्षाकरणसावश्यकत्वाय तद्गतधर्मद्वयपूर्वकं रक्षामुक्त्वापि पुनर्यदुक्तं किमर्थं
मोहयिष्यतीति तत्रायमाशयः । भक्तत्वेपि यत्रात्मप्रदानेच्छा तत्रैव ज्ञानिवाक्यजमोह-
निवृत्त्यर्थं रक्षा, यत्र नात्मप्रदानेच्छा तत्र ज्ञानिवाक्यजमोहनिवृत्तिरक्षापि नेत्यर्थः । तत्र
निदर्शनम् । द्विजपत्नीनां व्रजसीमन्तिनीवद्रसानुभवोपयोगिदेहवत्त्वमत्यातिभरेण गत्वा
सेवां करिष्याम इति बुद्ध्या सर्वसामग्रीसम्पादनपूर्वकं पत्यादिसर्वबन्धुनिराकरणपूर्वकं
चागमनम् । आगतासु तस्मिन् भगवद्भजनं तद्वदेवोत्तरदानेन सर्वप्रकारसाम्येऽप्यात्मप्रदाने-
च्छाज्भावाच्च प्रीतयेतुरागायेत्यादिज्ञानमार्गीयवाक्यैर्जनितमोहस्य निवृत्त्यर्थं न रक्षाक-
रणम् । व्रजसीमन्तिनीप्यात्मप्रदानेच्छाप्राचुर्यात्तथा रक्षा कृता । यथा 'रजन्येपे'त्यादि-
मर्यादायमेवाक्यैः 'श्रवणादर्शना'दित्यादिज्ञानमार्गीयवाक्यैश्च मोहसम्भावनापि नाभूत् ।
प्रत्युत व्यभिचारितप्रयोजननिरोधित्वेन तन्निराकरणमभूत् । अत्रेपि चतुश्चत्वारिंशाध्याये

भगवत्प्रेषितः श्रीमद्बुद्धवः 'श्रूयतां प्रियसन्देश' इति भगवत्सन्देशव्याजेन तापवैकल्याद्य-
भावार्थमुपदिष्टस्यापि ज्ञानस्य भगवता स्वात्मप्रदानेन रक्षितत्वेन सर्वात्मना स्वोपदिष्टमार्गमो-
हाभावदर्शनपूर्वकं 'दृष्ट्वैवमादिगोपीनां कृष्णावेशात्मविक्रव'मिति पूर्वोक्ततापवैकल्यादिदर्शनेन
सर्वात्मना स्वप्रयासनिष्फलत्वं तापादिभावस्यातिप्रबलत्वं दृष्ट्वा तासु सर्वाधिकानिर्वचनी-
योत्कर्षदर्शनेन स्वस्मिन् भगवत्कृपापात्रत्वेऽप्यत्यपकर्षस्फूर्त्या स्वस्य साक्षात्चरणारविन्देषु
शिरःस्पर्शनेन नमनायोग्यत्वं ज्ञात्वा 'वन्दे नन्दप्रजस्र्णीणां पादरेणु'मित्यनेनैकरेणुमेव यत्र
नमस्कृतवान् । तस्माद्यैवात्मप्रदानं तत्रैव ज्ञानमार्गीयवान्मोहाभावः, नान्यत्रेत्येताव-
त्प्रमेयं मनसि कृत्वोक्तं किमर्थं मोहयिष्यतीति ॥ २० ॥

एवं संन्यासनिर्णयमुपपाद्योपसंहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

यस्माद्भक्तिमार्गीयः संन्यासप्रकार एतादृशोऽतो यदि तादृक्प्रकारवत्त्वं तदैतदुक्त-
प्रकारेण परित्यागः विरहानुभवैकार्थः परित्यागो विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ।
अन्यथा एतदुक्तप्रकाराकरणे स्वार्थात् स्वस्यात्मनोर्थात् पुरुषार्थसिद्धेः सकाशाद्भ्रश्यते
च्युतो भवतीत्यर्थः । इति एवंप्रकारिका मे मदीया मतिः । मदीयत्वकथनेन
मतेरनुभवरूपत्वं निरूपितम् । निश्चिता निःसन्दिग्धेत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं पूर्वश्लोके मतेर्निश्चितत्वकथनान्निश्चितत्वे हेतुमाहुः इतीति ।

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इतीति समाप्तौ, कृष्णप्रसादेन कृष्णः सदानन्दः पुरुषोत्तमः, तस्य प्रसादः
प्रसन्नता पूर्णकृपेत्यर्थः, तेन साधनेन कृत्वा बल्लभेन श्रीकृष्णबल्लभेनेत्यर्थः । विनिश्चितं
विशेषेण इदमित्यतया निर्णीतम् । निश्चये कृष्णप्रसादस्य साधनत्वोक्त्या तदितरसाधना-
साध्यत्वमुक्तम् । निर्णीतमेवाहुः संन्यासवरणं भक्ताविति । भक्तौ भक्तिमार्गे
संन्यासवरणं संन्यासाङ्गीकारप्रकारः । अथवा भक्तौ भक्तौ सत्यां अथवा भक्तौ
भक्त्यर्थं भजनार्थं इदं संन्यासरूपं भगवतो वरणं वरणमेवेत्यर्थः । विपरीते बाधकमाहुः
अन्यथेति । अन्यथा भक्तिव्यतिरेकेण करणे उक्तप्रकाराभावात् पतितो भवेत्,
तस्मान्मार्गात् च्युतो भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

पितृपादाब्जरूपया विद्युतोऽस्ति ययामति । संन्यासनिर्णयस्तेन प्रसीदन्तु मयीश्वराः ॥१॥

भक्तिमार्गे पुमर्था ये सिद्धास्ते सर्वथा मयि । तैरेव च कृतार्थोऽहमिति मे सुखं मतिः ॥२॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणैकधनेन श्रीबल्लभेन विरचिनं

संन्यासनिर्णयविवरणं सम्पूर्णम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीमद्रघुनाथविरचितविवरणसमेतः ।

विठ्ठलेशपदाम्भोजं भक्त्या नत्वा विचार्यते ।

आचार्यप्रोक्तसंन्यासनिर्णये तत्प्रसादतः ॥ १ ॥

अथ कर्ममार्गेकनिष्ठानां भगवत्प्राप्तिलक्षणमुख्यफलासम्बन्धात्क्लेशनैरन्तर्यदर्शनेन
जारठेपि तत्क्लेशजनितग्लान्यभावाच्च कदाचित्सङ्गवशाद्भगवदीया अप्येवंविधा मा भूवन्नित्ये-
तदर्थमादावेव सुखोपायं संन्यासं निरूपयन्ति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

शरीरादिवैकल्ये जाते पूर्वदशां स्मृत्वा मया तदानीमेव भगवदर्थं किमिति न यत्त-
मितीदृशो यस्तापः स पश्चात्तापः । भगवत्तद्भक्तातिरिक्तविषयाणां परितः सर्वतो बाह्याभ्य-
न्तराहित्येन यस्त्यागः स परित्याग इत्युच्यते । स पूर्वोक्तपरित्यागो मार्गद्वये कर्तव्यत्वे-
नोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥

तृतीयमार्गस्यापि सत्त्वात्तत्रापि कथं नेत्यत आह कर्ममार्ग इति ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिचारणा ॥ २ ॥

अत्र कर्ममार्गपदेन सकामान्तःकरणस्य संन्यासनिषेधो बोध्यते । अन्यथा प्रवृत्ति-
मार्गे संन्यासविधायकवाक्याश्रयणादेवाकरणे सिद्धे तन्निषेधो नोपपद्येत । प्राप्तिपूर्वकत्वाच्चि-
षेधस्य । सुगान्तरे तु शरीरशोषणव्रतादिनाप्यन्तःकरणस्य विषयपराश्रुत्यतोपपद्यते । कलौ तु
तन्माधनप्रनादिकर्मणां मादृष्यामापाद्योक्तफलानर्हत्वेन संन्यासानुपयुक्तत्वात्सुतरां न
कार्य इत्यर्थः । तदेवं मार्गद्वय एव कर्तव्यत्वेन प्राप्ते ज्ञानापेक्षया भक्तेरभ्यर्हितत्वात्प्रथमं
भक्तिमार्गे कथं कर्तव्य इत्येतादृशी विचारणा प्रियत इत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रवणादिप्रवृत्त्यर्थं कर्तव्यश्चेत्स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

श्रवणादीति । वैयर्थ्याभावपूर्वकं भक्तिसाधनश्रवणादिषु प्रवृत्त्यर्थं संन्यासश्चेत्क-
र्तव्यस्तदा स एवंविधः इह भक्तिमार्गं न स्वीक्रियत इत्यर्थः । ननु श्रवणादिसाधनानां
भक्त्यनुकूलत्वाद्भक्तिसाधनश्रवणादिसम्पत्त्यर्थं संन्यासः कुतो नेत्यत आह सहा-
यसङ्गसाध्यत्वादिति । भगवत्तत्त्वं जिज्ञासोरेकाकिनः श्रवणादेः सहायस्य सङ्गः
सम्पत्तिस्तत्साध्यत्वात् । नहि श्रावयितारं विना श्रवणं सम्भवति । नच श्रुतस्यापि
ग्रन्थपर्यालोचनगुरूपसत्त्यादिना विना श्रैर्यम्, अतस्तदंशस्य त्यक्तस्यापि पुनः स्वीकारे
वान्ताशित्वमेव । इदमेकं बाधकम् । अपरमाह साधनानामिति । अल्पकालपर्यन्तं
श्रवणादिसाधनमादरणीयमित्यपि नास्ति, यतो यावज्जीवमपक्वकपायैर्योगिभिः साधनानि
रक्ष्यन्त एव । इदं द्वितीयम् ॥ ३ ॥

अभिमानादिति ।

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

विविदिपादशायां सर्वथा कामक्रोधाद्यनपगमाद्ग्रन्थादिपक्षपातेन प्रतिवादिनिरा-
करणाय यन्नोपि सम्भाव्यते, तादृशश्चाभिमानकृतः संन्यासे कृतेऽल्पोपि नोचित इत्यर्थः ।
इदं तृतीयम् । नियोगादिति । गुर्वाज्ञा नियोगः । तदकरणे प्रत्यवायः, तत्करणे व्यासङ्गः,
तथा सति नेष्टसिद्धिरिति भावः । इदं चतुर्थम् । तद्धर्मैरिति । संन्यासे सर्वत्यागस्य मुख्य-
त्वात् श्रवणादीनां ग्रन्थादिस्वीकारसाध्यत्वात् परस्परं धर्मैर्विरोधाद्भक्तिमार्गेन्यशेषत्वेन
संन्यासो न प्रशस्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवद्धर्माचरणे अनर्थोक्तिरगृहादीनां बाधकत्वात् प्रतिधन्यापगमाय संन्यासो यदि
कर्तव्यस्तदापि बाधकत्वमाह अग्रेपीति ।

अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्स कामतः ॥ ५ ॥

गृहादिसङ्गाभावाय संन्यासे कृतेपि तदनन्तरं तादृशैः पूर्वोक्तसहायादिभिरेव
सङ्गो भवति । अन्तःकरणस्य सर्वशे भगवत्परत्वाभावात् । नान्यथा । (न) भगवदेकपर-
तेत्यर्थः । ननु भगवदर्थत्वेनैवमपि क्रियमाणे फलं भविष्यत्येवेति चेत्तत्राह स्वयं चेति ।
भक्तिमार्गविरुद्धमिदमिति ज्ञात्वापि यः संन्यसेत्, स विषयवासनावलितान्तःकरणत्वेन
भगवद्रसाननुभवात्त्यक्तविषयेष्वेवाभिनिविशेत् । स कामतः कामित्वाद्विषयाक्रान्तः

१ वैयर्थ्याभावपूर्वकमिति पाठः । २ कर्तव्यत्वेन प्राप्तिं शान्तिपेशया भक्तिमार्गं न स्वीक्रियत इति पाठः ।
३ अनर्थोक्तिरिति पाठः ४ असाधकत्वमिति पाठः ।

दर्शकत्वात्तासामेव गुरुत्वं युक्तम् । श्रूयते च भविष्योत्तरे अनन्तव्रतकथायां कौण्डिन्यस्य सर्वत्यागपूर्वकं भगवदेकपरतया स्थितस्य शीघ्रमेव तत्प्राप्तिः । तद्यथा 'ततो जगाम कौण्डिन्यो निर्वेदाद्वनगह्वरम् । अनन्तं मनसा ध्यायन् कदा द्रक्ष्यामि केशवम् । व्रतं निरशनं कृत्वा ब्रह्मचर्यं जपन् हरिम् । विह्वलः श्रययौ सोप्यरण्यं जनविवर्जितं' मित्यादि । ब्रजसुन्दरीणां तु 'गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितै' रित्यादिषु स्फुटमेवालौकिकतयाविधत्स्वम् । यद्यप्येतासां साम्यं कर्तुं मनसाप्यशक्यम्, तथापि त्यागस्येतोधिकस्य सर्वथा अभाव एवान्यत्रेति ज्ञापनार्थम् । एतादृशसर्वात्मभावपूर्वकान्यविषयपरित्यागे श्रुतिरिति भगवत्प्राप्तिरिति भावः । साधनं च प्रोक्तमित्यर्थः । किं तत्साधनमित्यपेक्षायामाह । ततोति स्वरूपानन्दानुभवं विस्तारयतीति तत् । तादृशो यो यस्य भक्तस्य यादृशी भावना तथा सिद्धः सम्पन्नो भावविशेषः स एव साधनस्थानीयः । एतदतिरिक्तस्यान्यस्य यागादेः साधनत्वं नेष्यत इत्यर्थः । यद्वा तद्गुरुत्वेनोक्तं यत्तत्साधनम् ॥ ८ ॥

एवंविधसंन्यासवतः प्रवृत्तिवैलक्षण्यमन्यापेक्षया ज्ञानादिभिरप्रतीकार्यत्वं चाहुः विकलत्वमिति ।

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

उद्देश्यवस्त्वप्राप्तिदशायां चिन्ताबाहुल्याद्विकलत्वं विक्षिप्तचित्तत्वम् । तथैवास्वास्थ्यं शरीरे तदलाभे वैषण्यपाण्डुरत्वादि । एतद्वयमपि प्रकृतिः स्वभावान्ताःपालेव, नौपाधिकम् । तादृशावस्थस्य उपायान्तरप्रतीकार्यदुःखत्वमाह प्राकृतमिति । भगवद्गी-लौपयिकस्वरूपज्ञानापेक्ष्यान्यधच्छास्त्रजन्यमल्पसारं ज्ञानं तदत्र प्राकृतमुच्यते । गुणाश्चाणिमाद्यैश्वर्यादियोगसिद्धयः । तदिदं सर्वमप्येवं वर्तमानस्यैतादृशावस्थस्य न हि बाधकाः, न समीहितान्तरायहेतवो भवन्तीत्यर्थः । एवंदशापन्नस्य शास्त्रीयं माहात्म्यादि-चोदकं ज्ञानं न तच्छोकनिवर्तकम् । यत्र सर्वसम्मतस्वास्थ्यहेतुज्ञानस्याप्यप्रयोजकत्वम्, तत्र किं बाध्यमैश्वर्यादीनामिति भावः । प्रकृतेरिति पाठे वैकल्यं विपर्यासः । अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥

ज्ञानमार्गीयसंन्यासापेक्षया यथा भक्तिमार्गीयस्य संन्यासस्योत्तमसाधनत्वं तथैव तत्फलस्यापीत्याहुः सत्यलोक इति ।

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषतः ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

सत्यलोको ब्रह्मलोकः । तत्र ज्ञानात् संन्यासाद्यमरहितकेवलज्ञानादपि स्थितिर्भवति । संन्यासेन सहिता तु विशेषतः पुनरावृत्तिरहितेत्यर्थः । तथा च नारायणे श्रूयते 'वेदान्तविज्ञानमुनिथितार्याः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके न पगान्मक्यन्ते' ॥

परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्व' इति । भक्तिमार्गीयमाह भावनेति । यत्र यस्मिन् फले भावनैव साधनं भवति तत्र फलमपि तथा भावनानुरूपमेव भवेत् । यथा ब्रह्म-
लोकप्राप्तिसाधनानां फलत्वादल्पफलसम्पादकत्वम्, न पूर्णस्य, एवं भावनानामनन्तत्वात्
फलस्याप्यानन्त्यमिति भावः । अत एवाचार्यैरुक्तम् 'प्राकृताः सकला देवा गणिता नन्दकं
वृहत् । पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात्कृष्ण एव गतिर्ममे'ति । भगवच्चिन्तनपरस्य ब्रह्मलोको
नानुरूपं फलमिति तु श्रीविष्णुपुराणे श्रूयते । तद्यथा, 'यस्मिन् न्यस्तमतिर्न याति नरकं
स्वर्गोपि यच्चिन्तने विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोपि लोकोऽत्यक्तः । मुक्तिं चेतसि
यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्रं यदयं प्रयाति विलयं तत्राच्युते
कीर्तित' इति ॥ १० ॥

तादृशः इति ।

तादृशः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

बहिश्च प्रकटः स्वात्मा बह्विवत् प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

किंप्रत्ययान्तस्य बहुवचनम् तादृश इति ज्ञेयम् । ये केवलज्ञानमार्गीयास्ते
सत्यलोकादावेव तिष्ठन्ति, नतु पुरुषोत्तमे, भक्तिमार्गान्तःपातित्वात् । आदिपदेन
संकर्षणादिस्थानं ज्ञेयम् । यद्यपि 'ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते' इति वाक्याद्ब्रह्मलोकादप्यग्रे
गतिस्तत्रस्थानां श्रूयते, तथापि भजनानन्दानुभवादेतदपेक्षया तुच्छत्वमेवेति भावः ।
तर्हि ब्रह्मलोकस्थानामपि कुतो न भजनानन्दानुभवः ? भजनीयस्वरूपस्थान्तःप्रवेशभावा-
दित्याह बहिश्च प्रकट इति । आकाशवदन्तर्बहिश्च प्रकटः सिद्धोपि स्वात्मा भगवानन्तः-
स्थितोपि बहिः प्रकटीभूय स्वलीलाभिनिविष्टचित्तेषु यदैव प्रविशेत्तत्रैवान्तर्हितो भवेत्,
तदैव सकलो बन्धो गृह्यादिर्नाशमेति, तिरस्कृतं भवति, न त्वन्येनापि प्रकारे-
णेत्यर्थः । अत एवोक्तम् 'प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयते'ति । यथा शुष्ककाष्ठस्थितो
बहिः शीतशतनासमर्थः, स एव मन्थनादिना बहिर्भूतो ज्वालादिरूपेण तत्रैव काष्ठं
प्रविष्टः काष्ठं स्वात्मसात्कृत्या शीतं निवर्तयति, एवं बहिःस्थितमानन्दधनस्वरूपमपि
भक्तभाजनाभासितं यावन्न पुनः प्रविशति, तावन्न तत्स्वरूपप्राप्तिरिति भावः । ज्ञानमार्गी-
याणां तद्वन्धलेशभावाच्च तत्प्राप्तिश्चापि ॥ ११ ॥

भगवानिति ।

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

अत्रास्मिन् जीवने अन्तर्हितो भगवानेव बाधकश्चेत्सोपि फलरूपत्वान्नैवंविधो भवतीत्यर्थः । ननु गुणानां जीवनहेतुत्वोक्तावपि यावन्न द्यगोचरत्वं स्वरूपस्य भवेत्, तावत्तापापायोपि नेति तदर्थं स्वास्थ्यजनकं प्रकारान्तरेण बोधकवाक्यं कर्तव्यं चेत्तत्राह स्वास्थ्यवाक्यमिति । न कर्तव्यं न स्वयमन्यस्मान्छ्रोतव्यम् । न चान्यस्मै श्राव्यमित्यर्थः । तथाच स्वास्थ्यं भगवानेव करिष्यतीत्याह दयालुरिति । यतो निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छुः, अतो भक्तानामेतादृगवस्थां ज्ञात्वा विलम्बं न करिष्यति, अतो न विरुध्यते, न प्रतिकूलमाचरिष्यति । प्रत्युत परोक्षभजनानन्ददानेपि भक्तकृत्यं प्रति स्वस्य ऋणित्वमेवाङ्गीकरोति । तच्च भगवतैवोक्तम् 'न पारयेहं निरवद्यसंयुजा'मित्यादि । एवंविधानां स्वास्थ्यवाक्यसहस्रैरपि नेष्टसिद्धिरिति परमार्थः ॥ १३ ॥

दुर्लभोयमिति ।

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ।

अयं भक्तिमार्गीयो यः परित्यागः स प्रेम्णा निरुपधिसेहादेव सिध्यति, अतो दुर्लभः, अन्यैः साधारणैः कर्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भक्तिमार्गीयं निरूप्य ज्ञानमार्गीयमाह ज्ञानमार्ग इति ।

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापणिडित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रचलत्वादिति स्थितिः ।

विचारोत्रोपपत्तिस्तस्मादित्यर्थः । स द्विप्रकारकोऽपि ज्ञेयः । अपिशब्दोऽत्र गर्हायाम् । द्वैविध्यमाह ज्ञानार्थमिति । ज्ञानोत्पत्त्यर्थमेकः । उत्तरस्य मोक्षस्याङ्गं तदर्थमिति यावत् । यद्यपि ज्ञानार्थस्यापि मोक्षाङ्गत्वमेव, तथापि प्रयोजनवशाद्वैविध्यम् । अन्यथा कर्मणोपि द्वैविध्यं न स्यात् । परन्तूभास्यामपि जन्मशतैर्बहुजन्मभिरभ्यासेन सिद्धिर्मोक्षो भवति । न भक्तिमार्गीयवज्जटिति । अत एव भगवताप्युक्तम् 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः' इति । व्यवहारेपि विद्वत्संन्यासो त्रिविदिपा-संन्यास इति श्रूयते द्वैविध्यम् । भक्तिं विहाय केवलज्ञानार्थमेव यः संन्यासः स दोष-ग्रस्तत्वान्न कर्तव्य इत्याहुः ज्ञानं चेति । चकारान्मोक्षोपि साधनसापेक्ष एव । तत्र हेतुः ।

यज्ञादिश्रवणात् । यज्ञादिकं साधनत्वेन श्रूयत इत्यर्थः । इदं तु गीतायाम् 'द्रव्य-
यज्ञास्तपोयज्ञा' इत्यादिषु स्फुटम् । यज्ञादीनां साङ्गानामेव फलसम्पादनक्षमत्वात्, तच्च
कलौ सर्वथैव न सम्भवतीत्यतस्तत्करणं पश्चात्फलदशायां तापायैव, न सुखाय । पूर्वोक्त-
धर्मध्वजित्वेन पापण्डित्वमेव स्यात् । अपिशब्दादप्येपि फलाभावः । अत एव श्रीमद्भाग-
वते 'श्रेयःसुखं भक्तिमुदसे' त्यादिनोक्तम् । यत एवंप्रकरणे पश्चात्तापः फलासम्बन्धश्च ।
तस्मात् ज्ञाने न, ज्ञानमार्गे न संन्यसेत्, कलौ साधनवलस्यात्पत्वात्कालकृतदोषाणां
प्रायल्यात्सुतरामेव न कार्य इति वस्तुस्थितिरित्यर्थः ॥ १४, १५, १६ ॥

एवं भक्तिमार्गेऽपि दोषमाशङ्क्य समाधत्ते भक्तिमार्गेऽपीति ।

भक्तिमार्गेऽपि चेद्दोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

अत्रारम्भ इति । अस्मिन्भक्तिमार्गीयसंन्यासस्योपक्रममात्रेऽपि कृते न नाशः, न
कृतोपक्रमवैयर्थ्यं, नापि विघ्नो भवेत्, नापि प्रत्यवायः । तदुक्तं भगवता 'नेहामिक्रम-
नाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयादि'ति, श्रीभागवतेऽपि
'तथा न ते माधव तावकाः क्वचि'दित्यादिना । किञ्च, पूर्वमेवं चिकीर्षोः कस्यचिदन्यथाभाव
इत्यर्थे सर्वसम्मतदृष्टान्तस्याप्यभावात्, अतो ज्ञानमार्गीयवदत्रत्यस्य न पातादिशङ्केत्यर्थः ।
भक्तिरहितज्ञानमार्गीयस्य तु पातः श्रूयते श्रीभागवते 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्व-
यस्तभावादभिगुह्यद्वयः । आरूढा कृच्छ्रेण पर पदं ततः पतन्त्यधोनादतयुष्मदङ्गय'इति ।
किञ्च, अस्मिन्स्व स्वास्थ्यहेतोस्तुच्छविषयादेः परितः सर्वतस्त्यागादेव न बाधः सम्भवति ।
अन्तर्धहिः सिद्धविषयस्य तु स्वेष्टफलत्वादेव न तत्सम्भव इत्यर्थः । यदि तदेकाश्रिताना-
मपि तस्मादेव बाधः स्यात्तदा मातृमात्रैकजीवनान् बालान्मातरोऽपि न क्वचित्पुपुषुर्न
स्तन्यैः पुष्णीयुः, पुष्टाः न कुर्युः, प्रत्युतानिष्टं च कुर्युः, न त्वेवं कुत्रचिदस्तीत्यतो न बाध-
शङ्कादेशोऽपीति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अल्पज्ञं प्रत्याहुः जानिनामिति ।

जानिनामपि चाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

ज्ञानमार्गप्रशमानान्यैरपि तद्वारा स्वभजने प्रवृत्तं न मोहं प्रापयिष्यति । इदमुत्कृष्ट-
मिदं वेत्तेऽपि प्रियम् । ननु कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य सततस्य कदाचिदेवमपि करणं

स्यादिति चेत्तत्राह आत्मप्रद इति । स्वस्वरूपं भक्तेभ्यो दत्तवान्, तदधीनत्वेन स्थापित-
वान्, यश्च स्वात्मत्वेन प्रियश्च । अत एवोक्तम् 'प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मे'ति ।
अपिशब्दादेवमजानतामभक्तानामप्रियश्च । चकारात् स्वस्य भक्तस्य कृत्यनुबुधूपुत्वमपि ।
एतादृशस्यापि मोहकत्वे न किञ्चित्कारणमस्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

उपसंहरन्ति तस्मादिति ।

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

उक्तप्रकारेण भक्तिमार्गे स्थित्वा विरहानुभवार्थमेव क्रियताम्, अन्यथा इमं
प्रकारान्तरं त्यक्त्वा प्रकारान्तरेण तदाचरणे स्वार्थात् स्वस्मिन्नेवार्थते अन्विष्यत इति
स्वार्थो भगवान् तस्माद्भ्रश्यते दूरे पततीत्यर्थः । इति एवंप्रकारिका मे निश्चिता
बुद्धिरित्यर्थः । यद्वा, स्वार्थात् समीहितफलादित्यर्थः ॥ २१ ॥

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इतीति । कृष्णः प्रसाद्यते येन, कृष्णस्य प्रसादोन्नेषां यस्मादिति वा । तत्प्रसाद-
रूप एवेति वा । ईदृशेन बल्लभेन भक्तौ भक्तिमार्गे संन्यासस्य वरणं चरतीति स्वीकर-
णम् । इति उक्तप्रकारेण विशेषतो निश्चितं निर्धारितम् । भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्येदं विहाया-
न्यथा अन्येन ज्ञानमार्गाद्युक्तप्रकारेण स्वीकरणे पातित्यमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

आचार्यचरणाम्भोजरजोरक्षितवागहम् ॥

कृतवान् भक्तिसंन्यासविचारे सुविचारणाम् ॥ १ ॥

कर्मणा मनसा वाचा प्राणैर्दारैर्धनैरपि ॥

विद्वलेश त्वदीयोस्मि नान्यथा ज्ञातुमर्हसि ॥ २ ॥

इति श्रीवल्लभनन्दनचरणैकदशरणश्रीरघुनाथकृतौ

संन्यासनिर्णयविवरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीगोकुलोत्सवविरचितविवरणसमेतः ।

यत्पदान्तरसास्त्रादविस्मृतान्यसुखा मुहुः ।

रमन्ते तद्गुणालोपेस्तं वन्दे गोकुलेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ सकलश्रुतिस्मृतिपुराणन्यायादिप्रमाणसम्मत्या भगवदानन्दानुभव एव सर्वेषां परमफलम् । तत्रापि भजनानन्दानुभवः श्रीगोपीजनवल्लभस्य । तथाहि । 'रसो वै स' इत्यादिभ्यो भगवान् रसरूपः । रसश्च शृंगारः । स च संयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः । तेन तदुभयभावात्मकभगवदानन्दानुभव एव परमफलम् । स च लीलासृष्टौ प्रवेशे सति सम्भवति । ततः पूर्वदशायां तु संयोगाभावात् सर्वपरित्यागपूर्वकं विप्रयोगभावानुभव एव परमफलम् । सर्वपरित्यागं विना लौकिकांशस्य सत्त्वादव्यग्रतया विप्रयोगानुभवासम्भवात् । स च परित्यागः कस्मिन् मार्गे कर्तव्यः, कदा वा कर्तव्यः, कथं वा कर्तव्यः, किमर्थं वा कर्तव्यः, करणानन्तरं च तस्य कीदृशी दशेतत्सर्वनिर्धारार्थं विचारप्रयोजनमनुवदन्त एवाचार्याः परित्यागविचारं प्रतिजानते पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे च परित्यागः कर्तव्यः, तत्रापि मिद्धदशायामेव, न तु साधनदशायाम् । साधनदशायामत्यन्तवैराग्याभावेन परित्यागानिर्वाहात् पापण्डित्वप्रसङ्गेन कृतोपि परित्यागः पश्चात्तापाय भवति । एतान्तारतम्यज्ञानाभावे भगवदीया अपि पूर्वमेव परित्यक्त-सर्वार्थाः सन्तः पश्चात्तप्ता भवेयुः, तथा तान् दृष्ट्वा स्वयमपि पश्चात्तप्ता भवेयुः, तथा चान्येषां स्वस्य च पश्चात्तापस्यानाभिर्मानार्थं परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । यद्वा । सकलदेवजीवानां भगवत्प्राप्त्यर्थं भगवदाज्ञया द्वाचार्याणां भूलोकेष्वन्तरः । सा भगवत्प्राप्तिश्चाचार्यैर्भक्तिमार्ग-प्राप्तयेन क्रियते । तत्र यथा सर्वमिद्वान्तमुक्तान्तस्तथा अन्यग्रन्थया निरन्तर निप्रयोगभावानुभवार्थं परित्यागोपि पूर्वमेव कथनीयः । तथा चैतावत्कालं वृथा त्रिलम्बः कृत इति यः पश्चात्तापः तस्य निवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । अथना । परित्यागेन पूर्वमहर्निशं

विप्रयोगभावानुभवः, तदनन्तरमलौकिकदेहेन संयोगभावानुभवः । तथा च पश्चात् परित्यागानन्तरं तापश्च निवृत्तिश्च तापनिवृत्ती, तयोर्निमित्तं परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । तेनोभयप्रकारकभगवद्भावानुभवे आचार्योद्यम एव हेतुरिति सूचितम् । यच्च 'विरहानुभवैकार्थसर्वत्यागोपदेशक' इति सर्वोत्तमे उक्तम् । तदव्यवधानविवक्षया सवासन इति परिशब्दार्थः । ननु परित्यागः कस्मिन्मार्गे कर्तव्य इति चेत् ? तत्राहुः स मार्गद्वितये प्रोक्त इति । विशेष आधिक्यम्, तेन सिद्धदशा विशेषः । विशेषतः इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तथा च भक्तौ ज्ञाने च विशेषं सिद्धदशां प्राप्य मार्गद्वितये भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे च स परित्यागः प्रकर्षेण उक्तः, कर्तव्यत्वेन कथित इत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिचारणा ॥ २ ॥

अथ कर्ममार्गे साधनदशायां ज्ञानमार्गे उपासनामार्गे साधनदशायां भक्तिमार्गे च परित्यागः पश्चात्तापायेति तन्निवृत्त्यर्थं परित्यागस्य विचारः क्रियते । विशेषतः विशेषं प्राप्य । स च सिद्धदशा उभयोः । यद्वा, बहुजन्मसु परित्यागः कर्तव्य इति आवृत्तिबाहुल्यमेव विशेष इति ज्ञानमार्गे एव विशेषतः इत्यन्वेति । निष्कामतया कर्मकरणं चित्तशुद्ध्यर्थम्, कर्ममार्गे पत्नीं विना च यज्ञादिकरणमसम्भवीति न परित्यागः सम्भवति । पत्नीसाहित्येपि निष्कामतया कर्मकरणं संन्यास एवेति चेत् सोऽपि कलौ देशादिशुद्ध्यभावान्न सम्भवतीत्याहुः सुतरां कलिकालत इति । यद्वा । आयुषश्चतुर्थभागे संन्यास इति यन्मतं तस्मिन्नपि मते भक्तिं ज्ञानं च विना केवलं कर्ममार्गे विरक्तिं विना न कर्तव्यः परित्यागः किन्तु विरक्तावेवेति भक्तेर्ज्ञानस्य वा सिद्धदशां विना न सम्भवतीति कर्ममार्गे न परित्यागः, सुतरां कलिकाले ॥ २ ॥

श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यश्चेत्स नेप्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मश्च विरोधतः ।

गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुग्राह्यः ॥ ६ ॥

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयवन्द्यनिवृत्त्यर्थं चेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

श्रवणादीनां निरन्तरमव्यग्रतया निद्ध्यर्थं यदि स नेप्यते भागोद्वेपकलाद्

दीयाः सहायास्तेषां संगेन श्रवणादयः साधनीयाः । पूजादीनां साधनं च रक्ष्यम्, साधन-
दशायां अभिमानश्च विद्यते । 'तावत्कर्माणी'ति वाग्यात् साधनदशायां पूर्णविरक्त्यभावा-
द्देवादिरूपभगवन्नियोगाद्वर्णाश्रमधर्माः कर्तव्या एव । संन्यासधर्मैः सह श्रवणादीनां विरो-
धोऽपि । गृहे भगवदीयैः संगामावात्यागः कार्य इति चेत्तत्राहुर्गृहादेरिति । गृहत्यागे
कदाचित्कुत्रचित्सत्संगः स्यादित्याशया कार्य इति चेत्तत्राहुः स्वयं चेति । विषयैरन्तःकरण
आक्रान्ते सत्संगार्थं तस्योद्यम एव न भवतीति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यगोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

बहिश्चेत्प्रकटः स्वात्मा बहिवत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याज्जीवनाय भवन्ति हि ॥ १२ ॥

कौण्डिन्यादावपि भावनयैव भावः सिद्ध इत्याहुर्भावो भावनयेति । ज्ञानं
ब्रह्मज्ञानम्, गुणाः सत्त्वादयश्च, भगवदिच्छया यदि भवन्ति तदा ते बाधकाः । यत्र भावना
साधनं तत्र भावनानुरूपं फलम् । ननु तादृशस्य ज्ञानं गुणाश्च कथं बाधका भवेयुस्तत्राहु-
र्भावना साधनं यत्रेति । तथा च तादृशी भावना तदनुरूपं फलम् । तेन यावत्पर्यन्तं
तल्लीलाभावना तावत्तदनुरूपं फलं, यावद् ब्रह्मज्ञानेन सर्वत्र ब्रह्मभावना तावत्तदनु-
रूपं फलं, यावच्च सत्त्वादिगुणैः कृत्वा विषयेषु भावना तावत्तदनुरूपं फलम् । तथा च
मानभावनानां साधारण्यात् फलेऽपि तथात्वम् । बाधकत्वं विवृण्वन्ति तादृश इति ।
ब्रह्मभावनादियुक्ताः सत्यलोकादावेव तिष्ठन्तीत्यर्थः । ननु ब्रह्मभावनया किं स्यादित्यत
आहुर्बहिर्हरिति । यदि बहिः प्रकाश एव न स्याद्यदि च पश्चाद्बहिवदन्तर्गं प्रविशेत्तदापि
न संसारलयः । यदि गुणेष्व्यासक्तिः स्यात्तदा ते बाधका भवेयुः, परन्तु तादृशानां पूर्वमेव
गुणेष्व्यासक्तेर्निवृत्ततादृशः केवलं जीवनाय भवन्ति, न तु बन्धकाः । यद्वा । तादृशानां
भवेत्त्यागादन्यैः कश्चिदपि न मङ्गः, प्रसुरागिप्रयोगे च जीवनमशङ्कम् । यदि च भगवदीयैः
मङ्गः स्यात्तदा नदान्यापि जीवनं स्यात्, भगवत्तथा तादृशानामपि जीवनमन्येषामुद्धाराय
सम्पादनीयं भवति । तदा भगवान्नेषां जीवनार्थं प्राकृतेष्वपि गुणेषु तेषां मनो यत्किञ्चित्सं-

योजयति । नन्वेवं गुणेष्वसत्त्वभावादत्यन्तवियोगे जीवनं न स्यात्, तथा च जीवनविधा-
तकत्वेन भगवान् बाधकत्वेनाभिमतः स्यादित्याशङ्क्याहुर्भगवानिति ।

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३३ ॥

जीवनविधातकत्वेऽपि प्रतिक्षणं फलरूपभगवद्भावानुभावकत्वान्न बाधकः । न हि तदव-
स्थातो जीवनमधिकमस्ति । यद्वा । ननु यदि भगवांस्तेषां मनो गुणेषु किञ्चित्संयोजितवांस्त-
दोत्तरोत्तरं गुणेष्वधिकासत्त्वा भगवद्भावस्य विधातः स्यात्, तथा च भावविधातकत्वेन भगवान्
बाधकः स्यादित्याशङ्क्याहुः भगवानिति । नहि भगवान् भावं विहन्तुं गुणेषु तेषां मनः
संयोजयति, किन्तु तेषां जीवनार्थम् । तथा च यावता तेषां जीवनं भवति तावदेव तेषां मनो
गुणेषु योजयति, न तु गुणेष्वधिकामासक्तिं जनयति । कुतः । फलरूपत्वात् । नहि फलं बाधकं
भवति । ननु भगवान् स्वतोऽन्यद्वारा तेषां स्वास्थ्यवाक्यान्वेव कथं न सम्पादयति, येन
स्वस्थतया जीवनं भवेत्, तत्राहुः । स्वास्थ्यवाक्यमिति । विप्रयोगभावं बाधित्वा
जीवनसम्पादनमनुचितं यतः । न हीतोऽपि जीवनमधिकमस्ति, अहं तव्यः । तथा करणं
चाशङ्क्यम् । न ह्येतद्भावस्य बाधनं भगवताऽन्येन वा कर्तुं शक्यम् । वक्ष्यन्ति च 'हरिश्च
न शक्नोतीति । शङ्कार्थं तव्यस्तदा । ननु परमदयालुः कथं तेषां जीवने उपेक्षां करोति,
तत्राहुः दयालुरिति । न ह्येतादृशभावसम्पादकस्य दयालुता विरुध्यते ॥ १३, १३३ ॥

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पञ्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्यं भवेद्यापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रचलत्वादिति स्थितम् ॥ १६३ ॥

ज्ञानमार्गे विविदिषाविद्वत्ताभेदेन द्विविधोऽपि संन्यासो विचारितः । तद्व्यमाहुर्ज्ञा-
नार्थमिति । ज्ञानार्थं ज्ञाननिमित्तं यः संन्यासः स एकः, विविदिषासंन्यास इति यावत् ।
उत्तराङ्गं ज्ञानापेक्षया उत्तरं अग्रिमं मुक्तेराङ्गं यः संन्यासः स द्वितीयः, विद्वत्संन्यास इति
यावत् । परन्तु ज्ञानमार्गीयसंन्यासे बहुवल्गुभिर्मुक्तिः, न त्यक्तजन्मना । 'पहूनां जन्मनामन्'
इति भगवदाख्यात् । तयोर्मध्ये विविदिषासंन्यासस्तु युगान्तरे कर्तव्यः, न तु कत्रासिन्वाहुः
ज्ञानमिति श्लोकेन । तमो रजस मिहाय केयसमत्वान्नःकृत्तः मन् निव्यामवया यदि

यज्ञादिकं करोति तदा ज्ञानमुत्पद्यते । संन्यासे च सामग्र्यभावाद्यज्ञादिकं न सम्भवति । ज्ञाने च यज्ञादिकं सामग्र्यत्वेन श्रूयते । सर्वं विहाय वनं गत्वा योगादिना ज्ञानसाधनं च कलौ न सम्भवति । विघ्नानां बाहुल्येनान्तःकरणे लौकिकवासनानामनिवृत्तत्वान्मनः-
स्थैर्याभावाद्योगादिकमेव न सिध्यति यतः । अतो विविदिपादशायां संन्यासः कलौ पश्चा-
त्तापायैव भवति, न तु सन्तोषायेत्यर्थः । किञ्च । चित्तस्थैर्याभावे सति ततोधिकं पापण्डितमपि
भवेदित्यपिशब्दः । चकारात्तत्कार्यरूपो नरकश्च । तस्मात् ज्ञाने ज्ञाननिमित्तं विविदि-
पादशायां न संन्यसेत् । अथवा ज्ञानेन हेतुना संन्यसेत्, न तु ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वम् । युगा-
न्तरे सम्भवेदपि, कलौ तु दोषाणामतिप्रवृत्त्यात् कथमपि न निर्वहतीत्याहुः सुतरामिति ।
स्थितं पर्यवसन्नम् ॥ १४, १५, १६, १६½ ॥

ननु यदि कलौ दोषाः प्रवृत्ता एव, तदा भक्तिमार्गेऽपि कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य
भक्तिमार्गे दोषलेशोऽपि नास्तीत्याहुः भक्तिमार्गेऽपीति ।

भक्तिमार्गेऽपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

यदि भक्तिमार्गेऽपि दोषसम्भावना तदा कर्तव्यत्वेन किमुच्यते । एकोऽपि दोषो
नास्तीति ज्ञापनार्थमेकवचनम् । तमेव दोषाभावप्रकारमाहुः अत्रारम्भ इति । अत्र
भक्तिमार्गे आरम्भे प्रवेशमात्र एव नाशो न भवति । यदि भक्तिमार्गेऽपि दोषाः स्युः, तदा
कदाचिन्नाशोऽपि स्यात्, न त्वेवम्, तेन दोषसम्भावना नैव नास्ति । ननु भक्तिमार्गीयाणामपि
क्वचित्कामनोपादयो दृश्यन्ते, तत्कथं सर्वात्मना दोषाभाव इति चेत् । सत्यम् । (तत्सम्ब-
न्ध्यङ्गीकारो) भगवदङ्गीकारो हि नित्यः । नहि भगवानङ्गीकृतं कदाचिदप्यनङ्गीकरोति । तेन
यत्र क्वचिदोषा अपि दृश्यन्ते, तत्रापि प्रमेण दोषानपसार्य भगवान् फलं सम्पादयत्येव ।
अनो यथा यथा भगवान् तेषां हृदि भक्तिमार्गमानयति, तथा तथा दोषापगमः । अतो यदंशे
भक्तिमार्गाप्रवेशस्तदंश एव दोषसत्त्वम्, तेन भक्तिमार्गे दोषाणामसम्बन्ध एव । किञ्च । न वा
क्वचिदिदं स्पष्टं भुवं वा यद्भक्तिमार्गे प्रविष्टस्यापि नाशो जात इति । तेन दृष्टान्त-

स्याप्यभावाच्च भक्तिमार्गे दोषलेशोऽपि । अत एव भरतस्य जन्मान्तरायेपि फलसिद्धिः ।
 अत एव मथुरास्थसन्निधां मध्ये वहिर्मुखत्वेपि पश्चात् पश्चात्ताप एव । ननु भक्तिमार्गे नाशो
 न भवतीति सत्यं, परन्तु यदि भक्तिमार्गं न त्यजेत् । तथा च साधनदशायामत्यागेपि सिद्ध-
 दशायामत्यन्तविप्रयोगकेशमसहमानः सन् मनःस्वास्थ्यनिमित्तं तन्मार्गं परित्यज्य लौकिकपदा-
 र्थमेव यदि किञ्चित्परिगृहीयात्तदा नाशो भवत्येवेति चेत्तत्राहुः स्वास्थ्यहेतोरिति । यदैव
 भगवन्मार्गे प्रवेशस्तदैव लौकिकस्य परित्यागः, तदनन्तरं च यथा यथा भगवद्भाव-
 स्तथा तथा लौकिकेष्वधिकाधिकैवाऽरुचिर्जायते । तथा च लौकिकस्य स्वास्थ्यहेतोः
 सर्वस्यैव परित्यागात् केन पदार्थेनास्य भगवद्भावस्य बाधः अन्तरायः सम्भवेत्, न केना-
 पीत्यर्थः । यदि कदाचिदत्यन्तं विप्रयोगभावेनातिक्लेशादिदमपि मनस्यायाति यत्कथमपि
 यद्ययं भावो निवृत्तो भवेत्तदा सम्यगिति तथाप्यशक्यो भावस्य परित्यागः । न ह्येतादृशः क्षण-
 मपि भगवन्तं विस्मर्तुं शक्नोति । न वान्येन पदार्थेनैतादृशस्य मनःस्वास्थ्यं सम्भवति । यद्वा,
 स्वास्थ्यहेतोः स्वास्थ्यनिमित्तम् । लौकिकं हि सर्वं तस्योद्वेगकारीति स्वास्थ्यनिमित्तं सर्वस्य
 लौकिकस्य परित्यागात् केन पदार्थेन अस्य भावस्यान्तरायो भवेत्, न केनापीत्यर्थः । अथवा ।
 स्वास्थ्यहेतोः स्वास्थ्यनिमित्तं परित्यागात् भगवद्भावस्य परित्यागात् । अयं भावः ।
 भगवद्भावत्यागो हि स्वास्थ्यनिमित्तं कर्तव्यः, तच्चान्येन न सम्भवति । न ह्येतादृशस्या-
 न्येन स्वास्थ्यं सम्भवति । तथा च केनान्तरायः सम्भवेत्, न केनापीत्यर्थः । वस्तुतस्तु
 भावत्याग एव न सम्भवतीति पूर्वमुक्तमिति निगर्वः । नन्येतादृशस्य स्वयं भावत्यागो न सम्भव-
 तीति सत्यम् । परन्तु यदि कालादयः प्रतिबन्धं कुर्युः, तदा नाशो भवेदेवेति चेत्, तत्राहु-
 र्हेरिति । अत्र विप्रयोगभावे भगवानपि प्रतिबन्धं कर्तुं न शक्नोति, तत्र के वराकाः
 कालादय इत्यर्थः । न चैवमसामर्थ्यं भगवतः । वस्तुन एव तथात्वात् । ननु भक्तिमार्गे प्रवेशे
 सति सर्वथा न सम्भवति नाशः, परन्तु भक्तिमार्गप्रवेशे तु केवलं भगवदङ्गीकार एव मूलम् ।
 नहि भगवदङ्गीकारं विना भक्तिमार्गरुचिर्भवति । भगवतश्च किं प्रयोजनं येन प्रवेशयेत्,
 तथा च कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्य भगवान् केवलं कृपयैव प्रवर्तयतीति दृष्टान्तेन बोधयन्ति
 अन्यथेति । यदि प्रयोजनं विना कोपि न प्रवर्तेदेव, तदैतावत्कालं विश्वस्मिन् चालान्
 मातरो न पुपुपुरित्येव त्वयोक्तं स्यात् न त्वेवम् । किन्तु पुपुपुरेव । तथा भगवानपि प्रयोजनं
 विनैव केवलं कृपयैव सर्वं सम्पादयतीत्यर्थः । अग्रे चालानां प्रयोजनमहंश्रमाधक्येपि
 मातृणां तदुद्देशेन न प्रवृत्तिः, किन्तु केवलं वात्मत्यादेव सर्वं सम्पादयतीत्याशयः ।
 ननु भगवदङ्गीकारात् प्रवृत्तस्यापि यदि ज्ञानमार्गीयैः संमर्गः स्यात्, तदा तद्वाक्यैर्बुद्धि-
 विपर्यासे कथं फलसिद्धिरिति चेत्, तत्राहुर्ज्ञानिनामपीति । न हि भगवदङ्गीकारमगिन्य
 तद्वाक्यानि बुद्धि विपर्यासयितुं शक्नुवन्ति । भगवांश्च यं भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतवान् कदापि
 ज्ञानिवाक्यैर्गान्ध्या क - द्विदशायां तु न सम्भवत्येव, कदाचित्साधनदशायां

सम्मवेदित्याशङ्क्येदमुक्तम् । यद्वा । ज्ञानिनो विविधबुद्धिप्रकारकुशलाः । तेनात्यन्त-
चतुरेणाप्यन्यथा बोधयितुमशक्यो भक्तः । अग्रेपि कदापि मोहं न जनयतीति भविष्य-
त्ययोगः । ननु कथं ज्ञायते भगवान्नैव मोहयिष्यतीति, न ह्युत्तमपदार्थं कोपि कस्मैचिदातुं
समीहत इति चेत्, तत्राहुरात्मप्रद इति । यः स्वात्मानमपि प्रयच्छति तस्य सर्व-
फलदाने कः सङ्कोचः । ते न महोदारत्वात् सर्वस्वमपि ददाति, न तु मोहयति ।
प्रियश्च अतः प्रीतिकर्तृभ्यः सर्वस्वदानमुचितमेव । परमकृतज्ञत्वात् निर्णयमाहुस्तस्मा-
दिति । उक्तप्रकारेण सिद्धदशां प्राप्य स्वार्थात् स्वप्रयोजनात् ॥ १७-२१ ॥

उपसंहरन्ति इतीति ।

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

कृष्णः श्रीगोकुले प्रकटः । नहि तत्प्रसादं विनैतद्भावतत्त्वं ज्ञातुं शक्यम् ।
अत एव तद्वल्लभत्वं स्वस्मिन् नाग्नैवाहुः । संन्यासवरणं संन्यासाङ्गीकारः । भक्तौ
भक्तिमार्गे । यद्यपि ज्ञानमार्गेऽपि संन्यासनिर्णय उक्तः, तथाप्येतद्विचारं मनसागते तस्य
पुरुषार्थेष्वेव गणना जायते । अन्यथा सिद्धदशां विना पातः पूर्वस्थितभावात्
प्रच्युतिः ॥ २२ ॥

प्रणम्य च प्रसुं टीका गोकुलोत्सवसूरिणा ।

श्रीगोविन्दसुतेनेयं कृता संन्यासनिर्णये ॥ १ ॥

इति श्रीगोवर्धनधारिचरणकमलैकतानश्रीगोकुलोत्सव-
विरचितं संन्यासनिर्णयविवरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविवरणसमेतः ।

पदारविन्दद्वन्द्वं तद्वन्देऽहं दिव्यमद्भुतम् ।

हृदि यद्धारणात् कोपि तापः प्रादुर्भवत्यलम् ॥ १ ॥

मुदा तत् श्रीमदाचार्यपदाब्जं दैन्यदायकम् ।

मुहुः प्रणम्य संन्यासनिर्णयो विवरिष्यते ॥ २ ॥

तथाहि । यावत्प्रेम यत् सकलं पुष्टिमार्गीयमस्ति तत् ।

तावद्विचारितं तत्र संन्यासो न विचारितः ॥ ३ ॥

इति तत्स्वरूपविज्ञानाभावेनैव कृते सति ।

तस्मिन् स्वीयो भवेन्मार्गाच्च्युतो हीति सुनिश्चितम् ॥ ४ ॥

तदानिष्टं स्वकीयस्य मार्गे स्यादिति चेतसि ।

पश्चात्तापो महान् श्रीमदाचार्याणामभूत्ततः ॥ ५ ॥

तन्निवृत्त्यर्थमेतस्य विचारोपेक्षितस्ततः ।

हेतुसाधनतश्चैव फलतश्च स्वरूपतः ॥

अधिकारादपि परस्तादृशः स निरूप्यते ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमं स्वमार्गाङ्गीकृतस्य स्वमार्गीयभजने प्रवृत्तस्य भक्तिभावदाढ्येनान्तरासक्ति-
सिद्ध्यर्थं श्रीमदाचार्याः परित्यागविचारोपक्रमं कुर्वन्ति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

पूर्वपीठिकोक्तपश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् । विचारमेवाहुः स इति ।

परित्यागः, मार्गद्वितये, भक्तौ पुष्टिमार्गीयायां ज्ञाने च विशेषतः कर्तव्यत्वेन
प्रोक्तो, नान्यमार्गे ॥ १ ॥

ननु यथा भक्तिः ज्ञानं च मार्गौ तथा कर्माणि मार्ग इति तत्रापि स कर्तव्य इति
चेत्, तत्र निषेधमाहुः ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिधारणा ॥ २ ॥

कर्ममार्गे तु न कर्तव्यः । सुतरां कलिकालतः । 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि'ति श्रुतेः अहर्निशं कर्मविधिकृतेरेवावश्यकत्वात् परित्यागानवसर एव । यद्यप्यायुषश्चतुर्थो भागस्तुरीयाश्रमेण नेय इति तत्रापि विधिर्वर्तते, तथापि सुतरां कलिकालदोषेण रोगादिजराजनित-पीडया संन्यासाश्रमधर्मनिर्वाहः कर्तुमशक्य इति विपरीतफलकत्वान्न कर्तव्य इति भावः । अतः कारणात् मार्गयोः एव कर्तव्यत्वस्य प्राप्तत्वात् तत्र च स्वोपयोगित्वात् आदौ भक्तिमार्गे तस्य विचारणा विचारकरणम्, तत्र कदा, किमर्थं, कर्तव्य मित्यादिरूपमित्यर्थः ॥ २ ॥

तदेव निरूपयन्ति । यथा ज्ञानमार्गे विविदिषाविद्वेदेन परित्यागस्य द्वैविध्यम्, तथा भक्तिमार्गेऽपि साधनसिद्ध्यर्थं फलसिद्ध्यर्थं च कर्तव्यत्वे प्राप्ते तत् द्वैविध्यं संभवतीति, तत्र श्रवणादिनयामक्तिसाधनार्थं तत्करणे स्वकीयस्य वक्ष्यमाणानिष्टं भविष्यतीति तन्निषेधमाहुः ।

श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यः स च नेष्यते ।

सहायसद्गसाध्यत्वात्साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानाद्ययोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेऽपि तादृशैरेव सद्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विपयान्क्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विपयान्क्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

परित्यागं कृत्वा श्रवणादीन्साधयामीति यदि कर्तव्यस्तदा स परित्यागो नेष्यते नाङ्गीक्रियते, इष्टसाधकाभावात् । तत्र हेतूनाहुः । श्रवणादीनां सहायसद्गसाध्यत्वात्, श्रवणरीतिनादिकर्तारः भगवद्धर्मपरा अपि मार्गस्वरूपज्ञानात् गृहस्थिता एव । तेषां सद्गेन साध्यत्वम्, नान्यथा । अस्य तु त्यागानन्तरं 'मेकाकी निस्पृहः शान्तः' इत्यादिवाक्यादे-पाकृत्वेनैव न्यितेरावश्यकत्वात् सत्सद्गमाप्तेनैव कुतः श्रवणादिभिद्विरिति तदर्थं न कर्तव्य-मेवेति भावः । किञ्च, कदाचित्तत्त्वज्ञेऽपि तेषां गृहस्थत्वेन मांसारिकत्वज्ञानात् त्यागिनः तेषु प्रवृत्तेषु न । प्रवृत्ता अपि ते ह्यस्याग्रे किमपि न कथयन्ति, यतस्ते मार्गस्वरूपज्ञातारः, अथ तु मार्गाद्युक्त इत्यतन्मदर्थं सर्वथा न कर्तव्य इत्यर्थः । यतः स्वमार्गापसद्गमाप्ते साधा-रणसद्गेन वक्ष्यमाणार्थस्य संवेत्, न तु स्वमार्गज्ञानमपि । किञ्च, साधनानां च रक्ष-

णादिति । अहोरात्रिप्रणवप्राणायामादिसाधनविधेरैव रक्षणस्यावश्यकत्वात् श्रवणादिप्रपन्ना-
नवसर एवेति । किञ्च, प्रपन्नत्वसम्भवेऽपि तस्य साधकत्वाभावमाहुः अभिमानादिति ।
संन्यासग्रहणानन्तरं तत्त्वमस्यादिवाक्यादात्मनि सोहमित्यभिमानो भवति, भक्तिमार्गे तु
समर्पणानन्तरं देहप्राणेन्द्रियादीनां भगवदधीनत्वं भवति, तदा दासत्वान्न भवेत्यभिमान इति ।
स्वधर्म विहाय स्वकीयस्य श्रवणार्थं परधर्मरूपत्यागकरणे इष्टप्राप्त्यभावः, प्रत्युत विपरीत-
फलमपि भवेदिति स न कर्तव्य इति भावः । किञ्च, नियोगादिति । स्वमार्गाङ्गीकृत-
स्यान्यत्र विनियोगः सर्वथा ह्यनुचितः । त्यागानन्तरं विहितत्यागसाधनकरणे देहादीना-
मन्यत्रैव विनियोगो भवेत्, न तु साक्षात्पुरुषोत्तम इति । स्वमार्गफलासाधकत्वात्तथेति भावः ।
किञ्च, तद्धर्मैरिति । पुष्टिमार्गधर्मैश्च विरोधतः । अयं परित्यागो विधिप्रयुक्तत्वान्मर्यादा-
मार्गीयो भवितुमर्हति, न पुष्टिमार्गीयः । पुष्टिमार्गो हि समस्तविधिभिरस्पृष्टः, तदा तत्प-
रित्यागः सुतरां तथेति प्रमाणातीत इत्युभयोर्धर्माणामपि भेदाद्विरोधः स्यादिति तथा ।
चकारात् स्वरूपफलयोरपि भेदः । एवं स्वमार्गाङ्गीकृतस्य श्रवणादिभक्तिसिद्ध्यर्थं संन्यास-
निषेधकथनेन 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः । अव्यावृत्तो भवेत् कृष्णं पूजया श्रवणादिभि' रित्युक्त-
प्रकारेण स्वधर्मनिष्ठया सेवैव कर्तव्या, नान्यदिति सूचितम् । ननु गृहमेव चाधकं भवेत्
तदा तु कर्तव्य इत्याशङ्क्य तस्यापि निषेधमाहुः । गृहमादिपदेन तत्सम्बन्धिनश्च सर्वे
अपि धर्मप्रतिकूला एव, तथापि श्रवणादिसाधनार्थं संन्यासग्रहणं न कार्यम् । किन्तु
त्परित्यागेन भगवदीयैः सह सेवा कर्तव्येति ज्ञाप्यते । अत एव 'भार्यादिरनुकूलश्च'
इत्यादिषु साधनार्थमनुकूलतद्ग्रहणमिष्टायेण प्रतिकूलगृहत्याग एवोपदिश्यते, न तु
संन्यासग्रहणम् । तथोक्ते 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः' इति भक्तिवर्धिनीवचनविरोधः
यात् । किञ्च, श्रीभागवतेऽपि भक्तिसाधनार्थं 'मदर्थेऽर्थपरित्याग' इत्याख्य 'एवं
मैर्मनुष्याणां' मित्यादिभिस्सर्वसमर्पणरूपः त्याग उक्तो, न तु संन्यासः, अन्यथा
त्वयोपभुक्तसम्बन्ध' इत्यनेन विरोधः स्यात् । यतः सेवाकरण एवोच्छिष्टभोजनम्,
न तु संन्यासे, सेवाऽभावात् । एवं सति साधनार्थमपि त्याग उक्त इति तत्त्व-
रूपज्ञानेन स्वमार्गीयः कश्चित् संन्यासग्रहणं कुर्यादिति प्रकृते तन्निषेध उक्त इति सर्व-
मनवद्यम् । अतः परं गृहादेर्वाधकत्वेन संन्यासग्रहणे तादृशैः सह सङ्ग एव भवेत्,
किन्तु स्वयमपि तादृशो भवतीत्याहुः । स्वयमपि तथा । ते सामान्याग्निः वर्मज्वरिनः
विषयान्तां वेशमानधारिणः पाषण्डिनः, तथा स्वयमपि तत्पक्षेन विषयान्ताः पाषण्डि-
च स्यात् । तत्र हेतुः कालतः । कलिकालदोषत इत्यर्थः । वयं कालान् इत्युप-
लक्षणम् । कालकर्मस्वभावस्य इत्यर्थः । यतः मार्गच्युतजीवस्य कालादधीनत्वमेव, मार्ग-
स्थितस्यैव तदनधीनत्वेन तस्य भगवदधीनत्वेन भगवान् रक्षां करोति । तादृशत्वात्
भगवदधीनत्वामानाद्रक्षाऽभावेन तयात्वमेवेति भावः । एवं तत्त्वज्ञानं निरूप्य

माहुः । यदैवं विषयाक्रान्तो भवेत्तदा विषयाक्रान्तानि, देह इत्युपलक्षणम्, किन्तु, देह-
 प्राणेन्द्रियान्तःकरणानि येषाम् । सर्वदा सर्वकालं भवेत्, प्रवेशस्यावकाश एव नास्ति,
 तदावेशो न भवतीति सिद्धान्तात् तस्यापि भगवदावेशो न भवेदिति सर्वस्वहानिरेव
 भवतीति भावः । अतः कारणादत्र पुष्टिमार्गे पुष्टिमार्गीयस्य साधने भक्तौ
 साधनभक्तिसिद्ध्यर्थं त्यागः सुखावहो न भवति, अनिष्टपर्यवसानात् । अतः स
 सर्वथा न कर्तव्य इति ज्ञापितम् ॥ ३-६ ॥

ननु तर्हि कदा किमर्थं च कर्तव्यं इत्याकांक्षायां तस्य प्रयोजनकथनेनैवाधि-
 कारिणं चाहुः ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेषः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।

बहिश्चेत्प्रकटः स्वात्मा बहिर्वत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो यन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३३ ॥

विरहानुभवार्थं परित्यागोऽस्मिन्मार्गे प्रशस्तो भवति । अन्यथा नेत्यर्थः ।
 अत्रेदमाकृतम् । स्वामार्गीयस्याङ्गीकारादारम्य श्रीकृष्णसेवैव कर्तव्या, नान्यदिति सिद्धान्तः ।
 तदुक्तम् 'कृष्णमेवा सदा कार्ये'ति । सा सेवा साधनरूपा फलरूपा चेति द्विधा । मानसी
 सा सेवा फलरूपा, तत्साधनरूपा तनुजवित्तवात्सेनोक्ता । एवं सति मार्गनिष्ठया सर्व-
 सम्पन्नपूर्वकं सर्वेषां तनुवित्तादीनां भगवत्येव विनियोगकरणेन सेवाकरणे तत्स्वरूपे प्रेम
 जायते । एतदेवोक्तम् । 'गृहे णित्ता न्यधमेत' इत्यारम्य 'ततः प्रेम'त्युक्तं भक्तिवर्धिन्याम्,
 नो धेदिह स्थानस्य विजातीयत्वेन बाधकत्वात् साम्प्रतं वा स्वानुमन्धानाभावेन पुनर्विजातीय-

2

रूपा प्रकृतिः न सिध्यति, तावत्पर्यन्तं तद्भावस्यापि न पूर्णत्वमिति सूचितं भवति । अत एव तद्वाक्यान्तरं पुनर्नाशाभावेन प्रयत्नाभाव उक्तः 'यावज्जीव'मिति भक्तिवर्धिन्याम् । ननु तर्हि विषयसम्बन्धित्वमायातमित्याशङ्क्य तन्निराकुर्वन्ति प्राकृतं न हीति । प्रकृतिगुणविकारजन्यं तदुभयमपि न भवति । हीति निश्चयः । अयं भावः । पुरुषोत्तमस्वरूपं तु रसात्मकम्, रसो हि द्विविधः, सयोगविप्रयोगभेदेन, इति स्वरूपमपि तथा, तत्र संयोगे स्वरूपं बहिः प्रकटं भवति । विप्रयोगे भावात्मकतया तच्चदिन्द्रियेष्वश्लिष्टं सदन्तरेव रसपोषं करोति । परन्तु तापरूपेण स्थितत्वाददर्शने च तापं जनयति, इति तज्जनिततीक्ष्णभावभावनया पूर्वोक्तप्रकारेणान्तःस्वरूपानुभवे तदनुसारिचेष्टाकरणेन विकलत्वं बहिः प्रतीयते । दर्शनाभावेनास्वास्थ्यं चेत्युभयधर्मस्य रसात्मकभगवत्स्वरूपजन्यत्वेन रसात्मकत्वादलौकिकानन्दरूपत्वमेव । न तु प्राकृतत्वमिति सुष्ठूक्तं प्राकृतं न हीति । एतेन यथा यथा विकलत्वमस्वास्थ्यं स्यात्तथा तथा फलविलम्बाभाव इति सूच्यते । एतन्नकृतिं निरूप्य यथा (ज्ञान) मार्गे परित्यागान्तरं सकलपदार्थस्फूर्त्या सर्वं ज्ञानं गुणाश्च भगवद्धर्मरूपात्मानुभवेन साधकास्तथा प्रकृतेषु तेषां साधकत्वमाशङ्क्य साधकत्वस्य का सम्भावना, प्रत्युत बाधकत्वमित्याहुः ज्ञानमिति । एवं वर्तमानस्य विकलत्वास्वास्थ्यरूपमप्राप्तस्य ज्ञान बहिरनुसन्धानेन पदार्थस्फूर्त्या सर्वगुणा भगवल्लीलादिधर्मरूपाश्च कदाचित्प्रच्युतास्तेन व्यभिचारिभावानां वैचिन्याद्वा हृदि स्फुरति, तदा मनस्तदवलम्बनं भवति । यथा महासमुद्रे मज्जतः तृणस्येव । तदा तज्जनितयत्किञ्चिदपि स्वास्थ्ये फले बाधका एव, न तु साधकाः । किञ्च, ये लीलागुणाः पूर्वं मासपोषणे साधकाः जातास्त एव गुणाः साम्प्रतमेतादृगवस्थायां जीवनसम्पादकत्वेन बाधका भवन्ति । एतेन विरहानुभवस्य पूर्णत्वेन जातत्वात् जीवनस्थितेः प्रयोजनाभावात् । अतः परं मूर्च्छादीनां दशम्येवावस्था फलसाधिकेति तेषां बाधकत्वमुक्तमिति ज्ञापितम् । एवं सति लीलादीनां धर्मरूपत्वेन बाधकत्वकथनात् केवलधर्मस्फूर्तिरेव फलसाधिकेत्यपि ज्ञापितं भवति । ननु ज्ञानमार्गे ज्ञानगुणमनःस्वास्थादीनां साधकत्वम्, भक्तिमार्गेऽपि कथं बाधकत्वमित्याकांक्षायां मार्गभेदेन साधनफलभेदात् तदात्वमाहुः । संन्यासेन विशेषितत्वात् सम्यक् साधितत्वात् ज्ञानात् प्रथमं सत्यलोके स्थितिर्भवति । पश्चाद्ब्रह्मणा सह मुक्तिरुक्तेति ज्ञानानन्तरमेव सत्यलोकस्थितेः कथनात्तत्र मनःस्वास्थ्यगुणादीनामेव साधकत्वम्, तद्व्यतिरेकेण ज्ञानम्यैर्यामान इति तेषां साधकत्वमुक्तम् । एतेन ज्ञानमार्गस्य साधनं फलमपि चोक्तम् । प्रकृते 'भगवता सह सलाप' इत्याद्युक्तप्रकारकसाक्षात्स्वरूपमभ्यन्वभार्यैः साधनम् । तत्र च तत्प्राप्त्यव्यतिरेकेण स्वास्थ्यसम्भाने च स्वास्थ्यमेव फलमायकम्, नो चेत् फलमेव न भवेत् । तत्रापि यादृशी पूर्वोक्तप्रकारिकान्तर्भावना तादृशमेव गतेन्द्रियाम्बाध बहिरनुभवात्मकं फलमपि भवेत्, न तु ज्ञानमार्गलाभान्मन्ये सत्यलोके स्थितिः, पश्चादन्तरेण केवलमासलयमात्रमिति फलं न्यापि तथा भवेदित्युक्तम् । क्रिय,

लयोप्यक्षर एव, न तु पुरुषोत्तमे । सोपि ब्रह्मणा सहेति फलसिद्धौ महान् विलम्ब उक्तः । तत्रापि साधनफलभेदः । प्रकृते साक्षात्पुरुषोत्तमस्य रसात्मकत्वात् रसस्य संयोगविप्र-योगात्मकत्वाद्वाद्याम्यन्तरभेदेन संयोगे विप्रयोगे च स्वरूपरसानुभव एव । न तु साधनफलभेदः । एवं सति विकलत्वास्वास्थ्यादिदशायाः पूर्वोक्तरीत्या साधनरूपायामपि साक्षात्स्वरूपानुभव एव भवतीति ज्ञानमार्गफलापेक्षया एतत्साधनस्यापि सर्वोत्कृष्टत्वं निरूपितम् । ननु ज्ञानस्य फलं मुक्तिः, सत्यलोकस्थितिः किमर्थं भवतीत्याशङ्क्याहुः । तादृशाः संन्यासविशिष्टपूर्णा ज्ञानयुक्ता अपि सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येवेति निश्चयः । अत्र संशयो न । यतस्तेषां तु ब्रह्मणा सहैव मुक्तिसम्भवात्तावत्पर्यन्तं तत्रैव स्थितेर्नियतत्वात् तत्र सा मर्यादास्तीति । आदिपदेन तादृशत्वाभावे लोकान्तर एव स्थितिः । ननु तत्रापि फलसिद्धौ महान् विलम्बो निरूपितः । प्रकृते तादृगवस्थायां यदि गुणाद्यनुसन्धानं न भवेत्तदा तत्कालमेव फलसिद्धिरिति तत्प्रकारं निरूपयन्ति बहिरिति । पूर्वोक्तभावनया भगवान् एव स्फुरतीत्यर्थः । स चेदतिविगाढभावेन तदात्मकतया गुण-गानद्वारा साक्षाद्बहिः प्रकटो भूत्वा रसानुभवं कारयित्वा पुनस्तिरोहितः प्रचुरतापात्मकः सन्नन्तःप्रविशेत्, तदैव तत्क्षणमात्रेणैव सकलो बन्धः प्राकृतदेहरूप एव बहिः साक्षा-त्फलानुभवे प्रतिबन्धः, स तादृशप्रचुरतापेन मूर्च्छादिदशमावस्थां नाशमेति । तत्र दृष्टान्तः वह्निवत् । यथा दार्वन्तर्गतो वह्निः सदैव तिष्ठति, परन्तु दारुदहनोपयुक्तो न भवति । यदा पुनर्मथनेन वह्निः प्रकटो भवेत्, तदा तत्सम्बद्धः सन् तदन्तःप्रविश्य क्षणेनैव सर्व दार्वं प्रज्वालयति । न केवलं तावन्मात्रम्, किन्तु तत् स्वसदृशमपि करोति, तथा अयमपि स्वात्मरूपत्वेन तदन्तर्गतो विगाढभावेन मथनेनैव तथा भूत्वा पुनस्ति-रोभूयान्तस्तापरूपेण प्रविशेत्तदा तं तथा कृत्वा स्वसदृशीं रसात्मकतामलौकिकवयोगुणादि-सम्पत्तिमपि करोतीति दृष्टान्तधर्मसाम्येन सूचितं भवति । एवं सति यथा दारुण्याद्रत्नं यदि भवेत्तदा सोप्यसमर्थो धूममेव जनयति, तथा प्रकृते यत्किञ्चित्स्वास्थ्यस्याद्रित्वस्थानीयत्वान् धूमबहुण्गानादिकमेव भवेत्, तदा तत्सम्बन्धः सः, न तु बन्धनिवृत्तिरित्याशयेनोक्तं 'न चान्यथे'ति । एतत्प्रकाराभावे न भवतीत्यर्थः । एतत्सर्वं फलप्रकरणीयद्वितीयाध्याये 'गायन्त्य उच्चै'रित्यस्य विवरणे 'शब्दो हि धूमवल्लोक' इत्यादिना निरूपितम् । एतेनास्वास्थ्यादायेव फलविलम्बाभाव इति तदेव साधकम्, न गुणादिस्फूर्तिगिनि पूर्वाश्रया निरस्तेति भावः । ननु विप्रयोगस्य केवलमस्वास्थ्यैकप्रकृतिकत्वात् तदुत्तरक्षण एव प्रतिबन्धनिवृत्तिं कथं न करोति । मध्ये गुणाद्यवलम्बनं कारयति । अत एवोक्तं 'मन्तर्हिने भगवती'त्यस्य विवरणे 'यावत् तापोन्नः प्रविशेत् तावत्ता भगवतीला प्रविष्टे'ति । तत्प्रवेशे तस्य तदेकस्वभावात् । तदनुभवामात्रो यतः । एतं मति विप्रयोगभावाय जीवनमम्पादकत्वेन गुणानां साधकत्वं तस्मिन्नात्र प्रयोजनामात्रा-

तादृगवस्थायां स्वास्थ्यकारकत्वेन बाधकत्वमिति न कोपि विरोधः । अत एव ज्ञानं गुणाश्चेति पूर्वं बाधकत्वमधुना गुणास्त्वित्यनेन साधकत्वं चोक्तम् । एतेन भगवतोपि बाधकाभावो निरूपितः । एवं गुणानामवस्थामेदेन बाधकत्वसाधकत्वनिरूपणात् भगवतो बाधकत्वाभावं निरूप्यातः परमपि चेद्गुणाद्यवलम्बं स्थापयेत्, तदा स्वास्थ्ययुक्तत्वात् बाधकत्वं भवेदिति तदभावमाहुः । एवं सम्पूर्णं विरहानुभवे जाते बहिःसाक्षात्फलदानार्थं यतो भगवानलौकिकैश्वर्यवीर्यगुणादिसकलसोपयोगशक्तिसहितं स्वरूपं कृत्वा स्थितो भवति । अतः फलरूपत्वात् स्वस्य अत्र दशायां फलबाधको गुणाद्यवलम्बो नेष्यते, भगवता नेष्यत इत्यर्थः । अयं भावः । फलानुभवार्थं भक्तस्य यावती परीक्षा भगवतः कर्तव्या भवति, तावती सर्वा विरहानुभवेन सम्पन्ना जातेत्यतः परमपि फलविलम्बे जाते स्वस्यैव बाधकत्वं भवेत्, तदधिकारस्य जातत्वात् । अतः सुष्ठूक्तं नात्रेति । ननु तादृगवस्थायामपि तादात्म्यकतया यथा प्रियेण सह भाषणादिकं प्रियाया भवति, तथा तादृशभावनया प्रियस्यापि तत्सम्भवतीति तदेव वाक्यं स्वास्थ्यकारकं भविष्यति । अथवा 'हा नाथे'त्यत्र क्रियाशक्त्या तादृगवस्थायां स्वास्थ्यकरणम्, तथा प्रकृते चापि वचनेनापि तत्सम्भवतीत्याशङ्क्य तत्राहुः स्वास्थ्येति । यद्यपि पूर्वावस्थायां तथा करोति, तदनन्तरं तदपि स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यमिति न करोति, प्रयोजनस्य जातत्वात् । अत्र हेतुः । दयालुरिति । अतो न विरुध्यते । विरोधित्वेन न भूयत इत्यर्थः । विरोधी स एव यः परस्यानिष्टं करोति । अयं परमदयालुरिति सकलेष्टसिद्धिं कृतवानिति भावः । एवं सति तादृशस्य स्वरूपस्थितौ गानम्, लीलाप्रवेशे प्रलाप इति सूच्छां तदवस्थया निरूप्यते । अतः परं दशमावस्थायाः पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतिबन्धनिवृत्त्या फलसिद्धिरिति सर्वमवदातम् । एतदेव सर्वं फलप्रकरणेपि निरूपितम्, विरहानुभवेन परीक्षानन्तरं 'रुन्दुः सुस्वर'मित्यारभ्य 'तन्वः प्राणमिवागत'मित्यादिना । एवं स्वमार्गीयपरित्यागस्वरूपं निरूप्य, अस्य दुर्लभत्वमाहुः । अयमिति स्वरूपनिर्देशः । तथा चेदग्रपः परित्यागः, साधनासाध्यत्वादिति दुर्लभः । तर्हि कथं सिध्यति तत्राहुः प्रेम्णेति । श्रीमदाचार्योक्तनिष्ठया साक्षात्स्वरूपमेवाकरणेन तत्स्वरूपे प्रेमासक्तिव्यसने सम्पन्ने चैतत्परित्यागाधिकार इति तदा सिध्यति, नान्यथा । अन्यसाधनप्रकारेण नेत्यर्थः । अत एव दुर्लभप्रेमासक्तिजनितस्वरूपसम्बन्धामिहाप्यन्यदुःखं तेन लामो यस्येति तथा निरूपितम् । अथवा । प्राकृतस्याप्राकृते प्रेमायम्भय इति तद्वेतुं पक्षान्तरेणाहुः प्रेम्णा भगवत्प्रेम्णा इति । श्रीमदाचार्याङ्गीकारयोगेन स्वरूपानन्ददानोपयोगि प्रेम भगवत्तत्त्वस्मिदायत इति तस्यापि तत्सम्भवतीति तथोक्तम् ॥ ७-१३६ ॥

अयं स्वमार्गीयकर्तव्यमिति निरूप्य तारतम्यज्ञापनार्थं ज्ञानमार्गीयतद्विधिं निरूपयन्ति ज्ञानमार्ग इति ।

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेद्यापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रचलत्वादिति स्थितिः ॥ १६ ॥

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो मया द्विविधो विचारितः । तदेव द्वैविध्यं विचारपूर्वकमाहुः । एकः संन्यासः ज्ञानसाधनार्थं, अपरः ज्ञानोत्तरं मुक्त्यङ्गमित्यर्थः । तत्र संन्यासमिद्विस्तु जन्मशतैः अनेकशतसहस्रजन्मानन्तरं भवति । न तु शीघ्रम् । तत्र हेतुः । ज्ञानमिति । ज्ञानोत्तरं संन्यासाधिकारः । तत् ज्ञानं च साधनापेक्षम्, साधनं चित्तशुद्धिः, तदपेक्षा । तत्पुनर्यज्ञादिश्रवणान्मतं सम्मतम्, नान्यथा । आदिपदेन तपआदीन्यन्यान्यपि ज्ञेयानि । तत्रापि निष्कामत्वेन कृते चित्तशुद्धिः । तत्रापि बहुजन्मानन्तरम् । अत एवोक्तं भूतानां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् भवतीति । कदाचित् ज्ञाने जातेऽपि सत्यलोकस्थितेरावश्यकत्वाङ्गुक्तं मिल्यः एवेति सिद्धिर्जन्मशतैरपीत्युक्तम् । एवमुत्तराङ्गसंन्यासं साधनफलसहितं निरूप्य, अत्रापि ज्ञानसाधनार्थं स चेद् भवेत्तदा तस्य फलासाधकत्वं विपरीतफलकत्वं चाहुः । यतः पूर्वोक्तसंन्यासाधिकारो यज्ञादिकरणेन शतसहस्रजन्मानन्तरं चित्तशुद्ध्या ज्ञाने जाते भवति अतः कलौ चित्तशुद्ध्यभावेनैव कृतः संन्यासः पश्चात्तापायैव भवेत्, न त्वन्यथा । उक्तफलाय नेत्यर्थः । सकलेन्द्रियाणां कलिकालाधीनत्वे स्वस्वविषयासक्तत्वात्तत्त्यागे तेषां लोलुपत्वेन स्वैर्याभावात् । मया वृथैव संन्यासः कृत इति पश्चात्तापो भवेदिनि शेषः । केवलं पश्चात्तापमात्रमेव न भवेत्, किन्तु क्रमेण विषयासक्त्या वेपमानपर्यवभाषित्यमपि । तदाहुः पापण्डित्यमिति । अन्तर्विषयासक्तिरहितदाश्रमोपमात्रं पापण्डित्यमुक्तत्वं भवेत् । चकारादारूढपणितत्वजनितं पापमपि भवेदित्यर्थः । तस्मादनिष्टपर्यवसानात् ज्ञाने ज्ञानसाधनार्थं न संन्यसेदिनि भावः । तन्वेद्यं निषेधः कथम् । कथितममी-
चीनः स्वेन्द्रियनिग्रहादिना तमर्थं साधयति चेत्तत्राहुः सुतरां कलिदोषाणां प्रचल-
त्वादिति स्थितिः ॥ १४-१६ ॥

भक्तिमार्गेऽपि तेषां बाधकर्तृत्वं मन्मथेदित्याशङ्कं न्ययमोहादप्यन्ति ।

भक्तिमार्गेऽपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुन्यने ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावनः ।

स्याल्यप्येतोः परित्यागादप्यः केनाप्य मन्मथेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुनोऽपरे ।

अन्यथा मानरो घालास सन्त्यः पुपुषुः कचिन् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तिमार्गेऽपि चेत्यागिनः पूर्वोक्तदोषः प्रसज्येत तदा किं कार्यमिति प्रश्नः । तत्रोच्यते, ससाधनमित्यर्थः । तदेवाहुः अत्रारम्भे । भक्तिमार्गावित्यागारम्भे । यद्यपि आरम्भभेदेन विरहानुभवानन्तरं प्रचुरभावावस्थाभावसमयो ज्ञाप्यते, तथापि पुनर्नाशो न स्यात् । यतस्तस्य पूर्वमेव सकलेन्द्रियाणां भगवदधीनत्वात्, तत्रैव विनियोगकरणेन भगवत्स्वरूपैकनिष्ठविषयव्यसनवत्त्वमेव जातम् । न तु प्राकृतविषयग्रहणस्वभावोऽपि स्थितः, तत्तदभावे कुतः तत्तदोपसङ्गमणावकाश इति भावः । एतेन तादृशभावस्यापि फलान्तःपातित्वमेव, न तु साधनत्वमिति ज्ञापितम् । ननु तथापि विषयभोगपदार्थेषु दृष्टेषु यत्किञ्चित्स्वास्थ्यं भवेदपि दृष्टो योऽन्त नाशकः पदार्थः तस्याप्यभावान्न नाश इत्यर्थः । पदार्थे दृष्टे कदाचित्सम्भवेदपि, प्रकृते व्यसनानन्तरं गृहस्थितेर्वाधकत्वं मत्वैव तत्पदार्थानां त्यागः कृत इति दर्शनस्याप्यभावात् तथेति भावः । अत एव 'यदा सादृश्यसनं कृष्ण' इत्युक्त्वा 'तादृशस्यापि सतत'मित्यनेन तस्य त्याग उक्तः । ननु तथापि वासना चेत्तिष्ठति, तदपि तथा भवेदिति, तदभावमाहुः स्वास्थ्यहेतोरिति । स्वास्थ्यहेतुपदार्थस्य परित्यगाद्वासनासहितत्यागः परित्यागः, वासनया विषयग्रहणं भवति, तदभावाद्वाधः केन पदार्थेनास्य सम्भवेत् । अपि तु न केनापीति भावः । वासनासहितत्यागकथनेन दृष्टेऽपि तस्मिन् न तदग्रहणमिति सूचितम् । अनेन पदार्थास्तादृशस्य स्वास्थ्यहेतवोऽपि न भवन्ति, किन्तु भगवत्स्वरूपनिष्ठा एवेति ज्ञापितं भवति । एतदेवोक्तं निरोधवर्णने 'वाधशङ्कापि नास्त्यत्र तदध्यासोऽपि सिध्यतीति' । ननु तर्हि अदृष्टादिना स कदाचित्सम्भवेत् तत्राहुः । यद्यपि हरिः कालकर्मादीनामपि सर्वेषां नियन्ता सर्वेश्वरः, तथापि तादृगवस्थानन्तरं स्वस्य रसात्मकत्वेनैव तादृशस्य मिलम्बजनितवाधां कर्तुं न शक्नोति । तत्करणेन रसो न वा कीर्तिः, यतः स्वयं हरिः एतादृगवस्थाजनितदुःखं हन्तुमेव रसात्मकसाक्षात्फलरूपत्वेन प्रकटः । एतदेव 'पीताम्बरधरः सखी' त्येतस्य निवरणे निवृत्तमित्यत्रापि हरिपदेन स एव भाव उक्त इति ज्ञापितं भवति । एतेनेदानीं वाधाकरणे स्वस्य फलरूपं हरित्वं च गच्छतीत्यत्रापि हरिपदेन स एव भाव उक्तः । तद्वायोन्मेषश्च निरूपितः । अत एव 'न पारयेह'मित्यादिवचनम् । एव गति हरिरेव न शक्नोति तर्हि अपरे कालकर्माद्यदृष्टादयः कुतः शक्ता भवन्तीत्यर्थः । अग्रतो दृष्टान्तमाहुः अन्यथेति । यद्येतादृशस्यापि हरिर्वाधां करोति, तदा मातरोऽपि स्वनाशन मन्यैः पोषणं न कुर्युः । यथा तागां स्वपालवाधकरणमशक्यम्, किन्तु पोषणमेव शक्नोति, तथा हरिरेषां भावः । एतेन हरिरपि तत्पोषणमेव करोतीत्यपि सूचितम् । अथवा

हरेर्मातृदृष्टान्तकथनात् युक्तत्वानुपपत्तेः क्रियायाश्च विध्यर्थकस्यापेक्षितत्वात् पुपुपुरिति
भूतार्थकतत्त्वयोगानुपपत्तेश्च कश्चन गूढामिसन्धिरस्तीति लक्ष्यत इति पक्षान्तरेण स
एवोच्यते । तथाहि । हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधामित्यत्रासाधारणो हेतुः, यतो मातरः
पुपुषुः इत्यन्वयसम्बन्धः । अयं भावः । पूर्वं श्रीमद्गोपिकानां गुरुत्वमत्र निरूपितमिति
गुरुत्वात्ता एव मातृरूपा ज्ञेयाः । यथा गुरोर्वरदाने फलसिद्धिः, तथा तासां दान एव तावतैव
सिद्धिः, नान्यथेति । तास्तादृशे अङ्गीकृते स्वभावपोषणं कृतवत्यः । अतस्तत्कृतौ प्रभोरपि
शक्त्यभावो युक्ततमः, तद्वाधाधीनत्वादिति भावः । ननु ता एतावत्किमर्थं कुर्युरिति चेत्तत्राहुः ।
अन्यथेति । यद्येता एव स्वस्य गुरुत्वात्तस्मिन् पुत्रत्वेपि सिद्धे एव पोषणं न कुर्युस्ततस्ताः
अन्याः साधारण्यः सहजकठिनाः स्त्रियः । तास्तु मातरः स्ववालान् स्तन्यैर्न पोषयेयुरित्यर्थः ।
एतेन यदि ता अप्येवं कुर्वन्ति पुत्ररूपे तस्मिन्, एतासां परमवात्सल्यस्वभावात् पोषणं युक्तमे-
वेति निरूपितम् । एतदेवोक्तं निरोधवर्णने 'पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः' । एवं सति पूर्वोक्तानुपपत्तिद्वय-
मपि निरस्तं भवतीति सर्वमनवद्यम् । अत्र दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च मानर इत्यस्यावृत्तिः कर्तव्या ।
ननु यथा ज्ञाने स्वास्मिन् ब्रह्मभावस्फूर्त्या सर्वत्र ब्रह्मात्मकत्वभानादैक्यमेव भासते, ननु द्वितीय-
पदार्थभानम्, तेन च तेषां सर्वदा स्वास्थ्यं तिष्ठति, तथा प्रकृतेपि स्वास्मिन् भगवदावेशे नासा-
वहमित्यादिरूपज्ञाने केवलं तदैक्यभानमेव, न द्वितीयपदार्थस्येति ज्ञानमार्गीयैक्यप्रतिपादक-
वाक्येन ऐक्यसाम्येन कदाचिदैक्यभावजनितमोहेन स्वास्थ्यं सम्भवेदित्याशङ्क्य तदभाव-
माहुः । पूर्वोक्तेतावत्प्रत्येकप्रत्यूहेषु सत्स्वपि यदि तन्निवारणेनैतावत्पर्यन्तं तद्रक्षामेव कृतवान्
शुभः, तदा जानिनामपि वाक्येनैक्यप्रतिरूपेण भक्तं तादृशं न मोहयिष्यति । तथा
चोक्तं भ्रमरगीते श्रीमदुद्धवोक्तेः 'श्रूयतां प्रियसन्देशः' 'भवतीनां वियोगः' इत्याद्यैक्यप्रतिपाद-
कज्ञानिवास्यैस्तासां मोहो न जातः, किन्तु तच्छ्रवणेन प्रत्युतातितसत्तैलपनितजलविन्दुपत्
प्रचुरतीव्रविरहाम्निज्वालजालज्वलितास्ता अभवन्निति । प्रकृतेपि तादृशावस्थायां तथा न करि-
ष्यति, प्रत्युत तद्रीतिमेव करिष्यतीति भावः । नन्वेवं सर्वथाऽस्वास्थ्यकारकं तापमेव कथं स्थाप-
यति, तत्र हेतुमाहुः आत्मप्रदः प्रियश्च, अतः किमर्थं मोहयिष्यति । अयं भावः । अत्र
भगवान् रसात्मकः साक्षात्स्वरूपानन्ददानार्थम्, मुख्यतस्तत्र प्रीतिरूपो गुणश्च हेतुः । स वै
तादृशावस्थाभावे पुष्टो न भवति, किन्तु च्युत एव तिष्ठति, तत्पुष्टत्वाभावे तद्दानमपि न मि-
थ्यति, रसात्मकत्वादेव साम्ये सर्वदा म्यापयति । एवं सति यत्र भगवतः स्वरूपानन्ददानेच्छा
प्रियत्वं च, तत्र तद्वाक्यजनितमोहो न भवति । यत्र नैनदुमयम्, तत्र मोहो भवतीति सूच्यते । तथा
चोक्तं दशमस्कन्धे 'द्विजपत्नीषु तदानन्ददानेच्छाभावात् पुष्टिमार्गीयप्रियत्वामावाच न प्रीतये
अनुरागायै'त्यादिज्ञानिवाक्यजनितमोहो जातः । यतः ताः परावृत्य स्वष्टदानमगन् । पत्न-
श्रवणे तु श्रीस्वामिनीनां सर्वत्यागेनगमनपूर्वकमनन्तरमेव पूर्ववदेव 'श्रवणाद् दर्शना'दित्या-
दिवाक्यैः स्वात्मदानेच्छामन्वानां पुष्टिमार्गीयप्रियत्वम्यापि प्रियमानन्वान्मोहो न जातः, प्रत्यु-

तेश्वरवाक्यानां सर्वाधिकबलत्वेपि तन्निराकरणं चकुरिति सुदृक्तं किमर्थं मोहयिष्यतीति ।
अतः परमेतावदुक्तस्य निर्गलितार्थमाहुः । यस्मात्साधनार्थपरित्यागो विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ।
अन्यथा पुष्टिमार्गीयभावाभावे तस्मिन् कृते स्वार्थात् पुष्टिमार्गीयपुरुषार्थाद्भ्रश्यते च्युतो
भवतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाहुः इति मे निश्चिता मतिः । इति यस्य धर्मस्य यथा स्वरूपं
तत्स्वरूपज्ञानादेव तस्मिन्निश्चयः । स्वमतेरेवेति स्वस्यैव मतिः प्रमाणत्वेनोक्ता ॥ १७-२१ ॥

एवं संन्यासनिर्णयं कृत्वोपसंहरन्ति ।

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इत्येवं प्रकारेण भक्तौ सत्यां एव संन्यासवरणं कर्तव्यत्वेन निश्चितम् । तत्र हेतुमूर्तं
साधनद्वयमाहुः कृष्णप्रसादेन बल्लभेन चेति । कृष्णपदेन रसानन्दात्मक-
गूढभावात्मत्वं सूचितम् । तादृशस्य प्रसादेन, प्रसादस्यापि नैकविधत्वं सम्भवतीत्युक्तं बल्ल-
भेनेति, अतिप्रियेणेत्यर्थः । एवं एतेन भावात्मकप्रीतिगुणविशिष्टत्वं प्रसादस्य ज्ञापितम् ।
तादृशत्वाभावे परित्यागस्वरूपज्ञानमेव न भवेत्, निश्चयः कथं कर्तुं शक्यः । तत्रापि
विशेषेणेदमित्यतयेति मदुक्तस्य सन्देहो न कार्य इति निरूपितम् । निश्चयकरणप्रयोजनमाहुः
अन्यथेति । एतत्करणाभावे परित्यागस्वरूपाज्ञानात् अधिकाराभावे कृते त्यागो स्वाङ्गीकृतोपि
पतितो भवेत्, पूर्वोक्तप्रकारेण भक्तिमार्गाद्बुद्धो भवेदित्यर्थः । एवं सति परमकारुणिक-
स्वभावात् स्वकीयानां रक्षैव कृतेति भावः ॥ २२ ॥

श्रीमदाचार्यकरुणां वर्णयामि कथं यतः ।

यतः स्वतस्त्यागभावप्रकाशं मादृशेऽकरोत् ॥ १ ॥

यथेमे ज्ञापिता भावाः स्थापयतु स एव तान् ।

यादृशस्तादृशः स्वीयस्त्वदेकशरणं विभो ॥ २ ॥

यदन मन्मतेर्दोषाद्विरुद्धं प्रभवः स्वतः ।

क्षमन्तां तन च तमाश्रयणं शरणं मम ॥ ३ ॥

इति श्रीघनश्यामात्मजश्रीगोपेशचिरचितं

संन्यासनिर्णयविचरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीगोपेश्वरविरचितविवृतिसमेतः ।

विविधविरहभावावेशजक्लेशभाजामनुभवविषयः सन् गोपिकानां कृपाब्धिः ।
कलयति निजरूपानन्दपीयूषपानं सकृदपि स कृतार्थं मां प्रसन्नः करोतु ॥ १ ॥

श्रीगोपिकाधीशपथानुगानां सेवाकथासक्तिसमर्थनाय ।
य एक एवास्ति विभुस्तमेव श्रीवल्लभाख्यं मुहुराश्रयेहम् ॥ २ ॥

श्रीमद्वल्लभसूनोः श्रीविठ्ठलनामधेयस्य ।
पदकमलद्वयममलं मनसि मदीये समुल्लसतु ॥ ३ ॥

स्वाचार्यचरणपङ्कजपरागपुरुषरागपरभागान् ।
अभिवन्दे पितृचरणानहमतिभक्त्या तदाप्तमतिः ॥ ४ ॥

अध्यात्मायाययितुप्रमाणप्रतिपन्नरसात्मकश्रीपुरुषोत्तमविरहानन्दविविधभाववृन्दानुभव-
स्य सर्वात्मभावप्रपत्तिमात्रप्राप्यत्वात् सर्वपरित्यागमन्तरेण तदसम्भवादावश्यको भक्तिमार्गो
परित्यागः, स च कर्मज्ञानभक्त्यादिमार्गभेदाद्विभिन्नरूप इति स्वमार्गीयपरित्यागमनिवि-
लक्षणमनाकलयतां तत्तत्संशयवशंवदानां निजमार्गाद्दीकृतजीवानामविचारितः परित्यागः
पश्चात्तापयैव भवितेति सकलमंशयापनुत्तिपुःसरं तदपगमाय स्वभक्तेषु परमानुपमकृपा-
किर्मीरितमूर्तयः श्रीमदस्सदाचार्यचरणाः क्रियित्ययोजनं प्रकटमुदीरयन्तस्तद्विचारप्रतिज्ञा-
माचरन्ति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थमिति ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गछिनये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलमिदं तत्त्वमन्यन्त्यन्येन तथान्येनोच्यते इति गद्वे-
न्नान् तस्य च 'मो वै म' इत्यादिधुनित्यो रम्येन निद्वन्नादुभयविधमुच्यमानमन-
न्यमार्गपतेः स्वरूपानन्दं श्रीमदाचार्यवैषम्यजनशायभुमेवादिपन्नस्य मुक्तं गृह्यादिषु सत्तां
समोऽप्यन्येन यथाधिकारमनुभवतामिति विषयोन्यस्य तदनुभवसामान्येनोच्यते

द्विरनन्तविवैरभिलोपैः सन्ततं दन्तुरितस्वान्तानामस्माकं शुद्धपुष्टिमार्गाचार्यसम्बन्धिनामपि स्वमार्गमुख्यफलविप्रयोगभावानुभवो न भविष्यति । तस्य सर्वात्मभावान्तर्गतसर्वत्याग-साध्यत्वादस्मासु तज्ज्ञानस्याप्यभावेन क तदाचरणतत्फलादिसम्भावनापीत्येवंरूपो य उक्त-दस्तापः स पश्चात्तापपदेनात्रोच्यते । यतोयमुररीकृतमुररिपुमार्गनिपुणतराणामाचार्यवर्यपद-पद्मप्रसादजुपामेवाधिहृदयमुदयमासादयति, न पुनः साधारणानाम्, तन्निवृत्तिश्च भक्तिमार्ग-प्रवर्तकश्रीमदाचार्यचरणैकसाध्येति । तदर्थं परित्यागः संन्यासः स्वमार्गीयः श्रीमदाचार्य-चरणैर्विचार्यते । स्वरूपतः फलतः सम्यक्तया मार्गान्तरीयतदसङ्कीर्णत्वेन निरूप्यत इत्यर्थः । तथा च वक्ष्यमाणविधया विचारितं स्वमार्गीयसंन्यासस्वरूपादिकं सम्यगवगम्य भगवदङ्गी-काराधिकारतारतम्यभाजस्तत्र प्रवर्तमाना विगलितपश्चात्तापास्तदनुरूपं फलमनुभविष्यन्तीति भावः । यद्वा । भक्तिज्ञानयोः सिद्धदशायामेव संन्यासः साधीयान्, न साधनदशायां, तदा तादृशवैराग्यविरहेण कृतस्यापि तस्यानिर्वाहात् पश्चात्ताप एव पर्यवसित इत्येतत्तारत-म्यानवगमे त्यक्ताखिलानामपि भक्तानां पश्चात्तापः, तद्दर्शनेन स्वस्यापि स स्यादिति तदनु-त्पत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । अथवा, जीवानां प्रभुप्राप्त्यर्थं भक्तिमार्गमाविष्कृत-वद्भिः श्रीमदाचार्यचरणैरवश्यं स्वमार्गीयः परित्यागोऽपि मुख्यफलसिद्ध्यर्थं प्रागेव निरूप-णीयः । स तदैव न कथं निरूपितः । किमिति विलम्बः कृत इति यः पश्चात्तापो भवेत्तद-पगमाय परित्यागो विचार्यत इत्यर्थः । ननु विचारविषयः परित्यागः कर्तव्यतया क्वाभिहि-तस्तदनन्तरं तन्निर्णयवार्तेत्याकांक्षायामाहुः स मार्गद्वितय इति । स परित्यागो मार्ग-द्वितये भक्तौ ज्ञाने विशेषतः विलक्षणफलसाधकत्वलक्षणाद्व्यावर्तकधर्मतः प्रोक्तः, श्रुतिश्रीभागवतादिष्वभिहित इत्यर्थः । अत एव 'सन्त्यज्य सर्वविषया' नित्यादिषु यः सर्व-त्यागः श्रीव्रजस्थभक्तेषु स पर्यवसितविप्रयोगानुभवफल एव, ज्ञानमार्गीयेषु तु स नैवंविधः, किन्त्वपवर्गपर्यवसायी । यद्वा, विशेषः परिपाकदशा भक्तिज्ञानयोस्तदनन्तरमेव परित्यागः प्रोक्तः । अन्यथा तद्धर्मनिर्वाहाभावेन दोषविशेषपर्यवसानापातात् । विशेषत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तथा च भक्तौ ज्ञाने च विशेष सिद्धदशापन्नत्वं प्राप्येति वार्थः । अथवा, विशेष-त इत्यस्य प्रत्यासत्तिवशाज्ज्ञान इत्यनेनैवान्वयः । इत्यथैकजन्मनि परित्यागेन ज्ञानमार्गे-मुत्तयभावादनेकजन्मसु तत्करणमेव विशेषपदार्थोपसेयः ॥ १ ॥

नन्वेवं कर्ममार्गेऽपि परित्यागकरणे किं बाधकमित्याशंकायां तन्निषेधमाहुः कर्ममार्गे न कर्तव्य इति ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिचारणा ॥ २ ॥

कर्ममार्गे हि सकामनिष्कामभेदेनानेकविधकर्मकरणरूपः, तथामिधश्रुतिनिरूपितः, तस्मिन्परित्यागो निर्यकाश इति न कर्तव्यः । न च 'यदहेख प्रिजे' इति श्रुत्या बोधित-न्यायपरित्यागः सति निर्भेदे दुर्वार इति वाच्यम् । कर्ममार्गस्य कलत्रादिकलनाकन्दलितका-

मनाकलापस्य निर्वेदोदयनिदानभावायोगात् । न च निष्कामकर्मकरणं मनोमलिनिमानमप-
नीय विरक्तिमुत्पादयिष्यतीति वाच्यम् । तत्रापि सहधर्मिणीसाहित्यनैयत्येन तत्प्रत्यूहानपा-
यात् । न च निष्कामकर्मकरणमेव संन्यास इति वाच्यम् । कर्मत्यागस्यैव तथात्वौचित्यात् ।
न च काम्यकर्मत्यागमादाय तथात्वं शक्यवचनम् । सङ्कोचे मानाभावात् । क्वचित्तस्मि-
न्नपि तत्प्रयोगस्योपचारिकत्वात् । मुमुक्षूणां सर्वतत्यागदर्शनाच्च । न च मुमुक्षुषु जीव-
न्मुक्तेषु च तत्तत्कर्मकृतित्यागप्रतिरुक्तैवेति वाच्यम् । भगवन्नियोगेनैव तेषु लोकसङ्ग्रहाद्यर्थ-
त्वात्तस्याः । किञ्चास्तामन्यद्वाधकम्, काल एव धलवद्वाधकस्तत्रेत्याहुः सुतरां कलिका-
लत इति । कलिकालस्तावद्भगवद्भजनस्यैव साधकस्तदतिरिक्तस्य बाधक एवेति तत्र तत्र
सिद्धम् । तथा च तथामूतात्तस्मादनिर्वाहप्रत्यवायादिकं प्रतीत्य कर्ममार्गे सुतरां संन्यासो
न कर्तव्य इत्यर्थः । एतेन काम्यकर्मत्यागलक्षणो गौणोपि त्यागः प्रत्युक्तः । मुख्याङ्गत्वा-
त्कालो निर्दिष्टः, परमयं देशादीनामप्युपलक्षकः । तेन कलौ देशकर्त्राद्यशुद्ध्यपि न परि-
त्यागः कर्ममार्गे सिध्यति । अत एवायुपस्तुर्यभागे संन्यास इति मतमपि वैराग्यं विना
तदसम्भवेन भक्तिज्ञानपरिपाक एव तद्वाङ्मयेन तत्रैव भावकाशमिति कालादिदोषाच्च कर्ममार्गे
निरवकाशमिति ध्येयम् । एवं कर्ममार्गे परित्यागं प्रतिषिध्य भक्तिज्ञानमार्गयोः कर्तव्यतया
परिशेषिते तस्मिन् प्रथमं कुत्रत्ये विचारः कार्य इत्यत्राहुः अत आदाविति । यतः कर्ममार्गे
भावप्रौच्यात् परित्यागो न कर्तव्योतो भक्तौ ज्ञाने च कर्तव्यतया तद्विचारस्य प्राप्तौ
स्वस्य भक्तिमार्गप्रवर्तकत्वात् भक्तेः प्राथम्याच्च सिद्धदशायां च तस्य कर्तव्यत्वादादौ भक्ति-
मार्गे परित्यागस्य विचारणा । भक्तिमार्गे किं साधनदशायामेव परित्यागः कार्यः, किं वा
फलदशायामाहोस्त्रिदुमयत्र वेतिरूपा क्रियत इति शेषः ॥ २ ॥

ननु भक्तिमार्गे परित्यागः स्थापितश्चेत्तदा साधनदशायामपि स कर्तव्य इत्याशङ्क्य
सहेतुकं तदनङ्गीकारमाहुः श्रवणादिप्रसिद्धार्थमिति ।

श्रवणादिप्रसिद्धार्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।
सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥
अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मश्च विरोधतः ।
गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥
अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।
स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात् कालतः ॥ ५ ॥
विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।
अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुग्राह्यः ॥ ६ ॥

श्रवणादीनि यानि साधनरूपाणि तेषां प्रकर्षेणान्यग्रनरा सिद्धिनिमित्तनिर्गृह्यादिषु
प्यामज्जेषु न सम्भवतीति तदर्थं न परित्यागः कर्तव्यश्चेत्, नेष्यते नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ।

श्रवणादीनां प्रसिद्धिरुत्कृष्टफलं तदर्थं परित्यागः कर्तव्यश्चेन्नाङ्गीक्रियत इति वार्थः । कुत
 इत्याकांक्षायामाहुः सहायसङ्गसाध्यत्वादित्यादि । गृहादिषु तत्कार्यव्यासङ्गस्यानि-
 वार्यत्वादेकान्ततः श्रवणादिसाधननिर्वाहो न भवतीति तत्परित्यागेन क्वचित्तच्चित्तैकाग्र्येण
 सम्पादनीयमिति मनसिकृत्य यस्त्यागः स कथमुपपद्यतां, यतः श्रवणादीनि सहायसङ्गसा-
 ध्यानि, सहायाः कथकादयो विविधस्वभावाः, तेषां सङ्गः सद्भावेन तदुपसत्तिरूपः, तेन सम्पा-
 दान्यतस्त्यागानन्तरमावश्यकस्यासङ्गत्वादेर्भङ्गप्रसङ्गतः प्रशिथिलवैराग्यात् पुनस्तत्तदाकांक्षो-
 न्मज्जनेन च न श्रवणादिसाधनार्थं परित्यागः शक्याभ्युपगमः । किञ्च, त्यागमात्राच्च कार्य-
 सिद्धिरिति श्रवणादिसिपाधयिषोस्तत्साधनानां तत्तदवसरे उपेक्षितानां रक्षणं कर्तव्यं, तत्-
 त्यागः कथं लब्धात्मकः स्यात् । अपि च, साधनमार्गीयस्य कृतेपि त्यागे तत्तत्पदार्थेषु
 श्रवणाद्यर्थमपेक्ष्येषु नाभिमानो निवर्तते, प्रतिक्षणमुदेत्येव, त्यागे च स निवर्तनीयः सर्व-
 थेति तत्सत्त्वे स न युज्यते । साधनदशायां वेदाज्ञारूपभगवन्नियोगाच्च वर्णाश्रमधर्माणा-
 मुल्लङ्घनं न शक्यमित्यशक्य एव त्यागः । अन्यच्च, श्रवणादिसाधनानां तद्वर्गैः परित्या-
 गवर्गैः पर्यटनादिभिः समं विरोधो न शक्यविधूतन इति न कथमपि साधनभक्तिरूपश्र-
 वणादिषु परित्यागः सम्भवति । ननु तथापि गृहादिकं सत्सङ्गासम्पादकतया श्रवणादिषु प्रति-
 पक्षभूतमतस्तदर्थं तत्परित्याज्यम्, तथा सति कदाचित् सत्सङ्गोपि स्यादित्याशङ्क्य समाधान-
 माहुः गृहादेरिति । बाधकत्वेन श्रवणादिविरोधित्वेन । साधनार्थं श्रवणाद्यर्थम् ।
 तथा यदि परित्यागश्चेत् । तदा अग्रेपि त्यागानन्तरमपि तथाविधदार्ढ्याभावात्तादृशैरेव
 परित्यक्तश्रवणादिपरिपन्थिगृहादिसदृशैरेव सङ्गो भवति, अन्यथा प्रकारान्तरेण गृहा-
 दिपरित्यागरूपेण श्रवणादिकं तु न भवतीत्यर्थः । ननु भवतु भवनादिपरित्यागकर्तुं स्ता-
 गपरसङ्गः, तथाप्यन्तरुद्धतवैराग्यादिनैव श्रवणादिनिर्वाहो भविष्यतीति न तत्त्यागोनुचित
 इति चेत्, तत्राहुः स्वयं चेति । यदि वैराग्यमन्तर्जागरूकं भवेत्, तदा क्रमेण बाधक-
 निवर्हणे निर्वहेदपि श्रवणादिकम्, परन्तु साधनदशायां तादृशं तदेव दुरापम्, अतस्त्यागस्तु
 विरोधिभिर्विधूयेतैव, किन्तु स्वयमपि तु पुनः विषयैरागन्तुकैरेनेकरूपैर्मौल्यैराकान्त उपम-
 र्दितः सन् कालतः कलिरूपात् भक्तातिरिक्तपरिपन्थिनः पापण्डी तत्तद्विरुद्धाचरणवान्
 भवेदित्यर्थः । सकामत इति पाठे क्रोधलोभाद्युपलक्षकात् कामतो बलिष्ठदोषात् स
 तथा म्यादित्यर्थः । तेन विना वैराग्यं त्यागोधमः, तत्तद्विषयप्रतिहतः, फलाय नावकल्पते,
 प्रत्युत प्रत्यवायेन सम्पादयति, प्रमाणविरुद्धाचरणमुत्पाद्येति भावः । ननु विषयैराक्रमणेपि
 श्रवणादिभिर्मगवदावेशम्यापि सम्भवत्तन्महिम्ना त्यागो निष्प्रत्युह इति चेत्तत्राहुः विष-
 याभ्रान्नदेहानामिति । भगवदावेशे सति त्यागे न कापि क्षतिः । किन्तु विषयैर्देहा-
 दिकं येषामाक्रान्तं तेषां हरेः सर्वदुःखहर्तृविषयदोषदवीयमो निर्दोषमेव्यसातोऽहो हृद-
 यादासागमनं तन् सर्वदा कस्मिन्नपि काले न भवति । किन्तु 'विषयान् ध्यायत' इत्युत्तरीत्या
 भाव एव भार्त्तान्यर्थः । न च विषयाणां श्रवणाद्यनभिमानकृत्वाच्च तत्प्रयुक्तभगवदावेशा-

नुपपत्तिरिति वाच्यम् । 'नराणां क्षीणपापाना'मिति वाक्यात्तादृशेष्वेव श्रवणादि प्रयोज्य
प्रभावशेषोपपत्तेः । न च 'वाध्यमानोपि मद्भक्त' इत्यादिवाक्यैर्विषयसत्त्वेपि का क्षतिरिति
वाच्यम् । उक्तवाक्यानां विषयसुखवैमुख्येन सेवमानस्य प्रमादात्तत्कृतबाधेपि प्रभुरति-
कृपार्द्रस्तदोपमपाकरोति, अतो न विषयाभिभव इत्यभिप्रायकत्वात् । अत एव प्रायःपदसु-
पातं तत्र । एतद्वाक्याभिप्रायान्तरमस्मितुव्यचरणकृतौ विवेकधैर्याश्रयविवृतौ विलोकनीयम् ।
एवं साधनभक्तिमार्गे समर्थितं त्यागभावमुपसंहरन्ति अतोच्चेति । यतो बहून्वेव
बाधकान्युक्तान्यतोऽत्र साधने भक्तौ श्रवणादिरूपसाधनभक्तिमार्गे त्यागः संन्यासः सुखावहः
आनन्दहेतुर्नैव भवतीत्यर्थः । साधनपदमेवकारश्च फलभक्तौ त्यागस्य सुखनैयत्यावगत्यै ॥

नन्वेवं भक्तिमार्गे न युक्तश्चेत्परित्यागः, तर्हि ज्ञानमार्ग एवास्ताम्, एवञ्च भक्तिमार्गे
व्यर्थस्तद्विचार इति चेत्तत्राहुः विरहानुभवार्थमिति ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेपः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ निष्ठन्येव न संशयः ।

बहिर्ध्येत्प्रकटः स्वात्मा बहिर्वत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्वात्त्रात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभोऽयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १४ ॥

तुदाहः साधनमार्गापत्याग्यावृत्त्यर्थः । साधनभक्तौ परित्यागस्य बहुबाधका-
स्तन्निवृत्त्येनात्मवेपि स्मान्मत्स्य प्रभोः परमकृत्स्नपदिर्नायदलमिषिभावात्तादृश-
लक्षणो यो निरहानुभवमदर्थं परित्यागः सर्वान्गमात्तभूतः संन्यासः प्रशस्यते, प्रशम्नो
भवति, किंवा प्रकृतेन मोक्षापिकृत्स्नपत्तयेन कथ्यते इत्यर्थः । तेनानिगमिनमगदजी-
वागतयाधिकाराभिगमेन निर्यापमानः परित्यागः परमपुनर्धर्मपदप्रयोगमनुनामक-
तया भक्तिमार्गे भव्यतम एतेनैवविचारः सुचान्तर इति भावः । ननु ज्ञानमार्गाविमंन्याग-

ग्रहणे यथा विहितत्वात् कापायवस्त्रेवैषः क्रियते, स हि सातिगयो मोक्षार्थः, तथा भक्ति-
मार्गीयसंन्यासग्रहणे स न भवतीति किमर्थं तत्सम्पादनमिति चेत्तत्राहुः स्वीयबन्धनि-
वृत्त्यर्थमिति । अत्र विरहानुभवार्थं भक्तिमार्गीये परित्यागे ज्ञानमार्गीयसंन्यासे प्रसिद्धो
वेषस्तं विना भार्यादिभिः प्रतिबन्धः कार्य इति स्वीयैर्दारादिभिर्यो बन्धः प्रतिबन्धः, किंवा स्वीयेषु
बन्ध आसक्तिः प्रतिबन्धरूपा तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यो, न चान्यथा, प्रकारान्तरेण ज्ञानमार्गीयेण न
कर्तव्य इत्यर्थः । यथा ज्ञानमार्गीयसंन्यासे तादृशेषस्यादृष्टविशेषद्वारापवर्गोपयोगित्वम्, न
तथा भक्तिमार्गीयसंन्यासे, तस्य स्वीयबन्धनिवृत्तिमात्रप्रयोजनत्वेनैवात्र कर्तव्यत्वादित-
रथा तदभावादिति भावः । ननु ज्ञानमार्गे गुरुतदुपदिष्टसाधनादेरिष्टसिद्धिः, न पुनः
संन्यासमात्राद्, भक्तिमार्गीयसंन्यासे तु तदप्रसिद्धेः कथं फलसिद्धिरित्याशङ्क्यां तत्प्रसि-
द्धिमाहुः कौण्डिन्यो गोपिका इति । कौण्डिन्यो महर्षिः स गुरुः प्रोक्तः, गोपिका
धोषभूषणरूपाः सीमन्तिन्यः, ता भक्तिमार्गीये विरहानुभवपर्यवसायिनि संन्यासे गुरुवः
प्रोक्ताः, श्रीभागवतादिषु सम्यक्कथिता इत्यर्थः । अत्रायमभिप्रायः । कौण्डिन्यस्यानन्तगुण-
वर्णनाकर्णनोदीर्णतदभ्यर्णगमनादिमनोरथार्णवभवदनन्तभावसन्तताशेषकरणवृत्तेः कृत्स्नप-
रित्यागेन विपिनगह्वरादिषु तद्वेषेणविवशस्य सर्वपरित्यागपूर्वकतादृगातिर्लक्षणविर-
हानुभवहेतुभावप्रकाशकत्वमस्ति । गोपिकानां तु स्वप्राणप्रेष्ठप्रस्फुरत्सर्वात्मभाववत्तया
रासोत्सवादिप्रस्तावे तथात्वं स्फुटतरमेवेति लोकवेदातीतशुद्धपुष्टिमार्गीयप्रकारस्य प्रभुणा
स्वप्रयोजनार्थं स्वभोग्यभक्तस्थापितस्य प्रथमं तत् एव प्राकट्यात्तत्रैव गुरुत्वं समञ्जसतमम् ।
महर्षी तु तद्दर्शनातिप्रकर्षतौल्यात्तदुक्तिः, प्रमाणमार्गीयस्यात्र मुख्यं गुरुत्वमयुक्तमिवेति ।
तेन गुरुत्वमत्रैतत्परित्यागफलसाधनीभूतभावप्रकाशकत्वं विवक्षितम्, न तूपदेष्टृत्वम्, तस्य
प्रकृतेऽभावात् । एतत्संन्यासस्य ज्ञानमार्गीयतद्विलक्षणत्वेनैतादृशस्यैव तस्य वक्तुमौचित्यात् ।
उपदेष्टृत्वस्यापि तदर्थज्ञापनमात्रौपयिकतया फलतो विशेषाभावाच्च । अत एव 'एवं सत्यस्मि-
न्मार्गे स्वामिन्य एव गुरुव इति ज्ञापितं भवती'ति निरोधविवृतिप्रकाशे श्रीमदस्मत्प्रभुचरणचा-
रुक्तिश्चकास्ति । 'स्वामिन्य एवेत्येवकारान्मुख्यं गुरुत्वमेतासामवसेयमित्यन्यदेतत् । किञ्च,
न केवलमेता एतादृशभावमात्रस्य निजमार्गीयस्य प्रकाशिकाः, किन्तु यथा स्वभजनपरा-
णामेतद्भावफलं मिष्यति, तथानुकम्पा सम्पादिका इति विरहानुभवात्मकफलौपयिकधर्म-
वत्त्वलक्षणं भावनत्वं गुरुत्वेपि न विरुद्धं, कर्तुरिव निमित्तकारणत्वमित्याशयेनाहुः
साधनं च तदिति । तद्विद्वद् मुख्यं साधनं गोपिका एवेत्यर्थः । चोप्यर्थः । तेन श्रीम-
दाचार्यचरणानुग्रहभरविजृम्भिततत्त्वकटितैतन्मार्गीयप्रकारपरिकलनावतामेतद्भावसजातीयभाव-
वत्तयैतद्भजनपूर्वकं प्रभुभजने यथोक्तमुख्यफलं भवतितरां निर्विचिकित्समिति भावः ।
अत एव भगवद्भजनापेक्षयाप्येतासां भजनमुत्तममिति सूक्तिः श्रीमदाचार्यचरणानाम् ।
नन्यैरमनामु गुरुत्वे व्यग्रस्थापितेपि किमेतत्प्रकाशितं स्वमार्गीयं साधनमित्यत आहुः
'भाव इति । सर्वत्रात्ममात्रयुक्तानां भक्तानां निप्रयुक्तान्वदशावशादुन्मिषतो मनोभग्नप्रियस्य

भावस्य भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन रसात्मकत्वात्तस्य भावनया स्वाचार्यानुग्रहभरसमुत्थतथाविध-
 भगवदङ्गीकारादेवोदयमानया सिद्धः पर्यवसितो यस्तत्सजातीयोऽनुभवैकगम्यो भावः
 स एव तन्मार्गीयतया पूर्वोक्ते परित्यागफले साधनमिष्यते, अन्यत् ज्ञानमार्गीयत्यागे
 प्रसिद्धं किमपि साधनत्वेन नेष्यते, नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । यद्वा । असिद्धस्य भावस्य सा-
 धनत्वायोगेन प्रियतमस्य गुप्ततया स्थितस्य विप्रयोगरीत्या तत्तद्भावपोषकस्य तादृग्भक्त-
 निजविषयकोलकटातिनिरीक्षणेन प्रतिक्षणविलक्षणरसभावानुभवविचक्षणस्य प्रभोः शुद्धपुष्टि-
 भक्तकर्तृकया परमार्तिपूर्वकप्रियान्वेषणतर्वादिप्रश्रुणुगानतत्तदवस्थासम्बन्धिभावविषयिण्या
 भावनया तेष्वेव सिद्धः फलितो यः कोप्यनिर्वचनीयोनुभवैकविषयवैभवः स्वविषयातिरिक्त-
 स्मरणहरणस्वभावः स एवोक्तभक्तानामनुग्रहेणैव कदाचिदन्यत्रापि कचिदुदितः परित्याग-
 फले साधनमिष्यत इत्यर्थः । एतेनोक्तभक्तानां गुरुत्वं सम्यगुपपादितं भवतीति भावः ।
 नन्वहर्निशं विरहभावनामभ्यस्यतस्तत्परिपाकदशायां नियमतो वैकल्यावस्थादिकं
 यद्भवति तत् कथं फलरूपरसभावेऽन्तर्भावार्हम्, लौकिकतत्तुल्यरूपत्वदर्शनेन प्राकृतत्वस्य
 दुर्वारत्वादिति चेत्तत्राहुः विकलत्वमिति । विकलत्वमनुसन्धेयस्याननुसन्धेयस्य चा-
 ननुसन्धानानुसन्धानान्यथानुसन्धानादिजनको व्यभिचारिभावः । तथा तत्सदृशं व्यभिचारि-
 भावरूपं प्रथमानुभूतप्रियविषयकतत्तदर्थोक्तमिलापजनितमस्वास्थ्यं, येन तदतिरिक्ते वस्तु-
 नि रुचिव्याघातः । ईदृशभावानामन्येषामुपलक्षणमेतद्वयं फलीभूतस्य विरहभावस्य प्रकृतिः
 प्रकारः स्वभावो वा, हि यतः प्राकृतं लौकिकं दुःखादिजन्यं न भवति, अतः फलरूपरसभा-
 वान्तर्भावो नैतस्यानुपपन्न इत्यर्थः । नहि यज्ञातीयं कार्यं दुःखादितो जायते, न तज्जातीयं
 सुखादित इत्यस्ति नियमः । शोकादिव हर्षादप्यश्रूमादेर्दर्शनात् । अत एवैवमुक्तं श्री-
 मदाचार्यचरणैर्देशमस्कन्धविवरणे, 'नहि दोषेणैव कार्यं भवति, गुणेन न भवतीति वक्तुं
 शक्यम्, दुःखादप्यश्रूणि आनन्दादप्यश्रूणी'ति । एवं संन्यासफलसाधनाद्यभिधाय,
 तत्सम्पत्तिमतो बाधकान्याहुः ज्ञानमिति । एवं विकलत्वास्वाध्यादिना वर्तमानस्य सतस्तस्य
 भक्तिमार्गीयपरित्यागवतः । किञ्चैवं परित्यागप्रकारेण वर्तमानस्य भक्तिमार्गीयस्य तस्य
 विकलत्वास्वाध्यादिभावस्य ज्ञानमात्माभेदानुभवरूपं बहिःसंवेदनाद्यभावद्वारा तादृ-
 क्तीव्रतापोषशमकतया स्वास्थ्यप्रयोजकं, गुणा भगवतो धर्माः, पूर्वं यदुधानुभूता बहव
 एवानुभवैकवेद्या ये सजातीयभावैर्भक्तैः सम्भूय भूयः क्रमेण मियो गीयमानाः स्वास्थ्यमु-
 पजनयन्ति, बाधका विरोधिन् इत्यर्थः । ननु ज्ञानमार्गे संन्याससहकृतात् ज्ञानाद्यादृशं फलम्,
 भक्तिमार्गेऽपि त्यागात्तादृशमेव भविष्यतीति न फलत कोपि विशेष इति चेत्तत्राहुः सत्य-
 लोक इति । फलभेदः सामग्रीभेदप्रयोज्य इति ज्ञानमार्गीयेण संन्यासेन विशेषितात्
 ज्ञानात् तत्त्वज्ञानात् सत्यलोके स्थितिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति यावत्, सा ज्ञानमार्गीयस्य संन्या-
 सिनो भवति, भक्तिमार्गीयस्य तस्य विरहभावानुमानकभावमिद्विहेतुभूतया भावः

सहकृतत्वाद्यत्र भक्तिमार्गीयत्यागे, भावना साधनं प्रयोजिका, तत्र फलमपि तथा, तेनैव प्रकारेण विरहानुभवात्मकं भवेत् । नतु सत्यलोकादिसदृशं, कारणानुरूपस्यैव कार्यस्य न्याय्यत्वात् । सत्यलोकाद्येतत्त्यागफलयोस्तारतम्यं तु सुमेरुसर्पपयोरिव सुप्रसिद्धमेवेति क इतोधिको विशेषोभिधेय इति भावः । किञ्च, ज्ञानमार्गीयस्य त्यागिनः फलं यन्मुख्य-तयाम्नातमपवर्गाख्यम्, तदपि न त्वरितमेव भवति, किन्त्वतिविलम्बेनैवेत्यभिसन्धायाहुः तादृशा इति । तादृशाः संन्यासविशिष्टज्ञानवन्तः सत्यलोकादौ ब्रह्मलोकादाववान्तरफल-तयोपनते तिष्ठन्त्येव, न तु झटिति मुच्यन्त इत्यर्थः । 'ते ब्रह्मलोके त्वि'ति श्रुत्या तन्नुक्तिवि-लम्बावधारणात्तल्लोकस्थितिरसन्दिग्धेति न संशय इत्युक्तम् । तेन भक्तिमार्गीयत्याग-फलचिन्तायामविचारितरुचिरस्याप्यस्यातिचिरेणैव चैत्प्राप्तिः, तदा तदाशामप्यवलम्ब्य स्थितिः श्रेयसी, न पुनरेतद्रुचिलवोप्युचित इति भावः । नन्वेवं भक्तिमार्गीयत्यागेऽपि कुतः शीघ्रं फलसम्भवो यतस्तत्प्रतिबन्धकस्तत्तदहन्ताममतादिरूपो बन्धस्तदवस्थस्तन्नाशश्च ज्ञाना-दिकं विना कथमित्याशङ्क्य तत्प्रकारमाहुः बहिश्चेदिति । सर्वपरित्यागानन्तरं विर-हभावभावनाभ्यासभूयस्त्वादन्तस्तद्भावरूपेण स्थितोऽत एव स्वात्मा निरुपधिप्रियत्वाजीवन-हेतुत्वाच्च तत्त्वेन स्फुरितः स कदाचिदत्युत्कटतापवैकुल्यादिभावस्वभावाद्यादृशोन्तर-नुभूयते तादृशो बहिः प्रकटो दृगादिगोचरश्चेद्भवति, तथाभूतश्च यदि पुनरन्तःप्रविशेत् तत्र दृष्टान्तो बह्विवदिति । यथा काष्ठनिष्ठो बहिः कदाचिन्मथनादितो बहिः प्रकटीभूय पुनस्तन्मध्ये प्रविष्टः काष्ठतामपाकृत्य बहिरूपतां सम्पादयति, तथा भगवानप्यात्मत्वे-नान्तःस्थितो विरहभावोद्रेकाद्वहिरागतः पुनः सम्बद्धः सर्वथा प्रतिबन्धकमपनीय निज-भावरूपतां सम्पादयतीत्यर्थः । बह्विदृष्टान्तेन स यथा तापहेतुरूपेणैव सम्बद्धः स्वरूपात्म-कत्वं कुर्वते, तथा भगवानपि विप्रयोगभावप्रकारेणैव सम्बद्धस्तद्भावरूपतामित्यपि सूचितम् । तदैव पुनः प्रवेशक्षण एव सकलः सर्वोऽपि तत्तदहन्ताममतारूपो बन्धो नाशमेति प्राप्नोति, न चान्यथा, प्रकारान्तरेणात्र प्रतिबन्धकस्य नाशो न भवतीत्यर्थः । नन्वेवं कार्त्तर्येऽहन्ता-ममतात्मकस्य बन्धस्य प्रिलये प्रलयानलादप्यतिप्रबले विप्रयोगे च प्राचुर्यमश्नति, जी-वनमेवाशङ्क्यं स्यात्, तत्तद्रसमावानुभवस्तु दूरदूरतर इत्यत आहुः गुणास्त्विति । तुशब्दः प्रकारान्तरव्यावृत्त्यर्थः । गुणाः स्वरूपात्मका भगवद्धर्मात्मकाः ते पूर्वं तथा तथा-नुभूता नियोगदशायां सङ्गराहित्यात् बहिःप्रियदर्शनाद्यभावात् अतिविरहतापविह्वलतया कमपि प्रकारं प्राप्नुयतां भक्तानामग्रिमैवंनिधरमानुभवाय भगवता सर्वभावेन रक्षणी-यानां जीवनार्थं भवन्ति । नतु स्वास्थ्यमप्युत्पादयन्ति येन तद्भावान्तरायः स्यात् । हि युक्तोपमर्थः । रसात्मकस्य धर्मिणो निरहेण सन्दिग्धस्थितीनां जीवनं स्वरूपात्मकतया तद्विषयगुणानामेव शङ्क्यं यतः । यद्यपि धर्मिणो निरहन्त्य सर्वाधिकनलतया सर्वनिरोधाय-कन्याश्रीमन् कथमपि न जायतेति, तथापि तस्य प्रियगुणगानप्रादुर्भावायकाशप्रदत्वात्तेषां

च पर्यायेण मुहुरुपगीयमानानां पेपीयमानपीयूषवर्जीवनजननस्वभावस्य जामरूकत्वान्न
काप्यनुपपत्तिः । न चैवं गुणैर्जीवनसम्पत्त्यनन्तरं विरहभावस्य तिरोभावः प्रसज्येतेति
वाच्यम् । तेषां जीवनाधिककार्यानुपधायकत्वेन तस्य तादवस्थ्यात् । विरहानुभवार्थं तज्जी-
वनमात्रस्य भगवच्चिकीर्षितत्वाच्च । नन्वेवं सति स्वविरहसन्तापभरपीडितस्वान्तानाम-
वस्थां विचार्य सर्वसमर्थो भगवानेव यदि कदाचिदपि लोकसिद्धस्वास्थ्यादिना प्रकारा-
न्तरेण वा तद्भावमुपशमयेत्, तदा स्वयमेव बाधकः स्यादिति चेत्तत्राहुः भगवानिति ।
अत्र अस्मिन् स्वविप्रयोगतीव्रतापादिभावानुभवे भगवान् यद्यपि सर्वैश्वर्यसहितः, त-
थापि बाधकः केनापि प्रकारेणास्य विधातको नेष्यते, कुतः, फलरूपत्वात्, निरवध्यानन्द-
रसात्मकत्वादित्यर्थः । यदि भगवान्मनागप्येतद्भावमपनयेत्तदा रसस्य संयोगविप्रयोगभे-
देनोभयरूपत्वादित्यन्तरभावानुभवाभावे स्वस्य तथात्वमेव न सिध्येत् । सर्वात्मभाव-
वस्तु स्वरूपात्मकं रसमविरतं वितरत एव फलरूपत्वाभ्युपगमादिति भावः । एवं च 'रसो
वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति ।' 'एतस्मैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-
वन्ती'त्यादिश्रुतिव्याकोपोपि नोपनिपतति । ननु तथापि परमकरुणापरीतो भगवान् भक्तानां
भूतिरमात्मविरहकेशमसहमानस्तदुपशमाय सर्वथा स्वास्थ्यप्रतिपादकवाक्यानि करि-
ष्यति, अन्यथा स्वदयालुत्वविरोधः स्यादिति चेत्तत्राहुः स्वास्थ्यवाक्यमिति । स्वास्थ्य-
मागन्तुककेशनिवृत्त्या पूर्ववत्स्थितिः, तत्प्रतिपादकं वाक्यं प्रभुणा न कर्तव्यम् । न
चैवं सति सामर्थ्यं दुःखदर्शी कीदृशो दयालुरिति शङ्कनीयम् । एवंविधविरहकेशादि-
भावस्य परमपुमर्थरूपत्वेनैतदभावसम्पादन एव दयापचयापातो यतः । अतः स्वत एव-
तादृशभावनिवहान्निजेष्वनिशं विशदयतो निर्व्यूढो दयातिशय इति मनमिहृत्योक्तं द-
यालुर्न चिरुध्यत इति । न ह्येतादृशभावानां प्रतिक्षणं संरक्षणपोषणादितोष्यधिकं कचि-
त्किञ्चिदुपाकार्यमस्ति । केशादित्वेन प्रतीतिमानमत्र परं प्राकृतानाम्, वस्तुतस्तमी रमात्म-
का अनुभवैकवेद्या निरवयवभगवद्भावा इति मुख्यमपि लम् । स्वास्थ्यवाक्यमित्येकवचनेनै-
कमपि तादृशार्थं प्रभुर्न करोति, येनैतद्भावनाथः स्याद्, यद्वा तु सम्भावनेव केनि भावः ।
एवं भक्तिमार्गीयं परित्यागमभिधाय तस्य दुरापत्वं वदन्तन्मिद्वदुपायमाहुः दुर्लभोय-
मिति । अयं भक्तिमार्गीयपरित्यागो दुर्लभः, शुद्धभगवत्प्रेमानिरिक्तमाधनालम्ब्यत्वान् ।
अन एव तथानूतप्रभ्वनुग्रहप्रभवेन प्रेम्णा शुद्ध्येद्देन मिथ्यनि, तस्य तत्तन्त्रकार्यपरम्परया
तन्निर्वाहकत्वात्, नान्यथा, न तु विहितेन केनापि प्रकारेणेत्यर्थः । तेनैतदर्थिनां तदीयानां
प्रेम्णि प्रयत्नः प्रतिष्ठितो भवतीति भावः । यत्तन्माधनस्य प्रेम्णा एव दुर्लभमिति, तत्रै-
तन्माधनपरित्यागस्य दुर्लभत्वं किं वक्तव्यमिति केमुनिरुन्यायो द्योत्यते ॥ ६-१३३ ॥

एवं स्वमार्गीयं मन्यानं विचार्य ज्ञानमार्गीयमन्यानविचारमाहुः ज्ञानमार्ग इति ।

ज्ञानमार्गं तु मन्यामो द्विष्योपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्तम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ॥ १६ ॥

तुशब्दो भक्तिमार्गीयत्यागव्यावृत्त्यर्थः । ज्ञानमार्गे मोक्षार्थं विविदिषाविद्वत्ताभेदेन द्विविधोऽपि संन्यासो विचारितः । तदेवाहुः ज्ञानार्थमिति । ज्ञानार्थं ज्ञानप्रयोजनार्थं यः स विविदिषासंन्यासस्तस्य ज्ञानेच्छाप्रयुक्तस्य ज्ञानोत्पादनोपयोगित्वात् । उत्तराङ्गं सुकृत्यङ्गं यः स तु विद्वत्संन्यासस्तस्य ज्ञानोत्तरभाविनो मुक्तावेवोपक्षयात् । चकारेण मुक्तिचरमकारेण ज्ञानेऽपि तदुपयोगः सूच्यते । तत्र विविदिषासंन्यासः कलौ न सम्भवतीत्यभिधास्यते । विद्वत्संन्यासस्तु यद्यप्यस्ति, परं तस्मिन् सिद्धिर्मुक्तिर्जन्मशतैरनेकजन्मभिर्भवति । 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत' इति प्रभुवाक्यात् । ज्ञानार्थं संन्यासस्तु कलौ न सिध्यतीत्याहुः ज्ञानमिति । ज्ञानं च न केवलं संन्यासाद्भवति, किन्तु साधनापेक्षं यज्ञदानाद्यधीनं मतं, साधनत्वेन यज्ञादीनां श्रवणात् । 'तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेने'ति श्रुतेः । तानि च देशकालादिसाध्यानि, तच्छुद्धिः कथमपि कलौ न भवति । यतोतः कलौ स विविदिषासंन्यासः कृतः पश्चात्तापायैव भवति, नान्यथा, यतः फलान्तरमपि शंस्येतातः सर्वथैव न कर्तव्य इति भावः । किञ्च, न केवलं पश्चात्तापस्तस्य पर्यवस्यति, किन्त्वन्यदपीत्याहुः पापण्डित्वमिति । पापण्डित्वं स्वधर्मनिरुद्धाचरणं च भवेत् । अपिशब्दस्तज्जन्यपापसमुच्चयार्थः । यस्मादीदृशोऽयं संन्यासस्तस्मात् ज्ञाने ज्ञाननिमित्तं न संन्यसेदित्यर्थः । यद्वा । ज्ञानेन हेतुना संन्यसेत्, नतु तेन विना तथेत्यर्थः । अपिच युगान्तरे यथा कथञ्चिद्विविदिषासंन्यासस्य निर्वाहः शक्नोतापि, कलौ तु कलयापि नेत्याहुः सुतरामिति । कलिदोषाणां बहूनां प्रबलत्वादशस्यबाधत्वादिति स्थितं, पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १४-१६ ॥

ननु यदि कलिदोषप्रायल्याज्ज्ञानमार्गे न संन्यासस्य निर्वाहस्तर्हि तत एव भक्तिमार्गेऽपि तस्य तथेति तुल्यमित्येवमाशङ्कन्ते भक्तिमार्गेऽपीति ।

भक्तिमार्गेऽपि चेद्दोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्यास्यहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

परिरय न शक्नोति कर्तुं याथांशुतोऽपरे ।

अन्यथा मानरो पालाश सन्त्यः पुपुषुः फलित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।
 आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥
 तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।
 अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तिमार्गेऽपि चेत् कलिसम्बन्धी दोषः प्रवलस्तदा नाश एव स्यात्, न तु त्यागस्य फलपर्यवसानमिति किं कार्यं, स्वीकार्यो वा ज्ञानमार्गीयः परित्यागः, परिहार्यो वा भक्तिमार्गी योपीति महत्सङ्कटमिति प्राप्ते, उच्यते, समाधानमिति शेषः । तदेवाहुः अत्रारम्भ इति । ज्ञानमार्गे संन्यासस्योपक्रमे कलिकालादिदोषैः साधनवैगुण्यात्तदनिर्वाहे नाशः फलाभावो युज्यते । न च तत्र दोषसत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् । 'कलेर्दोषनिधे'रिति वाक्येन भगवद्भजना-तिरिक्ते तत्सद्भावस्य बोधितत्वात् । दृष्टस्य श्रुतस्य वा नाशस्यैव दोषोन्नायकत्वाच्च । अत्र भक्ति-मार्गे आरम्भे उपक्रमे त्यागस्येति शेषः नाशः फलाभावो न स्यात्, कलेरन्यत्र बाधकस्यापि भक्तिमार्गे साधकत्वेन साधनवैगुण्याप्रसक्त्या संन्यासस्यानिर्वाहासंभवात् । भक्तिमार्गस्य ज्ञान-कर्मादिभ्यो बलवत्त्वस्य बहुलमुपलम्भात् । 'न कर्हिचिन्मत्परा नंक्ष्यन्ति' 'न मे भक्तः प्रणश्यती' त्यादिभिर्भक्तस्य नाशभाववधारणाच्च । एकादशस्कन्धे 'न ह्यंगोपक्रमे नाशो मदर्मस्योद्भा-ष्यपी'त्यनेनारम्भदशायामपि तदभावस्य प्रतिज्ञातत्वाच्च । तेन भक्तिमार्गे दोषलेशोऽपि न शङ्कितुं शक्य इति भावः । किञ्च, भक्तिमार्गे परित्यागवान् कश्चिन्नष्टो दृष्टः श्रुतो वा येन तद्दृष्टान्तेना-न्यस्मिन्नप्याधुनिके नाशः शन्यवचनः स्यादतो दृष्टान्तस्याप्यभावतो भक्तिमार्गे न कश्चिदुन्नेतुमपि शक्यते दोष इति न नाशसम्भावनालेशोऽपि । ननु तथापि विरहव्यथाव्या-कुलः सन् यदि कोपि कदाचित् स्वास्थ्यसम्पादकं कमपि पदार्थमुपादद्यात्तदा तस्य भावस्य वा बाधः स्यादेवेति चेत्तत्राहुः स्वास्थ्यहेतोरिति । स्वास्थ्यहेतोः स्वास्थ्यप्रयोजकस्य येनैवैतद्भावविधातकं किञ्चिदपि स्वास्थ्यं भवति तस्य सर्वस्यैव पूर्वमेव सर्वभावेन त्यागादस्य भावस्य त्यागिनो वा बाधः प्रतिघातः केन पदार्थेन सम्भवेत्, न केनापीत्यर्थः । ननु लौकिकस्य बाधकस्यासम्भवेऽप्यलौकिकाः कालादय एव बाधका भविष्यन्तीति चेत्तत्राहुः हरिरिति । यद्यपि हरिः सर्वदुःखहर्ता समर्थः सद्यश्च, तेन भक्तकेशलेशमपीक्षितुं न क्षमः, तथाप्यत्र अस्मिन्नतिप्रचुरविप्रयोगभावे बाधां नाशं स्वरूपरसामृतैरेतद्भावरूपैर्भक्तानामपोषणरूपं कर्तुं न शक्नोति, समर्थो न भवति । अपरे कालादयः कुतो बाधां कर्तुं शक्यन्तीत्यर्थः । इहायमभिसन्धिः । भगवान् हि रसत्वेनैव 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या निरूपितः, तत्त्वं च संयोग-विप्रयोगात्मके शृङ्गार एव विश्रान्तमिति तदुभयात्मकः स्वयं स्वस्वरूपात्मकानेव तत्तद्रस-भावांस्तत्तद्बिहृतिभिरत्यनुगृहीतेष्वविर्भाव्य तदनुभवं विदधत्तदुद्बोधितनिजभावनिचयानां चानुभवमनिर्वचनीयानेकप्रकारैर्भक्तानां सम्पादयन् स्वरूपानन्ददायको महोदारो मुहुर्मुहुर्वि-प्रयोगादिभावपोषणमेव कर्तुमर्हति, न तु तद्विधातमपि, स्वस्य भावात्मकत्वात्तेषां चातिप्रव-

लत्वाद्भक्तविषयकैर्भावैः स्वस्य तदधीनत्वभावात् निरवधिकृपानिवित्तस्य प्रकटितत्वाच्च । ननु तथापीश्वरः स्वतन्त्रः कदाचिद्भावमन्यथयेदेव, न तु नियमेन पोषयेदित्याशङ्क्य तस्य स्वभाव एवेदृशो यदेतद्भावं पोषयत्येव, न तु नाशयतीतीममर्थं व्यतिरेके दृष्टान्तेन समर्थयन्ति अन्यथेति । यदि भगवान् स्वरूपामृतैरुक्तभावैर्भक्तान् पोषयेत् कश्चित्, किन्त्वेतद्भावबाधनमेव कुर्यादिति तदा लोके मातरो जनयित्र्यो बालान् स्तनन्धयान् स्तन्यैः कश्चित् न पुपुर्ण पोषितवत्य इत्यपि स्यात् । तनु तथाभूतस्वभावानां तासां सर्वथैवाप्रसिद्धमसम्भावितमशक्यं च, एवं भगवतोपि स्वस्वरूपामृतैर्भक्तानामपोषणे तद्भावनाशनरूपमित्यर्थः । तेन स्तन्यादिदानेन बालकानामपोषणे यथा मातृपु वात्सल्यस्वभावस्य तेषां जीवनस्य चान्यथाभावः स्यात्, तथा स्वरूपामृतदानेन भक्तानामपोषणे स्वरूपात्मकानुभूयमानविप्रयोगभावबाधनलक्षणे भगवति तादृक् स्वभावस्य भक्तानां जीवनस्य चान्यथा भावः स्यादिति भावः । ननु यद्यप्ययं भावः सर्वाशङ्क्य-बाधस्तथाप्येतद्भावस्य बहिःसंवेदनदशायामेवोद्गमसम्भवेन ज्ञानस्य च तन्नाशकत्वेनैतादृशभाववतो भक्तस्य भगवदिच्छया ज्ञानिभिः संगे सति तद्वाक्यैरेतद्भावविपर्ययेन चित्तस्यान्यथावृत्तिरूपो मोहो भविष्यत्येव, तेन च फलप्रतिबन्ध इति चेत्तत्राहुः ज्ञानिनामपीति । यद्यपि 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य'त्यादिवाक्यैर्ज्ञानस्य तादृशभक्तिपरिपन्थित्वमिति तद्वत्संगे भवति भाववैपरीत्यं, तथापि भगवान् भक्तं तादृशं ज्ञानिनामपि वाक्येन ज्ञानाद्भक्तेराधिक्य-ज्ञापनाय तन्मार्गीयाणां संसर्गं संपाद्यापि तद्वाक्येन बहिःसंवेदनविषयद्वारा तद्भावविरोधिना अत्युत्कटभाववन्तं न मोहयिष्यति, तथा सति तद्भावमेव तस्य न सम्पादयेत्, प्रयोजनाभावात् । अग्रे तस्य ज्ञानिवाक्यादिभिर्निरस्यत्वात् । किञ्चैवं सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणसिद्धं ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यमुत्सिदेत् । अतो भक्तस्य भावः केनाप्यन्यथा कर्तुमशङ्क्य इति न फलप्रतिबन्धसम्भावनापीति भावः । लट्प्रयोगेणाग्रेपि मोहानुत्पादः सूच्यते । ननु प्रसू-कृतिप्रयोजनमाकलयितुमशङ्क्यं तदिच्छामन्तरेणेति कदाचिद्वत्तमपि भावं प्रत्यादित्सुश्रेत्, तदा ज्ञानिवाक्यैर्भक्तमपि मोहयेदेवेत्याशङ्क्यामाहुः आत्मप्रद इति । यत आत्मानं रसरूपं भक्तेभ्यः प्रकर्षेण निमुक्तसंकोचतया ददाति, प्रियः प्रीत्याश्रयश्च, अपिशब्दात्तदधीनश्च भवति, अतो दिक्षितस्य स्वरूपस्यैतद्भावतिरिक्तप्रकारेण दानासम्भवादेतद्भाववरहिते तदानाभावेना-स्यादेयतापत्तेः प्रीत्यन्यथात्वप्रसक्तेः प्रयोजनाभावध्रौव्याच्च किमर्थं मोहयिष्यतीत्यर्थः । एवं स्वमार्गीयं परित्यागं सम्यग्निर्वाह्यं तं कर्तुमुपदिशन्ति तस्मादिति । यस्मादुक्तातिरिक्त-प्रकारेण कृतः परित्यागः पश्चात्तापैरुपर्यवमितस्तस्मादुक्तो यः प्रकारो 'निरहानुभवार्थं चि'त्यादिना तेन परित्यागो भक्तिमार्गीयः संन्यासो निर्धीयतां क्रियतामित्यर्थः । तथा सति पश्चात्तापनिवृत्तिपूर्वमुक्तफलमप्रन्यूहं भविष्यतीति भावः । ननुक्तपरित्यागफलस्यैतत्प्रकारेणैव सिद्धापि प्रसारान्तरकृत्परित्यागे क्रियित्वयोजनं भविष्यत्येव, तस्यापि तत्र तत्रोक्तत्वादिति चेत्तत्राहुः अन्यथेति । अन्यथा प्रसारान्तरेण संन्यासे स्वार्थात् स्वप्रयोजनात् अदृश्यने प्रथे भवति, तेन पश्चात् तत्र एव भवेदिति मे एतद्भावतत्त्वाभिज्ञस्य निधिता मतिर्निःसन्दि-

ग्या बुद्धिरतो मदीयैरेतन्मलनुसारिभिः प्रकारान्तरं सर्वथैव नोपादेयमित्यर्थः ॥ १७-२१ ॥

उपसंहरन्ति इतीति ।

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इतिशब्दः समाप्तौ । कृष्णप्रसादेन कृष्णः फलात्मा, यशोदाद्युत्सङ्गलालितः, तस्य प्रसादः, परमकाष्ठापन्नोऽनुग्रहः, तेनासाधारणलौकिकहेतुनालौकिकसैतन्निश्चयजनना-
सामर्थ्यात् बल्लभेनेति प्रथितेन प्रभोः प्रियेणात एव रसान्मकतत्स्वरूपस्य संयोगविप्रयोग-
भावतदवान्तरभेदानुभववता भक्तौ फलरूपायाम् संन्यासवरणं पुष्टिमार्गीयपरित्यागा-
ङ्गीकार इति यावत्, तत् विशेषेण स्फुटतया गुप्ततया वा निश्चितं निर्धारितं, अन्यथा एत-
न्निश्चयाभावे फलरूपभक्त्यभावे वा प्रकारान्तरेण संन्यासमुरीकुर्वन् पतित उक्तस्वमार्गीय-
संन्यासफलात् प्रच्युतो दोषवांश्च भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीविठ्ठलेशचरणाब्जयुगानुगश्रीकल्याणरायतनयेन मुदा विचार्य ।

गोपेश्वरेण विहिता विवृतिर्वितन्यात् संन्यासनिर्णय इयं विदुषां विनोदस् ॥ १ ॥

इतिश्रीश्रीगोकुलाधीशपदसरसिजसेवापथप्रवर्तकश्रीबल्लभाचार्य-

चरणाब्जरजोणुशरणश्रीकल्याणरायात्मजश्रीहरिरायानुज-

श्रीगोपेश्वरविरचिता संन्यासनिर्णयविवृतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतविवरणसमेतः ।

स्वाचार्यवर्यचरणोदितभक्तिमार्गप्रारम्भकालिकजनस्यजनप्रकारम् ।

संन्यासनिर्णयमयं विवृणोति दासः श्रीबालकृष्णपदपद्मनिवेशितात्मा ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा यदा देहदेशपरित्यागविषयकं भगवदाज्ञाद्वयं पुरःस्फूर्तिक-
विचारेण न कृतवन्तः, तदा सेवकत्वात् पश्चात्तापे जाते, लोकत्यागविषयिण्यां भगवतस्तृती-
याज्ञायां जातायां, विचारितवन्तः, किं भगवान् मदुपर्यप्रसन्नोस्ति, नवेति । तत्र यद्यप्रसन्नः
स्यात्, उपेक्षेतैव, न त्वाज्ञापयेद्, अतो द्वितीयैव कोटिः; परं तत्र किं कारणमिति
विचारे सूक्ष्मटीकानिवृत्त्याऽतिसर्जनरूपदेशत्यागस्य, माधवभट्टकाश्मीरिनिवृत्त्योपचयरूपेदह-
त्यागस्य च भगवतैवं कारितत्वात् पूर्वाज्ञयोर्देशदेहशब्दौ यौगिकाववगतौ । ततस्तदाज्ञाद्वयं भग-
वतानेन प्रकारेण साधितमित्येव कारणमिति निश्चित्य पूर्वाज्ञाद्वयवत्तृतीयस्या अपि दुर्ज्ञेयतां
निश्चित्य, यद्यप्याज्ञाद्वयं सम्पन्नम्, तथापि स्वतस्तु न कृतम् । अतस्तदकरणजः पश्चात्तापः
कथं निवर्तत इति विचारे करिष्यमाणाज्ञाविषयविचारादेव भगवान् निवारयिष्यतीति
निश्चित्य स्वावस्थासूचनपूर्वकं परित्यागनिरूपणं प्रतिजानते पश्चात्तापेत्यादि ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

अत्र केचित् प्राग्धो भक्तिमार्गीयपरित्यागेतरमवपदार्थान् विचार्य त्यागविचाराभाव-
जनितस्वपश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागविचारप्रतिज्ञेत्याहुः । अन्ये तु कर्ममार्गीयाणां संसार-
वैराग्यस्य चार्धन्येप्यभावात् तत्सङ्गवशेन कदाचिद्भगवदीया अपि तादृशा मा भूवन्नित्ये-
वदयं मुक्तोपायस्य संन्यासस्य निरूपणप्रतिज्ञेत्युक्त्वा, शरीरवैकल्ये जाते पूर्वदशां स्मृत्वा, मया
पूर्वमेव भगवदर्थं किमिति न यत्नः कृत इतीदृशो यो भगवदीयानां तापः स पश्चात्ताप इत्याहुः ।
इतरे तु भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे च साधनदशायां मिद्धदशायां च परित्यागः कर्तव्यत्वेनोक्तः,

तत्राद्यायां पूर्णवैराग्याभावेन सम्यक्परित्यागासम्भवात् पापण्डित्वप्रसङ्गेन पश्चात्तापायैव सः
 स्यात्, एतत्तारतम्यज्ञानाभावेन भगवदीया अपि पूर्व परित्यजन्तः पश्चात्तप्ता भवेयुः, तथा
 तान् दृष्ट्वा स्वयमाचार्या अपि पश्चात्तापमाप्नुयुरिति तदुभयविधपश्चात्तापाद्युदयाय प्रतिज्ञेत्याहुः ।
 'अपरे तु आचार्यैर्निवन्धे' त्रिदण्डं परिगृहीत सर्वशास्त्राविरोधि त'दित्याज्ञापनात्तद्वीक्ष्य पुष्टि-
 मार्गीयोपि तुरीयाश्रमत्वेन त्रिदण्डं परिगृह्णन् पश्चात्तापमाप्नुयाद्, अतस्तदनुदयाय पुष्टि-
 मार्गीयसंन्यासविचारारम्भ इत्याहुः । अन्ये तु श्रुत्यादिप्रमाणप्रतिपन्नस्य रसात्मकस्य भगवतो
 विरहात्मकभावानुभवः सर्वात्मभावप्रपत्येकलभ्यः सर्वपरित्यागं विना न सम्भवतीति तस्य
 त्यागस्य स्वरूपादिकमविदुषां ज्ञानादिमार्गेष्वपि परित्यागस्योक्तत्वात् सन्दिहानानां स्वीयानाम-
 विचारतः परित्यागः पश्चात्तापायैव भवेदिति तदभावाय विचारारम्भ इत्याहुः । मया तु
 तेषां परस्परविसम्मतिमवलोक्यान्तःकरणप्रबोधग्रन्थस्य पश्चात्तापपरित्यागपदयोरत्र प्रत्यभिज्ञा-
 नात् स एव पश्चात्तापोत्र निवर्त्यत्वेनाद्यत इति न दोषः । ननु भगवदाज्ञाया जातत्वात्
 तथा तत्कर्तव्यतायाः स्वयं च निश्चितत्वाद्विचारस्य किं प्रयोजनमत आहुः स इत्यादि
 विचारणेत्यन्तम् । स परित्यागः मार्गद्वितये प्रोक्तः, मार्गस्य द्वितयं मार्गद्वितयम् । अत्र
 संख्याया अवयवे तयवित्यनेन द्विशब्दादवयवे तयप् । अवयवशब्दश्च 'भङ्गं प्रतीकोवयव'
 इति कोशादङ्गारस्य एकदेशे रूढः, सोत्र न सङ्गच्छते, सद्व्याख्या गुणत्वेन तत्र देशभे-
 दस्य वक्तुमशक्यत्वात्, किन्तु 'सत्यं ह्यवयवः प्रोक्तः सर्वावयविनामिहे'ति द्वादशस्कन्धे
 उपादानकारणेपि प्रयुक्त इति तदत्र ग्राह्यम् । तथा च संख्यायाः कारणं संख्येयं तदत्र
 वदति । समासे मार्गस्येत्यभेदे षष्ठी, तेन मार्गाभिन्नौ यौ द्वित्वसंख्यासंख्येयौ तयोः
 प्रकर्षेणावश्यकर्तव्यत्वेनोक्त इत्यर्थः । तत्र कौ तौ मार्गावित्यपेक्षायां, कुतश्च तत्रोक्त इत्यपे-
 क्षायां चाहुः भक्तौ ज्ञाने विशेषत इति । भक्तिमार्गे आरम्भदशायां सिद्धदशायां
 च, ज्ञानमार्गे विविदिपादशायां विद्वदशायां च वैराग्याद्यतिशयरूपं विशेषमभिप्रेत्योक्त
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु 'योगाख्यो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया, ज्ञानं कर्म च भक्तिश्चे'त्येका-
 दशस्कन्धे भगवद्वाक्यात् त्रयोपि योगा नृणां श्रेयःसाधकत्वात्तुल्या इति कर्ममार्गे कुतो
 नोक्त इत्यत आहुः कर्ममार्ग इत्यादि ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्विचारणा ॥ २ ॥

चातुराश्रम्यपक्षेण यद्यपि कर्ममार्ग उक्तस्तथापि 'कर्मयोगस्तु कामिना'मिति भगवता
 तस्य कामाधिकारकत्वेनोक्तत्वात्परित्यागस्य च वैराग्याधिकारकत्वात्तत्र न कर्तव्यः । यद्यपि
 'चनाद्वा प्रनजेद्विद्वानातुरो वाध दुःखित' इत्यनिरमा आतुरमयमीतयोरप्युक्तस्तथापि कलि-

कालतः कलिकालं प्राप्य सुतरां न कर्तव्यः । कलियज्येषु संन्यासस्यापि गणनादित्यर्थः । तर्हि मास्तु कर्ममार्गे तस्य कर्तव्यता, तथापि यत्रोक्तस्तेनैव यथा कर्तव्यो, निचारस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायामाहुः अत इत्यादि । अतः तत्तन्मार्गे तत्तदशायां परित्यागस्योक्तत्वात् भक्तिमार्गे आदौ आरम्भे कर्तव्यत्वमभिप्रेत्य विचारणा यथा कथञ्चित्सञ्ज्ञातभक्तेः पुंसो भक्त्युत्कर्षजनकश्रवणादिनिर्वाहार्था एका आरम्भदशा, तैरभ्यस्तैरासक्तिसिद्ध्यर्था द्वितीया, तदुत्तरं व्यसनसिद्ध्यर्था तृतीया, तत्र यस्यां दशायां कलिकालादिकृतदोषसम्बन्धो न भवति तदर्थं तदीयदशाफलस्वरूपप्रकारविचारः क्रियत इत्यर्थः । एवं सार्धेन प्रयोजनमुक्तम् ।

अत्रायमर्थः । एकादशस्कन्धस्य सप्तदशोऽध्याये, 'यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् । स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तन्मे व्याख्यातुमर्हसी'त्युद्धवप्रश्ने चातुराश्रम्यं वदता भगवताष्टा-
दशाध्याये 'इष्ट्या यथोपदेशं मा'मित्यादिभिः पञ्चदशभिः संन्यासाश्रमरूपः परित्याग उक्तः । तदनन्तरं भक्तिवैराग्ययोराधिक्ये 'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः, सलिङ्गाना-
श्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचर' इत्यादिभिः सार्धैर्दशभिरवैधश्च परित्याग उक्तः । अत्र च ज्ञानभक्तिमार्गिणोर्धर्माः समाना एव सङ्कीर्त्योक्ताः । एव पूर्वोक्तेषु बोध्यम् । तथा 'न्यासे कुटीचक्रः पूर्वं बह्वेदो हंसनिष्क्रिया'विति चत्वारो भेदाः संन्यासस्य तृतीयस्कन्ध उक्ताः, तेन मार्गजयेषु तस्य कर्तव्यता । यद्यपि कर्ममार्गे तृतीयस्य चतुर्थे पादे 'पुरुषार्थोत्त-शब्दा'दित्य-
धिकरणस्यैवाचारदर्शना'दित्यादिषु पञ्चसु सूत्रेषु वशिष्ठादीनां ब्रह्मविदामग्निहोत्रादिकर्म-
करणाचारदर्शनात्, 'जनको ह वै बहु दक्षिणेन यज्ञेनेज' इति ब्रह्मविदोऽपि जनकस्य कर्म-
करणश्रुते 'स्त विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुतौ विद्याकर्मभ्यां फलारम्भश्रावणात्,
'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा तं दर्शपूर्णमासयोर्वृणीत' इति कल्पश्रुतौ ब्रह्मविदोऽपि ब्रह्मत्वेन त्विक्त्वश्रावणात्,
'आश्विन धूम्रललाममालमेत यो दुर्वाहणः सोम पिपासेत्, ऐन्द्राग्र पुनरुत्सृष्टमालमेत य
आतृतीयात् पुरुषात् सोम न पिबेत्, त्रिलिङ्गो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः सन्नातृतीयात्
पुरुषात् सोमं न पिनति । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया'दित्यादिश्रुतिभिः कर्मकरणस्य नित्यताश्रा-
वणात्, कर्मणश्च दम्पत्यधिकारकत्वाज्जैमिनिमते आश्रमपक्ष एव, यथा कथञ्चित्कर्मकरणाशक्तौ
सर्वत्यागकरणम्, 'यदहरेवे'त्यादिश्रुतिस्तु कर्माशक्ततदनधिकार्यन्धपगंवादिविषयेति न तद्वैयर्थ्य-
मिति कर्मनिचारकजैमिनिसिद्धान्तात् कर्ममार्गे न कर्तव्यः । अथ 'तुल्यं दर्शन'मित्यादिस्त्रोत्रेषु
शुक्रमन्तरांरुणिजडभरतदृष्टान्तेन दर्शनस्य साधारणतया कर्मावश्यकत्वासाधकत्वात्तैर्नैव च
परित्यागस्यान्यपगंवाद्यधिकारकत्वनिरासेन जैमिनिमते प्रजाजश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गस्य दुर्वार-
त्वात्, 'एतद्व स्म वै तद्विद्वांस जाहुः ऋषयः कावपेयाः किमर्था वयमभ्येष्यामहे, किमर्था
वय यस्यामहे, एतद्व स्म वैतत्पूर्वं विद्वांमोग्निहोत्रं न जुह्वाश्चकिरे,' 'एतावदरे स्वल्पमृतत्वमिति
होमत्वा याज्ञवल्क्यः प्रजाजे'त्यादिभिर्वह्नीभिः श्रुतिभिः प्रजाजबोधनेन कर्मकरणश्रुतेरसर्व-
त्रिकत्वनिश्चयनान् । 'ब्रह्मिष्ठो मग्ने'त्यत्रापि ब्रह्मपदेन वेदस्याभिप्रेततया तद्विद् एवात्विज्यबो-

धनेन तया श्रुत्या ज्ञानस्य कर्मशेषताया आपादयितुमशक्यत्वात् । 'आश्विनं धूम्रललाम'-
मित्यादिषु कर्मनियमवत् 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु'रित्यादौ त्याग-
नियमस्यापि श्रावणेन रागोपाधिक एव कर्मनियम इति निश्चयेनाविशेषात्, उत्तरे वयसि
तुरीयाश्रमतया द्रव्ययज्ञत्यागेपि जरामर्याग्निहोत्रश्रुत्या तत्सिद्धौ यावज्जीवाग्निहोत्रादिश्रुतेर-
प्यवाधाच्च जैमिन्युक्तदूषणपरिहारे जाते कर्ममार्गीयचातुराश्रम्यपक्षस्याक्षुण्णत्वात् कर्ममार्गे
परित्यागः कर्तव्यत्वेनायाति, तथापि 'अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकं, देवराच्च सुतो-
त्सत्तिः कलौ पञ्च विर्वजये'दिति वर्जनस्मृत्या कलिकालतस्तत्र न कर्तव्यः । यदि च, 'यावद्
वर्णविभागोस्ति यावद्देदः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् कलौ युगे'इति प्रतिप्रस-
वात् कर्ममार्गेपि कर्तव्यत्वं त्यागस्य विभाव्यते, तदापि जावालश्रुतौ चातुराश्रम्यपक्षं पूर्वमुक्त्वा,
ततः 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वाथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको
वास्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति समाप्तौ विरागस्यैव
सर्वत्राधिकारत्वेन श्रावणात्, एकादशस्कन्धे 'यदा कर्मसु काम्येषु लोकेषु निरयात्मसु ।
विरागो जायते सम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः' इत्यादिना वैराग्य एव तस्य पक्षस्य भगवता
कथितत्वात् कलौ च सर्वधर्मशून्ये वैराग्यस्यासम्भवात् सुतरां न कर्तव्यः । अतश्चातुराश्रम्य-
पक्षेण प्राप्तस्येदानीमधिकाराभावाद्यदा ज्ञाननिष्ठा भक्तिनिष्ठा वा भवति, तदा तस्मिन्मार्गे
कर्तव्यः । तत्र स्वस्य भक्तिमार्गीयत्वेन भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादादौ पूर्वं विचारणा तत्प्रकार-
चिन्ता क्रियते, तथा च स यद्येकस्मिन्नेव मार्गे उक्तः स्यात्, यदि वा मार्गत्रयेष्वेकविध
एवोक्तः स्यात्, तदा भगवदाज्ञावाक्ये सन्देहाभावान्न विचार्यः स्यात्, अस्ति तु सर्वत्रो-
क्तः, तत्र कः कीदृशो वा भगवदाज्ञाविषय इति निश्चेतुं विचार्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं प्रयोजनमुक्त्वा विचारमारभन्ते श्रवणादीत्यादि ।

श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्यावकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

श्रवणादीनां नवविधभक्तीनां प्रकर्षेण अविच्छेदेन सिद्ध्यर्थं परित्यागः कर्त-
व्यश्चेत् सः पक्षः नेष्यते नाङ्गीक्रियते । अयमर्थः । भगवता हि नृणां श्रेयोविधि-

तस्या ज्ञानकर्मभक्तिरूपं मार्गात्रयमुक्तम्, निर्विण्णाः, कामिनः, न निर्विण्णा नातिसक्ताश्चेति यथायथं तदधिकारिणश्चोक्ता एकादशे 'योगाख्य' इत्यादिना । त्रिष्वपि संन्यासश्च तत्र निरूपितः । तथा 'न कर्मणे'ति श्रुतौ च त्यागस्य अमृतत्वरूपं फलमुक्तम् । तच्च फलं मार्गा-
देव, न तु केवलात् त्यागात्, त्यागस्य तत्तन्मार्गाङ्गत्वेन तत्र फलश्रुतेरर्थवादत्वस्यैव विचारित-
त्वात् । 'यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोध्वरैः, व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यन्नवानपी'ति
वाक्ये त्यागमात्रेण स्वप्राप्त्यभावस्य भगवता कथनाच्च । अतस्तस्य कथञ्चिदुपकारकत्वमेव ।
तत्राधिकारश्च वैराग्यात्, तद्यथा यथोत्कृष्यते तथा तथा त्यागो मार्गस्योपकरोति ।
तस्योत्कर्षश्च कथं स्यादिति विचारे केवलादष्टमात्रेण तदसम्भवान्मार्गानुकूला दृष्टसामग्री
श्रवणाद्यविच्छेदरूपा ग्राह्या । अतस्तत्सिद्ध्यर्थं त्यागः कर्तव्यश्चेत्, स पक्षो नात्रेयते, न
भगवन्मतेङ्गीक्रियते । अयमर्थः । भगवता हि 'यदा कर्मविपाकेष्वि'त्यादिभिः साधनदशा-
पन्नस्य परित्यागकथने अटनमेव तस्योक्तम्, न तु क्वचित्स्थित्वा श्रवणादिकरणम्, ततो
'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षक' इत्यादिभिः सार्धैर्नवभिः परित्यागं सिद्धदशापन्न-
योर्ज्ञानिभक्तयोरुक्त्वा ततो ज्ञाननिष्ठस्यापरोक्षज्ञानाभावे 'दुःखोदकैषु कामेषु जातनिर्वेद आ-
त्मवान्', 'अजिज्ञासितमद्भर्मो गुरुं मुनिमुपव्रजेत् । तावत्परिचरेद्भक्त्या श्रद्धावाननसूयकः,
यावद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृत' इति द्वाभ्यां विविदिषासंन्यासोपि संगृहीतः । ततो
'यस्त्वसंयतपङ्गुः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः, ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति । सुरानात्मान-
मात्मस्यं निहुते मां च धर्महा । अविपक्वकपायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयत' इति द्वाभ्यां
ज्ञानवैराग्यराहित्ये अविपक्वकपायत्वालोकद्वयहानिरुक्ता । भक्तिमार्गीयस्य तु साधनदशायां
संन्यासे किमप्यधिकं नोक्तम्, किन्तु 'भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसे'त्यादिद्वाभ्यां संक्षेपेण चातु-
राश्रम्यधर्ममुक्त्वा 'इति मां यः स्वधर्मेण भजेन्नित्यमनन्यभाक् । सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं
विन्दते ददा'मिति फलोक्तिपूर्वकं चातुराश्रम्यधर्मनिरूपणमुपसंहृतम् । तेन भक्तिमार्गीयस्यापि
तत्र सन्निहितो भिक्षुधर्म एव मुख्य इति सिध्यति । एवं सति यदि श्रवणाद्यर्थं संन्यासः
क्रियेत, तत्स्वरूपेण तद्धर्मश्च विरोधः स्यादित्याशयेन प्रथमं संन्यासस्वरूपविरोधात्मकं
दोषं व्युत्पादयन्ति सहायेत्यादि । संन्यासस्वरूपं हि जावालश्रुतौ 'तद्वैके प्राजापत्या'मि-
त्यारम्य 'एवमेवैतद्भगव'न्नित्यन्तेनोक्तम्, तदेवैकादशस्कन्धे 'इष्टा यथोपदेशं मां दत्त्वा
सर्वस्वमृत्विजे । अग्नीन्स्वप्राण आवेक्ष्य निरपेक्षः परिव्रजे'दित्यनेनोक्तम् । तथा सति 'अग्न्यु-
पचयनं कृत्वा जीवश्चाद्भविधानतः' आद्धाष्टकं विधाय प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा मन्त्रेणाग्नीन्
स्वप्राण आवेक्ष्य निरपेक्ष्येण सर्वत्र परिभ्रमणमिति सिध्यति । श्रवणादिकं तु सहायसङ्ग-
माध्यम्, सहायः समानशीलतया सहाकारी, तत्सङ्गेन साध्यम् । नहि श्रावयितारं विना
श्रवणं मिथ्यति, न वा श्रोतारं विना कीर्तनम् । तौ च नैतेन सह परिभ्रमत इति न श्रवण-
कीर्तनयोः मिद्धिः । प्रवृत्त्यर्थमिति पाठे तु प्रकर्षेण वृत्तिर्विद्यमानतेति पूर्वोक्त एवार्थः ।

अथैतेन सह परिभ्रमंतस्तदा नैरपेक्ष्येण सर्वत्रैकाकिपरिभ्रमणरूपं संन्यासरूपं विरुध्यः (स
नेष्यत इत्यर्थः ।) किञ्चेदानीमुत्कटमेधाविशेषाभावात् श्रुतमपि स्वरूपलीलादिकं न हृदि
तिष्ठतीति तत्स्थित्यर्थं पुस्तकादिकं रक्षणीयम्, अर्चनार्थं तदुपकरणमपि रक्षणीयम्, तदपि
नैरपेक्ष्यं विरुणद्धि । अतः श्रवणादीनां सहायसङ्गसाध्यत्वात्तत्साधनानां रक्षणाच्च संन्यास-
स्वरूपविरोधतः स नेष्यत इत्यर्थः । यद्वा, 'यस्त्वसंयतपङ्क्ति' इति द्वाभ्यामसंयतपङ्क्ति-
त्रिदण्डोपजीवने बाधकं कथयता भगवता पूर्वोक्तत्रिदण्डिसाधनरक्षणं सूच्यते, तद्रक्षणं च
'एकश्चरेन्महीमेता'मित्यादिभिर्धर्माः पूर्वमुक्तास्ते एव कर्तव्यत्वेन सिध्यन्ति, न तु
श्रवणादिकम्, एकचरणे सहायसङ्गभावात्, सत्यपि सहायसङ्गे स्थितेः कर्तुमशक्यत्वात् ।
तथा च संन्यास उक्तानां साधनानां संन्यासे अवस्थाचरणात् । एवं सत्यत एव परस्पर-
स्वरूपविरोधेन तथेत्यर्थः । यद्यपि मूले स्वरूपविरोधत इति पदं नास्ति, तथाप्यग्रे तद्धर्मैश्च
विरोधत इति चकारदर्शनात् नयैवं व्याख्याने समुचित इति न दोषः । अथ त्रिदण्डिनोपि
चातुर्मास्य एकत्रस्थितेः स्मरणात् भगवतापि 'विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशय' इति
कथनात् साधनरक्षणपूर्वकं स्थित्वा श्रवणादिसाधने को दोष इत्याकांक्षायां परस्परधर्म-
विरोधरूपं दोषान्तरं व्युत्पादयन्ति अभिमानादित्यादि । अभिमानो गर्वः, अहन्ता-
ममतात्मको वा, तस्मात्, स्थितौ हि, तत्र 'भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगर्हान् वर्जयंश्चरेत्,
ससागारानसंकुप्तांस्तुप्येलब्धेन तावता । वहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः । विभज्य
याचितं शेषं भुञ्जीताशेषमाहृत'मिति द्वाभ्यामेको भिक्षाप्रकार उक्तः । तत्र ससागारेषु कस्य-
चित् दुष्टाच्चे प्राप्ते तदोपमज्ञात्वा च तस्य भक्षणे कृते विविदिषादशायामिव श्रवणादि-
साधनदशायामपि ग्रन्थादिपक्षपातेन शरीराभिमत्या च प्रतिवादिनिराकरणार्थं पारुष्याव-
मानयोः सम्भवात् । 'अतिवादांस्तिथिक्षेत नावमन्येत कञ्चने'ति संन्यासधर्मेषु भगवदुक्तस्या-
तिक्रमेण तद्धर्मविरोधः । किञ्च, नियोगात् नितरां योगो नियोगः, 'तस्मात्सर्वात्मना
राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवानृणा'मिति द्वितीय-
स्कन्धवाक्यात्तेषामावर्तनं तस्मात् । न हि सकृत् कृतं श्रवणादिकं प्रेमभक्तिं जनयति,
किन्त्वावर्त्यमानम्, आवृत्तिश्च स्थित्वा, सा च 'एकश्चरेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः ।
आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शन' इत्याद्युक्तैः परित्यागधर्मैर्विरुध्यते । अतो हेतुद्व-
योपपादिताद्धर्मविरोधादपि तथेत्यर्थः । ननु मास्तु श्रवणाद्यर्थं संन्यासरूपो वैधः परित्यागः,
तथापि गृहादीनां विपयासक्तिजनकतया भगवदासक्तिबाधकत्वेनावश्यं त्याज्यत्वात् । 'ज्ञान-
निष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः । सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचर' इत्युक्त-
रीतिकस्य त्यागान्तरस्य भगवदासक्तिसाधनार्थं करणे को दोषः, तादृशत्यागे च स्वरूपधर्म-
विरोधरूपपूर्वोक्तबाधकामावात्, वैराग्यस्य ज्ञानाजनकत्वं यदा, तदा गृहत्यागः कर्तव्य
इति पक्षस्य नलकृदरमणिग्रीवस्तुनितात्पर्यनिरूपणप्रसङ्गे निर्जातत्वाच्चत्यागं तां परिहृतुं
व्युत्पादयन्ति गृहादेतित्यादि । गृहधनादेर्मगवदामक्तिबाधकत्वेन साधनार्थं भगवदामक्ति-

साधनार्थं, यदि तथा अवैधत्यागः कर्तव्यश्चेत् सोऽपि नेष्यत इत्यर्थः । नेष्यत इति पदद्वयं अत्राप्यनुपपद्यते ।

एवमनूय परिहरन्ति अग्रेऽपीत्यादिद्वयाभ्याम् । त्यागो हि न स्वतन्त्रं साधनमपि तु मार्गाङ्गतयेति पूर्वं व्युत्पादितम् । तथा सति मार्ग एव स्वतन्त्रः साधकः । स च 'भक्त्या सञ्जातया भक्तये'ति वाक्यात्पूर्वं श्रवणादिकमेवापेक्षते । तच्च श्रावयिष्यादिरूपं सहायम् । ते च 'हृदास्तु पण्डिताः प्रोक्ता भगवच्छास्त्रतत्परा' इत्यादिना जलभेदे ये निरूपिताः, तादृशास्त्विदानीं दुर्लभा इति 'गायकाः कूपसंकाशा' इत्यादिना य उक्ता गायका वा पौराणिका वा मिलन्ति, ते च यथा स्वयं गृहासक्तो विरजिष्यमाणो वा तादृशा एव, न तु स्वत उत्कृष्टाः, अतोऽग्रेऽपि तादृशैरेव संगो भवति, नान्यथा, नोत्कृष्टप्रकारकः । तथा च संगदोषेण स्वाभिप्रेतफलाभावाच्चेत्यत इत्यर्थः । अथ यदि तादृशा मध्यमाधिकारिणो मिलन्ति, तदा गृहपरित्यागे को दोष इत्याशंकायां स्वीयदोषादपि तथात्वमाहुः स्वयं चेत्यादि । चोप्यर्थः । स्वयमपि विषयाक्रान्तः । 'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टै'रिति न्यायेन पञ्चेन्द्रियविषयाकृष्टमानसस्तानमिध्यायन् पापण्डी स्यात्, 'कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्' इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते' इति गीतावाक्यात् तादृशः सन्नुपधर्मात्मिकाधर्मशाखाध्यास्यः पापण्डी स्यात् । तत्र कालस्यापि सहायतामाहुः तु कालत इति । तु पुनः धर्मप्रतिपक्षरूपात् कलेरपि तथा स्यात् । अतस्तादृशानां संगेऽपि पापण्डित्वात् पतितः स्यादतो नेष्यत इत्यर्थः । अथ 'कलिं सभाजयन्त्यार्या' इत्यादिवाक्यैः कलेः (श्रवणं) कीर्तनाद्यनुगुणत्वेन गृहत्यागे दोषाभावो विभाव्यते, तदापि दोषमाहुः विषयेत्यादि । सत्यं कालः कीर्तनानुगुणः, तथापि फलांशे एवानुगुणो, न तु साधनस्वरूपांशे, तेषु वाक्येषु तथैवोपलभ्यात् । अतो विषयाक्रान्तदेहानां पूर्वोक्तरीत्या विषयारूढस्थूललिङ्गशरीराणां कालतः कलेः सकाशात् हरेरावेशः सर्वदा न, भगवच्चित्ता सर्वदा न भवति, किन्तु कदाचित् । तथा सति यदा आसुरावेशः स्यात्तदा पूर्वोक्तस्य सर्वस्य प्रतिबन्धात् पापण्डित्यमेव भवेत् । अतो नेष्यत इत्यर्थः । कामत इति पाठे तु काम इच्छा, तथा च विषयकामनया तथा सादित्यर्थो बोध्यः । तदेतन्निगमयन्ति अतोऽत्रेत्यादि । अतः उक्तेभ्यो दोषेभ्यः, अत्र काले, भक्तौ भक्तिमार्गे, साधने साधनदशायाम्, तादर्थ्यसप्तमीपक्षे आमक्तिमाधनार्थं वा, त्यागो गृहपरित्यागः नैव सुसावहः । इदानीं तनवीतरागिवत् पापण्डित्यमापादयन् भगवदासक्तिरूपं सुखं न जनयति, तस्मात् मध्यमायामपि साधनदशायां मयेवा न कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र भक्तिमार्गे भगवता कर्तव्यत्वेन प्रोक्तस्य परित्यागस्य प्रेमभक्तिमाधनदशायामकर्तव्यत्वे माधिते पाणिशेष्यात् तस्मिद्धत्वदशायां फलोपकार्यज्ञत्वेन कर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ३-६ ॥

तत्र 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽहेन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च पतन्ते'ति गीतायां भगवदात्म्यान् फलस्य त्रयी रिधा । तत्र कस्मै फलाय कर्तव्य इति

विचारणायां प्रवेशस्य मत्कर्मकृन् मत्परम इति वाक्योक्तसाधनान्तरसापेक्षत्वात्ततः पूर्वसुक्त-
योर्ज्ञानदर्शनयोरर्थे कर्तव्य इत्याशयेनाहुः विरहेत्यादि ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।
स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेशः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥
कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।
भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥
विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।
ज्ञानं गुणाश्च तस्यैव वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥
सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।
भावना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥
तादृशः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न संशयः ।
बहिश्चेत्प्रकटः स्वात्मा बह्वित्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥
तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।
गुणास्तु सङ्गराहित्याजीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥
भगवान् फलरूपत्वान्नात्र बाधक इष्यते ।
स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दघालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥
दुर्लभोऽयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

विरहसानुभवो विरहानुभवः, विरहसामयिको वानुभवो विरहानुभवः, विरहान-
न्तरोनुभवो वा विरहानुभव इति त्रिधा सम्भवति, तदर्थं कर्तव्य इति फलति, तत्रापि पक्षे
जीवस्य सृष्ट्यादौ व्युत्थरणाज्जातो यो विरहस्तस्योद्बोधन आसत्तया कृते तस्याभीक्ष्णमनुभ-
वार्थं, द्वितीयपक्षे तु, भक्तियोगमायाभ्यां सह कृत्यासक्तिभ्रमन्यायेनोत्पादितोऽध्यासरूपो यो
भगवदनुभवस्तदर्थं, तृतीयपक्षे तु 'तासामाविरभू'दित्यादिनोक्तो यः साक्षात्काररूपोऽनुभव-
स्तदर्थं, तथा चैवं त्रिविधो विरहानुभवोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तद्विरहानुभवार्थं, क्रियाविशेषण-
मेतत् । तदर्थं तद्यथा स्यात्तथा परित्यागः प्रशस्यते । एकादशस्कन्धे भगवता 'वाग्गद्गदा
द्रवते यस्य चित्त'मित्यनेनात्यन्तं स्तूयते, अतस्तदर्थं कर्तव्यः । अत्रायमर्थः । पुष्टिमार्गीयाणां
जीवानां भगवद्रूपसेवार्थं कथात् सृष्टिः । ते तु जीवाः शुद्धमिश्रभेदाद् द्विधा । तत्र मि-
श्राणां कदाचिदन्यासत्तया बाहंकारेण वा मर्यादास्थापनार्थं वा शापादिना भगवद्वियोग इति
पुष्टिर्वाहमर्यादायां स्थितम् । तथा गद्येपि सहस्रपरितस्सरमितकालाद्व्युत्थरणेन भगवद्वियोगः ।
स च केनचित्प्रकारेण बाधन्यमत्तया वा भगवता निवार्यते । भक्तिसार्गाश्च बहुविधाः ।
तत्रास्मिन्मार्गे यदा निवारयितुमिच्छति तदा तस्य केनचित्प्रकारेण विरहौत्कट्यमुत्पादयति ।

किञ्च, माया ह्यन्यत्र स्थितमन्यत्र प्रत्याययतीति 'ऋतेर्धं यत्प्रतीयेते'त्यत्र सुबोधिन्यां स्थितम् । भगवांश्च रसलीलायां योगमायासुपाश्रयतीति पञ्चाध्याय्यारम्भे स्थितम् । सा च न विश्वमायाऽपि तु भगवद्योगार्था माया । एवं सति यदा भगवानेनं जीवं युयुक्षति, तदास्य योगमायया स्वाज्ञानं विरहं चोत्पादयति, अनन्यभक्तिश्च परमा तिरोधाननाशिका । अन्तर्बहिश्च भगवन्तमनुभावयति । भगवांस्तु सर्वमन्तर्बहिर्व्याप्नुवानोपि विरुद्धधर्माश्रयत्वात् परिछिन्नः । एतन्मार्गे च भगवतो बहिः प्राकट्यमेवाभीष्टं, तदैवेश्वरवादोन्यदा शून्यवादः । एवं सति युयुक्षाविषयस्य भक्तस्यानन्यभक्तिऋतो योन्तःसाक्षात्कारस्तस्य बहिष्प्रमापादयन्ती माया आसक्तिप्रमन्यायकं करोति । तादृशो यः साक्षात्कारः, सर्वात्मभावजन्यो भूमविधायी सर्वविधप्रत्ययविलक्षणतया सिद्धः, स एव विरहानुभवपदेन बोधितः । तदर्थं यः परित्यागः स एकादशस्कन्धे चतुर्दशाध्याये भगवता अत्यन्तं स्तूयते । किञ्च, विरहानन्तरभावी अनुभवो बहिः साक्षात्काररूपं सम्यग्दर्शनं, तदर्थं यः परित्यागः स भगवता प्रकर्षेण, 'यथा अधनो लब्धधने विनष्टे' इति सार्धद्वाम्यां पञ्चाध्याय्यां स्तूयते, अतस्तदर्थं कर्तव्य इत्यायाति । एतयोराद्यस्य प्रशंसा व्युत्पाद्यते । तथा हि, 'वदन्ति कृष्ण श्रेयांसी'त्यादिना वैदिकोक्तसाधनानां भगवदुक्तमक्तेश्च तारतम्ये पृष्टे, भगवता 'धर्ममेके यशश्चान्य' इत्यादिना भक्तेः फलोत्कर्षः, 'अकिञ्चनस्य दान्तसे'त्यनेन स्वरूपोत्कर्षः, 'न पारमेष्ठ्य'मित्यादिभिरनन्यभक्तोत्कर्षः, 'निःकिञ्चना' इत्यनेन स्वसुखोत्कर्षः, 'वाध्यमानोपी'ति द्वाम्यां स्वभक्तेर्वलवत्त्वं, 'साधयती'त्यनेन स्ववशीकर्तृत्वं, 'भक्तिः पुनाती'त्यर्धेन भक्तेरत्यन्तपावनत्वं, 'धर्मः सत्ये'त्यनेन धर्मादीनामतादृशत्वं चोक्त्वा, 'कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना । विनानन्दाश्रुकलया शुष्येद्भक्त्या विनाशय' इत्यनेन ऊर्जितां भक्तिं लक्षणैः परिचाययित्वा, ततो 'वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं, रुदत्यभीक्ष्णं हसति कचिच । विलज्ज उद्रायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाती'त्यनेन विरहावस्थाव्यञ्जनपूर्वकं तादृशभक्तिमानस्यन्तं स्तूयते । अतस्तस्यां दशायां जातायां तदर्थं कर्तव्य इत्यर्थवलादायाति । तथा तत्रैव द्वितीयाध्याये कविनापि 'मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य' 'यानास्थाय नरो राज'त्रित्यादिभिर्भगवद्भर्मानुपक्रम्य, 'शृण्वन् सुमद्राणि रथांगपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके । गीतानि नामानि तदर्थक्रानि गायन् विलज्जो पिचोरेदमंगः । एतन्नतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः । हसत्यथो रोदिति रौनि गायत्युन्मादवचृत्यनि लोक्रवाहः । खं वासुमग्निं सलिलं मही च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् । सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः । भक्तिः पेशानुभवो निरक्तिरन्यत्र चैष त्रिरूप एव कालः । प्रपद्यमानस्य यथाशतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः शुद्धपापोनुधामं । इत्यच्युताहं भजतोनुवृत्त्या भक्तिर्निरक्तिर्भगवत्प्रबोधः । भवन्ति वै भागवतस्य सान्मनः परां शान्तिर्गुपेति साक्षा'दित्यन्तेनोच्यते । एतत्सुबोधिन्यां च प्रथमस्कन्धीये 'नामान्यनन्तमे'ति नारदनाम्ने कर्मज्ञानभक्तीनां प्रयाणां फलसाधकन्नाघ्रितयानुक्त्यो य

उक्तस्वरूपमत्र कविनोच्यत इत्येवमवतार्यैते पञ्चश्लोका व्याख्याताः । तत्र प्रथमे 'आदौ गृहान्निर्गत' इति कथनेन त्यागावस्था बोधिता, भगवज्जन्मादिश्रवणं तद्गानं विचरणं लज्जा-भावश्च, अनुकल्पस्वरूपत्वेन बोधितः । ततो द्वितीये 'एवं व्रत' इत्याद्युत्तरपदधर्मैः प्रकृत्युलङ्घने-नालौकिकत्वरूपं लोकबाह्यत्वं बोधितम् । तेन विरहानुसन्धानावस्थैव स्फुटीकृता । ततस्तृ-तीये एवं विचरणकर्मणा लोकपरित्यागेन ज्ञानभक्ती एकहेलया युगपन्निरूपिते । तत्र खादिषु समुद्रान्तेषु लौकिकप्रत्यक्षविषयेषु प्रणमनक्रियाकर्मत्वं हरिशरीरत्वेनोच्यते । तेन तेषु तथा-त्वज्ञानमर्यादाक्षिप्यते । अत आक्षिप्तेन 'ज्ञात्ये'त्यन्तेन ज्ञानं 'प्रणमेदनन्य' इत्यनेन साधन-मार्गान्नितयानुकल्परूपेण परित्यागेन भवतीति तादृशत्यागप्रशंसैव सुबोधिन्मुक्तप्रकारेण सिध्य-तीति बोध्यम् । नन्वेवं सत्यत्र संन्यासवेशः कुतो नोक्त इत्यत आहुः स्वीयेत्यादि । स्वीयाः च्यर्थ, अत्र अस्मिन्भक्तिमार्गीये संन्यासे, स वेशः, त्रिदण्डकौपीनधारणादिवेशः । न चान्यथा । चोवधारणे, अन्यथा तत्कृतवन्धाभावे सति, न च नैवापेक्षितः, अतो यस्य वन्ध-संभावना तस्य स वेश आवश्यको, नान्यस्येत्यसार्वत्रिकत्वान्नोक्त इत्यर्थः । ननु भगवदुक्तेषु प्रशंसावाक्येषु परित्यागो न प्रकट्यता प्रतीयते, कविवाक्येषु च ज्ञानमिश्रभक्तेः प्रशंसा प्रतीयते । खं वायुमग्निमिति वाक्यात् । तथा सति शुद्धभक्तिमार्गीयस्य त्यागस्य प्रशंसा कथं निश्चेतुं शक्या, तत्प्रसिद्ध्यभावादित्याकांक्षायां तत्प्रसिद्ध्यर्थमाहुः कौण्डिन्यो गो-पिकाः प्रोक्ता गुरव इति । कौण्डिन्यो ह्यनन्तदोरकस्याग्नौ प्रक्षेपेणोत्पन्नादपराधाद् द्वा-रिद्यमापन्नः, स्वपत्न्याः शीलाया वाक्यादनन्तापराधजन्यं तदुध्या निर्विण्णोनन्तं ध्यायन् क-चूतवृक्षं गोप्रभृतीश्चेतनानचेतनांश्च बहून् पप्रच्छ, तेः सर्वैरपि नानन्तोस्मामिदृष्ट इत्युक्ते विह्वलीभूतो जीविते निराशो दीर्घमुष्णं च निश्चस्य भूतले पपात, ततः किञ्चित्कालोत्तरं संज्ञां प्राप्यानन्तेति जल्पन् तस्मिन्क्षणे सुनिर्विण्णोऽभूत् । ततः कृपयाऽनन्तदेवोपि वृद्धमा-खणरूपेण प्रत्यक्षीभूय 'इत एही' त्युक्त्वा पातालं प्रवेश्य, कौण्डिन्यं दक्षिणे करे गृहीत्वा स्वपुरीं दर्शयामास । तत्र दिव्यसिंहासनस्थितं स्वात्मानं च स्वायुधगरुडाद्युपशोभितं दर्शया-मास । ततस्तं दृष्ट्वा परया मुदा प्रसन्नः कौण्डिन्यः 'पापोहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः । आहि मां पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत । अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् । यत्तवांग्रियुगांभोजे मन्मूर्द्धा भ्रमरायत' इत्युक्तवान् । भगवांस्तु तस्मै दारिद्र्यनाशनं धर्म-सनातनं विष्णुलोकं च वरं दत्तवानिति मविष्योत्तरे भगवता सुविष्टिरं प्रत्युक्तम् । तेनार्य-परित्यागः कथादिफुल्लवन्धाभावात् संन्यासवेपरहितः स्वफलसाधने मापनान्तरापेक्षारहितः

प्रसन्नच्येयसाक्षात्कारफलकः अवैधः शुद्धभक्तिमार्गीयश्चेति सिध्यति । अत एव वेदस्तुतौ 'एकदा नारदो लोका'नित्यत्र सुबोधिन्यामुक्तम् । 'एवमेव च परिभ्रमणं कर्तव्यं यथा कौण्डिन्येन कृत'मिति । गोपिकानां तु फलप्रकरण एव भगवत्प्राप्त्यर्थं सर्वपरित्यागः पूर्वमुक्तः । ततो मदमानाभ्यां भगवत्तिरोभावे भगवद्विचयनं, ततः प्रसादार्थं गानं, ततो दैन्येन रोदनं, ततो भगवत्प्रादुर्भावः, ततो भगवत्कृता तत्प्रागप्रशंसा, ततो लीलानुभव उक्तः, तत्रापि पूर्ववदेव वेपराहित्यादिकं फलपर्यन्तं सिद्धम्, अतस्त एवात्रैतत्परित्यागप्रवर्तकत्वादुरवः, तथा चैवं शास्त्रप्रसिद्धत्वात् । 'एव मदर्थोज्ज्वले'त्यादिना भगवता व्रजभक्तकृतत्वागस्य प्रशंसनाच्चैकादशस्कन्धीयप्रशंसावाक्यानामप्येतदारभावस्यासूचकतयैतत्प्रशंसायामेव तात्पर्यम् । तत्रापि द्वादशाध्याये 'रामेण सार्ध'मित्यादिभिस्तत्कृतसाधनस्यैव प्रशंसनात्, उद्धवस्य तदर्थसन्देह एवाग्रिमग्रन्थावताराच्च । उचितं चैतत्, यदारम्भः प्रशस्तस्तस्य परमा काष्ठा प्रशस्तेति । अतस्तत्परैव सा प्रशंसा निश्चेयेत्यर्थः । अत्र कौण्डिन्यग्रहणं निरपेक्षभक्तानां बहुविधत्वात् तत्कृतपरित्यागार्थं बोध्यम् । एतत्प्रशंसायास्तद्वददर्शनात्, विरहोत्तरभाव्यनुभवार्थमात्रत्वेनैव विवक्षितत्वाच्च । एवं च यो यो यादृग्भक्तिमान् त्यागं चिकीर्षति तस्य तस्य तादृग्भक्ता एवेदगवस्थाका गुरव इत्यपि बोधितम् । भगवदुद्धवसंवादसमाप्तौ अज्जसा सिद्धिहेतुप्रश्ने 'देवासुरमनुप्येषु मद्भक्ताचरितानि चे'ति भक्तचरिताश्रयणस्य तथात्वेनोपदेशादिति । एतेषां गुरुत्वं च स्वचरितेनैतन्मार्गप्रवृत्तिप्रयोजकत्वादितानेयगुरुणां पृथिव्यादीनामिव बोध्यमित्याशयेनाहुः साधनं च तदिति । एतेनोपदेशानपेक्षाप्यत्र बोधिता । अत्र विरहानन्तरभाविनां तत्कृतानां साधनानां बहुत्वात्तानि सर्वाणि कर्तव्यान्युत किञ्चिदेकमित्यपेक्षायां तत्सर्वप्रयोजकमादिभूतं यत्साधनमवश्यं विवक्षितं तदत्र कार्यतयेष्यत इत्याहुः भावो भावनयेत्यादि । भगवति परमा रतिर्भावः । 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयत' इति वाक्यात् । सोऽपि न स्वतः सिद्धो विवक्षितः, तस्य स्वाभाविकत्वात्, किन्तु भावनया निरन्तरचिन्तया सिद्धः प्रचितः तादृशस्यैव साक्षात्कारफलकतायाः साधनान्तरसाधकतायाश्च पूर्वोक्तोपाख्यानद्वयेऽपि सिद्धत्वात् । अतः स एव साधनं, नान्यदिष्यते, अन्यद्विचयनादिकं साधनत्वेन नेष्यत इत्यर्थः । ननु तस्यापि तत्र सत्त्वात् कुतः साधनत्वेन नेष्यते इत्यत आहुः विकलत्वमित्यादि । जटेष्वयोग्येषु च प्रश्नो विकलत्वम् । तथा अस्वास्थ्यं प्रकृत्या स्थित्यभावः । एतत् द्वयं प्रकृतिः निरहणस्याम्बमानः । तत्रापि हेतुः प्राकृतं न क्षीति । प्रकृतिसम्बन्धि प्राकृतं, मय्यापस्याप्राप्तं न दृश्यते, हि यतो हेतोः, तथा च तद्यदि स्वस्थावस्थाहेतुकं स्यात्तदा साधनत्वेनेष्येत । अतस्तदमात्रात्नेष्यत इत्यर्थः । ननु तर्ह्येकादशस्कन्धे 'शृण्वन् गुह्यद्वाराणां'त्यादि-
श्लोकप्रयोक्तृभगवत्प्रश्नमर्थश्रवणार्थनिर्णयानादयः सर्वत्र भगवच्छरीरत्वेन ज्ञानं च स्वस्थावस्थापमन्यान् साधनान्येनेष्टव्यमेतन्मज्जानीयधर्मन्यादित्याकांक्षायामाहुः ज्ञानमित्यादि । ज्ञानं

सर्वस्य भगवच्छरीरत्वेन ज्ञानम् । गुणाश्च श्रवणकीर्तनगानविषया भगवद्गुणा अपि, तस्यैव भावनाप्रचितभावस्यैव, वर्तमानस्य तदन्तःकरणादिषु व्याप्तस्य, बाधकाः वर्तमानता- नाशकाः, यथायथं शुकादिषु मथुराप्रयातभगवद्विद्युक्तविशोकगोपिकासु च दृष्टाः, अतो नेष्यन्त इत्यर्थः । ननु तादृशज्ञानं साक्षात्कारफलकम्, गुणाश्च शोकाभावफलकाः, 'विशोका नेष्यन्त' इत्यर्थः । अतः विरहानुभवस्वरूपबाधेऽपि को दोष इत्याकांक्षायां प्रथ- अहनी निन्यु'रिति वाक्यात् । अतः विरहानुभवस्वरूपबाधेऽपि को दोष इत्याकांक्षायां प्रथ- मतः ज्ञानभावनयोः फलतारतम्यं व्युत्पादयन्ति सत्येत्यादि । संन्यासेन विशेषितात् सहकृतात् सर्वत्र ब्रह्मस्थितियोधकात् परोक्षज्ञानात्, सत्यलोके चतुर्मुखलोके स्थितिः । वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । अस्यां श्रुतौ वेदान्तविषयकनिश्चितपरो- क्षज्ञानवतां संन्यासिनां शुद्धसत्त्ववत्त्वेन ब्रह्ममुक्तिकाले परामृतं प्राप्य मुक्तिरुक्ता । छान्दोग्ये तु 'यथा क्रतुरस्मिँलोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवती'ति मरणानन्तरमेव भावनानुरूपं पारलौकिकतात्कालिकफलं श्रावितम् । अतो यत्र पुरुषे भावना साधनं तत्र तथा तादृशमेव फलं भवेत् । चोवधारणे । तथा च ज्ञाने फलस्य भेदः कालस्य विलम्बश्च दोष इत्यर्थः ।

ननु 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथे'ति गीतावाक्यात् श्रवणे ज्ञाने कर्मणां निःशपनाशात् न कालविलम्बः । 'हरेः शरीर'मित्युक्ततया ज्ञानस्य भगवद्विषयत्वाच्च न फलभेद इत्याशंकायामाहुः तादृश इत्यादिसा- धनम् । तादृशः श्रवणज्ञानवान् सत्यलोकादौ विद्युद्गुणैन्द्रप्रजापतिलोकेषु तिष्ठत्येव, तत्र- त्यभोगेन स्वप्नारब्धमपनयन्नातिवाहिकवैद्युतपुरुषागमनपर्यन्तं स्वप्नारब्धानुसारेण तिष्ठत्येव न संशयः । परान्तकालप्रतीक्षाऽभावेऽपि वैद्युतपुरुषप्रतीक्षाया आतिवाहिकाधिकरणे सिद्धत्वात् । ज्ञानप्राप्त्येऽपि तादृशस्य विलम्बे सन्देहो नेत्यर्थः । नन्विदं भावनापक्षेऽपि तुल्यमित्याशंकायामाहुः बहिरित्यादि । अरणिमथनप्राप्त्येन बहिरिव भावनाप्राप्त्येन बहिः प्रकटः स्वात्मा पुरुषोत्तमो यदि बहिवद्बहिर्याप्य पुनरन्तःप्रविशेत्, तदैव तस्मिन्नेव काले सकलो बन्धो बाह्य आभ्यन्तरश्च नाशमेति, निवर्तते, न चान्यथा अन्यथा न निवर्तते एव । तथा च 'यदा सर्वे प्रलीयन्ते कामा येस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नत' इति श्रुत्या तदानीमेव बन्धाभावस्य फलाध्यायद्वितीयपादारम्भे 'वाङ्मनसि दर्शना'दिति सूत्रे विचारितत्वात् अन्तर्गृहगतगोपिकासु तथैव दर्शनाच्चेति न भावनापक्षस्य ज्ञानतौल्यम् । अतो विलम्बापादकत्वात् ज्ञानं साधनत्वेन नेष्यत इत्यर्थः । एतेन शुद्धभक्तिमार्गीयत्यागे ज्ञानमिश्रपक्षोऽपि निवारितः । तर्हि गुणानां तथात्वम- स्त्वित्याकांक्षायामाहुः गुणास्त्वित्यादि । तुः शङ्कानिरासे । श्रवणादिविषया गुणाः सद्ग- राहित्यात्, भावनासिद्धस्य भावस्याप्राप्त्ये भगवतो बहिः प्राकट्याभावेन तत्सद्ग्राहित्यादुद्धे- विरहे जीवनार्थं भवन्ति । हि निश्चयेन । विशोकवान्ये तप्तजीवनवान्ये च तथैव सिद्ध- त्वात् । अतो विलम्बापादकत्वेन मध्यमाधिकारे ते उपयुज्यन्ते । अतो मुख्याधिकारे तेषां साधनत्वेन नेष्यन्त इत्यर्थः । ननु यद्येवं गानादिविषयाणां गुणानामपि बाधकत्वम्, तर्हि

भाव्यमानस्य भगवतोपि विलम्बापादकत्वेन बाधकत्वं कुतो न स्यादित्यत आहुः भगवान्-
 नित्यादि । स हि फलरूपः, प्राप्तश्चेत् फलमेव जातं साधनस्य, अतः फलरूपत्वात् साध-
 नावस्थानिवर्तकत्वेपि बाधकत्वेन नेष्यत इत्यर्थः । एतेन येषु बहिः प्राकट्योत्तरमन्तःप्रवेश-
 स्तेषां सद्योमुक्तिः, येषु च बहिः प्राकट्यमेव, नान्तःप्रवेशस्तेषामिहैव लीलानुभव इति मुख्ये-
 ष्वपि व्यवस्था सूचिता । तेन न कोपि कापि विरोध इति ध्येयम् । ननु यदि भगवान् फल-
 रूपत्वान्न बाधकः, तदा फलरूपत्वादेव यथा विजने दर्शनार्थं यतमानाय नारदाय दर्शनं दत्त्वा
 तिरोहितः सन् पुनर्दर्शनार्थं यतमानं तं प्रति 'हित्वावद्यमिमं लोकं गन्ता मज्जनतामसीति'
 स्वास्थ्यार्थं वाक्यमुक्तवान्, तस्य स्वास्थ्यं च कृतवान्, तथा अत्र कुतो न वक्ति? स्वास्थ्यं
 च कुतो न करोतीत्यत आहुः स्वास्थ्येत्यादि । स्वास्थ्यं च वाक्यं स्वास्थ्यवाक्यम्,
 विभाषैकवद्भावः । स्वास्थ्यसहितं वाक्यं स्वास्थ्यवाक्यं तत्, भगवतः न कर्तव्यम्,
 अहं तस्यः, कर्तुं योग्यं न भवति । तत्र हेतुः, दयालुर्न विरुध्यत इति । अयमर्थः ।
 नारदो ह्यविषककपायः परं शुद्धभाव इति तस्य स्वास्थ्यार्थं तिरोहित एव वाक्यमुक्तवान्,
 स्वास्थ्यं च कृतवान् । प्रकृते त्वन्तर्गृहगतानामिवास्व बन्ध एव तत्कालं नाशनीयः । स
 बन्धो यदि प्रारब्धकृतस्तदा भगवद्विरहजतीव्रतापभगवदाविर्भावजाश्लेषसुखाम्यामेव निव-
 र्तनीयः, भावसौत्कल्यात् । यदि तादृशेपि वाक्यं वदेत्, स्वास्थ्यं वा कुर्यात्, तदा सद्यो-
 मुक्तिं विरुध्यतात् । अतो दयालुत्वान्न विरुध्यते । अयं कर्मकर्तरिप्रयोगः । तथा च स्वा-
 स्थ्यवाक्यकरणमेव दयालुं विरुणद्धि । स्वयं तु दयालुर्न विरुध्यते । अतः परमरूपया स्वय-
 मेव शीघ्रं बन्धनिवृत्तिं विधास्यन् तत् द्वयं न करोतीत्यतः स्वास्थ्यवाक्यं कर्तुमनर्हमित्यर्थः ।
 ननु यद्येवं तर्हि 'वाग्द्वन्द्वे'त्यादिना भुवनपावनत्वेन यः स्वयं प्रशंसितः, तादृशस्य स्वास्थ्या-
 दिकमपि न करोतीत्याशङ्कायामाहुः दुर्लभोयमित्यादि । अयं सद्योमुक्तिसम्पादकः परि-
 त्यागः तादृशस्यापि दुःश्रापः । तत्र हेतुः । प्रेम्णा सिध्यति नान्यथेति । तथा च ते
 यद्यपि परमभक्ताः, तथापि सर्वज्ञत्वात् केचन पुष्टिमिश्राः, केचन गुणज्ञत्वान्मर्यादामिश्राः,
 न तु शुद्धाः सदा प्रेमयुक्ताः स्वरूपमात्रपराः । अतस्तादृशधिकाराभावात् करोतीत्यर्थः । एवमत्र
 भक्तिमार्गीयत्यागे गुरुद्वयस्य कथनेन फलविलम्बनशैथिल्यतात्कालिकफलकथनेन चावस्थाभे-
 दादिसूचनादधिकारिभेदात् त्रिविध्यं निरूपितम्, स्वरूपं च सपरिकरं विचारितम्, प्रेमभेद एव
 तत्र तत्र तादृशधिकारमम्पादक इति च साधितम् ॥ ७-१३३ ॥

अनः परं नन्वेकादशस्कन्धीयप्रशंसायाः भक्तिपरमकाष्ठारूपेऽस्मिन् दुर्लभे परित्यागे
 पर्यवसन्नतायां प्रारम्भदशाकृत्यस्य परित्यागस्य विलम्बवत्तया ज्ञानमार्गीयत्यागतौल्येन
 विशेषाभावादविचारितव्याचैतं विहाय विचारितो ज्ञानमार्गीय एव कर्तव्यः, किमेतद्विचारेण-
 त्याशङ्कायां भक्तिमार्गीयस्याप्रारम्भदशायां निःप्रत्यूह्यं यत्तु ज्ञानमार्गीयस्य सविमलतमनिविल-
 म्पयतां च आपवन्ति ज्ञानमार्गे इत्यादि ।

करणेपि प्रेमानन्तरं त्ववैधस्य परित्यागस्य स्वत एव सिद्धिर्मुल्याधिकारिणः । तत्र च नाज्ञा-
पेक्षा, तथैव मध्यमस्यापि । परं तस्य आरम्भप्रतिबन्धनेपद्विलम्बः फले । तथैव ज्ञानमिश्रस्या-
पि । ज्ञानमार्गे तु विविदिषादशायां विचारितोपि कलिकालजदोषसम्भावनाद्य कर्तव्यः,
विद्वत्संन्यासस्य तु कलिदोषेण ज्ञानासम्भवादसम्भव एव ॥ १४-१६ ॥

अतः परं प्रेमारम्भदशायां परित्यागोवशिष्यते, तं विचारयितुं प्रश्नमुखेनाशङ्कते
भक्तिमार्गेपि चेदोपस्तदा किं कार्यमिति ।

भक्तिमार्गेपि चेदोपस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि चाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तेः प्रेमरूपाया यो मार्गः उपायभूतः परित्यागस्तत्रापि कलिप्रभृतिभिः कृतो दोष
उत्पद्यते चेत्तदा तत्परिहारार्थं किं कार्यमित्यर्थः । तत्रोत्तरमुखेन समादधते उच्यते ।
अत्रेत्यादि । अत्र प्रेमभक्ताचारम्भे आरम्भदशायां परित्यागे नाशः कलिप्रभृतिभिः कृतेन
दोषेण तदवस्थातो हीनत्वसम्भवः स न स्यात् । तत्र हेतुः । दृष्टान्तस्याप्यभावत
इति । अत्र नाशपदं सप्तम्या विपरिणतं पुनरन्येति, तथा च अत्रारम्भे नाशेऽनुमीयमाने दृष्टा-
न्तस्याभावात् अपिना दोषान्तराद्य, तथा हि उक्तारम्भदशायां गृहत्यागकर्ता नश्यति, तदानीं
त्यागकर्तृत्वात्, अत्र यदेवं तदेवमित्यन्वयव्याप्तौ दृष्टान्ताभावः, व्यतिरेके तु यत्र यत्र
तादृशत्यागकर्तृत्वे सति नाशाभावः, तत्र तत्र त्यागकर्तृत्वाभाव इति व्याप्तेरेव शून्यता,
तादृशत्यागकर्तृत्वे सतीति विशेषणानङ्गीकारे तु तादृशव्याप्त्या गृहस्यादिष्वेवानाशसिद्ध्या
तादृशत्यागकर्तृत्वस्यैवात्म्यमिति दृष्टान्ताभावः । यदि तु भक्तिमार्गीयारम्भदशायां तत्यागक-
र्तृत्वात् अभिप्रायकयावत्वाद्वा सद्दोषमसम्भवाद्वा श्रवणादिप्रसिद्धयत्यागकर्तृवदित्यनुमातव्यम्,
तदाप्यमहतम्, नारदपूर्वजन्मदृष्टान्तेन आद्ययोः साधारणत्वात्, तृतीयस्य तु 'गायन्विलज्जो
मिचोदसद्' इति वान्येन स्वरूपामिदत्वात् । पूर्वोक्तदशायां गृहत्यागकर्ता न नश्यति,
पूर्वोक्तारम्भदशायां त्यागकर्तृत्वात्, पूर्वजन्मीननागदयदिति प्रत्यनुमानेन निरस्तत्वाच्च । न
चेदमप्रयोजकम् । नारदपूर्वजन्मकयासन्दर्भीयवाक्येनादृशां नाशस्यैवासिद्धत्वादिति ।
भवेनेव हेतुना नाशानुमाने तु मिद एव दृष्टान्ताभाव इति सुपृक्तं दृष्टान्तस्याप्यभावात्

इति । किञ्च, अयं त्यागो हि भगवद्धर्मः । 'धर्मान्भागवतान् ब्रूते'ति निमेषेः प्रश्ने कविना 'ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये । अज्ञः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि तान्' इति लक्षयित्वा 'कायेन वाचे'त्यादिभिः कथ्यमानेषु 'गायन् विलङ्गो विचरेदसङ्ग' इत्यनेनासङ्ग-विचरणरूपस्य त्यागस्यापि बोधनात् । भगवद्धर्मस्यारम्भेऽपि न ध्वंस इत्यपि भगवतैवोक्तं 'न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपी'ति । तथा चातोऽपि न नाश इत्यर्थः । न चैवं सति श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कृते त्यागे कथं ध्वंस इति शङ्क्यम् । तस्यां दशायामज्ञानात्तत्कारणेन उपक्रमत्वामावात् । 'ज्ञात्वारम्भ उपक्रम' इति कोशेन ज्ञात्वारम्भस्यैवोपक्रमत्वादिति । ननु मास्तु नाशस्तथापि देहरक्षणार्थं भिक्षादेरावश्यकत्वात् फलविलम्बसम्पादको बाधः केन वा-यैतेत्यत आहुः स्वास्थ्येत्यादि । त्यागिनः स्वास्थ्यस्य हेतुर्हि विगर्ह्यभिन्नेषु चतुर्षु वर्णेषु भिक्षा तस्यास्त्यागात् । 'चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोप्य-शुष्यन् । रुद्धा गुहाः किमजितोवति नोपपन्नान् कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान्' इत्युक्त-रीत्या त्यागात् । यद्वा, अत्र स्वास्थ्यहेतुपदं परित्यागविशेषणम्, परित्यागादिति ल्यबलोपे पञ्चमी । तथा च स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्थः स्वरूपावस्थित इति यावत् । तस्य भावः स्वास्थ्यम्, तद्धेतुर्यः परित्यागस्तं प्राप्य जीवन्मुक्त एव जात इति । अस्यैतादृशस्य बाधः केन सम्भवेत्, न केनापीत्यर्थः । नन्वेवमविद्याकामादीनां बाधकत्वामावेऽपि कालादिभिर्बाधः केन वार्येतेत्याकांक्षायां कैमुतिकन्यायेनावधमुपपादयन्ति हरिरित्यादि । हरिः स्मर्तुः सर्वावदुःखहर्ता सोऽपि अत्रास्मिन् परित्यागे बाधां कर्तुं न शक्नोति । अस्य भगवद्धर्मस्य स्वयमेवोक्तत्वात्, 'वक्ता कर्ता विना नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवी'ति वाक्येन स्वयमेवाव-नाच । तथा सति अपरे कालादयः कुतो हेतोः कर्तुं शक्नुयुः । ते हि भगवदधीना इति न तत्कृतोऽपि बाधसम्भव इत्यर्थः । अत्र तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि । अत्र पुपुपुरिति अत्यन्ता-पह्वे लिङ्गकृत्य इति वार्तिकालिङ्ग । तथा च स्वधर्मोत्पादको रक्षकश्च भगवानेव यदि बाधां कुर्यात्, तदा मातरो जनयिष्यः बालान् स्वोत्पन्नान् यस्तन्यैः पुष्पन्ति, तत्र पुपुः, ततश्च तत्कृतं पोषणमत्यन्तापहृतमेव स्यात्, तथा च भगवत्कृतो बाधस्त्वेकादपि बाधित इत्यर्थः । ननु भवत्येवं, तथापि मोहनार्थं नियुक्ता या माया सा तु स्वकार्यं मोहं कुर्यादेव, 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा, बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छती'ति वाक्ये भगवत्प्रियतमस्य ज्ञानिनोऽपि तत्कृतमोहस्योक्तत्वादित्यत आहुः ज्ञानिनामित्यादि । 'ज्ञानिनामपी'ति वाक्यं ज्ञानिनामपि वाक्यं उत्तरपदलोपी नमासः । तथा चानेन मार्कण्डे-यवाक्येन ज्ञानिनामेव मायाकृतो मोह उक्तो, न तु भक्तानां, अतः सा भक्तं न मोहयि-ष्यति । गीतायां 'देवी ह्येषे'ति वाक्ये भगवता तस्याः प्रपत्तिरणीयत्वकथनात्, उक्तमिध-मक्तस्य च प्रपन्नत्वे सन्देहाभावात्, अतो दूरापानं मोहनमित्यर्थः । न चेति कारणामाये ज्ञानिनामिति पदस्य कथं वाक्यबोधकत्वमिति शङ्क्यम्, प्रक्षिप्ताव्यायेषु 'यामदन्मके'ति श्लोके 'सर्वं विष्णुमयं गिरं' इत्याचार्यः श्रीधरेण च सर्वं विष्णुमयमिति पदद्वयस्येति कारणम्-

वेपि 'सर्वं विष्णुमयं जग'दिति वाक्यप्रतीकताया अङ्गीकारेणात्रापि तथोक्तौ दोषाभावा-
दिति । चाचामतेष्वेवम् । किञ्च, अयं भक्तः आत्मप्रदः आत्मानं भगवते प्रकर्षेण
सर्वसाहित्येन समर्पितवान्, न तु स्वार्थमात्मानमपि स्थापितवान् । तथा प्रियश्चायं भग-
वतः, 'यो मद्भक्तः स मे प्रियः' इति वाक्यात् । माया तु भगवतस्तद्भक्तेभ्यश्च जिह्रेति,
'विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेमुया । विमोहिता विकल्थन्ते ममाहमिति दुर्धिय' इति
द्वितीयस्कन्धवाक्यात् । उक्तभक्तस्य तु न दुर्धीत्वम्, भगवति वद्धसौहृदत्वात् । नाप्यन्यत्रा-
सक्तिः । अतः किमर्थं मोहयिष्यति । तथा चोक्तैर्हेतुभिः सापि न भक्तं मोहयितुं शक्ते-
त्यर्थः । एवमेतेन विचारणेनास्यामारम्भदशायामपि भक्तिमार्गीये त्यागे न पश्चात्तापादिदोष-
सम्भावनेति सिद्धम् । तद्वदन्त उपसंहरन्ति तस्मादित्यादि । यस्मादन्ये त्यागप्रकाराः
सदोषाः असम्भविनश्च, मुख्यस्त्वान्नां नापेक्षते । तादृशभावपृष्ठलग्नत्वेन स्वाभाविकत्वात् ।
अतोऽयमेवाज्ञाविषयो भवितुमर्हति, तस्मात् उक्तप्रकारेण भगवतोद्धवं प्रत्याज्ञप्तेन प्रका-
रेण भक्तिमार्गीयः परित्यागो विधीयताम्, भक्तैः कर्तव्यः । अन्यथा उक्ताधिकारा-
भावेपि त्यागकरणे अधिकारसद्भावेपि तदकरणे च स्वार्थात् स्वस्य यः अर्थः प्रयोजनं
विरहानुभवो भगवत्प्रसादश्च तस्माद्भूयते, च्युतो भवतीत्यर्थः । अत्र स्वस्य निश्चय-
माहुः इति मे निश्चिता मतिरिति । एवंप्रकारिका निश्चयवती मम बुद्धिरित्यर्थः ।
श्रीमदुद्धवकर्तृकश्च परित्याग एवंप्रस्तुतीयस्कन्धे चतुर्थाध्याये 'इहागतोहं विरहातुराले'-
ति 'सोहं तदर्शनाद्वादवियोगार्तियुतः प्रभो'रित्येताभ्यां बोधितः । तृतीयस्य चतुर्थे पादे
'वहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्चे'त्यधिकरणे विचारितश्च । तत्र हि प्रचुरभगवद्भावमात्रवतः
साक्षात्स्वरूपभोगवतो वा गृहत्यागः कर्तव्यो न वेति संशये फलस्य सिद्धत्वान्नायस्य
कर्तव्यः । 'मद्वार्तायातयामानां न वन्धाय गृहा मता' इति वाक्यात् गृहाणां वन्धकत्वा-
भावेन द्वितीयस्यापि न कर्तव्य इति प्राप्ते आह 'वहि रित्यादि । उक्तपूर्वपक्षनिरासाय
तुग्रन्दः । भावमात्रे साक्षाद्भगवत्सम्बन्धे चेत्युभयथापि वहिः गृहाद्वहिर्गमनम् गृहत्याग
इति यावत् । स आवश्यकः । तत्र प्रमाणमाह 'स्मृतेराचाराच्चे'ति । 'त्वं तु सर्वं परित्यज्य
येहं स्वजनवन्धुषु । मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदक् विचरस्व गा'मित्यादि स्मृतिर्भगव-
द्भाववत्तन्मात्मज्ञविशिष्टस्यापि यदिर्गमनमाह । तदाचारोपि तथैव श्रूयते, अतस्तथेति निष्कर्ष
उक्तः । अयं च त्यागो नाश्रमधर्मरूपः, तस्य पूर्वं 'उर्ध्वरेतःसु च शब्दे ही'त्यत्र विचारि-
तत्वात् । न वैवमस्यास्मिन्सुत्र उक्तत्वे विचारितत्वेनेति कुतो नोक्तमिति शङ्कम् ।
प्रकारस्यानुष्ठेपेन तथात्वाभावात् । शुक्रमंवर्तादिकर्तृकस्य ज्ञानमार्गीयस्यावैधसंन्यासस्यापि
तथात्वाच्चेति ॥ १७-२१ ॥

एवं त्यागप्रकारं तन्कर्तव्यताप्रकारं च निरूप्योपसंहरन्ति इति कृष्णप्रसादेनेति ।
इति कृष्णप्रसादेन यद्गमनं विनिश्चितम् ।
संन्यासचरणं भक्तावन्यथा पनिनो भवेत् ॥ २२ ॥

एवं सर्वे प्राञ्च आहुः । मम त्वन्यत् प्रतिभाति, उपक्रमे परित्यागो विचार्यत इति कथनात्, उक्तश्लोके च परित्यागो विधीयतामिति कथनाच्च तत्रैवोपसंहारप्रत्यभिज्ञानात्, इति कृष्णप्रसादेनेति श्लोकस्तु तत्रैव विशेषान्तरस्य बोधनाय । तथा हि । आचार्याणां पुरःस्फूर्तिकविचारेण देहदेशपरित्यागविषयकभगवदाज्ञाद्वयाकरणाभिमानजनितखेदे सति यदा लोकपरित्यागविषयिणी तृतीयाज्ञा जाता, तदा तद्वाक्यार्थविचारेऽनेन प्रकारेण कृते भगवान् विशेषतः प्रसन्नो भूत्वा तस्य संन्यासरूपतामाचार्याणां मनसि स्फोरितवान्, तदेतदस्मिन् श्लोके बोधयन्ति इति कृष्णप्रसादेनेति । इति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण परित्यागो विचारिते सति यः कृष्णप्रसादः पूर्वस्मादतिरिक्तः तेन कृत्वा बलभेन भगवन्नियेण मया भक्तौ भक्तिमार्गे संन्यासवरणं उद्धवत् संन्यासाङ्गीकरणं विनिश्चितं विशेषतो निश्चितम् । अन्यथा एवमाज्ञाऽभावे तत्करणे पतितो भवेत् । भक्तिमार्गीयधर्माणां संन्यासधर्माणां चेतरेतरविरुद्धत्वात् भक्तिमार्गतत्त्वयुतो भवेदित्यर्थः । विशेषनिश्चयस्तु, 'आहिताग्नेस्तु संन्यासो वैराग्यादुत्तरायुषि । यावज्जीवश्रुतेस्तत्र न विरोधः कथञ्चन । यजमानोऽग्निवचनाज्जराभ्याग्निहोमता । आत्मयागविधानाच्च द्रव्ययागविनिन्दनात् । श्रेयानित्यादिवचनादपुनर्भावाक्यतः । न्यासो विधेयस्तत्रादौ प्रातर्हुत्वा यथाविधि । भार्यानुज्ञा तु नापेक्ष्या देवादारादिवाक्यतः । त्वं ब्रह्मेति च नापेक्ष्य पुत्राणां लौकिकत्वतः । आगूषचयनं कृत्वा जीवश्राद्धविधानतः । आभ्युदेवप्रकारेण श्राद्धान्यष्ट समाचरेत् । वर्गत्रयं प्रसिद्धं हि तत् आत्मत्रयं मतम् । देहेन्द्रियप्राणदेवाः पञ्चमे देवता मताः । शिरःपाण्यायज्ञदेवा यन्तुदेवास्त्वगादिकाः । गोलाविष्टानदेवाश्च चक्षुराद्यास्ततः परम् । त्रिधाहङ्कृतिदेवाश्च रुद्रः सङ्कर्षणः शिवः । सप्तमे गुणदेवास्तु ब्रह्माद्या अष्टमे मताः । ततो दण्डत्रयं शिष्यं पवित्रं जलभाजनम् । पात्रं चेति समादाय तथा कार्पटिकाकृतिमित्यादिषु श्लोकेषु वर्तते । सर्वो ग्रन्थ उत्सृजः, पूर्णो न लभ्यत इत्यत एते श्लोका न विप्रियन्ते । अतस्तदुक्तप्रकारस्तत्तच्छास्त्रीयसंन्यासपद्धतिभ्योवगन्तव्यः । भगवता संन्यासस्य स्फोरणादेवाचार्यैस्त्रिदण्डसंन्यास एव कृतः । भार्यादिभिराज्ञायाः अदाने स्वपर्णशालाज्वालनं प्रदर्श्य तैर्निर्गच्छत शीघ्रं निर्गच्छतेत्युक्ते करककौपीने गृहीत्वा निर्गताः । ततोऽग्निरपि शान्तः । ततो यथाविधि संन्यासं गृहीत्वा अरेलग्रामात् काश्यामागताः । मासमात्रं चानशनं कृतम्, दिनाष्टकं च मौनव्रतम्, तेन पूर्वाज्ञादयस्यदेशदेहत्यागौ पाश्चिकदोषपरिहारेण कृतौ । तत आपादगुरुद्वितीयायां सिद्धिं गता इति प्राचां वाक्यादयमव्यते ।

कर्मोपसंहतिगतश्रुतिसूत्रं यद्यद्वोधितं भगवता निजभृत्यमुख्ये ।

यचेतरत्तदनुवृत्त्य च वाक्यजातं संन्यासनिर्णयमयं व्यवृणोतदीयः ॥ १ ॥

इति श्रीपीतान्धरात्मजश्रीपुरुषोत्तमविरचिनं विवरणं सम्पूर्णम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतविवृतिसमेतः ।

विचारितपरित्यागाः पश्चात्तापनिवृत्तये ।

प्रसीदन्तु सदा मह्यमङ्गीकृतपितृत्वकाः ॥ १ ॥

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

भक्तानां स्वहिताज्ञानेपि भगवांस्तेषां हितमेव सम्पादयतीति वस्तुस्थितिः । अतः साधनदशायां भक्तेन चिकीर्षितेपि परित्यागे तस्य पतनमाशङ्क्य तत्र विघातं करोति । ततो भक्तस्य तत्स्वरूपाज्ञानात् पश्चात् सेवानवसरे भावनादशायां तापो भवति, मया चिकीर्षितेपि महाफले परित्यागे भगवानविघातं करोति, अतो मयि न कृपेति मम फलमुखाधिकाराभावात् सर्वमेव व्यर्थमित्येवंरूपः । तन्निवृत्त्यर्थं परित्यागः केन कर्तव्यः, कदा कर्तव्यः, किं वा तस्य स्वरूपमित्येव विचार्यते, स्वमनसेव युक्तिभिः परिशील्यते, तत्स्वरूपं पश्चात्तप्ताय बोध्यते, न तु कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । साधनदशायां निषेधस्य फलदशायां च स्वकृत्य-साध्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । भक्तिमार्गीयेण फलानुभवकाले कृतो देहेन्द्रियादिषु स्वीयत्वत्यागोधिकारिभेदेन पूर्वसिद्धतत्यागो वा परित्याग इति कर्तृकालस्वरूपाणां त्रयाणा-मुत्तरं भविष्यति, तज्ज्ञाने मम साधनदशापन्नत्वान्भगवांस्तद्विघातं कृपयैव करोतीति स्वस्मिन् कृपाज्ञानेन पश्चात्तापनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । युक्तिभिः स्वमार्गीयनिर्धारार्थं सामान्यतः सर्वनिर्णयमाहुः स इति । फलरूपभक्त्यनुभावार्थं च मार्गद्वये विशेषतः प्रोक्त इत्यर्थः । यद्यपि कर्ममार्गेऽप्याश्रमधर्मत्वेनोक्तः, तथापि यावज्जीववाक्यस्यापि विद्यमानत्वात् विशेषतो नोक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्तव्यताबोधकमाक्येन पाक्षिककर्तव्यत्वमादाह्य तदपि निराकुर्वन्ति कर्मेति ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालनः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्विचारणा ॥ २ ॥

यावज्जीववाक्येन प्रत्यवायश्रवणात् पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायेन न कर्तव्य इति भावः । वाम्यद्वयस्य रागारागभेदेन व्यवस्थायामपि कलौ तु 'अग्निहोत्रं गवालम्भ'मित्यादिवाक्यैः प्रत्यक्षत एव निषेधादेशादीनां दुष्टत्वाच्च न कर्तव्य एवेत्याहुः सुतरामिति । स्वस्य भक्तिमार्गविचारकत्वात्तन्मार्गीयकर्तव्यतामेव विचारे हेतुत्वेनाहुः अत इति ।

तत्रापि साधनदशायां निषेधमाहुः श्रवणादीति ।

श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।

सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥

अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।

गृहादेर्वाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥

अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।

स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥

विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।

अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

एतेषां साधनरूपाणां प्रकर्षेण गेहीयानामनुकूलत्वेपि कदाचित् स्वासक्तिसम्पादनेन प्रतिबन्धकानामसंसर्गेण सिद्ध्यर्थं कर्तव्य इति चेत् ? स परित्यागोस्माभिर्नेष्यते, इष्टफलासाधकत्वादित्यर्थः । प्रतिकूले तु त्याग उचित एवेति भावः । तद्विशदयन्ति सहायेति । श्रवणे सहायभूतो यस्तादृशानां सङ्गस्तत्साध्यत्वात् श्रवणादीनामिति शेषः । एकाकिनस्तदसम्भवात् ग्रन्थावलोकनादिना स्वत एव शक्तितात्पर्यनिर्धारसम्भवे दोषान्तरमाहुः साधनानामिति । पुस्तकादीनामित्यर्थः । तावत्स्थापनेपि परित्यागो न सिद्ध इति भावः । अत एव 'ग्रन्थान् नैवाम्यसेत् बहू'निति वाक्यम् । यत्किञ्चिद्ग्रन्थाभ्यासस्तु पुस्तक विनापि भवतीति बहूनिन्युक्तम् । एवं स्वरूपसाधकं दोषद्वयमुक्तमित्यनयोः समुच्चयेनैकरूपत्वबोधनार्थं चकारः । फलासाधकं दोषद्वयमाहुः अभिमानादिति । भूयोभ्यासेन प्रतिभोत्पत्तौ पुस्तकादिरूपसाधनत्यागेपि बन्तः करणाशुद्ध्या बहं ज्ञानीत्यभिमानो भवेत् । ततो मुख्यफलासिद्धिः । तीर्यादिभिरन्तःकरणशुद्धावमिमानाभावे दोषान्तरमाहुः नियोगादिति । नियोगो विधिस्तस्माद्धेतोरित्यर्थः । मुख्यफलस्य मिथ्यस्पृष्टत्वाद्विहितत्वेन कृतेन त्यागेन न तत्सिद्धिरिति भावः । एवं फलासाधकं दोषद्वयमुक्तमिति चकारः । मुख्यदोषमाहुः तद्धर्मैरिति । तस्य भगवतो भजनकर्मणो धर्मैस्तनुवित्तजसेवारूपैर्विरोधात् । त्यागे सति तादृशसेवाऽसम्भवादित्यर्थः । तथा च फलरूपाया मानस्याः पूर्वोक्तदोषैरसिद्धिः । तनुवित्तजायाश्च त्याग इत्युभयग्रंथ इति भावः । नन्वेवं सति सेवाश्रवणादिसाधकस्थापनेन भार्यादेरनुकूलत्वेपि स्वासक्तिसम्पादनरूपपाक्षिकदोषसद्भावेन बाधकत्वात् पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायेन त्यागः कर्तव्य इत्याशङ्क्य निषेधन्ति गृहादेरिति । भार्यादेरित्यर्थः । साधनार्थमिति । अन्यत्रानासक्त्या सेवाश्रवणादिसम्पादनार्थमित्यर्थः । तादृशैरिति । रागिभिः स्वस्मिन्नासक्तिसम्पादकैरित्यर्थः । नान्यथेति । अतिविरक्तैरित्यर्थः । तादृशैरुच्छलैः

सेवाश्रवणादिकमपि न सिध्येदिति भावः । ननु ते कीदृशा अपि भवन्तु, स्वस्य किं दूषणमित्यत आहुः स्वयं चेति । ते विषयाक्रान्तास्तत्सङ्गात् स्वयं च तदीयैर्विषयै रूपादिभिराक्रान्तो लुब्धः सन् पाषण्डी वेदविरुद्धविषयभोगकर्ता भवेदित्यर्थः । ननु दृढचित्तः कथमेवं भवेदित्यत आहुः कालत इति । कलिकालस्यादाढ्यसम्पादकत्वादिति भावः । साधनदशयां कालस्य प्रवृत्त्या त्रिस्थितमेव स्यादिति पक्षान्तरनिरासकस्तुशब्दः । भार्यादिसहभावे विषयाक्रमणेपि पाषण्डित्व तु न भवेदिति भावः । ननु निषिद्धविषयाक्रमणे भवतु नाम वेदमार्गविरोधः, स्वमार्गीयफलस्य तु ग्रिथ्यस्पृष्टत्वात् तत्र किं बाधकमित्याशङ्क्य स्वमार्गविरोधमप्याहुः विषयेति । स्वकीयैरनिषिद्धैर्विषयैरन्तःकरणमेवाक्रान्तं भवति । तदपि देहेन्द्रियप्राणानामनाक्रान्तत्वात् तैः सेवाश्रवणादिकरणं निवर्तेत । तदा नित्यभगवदावेशो भवेत् । परकीयैर्निषिद्धैस्तु दुर्लभत्वेन निरन्तरभावनया दृढैर्दुर्दृष्टजनकैः प्रानिलोभ्येन देहपर्यन्तमाक्रान्तं भवति । तथा च देहपदेनेन्द्रियप्राणान्तःकरणानामाक्रमणं कैमुत्येन सूचितम् । तादृशानां सर्वस्यापि सङ्गातस्य विषयाक्रान्तत्वेन सेवाद्यसम्मगात् तैर्विषयान्तीति व्युत्पत्त्या विषयैर्मृत्युरूपं दुःखमेव भवेत्, न तु दुःखहर्तुरावेशेनामृतरूपभगवदानन्द इति भावः । सर्वदेति । एवमपि गुणगानादिना तत्काले कदाचिद्भगवदावेशो भवेदपि, न तु सर्वदा । तादृशस्तु कादाचित्कत्वेनागन्तुकत्वादसमर्थ इति भावः । उपसंहरन्ति अतोऽत्रेति । अतो भगवदनावेशादेव हेतोरत्र मार्गे साधनभक्तिसिद्ध्यर्थं परित्यागो न भगवदानन्दप्रापकः, किन्तु मृत्युरूपदुःखप्रापक इत्यर्थः ॥ ३-६ ॥

द्वितीयदलानुभवाय फलानुभवकाले त्यागाम्यनुज्ञामाहुः विरहेति ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्त्रीयवन्धनिवृत्त्यर्थं वेषः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्यास्थयं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भाषना साधनं यत्र फलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ तिष्ठन्त्येव न मंगयः ।

यद्विधेत्प्रकटः स्यात्मा यद्विधेत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु मद्गराहित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्वाद्वाग्र बाधक इष्यते ।

न्यास्यपापं न कर्त्तव्यं दयालुर्न चिरञ्जित ॥ १३ ॥

दुर्लभोऽयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३ ॥

पूर्वसंयोगव्यावृत्त्यर्थं तु शब्दः । सुसप्रबुद्धन्यायेन । तदनन्तरं जातस्तु संयोगो विर-
हामित्र एव, तदर्थं परितस्त्यागो देहेन्द्रियादीनामप्यननुसन्धानरूपः । प्रकर्षेण गुरूपदेश-
भार्याभ्यनुज्ञादिव्यतिरेकेणैव फलसाधकत्वेन शस्यते । तर्हि वेपोपि तथा न स्यादित्यतस्त-
त्प्रयोजनमाहुः स्वीयेति । वहिस्तथावेपाभावे स्वीयानां भार्यादीनामन्तःकरणबन्धो
वासनारूप एतस्मिंस्तिष्ठेदेव, वेपे तु कृते अयमस्मदुपयोगानर्ह इति ज्ञानेन स्वीयानां
वासना एतस्मान्निवर्तेतेति तदर्थं स त्रिदण्डिवेपोत्र मार्गे शस्यते इति पूर्वणान्वयः । न
चान्यथेति । फलार्थं चकारात् साधनसिद्ध्यर्थं च नेत्यर्थः । ननु गुरूपदेशाभावे 'यस्त्वि-
च्छया कृतः पुम्भि'रिति वाक्याद्धर्माभासत्वेनाधर्मवत्वमेतस्य स्यादित्यत आहुः कौण्डिन्य
इति । कुण्डिने भवा कौण्डिनी, आद्यमहिषी । तत्प्रधानत्वात् तस्या एव सर्वत्राविष्टत्वात्
सर्वा एव महिष्यः कौण्डिन्यः । तथा च कौण्डिन्यो गोपिकाश्चेति वाचिककायिकतिरोधान-
द्वयजनितद्विविधविरहानुभवविशिष्टं गुरुद्वयमित्यर्थः । तथा च तयोर्नियामकत्वान्न स्वेच्छाकृति-
रूपो दोषः । ननु तत्कृतोपदेशासम्भवात् कथं गुरुत्वमत आहुः साधनं चेति । तत् एत-
द्वये निरन्तरभावनया सिद्धं स्थायिभावरतिरूपं क्रमेण तिरोधानद्वये वचनैः स्वरूपेणोक्तदं
सत् साधनम् । चकारात् फलमपि तत्र सिद्धो विरहानुभव एव । तथा च साक्षादुपदेशा-
भावेपि साधनफलबोधकत्वात् गुरुत्वमिति भावः । नन्वेवं साधनसाध्यत्वे 'नायमात्मे'ति
वाक्यविरोध इत्यत आहुः भाव इति । भावनया चर्चयया सिद्धं स्थायिभावरतिरूपं विरहानु-
भवस्य साधनं वरणादन्यत्प्रवचनादिरूपं नेष्यते, किन्त्विदं सर्वं वरणान्तःपाल्येवेति न पूर्वोक्त-
धाम्यविरोधः । ननु विरहे विकलत्वास्वास्याभ्यां दुःखानुमानात् कथं फलत्वम् ? आनन्दस्यैव
फलत्वादित्यत आहुः विकलत्वमिति । एतद्द्वयमन्तःस्थितस्य विरहात्मकस्यानन्दरूपस्य
भगवत एव प्रकृतिः स्वभावो धर्म इति यावत् । न त्वानन्दतिरोभावेन दुःखरूपायाः प्रकृतेर्धर्म
इत्यर्थः । तादृशे दुःखधर्मत्वं नोचितमिति हि शब्दः । एवं सर्वदा द्वितीयदलानुभवे पूर्वदला-
नुभवात् पूर्णरसानुभवो न भवेदतः पूर्वदलानुभवमाहुः ज्ञानमिति । ज्ञानं 'तद्गुणं भगवान्
कृष्णः प्रियायाः प्रेमबन्धन'मित्यत्रोक्तं प्रेमबन्धनदर्शनम्, गुणा ऐश्वर्यादयश्च क्रमेण तस्यैव
वर्तमानस्य गुरुद्वयस्य बाधकाः, पूर्वानुभवं बाधित्वा पुनः संयोगरसानुभावका इत्यर्थः ।
तत्र प्रकारमाहुः सत्येति । ज्ञानात् तत्पूर्वोक्तात् सत्यसाक्षरग्रहणः श्रीवत्सस्य लक्ष्म्याश्च
लोके विशाले स्थाने वक्षसि स्थितिः 'आश्लिष्य बाहुना राज'मित्यत्रोक्ता भवति । नन्वेवं
प्रकारं ज्ञानं तु पूर्वमप्यासीदतः कथं पूर्वं तिरोभावसम्पादनमत आहुः संन्यासेनेति ।
सम्यक् न्यासेन विरहे देहेन्द्रियाद्यननुसन्धानेन विशेषितं प्रेमबन्धनज्ञानं जातमित्यर्थः ।
नित्यज्ञानवत्त्वेपि रसमार्गस्थस्य भगवतो रसमर्यादयैव ज्ञानोद्बोध इति सिद्धान्तात् ।
नन्वेतादृशज्ञानस्य सत्यलोकस्थितिरूपस्य फलस्य चाद्यमहिष्यामेवोक्तत्वात् कथं सर्वोपा-
गुरुत्वमित्यत आहुः भावनेति । पूर्वोक्तं भावसाधकभावनारूपं साधनं तथा आद्यमहिषी-
सदृशं यत्र भक्तेषु भवेत् फलं चकारात् तत्साधनं भावश्च तथा पूर्वसदृशं विरहानु-

भवरूपं यत्र भक्तेषु भवेत् तादृशा भक्ताः महिपीरूपाः सत्यलोके आदिपदेन 'तामु-
 त्याप्य चतुर्भुज' इत्यत्रोक्तोत्थापनकेशसमूहनवक्रमार्जनादिना भुजादिषु च तिष्ठन्त्येव, ताव-
 त्सिद्धौ तावदपि युक्तमेवेत्येवकारः । तत्रैवायान्यासामपीत्यतिदेशादत्र संशयो न कार्य-
 इत्याहुः न संशय इति । ननु पूर्वमपि संयोगस्य विद्यमानत्वात् कथं विरहानन्तरं जात-
 स्यैव फलत्वमत आहुः वहिरिति । स्वस्य भक्तस्यात्मा भगवान् वाचिकतिरोधानलील्या
 वहिः प्रकटो भक्तस्वरूपाद्वहिर्भूतो भिन्नश्चेत् सन् पुनर्भक्तस्वरूपे प्रविशेत्, सत्यलोकादौ
 तत्स्थापनेन तत्प्रत्यक्षेषु संयुज्य स्थितो भवेत्, तदैव सकलो देहेन्द्रियादिषु वासनारूप
 आध्यात्मिकोपि बन्धो नाशमेति, नान्यथा तिरोभावातिरिक्तप्रकारेण न भवतीत्यर्थः । विर-
 हेतितापेन देहेन्द्रियाननुसन्धाने सर्वांशेन तद्वासनानिवृत्तिः, तदनन्तरं संयोगेऽप्याध्यात्मिका-
 विद्याया निवृत्तत्वादेहेन्द्रियादिकमात्मा च भगवदीयत्वेनैव प्रियो भवति, भगवानपि भगवत्त्वे-
 नैवेति मुख्यो निरोधो सिद्धो भवतीति पूर्वसंयोगेऽप्याध्यात्मिकबन्धस्य विद्यमानत्वान्न तस्य
 फलत्वम्, किन्त्वस्यैव निरोधस्यैव फलत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तः वह्निवदिति । यथा वह्नि-
 र्मथनेन काष्ठाद्वहिर्भूतः सन् पुनः काष्ठे यदा प्रविशति तदा काष्ठांशं निवर्तयति तथेत्यर्थः ।
 एवं वाचिकतिरोभावे वचसोत्कटेन भावेन विरहानुभवः, ज्ञानेन संयोगानुभवः पुनरेवमिति
 पौर्वापर्येण दलद्वयानुभव एव, नान्यावस्थेति प्रथमगुरौ साधनं फलं चाभिहितम् ।
 द्वितीयगुरौ कायिकतिरोभावे स्वरूपेणोत्कटेन भावेन विरहानुभवः, गुणैः संयोगानुभवः,
 संयोगेऽपि न विरहबाधः, विरहेऽपि न संयोगबाध इति सार्वदिकशबलितरसानुभव
 इति । ततोऽपि विशिष्टं साधनं फलं चेत्यभिप्रेत्य पुनः पूर्वदलानुभवे साधनं दलस्वरूपं
 चाहुः गुणास्त्विति । पूर्वं गुरौ ज्ञानं सर्वांशेन विरहं बाधित्वा संयोगानुभावकमुक्तम्, न
 तथा गुणा अप्रेति तु शब्दः । किन्त्वेकांशेन विरहं बाधित्वा संयोगानुभावका इति ।
 सङ्गरादित्यादेहेन्द्रियादिभिर्यः सङ्गस्तद्राहित्यात्तिरोभावाद्धेतोः स्वयमेव देहेन्द्रियादिरूपा
 मूला फलानुभवाय जीवनसम्पादनार्थं साधनरूपा भवन्ति । न तु सर्वथा विरहबाधिका इत्यर्थः ।
 विरहेणात्युपमर्दिना देहेन्द्रियादितिरोभावे भगवद्गुणा एव तद्रूपा मूला तत्र स्थिता इति चतु-
 र्थाध्याये निरूपितम् । अत एव पञ्चमाध्यायेऽपि गुणरूपा एव ता इति निरूपितम् । तथा च
 सङ्गमेऽपि विरहे इवात्युत्कटदिदृक्षासत्त्वेन न सर्वथा विरहबाधः । अत एव सङ्गमेऽपि 'दिदक्षितदृशो-
 न्यगम'त्रिनि वाक्यम् । विरहेऽप्यान्तरमणान्न सर्वथा संयोगबाधः । अत एव 'वर्णयन्त्योभिरिमे'
 'रमिहस्तु तच्चिताः' । 'मिशोका अहनी निन्धु' रित्यादिवाक्यानि । एवं शबलितरसानुभवः सर्वदा,
 न तत्रोत्तरबाधः । अत्र कदाचिदिदृक्षापूर्तिप्रलापादिभावा अपि जायन्ते । उद्धयोपदेशानन्तरभावे
 तु सर्वदैव तथेति तस्यात्यन्तिकत्वम् । ननु विरहभावस्य प्रयत्नत्वाद्गुणैर्वाधासम्भवेऽपि भगवान्
 स्वमग्नेन तद्वान्बाधकः स्यादित्याशङ्क्याहुः भगवानिति । भगवानुभयफलरूप इति स्वरूपतो
 नैकतरबाधक इत्यनेन, किन्तु वाक्यं स्वास्त्यजनकं विरहभावनिवर्तकं 'मया परोक्षं भजता
 नितोऽस्मि'मिनादिरूपं यदिति । तादृशं वाक्यं तु एताभिर्न कर्तव्यं न मन्तव्यं, 'स्वागतं च' इत्यादि-

वाक्यवत् । एतासां स्वरूपमात्रनिष्ठत्वाद्वाक्यैः पूर्वभावोपमर्दो न भवतीत्यर्थः । ननु दलयो-
रुभयोर्विरुद्धत्वादेकदैवोभयदलरूपो भगवान्मर्यादया विरुध्यत इत्यत आहुः दयालुरिति ।
भगवानेतासु दयालुरतो दयया शबलितपूर्णरसदित्सया मर्यादामप्यतिक्रम्य लीलां करोति ।
अतो न विरुध्यते, विरोधविषयो न भवतीत्यर्थः । ननु विरहभावात् पूर्वम'प्यात्मारामोप्यरी-
रम'दिति प्रकारकभावस्य जातत्वात्तदैव देहेन्द्रियादितिरोभावरूपः परित्यागः कुतो न सम्पन्न
इत्यत आहुः दुर्लभ इति । अयं पूर्वोक्तः परित्यागो दुर्लभः, दुःखेन वियोगात्मकेन लभो लभो
यस्य तादृशः । तत्र हेतुः । प्रेम्णा भावनासिद्धेन त्याग्येन सिध्यति, नान्यथा, प्रकारान्तरेण
न सिध्यति । तादृशप्रेमौत्कट्यं तु विरहात्मकदुःखे एव भवति । अतो दुर्लभत्वाच्च वियोगात्
पूर्वं तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ ७-१३३ ॥

ज्ञानमार्गीयं निरूपयन्ति ज्ञानमार्गे त्विति ॥

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापण्डित्वं भवेचापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुत्तरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितिः ॥ १६ ॥

भक्तिमार्गीयोऽस्माभिर्विचारितः, ज्ञानमार्गीयस्तु प्रमाणगम्यत्वात् तैर्विचारित एव ।
अस्माभिस्त्वनूद्यते, परप्रीतिविभेदज्ञापनाय तुशब्दः । विविदिषाविद्वेदेन द्विविधोपि प्रमाणै-
र्विचारितः । साधनमपि विचारितमित्याहुः ज्ञानार्थमिति । भक्तिमार्गीयेण त्यागेन विरहानु-
भवार्थं साधनत्वेन भावः पूर्वमुक्तः । ज्ञानमार्गीयेण 'यदहरेव विरजे'दिति प्रकारेण त्यागेन
आत्मापरोक्षरूपज्ञानार्थं साधनत्वेन उत्तरं मुख्यमङ्गं श्रवणं, तदपि विचारित 'मात्मा वारे द्रष्टव्य'
इति वाक्यादित्यर्थः । पूर्वस्मादेतस्य वैलक्षण्यमाहुः सिद्धिरिति । परमत्र जन्मशतैरेक-
जन्मभिः सिद्धिर्भवति, तत्र तु न विलम्बः, 'बहूनां जन्मनामन्ते' इति वाक्यादिति
भावः । नन्वायुर्भागप्रकारेण कृते कर्ममार्गीयेपि संन्यासे तुरीयाश्रमे ज्ञानमेवाभिहितम् ।
अतो विशेषाभावात् कर्ममार्गीयोपि कुतो न कर्तव्य इत्याशङ्क्य मार्गद्वयीयज्ञानयोर्मैदार्थं
कर्ममार्गीयज्ञानस्वरूपमाहुः ज्ञानं चेति । ज्ञानमार्गे पश्चाद्विप्रकारेणाधिकारिदेहस्य सिद्ध-
त्वाज्ज्ञानमस्मिन्नानि साधनानपेक्षम्, श्रवणरूपं तु साधनं फलनान्तरीयकत्वात्
फलाङ्गमेव, अत एवोत्तराङ्गमित्युक्तम् । कर्ममार्गीयं तु ज्ञानमस्मिन्नपि जन्मनि साधनापेक्षम्,
गाहंस्ये यज्ञादयः कर्तव्या इति श्रवणाद्धेतोर्मतं सम्मतमित्यर्थः । चत्स्वर्थे, पूर्वज्ञानव्यवच्छे-
दाय । अतः साधनाधीनत्वात् साधनानां कलौ देशादिदोषेणामिद्वत्वाच्चित्तशुद्ध्यभावेन
ज्ञानानुदान्मया वृथैव परित्यागः कृत इत्याकारकापश्चात्तापाय स कर्ममार्गीयः संन्यासो

भवेत् । नान्यथेति । ज्ञानभक्तिप्रकारकस्तु साधनानपेक्षत्वात्तथा न भवेदित्यर्थः । न केवलं पश्चात्तापमात्रं किन्तु दोषसम्बन्धोपि भवेदित्याहुः पापण्डित्वमिति । चित्त-
चाञ्चल्याद्वेदविरुद्धकार्यकर्तृत्वमपि भवेत् । कदाचिदोपाभावेपि पाक्षिकदोषसम्भावनाया
विद्यमानत्वात् फलसिद्ध्यभावाच्च न कर्तव्य इति चकारः । पूर्वोक्तपश्चात्तापसमुच्चयार्थमपि-
शब्दः । तस्माद्धेतोर्ज्ञाने साधनानपेक्षज्ञानसिद्ध्यर्थं न संन्यसेत्, संन्यासं न कुर्यादित्यर्थः । ननु
कालदोषा इव कर्माणि प्रमाणसिद्धमतः कालेन कथं कर्मबाध इत्यत आहुः सुतरामिति ।
कालिदोषाणां सुतरां कर्मपेक्षयापि प्रबलत्वात् । काले कर्मविधाने कर्मणः कालाधीनत्वात्
कालस्य कर्मपेक्षया प्रबलत्वम् । 'रश्म्यनुसारी'त्यारभ्य 'योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैत'
इति सूत्रेण कर्मणि कालबाधस्य व्यवस्थापितत्वादिति स्थितिरित्युक्तम् ॥ १४-१६ ॥

ननु तत्र तु ज्ञान एव कालानपेक्षोक्ता । अतः कर्मणीव भक्तावपि कालबाधः प्राप्त
इत्याशङ्क्य तत्समाधानमाहुः भक्तिमार्गेपीति ।

भक्तिमार्गेपि चेदोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्बाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कृतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः कश्चित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

किं कार्यं, भक्तिमार्गेणैव स्थेयं, तं मार्गं परित्यज्य ज्ञानमार्गो वा आश्रणीय इत्याश-
ङ्कायां समाधानमुच्यते । व्यासस्य ज्ञानावतारत्वेन ज्ञानरूपत्वात्तन्मार्गसमाधानं व्यासै-
रुक्तम् । परमाकृमास्वत्वेन भक्तिरूपत्वाद्भक्तिमार्गसमाधानमस्माभिरुच्यते इत्यर्थः । तत्र
ज्ञानमार्गे फलदशायामेव बाधाभाव उक्तः । अत्र तु साधनदशायां फलदशायां च तथेति
ततोपि वैशिष्ट्यबोधनार्थं पूर्वं साधनदशायां बाधाभावमाहुः अत्रेति । आरम्भे साधन-
दशायामित्यर्थः । बाधो हि स्वरूपतः फलतः साधनतश्चेति । तत्र प्रथमं स्वरूपतस्तदभाव-
माहुः न नाशः स्यादिति । भगवतः सर्वतः प्रबलस्य रक्षकत्वाच्च भवत्येवेति स्यादिति
विधिरुक्तः । फलतस्तदभावमाहुः दृष्टान्तस्येति । कालदृष्टो यः अन्तः फल तस्माभावात् ।
स्वदृष्टमेव हि फल कालेन नाशयते, इदं तु फलं कालातीतम्, अतः कथं फलनाशद्वारा
श्रवणादिमाधननाशः कालेन कर्तुं शक्येत्यर्थः । साधनतस्तदभावमाहुः स्वास्थ्येति ।
स्वास्थ्यनाशस्य विरहितत्वाच्च स्व कालमन्तत्वाच्च श्रवणादीनां नाश इति यावत् । सर्वमेव
नष्टं मां कालस्य भवति । तादृशनाशस्य हेतुरपिपदादिः । विषयोपाधिकमेव श्रवणादिक नाश-

प्रतियोगि भवति, न तु भगवदीयम्, स्वास्थ्यस्य नाशस्य हेतोर्विषयादेः परित्यागात् स्थितस्य च भगवति समर्पणादित्यर्थः । भगवदीयो विषयस्तु स्थितोपि कालेन नाशयितुमशक्य इति साधनतोपि नाशभाव उक्तः । अतः प्रकारत्रयस्याप्यभावादेस्य साधनभूतश्रवणादेः कालकृतो बाधः केन प्रकारेण सम्भवेदित्यर्थः । फलस्य तु बाधः सम्भावयितुमपि न शक्य इति तत्र कैमुत्यमाहुः हरिरत्रेति । दुःखहर्तृत्वेन सर्वात्मना विरहं बाधितुमुचितोपि तस्मात् वस्यापि भगवद्रूपत्वेन प्रबलत्वात्तद्वाधां कर्तुं न शक्नोतीत्युक्तम् । अपरे कालादयः कुतो हेतोः करिष्यन्ति, एकांशेनापि बाधहेतुभूतयोर्ज्ञानगुणयोरपि कालाद्यतीतत्वात् कुतो हेतोरित्युक्तम् । भगवान् संयोगं पुनरनुभावयितुं तं भावमेकांशेन ज्ञानगुणान्यां बाधयति, सर्वा-
शेन तु बाधनेऽशक्तः । कालादयस्तु बाधहेतोः संयोगरूपफलस्य ज्ञानगुणरूपस्य साधनस्य च स्वागम्यत्वात् कुतो हेतोरैकांशेनापि बाधितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । एवं भगवतोऽशक्तौ स्वरूपमेव हेतुरिति दृष्टान्तेन बोधयन्ति अन्यथेति । भगवतो बाधकत्वे मातरो न पुपुपुरित्यपि स्यात् । तथा च यथा मातृस्वरूपस्यैव तथात्वान्मातरो बालान् स्तनैर्न पुपुपुरित्यसम्भावितम्, तथा भगवत्स्वरूपस्यैव तथात्वाद्भगवता सर्वांशेन भावबाधनमप्यसम्भावितमिति विम्व-
प्रतिविम्वभावसिद्ध्या दृष्टान्तालङ्कारसिद्धिः । ननु 'तर्हि भवतीनां वियोगो मे न ही'त्यादीनां कथं विरहाभावबोधनमित्यत आहुः ज्ञानिनामपीति । ज्ञानिनां ज्ञानमिश्रभक्तिमार्गीयाणामपि सम्बन्धिना तादृशवाक्येन भक्तं ज्ञानांशरहितं शुद्धभक्तं न मोहयिष्यति, पूर्वसिद्धविरहानुभव-
रहितं न करिष्यति । ज्ञानमिश्रभक्तिमार्गीयाणामेव तादृशैर्वाक्यैर्विरहबाधो भवति । एतामां तैर्वाक्यैः प्रत्युत स भाव उत्कटो जातः । एतच्च विवृतं तत्रैव । ननु ज्ञानिन इव भक्तमपि कुतो न मोहयति, अशक्तावपि तुल्यबलत्वादधिकप्रयासेन तत्सम्भवादित्याशङ्क्य तत्र प्रयोजनाभावं हेतु-
त्वेनाहुः आत्मप्रद इति । ज्ञानमिश्राणां विरहे विप्रयोगरसात्मकस्य स्वरूपस्य न प्राकट्यम्, अत आत्मनः स्वरूपभूतसानन्दस्य दानार्थं पूर्वभावं बाधयति । सुखदातृत्वेनैव च प्रियः, अतो दुःखाबाधे प्रियोपि न स्याद्, अतः पूर्वं बाधयतीत्यात्मदाने प्रीतिरूपप्रयोजनद्वयं भगव-
न्निष्ठं भक्तनिष्ठं च निरूपितम् । एतासां तु विप्रयोगरसात्मकस्वरूपानुभवाद्विरहेपि भगवान् आत्मप्रदः । निरुपाधिकप्रीतिविषयत्वात्तादृशदुःखेपि प्रियः । अतः प्रयोजनद्वयस्य तदापि सिद्धत्वात् किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय मोहयिष्यतीत्यर्थः । तत्र 'नीलाम्बुदरयामो हृदयाद-
पसरत्वि'त्यादिनोक्तोपि भावो जायते इति चकारः । परं तस्य व्यभिचारिभावत्वान्न स्वायि-
भाररूपप्रीतिर्हानिः । तादृशस्वरूपदानेपि प्रीतिसूचनायापिशब्दः । एवं गुरुद्वये सिद्धं सर्वं निरूपितम् । तत्राधुनिकस्य यावत्कर्तव्यं तदाहुः तस्मादिति । यतो भक्तिमार्गीयस्य न बाधस्तस्माद्धेतोरुक्तेन गुरुद्वये सिद्धेन प्रकारेण परित्यागो विधीयतामित्यम्यनुज्ञा । गुरौ दल-
द्वयमुक्तम् । तत्रैकदलार्थं तत्सम्पादकः परित्याग आधुनिकेनापि कर्तव्यः । अपरस्य तु दलस्य तत्र सिद्धस्य नाधिकार इति तदाकाङ्क्षायां बाधकमाहुः अन्यथेति । परित्यागादन्यप्रकार-
करणे इत्यर्थः । अपरदलेच्छायामपि स्वस्मिन् सिद्धादर्थात् फलाद्भश्यते, ततोप्यधः पतती-

त्यर्थः । अयोग्यमिच्छन् पुरुषः पतत्येवेत्यवधारणात् । एतस्य फलवान्तरविचारस्य प्रमाणा-
गम्यत्वात् स्वस्यैवाऽस्यत्वेन भक्तिरूपस्य मतेः सम्मतिमाहुः इति मे निश्चिता मतिरिति ।

उपसंहरन्ति इति कृष्ण इति ।

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

कृष्णस्य प्रसादेन करणेन तस्यैव बल्लभेन कर्त्री विनिश्चितं, भक्तौ फलरूपभक्तिसिद्ध-
यर्थम् । संन्यासो त्रियते स्वीक्रियते अनेन करणेन तादृशो विचारः संन्यासवरणम् । इति
समाप्तमित्यर्थः । 'अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वाद्विचारे'त्यनेन भक्तिमार्गीयस्यैव तात्पर्य-
विषयत्वेनोपक्रान्तत्वात्तेनैवोपसंहारः । स्वनिश्चितमिदमेव । ज्ञानमार्गीयं तु प्रमाणैर्निश्चितमेव,
स्वयमनूदितं परमिति भावः । अन्यथाकरणे चाधकमाहुः अन्यथेति । स्वयं निश्चितात् फल-
मार्गीयादनूदिताच्च ज्ञानमार्गीयादन्यथा साधनमार्गप्रकारेण कर्ममार्गप्रकारेण वा करणे तस्मात्
साधनात् पतितो भवेत्, विरुद्धाचरणात् स्वयमेव पतितो भवेत् । ननु भगवांस्तत्पातक इति
ह्येते स्वामिनामग्रहणस्य हेतुत्वेनायुक्तत्वात् कर्मपदमित्यनेन वृत्रवाक्यविवरणे प्रभूक्ता भक्ति-
मार्गमर्यादा सूचिता । स्वस्यैतद्विषयस्य सिद्धत्वेपि करणकर्तृकथनेनैवविधनिश्चये कृष्णप्रसाद
एव साधनम्, तत्प्रियत्वमेव च स्वरूपयोग्यतासम्पादकमित्यनुग्रहेतरसाधनासाध्यत्वं सूचितम् ।
नन्वेवं सति स्वस्य दासत्वमायाति, अत एव ग्रन्थान्तरेपि 'इति श्रीकृष्णदासस्ये'त्युक्तम्,
अन्यत्र च 'वैश्वानराद्वाक्यते'रित्यनेनाधिदैविकास्यत्वं स्वयमेवोक्तम्, अतः कथं विरोधपरिहार
इति चेदुच्यते । यथा भगवतो 'जीवय मृतमिव दास'मित्यादिवाक्यैस्तथात्वमप्युच्यते, तत्र
रसात्मकत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वाद्रसस्य च तावद्विधत्वाद्वर्मिग्राहकमानेनोभयरूपत्वम्, न तु
कस्यचिदारोपितत्वमिति निर्णयः, तथा प्रकृतेपि रसात्मकत्वेन दास्यरसानुभवार्थमाविर्भावा-
त्तद्रसस्यैव तथाविधत्वादुभयरूपत्वम्, न तु किञ्चिदारोपितम्, अतो यथार्थवादित्वेनास्तत्वात्तद्वा-
क्यमपिलप्रमाणमूर्धन्यमिति तदनुग्रहभाजनैरवगन्तव्यम् । एवमेवाग्रिकुमारचरणेष्वपि भगवत्त्वं
'यायन्ती पदपद्मानी'त्यादिपूक्तं तदासीत्वमित्यादिकं यद्यद्रसानुभवे यद्यदुक्तं तत्तत्सर्वमनारोपि-
तमेवेति ज्ञेयम् । एतेन विरुद्धधर्माश्रयत्वकथनेन भक्तेभ्यः स्वस्य भगवत्त्वमेव सूचितं
भवति, मानुषभावस्वीकारादनविकारिणां परं न तथा प्रतीतिरिति विभावनीयम् । पूर्वप्रणि-
पानादिकरणेषु 'न पारयेह'मित्यादिवाक्यैः भक्तप्रकारकं दास्यं न सम्पन्नम्, अत एवमाविर्भूय
ग्रन्थद्वयोक्तप्रकारेण स्वामिर्नीदास्यरसत्वमनुमृत्वानिनि भावः ॥ २२ ॥
स्वीयेषु कृपयोक्तस्य ग्रन्थस्यास्य महात्मभिः । वदनानलदासोक्ता व्याकृतिः पूर्णतामगात् ॥१॥

इति श्रीविट्ठलेद्यात्मजश्रीबल्लभकृष्ण संन्यासनिर्णयस्य

विट्ठनिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

संन्यासनिर्णयः ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविवृतिसमेतः ।

निबन्धे 'त्रिदण्डं परिगृहीत सर्वशास्त्राविरोधि तत्' इत्यादिवचनैरुपेत्यात्र त्रिदण्ड-
विषयकेष्टसाधनताभ्रमाद्रभसवशेन पुष्टिमार्गीयोपि तुरीयाश्रमत्वेन त्रिदण्डं गृह्णन् पश्चात्ता-
पमाप्नुयाद्, अतस्तदनुदयाय पुष्टिमार्गसंन्यासस्य विचारमारभन्ते ।

पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं परित्यागो विचार्यते ।

स मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥

कलिकालजन्यदोषाकान्तत्वात् कर्ममार्गीयस्य विलम्बेन फलजनकत्वात् ज्ञानमार्गीयस्य
च परित्यागस्य सदोषत्वमुद्भाव्य पुष्टिमार्गीयपरित्यागस्य किं प्रयोजनं, कोत्र गुरुः, किं वा
साधनं, का च परित्यागिनो व्यवस्थितिरित्यादिविचारः क्रियते इत्यर्थः । तथा चैवं विचारेण
परित्यागे निर्णीते सत्यन्यत्र प्रवृत्त्यनुदयात् पश्चात्तापानुदय इति भावः । स इति । यस्य
विचारः क्रियते स परित्यागो भक्तौ भक्तिमार्गे ज्ञाने ज्ञानमार्गे च कर्तव्यत्वेन प्रोक्त
इत्यर्थः । विशेषत इति । मार्गद्वितयोक्तावपि ज्ञानमार्गे विशेषत उक्त इत्यर्थः ।
तथा च वेदस्मृतिपुराणेतिहासेषु सर्वत्र प्रसिद्धत्वाद्विशेषेणोक्तः, भक्तिमार्गे तु भगवदनुग्र-
हैकलभ्यभजनानन्दानुभवयोग्यतासम्पादकविरहानुभवार्थं भगवत्कृतवरणरूपस्तद्रसिकेष्वेव प्र-
सिद्धत्वाद्विशेषेण नोक्त इति भावः ॥ १ ॥

ननु मार्गद्वितयप्रोक्त एव विचार्यते, न तु कर्ममार्गीयः, तथा च तस्याविचारे को
हेतुरित्यत आहुः ।

कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ।

अत आदौ भक्तिमार्गे कर्तव्यत्वादिचारणा ॥ २ ॥

वस्तुतो ज्ञानमार्गेऽपि न कर्तव्य एव, अनन्तजन्मभिः सिद्धिसम्भवात्, परन्तु ज्ञानमार्गे
दैवात् ज्ञानसिद्धौ पाक्षिस्यपि सिद्धिः, अतः कर्तव्योपि, कर्ममार्गे तु न कर्तव्य एव-
त्वाशयेन सुतरामित्युक्तमिति बोध्यम् । तत्र हेतुः कलिकालत इति । कर्ममार्गस्य देश-
कालद्रव्यकर्तृमन्त्रादिसापेक्षत्वात् कलौ तु देशादीनामशुद्धत्वात् कर्ममार्गीयस्यावस्यदार्थमिद्धिः
कालत्रयेऽपि चाधितेत्याशयः । तथा च कलिकालजन्यदोषाकान्तत्वेनाकर्तव्यत्वात्तद्विचारोपि
न क्रियते इति भावः । अत इति । सत्त्वरात्मन्दिग्धफलजनको निर्दोषोऽन्यकर्तव्यश्च,
अतो हेतोः ज्ञानमार्गीयपरित्यागविचारात् प्रथमं भक्तिमार्गीयो विचार्यते इत्यर्थः ॥ २ ॥
तत्र प्रथमं परित्यागप्रयोजनं विचारयन्तः प्रयोजनानन्तरमाशङ्क्य दूषयन्ति ।

श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ।
 सहायसङ्गसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ ३ ॥
 अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैश्च विरोधतः ।
 गृहादेर्वाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥
 अग्रेपि तादृशैरेव सङ्गो भवति नान्यथा ।
 स्वयं च विषयाक्रान्तः पापण्डी स्यात्तु कालतः ॥ ५ ॥
 विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वदा हरेः ।
 अतोऽथ साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

प्रेमजनकश्रवणादीनां गार्हस्थ्ये व्यासज्ञान्तरेण सम्यगसिद्धेः, प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थं परित्यागः कर्तव्य इति पक्षो नेष्ट इत्यर्थः । अनिष्टत्वे हेतुमाहुः । श्रवणे सहायाः श्रवणकारयितारः तत्सङ्गसाध्यत्वात् श्रवणस्येत्यर्थः । तथा च परित्यागे सर्वसङ्गरहित्येन स्थितिरपेक्षितेति भावः । ननु मास्तु श्रवणार्थं, कीर्तनस्मरणादिनिमित्तपरित्यागे को दोष इत्यत आहुः साधनानामिति । कीर्तनस्मरणादिसाधनानां वाङ्मनसादीनां प्रेमाभावात् स्वतोऽप्रवर्तमानानां प्रयत्नेन कीर्तनस्मरणादिषु रक्षणात् स्थापनात् प्रवर्तनादिति यावत् । तथा च स्वतः प्रवृत्तिरहितानीन्द्रियाणि बलेन प्रवर्तनाद्विक्षेपमासादयन्तीति भावः । एवं पादसेवनादिषु सर्वत्रेन्द्रियप्रवृत्तौ स्वयमूहम् । दाढ्यार्थं हेत्वन्तराण्याहुः अभिमानादिति । मया सर्वं परित्यक्तं, मत्समः कोपि नास्तीत्येवमादिरूपाद् गर्वादित्यर्थः । तथा चैवं गर्वं सति सर्वेषामुद्वेगजननात् ऐहिको वेदस्मृत्यादिनिन्दनात् पारलौकिकश्चोपद्रव इति भावः । नन्वभिमानत्यागे को दोषोत आहुः निम्योगादिति । ईश्वराज्ञालक्षणाद्वेदादेरित्यर्थः । तथा च वेदादिप्रसिद्ध्यतिधर्मानुष्ठाने सति अनुष्ठानरूपव्यासङ्गात् श्रवणस्य सम्यगसिद्धिः, तदनुष्ठानाभावे त्वारूढपतित एव स्यादिति नियोगादुपद्रव इत्यर्थः । ननु तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विधेयता यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत इति वाक्याद्भगवदीयैकसङ्गः सन् श्रवणादीनि कुर्वाणः सत्सङ्गवशात् शनैः शनैः स्वतः प्रवर्तमानेन्द्रियो गर्वमप्यकुर्वन् उक्तवाक्याद्यतिधर्मानपि नानुतिष्ठन् सत्सङ्गातिरिक्तं सर्वं परित्यजेत्तदा को दोष इत्याशङ्क्याहुः तद्धर्मैरिति । पुष्टिमार्गीयपरित्यागधर्मैरित्यर्थः । तथा च पुष्टिमार्गीयरसिकानुभवैकसाक्षिकभगवद्भरणरूपपरित्यागे भावनासिद्धमावातिरिक्त्यावत्साधनानामनभिमतत्वात् भावपोषकविरहानुभवानिश्चित्यावत्पदार्थस्य व्यासङ्गान्तरजनकत्वेन तत्तदनुभवसाक्षिकभावरूपैः प्रकृतपरित्यागधर्मैः विरोधात् परित्यागकारणीभूतप्रेमजनकश्रवणादिसिद्ध्यर्थं कर्तव्यो नेत्याशयः । तथा च विचारम्यागन्धत्वात् प्रकृतप्रयोजनकानिश्चितपरित्यागकथनम्, वस्तुतस्तु विरहानुभवातिरिक्तप्रयोजनकः परित्यागः पुष्टिमार्गीयभक्तानां सुदृष्ट्योपि न प्रभवति, कुतोऽस्य कर्तव्यतेति ध्येयम् । ननु भावनिरोधिन्यान्मास्तु श्रवणाद्यर्थं, परन्तु पुष्टिमार्गीयभक्तोपदिष्टप्रकारेण साध्यमाने भावलक्षणे व्यग्रपानन्दस्य साधने प्रतिग्रन्थकीभूतमार्गादेस्त्यागे को दोष इत्याशङ्क्याहुः गृहादेरिति । सा-

धनार्थं साधनं भावस्तत्सिद्ध्यर्थं यदि चेत्तथा परित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । तथा च प्रतिबन्धक-
निवृत्तिरवश्यं सम्पादनीयेति गृहादेर्भावोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वेन चेत् परित्यागो भावरूपसाधन-
सिद्ध्यर्थमिति भावः । दोषमाहुः अग्रेपीति । तादृशैर्भावसिद्धौ प्रतिबन्धकैरेवेत्यर्थः । तथा च
कृतेपि भेषजे न क्षान्तो व्याधिरिति न्यायापात इति भावः । नान्यथेति । ये अन्यथा अतादृशा
अवाधकाः साधका इति यावतैः सङ्गो न भवतीत्यर्थः । तथोक्तं निबन्धे विवृतौ 'सन्ति ब्रह्मभावं
प्राप्ता नत्वेतादृशा भक्ता' इति । यद्यपि 'प्रतिकूले गृहं त्यजे'दिति निबन्धे प्रोक्तं, तथापि स परि-
त्यागः पूजानिर्वाहजनकत्वेनोक्तः, न त्वेतद्देहावसान एव मजनानन्दरूपफलार्थमिति पूजानि-
र्वाहको भिन्नः, अयं च भिन्न इत्यनुसन्धेयम् । तथा च पूजानिर्वाहके तु सहायसङ्गत्यादिनो-
क्तमेव दूषणमित्यपि ध्येयम् । तर्हि प्रकृतगृहादिपरित्यागस्य का गतिरिति चेत्, न । प्रकृते तु
गृह एव तिष्ठन्नविरतमेव तन्मार्गायोपदिष्टप्रकारेण भावनां कुर्वीणः सिद्धभावलक्षणसाधनः सन्
गृहादि सर्वं परित्यजति विरहानुभवार्थं, न तु साधनसिद्ध्यर्थमिति सर्वमवदातम् । ननु बाधकं
गृहादि परित्यज्य सर्वसङ्गरहितः सन् भावनया भावलक्षणं साधनं साधयेत्तदा को दोष इति
अत आहुः स्वयं चेति । आहारादिविषयाप्राप्त्या क्लिष्टः सन् तदेव ध्यायन् विषयाक्रान्तः
स्यात् । ततो मनसेन्द्रियार्थान् स्मरन् मिथ्याचारपदवाच्यः पापण्डी तु भवेत्, तथा च
भावरूपेष्टसिद्धिस्तु दूरे, प्रत्युतानिष्टसिद्धिरिति भावः । नन्विन्द्रियनिग्रहे सर्वमुपपद्यत इत्यत
आहुः कालत इति । कलाविन्द्रियनिग्रहस्य दुःसाध्यत्वादित्यर्थः । विषयाक्रान्तत्वे पापण्डि-
त्वम्, एकमनिष्टमुक्त्वा द्वितीयं बलवदनिष्टमाहुः विषयाक्रान्तेति । देहो लिङ्गशरीरं तस्य
मोक्षपर्यन्तमनवरतमुपचीयमानत्वाद्देहपदेनोक्तिः, एवञ्च लिङ्गशरीराध्यक्षत्वेन (अध्यस्तत्वेन)
तदभेदं मन्यमान आत्मैव (देह) पदेनोच्यते, तथा च विषयाक्रान्तात्मनां भगवदावेशः
कदापि न भवतीत्यर्थः । इत्थं च यदर्थं सर्वोप्युद्यमस्तस्यैवासिद्धेर्महदेवानिष्टमित्यर्थः । उप-
संहरन्ति अतोत्रेति । यत उक्तदूषणानि अतो भक्तौ श्रवणादिसिद्ध्यर्थं अत्र साधने
अनन्यभावलक्षणसाधनसिद्ध्यर्थं च परित्यागो नैव सुखावह इत्यर्थः ॥ ३-६ ॥

एवं प्रयोजनान्तरेण प्रयोजनान्तरकृतपरित्यागे च दूषणमुक्त्वा प्रकृतप्रयोजनमाहुः ।

विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ।

स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेषः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

विकलत्वं तथास्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि ।

ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

सत्यलोके स्थितिर्ज्ञानात् संन्यासेन विशेषितात् ।

भावना साधनं यत्र कलं चापि तथा भवेत् ॥ १० ॥

तादृशाः सत्यलोकादौ निष्ठन्त्येव न संशयः ।

बहिश्चेत्प्रकटः स्वात्मा बहिवत्प्रविशेद्यदि ॥ ११ ॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ।

गुणास्तु सङ्गराहित्याज्जीवनार्थं भवन्ति हि ॥ १२ ॥

भगवान् फलरूपत्वाद्वात्र बाधक इष्यते ।

स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥ १३ ॥

दुर्लभेयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥ १३½ ॥

निरोधलक्षणे 'हरिमूर्तिः सदा ध्येया सङ्कल्पादपि तत्र ही'त्याद्युक्तप्रकारेणान्तरस-
णान्तःपातिसंयोगविशेषानुभवेनोत्पन्नस्योत्कण्ठाविशेषस्य विषयीभूतानां भगवत्स्वरूपनिष्ठत-
त्पदार्थानामनवाप्तेर्भवति हि विरहस्तदनुभवाय परित्यागः प्रशस्त इत्यर्थः । प्रयोज-
नमुक्त्वा प्रकारमाहुः । अत्रास्मिन् परित्यागे वेदादिषु प्रसिद्धः स वेशो बन्धुजनकृतबन्ध-
नाशनिमित्तत्वेनैव स्वीकार्यः, न तु सस्कारत्वेनेत्यर्थः । काषायदण्डादिधारणं तत्प्रयोजन-
चोक्त्वा गुरुमाहुः । भगवदर्थमेव सर्वविषयत्यजनात् कौण्डिन्यो गुरुः, गोपिकास्तु
सर्वप्रकारेषु गुरव इत्याशयः । गुरुमुक्त्वा साधनमाहुः साधनं चेति, । तत् पुष्टिमार्गीय-
रसिकेषु प्रसिद्धमित्यर्थः । किं तदत आहुः भाव इति । ननु भावे किं साधनमित्याकां-
क्षायामाहुः भावनयेति । भावे भावनैव साधनम्, अन्यत् साधनान्तरं तद्रसिकसम्मत-
नेत्यर्थः । तथा च ज्ञानमार्गीयपरित्यागे श्रवणमननादिभिरुत्पन्नं ज्ञानं मोक्षे साधनं, तथा
भावनया सिद्धो भावः स्वरूपानन्दे साधनमिति भावः । साधनमुक्त्येदानीमस्य ज्ञानिस-
दृशी दशान्यादृशी वेत्यत आहुः । निकलत्वमात्माद्यनुसन्धानराहित्यम् । अस्वास्थ्यमभिल-
षितार्थानवाप्तेर्यापद्विषयनिर्वेदादनिवृत्तिरिति यावत् । तथा च सङ्कल्पप्रतिभाते भगवति
जातासु चक्षूरागचित्तासङ्गसङ्कल्पनिद्राच्छेदतनुताविषयनिवृत्तिरपानाशोन्मादमूर्च्छान्तासु नव-
स्वपस्यासु विषयनिवृत्तिर्यन्तानामस्वास्थ्यपदेन उपानाशोन्मादमूर्च्छानां विकलत्वमि-
त्यनेनोक्तिरिति ध्येयम् । एव च अस्वास्थ्यं निकलत्वं च भावनासिद्धभाववत्, प्रकृति-
स्वभावः स्वाभाविकमिति यावत् । हि निश्चयेन प्राकृतं न, प्राकृताः सत्त्वरजस्तमोगुणास्त-
त्सम्यन्धि न भवतीत्यर्थः । ननु गुणजन्यज्ञानेनापि जडोन्मत्तसदृग्व्यवस्थाजननात् भवति
विकलत्वं, तथा तमोगुणजन्यप्रमादमोहाज्ञानैरपि तज्जायते । एव रजोगुणजन्यलौकिकनि-
पयलोभे सति लौकिकनिपयानवाप्तेरपि स्यादस्वास्थ्यम् । तथा चेतेषु निकलत्वास्वास्थ्ये प्राकृते
एतेत्याश्रयाहुः ज्ञानमिति । एव चर्तमानस्य निकलत्वास्वास्थ्यराहितैतादृशभाववतो निर्गु-
णमपि ज्ञानं बाधकं, गुणा अपि बाधकाः, तथा च यद्यप्रतिबध्य निर्गुणं ज्ञानं स्यात्तदेकात्म्य-
सङ्ख्यादयः, यदि च सत्त्वरजस्तमामि स्युन्मदा मगुणज्ञानलौकिकनिपयलोभप्रमादमोहाज्ञा-
नैश्च प्रविष्यन्त्यजननात् अयं भाव एव नोत्पद्येत्यन्यथानुपपत्त्या ज्ञानस्य गुणानां चाभाव-
निवृत्त्यादिकलन्त्राम्वास्थ्ययोः प्राकृतत्वं दुर्बलमित्याशयः । न च गतिस्मितप्रेक्षणन्यादिनिरूपि-
तसाम्यमूर्तिरपि प्रतिबन्धिकाभ्यति वाच्यम् । तस्यास्तूत्तरमामयिकभावान्तरेण प्रतिबन्ध-

त्वात् । यद्यपि पुष्टिमार्गीयैकात्म्यस्फूर्तिलक्षणं रसान्तःपाति निर्गुणं ज्ञानमप्रतिवध्यमप्रसिद्धमेव,
तथापि 'मन्त्रिष्ठं निर्गुणं स्मृत'मिति भगवद्वाक्याद्भगवद्विषयकं भगवच्चरणारविन्दरूपाक्षरविष-
यकं च ज्ञानं सत्त्वगुणजन्यमपि ज्ञानं निर्गुणमेव, तच्चाप्रतिवध्यं सत् प्रतिबन्धकमिति बो-
ध्यम् । एवं च निर्गुणं ज्ञानं प्रतिबन्धकं यत्र, तत्र गुणानां प्रतिबन्धकत्वे किं वक्तव्यमिति कैमु-
तिकन्यायप्रदर्शनपूर्वकं गुणानां प्रतिबन्धकत्वाय ज्ञानमित्युक्तमिति विभावनीयम् । ननु रज-
स्रमसोरास्तां लौकिकविषयलोभादिजननेन प्रतिबन्धकता, सत्त्वस्य तु ज्ञानमात्रजननेन कथं
प्रतिबन्धकतेत्याशङ्क्य तुरीयाश्रमविहितश्रवणादिना सत्त्वगुणोद्रेकात् जातस्य सगुणज्ञानस्य
मोक्षरूपफलान्तरविषयकेच्छाजननपूर्वकं सत्यलोकलक्षणफलजननात् प्रतिबन्धकत्वमाहुः ।
विशेषितात् सहकृतादित्यर्थः । नन्वत्र ब्रह्मणा सह मोक्षोपि, ततोर्वाक् ब्रह्मलोकीयसुखानुभव
इति फलद्वयजननेन पुष्टिमार्गादुत्कृष्ट इत्यत आहुः । यत्र भावे यथा भावना कारणं तत्र तथा
फलमपि स्यात्, तथा च भावनया यथा भावो जन्यते, तथा भावेन स्वफलमपि
जन्यत इत्यर्थः । एवं च भावनयास्मिन्नेव जन्मनि भावो जन्यते यथा, तथा भावेन
भजनानन्दलक्षणं स्वफलमपि झटित्येतदेहावसानाव्यवहितोत्तरक्षण एव जन्यत इति भावः ।
एवं भावस्योत्कर्षमुक्त्वा ज्ञानस्यापकर्षमाहुः तादृशा इति । अप्राप्तमोक्षा एवेत्यर्थः ।
इत्थं चानेकजन्मक्रियमाणयोगाभ्यासादिभिर्ज्ञानं विलम्बेन जन्यते यथा, तथा ज्ञानमपि
ब्रह्मस्थितिपर्यन्तं ब्रह्मलोके स्थापयित्वा ब्रह्मणा सह मोक्षजननाद्विलम्बेनैव स्वफलमपि जनय-
तीत्येवमादिरूपान्धावात् भावसाधनात् भावफलाच्च स्फुटतर एव ज्ञाने ज्ञानसाधने ज्ञानफले
चापकर्ष इति भावः । नन्वास्तां तावत् भावस्त्वरया फलजनकः, परन्तु यदुक्तं स्वसाधनी-
मूतभावनातः सत्त्वरमुत्पन्नत्वात् स्वफलमपि सत्त्वरमेव जनयति भावस्तत्र साधु । नहि वर्ष-
शतेन पुष्टो दृढदण्डो घटजननेऽचिरयति, नवा सत्त्वरमुत्पन्नं कपालं सति प्रतिबन्धे सजीमवति
घटमुत्पादयितुम्, तथाच को हेतुर्भावस्य सत्त्वरफलोत्पादन इत्याशङ्क्य आहुः । यथा दारुण्य-
भिभूतो वह्निर्मथनेनोद्भूतः सन्नन्तःप्रविष्टः सर्वं भस्मसात्करोति तथाविर्भूतो भगवान् सर्वमप्य-
विद्यारूपं बन्धं नाशयतीत्यर्थः । तथा च व्यापकत्वात् सर्वत्रैव भगवानस्ति, यदा तु भक्त्या
अन्तःकरणे प्रकटीभूयान्तःकरणे प्रकटो भवति, न कदाचित्तिरोधत्ते इति यावत्, तदा
झटित्यविद्यानाशात् स्वरूपानन्दानुभव इति भावः । न चेति ज्ञानमार्गीयप्रकारेण
नैवमित्यर्थः । ज्ञाने तु स्वापप्रबोधवदुदयानुदयाम्यां चिरेण ब्रह्मणा सह मुक्तिरिति भावः ।
नन्वविद्यावद्धस्य जीवनं सम्भवति, नत्वबद्धस्य । तथाच बन्धे नष्टे किं प्रयोजनं जीवनस्य,
किं वा जीवनसाधनमिति आशङ्क्याहुः । तुशब्दात् कारणान्तरव्यावृत्तिः । भगवद्गुणा एव
जीवनं सम्पादयन्ति । हि निश्चितोपमर्थ इत्यर्थः । ननु गुणाः किमर्थं जीवयन्तीत्यत आहुः
सद्देति । सद्गराहित्यादिरहात् प्रयोजनीमृतादित्यर्थः । तथा च भजनानन्दानुभवयोग्यता-
सम्पादकविरहानुभवसिद्धिनिमित्तं गुणा एव जीवनार्थं भवन्तीत्याशयः । ननु सर्वसमर्थो
भगवान् यथा गुणैर्जीवयति, तथा संयोगेनैव कुतो न जीवयति, यतः क्रियित् स्वास्थ्यमपि

स्यादित्याशङ्क्याहुः भगवानिति । यदि संयोगं सम्पादयेत्तदा भजनानन्दानुभवयोग्यताजनक-
विरहताशजननेनास्वाध्यापगमात्, स्वयमेव प्रतिबन्धकः स्यात्, तथा च फलरूपस्य स्वस्य स्व-
प्राप्तौ प्रतिबन्धकत्वं नोचितमित्यर्थः । नन्वतिक्लेशात् कदाचिद्वैर्येणास्य मनसि फलप्राप्तिसन्दे-
होदयजन्यमस्वास्थ्यं स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं सन्देहनिवारकं वचनं वक्तव्यम्, यथा ब्रह्मानन्ददानार्थं
यतमानं नारदं प्रति 'गन्ता भजनतामसी'त्युक्तवांस्तथेत्याशङ्क्याहुः स्वास्थ्येति । कर्तुमेव
योग्यं न भवति यतोऽयं दयालुरनुग्रहकर्ता यतश्च स्वयं न विरुध्यते । विरोधी नातो हेतोः,
तथा च स्वेच्छयानुगृह्य दुर्लभपरित्यागपर्यन्तं सर्वं सम्पादितवान्, अतो दयालुर्यतश्च
स्वप्रापकभावोत्पत्तौ प्रतिबन्धकं न कृतवानतोऽविरोधी, इत्थं चाविरुद्धानुग्राहको भगवां-
स्तथैव मनः प्रेरयति यथा न सन्देहोदयः, न च तज्जन्यमस्वास्थ्यमिति तादृशवाक्यं प्रयो-
जनाभावान्न कर्तुमुचितमिति भावः । इदानीं प्रकृतपरित्यागाधिकारं वदन्त उपसंहरन्ति
दुर्लभोद्यमिति । ज्ञानमार्गीयवैराग्यमिवात्र व्यसनरूपं प्रेमसाधकम् । तथा च प्रेमवानधि-
कारीत्यर्थः । नेति । प्रेमाभावेऽयं परित्यागः सिध्यत्येव नेत्यर्थः । दुर्लभो भगवदनुग्रहै-
कसाध्यत्वाद्दुःप्राप इत्यर्थः ॥ ७-१३३ ॥

इत्थं प्रकृतमुपसंहृत्य ज्ञानमार्गीयसंन्यासे किञ्चिदाहुः ।

ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः ॥ १४ ॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गं च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ।

ज्ञानं च साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ॥ १५ ॥

अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ।

पापपिडित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥ १६ ॥

सुतरां कलिदोषाणां प्रवलत्वादिति स्थितम् ॥ १६३ ॥

विचारित इत्यविचारेऽपि सिद्धवन्निर्देशाद्वस्तुतोऽत्र न किञ्चिद्विचार्यमस्तीत्यर्थः ।
तथाहि, विद्वत्संन्यासस्य प्रकृतपरित्यागविचार एव प्रसङ्गाद्व्यवस्थोक्तैव सत्यलोक इत्यादिना ।
परमवशिष्यते विविदिषासंन्यासः, तस्य तूच्यत एवेति न किञ्चिदपि विचार्यमस्तीत्याशयः ।
अवशिष्टव्यवस्थामाहुः ज्ञानार्थमिति । उत्तरस्य स्वजन्यज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमुत्पत्त्यमानस्य
मोक्षस्य अङ्गपरम्परया प्रयोजकः, न तु साक्षाज्जनकः, तथा चैतादृशपरित्यागो ज्ञानोत्पत्त्यर्थं
चेत्क्रियेतेत्याशयः । दोषमाहुः सिद्धिरिति । परन्तु तत्फलमनेकैर्जन्मभिर्भवतीत्यर्थः । ननु
सत्त्वरमेव कुतो न भवतीत्यत आहुः ज्ञानं चेति । यज्ञा आदिर्यस्येदं श्रवणाद्ववति, यतः
साधनापेक्षं मनं कारणमापेक्षं स्वीकृतं सर्वरित्यर्थः । तथा च यतेर्मानसमप्राप्तानामवश्यकत्वात्
कृतिपूर्वकमेव श्रवणमुचितम् । इत्थं च मानसमप्यश्रवणयोस्तत्तदिन्द्रियनिग्रहाधीनत्वात् नि-
ग्रहस्य सुतरामशक्यत्वाद्यनेकैरपि जन्मभिः सिद्धिर्दूरतरा ज्ञानस्येति भावः । उक्तं च निषण्णे
'नपगा वदयुक्ता च प्रमादात् परमान्मनः । निषां प्राप्नोत्युक्तेनः क्वचित् मत्स्ययुगे पुमा' निति
प्येयम् । इममेवार्थमाहुः अत इति । मत्स्ययुगे कदाचिदपि सिद्धिः, कलौ तु पश्चात्तापानिरिक्तं

किमपि फलं न भवतीत्याशयः । नेति । अस्मिन्नर्थे न काचिद्विप्रतिपत्तिरित्यर्थः । एवमत्रेष्ट-
सिद्धभावमात्रं न, किन्त्वनिष्टसिद्धिरपि भवतीत्याहुः पापण्डित्वमिति । यथोक्ताश्रम-
धर्माणामनाचरणाद्विदमार्गाच्युतेः पापण्डित्वं, चकारान्नरकोपि स्यादित्यर्थः । उपसंहरन्ति
तस्मादिति । ज्ञाने ज्ञानमार्गे संन्यासो न कर्तव्य इत्यर्थः । इत्थमकर्तव्यत्वसाम्यादुपस्थित-
ज्ञानमार्गीयसंन्यासस्य स्थूणानिखननन्यायेन पुनरकर्तव्यतामाहुः सुतरामिति । कलिदोष-
प्राप्त्यात् सुतरां न कर्तव्य इति स्थितं, प्रथममेवोक्तममून्मयेत्याशयः । तथा चोभावपि न
कर्तव्यौ, समानदोषत्वादिति भावः ॥ १४-१६ ॥

एवं मार्गान्तरीययोः सदोषत्वमुक्त्वा प्रकृतस्य सयुक्तिकं निर्दोषत्वमाहुः ।

भक्तिमार्गेऽपि चेद्दोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ॥ १७ ॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्वाधः केनास्य सम्भवेत् ॥ १८ ॥

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे ।

अन्यथा मातरो बालान् स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥ १९ ॥

ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ।

अन्यथा अश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः ॥ २१ ॥

भक्तिमार्गे परित्यागकृतौ यदि दोषसम्भावना तदा किं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च
परित्यागः कर्तव्यो न कर्तव्यो वेत्याशङ्कायां समाधानमुच्यत इत्यर्थः । समाधानं वदन्तः
प्रथमं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकविघ्नरूपं दोषमाशङ्क्य तदभावमाहुः । अत्रास्मिन् परित्यागे आरम्भे
प्रवृत्तौ नाशो विघ्नो न भवेदित्यर्थः । ननु मास्तु प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकस्तदभावस्यानुभविकत्वात्
परन्तु फले प्रतिबन्धकान्तरानुमाने को दोष इत्यत आहुः दृष्टान्तेति । अनुमानस्य दृष्टान्त-
सापेक्षत्वात्तदभावादनुमातुं न शक्यत इत्यर्थः । अपिशब्दात् सद्देतोरप्यभावान्नानुमानमित्या-
शयः । ननु लौकिकविषयानुरागात् स्वर्गाद्यक्षरानन्दतामुष्मिकफलामिलापाच्चास्वास्थ्यनाशेन
फलप्रतिबन्धलक्षणो दोषः प्रकृतपरित्यागेपीत्याशङ्काहुः स्वास्थ्यहेति । स्वास्थ्यहेतोरस्वास्थ्यना-
शक्येत्यर्थः । तथा च भजनानन्दातिरिक्त्यावदमिलापविषयाणां प्रथममेव तुच्छीकृत्य परित्यक्त-
त्वात्तदमिलापभावेन फलप्रतिबन्धः केन स्यात्, न केनापीत्यर्थः । ननु कालादयश्चेत्यतिबन्धकाः
स्युस्त आहुः हरिरिति । अपरे कालादय इत्यर्थः । पूर्वपक्षिणं मनसिकृत्याहुः अन्यथेति ।
प्रथमे चासन्नकाल इति सूत्रेणासन्नकालिन्यां क्रियायां पृच्छमानायां पुपुषुरिति लिट् । अन्यथा
वाधां करोति भगवानिति, यदि त्वं निश्चितोमि तदाहं पृच्छामि, क्वचिदद्य प्रातः सङ्गवे वा
मातरो बालान् स्तन्यैर्न पुपुषुः किमित्यर्थः । तथा चैतावत्कालं तु मातरोर्भक्षोपपणपरा
एव सर्वसंमतास्त्वया त्वद्य किमपुष्पन्त्यो दृष्टा इतीदृशः प्रश्नः पुपुषुरित्यस्य वाच्यः । इत्थं च

यद्यसम्भावितमर्भकपोषाभावमद्राक्षीस्तदा भगवत्कृतवाधामपि मनस्यानयेः । एवं चोभयमपि शशविषाणायमानमिति भावः । ननु देवात् मिलिता ज्ञानिनः स्वानुभवज्ञापनपूर्वकं स्वमार्गोपदेशं कुर्युस्तदा का गतिरत आहुः । यद्वा, ननु भगवान् स्वयं प्रतिबन्धं न जनयति, परन्तु सर्वमोहिका माया चेन्मोहमुत्पाद्य मार्गान्तररुचिलक्षणं प्रतिबन्धं जनयेदित्याशंक्याहुः । ज्ञानिनामपीति च वाक्यं चेति कर्मधारयः । तथा च 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा, बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छती'ति वाक्येनेत्यर्थः । एवं चास्मिन् वामये ज्ञानिनामित्युक्तम्, ननु भक्तानामपीत्यतो ज्ञानिमोहजनन एवास्या शक्तिर्न तु भक्तमोहजनन इत्याशयः । मोहेति । अतीतवर्तमानमोहयोरभावस्त्वेतन्मार्गान्यथानुपपत्त्यैव निश्चितः, परमवशिष्यते सन्दिग्धसम्भवो भविष्यमाणः स तु पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न मोहयिष्यतीत्यनेन परिहियत इति ध्येयम् । ननु भगवदिच्छाया दुरुहतरत्वाद्भगवतः स्वतन्त्रमत्वात् कदाचित्स्वयमपि मोहयेदत आहुः आत्मप्रद इति । लुब्धो द्वेषा वाऽभविष्यदमोहयिष्यद्भगवांस्तु जीवकृतिसाध्यसाधननिरपेक्षः सन् स्वात्मानमपि प्रकर्षेण दददुदारः, तथा द्वेषापि न भवति, उदासीनोपि न भवति, अपि तु प्रियः, तथा च प्रयोजनयोः लोभद्वेषयोरभावान्नैव मोहयिष्यतीत्यर्थः । अत्रापि अतीतवर्तमानमोहयोरभावस्तु वरणान्यथानुपपत्त्यैव निश्चितः, अवशिष्टस्तूच्यत एवेति ध्येयम् । एवं प्रकृतपरित्यागे दोषाभावमुपपाद्य प्रवृत्तिं विदधति । यस्मात्सर्वथा निर्दोषस्तस्मादुक्तप्रकारेण 'स्वीयबन्धनिवृत्त्यर्थं वेश' इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । स्वार्थद्विरहानुभवलक्षणस्वप्रयोजनात् रहितो भवतीत्यर्थः । किमत्र प्रमाणमत आहुः इति मे इति । निश्चिता साक्षात्कृतविषया मतिरेव प्रमाणमित्याशयः ॥ १७-२१ ॥

नन्वयं परित्यागः किं तुरीयाश्रमः, किं वा भक्तिमार्गीयः साधनविशेष इति सन्दिहानं प्रत्याहुः ।

इति कृष्णप्रसादेन बल्लभेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

इति समाप्तोऽयं ग्रन्थ इत्यर्थः । भगवत्प्रसन्नतया हेतुमूतया साक्षात्कृतमित्यर्थः । भक्तौ भक्तिमार्गे संन्यासवरणं परित्यागलक्षणो भगवदङ्गीकारः । तथा च नायं तुरीयाश्रमः, न वा भक्तिमार्गीयः स्वकृतिसाध्यः साधनविशेषः, किन्तु भगवत्कृतो जीवस्याङ्गीकाररूपोऽयं परित्याग इत्याशयः । अन्यथाङ्गीकाराभावे पतितोऽस्मान्मार्गात् च्युतो भवेत् । तथा चैतन्मार्गाच्युतिः पतित्यमेवेति पतितपदप्रयोग इति बोध्यम् । इत्थं च भगवानेव स्वभिन्नयाव-
हौक्तिकालौकिकविषयेभ्योन्तःकरणं निरुध्य यदि स्वस्मिन् व्यसनं सम्पादयेत्तदायं परित्यागो भजनानन्दानुभवयोग्यतासम्पादकविरहानुभवार्थं कर्तव्यः, नो चेत्तनुवित्तजैव सेवा कर्तव्येति श्रीमदाचार्यचरणानामाश्रयोऽनिशमनुसन्धेयः । तथा चोक्तं विद्वन्मण्डने श्रीमत्प्रभुचरणैः 'नन्मात्रीशानां मयादेव हितकारिणी'ति ॥

याच्चाश्रीगोपेजकृता संन्यासनिर्णयविष्टुनिः सम्पूर्णा ॥

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ

શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ

સંન્યાસનિર્ણયઃ ।

શ્રીપુરુષોત્તમજીવિત વિવરણસહિત.

[હસ્તિનાત]

સ્વાચાર્યવર્ચસ્યરણપ્રતાપે પ્રકટ ભક્તિસુભાગમાં
પ્રારંભકાલિક જન કરે સહુ ત્યાગ આ સંસારમાં ।
તેનો પ્રકાર જણાવતો સંન્યાસનિર્ણય વિસ્તરું
હું દાસ આ શ્રીબાલકૃષ્ણપદારવિંદ હૃદય ધરું ॥ ૧ ॥

ભગવાને શ્રીમદ્ભગવાચાર્યને દેહનો પરિત્યાગ કરવાની અને દેશનો પરિત્યાગ કરવાની એમ બે આજ્ઞા કરી, તે પોતે આગળ સુરતા વિચારથી પાળી નહિ. ત્યારે ભગવાન સેવ્ય અને પોતે સેવક હોવાથી ભગવદ્દાસા ઉલ્લસન કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થયો. એટલામાં લોકનો ત્યાગ કરવાની ભગવાનની ત્રીજી આજ્ઞા થઈ, ત્યારે પોતે વિચાર કરવા લાગ્યા કે ભગવાન મારાપર પ્રસન્ન છે કે નહિ? એ પ્રસન્ન ન હોત તો ઉપેક્ષાજ કરત, આજ્ઞા કરત નહિ. માટે પ્રસન્ન છે એતો નક્કી પડ્યું આ પ્રમાણે બે આજ્ઞા નહિ પાળવા છતાં પ્રસન્ન છે તેનું કારણ શું? આમ વિચાર કરતાં પ્રભુની આજ્ઞામાં દેહ અને દેશ શબ્દો યૌગિક અર્થમાં વપરાયલા હતા એમ સમજ પડી. કેમકે દિવ્ય એટલે અતિદાન કરવું, તે પરથી દેશ શબ્દ થાય છે, અને દેશત્યાગ એટલે અતિદાનનો ત્યાગ એવો યૌગિક અર્થ થાય છે. શ્રીમદ્ભગવતની સૂક્ષ્મટીકા નિવૃત્ત યવાથી પોતે એ ટીકારૂપ અતિદાનનો ત્યાગ કર્યો હતો, એટલે દેશત્યાગ કર્યો હતો. તેમજ દિવ્ય એટલે વૃદ્ધિ પામવું, તે પરથી દેહશબ્દ થાય છે; માધવમટ કારમીરી લેખક હતા, તેમના લેખોથી સર્વ મેધાદિની વૃદ્ધિ થતી હતી. તેમની નિવૃત્તિ યવાથી વૃદ્ધિનો ત્યાગ એટલે દેહત્યાગ થયો હતો. એ અને દેશ અને દેહ ત્યાગ ભગવાને જ કરાવ્યા હતા. આ પ્રમાણે આ બંને આજ્ઞા ભગવાને આ પ્રકારે સિદ્ધ કરાવેલી હતી, તેથીજ ભગવાન પોતે અપ્રસન્ન નથી એમ નિશ્ચય થયો. આ બંને આજ્ઞા એમ દુર્લેખ (સમજ ન પડે તેવી) હતી, તેમ આ ત્રીજી આજ્ઞા પણ દુર્લેખ છે એમ સમજ્યા. અને એ કે પ્રથમની બે આજ્ઞા પગાઈ હતી, પણ પોતે તે પાળવા પ્રયત્ન કર્યો ન હતો, માટે તે પ્રયત્ન ન કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થયો; તે કેમ નિવૃત્ત થાય એમ વિચાર કરતાં હવે થતી આજ્ઞા (લોક ત્યાગ) ના વિષયના વિચાર કરવાથી જ ભગવાન પશ્ચાત્તાપ નિવૃત્ત કરશે એમ નિશ્ચય કરીને પોતાની અવસ્થાને સૂચન કરતાં પરિત્યાગ એટલે શું તે નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

૧. શબ્દના અર્થ બે પ્રકારે થાય છે, એક દૈનિક અર્થ અને બીજો અતિદાન થતો અર્થ પણ એટલે એ બે પરસ્પર પ્રતિબંધી થાય તે. એ દૈનિક અર્થ. પણ એટલે સમજ બે અર્થ અર્થ.

પશ્ચાત્તાપનિવૃત્ત્યર્થે પરિત્યાગો વિચાર્યતે ।

સ માર્ગદ્વિતયે પ્રોક્તો ભક્તો જ્ઞાને વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—પશ્ચાત્તાપનિવૃત્ત્યર્થે પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગઃ પરિત્યાગ અથવા સંન્યાસ વિચાર્યતે વિચારાય છે. સ તે (સંન્યાસ) વિશેષતઃ વિશેષે કરીને ભક્તો ભક્તિમાર્ગમાં જ્ઞાને જ્ઞાનમાર્ગમાં માર્ગદ્વિતયે એ માર્ગમાં પ્રોક્તઃ કહ્યો છે.

શ્લોકાર્થઃ—પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગ અથવા સંન્યાસનો વિચાર કરવામાં આવે છે. સંન્યાસ વિશેષે કરીને ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ એમ એ માર્ગમાં કહેલો છે.

અહીં કેટલાક પ્રાચીન મહાનુભાવીઓ (શ્રીમોહુલનાથજી) કહે છે કે શ્રીઆચાર્યજીએ ભક્તિમાર્ગીય પરિત્યાગ શિવાયના બીજા સર્વ પદાર્થનો વિચાર કર્યો, અને ત્યાગનો વિચાર કર્યો નહિ, તેથી પોતાને પશ્ચાત્તાપ થયો, તેની નિવૃત્તિને માટે પરિત્યાગનો વિચાર કરવો એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે. બીજા પ્રાચીનો (શ્રીમદ્દરબુનાથજી) કહે છે કે કર્મમાર્ગીઓને પૃથ્વાવસ્થામાં પણ વૈરાગ્ય થતો નથી, અને તેમના સંગથી કદાચિત્ ભગવદીઓ પણ તેવા થઈ જાય, તે અટકાવવા માટે સેહેલાઈથી થઈ શકે એવા સંન્યાસનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા શ્રીમદ્દાચાર્યજી કરે છે, અને કહે છે કે ભગવદીઓ શરીર શિથિલ થતા પોતાની પ્રથમની દશાનું સ્મરણ કરે છે, અને ‘મેં પ્રથમથી જ ભગવાનને માટે પ્રયત્ન કેમ ન કર્યો?’ એવો તેમને કલેશ થાય છે, તે પશ્ચાત્તાપનું વર્ણન અહીં કર્યું છે.

વળી બીજા મહાનુભાવીઓ (શ્રી ગોકુલોત્સવજી) કહે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં અને જ્ઞાનમાર્ગમાં સાધનદશામાં અને સિદ્ધ દશામાં પરિત્યાગ કરવો એમ કહ્યું છે; તેમાં સાધનદશામાં પૂર્ણ વૈરાગ્યનો અભાવ હોવાથી સારી રીતે પરિત્યાગ થઈ શકે નહિ, અને પાખંડનો પ્રસંગ આવે, તેથી સાધનદશાના સંન્યાસથી તો પશ્ચાત્તાપ જ થાય. આ તારતમ્ય (તફાવત) નું જ્ઞાન ન હોવાથી ભગવદીઓ પણ બે પ્રથમથી જ પરિત્યાગ કરે તો પશ્ચાત્તાપ જ થાય, અને તેમને બેઠા આચાર્યજીને પોતાને પણ પશ્ચાત્તાપ થાય, માટે એ બંને પ્રકારના પશ્ચાત્તાપને અટકાવવાને શ્રીમદ્દાચાર્યજી સંન્યાસનિર્ણય ગ્રંથની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. વળી બીજા મહાનુભાવીઓ કહે છે કે નિવૃત્તિમાં શ્રીમદ્દાચાર્યજીએ આજ્ઞા કરી છે કે ત્રિદંડનું ચઢણ કરવું તે સર્વશાસ્ત્રસંમત છે, આવી આજ્ઞા બેઠાને કોઈ પુષ્ટિમાર્ગીય પણ ચતુર્થ આશ્રમવડે ત્રિદંડનું ચઢણ કરીને પશ્ચાત્તાપ પામે, માટે તેનું ન થવા માટે પુષ્ટિમાર્ગીય સંન્યાસના વિચારનો આરંભ શ્રીમદ્દાચાર્યજી કરે છે. વળી બીજા પ્રાચીન મહાનુભાવીઓ (શ્રીમદ્ગોરેશ્વરજી) કહે છે કે શ્રુતિ વિગેરે પ્રમાણથી સિદ્ધ રસાત્મક ભગવાનના વિરહભાવનો અનુભવ સર્વાત્મભાવથી થયેલી શરણાગતિથી જ થાય તેમ છે, તે વિરહભાવનો અનુભવ સર્વપરિત્યાગવિના સંભવે નહિ; અને તે ત્યાગનું સ્વરૂપ વિગેરે નહિ ભણનાર નિજ જન જ્ઞાનમાર્ગ વિગેરેમાં કહેલા સંન્યાસથી મંદેદમાં પડે, અને અવિચારથી પરિત્યાગ કરે તો પશ્ચાત્તાપ થાય, તે અટકાવવા માટે સંન્યાસના વિચારનો આરંભ કર્યો છે. આ સર્વ મહાનુભાવીઓ પરસ્પર સંમત નથી એમ મને લાગે છે, અને મંત્રહરગ્રંથોષ્ઠ ગ્રંથમાં જે પશ્ચાત્તાપ અને પરિત્યાગ બંને શબ્દો આવેલા છે, તે બંને શબ્દોના અહીં વિચાર છે, તેથી તેજ પશ્ચાત્તાપની નિવૃત્તિ કરવાનું અહીં કહ્યું છે એવો અર્થ નું કહી શકું. આમ અર્થ કરવામાં મને કાંઈ દોષ દેખાતો નથી.

ભગવાને પરિત્યાગની આજ્ઞા કરી છે, અને પોતે પરિત્યાગ કરવો એમ નિશ્ચય કર્યો છે,

ત્યારે પરિત્યાગવિધેના વિચારનું પ્રયોજન શું? સમાધાન-પરિત્યાગ એ માર્ગમાં^૧ કહેલો છે. કયા એ માર્ગ? શા માટે એ માર્ગમાં કહ્યો છે? સમાધાન—ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ. ભક્તિમાર્ગમાં આરંભદશામાં અને સિદ્ધદશામાં અને જ્ઞાનમાર્ગમાં વિવિધિયા (ભણવાની ધ્વજારૂપ) દશામાં અને વિદ્ધદશામાં જ્યારે વૈરાગ્ય ઘણું થાય ત્યારે સંન્યાસ લેવાનું કહ્યું છે.

એકાદશ સ્કંધમાં ભગવદ્વાક્ય છે કે 'જ્ઞાનયોગ કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ એ ત્રણ યોગ મનુષ્યનું કલ્યાણ કરવાની ધ્વજાથી એ કહ્યા છે;' માટે એ ત્રણે યોગ મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનાર હોવાથી સરખા ગણાય, તો પછી કર્મમાર્ગમાં પરિત્યાગ કેમ ન કરવો? એ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે:—

કર્મમાર્ગે ન કર્તવ્યઃ સુતરાં કલિકાલતઃ ।

અત આદૌ ભક્તિમાર્ગે કર્તવ્યત્વાદ્વિચારણા ॥ ૨ ॥

સાન્વયપદાર્થ:—સુતરાં વિશેષે કરીને કલિકાલતઃ કલિકાલને લીધે કર્મમાર્ગે કર્મમાર્ગને વિષે કર્તવ્ય કરવા યોગ્ય ન નથી. અતઃ તેથી આદૌ પ્રથમ ભક્તિમાર્ગે ભક્તિમાર્ગમાં કર્તવ્યત્વાદ કરવા યોગ્ય હોવાથી વિચારણા વિચાર.

શ્લોકાર્થ:—હાલમાં કલિકાલને લીધે કર્મમાર્ગને વિષે સંન્યાસ કરવા યોગ્ય નથી. માટે પ્રથમ ભક્તિમાર્ગમાં કરવા યોગ્ય હોવાથી વિચાર કરીએ.

શ્રદ્ધાચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એમ ચાર આશ્રમના પક્ષવટી એ કે કર્મમાર્ગમાં પણ સંન્યાસ કલો છે, તોપણ ભગવાનનું વચન છે કે કામીઓએ કર્મયોગ કરવો, માટે સંસારમાં કામનાવાળા કર્મમાર્ગના અધિકારી છે, અને વૈરાગ્યવાળા સંન્યાસના અધિકારી છે, માટે કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ કરવો નહિ. અગિરાન્કથીએ કહ્યું છે કે 'વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં જે વિદ્વાન હોય તે સંન્યાસ શ્રદ્ધા કરે, અથવા આતુર કે દુઃખી હોય તે સંન્યાસ શ્રદ્ધા કરે;' અહીં આતુર અને દુઃખીને પણ સંન્યાસ શ્રદ્ધા કરવાનું કહ્યું, તો પણ કલિકાલને લીધે સંન્યાસ કરવો નહિ, કેમકે કલિકાલમાં નહિ કરવાયોગ્ય વસ્તુઓમાં સંન્યાસ પણ ગણેલો છે. ત્યારે ભવે કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ ન કરવો, તોપણ જે માર્ગમાં કહ્યો હોય તે માર્ગમાં કલ્યાણમાણે કરવો, તેમાં વિચાર કરવાનું પ્રયોજન શું? એમ આકાશ થાય તો કહે છે કે જુદા જુદા માર્ગમાં જુદી જુદી દશામાં સંન્યાસ કરવાનો કલો છે. માટે ભક્તિમાર્ગમાં આરંભમાં કરવો કે નહિ, તેનો વિચાર કરીએ છીએ. કોઈ પણ મનુષ્યને કોઈ પણ રીતે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેની ભક્તિને વધારનાર શ્રવણ-

૧ માર્ગદ્વિતયે સંખ્યા જ્યારે અવયવના અર્થમાં વપરાય ત્યારે તેને તત્ત્વ પ્રત્યય લાગે, એ નૂતન પ્રમાણે દ્વિતે તત્ત્વ સાતવાથી દ્વિતય સખ્દ યોગે દોઝનાં 'અવયવનો' અર્થ અત્ર કલો છે, તેથી અંગનો એક ભાગ તે અવયવ એવા ગ્રંથીથી અર્થ થાય છે, તે અર્થ અહીં ધરાવે નથી. તર્કશાસ્ત્રમાં કહેવા ૨૪ શુભોમાં સંખ્યા પણ એક શુભ છે, અને શુભના જુદા જુદા વિભાગ વાડી સમાય નહિ, તેથી તત્ત્વ પ્રત્યય 'અવયવ' એટલે અંગનો એક વિભાગ' એ અર્થના લઈ સમાય નહિ. અહીં તત્ત્વ પ્રત્યય ઉપાદાન એટલે સમવાયિ શત્રુમાં વપરાયડો છે, જેમકે દ્વાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે સર્વ અવયવવાનનો અવયવ સત્ય કહેલો છે સખ્દાનુ કારણ (તેની સખ્દા થાય તે) સખ્દેય અહીં માર્ગ એ સખ્દેય છે. માર્ગદ્વિતય એટલે માર્ગનું દ્વિતય સખ્દેય (માર્ગ) ની સાથે અતેજમાં છૂટી વિતરિતિ હોવાથી બિન્ને અર્થ થાય કે માર્ગથી અલિપ્ત દ્વિતય. માર્ગથી અલિપ્ત એવા દ્વિતય સખ્દા અને સખ્દેય તેમાં વિશેષે જાણે પરિત્યાગ કરવાનો કલો છે.

દિનો જે દશમાં નિર્વાહ થાય તે આરંભદશા કહેવાય. એ અવસ્થાદિનો અભ્યાસ થવાથી આસક્તિની સિદ્ધિ જે દશાથી થઈ શકે તે બીજી દશા કહેવાય. આસક્તિ સિદ્ધ થયા પછી જે દશાથી વ્યસન સિદ્ધ થઈ શકે તે ત્રીજી દશા કહેવાય. આ સર્વમાં જે દશામાં કલિકાલ વિગેરેથી થતા દોષનો સંબંધ ન થાય તે માટે તેની દશાના ફલ અને સ્વરૂપના પ્રકારનો વિચાર કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે દોઢ શ્લોકવડે અથ કરવાના પ્રયોજનનું વર્ણન કર્યું.

અહીં બાનાર્થ નીચે પ્રમાણે છે. એકાદશ સ્કંધમાં સપ્તદશ અધ્યાયમાં ઉદ્ભવજીએ શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન કર્યો છે કે:—

યથાનુષ્ઠીયમાનેન ત્વયિ ભક્તિર્નૃણા ભવેત્ ।

સ્વધર્મેનારવિંદાક્ષ તન્મે વ્યાખ્યાતુમર્હસિ ॥

અર્થ—હે કમલનયન પ્રભુ, સ્વધર્મનું આચરણ કેવી રીતે કરવાથી મનુષ્યોને આપને વિષે ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, તે ઉપાય મને કહેવો બોધાઈએ.

આનો ઉદ્ભવજીએ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ચારે આશ્રમના ધર્મ કહેતાં લગવાને અષ્ટાદશ અધ્યાયમાં કહ્યું કે ‘શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે માફ યજન કરવું, પોતાનું સર્વસ્વ યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણને આપી દેવું, અગ્નિનો પોતાના પ્રાણમાં સમાવેશ કરવો, અને પછી નિરપેક્ષ થઈ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો. (૧૩). બ્રાહ્મણ સંન્યાસ લેવા તૈયાર થાય, ત્યારે તેના સ્ત્રીપુત્રાદિકમાં દેવતાઓ પ્રવેશ કરીને વિદ્ય કરે છે, કેમકે તેઓને ઈર્ષ્યા થાય છે કે આ અમારાથી ઉપર જશે. (૧૪). મુનિ બે વસ્ત્ર પહેરે તો કૌપિન માત્ર તેટલા શરીરને ઢાંકવાને પહેરે. દડ અને કમડલુ શિવાય ત્યાગ કરેલા કાંઈ પણ પદાર્થને આપત્તિવિના ગ્રહણ કરે નહિ. (૧૫). દષ્ટિથી પૃથ્વી પવિત્ર કરીને (સભાળથી) પગ મુકવો, વસ્ત્રથી પવિત્ર કરીને જલ પીવું, સ્ત્રીથી પવિત્ર કરીને વાણીનો ઉચ્ચાર કરવો, અને મનથી પવિત્ર કરીને સદાચરણ કરવું. (૧૬). મૌન, અનીહા (શરીરથી કાંઈ પણ એટા કરવી નહિ તે), પ્રાણને નિયમમાં રાખવા, એ વાણી, દેહ અને ચિત્તના દડ છે. આ ત્રણ દડ બેળે સાધ્યા નથી, તે કેવલ વાસના દડ રાખવાથી યતિ થતો નથી. (૧૭). ચારે વર્ણમાં પતિતવિગેરેને છોડીને બાકીના સાત ઘરોમાં શિક્ષા માગવી. તે સાત ઘરો પ્રથમથી ધારેલા હોવાં ન બોધાઈએ. તેટલામાં જે મળે તેમાં સતોષ રાખવો. (૧૮). પછી બહાર જઈને જલાશયમાં આનંદ મળે તે સિદ્ધિ માગવી. (૧૯). આ વિગેરેના પચદશ શ્લોકવડે સંન્યાસાશ્રમરૂપ પરિત્યાગ કહ્યો છે. સારપછી ભક્તિ અને વૈરાગ્ય વિશેષ થાય ત્યારે કહ્યું છે કે:—‘જ્ઞાનમાં નિષ્કાલાજી, વિરજા, અથવા મારો ભક્ત કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષાવિના આશ્રમોના ચિન્હો છોડી દઈને વેદાદિક વિધિની દરકારવિના રૂંચી કરે. (૨૦). કાલો છતાં બાલકવત્ ક્રીડા કરે, હુશ્વ છતાં જડવત્ કરે, નિદાન છતાં ઉન્મત્તવત્ બોલે, વેદને જાણતા છતાં પશુવત્ આચરણ કરે. (૨૧). વેદના વાદમાં પ્રીતિ રાખે નહિ, પાખંડ કરે નહિ, શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મોના દેવોનો શોધવા પ્રયત્ન ન કરે, શુદ્ધ વાદવિવાદમાં કોઈ પણનો આશ્રય કરે નહિ. (૨૨). ધીર થઈ મનુષ્યોથી ઉદ્વેગ પામે નહિ, તેમજ મનુષ્યોને ઉદ્વેગ કરે નહિ, અતિવાદ સહન કરે, કોઈનું અપમાન કરે નહિ. (૨૩).’ આમ આઠાદશ શ્લોકથી વિધિવિનાનો સંન્યાસ કહ્યો છે. અહીં જ્ઞાનમાર્ગી અને ભક્તિમાર્ગીના સમાન ધર્મો એકઠા કરી કહ્યા છે. તેથી જ રીતે પ્રથમ કહેલા વિધિપૂર્વક સંન્યાસમાં પણ સમજાવેલું. તેમજ પૃત્તીય સ્કંધમાં

સંન્યાસના હેતુચક્ર, બહુલક, હંસ અને પરમહંસ એમ ચાર ભેદ કલા છે, તેથી ત્રણે માર્ગમાં સંન્યાસ કર્તવ્ય છે. વ્યાસસૂત્રના તૃતીયાધ્યાયના ચતુર્થ પાદમાં પુરુષાર્થોક્તઃશબ્દાત્ એ અધિ- કરણના પાંચ સૂત્રમાં બ્રહ્મજ્ઞાની વશિષ્ઠાદિકને અગ્નિહોત્ર વિગેરે કર્મ કરવાનો આચાર લખેલો છે. અને 'જનકરાજએ ઘણી દક્ષિણવાળા યજ્ઞથી યજ્ઞન કર્યું, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેથી બ્રહ્મજ્ઞાની જનક કર્મ કરતા હતા એ શ્રુતિસિદ્ધ છે.' 'તે વિદ્યા, કર્મ અને પૂર્વની શુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થાય છે,' એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી વિદ્યા અને કર્મથી ફલનો આરંભ થાય છે એમ સામ્ય છે. 'અક્ષિષ્ઠ બ્રહ્મા છે, તેનું દર્શન અને પૂર્ણમાસ યજ્ઞમાં વરણ કરે છે.' એમ કલ્પ- સામ્ય છે. 'અક્ષિષ્ઠ બ્રહ્મા છે, તેનું દર્શન અને પૂર્ણમાસ યજ્ઞમાં વરણ કરે છે.' એમ કલ્પ- શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનીને પણ બ્રહ્માપણથી ઋત્વિક થવાનું લખ્યું છે. 'જે દુર્ગાદક્ષણ સોમપાન કરવાની ઇચ્છા કરે, તે ધૂસરા પુરુષવાળા અગ્નિનીકુમારસંબંધી પશુનું આલ્લન કરે.' જેની પેઢીમાં ત્રણ પુરુષસુધી સોમપાન કર્યું ન હોય તે વિચ્છિન્ન બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. તેણે ઇદ્રાગ્નિસંબંધી ઉત્સૃષ્ટ પશુનું આલ્લન કરવું, 'જ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી અગ્નિહોત્ર હોમવું,' વિગેરે શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે કે કર્મ નિત્ય કરવા અને કર્મ કરવામાં સ્ત્રી તથા પુરુષ બંનેનો ઉપયોગ છે, તેથી જૈમિનિના મતમાં વાનપ્રસ્થ સુધી ત્રણ આશ્રમનો જ પક્ષ છે, અને જેને કોઈ પણ રીતે કર્મ કરવાની શક્તિ ન હોય, તેને જ સર્વ ત્યાગ કરી સંન્યાસ થઈ જવો પડે છે. અને 'જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તેજ દિવસે સંન્યાસ લેવો' એ વિગેરે શ્રુતિ કર્મ કરવાને અસક્ત અને આંધળા લૂલા વિગેરે અનધિકારી માટે છે, એટલે તે શ્રુતિ વ્યર્થ થઈ જતી નથી, આવી કર્મવિચારક જૈમિનિનો સિદ્ધાંત છે, માટે કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ કરવો નહિ.

હવે 'જુલ્યં વર્ણનમ્' (સર્વ વર્ણાશ્રમને જ્ઞાન તુલ્ય છે, તેથી જ્ઞાનનો અધિકાર સર્વને સમાન છે) વિગેરે સૂત્રોમાં શુક, સવર્ત, આરુણિ અને જકલરતના દર્શાવેલી જ્ઞાન સર્વને સાધારણ છે, તેથી કર્મની આવશ્યકતા સિદ્ધ થતી નથી, અને તેથી જ સંન્યાસ થઈ જવો પડે છે, તેથી કર્મની આવશ્યકતા સિદ્ધ થતી નથી, અને તેથી જ સંન્યાસ થઈ જવો પડે છે, તેથી કર્મની આવશ્યકતા સિદ્ધ થતી નથી, અને તેથી જ સંન્યાસ થઈ જવો પડે છે, તેથી કર્મની આવશ્યકતા સિદ્ધ થતી નથી.

વેદમાં કહ્યું છે કે 'તે વિદ્વાન કાવચેય ઋષિઓ એમ કહેતા હતા કે અમે શામાટે વેદનું અધ્યયન કરીશું? શા માટે યજ્ઞ કરીશું? પૂર્વે વિદ્વાનો હતા તેઓએ અગ્નિહોત્ર કર્યું નથી.' 'ત્યાગ કરવો એજ ખરેખર અમૃતપણું છે એમ કહીને યાજ્ઞવલ્ક્ય ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા.' આવી ઘણી શ્રુતિઓથી સંન્યાસ કરવાનો બોધ થાય છે. અને કર્મ કરવાની શ્રુતિ સર્વેજ લાગુ પડતી નથી એ નિશ્ચયાત્મક છે.

અક્ષિષ્ઠ બ્રહ્માને દર્શન પૂર્ણમાસમાં વરણીમાં વરાળ્યાનું શ્રુતિમાં કહ્યું છે, ત્યાં પણ મક્ક શબ્દનો અર્થ વેદ થાય છે, તેથી વેદ જાણનારને જ યજ્ઞમાં ઋત્વિક કરવો એવો અર્થ થાય છે. તેથી એ શ્રુતિથી જ્ઞાન કર્મનું અંગ છે એમ પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી.

'જેના હૃદયમાં ત્રણ પુરુષ સુધી સોમપાન ન કર્યું હોય તે દુર્ગાદક્ષણ કહેવાય છે, તે સોમપાનની ઇચ્છા કરે તો તેણે ધૂસરા પુરુષવાળા અગ્નિનીકુમારસંબંધી પશુનું આલ્લન કરવું,' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જેમ કર્મનો નિયમ બાંધ્યો છે, તેમ 'કર્મવડે, પ્રજાવડે કે ધનવડે કોઈ મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ શકે નથી, કેટલાક ત્યાગવડે મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા છે,' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં ત્યાગનો નિયમ પણ સાબળવામાં આવે છે. તેથી જે સંસારાસક્ત હોય તેણેજ કર્મ કરવા એવો નિશ્ચય લેવાથી કર્મનિયમની શ્રુતિમાં કોઈ વિશેષપણું નથી. જેથી અવસ્થામાં ચતુર્થાશ્રમ થવાથી

દ્રવ્યના યજ્ઞ કરવાનો નિષેધ છે તો પણ જરા*મર્યાદાશિલ્પની શ્રુતિથી યજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે. માટે શ્વેતા સુધી અગ્નિહોત્ર હોમવું એ શ્રુતિનો પણ બાધ આવતો નથી. તેથી નૈમિનિઉક્ત દ્રવ્યનો પરિહાર થાય છે. આ પ્રમાણે કર્મમાર્ગસંબધી ચતુર્થાશ્રમના પક્ષનો પણ નાશ થતો નથી. તેથી કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ કર્તવ્ય છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે, તે છતાં સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે 'અગ્નિહોત્ર, મધુપર્કમાં બલદનું આલલન, સંન્યાસ, માંસના પિંડવાળું શ્રાદ્ધ, દીધરથી પુત્રોત્પત્તિ એ પાંચ કલિયુગમાં કરવાં નહિ,' તેથી કલિયુગમાં સંન્યાસ વળ્ય હોવાથી કરવો નહિ. બે કે બીજી સ્મૃતિમાં તેની સામુ કહ્યું છે કે 'જ્યાંસુધી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એવા વર્ણ-વિભાગ છે, અને જ્યાં સુધી વેદ પ્રવર્તે છે, ત્યાંસુધી કલિયુગમાં અગ્નિહોત્ર અને સંન્યાસ કરવા,' તેથી કર્મમાર્ગમાં પણ સંન્યાસ કરવાનો સંભવ થાય, તો પણ જાણીશ્રુતિમાં ચારે આશ્રમના પક્ષને પ્રથમ કહીને પછીથી કહ્યું છે કે 'અથવા બીજી રીતે બ્રહ્મચર્યથી, ગૃહસ્થાશ્રમથી અથવા વાનપ્રસ્થ થયો હોય ત્યાંથી સંન્યાસ બહણ કરે. અને જતવગરનો, જતવળો, સ્નાતક કે અસ્નાતક, અથવા ઉત્સાહાશ્રમિક અથવા અનશ્રમિક પણ જે દિવસે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તેજ દિવસે સંન્યાસ બહણ કરે.' આ પ્રમાણે છેવે સમાપ્તિમાં વૈરાગ્યવાળાને જ સંન્યાસ બહણ કરવાનો અધિકાર છે એમ સર્વત્ર સાંભળવામાં આવે છે. તેમજ એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને કહ્યું છે કે 'જ્યારે સકાર્ય કર્મોમાં અને નરકરૂપ લોકોમાં સારી રીતે વૈરાગ્ય થાય, ત્યારે અગ્નિહોત્રનો ત્યાગકરીને સંન્યાસ બહણ કરવો.' આવા વાક્યોથી વૈરાગ્ય થાય ત્યારે જ સંન્યાસનો પક્ષ ભગવાને કહેલો છે. અને કલિયુગમાં કર્મ સર્વધર્મશૂન્ય છે, તેમાં વૈરાગ્ય થવાનો સંભવ નથી, તેથી કલિયુગમાં કર્મમાર્ગની રીતે સંન્યાસ કદાપિ કરવો નહિ.

આ પ્રમાણે ચાર આશ્રમના પક્ષથી પ્રાપ્ત થતા સંન્યાસનો હમણા અધિકાર ન હોવાથી જ્યારે જ્ઞાનનિષ્ઠા કે ભક્તિનિષ્ઠા થાય ત્યારે તે માર્ગની રીતે સંન્યાસ લેવો.

શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી પોતે ભક્તિમાર્ગીય હોવાથી, ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસ કર્તવ્ય હોવાથી, ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસ કેવી રીતે લેવો તેનો વિચાર પ્રથમ કરે છે. બે સંન્યાસબહણ એક જ માર્ગમાં કહ્યું હોય, અથવા ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ ત્રણે માર્ગમાં એકજ પ્રકારનો સંન્યાસ હોય, તો સંન્યાસ બહણ કરવાની ભગવદાજ્ઞારૂપ વાક્યમાં સંદેહ થાય નહિ, તેથી તેનો વિચાર કરવાની જરૂર રહે નહિ; પણ સંન્યાસ તો સર્વત્ર કહેલો છે, અને તે જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં બહણ કરવો એમ સિદ્ધ થયું, ત્યારે ભક્તિમાર્ગમાં કયો સંન્યાસ કેવા પ્રકારથી લેવાની ભગવદાજ્ઞા છે તેનો નિશ્ચય કરવાને વિચાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રયોજન કહીને વિચારનો આરંભ કરે છે:—

* નાશયજ્ઞોપનિષદ્ની સમાપ્તિમાં જરામર્યાદાશિલ્પ કહ્યું છે:—'એવી રીતે યજ્ઞને જાણનારનો આત્મા યજ્ઞમાન છે, મદ્દા પત્રી છે, સરીર હ મ છે, વસુ સ્થવ વેદી છે, રામ દર્ભ છે, શિખા દર્ભમુદિ છે. હૃદય ધૂપ (સ્તવ) છે, વીર્ય ધી છે, કોષ દોમવાનો પથ છે, તપ અગ્નિ છે, દમ પથુને મારનાર તથા દક્ષિણ છે, વામી દોમ્મા છે પ્રાણ ઉદ્દગાતા છે, અન્વયું વધુ છે, મન બ્રહ્મા છે, જ્યાં સુધી સરીરને ધારણ કરાય છે, તે દીક્ષા છે. જે ખાવ છે તે દવિષ્ છે, જે પીય છે તે સોમપાન છે, જે રમણ કરે છે તે ઉપસદ્ છે, જે ફરે છે, બેઠે છે, ઢોં છે, તે પ્રવચ્ચ છે, જે મુખ છે તે આદ્ધનીય છે, જે વ્યાહતિનો ઉચ્ચાર કરે છે, તે આદ્ધિ છે, જે તેનું જ્ઞાન છે તે દોમિ છે, જે સાગે તથા સવારે ખાય છે તે સમિપ્ત છે, જે પ્રાતઃકાવ, મધ્યાન્દકાવ અને સાયકાવ છે, તે તેના સવન છે, જે રાત્રિદિવસ છે તે દર્શપર્ણમાસ છે, જે અર્ધ-માસ વથા માસ વાવ છે તે ચાતુર્માસ યજ્ઞ છે. જે જ કનુ છે તે પથુજય યજ્ઞ છે, જે સંવત્સર વથા પરિવત્સર છે તે અદર્મજ છે, જે અરજ વાવ છે તે યજ્ઞ પછીનું અવશ્ય જ્ઞાન છે.' એવી રીતે જરા પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી મરમુપચંદ્ર અગ્નિહોત્ર અને તેના અજ્ઞતા યજ્ઞોની પાતાના સરીરની બાંદર જ ભાવના કરે તે જરામર્યાદાશિલ્પ કહેવાય છે. તે અગ્નિહોત્ર સંન્યાસીને પણ સિદ્ધ રહે છે.

શ્રવણાદિપ્રસિદ્ધ્યર્થં કર્તવ્યશ્ચેત્ સ નેષ્યતે ।
 સહાયસક્કસાધ્યત્વાત્ સાધનાનાં ચ રક્ષણાત્ ॥ ૩ ॥
 અભિમાનાન્નિયોગાચ્ચ તદ્દર્મેશ્ચ વિરોધતઃ ।
 ગૃહાદેર્વાધકત્વેન સાધનાર્થં તથા યદિ ॥ ૪ ॥
 અગ્રેપિ તાદૃશૈરેવ સક્કો ભવતિ નાન્યથા ।
 સ્વયં ચ વિપયાક્રાન્તઃ પાપણ્ડી સ્યાત્ કાલતઃ ॥ ૫ ॥
 વિપયાક્રાન્તદેહાનાં નાવેશઃ સર્વદા હરેઃ ।
 અતોઽસાધને ભક્તૌ નૈવ ત્યાગઃ સુલાવહઃ ॥ ૬ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—શ્રવણાદિપ્રસિદ્ધ્યર્થં શ્રવણાદિ સારી રીતે થઈ શકે તે માટે કર્તવ્યઃ કરવો, એટલે જો સ તે ન નહિ હૃદયતે ધૃત્યુવા યોગ્ય, સહાયસંગસાધ્યત્વાત્ સહાય સંગથી સિદ્ધ થાય છે તેથી ચ અને સાધનાનાં સાધનનું રક્ષણાત્ રક્ષણ કરવાથી. (૩) અભિમાનાત્ અભિમાન થાય તેથી નિયોગાત્ શ્રવણાદિ નિરંતર કરવું જોઈએ તેથી તદ્દર્મે. તેના ધર્મોથી ચ અને વિરોધતઃ વિરોધ હોવાને લીધે યદિ જો, ગૃહાદેઃ ગૃહવગેરેનું વાધકત્વેન બાધકપણું હોવાથી સાધનાર્થં સાધન માટે તથા તે પ્રમાણે (સંન્યાસ થઈણ કરવો) (૪) અગ્રે આગળ અપિ પણ તાદૃશૈઃ તેવાઓની સાથે એ જ સંગ સંગ ભવતિ થાય છે, ન નહિ, અન્યથા અન્ય પ્રકારે ચ અને, સ્વયં પોતે, વિપયાક્રાન્તઃ વિપયાસક્ત પાપણ્ડી પાપણ્ડી તુ વળી કાલતઃ કાલજન્ય લથી સ્યાત્ થાય (૫). વિપયાક્રાન્તદેહાનાં જેમનો દેહ વિપયાસક્ત છે તેમને, હરેઃ હરિનો, નાવેશઃ આવેશ સર્વદા હમેશ ન નહિ. અતઃ તે માટે, અગ્ર અર્થે, ભક્તૌ ભક્તિમાર્ગમાં સાધને સાધનાવસ્થામાં ત્યાગઃ સંન્યાસ સુલાવહઃ મુખ્ય આપનાર, ન નહિ પૂવજ.

શ્લોકાર્થઃ—શ્રવણાદિની સિદ્ધિ સારી રીતે થાય, તેમાટે સંન્યાસ લેવો, એ યોગ્ય નથી, કેમકે શ્રવણાદિ સહાયથી અને સહાય સંગથી સિદ્ધ થાય છે, અને શ્રવણાદિના સાધનોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, (જે ત્યાગમાં અને નહિ). વળી શ્રવણાદિમાં અભિમાન અથવા અહંતા મમતા રહે છે, અને શ્રવણાદિ નિરંતર કરવું જોઈએ, તેથી સંન્યાસ ધર્મને વિરોધ આવે છે. જો ગૃહાદિ શ્રવણ વગેરેમાં બાધક માની સાધન કરવા માટે સંન્યાસ લેશો એવો પક્ષ વધે, તો પણ આગળ ત્યાગ કર્યા પછી પણ તેવાઓની સાથે જ સંગ થાય છે, અને શ્રવણાદિ દોષથી થોડે પણ વિપયાસક્ત અને પાપણ્ડી થાય છે. જેઓનો દેહ વિપયાસક્ત એવ છે, તેમને હમેશાં ભગવાનનો આવેશ રહેતો નથી, માટે અર્થી ભક્તિમાર્ગમાં સાધનાવસ્થામાં સંન્યાસ મુખ્યકારી નથી. (૩-૬).

શ્રવણ, ઈર્તન, રમરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દારવ, સખ્ય અને આત્મનેવેદન એ નવ પ્રકારની ભક્તિની સારી રીતે સિદ્ધિ થવાસાર સંન્યાસ કરવો, એ પણ અતીકાર કરવાયોગ્ય નથી. અર્થી ભાવ ધર્મ આ છેઃ ભગવાને એકાદશ મંડપમાં મનુષ્યોના કાયાવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છાથી જાન, કર્મ અને ભક્તિરૂપ ત્રણ માર્ગ કલા છે. તેમાં જાનના સત્વિકારી વેશ-સ્વભાવના, કર્મના સત્વિકારી વેશસ્વભાવના પત્તુ નહિ અને કાર્મી પત્તુ નહિ. એમ કહ્યું છે. તે ત્રણે માર્ગમાં સંન્યાસ નિરૂપણ કર્યું છે. તેમજ ભુતિમાં પણ 'કર્મવતે, પ્રજ્વલતે કે પવનતે કાઈ મોક્ષને પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ કેટલાક ત્યાગવતે મોક્ષને પ્રાપ્ત થવા છે.' એમાં મોક્ષરૂપ ફલ

કહ્યું છે. તે ફલ પણ ત્રણમાંથી કોઈ પણ માર્ગની રીતિથી સંન્યાસ કરે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય, કેવલ સંન્યાસથી તે ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી. કેમકે સંન્યાસ તે તે માર્ગના અગરૂપ છે. તેથી તેમાં કહેલું ફલ તે તે માર્ગના અર્થવાદ રીતે કહેલું છે. તેમજ ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'યોગ, સાંખ્ય, દાન, મત, તપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, વેદાધ્યયન અને સંન્યાસવડે પ્રયત્ન કરનાર પુરુષ પણ જેની પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી,' એ વાક્યમાં કેવલ ત્યાગમાત્રથી પોતાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ ભગવાને કહ્યું છે. માટે ત્યાગ કોઈકે રીતે સહાય કરે છે એટલુંજ, અને ત્યાગનો અધિકાર વૈરાગ્યથી થાય છે. તે વૈરાગ્ય જેમ જેમ ઉત્કૃષ્ટ હોય તેમ તેમ ત્યાગ તે તે માર્ગમાં વિશેષ સહાયકારક થાય છે. ત્યારે વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ કેમ થાય? એ વિચાર કરીએ તો કેવલ અદૃષ્ટમાત્રથી વૈરાગ્ય થતો નથી. તેથી તે તે માર્ગને અનુકૂળ શ્રવણાદિક સાધન તેને સિદ્ધ કરનારા સમજવા. માટે તે સાધનની સિદ્ધિને માટે ત્યાગ કરવો હોય તો તે પણ ભગવાનના મત પ્રમાણે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી. ભગવાને એકાદશ સ્કંધમાં 'જ્યારે સર્વત્ર વૈરાગ્ય થાય ત્યારે ત્યાગ કરવો' એમ કહ્યું છે, ત્યાં સાધનદશાને પ્રાપ્ત થયો હોય તેને ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે, તેમાં તેને પર્યટન કરવાનું જ કહ્યું છે, કોઈ પણ રથલે સ્થિર રહીને શ્રવણાદિક કરવાનું કહ્યું નથી. પછી સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત થયલા જ્ઞાની અને ભક્તના ત્યાગનું નિરૂપણ સાડા નવ શ્લોકમાં કર્યું છે, તે નીચે પ્રમાણે છે, 'જ્ઞાનનિષ્ઠ વિરક્ત અથવા કંઈ પણ અપેક્ષાવિનાનો મારો ભક્ત આશ્રમના ચિન્હોસંહિત આશ્રમને છોડી દઇને વેદના વિધિ જેનાપર લાગુ પડતા નથી એવો યથા કર્યો કરે. (૨૮). ડાહ્યો છતાં બાલકની માફક રહે, કુશલ છતાં જડવત્ આચરણ કરે, વિદ્વાન છતાં ઉન્મત્તવત્ બોલે, વેદને જાણતા છતાં પણ માફક આચરણ કરે. (૨૯). વેદવાદમાં પ્રીતિ ન કરે, પાખડી ન થાય, ધર્મની બાજતમાં કારણો શોધવા પ્રયત્ન ન કરે, શુષ્ક વિવાદમાં કોઈ પણનો આશ્રય કરે નહિ. (૩૦). ધીર થઈ મનુષ્યોથી ઉદ્વેગ પામે નહિ, તેમજ કોઇને ઉદ્વેગ કરે નહિ, અતિવાદ સહન કરે, કોઇનું અપમાન ન કરે, દેહને માટે પશુની માફક કોઈ સાથે વૈર ન કરે. (૩૧). કેમકે જેમ જલના જૂદા જૂદા પાત્રોમાં એકજ *ચંદ્ર રહ્યો છે તેમ સર્વ જૂતમાં આત્મામાં પરમાત્મા એકજ કહ્યો છે, તેમ જ પયમહાભૂત પણ સર્વમાં એક જ છે. (૩૨).

વખતસર ખાવાનું ન મળે તો ધૈર્ય ધરી ખેદ કરવો નહિ, વખતસર મળે તો રાજ થવું નહિ, કેમકે મળવું ન મળવું બંને દૈવાધીન છે. (૩૩). ફક્ત આહારને માટે મેષ્ટા કરવી, કેમકે પ્રાણુધારણ માટે આહાર યોગ્ય છે, પ્રાણુધારણથી તત્ત્વવિચાર થાય છે, તત્ત્વ જાણવાથી મનુષ્ય સસારમાંથી મુક્ત થાય છે. (૩૪). દંવેચ્છાથી મળેલું અન્ન, શ્રેષ્ઠ હોય કે હલકું હોય, તો પણ ખાવું, તેમ જ વસ્ત્ર તથા શય્યા પણ જે સમયે જેવું મળે તેવું મૌન મત રાખી સ્વીકાર કરવું (૩૫). જેમ હું ઈશ્વર લીલાવડે સર્વ ક્રિયા કરું છું, તેમજ જ્ઞાનીએ પણ કોઈની પ્રેરણાવિના સૌચ, આચમન, આન તેમજ બીજા નીયમોને કરવા. (૩૬). એ પ્રમાણે સાડા નવ શ્લોકમાં સિદ્ધ દશાવાળા જ્ઞાની અને ભક્તનું નિરૂપણ કરીને પછી બે શ્લોકથી વિનિર્દિષ્ટ સંન્યાસ કહ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે:—'દુઃખરૂપ કામને વિષે વૈરાગ્યવાળો આત્મજ્ઞાની અને મારા (ભગવાનના) ધર્મને ન જાણનાર, મનનશીલ ગુરૂપાએ ભય, અને ન્યામીશી ભક્તનું સ્વરૂપ ભણ્યામાં આવે ત્યાંમુખી આદરથી ગુરૂરૂપ મને (ભગવાનને) શ્રદ્ધાથી નિંદા કર્યા વિના એવે."

* એકેને પણ કરી શકાતા આ દર્શન છે, પ્રતિબિંબના અભિપ્રાયથી નથી. સર્વમાં પયમહાભૂત છે, ત્યાં પ્રતિબિંબપણું પડતું નથી.

ત્યારપછી એ શ્લોકથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ન હોય તો કપાય (મદ) પદ્ય ન હોવાથી બંને લોકની હાનિ થવાનું કહ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે:—‘જેણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ શત્રુ છતાં નથી, જેના ઇન્દ્રિયોરૂપી સારથી પ્રચંડ છે, અને જે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી રહિત છે, તે જો સંન્યાસ થઈ જાય કરે તો ધર્મની હાનિ કરનાર તે માણસ દેવતા-ઓને, આત્માને, તથા પોતામાં રહેલા પરમાત્મારૂપ મને છેતરે છે, અને અંતઃકરણના કપાય (મદ) નહિ પાડેલા હોવાથી આ લોક તેમજ પરલોકથી ભ્રષ્ટ થાય છે.’

એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગના સંન્યાસનું નિરૂપણ કર્યું છે. ભક્તિમાર્ગીયને તો સાધનદશામાં સંન્યાસમાં કંઈ પણ અધિક કહ્યું નથી; પણ શમ અને અહિંસા એ લિપ્તનો ધર્મ છે, એ જો શ્લોકવડે કહીને, સંશોધથી ચતુરાશ્રમના ધર્મને કહીને, દ્વલકચનપૂર્વક ચાર આશ્રમના ધર્મનો ઉપસંહાર નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:—‘એવી રીતે જે પોતાના ધર્મવડે અનન્ય ભાવથી મને ભજે છે, અને સર્વ ભૂતને વિષે મારો ભાવ રાખે છે, તેને મારી દૃઢ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.’ આથી ભક્તિમાર્ગીયને પણ ત્યારપછી તરતજ ત્યાં કહેલો સંન્યાસધર્મ જ યુગ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એમ હોવાથી જો શ્રવણાદિમાટે સંન્યાસ થઈ જાય કરે તો તેના સ્વરૂપ અને ધર્મથી વિરોધ આવે. આ આશયથી પ્રથમ સંન્યાસના સ્વરૂપમાં વિરોધાત્મક દોષનું વર્ણન સહાયસદ્ગુણાધ્યત્વાત્ એ શ્લોકથી કરે છે. સંન્યાસનું સ્વરૂપ તદ્દેકે વ્રાજાપત્યાન્ અહીંથી આરભીને દ્વમેવૈતન્નગવન્ એ લાંબુધી જ્ઞાનશ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલું છે, તેનું જ વર્ણન કરતાં એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે ‘ઉપદેશપ્રમાણે મારું યજ્ઞન કરીને, ઋત્વિજને સર્વસ્વ આપી દઈને, અગ્નિનો સ્વપ્રાણમાં આવેશ કરીને નિરપેક્ષ થઈ સંન્યાસ થઈ જાય કરે.’ આમ છે ત્યારે શ્રવણાદિના વિધાનથી આગૂ-પચયન કરીને તેમજ પ્રભતપ્રેષ્ટિ તથા આક્રમણ કરીને, મન્ત્રવડે અગ્નિનો સ્વપ્રાણમાં આવેશ કરીને નિરપેક્ષપણથી સર્વન પર્યટન કરવું એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રવણાદિ તો પોતાના સરખા સ્વભાવવાળાના સંગથી સિદ્ધ થાય છે. વજ્રાવિના શ્રવણ સિદ્ધ થતું નથી, શ્રોતાવિના કીર્તન સિદ્ધ થતું નથી. તે બંને ઉપર કહેલા સંન્યાસીની સાથે પરિભ્રમણ કરતા નથી. તેથી શ્રવણ કીર્તનની સિદ્ધિ થતી નથી. પ્રત્યક્ષેણ પાક હોય તો ‘ઉત્કૃષ્ટપણથી શ્રવણાદિની વિદ્યમાનતા માટે’ એવો અર્થ કરવાથી ઉપરનો જ અર્થ થાય છે.

આવા સંન્યાસીની સાથે કદાચિત્ શ્રોતા અને વજ્રા પર્યટન કરે, તો નિરપેક્ષપણથી સર્વન એકલા ફરવારૂપ સંન્યાસના સ્વરૂપમાં વિરોધ આવે છે. વળી હાલના સમયમાં તીક્ષ્ણ સુદ્ધિતા અભાવથી સ્વરૂપ અને લીલા વિગેરેનું શ્રવણ કર્યું હોય તે પણ હૃદયમાં સ્થિર થતું નથી, તેથી તે સ્વરૂપ તથા લીલાવિગેરે હૃદયમાં સ્થિર કરવા માટે પુસ્તક વિગેરે પાસે રાખવાં જોઈએ. તેમજ સેવા કરવા માટે સેવાના સાધનો પાસે રાખવાં જોઈએ. આ સર્વ નિરપેક્ષતાથી વિરુદ્ધ છે. આ સર્વ કારણોને લીધે શ્રવણ વિગેરે સહાયના સંગથી સિદ્ધ થતાં હોવાથી, અને તેનાં સાધનોનું રક્ષણ કરવાનું હોવાથી સંન્યાસના સ્વરૂપમાં વિરોધ આવે છે, માટે ભક્તિમાર્ગમાં શ્રવણાદિકની સિદ્ધિમાટે સંન્યાસ કરવો એ પદ્ય અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

અથવા, યસ્યસંયતપદ્ધર્મ એ એ શ્લોકમાં ભગવાને કોપાદિ છતાં વિના સંન્યાસ મદલ કરવામાં બાધક કહ્યું છે, તેથી પ્રથમ કહેલા સંન્યાસના સાધનનું રક્ષણ કરવાનું સૂચ્યું છે. અને તેનું રક્ષણ ઇન્દ્રિયોરૂપીનેતામ્ એ શ્લોકથી જે ધર્મો પ્રથમ કહ્યા છે તે કરવાથી જ સિદ્ધ થાય છે. શ્રવણાદિ કરવું એમ સિદ્ધ થતું નથી, કેમકે એકલા ફરવામાં સદાયનો સંગ થતો નથી. કદાચિત્ સહાયસંગ થાય તો પણ એક સ્થલમાં સ્થિતિ કરી રહેવાનું નથી, અને સંન્યાસમાં કહેલા સાધનો આચરણ કરવું એ સંન્યાસ કરનારને અવશ્યનું છે. આમ હોવાથી

શ્રવણાદિ સિદ્ધ થવામાં સહાયનો સંગ અને એક સ્થલમાં સ્થિતિની જરૂર છે, અને સંન્યાસમાં એક સ્થલમાં સ્થિતિ કરવી નહિ અને એકલું ફરવું એમ કહ્યું છે, માટે બંનેને પરસ્પર વિરોધ હોવાથી શ્રવણાદિની સિદ્ધિને માટે સંન્યાસ કરવો એ પક્ષ અગીકાર કરવા યોગ્ય નથી. એ કે મૂલમાં સ્વરૂપવિરોધતઃ સ્વરૂપવિરોધ એવું પદ નથી, તોપણ આગળ શ્લોકમાં તદ્દર્મશ્ચ વિરોધતઃ તેના ધર્મોથી વિરોધ એમ કહ્યું છે ત્યાં ચ મુક્યો છે, તેથી મેં વ્યાખ્યાનમાં સમુચ્ચય કર્યો છે તેમાં દોષ આવતો નથી.

હવે નિદ્દરીને પણ ચાતુર્માસમાં એક ઠેકાણે રહેવું એમ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે, અને ભગવાને પણ એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે ‘એકાંતમાં કલ્યાણરૂપ પોતાનું આશ્રમસ્થાન રાખીને મારા ભાવનડે ઓખા અતઃકરણથી રહે;’ તો પછી સાધનરક્ષણપૂર્વક એક સ્થલમાં સ્થિતિ કરી શ્રવણાદિ કરવામાં શુ દોષ? આમ આકાંક્ષા થાય તો પરસ્પર ધર્મના વિરોધરૂપ બીજો દોષ અભિમાનાત્ વિગેરે ઓથા શ્લોકથી બતાવે છે. અભિમાન એટલે ગર્વ, અથવા અહંતા મમતારૂપ. એકાદશ સ્કંધના ૧૮ માં અધ્યાયમાં ભિક્ષાનો પ્રકાર કહ્યો છે કે ‘સંન્યાસીએ પતિત વિગેરેને છોડીને ચારે વર્ણમાં પૂર્વે નહિ સંકલ્પ કરેલા સાત ઘરમાં ભિક્ષા માગવી. તેમાં જે મળે તેથી સંતોષ રાખવો. (૧૮). તે મળેલું અન્ન બહાર જલાશયમાં લઈ જઈ પોતે જલનું આયમન કરી, વાણીને નિયમમાં રાખી, જલમાં બોળી બહાર કાઢવું, એટલે તે અન્ન પવિત્ર થાય, પછી તેમાંથી ભૂતાદિ અલ્પિદાનો આપીને શેષ રહેલું તમામ ખાઈ જવું. (૧૯). ત્યાં સાત ઘરનું અન્ન માગવાનું કહ્યું છે. તેમાં કોઈનું દુષ્ટ અન્ન આવ્યું હોય, તેનો દોષ નહિ જાણીને તેનું ભક્ષણ કરે તો વિવિદિપાદશાની માફક શ્રવણાદિ સાધનદશામાં પણ અથાદિનો પક્ષપાત થવાથી શરીરમાં અભિમાન આવી જતા પ્રતિવાદીનું નિરાકરણ કરવામાં કઠણ વચન કહેવાં પડે, તેમ અપમાન કરવાનો સંભવ પણ થાય. તેમજ એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને સંન્યાસીના ધર્મમાં કહ્યું છે કે ‘અતિવાદ સહન કરવો, અને કોઈનું આપમાન કરવું નહિ’ એ ભગવદાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થવાથી સંન્યાસીના ધર્મમાં વિરોધ આવે છે.

તેમજ શ્રવણાદિનો હમેશાં યોગ રાખવો જોઈએ. દ્વિતીય સ્કંધમાં દ્વિતીયાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે ‘હે રાજા, સર્વત્ર સર્વદા ભક્ષના દુઃખ હરનાર ભગવાનનું મનુષ્યોએ સર્વાત્મભાવથી શ્રવણ કરવું, શ્રીર્તન કરવું, અને સ્મરણ કરવું.’ માટે શ્રવણાદિની ફરીફરીને આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એકજ વખત કરેલું શ્રવણાદિ પ્રેમભક્તિ ઉત્પન્ન કરતું નથી, પણ વારંવાર ચતુઃ શ્રવણાદિ પ્રેમભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, અને વારંવાર આવૃત્તિ એક સ્થલમાં સ્થિતિ કરવાથી થાય છે, અને એક સ્થલે સ્થિતિ સંન્યાસના ધર્મથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને કહ્યું છે કે ‘નિઃસંગ રહે, ઈન્દ્રિયો નિયમમાં રાખે, પોતાના આત્મામાં જ કીડા કરે, આત્મામાં જ પ્રીતિ રાખે, ધર્મવાન થાય, સમદર્શી થાય, એકલો આ પૃથ્વીપર ફર્યા કરે.’ તેથી શ્રવણાદિની મિદિમાટે સંન્યાસ કરવાનો પક્ષ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

કદાચ એમ મંડા થાય કે શ્રવણાદિને માટે વિધિપૂર્વક સંન્યાસ બંધ ન કરો પણ ઘરમાં રહેવાથી વિધ્યાસક્તિ થાય છે, અને ભગવદાસક્તિનો લાભ થાય છે, માટે શુદ્ધ ભગવદાસક્તિનું લાભક હોવાથી શુદ્ધતાગ આવશ્યક છે. વળી એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને કહ્યું છે કે ‘જ્ઞાનનિષ્ઠ, વિરક્ત કે અપેક્ષાવિનાનો મારો ભક્ષ હોય, તે આશ્રમના ચિન્તોચ્ચિત આશ્રમને છોડી દઈને, વેદનો વિધિ જોનાપર લાગુ પડતો નથી એવો થઈ ફર્યા કરે.’ આનો બીજો અર્થનો ભગવાને કહેલો ત્યાગ ભગવદાસક્તિનું સાધન હોવાથી તે સાધનરૂપ ત્યાગ કરવામાં શું દોષ? આવા ત્યાગસ્વરૂપમાં અને શ્રવણાદિના ધર્મમાં ઉપર કહેલો વિરોધ આવતો નથી. તેમ

જ્યારે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર વૈરાગ્ય થાય ત્યારે ગૃહસ્થાગ કરવો એ પક્ષનો શ્રી ભગવત દશમ સ્કંધમાં નલકૂબર મણિગ્રીવની સ્તુતિના તાત્પર્યના નિરૂપણના પ્રસંગમાં નિર્ણય કર્યો છે.

આ શંકાનો પરિહાર કરવાને કહે છે કે ગૃહ, ધન વિગેરે ભગવદાસક્તિમાં બાધક હોવાથી ભગવદાસક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે વિધિવિનાનો ભાગ કરવો એ પણ પશુ ઇષ્ટ નથી. ભાગ્ય સ્વતંત્ર સાધન નથી, પણ જ્ઞાન, કર્મ કે ભક્તિ માર્ગના અંગરૂપ છે, એમ પ્રથમ કહી ગયા છીએ. એટલે કોઈ પણ માર્ગજ સ્વતંત્ર રીતે કલ્યાણ સિદ્ધ કરે છે. એ માર્ગને પણ 'ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિવડે રોમાંચ થાય,' એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રથમ શ્રવણાદિકની અપેક્ષા રહે છે. અને એ શ્રવણાદિકને શ્રવણ કરાવનાર વિગેરે સહાયની અપેક્ષા રહે છે. જલસેદમાં કહ્યું છે કે, 'ભગવદ્ભક્તિમાં તત્પર પડિતો હૃદ અથવા ધરા જેવા છે.' એવા પંડિતો હાથ મળવા હર્લસ છે. તેમાં કહેલા કૂપ જેવા ગાયકો અથવા પૌરાણિકો મળી શકે છે. પોતાથી ઉત્તમ જેવો ગૃહાસક્ત કે વૈરાગ્ય પામનાર હોય તેવાજ તેઓ પણ મળી આવે છે. પોતાથી ઉત્તમ મળતા નથી. તેથી આગળ પણ તેવાઓની સાથે જ સંગ થાય છે, પણ ઉત્તમ પ્રકારનો સંગ થતો નથી. તેથી સંગહોષથી પોતે ધારેલુ ફલ મળતુ નથી. તેથી સાધનમાટે ભાગ કરવાનો પક્ષ સ્વીકારવા યોગ્ય નથી.

જો તેવા મધ્યમ અધિકારી મળે તો ગૃહપરિત્યાગમાં શુ હોય? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેતાના હોષને લીધે પણ પરિત્યાગ અયોગ્ય છે. જ અહીં અપિતા અર્થમાં લેવો. પોતે પણ વિષયાકાન્ત થાય. ચતુર્થ સ્કંધમાં સનતકુમારે પૃથુરાજને કહ્યું છે કે 'વિષયથી ખેંચાયેલી ઇન્દ્રિયોવડે વિશિષ્ટ થયેલા મનથી ધ્યાન કરનાર પુરુષનું મન ભુક્ષિની ચેતનાને હરિ લે છે. જેમ જલને કિનારે રહેલુ જાડ જલને ધીમે ધીમે ખેંચી લે છે, તેમ વિષયવાણાનું મન ભુક્ષિને હરિ લે છે.' એ ન્યાયથી પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી ખેંચાયેલા મનવાળો, વિષયોનું ધ્યાન ધરનાર પોતે પાખંડી થાય છે, કેમકે બીતામાં કહ્યું છે કે,

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

અર્થ—કર્મેન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના વિષયનું મનથી સ્મરણ કરે છે, તે મૂઢ ભુક્ષિવાળો મિથ્યાચારી કહેવાય છે.

તેથી તેવી રીતે ભાગ કરીને મનમાં વિષયોનું સ્મરણ કર્યો કરે તો અત્તમ સ્કંધમાં કલાપ્રમાણે ઉપધર્મરૂપ અધર્મની શાખાની છાયામાં રહેલો પાખંડી માય છે. તેમાં કાવ પણ વળી સહાય કરે છે, કેમકે કલિ ધર્મનો શત્રુ છે. માટે તેના મધ્યમ અતીકારીનો મંગ થાય તોપણ પાખંડી થઈ પતિત થાય, માટે સાધનમાટે ભાગનો પણ ઇષ્ટ નથી.

એકાદશ સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

कलिं सभाजयंत्यार्या गुणजाः सारभागिनः ।

यत्र संकीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिप्रेत्यते ॥ ૧૧-૫-૨૬ ॥

અર્થ—કલિ, સાર મદન કરનાર, આર્થો કલિની પ્રદંભા કરે છે, કેમકે કલિપુત્રમાં બળવદ્ભુક્ષિનું સંકીર્તન કરવાથી જ સર્વ સ્વાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા વાળોથી સિદ્ધ માય છે કે કલિ સ્વભૂતીતંત્રિને સનુદન છે, માટે મુદ્-વચમાં તેવ નથી. એમ કહી કહે તો નીચેના મિથ્યાચારી સ્તોકથી કેવ જણાવે છે. કલિના કીર્તનને સનુદન છે એ ખરી વાત, પણ કેલાંગમાં સનુદન છે, સાધનઅધ્યયનના અંગમાં સનુદન નથી. કેમકે તે વાળો

કીર્તનથી ઉત્તમ ફલ મળવાનું જ કહ્યું છે. માટે પૂર્વોક્ત રીતિએ જેઓનાં સ્થૂલ અને સ્થિર શરીર વિષયાઘ્ન છે, તેમને કલિકાલના પ્રભાવથી હરિનો આવેશ સર્વદા રહેતો નથી, ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવાયકું સર્વદા રહેતું નથી, પણ કોઈક વખતજ રહે છે. તેથી જ્યારે આમુર-વેશ થાય, ત્યારે પૂર્વોક્ત સર્વનો પ્રતિબંધ થવાથી પાખંડીપણું જ થાય. તેથી સાધનમાંટે ત્યાગ ઇષ્ટ નથી. કાલ્પ: ને બદલે કામત્ત: પાઠ હોય, તો કામ એટલે ધૃત્તિ, અર્થાત્ વિષયની કામતાને લીધે પાખંડીપણું થાય, એવો અર્થ કરવો. અતઃ ઉપર કહેલા સર્વ દોષોને લીધે અત્ર કલિકાલમાં મર્કૌ ભક્તિમાર્ગમાં સાધને સાધનદશામાં અથવા અસક્તિના સાધનમાંટે ત્યાગ: શૂદ્ધપરિત્યાગ નેવ સુખાવહ: શુભ આપતો નથી, એટલે આજ્ઞાકાલના વેરાગીના જેવા પાખંડી બતાવે છે. ભગવાદસક્તિરૂપ શુભ આપતો નથી, માટે મધ્યમ સાધનદશામાં પણ ત્યાગ સર્વથા કર્તવ્ય નથી.

અહીં ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાને 'કર્તવ્ય' કહેલો ત્યાગ પ્રેમભક્તિની સાધનદશામાં કર્તવ્ય નથી એમ સિદ્ધ થવાથી, બાકી રહેલી સિદ્ધદશામાં ફલોપકારિ અગરૂપે કર્તવ્ય છે એમ નક્કી થયું. ગીતાગ્રંથમાં કહ્યું છે કે 'હે અર્જુન, જેવી રીતે તને મારાં દર્શન થયાં, તેમજ યથાર્થ જ્ઞાન, દર્શન અને પ્રવેશ અનન્ય ભક્તિથીજ થાય છે,' એટલે ફલના જ્ઞાન, દર્શન અને પ્રવેશ ત્રણ પ્રકાર કલા. તેમાં કયા ફલને માટે ત્યાગ કર્તવ્ય છે, એ વિચાર કરીએ, તો પ્રવેશને માટે મત્કર્મકૃત્ મત્કરમઃ એ વાક્યમાં કહેલા બીજા સાધનોની અપેક્ષા રહે છે; તેથી પ્રવેશની પહેલા કહેલા જ્ઞાનદર્શનનેમાટે કર્તવ્ય છે, એ આશયથી વિરહાનુભવાર્થથી શરુ કરી પ્રેમના સિધ્ધિ નાન્યથા એટલા સ્થોકો કહે છે :—

વિરહાનુભવાર્થ તુ પરિત્યાગઃ પ્રશસ્યતે ।

સ્ત્રીયવન્ધનિવૃત્ત્યર્થં વેપઃ સોડત્ર ન ચાન્યથા ॥ ૭ ॥

કૌણ્ડિન્યો ગોપિકાઃ પ્રોક્તા ગુરવઃ સાધનં ચ તત્ ।

ભાવો ભાવનયા સિદ્ધઃ સાધનં નાન્યદિષ્યતે ॥ ૮ ॥

વિકલત્વં તથાસ્વાસ્થ્યં પ્રકૃતિઃ પ્રાકૃતં ન હિ ।

જ્ઞાનં ગુણાશ્ચ તસ્યેવ વર્તમાનસ્ય વાધકાઃ ॥ ૯ ॥

સત્યલોકે સ્થિતિર્જ્ઞાનાત્ સંન્યાસેન વિશેષિતાત્ ।

ભાવના સાધનં યત્ર ફલં ચાપિ તથા ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

તાદૃશઃ સત્યલોકાર્દાં તિષ્ઠન્ત્યેવ ન સંશયઃ ।

વહિશ્ચેત્સકટઃ સ્વાત્મા વહ્નિવત્ત્રવિશેષદિ ॥ ૧૧ ॥

તદેવ મકલો વન્ધો નાગમેતિ ન ચાન્યથા ।

ગુણાસ્તુ મદ્ગરાહિત્યાજીવનાર્થં ભવન્તિ હિ ॥ ૧૨ ॥

ભગવાન્ ફલરૂપત્યાગાત્ર વાધક ઇષ્યતે ।

સ્વાસ્થ્યપ્રાપ્ત્યં ન કર્તવ્યં દયાતુર્ન વિરુધ્ધતે ॥ ૧૩ ॥

દુર્લભોયં પરિત્યાગઃ પ્રેમના મિધ્યતિ નાન્યથા ।

નાન્યથાવદાર્થઃ—વિરહાનુભવાર્થ જમવ ના વિરહના અનુભવને માટે તુ તો પરિત્યાગઃ
અન્યથા વાન્યતે પ્રશસ્યાપાત્ર છે. સ્ત્રીયવન્ધનિવૃત્ત્યર્થં ગોપિકાના સ્ત્રીયુવાદિથી મનુ બંધન નિવૃત્ત

તમાં જીવ ભગવાનમાંથી વિછેડો-વિખુટો પડ્યો ત્યારે જે વિરહ થયો તે વિરહ ભગવાનમાં આસક્તિ થવાથી ભગવત થાય તેનો ક્ષણે ક્ષણે અનુભવ કરવામાટે સંન્યાસ લેવો. બીજે એટલે વિરહ સમયનો અનુભવ એ અર્થ લઈએ તો ભક્તિ અને યોગમાયાએ સાથે રહીને આસક્તિભ્રમન્યાયથી ઉત્પન્ન કરેલો જે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર તેનેમાટે સંન્યાસ કરવો. ત્રીજે એટલે વિરહ પછીનો અનુભવ એ અર્થ લઈએ તો તાત્કાલિકાવિરમૂલ એ શ્લોકમાં કહેલો જે સાક્ષાત્કારરૂપ અનુભવ તેને માટે સંન્યાસ લેવો. આ પ્રમાણે આ ત્રણ પ્રકારના વિરહાનુભવના પ્રયોજનનેમાટે એટલે તે જેમ સિદ્ધ થાય તે પ્રમાણે સંન્યાસ લેવો તે પ્રસંગાપાત્ર છે. એકાદશ સ્કંધમાં વાગ્ગદ્વદા દ્રવતે ચલ્ય ચિત્તં એ શ્લોકમાં તેની ભગવાને અત્યંત સ્તુતિ કરી છે, માટે તેનેમાટે લાગ કરવો.

અહીં આ અર્થ છે:—પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોની સૃષ્ટિ ભગવદ્ગુણની સેવામાટે ભગવાનના શ્રીઅંગથી થઈ છે. તે જીવો શુદ્ધ અને મિશ્ર એમ બે પ્રકારના છે. તેમાં મિશ્ર જીવોને કોઈ વખત અન્યમાં આસક્તિ થવાથી, કે અહંકારથી, કે તેને મર્યાદામાં સ્થાપન કરવાને, કે શાપાદિકથી ભગવદ્વિયોગ થાય છે, એમ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા અન્યમાં કહ્યું છે, તેમ સમર્પણના ગદ્યમન્ત્રમાં કહ્યું છે કે સહસ્ર પરિવત્સર જેટલા કાલથી વ્યુચ્ચરણ થવાથી (વિછરવાથી) ભગવદ્વિયોગ થયો છે. તે વિયોગનું નિવારણ ભગવાન કોઈક પ્રકારથી અથવા અનન્ય ભક્તિથી કરે છે. વળી ભક્તિમાર્ગે બહુ પ્રકારના છે. તેમાં આ ભક્તિમાર્ગમાં જ્યારે ભગવાન વિયોગનું નિવારણ કરવા ઈચ્છે છે, ત્યારે તે જીવને કોઈક પ્રકારે પોતાનો અત્યંત વિરહ (વિરહોત્કલ્પ) ઉત્પન્ન કરે છે. વળી દ્વિતીય સ્કંધમાં કૃતેર્થ્ય ચત્તર્તીયેત એ શ્લોકના મુખ્યધિનીમાં કહ્યું છે કે માયા એક સ્થલમાં રહેલાને અન્ય સ્થલમાં બતાવે છે, અને એ યોગમાયાનો આશ્રય રસલીલામાં ભગવાને લીધો છે એમ રસપંચાધ્યાયીના આરભમાં કહ્યું છે. તે જગતને મોહકરનારી વિશ્વમાયા નથી, પણ ભગવદ્યોગ કરાવનારી માયા છે. એમ હોવાથી જ્યારે ભગવાન જે જીવને પોતાનો યોગ થવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે તે જીવને યોગમાયાથી પોતાનું અજ્ઞાન અને પોતાનો વિરહ ઉત્પન્ન કરે છે. અને ભગવાનના તિરોધાનનો અત્યંત નાશ કરનારી અનન્ય ભક્તિ અંદર અને બહાર ભગવાનનો અનુભવ કરાવે છે, અને તે છતાં ભગવાન તો અંદર અને બહાર સર્વમાં વ્યાપ્ત છતાં વિરુદ્ધધર્માશ્રયવાન હોવાથી પરિચિન્ન (એક સ્થલમાં રહેલા) છે. આ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન બહાર પ્રકટ થાય તેજ ઇષ્ટ છે. ત્યારેજ ઈશ્વરવાદ સિદ્ધ થાય, નહિ તો શૂન્યવાદ. આમ હોવાથી જે ભક્તનો યોગ (સંયોગ) પોતાની સાથે થવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય, ને ભક્તને અનન્ય ભક્તિથી અંતઃકરણમાં જે સાક્ષાત્કાર થાય, તેને માયા બહાર લાવે છે અને આસક્તિભ્રમન્યાયના પ્રમાણે કરે છે. આ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર, સર્વાત્મશાવથી ઉત્પન્ન થતો, વેદમાં બ્રૂગવિદ્યામાં સર્વ પ્રકારના વિવશજ્ઞ અનુભવથી સિદ્ધ છે, તેજ નિરહાનુભવ પદથી અહીં કલ્પો છે. તેને માટે જે પરિલાગ તેની ભગવાને એકાદશ સ્કંધના અતુલ્ય અધ્યાયમાં અત્યંત સ્તુતિ કરી છે.

અને વિરહ પછીનો જે ભગવદ્ગુણવ એટલે બહાર સાક્ષાત્કારરૂપ સારી રીતે દર્શન, તેને માટે જે લાગ તે ભગવાને પંચાધ્યાયીમાં વષાધનો દષ્ટાધને ચિત્તે એ અહીં શ્લોકમાં પણ ઉત્કર્ષથી વખાણ્યો છે. ને શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે જેમ નિર્ધન પુરુષને ધન મળે અને તે ધન પાછું જતું રહે, ત્યારે તેની ચિંતામાં ઘસ્ટ થયેલી બીજું કોઈ પણ

* સાક્ષાત્કારને એ કિયાવિશેષજ્ઞ અન્યથા છે.

† વિરહવચનના આ ન્યાય મતભર્યો છે, ત્યાં આવાનરમાં એટલે તેનું શ્લોક ક.

જે નહિ, તેમ મારે માટે લોક વેદ અને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનાર જે તમે તે તમાજ ચિત્ત મારામા ગ્રહે તે માટે અતર્હિત થયો હતો, પણ પરોક્ષમા તો હું તમાજ ભજન કરતો હતો. માટે આવા વિરહાનુભવમાટે ત્યાગ કરવો એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે એક વિરહ સમયના અનુભવમાટે અને બીજો વિરહ પછીના અનુભવનેમાટે એમ બે પ્રશ્ન થયા તેમાં એક વિરહ સમયના અનુભવનેમાટે ત્યાગ કરવાની પ્રમથાનુ નિરૂપણ કરે છે — એકાદશ-કથમા ઉદ્ધવજી ભગવાનને પૂછે છે કે હે કૃષ્ણ, વેદ ભણનારા કટ્યાણના ઘણા રસ્તા કહે છે, તેમા અમુક મનુષ્યે અમુક રસ્તે ચાલવું એમ વિકલ્પ છે કે એક માર્ગની મુખ્યતા છે? બીજી વેદમા કહેવા સાધન અને ભગવાને કહેવી ભક્તિ ભેતી વચ્ચે તફાવત શું, એ પ્રશ્ન ક્યો ત્યારે ભગવાને ઉત્તર આપતા સમાધાન કર્યું કે કેટલાએક ધર્મનું નિરૂપણ કરે છે, કેટલાએક યશનું નિરૂપણ કરે છે, કેટલાએક ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરે છે, કેટલાએક દાનનું નિરૂપણ કરે છે, ઇલાદિ જૂના જૂના માર્ગ બતાવીને પછી જૂના જૂના શ્લોકોથી ભક્તિના ફોલોલ્પર્ણ, સ્વપોલ્પર્ણ, બલર્ણ પોતાને વગ કંપનાના ભક્તિના સામર્થ્યનું, ભક્તિના અત્યંત પાવન કંપાપાણનું નિરૂપણ કર્યું ફોલોલ્પર્ણ દર્શાવતા કહે છે કે —

અકિચ્ચનસ્ય દાન્તસ્ય શાન્તસ્ય સમચેતસઃ ।

મયા સન્તુષ્ટમનસઃ સર્વાઃ સુલભયા વિશઃ ॥ ૧૧-૧૪-૧૩ ॥

અર્થ—અકિચ્ચન, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનાર, શાન્ત, સમચિત્તવાળા, મારાવી જેવું ચિત્ત સંતુષ્ટ છે, એવાઓને સર્વ વિશાઓ સુખમય છે

ભક્તિનો સ્વરૂપોલ્કર્ષ દર્શાવતા કહે છે કે —

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિણ્યં ન સાર્વભૌમં ન રસાધિપત્યમ્ ।

ન યોગસિદ્ધીરપુનર્ભવં વા મય્યર્પિતાત્મેન્દ્રતિ મદ્વિનાન્યત્ ॥ ૧૧-૧૪-૧૪ ॥

અર્થ—મારામા જેણે આત્માર્પણ કર્યું છે તે મારા વિના પ્રજ્ઞાનુ ધ્યાન, પ્રદાસન, ચક્ર-નિ રાજ્ય, પાતાલનુ રાજ્ય, યોગસિદ્ધીઓ, કે મોક્ષ કાઈ પણ ઇચ્છનો નથી

ન તથા મે પ્રિયતમ આત્મયોનિર્ન શંકરઃ ।

ન ચ સંકર્ષણો ન શ્રીનંવાત્મા ચ યથા મયાન્ ॥ ૧૧-૧૪-૧૫ ॥

નિરપેક્ષં મુનિં શાન્તં નિવરં સમદર્શનમ્ ।

અનુવ્રજામ્યહં નિત્યં પૃથ્વેત્યદ્વિરેણુભિઃ ॥ ૧૧-૧૪-૧૬ ॥

અર્થ—હે ઉદ્ધવ, તમે (ભગ્વાન) જેવા અને પ્રિય છે, તેવા પ્રજ્ઞા, સમ-પરવેશ, લક્ષ્મી કે મારો આત્મા પણ નો પ્રિય નથી નિરપેક્ષ, શાન્ત, વૈરવિનાશ, સમ-દર્શિવાળા, મુનિની આજીવું હું નિત્ય ભરું છું. કેમકે મેં-ઓની અનુવ્રજવડે મારામા રહેવા સ્થોને હું પવિત્ર કરું

ભક્તિનો સ્વરૂપોલ્કર્ષ દર્શાવતા કહે છે કે —

નિષ્કિંચના મય્યનુરુચ્ચેતમઃ માતા મદાન્તોઽસિદ્ધજીવત્મકાઃ ।

કાર્મરનાત્મકધિયો ગુણંતિયત્ તર્પરપેક્ષ્યં ન વિદુઃ સુખં મમ ॥ ૧૧-૧૪-૧૭ ॥

અર્થ—નિષ્કિંચના, મારામા જેવું ચિત્ત જેવું છે એવા, સદા, મદાન, સુખ

વાત્સલ્ય લાવ રાખનારા, કામથી જેની બુદ્ધિ લુબ્ધ થતી નથી, એવા પુરુષો નિરપેક્ષપણુરૂપ મારા મુખને સેવે છે, તેને બીજા ધર્મનું સેવન કરનારા બાણતા નથી.

સ્વભક્તિનું બલ દર્શાવતાં કહે છે કે :—

વાધ્યમાનોઽપિ મદ્ધક્તો વિષયૈરજિતેન્દ્રિયઃ ।

પ્રાયઃ પ્રગલ્ભયા ભક્ત્યા વિષયૈર્નાભિભૂયતે ॥ ૧૧-૧૪-૧૮ ॥

યથાઽગ્નિઃ સુસમૃદ્ધાર્ચિઃ કરોત્યેધાંસિ ભસ્મસાત્ ।

તથા મદ્વિપયા ભક્તિરુદ્ધૈવૈનાંસિ કૃત્સ્નશઃ ॥ ૧૧-૧૪-૧૯ ॥

અર્થ—અશ્વતેન્દ્રિય મારો બહુ વિષયોથી બાધ પામતો હોય તો પણ ઘણું કરીને ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ હોય તો વિષયોથી પરાભવ પામતો નથી. જેમ અત્યંત પ્રબળવિત થયેલો અગ્નિ લાકડાને બાળીને રાખ કરી નાખે છે, તેમ હે ઉદ્ધવ, મારી ભક્તિ સર્વ પાપને બાળી દે છે.

ભક્તિનું પોતાને વશ કરવાપણું દર્શાવતાં કહે છે કે :—

ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ધવ ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥ ૧૧-૧૪-૨૦ ॥

અર્થ—હે ઉદ્ધવ, વૃદ્ધિ પામેલી મારી ભક્તિ જે પ્રમાણે મને વશ કરે છે, તેમ યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, વેદાભ્યાસ, તપ, દાન કાર્ય પણ વશ કરી શકતું નથી.

ભક્તિનું અત્યંત પાવન કરવાપણું દર્શાવતાં કહે છે કે :—

ભક્તિઃ પુનાતિ મન્નિષ્ઠા શ્વપાકાનપિ સંભવાત્ ॥ ૧૧-૧૪-૨૧ ॥

અર્થ—ઉત્પત્તિથી ચાંદાવ હોય તેને પણ મારામાં રહેલી ભક્તિ પવિત્ર કરે છે.

ધર્મ વિગેરે પાવન કરી શકતાં નથી એમ દર્શાવતાં કહે છે કે :—

ધર્મઃ સત્યદયોપેતો વિદ્યા વા તપસાન્વિતા ।

મદ્ધક્ત્યાપેતમાત્માનં ન સમ્યક્ પ્રપુનાતિ હિ ॥ ૧૧-૧૪-૨૨ ॥

અર્થ—સત્ય અને દયાથી યુક્ત ધર્મ, અથવા તપથી યુક્ત વિદ્યા, મારી ભક્તિથી રહિત થવને ચારી રીતે નિશ્ચયથી પવિત્ર કરતી નથી.

પછી વૃદ્ધિ પામેલી ભક્તિના તથાજો કહેતાં નીચે પ્રમાણે તેનો પરિચય કરાવે છે :—

કથં વિના રોમહર્ષે દ્રવતા ચેતસા વિના ।

વિનાઽનંદાશ્રુકલયા શુદ્ધોદ્ધક્ત્યા વિનાઽશયઃ ॥ ૧૧-૧૪-૨૩ ॥

અર્થ—રૂપાદાં ઉશા થયા વિના કે મન પિગળયા વિના કે નેત્રમાં આનંદાશ્રુ આપ્યા વિના કે ભક્તિ વિના અનંદરજુ કેમ શુદ્ધ થાય ?

ત્યારપછી વિરદાવસ્થાનું સૂચન કરતાં એવી ભક્તિવાળાની અન્યંત સ્તુતિ કરે છે :—

યાગમદ્વાદા દ્રવતે યસ્ય ચિત્તં ગદત્યમીદ્ગં દમતિ કષિચ્ચ ।

ચિત્તજ્ઞઃ સન્નાયતિ નૃત્યતેષ્વ મદ્ધક્તિયુક્તો મુખનં પુનાતિ ૧૧-૧૪-૨૪ ॥

અર્થ—જેની વાલી મદ્મદ માથે છે, ચિત્ત દ્રવે છે, વિરદથી દમ્ભેશાં રહે છે, ઊપક્રમર મર્ધ પચ્ય મ્બરે જાન કરે છે, નાચે છે, એમ મારી ભક્તિયુક્ત પુરુષ

આવી દશા થાય તારે આવા અતુલવમાટે લાગ કરવો, એમ અર્થબલથી પ્રાપ્ત થાય છે. વળી ત્યાં એકાદશ સ્કંધમાં જ બીજા અધ્યાયમાં કવિયોગેશ્વરે ભગવદ્ધર્મ કહ્યા છે ત્યાં કહ્યું છે કે કોઈથી ભય નથી એવું ભગવદ્ધર્મચરણારવિદનું ઉપાસન છે, અને ભગવદ્ધર્મમાં રહેનાર મનુષ્ય ક્યારે પણ ત્યાંથી આંખો મીંચીને દોડે તો પણ ઠેસ ન વાગે, તેમજ પડે પણ નહિ. આગળના સુંદર શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે

શૃણ્વન્ સુમદ્રાણિ રથાઙ્ગપાણેર્જન્માનિ કર્માણિ ચ યાનિ લોકે ।
ગીતાનિ નામાનિ તદર્થકાનિ ગાયન્ વિલજ્જો વિચરેદસઙ્ગઃ ॥ ૧૧-૨-૨૯॥
એવંવ્રતઃ સ્વપ્રિયનામકીર્ત્યા જાતાનુરાગો દ્રુતચિત્ત ઉચ્ચૈઃ ।
હસત્યથો રોદિતિ રૌતિ ગાયત્યુન્માદવન્નૃત્યતિ લોકવાહ્યઃ ॥ ૪૦ ॥
ખં વાયુમર્દ્દિ સલિલં મહીં ચ જ્યોતૌંપિ સત્વાનિ દિશો દુમાદીન્ ।
સરિત્સમુદ્રાંશ્ચ હરેઃ શરીરં યત્ કિંચ ભૂતં પ્રણમેદનન્યઃ ॥ ૪૧ ॥
ભક્તિઃ પરેશાનુભવો વિરક્તિરન્યત્ર ચૈવ ત્રિક એકકાલઃ ।
પ્રપદ્યમાનસ્ય યથાશ્રતઃ સ્યુસ્તુષ્ટિઃ પુષ્ટિઃ ક્ષુદ્રપાયોઽનુઘાસમ્ ॥ ૪૨ ॥
દૃત્યચ્યુતાઙ્ગિ ભજતોનુવૃત્ત્યા ભક્તિર્વિરક્તિર્ભગવત્પ્રવોધઃ ।
ભવંતિ વૈ ભાગવતસ્ય રાજન્ તતઃ પરાં શાંતિમુપૈતિ સાક્ષાત્ ॥૧૧-૨-૪૩॥

અર્થ—અઠ્ઠપાણિ ભગવાનના કલ્યાણકારી જન્મ અને કર્મ ને લોકમાં ગવાય છે તેનું શ્રવણ કરે, ભગવાનના એવાજ અભિપ્રાયના નામોનું લાજ છોડીને ગાન કરે, અસંગ ધર્મ ર્થી કરે. (૩૯). એવી રીતના વ્રતવાળો પુરુષ ચોતાને પ્રિય ભગવાનના નામના કીર્તનવડે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી, ચિત્ત દ્રવવાથી, ઉચ્ચે સ્વરે હસેછે, રડેછે, ખૂસો પાડેછે, ગાન કરે છે, ઘેલાની માફક નૃત્ય કરે છે, એમ કોઈથી બહાર થઈ જાય છે. (૪૦) આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથિવી, તારાગણ, પ્રાણિઓ, દિશાઓ, જાડો વિગેરે, નદી અને સમુદ્રો એ સર્વેને, ને કાંઈ ઉત્પન્ન થયું છે તેને ભગવાનનું શરીર સમજીને, ભગવાનમાં અનન્ય ભક્તિથી પ્રણામ કરે, (૪૧). એ પ્રમાણે શરણે આવનારને ભક્તિ, ભગવાનનો અનુભવ, અન્યથા વૈરાગ્ય, એ ત્રણે-નેમ જમનારને સતોષ, પોષણ, અને ક્ષુધાની નિવૃત્તિ દરેક કોળીએ થાય છે તેમ-એછી વખતે થાય છે. (૪૨). એવી રીતે સેવાવડે ભગવાનના ચરણારવિદને ભજનારને ભક્તિ, વૈરાગ્ય, અને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, અને પછી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૩).

એ શ્લોકોપરના શ્રીમદ્ભીષિનીમાં શ્રીમદ્દાપ્તુલએ આજ્ઞા કરી છે કે પ્રથમ સ્કંધમાં નારદે વ્યાસને કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણેના ફત્તને સિદ્ધ કરનાર એ ત્રણેને બદલે નામાન્યનન્તસ્ય એ શ્લોકમાં ભગવવામશ્રવણ વિગેરે ધર્મ કર્મો છે તેનું સ્વરૂપ અહીં કવિએ કહ્યું છે. એપ્રમાણે અવતરણ કરીને આ પાંચ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તેમાં ભાર્ગવૃદ્ધાગિર્ગત 'પહેલા શ્લોકમાં પરમાર્થી નિકળી ગયલો' એમ કહ્યું છે, તેથી લાગતી અવરથા જતાવી છે, અને ભગવદ્ધર્મમાદિનું શ્રવણ, તેનું ગાન, વિચરણ, લગ્નનો અભાવ એ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિને બદલે કરવા એમ કહ્યું છે. પછી બીજા શ્લોકમાં વ્યવસ્થા વિગેરેથી તેના આઠ ધર્મ બતાવીને પ્રકૃતિનું ઉત્પન્ન, અઘોષિક સ્વરૂપ અને લોકગ્રાહ્યપણું બતાવ્યું. આથી વિરહાનુસધાનની અવરથા સમજાવી. પછી ત્રીજા શ્લોકમાં આવા વિચારથી કર્મ નહિ કરવાથી

લોકત્યાગ કરવામાં જ્ઞાન અને લક્ષિતા સ્વરૂપનું સામર્ય નિરૂપણ કર્યું. તેમાં આકાશથી સમુદ્રના અંતર્યામી લૌકિક પ્રત્યક્ષ વિષયોમાં ભગવાનનું શરીરપણું બતાવી પ્રજ્ઞામ કરવાનું કહ્યું, તેથી તે સર્વ ભગવાનનું શરીર છે એનું જ્ઞાન તથા અનુભવ થયો, એવું અર્થબલથી સિદ્ધ થયું, કેમ કે જાત્રા જાણીને એ જ્ઞાનસ્વરૂપ, અને પ્રણમેદનમ્બ: 'અનન્ય યદ્ધનિ પ્રજ્ઞામ કરવા' એથી સાધનલક્ષિતનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. પછી ચોથા અને પાંચમા શ્લોકથી જમવાના દુષ્ટાંતથી પરમ લક્ષિ, ભગવદ્દર્શન, અને તે શિવાય વૈરાગ્ય એમ ત્રણનું સામર્ય ઉત્પન્ન થવાનું કહીને સાક્ષાત્ પરમ શાંતિરૂપ કલ કહ્યું; તેથી પણ કર્મ, જ્ઞાન અને લક્ષિતનું જે પરમ કલ તે ત્રણેના અનુકલ્પરૂપ આ પરિત્યાગથી થાય છે, તેથી એવા ત્યાગની પ્રશંસા જ શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલા પ્રકારથી સિદ્ધ થાય છે એમ સમજવું.

એ પ્રમાણે આ ત્રણે માર્ગને અદ્યે આ ત્યાગ છે તો સંન્યાસનો વેશ કેમ નથી કહ્યો? ઉત્તર:—સ્વીય એટલે પોતાના પુત્ર સ્ત્રીવિગેરેથી થતો બંધ—પોતાને તેઓમાં આસક્તિ ન હોય તો પણ તેઓની પોતામાં આસક્તિ હોય તેની નિવૃત્તિને માટે આ લક્ષિમાર્ગોપયોગી સંન્યાસમાં ત્રિદંડ, કૌષીનધારણ વિગેરે વેશ કહ્યો છે. જે તેઓ તરફથી બધનો સંભવ ન હોય તો વેશની અપેક્ષા નથી; માટે જેને બંધની સંભાવના હોય તેને એ વેશ આવશ્યક છે, બીજાને નહિ. તેથી સર્વેએ વેશ રાખનો એવો નિયમ ન હોવાથી કહ્યો નથી.

એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને લક્ષિની પ્રશંસા કરી છે તે વાક્યોમાં પ્રકટ રીતે ત્યાગ કરવાનું દેખાતું નથી, તેમ કવિગોવિંદશ્વરના વચનમાં પણ આકાશ, વાયુ, જલ, પવન વિગેરેને નમવાનું લખ્યું છે, ત્યાં પણ જ્ઞાનમિત્ર લક્ષિની પ્રશંસા જણાય છે, ત્યારે શુદ્ધ લક્ષિત-માર્ગીય ત્યાગની પ્રશંસા એ બંને જગ્યાએ છે એમ કેમ કહેવાય? ત્યાં કંઈ શુદ્ધ લક્ષિ-માર્ગીય ત્યાગ દેખાતો નથી. આ શંકાનું સમાધાન કૌણ્ડિન્યો એ શ્લોકથી કરે છે. કૌણ્ડિન્ય ઋષિની એવી આખ્યાયિકા છે કે તેમણે અનંતનો દોરો અગ્નિમાં નાખ્યો હતો, તે અપરાધ થતા તેમને દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થઈ, ત્યારે પોતાની સ્ત્રી શીલાના વાક્યથી અનંતના અપરાધથી દારિદ્ર પ્રાપ્ત થયું છે એમ જાણીને વૈરાગ્ય પામીને અનંતનું ધ્યાન કરવા માંડ્યું. મને અનંતના દર્શન હ્યાં થશે એમ આશા કરતાં ઘરથી વનમાં નીકળી ગયા, નિરશન પ્રત શરુ કર્યું, પ્રલયયર્થ પાળવા માંડ્યું, દરિનો જપ કરવા માંડ્યો. નિર્જન વનમાં આંખા વિગેરે આગેને, માથો વિગેરે પથુઓને પૂછવા માંડ્યું કે તમે અનંતને દીકા છે? તે સર્વે એ કહ્યું કે અમે અનંતને દીકા નથી. તે સાંભળી વિહ્વલ થઈ, જીવવાની આશા છોડી દઈ લાંબો ઉંચુ નિઃશ્વાસ મુકી પૃથ્વીપર પડ્યા, પછી કેટલાક સમય પછી જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે હે અનંત, હે અનંત, એમ બોલતા બોલતા તેજ ક્ષણે અત્યંત વૈરાગ્યયુક્ત થયા. ત્યારે અનંતદેવે કૃપા કરી પૃથ્વી વ્રાહ્મણને રૂપે પ્રત્યક્ષ યર્થ 'અહીં આવ' એમ કહી પાતાલમાં પ્રવેશ કરી, કૌણ્ડિન્યને જમણે દાઢે ગાળી પોતાની નગરી બતાવી. અને ત્યાં દિવ્ય સિંહાસનપર પોતાના આયુધ, ગન્ધ વિગેરેથી શોભી રહેલા પોતાના આત્માનું દર્શન કરાવ્યું. તેમનું દર્શન કરી અત્યંત હર્ષથી પ્રસન્ન થયલા કૌણ્ડિન્ય ઋષિ નીચેના બે શ્લોક બોલ્યા:—

પાપોદં પાપકર્મહં પાપાત્મા પાપસમ્ભવઃ ।

ગ્રાહિ માં પુણ્ડરીકાક્ષ શરણં મે મયાચ્યુત ॥

અદ્ય મે મફલં જન્મ જીવિતં ચ સુજીવિતમ્ ।

યત્તયાદ્વિયુગામ્ભોજે મન્મૂર્ધા ભ્રમરાયતે ॥

અર્થ—હું પાપી છું, પાપકર્મ કરનાર છું, પાપાત્મા છું, પાપથી જ મારી ઉત્પત્તિ છે; હે કમલનયન પ્રભુ, મને તારો; હે અચ્યુત, મને શરણ આપો. આજે મારો જન્મ સફલ થયો, મારું જીવન સૌભાગ્યવાળું થયું, કે જેથી તમારા ચરણારવિંદમાં મારું મસ્તક સ્થપરની માફક ઢાળી રહ્યું છે. અનંત ભગવાને તેમને દારિદ્ર્યનો નાશ, સનાતન ધર્મ અને વિષ્ણુલોકપ્રાપ્તિ એવું પરદાન આપ્યું. આ કથા ભવિષ્યોત્તરપુરાણમાં ભગવાને યુધિષ્ઠિરને કહી છે. આ સન્યાસ, સ્ત્રીવિગેરેથી થતાં બધન નહિ હોવાથી સન્યાસના વેશ વિનાનો, ફક્ત સિદ્ધ કરવામાં બીજા સાધનોની અપેક્ષા વિનાનો, પ્રસન્ન કરવા માટે જે પ્રભુનું ધ્યાન કરે તે પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર, કાંઈ પણ વિધિ વિનાનો, શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગીય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આમ હોવાથી વેદસ્તુતિના શ્રીસુઓધિનીમા વૃક્ષદા નારદો લોકાન્ અહીં કહ્યું છે કે 'આવી રીતેજ પરિશ્રમણ કરવું, કે જેવી રીતે કૌણ્ડિન્યે કર્યું હતું.'

કરવું, કે જેવી રીતે ઔપિડન્યે કયું હતું.

શ્રીગોપીજનોએ તો ફલપ્રકરણમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે સર્વપરિભાગ કર્યો છે એમ પ્રથમ કહ્યું છે, ત્યારપછી ભગવાનની સાથે રાસ કર્યો ત્યારે તેમને સૌભાગ્યમદ થયો કે અમારા જેવા સૌભાગ્યવાળા પૃથ્વીપર કોઈ નથી કે જેની સાથે સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ક્રીડા કરે. પછી થયું માન, એટલે ભગવાન તિરોહિત થયા. એટલે શ્રીગોપીજન ભગવાનને શોધવા લાગ્યા, પણ દર્શન થયાં નહિ, તેથી પ્રસન્ન કરવા માટે ગાન કર્યું, અને અંતે કોઈપણ સાધનથી ભગવાન પ્રાપ્ત થયા નહિ ત્યારે દીન થઈ રુદન કર્યું, એટલે તરત ભગવાન પ્રકટ થયા. પછી શ્રીગોપીજને કરેલા ત્યાગની ભગવાને પ્રશંસા કરી, ત્યારપછી તેમને હીલાનો અનુભવ થયો ત્યાં પણ સંન્યાસનો વેશ વિગેરે નહિ હતો, અને ફલ સિદ્ધિ થતાં મુધીનું ત્યાગનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. તેથી જેવી રીતના ત્યાગના પ્રવર્તાવનાર ઔપિડન્યઋષિ અને શ્રીગોપીજનો જ હોવાથી ભક્તિમાર્ગેય સંન્યાસના ગુરુ તેઓ જ છે, અને એમ જ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. 'મારે માટે જ લોક વેદ અને સંબંધીઓનો તમે ત્યાગ કર્યો છે, માટે તમારા ચિત્તની વૃત્તિ મારામાં રહેવા માટે જ હું તિરોહિત થયો હતો, પણ પરોક્ષમાં તો તમારું ભજન જ કરતો હતો' વિગેરે શ્લોકોથી ભગવાને શ્રીગોપીજને કરેલા ત્યાગની પ્રશંસા કરી છે, અને એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને ત્યાગની પ્રશંસાનાં વાક્યો કહ્યા છે તે પણ આવા ત્યાગની આરભાનરથાસૂચક હોવાથી તેમનું તાત્પર્ય પણ આવી રીતના ત્યાગની પ્રશંસામાં જ છે; કેમકે ત્યાં પણ આરભા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે 'અશ્વદેવજની સાથે અદ્ધર મને મથુરા લઈ ગયા ત્યારે મારામાં અનુરક્ત ચિત્તવાળાં ગોપીજનો વિગાદ લાવથી મારા વિયોગની વીજ પીડા થતાં બીજા કશામાં યુષ્મદેઈ શક્યા નહિ. વૃદાવનમાં મળેલા પ્રેક્ષતામ એવા મારી સાથે ને ને રાત્રિઓ અર્ધ ક્ષણ જેવી ગાળી હતી તેજ રાત્રિઓ મારાવિના તેમને કલ્પસમાન થઈ પડી. જેમ સમાપ્તિમાં મુનીઓ પોતાના સ્વરૂપને, આ લોકને કે પરલોકને ભણતા નથી, જેમ સમુદમાં મળેલી નદીઓ પોતાના નામરૂપને ભણતી નથી, તેમ મારામાં સ્નેહવટે બધાયલી હૃદ્ધિવાળાં ગોપીજન પોતાના આત્મા, આ જગત કે પરલોકને ભણી શક્યા નહિ.' અહીં શ્રીગોપીજને કરેલા સાધનની પ્રશંસા કરી, ત્યારે ઉદ્ધવજને તેના અર્થમાં સંદેહ થતાં આગળ કેટલોક પ્રસંગ કહી સંન્યાસનું નિરૂપણ કર્યું છે. એમ કરવું યોગ્ય જ છે, કેમકે તેનો આરભ પ્રશંસાપાત્ર છે, તેની પરમ નિરૂપણ કર્યું છે. એમ કરવું યોગ્ય જ છે, કેમકે તેનો આરભ પ્રશંસાપાત્ર છે, તેની પરમ નિરૂપણ કર્યું છે. એમ કરવું યોગ્ય જ છે, કેમકે તેનો આરભ પ્રશંસાપાત્ર છે, તેની પરમ નિરૂપણ કર્યું છે. એમ કરવું યોગ્ય જ છે, કેમકે તેનો આરભ પ્રશંસાપાત્ર છે, તેની પરમ નિરૂપણ કર્યું છે.

કાંઈ પણ પ્રશંસનીય હોવી જોઈએ. માટે અષ્ટાદશ અધ્યાયમાં ભગવાને જે ત્યાગની પ્રશંસા કરી છે તે આવી રીતના ત્યાગની જ કરી છે એમ સમજવું. અહીં ઔપિડન્ય ઋષિને ગુરુ તરીકે કહ્યા છે તે નિષ્કામ ભક્તિ ઘણા પ્રકારના હોવાથી તેમણે કરેલા પરિભાગને માટે સમજવું; કેમકે શ્રીગોપીજનોએ કરેલા ત્યાગની પ્રશંસા જેવી શાસ્ત્રમાં લખી છે તેવી ઔપિડન્ય

ઋષિએ કરેલા ત્યાગની પ્રશંસા શાસ્ત્રમાં જણાતી નથી; તેમ વિરહપદ્ધતિ ભગવાનનો અનુભવ થાય છે તે અતાવવા માટે જ કૌણ્ડિન્યનું નામ મૂલમાં કહ્યું છે. આમ હોવાથી જે જે પુરુષ જેવી જેવી ભક્તિવાળો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તે પુરુષને તેવા તેવા ભક્તો જ આવી અવસ્થાવાળા ગુરુ છે. એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન અને ઉદ્ધવજીનો સંવાદ સમાપ્ત થયો પછી શ્રીઉદ્ધવે પૂછ્યું કે જલદી સિદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત થાય, તેના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું કે દેવતા, અસુર અને મનુષ્યોમાં મારા ભક્તોએ જે આચરણ કર્યો હોય તેનું આચરણ કરવું; અહીં પણ અનાયાસે સિદ્ધિ થવામાટે ભક્તના આચરણનો આશ્રય કરવાનો જ ભગવાને ઉપદેશ કર્યો છે. શ્રીગોપીજન અને કૌણ્ડિન્યને ગુરુ કહ્યા છે તે પોતાના આચરણથી ભક્તિ-માર્ગીય ત્યાગની પ્રવૃત્તિ થવાના કારણરૂપ હોવાથી દત્તાત્રેયે જેમ પૃથ્વી વિગેરે ચોવીશ ગુરુ કર્યા હતા તેવી રીતે સમજવું, એવા આશયથી કહે છે કે તેમણે કરેલું સાધન તેજ સાધન. આથી ઉપદેશની પણ અપેક્ષા અહીં રહેતી નથી એમ સૂચવ્યું. આવા ત્યાગ કરનારાઓએ કરેલાં વિરહપદ્ધતિનાં સાધનો ઘણાં છે, તે સર્વે કરવાં કે કોઈ એક કરવું, એ ભણવાની અપેક્ષા થાય તો કહે છે કે તે સર્વે સાધનોના કારણરૂપ પ્રથમ મૂલ સાધન જે અવશ્ય કરવું જોઈએ તેજ ઇષ્ટ છે. તે ભાવનાથી સિદ્ધ થયલો ભાવ છે. ભગવાનમાં અત્યંત રતિ તેનું નામ ભાવ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે દેવાદિવિષયક જે રતિ તે ભાવ કહેવાય. તે ભાવ પણ સ્વતઃસિદ્ધ અહીં અપેક્ષિત નથી, કેમકે તે તો સ્વાભાવિક થઈ જાય; પણ ભાવનાથી એટલે નિરંતર ચિંતનથી સિદ્ધ થયલો ભાવ હોવો જોઈએ, કેમકે તેવો ભાવ હોય તેજ સાક્ષાત્કારરૂપ ફલ સિદ્ધ કરે છે. બીજા સાધનોથી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ કૌણ્ડિન્ય ઋષિ અને શ્રીગોપીજનના આખ્યાનમાં સિદ્ધ છે. માટે એવો ભાવ તેજ સાધન, બીજું ભગવાનને શોધવું વિગેરે સાધન ઇષ્ટ નથી.

શોધવું વિગેરે પણ કૌણ્ડિન્ય ઋષિ અને ગોપીજને કરેલું છે, માટે તે સાધન શામાટે ન કરવું? સમાધાન—વિકલ્પ અને અપ્રાસ્થ્ય પ્રકૃતિ થઈ જાય છે. જડ અને વૃક્ષવિગેરે અયોગ્યને પ્રશ્ન કરવા એ વિકલ્પ, પોતાની પ્રકૃતિવડે યથાર્થ સ્થિતિ ન રહેવી તે અપ્રાસ્થ્ય. આ બંને વિરહાવસ્થાનો સ્વભાવ છે, કેમકે તે પ્રકૃતિસંગ્રંધી એટલે સ્વસ્થ અવસ્થાથી પ્રાપ્ત થતું જણાતું નથી. જે પોતાની સ્વસ્થ અવસ્થાથી થતું હોય તો સાધનતરીકે તેનો સ્વીકાર થાય, પણ સ્વસ્થ નહિ પણ વિરહાવસ્થાથી પ્રાપ્ત થતું હોવાથી તે સાધન ગણાય નહિ.

ત્યારે એકાદશ સ્કંધમાં મૃગ્યન્સુમદ્વાજિ વિગેરે ઠવિયોજેશ્વરે કહેલા ત્રણ શ્લોકમાં ભગવાનના જન્મ, કર્મ, શ્રવણ, કીર્તન, ગાનવિગેરે અને સર્વ ભગવાનનું શરીર છે એવું જ્ઞાન એ સર્વ સ્વસ્થ અવસ્થાના ધર્મો છે, અને અહીં કહેલા ધર્મો તેના જેવા જ છે માટે તે સાધન તરીકે ઇષ્ટ ગણાવા જોઈએ? ઉત્તર—સર્વ ભગવાનનું શરીર છે એવું જ્ઞાન, અને શ્રવણ, કીર્તન, ગાન એ ભગવાનના ગુણો પણ આવી રીતના વિરહભાવથી જે પુરુષ વ્યાપ્ત હોય તેના અંતઃકરણમાં રહેલા વિરહભાવનો નાશ કરનાર થાય છે. તે ગુરુદેવજી વિગેરેમાં અને ભગવાન ન્યારે મધુરા પદાર્થો, ત્યારે ભગવાનના વિયોગમાં જે ગોપીજનો શોકરહિત રહ્યાં તેમાં તેવામાં આનંદ છે. માટે એ જ્ઞાન અને ભગવદ્ગુણો સાધન તરીકે સ્વીકારી શકાતાં નથી.

સર્વ ભગવદ્ગુણ છે એવું જ્ઞાન પ્રદાનો સાધનાત્કાર કરનારું છે, અને ભગવાનના ગુણો શ્રેષ્ઠાનુશ્રેષ્ઠ રસ સિદ્ધ કરનારા છે, કેમકે દશમ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે ભગવાન ન્યારે શ્રેષ્ઠમી મધુરા પદાર્થો, ત્યારે શ્રીગોપીજનોએ પ્રિય ભગવાનના ચરિત્રોનું જ્ઞાન કરતાં શ્રેષ્ઠરહિત થઈને

દિવસો ગાળ્યા.' માટે વિરહાનુભવના સ્વરૂપનો 'બાધ આવે તો પણ શું દોષ ? આવી શંકા થાય તો પ્રથમ જ્ઞાન અને વિરહભાવના ફલમાં તારતમ્ય દર્શાવતાં કહે છે કે જ્ઞાનથી સત્યલોકમાં સ્થિતિ થાય છે, અને જેને ભાવનારૂપ સાધન છે તેને ફલ પણ તેવું જ થાય છે. જેણે સંન્યાસ લીધો છે, તેને સર્વત્ર બ્રહ્મ છે એવું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય તો તે જ્ઞાનથી બ્રહ્માના લોકમાં સ્થિતિરૂપ ફલ થાય છે. તે માટે તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થઃ સન્યાસયોગાદ્યતયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ ।
તે બ્રહ્મલોકે તુ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥

અર્થ—વેદાન્તવિજ્ઞાનથી જેઓને અર્થ સુનિશ્ચિત છે, અને સંન્યાસયોગથી જેઓ શુદ્ધ સત્ત્વ થયા હોય છે એવા સંન્યાસીઓ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે, અને બ્રહ્માનો મોક્ષ થાય છે ત્યારે તે સર્વે આત્મતિક મોક્ષ પામે છે.

આ શ્રુતિમાં વેદાન્તના વિષયમાં પરોક્ષ જ્ઞાન જેને નિશ્ચિત થયું છે એવા સંન્યાસીઓને અંતઃકરણ શુદ્ધ થવાથી બ્રહ્માની મુક્તિસમયે પરામૃતતા પ્રાપ્તિ અને મુક્તિ કહી છે. છાંદોગ્યમાં તો મરણ પછી તરત જ ભાવનાને અનુસાર પારલૌકિક તારકાલિક ફલ કહ્યું છે. માટે જે પુરુષમાં ભાવનારૂપ સાધન છે, તેને ફલ પણ તેવું જ થાય છે. નવમા સ્લોકમાં જ લખ્યો છે તે નિશ્ચયાર્થમાં છે. એ રીતે જ્ઞાનમાર્ગના સંન્યાસમાં ફલભેદ અને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં કાલવિલમ્બ એ બે દોષ છે.

જીતામાં કહ્યું છે કે 'હે અર્જુન, જેમ પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ કાષ્ટને લસ્ટમ કરે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મને લસ્ટમ કરે છે.' તેથી પ્રબલ જ્ઞાન થાય ત્યારે કર્મનો નિઃશેષ નાશ થાય છે, એટલે કાલવિલમ્બ ઘટતો નથી. વળી-એકાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે 'નદી સમુદ્ર હરિતું શરીર છે' એવું જ્ઞાન થવું એ ભગવદ્વિષયક જ્ઞાન છે, માટે ફલભેદ પણ ઘટતો નથી. આમ શંકા થાય તો કહે છે કે એવા સંન્યાસીઓ સત્યલોક વિગેરેમાં જ રહે છે, એમાં સંશય નથી. તાદ્દશઃ એટલે પ્રબલ જ્ઞાનવાન, સત્યલોકાદૌ એટલે વિદ્યુત્લોક, વરુણલોક, ઇન્દ્રલોક કે પ્રજાપતિલોકમાં રહે છે, અને ત્યાં રહેલા લોગથી પોતાના પ્રારબ્ધને નિવૃત્ત કરે છે. અને આતિવાહિક* વૈદ્યુત પુરુષના અગમનપર્યન્ત પોતાના પ્રારબ્ધને નિવૃત્ત કરે છે. સંશય નથી. મહાપ્રલયની પ્રતીક્ષા નથી, તોપણ વિદ્યુત્ પુરુષની પ્રતીક્ષા રાખવી પડે છે એમ વ્યાસમૂવના આતિવાહિક અધિકરણમાં સિદ્ધ કરેલું છે. તેથી જ્ઞાન પ્રબલ થયું હોય તોપણ એવા સંન્યાસીને કાલનો વિલમ્બ થવામાં સંદેહ નથી જ.

ભાવનાના પક્ષમાં પણ આ દુષણ તો સરખું જ છે, એવી શંકા થાય તો કહે છે કે અરણિના કાષ્ટનું પ્રબલ મથન થવાથી જેમ અગ્નિ બહાર પ્રકટ થાય છે, તેમ પ્રબલ ભાવના થવાથી પોતાના આત્માના આત્મા પુરુષોત્તમ બહાર પ્રકટ થઈને અગ્નિની માફક બહાર વ્યાપીને પાછા અંદર જ્યારે પ્રવેશ કરે, તે જ સમયે બહારનો અને અંદરનો સર્વ બંધ નાશ પામે છે, બીજી કોઈ રીતે નાશ પામતો નથી. એ વાત શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે:—

* બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના ચૂર પછતું આ અધિકરણ છે. આતિવાહિક એટલે ભગવદ્દામમાં બળને લઈ જનાર ભગવદીય પુરુષ. વિદ્યુત્ લોકમાં આવીને તે પુરુષ બળને લઈ જાય છે માટે વૈદ્યુત પુરુષ કહેવાય છે. બ્રહ્મદામમાં જવાનો માર્ગ એક જ છે, તેનું નામ દેવધાન. રસ્તામાં અગ્નિલોક, અહલોક, સીતપદ્મ, હરિમથન, સંવસર, વાયુલોક, દેવલોક, આદિત્યલોક, ચંદ્રલોક, વિદ્યુત્લોક, વરુણલોક, ઇન્દ્રલોક, પ્રજાપતિલોક, એટલા સ્થાન આવે છે. દરેક બળને દરેક સ્થળમાં પ્રારબ્ધભાગ મળે છે એવું જ્ઞાન છે. એવા સંન્યાસીને જે સ્થાનમાં જેટલો ભાગ ભોગવવાનો હોય તે સ્થાનમાંથી સ્વાતિવાહિક એટલે ભગવદીય પુરુષ આવીને ઘટ જાય છે.

यदा सर्वे प्रलीयन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

અર્થ—જ્યારે તેના હૃદયમાં રહેલા સર્વે કામ નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે મર્ત્ય-મરણશીલ પુરુષ અમૃત-મરણરહિત થાય છે, અને અહીં બ્રહ્માનો અનુભવ કરે છે. એ શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરતાં વ્યાસસૂત્રના અતુર્થાધ્યાયના દ્વિતીય પાદના વાઙ્મનસિ દર્શનાત્ એ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવની સઘોમુક્તિસમયે તેના દેહ ઇન્દ્રિય વિગેરે ભગવાનમાં લય પામે છે અને મર્યાદામાર્ગીય જીવ તથા પ્રાવાહિક જીવના દેહ ઇન્દ્રિય ભૂતોમાં લય પામે છે અને અંતર્ગૃહગતા ઓપિકાઓમાં વિરહભાવનાથી ગુણમય દેહની નિવૃત્તિ થઇને અલૌકિક દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એ વાત સિદ્ધ છે, તેથી ભાવના અને જ્ઞાન તુલ્ય કહી શકાય નહિ. (જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ વ્યાપ્ત છે તેમ સર્વત્ર આત્મા વ્યાપ્ત છે, એવા જ્ઞાનમાત્રથી આત્માનો અનુભવ થતો નથી. કાષ્ઠમથનથી જેમ અગ્નિ પ્રકટ થાય તેમ વિરહભાવનાથી પ્રભુ પ્રકટ થાય એ ભાવનાની અધિકતા). માટે જ્ઞાન ફલમાં વિલગ્ન કરનાર હોવાથી સાધન તરીકે ઈષ્ટ નથી. આથી શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગીય લાગમાં જ્ઞાનમિશ્ર પદ્ધતિ પણ નિવારણ કર્યું.

જ્ઞાન સાધન તરીકે ઈષ્ટ નથી તો ગુણો (પ્રભુના ગુણુગાન) ફલના સાધનમાં ઈષ્ટ નથી ? આ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રભુનો સંગ નહિ હોવાથી પ્રભુના ગુણો તેવી ભાવનાવાળા-ઓનું જીવન ટકાવી રાખવાને ઉપયોગી થાય છે. તુ શંકા નિવૃત્ત કરવા મુખ્ય છે. ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ પ્રબલ નહિ હોવાથી ભગવાન બહાર પ્રકટ ન થાય, ત્યારે પ્રભુનો સંગ ન થાય, અને વિરહની વૃદ્ધિ થાય, તે સમયે જીવન રહે નહિ, તે ટકાવી રાખવાને શ્રવણ કીર્તન કરવા યોગ્ય પ્રભુના ગુણો ઉપયોગમાં આવે છે. હિ નિશ્ચયાર્થમાં વાપર્યો છે. આ વાત વિદ્વોક્તા બ્રહ્મિ નિન્યુર્ગાયન્ત્ય. પ્રિયચેષ્ટિત્વ અને તત્ત્વ કથામૃતં તત્ત્વજીવનમ્ એ વાક્યોમાં સિદ્ધ છે. તેથી મધ્યમ અધિકારમાં ફલનો વિલગ્ન થાય ત્યાં ગુણો ઉપયોગમાં આવે છે. મુખ્ય અધિકારમાં તો ગુણો પણ સાધનમાં ઈષ્ટ નથી. એ પ્રમાણે જ્ઞાન કરવાયોગ્ય ગુણો પણ બાધક છે તો ભગવાન—જેના ગુણોની ભાવના ભક્ત કરે છે તે—પણ વિલગ્ન કરાવનાર હોવાથી એ ભાવમાં બાધક કેમ ન ગણાય ? આ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન તો ફલરૂપ છે, તેથી ભક્તિમાર્ગમાં બાધક ગણાય નહિ. ભગવાન ફલરૂપ હોવાથી ભગવાન પ્રાપ્ત થયા એટલે સાધનનું ફલ પ્રાપ્ત થયું, માટે સાધનાવસ્થાની નિવૃત્તિ કરે તો પણ ફલરૂપ પ્રભુ બાધક કહેવાય નહિ.

આથી એમ સિદ્ધ થયું કે જે ભક્તોમાં ભગવાન બહાર પ્રકટ થયા પછી અંદર પ્રવેશ કરે છે તેની સઘોમુક્તિ થાય છે, જે ભક્તોને ભગવાનનું બહાર પ્રાકટ્ય છે, પણ અંતઃપ્રવેશ નથી, તે ભક્તોને અહીંજ લીલાનો અનુભવ થાય છે, આવી મુખ્ય ભક્તોમાં પણ વ્યવસ્થા છે, તેથી ત્યાં પણ કોઈ ભતનો વિરોધ નથી.

જો ભગવાન ફલરૂપ હોવાથી બાધક નથી, તો ફલરૂપ હોવાથી જેમ વિજન વનમાં નારદજીને દર્શન આપીને ભગવાન તિરોહિત થયા ત્યારે નારદજી ફરીથી દર્શનમાટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, તે વખતે આકાશવાણીથી તેમને આજ્ઞા થઈ કે ‘આ નિહિત લોકને છોડીને મારો પાર્વદ તું ધરે’ આવું સ્વસ્થતા સૂચક વાક્ય કહ્યું, અને તેમનું સ્વાસ્થ્ય કર્યું, એ પ્રમાણે અહીં ભગવાન સ્વાસ્થ્યવાક્ય કેમ કહેતા નથી ? સ્વાસ્થ્ય કેમ કરતા નથી ? આ શકાનો ઉત્તર આવે છે.—સ્વાસ્થ્યસદિત વાક્ય ભગવાન કહે તે યોગ્ય નથી, કેમકે ભગવાન કયાણુ

છે તે વિરુદ્ધ થતા નથી. અહીં આ આશય છે. નારદજીના અંતઃકરણના મલ પકવ થયા ન હતા, પણ તેમનો ભાવ શુદ્ધ હતો, તેથી તેમને સ્વાસ્થ્ય થવા માટે તિરોહિત રહીને જ વાક્ય કહ્યું અને સ્વસ્થતા કરી, અહીં શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગમાં તો જેમ અતર્કહતા ગોપિકાઓના બધ નાશ કર્યો તેમ તત્કાલ ભક્તના બંધ નાશ કરવાના છે, તે બંધ પ્રારબ્ધથી થયા હોય તો ભગવદ્વિરુદ્ધથી થતા તીવ્ર તાપથી પાપની અને ભગવદ્વાવિર્ભાવથી થતા આશ્લેષસુખ વિગેરેથી પુણ્યની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ, કેમકે જો ભાવ એવો ઉત્કટ હોય છે. જો એવા ભાવવાળાને પણ ભગવાન વાક્ય કહે અને સ્વાસ્થ્ય કરે, તો તેની સહોમુક્તિમાં વિરોધ આવે. પણ ભગવાન દયાલુ હોવાથી તેમ કરતા નથી. એટલે સ્વાસ્થ્યવાક્ય કરવું તેજ દયાલુને અટકાવે છે, પણ પોતે દયાલુ હોવાથી વિરુદ્ધ થતા નથી. તેથી પરમ કૃપાવડે એનેજ શીઘ્ર આધનિવૃત્તિ કરવાની ઈચ્છાથી સ્વાસ્થ્ય અને વાક્ય બંને કરતા નથી, કેમકે તે યોગ્ય નથી.

જો એમ છે, તો એકાદશ સ્કંધમાં લાગની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે 'જે ગદ્ગદ્ કંક થઈ જાય છે, જેનું ચિત્ત દ્રવે છે, વિરહથી રુદન કરે છે, આનિર્ભાવથી હાસ્ય કરે છે, એવો મારી ભક્તિવાળો પુરુષ ભુવનને પાવન કરે છે', એવાઓને સ્વસ્થતા કરતા નથી? (કરે છે). આના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ સહોમુક્તિ કરાવનાર લાગ એવાઓને પણ દુર્લભ છે. તેવું કારણ એ છે કે તે પ્રેમથી જ સિદ્ધ થાય છે, બીજી કોઈ રીતે સિદ્ધ થતો નથી. એકાદશ સ્કંધમાં કહેલા પણ જોકે પરમ ભક્ત છે, તોપણ તેમાંના કેટલાક સર્વજ્ઞ હોવાથી પુષ્ટિમિશ્ર છે, કેટલાક ગુણુસ હોવાથી મર્યાદામિશ્ર છે, પણ શુદ્ધ પુષ્ટ નથી, સર્વજ્ઞ પ્રેમશુભ્રત નથી, સ્વરૂપમાત્રપરાયણ નથી. માટે તેવો સહોમુક્તિનો અધિકાર નહિ હોવાથી તેમને ભગવાન સ્વાસ્થ્યવાક્ય કરે છે. આ પ્રમાણે અહીં ભક્તિમાર્ગીય લાગમાં કૌણિકન્ય અને શ્રીગોપીજન એમ બે ગુરુ કહ્યાં, તેમજ ફલવિવ્રમ્બ અને વિદ્ય તત્કાલિક ફલ કહ્યાં, તેથી અવસ્થાભેદ વિગેરેનું મૂલ્યન કર્યું એટલે અધિકારી જૂદા જૂદા થયા, અને ત્રણ પ્રકાર થયા. મર્યાદામાર્ગના ગુરુ કૌણિકન્ય ઋષિ, પુષ્ટિમાર્ગના શ્રીગોપિકા; પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોમાં પણ મિશ્ર ભક્તને ફલવિવ્રમ્બ, અને શુદ્ધ ભક્તને સહોમુક્તિ. ભક્તિમાર્ગીય લાગના સ્વરૂપનું પરિકરસહિત નિરૂપણ કર્યું, અને જૂદા જૂદા પ્રકારના પ્રેમના ભેદ તેવા તેવા જૂદા જૂદા અધિકાર સ્પષ્ટ કરે છે એમ સિદ્ધ કર્યું.

હવે એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને લાગની પ્રશંસા કરી છે તે લાગ ભક્તિની પરમ કાષ્ઠારૂપ આ દુર્લભ પરિભાગ છે, અને પ્રારંભમાં જો લાગ કરવાનો છે તે તો વિલમ્બથી ફલ આવે છે, તેથી તે જ્ઞાનમાર્ગીય લાગની બરોબર છે, અને તેમાં કંઈ વિશેષ નથી, તેમ ભક્તિમાર્ગીય પ્રારંભદશાના લાગનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો નથી, માટે તેને છોડીને સર્વ સ્થલે વિચારેલો જ્ઞાનમાર્ગીય લાગ જ કરવો જોઈએ, ભક્તિ-માર્ગીય લાગનો વિચાર કરવાથી શું ફલ? એના સમાધાનમાં કહે છે કે ભક્તિમાર્ગીય લાગની આરંભ દશમાં નિર્વિદ્યપણું છે અને જ્ઞાનમાર્ગીય લાગ સવિદ્ય છે અને અતિ વિવ્રમ્બ કરવા-વાળો છે, તે દર્શાવવાને કહે છે કે—

જ્ઞાનમાર્ગે તુ સંન્યાસો દ્વિવિધોપિ વિચારિતઃ ॥ ૧૪ ॥

જ્ઞાનાર્થમુત્તરાક્તં ચ સિદ્ધિર્જન્મશતૈઃ પરમ્ ।

જ્ઞાનં ચ સાધનાપેક્ષં યજ્ઞાદિશ્રવણાન્મતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અતઃ કલૌ સ સંન્યાસઃ પદ્માત્તાપાય નાન્યથા ।

પાપખિડત્વં ભવેદ્યાપિ તસ્માન્જ્ઞાને ન સંન્યસેત્ ॥ ૧૬ ॥

સુતરા કલિદોષાણા પ્રવલત્વાદિતિ સ્થિતમ્ ।

સાન્વયપદાર્થઃ—જ્ઞાનમાર્ગે જ્ઞાનમાર્ગમાં તુ તો સંન્યાસઃ સંન્યાસ દ્વિવિધઃ એ પ્રકારનો અર્થ પણ વિચારિતઃ વિચાર કરેલો છે. જ્ઞાનાર્થ જ્ઞાનને માટે ઉત્તરાંગ છેલ્લું અંગ ચ અને; પરંતુ સિદ્ધિઃ સિદ્ધિ જન્મસત્તેઃ સંકલ્પે જન્મ લાયકારે જ્ઞાન જ્ઞાન ચ અને સાધનાપેક્ષં સાધનની અપેક્ષાવાળું યજ્ઞાદિશ્રવણાત્ યજ્ઞ વિગેરે કરવાં એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેથી મત્તં માન્યું છે અતઃ તેથી કલો કલિયુગમાં સ તે સંન્યાસઃ સંન્યાસ પશ્ચાત્તાપ પશ્ચાત્તાપ કરાવે છે અન્યથા બીજા પ્રકારનો પણ એટલે વિવિધિયા ન યોગ્ય નથી ચ અને અર્થ વળી પાપવિહત્ત્વં પાપહીનપણું મવેત્ થાય તત્સાત્ તેથી જ્ઞાને જ્ઞાનમાર્ગમાં ન નહિ સંન્યસેત્ સંન્યાસ કરવો. કલિદોષાણાં કલિના દોષોનું પ્રવલત્વાત્ પ્રબલપણું હોવાથી સુતરાં વિશેષે કરીને હિતિ એ પ્રમાણે સ્થિતમ્ નિર્ણય કરેલો છે.

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાનમાર્ગમાં તો બંને પ્રકારના સંન્યાસનો વિચાર કરેલો છે, એક જ્ઞાનને માટે એટલે વિવિધિયા અને ઉત્તરાંગ સિદ્ધિ થાય એવો વિદ્વત્ સંન્યાસ; પણ સંકલ્પે જન્મે તેની સિદ્ધિ થાય છે. અને જ્ઞાનને સાધનની અપેક્ષા રહે છે, નિષ્કામ પુરુષો પણ યજ્ઞ કરે છે એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેથી એમ માનવામાં આવે છે. માટે કલિયુગમાં તે સંન્યાસ પશ્ચાત્તાપ કરાવે છે, અન્ય પ્રકારનો એટલે વિવિધિયા સંન્યાસ પણ ઉપયોગી નથી. અને વળી પાપહીનપણું પણ થાય, માટે જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ કરવો નહિ. તેમાં કલિદોષના પ્રબલપણાને લીધે તો વિશેષે કરીને ન જ કરવો એવો નિર્ણય છે.

તુ પૂર્વે કહેલી શંકાનો નિરાસ કરે છે. જ્ઞાન એજ માર્ગ એટલે જ્ઞાનમાર્ગે તેમાં જે પ્રકારનો સંન્યાસ જ્ઞાનને માટે અને ઉત્તરાંગ સિદ્ધિ થાય તેમ વિચારેલો છે.*

* બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ચતુર્થપાદના સપ્તદશ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ઋષિરિતઃસુ ચ શબ્દે હિ. આ સૂત્રમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે, અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયલાને ફલના અનુભવમાં પ્રતિબંધનું નિવારણ કરનાર તરીકે અને અતરંગ તરીકે સંન્યાસ કરવાનો નિર્ણય કરેલો છે. પણ ભગવાનના સાક્ષાત્કારરૂપ સિદ્ધિ તો સંકલ્પે જન્મે થાય છે, તરત થતી નથી. ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે 'બહુ જન્મને અને જ્ઞાનવાન આ સર્વ વાસુદેવરૂપ છે એમ સમજી મને પ્રાપ્ત કરે છે, એવો મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ છે, એ વાક્યમાં પરોક્ષ જ્ઞાનવાણને આ સર્વ વાસુદેવરૂપ છે એમ સમજી ભગવત્પ્રાપ્તિ થવાનું બહુ જન્મને અંતે કહ્યું છે. પ્રપત્તિ એટલે અપરોક્ષ જ્ઞાન. તેમાં વિવ્રજ થવાનું કારણ સમજાવતાં કહે છે કે ઉપશા ગીતાવાક્યમાં કહેલી રીતિથી સાક્ષાત્કાર થવારૂપ જ્ઞાન સાધનની અપેક્ષાવાળું છે, કર્મ, જ્ઞાન કે બક્ષિરૂપ સાધનથી જ તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એનું પ્રમાણ એકે નિષ્કામ પુરુષો પણ યજ્ઞ કરે છે, એમ બ્રહ્મસૂત્રમાં જો શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. અને એજ બાજતનો વિચાર બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ચતુર્થ પાદના પચીસમા સર્વપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિ શ્રુતેશ્વરત્વ એ સૂત્રમાં કરેલો છે. ત્યાં કહ્યું છે કે પુરુષોત્તમની જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કર્મ, જ્ઞાન, બક્ષિ, સર્વની અપેક્ષા છે. જેમ દૂર દેગમાં જવાને ઘોડાનો ઉપયોગ છે, તેમ પુરુષોત્તમની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં કર્મ, જ્ઞાન વિગેરેનો ઉપયોગ છે. માર્ગ કાપવાને જ ઘોડો ઉપયોગી છે, ફલસિદ્ધિમાં નથી, તેમ આત્મ-વેનિક, આધિદેવિક પ્રતિબંધ નિવૃત્ત કરવાને કર્મ, જ્ઞાનવિગેરે સાધન છે. ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ ફલમાં તે સાધન નથી.

* જ્ઞાન અને જ્ઞાનની એ બંને દિશાવિશેષજ્ઞ માન્ય છે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કેવલ શમદમાદિકથી થતી નથી, કિન્તુ જેવો આશ્રમ હોય તે આશ્રમના કર્મો પણ શમદમાદિકની સાથે અપેક્ષિત છે, એમ વ્યાસસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાદના બીજીસમા સૂત્રમાં કહ્યું છે. માટે દેશ, કાલ, દ્રવ્યાદિ સાધન બરોબર ન હોય તો વર્ણાશ્રમના કર્મો બરોબર થતાં નથી, તેથી કેવલ શમદમાદિકથી જ્ઞાનનો ઉદય થતો નથી. તેથી વિવિધિયા સંન્યાસ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે કલિયુગમાં પશ્ચાત્તાપકારક થઈ પડે છે, અને પાછળથી ખેડ કરાવે છે.

ત્યારે વિદ્વદ્દશામાં કહેલો સંન્યાસ કરવો એમ કોઈ શંકા કરે તો કહે છે કે બીજા પ્રકારનો એટલે વિદ્વદ્દશાનો સંન્યાસ કલિયુગમાં તેના સાધનના અસંભવને લીધે કરવા યોગ્ય નથી. વળી ખેડ માત્ર થાય છે એમ નહિ, કિન્તુ પાખંડીપણું પણ થાય. લિપ્તિ વગેરેની શુદ્ધિ હોય નહિ, તેથી પાખંડધર્મનો એને સસર્ગ થાય છે. શ્લોકમાં ચ-મુક્યો છે, તેથી મતભંગનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ પણ સમજવું. શ્લોકમાં અપિ શબ્દ કહ્યો છે તેથી 'નૈષ્ઠિક ધર્મમાં આરૂઢ થઈને પછી તેમાંથી જે પડે છે, તે આત્મહાનિ કરનારની શુદ્ધિમાટે કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત હું જોતો નથી' એ શાંતિપર્વમાં લીભપિતામહે યુધિષ્ઠિરને કહેલા વાક્યમાં સૂચવેલા પાતનું ગ્રહણ પણ સમજ લેવું. આથી એટલું સિદ્ધ થયું કે કલિયુગમાં વિવિધિયા સંન્યાસ ખેદાદિ ઉત્પન્ન કરનારો છે, અને વિદ્વત્સંન્યાસ થવો સંભવિત નથી, માટે જ્ઞાનમાર્ગમાં શાસ્ત્રમાં કહેલો વિધિપૂર્વક સંન્યાસ કરવો નહિ, કારણ કે કલિના દોષ પ્રબલ છે. કલિયુગમાં સંન્યાસનો નિષેધ કરનાર શાસ્ત્રકારોએ જ નિર્ણય કરેલો છે તેથી 'જ્યાંસુધી વેદ પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી સંન્યાસ કરવો' એ વાક્ય સર્વ સ્થલે લાગુ પડતું નથી.

એ પ્રમાણે અહીં ભગવદ્દશાથી કર્તવ્ય સંન્યાસના વિચારમાં એટલું સિદ્ધ થયું કે કર્મમાર્ગમાં જૈમિનિના મતમાં સંન્યાસની કર્તવ્યતા નથી, મતાંતરમાં ચાર આશ્રમના પશ્ચથી સંન્યાસ કર્તવ્ય છે છતાં કલિકાલને લીધે અકર્તવ્ય છે. ભક્તિમાર્ગમાં કર્તવ્ય કહ્યો છતાં શ્રવણાદિની સિદ્ધિ માટે કરવામાં સંન્યાસના સ્વરૂપનો અને શ્રવણાદિના ધર્મનો વિરોધ હોવાથી સંન્યાસરૂપે અને શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિપૂર્વક લાગરૂપે અકર્તવ્ય છે, તેમજ સ્નેહના સાધન માટે કરવામાં પણ દૂષણ છે; પ્રેમ થયા પછી તો વિધિવિતાનો ત્યાગ મુખ્ય અધિકારીને પોતાની મેળે સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેમાં જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી. તેમજ મધ્યમ અધિકારીને પણ સમજવું. પણ તેને પ્રારબ્ધપ્રતિબંધને લીધે કલ્પમાં કાંઈક વિલપ્ત થાય છે. તેનું જ જ્ઞાનમિશ્ર બંધનું પણ સમજવું. જ્ઞાનમાર્ગમાં તો વિવિધિપ્રદશામાં સંન્યાસનો વિચાર કહેલો છે છતાં કલિકાલથી થતા દોષનો સંભવ હોવાથી કર્તવ્ય નથી. વિદ્વત્સંન્યાસ તો કલિદોષને લીધે જ્ઞાનનો જ અસંભવ હોવાથી સંભવતોજ નથી.

હવે પ્રેમની આરભ દશામાં પરિત્યાગનો વિચાર બાકી રહ્યો. તે વિચારવાને પ્રશ્ન કરીને શંકા કરે છે:—

ભક્તિમાર્ગેપિ ચેદ્દોષસ્તદા કિં કાર્યમુચ્યતે ॥ ૧૭ ॥

અત્રારમ્ભે ન નાશઃ સ્યાદ્ દૃષ્ટાન્તસ્યાપ્યભાવતઃ ।

સ્વાસ્થ્યહેતોઃ પરિત્યાગાદ્યાયઃ કેનાસ્ય સમ્ભવેત્ ॥ ૧૮ ॥

હરિરન્ન ન શક્નોતિ કર્તુ વાધાં કુતોડપરે ।

અન્યથા માતરો વાલાન્ન સ્તન્યૈઃ પુપુષુઃ ક્વચિત્ ॥ ૧૯ ॥

જ્ઞાનિનામપિ વાક્યેન ન ભક્તં મોહયિષ્યતિ ।

આત્મપ્રદઃ પ્રિયથાપિ નિમર્થ મોહયિષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

તસ્માદુક્તપ્રકારેણ પરિત્યાગો વિધીયતામ્ ।

અન્યથા અશ્યતે સ્વાર્થાદિતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥ ૨૧ ॥

સાન્ન્યસપદાર્થઃ—મક્ષિમાર્ગે ભક્તિમાર્ગમાં જેવો દોષ દોષ તદા તો કિં શું કાર્ય કરવું? ઉચ્યતે કહીએ છીએ. (૧૭) અત્ર અહીં આરંભે આરંભમાં નાશ નાશ ન નહિ સ્થાય. દુષ્ટાન્તસ્ય દુષ્ટાન્તનો અર્થ પણ અમાવતઃ અભાવને લીધે. સ્વાસ્થ્યહેતોઃ સ્વાસ્થ્યતા હેતુને પરિત્યાગાત્ પરિત્યાગને લીધે કેન કોનાથી અથ આનો વાઘઃ બાધ સંભવેત્ સંભવે. (૧૮) અત્ર અહીં હરિઃ હરિ વાણ બાધ કરવું કરવાને ન નહિ શક્નોતિ શક્તિમાન થાય ક્વતઃ કેવી રીતે અપરે બીજા. અન્યથા જો એમ ન હોય તો માતરઃ માતાઓ વાણને ક્વચિત્ કોઈપર સ્થલે સ્થલેઃ સ્તનના દૂધથી ન નહિ પુપ્પુઃ પોષણ કરે. (૧૯). જ્ઞાતિનામ્ જ્ઞાતિઓના વાણે વાણથી અર્થ પણ મક્ષે ભક્તને ન મક્ષિ મોહયિષ્યતિ મોહ કરશે. આત્મપ્રદઃ આત્માનું દાન કરનાર પ્રિયઃ પ્રિય ચ અને અર્થ વળી કિમર્થ કેવી રીતે મોહયિષ્યતિ મોહ કરે. (૨૦). તસ્માદ્ માટે ઉક્તપ્રકારેણ ઉપર કહેલા પ્રકારથી પરિત્યાગઃ સંન્યાસ વિધીયતામ્ કરવો. અન્યથા નહિ તો સ્વાર્થાત્ પુરુષાર્થથી અશ્યતે નાશ પામે ક્વતિ એ પ્રમાણે મે મારી મતિઃ શુદ્ધિ નિશ્ચિતા નિશ્ચયવાર્થ

સ્ત્રોતાર્થઃ—જો ભક્તિમાર્ગમાં પણ પરિત્યાગ કરવામાં ક્વિ વિગેરેથી પ્રાપ્ત થતો દો આવતો હોય તો શું કરવું? કહીએ છીએ. (૧૭). અહીં ભક્તિમાર્ગમાં આરંભ દશામાં પરિત્યાગ કરવામાં નાશ થતો નથી. વળી એવા દુષ્ટાન્તનો પણ અભાવ છે. સ્વસ્થતા લાવનાર કરવો ભિક્ષા વિગેરે તેનો ત્યાગ કરવાથી પછી બાધ કોનાથી સંભવે? (૧૮) સર્વ દુઃખહ... ભગવાન પણ આ પરિત્યાગમાં બાધ કરી શક્તા નથી, તો પછી કાલવિગેરે તો ક્યાંથી જ? જો એમ થાય તો—જો ભગવાન બાધ કરેતો—માતાઓ કોઈપણ સ્થલે બાળકોનું સ્તનથી પોષણ જ ન કરે. (૧૯). જ્ઞાતિનામપિ જો માર્કણ્ડેયવાણ્યમાં જ્ઞાતિઓને જ માયાકૃત મોહ કહ્યો છે, માયા ભક્તને મોહ કરી શક્તી નથી. આ ભક્તે તો સર્વ પ્રભુને સમર્પણ કર્યું છે, અને તે ભગવાનને પ્રિય છે, તેથી માયા ભક્તને કેવી રીતે મોહ કરી શકે? (૨૦) માટે ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહેલા પ્રકારે ભક્તોએ પરિત્યાગ કરવો, જો એમ ન કરે તો સ્વાર્થ—એટલે ભગવદ્વિરહાનુભવ અને ભગવત્પ્રસાદ ગુમાવી બેસે છે, આવી મારી દૃઢ શુદ્ધિ છે. (૨૧)

પ્રેમરૂપ ભક્તિના ઉપાયરૂપ જો પરિત્યાગ છે તેમાં ક્વિકાલ વિગેરેએ કરેલો દોષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને દૂર કરવાને શું કરવું? સમાધાનમાં કહે છે કે આ પ્રેમભક્તિના આરંભમાં પરિત્યાગ કરવામાં ક્વિ વિગેરેએ કરેલા દોષથી પોતે જો અવસ્થામાં હોય તેનાથી દીનપણાનો સંભવ થતો નથી. તેનું કારણ કે દુષ્ટાન્તનો જ અભાવ છે.*

એટલે અહીં આરંભમાં નાશનું અનુમાન કરીએ તો દુષ્ટાન્ત મળતું નથી, અને અર્થ મૂલ્યમાં છે તેથી એમ સૂચન થાય છે કે બીજા દોષ આવે છે. તે અનુમાન નીચેપ્રમાણે કરવું—

ઉક્ત આરંભદશામાં શુદ્ધત્યાગકર્તા નાશ પામે છે, તે વખતે ત્યાગ કરવાને લીધે;

જ્યાં જ્યાં આરંભદશામાં શુદ્ધત્યાગ થાય, ત્યાં શુદ્ધત્યાગકર્તા નાશ પામે,

પરંતુ (અર્થ) 'દુષ્ટાન્તનો અભાવ, દોષથી ભક્તના નાશનું અનુમાન સિદ્ધ થતું નથી આ અન્વયવ્યાપ્તિ લીધી; દને વ્યતિરેક લખે.

* મૂલમાં નાશ મુદ્દ છે, તેનો સાતમો વિવક્ષિતો વિપરિણામ કરવો, એટલે નાશ દુષ્ટાન્તર મનાવો—નાશમાં દુષ્ટાન્ત મળતું નથી

૧. ૧૦૫ પણ બંને આરંભમાં સંન્યાસ લીધે દોષ અને તેનો નાશ થોડો છે એનું દુષ્ટાન્ત મળે નહિ દોષથી ભક્તિમાર્ગના આરંભની નવમ્યામાં સંન્યાસ લીધેલા ભક્તના નાશ-વિષયક અનુમાન લિપ્ત થતું નથી. કારણકે દુષ્ટાન્ત વિના અનુમાનપ્રયોગ સિદ્ધ થવાય નહિ

જ્યાં જ્યાં તેવી રીતનો ત્યાગ કર્યો છતાં નાશ થયો ન હોય, ત્યાં ત્યાં ત્યાગ કરવાપણું ન હોય. અન્ન આવી વ્યાપ્તિ જ થઈ શકતી નથી. કેમકે જ્યાં ત્યાગ કરવાપણું હોય, ત્યાં ત્યાગ કરવાનો માવ ન હોય, અને ત્યાગ કરવાપણું ન માનીએ, તો શૂદ્ધસ્થાદિકમાં જ નાશ નથી થતો, એમ જ થાય છે, તેથી તેવો ત્યાગ કરનાર જ મળતો નથી. એટલે દૃષ્ટાન્ત જ મળતું નથી.

હવે ભક્તિમાર્ગમાં આરંભદશામાં ત્યાગ કરવાને લીધે અથવા કષાય (મલ) અપકવ વાને લીધે, અથવા સંગદોષને લીધે, નાશ થવાનું અનુમાન કરીએ, અને દૃષ્ટાન્ત આપતાં કહીએ શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે ત્યાગ કરનારનો જેમ નાશ થાય છે તેમ-એમ કરી અનુમાન કરીએ તો તે પણ વટવું નથી. કારણ કે નારદજીના પૂર્વજન્મનું દૃષ્ટાન્ત જોઈએ તો તેમણે ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં ત્યાગ કર્યો હતો, અને તેમના કષાય પકવ ન હતા, તોપણ તેમનો નાશ થયો નથી. માટે આરંભદશામાં ત્યાગ કરવાને લીધે, અથવા કષાય અપકવ હોવાને લીધે બે બે હેતુ ખોટા છે. સંગદોષના સંલવરૂપ ત્રીજે હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ ખોટો છે, કેમકે એકાદશ કંધમાં કહ્યું છે કે ' લગ્નજરહિત થઈ ગાન કરે, અને કોઈનો સંગ ન કરતાં ફર્યા કરે. '

ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં ત્યાગ કરનાર આરંભદશામાં ત્યાગ કરવાને લીધે નાશ પામતો નથી, જેમ પૂર્વજન્મમાં નારદજીએ આરંભ દશામાં ત્યાગ કર્યો છતાં નાશ ન પામ્યા તેમ. આ પ્રમાણે પ્રત્યનુમાન સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેથી ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં ત્યાગ કરવાથી નાશ થાય એ કોઈ વાતે સિદ્ધ થતું નથી. નારદજીના દૃષ્ટાન્તથી ભક્તિમાર્ગની આરંભ દશામાં ત્યાગ કરનાર નાશ પામતો નથી એમ કહ્યું તે પ્રયોજનવિનાનું નથી. નારદજીના પૂર્વજન્મની કથાના પ્રસંગના વાક્યોથી તેવાઓનો નાશ જ સિદ્ધ થતો નથી. આ હેતુથી જ જો નાશનું અનુમાન સિદ્ધ થાય તો ત્યાં દૃષ્ટાન્તનો જ અભાવ છે તેથી શ્લોકમાં દૃષ્ટાન્તસ્થાપ્યમાવતઃ એમ જીવં પાડી કહ્યું તે યુક્ત છે.

વળી આ ત્યાગ ભગવદ્ધર્મ છે. નિમિરાલએ કવિ યોગેશ્વરને કહ્યું કે તમે ભગવદ્ધર્મ કહો ત્યારે કવિયોગેશ્વરે કહ્યું કે ' અવિદ્યાન પુરુષો વિનામહેતને ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી શકે તેમાટે ભગવાને જે ઉપાયો કહ્યા છે તે ભગવદ્ધર્મ જાણવા. ' એમ ભગવદ્ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ કહીને પછી કહ્યું કે ' કાંધાવડે, વાણીવડે, ઘડિયોવડે, મનવડે, તેને અનુસરતા સ્વભાવવડે જે કાંઈ પુરુષ કરે છે તે સર્વ નારાયણ ભગવાનને માટે છે ' એમ સંગત ભગવાનને અર્પણ કરવું. આપ્રમાણે ધર્મો કહેતાં કહ્યું કે ' લગ્નજરહિત થઈ ગાન કરે, અસંગ થઈ ફર્યા કરે, ' અહીં અસંગ વિચરવા રૂપ ત્યાગનું પણ ઓધન થાય છે. ભગવદ્ધર્મના આરંભમાં પણ નાશ થતો નથી તે પણ ભગવાને જ ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે ' દે ઉદ્ધવ, મારા ધર્મનો ઉપક્રમ (આરંભ) કર્યો હોય તો તેનો વેશમાત્ર પણ નાશ થતો નથી. ' આથી પણ ભક્તિમાર્ગના આરંભમાં ત્યાગ કરે તો પણ તેમાં નાશ થતો નથી.

આમ હોવાથી શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે ત્યાગ કરે તો નાશ કેમ થાય ?—આવી શંકા કરવી નહિ. કેમકે તેવી દશામાં એટલે શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે ત્યાગ કરવાની દશામાં અજ્ઞાનથી ત્યાગ કરેલો હોવાથી તેમાં ભગવદ્ધર્મનો ઉપક્રમ (આરંભ) થતો નથી. જ્ઞાનથી આરંભ કરાય તેનું નામ ઉપક્રમ એમ કોવમાં કહ્યું છે. માટે જાણીને આરંભ કરે તેજ ઉપક્રમ કહેવાય. નાશ ભલે ન થાઓ, તો પણ દેહરક્ષાને માટે ત્રિધાદિકની જરૂર પડે છે. તેથી ફલમાં વિશ્વમ્મ કરનાર બાધ થાય તો તેનું નિવારણ કેમ થાય ? આવી શંકા માય છે કહે છે કે પતિત વિનાના ચાર વર્ણમાં ત્રિધા માગવી તે ત્યાગીને સ્વચર્યા કરનાર છે.

૧. નૈવાલિકા અનુમાનપ્રયોગમાં વ્યાપ્તિ માને છે. વ્યાપ્તિનું સામાન્ય દૃષ્ટાન્ત આ છે:—જ્યાં પૂમ દોષ ત્યાં અપ્તિ દોષ. અપ્તિ અને પૂમતા અવિનાશ્ય-નિત્ય સાદચર્યને વ્યાપ્તિ કહે છે.

તસાદુક્તપ્રકારેણ પરિત્યાગો વિધીયતામ્ ।

અન્યથા અશ્યતે સ્વાર્થાદિતિ મે નિશ્ચિતા મતિઃ ॥ ૨૧ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—મક્તિમાર્ગે ભક્તિમાર્ગમાં જેવો બે દોષઃ દોષ તદા તો કિં શું કાર્યમ્ કરવું? ઉચ્ચતે કહીએ છીએ. (૧૭) અત્ર અહીં આરંભે આરંભમાં નાશઃ નાશ ન નહિ સ્થાય. દુષ્ટાન્તસ્ય દુષ્ટાન્તનો અર્થ પણ અમાવત અભાવને લીધે. સ્વાસ્થ્યહેતોઃ સ્વાસ્થ્યના હેતુનો પરિત્યાગાન્ પરિત્યાગને લીધે કેન કોનાથી અથવા આનો વાઘઃ વાધ સંભવે સંભવે. (૧૮). અત્ર અહીં હરિઃ હરિ વાધો વાધ કરવું કરવાને ન નહિ શક્તિ શક્તિમાન થાય કુતઃ કેવી રીતે અપરે બીજા. અન્યથા બે એમ ન હોય તો માતરઃ માતાઓ બાલોન્ બાલકોને કશિત કોઈપણ સ્થલે સ્થલેઃ સ્તનના દૂધથી ન નહિ પુષ્ટિ પોષણ કરે. (૧૯). જ્ઞાતિનામ્ જ્ઞાતીઓના વાવચેન વાવથી અર્થ પણ મક્તિ ભક્તને ન નહિ મોહયિષ્યતિ મોહ કરશે. આત્મપદઃ આત્માનું દાન કરનાર પ્રિયઃ પ્રિય ચ અને અર્થ પણ કિમર્થ કેવી રીતે મોહયિષ્યતિ મોહ કરે. (૨૦). તસાત્ માટે ઉક્તપ્રકારેણ ઉપર કહેલા પ્રકારથી પરિત્યાગઃ સંન્યાસ વિધીયતામ્ કરવો. અન્યથા નહિ તો સ્વાર્થાત્ પુરુષાર્થથી અશ્યતે નાશ પામે કિં એ પ્રમાણે મે મારી મતિઃ શુદ્ધિ નિશ્ચિતા નિશ્ચયવાળી.

સ્ત્રોતકાર્યઃ—બે ભક્તિમાર્ગમાં પણ પરિત્યાગ કરવામાં કલિ વિગેરેથી પ્રાપ્ત થતો દોષ આવતો હોય તો શું કરવું? કહીએ છીએ. (૧૭). અહીં ભક્તિમાર્ગમાં આરંભ દશામાં પરિત્યાગ કરવામાં નાશ થતો નથી. વળી એવા દુષ્ટાન્તનો પણ અભાવ છે. સ્વસ્થતા લાવનાર જે કારણો બિલ્લા વિગેરે તેનો ત્યાગ કરવાથી પછી વાધ શેનાથી સંભવે? (૧૮) સર્વ દુઃખહર્તા ભગવાન્ પણ આ પરિત્યાગમાં વાધ કરી શકતા નથી, તો પછી કલિવિગેરે તો ક્યાથી જ? બે એમ થાય તો—બે ભગવાન્ વાધ કરેતો—માતાઓ કોઈપણ સ્થલે બાલકોનું સ્તનથી પોષણ જ ન કરે. (૧૯). જ્ઞાતિનામપિ બે માર્કણ્ડેયવાક્યમાં જ્ઞાતીઓને જ માયાકૃત મોહ કહ્યો છે, માયા ભક્તને મોહ કરી શકતી નથી. આ ભક્તે તો સર્વ પ્રભુને સમર્પણ કર્યું છે, અને તે ભગવાનને પ્રિય છે, તેથી માયા ભક્તને કેવી રીતે મોહ કરી શકે? (૨૦) માટે ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહેલા પ્રકારે ભક્તોએ પરિત્યાગ કરવો, બે એમ ન કરે તો સ્વાર્થ—એટલે ભગવદ્દેવિરહાનુભવ અને ભગવત્પ્રસાદ ગુમાવી બેસે છે, આવી મારી દૃઢ શુદ્ધિ છે. (૨૧)

પ્રેમરૂપ ભક્તિના ઉપાયરૂપ જે પરિત્યાગ છે તેમાં કલિકાલ વિગેરેએ કરેલો દોષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને દૂર કરવાને શુ કરવું? સમાધાનમાં કહે છે કે આ પ્રેમભક્તિના આરંભમાં પરિત્યાગ કરવામાં કલિ વિગેરેએ કરેલા દોષથી પોતે જે અવસ્થામાં હોય તેનાથી હીનપણાનો સંભવ થતો નથી. તેનું કારણ કે દુષ્ટાન્તનો જ અભાવ છે.*

એટલે અહીં આરંભમાં નાશનું અનુમાન કરીએ તો દુષ્ટાન્ત મળતું નથી, અને અર્થ મૂલમાં છે તેથી એમ સૂચન થાય છે કે બીજા દોષ આવે છે. તે અનુમાન નીચેપ્રમાણે કરવું:—

ઉક્ત આરંભદશામાં શૃદ્ધત્યાગકર્તા નાશ પામે છે, તે વખતે ત્યાગ કરવાને લીધે;

જ્યાં જ્યાં આરંભદશામાં શૃદ્ધત્યાગ થાય, ત્યાં શૃદ્ધત્યાગકર્તા નાશ પામે,

પરન્તુ (અતઃ) 'દુષ્ટાન્તનો અભાવ, હોવાથી ભક્તના નાશનું અનુમાન સિદ્ધ થતું નથી.

આ અન્વયન્યાયિ લીધી; હવે વ્યતિરેક લઈએ.

* મૂલમાં નાશ શબ્દ છે, તેનો સાવધાન વિભક્તિથી વિપરિણામ કરવો, એટલે નાશ દુષ્ટાન્તસ્ય અભાવઃ—નાશમાં દુષ્ટાન્ત મળતું નથી

૧. કેમ પણ ભક્તે આરંભમાં સંન્યાસ લીધો હોય અને તેનો નાશ થયો છે એનું દુષ્ટાન્ત મળતું નહિ તેવાથી ભક્તિમાર્ગના આરંભની અવસ્થામાં સંન્યાસ લીધેલા ભક્તના નાશ-વિષયક અનુમાન સિદ્ધ થતું નથી, કારણકે દુષ્ટાન્ત વિના અનુમાનપ્રયોગ સિદ્ધ થતો નહિ.

જ્યાં જ્યાં તેવી રીતનો ત્યાગ કર્યો છતાં નાશ થયો ન હોય, ત્યાં ત્યાં ત્યાગ કરવાપણું ન હોય. અગ્ર આવી વ્યાપ્તિ જ થઈ શકતી નથી. કેમકે જ્યાં ત્યાગ કરવાપણું હોય, ત્યાં ત્યાગ કરવાનો અભાવ ન હોય, અને ત્યાગ કરવાપણું ન માનીએ, તો ગૃહસ્થાદિકમાં જ નાશ નથી થતો, એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેવો ત્યાગ કરનાર જ મળતો નથી. એટલે દૃષ્ટાન્ત જ મળતું નથી.

હવે ભક્તિમાર્ગમાં આરંભદશામાં ત્યાગ કરવાને લીધે અથવા કષાય (મલ) અપકવ હોવાને લીધે, અથવા સંગદોષને લીધે, નાશ થવાનું અનુમાન કરીએ, અને દૃષ્ટાન્ત આપતાં કહીએ કે શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે ત્યાગ કરનારનો જેમ નાશ થાય છે તેમ-એમ કરી અનુમાન સિદ્ધ કરીએ તો તે પણ ઘટતું નથી. કારણ કે નારદજીના પૂર્વજન્મનું દૃષ્ટાન્ત લેઈએ તો તેમણે ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં ત્યાગ કર્યો હતો, અને તેમના કષાય પકવ ન હતા, તોપણ તેમનો નાશ થયો નથી. માટે આરંભદશામાં ત્યાગ કરવાને લીધે, અથવા કષાય અપકવ હોવાને લીધે એ બે હેતુ ખોટા છે. સંગદોષના સંભવરૂપ ત્રીજો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ ખોટો છે, કેમકે એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે ' લગ્નરહિત થઈ ગાન કરે, અને કેામનો સંગ ન કરતાં ફર્યા કરે. '

ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં ત્યાગ કરનાર આરંભદશામાં ત્યાગ કરવાને લીધે નાશ પામતો નથી, જેમ પૂર્વજન્મમાં નારદજીએ આરંભ દશામાં ત્યાગ કર્યો છતાં નાશ ન પામ્યા તેમ. આ પ્રમાણે પ્રત્યનુમાન સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેથી ભક્તિમાર્ગની આરંભદશામાં ત્યાગ કરવાથી નાશ થાય એ દોષ વાતે સિદ્ધ થતું નથી. નારદજીના દૃષ્ટાન્તથી ભક્તિમાર્ગની આરંભ દશામાં ત્યાગ કરનાર નાશ પામતો નથી એમ કહ્યું તે પ્રયોજનવિનાનું નથી. નારદજીના પૂર્વજન્મની કથાના પ્રસંગના વાક્યોથી તેવાઓનો નાશ જ સિદ્ધ થતો નથી. આ હેતુથી જ જે નાશનું અનુમાન સિદ્ધ થાય તો ત્યાં દૃષ્ટાન્તનો જ અભાવ છે તેથી શ્લોકમાં દૃષ્ટાન્તસ્વાપ્યભાવતઃ એમ જીદું પાડી કહ્યું તે યુક્ત છે.

વળી આ ત્યાગ ભગવદ્ધર્મ છે. નિમિરાજીએ કવિ યોગેશ્વરને કહ્યું કે તમે ભગવદ્ધર્મ કહો ત્યારે કવિયોગેશ્વરે કહ્યું કે ' અવિદ્યાનુ પુરુષો વિનામહેનને ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી શકે તેમાટે ભગવાને જે ઉપાયો કહ્યા છે તે ભગવદ્ધર્મ જાણવા. ' એમ ભગવદ્ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ કહીને પછી કહ્યું કે ' કાયાવડે, વાણીવડે, ઇન્દ્રિયોવડે, મનવડે, તેને અનુસરતા સ્વભાવવડે જે કાંઈ પુરુષ કરે છે તે સર્વ નારાયણ ભગવાનને માટે છે ' એમ સમજ ભગવાનને અર્પણ કરવું. આપ્રમાણે ધર્મો કહેતાં કહ્યું કે ' લાગ્નરહિત થઈ ગાન કરે, અસંગ થઈ ફર્યા કરે, ' અહીં અસંગ નિય-રવા રૂપ ત્યાગનું પણ બોધન થાય છે. ભગવદ્ધર્મના આરંભમાં પણ નાશ થતો નથી તે પણ ભગવાને જ ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે ' દે ઉદ્ધવ, મારા ધર્મનો ઉપક્રમ (આરંભ) કર્યો હોય તો તેનો વેશમાત્ર પણ નાશ થતો નથી. ' આથી પણ ભક્તિમાર્ગના પ્રારંભમાં ત્યાગ કરે તો પણ તેમાં નાશ થતો નથી.

આમ હોવાથી શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે ત્યાગ કરે તો નાશ કેમ થાય ?—આવી શંકા કરવી નહિ. કેમકે તેવી દશામાં એટલે શ્રવણાદિકની સિદ્ધિને માટે ત્યાગ કરવાની દશામાં અજ્ઞાનથી ત્યાગ કરેલો હોવાથી તેમાં ભગવદ્ધર્મનો ઉપક્રમ (પ્રારંભ) થતો નથી. જ્ઞાનથી પ્રારંભ કરાય તેનું નામ ઉપક્રમ એમ ક્રીયમાં કહ્યું છે. માટે લક્ષ્મીને આરંભ કરે તેજ ઉપક્રમ કહેવાય. નાશ ભલે ન થાઓ, તો પણ દેહરક્ષાને માટે બિદ્યાદિકની જરૂર પડે છે. તેથી કૃત્રમાં વિવશ્ન કરનાર બાધ થાય તો તેનું નિવારણ કેમ થાય ? આવી શંકા થાય તો કહે છે કે પતિત વિનાના ચાર વર્ષમાં બિદ્યા માગવી તે લાગીને સ્વસ્થતા કરનાર છે,

૧. નેવાલિઠા અનુમાનપ્રયોગમાં વ્યાપ્તિ માને છે. વ્યાપ્તિનું સામાન્ય દૃષ્ટાન્ત આ છે:—જ્યાં પૂરૂ દોષ ત્યાં અગ્નિ દોષ. અગ્નિ અને પૂરૂના અવિનાશન-નિત્ય સદચરને વ્યાપ્તિ કરે છે.

મટે સ્વસ્થતાનો હેતુ જે લિધા તેનો જ લાગ કરવો. દ્વિતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'ફટેલાં હુગડાં માર્ગમાં શું પડ્યાં હોતાં નથી? પારકાનું પોપણ કરનાર વૃક્ષો શું લિધા નથી આપતા? નદીઓ શું સુકાઈ ગઈ છે? ગુફાઓ શું રોકાઈ ગઈ છે? શરણાગતની ભગવાન રક્ષા કરતા નથી? તો પછી પતના દુર્મદથી અંધ થયલાની સેવા હાથા માણસો શામાટે કરે છે? આમાં કહેલી રીતે લિધાનો લાગ કરવો. અથવા મૂલમાં સ્વાસ્થ્યહેતુ શબ્દ છે તે પરિત્યાગનું વિશેષણ હેતુ. એટલે પોતાને વિષે જે રહે તે સ્વસ્થ, અથવા સ્વરૂપસ્થ. સ્વસ્થનો ભાગ તે સ્વાસ્થ્ય. સ્વાસ્થ્યનો હેતુ જે પરિત્યાગ તેને પ્રાપ્ત કરીને જીવનમુક્ત જ થઈ ગયો. આવા જીવનમુક્તનો બાધ શાથી થઈ શકે? કશાથી નહિ.

આપ્રમાણે અવિદ્યા, કામ વિગેરે બાધ કરી ન શકે, પણ કાલ વિગેરે બાધ કરે તો તેનું નિવારણ કોણ કરે? આમ શંકા થાય તો કહે છે કે હરિ એટલે સ્મરણ કરનારના સર્વ દુઃખ પાપ હતાં ભગવાન પણ આ પરિત્યાગમાં બાધ કરી શકતા નથી. કેમકે આ ભગવદ્ધર્મ છે એમ પોતે જ કહ્યું છે, અને ઉદ્ધવજીએ એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'હે અન્યુત, આ પૃથ્વીમાં આપના ધર્મને કહેનાર, કરનાર કે રક્ષા કરનાર બીજો કોઈ નથી.' આ વાક્યથી રક્ષા કરનાર પણ પોતે જ છે. આમ હોવાથી બીજા કાલ વિગેરે બાધા શાથી કરી શકે? કાલ, કર્મ વિગેરે ભગવદાધીન છે, માટે તેમના બાધની પણ સભાવના નથી. અહીં તર્ક બતાવે છે કે પોતાના ધર્મના ઉત્પાદક અને રક્ષક ભગવાન છે. તે પોતે જ જે બાધા કરે તો બાલકોને ઉત્પન્ન કરનાર માતાઓ પોતાથી ઉત્પન્ન થયલા બાલકોનું સ્તન્ય (ધાવણ)થી પોપણ કરે છે તે ન કરે. તેથી તેમણે કરેલું પોપણ અલગ્નત હંકાઈ જાય, તેજ પ્રમાણે ભગવાનથી થતો બાધ એ તર્કથીજ વિરુદ્ધ છે. જે ઉત્પન્ન કરનાર ને રક્ષણ કરનાર હોય તે તેનો નાશ કરે જ નહિ.

ભલે એમ હો, ભગવાન ભલે બાધ ન કરે, પણ સર્વનો મોહ કરવાને નીમેલી માયા તો પોતાનું મોહરૂપ કાર્ય કરે જ. માર્કંડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે "એશ્વર્યાદિ છ ગુણુવાળી માયા દેવી જ્ઞાનીઓના ચિત્તને પણ બલાત્કારથી ખેંચીને મોહને આર્પણ કરે છે." આ વાક્યથી ભગવાનને પ્રિયતમ એવા જે જ્ઞાનીઓ તેમને પણ માયા મોહિત કરે છે, એમ કહ્યું છે, તો ભક્તિમાર્ગીય લાગ કરનારને પણ માયા મોહ કરે—આમ શંકા થાય તો કહે છે કે ઉપલા માર્કંડેય પુરાણના વાક્યમાં જ્ઞાનીઓને જ માયાકૃત મોહ થાય છે એમ કહ્યું છે, ભક્તોને એવો મોહ થતો નથી, માટે એ માયા ભક્તને મોહ કરી શકતી નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે 'આ દેવી ગુણુમયી મારી માયા દુસ્તર છે, જે મારે શરણે આવે છે તેજ એ માયાને તરી ભય છે, આ વાક્યમાં ભગવાને પોતાને શરણે આવનારને એ માયા તરવાનું કહ્યું છે, અને ઉપર કહેલા ભક્તો ભગવાનને શરણે આવેલા હોય છે એમાં તો શંકા છે જ નહિ. માટે માયાથી ભક્તને મોહ થવો એ તો અસંભવિત જ છે.

જાનિનામ્ એ શબ્દ અમુક વાક્યનો છે એમ શાથી સમજવું? ન જ એવા કારણસૂચક શબ્દ હોત તો વૃત્તી વાત; પણ તે તો છે નહિ. સમાધાન—પ્રશ્નિત અધ્યાયોમાં વાવટાસક એ શ્લોકમાં શ્રીઆચાર્યજીએ તથા શ્રીધરે પણ મર્મ વિનુમય એ એ શબ્દ કારણના અભાવ છતાં મર્મ વિનુમય જગદ્ એ વાક્યની પશ્ચિમરીકે સ્વીકારેલા છે. તેથી એ પ્રમાણે અહીં પણ સ્વીકારનામાં રોષ નથી. આચાર્યનો મત પણ આ જ છે. વળી આ ભક્તે સર્વ શાસ્ત્રત્વરે પોતાને ભગવાનને મમપંજુ કરેલો છે, પોતાના સ્વાર્થમાટે પોતાના શબ્દો નથી. અને ભક્ત ભગવાનને પ્રિય હોય છે, કેમ કે ગીતામાં કહ્યું છે કે મો મદનઃ સ મે પ્રિય માયા તો ભગવાન અને ભગવદ્ધર્મી સરમાય છે, કેમકે દ્વિતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે કે 'ભગવાનની નગર આગળ

હલી રહેવાને શરમાતી આ માયાવડે મોહ પામેલા હુદ્ય શુદ્ધિવાળા પુરુષો મારુ અને હું એમ બકે છે' ઉપર કહેલો લજ્જ કાંઈ હુદ્ય શુદ્ધિવાળો હોતો નથી, કેમ કે તેણે ભગવાનને વિષે સ્નેહ બાધેલો હોય છે વળી તેને ભગવાનશિવાય બીજે સ્થયે આસક્તિ હોતી નથી માટે તેને માયા શામાટે મોહ કરે? ઉપલા કારણોને લીધે માયા પણ લજ્જને મોહ કરી શકતી નથી. આ પ્રમાણે આ વિચારથી એ શિક્ષ થયું કે આરભ દશામાં પણ લક્ષ્મિમાર્ગીય ત્યાગમા પશ્ચાત્તાપ વિગેરે દોષની સલાવના નથી. આતુ નિરુપણ કરતા ઉપસહાર કરે છે કે બીજા ત્યાગપ્રકારો દોષવાળાં અને અસુખવિત છે, અને મુખ્ય પ્રકારમા શાસ્ત્રની આજ્ઞાની અપેક્ષા નથી, કેમ કે ભગવાનમાં તેવો ભાવ થાય તો ત્યાગ તો પાછળ લાગેલો જ છે, અને સ્વાભાવિક જ છે. માટે ભગવાને આ ત્યાગની જ આજ્ઞા કરેલી છે. માટે ભગવાને ઉદ્ધવજીને આજ્ઞા કરેલા પ્રકારથી લક્ષ્મિમાર્ગીય પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. એ તેના અધિકારનો અભાવ હોય અને ત્યાગ કરે, તેમજ અધિકાર હોય અને ત્યાગ ન કરે તો સ્વાર્થ એટલે ભગવાનના વિરહનો અનુભવ અને ભગવત્પ્રસાદ એ બને ખોઈ બેસે છે. અહીં પોતાનો નિશ્ચય કહે છે કે આવા પ્રકારની નિશ્ચયવાળી મારી શુદ્ધિ છે.

ઉદ્ધવજીએ એવા પ્રકારનો ત્યાગ કરેલો છે તે તૃતીય સ્કંધના ચતુર્થ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે 'ભગવાનના વિરહથી આતુર આત્માવાળો હું અહીં આવ્યો છું, તે હું ભગવાનના દર્શનનો આનંદ અને વિયોગની આર્તિથી યુક્ત ભગવાનને પ્રિય બદરિકાશ્રમમાં જઈશ' આ વાક્યોથી જોય થાય છે. તેમજ વ્યાસસૂત્રના તૃતીયાધ્યાયના ચતુર્થપાદમાં સૂત્ર છે કે મહિસ્ત્ર વાક્યોથી જોય થાય છે. તેમજ વ્યાસસૂત્રના તૃતીયાધ્યાયના ચતુર્થપાદમાં સૂત્ર છે કે મહિસ્ત્ર મયયાપિ સ્મૃતેરાચારાચ એ અવિકરણમાં એ ત્યાગનો વિચાર કરેલો છે ત્યા શકા કરી છે કે પ્રચુર ભગવદ્ભાવવાળા અથવા સાક્ષાત્ સ્વરૂપભોગવાળાએ ગૃહત્યાગ કરવો કે નહિ? જેને અત્યંત ભગવદ્ભાવ થયો છે તેને ક્વં સિદ્ધ થયું છે, એટલે તેણે ગૃહત્યાગ કરવાની જરૂર નથી તેમજ જેને ભગવત્સ્વરૂપ સાથે સાક્ષાત્ સમ્યક્ હોય તેને પણ ત્યાગની જરૂર નથી કેમકે ચતુર્થસ્કંધમા ભગવાને પ્રયેતાઓને કહ્યું છે કે 'મારી વાર્તા કરવામા જેના પ્રહરો લાય છે તેને ઘર બંધન કર્તો નથી,' માટે તેમને ઘર બંધનકર્તા ન હોવાથી ત્યાગની જરૂર નથી આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ કરી સિદ્ધાંતરૂપે સૂત્ર ચોખ્ખું છે. સૂત્રમા તુ શબ્દ છે તે પૂર્વપક્ષના નિરાસને માટે છે. સૂત્રમા ઠમ્ભયાપિ એ શબ્દો છે, તેનો અર્થ એવો છે કે કેવલ ભાવમાન હોય તેણે અને સાક્ષાત્ ભગવત્સબ્દ હોય તેણે બને એ ઘરથી બહાર નીકળવું એટલે ગૃહત્યાગ કરવો આવશ્યક છે. તેમા પ્રમાણ આપતા સૂત્રમા કહે છે કે સ્મૃતેરાચારાચ. એટલે સ્મૃતિમાં એમ કહ્યું છે અને આચાર પણ એવો છે. ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે 'સ્વર્ગન અને બધુઓમા રહેવા જેહને ધોડીને મારામા મનનો સારી રીતે અવેશ કરીને સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખી પૃથ્વીપર ક્યાં કર' અહીં ભગવાનના ભાવવાળાએ અને તેના સંગવાળાએ પણ ગૃહત્યાગ કરવો એમ કહ્યું છે. અને આચાર પણ તેવો જ જણાય છે તેથી ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. આ ત્યાગ આશ્રમના ધર્મરૂપ નથી, કેમકે તેનો વિચાર તો ઝવેરેતમુષ્ણ નાદે દિ એ સૂત્રમા પ્રથમ થઈ નયોછે. કદાચ શકા થાય કે આશ્રમધર્મનો ત્યાગ અમુક સૂત્રમાં વિચાર્યો છે તેથી આ આશ્રમધર્મનો ત્યાગ નથી, એમ સૂત્રમાં કેમ ન કહ્યું? આ શકા ન કરવી, કેમકે આ સૂત્રમાં ત્યાગ કરવાનો પ્રકાર લખાયો નથી, તેથી આશ્રમધર્મનો આ ત્યાગ નથી, તેમ મુક સર્વત્ર દિકે કરેલો જ્ઞાન માર્ગીય વિધિવિનાનો ત્યાગ પણ આશ્રમધર્મરૂપ નથી.

એ પ્રમણે ત્યાગપ્રકાર અને તેની કૃત્યજ્ઞાનો પ્રકાર કહીને ઉપસંહાર કરે છે.—

इति कृष्णप्रसादेन बलमेन विनिश्चितम् ।

संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥ २२ ॥

સાન્વયપદાર્થઃ—હતિ એ પ્રમાણે કૃષ્ણપ્રસાદેન કૃષ્ણના પ્રસાદથી બલમેન ભગવાનને પ્રિય વક્ષશે મક્કો ભક્તિમાર્ગે સંન્યાસવરણં સંન્યાસનો અંગીકાર વિનિશ્ચિતમ્ નિશ્ચય કર્યો. અન્યથા આજ્ઞા ન હોય અને સંન્યાસ ઘડણ કરે તો પતિતઃ પતિત ભવેત્ થાય.

શ્લોકાર્થઃ—પૂર્વોક્ત પ્રકારે સંન્યાસનો વિચાર કર્યો તેથી કૃષ્ણપ્રસાદ થયો, તેથી પ્રભુને પ્રિય વક્ષમાત્યાર્યે ભક્તિમાર્ગમાં સંન્યાસના અંગીકારનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે આજ્ઞાવિના સંન્યાસનો અંગીકાર કરે તો પતિત થાય.

સર્વે પ્રાચીન મહાનુભાવીઓ આમ કહે છે. મને બીજું કંઈ જણાય છે. ઉપક્રમમાં પરિત્યાગો વિચાર્યે એમ કહ્યું અને છેલ્લા શ્લોકમાં પરિત્યાગો વિચીયતામ્ એટલે સંન્યાસ ઘડણ કરવો એમ કહ્યું તેથી ત્યાંજ ઉપસહાર થઈ ગયો, અને હતિ કૃષ્ણપ્રસાદેન એ શ્લોકથી કંઈક વિશેષનું સૂચન થાય છે. તે આ પ્રમાણે:—આચાર્યજીને આગલ સ્ફુરતા વિચારથી દેહદેશ-પરિત્યાગ વિષયની જે ભગવદાજ્ઞા ન કરવાના અભિમાનથી એક થયો, તેથી જ્યારે લોકપરિત્યાગવિષયની ત્રીજી આજ્ઞા થઈ ત્યારે તેનો વિચાર આ અન્યમાં કહ્યા પ્રમાણે કર્યો, તેથી ભગવાન વિશેષ પ્રસન્ન થયા, અને લોકપરિત્યાગ એટલે સંન્યાસ એમ આચાર્યજીના હૃદયમાં સ્ફુરણ કર્યું, તે આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. હતિ એટલે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પરિત્યાગનો વિચાર કર્યો ત્યારે જે પ્રથમથી વિદ્યક્ષણ કૃષ્ણપ્રસાદ થયો તેથી ભગવાનને પ્રિય મેં (વક્ષમાત્યાર્યે) ભક્તિમાર્ગમાં ઉદ્ધવની માફક સંન્યાસ ઘડણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે આજ્ઞા ન થાય અને સંન્યાસઘડણ કરે તો પતિત થાય. ભક્તિમાર્ગીય ધર્મો અને સંન્યાસના ધર્મો એક બીજાથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાંથી પડી જાય. વિશેષ નિશ્ચય આ શ્લોકમાં છે:—‘જે આહિતાગ્નિ હોય તેણે તો છેલ્લા આયુષ્યમાં વૈરાગ્ય થાય ત્યારે સંન્યાસ લેવો.’ ‘જ્યાંસુધી જીવતું ત્યાંસુધી અગ્નિહોત્ર હોમવું’ એ શ્રુતિનો ત્યાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી. તૈત્તિરીય શાખાના નારાયણ ઉપનિષદમાં જરામર્યાગિહોત્ર કહ્યું છે, તે પ્રમાણે તે સિદ્ધ રહે છે. તેમજ આત્મયાગનું વિધાન કરેલું છે અને દ્રવ્યચક્ષુની નિંદા કરેલી છે. આત્મયાગ ઉત્તમ છે એવાં વાક્ય છે, વળી તેનાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે એવાં વાક્ય છે, તેથી જ્યારે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે અગ્નિહોત્રવાળાએ સંન્યાસ કરવો તેમાં પ્રથમ પ્રાતઃકાલમાં વિવિધપ્રમાણે હોમ કરવો, તેમાં સ્ત્રીની રત્નની જરૂર નથી, કેમકે એકાદશ સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવજીને કહ્યું છે કે ‘શ્રાદ્ધજ્ઞ સંન્યાસ ઘડણ કરે ત્યારે દેવતાઓને ઈર્ષ્યા થાય છે કે આ અમારું હર્ષવન કરી અમારાથી ઉપર જશે, તેથી તેઓ સ્ત્રીપુત્ર વિગેરેમાં આવેશ કરીને વિદ્વ કરે છે,’ તેથી સ્ત્રીની રત્નની જરૂર નથી. જેમ પુત્ર લોકિક છે, અને સંન્યાસ ઘડણ કરનાર અલ્પરૂપ થવાથી અલોકિક હોય છે, તેથી અલોકિક કાર્યમાં લોકિકની આવશ્યકતા નથી. જીવશ્રાદ્ધના વિધાનથી આઠ શ્રાદ્ધ કરે, તેમાં પિતૃ, પિતામહ, પ્રપિતામહ, માતૃ, પિતામહી, પ્રપિતામહી, અને માતામહ, પ્રમાતામહ, વૃદ્ધપ્રમાતામહ,—એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ છે, તેનું શ્રાદ્ધ કરવું, આત્મ-અથમાં ઘોને, પિતા અને પિતામહ દેવતાઓનું શ્રાદ્ધ કરવું. દેહ ઇન્દ્રિય અને પ્રાણના દેવતા એ પાંચમાં શ્રાદ્ધમાં, મરતક, હસ્ત વિગેરે અગ્નિ દેવતાઓ, ત્વચા વિગેરેના દેવતા, નેત્રના ઓષ્ઠના અધિષ્ઠાનના દેવતા, અગ્નિ ઇન્દ્રિયવિગેરે, પછી સૂર્ય, સંકર્ષણ અને શિવ એ ત્રણ પ્રકારના અધિકારના દેવતા, સપ્તમ શ્રાદ્ધમાં અને વ્રજાદિક ગુણાભિમાનવાળા દેવતા અષ્ટમ શ્રાદ્ધમાં અનેકાં છે. એમ અષ્ટ શ્રાદ્ધ કર્યા પછી ત્રણ દડ, શીદું, પવિત્રી, જલપાત્ર અને પાત્ર એટલા

પદાર્થ લઈને કાપડીનો વેષ કરીને ઘરમાંથી નીકળવું. આ વિગેરે શ્લોકોમાં વિશેષ પ્રકાર લખેલો છે. સર્વ અન્ય ઉત્સવ થઈ ગયો છે, પૂર્ણ મળતો નથી, તેથી આ શ્લોકોનું વિવેચન કર્યું નથી. માટે આમાં કહેલો પ્રકાર તેને શાખાઓની સન્યાસપદ્ધતિથી જાણી લેવો. ભગવાને સન્યાસની સ્ફુરણા કરવાથી જ આચાર્યજીએ ત્રિદશ સન્યાસ ધારણ કર્યો છે, પત્નીવગેરેએ આજ્ઞા નહિ આપવાથી ચોતાની પર્ણશાલાનું જવન દર્શાવ્યું, એટલે તેઓએ નીકળો, જલદી નીકળો, એમ કહેતાં જ કમડલુ અને કૌપીન લઈને નીકળી પડ્યા, એટલે અગ્નિ પણ શાત થયો. પછી યથાવિધિ સન્યાસ ગ્રહણ કરીને અરેલ આમથી કાશી પધાર્યા. એક માસ અનશન વ્રત કર્યું આઠ દિવસ મૌન વ્રત રાખ્યું, તેથી દેશત્યાગ અને દેહત્યાગરૂપ પ્રથમની એ આજ્ઞા પાશ્વિક દોષના પરિહારથી સિદ્ધ થતા દેશત્યાગ અને દેહત્યાગ એવી રીતે કર્યો પછી આષાઠ શુક્ર દ્વિતીયાને દિવસે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા એમ પ્રાચીનોના વાક્યથી જણાય છે.

જે કર્મઉપસહારમાં શ્રુતિસૂત્રમાં ઉપદેશોંઓ,
જે આપસેવક મુખ્ય ઉદ્ધવલક્ષ્મણે પ્રભુએ કહ્યો;
જે અન્ય ગીતાદિકવચનનિષ્કર્ષને અનુસાર તે,
વિવરણ કર્યું સન્યાસનિર્ણયતાણુ આ પુરુષોત્તમે.

શ્રીવૃક્ષભાચાર્યચરણૈકતાન શ્રીપીતાંબરાત્મજ શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે
કરેલું સંન્યાસનિર્ણયનું વિવરણ સમાપ્ત.

શ્રીનાથજી.

પુતન્દ્રમદોદ્ભવપ્રચુરવૃદ્ધિસમ્પીઢિતસ્વીપવત્તોડુલાવનપરાયણો લીલયા ।
સ્નિતામૃતમુવૃદ્ધિમિ પરિપુષોપ તાન્ યો ગિરિ દવાર ચ સ પ્લવ હિ શ્રુનિધિર મુ સંરાગ્રતે ॥ ૧ ॥
પ્રલયજલદવૃદ્ધેર્ગોમજસાવનાય સ્વમૃદુકરનરામન્યમ્નોવર્ધનાદિ ।
વદનવિધુમયૂર્ણેન્ન્રતાપ નિજાનામપતયુ હૃદ્દીપા સ્થાપયન્ પાદપદ્મમ્ ॥ ૨ ॥

નવલ વિશેષ.

ગત ઉપરુકાલની રત્નમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા જૂનાગઢમાં શ્રીદામોદરજી તથા શ્રીમદન મોહનલાલજીના મંદિરસ્થ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહના દર્શનનો લાભ ભગવદ્ધર્મપરાયણ રા. રણછોડદાસ વૃન્દાવનદાસ પટવારી તથા રા. રણછોડદાસ શ્યામજીની સહાનુભૂતિથી મળ્યો હતો. મારી સાથે ચાર પાંચ સન્મિત્રો હતા જેથી ત્યાંના મંદિરમાં વિદ્યમાન સર્વ સાંપ્રદાયિક બધોમાંના હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું નિરીક્ષણ કરવાનો અપૂર્વ લાભ પ્રભુકૃપાથી મળ્યો. ઘણી વાર મેં શ્રવણ કર્યું હતું કે જૂનાગઢમાં દેવકીનન્દનલાલાને ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજીની શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર પ્રકટ કરેલી સૂક્ષ્મ ટીકા છે. એ સૂક્ષ્મ ટીકાના દર્શનનું અહોભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કંઠા મને બહુ વાર થતી; પરંતુ એ ઉત્કંઠા શાંત કરવાનો પ્રસંગ અઘાપિ પર્વન્ત મળેલો નહિ. આ સમય ભગવદ્દીય રણછોડદાસ શ્યામજી તથા ભગવદ્ધર્મપરાયણ રા. રણછોડદાસ પટવારીએ સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા કરી આપી જેથી ઉક્ત પુસ્તકસંગ્રહનું યથેચ્છ નિરીક્ષણ થયું. શ્રીમહાપ્રભુજીની શ્રીમદ્ભાગવતના સમગ્ર સૂક્ષ્મ ટીકાના દર્શનનું સૌભાગ્ય તો અમને પ્રાપ્ત ન થયું, પરંતુ શ્રીદશમસ્કન્ધના આરભના વિશેષ પત્રનું દર્શન થયું. પરંતુ ઉક્ત પુસ્તકસંગ્રહનું સાંગોપાંગ નિરીક્ષણ કરવામાં અને તેની સૂચિ તૈયાર કરવામાં અન્ય નવલ વિશેષ પણ બહુવામાં આવ્યું. ઉક્ત સંગ્રહમાં શ્રીકૃષ્ણોપનીશીની જુની સુંદર પ્રતો વિરાજે છે, તથા તે ઉપરનો પ્રકાશ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો સારો છે. પરંતુ ત્યાં પણ દશમસ્કન્ધનો માત્ર લેખ છે, પ્રકાશ નથી. નિબંધ ઉપર પણ આવરણભંગાદિની પ્રતિઓ છે. શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર કાશીસ્થ શ્રીગિરિધરજીનું વિવરણ તથા મરીચિકાવૃત્તિ વિના અન્ય કંઈ નથી. ષોડશ ગ્રંથનું સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં છે. અમે પ્રકટ કરેલાં દ્વાદશવિવરણસહિત સેવાક્ષરમાં એ વિવરણ નામરહિત હતા. તેમાં અન્તિમ નામરહિત વિવરણ શ્રીમદ્વિઠ્ઠેશ્વરપ્રભુચરણના ચતુર્થ પુત્ર શ્રીજોકુલનાથજીનું છે એમ મને એઓશ્રીની શ્રીસર્વોત્તમજીની બડી ટીકા વાચતાં માલૂમ પડ્યું હતું. પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીની પછી સુદિત કરેલું વિવરણ કોનું તે જૂનાગઢના પુસ્તકસંગ્રહથી માલૂમ પડે છે. ઉક્ત વિવરણના કર્તા શ્રીમથુરાનાથાત્મજી શ્રીદ્વારકેશજી મહારાજ છે. એ વિવરણનો અન્તિમ ભાગ કાંઈક તુટિત હતો. તે આ પ્રકારે છે:—‘મગવદીયૈઃ સ્વેચ્છ’ ને બદલે આમ વાચવું—‘મગવદિચ્છામાવનપરેણ સ્વેચ્છમ્ । મગવદિચ્છામાવનમાત્રે તુ શ્રીગોપીજનવલ્લભોસ્ત્વયમ્. પુણ્યવ્રતી-વૃતાન્મનાં સ્વયમેવોદ્દેગાદિકં નિવાર્ય યથાધિકારમેતદ્વ્યયોક્તં પલં દાસ્યતીતિ સિદ્ધમ્ ।

શ્રીવલ્લભમોનાંમોચારણાત્ પ્રાપ્તુરિદિના ।

વિચારિતા મયાપ્યેષા પૂર્વદીક્ષાનુસારતઃ ॥ ૧ ॥

દ્વિતીયોસ્વામિમથુરાનાથાત્મજદ્વારિકેશજીતસેવાફલવિવૃત્તિપ્રકાશઃ સમાપ્તઃ ।

બીજી આ શ્રીદ્વારિકેશજી મહારાજના અને યોગિશ્રીગોપેશ્વરજીનાં ચિત્રનાં એકજ પત્ર ઉપર દર્શન કર્યાં, અને શ્રીદ્વારકેશજીના અમુક પુસ્તકો ઉપરના હસ્તાક્ષરના પણ દર્શન થયાં. તે ઉપરથી મને હવે લાગે છે કે સંન્યાસનિર્ણયમાં છાપેલી ચોથી ટીકા આચાર્યશ્રીગોપેશ્વરજીના નામથી છાપેલી તે યોગિશ્રીગોપેશ્વરજીની છે. જે પ્રતિ ઉપરથી આ ચતુર્થ ટીકા છાપી તેના ઉપર શ્રીદ્વારિકેશજીનામિદમ્ એમ લખેલું હતું, તે અને ‘વાચાર્યશ્રીગોપેશ્વરજીજીવતીકા’ એમ લખેલું હતું. જે હસ્તાક્ષરમાં આ લખેલું હતું તે અને શ્રીદ્વારકેશજીના હસ્તાક્ષર એક જ હોવાથી, અને ઉપરના ચિત્ર સાથે હોવાથી શ્રીદ્વારકેશજી યોગિશ્રીગોપેશ્વરજીને જ વાચા શ્રીગોપેશ્વરજી કહેના દ્વેષ એમ સમજાવે હોવાથી ઉક્ત ટીકા યોગિશ્રીગોપેશ્વરજીની છે એમ હવે મારી મતિ છે.

મૂલ્યન્દ તેલીવાલા.